Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History And Idea

ISSN: 2148-2292

COP 29 Baku /Azerbaijan

Cilt/Volume 11 **Sayı/Number 6** **Yıl/Year 2024**

Aralık / December

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea
Академическая История и Мысль

Cilt / Volume **Sayı / Number** **Yıl / Year**
11 **6** **2024**

ATDD ©

Tel/Tel/ Тел
+90 533 310 2773

E-posta / E-mail /E- сообщение
akademiktarihvedusunce@gmail.com,

Web /Веб-Сайт
http://dergipark.gov.tr/atdd,
https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd

CC BY

Türkiye / Turkey / Турция

ATDD

ISSN: 2148-2292

İmtiyaz Sahibi ve Yayım Sorumlusu

Bilim Uzmanı, Hakan Yılmaz, *akademiktarihvedusunce@gmail.com*, Türkiye-Azerbaycan

Baş Editör

Prof. Dr. Yusuf Kılıç, Pamukkale Üniversitesi, *ykilic@pau.edu.tr*, Türkiye

Genel Editörler

Prof. Dr. Tattigul Kartayeva, El Farabi Üniversitesi, *kartaeva07@gmail.com*, Kazakistan

Doç. Dr. İrade Memmedova, AMEA, *irade.mammadli@gmail.com*, Azerbaycan

Doç. Dr. Seadet Shikhiyeva, AMEA, *shikhiyeva@yandex.com*, Azerbaycan

Doç. Dr. Dina Yeshpanova, Kültür ve Din Bilimleri Enstitüsü, *miraisa@mail.ru*, Kazakistan

Doç. Dr. Rahila Suvonova, Semerkant Devlet Üniversitesi, Özbekistan

Tarih Editörleri

Prof. Dr. Kerim Şükürov, AMEA, *kkshukurov@mail.ru* , Azerbaycan

Prof. Dr. Namık Musali, Kastamonu Üniversitesi, *nsmusali@gmail.com*, Türkiye

Dr. Mileushe Gaynanova, Kazan Devlet Üniversitesi, *mgaynanova@gmail.com*, Rusya

Edebiyat - Dünya Edebiyatı Editörleri

Prof. Dr. Juliboy Eltazarov, İpek Yolu Uluslararası Turizm ve Kültürel Miras Üniversitesi, *juliboy2@gmail.com*, Özbekistan

Prof. Dr. Turgut Tok, Pamukkale Üniversitesi, *ttok@pau.edu.tr*, Türkiye

Doç. Dr. Aygün Alizade, AMEA, *aygunalizade@yahoo.com*,Azerbaycan

Maliye ve İktisat Editörleri

Dr. Öğretim Üyesi Halil İbrahim Demir, SU. *drhidemir@gmail.com*, Türkiye

Felsefe Grubu Alan Editörleri

Prof. Dr. Fikri Gül, Pamukkale Üniversitesi, *fgul@pau.edu.tr*, Türkiye

Eğitim Grubu Editörleri

Mehmet Ali Ayaz, *alimayaz728@gmail.com*, Turkey

Kütüphanecilik ve Döküman Editörleri

Doç. Dr. Parviz Kazimi, Bakü Devlet Üni.Felsefe Bölümü, *pkazimi@mail.ru*, Azerbaycan

Tarihi Arşiv Belgeleri ve Materyalleri Editörü

Hacı Haldun Şahin, Osmanlı Arşivi Uzmanı, *hhaldunsahin@gmail.com*, Türkiye

Dil Editörleri ve Tercümanlar

Doç. Dr. Aynur Qazanfergızı, Hazar Üniversitesi, *aynurqezenferqizi@yahoo.com*, Azerbaycan

Dr. Abdullah Sami Tekin, Dil Uzmanı, *asamitekin@gmail.com*, Türkiye

Veysel Karani Gülersoy, *veysel.1978@hotmail.com*, Türkiye (İngilizce)

Yayın Kurulu

Ord. Prof. Dr. Yagub Mahmudov, AMEA, *science@science.az*, Azerbaycan

Prof. Dr. Tuncer Baykara, Ege Üniversitesi, *baykaratuncer@hotmail.com*, Türkiye

Prof.Dr. Peter Golden, Rutgers Üniversitesi, *pgolden@rutgers.edu*, ABD

Prof. Dr. Cavid Qasımov, Yüzüncüyıl Üni. *cavidahmedoglu@gmail.com*, Türkiye-Azerbaycan

Prof.Dr. Ercan Haytoğlu, Pamukkale Üniversitesi, *ehayt@pau.edu.tr*, Türkiye

Prof. Dr. Alfina Sibgatulina, Rusya Bilimler Akademisi, *alfina2003@yandex.ru*, Rusya

Prof. Dr. Shohistahon Uljaeva, T. I. of Irrigation and a. m. e. *sh.uljayeva@tiiame.uz*, Özbekistan

Prof. Dr. Şakir Gaffarov, Semerkant Devlet Üni. *sh.s.gofforov.samgu@gmail.com*, Özbekistan

Prof. Dr. Serik Seydumanov, Kültür ve Din Bilimleri Enstitüsü, *miraisa@mail.ru*, Kazakistan

Prof. Dr. Gulchexra Fayzullayeva, Taşkent Teknoloji Enstitüsü, *gulchehrafayzullayeva756@gmail.com,* Özbekistan
Prof. Dr. Elvin Talişinski, Azerbaycan Üni. Siyasi ve Sosyal Bilimler Direktörü, Azerbaycan
Doç. Dr. İrade Memmedova, AMEA, irade.mammadli@gmail.com, Azerbaycan
Doç.Dr. Güntekin Necefli, AMEA, *guntekin.cemil@gmail.com,* Azerbaycan
Doç. Dr. Sevinç Qasımova, Bakü Devlet Üniversitesi, *qasimovasevinc@mail.ru,* Azerbayca
Doç. Dr. Elnur Ağayev, Lefke Üniversitesi, *elnuraga@hotmail.com,* Kıbrıs
Doç. Dr. Telman Nusretoğlu, Hazar Üniversitesi, *t.nusretoglu@mail.ru,* Azerbayca
Doç. Dr. Alaattin Dolu, Kastamonu Üniversitesi, *adolu@kastamonu.edu.tr,* Türkiye
Doç. Dr. Namig Mammadov, AMEA, *mammadov@yahoo.com,* Azerbaycan

Hakem Kurulu

Prof. Dr. Salih Çeçen, Ankara Üniversitesi, *salih.cecen@ankara.edu.tr,* Türkiye
Prof. Dr. Mayıl B. Askerov, AMEA, *mayil62@yandex.com,* Azerbaycan
Prof. Dr. Ayşe Kayapınar, Tekirdağ Üniversitesi, *akayapinar66@hotmail.com,* Türkiye
Prof. Dr. Kenan Ziya Taş, Balıkesir Üniversitesi, *kztas@hotmail.com,* Türkiye
Prof. Dr. Şahin Uçar, Emekli , Tarih Felsefesi , Filozof, *sahinucar.com.tr,* Türkiye
Prof. Dr. Filiz Çolak, Uşak Üniversitesi, *colakfiliz@yahoo.com,* Türkiy
Prof. Dr. Ercan Alkaya, Fırat Üniversitesi, *ealkaya16@gmail.com,* Türkiye
Prof. Dr. Ozan Yılmaz, Sakarya Üniversitesi, *oyilmaz@sakarya.edu.tr,* Türkiye
Prof. Dr. L. Gürkan Gökçek, Nevşehir Üniversitesi, *kuregen@hotmail.com,* Türkiye
Prof. Dr. Nurettin Gülmez, Celal Bayar Üniversitesi, *gulmeznurettin@gmail.com,* Türkiye
Prof. Dr. Fatma Acun, Hacettepe Üniveritesi, *facun@hacettepe.edu.tr,* Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal, Pamukkale Üniversitesi, *maunalus@yahoo.com,* Türkiye
Prof. Dr. Nurullah Ulutaş, Bitlis Eren Üniversitesi,Türkiye
Prof. Dr. Zeki Taştan, Yüzüncüyıl Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Mithat Aydın, Pamukkale Üniversitesi, *maydin@pau.edu.tr,* Türkiye
Doç. Dr. Nejla Günay, Gazi Üniversitesi, *gunaynejla@gmail.com,* Türkiye
Doç. Dr. Mahmut Akpınar, Sivas Cumhuriyet Üni., *makpinar25@hotmail.com, Türkiye*
Doç. Dr. Hilal Şahin, Giresun Üniversitesi, *hilalcaglayan@yahoo.com,* Türkiye
Doç. Dr. Erhan Alpaslan, Sütçü İmam Üniversitesi, *ealpaslan@ksu.edu.tr*, Türkiye
Doç. Dr. Sibel Kundakçı, Kastamonu Üni., *skavakli@kastamonu.edu.tr,* Türkiye
Doç. Dr. Xuraman Xummatova, AMEA, *hummatovax@mail.ru,* Azerbaycan
Doç. Dr. Erdoğan Tezci, Balıkesir Üniversitesi, *etezci@balikesir.edu.tr,* Türkiye
Doç. Dr. Hülya Boyana, Ankara Üniversitesi, *hulya.boyana@humanity.ankara.edu.tr,* Türkiye
Doç. Dr. Sezai Öztaş, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, *sezaioztas@hotmail.com,* Türkiye
Doç. Dr. Esra Doğan Turay, Mardin Artuklu Üniversitesi, *eesra_dogan@hotmail.com,* Türkiye
Doç. Dr. Mübariz Ağalarlı, AMEA, *mubariz.aqalar@gmail.com,* Azerbaycan
Doç. Dr. Abbas Karaağaçlı, Giresun Üniversitesi, *karaagacliabbas@gmail.com,* Türkiye
Doç. Dr. Mehmet Özener, Fırat Üniversitesi, mehmetozeren@firat.edu.tr, Türkiye
Doç. Dr. Hacı Çoban, Yozgat Bozok Üniversitesi, haci.coban@bozok.edu.tr, Türkiye
Doç. Dr. Seide Quliyeva, Bakü Devlet Üniversitesi, *seidequliyeva@gmail.com,* Azerbaycan
Doç. Dr. Parviz Kazimi, Bakü Devlet Üni.Felsefe Bölümü, pkazimi@mail.ru, Azerbaycan
Doç. Dr. Uljaeva Shohistahon Mamajonovna, Taşkent Üniversitesi, Özbekistan
Doç. Dr. Fatma İnce, Inonu Üniversitesi, *fatma.ince@inonu.edu.tr*, Türkiye
Dr. Öğrt. Üyesi. Soufiane Chetioui, Batna Üniv., *soufiane.chetioui@univ-batna.dz,* Cezayir
Dr. Öğrt. Üyesi. Ahmet Aytaç, Adnan Menderes Üniversitesi, *cicimsumak@gmail.com,* Türkiye
Dr. Öğrt. Üyesi. Umut C. Karadoğan, Sinop Üniversitesi, *umuttarih@hotmail.com,* Türkiye
Dr. Öğrt. Üyesi. Aytan Mammadli, İstanbul Aydın Üni *aytanmammadli@aydin.edu.tr*, Türkiye

Dr.Öğr.Üyesi. Pakize Urfalı Dadandı, Yozgat Bozok Üni. *pakizeurfali@gmail.com,* Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi. Arzu İbişi, İstanbul Üniversitesi, *arzu.ibisi@istanbul.edu.tr*, Türkiye
Dr. Teymur Qasımlı, Bakü Devlet Üniversitesi, *teymur1911@gmail.com,* Azerbaycan
Dr. Entela Muço, Tiran Üniversitesi, Arnavutluk
Dr. Bedri Şahin, Almanya Siyaset Bilimi Derneği, Almanya

İndex Direktörü
Doç. Dr. Elnur Neciyev, Bakü Mühendislik Üniversitesi, *enaciyev@beu.edu.tr,* Azerbaycan

İNDEX VE VERITABANLARI/ IDEX AND DATABASES/НДЕКС И БАЗЫ ДАННЫХ

OpenAIRE

ZEITSCHRIFTEN DATENBANK

IIJIF

Google Scholar

idealonline

ODTÜ METU

POL-index
Polska Baza Cytowań

Polska Bibliografia Naukowa

MODERN LANGUAGE ASSOCIATION

Princeton University LIBRARY

INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL

Scilit

HESBURGH LIBRARIES

İçindekiler / Contents

Makaleler/ Articles

1	***Azərbaycanda Rus Dilinin Yayılmasına Tarixi Kontekstdə Baxış*** *An Overview of the Spread of the Russian Language in Azerbaijan in Historical Context* ***İkram Ağasiyev***	**3830 – 3840**
2	***Kuştepe Su Kanalı Projesi: Afganistan, Orta Asya Diplomasisi Fırsatlar ve Zorluklar*** *Kushtepe Water Canal Project: Afghanistan, Central Asia Diplomacy Opportunities and Challenges* ***Ay Bik Muhsını***	**3841 – 3862**
3	***Adana'daki Erken Cumhuriyet Dönemi Eserlerinden Atatürk Parkı ve Anıtı*** *Atatürk Park and Monument, one of the Early Republican Period Monuments in Adana* ***Erdem Çanak***	**3863-3877**
4	***Basında Yer Alan İlânlardan Hareketle Bir Dönemin Sıhhî Şartlarını Okumak*** *Reading the Medical Conditions of a Period from the Advertisements in the Press* ***Ercan Çelebi***	**3878-3898**
5	***Yûnus Emre Dîvânı'nda Geçen Âşıkla İlgili Özelliklerin Klasik Türk Şiirindeki Yansımaları*** *The Reflections of the Characteristics Related to the Minstrel in Yûnus Emre Dîvânı in Classical Turkish Poetry* ***Sıtkı Nazik***	**3899-3926**
6	***XX əsr bolqar poeziyasında ortaq Vətən anlayışı və milli-mənəvi dəyərlərin inikası*** *20th century Bulgarian poetry on the concept of common homeland and national moral values* ***Xanım Sultanova***	**3927-3933**

7	علاقة علم مقارنة الأديان بعلم الكلام *The relationship of comparative religion science with the science of speech* ***Sofiane Chetioui***	**3934-3945**
8	***Minorities and their Rights in Islam*** *İslam'da Azınlıklar ve Hakları* ***Mohammad Ekram Yawar-Ay Bik Muhsını-Abdul Jamıl Sharıfy***	**3946-3958**
9	***Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlığının Hərbi Aspektləri*** *Military Aspects of Cooperation of Turkic Speaking States* ***Aybəniz Rüstəmova***	**3959-3983**
10	***Azerbaijan's strategic road to Karabakh victory in the context of international organizations*** *Uluslararası örgütler bağlamında Azerbaycan'ın Karabağ zaferine giden stratejik yolu* ***Murteza Hasanoğlu - Nesrin Süleymanlı***	**3968-3982**
11	***The Position of Culture in Advancing the Strategic Goals of Organizations*** *Kurumların Stratejik Hedeflerinin İlerletilmesinde Kültürün Konumu* ***Abdul Jamıl Sharıfy -Mohammad Ekram Yawar***	**3983-3991**
12	***Eski Anadolu'da Tekstil Ekonomisi: Asur Ticaret Kolonileri Çağı ve Hititler Dönemi*** *Textile Economy in Ancient Anatolia: Assyrian Trade Colonies and Hittite Period* ***L. Gürkan Gökçek- Hasan Tuncer***	**3992-4009**
13	***A Brief Overview of the History of Arabists' Studies on Arabic Sounds: Achievements and Prospects*** *Arabist Çalışmalarının Tarihine Kısa Bir Bakış Arapça Sesler Üzerine: Başarılar ve Beklentiler* ***Vugar Garadaghli***	**4010-4031**
14	***Atatürk Dönemi Eğitim Politikaları ve Mesleki ve Teknik Eğitim Alanındaki Gelişmeler*** *Educational Policies and Developments in Vocational and Technical Education in Atatürk's Period* ***Özlem Zeren***	**4032-4056**

15	***Supporting Minorities and Regional Peace and Security in Islam and International Law*** *İslam ve Uluslararası Hukukta Azınlıkların Desteklenmesi ve Bölgesel Barış ve Güvenlik* ***Nuryağdı Soyer-Mohammad Ekram Yawar***	**4057-4073**
16	***Napolyon'un Rusya Seferi ve Millî Mücadele Dönemindeki En Önemli Savunma Savaşları Üzerine Bir Karşılaştırma: Borodino Savaşı (7 Eylül 1812) ve Sakarya Meydan Muharebesi (23 Ağustos 1921 – 13 Eylül 1921)*** ***A Comparison on Napoleon's Russian Campaign and the Most Important Defensive Battles during the War of Independence: Battle of Borodino (7 September 1812) and Battle of Sakarya (23 August 1921 - 13 September 1921)*** ***Çağdaş Yüksel***	**4074-4090**
17	***Fas'ta Müslüman Fetihlerinden Sonra Kurulan Şehirler*** *Cities founded after the Muslim conquests in Morocco* ***Mustafa Yıldırım***	**4091-4113**
18	***Национальные автономии большевиков в практике начала 20-х гг. XX века: противоречия и двойные стандарты на Южном Кавказе*** *National autonomies of the Bolsheviks in practice in the early 1920s: Contradictions and double standards in the South Caucasus* ***Anar Eyyubov***	**4114-4121**
19	***The Conceptualization and Progression of University Education in Turkey Within the Scope of the Turkish American Relations*** *Türk-Amerikan İlişkileri Bağlamında Türkiye'deki Üniversite Eğitiminin Kavramsallaştırılması ve Gelişimi* ***Şenol Deniz***	**4122-4154**
20	***Yassıada'da Bir Gazeteci: Mithat Perin (13 Mart 1917-1 Ocak 2001)*** *A Journalist on Yassıada: Mithat Perin (13 March 1917-1 January 2001)* ***Nurcan Cankaya Gökbayrak -Filiz Çolak***	**4155 – 4175**
21	**بازر گانی بری و بحری در دوره امپراتوری بابُریان** *Land and Sea Trade During the Mughal Empire* ***Ümmühan Ark-Farzana Karimi***	**4176-4189**
22	***An Example of Conservation and Documentation of Traditional Houses: Isparta Nurten Terlikçi House*** *Geleneksel Evlerin Korunması ve Belgelenmesine Bir Örnek: Isparta Nurten Terlikçi Evi* ***Ayşe Betül Gökarslan***	**4190-4223**

23	***The Rights of Religious Minorities in the International System of Human Rights and in the Rights of the Islamic System*** *Uluslararası İnsan Hakları Sisteminde ve İslami Sistemde Dini Azınlıkların Hakları* ***Mohammad Ekram Yawar-Nuryağdı Soyer***	**4224-4243**
24	***Fransa'nın Doğu Akdeniz Politikalarının İran-Turan-Afgan Coğrafyasında İngiliz-Rus Rekabetine Etkisi (Beyanülhak ve İctihad Dergileri Işığında)*** *The Effect of France's Eastern Mediterranean Policies on the BritishRussian Competition in Iran-Turan-Afghan Geography (In the Light of Beyanülhak and İctihad Journals)* ***Sevda Özkaya Sofu-Samet Önata***	**4244-4258**
25	***İslamiyet Öncesi Türk Devlet Yönetiminde Kağan ve Kurultaylar*** *Kagan and Kurultays in Pre-Islamic Turkish State Administration* ***Ayten Akcan***	**4259-4286**
26	***Ergenlik Dönemindeki Öğrencilerin Sanal Ortam Bağımlılığının Öğretmen Görüşlerine Göre İncelenmesi*** *Investigation of Virtual Environment Addiction of Adolescent Students According to Teachers' Opinions* ***Karaman Pınar-Arzu Aydın-Recep Yetiştiren-Abdullah Adsız***	**4287-4304**
27	***Mahmud Nedim Paşa ve Nedimof Yakıştırması*** *Mahmud Nedim Pasha and the Nedimof Appellation* ***Demet Karasu***	**4304-4321**
28	***İki Dem Bir Demokrat Eski Dışişleri Bakanı Hayrettin Erkmen'in Anıları*** *Memoirs of Hayrettin Erkmen, Former Foreign Minister* ***Fatma Tombak***	**4322 – 4330**
29	***Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*** *Ottoman Economy and Institutions* ***Aytaç Çağlar***	**4331 - 4338**

30	***Boğazkale'den Yeni Bayram Metinleri (Bo 7928, Bo 6586, Bo 6642 ve Bo 6639)*** *New Feast Texts from Boğazkale (Bo 7928, Bo 6586, Bo 6642 and Bo 6639)* ***Özlem Sir Gavaz-Gülgüney Masalcı Şahin***	**4339 – 4356**
31	***Platon'da Devlet ve Ahlak Felsefesi*** *State and Moral Philosophy in Plato* ***Hasan Hüseyin Kargın***	**4357 – 4369**
32	***19. Yüzyıl Sonunda Sivas'ta Bulunan Misyoner Okullar*** *Late 19th Century Missionary Schools in Sivas* ***Neşe Coşkun Özturan***	**4370-4390**
33	***Ethnic and Sectarian Faults and the Crisis of Political and Social Impasse in Afghanistan*** *Afganistan'da Etnik ve Mezhepsel Ayrılıklar ve Siyasi ve Sosyal Çıkmaz Krizi* ***Mohammad Ekram Yawar***	**4391 – 4412**
34	***Examination of the Structural Development and the Spiritual Cultural Evolution of Humanity Through Mammoths*** *Mamutlar Üzerinden İnsanlığın Yapısal Gelişiminin ve Ruhsal Kültürel Evriminin İncelenmesi* ***Varol Koç***	**4413 – 4437**
35	***Türkiye'de İdari Coğrafya Değişiklikleri*** *Administrative Geography Changes in Turkey* ***Oğuz Şimşek***	**4438 – 4471**
36	***The Role of the Republic of Türkiye in the Formation of the İnternet in Azerbaijan*** *Azerbaycan'da İnternetin Oluşumunda Türkiye Cumhuriyeti'nin Rolü* ***Gulnar Pashayeva***	**4472-4482**
37	***Qərbi Azərbaycan Tarixinə Dair Sənəd Axınının Təşəkkülü və İnkişafı*** *Formation and development of the documentary flow on the history of Western Azerbaijan* ***Nadir İsmayılov- Daşqin Məhəmmədli***	**4483 – 4496**

38	***Improving Learning Outcomes of Matrix Functions with Innovative Teaching Methods in Education*** *Eğitimde Yenilikçi Öğretim Yöntemleri ile Matris Fonksiyonlarının Öğrenme Çıktılarının İyileştirilmesi* ***Gozal Jafarli Firudin***	**4497-4508**
39	***The Rights of Minorities from the perspective of the Constitution of Afghanistan*** *Afganistan Anayasası Perspektifinden Azınlıkların Hakları* ***Mohammad Ekram Yawar***	**4509-4531**
40	***Yurtluk ve Ocaklık Bağlamında Mahmudî Hükümeti*** *The Mahmudid Government in the Context of Yurtluk and Ocaklık* ***Yağmur Şen***	**4532 – 4553**
41	***Modern Methods and Tools For Teaching English*** *İngilizce Öğretimi İçin Modern Yöntem ve Araçlar* ***Gunel Rahil Shamilzada***	**4554-4561**
42	***Yaqub Mahmudov: 105 İllik Bakı Dövlət Universitetinin 85 Yaşlı Akademiki*** *Yagub Mahmudov: 85-year-old academician of 105-year-old Baku State University* ***Elvira Latifova***	**4562 – 4572**
43	***1926 Birinci Bakü Türkoloji Kongresi ile İlgili Belgelerin Araştırılması*** *1926 First Baku Turkological Congress and Related Documents* ***Vazufa Khudiyeva***	**4573 – 4579**
44	***Modern Azerbaycan Tiyatrosunda Mehriban Alakbarzade*** *Mehriban Alakbarzade in Modern Azerbaijan Theatre* ***Shahla Heydarli***	**4580 – 4586**
45	***Turizm sahəsi üzrə "İnformasiya tələbatı" konsepsiyası*** *The concept of 'Information Demand' in the tourism sector* *Hacı Qasımlı- Daşqin Məhəmmədli*	**4588 – 4595**

46	***Arxiv Fəaliyyəti Sahəsində Metodların və Standartların Beynəlxalq Unifikasiyası*** *International Unification of Methods and Standards in the Field of Archival Activities* ***əliyusif Məmmədov***	**4596 – 4609**
47	***A Historical Study of the Importance of Orientalism and the Role of Contemporary Islamic Movements*** *Oryantalizmin Önemi ve Çağdaş İslami Hareketlerin Rolü Üzerine Tarihsel Bir Çalışma* ***Mohammad Ekram Yawar- Ay Bik Muhsını***	**4610-4627**
48	***Belge Yönetiminde Bilimsel Araştırmaların Önemi*** *The importance of Scientific Research on Document Management* ***Namiya Khalilova***	**4628 – 4634**
49	***Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsində Rəqəmsal Texnologiyaların Tətbiqi və İnnovasiyalar*** *Implementation of Digital Technologies and Innovations in the Department of National Archives of the Republic of Azerbaijan* ***Xuraman Ağayeva***	**4635 – 4642**
50	***Azərbaycanda İnformasiya və Sənəd Menecmenti İstiqaməti Üzrə Elmi Tədqiqatların Müasir Meyilləri (Beynəlxalq Elmmetrik Bazalar Əsasında)*** *Modern Trends of Scientific Research in Information and Document Management in Azerbaijan (Based on International Elmmetric Bases)* ***Solmaz Sadıqova- İradə Bayramova***	**4643 – 4655**
51	***Milli Arşiv İdaresi'nin Metodolojik Faaliyetinin Kurulması*** *The Establishment of the Methodological Activity of the National Archives Administration* ***Solmaz Sadıqova***	**4656 – 4671**
52	**حمایت از اقلیت های قومی در حقوق بین الملل باتوجه بر حقوق اقلیت های قومی در افغانستان** *Protection of ethnic minorities in international law on the rights of ethnic minorities in Afghanistan* ***Mohammad Ekram Yawar***	**4672-4687**

53	***Sovyet Öncesi Dönemlerde Kazak ve Kırgız Halklarının Hukuk Sistemleri*** *Legal Systems of Kazakh and Kyrgyz Peoples in Pre-Soviet Periods* ***Meiramkul Issayeva- Nazgul Isabaeva***	**4688 – 4698**
54	***Türk Kültüründe Gelenekler ve Millî Değerlerin Sınıflandırılması*** *Traditions in Turkish Culture and Classification of National Values* ***Lyazzat Kurmanbayeva- Lazzat Nabiyeva- Zhaksigul Issayeva***	**4699 – 4707**
55	***Kitabxana Saytlarının Funksiyaları və Onların Təsnifatı*** *Functions and classification of library sites* ***Daşqin Məhəmmədli***	**4708 – 4717**
56	***Biblioqrafik Xidmət Kitabxana-İnformasiya Mərkəzlərində Turizmə Dair Sənəd Axınının Müəyyənləşdirilməsinin Başlıca Komponenti Kimi*** *Bibliographic Service as the Main Component of Determining Tourism Workflow in Library and Information Centres* ***Hacı Qasımlı- Daşqin Məhəmmədli***	**4718 – 4726**
57	***Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi'nin Arka Planı ve Analizi*** *Background and Analysis of the American Declaration of Independence* ***Füsun Çoban Döşkaya***	**4727 – 4745**
58	***"Soft power" potential of Azerbaijan in the South Caucasus*** *Azerbaycan'ın Güney Kafkasya'daki "Yumuşak Güç" Potansiyeli* ***Gultakin Allahverdiyeva- Sevinj Gurbanova***	**4746 – 4756**
59	***Qafqazın müsəlman əhalisinin Osmanlı dövlətinə köçü çarizmin xristianlaşdırma siyasətinə qarşı etiraz forması kimi*** *Migration of the Muslim population of the Caucasus to the Ottoman Empire as a form of protest against the Tsarist policy of Christianisation* ***İradə əliyeva***	**4757 – 4766**
60	***Peace and Stability in the South Caucasus: Security Agreements and Conflict Resolutions Between Azerbaijan, Turkey and Russia (2003-2023)*** *Güney Kafkasya'da Barış ve İstikrar: Azerbaycan, Türkiye ve Rusya Arasındaki Güvenlik Anlaşmaları ve Çatışma Çözümleri (2003-2023)* ***Rauf Gurbanov***	**4768 – 4778**

61	***Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Döneminde Din-Devlet İlişkileri*** *Religion-State Relations during the Azerbaijan Democratic Republic* ***Ceyhun Məmmədov***	**4779 – 4790**
62	***Nafta Bağlamında Çanakkale Boğazı Sorunu (24 Ekim 1922)*** *The Dardanelles Question in Terms of Naphtha* ***Onur Şaraplı***	**4791 – 4798**
63	***Kiçikyaşlı məktəblilərdə Azərbaycanın flora və faunasına məhəbbət hisslərinin formalaşdırılma*** *Creation of feelings of love for plant and animal species of Azerbaijan in young schoolchildren* ***Sevinc Veliyeva***	**4799 - 4806**

AKADEMİK TARİH VE DÜŞÜNCE DERGİSİ YAYIN BİLGİSİ VE YAZIM KURALLARI

1-Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi'nde yayınlanan yazıların ve yazı içeriklerinin tüm hak ve sorumlulukları yazarlarına aittir. Buna karşın yazar, dergide yayınlanan yazının yayından kaldırılmasını ve silinmesini talep edemez.

2-Yayınlanan yazıların telif hakları hukuken Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi'ne ait olduğu için eserlerin kaynak gösterilmeden kısmen yada tamemen alıntılanması, kopyalanması ve yayınlanması yasaktır.

3-Dergiye gönderilen yazıların yayınlanma zorunluluğu bulunmamaktadır.

4- Dergiye gönderilen yazılar editör onayından geçtikten sonra değerlendirmeye alınır. Dergi, editör onayından geçmeyen yazıların iade edilmesi ve silinmesi hakkını saklı tutar.

5-Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, değerlendirmeye alınan yazıların ön görülen revizyonuyla ilgili yazarlara yazılan iletilere bir yıldan fazla yanıt alamadığında dergi sisteminde taslak halinde kalan makalelerin silinmeme garantisini vermez.

6-Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi'nde yayınlanan bir yazı yada makale hukuksal bir gerekçe ve mahkeme kararı olmaksızın yazar yada diğer kişiler tarafından yayından kaldırılmasını talep edemezler.

7-Yazarlar için yazılar ve makalelerin değerlendirilme ve yayın süreci bilimsel ve ahlaki etik gereğince mahrem bir durum olup; yazarlar çift kör akran-hakem değerlendirmesinde hakem kimliğine dair bilgi talep edemezler. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, yazar, hakem diyalogunda temel sorumluluk sahibi olarak süreci yürütüp tamamlama yetkisini elinde bulundurur.

8-Yazı yada makalenin değerlendirilme sürecinde süreç aşaması ne olursa olsun yazarla hakem arasında yakın bir ilişki ve haberlarlık tespit edilmesi durumunda dergi tüm yasal haklarını kullanarak ilgili süreci durdurma ve gerekiyorsa yazı yada makaleyi red etme hakkına sahiptir.

9-Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi'ne makaleler word formatında üzeride yazar ad be bilgileri bulunmadan (https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd) dergi sistemi üzerinden yüklenerek süreç yürütülür. Makale yayını yine aynı url adresi üzerinden yayınlanır. Siteme makale yüklemede zorluk yaşayan yazarlar, dergi temel iletişim adresi olan (akademiktarihvedusunce@gmail.com) adresine makalelerini yollayarak dergi sistemiyle ilgili detek talep edebilirler.

10-Yazı ve makaleler dergi menüsünde yer alan şablona göre ilgili bölümlerden oluşmuş olmalıdır. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, tarih, coğrafya, din bilimleri, felsefe, pedagoji, mimari, dil bilimleri ve edebiyat, arkeoloji, sanat, siyasi tarih, beşeri coğrafya, sivil savunma, ekonomi, ulaşım, trafik, lojistik, medeniyetler tarihi, etimoloji, şehircilik, hukuk, siyaset bilimi, kamu yönetimi, kent tarihi, çevre ekonomisi, tarihsel psikoloji ve sosyoloji gibi sahalarda makale kabul eden elektronik bir dergidir.

11-Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi'ne gönderilen makaleler için yazarlar alacakları intihal raporunu da makale ile birlikte göndereceklerdir. Makalenin yayınlanması için benzerlik oranı yüzde 18'i geçmemelidir.Gönderilen makalelerin benzerlik oranı ayrıca iThenticate programı ile dergimiz tarafından da alınmaktadır.

12-Dergiye makale gönderilirken Telif hakkı formu doldurulmalı ve makale ile birlikte gönderilmelidir.

13-Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi'ne gönderilen makaleler ön kontrolden geçtikten sonra atanan editör vasıtasıyla 2 hakeme (kör hakemlik) sunulur. Bu iki hakemden alınan sonuca göre makale gerek görülürse üçüncü hakeme gönderilir. Editör onayından geçmiş bir makalenin bu tarihi takip eden ilk sayıda yayınlanma durumu net değildir. Makalenin yayın süreci, hakemlerin tespitlerine, makalenin yayın için olgunlaşmasına ve yayın için gerekli olan kriterlere bağlı olarak değişme göstermektedir. Bu anlamda süreci tamamlanan ve yayına hazır hale gelen makale, yayın kuruluna sevk edilerek uygun görülen sayıda yer alacaktır.

14-Değerlendirmeye alınan makalenin yayın süreci tamamlanana kadar sorumluluğu ilgili editöre ait olup yürütülen sürecin tüm basamaklarında editör makaleyi imla, anlatım, yazım kurallarına uygunluk ve ilmi bakımdan hakem önerilerine göre takip etmekle yükümlüdür.

15-Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi'ne gönderilen makalelerde araştırma ve yayın etiği üst düzeyde önemlidir. Gönderilecek araştırmada etik kurul izin belgesi gerekliyse makale ile birlikte ilgili etik kurul izin belgesinin de gönderilmesi gereklidir. Yine ilgili belge editör tarafından yeniden talep edlirse yazar söz konusu belgeyi göndermekle yükümlüdür. Etik kurul belgesi talep edildiği halde belgeyi göndermeyen yazarın makalesi iade edilecektir.

16-Yayın kurulunca kabul edilecek geçerli bir neden olmadıkça süreci başlayan bir makalenin yazarına iadesi mümkün değildir. Bu konuda yazar süreci sonlandırmak isterse dergi editörlüğüne mail yoluyla dilekçe sunarak bu talepte buluna bilir ancak işleyen sürecin sonlandırılma kararı yayın kurulu kararı ile ve uygun görülen süreçte olacaktır.

YAYIN SÜRECİ

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi'ne gönderilen makaleler

ÖN İNCELEME, İNTİHAL TARAMASI, ALAN EDİTÖRÜ İNCELEMESİ, HAKEM DEĞERLENDİRMESİ, DİL VE YAZIM EDİTÖRÜ İNCELEMESİ, MİZANPAJ aşamalarından geçmektedir.

Ön incelemesi tamamlanan makale uygun görülürse intihal taraması ardından alan editörüne aktarılır. Uygun görülmeyen ve dergi içeriğine uygun olmayan makaleler yazara iade edilir. Ön incelemede uygun bulunan makaleler kör hakemlik uygulaması ekseninde iki hakeme (tercihen biri Türkiye'den diğeri başka ülkeden) gönderilir. Her iki hakemden de olumlu rapor alan makale ön görülen düzeltmeler varsa yazara bildirilerek eksikleri tamamlanır ve makale dil ve yazım editörü kontrolü ardından yıl içinde yayımlanmak üzere kabul edilerek mizanpaja verilir ve yayım kurulunun uygun göreceği bir sayıya atanarak yayımlanır. Değerlendirme sürecinde iki hakemden birinden olumlu birinden olumsuz rapor alan makale üçüncü bir hakeme gönderilir. Üçüncü hakemden alınan görüşe göre sürece devam edilir.

Üçüncü hakem görüşü editörde tereddüt uyandırırsa gerek görüldüğü takdirde dördüncü hakeme müracaat edilebilir.
Yayım sürecinde yazar için hakem, hakem için ise yazar kimliğinin bilinmemesi büyük önem arz etmektedir. Editör, yazar hakem gizliliğinin korunmasında tam yetkilidir.
atdd'de her sayı için makale sayı sınırı olmayıp bir sayıda yer alacak makalelerin ¼'lik kısmı dergi editöryel ekip ve yayın kurulu üyelerine ayrılmıştır. Dergi editöryel ekip ve yayın kurulundan gelecek makaleler görevlendirilecek yurt dışı editörler tarafından kör hakemlik süreçlerine tabi tutularak gerekli yayın süreci işletilecektir

1. Telif Hakları ve Yazar Sözleşmesi için Tıklayınız

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi'nde yayınlanacak makale yazımında yönlendirici olmak ve yapılan çalışmalarda bir bütünlük sağlamak amacıyla bu yazım kılavuzu hazırlanmıştır. Yazım kılavuzunda bulunan kurallarla; makaleler arasında ve makalenin başlangıcından sonuna kadar genel bir bütünlük oluşturmak hedeflenmektedir. Makalelerde bilimsel etik kuralları mutlaka gözetilmeli, özellikle intihalden kaçınılmalıdır. Söz konusu çalışmalarda tüm sorumluluk makalenin yazarına aittir. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi'ne bilimsel çalışmalarını gönderecek bilim insanlarının aşağıda belirtilen kurallara uyması zorunludur.

Dergiye Gönderilecek Makaleler Hakkında;

Özgün olmalıdır.
Bilimsel olmalıdır.
Belirli bir konuda önemli gelişmeleri değerlendirip gerekli kaynak gösterilerek yazılmış olmalıdır. Dergide yayımlanan tüm makaleler yayın tarihinden itibaren derginin bir sonraki sayısına kadar tartışmaya açık olacaktır. Makaleler Word formatında yazılmalı, Dergi Park üzerinden dergiye PDF formatında gönderilecek makaleler kabul edilmeyecektir. Sisteme yüklenen makale üzerinde yazar adı, orcid numarası gibi yazara ait bilgiler yer almamalıdır.Bir sayıda aynı yazarın gerekli koşulları sağlaması şartıyla iki makalesi yayınlanabilir.

Makale Yazım Kuralları

Makaleler başlık sayfası, içerik ve kaynakçadan oluşur. Duruma bağlı olarak tablolar ve şekiller gibi ek unsurlar içerebilirler. Hazırlanmış makalelerde bu bölümlere uyulmalı ve Times New Roman yazı tipi kullanılmalıdır. Makalede 1,5 satır aralığı kullanılmalı ve sayfanın her tarafından 2,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Her paragrafının ilk satırı sol kenar boşluğundan 0,5 inç kadar girintili yapılmalıdır. Girintiyi elde etmek için TAB tuşu veya kelime işlemci programının otomatik paragraf biçimlendirme işlevi kullanılmalıdır.

Makalelerde APA 7 sistemi uygulanacaktır.

Makale kaynakları Yazımı

Grady, J. S., Her, M., Moreno, G., Perez, C., & Yelinek, J. (2019). Emotions in storybooks: A comparison of storybooks
that represent ethnic and racial groups in the United States. *Psychology of Popular Media Culture, 8*(3), 207–

217. https://doi.org/10.1037/ppm0000185

• Parantez içinde alıntılar: (Grady et al., 2019)
• Anlatı alıntılar: Grady et al. (2019)

Tam yazılmış kitap

Sapolsky, R. M. (2017). *Behave: The biology of humans at our best and worst*. Penguin Books.

• Parantez içinde alıntılar: (Jackson, 2019; Sapolsky, 2017; Svendsen & Løber, 2020)
• Anlatı alıntılar: Jackson (2019), Sapolsky (2017), and Svendsen and Løber (2020)

Dini Eserler

The Bhagavad Gita (E. Easwaran, Trans.; 2nd ed.). (2007). The Blue Mountain Center of Meditation.
King James Bible. (2017). King James Bible Online. https://www.kingjamesbibleonline.org/ (Original work published 1769)
• Parantez içinde alıntılar: (The Bhagavad Gita, 2007; King James Bible, 1769/2017)
• Anlatı alıntılar: The Bhagavad Gita (2007) and King James Bible (1769/2017)

Editör Kitap Bölümleri

Aron, L., Botella, M. ve Lubart, T. (2019). Mutfak sanatları: Yetenek ve gelişimi. RF Subotnik, P. Olszewski-Kubilius ve FC Worrell (Eds.), *Yüksek performansın psikolojisi: İnsan potansiyelini alana özgü yeteneklere dönüştürmek* (s. 345-359). Amerika Psikoloji Derneği. https://doi.org/10.1037/0000120-016

Dillard, JP (2020). İkna çalışmalarındaki akımlar. MB Oliver, AA Raney ve J. Bryant (Eds.), *Medya etkileri: Teori ve araştırmadaki gelişmeler* (4. baskı, s. 115-129). Routledge.

Thestrup, K. (2010). Dönüştürmek, iletişim kurmak, oynamak için - Eylemdeki deney topluluğu. E. Hygum & PM Pedersen (Ed.), *Erken çocukluk eğitimi: Danimarka'daki değerler ve uygulamalar*. Hans Reitzels Forlag. https://earlychildhoodeducation.digi.hansreitzel.dk/?id=192

• Parantez içinde alıntılar: (Aron vd., 2019; Dillard, 2020; Thestrup, 2010)
• Anlatı alıntılar: Aron ve ark. (2019), Dillard (2020) ve Thestrup (2010)

Bir Devlet Kurumu Raporu

National Cancer Institute. (2019). Taking time: Support for people with cancer (NIH Publication No. 18-2059). U.S. Department of Health and Human Services, National Institutes of Health. https://www.cancer.gov/publications/patient-education/takingtime.pdf

• Parantez içinde alıntılar: (National Cancer Institute, 2019)
• Anlatı alıntılar: National Cancer Institute (2019)

APA 7 Yazım kurallarıyla ilgili daha geniş bilgi ve daha fazla eser ve örnekleri için lütfen tıklayınız.

*Sisteme yüklenen makaleler editör onayından sonra ücrete tabi olur ve ilgili yazardan bu talep edilir.

*Dergiye ait tüm giderler, gerektiğinde yayın ve matbaa ücretleri, tercüman alacakları, Doi masrafları ve diğer giderler ilgili yayın ücretinden karşılanmakta olup kâr amacı güdülmemektedir.

Kapak Resmi

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11 (6) 2024

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:25.07.2024
Kabul tarihi |Accepted:15.11.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

İkram Ağasiyev

https://orcid.org/0000-0003-0801-6683
Professor, doctor of historical sciences, Director of the "Soviet period history of Azerbaijan" department of the History Institute named after A. A. Bakikhanov of the Azerbaijan National Academy of Sciences, Azerbaijan, ikramagasiyev@mail.ru

Atıf Künyesi | Citation Info

Ağasiyev, İ. (2024). Azərbaycanda Rus Dilinin Yayılmasına Tarixi Kontekstdə Baxış. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 3830-3840.

Azərbaycanda Rus Dilinin Yayılmasına Tarixi Kontekstdə Baxış

Öz

Məqalə Azərbaycanda rus dilinin yayılması problemlərini tarixi kontekstdə araşdıran ilk məqalədir. Tədqiqatçı Rusiya ilə Azərbaycan arasında siyasi münasibətlərdə baş verən dəyişikliklərin dil vəziyyətinə, ilk növbədə Azərbaycanda rus dilinin statusuna necə təsir etdiyini göstərir. Müəllif qeyd edir ki, Rusiyanın Azərbaycana qarşı siyasətinin xarakterindən asılı olaraq azərbaycanlı əhali arasında rus mədəniyyətinin və rus dilinin əhəmiyyəti haqqında müvafiq ictimai rəy formalaşmışdır. Müəllif qeyd edir ki, rus dilinin Azərbaycanda populyarlaşması Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsindən sonra başlamışdır.Ruslaşdırma siyasəti həm rus əhalisinin Azərbaycana köçürülməsi, həm də rus dilinin praktiki tətbiqinin genişləndirilməsi ilə həyata keçirilirdi.Çar Rusiyasının başlatdığı bu siyasət sonralar SSRİ tərəfindən də davam etdirilmişdir. Müəllifin fikrincə, azərbaycanlıların rus dilindən istifadəsini rusofilçilik saymaq yanlışdır və bu hal iqtisadi-siyasi amillərdən yaranan zərurətdir.

Açar sözlər: *Azərbaycan, rus dili, molokanlar, Türkmənçay, siyahıyaalma, rus məktəbi, tədris*

An Overview of the Spread of the Russian Language in Azerbaijan in Historical Context

Abstract

The article is the first to examine the problems of the spread of the Russian language in Azerbaijan in a historical context. The researcher shows how the changes in political relations between Russia and Azerbaijan affected the linguistic situation, in particular the situation of the Russian language in Azerbaijan. The author notes that due to the nature of Russia's policy towards Azerbaijan, a favourable public opinion was formed among the Azerbaijani population about the importance of Russian culture

CC BY NC
Creative Commons Licence

and the Russian language. The author notes that the spread of the Russian language in Azerbaijan began after the annexation of Azerbaijan to Russia, and the policy of Russification was carried out both through the transfer of the Russian population to Azerbaijan and the expansion of the practical application of the Russian language. This policy initiated by Tsarist Russia was later continued by the USSR. According to the author, it is wrong to consider the use of the Russian language by Azerbaijanis as Russophobia, but it is a necessity arising from economic and political factors.

Keywords: *Azerbaijan, Russian language, Molokans, Turkmenchay, census, Russian school, education*

Giriş

Son zamanlar Azərbaycanda və ümumiyyətlə keçmiş SSRİ məkanında rus dilinə, rus mədəmiyyətinə münasibətlə bağlı müxtəlif yazılara rast gəlinir.Bu zaman söylənilən fikirlər birmənalı deyildir. Azərbaycanla Rus dövlətləri arasında ilk təmaslar hələ orta əsrlərdən qurulmuşdur və bu əlaqələr iqtisadi ticari və bəzən də siyasi-diplomatik xarakter daşımışdır. XVII əsrin ortalarında Səfəvi dövlətinin öz təsirini Şimali Qafqaza yaymaq cəhdləri burada möhkəmlənməyə başlamış Rus dövləti ilə münaqişəyə səbəb olmuşdur və hətta bəzi hallarda tərəflər yaranan problemləri silah gücünə həll etməyə çalışmışlar. Rusların Azərbaycana qarşı növbəti təcavüzü çar Birinci Pyotrun və onun varislərinin adı ilə bağlıdır. 1723-1735-ci illərdə Rusiya Azərbaycanın Xəzəryanı ərazilərini işğalda saxlasa da, burada rus dilinin, rus mədəniyyətinin yayılmasından söhbət gedə bilməzdi.XVIII əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycan xanlıqları, xüsusən Quba, Qarabağ, Gəncə xanlıqları Rusiya ilə iqtisadi-ticari və diplomatik münasibətlər qurmuşdular. Lakin bu heç bir halda Azərbaycan əhalisi arasında Rusiyaya simpatiyaların artmasına, rus heyranlığına gətirməmişdir.Bu dövrdə Azərbaycan ərazisində ruslar daimi olaraq yaşamamışlar və Rusiya Azərbaycan ərazilərində yalnız ticarət adamları ilə təmsil olunmuşdu.

Rusiyanın Qafqzda, o cümlədən Azərbaycanda möhkəmlənməsi,rus əhalisinin bu coğrafiyada sayının artması, rus dili və rus mədəniyyətinin yerli milli mədəniyyətləri sıxışdıraraq öz hegemonluğunu təmin etməsi məhz bu bölgənin silah gücünə işğalından və daimi olaraq Rusiya imperiyasına qatılmasından sonra başlamışdır. Nəticədə, 1801-ci ildən başlayan işğal XX əsrin sonlarına doğru müxtelif formalarda 1991-ci ilədək davam etmişdir və bu 190-illik dövr ərzində rus dili, rus mədəniyyəti Azərbaycanda kök sala bilmişdir ki, bu işdə həm sayı 0,5 milyona çatmış rus əhalisinin, həm də dünyaya qapalı olan SSRİ adlı dövlətin iqtisadi-siyasi sistemindən doğan səbəblər mühüm rolu olmuşdur.

Müəllif məqalədə rus dilinin Azərbaycanda yayılmasının tarixi şəraitini təhlil edərək göstərmişdir ki, bu proses Sovet dövlətinin yürütdüyü siyasətin tərkib hissəsi olmuşdur.Eyni

zamanda, müəllif o fikri təsbit etməyə çalışır ki, hər hansı dilin, mədəniyyətin yayılmasını şərtləndirən əsas amillər iqtisadi-siyasi amillərdir. Heç şübhəsiz, toplumun hər hansı əcnəbi dildə danışması heç də bu dilə olan heyranlığın göstəricisi deyildir. İstisadi-siyasi şəraitin dəyişməsi hər hansı mədəniyyətin və dilin də statusunun dəyişməsinə təsir edir ki, rus dilinin Azərbaycanda yayılması tarixinin araşdırılması bu tezisi bir daha təsdiqləyir.

1. Çar Rusiyası dövründə Azərbaycanda rus dilinin yayılmasını şərtləndirən şərait

Azərbaycan-Rusiya münasibətlərinin min illik tarixi var. Lakin XIX əsrin 30-cu illərinə qədər bu münasibətlər epizodik və sırf rəsmi xarakter daşıyırdı və rus dilinin Azərbaycanda yayılması ilə heç bir əlaqəsi yox idi. Azərbaycan əhalisinin rus dili ilə ilk yaxından tanışlığı Azərbaycanın Çar Rusiyası ilə Qacar İranı arasında bölünməsindən sonra başladı: 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinin şərtlərinə görə Şimali Azərbaycan Rusiya imperiyası tərəfindən ilhaq edildi, Cənubi Azərbaycan isə Qacar İranının tərkibində qaldı.

Türkmənçay müqaviləsindən sonra Çar Rusiyası Şimali Azərbaycanda köçürmə siyasəti aparmağa başladı və bu siyasətə əsasən İran və Osmanlı imperiyasından ermənilər, kürdlər, aysorlar, habelə Baden-Vürtemberqdən almanlar bu bölgəyə köçürülməyə başladılar (Agasiyev, 2016, s. 61-88). 1830-cu il oktyabrın 20-də çar hökuməti "Köhnə təriqətçilərin və sektantların Zaqafqaziya əyalətlərinə köçürülməsi haqqında" qərar qəbul etdi və ilk olaraq Azərbaycana Orenburq quberniyasından olan molokanlar köçdülər (Bagirov, 2009, s. 13). Ümumiyyətlə, XVIII əsrin 30-cu illərində Cənubi Qafqazda 34 rus kəndi yaranmışdı ki, onların da 30-u Azərbaycanda salınmışdı. 1840-cı illərdə Azərbaycanda rusların sayı artıq 9 min 284 nəfər təşkil edirdi ki, onların da əsas hissəsini subbotniklər, prıqunlar, duxoborlar, molokanlar və başqa təriqətlərin tərəfdarları təşkil edirdi (Verdiyeva, 2016, s. 321). Məhz bu dövrdən etibarən ilk dəfə olaraq yerli azərbaycanlı əhali rus əhalisi ilə canlı təmasda olmağa başladı və təsadüfi deyil ki, indiki dövrdə Azərbaycanda yaşayan rusların ləhcəsinə molokanlar, duxoborlar, subbotniklər və başqa məzhəblərin nitq xüsusiyyətləri böyük təsir göstərmişdir.

Rus və rusdilli əhalinin Azərbaycana köçürülməsinin növbəti dalğası XIX əsrin ikinci yarısında, başlamışdır ki, bu da Azərbaycanın sürətlə inkişaf edən neft sənayesinin işçi qüvvəsinə tələbatı ilə bağlı idi. Nəticədə, yüz minlərlə rus, tatar, başqırd, Şimali Qafqaz xalqlarının nümayəndələri Bakıya köçdülər və Azərbaycanda rus və rusdilli əhalinin sayı kəskin şəkildə artdı. Rusiya İmperiyasında 1897-ci ildə keçirilən ümumi siyahıyaalınmanın yekunlarına əsasən təkcə Bakı quberniyasında artıq 73 min 632 rusdilli sakin var idi (Pervaya vseobshchaya perepis naseleniya Rossiyskoy imperii 1897 goda, 1905, s. 25-53). XX əsrin əvvəllərində rus əhalisi artmaqda davam edirdi və 1913-cü ilin məlumatlarına görə artıq Bakıda 74542 etnik rus yaşayırdı ki, bu da şəhərin ümumi əhalisinin 29,2%-ni təşkil edirdi (Sadigova,

2016, s. 19). 1906-cı ildən sonra həyata keçirilən Stolıpin islahatları nəticəsində Azərbaycanın düzəngah bölgələrində də da ruslara aid kəndlər meydana gəldi - Mil, Muğan düzlərində və şimal-şərq rayonlarında onlarla rus kəndləri yaradıldı.

Bu problemin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) dövründə necə həll edilməsi maraq doğurur. Rusiya imperiyası dağıldıqdan sonra yaranan bu gənc dövlət əsas ideoloji olaraq belə xətt götürmüşdü: türk milli mədəniyyətinin inkişafı, yəni "türkləşmək"; müasir Avropa demokratiyası prinsiplərinə riayət etmək, yəni "Avropalaşma" və İslam dəyərlərini qorumaq, yəni "İslamlaşma" (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. C. 2, 2005, s. 236). Gənc Azərbaycan hökumətinə əsasən Çar Rusiyasının nüfuzlu universitetlərində rus dilində ali təhsil almış şəxslər başçılıq edirdilər. Qeyd edək ki, hökumətin bəzi üzvləri rusdilli olmaqla Azərbaycan dilini zəif bilirdilər. Amma bu amil onların qəbul etdiyi qərarların və qanunların məzmununa təsir etməmişdir. 27 iyun 1918-ci il qanunu ilə türk (yəni Azərbaycan) dili AXC-nin dövlət dili elan edildi (Ağasiyev, 2015, s. 232). Yüzlərlə Azərbaycan türk dilində təhsil verən məktəblər açıldı. Hökumətin 1918-ci il 28 avqust və 13 noyabr tarixli qərarları əsasında məktəblərdə milli türk siniflərlə yanaşı, rus dilində tədris aparılan siniflərin də təşkilinə icazə verildi.

Lakin rus dilinə müsbət münasibət qalmaqda idi: AXC hökumətinin qərarı ilə daha 2 il rus dilində kargüzarlığın aparılmasına icazə verildi. Azərbaycan Milli Ordusunun zabit korpusu əsasən ruslar və rusdilli qeyri-rus millətlərindən ibarət olduğundan orduda da rus dilindən istifadəyə icazə verilirdi. Hökumət rusdillilərə də qayğı ilə yanaşırdı: AXC parlamentində 214 min rus əhalisinə 10 deputat yeri ayrılmışdı (Azərbaycan tarixi. Dərslik, 2015, s. 263). Bakıda və əyalətlərdə rus dilində təhsil verən məktəblər fəaliyyət göstərirdi. Düzdür, rus əhalisinin bir hissəsi öz yaşayış yerlərini tərk edərək Rusiyaya getmişdılər (Gosudarstvennıy Istoricheskiy Arkhiv Gruzinskoy Respubliki, fond № 1820, opis № 1, delo № 176, str. 22), lakin onların bir çoxu Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra geri qayıtdılar (Gosudarstvennıy arkhiv Azerbaydzhanskoy Respubliki, fond № 897, opis № 1, delo № 38, str. 5).

2. Sovet Azərbaycanında rus dili və ruslaşdırma siyasəti

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra 1920-1930-cu illərdə miqrasiya prosesləri davam etdi: SSRİ-nin digər respublikalarından Azərbaycan SSR-ə gələn fəhlələrin, mühəndislərin və digər mütəxəssislərin hesabına rusların sayı artdı. Nəticədə, 1939-cu ildə Azərbaycanda 528 min rus var idi ki, bu da Azərbaycan SSR əhalisinin 16,5 faizini təşkil edirdi (Vsesoyuznaya perepis naseleniya 1939 goda. Natsionalnıy sostav naseleniya respublik SSSR. Azerbaydzhanskaya Respublika. № 985 – 986, 25 aprelya – 15 maya 2023 g). Əgər 1920-1930-

cu illərin əvvəllərində Sovet hökuməti "yerliləşdirmə" (korenizasiya) siyasəti aparırdısa, SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin və Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin 1938-ci il 13 mart tarixdə qəbul etdiyi "Rus dilinin məcburi öyrənilməsi haqqında" qərarından sonra vəziyyət kəskin şəkildə dəyişdi (Vdovin, 2004, s. 132). 1938-ci ilin mart-aprel aylarında ittifaq respublikalarında da analoji qərarlar qəbul edildi və bir çox məktəblər, o cümlədən Azərbaycan məktəbləri də rus dilində tədrisə keçdi. Beləliklə, Mərkəzin süni ruslaşdırma siyasəti başladı. Böyük Vətən Müharibəsi illərində Azərbaycanda rus əhalisinin sayı nəzərəçarpacaq dərəcədə artdı ki, bu da SSRİ-nin hərbi əməliyyatlara məruz qalmış Avropa hissəsindən minlərlə slavyan mənşəli qaçqınların axını ilə bağlı idi.

Müharibədən sonrakı illərdə Stalinin repressiv maşını yeni qüvvə ilə işləməyə başladı. Bu dəfə hədəf rus şovinizminin növbəti dalğasına etirazlarını bildirən yerli milli ziyalılar idi. Qeyd edək ki, rus şovinizminin alovlanmasında 1945-ci il mayın 24-də Qələbə bayramına həsr olunmuş ziyafətdə Stalinin söylədiyi məşhur "rus xalqının şərəfinə" tostunun da müəyyən dərəcədə təsiri olmuşdu (Nikonov, 24 maya 1945 goda. Za russkiy narod). Müharibənin ağır yükünü daşıyan Rusiya Federasiyasının və rus xalqının tarixi Qələbəyə töhfəsi şübhəsizdir. Lakin ruslaşdırmanın artıq başladığı yerlərdə Stalinin tostu yanlış şərh edildi. Elə vəziyyət yaranmışdı ki, hətta zavodda azərbaycanlı fəhlə rəhbərliyə ərizə yazanda onu mütləq rus dilində yazmalı idi. Rus şovinizminə cavab olaraq, Azərbaycanda əsasən tələbələrdən ibarət olan "İldırım", "Dönməzlər" və s. kimi gizli təşkilatlar meydana çıxdı. Onlar rus dili ilə yanaşı, Azərbaycan dilinin də inkişaf etdirilməsini, təkcə A.Puşkinin, Y.Lermontovun deyil, həm də Azərbaycan klassiklərinin - Nizaminin, Nəsiminin, A.Bakıxanovun, M.F. Axundova və başqalarının əsərlərinin təbliğ edilməsini, Azərbaycan dilinin kargüzarlıqda istifadə olunmasını tələb edirdilər. Bu gizli tələbə təşkilatlarının üzvləri həbs edildilər, millətçilikdə ittiham edilərək müxtəlif müddətlərə azadlıqdan məhrum olundular.

Stalinin ölümündən sonra və Xruşşovun "mülayimləşmə" siyasəti illərində Azərbaycan SSR-də milli mədəniyyətin və milli ruhun dirçəlişi başlandı. İmam Mustafayevin respublikaya rəhbərliyi dövründə Azərbaycan SSR Ali Soveti 1956-cı ilin avqustunda dövlət dili haqqında qanun qəbul etdi və qanuna əsasən Azərbaycan dilinə rəsmi olaraq respublikanın dövlət dili statusu verildi (Ağasiyev, 2015, s. 261). Bu, müddəa 1978-ci ildə Azərbaycan SSR-in növbəti Konstitusiyasında maddə kimi öz əksini tapdı. Qeyd edək ki, SSRİ-nin və müttəfiq respublikaların Konstitusiyalarında yalnız üç respublikanın - Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan SSR-in konstitusiyalarında dövlət dili ilə bağlı müvafiq maddələr var idi. Lakin milli kurs uzun sürmədi - 1959-cu ildə Sov.İKP MK-nın Komissiyası üç ay ərzində Azərbaycan KP MK-nın və şəxsən KP MK-nın birinci katibi İmam Mustafayevin fəaliyyətini yoxladı.

Nəticədə, İ. Mustafayevin fəaliyyəti millətçilik kimi qiymətləndirildi, O, 1959-cu ilin iyununda tutduğu vəzifədən azad edildi və hər şey əvvəlki məcrasına qayıtdı.

1970-ci illər Azərbaycanda rus dilinin "qızıl dövrü" adandırıla bilər. 1970-ci ildə Azərbaycan SSR-də rusların sayı 510 min nəfərə (Vsesoyuznaya perepis naseleniya 1970 goda. Natsional'nıy sopad na nashestviye po respublikam SSSR. № 985 – 986 25 aprelya – 15 maya 2023) rusdillilərin sayı isə 2 milyon nəfərə çatmışdı ki, bu da əhalinin təxminən 40%-ni təşkil edirdi. Lakin 1970-ci illərin sonundan rusların sayı azalmağa başladı - 1979-cu ildə Azərbaycan SSR-də 475 min, 1989-cu ildə isə 392 min rus var idi (Vsesoyuznaya perepis naseleniya 1989 goda. Natsional'nıy sostav naseleniya respublik SSSR. № 985 – 986 25 aprelya – 15 maya 2023 g).

3. Postsovet Azərbaycanında rus dili əcnəbi dillərdən biri kimi

1990-cı illərin əvvəllərində, SSRİ-nin dağılması ərəfəsində əhalinin rus dilinə münasibəti dəyişdi. 1990-cı il 20 Yanvar hadisələri, Sovet ordu qüvvələrinin mülki əhaliyə qarşı silah tətbiq etməsi əhalinin şüuruna çox böyük mənfi psixoloji təsir göstərdi. Tank, zirehli transportyor və digər silah növləri ilə silahlanmış 60 minlik Sovet ordusu Azərbaycan Milli Hərəkatını və Xalq Cəbhəsini darmadağın etmək üçün Azərbaycana qarşı hücuma keçdi. Nəticədə, 138 nəfər öldürüldü, 800 nəfər itkin düşdü və onlar haqqında hələ də heç bir məlumat yoxdur. Qeyri-rəsmi versiyaya görə, onlar da öldürülüblər, lakin cinayətin miqyasını kiçiltmək üçün SSRİ-nin o vaxtkı rəhbərləri meyitləri Xəzər dənizində batırmaq əmri veriblər.

Azərbaycan siyasi müstəqillik əldə etdikdən və Xalq Cəbhəsi ilə Müsavat Partiyasının tandemi hakimiyyətə gəldikdən sonra dövlət səviyyəsində rus dilinə münasibət dəyişdi: işgüzar proseslər, mətbuatda, təhsil sahəsində tamamilə Azərbaycan dilinə keçid başladı. Qeyd edək ki, müstəqil hökumət rus dilindən istifadəni qadağan etməmişdi, lakin rus dilinin özü Azərbaycan əhalisi üçün əhəmiyyətini itirməkdə idi. Nəticədə, azərbaycanlılar övladlarını rus məktəbinə vermədiyi üçün rusdilli məktəblərin sayı azaldı. Rus dilində təhsil alan bir çox tələblər və şagirdlər Azərbaycan dilli təhsilə keçdilər.

1993-cü ilin iyununda Heydər Əliyev respublikanın siyasi rəhbərliyinə qayıtdı və həyatın bütün sahələrində, o cümlədən dil siyasəti sahəsində dəyişikliklər başladı. Azərbaycanda müxtəlif auditoriyalar qarşısında çıxış edən Heydər Əliyev dəfələrlə deyirdi ki, "Azərbaycan gəncliyi rus dilini mükəmməl bilməlidir, təkcə rus dilini deyil, ingilis, fransız, alman, ərəb, ispan dillərini də bilməlidir. Azərbaycan dilini də mükəmməl bilsin. İnsan nə qədər çox dil bilirsə, bir o qədər zəngin olur. Yalnız bir dildə danışan insana müasir dünyada, ümumiyyətlə, bir-birinə bağlı olan dünyada təbii olaraq çətinliklərlə üzləşəcəkdir" (Vystupleniye Prezidenta

Azerbaydzhanskoy Respubliki Geydara Aliyeva na uchreditel'nom sobranii Vserossiyskogo kongressa azerbaydzhantsev v Moskve - 22 iyunya 2000 goda).

SSRİ-nin dağılmasından sonra Azərbaycanda rusların sayı kəskin şəkildə azalaraq 1999-cu ildə 141,7 min nəfər, 2009-cu ildə 122,5 min nəfər təşkil etmişdir ki, bu da obyektiv proseslərlə, ilk növbədə rusdilli əhalinin Avropa və Amerikanın inkişaf etmiş ölkələrinə, Rusiyaya və digər ərazilərə axını ilə əlaqədar olmuşdur (Musavi, Russkiy yazyk v Azerbaydzhane: kto na nem govorit?. 14 fevralya 2022 g). Bu gün rus dili 150 mindən çox Azərbaycan vətəndaşının ana dilidir. Bunların içində əsasən etnik ruslar, eləcə də ukraynalılar, ləzgilər, avarlar, yəhudilər çoxluq təşkil edirlər. Statistikaya görə, 1994-cü ildə Azərbaycan əhalisinin 34 faizi rus dilində sərbəst danışırdı. Bu gün bu faiz bir qədər azalıb ki, bu da həm Qafqaz regionunda, həm də qlobal miqyasda baş verən hadisələrlə bağlıdır.

2020-ci ilin məlumatına görə, Azərbaycanda rus əhalisi 120 min nəfərdir və rusların əksəriyyəti paytaxt Bakıda və İsmayıllı rayonunda yerləşən İvanovka kəndində yaşayır. Rus dilini, mədəniyyətini və adət-ənənələrini, o cümlədən Azərbaycanda yaşayan digər Rusiya xalqlarının dil və adət-ənənələrini qorumaq və inkişaf etdirmək üçün müxtəlif təşkilatlar və ictimai birliklər yaradılmışdır. Onların fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə tənzimlənir. Azərbaycanda yaşayan rusların və digər xalqların ana dilində məktəbləri var, Bakıda S.Vurğun adına Rus Dram Teatrı fəaliyyət göstərir. 1994-cü ildə Azərbaycan Kazakları İcması yaradılmışdır. 2009-cu ildə Bakıda Rusiya İnformasiya və Mədəniyyət Mərkəzi yaradılıb və 2021-ci ildə adı dəyişdirilərək "Rus evi" adlandırılıb. Bu gün Azərbaycanda rus dilində onlarla qəzet və jurnal nəşr olunur, elmi, tədris, bədii və digər ədəbiyyatlar çap olunur. Bakı, Sumqayıt və Şamaxıda 5 pravoslav kilsəsi, 3 molokan icması qeydiyyatdan keçmişdir. Azərbaycanda Bakı Slavyan Universiteti var, orada rus filologiyası oxuyurlar və rus dilində dərs deyirlər. Rusdilli telekanal fəaliyyət göstərir, Azərbaycan dilli telekanallar isə vaxtaşırı rus dilində "Xəbərlər" proqramını göstərirlər. Bu gün Azərbaycanda dövlət məktəblərinin 8 faizi rusdillidir. Rəqəmlərlə desək, bu, təxminən 350 məktəbdir ki, burada 90 min məktəbli təhsil alır ki, bu da Azərbaycanda məktəblilərin ümumi sayının 6 faizini təşkil edir. Qeyd edək ki, 2023-cü ilə olan məlumata görə, Azərbaycanda 45 ali təhsil müəssisəsi var ki, onların hər birində tədrisin rus dili olan sektorları var.

Azərbaycanın Rusiya vətəndaşları da Azərbaycan dilinə hörmətlə yanaşırlar: bir çoxları, xüsusən rusların gənc nəslinin nümayəndələri Azərbaycan dilində yaxşı danışır, Azərbaycan mədəniyyəti ilə maraqlanır, Azərbaycanı öz Vətəni hesab edirlər. İstər birinci Qarabağ müharibəsində (1988-1994), istərsə də ikinci Qarabağ müharibəsində (2020) ruslar Azərbaycan Ordusunun tərkibində öz vətənləri - Azərbaycan uğrunda vuruşublar. Bunlardan İ. V. Makeev,

Y. P. Kovalyov, E. N. Karlov, V. V. Seryogin, D. A. Solntsev, D. A. Pronin Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adına layiq görülüblər (Kogda Rodina - yedinaya: kak russkiye vstali na zashitu Azerbaydzhana. 27.09.2021). Azərbaycanda rus dilinin rəsmi dövlət statusuna malik olmamasına baxmayaraq, gündəlik həyatda, demək olar ki, həyatın bütün sahələrində: elmdə, mədəniyyətdə, biznesdə, onlayn mediada və s.-də fəal şəkildə istifadə olunur. Elmdə rus dilinə böyük tələbat var. Müdafiə Şurasının icazəsi ilə dissertasiyalar rus dilində müdafiə olunur, elmi əsərlər və elmi tədqiqatların nəticələri rus dilində yazılır və nəşr olunur. Bir sözlə, Azərbaycanda rus dilinin praktiki istifadəsində heç bir problem yoxdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda rus dilinin istifadəsi ilə bağlı bəzi stereotiplər formalaşmışdır (Musavi, Russkiy yazyk v Azerbaydzhane: kto na nem govorit?. 14 fevralya 2022 g). Birincisi, Azərbaycanca danışanlara nisbətən, rusdillilər arasında ali təhsillilərin böyük faiz təşkil etməsi haqqında. Bu doğrudur və bunun da izahı var. Məsələ burasındadır ki, rusdilli azərbaycanlılar əsasən şəhərlərdə, əksəriyyəti isə Bakıda yaşayır və təbii ki, şəhər sakinləri arasında ali təhsil alanların faizi kənd sakinlərinə nisbətən yüksəkdir. Qeyd edək ki, rusdillilər Azərbaycan əhalisinin kiçik bir hissəsini təşkil edirlər; İkinci geniş yayılmış stereotip ondan ibarətdir ki, rus dili imkanlı azərbaycanlıların, yəni əhalinin elit hissəsinin dilidir. Əlbəttə, insanın maddi rifahı ilə linqvistik mənsubiyyəti arasında müəyyən əlaqə vardır. Ancaq rusdilli azərbaycanlıların hamısının maliyyə baxımından imkanlı adamlar olduğunu iddia etmək absurd olardı. Bir sözlə, linqvistik mənsubiyyətlə maliyyə vəziyyəti arasında aydın asılılıq yoxdur. Həqiqət budur ki, xarici dildə, o cümlədən rus dilində danışmaq işçiyə yaxşı maaşlı iş tapmaq şansı verir. Azərbaycan iqtisadiyyatının 80%-ni təşkil edən bütün özəl sektorunun beynəlxalq aləmə çıxışı olduğu üçün ingilis və rus dilləri olmadan inkişaf etmək mümkün deyil. Şübhəsiz ki, rusdillilərin öz dünyagörüşünü genişləndirmək, biznes ixtisaslarını artırmaq üçün daha çox imkanları var. Gördüyünüz kimi, bütün bunlar bir-birilə sıx bağlıdır: daha çox dil bilən təhsil səviyyəsini daha çox artırmaq imkanı qazanır və müvafiq olaraq yaxşı maaşlı iş və rifah təmin etmək imkanı əldə edir. Ümumiyyətlə, rusdilli azərbaycanlılar arasında bütün sosial təbəqələrin nümayəndələri vardır (Musavi, Russkiy yazyk v Azerbaydzhane: kto na nem govorit?. 14 fevralya 2022 g).

Son illər Azərbaycanda rus dili yenidən cəlbedici olmuşdur. Rus dilinə maraq valideynlərin uşaqlarına daha universal təhsil vermək istəyi ilə əlaqələndirilir. Bu gün ixtisaslı mütəxəssisdən ən azı üç dil - Azərbaycan, rus və ingilis dillərini bilməsi tələb olunur. İngilis dili bahalı ödənişli kurslarda öyrənilir, ona görə də bir çox valideynlər təhsillə bağlı lazımsız xərclərdən qaçmaq üçün övladlarını dövlət hesabına fəaliyyət göstərən rus məktəblərinə göndərirlər ki, onlar orta təhsil alsınlar və rus dilini pulsuz öyrənsinlər.

Respublikanın bəzi elm, mədəniyyət xadimləri, görkəmli siyasətçiləri rus dilinin genişlənməsini Azərbaycan dövlətçiliyinin milli əsaslarına təhlükə kimi qiymətləndirirlər (Kto i pochemu reshil «otklyuchit'» russkiy sektor v azerbaydzhanskikh shkolakh?). Müxalifət partiyalarından olan bəzi deputatlar Azərbaycanda dövlət məktəblərində xarici dildə, yəni rus dilində tədrisin dövlət pulu ilə aparılmasını anormal hesab edirlər. Azərbaycan müxalifəti, prinsipcə, rus dilinin öyrənilməsinin əleyhinə deyil, lakin bunu özəl sektorda, dil kurslarında, yəni ingilis və digər xarici dillərin öyrənilməsi ilə eyni şəkildə etməyi təklif edir (Gadirli, 22 iyunya 2017).

Nəticə

Rus və Azərbaycan sektorlarında tədrisin praktiki təcrübəsinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, məktəblinin, tələbənin və ya mütəxəssisin intellektual səviyyəsi onun orta və ya ali təhsili Azərbaycan və ya rus dilində almasından asılı deyil. Sovet dövründə elmi ədəbiyyat, dərsliklər və s. vəsaitlər əsasən rus dilində olduğundan rus dilində oxuyanın bilik qazanma şansı daha çox olurdu.. Müasir şəraitdə bilikləri təkcə rusdilli mənbədən deyil, başqa dilli – ingilis, türk, alman və sair mənbələrdən də zənginləşdirmək imkanları yaranmışdır. Bu gün doğma türk dilində güclü elmi və intellektual resurslar var ki, bu da azərbaycanlılar üçün kifayət qədər başa düşüləndir. Müasir Azərbaycan gəncləri daha çox ingilis, alman və aparıcı Avropa və Asiya ölkələrinin dillərini öyrənirlər. Amma güman etmək olar ki, Azərbaycan üçün xarici dillər arasında rus dili əsas dillərdən biri olaraq qalmaqdadır.

Bir dilin digərindən üstünlüyü yoxdur. Amma hər bir insan üçün ən qiymətlisi-onun öz ana dilidir. Digər əcnəbi dillərə tələbat var ki, bu da ilk növbədə iqtisadi zərurətlə diktə olunur. Xarici dil sadəcə ünsiyyət vasitəsidir, ikitərəfli münasibətləri, o cümlədən siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələri inkişaf etdirmək vasitəsidir. Deyə bilərik ki, xarici dil dövlətlər, xalqlar, mədəniyyətlər arasında "körpü"dür və toplum üçün öz mədəniyyətinin dəyərlərini dərindən dərk etmək üçün ən yaxşı vasitədir. Bu, sivilizasiyaların dialoqu və tanışlıq dairəsini genişləndirmək imkanıdır ki, bu da təkcə peşəkar sahədə deyil, həm də gündəlik həyatda insana özünü daha azad və inamlı hiss etmək imkanı verir.

Kaynaklar

Ağasiyev, İ. K. (2015). *Azərbaycan tarixi (sxemlərdə, xəritələrdə, cədvəllərdə).* Biznes Universiteti nəşriyyatı.

Agasiyev, I. K. (2016). *Istoriya nemetskoy kolonizatsii na Kavkaze.* Izdatel'stvo TEAS Press.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. (2005). (C. 2). Lider nəşriyyatı

Azərbaycan tarixi: Dərslik (2015). Bakı Universiteti nəşriyyatı.

Bagirov, F. A. (2009*). Pereselencheskaya politika tsarizma v Azerbaydzhane (1830-1914).* Izdatel'stvo Maroseyka.

Qədirli, E. (2017). *Rus sektoru qapadılmalıdır"?*. https:// news.milli.az/society/556860.html.

Gosudarstvennıy Istoricheskiy Arkhiv Gruzinskoy Respubliki, fond № 1820, opis № 1, delo № 176, str. 22.

Gosudarstvennıy arkhiv Azerbaydzhanskoy Respubliki, fond № 897, opis № 1, delo № 38, str. 5.

Vdovin, A. I. (2004). *Russkiye v XX veke*. Izdatel'tsstvo OLMA-PRESS.

Verdiyeva, H. Y. (2016). *Migratsionnaya politika Rossiyskoy imperii v Severnom Azerbaydzhane (XIX - nachalo XX vv.).* Izdatel'stvo Ekoprint.

Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1939 goda. Natsional'nıy sostav naseleniya respublik SSSR.

Azerbaydzhanskaya Respublika. № 985 – 986, 25 aprelya – 15 maya 2023 g. http://www. demoscope.ru/ yezhenedel'no /ssp/sng_nac_39.php?reg=5/.

Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1970 goda. Natsional'nıy sostav naseleniya respublik SSSR.

Azerbaydzhanskaya Respublika. № 985 – 986 25 aprelya – 15 maya 2023. http:// www. demscope. ru/weekly/ ssp/sng_ nac_70. php? reg=7.

Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1970 goda. Natsional'nıy sostav naseleniya respublik SSSR. № 985 – 986 25 aprelya – 15 maya 2023 g., http://www.demscope. ru/weekly/ ssp/ sng_nac_70.php?reg=7.

Vsesoyuznaya perepis naseleniya 1989 goda. Natsional'nıy sostav naseleniya respublik SSSR. № 985 – 986 25 aprelya – 15 maya 2023 g. http://www. Demoscope. ru/weekly/ssp/ sng_ nac_89. php?reg=7.

Kogda Rodina yedina: kak rossiyane vstali na zashitu Azerbaydzhana. https://az. sputniknews. Ru. Kogda-Rodina-yedinaya-kak-russkiye-vstali-na-zashchitu.

Kto i pochemu reshil «otklyuchit'» russkiy sektor v azerbaydzhanskikh shkolakh?, https:. 1news.az/ news/ -schooler.

Musavi N. *Russkiy v Azerbaydzhane: kto na nem govorit?. 14 fevralya 2022 g.,* https://www. dv. com/ru/russian-music-and-azerbaijani-kto-ne-govorit-i-kakoye-yego-zhdet/a-60729395

Nikonov V. *24 maya, Dlya russkogo naroda!*. https:// Russkiymir. ru/publications /272712/

Pervaya vseobshchaya perepis naseleniya Rossiyskoy imperii 1897 goda.

Pokhlebkin, V.V. (1989). *Mezhdunarodnıye simvoly i emblemy.* Izdatel'stvo Mezhdunarodnıye otnosheniya.

Sadigova, H. F. (2016). *Sotsial'no-etnicheskiy sostav naseleniya goroda Baku v XIX – nachale XX vekov:* Avtoref. diss. na soysk. student Doktorskaya stepen' Filos. soglasno istorii.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11 (6) 2024

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:16.10.2024
. Kabul tarihi |Accepted:25.11.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Ay Bik Muhsını

https://orcid.org/0000000175814613
Graduate Student, Kırıkkale University, Institute of Social Sciences, Department of International Relations, Türkiye, aybikmuhsini2019@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Muhsını, A. B. (2024). Kuştepe Su Kanalı Projesi: Afganistan, Orta Asya Diplomasisi Fırsatlar ve Zorluklar. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, *11* (6), 3841-3852.

Kuştepe Su Kanalı Projesi: Afganistan, Orta Asya Diplomasisi Fırsatlar ve Zorluklar

Öz

Kuştepe Su Kanalı Projesi, Afganistan'ın su kaynakları yönetiminde önemli bir dönüm noktası olarak karşımıza çıkıyor. Bu proje, sadece Afganistan için değil, aynı zamanda Orta Asya diplomasisi için de büyük bir önem taşıyor. Bu projenin bölgesel iş birliği ve su paylaşımı konularında yeni bir sayfa açma potansiyeline sahip olduğunu düşünüyoruz. Türkmenistan ve Özbekistan gibi ülkelerin de bu gelişmeleri yakından takip ettiğini biliyoruz. Bu makalede, Kuştepe Su Kanalı Projesi'nin detaylarını ve Afganistan'ın su hakları konusundaki tarihsel arka planı ele alacağız. Projenin Afganistan için önemini tartışırken, Orta Asya ülkelerinin endişelerini de göz önünde bulunduracağız. Ayrıca, bu projenin bölgesel iş birliği için sunduğu fırsatları değerlendireceğiz. Sonuç olarak, Kuştepe Su Kanalı Projesi'nin Afganistan ve Orta Asya diplomasisi üzerindeki etkilerini kapsamlı bir şekilde ele almayı hedefliyoruz. Çalışmanın hipotezi, Kuştepe Su Kanalı Projesi, Afganistan'ın Orta Asya ile olan diplomatik ilişkilerini derinleştirirken, su kaynakları üzerindeki rekabet ve güvenlik sorunlarını da artırabilir. Ancak, projenin başarılı bir şekilde uygulanması durumunda, bölgesel iş birliği ve ekonomik büyüme açısından önemli fırsatlar yaratabilir

***Anahtar Kelimeler**: Kuştepe Su Kanalı, Amu Derya, Taliban, Orta Asya, Afganistan*

CC BY NC
Creative Commons Licence

Kushtepe Water Canal Project: Afghanistan, Central Asia Diplomacy Opportunities and Challenges

Abstract

The Kuştepe Water Canal Project is an important milestone in Afghanistan's water resources management. This project is of great importance not only for Afghanistan but also for Central Asian diplomacy. We believe that this project has the potential to open a new chapter in regional cooperation and water sharing. We know that countries such as Turkmenistan and Uzbekistan are closely following these developments. In this article, we will discuss the details of the Kushtepe Water Canal Project and the historical background on Afghanistan's water rights. While discussing the importance of the project for Afghanistan, we will also consider the concerns of Central Asian countries. We will also assess the opportunities this project offers for regional co-operation. In conclusion, we aim to comprehensively analyse the impact of the Kushtepe Water Canal Project on Afghanistan and Central Asian diplomacy. The hypothesis of the study is that the Kushtepe Water Canal Project may deepen Afghanistan's diplomatic relations with Central Asia while increasing competition and security problems over water resources. However, if the project is successfully implemented, it could create significant opportunities for regional co-operation and economic growth.

Keywords: *Kushtepe Water Canal, Amu Darya, Taliban, Central Asia, Afghanistan*

Giriş

Amu Su Yolu, Afganistan'ın kuzey ve kuzey doğusunda akan nehirlerin oluşturduğu geniş bir havzadır. Bu havzanın en önemli akarsuyu, 2540 kilometre uzunluğundaki Amu Derya'dır. Amu Derya, Afganistan, Tacikistan, Özbekistan ve Türkmenistan arasında 1800 kilometre boyunda sınır oluşturmaktadır (Jalal, 2015, s. 38). Amu Derya, yolculuğunun sonunda Aral Gölü'ne dökülmektedir. Amu Derya sadece tarım için bir su kaynağı değil, aynı zamanda Türkmenistan'daki en büyük sulama sistemi olan Kara Kum Kanalı'nın ana su kaynağı olarak da işlev görmektedir. Bu nehir, Özbekistan'daki Karakalpakistan Cumhuriyeti ve Buhara Vilayeti'nin tarım arazilerini sulamakta ve bu bölgelerin gıda güvenliği ile ekonomik gelişimine katkıda bulunmaktadır (Mahmudi & Hikmat Ara, 2019, s. 211). Kuştepe[1] Su Kanalı Projesi, Afganistan'ın en önemli altyapı girişimlerinden biridir. Bu proje, ülkenin kuzeyindeki geniş çorak alanları verimli

[1]"Kuştepe" kelimesinin Özbekçe yazımı "Qo'shtepa" şekildedir: Aslında "Qo'shtepa" kelimesi, "iki tepe" anlamına gelen Özbekce kökenli bir terimdir. Bu isim, Afganistan'ın Balkh vilayetinde bulunan bir ilçenin adı olan Qo'shtepa'den alınmıştır. Burada, kanalın adı, Qo'shtepa ilçesinin isminden türetilmiştir (Arğoon Faryabı, 2017, s. 186-187).

tarım arazilerine dönüştürmeyi amaçlanmaktadır. Amu Derya (Amo Nehri), Afganistan'ın kuzeyinde yer alan en büyük nehir olup, saniyede 2525 metreküp su debisiyle dikkat çekmektedir (Fahim, 2023, s. 2). Amu Derya, Özbekistan ile Türkmenistan'dan geçmesi nedeniyle bu iki Orta Asya ülkesinin ekonomik yapısında belirleyici bir rol oynamaktadır. Özbekistan ve Türkmenistan'daki tarım ekonomisi, büyük ölçüde bu nehrin suyuna bağımlıdır. İstatistiklere göre, bu iki ülke yılda yaklaşık %90 oranında Amu Derya'nın suyunu tüketmektedir (Sarbiland & Stanikzai, 2024, s. 493-494). Bu durum, Amu Derya'nın su kaynaklarının yönetimini ve korunmasını, bölgedeki tarımsal sürdürülebilirlik açısından hayati bir öncelik haline getirmektedir.

Kuştepe Su Kanalı Projesi'nin temel amacı, Afganistan'ın tarım ve hayvancılık sektörlerini geliştirmektir. Bu proje ile ülkenin gıda güvenliğini sağlamayı ve hatta komşu ülkelere ihracat yapabilecek düzeye gelmeyi hedeflemektedir. Proje tamamlandığında, yaklaşık 550 bin ila 600 bin hektarlık alan sulanacaktır. Bu sayede, Afganistan'ın kuzeyindeki kurak topraklar verimli tarım arazilerine dönüşecektir. Kuştepe Su Kanalı Projesi'nin teknik özellikleri oldukça etkileyicidir. Kanalın toplam uzunluğu 285 kilometre olup, tabanda en az 80 metre, yüzeyde ise 150 metre genişliğe ulaşacak ve derinliği 8 ile 13 metre arasında değişecektir. Kanal, saniyede 650 metreküp su taşıma kapasitesine sahiptir. Bu projenin üç ana fazdan oluştuğu görülmektedir:

Birinci Faz (108 kilometre): Projenin ilk fazı, Belh vilayetinde Kaldar ilçesinden başlayarak yine Belh vilayetindeki Devletabad ilçesine kadar yaklaşık 108 kilometrelik bir mesafeyi kapsar. Bu güzergâh, Amu Derya Nehri kıyısı boyunca uzanmaktadır. İkinci Faz (177 kilometre): İkinci faz, Belh'ten Faryab vilayetindeki Andhoy ilçesine kadar 177 kilometrelik bir alanı kapsar. Üçüncü Faz (Tarımsal Alan Dağıtımı): Üçüncü fazda, kanalla sağlanan suyun etkin bir şekilde tarımsal alanlara dağıtılması ve sulama yapılması hedeflenmektedir. Bu aşama, Afganistan'ın tarım sektörünü güçlendirmek amacıyla yeni tarımsal alanların açılması ve sulama altyapısının oluşturulmasını içermektedir (Karşi, 2023).

Resim 1. Kuştepe Su Kanalı Projesi'nin Haritası
(https://www.Mepanews.com).

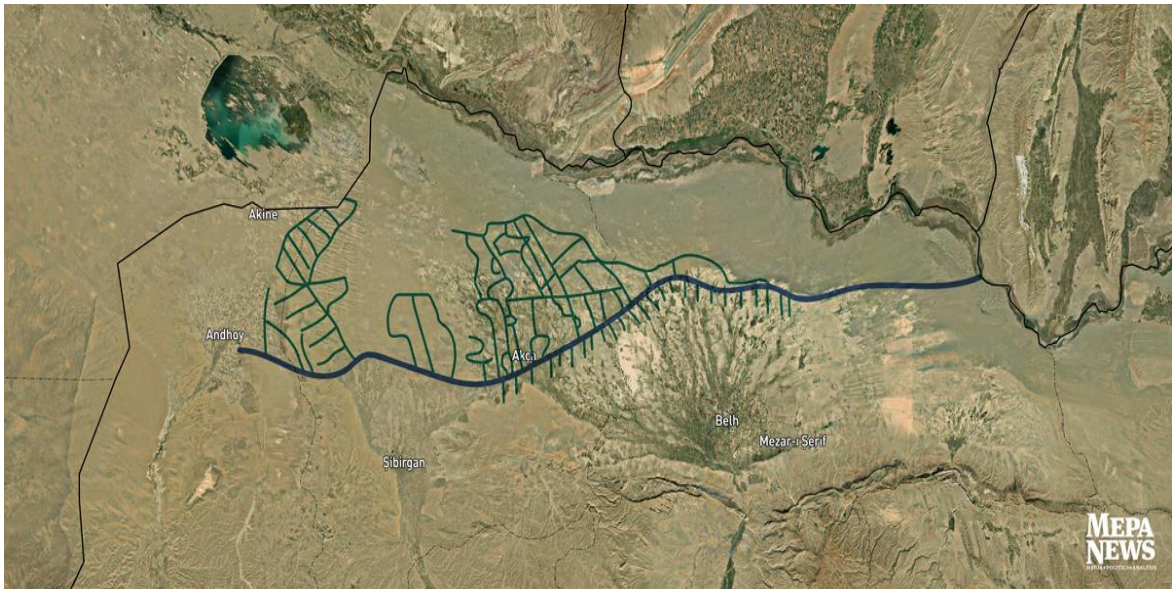

Amu Derya Nehri'nin suları, uzun yıllardır Orta Asya ülkeleri arasında anlaşmazlık konusu olmuştur. 1946 yılında Afganistan ile Sovyetler Birliği arasında imzalanan anlaşma, Afganistan'a yılda 9 milyar metreküp su kullanma hakkı tanımıştır (Rashid, 2023). Ancak, savaşlar ve istikrarsızlık nedeniyle Afganistan, bu hakkını tam olarak kullanamamıştır. 1992 yılında imzalanan Almatı Anlaşması, Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan'ın Amu Derya suyunun önemli bir kısmını ortaklaşa kullanmasını öngörmüştür. Ne yazık ki, Afganistan bu anlaşmaya dâhil edilmemiştir. Bu durum, ülkenin bölgesel su yönetiminde dışlanmasına yol açmıştır. Kuştepe Su Kanalı Projesi'nin hayata geçmesiyle birlikte, Amu Derya'nin suyunun yaklaşık üçte birinin (10 milyar metreküp) Afganistan'a akması beklenmektedir (Ilkhamov, 2023, s. 2-3). Bu durum, komşu ülkelerin su paylaşımı konusundaki endişelerini artırmaktadır. Kuştepe Su Kanalı Projesi'nin maliyeti ve finansmanı konusunda önemli adımlar atılmıştır. Projenin toplam maliyetinin yaklaşık 666,8 milyon dolar olması beklenmektedir. Bu büyük yatırım tamamen ülkenin öz kaynakları ile gerçekleştirilmektedir. Projenin ilk etabının 91 milyon dolarlık finansmanını Afganistan kendi bütçesinden karşılamaktadır. Sonraki aşamalar için Dar-e-Soup madenlerinin satışından fon sağlamayı planlamaktadır. Maliyeti düşürmek için alınan kararlar sayesinde, projeyi 200-300 milyon dolar arasında bir bütçeyle tamamlamayı hedeflemektedir. Bu, betonla kaplama yapılsaydı gerekecek olan 5,5 milyar dolarlık bütçeye kıyasla önemli bir tasarruf sağlamaktadır. Afganistan Ulusal Kalkınma Şirketi'nin gözetimi altında proje hızlıca ilerlemektedir. 200'den fazla alt yüklenici, 5500 kişi ve 3300'den fazla iş makinesi ile 120 ayrı

noktada çalışmalar devam etmektedir. 2022 Nisan ayından 2023 Şubat ayına kadar 100 kilometreden fazla kanal kazısı yapıldığı görülmektedir (Karşi, 2023). Bu çalışmada, Kuştepe Su Kanalı Projesi, neoliberalizm ve realizm teorileri çerçevesinde incelenecektir. Neoliberalizm, ekonomik iş birliği ve uluslararası kurumların ilişkileri güçlendirme rolüne odaklanarak, projeyi bölgesel kalkınma fırsatı olarak görmektedir. Bu bakışa göre, Afganistan ve Orta Asya ülkeleri tarımsal kapasiteyi artırmak ve ithalata bağımlılığı azaltmak için iş birliği yapabilme potansiyeline sahiptir. Öte yandan, realizm perspektifi, bu projeyi bölgesel rekabetin ve güvenlik endişelerinin kaynağı olarak değerlendirmektedir. Afganistan'ın su kaynaklarındaki artan payı, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan gibi ülkelerde siyasi gerginliklere yol açabilme potansiyelini barındırmaktadır. Realizm, ulusal çıkarların tehdit altında olduğu durumda bölgesel güvenliğin tehlikeye girebileceğini vurgulamaktadır. Sonuç olarak, Kuştepe Su Kanalı, ekonomik fırsatlar sunsa da, doğru yönetilmediği takdirde bölgesel ekonomik ve siyasi zorluklara neden olabilecek bir proje olarak öne çıkmaktadır.

Freshta Jalalzai (2023) Kuştepe Su Kanalı Projesi'nin, Afganistan'ın tarımsal üretimini artırarak ülkenin bu alanda kendi kendine yeten bir konuma getireceğini savunmaktadır. Aynı zamanda, bu projenin Orta Asya diplomasisinde önemli bir rol oynayacağını ve bölgesel iş birliği fırsatları sunacağını öne sürmektedir. Bu bağlamda, Özbekistan ve Türkmenistan gibi komşu ülkelerle su paylaşımı konusunda yeni bir diyalog başlatma potansiyeli taşıyan bu proje, Afganistan'ın bölgedeki konumunu güçlendirecektir (Jalalzai, 2023). Bu çalışmada, Kuştepe Su Kanalı Projesi'nin Afganistan ile Orta Asya ülkeleri arasındaki diplomatik ilişkiler üzerindeki etkileri incelenmekte; projenin, su kaynakları yönetimi ve enerji iş birliği yoluyla bölgesel iş birliğini teşvik etme potansiyeli ile su paylaşımı konusunda diplomatik gerginlikleri artırma riski arasındaki denge değerlendirilmektedir.

1. Realizm ve Neoliberalizm Teorisi Bağlamında Kuştepe Su Kanalı Projesi

Uluslararası ilişkilerde realizmin köklü bir geçmişi vardır ve bu düşünce, Thucydides, Machiavelli ve Thomas Hobbes gibi düşünürlere dayanmaktadır. Antik Yunan tarihçisi Thucydides, Peloponez Savaşları'nı analiz ederken devletler arasındaki rekabet ve gücün önemini vurgulamış ve "Güçlüler istediklerini yapar, zayıflar ise yapmaları gerekeni kabul ederler" şeklinde bir görüş ileri sürmüştür. Rönesans dönemi siyasi düşünürü Machiavelli, "Prens" adlı eserinde, güç elde tutmanın ve gerçekçilikle politika yapmanın önemine dikkat çekmiştir. İngiliz filozof Thomas Hobbes ise, "Leviathan" adlı eserinde doğal durumu "herkesin herkese karşı savaşı" olarak tanımlayarak, güvenliği sağlamak için merkezi bir otoriteye duyulan ihtiyacı vurgulamış ve bu

görüşü, devletler arasındaki anarşi ve rekabeti açıklayan realizmin temel bakış açısının temeli olarak sunmuştur (Kasemi, 2021, s. 128-140). Realizm, İkinci Dünya Savaşı sonrasında uluslararası ilişkilerde modern bir teori olarak Hans Morgenthau tarafından sistematik bir şekilde geliştirilmiştir. Morgenthau, 1948'de yayımlanan "Nations among Nations" adlı eserinde, realizmin temel ilkelerini belirlemiş ve uluslararası politikayı güç ve ulusal çıkarlar ekseninde yorumlamıştır. Morgenthau'ya göre, devletler doğal olarak kendi güvenliklerini sağlamak için güç arayışındadırlar (Keyik & Erol, 2019, s. 15-19). Ardından, Kenneth Waltz, yapısal realizm veya neorealizmi geliştirerek, uluslararası sistemin anarşik yapısının devletlerin davranışlarını şekillendirdiği üzerine daha fazla vurgu yapmıştır. Bu bağlamda, realizmin tarihi, antik dünyanın güç temelli ilkelerinden 20. yüzyılın sistematik teorilerine kadar, günümüz uluslararası ilişkilerinin anlaşılması için bir temel oluşturmuştur (Mearsheimer, 2001, s. 112). Öte yandan, neoliberalizmin kurumsal yaklaşımı, uluslararası ilişkilerde iş birliği ve fonksiyonalizm teorilerine dayanmaktadır. Ancak 20. yüzyılın sonlarına doğru, özellikle 1970'ler ve 1980'lerde, Robert Keohane ve Joseph Nye gibi düşünürler tarafından, entegre bir okul olarak şekillendirilmiştir. Keohane ve Nye, 1977'de yayımladıkları "Power and Interdependence" adlı eserlerinde, karşılıklı bağımlılık ve uluslararası kurumların, devletler arasındaki anlaşmazlıkları azaltabileceğini ve onları sürdürülebilir ve faydalı işbirliklerine teşvik edebileceğini savunmuşlardır. Bu eser, kurumsal neoliberalizmin gelişiminde bir dönüm noktası olmuş ve uluslararası ilişkilerdeki anarşiye rağmen, karşılıklı bağımlılığın devletler arasında düzen ve iş birliği yaratabileceğini öne sürmüştür (Darekesh & Firuzabadi, 2022, s. 5-6). Neoliberalizm, Kenneth Waltz'un yapısal realizmine bir tepki olarak gelişmiştir. Waltz, 1979 tarihli "Theory of International Politics" adlı eserinde, anarşik yapıyı ve devletler arasındaki rekabeti vurgulamıştır. Neoliberalistler bu teoriyi sorgulamış ve devletler arasındaki iş birliğinin, uluslararası kurumlar ve ekonomik bağımlılık aracılığıyla mümkün ve sürdürülebilir olduğunu savunmuşlardır. Bu nedenle, kurumsal neoliberalizmin uluslararası ilişkilerdeki tarihi, iş birliği üzerine önceki teorilerle başlamış, ancak Keohane ve Nye'ın çabalarıyla yapılandırılmış ve sistematik bir teoriye dönüşmüştür (Özdoğan, 2019, s. 7-8). Afganistan'ın kuzeyinde bulunan Kuştepe Su Kanalı Projesi, bu ülkenin en büyük altyapı projelerinden biridir. Kuştepe Su Kanalı Projesi'nin temel amacı, Afganistan'ın tarım ve hayvancılık sektörlerini geliştirmektir. Bu proje, ülkenin gıda güvenliğini sağlamayı ve hatta komşu ülkelere ihracat yapabilecek düzeye gelmeyi hedeflemektedir. (Karşi, 2023). Projenin yalnızca içsel etkileri değil, aynı zamanda bölgesel ve uluslararası boyutları da vardır. Uluslararası ilişkilerdeki realizm ve neoliberalizm teorileri açısından analiz edilebilir. Bu çalışmada, proje

üzerinden realizm teorisiyle zorluklar, neoliberalizm ile ise fırsatlar incelenmektedir. "Kuştepe Su Kanalı" projesi, diğer büyük altyapı projeleri gibi, Afganistan ve Orta Asya ülkeleri arasında güç dengeleri ve güvenlik endişelerinin yol açtığı rekabeti tetikleyebilir. Realist bakış açısına göre, devletler arasındaki ilişkiler temelde güç mücadelesine dayanır ve bu tür projeler, kaynakların kontrolü ve etki alanlarının genişletilmesi için rekabeti tetikleyebilir. Realizm, devletlerin anarşik uluslararası sistemde güç ve hayatta kalma peşinde olduklarını savunmaktadır. Bu altyapı projeleri, su gibi nadir kaynaklara erişimi değiştirebileceği için, Afganistan ve komşuları, özellikle Özbekistan ve Türkmenistan arasında yoğun bir rekabete yol açma potansiyeline sahiptir. Orta Asya ülkeleri, Amu Derya Nehri'ne büyük ölçüde bağımlıdır ve nehrin suyundaki herhangi bir değişiklik, tarım ve su kaynakları için tehdit oluşturabilir. Söz konusu ülkeler, defalarca bu kaygılarını dile getirmiştir. Realist bakış açısına göre, Afganistan bu projeyle gücünü ve ekonomik bağımsızlığını artırmayı hedefleyebilir, ancak komşuları, güvenlik önlemleri ve hatta doğrudan tehditler aracılığıyla Afganistan'ın bu hayati kaynağa erişimini sınırlamak isteyebilir. Genel olarak, realistlere göre, Kuştepe Su Kanalı Projesi, devletlerin çıkarları dengelenmediği takdirde, bölgesel istikrarsızlığa ve rekabetin artmasına yol açma potansiyeline sahiptir (Kasemi, 2021, s. 132-138). Diğer yandan, neoliberalizm teorisi, "Kuştepe Su Kanalı" projesinin, ilgili ülkeler arasında iş birliği ve karşılıklı bağımlılık için bir fırsat sunabileceğini öne sürmektedir. Neoliberaller bu tür projelere farklı bir bakış açısıyla yaklaşır ve devletler arasındaki iş birliğini, karşılıklı bağımlılığı ve ortak çıkarları ön planda tutmaktadır. Kurumsal neoliberalizm, devletlerin uluslararası kurumlar ve hukuki çerçeveler aracılığıyla ortak çıkarlarını rekabetten önce tutmaya yönelik anlaşmalara varabileceğini savunmaktadırlar. Bu bakış açısına göre, Kuştepe Su Kanalı projesi, Afganistan ve komşuları arasında su ve çevre yönetimi konusunda iş birliği oluşturmak için bir fırsat yaratabilir. Örneğin, müzakereler yoluyla ve ortak su yönetimi kurumları oluşturarak, Afganistan ve komşuları, hem Afganistan'ın tarımsal ihtiyaçlarını karşılayacak hem de komşularının suya erişimini azaltmayacak çözümler bulabilirler. Bu işbirlikleri, devletler arasında karşılıklı güvenin artmasına ve çatışma olasılığının azalmasına yol açabilir. Sonuç olarak, realizm açısından Kuştepe Su Kanalı Projesi, gerilimleri ve bölgesel rekabeti artırabilir çünkü devletler daha çok kendi çıkarları ve güvenlikleriyle ilgilenirler (Darekesh & Firuzabadi, 2022, s. 6-8). Ancak, neoliberalizm açısından bu proje, bölgesel iş birliğini artırmak ve su yönetiminde ortak kurumlar kurmak için bir fırsat sunar ve ortak çıkarların sağlanmasına ve bölgesel istikrarın korunmasına katkı sağlayacakdır.

2. Afganistan'ın Su Hakları ve Tarihsel Arka Plan

Afganistan, coğrafi konumu nedeniyle Orta Asya'nın su kaynakları açısından önemli bir ülkedir. Ülkenin sınırları içinde bulunan nehirler, komşu ülkelere doğru akmakta ve bölgenin su diplomasisinde kritik bir rol oynamaktadır. Özellikle, Amu Derya, Afganistan ve Orta Asya ülkeleri arasındaki su paylaşımı konusunda tarihsel bir öneme sahiptir (Alavi, 2023). Afganistan, Orta Asya'nın önemli su kaynaklarından biri olan Amu Derya'nin ortaklarından olup, istatistiklere göre nehrin su hacminin %40'nı sağlamaktadır (Jalal, 2015, s. 8). Ancak, Afganistan bu hayati su kaynağından en az fayda sağlayan ülkelerden biridir. Bu dengesiz tabloyu tamamen değiştirme potansiyeline sahip olan unsur, Afganistan'ın kuzeyinde inşa edilmekte olan Kuştepe Su Kanalı projesidir. Bu kanalın ilk planları, Muhammed Davud Han döneminde (1973-1978) hazırlanmış olsa da, projeyi hayata geçirme fırsatı Taliban yönetimi sırasında doğmuştur. Kuştepe Su Kanalı Projesi, Balkh vilayetinin Kaldar ilçesinden başlayarak; Hayratan liman kenti ve Dawlatabad ilçesinden geçip, Cevzcan vilayetinin Akça ilçesine uzanmaktadır. Kanal, Faryab vilayetinin Andhoy ilçesinde sona ermektedir. Proje kapsamında, Kuştepe Su Kanalı Projesi'nin beş yıl içinde üç aşamada tamamlanması planlanmıştır ve birinci aşama şu anda tamamlanmış durumdadır. Bu büyük proje, Afganistan'ın su kaynaklarını daha etkin kullanarak bölgedeki tarım ve ekonomiyi canlandırmayı hedeflemektedir. Ancak, bölgesel su paylaşımlarında yaşanabilecek olası gerilimler de önemli diplomatik zorluklar arasında yer almaktadır (Af.Review, 2023). Tarih boyunca, Sovyetler Birliği ile Orta Asya ülkeleri arasında imzalanan su anlaşmaları, Afganistan'ı göz ardı etmiştir. Bu durum, Amu Derya ve diğer sınır aşan su kaynaklarının paylaşımında Afganistan'ın dışlandığı bir tablo ortaya koymaktadır. Bu anlaşmaların büyük çoğunluğu, su yönetimi ve paylaşımında Afganistan'ın haklarını yeterince dikkate almadan şekillenmiştir. Dolayısıyla, bu süreç, bölgedeki su güvenliği ve iş birliği dinamiklerini olumsuz etkilemiştir. Bazı bu anlaşmaları burada kısaca ele alacağız, çünkü bu konunun genel tartışması, bu makalenin kapsamı dışında kalmaktadır.

1946 Anlaşması: Afganistan'ın Amu Derya sularını kullanım haklarını belirleyen tek uluslararası belge, 1946 yılında Sovyetler Birliği ile imzaladığı anlaşmadır. Bu anlaşma, ülkenin yılda 9 milyar metreküp su kullanma hakkı tanımıştır. Bu anlaşma, Afganistan'ın su hakları konusundaki en önemli dayanak noktalarından biridir ve Kuştepe Su Kanalı Projesi gibi girişimlerin temelini oluşturmaktadır (Fahim, 2023, s. 2-5).

Almatı Anlaşması: Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından, Orta Asya'daki su kaynaklarının paylaşımı konusu yeniden gündeme gelmiştir. 1992 yılında imzalanan Almatı

Anlaşması, bölgedeki su paylaşımı konusunda önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu anlaşma, Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan'ın Amu Derya suyunun önemli bir kısmını ortaklaşa kullanmasını öngörmüştür (Fahim, 2023, s. 6-7).

Afganistan'ın Dışlanması: Ne yazık ki, Almatı Anlaşması'nda Afganistan'ın adı geçmemektedir. Afganistan, bu anlaşmaya taraf olan ülkeler arasına davet edilmemiş ve dolayısıyla anlaşmada yer almamıştır. Bu durum, Afganistan'ın bölgesel su paylaşımı ve yönetimi konularında dışlanmasına yol açmıştır. Afganistan, Amu Derya'nın su paylaşım anlaşmasını müzakere etmek için çaba sarf etmiştir. Ancak 1978 yılında başlayan ve onlarca yıl süren siyasi istikrarsızlık nedeniyle bu çabaları sonuçsuz kalmıştır. Bu süreçte, ülkenin geliştirdiği birçok tarımsal sulama projesi de beklemede kalmıştır (Ilkhamov , 2023, s. 5-6).

Günümüze kadar, Orta Asya'daki sınır aşan suların paylaşımı konusunda hazırlanan birçok uluslararası rapor ve makalede, Afganistan'ın adı geçmemiştir. Hatta bu raporlardaki havza ülkelerini gösteren haritalarda Afganistan yer almamıştır. Bu durum, Afganistan'ın bölgesel su diplomasisindeki konumunu zayıflatmıştır. Ancak, bu dışlanmışlık durumunun bir avantajı da olmuştur; Afganistan'ın bu anlaşmalar kapsamındaki su tahsisi kotalarını uygulamak zorunda olmadığı şeklinde bir sonuç doğmuştur. Bu durum, Kuştepe Su Kanalı Projesi gibi girişimlerin hayata geçirilmesinde ülkede bir hareket alanı sağlamıştır.

Resim 2. Amu Derya Su Havzasından Afganistan'ın Dışlanmasını Gösteren Harita
(https://www.researchgate.net).

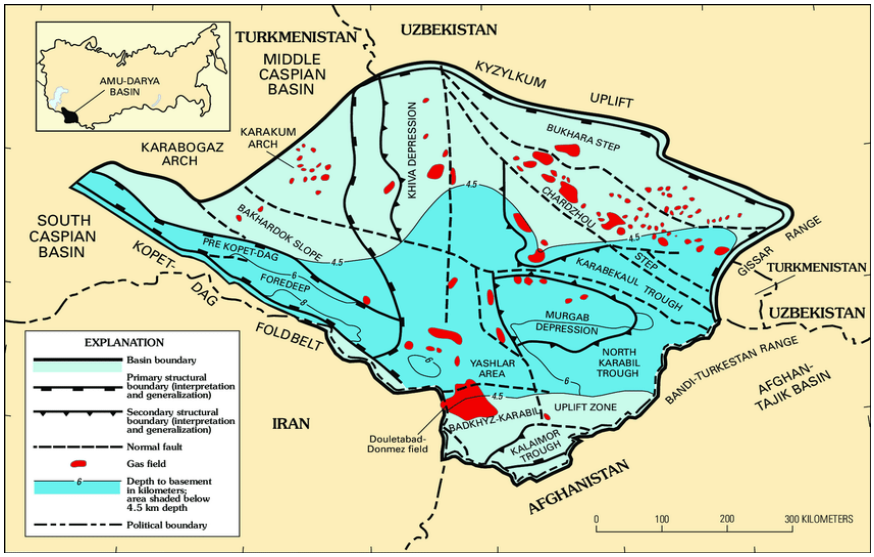

Afganistan'da, tarımsal üretimi artırmak ve ekonomik kalkınmayı desteklemek için Amu Derya (Nehri)'nin sularından daha fazla faydalanmak istemektedir. Ülkenin bu nehre olan katkısı göz önünde bulundurulduğunda, daha fazla su kullanma hakkı olduğunu düşünüyoruz. Kuştepe Su

kanalı Projesi, Afganistan'ın su haklarını kullanma ve bölgesel su diplomasisinde daha aktif bir rol oynama konusundaki kararlılığını göstermektedir. Bu proje, aynı zamanda Orta Asya ülkeleriyle, özellikle de Türkmenistan ile su paylaşımı konusunda yeni bir diyalog başlatma fırsatı sunmaktadır. Sonuç olarak, Afganistan'ın su hakları ve bölgesel su diplomasisindeki konumu, tarihsel süreçte çeşitli zorluklarla karşılaşmıştır (Fahim, 2023, s. 7-8).

Tablo 1. 1987 Yılı Anlaşmasına Göre Orta Asya Ülkelerinin Amu Derya Suyundan Kullanım Oranı

Devletler	Amu Derya Suyundan Kullanım Oranı
Tacikistan	15.4%
Özbekistan	48.2%
Türkmenistan	35.8%
Kırgızistan	0.6%

Harita 2 ve Tablo 1'de açıkça görülmektedir ki, Afganistan bu anlaşmalarda dikkate alınmamıştır. Ancak, Kuştepe Su Kanalı Projesi ile birlikte bu durumu değiştirmeyi ve bölgesel su yönetiminde hak ettiği yeri almayı hedefliyor. Bu süreçte, komşu ülkelerle iş birliği ve diyaloğa açık olduğunu vurgulamaktadır.

3. Kuştepe Su Kanalı Projesi nin Afganistan İçin Stratejik Önemi

Kuştepe Su Kanalı Projesi, Afganistan'ın geleceği için büyük bir önem taşımaktadır. Bu proje, ülkenin ekonomik kalkınmasında ve tarımsal üretiminin artırılmasında kilit bir rol oynayacaktır. Aynı zamanda, Orta Asya diplomasisinde Afganistan'ın konumunu güçlendirecek ve bölgesel iş birliği fırsatları yaratacaktır. Kuştepe Su Kanalı Projesi'nin en önemli hedeflerinden biri, ülkenin tarımsal üretimini artırmaktır. Proje tamamlandığında, yaklaşık 550 bin ila 600 bin hektarlık alanın sulanması mümkün olacaktır. Bu durum, Afganistan'ın tarım sektörü için devrim niteliğinde bir gelişmedir. Şu anda çoğunlukla çöllük ve kurak arazilere sahip olan bölgeler, verimli tarım arazilerine dönüşeceği ön görülmektedir (Jalalzai, 2023). Bu projenin, Afganistan'ı gıda güvenliği açısından kendi kendine yetebilen bir ülke konumuna taşıyacağı öngörülmektedir. Halihazırda Afganistan, temel gıda ürünlerinin çoğunu başta Pakistan ve İran olmak üzere Orta Asya ülkelerinden de ithal etmektedir. Ancak, Kuştepe Su Kanalı Projesi sayesinde, bu bağımlılığı azaltmayı ve hatta zamanla komşu ülkelere ihracat yapabilecek düzeye gelmeyi hedeflemektedirler. Bu bağlamda, Kuştepe Su Kanalı Projesi, Afganistan'ın ekonomik kalkınmasında çok önemli bir rol oynayacaktır. Proje, tarım ve hayvancılık sektörlerini

canlandırarak, ülke ekonomisine büyük katkı sağlayacaktır. Ayrıca, projenin inşaat aşamasında ve tamamlandıktan sonra binlerce kişiye istihdam sağlaması beklenmektedir. Bu projenin Afganistan'ın ekonomik bağımsızlığı için kritik bir adım olduğuna inanıyoruz. Sarbiland ve Stanikzai'a göre, bu proje, ülkenin doğal kaynaklarını daha etkin kullanmasını sağlayarak, dışa bağımlılığını azaltacak ve ekonomik büyümeyi hızlandıracaktır (Sarbiland & Stanikzai, 2024, s. 595-597). Kuştepe Su Kanalı Projesi'nin tamamlanmasıyla birlikte, bölgede geniş bir tarımsal üretim havzası oluşturulmaktadır. Bu durum, sadece tarım sektörünü değil aynı zamanda gıda işleme ve paketleme gibi yan sektörleri de canlandıracaktır. Böylece, ülke ekonomisinin çeşitlenmesine ve güçlenmesine katkıda bulunacaktır. Kuştepe Su Kanalı Projesi'nin bir diğer önemli yönü de enerji üretimi potansiyelidir. Proje kapsamında inşa edilecek su kanalları ve barajlar, hidroelektrik enerji üretimi için de kullanılabilir hale gelecektir. Bu, Afganistan'ın enerji ihtiyacının bir kısmını karşılayarak, ülkenin enerji bağımsızlığına katkıda bulunabilir. Enerji üretimi ülke ekonomik kalkınması için kritik olduğunun farkındadır (Karşi, 2023).

Resim 3. Kuştepe Su Kanalı Projesi
(https://www.mepanews.com).

Kuştepe Su Kanalı Projesi, bu alanda da önemli fırsatlar sunmaktadır. Enerji üretimi, tarımsal sulama ve içme suyu temini gibi çoklu faydalar sağlayacak, bu proje, Afganistan'ın sürdürülebilir kalkınması için büyük önem taşımaktadır. Kuştepe Su Kanalı Projesi, Afganistan için sadece bir altyapı projesi değil, aynı zamanda ülkenin geleceğini şekillendirecek stratejik bir girişimdir. Bu proje, tarımsal üretimi artırarak gıda güvenliğini sağlayacak, ekonomik kalkınmasını hızlandıracak

ve enerji üretiminde katkıda bulunacaktır. Ayrıca, Orta Asya diplomasisinde Afganistan'ın konumunu güçlendirerek, bölgesel iş birliği fırsatları yaratacaktır (Fahim, 2023, s. 1-2).

4. Orta Asya Ülkelerinin Endişeleri

Afganistan ile Orta Asya ülkeleri arasındaki ilişkilerde şu anda en önemli konulardan biri, "Kuştepe" Su Kanalı projesidir. Kuzey Afganistan'da inşaatı devam eden bu kanal, suyunı Amu Derya (Nehri)'nden temin etmektedir. Mart 2022'nin sonlarında Kuştepe kanalı üzerindeki çalışmalar başlamıştır. Bu kanal, Balkh, Jowzjan ve Faryab vilayetlerinden geçerek yaklaşık 285 kilometre uzunluğunda olacak ve Kuzey Afganistan'ın tarım arazilerini sulayarak ülkenin gıda kıtlığı problemlerine katkıda bulunmayı hedeflemektedir (Rashid, 2023). Bu kanalın suyu, Orta Asya'nın iki büyük nehrinden biri olan Amu Derya'dan sağlanmaktadır. Amu Derya, Orta Asya ile Afganistan arasındaki sınır boyunca yaklaşık 1800 kilometre uzunluğunda bir sınır oluşturmaktadır. Kanal, Özbekistan sınırına paralel bir şekilde Amu Derya'ya bağlanacak ve böylece Tacikistan sınırındaki bölüm etkilenmeyecektir. Bazı tahminlere göre, Amu Derya'nın yaklaşık yüzde 17'i Kuştepe Su kanalı Projesine yönlendirilebilir (Busch, 2023). Kuştepe Su Kanalı Projesi'nin Amu Derya'dan çekeceği su miktarı, üzerinde durulması gereken önemli bir sorudur. Farklı kaynaklarda bu miktarla ilgili çeşitli rakamlar verilmiş olup, bazı kaynaklar bu miktarı yıllık 17 kilometreküp olarak tahmin etmektedir. Afgan yetkililerinin kanalı saniyede 668,4 metreküp kapasiteyle planladığı göz önüne alındığında, hesaplamalar bu kanalın Amu Derya'dan yıllık 21 kilometreküp su çekebileceğini göstermektedir. Pratikte %10'luk bir kaybı dikkate alsak dahi, yine de yılda 19 kilometreküp su Amu Derya'dan çekilecek ve bu miktar nehrin toplam akışının %27'sine tekabül edecektir. Dikkate değer bir husus, farklı kaynakların Amu Derya'nın yıllık akışı için 35 kilometreküp ile 78 kilometreküp arasında değişen rakamlar sunmasıdır. Bu farklılık, Kuştepe Kanalı'nın Amu Derya'dan çekeceği su miktarına dair tahminlerde %31 ile %48 arasında değişen oranlar ortaya çıkarmaktadır. Hesaplamalar, en iyi senaryoda Amu Derya'nın toplam yıllık akışının 78 kilometreküp olması durumunda, Özbekistan'ın Amu Derya'dan yıllık 27,5 kilometreküp su alabileceğini göstermektedir. En kötü senaryoda ise, toplam akışın 35 kilometreküp olması halinde Özbekistan'a tahsis edilen su miktarı yıllık yalnızca 6,7 kilometreküpe düşecek ve bu durum ülke için felaket niteliğinde sonuçlar doğurabilecektir. Daha olası bir senaryo olarak toplam yıllık akışın 55 kilometreküp olduğu düşünüldüğünde, Özbekistan yine kritik bir durumla karşı karşıya kalacak ve yalnızca 16,4 kilometreküp su alabilecektir ki bu, ülkenin mevcut payı olan 23 kilometreküpten yaklaşık %30 daha azdır. Böylece, bu değerlendirme, diğer kaynakların sunduğu ve Özbekistan'ın mevcut payında %15-20 oranında bir kayıp öngören

tahminlere kıyasla daha karamsar bir tablo çizmektedir (Ilkhamov, 2023, s. 3-6). Bu tahminler Türkmenistan için de uygundur. Kuştepe Su Kanalı Projesi'nin inşasıyla, Türkmenistan için Amu Derya'dan sağlanan su miktarı muhtemelen azalacaktır.

Eskiden Amu Derya, Aral Gölü'ne dökülüyordu; ancak, bu nehrin suyu, özellikle Kırgızistan'ın güneyi ve Türkmenistan'ın güneydoğusundaki tarım arazilerini sulamak ve Karakum Kanalı'nı (Yaklaşık 1376 Kilometre Uzunluğunda ve Türkmenistan'ın Başkenti Aşkabat'a Kadar Uzanan) doldurmak amacıyla saptırılmıştır. Bu nedenle, Özbekistan'daki Aral Gölü'nün bölgesi kuruma sürecine girmiştir. Şu anda, Türkmenistan ve Özbekistan sınırındaki aşağı bölgelerde su akışı hala azalmaktadır (Ergasheva O'ral qizi, 2023, s. 1040-1041).

1996 yılında, Özbekistan ve Türkmenistan liderleri arasında, iki taraflı bir anlaşma imzalandı ve Amu Derya'dan su çekimi konusunda iki ülkenin payları eşit olarak belirlendi. Bu anlaşma, Amu Derya'dan %50'ye %50 oranında su çekimini düzenlemekteydi ve 2022 yılına kadar yürürlükte kaldı. 2022 yılında, Orta Asya ülkeleri arasında Aşkabat'ta yeni bir anlaşma imzalandı ve bu anlaşma, Ekim 2022'den Ekim 2023'e kadar Amu Derya'dan su çekimi için geçici sınırlamalar getirdi. Bu anlaşmaya göre, nehir havzasından toplam 55,4 kilometreküp su şu şekilde dağıtıldı: Özbekistan: 23,6 kilometreküp, Türkmenistan: 22 kilometreküp, Tacikistan: 9,8 kilometreküp, Ancak, Kuştepe Su Kanalı Projesi'nin inşası göz önüne alındığında, bu anlaşmanın özellikle Orta Asya ülkeleri için Amu Derya'dan sağlanan toplam su miktarının azaltılması açısından yeniden gözden geçirilmesi gerekecektir (Ilkhamov, 2023, s. 2-3).

20 Haziran 2022 yılında Özbekistan Su Kaynakları Bakanı bu projeyi onayladı ve Özbek heyetinin Kuştepe Su Kanalı Projesi ve Özbekistan'da yaratabileceği su kıtlığı hakkında endişelerini dile getirdiğini belirtmiştir. Özbek yetkililere göre, Taliban yetkilileri de gıda kıtlığını azaltmak için bu suya ihtiyaç duyduklarını ve kanalın inşasının durdurulmayacağını ifade etmişlerdir (Ilkhamov, 2023, s. 7-8). Türkmenistan henüz Kuştepe Su kanalı Projesi hakkında kamuoyuna açık bir açıklama yapmamıştır. Su kıtlığı, Özbekistan ve Türkmenistan'ın aşağı bölgelerinde yaşayan on binlerce insanı etkileyecektir. Kanalın 2028'de tamamlanması planlanmış olsa da, inşaat çalışmaları mevcut takvimden önde ilerlemektedir (Kun.uz, 2023).

Kuştepe Su Kanalı projesi, Amu Derya'nın suyunu Kuzey Afganistan'ın tarım arazilerine yönlendirmeyi amaçlamaktadır. Ancak, bu hareket, Özbekistan ve Türkmenistan'a su akışında olumsuz etkiler yaratabilir. Raporlara göre, şu anda Amu Derya'nın su seviyesi bazı bölgelerde Özbekistan'da doğal seviyesinin üçte birine kadar düşmüştür ve suyun Kuştepe kanalına yönlendirilmesi bu sorunu daha da artıracaktır. Şu ana kadar, Afganistan ve Orta Asya ülkeleri

arasında Amu Derya'nın kullanımı hakkında herhangi bir anlaşma bulunmamaktadır (Busch, 2023). Sovyetler döneminde, bu su, Afganistan ile danışılmadan Güney Orta Asya'nın tarım arazilerini sulamak ve büyük kanalları doldurmak için kullanılmıştır. Ancak şimdi, savaşların sona ermesinin ardından Afganistan, su kaynaklarını değerlendirmeyi hedeflemektedir ve bu hareket, ülke ile komşuları arasında ciddi bir krize neden olabilir.

Kuştepe Su Kanalı projesi, Taliban ile etkileşimde bulunan Orta Asya ülkelerinin karşılaştığı zorluklardan sadece biridir. Bölgedeki birçok insanın tarıma bağımlı olması göz önüne alındığında, Amu Derya'nın su akışındaki herhangi bir değişiklik, geniş çaplı ekonomik ve sosyal sonuçlara yol açabilir. Su kıtlığı, tarım ürünlerinde azalma ve nihayetinde nüfus hareketleri, bu projenin beraberinde getirdiği tehditlerden bazılarıdır. Su sorunlarının yanı sıra, militanların varlığı ve güvenlik tehditleri, Orta Asya ülkeleri için bir diğer önemli endişe olmaya devam edecektir. Taliban, komşu kuzey ülkelerine güvence vermek için çaba gösterdi, ancak, son gelişmeler, bölgenin hala çeşitli tehditlerle karşı karşıya olduğunu göstermektedir (Ergasheva O'ral qizi, 2023, s. 1039-1043).

5. Ekonomik ve Diplomatik Fırsatlar ve Zorluklar

Kuştepe Su Kanalı projesi, Orta Asya'nın ekonomik iş birliği ve bölgesel kalkınma açısından taşıdığı büyük potansiyelle dikkat çekmektedir. Bu proje, özellikle Afganistan'ın tarımsal üretkenliğini artırmayı hedefleyerek, su kaynaklarının verimli bir şekilde kullanılmasını sağlayabilir. Bölge ülkeleri, suyun ortaklaşa yönetimi ile tarımda verimliliği artırabilir ve ithalata olan bağımlılığı önemli ölçüde azaltabilirler. Bu gelişme, bölgesel ticaretin güçlenmesine, yeni iş birliği alanlarının doğmasına ve ekonomik entegrasyonun hız kazanmasına zemin hazırlayacaktır. Afganistan, kanal sayesinde tarımsal üretimini artırarak, Orta Asya ile derinleşen ekonomik bağlar kurabilir ve bölgedeki gıda güvenliğine katkı sağlayabilir. Aynı zamanda, proje, su kaynaklarının sürdürülebilir kullanımı temelinde bir ekonomik sistemin temellerini atarak, bölgesel entegrasyonun önünü açabilir. Ancak, bu potansiyel fırsatlar, yalnızca dikkatli ve özenli bir yönetim süreciyle gerçekliğe dönüşebilir. Kuştepe Su Kanalı projesinin başarılı bir şekilde uygulanabilmesi, bölge ülkeleri arasında güçlü bir siyasi irade ve uzun vadeli bir iş birliği gerektirmektedir. Eğer doğru bir stratejiyle yürütülmezse, proje, bölgesel gerilimlere ve kaynak paylaşımında adaletsizliklere yol açabilir. Bu bağlamda, Kuştepe Su Kanalı projesi, Orta Asya'nın ekonomik geleceğini şekillendirme potansiyeline sahip olduğu kadar, dikkatli ve dengeli bir yönetim gerektiren bir girişimdir (Jalalzai, 2023).

Orta Asya ülkelerinin en büyük endişelerinden biri, Kuştepe Su Kanalı projesinin, Aral Gölü üzerindeki potansiyel olumsuz etkileridir. Aral Gölü, büyük ölçüde Amu Derya'nın sularından beslenmektedir. Ancak, kuraklık ve yetersiz su kaynağı nedeniyle gölün boyutunda önemli bir küçülme yaşanacaktır (Ergasheva O'ral qizi, 2023, s. 1041). Bazı uzmanlar, Kuştepe Su Kanalı projesini "Amu Derya'nın katili" olarak nitelendirmektedir. Projenin Aral Gölü üzerinde muazzam bir ekolojik etkisi olacağı ve mevcut durumu daha da kötüleştirebileceği endişesi yaygındır. Aral Gölü'ne su akışının azalması durumunda, gölün varlığının tehlikeye gireceği konusunda ciddi kaygılar bulunmaktadır (Buranov, 2023, s. 28-31). Kuştepe Su Kanalı Projesi'nin ekonomik etkileri de Orta Asya ülkeleri için büyük bir endişe kaynağıdır. Özbekistan ve Türkmenistan'ın, tarımsal ürünlerini sulamak için kullandıkları Amu Derya suyunun %15'ini kaybedebilecekleri öngörülmektedir. Özellikle, Özbekistan'ın pamuk sektörü, bu durumdan olumsuz etkilenebilir. Pamuk sektörü, Özbekistan'daki ana istihdam ve gelir kaynağı olarak kabul edilmekte ve ülkenin ihracatının önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Su akışının azalması, bu sektörü ciddi şekilde etkileyebilir ve ülke ekonomisine zarar verebilir. Türkmenistan için de durum farklı değildir. Ülkenin birincil su kaynağı, ağırlıklı olarak Amu Derya'dan elde edilmektedir. Kuştepe Su Kanalı Projesi'nin hayata geçmesi, Türkmenistan'ın su kaynaklarını ve dolayısıyla tarımsal üretimini etkileyecektir (Ozodbek, 2024, s. 518-520).

Afganistan'da, komşularını endişelerini farkındadır. Ancak, ülkeni su haklarını kullanmak ve ekonomik kalkınmasını ve tarımsal üretiminin artırmayı amaçlamaktadır. Bu nedenle, Kuştepe Su Kanalı projesinin bölgesel iş birliği ve diyalog için bir fırsat olabileceğini düşünülmektedir. Orta Asya ülkeleri, su kaynaklarının yönetimi konusunda iş birliği yapmak için çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Örneğin, bölge liderleri tüm ülkeleri kapsayan bir Su Komisyonu kurmuştur. Ancak, Afganistan'ın bu komisyona dâhil edilmemesi, bölgesel su yönetiminde eksiklik yaratmaktadır. Kuştepe Su Kanalı projesinin, Afganistan'ın bölgesel su diplomasisine dâhil olması için bir fırsat olduğu görülmektedir. Özbek hükümeti, projenin olumsuz etkilerini en aza indirmek için Taliban'a, Kuştepe Su Kanalı'nın inşasına katılmayı teklif etmiştir. Bu tür iş birliği girişimleri, bölgesel su yönetiminde yeni bir sayfa açacaktır (Alavi, 2023).

Kuştepe Su Kanalı projesi, Orta Asya ülkeleri arasında su paylaşımı, ekolojik etkiler ve ekonomik kaygılar konusunda endişelere yol açmıştır. Ancak, biz bu projenin aynı zamanda bölgesel iş birliği ve diyalog için bir fırsat olduğuna inanıyoruz. Afganistan, komşularını endişelerini dikkate alarak, adil ve sürdürülebilir bir su yönetimi için çalışmaya hazır olduğunu belirtmektedir (Jalalzai, 2023). Bölgesel su diplomasisinin yeniden değerlendirilmesi ve tüm

tarafların çıkarlarını gözeten çözümler üretilmesi, Orta Asya'nın geleceği için hayati önem taşımaktadır.

5.1. Güvenlik İşbirliği ve Çatışma Potansiyeli

15 Ağustos 2021'de Taliban'ın iktidara gelmesinin ardından, Orta Asya ülkeleri (Tacikistan hariç) ellerinden geldiğince Taliban ile normal ticaretlerini sürdürmeye çalışmışlardır. Özbekistan, Afgan mültecilerinin kendi topraklarına girmesini engellemek için sınır kapılarını geçici olarak kapatmıştır (Yousaf & Jabarkhai, 2021, s. 7-8). Ancak, bu kısıtlama Ağustos ayının sonunda kaldırıldı ve sonraki haftalarda, Orta Asya ülkelerinin tamamı (Tacikistan hariç), Taliban yetkilileriyle görüşmek üzere diplomatik heyetlerini Afganistan'a göndermiştir. Çoğunluğu Tacik ve Özbek olan bazı Orta Asyalı militanlar, Taliban'ın yanında olarak, eski Afgan hükümetine ve ABD'nin askerlerine karşı müttefik olarak Taliban iktidarını desteklemiştir. Taliban hükümeti, söz konusu militanların Afganistan toprakları üzerinden Orta Asya ülkelerine saldırmayacaklarına dair söz vermiştir (Kaya & Bayar, 2022, s. 153-155). Bu vaatler, Afganistan ile Orta Asya'yı birbirine bağlayan ve Afganistan'daki yirmi yıllık savaş sırasında tamamlanan altyapı ve iletişim projelerinin yanı sıra; Orta Asya devletleri ile Taliban ilişkilerini iş birliği düzeyine çıkartılması açısından faydalı olacağına ikna etmiş olduğu gözlemlenmektedir. 1990'ların sonunda Taliban Afganistan'ı kontrol ettiğinde, Orta Asya ülkelerinin tamamı (Türkmenistan hariç) Taliban ile düşmanlık içinde olmuş ve bu durum Afganistan ile Orta Asya arasındaki sınırlarda sürekli bir gerilim halinin devamına neden olmuştur (Azadi, 2022). Ancak, şimdi durum farklıdır; Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan, 11 Eylül olayları sonrasında Afganistan'da inşa edilen elektrik iletim hatları üzerinden Afganistan'a elektrik satmaktadırlar. Orta Asya ile Pakistan ve Hindistan arasındaki temel ticaret, Afganistan kara yolları üzerinden başladı ve Orta Asya'yı, Afganistan üzerinden Pakistan'ın "Arap Denizi"ndeki limanlarına bağlayacak bir demiryolu inşa edilmesi planlanmaktadır. Ayrıca, Türkmenistan-Afganistan-Pakistan-Hindistan Boru Hattı (TAPI [2]) projesiyle Orta Asya doğalgazını Güney Asya'ya taşınması hedeflenmektedir (Danish, 2018, s. 2-

[2] TAPI Projesi (Türkmenistan-Afganistan-Pakistan-Hindistan Boru Hattı), enerji alanında kilit bir projedir ve amacı, Türkmenistan'dan Hindistan'a doğal gazın Afganistan ve Pakistan üzerinden taşınmasıdır. Bu proje, özellikle Güney Asya ve Orta Asya ülkeleri için stratejik bir enerji yolu olarak görülmekte olup, ekonomik, siyasi ve jeopolitik açıdan geniş boyutlara sahiptir. TAPI Projesi, yaklaşık 1700 kilometre uzunluğunda bir boru hattı inşasını kapsamaktadır ve Türkmenistan'ın "Dovletabad" gaz sahasında başlayıp Afganistan ve Pakistan'ı geçtikten sonra Hindistan'a ulaşmaktadır. Projenin ana hedefi, bölgedeki en büyük doğal gaz tüketicisi olan Hindistan'ın enerji ihtiyacını karşılamaktır. Bu proje, yılda yaklaşık 33 milyar metreküplük doğal gazın taşınması için tasarlanmıştır. Bu proje, Afganistan ve Pakistan gibi ülkeler için de ekonomik fırsatlar yaratmaktadır. Afganistan, bir geçiş yolu olarak bu projeden ekonomik fayda sağlayacaktır, Pakistan ise gaz geçişinden elde edilecek gelirlerden yararlanabilecektir (Kalantar, Seif al-Din, & Hajinejad, 2018, s. 67-70).

3). 2023 Nisan ayında, Kazakistan Ticaret Bakanı Juman Garin, bir insani yardım teslimatı için Kabil'e gitti. Garin, Kazakistan'ın Afganistan'da bir ticaret odası açacağını açıkladı. Taliban Dışişleri Bakanı da Juman Garin ile yaptığı görüşmede Kazakistan'ın Afganistan'daki büyükelçiliğini ve konsolosluğunu yeniden açmayı kabul ettiğini söyledi. Bu olaydan sonra, Kazakistan Dışişleri Bakanlığı sözcüsü, Taliban diplomatlarının akreditasyonunu doğruladı. Bugüne kadar Taliban, Kırgızistan, Türkmenistan, Kazakistan ve Özbekistan'daki Afgan büyükelçiliklerine kendi temsilcilerini göndermiş durumdadır (Rusya, Çin, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri ve Pakistan'daki büyükelçiliklere ek olarak) (Alavi, 2023). Taliban'ın iktidara gelmesinin ardından, Tacikistan, Afganistan'dan gelen tehlikeler konusunda uyarılarda bulunan ve yeni Afgan hükümeti yetkilileriyle temas kurmaktan kaçınan Orta Asya ülkelerinden biriydi. Tacikistan'daki Afganistan büyükelçiliği hala devrik hükümetin elçisinin kontrolündedir. Bazı araştırmacılara göre, Tacikistan hükümeti hala Afganistan Ulusal Direniş Cephesi'ni desteklemeye devam etmektedir (Husayini, 2023). Mart ayı sonlarında, Taliban'ı temsilen bir heyet Tacikistan'a gitti ve Duşanbe'de kısa bir duraklamanın ardından, Gorno-Badakşan Özerk Bölgesi'ndeki Horog şehrine giderek geçen kış yaşanan selde zarar gören Afganistan konsolosluk binasını ziyaret gerçekleştirmiştir. Tacikistan hükümeti bu ziyarete değinmese de, bir rapora göre, konsolosluğun kontrolü 2023'ün başlarında Taliban'a verildi (Alavi, 2023).

Diğer yandan, bazı Afgan politikacılar ve Taliban karşıtları, bu grubun yetkililerinin binlerce Peştun ailesini Afganistan'ın güney ve doğusundan kuzeye taşımayı ve Kuştepe Kanalı çevresindeki toprakları çok düşük bedeller karşılığında bu ailelere devretmeyi planladığını iddia etmektedir. Afganistan'ın eski Çalışma ve Sosyal İşler Bakanı Seyyid Enver Sadat, kısa bir süre önce Independent Farsça'ya verdiği bir röportajda, Taliban'ın Kuştepe Kanalı'nı inşa etme ve çevresindeki toprakları yerel olmayan ailelere (Peştunlara) dağıtma amacının, kuzey Afganistan'ın demografik yapısını değiştirmek olduğunu belirtmiştir. Taliban ise bu iddiaları reddederek, Kuştepe Kanalı çevresindeki toprakların Afgan toplumunun tüm etnik grupları ve katmanları arasında dağıtılacağını vurgulamıştır (Wefayi, 2023). Kuştepe Kanalı'nın güzergahında daha çok Türkmen ve Özbek toplulukları yaşamaktadır, ancak Taliban karşıtları, özellikle de kuzey Afganistan'daki siyasi liderler, Taliban'ın asıl amacının Peştunları bu kanal çevresinde yerleştirmek olduğunu iddia etmektedirler (Güler, 2024). Son iki yıl içinde, binlerce Afgan mülteci İran ve Pakistan'dan, Afganistan'a geri dönmüştür. Söz konusu mültecilerin bir kısmı Taliban tarafından verilen topraklarla Afganistan'ın kuzey bölgelerine yerleşmiştir. Tahar, Balkh, Cevizcan ve Kunduz vilayetlerinin bazı sakinleri, Taliban'ın yerel halkı evlerinden ayrılmaya zorladığını ve

bu toprakları Pakistan'dan dönen akrabalarına ve kişilere devrettiğini iddia etmektedirler. Geçmişte Türkistan olarak bilinen Afganistan'ın kuzeyi, 1747 yılında Ahmed Şah Durrani'nin Afganistan adlı bir devlet kurmasından Emanullah Han'ın hükümetine kadar, merkezi hükümetle sürekli savaş ve çatışma içinde olmuştur. Özellikle, Özbeklerin başını çektiği Peştun olmayan beyler, her zaman Peştun kökenli Kabil hükümdarlarının emirlerine karşı çıkmışlardır. Farklı dönemlerde Afgan hükümdarlar, Türkistan'a seferler düzenleyerek kendi konumlarını sağlamlaştırmak ve gelecekteki isyanları önlemek amacıyla bazı bölgelerde Peştunlardan oluşan askeri üsler ve koloniler kurmuşlardır, ancak yerel özerk hükümetlerin devam etmesi onları bu bölgedeki etnik yapıyı değiştirmeye yöneltmiştir (Wefayi, 2023). Türkistan'a Peştunların yerleştirilmesini yasallaştıran ve bu süreci kolaylaştıran "Kuzey'e Göçmen Yönetmeliği" oluşturulmadan önce de, Ahmed Şah Durrani'den Abdurrahman Han'a kadar olan dönemde, Peştunların taşınması, Özbeklerin ve Türkmenlerin köylerinden sürülmesi ve verimli topraklarının gasp edilmesi girişimleri vardı. "Katagan'a Göçmen Yönetmeliği"nin çıkarılmasının üzerinden 100 yılı aşkın bir süre geçtikten sonra, Afganistan'ın önceki hükümetinde önemli görevlerde bulunan eski Saripul milletvekili Seyyid Enver Sadat, Taliban tarafından bu yönetmeliğin yeniden canlandırılmasına dair uyarıda bulunarak; bu yönetmeliğin, kuzey Afganistan'ın etnik yapısını hedef aldığını ifade ederek yönetmeliğin uygulanmasının ise Afganistan'da gücü ve toplumu "Peştunlaştıracağını" belirtmiştir. Bununla birlikte, Kuştepe Kanalı'nın inşasını denetleyen Taliban Başbakan Yardımcısı Molla Abdulgani Birader, bugüne kadar Orta Asya ülkeleri ve Afganistan'daki siyasi liderler tarafından dile getirilen endişeler hakkında hiçbir açıklama yapmamıştır (Wefayi, 2023).

Bu kanalın belirtilen boyut ve özelliklerle hizmete girmesi ve ardından Taliban hükümetinin Pakistan Taliban Hareketi'nin (TTP) binlerce militanını Tacikistan, Özbekistan ve Türkmenistan sınırındaki Afganistan'ın kuzey vilayetlerine yerleştirmesi durumunda, Orta Asya ülkeleri için Taliban hükümetini alt etmek çok daha zor olacaktır. Ayrıca, geçmişte Amu Derya nehrinin sularını kullanmaları nedeniyle Taliban hükümetine haraç ödemek zorunda kalabilirler (Farsi, 2023). Aksi takdirde, yalnızca silah ve savaş bilen, ömürlerini El Kaide, Özbekistan İslam Hareketi, Doğu Türkistan İslam Hareketi ve Tacikistan Cemaati Ensarullah gibi terörist gruplarla geçiren binlerce Pakistanlı militanla karşı karşıya kalacaklardır (Alavi, 2023).

Orta Asya ülkeleri, Afganistan'daki Kuştepe Su Kanalı projesinin sadece su kaynaklarını değil, aynı zamanda bölgesel güvenliği de tehdit ettiğini öne sürmektedirler. Amu Derya'nın su akışının azalması, bu ülkelerin tarım ve enerji ihtiyaçlarını zorlarken, Pakistanlı militanların bölgeye sızma riski daha büyük bir tehlike yaratmaktadır. Taliban'ın dolaylı desteğiyle sınırda

yoğunlaşan bu militanlar, Orta Asya'nın güney vilayetlerinde radikal terör ağlarının yayılması için zemin hazırlayabilme potansiyeli bulunmaktadır. Orta Asya ülkeleri, ortak bir güvenlik ve diplomasi stratejisi oluşturarak, bu projeye ve getirdiği güvenlik risklerine karşı birlikte hareket etmelidir; aksi hâlde, sınırları içinde yeni terör gruplarının ortaya çıkışı kaçınılmaz olacaktır.

Sonuç

Kuştepe Su Kanalı Projesi, Realizm ve Neoliberalizm teorileri ışığında değerlendirildiğinde, Afganistan'ın hem ulusal güvenliğini sağlama hem de bölgesel iş birliğini artırma amacı taşıyan stratejik bir girişim olarak öne çıkmaktadır. Realist teoriye göre, proje Afganistan'ın su kaynakları üzerindeki egemenliğini pekiştirerek, ulusal çıkarlarını koruma ve komşu ülkelere karşı stratejik üstünlük sağlama isteğini yansıtmaktadır. Genel olarak, realistlere göre, Kuştepe Su Kanalı Projesi, devletlerin çıkarları dengelenmediği takdirde, bölgesel istikrarsızlığa ve rekabetin artmasına yol açma potansiyeline sahiptir. Neoliberalizm çerçevesinde ise bu proje, su kaynaklarının verimli yönetimi ve ekonomik kalkınmayı teşvik ederek bölgesel iş birliğine katkı sağlayabilecek bir yapı sunmaktadır. Bu bağlamda Kuştepe Su Kanalı Projesi, Afganistan'ın su güvenliğini artırmasının yanı sıra, bölgesel iş birliği ve ekonomik bağımlılığı destekleyen, çok yönlü bir kalkınma stratejisi olarak önem kazanmaktadır.

Kuştepe Su Kanalı projesi, Afganistan'ın su kaynakları yönetimindeki stratejik önemini vurgulayan ve bölgesel iş birliğine dayalı bir diplomasi inisiyatifi olarak dikkat çekmektedir. Bu proje, ülkenin tarımsal verimliliğini artırarak ekonomik kalkınmasını destekleme potansiyeline sahipken, aynı zamanda Orta Asya'daki su paylaşımı ve kaynak yönetimi konularında iş birliği ve diplomatik ilişkiler açısından yeni kapılar açmaktadır. Afganistan, tarihsel olarak su kaynaklarına erişimde sınırlamalar yaşayan bir ülke olduğundan, bu tür projeler yerel halkın refahını artırmada kritik bir rol oynayabilirler. Ancak, bu projeyi başarıyla hayata geçirmek, hem Afganistan'ın kendi içindeki istikrarsızlıklarla başa çıkabilme yeteneğine hem de Orta Asya ülkeleriyle olan ilişkilerinde denge kurabilme kabiliyetine bağlıdır. Kuştepe Su Kanalı Projesi, su kıtlığının yaşandığı bir bölgede tarımsal üretkenliği artırmak amacıyla geliştirildiği için bölgesel iş birliği fırsatını da beraberinde getirir. Özellikle Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan gibi komşu ülkelerle su kaynaklarının paylaşımı üzerine yapılacak iş birlikleri, Afganistan'ın uluslararası arenada daha sağlam bir konum elde etmesine katkı sağlayabilir. Bu iş birlikleri, ülkelerin birbirlerine olan bağımlılıklarını artırarak karşılıklı güven inşasını teşvik edebilir. Taliban yönetimi altındaki Afganistan'ın uluslararası desteği çekmekte yaşadığı zorluklar ve ülkede devam eden güvenlik sorunları, projeye dış yatırım ve uzmanlık katkısı sağlama konusunda engel oluşturabilir.

Su kaynaklarını daha adil ve verimli yönetme potansiyeli taşıyan bu projeye olan uluslararası destek eksik kalırsa, proje sürdürülebilir kalkınma amacı doğrultusunda başarıya ulaşamayabilir. Bölgesel güçler açısından ise, Çin, Rusya ve Iran gibi aktörlerin Afganistan üzerindeki nüfuz mücadelesi, bu projenin stratejik önemini artırırken diplomatik riskleri de beraberinde getirir. Çin'in Kuşak ve Yol Projesi çerçevesinde Orta Asya'da altyapı ve enerji projelerine yatırım yapması, Afganistan'da da Kuştepe gibi projelere katkı sunabileceğini gösterir. Ancak, bu durumda, Afganistan'ın Orta Asya ülkeleriyle su yönetiminde iş birliği yaparken büyük güçlerin çıkarlarını dengelemesi gerekecektir. Bu da, Afganistan için diplomatik açıdan son derece hassas bir denge politikası gerektirmektedir. Sonuç olarak, Kuştepe Su Kanalı Projesi, Afganistan'ın iç ekonomik ihtiyaçlarını karşılama ve Orta Asya'da güvene dayalı bir diplomasi geliştirme açısından önemli bir fırsat sunmaktadır.

Kaynaklar

Af.Review, R. (2023, 09 24). *Kuştepe Su Kanalı: Çisti Manafê' ve Peyâmad-hâye Ehtemâlî*. Retrieved from Review Of Afganistan Developments: https://afgreview.com/?p=518

Alavi, A. (2023, 08 17). *Kanal-e Qoshtepa: Jang-e Tālebān 'Alayh-e Keshvar-hā-ye Āsiā-ye Markazi*. Retrieved from İslam Dünyasındaki Değişimler: https://iswnews.com/100682/

Arğoon Faryabı, S. (2017). *Nam-haye Turki dar Joghrafiya-ye Siyasi-ye Afghanistan.*- Balh Yayın Evi.

Azadi, R. (2022). *Ravate Taliban ba Keshvarhaye Asiyaye Miane Tarkibi az Maslahatgerayi Ast.* Kabil: https://da.azadiradio.com/a/32375075.html.

Boni, F. (2022). Afghanistan 2021: US withdrawal, the Taliban return and regional geopolitics. *Asia Maior*, 376-382.

Buranov, S. (2023). Water Geopolitics in Central Asia: Threat Analysis. *Oriental Journal Of History, Politics And Law*, 28-31.

Busch, C. (2023). *Qush-Tepa canal to significantly impact Uzbekistan's agriculture.* Özbekistan: https://www.german-economic-team.com/en/newsletter/qush-tepa-canal-to-significantly-impact-uzbekistans-agriculture/.

Danish, Z. (2018). TAPI Projesi Afganistan'da Ekonomik Refah, İstihdam ve Barış için bir Adımdır. *BBC*, 1-2.

Darekesh, M. & Firuzabadi, S. (2022). Motale'e Enteghadi-e Tahavolat-e Neoliberal-e Amoozesh-e Omoomi dar Iran Pas az Enghelab. *İran'da Sosyal Araştırmalar ve İncelemeler Dergisi*, 5-6.

Ergasheva O'ral qizi, M. (2023). Markaziy Osiyo Geosiyosatida Suv Muammolari. *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1039-1043.

Fahim, N. (2023). Mabna-ye Hoqoqi Sakht-e Kanal-e Qushtipe (Kuştepe) dar orf va Hoqoq-e Beynolmelal. *Afganistan'ın Sanayi Bilgileri*, 2-5.

Farsi, M. (2023, 05 19). *Jabeh-jayi TTP dar Shomal; Az Taghyir-e Baft-e Qomi ta Jebhe-ye Tazeh-ye Jang-e Niyabati*. Retrieved from 8.Subeh: https://8am.media/fa/the-transfer-of-ttp-in-the-north-from-the-change-of-ethnic-context-to-the-new-front-of-proxy-war/

Güler, B. (2024, 07 24). *Afganistan'da çorak arazileri suya kavuşturacak bereket projesi zorluklara rağmen umut vadediyor*. Retrieved from Anadolu Ajansı: https://www.aa.com.tr/tr/yasam/afganistanda-corak-arazileri-suya-kavusturacak-bereket-

Husayini, F. (2023, 05 09). *Negaahi be Siyaasat-e Khaareji-ye Tajikistan dar Qebaal-e Taliban*. Retrieved from 8.Subah: https://8am.media/fa/a-look-at-tajikistans-foreign-policy-towards-the-taliban/

Ilkhamov, A. (2023). Implications for Uzbekistan's Water Supply of Qosh Tepa Canal Construction in Afghanistan. *Central Asia Due Diligence, 24*, 2-10.

Jalal , A. (2015). Uluslararasi Hukuka Göre Afganistan Suyollarinin Hukuki Durumu. *Anadulu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 38.

Jalalzai, F. (2023). The Qosh Tepa Canal: A Source of Hope in Afghanistan. *The Dıplomat*, 5-11.

Kalantar, S., Seif al-Din, A., & Hajinejad, A. (2018). Barresi-ye Ravahtar-e Pakistan va Hind dar Qibal-e Do Khat-e Loleh TAPI va Selaah ba Roykard-e Nazariye "Baziha va Eraye Pishnahadhaye Rahbordi baray-e Iran. *Ekonomik ve Strateji Dergisi*, 67-70.

Karşi, S. (2023, 08 10). *Ab'ād-e Hidropolitiki-ye Kanal-e Qoshtepa; Bozorgtarin Kanal-e Ābi dar Afghanistan*. Retrieved from Şark Stratejik Araştırmalar Enstitüsü: https://www.iess.ir/fa/analysis/3527/

Kasemi, F. (2021). *Osool-e Ravabet-e Bein-ol-Melal.* Mizan Hukuk Vakfı.

Kaya, R. & Bayar, E. (2022). Afganistan'da Taliban İktidarı Sonrası Orta Asya Bölgesel Güvenliği. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 154.

Keyik, M. & Erol, M. (2019). Realizme Göre Güç ve Güç Dengesi Kavramlari. *Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi*, 15-19.

Kun.uz. (2023, 02 16). *Amudaryo suvi keskin kamayishi mumkin. Toliblar qurayotgan Qo'shtepa qanday kanal?* Retrieved from kun.uz: https://kun.uz/news/2023/02/16/amudaryo-suvi-

Mahmudi, S. & Hikmat Ara, H. (2019). Diplomasi Ab va Ekhtelafate Abi Manteqe Asiyaye Markazi. *Orta Asya Çalışmaları, 12*, 199-218.

Mearsheimer, J. (2001). *The Tragedy of Great Power Politics.* Norton.

Özdoğan, M. (2019). Realizm ve Neorealizm Bağlaminda Soğuk Savaş Sonrasi Güvenlik Anlayişinin Değerlendirilmesi. *Güvenlik Bilimleri Dergisi, 8* (1), 7-8.

Ozodbek, S. (2024). Afg'oniston Va Markaziy Osiyo Munosabatlarida Qo'shtepa Kanalı. *International scientific and practical conference*, 518-523.

Rashid, Y. (2023, 06 13). *Afganistan'ın Su Diplomasisi: Kuş Tepe Su Kanalı*. Retrieved from İran Araştırmaları Merkezi: https://iramcenter.org/afganistanin-su-diplomasisi-kus-tepe-su-kanali-2387

Sarbiland, H. & Stanikzai, I. (2024). Qosh Tepa Canal Impact On Economic Development: Historical Significance And Assessing SDGs 2030 In Afghanistan. *Educational Administration: Theory and Practice*, 593-594.

Wefayi, M. (2023). *Ehyā-ye Nezāmnāme-ye Nāqelin; Pashtun-hā-ye Pākestāni dar Shomāl-e Afghanistan Sāken Mishavand.* https://www.independentpersian.com.

Yousaf, F. & Jabarkhai, M. (2021). Afghanistan's future under the Taliban regime: engagement or isolation? *Journal of Policing, Intelligence and Counter Terrorism*, 7-11.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11 (6) 2024

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:08.10.2024
Kabul tarihi |Accepted:24.11.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Erdem Çanak

https://orcid.org/0000-0002-7856-3802
Associate Professor, Çukurova University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, History of the Republic of Turkey, Türkiye, ecanak@cu.edu.tr

Atıf Künyesi | Citation Info

Çanak, E. (2024). Adana'daki Erken Cumhuriyet Dönemi Eserlerinden Atatürk Parkı ve Anıtı. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, *11* (6), 3863-3877.

Adana'daki Erken Cumhuriyet Dönemi Eserlerinden Atatürk Parkı ve Anıtı

Öz

Türkiye'de köklü değişikliklere neden olan Cumhuriyetin ilanıyla birlikte şehircilik anlayışı da değişmiştir. Bu değişimle birlikte şehirlere daha modern bir görüntü kazandırmak için odak noktasında Atatürk'ün olduğu, Millî Mücadele ve devrimleri simgeleyen anıt ve heykellerin yer aldığı parklar inşa edilmeye başlanmıştır. İlk anıt ve heykeller, Türkiye'de bu konuda yetişmiş sanatkârlar olmadığı için yabancı sanatkârlar tarafından yapılmışsa da Türk sanatkârların yetişmesiyle birlikte bunlar tarafından yapılmaya başlanmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında inşa edilen parklardan ve anıtlardan birisi de Adana'ya yapılmıştır. Anıtın, Ali Hadi Bara tarafından yapılması ise yabancı heykeltıraşlara karşı kazanılmış bir zafer gibi görülmüştür. Bunun yanı sıra Cumhuriyetin şehircilik ve sanat anlayışında meydana getirdiği değişimi göstermesi bakımından da önemli bir gelişmedir. Bu çalışmada Adana'ya inşa olunan Atatürk Parkı ve Anıtı'nın inşa süreci ve bu esnada yaşanan gelişmeler ele alınmıştır.

Anahtar Sözcükler: *Adana, Atatürk anıtı, Atatürk parkı, Ali Hadi Bara, Türk heykeltraşlar*

Atatürk Park and Monument, one of the Early Republican Period Monuments in Adana

Abstract

With the proclamation of the Republic, which caused radical changes in Turkey, the understanding of urbanism has also changed. With this change, in order to give cities a more modern appearance, parks with monuments and sculptures symbolising the National Struggle and revolutions, with Atatürk at the focal point, began to be built. Although the first monuments and sculptures were

CC BY NC
Creative Commons Licence

made by foreign artists because there were no trained artists in Turkey, they started to be made by Turkish artists with the training of Turkish artists. One of the parks and monuments constructed in the first years of the Republic was built in Adana. The fact that the monument was made by Ali Hadi Bara was seen as a victory over foreign sculptors. In addition to this, it is an important development in terms of showing the change that the Republic brought about in the understanding of urbanism and art. In this study, the construction process of the Atatürk Park and Monument built in Adana and the developments that took place during this process are discussed.

Keywords: *Adana, Atatürk monument, Atatürk park, Ali Hadi Bara, Turkish sculptors*

Giriş

Hızlı sanayileşme ve şehirleşmeyle birlikte şehirlerin önemli bir parçası olan parkların yapımına önem verilmeye başlanmıştır. Türkiye'de Cumhuriyet dönemiyle birlikte parkların sayısında ciddi bir artış yaşanmıştır. Nitekim 1923 yılında 29 olan park sayısı, 1945 yılında 536'ya yükselmiştir (Ortaylı-Tekeli, 1978, s. 89). Park sayısında yaşanan bu artış, yeni dönemin şehircilik anlayışı hakkında da fikir vermektedir. Zira bu dönemde şehirlerin odak noktasını inşa olunan parklar ve meydanlarla buralara dikilen anıtlar ile heykeller oluşturmuştur (Osma, 2003, s. 23). Süreç kapsamında Adana'da da yeni parklar inşa olunarak anıtlar ve heykeller dikilmiştir. Bu doğrultuda öncelikle Cumhuriyetten önce şehrin tek parkı konumunda olan ve harap bir halde bulunan Ulus Parkı elden geçirilerek kullanıma açılmış (1928)[1], Kolordu Parkı düzenlenmiş, nehrin kenarındaki Seyhan Parkı ile karşısına küçük bir park inşa edilmiştir.

1. Atatürk Parkı ve Anıtı'nın İnşası

Cumhuriyet döneminde, şehirlere anıt ve heykel dikilmesini ilk olarak 1922 yılında gazeteci Yunus Nadi (Abalıoğlu) öne sürmüştür. Hatta Yunus Nadi'nin girişimiyle Yeni Gün Gazetesi Ankara'da bir Zafer Abidesi yaptırmak için kampanya başlatmıştır. Kampanyanın devam ettiği günlerde İzmir'de de bir Atatürk heykeli yapılması için girişimde bulunulmuştur. Ancak açılışı yapılan ilk Atatürk heykeli, Avusturyalı heykeltıraş Heinrich Krippel tarafından 25 Ağustos 1925 tarihinde yapımına başlanan ve 3 Ekim 1926 tarihinde de tamamlanarak açılan İstanbul Sarayburnu'ndaki olmuştur.[2] 1920'li yıllarda bazı şehirlerde görülen Atatürk heykeli yaptırmaya yönelik girişimler, 1930'lu yıllarda bütün vilayetleri kapsayacak şekilde genişlemiştir. Bu vilayetler arasında Adana'da yer almıştır.[3] Adanalıların Atatürk'e olan

[1] 1898-1908 yılları arasında Adana Valisi olarak görev yapan Bahri Paşa tarafından yaptırılmış olan parka; Millet Bahçesi, Belediye Bahçesi, Uray Parkı, Millet Parkı ve son olarak da Ulus Parkı adı verilmiştir (Çanak, 2017, s. 156).

[2] Cumhuriyet Türkiye'sinde inşa edilen ilk anıt heykeller, bu konuda yetişmiş Türk heykeltıraş ile gerekli teknik kadronun olmaması nedeniyle yabancı heykeltıraşlara yaptırılmıştır (Gezer, 1984, s. 19).

[3] Türk Sözü Gazetesi'nin 16 Şubat 1932 tarihli sayısında yer alan bir haberde, Umumi Meclis tarafından daha önce şehre bir Gazi heykeli dikilmesi yönünde çalışmalar yapıldığı ancak çeşitli nedenlerden dolayı bunun gerçekleşmediği bilgisi yer almaktadır (Türk Sözü, 16 Şubat 1932).

özlemini bir nebze de olsa gidermek için çalışmalara başlayan Belediye ile Valiliğin çalışmalarına Adana kamuoyu da destek vermiştir. Hatta dönemin Adana basınının etkili kalemlerinden olan Ahmet Remzi (Yüreğir), o ana kadar gerek Atatürk gerekse de Millî Mücadele dönemini temsil eden bir anıt veya heykelin şehre dikilmemiş olmasını eleştirdiği yazılar kaleme almıştır (Yeni Adana, 8 Ekim 1933; 21 Kasım 1933). Heykelin, Yeni İstasyon'a giden yol üzerine yapılması öngörülen parka inşa edilmesi uygun görülmüştür. Atatürk Parkı adındaki bu park, 1930'larda şehrin planını hazırlayan Jansen'in hazırladığı imar planı doğrultusunda şehir merkezi ile Yeni İstasyon arasına 70.000 m²'lik bir alan üzerine yapılmıştır.[4] Parka, Atatürk heykeli ile Millî Mücadele'yi tasvir eden figürlerin yanı sıra yaklaşık olarak 1.400 m² genişliğinde bir yüzme havuzu, 40 yataklı bir otel ile 500 kişilik bir de konserhol inşâ edilmiş (Tekerek, 2007, s. 309), 1993 yılında da Bahri Baba Çeşmesi'nin bir kopyası yerleştirilmiştir.[5]

Bahri Baba Çeşmesi

Heykelin inşa edilmesi düşünülen park, hem şehrin genişlediği yönde olması hem de inşa edilecek olan parktan dolayı öne çıkmıştır. Yer konusuna karar verildikten sonra heykeli yapacak sanatkâr arayışına girişilerek yerli ve yabancı bütün sanatkârlara çağrıda bulunulmuştur (Türk Sözü, 1 Şubat 1932). Çağrıya uyarak Adana'ya ilk gelen Viyanalı

[4] Jansen Planı: 1930'larda kabul edilen şehir planı hazırlama yasası çerçevesinde Adana'nın imar planını hazırlayan Avusturyalı mimar Prof. Hermann Jansen'in adıyla anılan Adana şehir planı. Plan hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Yansen, 1937).

[5] Bahri Baba Çeşmesi: 1898-1908 yılları arasında Adana'da valilik yapan Süleyman Bahri Paşa tarafından II. Abdülhamit'in tahta çıkışının 25. yıldönümü dolayısıyla Kuruköprü'ye yaptırılmıştır. Bu nedenle halk arasında *Kuruköprü Çeşmesi* adıyla da bilinmektedir. Ancak 1956 yılında yıktırılmıştır (Mehmet, 1944, s. 22; 1967 Adana İl Yıllığı, 1967, s. 5; Özmen-Özerol, 2000, s. 163; Çanak, 2017, s. 481).

heykeltıraş Heinrich Krippel olmuştur. Ramazan Bayramı arifesinde şehre gelen Krippel, bayramı Mersin'de geçirdikten sonra tekrar şehre gelerek heykelin dikileceği alanda incelemelerde bulunmuştur (Türk Sözü, 12 Şubat 1932). Ziyareti sırasında Vali Vehbi Bey ve Belediye Başkanı Turhan Cemal Bey ile de görüşen Krippel, yapmış olduğu bu görüşmeler doğrultusunda üç model hazırlamıştır. Krippel'in hazırladığı modelleri incelemek üzere Vali Vehbi Bey başkanlığında bir komisyon oluşturulurken İstanbul'dan birkaç Türk heykeltıraş da heykeli yapmak için Belediyeye müracaat etmiştir. Ancak heykel, vilayet adına inşa edileceğinden müracaatlar Valiliğe yönlendirilmiştir (Türk Sözü, 16 Şubat 1932). Şehre yaptırılmak istenen heykel konusunu görüşmek üzere 1932 Haziranında Vali Mümtaz Bey başkanlığında Adana mebusları Ali Münif ve Zamir, eski mebuslardan İsmail Safa, Kemal ve Kadri, Belediye Başkanı Turhan Cemal, Halk Fırkası Başkanı Operatör Doktor Yusuf Ziya, Su İşleri Müdürü Nadir, Fen İşleri Müdürü Ziya, Nafıa Başmühendis Vekili Zekâi ile Mimar Semih ve Türk Sözü Gazetesi Müdürü Coşkun Bey'in katıldığı bir toplantı yapılmıştır. İki saat süren toplantı neticesinde heykelin müsabaka yoluyla taş veya mermerden yapılmasına karar verilmiş, dikileceği yer konusunda ise araştırma yapıldıktan sonra nihai kararın verilmesi hususunda mutabakata varılmıştır (Türk Sözü, 29 Haziran 1932). Heykelle ilgili çalışmalar sürerken dönemin Adana basınının etkili kalemlerinden Ferit Celâl Bey tarafından kaleme alınan ve Türk Sözü Gazetesi'nde yayınlanan *Abide Meselesi* başlıklı yazıda heykele ve ifade edeceği mânâya dair şu görüşler öne sürülmüştür (Türk Sözü, 10 Temmuz 1932):

"Adanamızda da Gazi Hazretlerinin bir heykeli yapılmak üzeredir. Bu husus için teşekkül eden bir komisyon müsabaka esasını kabul etmiştir. Komisyonun bu kararı pek yerinde bir karardır. Çünkü bu gibi şeyler sipariş üzerine yaptırılamaz. Abidelerin ihtiva ettikleri manalar bir devrin idrak ve hissiyatına değil, bütün asırlara şamil olarak ifadesini muhafaza edecek kabiliyette olmalıdır. Sanat her idrakin hududuna giremez. Bilhassa bu gibi şeyleri sipariş eder gibi herhangi bir adamın zevkine, kabiliyetine terk etmekte muvafık değildir.

İkinci nokta; jüriyi intihap meselesidir. Eserleri kim tetkik edecek, kim seçecek? Asıl meselede budur.

Büyük Türk'ün namına dikilen bir heykelin manası yüksek olmalıdır. Şimdiye kadar dikilen heykellerin ifadesindeki kuvveti burada münakaşa edecek değiliz. Yalnız koca bir millet ve vatan yapan bir insanın vatan köşelerine dikilen heykelleri bizim yüksek hürmet ve sevgilerimizin binde birini bile ifadeden acizdir.

Gelecek nesle bırakacağımız hatıralar, terbiye vasıtaları, sanat kudretleri hiç olmazsa ruhumuzun bir parçasını ifadeye kâdir olsun. Filhakika içimizden doğacak büyük sanatkârları

bekleyecek değiliz. Onlar doğdukları zaman hiç şüphe yok ki daha büyük eserler vücuda getireceklerdir.

Müsabaka neticesinde gönderilecek eserleri behemehâl sanattan anlayan kimselerin gözlerine terk etmek icap eder. Bunun için İstanbul Sanayii Nefise Akademisi yahut Maarif Vekâletinin teşkil edeceği bir jüri heyeti bir seçme ameliyesini güzelce yapabilir.

Mühim olan noktalardan birisi de heykelin mevzuu meselesi, Belediye müsabaka şartlarına Adana'nın Millî Mücadele'de gösterdiği fedakârlıklara dair menkıbeleri toplatıp raptetmesi.

Gazi Hazretlerinin heykellerini bir millet hareketi mecmuası içinde göstermek şarttır. Onun uyandırdığı millet heyecanını abidede behemehâl görmeliyiz. Onun Türk milleti üzerinde husule getirdiği mucizenin kudretini taşta ve tunçta hissetmeliyiz. Mermerin, tuncun ifadesi içimize seyyal bir nur halinde kolaylıkla akabilmelidir.

Gazi Hazretleri Adana'nın istirdadını müteakip şehrimizi teşrif buyurmuşlardı. Türk Ocağı'nda îrâd buyurdukları bir nutukta şu cümleleri söylediler…

"Bu memlekette acı günlere ait olmakla beraber kıymetli bir hatırayı tekrar etmek isterim:

Efendiler, bende bu vakayiin ilk hissi teşebbüsü bu memlekette, bu güzel Adana'da vücut bulmuştur. Bilirsiniz ki Suriye felâketini müteakip Yıldırım Orduları grubunun kumandanlığını almak üzere buraya gelmiştim. O zaman burada bütün memleketin, bütün milletin nasıl bir atiye sürüklenmekte olduğunu tamamen görmüştüm. Buna mümanaat edebilmek için derhal teşebbüste bulunmuştum. Fakat teşebbüsüm o zaman için mümkün olamadı.

İstiklâl mücadelesinin mühim bir noktasını şu cümleler bize gösteriyor ki; Büyük Gazi'ye ilk ilham Adana'mızda gelmiştir. Adana, istiklâl mücadelesinin doğuş ve düşünüş yeridir. Bir memleket ki büyük Türk'ün ilk düşünce, ilk hissi teşebbüslerine beşik olmuştur. Bunun şerefi kadar hiçbir şey büyük olamaz.

Büyük adamların doğdukları yerlere ne kadar hürmet ve muhabbet gösterilirse, büyük adamlara ilk ilhamları veren yerlere de o derece muhabbet gösterilir. Biz Adanalılar bunun izzet ve kadrini takdir etmesini elbette biliyoruz.

Yapılacak abidede bu ilk düşüncenin bütün izlerini, mânâsını duymalıyız. Abide bize bu ilk doğuşu, ilk müjdeyi keskin ve kati bir şekilde ifade edebilmelidir.

Abideye böyle bir ifadeyi vermenin müşkülatını kabul ediyorum. Fakat sırf yapılmış olmak için bir şey istemiyoruz. Eser istiyoruz. Bu hususta yorganımıza göre ayak uzatmak meselesi de yoktur. Bu gibi teşebbüslerde günlük harçlara mahal verilmez.

Abidede bilhassa bu cümlelerin vuzuhu bizi tatmin edecektir. İndi mütalaalar şu veya bu tarzdaki sözler hükümsüzdür.

Güzelliğini, ifadesini, azametini asırlarca muhafaza eden abideler ancak uzun senelerin, uzun tetkiklerin, uzun emeklerin mahsulü olan şeylerdir."

Atatürk Parkı ve Anıtı

Yazının yayınlanmasından kısa bir süre sonra İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi'ne müracaat eden Belediye, heykelin nereye ve nasıl yapılması gerektiği konusunda bir şartname talep etmiştir. Akademi tarafından cevap verilmemesi üzerine kısa bir süre sonra tekrar talepte bulunulmuştur (Türk Sözü, 3 Ağustos 1932). İkinci müracaata verilen cevap üzerine Abide Komisyonu kesin kararını vermek için yeniden toplanmıştır (Türk Sözü, 16 Ağustos 1932). Vali başkanlığında toplanan komisyon, Krippel tarafından önerilen ve komisyon tarafından da uygun görülen *İstasyon Caddesi ile mutasavvir garbındaki otuz metrelik cadde arasında Rahimiye (Giritli) Mahallesi'ni cenubunda bırakan takriben yirmi dokuz dönümlük arsaya* heykelin yaptırılması kararlaştırmıştır (Türk Sözü, 13 Eylül 1932). Fakat Belediyenin, Vali Vehbi Bey zamanında istimlâk edilmiş olan bu yerin istimlâk ücretini ödemede zorlanması üzerine daha uygun bir yer arayışına girişilmiştir. Hatta bu maksatla bir de komisyon tesis edilmiştir. Yapılan araştırmalar sonucunda Krippel'in de tavsiyesiyle Yeni İstasyon'a giden Asfalt Cadde'ye yakın bir yerde karar kılınmıştır. Fakat seçilen bu yer, eski yere göre gözden ırak olduğu için dönemin basını tarafından şiddetle eleştirilmiştir. Yeni Adana Gazetesi'nde yer alan *Gazi Heykeli..!* başlıklı yazıda anıtın yer seçimi şu sözlerle eleştirilmiştir (Yeni Adana, 12 Eylül 1932):

"…Burasını şöyle kısaca tarif edelim: Şimal ciheti encümeni vilâyet azasından ve sabık Halk Fırkası mutemedi Fahri Bey'in evi, cenubunda Giritli Mahallesi, garbında bir iki ev, şarkında da asfalt yol, yani dar ve sıkışık bir saha. Bu gibi işlerden anlayanların anlattıklarına

göre heykel için en münasip ve şehrin güzelleştirilmesi cihetinden intihap edilecek yer, Yeni İstasyon binası kapısına amut olarak uzayan ve şehrin en geniş caddesi olmaya namzet bulunan yolun üzeridir.

Bilhassa bu yolun şehre yakın kısmındaki geniş saha heykelin rekzine en müsait olan ve ileride şehrin en şerefli bir yeri olacak bulunan mahallidir ve buradaki arazi ise idare-i hususiyeye ait olup Belediye için istimlâkinde kolaylık vardır. Fakat nedense burası hoşa gitmemiş, yukarda tarif edilen dar sahaya heykel sıkıştırılmak istenmiştir. Heykelin buraya rekzindeki tercih esbabı acaba ne gibi şeylerdir ve niçin diğer yol üzerindeki müsait şerait nazarı dikkate alınmayarak bu evlerin arası intihap edilmek istenmiştir? İşte burası anlaşılamıyor."

Heykelin yeri konusunda Krippel'in önerisinin dikkate alınarak karar verilmesi de eleştiri konusu olmuştur. Buna örnek olarak Yeni Adana Gazetesi'nde yer alan şu yazı verilebilir (Yeni Adana, 16 Eylül 1932):

"Karilerimizden bir zat şehrimize rekzi mukarrer Gazi heykeli için intihap edilen yer hakkında bize bir mektup gönderdi. Ehemmiyetine binaen mektubu aynen neşrediyoruz:

Adana'ya Gazi heykeli rekzinin seneleri ihtiva eden tarihi vardır. Heykel rekzi meselesi şimdiye kadar belediye meclislerinde müzakere edildi, komisyonlarda tetkik olundu. Ve bir komisyonun verdiği karar ikinci komisyonda görüşüldü, nihayet işitiyoruz ki artık mesele katileşmiş ve heykel için yer bile intihap ve tayin olunmuştur.

Geçen zaman için haydi geç olsun da güç olmasın diyelim. Fakat heykel için intihap edildiği anlaşılan yerin münasip olup olmadığı münakaşa edilecek meseledir.

Heykel hakkında belediyeden aldığı ilhamla yazı yazan bir gazeteye nazaran intihap edilen yeri heykeltıraş Mösyö Krippel tavsiye etmiş ve o suretle tespit olunmuş, Abide Komisyonunca da muvafık görülmüştür. Demek ki heykelin yerini heykeltıraş bulmuş ve komisyon da aynen kabul etmiştir.

Şimdi soruyoruz:

1- Mösyö Krippel heykeltıraş mıdır? Yoksa şehir mütehassısı mıdır?

2- Heykeltıraşlık ile şehircilik ayrı ayrı şeyler midir? Yoksa ikisi bir yola mı çıkar?

3- Ayrı ayrı şeyler olduğuna göre heykelin yerini heykeltıraş tavsiye edebilir mi?

4- Efkârı umumiyeye karşı alâkadarların bu suallere cevap vermeleri lazımdır.

Heykeltıraşın tavsiyesi kabul edildiğine göre Abide Komisyonunda şehircilikten anlayan kimse olmasa gerektir. Çünkü Mösyö Krippel'in sadece bir heykeltıraş olmasına nazaran Abide Komisyonunda şehircilikten anlayan birisi olsaydı bir heykeltıraşın

tesviyesinden bahsedilmezdi. Ve sonra şehrin en hendesî bir yolu dururken evler ve kahveler arası gibi bir yer Gazi heykeli için intihap olunamazdı.

Farz edelim ki ileride heykele amut yollar açılacak ve bu yer şehrin en güzel bir yeri olacaktır. Bu amutlar üzerinde hangi esaslı yollar ve nereleri yıkılarak açılabilecektir? Bunlar öyle meselelerdir ki bugünü değil yarını nazarı dikkate alarak yapılmaları icap eder. Son söz olarak şunu söyleyelim.

- Efendiler! Belediye bahçesi değil Gazi heykeli yapıyoruz.

O heykel, evler, kahveler arasında değil şehrin en güzel ve hendesi taksimatını gösteren bir güzergâha rekzedilmelidir."

Heykelin yapımıyla ilgili olarak yerli ve yabancı sanatkârlara çağrıda bulunulmasına rağmen basına yansıdığı kadarıyla incelemelerde bulunmak üzere şehre sadece iki yabancı heykeltıraş gelmiştir.[6] Buna karşın, bu dönem Türkiye'de heykel sanatıyla uğraşan sanatkâr sayısının az olmasının da etkisiyle yerli sanatkârların adı pek gündeme gelmemiştir. Bununla birlikte toplumda, Adana'ya yaptırılması düşünülen başta olmak üzere bütün heykellerin yerli sanatkârlar tarafından yapılması yönünde genel bir kanaat oluşmuştur. Nitekim inşa edilmesi planlanan heykellerle ilgili dönemin ana tartışma konusu kim tarafından yapılması gerektiği olmuştur (Osma, 2003, s. 26-31). 1932 yılında artan yerli-yabancı heykeltıraş tartışmasından dolayı Krippel ile yapılan görüşme sonlandırılmıştır.[7] Görüşmenin sonlandırılmasından sonra Vali Mümtaz Bey başkanlığında toplanan Abide Komisyonu, inşası planlanan heykelle ilgili bazı kararlar almıştır. Buna göre heykeli yapmaya talip olan heykeltıraşların katılacağı bir müsabakanın tertipleneceği belirtilerek sanatkârların yapmayı düşündükleri heykelin bir eskiz veya maketini hazırlayarak müsabakaya katılabileceği, müsabaka sonucunda da birinci, ikinci ve üçüncü olanlara komisyon tarafından ödül verilmekle birlikte birinci olan modelin inşasına başlanacağı açıklanmıştır (Türk Sözü, 20 Kasım 1932). Nitekim müsabaka neticesinde birinci olan proje, şehirlerde yapılacak olan abidelerin projelerini tetkik etmek ve karar vermek üzere Ankara'da teşkil olunan Abide Komisyonuna gönderilmiştir (Türk Sözü, 28 Kasım 1932). Heykelin yerli sanatkârlar tarafından yapılmasını isteyen Belediye, yerli sanatkârların yarışmaya katılması için Güzel Sanatlar Akademisi'ne başvurmuşsa da akademi tarafından

[6] Bunlardan birincisi Heinrich Krippel, diğeri de 1932 Kasımında şehre gelerek incelemelerde bulunan meşhur Macar heykeltıraş Loslo Voştagts'ın oğlu Georges Voştagts'dır.

[7] Dönemin basınında çıkan bir haberde, *Krippel gerek Ankara gerekse geçenlerde Samsun'da resmi küşadı yapılan Gazi heykelini yaptıktan sonra memleketimizin muhtelif yerinde rekzedilecek olan abidelerden bazılarının inşası teşebbüsünde bulunmaktadır. Bu hususta Türkiye'de rekzi tasavvur edilen abidelerin Türk sanatkârları tarafından yapılması icap ettiği öteden beri sanatkârlarımız tarafından dermeyan edilen mütalaa bu defa yeniden ortaya atılmaktadır* ifadesine yer verilmiştir (Milliyet, 7 Şubat 1932).

Belediyeye herhangi bir cevap verilmemiştir. Bunun üzerine akademiye tekrar müracaat edilmiştir (Türk Sözü, 6 Eylül 1932). Bu müracaata akademi tarafından herhangi bir cevap verilip verilmediği belli olmamakla birlikte müsabakaya dair Ankara'dan gelecek cevap beklenmeye başlanmıştır. Fakat uzun bir süre ne Ankara'daki projeyle ilgili bir gelişme olmuş ne de Adana basınında heykele dair bir haber yer almıştır. 1934 Martında yer alan bir haberde ise, *Cumhuriyet meydanına dikilmesi kararlaştırılan Gazi heykeli için belediyeye birçok müracaat olduğu* ve Türk heykeltıraş Ali Nejat Bey'in heykelin yapımı için İstanbul'dan Adana'ya geldiği bilgisine yer verilmiştir. Şehirde birkaç gün kalan Ali Nejat Bey, akabinde Antalya'ya gitmiştir (Türk Sözü, 2 Mart 1934). Ali Nejat Bey'den sonra şehre gelen bir diğer heykeltıraş Ali Hadi Bey (Bara) olmuştur.

Ali Hadi Bara (1906-1971)[8]

Ali Hadi Bara, "Kendi Portresi", tuval üzerine yağlıboya, 50.5×44 cm

[8] Ali Hadi Bara (1906-1971): Türk kökenli olup 9 Eylül 1906'da Tahran'da doğmuştur. 4 yaşında iken ailesiyle birlikte Türkiye'ye gelmiştir. Heykellere dair ilgili ilk izlenimlerini küçük ahşap heykelcikler yapan babasından almıştır. Anne ve babasının farklı kültürlere mensup olması sanatçı kişiliğinin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. İlkokuldan sonra Saint Joseph Fransız Lisesi'ne kaydolmuşsa da resim sevgisi nedeniyle 1923 yılında okuldan ayrılarak Sanayi-i Nefise Mektebi'ne devam etmiştir. Fakat ekonomik sorunlar nedeniyle bir ay sonra okulu bırakarak Fransızların işlettiği demiryollarında memurluğa başlamıştır. İki yıl çalıştıktan sonra tekrar Sanayi-i Nefise Mektebi'ne yazılmış ve 1927 yılında mezun olmuştur. Mezun olduktan sonra kazandığı bursla üç yıllığına Paris'e gitmiştir. Julian Akademisi'nde Henri Bouchard'ın öğrencisi olmuş, Charles Despiau'dan özel dersler almış ve ünlü sanatçı Aristide Malilol'un da yanında çalışmıştır. Bilinen ilk heykeli, 1928 yılında Paris Sonbahar Sergisi'nde sergilenen ve bugün kayıp olan *Bedia'nın Başı'dır.* Türkiye'ye döndükten sonra 1930 yılında Güzel Sanatlar Akademisi'ne kütüphane memuru ve asistan olarak girmiştir. 1933 yılında akademideki modelaj atölyesinin başına getirilmiştir. Soyadı kanunu çıktığında ise *Bara* soyadını almıştır. Bilinen ilk anıt eseri, 1935 yılında açılışı yapılan *Adana Anıtı'dır.* Bunu, 1937 yılında yaptığı *Harbiye Atatürk Anıtı,* 1941-1943 yılları arasında Zühtü Müridoğlu ile birlikte yaptıkları İstanbul Beşiktaş'taki *Barbaros Anıtı* ile Zonguldak'taki *Atlı Atatürk ve İnönü Anıtları* takip etmiştir. 1949 yılındaki Paris seyahatinden sonra soyut eserler vermeye başlamıştır. 1950'li yıllardan sonra geliştirdiği heykelleri geleneksel-akademik heykel anlayışının bütünüyle geri plana itildiği yeni bir aşamanın ürünleridir. İlk demir heykellerini 1954 yılında yapmaya başlamış olup bu esnada akademide *Metal Atölyesi* kurulmasını sağlamıştır. İlhan Koman ve mimar Tarık Carım ile beraber *Türk Grup Espas* adıyla bir de topluluk kurmuştur. 1960'lı yılların ikinci yarısında demir levhalarla çalışmayı bırakarak yeni arayışlara yönelmiş ve organik formları incelemiştir. Uzayda yapılan keşifler, koni, küre gibi yalın geometrik biçimlerle yaptığı çalışmalarına esin kaynağı olmuştur. 1970 yılında üst üste iki kez felç geçirmiş ve 30 Ağustos 1971'de İstanbul'da vefat etmiştir (Gezer, 1984, s. 98-106; Berk, 1937, s. 47-54; Elibal, 1973: 236-243; Tansuğ, 1986, s. 387-388; Özsezgin, 1994, s. 67-68).

Avrupa'da heykelcilik öğrenimi görmüş olan Ali Hadi Bey, Adana'ya gelirken yapmış olduğu üç küçük model Atatürk heykelini de yanında getirmiştir. Bunları tetkik etmek üzere Vali Mümtaz Bey başkanlığında Belediye binasında bir toplantı yapılmıştır. Halkevi Başkanı Süreyya ile Damar ve Ferit Celâl Bey'in de katılımıyla gerçekleştirilen toplantı sonunda üç heykelcikten uzunluğu 3.5 metre ve azami 1.5 ton olması planlananın inşasına karar verilmiştir. Ayrıca İstanbul'da dökülecek olan heykelin çamurdan hazırlanacak olan örnek modeli tamamlandığında Abide Komisyonu tarafından seçilecek bir heyetin numuneyi incelemek üzere gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Heyetin onay vermesi ve mukavelenin imzalanmasını müteakiben on beş gün sonra heykelin dökümüne başlanacağı, kaidesine de Atatürk'ün Adana'daki nutuklarından bir parçanın konulacağı belirtilmiştir (Türk Sözü, 8 Mayıs 1934). İstanbul'a dönen Ali Hadi Bey, kısa bir süre sonra heykelin kaidesine dair hazırlamış olduğu planları Adana'ya göndermiştir.[9] Vali Vekili Osman Nuri Bey başkanlığında toplanan Abide Komisyonu, planları değerlendirerek birisini seçmiş ve inşa edilmek üzere ihaleye çıkılmasına karar vermiştir (Türk Sözü, 2 Ağustos 1934). Ali Hadi Bey'in kaide resimleriyle birlikte göndermiş olduğu mektubunda heykelin numunesini hazırladığını belirtmesi üzerine örnek heykeli tetkik etmek üzere Belediye Başkanı Turhan Cemal Beriker'in başkanlığında encümen azalarından Fahri, belediye azasından Hakverdizâde Mühendis Ziya ile Nafıa Başvekili Mühendis Ziya Bey'den oluşan bir heyet 5 Ağustos 1934 tarihinde İstanbul'a gitmiştir. Heykelin dökülmesine nezaret etmek üzere giden heyetin yapılacak olan kaide için bir ön araştırma yapacağı da dile getirilmiştir. Böylece 1934 yılı Cumhuriyet Bayramında açılışı planlanan heykelin bir taraftan dökümü yapılırken bir taraftan da kaidesinin inşasına başlanmıştır (Türk Sözü, 3 Ağustos 1934). İstanbul'daki incelemesini tamamlayarak şehre dönen heyet ile komisyonun diğer üyeleri Vali Vekili Osman Nuri Bey başkanlığında toplanmıştır. Toplantıda, İstanbul'a giden heyetin heykele dair açıklamaları dinlenerek kaide projesi görüşülmüş ve *Adana'nın şerefiyle mütenasip olması için kaidenin inşasına azami ehemmiyet verilmesi* kararlaştırılmıştır (Yeni Adana, 24 Ağustos 1934).

Mukaveleye göre heykelin 25 Ekime kadar tamamlanması planlanmıştır. Fakat verilen fevkalâde önemden dolayı kaidenin inşasının tamamlanamayacağı belirtilerek resmî açılışın

[9] Heykelin yerli sanatkâr tarafından yapılacak olması yabancı sanatkârlara karşı kazanılan bir zafer gibi algılanmıştır. Heykelin yapımını üstlenen Ali Hadi Bara da bu tartışmaya katılarak millî abideleri Krippel'den çok daha iyi yapabilecek Türk sanatkârların olduğunu ve herhangi bir abide için Krippel ve Kanonika ayarında ecnebi sanatkârlarla müsabakaya girebileceğini, Türk mefahirini ancak Türk sanatkârların duyabileceğini, heykeltıraşların yanı sıra Avrupa dökümhaneleri derecesinde iş yapan yerli dökümhaneler olduğunu, kendisinin de böyle bir iddiaya girerken bunu bir sanat ve memleket borcu olarak telâkki ettiğini belirterek her milletin abidesini kendi sanatkârının yapması gerektiğini ifade etmiştir (Milliyet, 7 Şubat 1932).

Adana'nın düşman işgalinden kurtuluş günü olan 5 Ocak'a ertelenmesi gündeme gelmiştir (Türk Sözü, 23 Ağustos 1934). Nitekim çok geçmeden de açılışın 5 Ocak günü yapılacağı açıklanmıştır (Türk Sözü, 19 Kasım 1934; Yeni Adana, 21 Kasım 1934).

Atatürk Parkı ve Anıtı

28 Ağustos günü toplanan Abide Komisyonu, heykelin kaidesi için 1 Eylülde ihaleye çıkılacağını ve 10 Eylüle kadar da tekliflerin alınacağını belirtmiştir (Türk Sözü, 29 Ağustos 1934). Yapılan ihaleyi 15.737 lira ile İstanbul'dan Mimar Ziya Bey kazanmıştır (Yeni Adana, 12 Eylül 1934; Türk Sözü, 13 Eylül 1934; 20 Eylül 1934). İhale sürecinin tamamlanması üzerine de 20 Eylül günü kaidenin inşasına başlanmıştır (Türk Sözü, 20 Eylül 1934). Kaidenin inşasında kullanılacak olan mermer İstanbul'dan, taşlar ise Toprakkale'den getirilmiştir. Toprakkale'deki taş ocaklarından getirilen koyu zeytuni renkteki bazalt taşlar ile abidenin merdiven ve arka kısmı yapılmıştır. Bunun yanı sıra kaidenin önüne mermerden şelaleli bir havuz inşa ettirilmiş, havuzun üç köşesine de Adana'nın kurtuluşunu, ordu ve millî kuvvetlerin cesaretlerini gösteren temsili heykeller yerleştirilmiştir. Bu heykellerden birisi Gazi'yi, diğerleri ise Adana'nın kurtuluşunu temsil edecek şekilde yaptırılmıştır. Heykelin en önemli özelliğinin ise *Sade ve temiz bir çizgi içinde maksadı derhal ifade edebilmesi* olduğu dile getirilmiştir (Türk Sözü, 19 Kasım 1934).

Kaidenin inşası devam ederken bir taraftan da parkın çevre düzenlemesi yapılmıştır. Fakat daha önce 5 Ocakta açılışı yapılacağı duyurulan heykelin tamamlanamamasından dolayı açılış önce 23 Nisana (Akgünler, S.1 (5 Ocak 1935), daha sonra mayıs ayına ertelenmiştir.[10] Bu sırada Adana'ya gelen Ali Hadi Bey, üç heykelden yapımı tamamlanan ve köylü grubunu temsil

[10] Bu erteleme, kaide üzerine konulacak diğer heykellerin tamamlanamamasından kaynaklanmıştır (Türk Sözü, 14 Ocak 1935).

eden heykeli de yanında getirerek kaide üzerine oturtmuş (Türk Sözü, 28 Nisan 1935), diğer iki heykelin de birkaç güne kadar tamamlanarak gönderileceğini ifade etmiştir. Sürece dair açıklama yapan komisyon da abidenin resmî açılışının üç heykelin Adana'ya ulaşıp kaide üzerine yerleştirilmesinden sonra yapılacağını belirtmiştir (Türk Sözü, 1 Mayıs 1935).

Atatürk Parkı ve Anıtı

Abide Komisyonu, Ali Hadi Bey'in getirdiği heykeli teslim almak üzere Su İşleri Müdürü Mühendis Nadir ve Halid ile Ziya Akverdi'den oluşan bir kabul heyeti oluşturmuştur. Heykel ile kaide üzerindeki incelemesini tamamlayan heyet, hazırladığı raporu komisyona sunmuştur. Kabul heyetinin hazırladığı raporu görüşmek üzere 15 Mayıs günü Vali Tevfik Hadi Baysal başkanlığında toplanan komisyon, raporu gözden geçirerek kaidenin kesin kabulünü onaylamıştır (Türk Sözü, 25 Nisan 1935). Bununla birlikte heykelin resmî açılışının ne zaman yapılacağının belli olmadığı açıklanmıştır. Bu sırada İstanbul'a dönen Ali Hadi Bey, Belediyeye bir mektup göndererek diğer iki heykelin döküm işinin 10-15 güne kadar biteceğini, bu nedenle resmî açılışın sonbaharda yapılabileceğini dile getirmiştir (Türk Sözü, 16 Mayıs 1935). Millî Mücadele'yi temsil eden iki heykel, ağustosun ilk haftasında şehre getirilerek kaide üzerine yerleştirilirken (Türk Sözü, 6 Ağustos 1935) heykellerin istenilen şekilde yapılıp yapılmadığını kontrol etmek için de bir heyet kurulmasına karar verilmiştir. Daimi Encümen Üyesi İsmail Hakkı, Belediye Fen İşleri Direktörü Muhiddin ve Türk Sözü Gazetesi İdare Direktörü Coşkun'dan oluşan heyet, yaptığı inceleme sonunda heykellerin istenilen vasıflarda olduğunu onaylamıştır (Türk Sözü, 9 Ağustos 1935). Bu süreçte anıtın içinde yer aldığı parkın çevre düzenlemesi tamamlanarak açılışın yapılacağı 30 Ekim günü beklenmeye başlanmıştır (Türk Sözü, 29 Ekim 1935). Yağmurlu bir günde gerçekleştirilen açılışa binlerce kişi iştirak

etmiştir. Saat 11.00'de Vali Tevfik Hadi Baysal, CHP İl Başkanı ve Balıkesir Saylavı Örge Evren ile Tümgeneral Salih Avgın'ın, erlerin, jandarmanın, polisin, zabıtanın ve halkın bulunduğu tören alanına gelmesi ve süel bandonun İstiklâl Marşı'nı çalmasıyla tören başlamıştır. Kurdeleyi kesen Vali Tevfik Hadi Baysal, Belediye adına Baki Tonkuç ve CHP adına Örge Evren kürsüye çıkarak söylevde bulunmuş, Kız Lisesi'nden Dürdane isimli bir öğrenci de *Atatürk* adlı şiirini okumuştur. Müteakiben anıta, muhtelif resmi ve özel müesseseler ile CHP, Halkevi, bankalar, fabrikalar ve spor teşkilâtı tarafından elli bir adet çelenk konulmuştur (Türk Sözü, 1 Kasım 1935; Akgünler, S.10 (2 Aralık 1935).

Atatürk Parkı ve Anıtı

Figür ve figür gruplarının oluşturduğu bir kompozisyona sahip olan ve basamaklı bir platform üzerine kurulan anıtta, platformun ortasındaki kaidenin üzerinde iki eliyle kılıcını kavramış uzaklara bakan üniformalı Atatürk figürü yer almaktadır. Bunun yanı sıra kaidenin kuzey cephesinde Adana'nın kurtuluş tarihi olan 05/01/1922 ile güney cephesinde heykelin adı ve açılış tarihi olarak planlanan 5/1/1935 ifadesi, batı cephesinde ise Atatürk'ün *Bende bu vakayiin ilk hissi teşebbüsü bu memlekette, bu güzel Adana'da vücut bulmuştur* sözü yer almaktadır.

Yüksek bir mermer kaide üzerinde yer alan Atatürk heykelinin çevresinde, Adana'nın Millî Mücadele'deki durumunu tanımlayan küçük heykel grupları bulunmaktadır (Çanak, 2014, s. 179-199; Akgünler, S.10 (2 Aralık 1935). Platformun güneydoğu ucunda şehrin kurtuluşu için çarpışan yerel güçler ile çektikleri acıları sembolize eden yerel giysili bir kadın ile erkek figürü, kuzeydoğu ucunda ise şehrin kurtuluşunda rol oynayan askeri kuvveti simgeleyen asker giysili bir erkek figürü ile sancağa bağlılığını ifade edercesine öpmek üzere eliyle dudaklarına götüren modern giysili ve diz çökmüş genç bir kız figürü bulunmaktadır. Batıda ise sol ayağı

bir adım önde ve havaya kaldırdığı sol elinde altı oku tutan çıplak atlet figürü bulunmaktadır. Atletin yay gibi gergin olan vücuduysa Türk gençliğinin cumhuriyete olan bağlılığını simgelemektedir. Anıtı oluşturan öğeler ile kaidedeki yazılar bütün olarak ele alındığında ise anıtın taşıdığı genel mananın Adana'nın kurtuluşu ile bunu sağlayanları ölümsüzleştirmek olduğu söylenebilir. Bu kompozisyon içerisinde Atatürk ise gerek giysisi gerekse duruşuyla zafer kazanmış kumandan kimliğiyle gösterilmiştir. Platformun iki ucundaki heykel gruplarıysa Atatürk'ün istiklâl yolunda birlikte mücadele ettiği Türk milleti ile olan birlikteliğini simgelemektedir. Düşman işgalinden kurtarılan ve Türk gençliğine emanet edilen vatan ve cumhuriyet ise atlet figüründe ifadesini bulmuştur (Osma, 2003, s. 96-97).

Sonuç

Cumhuriyetin ilanıyla yaşanan köklü değişiklikler sırasında Türkiye'deki şehircilik anlayışı da değişmiştir. Nitekim Cumhuriyetle birlikte şehirlerin odak noktasını merkezinde Atatürk'ün heykelinin yer aldığı Millî Mücadele konulu anıtlar ihtiva eden parklar almıştır. Bu parklar, sağladıkları görsellik ile insanlara verdikleri rahatlama hissinin yanı sıra içine inşa edilen anıt ve heykelle birlikte yeni dönemin şehircilik anlayışını yansıtması bakımından da önemlidir. İçinde Atatürk anıtının yer aldığı park inşa edilen şehirlerden birisi de Adana'dır. Adana'da park yapılacak alan belirlenirken şehrin planını çizen Jansen'in çizimi belirleyici olmuştur. Zira şehir merkezi ile Yeni İstasyon arasındaki Asfalt Cadde üzerine yapılan park, şehrin gelişim yönünde yer almasından dolayı en uygun noktaya konumlandırılmış görünmektedir. Parkın içine yerleştirilen Atatürk heykeli ise Ulu Önder'e duyulan minnet, saygı ve özlemi dile getirmiştir.

Anıt, Türk heykeltraş Ali Hadi Bara tarafından yapılmış olmasından dolayı da önem arz etmektedir. Zira Cumhuriyetin ilk yıllarında inşa olunan anıtları, bu konuda yetişmiş Türk sanatkâr olmamasından dolayı genelde yabancı heykeltraşlar yapmıştır. Hatta Adana'daki anıtı yapmak üzere de ilk olarak yabancı heykeltraşlar harekete geçmiştir. Ancak anıtın Türk sanatkârlarca yapılması yönündeki kamuoyu baskısının da etkisiyle Ali Hadi Bara tarafından yapılmasına karar verilmiştir. Bundan dolayı anıt, hem bir Türk tarafından yapılmış olması hem de Cumhuriyetle birlikte heykel sanatına bakışta meydana gelen değişimi ifade etmesi bakımından önem arz etmektedir. Bundan dolayı bir anıt olmaktan öte zihinsel bir değişimi de yansıtmaktadır. Cumhuriyet döneminde inşa edilen bu park ve anıtlar, aynı zamanda milli bayramlar ile Atatürk'ü anma etkinliği gibi Türk toplumunun ortak değerlerini yansıtan kutlamaların ve anma etkinliklerinin ifa edildiği yerler olmuşlardır.

Kaynaklar

Süreli Yayınlar

Görüşler (1944).

Türk Sözü (1932-1935).

Yeni Adana (1932-1934).

Milliyet (1932).

Akgünler (1935).

Kitaplar ve Makaleler

1967 Adana İl Yıllığı. (1967).

Berk, N. (1937). *Türk Heykeltıraşları*.

Çanak, E. (2014). *Atatürk ve Adana*. Gece Kitaplığı.

Çanak, E. (2017). *Tarihî, Siyasî, Sosyal ve İktisadî Yönleriyle Adana (Seyhan) (1923-1956)*. Atatürk Araştırma Merkezi Yayını.

Elibal, G. (1973). *Atatürk ve Resim Heykel*. Türkiye İş Bankası Yayınları.

Gezer, H. (1984). *Cumhuriyet Dönemi Türk Heykeli*. Türkiye İş Bankası Yayınları.

Ortaylı, İ.-Tekeli, İ. (1978). *Türkiye'de Belediyeciliğin Evrimi.* (C.1). Türk İdareciler Derneği Yayınları.

Osma, K. (2003). *Cumhuriyet Dönemi Anıt Heykelleri (1923-1946)*. Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Özsezgin, K. (1994). *Türk Plastik Sanatçıları: Ansiklopedik Sözlük*. Yapı Kredi Yayınları.

Özmen, Y. & Özerol, M. E. (2000). Adana'nın Simgeleri. *Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne Adana: Köprü Başı,* (Haz. Erman Artun-M. Sabri Koz). Yapı Kredi Yayınları, 157-167.

Tansuğ, S. (1986). *Çağdaş Türk Sanatı*. Remzi Kitabevi.

Tekerek, N. (2007). Adana'nın Eğlence Dünyasından; Seyhan Saz'dan Cafe-Barlara….. *Adana'ya Kar Yağmış.* (Der. B. Çelik). İletişim Yayınları.

Ünlü, M. (1944). Kuruköprüde Bahri Paşa Çeşmesi. *Görüşler*, 61, 22.

Yansen, H. (1937). *Adana Şehrinin Umumî İmar Plânına Ait İzahat Raporu*.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11 (6) 2024
Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:23.10.2024
Kabul tarihi |Accepted:03.12.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Ercan Çelebi

https://orcid.org/0000-0003-0524-2757
Professor, Kastamonu University, Science Faculty of Literature, Department of History, Türkiye, ecelebi@kastamonu.edu.tr.

Atıf Künyesi | Citation Info

Çelebi, E. (2024). Basında Yer Alan İlânlardan Hareketle Bir Dönemin Sıhhî Şartlarını Okumak. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, *11* (6), 3878-3898.

Basında Yer Alan İlânlardan Hareketle Bir Dönemin Sıhhî Şartlarını Okumak

Öz

Reklâm bir şeyi halka tanıtmak, beğendirmek ve böylelikle sürümünü sağlamak için denenen her türlü yol olarak tanımlanmıştır. Gazeteler, radyo ve televizyon gibi kitle iletişim araçlarının ortaya çıkmasına kadar, ürünlerin tanıtımının yapıldığı ve bununla ilgili ilân ve reklâmların yer aldığı önemli araçlar olmuştur. Osmanlı Devleti'nde 1840'da yayın hayatına başlayan Ceride-i Havadis ile yine 1860'da yayımlanmaya başlayan Tercüman-ı Ahval gazetelerinde ölüm ilânlarıyla birlikte satılık ev ya da arsa reklâmlarına tesadüf edilmiştir. Meşrutiyet dönemi gazetelerinde ise ilânı verilen ürün çeşitliliği artmış, özellikle Batı'dan ithal edilen ürünlerle birlikte, doktor ve ilâç reklâmları da gazetelerde yer almaya başlamıştır. Bu çalışmada Açıksöz gazetesinin 1919-1923 yılları arasında yayımlanan nüshalarında yer alan doktor ve eczane ilânlarından yola çıkılarak, Millî Mücadele Dönemi'nde Kastamonu'nun içinde bulunduğu sıhhî şartlar üzerine tespitlerde bulunulması düşünülmüştür.

Anahtar Kelimeler: *İlân, Kastamonu, Açıksöz Gazetesi, Doktor, Eczane*

Reading the Medical Conditions of a Period from the Advertisements in the Press

Abstract

Advertising is defined as all kinds of ways to introduce something to the public, to make them like it and thus to ensure its release. Until the emergence of mass media such as newspapers, radio and

CC BY NC Creative Commons Licence

television, newspapers have been important tools through which products are promoted and related advertisements and advertisements are placed. In the newspapers Ceride-i Havadis, which started to be published in 1840 in the Ottoman Empire, and Tercüman-ı Ahval, which started to be published in 1860, advertisements for houses or land for sale were encountered along with obituaries. In the newspapers of the Constitutional Monarchy period, the variety of products advertised increased, and advertisements for doctors and medicines began to appear in newspapers, especially with products imported from the West. In this study, based on the advertisements of doctors and pharmacies in Açıksöz newspaper published between 1919-1923, it is thought to make determinations on the medical conditions in Kastamonu during the National Struggle Period.

Keywords: *Advertisement, Kastamonu, Açıksöz Newspaper, Doctor, Pharmacy*

Giriş

İlan bir şeyi *"açıkça bildirmek ve duyurmak"* anlamında kullanılmaktadır. Reklâm ise: *"bir şeyi halka tanıtmak, beğendirmek ve böylelikle sürümünü sağlamak için denenen her türlü yol"* (https://sozluk.gov.tr/) olarak tanımlanmıştır. Daha geniş anlamıyla reklâmı: *"bir ürün ya da hizmetin, bedeli kimin tarafından ödendiği belli olacak şekilde, geniş halk kitlelerine kitle iletişim araçlarından yer ve zaman satın alarak tanıtılması çabalarının bütünü"* olarak da izâh etmek mümkündür (Özkan, 2014, s. 33-37). Gerçekte bir ilân ile aynı zamanda bir ürünün reklâmının da yapıldığı söylenebilir.

Bir reklâm ile algı ve imaj yönetimi yapılarak, genelde reklâm sahiplerinin amaçlarının gerçekleşmesi beklenir. Buradan hareketle reklâm yönetiminin amaçları: bilgilendirme, ikna etme, telkin, etkileme, yönlendirme, tutum oluşturma veya değiştirme çabaları olarak sıralanabilir. Bir reklâmdan beklenen ise: hedef kitlede olumlu imaj ve kişilik yaratma, statü kazandırma, farkındalık, güven ve ortak işbirliği, motivasyon, çekicilik, bağımlılık, benimseme, kabullenme ve hatta pazarlama iletişimine göre daha çok satın alma eylemini harekete geçirmektir (Tan, 2017, s. 3). Dolayısıyla reklâmlar insanlara sadece yiyecek, içecek, giyecek ve bilumum ihtiyaç mallarını satmak için değil, aynı zamanda insanlara duruş, eğilim ve tutum oluşturmak için de vardır (Çetin, 2014, s. 565).

Osmanlı Devleti'nde sanayileşmenin gecikmesiyle birlikte kitlesel üretime geçişin çok uzun sürmesi, girişimcilik konusunda özel müteşebbisin önünün kapatılması, matbaa ile geç tanışılması gibi sebepler, Osmanlı toplumunda ilân ve reklâmın gelişimini engellemiştir (Taşkıran, 2024, s. 395). İslâm'ın haramdan kaçınmayı, bir başka kimsenin hakkını yememeyi, gösterişten uzak olmayı ve israftan kaçınmayı temel alan düşünce yapısı (Yardımcı vd., 2017, s. 88) ile *"ilân teşhirdir, teşhir ise ayıptır"* düsturunu da (Yavuz, 2007, s. 186-187), reklâmcılığın gelişimini engelleyen diğer sebepler arasında saymak gerekir.

Osmanlı toplumunda basın hayatının gelişmesiyle birlikte, eski devirlerin reklâm vasıtası olan tellâlların yerini, gazeteler almaya başlamıştır (Yerlikaya, 1994, s. 204-205). Zamanla Osmanlı basınının ilk örnekleri olan Vakâyi-i Giridiye, Takvim-i Vakâyi, Ceride-i Havadis ve Tercüman-ı Ahvâl gazetelerinde, ilk defa ilânlar yoluyla ürünlerin reklâmları yapılmaya başlanmıştır. Gazetelerdeki ilk reklâmlar, daha çok ilânlar şeklinde kendisini göstermiş, daha sonra resimli ilânlara ve reklâmlara geçiş dönemi yaşanmıştır. Reklâmlarda kullanılan dil, üslûp ve görseller de zamanla değişmiştir. İlk dönem gazetelerinde ağırlıklı olarak kitap, giyim-kuşam, gıda, içki, kuaför ve kozmetik ürünler, sağlık-ilâç ve protez ve ev eşyası reklâmları yer almıştır (Yardımcı vd., 2017, s. 91-100). II. Meşrutiyet dönemine kadarki ilânlar; Almanya, Fransa ya da Amerika'dan ithal edilen ürünlerin pazarlanmasına dönüktür. İlânlarda Batı'ya vurgu vardır. Örneğin doktor ilânlarında *"Avrupa'da ihtisas görmüş"* ibaresine sıklıkla rastlanmaktadır. II. Meşrutiyet döneminde gazete ve dergi sayılarındaki artış, ilân ve reklâmların değerini daha da artırmıştır. Bu dönemde ithal ürünlerle birlikte, yerli malların reklâmı da yapılmaya başlanmıştır. Bu tür ilânlarda *"hakiki vatan malı"*, *"bütün levâzımını Müslüman evlâdına yaptır, bu ayrıca takdire lâyıktır"* (Çakır, 1996, s. 253), *"Beyoğlu'nda yeni bir İslâm ticarethanesi"* ve *"Elektrik Pazarı'nda yegâne Türk müessesesi"* (Ünüvar, 2002, s. 228) gibi ibarelere tesadüf edilmektedir. Diğer taraftan bu dönem ilân ve reklâmlarında klâsik görüntüler değişmeye başlamış, reklâm başlıkları kısaldığı gibi, reklâm başlıkları güzel yazı ustaları ve hattatlar tarafından yazılmaya başlanmıştır. Ayrıca ilânlar çerçeve içine alınıp, kenar süslemelerine ya da şekillere yer verilmiştir (Kocakaya, 2016, s. 125-126). Nüshaları incelemeye tabi tutulan Açıksöz gazetesi, 15 Haziran 1919 tarihinde Kastamonu'da yayın hayatına başlamıştır. Millî Mücadele'nin olağanüstü şartları altında yayın hayatına başlayan gazete; yerel haberlerle birlikte, Ankara ve İstanbul gazetelerinden iktibas ettiği siyasî, askerî ve diplomatik nitelikteki ulusal haberlere yer vermiştir (Demircioğlu, 1972; Demircioğlu, 1989; Eski, 2016; Yılmaz, 2016; Yılmaz, 2018; Söylemez, 1993; Çelebi, 2016). Diğer taraftan gazetenin son sayfasında ayrıca *"İlân"* başlığı altında bir kısım duyurularla birlikte ürün reklâmları da yer almıştır. Gazetenin ilk sayılarında ilânlar, neredeyse yok denecek kadar azdır. Kimi zaman ise gazete nüshalarında hiçbir ilâna tesadüf edilmemiştir. Bu durumu Kastamonu'da ticarî hayatın yeterince gelişmemiş olması, esnaf ve tüccar kısmının ilân ve reklâmların etki ve gücünü kavrayamaması, gazetenin reklâm alamaması ya da Millî Mücadele'nin olağanüstü şartları ile izâh etmek mümkündür.

Açıksöz gazetesinde yer alan ilk ilânlarda bir komisyoncu ilânı görülebildiği gibi, sigara kâğıdı reklâmına da tesadüf olunabilmektedir. Örneğin 24 Ağustos 1919 tarihli Açıksöz gazetesinde bulunan bir komisyoncu ilânında: *"Sabık Kaymakamlardan Ahıskalı Mustafa*

Paşazâde Selahaddin" açıklamasına yer verilmiş, adres olarak Galata'da Havyar Hanı'nda 23 Numara gösterilmiştir (Açıksöz, 24 Ağustos 1335, s. 2). 23 Kasım 1919 tarihli Açıksöz gazetesinde yer alan başka bir komisyoncu ilânında ise *"Hemşireler!"* başlığı kullanılmış, ilânın açıklama kısmında ise: *"Emti'a-i ticariyenin karadan-denizden alım ve satımını, naklini kemal-i istikâmet ve süratle derûhte ve temin eden biricik komisyoncu kimdir, biliyor musunuz? Bartın'da: Karakaşzâde Cemal Rahmi ve şeriki Şükrü"* (Açıksöz, 23 Teşrinisani 1335, s. 4) satırlarına yer verilmiştir. 21 Eylül 1919 tarihli Açıksöz gazetesinde yer alan bir ilânda ispirto satışına dair reklâm: *"İspirto Arayanlara Müjde!"* başlığı ile halka duyurulmuştur. Reklâmın devamında: *"Fırka caddesinde tüccardan Sedat Bey ticarethanesinde toptan ve perakende her nev'i manifatura, satıldığı gibi ehven fiyatla ispirto da satılmaktadır. Hemen şu fırsattan istifadeyi tavsiye ederiz"* (Açıksöz, 21 Eylül 1335, s. 2) açıklamasına yer verilmiştir. Sıkça rastlanılan sigara kâğıdı reklâmı için 23 Kasım 1919 tarihli Açıksöz gazetesinde *"Şark Sigara Kâğıdı"* başlığı kullanılmıştır. Reklâmın açıklama kısmında ise *"İstanbul'da çıkan Resimli Salon Mecmu'ası başmuharriri ve Şark Ticaret Evi müessisi Necmeddin Hilmi Bey tarafından Şark Sigara Kâğıdı namıyla gayet nefis bir sigara kâğıdı imal ettirilerek mevki-i füruhta vaz olunmuştur. Tütün tiryakileriyle tüccarlarımızın nazar-ı dikkatlerini bir Türk tarafından imal edilen bu sigara kâğıdına celp ederiz"* (Açıksöz, 23 Teşrinisani 1335, s. 4) ifadeleri yer almıştır. 24 Haziran 1920 tarihli Açıksöz gazetesinde yer alan başka bir sigara kâğıdı reklâmında ise *"En Alâ Sigara Kâğıdı"* başlığı altında: *"Nefaseti cihetiyle her tarafta rağbet-i umumiyeye mazhar olan 'Kibar Kâğıdı' mağazamızda İstanbul fiyatına satılmaktadır. Taşradan vuku' bulacak sipariş süratle gönderilir. İnebolu'da Çolakoğlu Nuri"* (Açıksöz, 24 Haziran 1336, s. 4) açıklamasında bulunulmuştur. 11 Ocak 1920 tarihli Açıksöz gazetesinde bir lokanta reklâmı için *"Kastamonu'ya Yeni Kulüpte Lokanta"* başlığı kullanılmış; ilânın açıklama kısmında ise *"Araştıranlar Sinema caddesinde Ağaçeoğlu hanı karşısında Nefaset lokantasına teşrif buyururlarsa görecekleri nezafet ve ihvaniyetten her halde memnun kalacaklardır"* (Açıksöz, 11 Kânunusani 1336, s. 4) ifadelerine yer verilmiştir.

Gazetede yukarıda örnekleri verilen bu tür ilânların yanı sıra avukat, kıraathane, berber, terzi, ayakkabı, çayhane, otel, satılık arsa, hane ve çiftlik gibi diğer ilânlara da yer verilmiştir. Bu ilânlar arasında belki de en fazla dikkat çekici olanları arasında, doktor ve eczane ilânları bulunmaktadır.

1. Açıksöz Gazetesinde Yer Alan Doktor İlânları

Açıksöz gazetesinde pek çok doktor ilânına tesadüf edilmiştir. Bu ilânların çoğu mükerrer olduğu için, örnek olmak üzere aynı doktora ait sadece bir ilân dikkate alınmıştır. Bu ilânlardan

ilki 26 Ekim 1919 tarihli Açıksöz gazetesinde yer alan Doktor Ferruh Niyazi Bey'e aittir. Ferruh Niyazi Bey aynı zamanda dönemin Kastamonu Sıhhiye Müdürü'dür. İlânda belsoğukluğu ve sıtma hastalıklarının her gün gündüz üç-dört, akşamları ise on-on bir saatleri arasında en yeni usullerle ve aşı uygulaması ile tedavi edildiği belirtilmiş, adres olarak ise Naili Eczanesi'nin üst katındaki muayenehane gösterilmiştir (Açıksöz, 26 Teşrinievvel 1335, s. 4). 2 Kasım 1919 tarihli Açıksöz gazetesinde yer verilen Doktor Hakkı Bey'e ait ilânda ilk önce Hakkı Bey'in *"Paris'in Pastör Müessese-i Tıbbiyesi'nden Valide Gras Tatbikat-ı Tıbbiye Mektebi"* nden mezun olduğu bilgisine yer verilmiş, daha sonra hangi hastalıkları tedavi ettiği vurgulanmıştır. İlândan Doktor Hakkı Bey'in emraz-ı sâriye, dâhiliye, kadın, sinir ve çocuk hastalıkları hususunda uzman olduğu anlaşılmaktadır. İlândan aynı zamanda bakteriyolog olduğu öğrenilen Doktor Hakkı Bey'in mikroskop ile kan, balgam ve idrar tahlili yaptığı, gün içerisinde sabahtan akşama kadar Naili Eczanesi'nin üst katındaki muayenehanesinde hasta kabul ve tedavi ettiği bilgisine ulaşılmaktadır (Açıksöz, 2 Teşrinisani 1335, s. 4).

3 Haziran 1920 tarihli Açıksöz gazetesinde yer alan Operatör Doktor Sadi Rasim Bey'e ait ilânda *"Operatör Doktor Sadi Rasim"* başlığı kullanılmıştır. İlândan Sadi Bey'in kulak, boğaz, burun ve kadın hastalıklarının tedavisinde uzman olduğu anlaşılmaktadır. İlânın açıklama kısmında ise her türlü ameliyatın: *"sürat ve emniyetle ağrısız olarak"* yapıldığı bilgisine yer verilmiş, adres olarak Naili Eczanesi'nin üst katındaki özel muayenehane gösterilmiştir (Açıksöz, 3 Haziran 1336, s. 4). 21 Ekim 1920 tarihli Açıksöz gazetesinde yer verilen Doktor Zekâi Muammer Bey'e ait ilân ise *"Vilayet Bakteriyoloğu Doktor Zekâi Muammer Sâri Hastalıklar Mütehassısı"* başlığını taşımaktadır. İlânın açıklama kısmında verem, frengi, bel soğukluğu ve her türlü ateşli hastalıkların yeni usullerle teşhis ve tedavi edildiği belirtilmiş, adres olarak ise yine Naili Eczanesi'nin üst katındaki özel muayenehane gösterilmiştir (Açıksöz, 21 Teşrinievvel 1336, s. 4).

9 Aralık 1920 tarihli Açıksöz gazetesinde yer alan Doktor Cemil Şerif Bey'e ait ilânın açıklama kısmından Cemil Bey'in göz hastalıkları konusunda uzman olduğu ve hastalarını her gün saat dokuzdan itibaren Naili Eczanesi'nin üst katındaki muayenehanesinde kabul ettiği anlaşılmaktadır (Açıksöz, 9 Kânunuevvel 1336, s. 4).

20 Ocak 1921 tarihli Açıksöz gazetesinde Doktor Kadri Selim Bey için verilen ilândan kendisinin göz, kulak, burun ve boğaz hastalıkları uzmanı olduğu anlaşılmaktadır. İlânın açıklama kısmında Doktor Kadri Selim Bey'in her gün sabahtan itibaren Naili Eczanesi'nin üst katındaki muayenehanesinde hastalarını kabul ettiği ve ameliyatlarını yaptığı bilgisine yer verilmiştir (Açıksöz, 20 Kânunusani 1337, s. 2). 25 Nisan 1921 tarihli Açıksöz gazetesinde Naili Eczanesi tarafından Operatör Mehmet Nuri Bey adına bir ilân verilmiştir. İlânın açıklama

kısmında Mehmet Nuri Bey'in her türlü ameliyatı en son usullerle icra ettiği, Cuma ve Pazar günleri hariç Naili Eczanesi'nin üst katında bulunan özel muayenehanesinde hastalarını kabul ettiği bilgisi yer almıştır (Açıksöz, 25 Nisan 1337, s. 2). 13 Mayıs 1921 tarihli Açıksöz gazetesinde İstikâmet Eczanesi tarafından yakında Kastamonu'ya geleceği belirtilen Ebe Doktoru-Lavta Mesut Arif Bey için bir ilân verilmiştir. İlânın açıklama kısmında Mesut Arif Bey'in rahim hastalıkları, rahim akıntıları ve rahim eğriliklerini en son usullerle tedavi ettiği ve gerekli durumlarda hastalarının ameliyatını icra ettiği bilgisine yer verilmiştir (Açıksöz, 13 Mayıs 1337, s. 2). 29 Mayıs 1921 tarihli Açıksöz gazetesinde Mülkiye Hastanesi Başhekimi Doktor Adil Bey'e ait bir ilân yer almıştır. İlânın açıklama kısmında Doktor Adil Bey'in Belediye yanında bulunan evinde her gün sabah sekizden sonra hastalarını kabul ettiği ve iç hastalıkları, frengi ve belsoğukluğu hastalıklarını tedavi ettiği, ayrıca frenginin tedavisinde kullanılan Salvarsan 606 ve Neo-Salvarsan 914 ilâçlarının damardan ağrısız şırınga edildiği belirtilmiştir (Açıksöz, 29 Mayıs 1337, s. 2).

30 Temmuz 1921 tarihli Açıksöz gazetesinde Kırımîzâde Doktor Selim Bey'e ait ilânda aynı zamanda Selim Bey'e ait diploma ve sertifika numaralarına yer verilmiş, ilânın açıklama kısmında Doktor Kadri Selim Bey'in Muallim Mösyö Rider'in seririyatındaki stajından sonra, 25 yıl çeşitli ve büyük hastanelerde hekim ve başhekim olarak çalıştığı bilgisi yer almıştır. Açıklamaya ayrıca göz, kulak, burun ve boğaz mütehassısı olan Doktor Kadri Selim Bey'in Naili Eczanesi'nin üst katındaki muayenehanesinde hastalarını kabul ettiği ve herkesin gücüne göre vizite ücreti ödeyebileceği bilgisi eklenmiştir (Açıksöz, 30 Temmuz 1337, s. 2). 8 Temmuz 1921 tarihli Açıksöz gazetesinde Doktor Hakkı Bey'e ait bir ilân yer almıştır. İlânın açıklama kısmında Doktor Hakkı Bey'in Paris'te Profesör Vidal ve Shofer'in seririyatında çalıştığı ve Pastör Tıp Müessesesi'nde uzun müddet tıp tahsili yaptığı bilgisine yer verilmiş, ayrıca Naili Eczanesi'nin üst katındaki muayenehanesinde hastalarını kabul ettiği belirtilmiştir (Açıksöz, 8 Teşrinievvel 1337, s. 2). 21 Kasım 1921 tarihli Açıksöz gazetesinde Doktor Ziya Bey'e ait bir ilâna yer verilmiştir. İlânda eski ve yeni belsoğuklukları ile frengi ve kadın hastalıklarının en kısa sürede muayene ve tedavi edildiği belirtilmiş, adres olarak Kuyumcular sokağı gösterilmiştir. İlâna ayrıca muayene ücretlerinin uygun olduğu bilgisi ilâve edilmiştir (Açıksöz, 21 Teşrinisani 1337, s. 2).

28 Ocak 1922 tarihli Açıksöz gazetesinde Naili Eczanesi tarafından Diş Doktoru Ali Selahaddin Bey adına verilen bir ilân yer almıştır. İlânın açıklama kısmında Amerikan usulü damaksız diş takımları ile altın ve platin dolguların yapıldığı ve her türlü ağız hastalıklarının tedavi edildiği bilgisine yer verilmiş, adres olarak ise Naili Eczanesi'nin üst katında bulunan

özel muayenehane gösterilmiştir (Açıksöz, 28 Kânunusani 1338, s. 2). 2 Şubat 1922 tarihli Açıksöz gazetesinde, Dişçi Kirkor Efendi'ye ait bir ilâna yer verilmiştir. İlânda daha önce kazalarda görev yapan Kirkor Efendi'nin Kastamonu'ya geldiği ve Tekkealtı'nda İstikâmet Eczanesi karşısındaki muayenehanesinde hasta kabul ettiği, Cuma günleri ise fakirlere ücretsiz olarak hizmet verdiği belirtilmiştir (Açıksöz, 2 Şubat 1338, s. 2).

12 Temmuz 1922 tarihli Açıksöz gazetesinde Doktor Hüseyin Avni Bey'e ait bir ilân yer almıştır. İlândan Kastamonu'ya yeni geldiği anlaşılan Doktor Hüseyin Avni Bey'in Naili Eczanesi'nin üst katındaki muayenehanesinde hastalarını kabul ettiği ve her türlü ameliyatı gerçekleştirdiği; idrar yolu, mesane ve kadın hastalıklarını tedavi ettiği, Cuma günleri ise fakirlere ücretsiz muayene imkânı sunduğu bilgisine yer verilmiştir (Açıksöz, 12 Temmuz 1338, s. 2). 25 Temmuz 1922 tarihli Açıksöz gazetesinde Doktor Süreyya Bey'e ait bir ilân yer almıştır. İlânda Süreyya Bey'in her gün Naili Eczanesi'nde iç hastalıkları, sinir, akıl ve frengi hastalıklarını tedavi ettiği bilgisi yer almıştır (Açıksöz, 25 Temmuz 1338, s. 2).

1923 yılına gelindiğinde 18 Eylül 1923 tarihli Açıksöz gazetesinde Doktor Nail Hakkı Bey'e ait bir ilân yer almıştır. İlânın açıklama kısmında Nail Hakkı Bey'in kulak, burun ve boğaz hastalıklarını tedavi ettiği ve her gün Namazgâh civarındaki muayenehanesinde hastalarını kabul ettiği bilgisine yer verilmiştir (Açıksöz, 18 Eylül 1339, s. 2). 3 Ekim 1923 tarihli Açıksöz gazetesinde Doktor Bahaaddin Şevki Bey'e ait bir ilân yer almıştır. İlânın açıklama kısmında Doktor Bahaaddin Şevki Bey'in Paris Darülfünunu'ndan mezun olduğu, Çayboyu'ndaki Açıksöz gazetesi idarehanesi yanındaki muayenehanesinde iç hastalıkları, her türlü frengi, belsoğukluğu, verem ve cilt hastalıklarını tedavi ettiği bilgisi yer almıştır. Ayrıca Bahaaddin Şevki Bey tarafından kan, meni, balgam ve idrar tahlili yapıldığı da ilânın açıklama kısmına ilâve edilmiştir (Açıksöz, 3 Teşrinievvel 1339, s. 2).

2. Açıksöz Gazetesinde Yer Alan Eczane İlânları

Kastamonu Sıhhiye Müdürü Doktor Kemal Bey'in verdiği bilgiye göre 1922 yılı itibariyle Kastamonu'da toplam 10 adet eczane bulunmaktaydı. Bunlardan 3'ü Kastamonu merkezde, 2'si İnebolu, 1'i Safranbolu, 1'i Taşköprü, 1'i Araç, 1'i Tosya, 1'i ise Cide kazasında yer almaktaydı (Doktor Kemal, 1338, s. 24).

1922 yılı Şubat ayında Kastamonu Sıhhiye Müdüriyeti tarafından merkezde bulunan eczanelerin bir intizam dâhilinde halka hizmet sunmalarını sağlamak için, bir nöbet çizelgesi hazırlandığı görülmektedir. Buna göre İsmail Bey'e ait Naili Eczanesi Pazar gecesi, Pazartesi akşamı, Salı gecesi, Çarşamba akşamı ve Perşembe gecesi; Mehmet Bahir Bey'e ait İstikâmet Eczanesi Pazar akşamı, Pazartesi gecesi, Salı akşamı ve Çarşamba gecesi; Yuvaniki Efendi'ye ait eczane ise Cuma akşamı, Cumartesi gecesi, Perşembe akşamı ve Cuma gecesi nöbetçi

eczane olacaklardı (Açıksöz, 27 Şubat 1338, s. 1). 1922 yılı Kasım ayında ise Osman Zeki Bey tarafından açılan Sıhhat Eczanesi ile Kastamonu merkezdeki eczane sayısı 4'e çıkmıştır (Açıksöz, 30 Teşrinisani 1338, s. 2; Açıksöz, 2 Kânunuevvel 1338, s. 2).

Açıksöz gazetesinde Kastamonu merkezde yer alan eczanelerden en fazla İsmail Bey'e ait olan Naili Eczanesi ile Mehmet Bahir Bey'e ait olan İstikâmet Eczanesi'nin ilânına tesadüf edilmiştir. 6 Temmuz 1919 tarihli Açıksöz gazetesinde yer alan Naili Eczanesi'ne ait ilk ilânda eczanenin üst katında bulunan muayenehanelerde memleketin en bilgili doktorlarının bulunduğundan bahisle, her türlü hastalığın tedavisinin yapıldığı belirtilmiştir. Eczanede bulunan ilâçların ise *"daima taze ve en muteber fabrika malları"* olduğu belirtilmiştir (Açıksöz, 6 Temmuz 1335, s. 2).

6 Mayıs 1921 tarihli Açıksöz gazetesinde yer alan ilânda *"Naili Eczanesine Gelenlerden"* başlığı kullanılmış ve yeni gelen ürünlerin reklâmı yapılmıştır. Eczaneye gelen ürünler arasında Ödül Diş Parlatıcısı, her türlü diş tozları, diş macunları, diş fırçaları, Birinci Peynir Mayası, tahta biti ve pire tozu, kremler, şark sürmeleri, saç boyaları, pudralar, lavantalar ve kolonyalar, zayıflar ve kansızlar için Hasan ve Cemal Kuvvet Şurupları, çocuk emzik ve pudraları, nasır ilâcı ve çaylar bulunmaktadır (Açıksöz, 7 Mayıs 1337, s. 2). 18 Mayıs 1921 tarihli Naili Eczanesi'ne ait ilânda *"Mülhakat Eczanelerine Müjde"* başlığı kullanılmıştır. İlânın açıklama kısmında kazalarda bulunan diğer eczanelere bir duyuru yapılarak; gayet saf ve temiz pamuk geldiğinden bahisle, kilosunun 130 kuruştan satıldığı belirtilmiştir (Açıksöz, 18 Mayıs 1337, s. 2). 5 Haziran 1921 tarihli Açıksöz gazetesinde yer alan Naili Eczanesi'ne ait diğer bir ilânda *"Naili Eczanesinin Sözlerine Dikkat Ediniz"* başlığı kullanılmıştır. İlânda dünyaca ünlü hekimler tarafından tavsiye edilen ve yüzbinlerce hasta tarafından tecrübe edilmiş olan fosfetin falyer, fosfatin lafte ve tıbbî ararot çocuk mamaları ile Hasan ve Cemal Kuvvet Şurupları'nın (Açıksöz, 5 Haziran 1337, s. 2) reklâmı yapılmıştır. 20 Mayıs 1922 tarihli Açıksöz gazetesinde yer verilen Naili Eczanesi'ne ait başka bir ilânda ise *"Hacı Cemal Müstahzaratından Kastamonu'da Naili Eczanesinde Satılır"* başlığı kullanılmıştır. İlânda Cemal Kuvvet Şurupları'nın reklâmı yapılmıştır. İlânın açıklama kısmında Cemal Kuvvet Şurubu'nun isteri, korku, hiddet ve yürek çarpıntısına iyi geldiği belirtilmiştir. Yine ilânın açıklama kısmında kansızların, veremlilerin, kemik hastalığına yakalanmış çocukların, hastalıktan yeni kalkmış dermansızların Cemal Kuvvet Şurubu'ndan içmeleri tavsiye edilmiştir (Açıksöz, 20 Mayıs 1338, s. 2). 17 Haziran 1922 tarihli Açıksöz gazetesinde yer alan Naili Eczanesi'ne ait ilân hayli ilginçtir. İlân soru-cevap şeklinde oluşturulmuştur. İlânda geçen diyalog şu şekildedir (Açıksöz, 17 Haziran 1338, s. 2):

"Sual- Saadetle yaşamanın şartı kaçtır?

Cevap- Üçtür evvel sıhhat, saniyen sıhhat, salisen sıhhat

Sual- Sıhhati ne suretle muhafaza etmeliyiz?

Cevap- Ancak Cemal Kuvvet Şurubu içmek suretiyle muhafaza mümkündür. Zira bu şurup sıhhat ve kuvvetin husûl ve idamesi için iktiza eden en hayat-bahş, en müessir, en ziyade ilâçlarla yapılmış yegâne kıymettar bir devadır.

Sual- Bu kıymettar devayı nerede bulmalıdır.

Cevap- Kastamonu'da Eczacı Naili Bey".

22 Ekim 1922 tarihli Açıksöz gazetesinde yayımlanan Naili Eczanesi'ne ait ilânda mizahi bir üslup kullanılmıştır. İlânda şu satırlara yer verilmiştir: *"Büyük zaferimiz duyulur duyulmaz Hacı Anesti*[1] *nasılsa ele geçirdiği bir şişe Nurol Cemal kullanarak ayılmış ve bu sayede İzmir'den kaçmaya muvaffak olmuştur. Binaenaleyh Hacı Cemal imalâthanesi badema bayılanların, ayılmamasını temin için Yunanistan'a kat'iyen ihracat yapmayacaktır. Nurol Cemal elyevm yalnız Naili Eczanesinde satılır"* (Açıksöz, 22 Teşrinievvel 1338, s. 2). Yine aynı tarihli Açıksöz gazetesinde *"Kış geliyor! Odunsuz kaldık diye korkmayınız"* uyarısından sonra, Cemal Kuvvet Şurubu kullanılması durumunda: *"soğuğa ve her türlü meşakkatlere tahammül edecek harareti kazanmış olursunuz"* açıklamasına yer verilmiştir (Açıksöz, 22 Teşrinievvel 1338, s. 2; Açıksöz, 24 Teşrinievvel 1338, s. 2).

Mehmet Bahir'in sahibi olduğu İstikâmet Eczanesi'ne ait ilk ilân ise 11 Ağustos 1920 tarihli Açıksöz gazetesinde yer almıştır. İlânda bir müddetten beri kapalı bulunan eczanenin yeniden açıldığından bahisle, müşterilere her türlü kolaylığın sağlanacağı ve taşradan küçük siparişlerin kabul edileceği belirtilmiştir (Açıksöz, 11 Ağustos 1336, s. 4). İstikâmet Eczanesi'ne ait 2 Haziran 1921 tarihli Açıksöz gazetesinde yer verilen ilânda ise *"servetin memlekette kalmasını ister misiniz? Kat'iyyen Avrupa mamulâtına rağbet etmeyiniz"* açıklamasına yer verilmiş, Mehmet Bahir Kuvvet Şurubu ile birlikte, taharet pudrası, saç pudrası, kakaolu çocuk ta'amı, diş tuzları ve çocuk pudralarının reklâmı yapılmıştır (Açıksöz, 2 Haziran 1337, s. 2). 6 Haziran 1337 tarihli Açıksöz gazetesinde yer verilen ilânın açıklama kısmında İstikâmet Eczanesi sahibi Kimyager Mehmet Bahir Bey'e ait eczacılıktan birincilikle mezun olduğuna dair diploma örneği ile yine kimyagerlikten birincilikle mezun olduğuna dair sertifika ve ruhsatname numarasına yer verilmiştir. İlâna, Mehmet Bahir Bey'e ait ürünlerin Hilâl-i Ahmer Sergisi'nde teşhir edilmek üzere birer numunesinin gönderilmesine ilişkin

[1] Hacı Anesti Yunan orduları komutanıdır. Büyük Taarruz esnasında Yunan Küçük Asya Ordusu, Hacı Anesti'nin emrinde, 3 kolordu ile bir süvari tümeni ve orduya bağlı birliklerinden ibaretti. Ayrıca; ordu, kolordular ve İşgal Bölge Komutanlığı emrinde bağımsız dokuz piyade alayı vardı. Bkz. (Görgülü, 1992, s. 8).

Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi Kimya Laboratuvarı tarafından gönderilen davet yazısı da ilâve edilmiştir (Açıksöz, 6 Haziran 1337, s. 2). İstikâmet Eczanesi'ne ait 16 Şubat 1922 tarihli Açıksöz gazetesinde yer alan diğer bir ilânda, yine eczanede satışı yapılan Bahir Kuvvet Şurubu ile birlikte krem ve saç boyalarının reklâmı yapılmıştır. İlânda dikkat çekici bir dil kullanılmış, reklâmın açıklama kısmı: *"azizim, sakın Bahir'in lâtif kokulu kremiyle saç boyasından alma, on beş yaşındaki gençlere dönersin"* ifadesiyle sonlandırılmıştır (Açıksöz, 16 Şubat 1338, s. 2). 8 Haziran 1922 tarihli Açıksöz gazetesinde yer alan ilânda İstikâmet Eczanesi sahibi Kimyager Mehmet Bahir Bey tarafından imal edilen İstiklâl Bahir Kuvvet Şurubu, Sakarya Bahir Kuvvet Şurubu, Neve Rolsin Bahir, Bahir Saç Boyası ve Bahir Taharet Pudrası'nın Sıhhiye Vekâleti Kimya Laboratuvarı'nda yapılan tahlilleri sonrasında ruhsatname almaya hak kazandığına dair bir haber yayınlanmıştır (Açıksöz, 8 Haziran 1338, s. 2).

18 Mart 1923 tarihli Açıksöz gazetesinde yer verilen ilânda yine İstikâmet Eczanesi sahibi Kimyager Mehmet Bahir Bey tarafından imal edilen İstiklâl Bahir Kuvvet Şurubu'nun reklâmı yapılmıştır. İlânın açıklama kısmında İstiklâl Bahir Kuvvet Şurubu ile yürek çarpıntısı, sıkıntı ve uykusuzluğun son bulacağı ve 40 kuruştan satışının yapıldığı belirtilmiştir (Açıksöz, 18 Mart 1339, s. 2). 28 Mart 1923 tarihli Açıksöz gazetesinde yine İstikâmet Eczanesi'ne ait bir ilân yer almış ve eczanede satılan ürünlerin reklâmı, ilgi çekici bir diyalogla yapılmıştır. İlânda yer alan diyalog şu şekildedir (Açıksöz, 28 Mart 1339, s. 2):

"Hemşerim dört gün evvel nerede idiniz? Efendim mukaddema ihmal etmiş olduğum reçeteyi tekrar yaptırmak üzere İstikâmet Eczanesi'ne gitmiştim. Kardeş o meşhur üstad-ı muhteremin meslek gömleğini labis ve bizzat reçeteleri dest-i maharetle imal etmekte olduğunu yine görerek çalışmasına hayran oldum. Şu esnada ahalinin Anadolu'muzun yegâne iftiharı İstiklâl ve Sakarya Bahir Kuvvet Şurupları ve Neve Rolin Bahir, saç boyaları, taharet pudraları vesaireleri kemal-i havahişle almakta müsabaka edercesine gördüğümde sevincimden gözlerim yaşardı. Az bir zamanda ilâcım memhur olarak büyük bir nezaketle verildi. İşte bugün kesb-i afiyet ettim".

3. İlânlardan Hareketle Kastamonu'nun Sıhhî Hayatına İlişkin Tespitler

Sıhhiye Müdürü Doktor Kemal Bey'in verdiği bilgiye göre 1922 yılı itibariyle Kastamonu merkezde 80 yataklı bir hastane bulunmaktaydı. Daha sonra bu hastanenin yatak sayısı 50'ye düşürülmüştü (Doktor Kemal, 1338, s. 21). Bununla birlikte Açıksöz gazetesinin verdiği bilgilerden Millî Mücadele yıllarında Kastamonu'da biri Mülkî (Memleket Hastanesi) (Açıksöz, 16 Şubat 1338, s. 2), diğeri Askerî (Açıksöz, 28 Kânunusani 1338, s. 2) olmak üzere

iki hastanenin bulunduğu anlaşılmaktadır. Diğer yandan ayrıca 1921 yılı Ağustos ayı içinde Kastamonu'da bir Gaziler Hastanesi açılması için teşebbüste bulunulmuştu.[2]

Millî Mücadele döneminde 1919 yılı Haziran ayında Kastamonu Sıhhiye Müdürlüğü'ne ilk ilânda ismi zikredilen Kastamonu Kuva-yı Milliyesi'nin de önde gelen isimlerinden biri olan Doktor Ferruh Niyazi Bey atanmıştır (Açıksöz, 29 Haziran 1335, s. 2). Daha sonra 1920 yılı Ekim ayı içerisinde Kastamonu Sıhhiye Müdürlüğü'ne 3000 kuruş maaş ile Kastamonu Mülkiye Hastanesi (Memleket Hastanesi) Sertabibi Ali Kemal Bey atanmıştır (Açıksöz, 7 Teşrinievvel 1336, s.1). Ali Kemal Bey'in Ankara Sıhhiye Müdürlüğü'ne tayin edilmesi üzerine,[3] yerine 1922 yılı Ekim ayında Konya Sıhhiye Müdürü Hıfzı Nuri Bey (Açıksöz, 29 Teşrinievvel 1338, s. 1), Hıfzı Nuri Bey'in Kayseri Sıhhiye Müdürlüğü'ne atanması üzerine ise Kastamonu Sıhhiye Müdürlüğü'ne 1923 yılı Ekim ayında Kars Sıhhiye Müdürü Hüseyin Avni Bey tayin edilmiştir (Açıksöz, 7 Teşrinievvel 1339, s. 2).

Millî Mücadele yıllarında Kastamonu'ya tayin ve becayiş suretiyle pek çok doktor gelmiş ve görev yapmıştır. Diğer taraftan Kastamonu merkezinde görev yerleri değiştirilen ya da terfi suretiyle yeni görevlere getirilen doktorlara da şahit olunmuştur. Bunlardan Doktor Şevket Halit ve Hakkı Amil Bey 1921 yılında (Açıksöz, 4 Eylül 1337, s. 2), Doktor Ferit Bey ise 1923 yılında Kastamonu Askerî Hastanesi'ne tayin edilen doktorlar arasındadır (Açıksöz, 13 Eylül 1339, s. 2). Belediye Tabibi Şükrü Bey 1920 yılı Ekim ayında terfi ettirilerek Mülkiye Hastanesi (Memleket Hastanesi) Sertabipliği'ne atanmıştır (Açıksöz, 7 Teşrinievvel 1336, s. 1).

Mülkiye Hastanesi (Memleket Hastanesi) Sertabibi Adil Bey'in İzmit Sıhhiye Müdürlüğü'ne tayinin üzerine (Açıksöz, 1 Teşrinievvel 1338, s. 2), 1922 yılı Ekim ayında yerine Doktor Atıf Bey tayin edilmiştir (Açıksöz, 15 Teşrinievvel 1338, s. 2; Açıksöz, 1

[2] Açıksöz gazetesinde yer alan haberde 800 yataklı bir Gaziler Hastanesi açılacağından bahisle, halkın yardımları talep edilmiştir. Bkz. (Açıksöz, 29 Ağustos 1337, s. 1. 5). Eylül 1921 tarihli başka bir haberde ise yapılan yardımlar sonrasında toplanan yatak takımı sayısının 700'ü geçtiği ifade edilmiştir. Bu çerçevede yatak, yorgan, çarşaf, yastık ve peşkir olmak üzere 3.620 parça eşya toplanmıştır. Haberin detayında ise son olarak Taşköprü'den 145, Daday'dan 60, Araç'tan ise 32 parça eşya geldiği belirtilmiştir. Gaziler için ayrıca Memleket Hastanesi ile Askerî Hastane'de yerler hazırlanmış, ayrıca Sanayi Mektebi ile Rum Mektebi'nde 300 yataklık bir hazırlık yapılmıştır. Bu çerçevede Sanayi Mektebi yıkattırılmış, Mekteb-i Sultani'den 60, Darü'lmuallimin'den ise 30 karyola tedarik edilmiştir. Bkz. (Açıksöz, 5 Eylül 1337, s. 1).

[3] Ali Kemal Bey Kastamonu'dan ayrılmadan önce Açıksöz gazetesinden bir veda mesajı yayınlamıştır. Bu mesajda şu satırlara yer verilmiştir: *"Cihanbaha bir kıymetle sevdiğim aziz Kastamonu'dan resmü'licab ile ayrılıyorum. Bu ayrılışta benim için payansız bir hazin te'essür var. Hayatımda bir şevk ve samimiyet bir safha-i mesai teşkil eden 12 sene içinde Kastamonu, Safranbolu vesair mülhakatı benim için müşfik bir vatan ve her Kastamonulu Doktor Kemal için aziz bir hemşeri olmuştu. Ayrılıktan mütevellit te'essüratım, duyduğum his-i hürmet ve şükranî hakkıyla ifadeye manidir. Arz-ı veda ederken kalbimi Kastamonululara bırakıyor ve onlardan unutulmaz muhabbet ve samimiyet hatıralarını birlikte alıp götürüyorum. Gönlüm isterdi ki: bütün Kastamonululları birer birer ziyaret edip ellerini sıkmak kendilerini der-ağuş etmek suretiyle arz-ı veda edeyim. Buna zamanın müsaade etmemesi benim için kudsî olan bu vazifeyi, hayat-ı resmiyemde pek büyük yardımlarına iltifatlarına mazhar olduğum ve bu sebeple nefsimde kendisine karşı çok büyük şükran ve minnet hisleri taşıdığım sevgili ve muhterem Açıksöz sütunlarıyla ifaya şitab ediyor ve cümleye arz-ı veda eyliyorum efendim"*. Bkz. (Açıksöz, 4 Teşrinisani 1338, s. 2).

Teşrinievvel 1338, s. 2). Doktor Cemil Şerif Bey ise 1922 yılı Şubat ayında Mülkiye Hastanesi (Memleket Hastanesi) Operatörlüğü'ne tayin edilmiştir (Açıksöz, 28 Şubat 1338, s. 1).[4] Cemil Şerif Bey'in Trabzon'a tayininden sonra yerine Avni Bey atanmıştır (Açıksöz, 4 Temmuz 1338, s. 1).[5] 1923 yılına gelindiğinde Mülkiye Hastanesi (Memleket Hastanesi) Operatörlüğü'ne Doktor Nail Bey atanmıştır (Açıksöz, 15 Ağustos 1339, s. 2; Açıksöz, 10 Eylül 1339, s. 2). İlânlarda Vilâyet Bakteriyoloğu olarak Doktor Zekâi Muammer Bey ve yine Bakteriyolog Doktor Hakkı Bey'den bahsedilmesi, Kastamonu'da bir Bakteriyoloji Laboratuvarı olduğunu akla getirmektedir. Nitekim Sıhhiye Müdürü Doktor Kemal Bey'in verdiği bilgiye göre Kastamonu Vilâyet Meclisi'nin almış olduğu karar sonrasında 1920 yılı içerisinde hastane dâhilinde bir laboratuvar açılmıştır. Bu laboratuvarda 1920 yılı Ekim ayı başından 1921 yılı Kasım ayı ortasına kadar kan ve su başta olmak üzere toplam 640 tahlil gerçekleştirilmiştir (Doktor Kemal, 1338, s. 18).

İlânlarda ismi zikredilen doktorların uzmanlık alanlarına bakıldığında Millî Mücadele yıllarında (1919-1923) Kastamonu'da frengi, sıtma, belsoğukluğu, verem, ateşli ve bulaşıcı hastalıklar, sinir ve akıl hastalıkları ve yine kulak, burun, boğaz ve göz hastalıkları gibi pek çok ciddi hastalığın tedavi edilebildiği anlaşılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında doktorların uzmanlık alanlarıyla, Millî Mücadele yıllarında Kastamonu'da yaygın olarak gözlemlenen hastalıklar arasında bir paralellik olduğu görülmektedir. Nitekim uzun süren harp yılları, Kastamonu ve havalisinde yukarıda zikredilen hastalıklardan frengi, sıtma, verem ve koleranın yaygınlaşmasına sebep olmuştu (Doktor Kemal, 1338, s. 18).

Bu hastalıklardan frenginin Kastamonu'da yaygınlık kazanmasında, bölgeden askere alınan hassa efradının İstanbul'da genelevlerin yoğun olduğu Galata semtine yakın olmaları ve hastalığı fuhuş yoluyla kaparak memleketlerine götürmeleri ve bölgeden İstanbul'a ve Rusya'ya işçi olarak çalışmaya gidenlerin hastalığa yakalanmaları ve yaymaları etkili olmuştur. Bunlar dışında kasaba ve köylerde halkın ortak kullandığı eşyalar, temizlik anlayışının ve kanalizasyonların yetersiz olması, frengi ve diğer bulaşıcı hastalıkların yayılmasını kolaylaştırmıştır. Kastamonu vilâyetinde hastalığın en fazla yaygınlık kazandığı yerler Safranbolu, İnebolu ve Sinop idi. Kastamonu vilâyetinde frengi ile başlayan mücadele 1860'ta başlamış ve 1915'lere kadar devam etmişti. Bu münasebetle Kastamonu merkez, İnebolu,

[4] Cemil Şerif Bey 1921 yılı Nisan ayında ilk önce Kastamonu Belediye Tababeti Vekâleti'ne atanmıştır. Bkz. (Açıksöz, 18 Nisan 1337, s. 2). 1922 yılında Mülkiye Hastanesi Operatörlüğü'ne getirilen Cemil Şerif Bey daha sonra Trabzon Hastanesi Operatörü Avni Beyle becayiş ederek Trabzon'a nakil olunmuştur. Bkz. (Açıksöz, 27 Haziran 1338, s. 2).

[5] Avni Bey daha sonra maaşına 500 kuruş zam ile İnebolu Hükümet Tabipliği'ne tayin olunmuştur. Bkz. (Açıksöz, 6 Haziran 1339, s. 2).

Sinop, Safranbolu, Çankırı, Cide, Boyabat, Ayancık, Bolu, Bartın ve Ereğli'de frengi ile mücadele etmek için birer hastane kurulmuştu (Şenel, 2015, s. 260-268). Düring Paşa Anadolu'da yapmış olduğu seyahatler sonucunda özellikle Kastamonu vilâyeti ahalisinin yaklaşık % 70-80'inin frengili olduğunu, frenginin bölge nüfusunu ve bölgedeki Türk soyunu neredeyse ortadan kaldırma derecesine getirdiğini ifade etmişti (Çalık vd., 2006, s. 212; Çavdar vd. 2016, s. 163).

Mondros Mütarekesi sonrası dönemde Kastamonu ve havalisinde frengi varlığını sürdürmeye devam etti. Nitekim 1918 yılında Kastamonu merkez kazada 190, 1919 yılının ilk altı ayında 224; Safranbolu'da sadece 1919 yılının ilk altı ayında 404 frengi vakası ortaya çıkmıştı (Açıksöz, 12 Teşrinievvel 1335, s. 2-3). Tedaviden kaçmak, hastalığa yakalananların kendilerini gizlemesi ise hastalığın daha da yaygınlaşmasına sebep olmaktaydı (Açıksöz, 24 Haziran 1336, s. 2). Kastamonu merkezde Kayaaltı mevkiinde bulunan umumhaneler ise zührevi hastalıkların yaygınlaşmasına sebep olmaktaydı. Sıhhiye Müdürü Ferruh Niyazi Bey'e göre umumi kadınlar kontrol altına alınamadığından, ele geçirilebilenler ise her ne kadar tedavi edilmeye çalışılmaktaysa da zührevi hastalıklar devam etmekteydi (Açıksöz, 9 Teşrinisani 1335, s. 1-2). Sıtma ise Kastamonu ve çevresinde görülen belli başlı hastalıklardandı. Hastalığa tutulmayan neredeyse yok gibiydi. Kastamonu'da sıtma Tosya, Safranbolu ve Boyabat kazalarında yaygındı (Açıksöz, 23 Teşrinisani 1335, s. 3-4).

Göçler, terhis olunan askerler, tebhiriye aracı ve temizlik malzemesi eksikliği, susuzluk vb. sebepler ise lekeli hummanın (tifüs) yayılmasına sebep olmaktaydı (Temel, 1998, s. 231). I. Dünya Savaşı yıllarında özellikle Kastamonu'nun İnebolu kazasını sarsan en önemli hastalık lekeli humma (tifüs) oldu. Doktor Muammer Bey, İsmail Hakkı Bey ve Operatör Sabri Bey lekeli humma ile mücadele ederken hayatlarını kaybetmişti (Açıksöz, 21 Eylül 1335, s. 2). Taşköprü kazasının Gökçeağaç nahiyesi Yenice köyünde 12 kişide rastlanılan lekeli humma (tifüs) üzerine Sıhhiye Müdürü Ferruh Niyazi Bey bölgeye hareket etmiş, hastalar karantinaya alınırken, Taşköprü belediye tabibi ile Boyabat küçük Sıhhiye memuru diğer köyleri gezmekle görevlendirilmişti (Açıksöz, 21 Kânunuevvel 1335, s. 3). Merkez kazada Hamza Ağa mahallesinde zuhur eden lekeli humma (tifüs) ise alınan tedbirler sonrasında başka yerlere yayılmadan sonlandırılmıştı (Açıksöz, 3 Kânunusani 1337, s. 2).

Mütareke sonrasında Kastamonu'da görülen hastalıklardan bir diğeri uyuz idi. Bunun için önce 2 Temmuz 1919'da Sıhhiye Müdürü Ferruh Niyazi Bey'in başkanlığında, Belediye Reisi Hacı Tevfik Bey, şehirde bulunan eczacılar, askerî ve sivil doktor ve baytarlar bir araya gelerek alınması gereken tedbirleri görüşmüşlerdi (Açıksöz, 6 Temmuz 1335, s. 2). Hastalığın ortadan

kaldırılması için hamamlar ücretsiz hale getirildiği gibi, ilâç dağıtımı yapılmış ve eşyalar dezenfekte edilmişti (Açıksöz, 13 Temmuz 1335, s. 2).

Diğer taraftan Millî Mücadele yıllarında Kastamonu ve çevresinde çiçek hastalığı adeta bir salgın halini almıştı. Bu sebeple vilâyet genelinde 1921-1922 yıllarında yoğun bir aşılama faaliyeti devam etmişti. Sadece 1919 yılında Daday ve Ayancık hariç 12.920 kişiye çiçek aşısı uygulanmış (Açıksöz, 10 Ağustos 1335, s. 2), aşı uygulamasına ise Sıhhiye Dairesi ile Araba Pazarı Karakolu'nda devam edilmişti (Açıksöz, 7 Kânunuevvel 1337, s. 2). Aşı uygulamasıyla ilgili Vilâyet Sıhhiye Müdüriyeti'nden Açıksöz gazetesi aracılığıyla zaman zaman duyurular yapılmıştır. 15 Aralık 1921 tarihli bir duyuruda 16 Aralık Cuma ve 17 Aralık Cumartesi günü merkez kazada Gökdere, Ak Mescit, Çevgâni, Şadi Bey, Arız, Bedir Gâzi, Hamza Ağa ve Alaca Mescit mahallelerinde aşı uygulamasının yapılacağı bildirilmişti (Açıksöz, 15 Kânunuevvel 1337, s. 2; Açıksöz, 19 Kânunuevvel 1337, s. 2). Valilikten yayımlanan bir tamimde ise 15 Ocak 1922 tarihine kadar bütün halkın aşılanacağı ve aşı vesikası almanın mecburî olduğu, bu tarihten itibaren ise polis marifetiyle herkesten aşı vesikası sorulacağı belirtilmişti (Açıksöz, 29 Kânunuevvel 1337, s. 2).

Diğer taraftan evlerine aşı uygulaması için gelen memurları kovan ahaliden 15-20 kadarı ile mahallesinin nüfusunu saklayan bir kısım muhtar ise Emraz-ı Sâriye Kanunu'nun ilgili maddeleri gereğince mahkemeye verilmiştir (Açıksöz, 1 Kânunusani 1338, s. 2; Açıksöz, 24 Kânunusani 1338, s. 2.) Bu arada aşı vesikası için 15 Ocak 1922 olarak belirlenen süre, Şubat ayı ortasına kadar uzatılmıştı (Açıksöz, 29 Kânunusani 1338, s. 2). 10-15 Şubat 1922 tarihleri arasında ise merkez kazada çarşı başta olmak üzere bütün mahallelerde aşı vesikası yoklamalarına başlanmıştı (Açıksöz, 6 Şubat 1338, s. 2). Alınan tedbirlerden sonra 1922 yılı Mayıs ayı başından sonuna kadar Kastamonu, İnebolu, Küre, Safranbolu, Tosya, Araç, Cide, Taşköprü ve Daday'da 169 köyde toplam 22.063 kişiye çiçek aşısı uygulanmıştı (Açıksöz, 4 Haziran 1338, s. 1). 1922 yılı Haziran ayı başından sonuna kadar ise yukarıda bahsedilen yerleşim yerlerinde yapılan aşı uygulaması 203 köyde toplam 29.128 kişiye ulaşmıştı (Açıksöz, 10 Temmuz 1338, s. 2). Böylece 1922 yılı Ocak ayından Haziran ayı sonuna kadar toplam 117.313 kişi aşılanmıştı (Açıksöz, 20 Temmuz 1338, s. 2).

Evlerde ve kişisel hayatta temizliğe dikkat edilmemesi, çarşı ve pazarların yeterince temizlenmemesi, şahsî eşyaların ve çarşıda satılan ürünlerin dezenfekte edilmemesi, veremli inek sütü içmek ve alkol kullanmak ise veremi artırmaktaydı (Açıksöz, 31 Ağustos 1335, s. 1). Özellikle İstanbul'da vebanın yaygınlık kazanması, İstanbul'dan Anadolu'ya geçmek isteyen yolcuların İnebolu-Ankara güzergâhını kullanması, vebanın Kastamonu başta olmak üzere

Anadolu'da da yaygınlaşmasına neden olmaktaydı. Bu sebeple fare itlâfı yaptırmamış vapurların İnebolu limanına sokulmaması ve aşısız yolcuların Anadolu'ya geçirilmemesi kararlaştırılmıştı (Açıksöz, 19 Teşrinievvel 1338, s. 2). Dr. Zekâi Muammer Bey dört yıl kaldığı Kastamonu'da imkânlar nispetinde gerekli aşı ve serumların üretilmesinde önemli rol oynamıştı (Töre, 2021, s. 3). Yukarıda sayılan hastalıkların dışında kuşpalazı (Açıksöz, 5 Nisan 1338, s. 2), kızamık (Açıksöz, 4 Haziran 1338, s. 2) ve kabakulak da vilâyet genelinde rastlanılan hastalıklardandı. Bunlardan kabakulak 1922 yılı Aralık ayından itibaren yaygın hale gelmişti (Açıksöz, 24 Kânunuevvel 1338, s. 2). Bu sebeple Mekteb-i Sultani'de salgın haline gelen hastalıktan dolayı, mektep 12 gün tatil edilmek durumunda kalınmıştı (Açıksöz, 14 Şubat 1339, s. 2).

Sonuç

Bu çalışma, Açıksöz gazetesi nüshaları üzerinden yapılan taramada seçilen ve örneklem olarak kabul edilen doktor ve eczane ilânları üzerine kurgulanmıştır. Elde edilen sonuçları şu şekilde sıralamak mümkün görünmektedir. Toplum fertlerinin doktor/hastane yerine hocaya, üfürükçüye gittikleri ya da eczanede satılan ilâçlar yerine koca karı ilâçlarına başvurdukları dönemler için, halkın bu konularda bilinçlendirilmesi bakımından gazetelerde yer alan doktor ve eczane ilânlarının fazlasıyla önemli olduğu düşünülmektedir.

Çalışmada değerlendirmesi yapılan doktor ilânlarından yola çıkarak Millî Mücadele döneminde (1919-1923) Kastamonu'da bulunan doktor sayısını tespit etmek mümkün değildir. Bununla ilgili olarak daha ciddi çalışmalara ihtiyaç vardır. İlânlarda ismi geçen doktorlardan bir kısmının, aynı zamanda Kastamonu'da bulunan hastanelerde görevli oldukları görülmektedir. Nitekim ismi zikredilen doktorlardan Ferruh Niyazi Bey döneminin Kastamonu Sıhhiye Müdürü, Doktor Adil Bey Kastamonu Mülkiye Hastanesi Sertabibi'dir. Açıksöz gazetesi üzerinde yapılan incelemelerde bahse konu dönemde Kastamonu'nun doktor ihtiyacı olduğuna dair bir habere tesadüf edilmemiştir. İlânlarda da görüldüğü üzere Kastamonu'da farklı uzmanlık alanlarında, pek çok doktor bulunduğu görülmektedir. Buradan yola çıkarak 1919-1923 yılları arasında Kastamonu'da bulaşıcı hastalıklar, frengi, sıtma, verem, göz, kadın hastalıkları, sinir ve akıl hastalıkları ile kulak, burun, boğaz hastalıklarının tedavi edilebildiği görülmektedir. Doktorlar arasında iki adet de diş doktorunun bulunduğu anlaşılmaktadır. Yine bir kısım doktorların tedavi ile birlikte her türlü ameliyatı gerçekleştirebildiği görülmektedir. Örneğin doktorlardan Sadi Rasim Bey ile Mehmet Nuri Bey aynı zamanda operatördür. Sadi Rasim Bey ile Mehmet Nuri Bey'in dışında Kadri Selim ve Hüseyin Avni Bey de hasta tedavisi ile birlikte ameliyat gerçekleştirebilmektedir. Doktor Hakkı, Doktor Zekai Muammer ve Doktor Bahaaddin Bey ise muayene ve tedavi ile birlikte aynı zamanda kan, idrar, balgam ve meni

tahlili yapabilmektedir. Yine ilânlardan anlaşıldığı kadarıyla 1919-1923 yılları arasında Kastamonu'da diş doktoru olarak Ali Selahattin Bey ile Kirkor Efendi'nin bulunduğu görülmektedir. Doktorlardan bir kısmının Millî Mücadele'nin ağır şartları altında iktisadî bakımdan ezilen halka, muayene ücreti konusunda yardımcı oldukları görülmektedir. Doktorlardan Kırımîzâde Selim Bey'in ilânında herkesin gücüne göre vizite ücreti ödeyebileceği belirtilirken, Doktor Ziya Bey'e ait ilânda ise muayene ücretlerinin uygun olduğu vurgulanmıştır. Dişçi Kirkor Efendi'ye ait ilânda ise Cuma günleri fakirlere ücretsiz hizmet sunulduğu belirtilmiştir. Bir kısım ilânda ise doktorlardan hastalarını bilgilendirmek, müşteri çekmek ya da hastaların güvenini kazanmak için mezun oldukları okul, nerede ya da kimin yanında yetiştiği bilgilerine yer verilmiştir. Buna göre Doktor Hakkı Bey Paris'te Valide Gras Tatbikat-ı Tıbbiye Mektebi'nden, Doktor Bahaaddin Şevki Bey Paris Darülfununu'ndan mezun olmuştur. Yine ilânlardan anlaşıldığı kadarıyla Kastamonu'da doktorlara ait muayenehanelerin genellikle Naili Eczanesi'nin bulunduğu binada toplandığı görülmektedir. Buradan ticarî ilişkiler bakımından doktorlar ile eczanelerin ortak hareket ettikleri söylenebilir. Nitekim birkaç doktor ilânı da bizzat Naili Eczanesi tarafından gazeteye verilmiştir.

İlânlardan anlaşıldığı kadarıyla 1919-1923 yılları arasında Kastamonu merkezinde dört eczane bulunmaktadır. Bu eczanelerden biri de gayrimüslim olan Kirkor Efendi'ye aittir. Bahse konu eczaneler aynı zamanda kazalarda bulunan eczanelerin ihtiyaç duyduğu ilâç ve diğer bir kısım ürünleri de temin etmekteydi. Kastamonu Sıhhiye Müdürlüğü tarafından eczaneler için hazırlanan nöbet çizelgesinden, eczanelerin çalışma düzeninin belirli kurallara oturtulduğu anlaşılmaktadır. Açıksöz gazetesinde eczanelerden daha çok Naili Eczanesi ile İstikâmet Eczanesi'nde satılan ürünlerin reklâmı yapılmıştır. Reklâmı yapılan ürünler arasında kuvvet şurupları, bebek mamaları, diş parlatıcıları, her türlü diş tozları, diş macunları, diş fırçaları, tahta biti ve pire tozları, kremler, saç boyaları, pudralar, lavantalar ve kolonyalar dikkati çekmektedir. Eczane ilânlarının fazlasıyla renkli ve dikkat çekici olduğu görülmektedir. Ayrıca ilânlarda ilginç diyaloglara yer verilerek satımı yapılan ürünler cazip hale getirilmeye çalışılmıştır. Diğer taraftan İstiklâl, Sakarya gibi Millî Mücadele Dönemi'nde ortaya çıkan önemli kavramlar, ürün adı olarak kullanılarak, halkın ilgisi çekilmeye çalışılmıştır. İstikâmet Eczanesi'nde satışı yapılan İstiklâl Bahir Kuvvet Şurubu ve Sakarya Bahir Kuvvet Şurubu bu duruma birer örnektir. İstikâmet Eczanesi sahibi Mehmet Bahir Bey aynı zamanda kimyager olduğu için, çoğu ürünü kendisi imal etmektedir. Verilen bir ilânda Avrupa mallarından ziyade yerli malların kullanımına dair bir uyarı da dikkatleri çekmektedir. Mehmet Bahir Bey'in kendi ürünlerini tanıtmak üzere zaman zaman Hilâl-i Ahmer Sergisi'ne davet edildiği görülmektedir. Mehmet

Bahir Bey için verilen ilânlarda aynı zamanda eczacılık mektebini birincilikle bitirdiğine vurgu yapılmış, diploma ve sertifika numaraları ilânlarda paylaşılmıştır.

Kaynaklar

(22 Teşrinievvel 1338, s. 2). *Açıksöz*.

(24 Teşrinievvel 1338, s. 2). *Açıksöz*.

Aşılanmayanlar ve Nüfus Ketum Edenler. *Açıksöz*, 1 Kânunusani 1338, s. 2.

Aşı Vesikası Taharriyatına Başlanıyor. *Açıksöz*, 6 Şubat 1338, s. 2.

Bahir Kuvvet Şurubu. *Açıksöz*, 16 Şubat 1338, s. 2.

Bakteriyolog Doktor Hakkı. *Açıksöz*, 2 Teşrinisani 1335, s. 4.

Becayiş. *Açıksöz*, 27 Haziran 1338, s. 2.

Belediye Tababeti. *Açıksöz*, 18 Nisan 1337, s. 2.

Çiçek Aşısı. *Açıksöz*, 10 Ağustos 1335, s. 2.

Çiçek Aşısı. *Açıksöz*, 29 Kânunusani 1338, s. 2.

Çiçek Aşısı Aşılanmayanlara. *Açıksöz*, 29 Kânunuevvel 1337, s. 2.

Çiçek Aşısı Bir Hafta Sonra Vesikalar Yoklanacak. *Açıksöz*, 24 Kânunusani 1338, s. 2.

Doktor Adil. *Açıksöz*, 29 Mayıs 1337, s. 2.

Doktor Hakkı Bey. *Açıksöz*, 8 Teşrinievvel 1337, s. 2.

Doktor Ziya. *Açıksöz*, 21 Teşrinisani 1337, s. 2.

Doktor Süreyya Nuri. *Açıksöz*, 25 Temmuz 1338, s. 2.

Doktor Nail Hakkı. *Açıksöz*, 18 Eylül 1339, s. 2.

Doktor Bahaaddin Şevki. *Açıksöz*, 3 Teşrinievvel 1339, s. 2.

Doktor Hıfzı Nuri Bey. *Açıksöz*, 7 Teşrinievvel 1339, s. 2.

Doktor Hüseyin Avni. *Açıksöz*, 12 Temmuz 1338, s. 2.

Doktor Kaymakam Ferid Bey. *Açıksöz*, 13 Eylül 1339, s. 2.

Doktor Ferruh Niyazi Vilâyet Sıhhiye Müdürü. *Açıksöz*, 26 Teşrinievvel 1335, s. 4.

Doktor Kadri Selim. *Açıksöz*, 20 Kânunusani 1337, s. 2.

Diş Tabibi Ali Selahaddin Bey. *Açıksöz,* 28 Kânunusani 1338, s. 2.

Diş Mütehassısı. *Açıksöz,* 2 Şubat 1338, s. 2.

Ebe Doktoru-Lavta Mesut Arif. *Açıksöz,* 13 Mayıs 1337, s. 2.

Eczahanelerin Gece Nöbeti. *Açıksöz*, 27 Şubat 1338, s. 1.

Eczacı ve Kimyager Bahir Müstahzaratı. *Açıksöz,* 6 Haziran 1337, s. 2.

En Âlâ Sigara Kâğıdı. *Açıksöz*. 24 Haziran 1336, s. 4.

Emraz-ı Zühreviye ve Köylülerin Sıhhati. *Açıksöz*, 10 Ağustos 1335, s. 2.

Gaziler Hastanesi. *Açıksöz*, 29 Ağustos 1337, s. 1.

Gaziler Hastanesi Levazımatı İkmâl Edildi. *Açıksöz,* 5 Eylül 1337, s. 1.

Hacı Cemal Müstahzaratından Kastamonu'da Naili Eczanesinde Satılır. *Açıksöz,* 20 Mayıs 1338, s. 2.

Hastane Sertabibi. *Açıksöz*, 15 Teşrinievvel 1338, s. 2.

Hastanemiz Operatörlüğü. *Açıksöz*, 15 Ağustos 1339, s. 2.

Hıfzıssıhha İmtihanı. *Açıksöz,* 17 Haziran 1338,s. 2.

İlân: Sıhhat ve Hayatını Düşünenlere. *Açıksöz,* 6 Temmuz 1335, s. 2.

İlân: Hemşireler!. *Açıksöz,* 23 Teşrinisani 1335, s. 4.

İlân: İspirto Arayanlara Müjde!. *Açıksöz*, 21 Eylül 1335, s. 2.

İstikâmet Eczanesi. *Açıksöz*, 2 Haziran 1337, s. 2.

İstiklâl Bahir Kuvvet Şurubu. *Açıksöz*. 18 Mart 1339, s. 2.

İzmirlilerin İçtima'ı. *Açıksöz*. 16 Şubat 1338, s. 2.

İzmit Sıhhiye Müdürlüğü. *Açıksöz*, 1 Teşrinievvel 1338, s. 2.

Kabakulak Hastalığı. *Açıksöz*, 24 Kânunuevvel 1338, s. 2.

Kabakulak Hastalığı ve Sultani Mektebinin On İki Gün Müddetle Seddi. *Açıksöz,* 14 Şubat 1339, s. 2.

Kadirşinaslık. *Açıksöz*, 21 Eylül 1335, s. 2.

Kastamonu'ya Yeni Kulüpte Lokanta. *Açıksöz*, 11 Kânunusani 1336, s. 4.

Kırımîzâde Doktor Kadri Selim. *Açıksöz*, 30 Temmuz 1337, s. 2.

Kimyager Bahir Bey'in Müstahzaratı. *Açıksöz*, 8 Haziran 1338, s. 2.

Kimyager Bahir Aleyhinde Muhavere. *Açıksöz*, 28 Mart 1339, s. 2.

Komisyoncu. *Açıksöz*, 24 Ağustos 1335, s. 2.

Lekeli Humma. *Açıksöz*, 3 Kânunusani 1337, s. 2.

Mülhakat Eczanelerine Müjde. *Açıksöz*, 18 Mayıs 1337, s. 2.

Mühim Bir Tamim-i Vilâyetpenahi. *Açıksöz*, 24 Haziran 1336, s. 2.

Müsamerede Ne Kadar Hasılat Oldu. *Açıksöz*, 28 Kânunusani 1338, s. 2.

Naili Eczanesine Gelenlerden. *Açıksöz*. 7 Mayıs 1337, s. 2.

Naili Eczanesinin Sözlerine Dikkat Ediniz. *Açıksöz*, 5 Haziran 1337, s. 2.

Nida, Kastamonu'nun Ahvâl-i Sıhhiyesi. *Açıksöz*, 9 Teşrinisani 1335, s. 1-2.

Operatör ve Göz Mütehassısı Cemil Şerif Bey. *Açıksöz*, 9 Kânunuevvel 1336, s. 4.

Operatör Avni Bey. *Açıksöz*, 6 Haziran 1339, s. 2.

Operatör Nail Bey. *Açıksöz*, 10 Eylül 1339, s. 2.

Sıhhat Eczanesi. *Açıksöz*, 30 Teşrinisani 1338, s. 2.

Sıhhat Eczanesi. *Açıksöz*, 2 Kânunuevvel 1338, s. 2.

Sıhhî Faaliyetler. *Açıksöz*, 20 Temmuz 1338, s. 2.

Sıhhî Tedbirler. *Açıksöz*, 6 Temmuz 1335, s. 2.

Sıhhî Tedbirler. *Açıksöz*, 13 Temmuz 1335, s. 2.

Sıhhiye Müdürü Ferruh Niyazi, Tenakıs-ı Nüfustan Sıtma. *Açıksöz*, 23 Teşrinisani 1335, s. 3-4.

Sıhhiye Müdür Ferruh Niyazi. Tenakıs-ı Nüfustan Frengi ve Tahribatı. *Açıksöz*, 12 Teşrinievvel 1335, s. 2-3.

Sıhhiye Müdürü Ferruh Niyazi. Tenakıs-ı Nüfus Verem ve İşret. *Açıksöz*, 31 Ağustos 1335, s. 1.

Sıhhiye Müdüriyeti. *Açıksöz*, 29 Teşrinievvel 1338, s. 1.

Sıhhiye Tebdilâtı. *Açıksöz*, 7 Teşrinievvel 1336, s. 1.

Şark Sigara Kâğıdı. *Açıksöz,* 23 Teşrinisani 1335, s. 4.

Şehrimizde Çiçek Hastalığı Var. *Açıksöz*, 7 Kânunuevvel 1337, s. 2.

Şehrimizde Kuş Palazı Hastalığı Var. *Açıksöz*, 5 Nisan 1338, s. 2.

Şehrimizde Kızamık Var. *Açıksöz*, 4 Haziran 1338, s. 2.

Tifüs. *Açıksöz*, 21 Kânunuevvel 1335, s. 3.

Tayin. *Açıksöz*, 28 Şubat 1338, s. 1.

Tayin. *Açıksöz*, 4 Temmuz 1338, s. 1.

Vebaya Karşı Tedabir-i Fevkalade. *Açıksöz*, 19 Teşrinievvel 1338, s. 2.

Veda. *Açıksöz*, 4 Teşrinisani 1338, s. 2.

Vilâyette Aşı. *Açıksöz*, 4 Haziran 1338, s. 1.

Vilâyet Aşı Faaliyeti. *Açıksöz*, 10 Temmuz 1338, s.2.

Vilâyet Bakteriyoloğu Doktor Zekâi Muammer Sâri Hastalıklar Mütehassısı. *Açıksöz*, 21 Teşrinievvel 1336, s. 4.

Vilâyet Sıhhiye Müdüriyetinden. *Açıksöz*, 15 Kânunuevvel 1337, s.2.

Vilâyet Sıhhiye Müdüriyetinden. *Açıksöz*, 19 Kânunuevvel 1337, s. 2.

Vürud. *Açıksöz,* 29 Haziran 1335, s. 2.

Yeni Doktorlarımız. *Açıksöz*, 4 Eylül 1337, s. 2.

Çakır, H. (1996). Türkiye'de Reklâmın Tarihçesi. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (3), 251-260.

Çalık, R. & M. Tepe Kaya (2006). Birinci Dünya Savaşı Esnasında Anadolu'daki Salgın Hastalıklar ve Ermeniler. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (16), 205-228.

Çavdar, N. & Erol Karcı (2016). XIX. Yüzyıl Sonları-XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Frengi ile Mücadele Kapsamında Yapılan Yasal Düzenlemeler. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, *11* (2), 157-176.

Çelebi, E. (2016). Kastamonu Basın Hayatına Genel Bir Bakış. *Millî Mücadele'nin Anadolu'daki Basın Bayraktarı Hüsnü Açıksöz*. Basın İlân Kurumu Yayınları, 11-27.

Çetin, B. N. (2014). Yeniden Anlamlandırma Aracı Olarak Reklâm. *Turkish Studies, 9* (5), 559-573.

Demircioğlu, A. (1972). *100 Yıllık Kastamonu Basını (1872-1972)*. Doğrusöz Matbaası.

Demircioğlu, A. (1989). Kastamonu Basın Tarihi Hakkında Notlar. *Türk Tarihinde ve Kültüründe Kastamonu (19-21 Ekim 1988)*. Ayyıldız Matbaası, 151-158.

Doktor Kemal (1338), *Türkiye'nin Sıhhi-i İçtimai Coğrafyası: Kastamonu Vilayeti*. Öğüd Matbaası.

Görgülü, İ. (1992). *Büyük Taarruz*. Genel Kurmay Basımevi.

Eski, M. (2016). Hüsnü *Açıksöz*'ün Gazeteciliği. *Millî Mücadele'nin Anadolu'daki Basın Bayraktarı Hüsnü Açıksöz*. Basın İlân Kurumu Yayınları.

Kocakaya, A. (2016). Osmanlı Devleti Döneminde Reklâmcılık Anlayışı ve 1908-1909 Tanin Gazetesi Örneği. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, *15* (1), 119-148.

Özkan, A. (2014). *Reklâm Yönetimi*. İstanbul Ticaret Odası Yayınları.

Söylemez, F. (1993). Millî Mücadele'de Kastamonu Basını. *Atatürk Yolu*, *III* (12), 411-416.

Şenel, Ş. (2015). 19. Yüzyılda Kastamonu Vilâyetinde Frengi Hastalığıyla Mücadele. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *XIII* (1), 256-274.

Tan, H. (2017), İtibar Kavramında Reklâmın Önemi ve Reklâmın Marka Dünyasına Etkisi. *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi*, (34), 1-23.

Taşkıran, İ. B. (2024), Reklâmcılığın Tarihsel Gelişimi. *TRT Akademi*, *9* (21), 287-405.

Temel, M. (1998). Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke Yıllarında Türkiye'deki Bulaşıcı ve Zührevi Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler. *İlmi Araştırmalar*, (6), 227-243.

Töre, O. (2021). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bulaşıcı Hastalıklarla Savaşım. *Klimik Dergisi*, *34* (1), 1-12.

Ünüvar, S. (2002). Millî Mücadele Döneminde Çalışma Hayatı ve Ekonomi. *Türkler*, (16), 128-136.

Yardımcı, M.-S. Yılmaz Genç-D. Süloğlu (2017). Osmanlı Devleti'nde Reklâmın Tarihsel Gelişimi ve Ekonomiye İlk Yansımaları. *Sosyal Bilimler Metinleri*, (1), 86-104.

Yavuz, Ş. (2007). Modernleşme Sürecinde Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Reklâm Serüveni. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (29), 183-196.

Yerlikaya, İ. (1994). Bir Osmanlı Gazetesi Olan Vakit Gazetesi'nde (1875-1884) İlan ve Reklâmlar. *Marmara İletişim Dergisi*, (8), 201-212.

Yılmaz, M. S. (2016). *Açıksöz*'de Yazı Yazan Önemli Şahsiyetler. *Millî Mücadele'nin Anadolu'daki Basın Bayraktarı Hüsnü Açıksöz*. Basın İlân Kurumu Yayınları.

Yılmaz, M. S. (2018). Geçmişten Günümüze Kastamonu'da Basın Hayatı. *81 İlde Kültür ve Şehir Kastamonu*. Kastamonu Valiliği.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11 (6) 2024

Araştırma Makalesi |Research Article
Geliş tarihi |Received:16.09.2024
Kabul tarihi |Accepted:01.12.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Sıtkı Nazik

https://orcid.org/0000-0001-5964-5039
Associate Professor, Amasya University, Faculty of Theology, Department of Islamic History and Arts, Türkiye, s.nazik@amasya.edu.tr

Atıf Künyesi | Citation Info

Nazik, S. (2024).Yûnus Emre Dîvânı'nda Geçen Âşıkla İlgili Özelliklerin Klasik Türk Şiirindeki Yansımaları. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 3899-3926.

Yûnus Emre Dîvânı'nda Geçen Âşıkla İlgili Özelliklerin Klasik Türk Şiirindeki Yansımaları

Öz

Anadolu'da Türk edebiyatının oluşumunda son derece mühim bir yere sahip olan Yûnus Emre, genel olarak şiirlerinde ilahî aşkı işlemiştir. Yaratan'dan ötürü yaratılanı sevdiğini söyleyerek varlık âlemine dair muhabbetinin dahi ilahî kaynaklı olduğunu vurgulamıştır. Zaten tasavvuf ehli bir derviş olan Yûnus, şiirlerinde âşık tipine dair özelliklere oldukça atıf yapmıştır. Nitekim Anadolu sahasında yazılmış ilk divan olması yönüyle önemli bir konuma sahip olan Dîvân'ındaki çoğu şiirinde şair, aşkı ve sevgiliyi anlatmış, âşıkla ilgili de dikkat çekici hususlara değinmiş ve klasik şiirdeki yaklaşımlara ilham olacak şekilde ideal âşık tipinin belli başlı vasıflarına yer vermiştir. Buna göre bu çalışma Yûnus'un, âşıkla ilgili düşüncelerinin klasik Türk şiirinde ne derece yansımalarını bulduğunu tespit etmek amacıyla yapılmıştır. Yûnus Dîvânı'ndan alınan şiirlere konu, bakış açısı ve tema bakımından olabildiğince yakın olan beyitler tercih edilerek Yûnus'un şiirlerinin hemen altında bunlar da sıralanmış, mukayese metodu ve anlama dayalı şerh yönteminden yararlanılarak alıntılanan şiirler değerlendirilmiştir. Bu çalışmayla âşık tipine dair özellikler açısından Yûnus'un birçok klasik şair üzerinde ya doğrudan yahut dolaylı bir şekilde etkili olduğu, hatta bazı şiirlerindeki anlam zenginliğini klasik şairlerin yakalayamadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Yûnus Emre, Dîvân, Klasik şairler, Âşık tipi, Mukayese*

CC BY NC Creative Commons Licence

The Reflections of the Characteristics Related to the Minstrel in Yûnus Emre Dîvânı in Classical Turkish Poetry

Abstract

Yûnus Emre, who has an extremely important place in the formation of Turkish literature in Anatolia, generally dealt with divine love in his poems. Saying that he loved the created because of the Creator, he emphasised that even his love for the world of existence was of divine origin. Yûnus, who was already a Sufi dervish, made many references to the characteristics of the lover type in his poems. As a matter of fact, in most of the poems in his Dîvân, which has an important position as the first divan written in the Anatolian field, the poet described love and the beloved, touched on remarkable issues about the lover, and included certain characteristics of the ideal lover type in a way that would inspire the approaches in classical poetry. Accordingly, this study was conducted to determine to what extent Yūnus's thoughts on the lover are reflected in classical Turkish poetry. The couplets that are as close as possible in terms of subject, point of view and theme to the poems taken from the Dīvān of Yūnus are preferred and these are listed just below the poems of Yūnus, and the quoted poems are evaluated by using the method of comparison and the method of meaning-based commentary. With this study, it has been concluded that Yūnus was either directly or indirectly influential on many classical poets in terms of the characteristics of the minstrel type, and even the richness of meaning in some of his poems could not be captured by classical poets.

Keywords: *Yûnus Emre, Dîvân, Classical poets, Minstrel type, Comparison*

Giriş

Türk edebiyatının meşhur mutasavvıf şairlerinden biri olan Yûnus Emre, yaklaşık olarak 1240-1320 yılları arasında yaşamış bir şahsiyettir. Dîvân ve Risâletü'n-Nushiyye isimli eserleri bulunan şair, o dönemde (13-14. yy.) daha yeni filizlenmeye başlayan Batı Türkçesi (Oğuzca) ile şiirlerini söyleyerek bu dilin edebî bir seviyeye ulaşmasına büyük katkı sağlamıştır. Oldukça sade ve anlaşılır bir dil kullanması sayesinde kısa sürede şiirleri halk tarafından benimsenen ve asırlar boyu dillerden düşmeyen Yûnus'un, başta mutasavvıf şairler olmak üzere, klasik şairler ve halk şairleri üzerinde dahi hayli etkili olduğu görülmektedir.[1] Şiirlerinde ilahî aşk, vahdet-i vücûd, insan-ı kâmil tipi, varlıklara hoşgörü nazarı ile bakmak, bu geçici dünyada insanca yaşamak ve kalp kırmamak gibi konuları işleyen Yûnus'un âşık tipiyle ilgili de dikkate değer hususlara yer verdiği görülmektedir. Âşıktan beklenenin sadık, samimi, sevgiliye gönülden bağlı, onun için canını dahi feda edebilen, nefsin isteklerine boyun eğmeyen bir kişi olması gerektiğini söylemektedir. Böylece tasavvuftaki hakiki aşkla yanıp tutuşan âşık ve kâmil bir kul tasavvuru oluşturmaktadır.

[1] Yûnus Emre'nin etkileri konusunda bilgi ve örnekler için "Yunus Emre ve Muhyiddin Abdal Divanlarında Gönül" (Durbilmez, 2002, s. 205-214) adlı makaleye bakılabilir.

Yûnus Emre'nin Dîvân-ı İlâhiyât yahut kısaca Dîvân olarak isimlendirilen eseri, Anadolu sahasında yazılmış ilk divan ve Yûnus'un da Anadolu'da Türkçe divan sahibi en eski şair olduğu kabul edilmektedir (Akün, 2013, s. 63). Öte yandan divan sahibi bir şair olmasına, hatta Dîvân'ında aruzla yazılmış şiirleri bulunmasına rağmen Yûnus'u klasik Türk şairi saymanın mümkün olmadığı vurgulanmaktadır (Akün, 2013, s. 21). Bu düşünceye bütünüyle karşı çıkılmasa da birkaç yönden eleştiri getirmek mümkündür. Aslında Yûnus mutasavvıf bir şair olup, temelde tasavvuf edebiyatının bir temsilcisidir. Bu bakımdan o başlı başına bir klasik şair olmadığı gibi halk şairi de değildir.[2] Ancak her iki edebiyatı da doğrudan etkilemiştir. Üstelik Risaletü'n-Nushiyye isimli eserini mesnevi nazım şekli ve aruz vezni ile yazmıştır. Zaten Dîvân'ında da aruz vezni ve gazel nazım şeklini tercih ettiği hayli şiiri bulunmaktadır. Bu da onun büyük oranda klasik şiirin havasını soluduğu, Anadolu sahasında daha yeni teşekkül etmeye başlayan bu gelenekten haberdar olduğu anlamına gelmektedir.

Yûnus'un, Anadolu sahasında divan sahibi ilk şair olmasından ve klasik Türk şiirini de etkilemiş bulunmasından hareketle şiirlerinde işlediği âşık tipine dair özelliklerin 14. yüzyıldan itibaren yazılmış divanlarda ne derece yansımalarını bulduğunu tespit etmek önem arz etmektedir. Zira bu açıdan da Yûnus'un klasik Türk şairleri üzerindeki etkisini ortaya koymak için böyle bir çalışma yapılmıştır.

Yûnus'un şiirlerinde geçen âşık tipi ile klasik şairlerin âşık tipine yaklaşımı arasındaki benzer ve ortak noktalar ile duruma göre de farklılıkların tespit edilip ortaya konulduğu bu çalışmada mukayese yönteminden yararlanılmıştır. Bunun yanı sıra doküman analizi ve anlama dayalı şerh yöntemlerinden de istifade edilmiştir. Yapılan bu çalışmada 14-18. yüzyıllarda öne çıkan ve daha ziyade klasik üslubu benimseyerek divanlarını ortaya koymuş olan şairler seçilmiş, yani doğrudan mutasavvıf şair olarak kabul edilenler bu çalışmaya dâhil edilmemiştir. Zira mutasavvıf şairlerin kahir ekseriyeti zaten Yûnus'un ya takipçisi olmuş ya da büyük oranda ondan etkilenmiştir. Dolayısıyla bu çalışmada âşık tipine dair Yûnus Dîvânı'nda geçen şiirlerde işlenen konuya, bakış açısına uygun olan klasik şairlere ait şiirler, ilgili başlıklar altında verilmiş ve açıklanmıştır. Böylece edebiyatımızda önemli bir konuma sahip olan âşık tipinin gerek Yûnus'un şiirlerinde nasıl ele alındığına gerekse klasik şairlerin benzer muhtevaya veya bakış açısına sahip olan beyitleri ne ölçüde ortaya koyabildiklerine dair bir araştırma yapılmıştır. Buna göre hem Yûnus Dîvânı hem de 14-18. yüzyıllarda yaşamış meşhur klasik şairlerin divanları âşık ve bununla ilgili kelimler bağlamında taranmış, tespit edilen beyitler âşık tipiyle ilgili özellikler doğrultusunda kategorik olarak sınıflandırılmıştır. Önce Yûnus'a ait

[2] Öte yandan Bayram Durbilmez, Yûnus Emre gibi mutasavvıf şairleri "Derviş Tarzı Türk Edebiyatı" başlığı altında değerlendirmek gerektiğini ileri sürmektedir (2019, s. 26-27).

beyitler ardından da klasik şairlerin beyitleri konuyla ilgili başlıklar altında örnek olarak verilmiştir. Nitekim meşhur ve öne çıkan çoğu klasik şairin divanı taranmış, ne var ki şiirlerinden alıntı yapılan şairler-sınırlı sayıda kalmış, onların isimleri ise aşağıda bir tablo hâlinde verilmiştir.

Tablo 1: Divanlarından alıntı yapılan klasik şairler

Dönemler	**Şairler**	**Top.**
14. yüzyıl	Kadı Burhâneddîn, Ahmedî	2
15. yüzyıl	Ahmed-i Dâî, Şeyhî, Ahmed Paşa, Necâtî, Mihrî, Mesîhî	6
16. yüzyıl	Fuzûlî, Bâkî, Hayâlî, Muhibbî, Taşlıcalı Yahyâ, Usûlî, Hayretî	7
17. yüzyıl	Şeyhülislam Yahyâ	1
Genel Toplam		16

Yukarıda paylaşılan şairler haricinde "Şeyhî, Nef'î, Nâbî,-Nâilî, Fehîm-i Kadîm, Nedîm, Şeyh Gâlib" gibi birçok şairin divanı da taranmış, ancak onların ele aldığı âşık tipiyle ilgili özelliklerin Yûnus'un şiirleriyle doğrudan veya yakından ilgisi bulunamadığı için bu çalışmada şiirlerinden alıntı yapma imkânı olmamıştır. Öte yandan burada şiirlerinden yararlanılan şairlerin doğrudan Yûnus'tan etkilendiğine dair somut bir bilgiyle sadece Usûlî Dîvânı'nın inceleme kısmında karşılaşılmıştır. Dîvân'ı yayına hazırlayan Mustafa İsen tarafından Usûlî'nin üslubu ve edebî yönüyle ilgili yapılan değerlendirmede, fikri duygu planına yükselterek tasavvufi şiirin lirik örneklerini verdiği, Yûnus'un işlenmiş dilini ve şiirlerindeki sadeliği Rumeli duyarlılığıyla başarılı bir şekilde birleştirdiği (bkz. 2020, s. 33, 43) ifade edilmektedir.

1. Klasik Edebiyatta Âşık Tipinin Temel Özellikleri

Âşık, sevgiliyi seven kişiye denmektedir. Şairler kendilerini âşık olarak saymakta, şiirlerinde ve özellikle gazellerinin çoğunda aşk duygusunu işlemektedirler. Klasik Türk edebiyatında âşık tipine ait özellikler âdeta kalıplaşmış, genel geçer hâle gelmiştir. Zaten bir tipten, yani âşık tipinden bahsedebilmek için sahip olduğu tüm özelliklerin zaman içerisinde vücut bulması ve tipleşme süreci tamamlandıktan sonra, adı zikredildiği zaman insanların zihninde büyük oranda aynı değer ve ortak özelliklerin canlanması gerekmektedir (Çelik, 2020, s. 304). Dolayısıyla bu tür kişi ya da kişiler için tip tabiri kullanılmaktadır. Nitekim pek çok divanda âşık tipinin benzer özelliklere sahip olduğu görülmektedir.

Gönlü sevgilinin aşkıyla dolup taşmış bulunan, yegâne düşüncesi ve gailesi sevgili olan âşığın, en dikkat çekici vasıflarından biri sevgilisi için dünya ve ahiretten, hatta kendinden dahi vazgeçmiş bir kişilik özelliği göstermesidir. Bunun yanı sıra klasik edebiyatta âşık, sadakat ve

teslimiyet sahibi, fedakâr ve vefakâr biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Canını hiç çekinmeden sevgili için feda edebilen, sevgiliden gelen cevr ü cefayı dahi hoşnutlukla karşılayan, en küçük bir iltifatı düğün bayram olarak algılayan âşık, daima sevgiliye kavuşmanın hayaliyle kendini avutmakta, ayrılıktan ötürü de yanıp yakınmaktadır. Âh ve feryat ederek, kanlı gözyaşı dökerek, bir bülbül misali şakıyarak derdini haykırdığı gibi, bazen de sessizce kendini aşkın ateşine bırakarak pervane misali yanıp kül olmaktadır.

Klasik Türk şiirinde âşık, sevgiliye meftun olan kimsedir (Demirbağ, 2024, s. 125). Aşkında samimî olan ve maddi bir beklentisi bulunmayan âşığın aşkı, mücerret güzelliğe karşı duyulan bir aşktır. Daha ziyade aşkını tek taraflı, platonik düzeyde yaşayan âşık, diğer yandan da sevgiliden daima lütuf beklemektedir (Pala, 2009, s. 37). Hatta sevgiliye ait bir özellik ve güzellik, bir bakış ve bir söz âşık için sarhoşluk nedenidir. Âşık bunları düşündükçe kendinden geçmektedir. Canını sevgilisine verecek kadar cömert olan, sözünde duran ve aşkında kararlı bir tutum sergileyen âşık, sevgiliden gelen her türlü eziyete katlanmasına rağmen sevgili en son olarak onu hatırlamakta, herkese iyi davrandığı halde âşığı daima ihmal etmektedir. Sevgili yüz vermedikçe âşığın aşkı artmaktadır. Bundan kurtuluş ise ya tahammül ya da sefer ile olabilecektir (Pala, 2009, s. 37). Birinci yolu seçerek sevgilinin her türlü eza ve cefasına göğüs gerip, asla ondan vaz geçmeyen, en ufak bir şikâyette dahi bulunmayan âşık, bu hâliyle sabır ve tahammül abidesi gibidir.

Klasik edebiyatta sevgili, padişah/sultan olup, âşık nazarında o gönül ülkesinin padişahı, güzellik ilinin ve hazinesinin sultanı konumundadır. Hüküm ve otorite sahibi bir varlık olarak karşımıza çıkan sevgilinin, bu hâliyle ve tasavvufun da etkisiyle ilahî sevgili olarak düşünüldüğünü söylemek mümkündür. Sevgilinin bu durumu karşısında âşık, bir kul ve köle mesabesindedir. Hatta âşık niyaz ehli ve isteyen (sâil), sevgili ise naz ehli ve veren (lütuf ve kerem sahibi) durumundadır. Muhtaç, aciz, biçare hâldeki âşığın, son derece zengin ve istiğna sahibi olan sevgiliden beklentisi güzelliğinin zekâtını vermesi, iltifat etmesidir.

Klasik Türk edebiyatında şâir, "âşık-maşuk-ağyar/rakip" üçgeninin birinci kişisidir (Pala, 2009, s. 37). Buna göre aşkın merkezinde sevgili bulunmakla birlikte, âşık olmadan maşuk olmayacağı için, aşkı aktif olarak üstlenen ve yaşayan kişinin bizatihi âşığın kendisi olduğunu söylemek mümkündür. Zaten Arapça dil kuralları çerçevesinde meseleye yaklaşıldığında âşık, ism-i fâil (işi yapan/özne) kalıbında gelmiştir. Bundan ötürü aşktan bahsedebilmek için önce bir âşığın olması gerektiği, sonra da bu duygunun muhatabı olan maşuka ihtiyaç duyulduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Âşık Veysel'in, "Güzelliğin on par'etmez/Bu bendeki aşk olmasa" (2018, s. 82) mısralarında âşığın aşkı olmadıktan sonra, sevgilinin güzelliğinin bir anlam ifade

etmeyeceğine dikkat çekilmekte, böylece aşkta asıl unsurun âşık olduğu görülmektedir. Kısacası âşığın aşkı sayesinde sevgilinin önemi açığa çıkmaktadır.

Âşık bu sevgisi içinde ağyar/rakip ile uğraşmak zorundadır. Rakipleri onun aşkına daima engel çıkarmaktadırlar (Pala, 2009, s. 37). Dolayısıyla âşığa düşen bu engelleri aşarak sevgiliye kavuşmak olmalıdır. Ancak işi o kadar da kolay değildir. Bu durum, Kaf Dağı'nın ardındaki Zümrüd-i Anka kuşunu bulmaya benzemektedir.

2. Yûnus'un Âşığa Bakışının Klasik Edebiyattaki Akisleri

Âşıklık geleneği İslamiyet öncesi Türk şiirinden itibaren başlamış, İslami dönemde değişim geçirerek tasavvuf edebiyatının etkisiyle devam etmiştir (Güzel, 2009, s. 43). Bilhassa bu dönemde mutasavvıfların kendilerini âşık olarak adlandırmalarıyla âşık tipinin tasavvufi boyut kazandığı görülmektedir. Nitekim şairin Dîvân'ında yer yer Âşık Yûnus mahlasını kullandığına rastlanmaktadır (bk. 192/8, 289/9, 351/14 vd.) Dolayısıyla şair, kendini âşık olarak gördüğü gibi, şiirlerinin çoğunda da âşık tipine dair hususlara değinmektedir. Bu özelliklerin tespit edilmesi Yûnus Emre ve dönemindeki hâkim şiir anlayışı hakkında bilgi edinmemize yardımcı olacağı için önemli olduğu gibi, kendinden sonraki dönemlerde yaşamış ve klasik edebiyat içerisinde değerlendirilebilecek şairler üzerinde ne ölçüde etkili olduğunun ortaya konulması yönüyle de önemlidir. Zira bu sayede Yûnus'un hem klasik şiir geleneğine olan katkısı hem de ne derece geniş bir şair topluluğunu etkilediği tespit edilebilecektir.

2.1. Sevgiliyi Hakikaten Seven Âşık

Aşkta hakiki olan ne kadar makbul ise gerçek, samimi ve sadık âşık olabilmek de o derece kayda değerdir. Âşıklıkta en önemli özellik de bu olsa gerektir. Bundan dolayı klasik şairler kendilerini gerçek/sadık âşık olarak sevgilinin diğer sevenlerini (rakipleri) de müddei (sahte âşık) olarak tanımlamaktadırlar. Yûnus'un da birçok yerde kendini gerçek âşık olarak gördüğü, gerçek âşıklığın gereklerinin neler olduğu yönünde sözler sarfettiği tespit edilmiştir.

Gerçek 'âşık olanlarun hemen dostı sever cânı
Unıdur kibr ü kînini ma'şûka terk ider cânı (Yûnus, 377/1).[3]
'Âşıḳ oldur 'ışḳ içinde ol dil ü cândan giçe
'Âşıḳ olmaz terk-i ser ḳılmaya cânândan giçe (Muhibbî, G. 2555/1).[4]

[3] Yûnus Emre'nin Dîvânı ile ilgili birçok çalışma yapılmıştır. Ancak burada Mustafa Tatcı tarafından hazırlanan "Yûnus Emre Dîvân-ı İlahiyât" adlı eserden yararlanılmıştır. Bu makalede şiirler nazım şekillerine göre değil, sadece sıra numarası verilerek tümüyle numaralandırılmıştır. Buna göre ilk sayı şiirin Dîvân'daki sıra numarasını, bölü işaretinden sonraki sayı da beyit-dörtlük numarasını vermektedir.

[4] Bu çalışmada yararlanılan klasik şairlere ait divanların çoğu transkripsiyon işaretleri kullanılarak akademik tarzda hazırlanmış, bazısı da transkripsiyon işaretleri kullanılmadan ve kelimelerin güncel hâlleri tercih edilerek yayınlanmıştır. Alıntı yapılan şiirlerde yazım birliğinin sağlanması amacıyla transkripsiyon işaretleri kullanılmamıştır. Sadece uzun ünlüyü gösteren düzeltme işareti (^) ve ayn harfi için kullanılan ters ayraca (') yer

Gerçek âşık olanların canının hemen dostu seveceğini, kibri kini unutup canını sevgiliye terk edeceğini söyleyen Yûnus, gerçek âşıkların gönlünün dosta hemen ısındığını, kibir ve kin gibi kötü hasletlerden uzak olduklarını ve canlarını sevgili uğruna verdiklerini vurgulamaktadır. Muhibbî ise gönül ve canından geçenin gerçek âşık olduğunu, sevgiliden geçip de başını terk etmeyenin, yani canından geçmeyenin gerçek âşık olmayacağını dile getirmektedir.

Şol kim sorar dost kandadur kanda dirisen andadur
Ma'şûkıla seyrândadur girçek 'âşık olan kişi (Yûnus, 372/11).
Mahabbetden murâd olan egerçi vasl-ı dilberdür
Muḥibbî'aşıḳ oldur kim kala ancak temâşâda (Muhibbî, G. 2539/5).

Dostun nerede olduğunu soran kişiye, "nerede dersen ondadır" diyen Yûnus, gerçek âşık olan kişinin sevgili ile seyranda olduğunu söylemektedir. Buna göre gerçek âşığın, yâri ile hemhâl olduğuna işaret etmektedir. Zaten âşıklar gerek ilahî gerekse beşerî aşkta sevgilinin muhitinde olmayı, gezinmeyi kendileri için bir görev kabul etmektedirler (Demirbağ, 2024, s. 125). Nitekim Muhibbî de mahlasını anarak "Her ne kadar aşktan maksat sevgiliye vuslat ise de ancak temaşada kalan gerçek âşıktır." diyerek gerçek âşığın sürekli sevgiliyi seyreder vaziyette olduğuna dikkat çekmektedir.

Yûnus girçek 'âşıkısan ırılmadın togru durgıl
Irılmadın togru varan ol göriserdür dîdârı (Yûnus, 408/7).
Dogrı yolına varanlar Hak dîdârını görenler
Hey meded gerçek erenler himmet eylen himmet eylen (Usûlî, G. 68/5).

"Ey Yûnus! Gerçek âşık isen uzaklaşmadan doğru duruver. Ayrılmadan doğru varan o kişi sevgilinin cemalini görecektir." diyen şair, gerçek âşığın istikamet sahibi olduğunu ve bu sayede ilahî cemali görebileceğini ifade etmektedir. Usûlî ise gerçek erenlerden/âşıklardan medet dileyip, himmet etmelerini isteyerek bu kişilerin sevgilinin doğru yoluna varanlar ve Hakk'ın cemalini görenler olduğunu dile getirmektedir. Dolayısıyla şair, doğru yola varmanın, istikamet sahibi olmakla gerçekleşebileceğine ve böylece ilahî cemalin görülebileceğine atıf yapmaktadır.

2.2. Sevgili Uğruna Canını Feda Eden Âşık

Aşkta fedakârlık ve özellikle sevgili yolunda candan dahi vazgeçebilmek önemlidir. Bu hususla ilgili birçok örneği Yûnus'ta da görmek mümkündür.

Cânını 'ışk yolına virmeyen 'âşık mıdur

verilmiştir. Ancak örnek olarak verilen şiirlere ait kelimeler ve eklerin okunuşu ve imlası üzerinde bir değişiklik yapılmamıştır. Bunun yanı sıra her bir örneğin sonunda parantez içerisinde şairin mahlası, alıntı yapılan şiirin nazım şekli (G.=Gazel, K.= Kaside), bölü işaretinden sonra da beyit-bend numarası verilmiştir.

Cehd eyleyüp ol dosta irmeyen 'âşık mıdur (Yûnus, 36/1).

Muhibbî kim ki 'âşıkdur bu yolda terk-i cân itmez

Kosun ol da'vî-i 'ışḳı ana ol kurı bühtândur (Muhibbî, G. 538/5).

"Sen cânından geçmeden cânânı arzularsın" (255/1)[5] diyerek bir şiirine başlayan Yûnus, sevgiliye vuslat için candan geçmek gerektiğini haykırmakta, "Maşuk için canını vermeyen âşık mıdır?" (357/1) diye sormakta, üstteki beyitte de canını aşk yoluna vermeyenin ve çaba sarf edip o dosta ermeyenin âşık olamayacağını vurgulamaktadır. İstifham sanatından yararlanarak gerçek âşığın, aşkı ve dolayısıyla sevgilisi uğruna canından vaz geçmesi gerektiğine dikkat çekmektedir. Muhibbî ise bu yolda canını terke etmeyen âşığın, o aşk davasını bırakmasını, zira ona o davanın kuru iftira olacağını ifade etmektedir. Buna göre her iki şair de canından vazgeçebilenin gerçek âşık olabileceğine işaret etmektedir.

Cânlar fidâ yoluna bu cân kayusı degül

Sen cânı gerek bana cihân kayusı degül (Yûnus, 165/1).

Cân u dil kaydını çekmekden özüm kurtardum

Cânı cânâneye etdüm dili dil-dâre fidâ (Fuzûlî, G. 15/6).

Canını Hak yoluna feda eylemesini kendine telkin eden Âşık Yûnus (192/8), sevgili yoluna canların feda olduğunu, bu can endişesini taşımadığını söylemekte, canı olarak gördüğü sevgilinin kendisine gerekli olduğunu ve bu dünyayı umursamadığını vurgulamaktadır. Fuzûlî ise can ve gönül kaydını çekmekten özünü kurtardığını ve canını sevgiliye gönlünü de bir güzele (sevgiliye) feda ettiğini söylemekte, böylece sevgili uğrunda canını feda ederek bu bağ ve endişeden kendini soyutladığını ifade etmektedir.

Kanı girçek 'âşık kanı gelün isteyelim anı

Bî-çâre Yûnus'un cânı dost yolına îsâr olur (Yûnus, 93/7).

Sen çu mihmân olasın başımı alıp elime

Ayagına kılam isâr elimden ne gelir (Ahmed Paşa, G. 57/6).

Ben cânı itdügüm ayagun tozına nisâr

Maʿzûr dut ki bulamadum dahı dest-res (Ahmedî, G. 294/4).

Gerçek âşığın nerede olduğunu soran Yûnus, gelin onu isteyelim diyerek muhatabından böyle bir talepte bulunmakta, çaresiz Yûnus'un canın dost yoluna ikram olduğunu söylemektedir. Şair burada çaresizliğini öne çıkardığı gibi, canını sevgilinin yolunda bir bağış,

[5] Çoğunlukla Yûnus'tan kısmen de birkaç klasik şairden mısra düzeyinde yapılan ve makale metni içinde yer verilen alıntıların gösterilme biçiminde, mısranın yahut beytin kolayca bulunmasına olanak verdiği için beyitlerin gösterilişindeki yöntemin aynısı takip edilmiştir. Buna göre parantez içindeki ilk sayı Yûnus Dîvânı'ndaki sıra numarasını, ikinci sayı beyit numarasını vermektedir. Aynı durum -alıntı yapılan şiirin nazım şekli belirtildikten sonra- diğer şairler için de geçerlidir.

ihsan misali saçıp feda ettiğine dikkat çekmektedir. Ahmed Paşa da gönül evine sevgilinin misafir olması hâlinde, başını eline alıp onun ayağına cömertçe vereceğini söylemekte, "elimden ne gelir?" diye soru yönelterek başını sevgili için feda etmekten başka bir şeyin elinden gelmediğini, bir bakıma çaresizce bunu yapmak durumunda olduğunu ifade etmektedir. Ahmedî ise "Canımı aziz ayağının tozuna nisar etmemi (karşılıksız vermemi) mazur gör ki bulmadım bundan başka bir zenginlik/variyet." diyerek özrünü, bir bakıma çaresizliğini beyan etmekte, âşık olarak canını cananın ayağı toprağına seve seve verebileceğini vurgulamaktadır.

Yûnus yüzün kaldurmagıl 'âşıklarun ayagından
Fidâ eyle yüz bin cânı andan bulasın Sübhân'ı (Yûnus, 402/7).
Cânını fedâ kılan kişi erişir Hakka
Hak yoluna vardım (ben baş) oyandım aldım cân (Hayâlî, G. 446/4).

Yüzünü âşıkların ayağından kaldırmamasını kendine söyleyen Yûnus, yüz bin canını feda eylemek suretiyle Sübhan'ı bulabileceğini dile getirmektedir. Hayâlî ise cananı feda kılan kişinin Hakk'a erişeceğini, kendisinin de Hak yoluna vardığını ve başını vererek can aldığını, aslında Hakk'a (ilahî sevgiliye) ulaşmakla asıl canına kavuştuğunu ifade etmektedir.

Cân ne imiş dost yolına 'âşık anı terkitmeye
Bu cânıla bin cân alur cânın Hak'a viren kişi (Yûnus, 372/5).
Öldiler ölmezden öndin oldılar hayy-ı ebed
Virdiler cân buldılar bir özge cân abdâllar (Hayretî, K. 8/4).

Yûnus, sevgili uğruna canın rahatlıkla terk edilebilecek bir şey olduğunu, canını Hakk'a feda edenlerin bu can ile bin can aldıklarını, yani ebedî hayata kavuştuklarını vurgulamaktadır. Hayretî de "Ölmeden evvel ölünüz." (Aclûnî, 2019, s. IV/136) hadisine telmihle abdalların (âşıklar) ölmeden önce ölüp ebedî hayata nail olduklarını, canlarını verip bir özge can bulduklarını ifade etmektedir. Dolayısıyla ölümsüzlüğe kavuşmak için önce manen ölüp sevgili uğrunda can vermek gerekmektedir.

2.3. Sevgili İçin İki Cihanı ve Varlığını Dahi Terk Eden Âşık

Sevgiliye vuslat yolunda âşığın önünde türlü engeller vardır. Bu engellerin aşılması vuslat için önemlidir. Tasavvufî bakış açısıyla müridin, hakikat basamağına yükselerek sevgiliye kavuşabilmesi için dünyayı (terk-i dünya), ahireti (terk-i ukba), kendi varlığını (terk-i hestî/beden), hatta terk düşüncesini (terk-i terk) dahi terk etmesi, yani bütün bağlardan soyutlanması gerekmektedir. Buna göre tasavvuftaki terk düşüncesini gündeme getiren Yûnus, bazı beyitlerinde âşığın kendi varlığını, dünyayı ve dünyalıkları, hatta ahireti yani cenneti dahi terk eylemesi gerektiğini vurgulamaktadır. Zira bütün bunlar sevgiliye vuslat yolunda hep birer engeldir. Nitekim Yûnus'un bu bakış açısıyla meseleye yaklaştığı çokça şiiri bulunmaktadır.

Üstelik birçok şair de aynı düşünceyle hareket etmiş, dünya, ahiret ve kişinin kendinden vazgeçerek maksadına erişebileceğini söylemişlerdir.

N'ider 'âşık hânumânı sensüz cihânı yâ cânı
İki cihân fidâ sana kimsene gümân dutmaya (Yûnus, 3/10).
İki cihânı terk eder uşda bu gün yarın
Tâ kim Necâti bir ola sen meh-likâ ile (Necâtî, G. 549/6).
Vereyim vaslına bu bir cânı
Nice bir cân iki cihâna değer (Necâtî, G. 73/5).

Gerçek 'âşık olan kişinin dünya ve ahireti anmaması gerektiğini söyleyen Yûnus (2/2), sevgilinin olmadığı evi, barkı, dünyayı ve canını istemediğini, sevgili için iki cihanı da feda ettiğini ifade etmekte, bundan hiç kimsenin şüphe duymamasını vurgulamaktadır. Necâtî de ay yüzlü sevgili ile bir olmak için bugün yarın şu dünyayı terk edeceğini, hatta sevgiliye vuslat için değil ki bir canın, iki cihanın dahi verilebileceğini söylemekte, sevgili ile bir olmak uğruna dünyadan hemencecik ve hiç çekinmeden vazgeçebileceğini belirtmektedir.

Terk eylegil sen senligün anun 'ışkını bul anun
Bu 'ışk içinde ölenün kan bahâsı dîdâr olur
'Âşıklar lâ-mekân olur cihânun terkini urur
Cân u cihân ne nesnedür çün dostıla bâzâr olur (Yûnus, 93/4-5).
Cânlar fidâ mahabbet-i cânâne ser degül
Erbâb-ı 'aşka terk-i ser itmek hüner degül (Bâkî, G. 290/1).
Bin cânı oluban sana terk itse Ahmedî
Ayagunun gubârı behâsın öder degül (Ahmedî, G. 391/7).

Bir şiirinde "Bize dîdâr/sevgilinin cemali gerek dünya gerekmez." (102/1) diyen Yûnus, "Sen senliğin terk eyle, O'nun aşkını bul. Bu aşk içinde ölenin kan pahası/değeri sevgilinin cemali olur. Âşıklar mekânsız olur, dünyanın terkini vurur. Can ve cihan da nedir? Zira dostla pazar olur." demekte, sevgilinin aşkını bulmak ve cemalini görmek için âşığın kendi varlığından ve dünyadan vazgeçmesi gerektiğine dikkat çekmektedir. Bâkî de sevgilinin aşkına sadece baş değil, canların feda olduğunu, âşıklara başı terk etmenin hüner olmadığını dile getirmekte, âşıklığın gereklerinden birinin sevgili için kişinin kendi varlığından geçmesi olduğuna işaret etmektedir. Ahmedî ise mahlasını da anarak bin canı olup sevgili için terk etse, ayağı tozunun pahasını ödeyemeyeceğini ifade etmektedir.

Yûnus eydür dimegil dostı girçek severin
Dostı girçek sevenler benligin elden kodı (Yûnus, 369/9).

'Işkunı nice idem terk cihân-ıçun i cân

Ne revâ ola ki ol genci bu vîrâne virem (Ahmedî, G. 436/4).

Yûnus, dostu gerçek sevdiğini söylememesini kendisine telkin etmekte, dostu gerçek sevenlerin benliğini elden bıraktıklarını, yani benliklerinden vazgeçtiklerini dile getirmektedir. Ahmedî de "Senin aşkını dünya için nasıl terk edeyim? O hazineyi bu virane için vermem uygun olur mu?" diye sormakta, hazine olarak gördüğü sevgiliye olan aşkından bu virane uğruna vazgeçmesinin hiç de yakışık almayacağını vurgulamaktadır.

Cennet Cennet didükleri

Bir ev ile bir kaç Hûrî

İsteyene virgil anı

Bana seni gerek seni (Yûnus, 381/8).

'Âşık mı diyem ben ana Tanrı'nun uçmagın seve

Uçmak dahı tuzagımış mü'min cânların tutmaga (Yûnus, 1/4).

Gerekmez revh[6]*-ıla reyhân gerekmez hûr-ıla vildân*

Gerekmez Ravza-i Rıdvân bana sini gerek sini

Gerekmez mülket-i dünyâ gerekmez devlet-i 'ukbâ[7]

Gerekmez kevser-i tûbâ bana sini gerek sini (Ahmedî, G. 649/3, 5).

Gönül dîdârun özler bâğ-ı rıdvân ile eglenmez

Senün şiven görenler hûr u gılmân ile eglenmez (Yahyâ, G.148/1).

Bir ev ve birkaç huriden oluşan, yani nihayetinde maddi nimetleriyle cennetin dahi kesret olduğunu ifade eden Yûnus, bunları isteyene, yani zahit ve benzeri kişilere-vermesini, kendisine bizzat sevgilinin gerekli olduğunu söylemektedir. "Ey zahit! Sana cennet, Mihrî'ye sevgilinin cemali gerek" (G. 126/7) diyen Mihrî Hatun da âşık ve zahit arasındaki bu farka dikkat çekmektedir. Âşığın asıl maksadı bizatihi sevgilidir. Dolayısıyla cennet âşık için ilahî cemale ulaşma yolunda bir engel olarak durmaktadır. Nitekim bir başka beytinde Yûnus, Allah Teâlâ'nın-cennetini sevenlere âşık diyemeyeceğini, müminlerin canlarını tutmak noktasında cennetin dahi tuzak olduğunu vurgulamaktadır. Aynı redifi kullanan Ahmedî de rahatlık, hoş koku, huri, vildan ve Rıdvan'ın bahçesine (cennet) gerek duymadığını, dahası dünya mülkünün, ahiret nimet ve saadetinin, kevser ve tubanın gerekli olmadığını kendisi için bizzat sevgilinin gerekli olduğunu söylemektedir. Son olarak gönlünün sevgilinin cemalini özlediğini Rıdvan'ın bahçesi ile ve onun işvesini görenlerin de huri ve gılman ile eğlenmeyeceğini vurgulayan

[6] Divanda "rûh" olarak yazılmış olan bu kelimenin, "revh" olarak okunması daha uygundur.
[7] Divanda "akbâ" olarak yazılmış olan bu kelimenin "ukbâ" şeklinde okunması daha uygundur.

Şeyhülislam Yahyâ da aynı bakış açısıyla hareket etmekte, âşığın yegâne arzusunun sevgili olduğuna dikkat çekmektedir.

2.4. Harap ve Bitap Bir Hâlde Ah Çeken Âşık

Sevgiliden ayrı kalmaktan ve onun cevr ü cefasından ötürü âşıkların ah çekip feryat ettikleri, aşırı derecede ağlamaktan ötürü âdeta kanlı göz yaşı döktükleri ve dert esiri oldukları için benizlerinin sararıp solmuş vaziyette olduğu şiirlerde sıkça işlenmektedir. Üstelik âşığın ahının bir duman, hatta kıvılcım misali göklere çıkarak oradaki gök cimlerini dahi yakıp kül ettiği ve benzeri tasavvurlarla âşığın içler acısı durumun anlatıldığı hususlara rastlanmaktadır. Yûnus'un bazı beyitlerinde de âşığın ahına, kanlı gözyaşına, benzinin solgun ve ciğerinin kebap oluşuna değindiği görülmektedir.

Hocam 'âşık olanlarun işi âhıla zâr olur
Hasretinden ol ma'şûkun gözi yaşı bınar olur (Yûnus, 93/1).
Ey gönül her mübtelâ kim 'âşıḳ-ı dîdâr olur
Bagrı başlu gözi yaşlu işi âh u zâr olur (Hayretî, G. 56/1).

"Hocam" diyerek muhatabına seslenen Yûnus, âşıkların işinin ah ile zar olduğunu o maşukun hasretinden göz yaşlarının pınar olduğunu söylemekte, âşığın gece gündüz inleyip aslında yâri görmeyi dilediğini (93/2) eklemekte, dolayısıyla sevgiliye olan özlemlerinden ötürü âşıkların işinin inlemek, feryat etmek ve ah çekmek olduğuna işaret etmektedir. Hayretî de gönlüne seslenerek güzel yüzlü sevgilinin âşığı ve müptelası olanların bağrı yaralı, gözü yaşlı ve işinin ah u zar (yanıp yakınma) olduğunu dile getirmektedir.

Dün-gün kılayın âh u zâr 'âşık olayın il ü şâr
Dökeyin kanlu yaşumı zârılıklar eyleyeyin (Yûnus, 283/5).
Dögünüz ḥasret taşıyla bagrumuz tolu baş ile
Âh ile ḳanlu yaş ile hele bir demdür sürelüm (Usûlî, G. 84/2).

Gece gündüz ah ve zar kılmayı, il ve şehir içre âşık olmayı, kanlı yaşını dökmeyi ve feryatlar eylemeyi kendisine telkin eden şair, sevgiliden ayrı kalmışlığın verdiği ızdırabı bu tarz sözleriyle ortaya koymaktadır. Usûlî ise âşıklar olarak bağırları yara ile dolu bir hâlde hasret taşıyla dövünüp, ah ve kanlı yaş ile hele bir dem/devran sürmelerini telkin etmektedir. Dolayısıyla Yûnus gece gündüz ah ederek bütün bir ömrünün bu şekilde geçtiğine vurgu yaparken, Usûlî de demdir sürelim, yani zamanı bu şekilde geçirelim diyerek buna dikkat çekmektedir. Demin aynı zamanda burada kan anlamına da işaret edildiğini söylemek mümkündür.

Benzüm sarı gözlerüm yaş

Bagrum pâre yüregüm baş

Hâlüm bilen dertlü kardaş

Gel gör beni ʻışk n'eyledi (Yûnus, 404/4).

Nice bir ey lâle-ruh benzim zaʻafrân eylemek

Âşık-ı bî-çârenin küynüklü ahi yok mudur (Necâtî, G. 59/2).

Bagrımın yandığına benzim sarısıdır nişân

Ey yüzü gül lâ-cerem küynükde olur zaʻferân (Necâtî, G. 407/1).

Âşığım diyen o kişilerin nişanlarının olduğunu (415/5) söyleyen Yûnus, benzinin sarı, gözlerinin yaşlı, bağrı paramparça, yüreği yaralı olduğunu ifade ederek âşıklık alametlerinden bazılarını sıralamaktadır. Dörtlüğün devamında ise hâlini bilen dertli kardeşe (bir başka âşığa) seslenerek "Gel gör beni aşk ne eyledi" demektedir. Necâtî ise lale yanaklı sevgiliye seslenerek benzini safran eylemenin nasıl olduğunu sormakta, "Çaresiz âşığın iç yakan ahı yok mudur?" diyerek sorusunu devam ettirmektedir. İkinci beyitte de gül yüzlü sevgiliye hitapla bağrının yandığına benzinin sarısının nişan olduğunu ve şüphesiz safranın yanmada, yani yanmak suretiyle meydana geldiğini söylemektedir. Böylece her iki şairin de âşığın bağrı yanık, benzi sararıp solmuş bir hâlde oluşuna vurgu yaptığı görülmektedir.

2.5. Ayrılıktan Dolayı Kanlı Yaş Döken Âşık

Âşık, sevgiliye olan hasretinden, aşkının yakıcılığından ötürü göz yaşları dökmekte, hatta o kadar çok ağlamaktadır ki bu, âdeta kanlı göz yaşı hâlinde tezahür etmektedir. Yûnus'un da bu hususa yer verdiği görülmektedir.

Firâkun bagrumı taglar ne bilsün kadrüni saglar

Seni görmeyeli dostum bu gözüm kanlı yaş aglar (Yûnus, 55/1).

Gerçek ʻâşık olanlarun yüzinde nişânı olur

Dün ü güni turmaz akar gözleri yaşınun kanı (Yûnus, 377/3).

Göz yaşı beniz sarusı vü cism nizârı

Yitmez mi ʻceb ʻışkumuza bunca delâil (Kadı Burhaneddîn, G. 671/4).

Ey Muḥibbîsaklar iken ʿışkum oldı âşikâr

Eşk-i surh u rûy-ı zerdüm ile ʻıyândur tâzece (Muhibbî, G. 2396/5).

Sevgiliyi nazara alarak "Ayrılığın bağrımı dağlar. Sağlar kıymetini ne bilsin? Dostum, seni görmeyeli bu gözüm kanlı yaş ağlar." diyen Yûnus, sevgiliden ayrı kaldığı andan beridir gözünün kanlı yaşlar döktüğünü ifade etmektedir. İkinci beyitte ise gerçek âşık olanların yüzünde emaresi/nişanı olduğunu, gece ve gündüz kanlı göz yaşlarının durmadan aktığını söyleyen şair, âşıkların benzinin sarı oluşuna işaret etmekte, sürekli kanlı gözyaşı döktüklerine değinmektedir. Kadı Burhaneddin ise "Gözyaşı, beniz sarısı ve cisim/beden zayıflığı bunca delil

olarak acaba aşkımıza yetmez mi?" demekte, âşığın gözü yaşlı, benzi sarı ve bedeni zayıf ve bitkin olduğunu bütün bunların sevgiliye olan aşkına delil olarak yettiğini ifade etmektedir. Mahlasını anarak kendine seslenen Muhibbî de aşkını saklar iken kanlı gözyaşı ve sarı benzi ile daha yeni aşikâr/ayan olduğunu söylemekte, dolayısıyla sevgiliye olan aşkının emareleri olarak kanlı gözyaşı ve sarı benizli oluşuna vurgu yapmaktadır.

'Âşıkam diyen cânlarun bagrı kebâbdur anlarun
Gözlerinün akan yaşı cigerünündür kanları (Yûnus, 415/4).
Cândaki 'ışk odı ola oldur nişânı kim
Bagrı kebâb gözlerinün yaşı kan ola (Ahmedî, G. 35/5).

Âşığım diyen canların bağrının kebap olduğunu gözlerinden akan yaşın ciğerinin kanları olduğunu ifade eden Yûnus, âşıkların bağrı kebap, ciğer kanın ise gözlerinden kanlı yaş hâlinde aktığını vurgulamaktadır. Ahmedî de candaki/gönüldeki aşk ateşine nişan olarak âşığın bağrı kebap ve gözlerinin yaşı kan oluşunu göstermekte, böylece âşığın ne hâlde olduğunu tasvir etmektedir.

2.6. Aşk Ateşiyle Yanıp Kül Olan Âşık

Âşık, aşk ateşiyle yanıp kül olan, hatta aşkından ötürü çektiği ah ile dünyaları yakan bir kişidir. Aşk ateşi o derece fazladır ki cehenneme benzetildiği gibi, bazen ondan da ziyade olarak tasvir edilir. Böylece âşık asıl cehennemini ve daha fazlasını aşkının ateşinde yanmak suretiyle yaşamış olmaktadır. Dolayısıyla zaten aşk ateşiyle kat kat yanan âşıklar için cehennem azabının olmayacağı yer yer söz konusu edilebilmektedir. Nitekim "Yedi veyil Tamu'sunu kül eyler 'âşıklar âhı" (1/9) diyen Yûnus da âşığın aşk ateşi ve ahıyla cehennemi dahi yakabileceğine işaret ederek benzeri yaklaşım sergilemektedir.

Yana yana kül oluban sen ma'şûkanun yolına
Günde bin kez yanarısam dostdan yüzüm dönmez benüm (Yûnus, 226/3).
Eyledi düşmen sözi ile çün ol yâr terk
Günde bin kez öldüre itmem anı zinhâr terk (Muhibbî, G. 1557/1).
Belâ tîgiyle bin kez öldürürsün
Muhibbî'nün sanadur yine meyli (Muhibbî, G.2716/5).

"Pervane gibi ateşe yanmayan âşık mıdır?" (36/5) diye soran Yûnus, sevgiliyi nazara alarak onun yoluna yana yana kül olup, günde bin kez yansa da dosttan yüzünü çevirmediğini söylemektedir. Buna göre şair beyitte, sevgili için yanıp kül olan âşık tasavvuru oluşturduğu gibi, vefalı oluşuna da dikkat çekmekte, her şeye rağmen sevgiliden yüzünü döndürmediğini, yani ondan vazgeçmediğini vurgulamaktadır. Benzer şekilde Muhibbî ise bir beytinde "Eğer

yüz bin kez bela, mihnet ve dert gönderse de Leyla'dan el çekmeyeceğini" (G. 1993/2) söylemektedir. Üstteki beyitlerinde de "Mademki o yâr düşman sözü ile terk eyledi. Günde bin kez öldürsün, yine de asla onu terk etmem." demekte, hatta sevgili, bela kılıcıyla bin kez öldürmesine rağmen, yine Muhibbî'nin meylinin ona olduğunu, yani ondan hiç mi hiç vazgeçemeyeceğini dile getirmektedir.

2.7. Sevgilinin Cefasına Katlanan Âşık

Sevgili naz ve cefa ehli, âşık ise niyaz ve vefa ehlidir. Âşığa düşen sevgilinin cefasına tahammül etmek ve bu sayede iltifatına mazhar olmaktır. Öte yandan âşık, her ne kadar sevgiliden lütuf ve ihsanda bulunmasını, iltifat etmesini beklese de onun kahır, eziyet ve zulmetmesini de hoşnutlukla karşılayabilmelidir. Bu olgunluğu ve teslimiyeti gösteren kişi gerçek âşıktır. Dolayısıyla sevgiliden gelebilecek bela, musibet ve cezalara da başım gözüm üstüne diyebilmek âşıklıkta önemli bir aşamadır, mertebedir. Bu hususta Yûnus'a isnat edilen, ancak İbrahim Tennûrî'ye ait olduğu belirtilen meşhur "Kahrın da hoş lütfun da hoş" (2005: XXIX) nakaratlı ilahi hemen akla gelmektedir. Zaten bizzat Yûnus'a ait olan şiirlerde de buna benzer dikkat çekici ifadeler geçmektedir. Dolayısıyla Yûnus da yer yer sevgilinin cefasına katlanmayı, dahası onu bir lütuf olarak görmeyi tavsiye etmekle, âdeta klasik âşık profili çizmektedir.

İy Yûnus sen dostunun cefâsına katlangıl
Yüregine 'ışk okın urmayan 'âşık mıdur (Yûnus, 36/7).
Ey dil hemîşe cevr ü cefâya tahammül it
Sanma cihânda her kişinün bir belâsı yok (Mihrî, 76/9).
Sabr eyle 'ışk derdine çâre diler-isen
Ki ol derde sabrdur ayruh devâsı yoh (Ahmedî, G. 116/5).

Şair kendine hitapla dostunun cefasına katlanmayı telkin etmekte, yüreğine aşk okunu vurmayanın âşıklığını sorgulamaktadır. Mihrî Hatun da gönlüne seslenerek daima cevr ü cefaya tahammül etmesini bu dünyada herkesin bir belasının, sıkıntısının olduğunu söylemekte, bu hususta yanlış zanna kapılmamasını kendine telkin etmektedir. Ahmedî ise muhatabına/kendine yönelerek "Aşk derdine çare ister isen sabreyle, ki o derdin devası sabırdır, başka devası yoktur." demekte, aşk derdine âşığın sabretmesi gerektiğine dikkat çekmektedir. Dolayısıyla âşıktan beklenen sabırlı, tahammül sahibi olmasıdır.

Aglamak gülmek 'âşıka dirilmek ölmek 'âşıka
Kahırla lutfı bir bilür bilmez melûl oldugını (Yûnus, 390/4).
Ger kahr u ger cefâ ola ger mihr ü ger vefâ
Dil-dâzeye ne kim ide dil-dâr hoş gelür (Ahmedî, G. 256/2).

Bana lutfun u kahrun kamu hoşdur

Ki kalmaz 'ışk eri sûd u ziyâne (Ahmedî, G. 553/6).

Bir şiirinde, "Her kim hakikat süre, kahrı lütfu bir göre." (295/22) diyen ve kahrı hoş görmek gerektiğine (295/23) vurgu yapan Yûnus, ağlamanın, gülmenin, dirilmenin ve ölmenin âşığa ait olduğunu, âşığın kahır ve lütfu bir bildiğini ve üzgün olmaktan bihaber olduğunu dile getirmektedir. Dolayısıyla âşığın, kahrı ve lütfu denk gören, her ikisini de hoşnutlukla karşılayan bir kişiliğe sahip olması gerektiğine işaret etmektedir. Ahmedî ise ister kahır ister cefa ister sevgi ve merhamet ister vefa olsun gönlünü vermiş/kaptırmış olana (âşığa) sevgilinin yaptığı her şeyin hoş geldiğini söylemektedir. Buna göre âşık olarak şaire sevgilinin lütfu ve kahrı bütünüyle hoş gelmektedir, zira aşk eri fayda ve zarara takılmayan, bu tür hesapları olmayan kişidir.

2.8. Ânı Yaşamayı Gaye Edinen Âşık

Tasavvufta sufinin ibnü'l-vakt (vaktin oğlu) olduğu düşüncesi vardır. Bu anlayış, tasavvuf ehli olan birinin anı en güzel şekilde yaşaması gerektiğini ortaya koyan bir düşüncedir. Tasavvufun etkisiyle bu anlayışın edebiyatta ve âşıklar nezdinde de devam ettiği görülmektedir.

'Âşıkısan dîdârına koma bugüni yarına

Girenler 'ışk bâzârına kendözinden bîzâr olur (Yûnus, 93/3).

Şol ki yârı hoş görüp komaz bu günü yarına

Cenneti didâra satar aşk ola didârına (Necâtî, G. 504/1).

Yûnus, kendisine ve muhatabına yönelik olarak, "Sevgilinin cemaline âşık isen bugünü yarına koyma. Aşk pazarına girenler kendi özünden bıkmış/bezmiş olur." demekte, dolayısıyla aşkı anda yaşamayı, aşk pazarının hesabını ertesi güne bırakmamayı telkin etmektedir. Necâtî ise yâri hoş görüp bugünü yarına koymayan kişinin cenneti sevgilinin cemali için sattığını ifade etmekte ve "onun dîdârına aşk olsun" diyerek o güzellik/cemal karşısındaki hayranlığını vurgulamaktadır.

Gelün bugün yanalum yarın yanmamagıçün

Ölelüm ölmeziken yine ölmemegiçün (Yûnus, 251/1).

Vaktunı hoş dut ölmedin fevt itme kadrin bilmedin

Dün geçdi yarın gelmedin şükr it bugünki demlere (Ahmed-i Dâî, G. 32/6).

Yûnus, yarın yanmamak için bugün yanmayı, yine ölmemek için hazır daha hayatta iken, ölmezden önce ölmeyi muhataplarına tavsiye etmekte, yukarıda da geçtiği üzere "Ölmeden evvel ölünüz." hadisine atıf yaptığı gibi bugünü iyi değerlendirmeyi ve âşık olarak anı yaşamayı telkin etmektedir. Ahmed-i Dâî de ölmeden önce vaktini hoş tutmasını, kadrini bilmemezlik

edip de anını boşa geçirmemesini, dünün geçtiğini, yarının henüz gelmediğini, dolayısıyla yaşadığı bugünkü demlere şükretmesini muhatabından istemektedir. Buna göre her iki şair de asıl olanın bugünü yaşamak olduğuna vurgu yapmakta, âşıklar olarak kendilerinin zaten bu şuurla hareket ettiklerini, muhataplarının da aynı bilinç ve duyarlılığa sahip olmaları gerektiğini dile getirmektedir.

2.9. Nefsin İsteklerini Dizginleyen Âşık

Âşık veya sufi nefsin isteklerine boyun eğmeyen, her türlü heva ve hevesten feragat ederek nefsini arındıran kişidir. Zira nefs tezkiyesi sayesinde Hakk'a yaklaşmak ve aşk ile vuslat gerçekleşecektir. Bir mutasavvıf olarak Yûnus'un da buna dair birçok beyti vardır.

'Işk kadehinden içüp nefs dileginden geçüp
Hak yolına er gibi turmayan 'âşık mıdur (Yûnus, 36/2).
Nefsdür eri yolda koyan yolda kalur nefse uyan
Ne işün var kimseyile nefsüne kakı buş yüri (Yûnus, 403/3).
Her bir nefesde Hakk ileyüz Hakka uyaruz
Ey hâce sanma tâbi-i nefs ü hevâlaruz (Usûlî, G. 45/4).
Hevâ-yı nefse uydum elüm irişmedi yâre
Uzak menzil zevâda yoḳ dirîgâ râhda kaldum (Muhibbî, G. 1819/4).
Hevâ-yı nefse uyan 'âşık olmaz
Bu yola egri varan menzil almaz (Usûlî, Şehrengîz/44).

Aşk kadehinden içip, nefs dileğinden geçip, er gibi Hak yoluna durmayanın âşıklığını sorgulayan Yûnus, nefsin isteklerinden geçebilmeyi ve Hak yolunda er gibi durarak istikamet sahibi olabilmeyi âşıklığın şartlarından saymaktadır. Öte yandan eri yolda koyanın nefs olduğunu, nefse uyanın yolda kaldığını söyleyen şair, muhatabına yönelik olarak "Kimse ile ne işin var? Nefsine azar et, kız, yürü." demekte, kişinin/âşığın başkasıyla değil nefsiyle uğraşıp mücadele etmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Aksi takdirde "Nefsin hevasına uydum, elim yâre erişmedi. Menzil uzak, azıklar yok, eyvah yolda kaldım." diyen Muhibbî gibi hedefe varamamak kaçınılmaz olacaktır. Usûlî ise âşıklar olarak her bir nefeste Hak ile olduklarını ve Hakk'a uyduklarını söylemekte, hocaya seslenerek kendilerini nefs ve arzularına tabi olanlardan sanmamasını istemektedir. Bir diğer beytinde de nefsin arzusuna uyanın âşık olmayacağını bu yola eğri varanın/girenin menzile ulaşamayacağını vurgulamakta, âşıkların Hak yolunda hedefe varabilmeleri için nefsin isteklerine uymamaları gerektiğini söylemektedir.

2.10. Âşığın Miskin/Muhtaç Oluşu

Sevgili naz ehli ve istiğna sahibi bir varlık, âşık ise niyaz ehli ve her hâliyle sevgiliye muhtaç, fakir, miskin bir kuldur. Yûnus'ta olduğu gibi, klasik şiirde de âşığın bu durumuna çokça yer verilmiştir.

'Âşık kişi miskîn olur yol içinde teslîm olur
Kim n'iderse boyun bura çâre yok gönül yıkmaga (Yûnus, 1/8).
Ol serv-kad-i nev-restedür zülfinde gönlüm bestedür
Miskîn Muhibbî hastedür nidem nidem âh nidem (Muhibbî, G. 1850/5).
Yol eridir yüzü yerde zülf-i yâra cân verir
Gel sabâdan öğrenin dervişler miskinliği (Necâtî, G. 623/2).

Âşık kişinin miskin/muhtaç olduğunu, yolda iken teslim olduğunu söyleyen Yûnus, kim ne yaparsa boynunu büktüğünü ve gönül yıkmaya bir yolun/çarenin olmadığını dile getirmektedir. Nitekim bu beyitte Yûnus, âşığın fakir/muhtaç ve teslimiyet sahibi oluşuna atıf yaptığı gibi, her türlü muameleye karşı boyun büküp pasif kalarak gönül yıkmamaya çalıştığını da belirtmektedir. Mahlasını da anarak kendini miskin Muhibbî şeklinde tanımlayan şair ise, o sevgilinin yeni yetme servi boylu olduğunu, saçında gönlünün bağlı olduğunu kendisinin de hasta ve ah eder vaziyette ne yapacağını bilmez çaresiz biri olduğunu ifade etmektedir. Burada zülfü yol, âşığın gönlünün o zülfe bağlı olmasını da teslimiyet olarak düşünürsek beytin Yûnus'un beytini çağrıştırdığını söylemek mümkündür. Necâtî ise saba rüzgârını âşık olarak görüp, onun yol eri olduğunu ve yüzü yerde sevgilin saçına can verdiğini söylemekte, dervişlere miskinliği sabadan öğrenmelerini tavsiye etmektedir. Böylece âşığın (saba) miskin olduğunu, yol içinde sevgilin zülfü için can vererek ona teslim olduğunu ima etmektedir. Yüzü yerde olmak ise hem çaresiz hem de insanlara üstünlük taslamayan ve gönül kırmayan mütevazi bir âşık imajı oluşturmaktadır.

2.11. Aklıyla Değil Gönlüyle Hareket Eden Âşık

Aşkta, aklın yerinin olmadığını söylemek mümkündür. Zira akıl sınırlandırıcı, sorgulayıcı ve işine geleni yapıcı bir özelliğe sahiptir. Oysa duyguların kaynağı ve aşkın mahalli olan gönülde bir coşkunluk, gözü karalık, işin önünü sonunu düşünmeden hareket etme potansiyeli vardır. Sevgiliye vuslat için aşk yolunda gerekli olan da bu duygu yoğunluğu ve teslimiyettir. Aklın devre dışı kaldığı aşkın, bu yönüyle sarhoşluk ve delilik ile de irtibatı vardır. Bundan dolayı âşık, aynı zamanda sarhoş ve mecnûn olarak nitelendirilmektedir. Dolayısıyla bir mutasavvıf olarak Yûnus da bütün bu hususlar doğrultusunda aşkı ve gönlü öne çıkarmış, aklı ötelemiştir.

Kim ki ʻışk kadehinden bir zerre içdiyise
Ana ne ʻakl u ne us ne esrük ü ne humâr (Yûnus, 26/5).
Şöyle olmış câm-ı ʻaşk-ı yârdan mest ü harâb
Kendüsin dîvârdan dîvâra urmış âfitâb (Bâkî, G. 20/1).
Cümle ʿālemden taʿalluḳ riştesini kesdiler
Cām-ı ʿışḳı nūş idenler mest ü bī-hūş oldılar (Taşlıcalı Yahyâ, G. 114/5).

Aşk kadehinden bir zerre de olsa içen kişi için akıl, bilinç, sarhoşluk ve mahmurluğun olmadığını söyleyen Yûnus, aşk şarabını içenin hiçbir şeyin farkına varamayacak derecede kendinden geçtiğini vurgulamaktadır. Bâkî de âşık konumunda gördüğü güneşin, sevgilinin aşk kadehini içmesinden dolayı son derece mest ve harap olduğunu, bu yüzden kendisini duvardan duvara vurduğunu söylemektedir. Böylece güneşe şahsiyet atfederek ve hüsn-i talil yoluyla normal bir olayı, yani güneşin duvarlara ışınlarını düşürmesini sevgilinin aşkından sarhoş olup aklı başından giderek sendeler vaziyetteki bir âşığa benzetmiştir. Taşlıcalı Yahyâ ise aşk kadehini içenlerin cümle âlemden alakayı kestiklerini, bağlarını kopardıklarını ve sarhoş, yani aklı başından gitmiş olduklarını dile getirmektedir. Dolayısıyla Yûnus'un beytine benzer şekilde aşk kadehinden içen âşıkların, âdeta bir sarhoş, aklını kaybetmiş bir hâlde kendilerinden geçtikleri vurgulanmıştır.

İy uslular iy uslular siz eyidün ben n'ideyüm
Ol dost yüzin göreliden ʻaklum başa gelmez benüm (Yûnus, 214/2).
Sâki-i câm-ı mahabbetdür cemâli ʻâleme
Gitdi ʻaklum ol peri yüzlüyi görelden beri (Taşlıcalı Yahyâ, G. 472/6).
Göreliden gün yüzün senün ey âfitâb
Bilmez oldum kendümi ʻaklum bana pey-rev degül (Muhibbî, G. 1719/2).

"Ey akıllılar! Siz söyleyenin ben ne yapayım? O dost yüzünü gördüğümden beri benim aklım başıma gelmez." diyen Yûnus, elest bezminde (kâlû belâ) ilahî cemali gördüğü andan itibaren aklının başından gittiğini, artık aşk sarhoşu olduğunu ifade etmektedir. Taşlıcalı Yahyâ ise sevgilinin cemalinin âlem için aşk kadehinin sakisi olduğunu o peri yüzlüyü gördüğünden beri aklının başından gittiğini söylemektedir. Benzer şekilde Muhibbî de "Ey Güneş! Senin gün yüzün gördüğümden itibaren kendimi bilmez oldum, aklım bana tabi değil." demektedir. Buna göre şairler, sevgiliyi gördüğü andan (eslet bezmi) beridir âşığın aklının başından gittiğine vurgu yapmaktadırlar.

2.12. Sevgilisine Candan Bağlı Olan Âşık

Âşık, sevgili için canını çekinmeden feda edebildiği gibi, aynı zamanda ona can u gönülden bağlı, tam bir teslimiyet ve vefa sahibi biridir. En büyük sermayesi aşkıdır, arzusu da

sevgiliye vuslattır. O, dünyalık şeylere, dünya ve ahirete değil, sadece sevgiliye kavuşmayı gaye edinmektedir. Yûnus'un da bu bağlamda söylediği beyitleri vardır.

Dost sevgüsin gönülde cânıla berkitmeyen

Tûl-ı emel defterin dürmeyen 'âşık mıdur (Yûnus, 36/3).

Bir çöpe saymaz iken iki cihân milketini

Sana bin cân ile kul oldu gönül sultândır (Ahmed Paşa, G. 61/3).

Dost sevgisini gönlünde can ile muhkem hâle getirmeyenin, enine boyuna tasarlanan emel ve hayal defterini dürmeyenin âşık olamayacağını soru sorarak vurgulayan Yûnus, âşığın sevgilisine gönülden bağlı olması, boş hayal ve arzular peşinden koşamaması gerektiğini ifade etmektedir. Ahmed Paşa ise iki cihan mülkünü bir çöpe saymayan gönlünün, sevgiliye bin can ile kul olduğunu, bu sayede sultan olma vasfına ulaştığını söylemektedir.

Dostı gerçek sevenlerün dosta ulaşur cânları

Kendüye hayrân eylemiş ezel ebed dost bunları (Yûnus, 415/1).

Câm-ı 'ışkı çün ezelden eyledük nûş ey sanem

Oluruz tâḥaşre dek ser-mest ü medhûş ey sanem (Muhibbî, G. 1964/1).

Dostu gerçek sevenlerin canlarının dosta ulaşacağını söyleyen Yûnus, sevgilinin işte bu gerçek ve samimi âşıkları ezelden ebede kadar kendisine hayran eylediğini dile getirmektedir. Muhibbî de put (sanem) gibi güzel sevgiliye hitapla, muhabbet kadehini ezelden içtiklerinden dolayı mahşere kadar sarhoş ve şaşırmış bir hâlde olduklarını belirtmekte, bu nedenle aşk şarabını içen âşığın ta haşre dek bu hayranlık ve sarhoşlukla kaldığını söylemektedir.

2.13. Aşkı Sayesinde Ölümsüzlüğe Kavuşan Âşık

Âşık yahut derviş/sâlik, tasavvuf düşüncesinde ilahî sevgiliye vuslat yolculuğu olan seyr-i sülûka koyularak sonunda hakikat basamağına ulaşan kimsedir. Bu basamakta fenafillah ve bekabillah makamları bulunmaktadır. Fenafillah sâlikin varlığını Allah'ın varlığında yok etmesi, yani damlanın deryaya karışmasıdır. Bekabillah ise Allah'ın varlığında ebedî bir hayata kavuşmasıdır. Bir bakıma damlanın artık derya olmuş bir hâlde sonsuzluğa erişmesi demektir. Bu mertebeye ulaşan kişi ölümsüzlüğe kavuşmuş olup, âşıklar da sevgiliye olan aşkları sayesinde ona vasıl olmak suretiyle bu ebedîliği yakalamayı gaye edinen kişilerdir. Nitekim bir mutasavvıf olarak Yûnus da âşıkların ölmeyeceğini birçok şiirinde vurgulamıştır.

Ko ölmek endîşesin 'âşık ölmez bâkîdür

Ölmek senün nen ola çün cânun İlâhîdür (Yûnus, 33/1).

İrdi çün âb-ı ḥayâta Mihrî ölmez ḥaşre dek

Gördi çün ẓulmet şebinde ol 'ayân İskender'i (Mihrî, G. 189/5).

Bir beytinde "Ölen hayvandır, âşıklar ölmez" (113/8), bir başka beytinde ise "Ben aşksız olamam, aşk olunca ben ölmem" (192/5) diyen Yûnus, kendine/muhatabına seslenerek ölmek endişesini terk etmesini, âşığın ölmez baki olduğunu, canı ilahî olan, yani ilahî bir nefha taşıyan için ölmek şöyle dursun ölümsüzlüğün olduğunu vurgulamaktadır. Mihrî de mahlasını anarak ebedîlik suyuna erdiği için ölümsüz ve baki olduğunu, zira kapkaranlık gecede o İskender'i açıkça gördüğünü dile getirmektedir.

Her kim severise seni ebed diri kalur cânı
Her dem senün 'ışkunla geçürür dün ü gündüzini (Yûnus, 359/8).
Vermeyen cânın sana bulmaz hayât-ı câvidân
Zinde-yi câvîd ana derler ki ḳurbândur sana (Fuzûlî, G. 8/2).

Sevgiliyi seven kimsenin canının ebediyete kadar diri kaldığını, her an sevgilinin aşkıyla gece ve gündüzünü geçirdiğini söyleyen Yûnus, âşıkların ebedî diri olduklarını ve sevgilinin aşkıyla ân-ı daimde yaşadıklarını ifade etmektedir. Fuzûlî ise sevgiliye canını vermeyenlerin ebedî hayatı bulmayacaklarını, ebedî sevgiliye kurban olana hayat sahibi denildiğini vurgulamakta, sevgili için kurban olan âşığın ölümsüz olduğuna işaret etmektedir. Kurban kelimesinin yakın olmak anlamı da bulunmakta, bu anlamıyla âşığın sevgiliye yakın olması, kendini feda ederek fena mertebesine ulaşıp, böylece sevgilinin varlığıyla ebedî hayata erişmesi de anlaşılmaktadır. Beka mertebesini ifade eden bu durumda âşığın, artık sürekli sevgili ile hemhâl olduğunu söylemek mümkündür.

2.14. Âşıkların Hâlini Âşık Olanın Bilmesi

Aşk, yaşanmadan anlaşılabilecek bir duygu değildir. Dolayısıyla bu duyguyu tatmak, bu deryaya dalmak gerekmektedir. Aşkı hakkıyla idrak edenler âşıklardır. Bundan ötürü âşığın hâlinden ancak bir âşık anlayabilecektir. Bunu Yûnus'un da dile getirdiği görülmektedir.

'Âşıklarun hâlini 'âşık olanlar bilür
'Işk bir gizlü haznedür gizlü gerekdür esrâr (Yûnus, 26/7).
Esrâr-ı 'ışka her kişi kim muttali degül
Vâkıf olur mı ehl-i dilün gizlü râzına (Ahmed-i Dâî, G. 304/5).

Aşkın gizli bir hazine olduğunu ve sırların gizli olması gerektiğini söyleyen Yûnus, bu itibarla âşıkların hâlini âşık olanların bildiğini vurgulamaktadır. Hatta aşkın gizli tutulması, bu sırrın ifşa edilmemesi gerektiğine dikkat çekmektedir. Bâkî de bir beytinde "Gönül derdini gamınla gönlü yaralı olan (âşık) bilir." (G. 83/1) diyerek aşk derdini âşığın bildiğine işaret etmektedir. Ahmed-i Dâî ise aşk sırlarını her kişinin idrak etmesinin mümkün olmadığını ifade etmekte, "(Herkes) gönül ehlinin gizli sırrına vakıf olur mu?" diye soru yönelterek bu tür

kimselerin, âşıkların sırrını anlayamayacağını, âşıkların sırrına ancak bir âşığın vakıf olabileceğini vurgulamaktadır.

Gelün hey dertlüler gelün bu derdümden siz de alun
Dertlü bilür dertlü hâlin ya dertsüzler bunda n'eyler (Yûnus, 75/1).
Her bî-haber ne bile mahabbet safâsını
Nâ-merde 'ışk u derd hevâ vü heves gelür (Şeyhî, G. 28/4).

Bir beytinde "gafil-akılsızlar bu aşkı ne bilsin" (62/1) diyerek öyle herkesin aşkı bilmeyeceğine dikkat çeken Yûnus, üstteki beyitte ise dertlilere seslenerek bu derdinden gelip onların da almasını istemekte, dertlinin hâlini dertli olanın bildiğini, dertsizlerin bu konuda bir şey yapamayacağını vurgulamaktadır. Şeyhî de bir beytinde sevda alametlerinin sebebini sadece âşığın anlayacağını (G. 195/3) dile getirmekte, yukarıdaki beyitte ise her habersizin, yani aşktan habersiz olan her bir kimsenin muhabbet sefasını bilmeyeceğini, namert olana aşk ve derdin heva ve heves gibi geldiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla her iki şair de aşk derdini ancak bu derdi çeken âşığın bildiğine, bu dertten habersiz olanların bunu idrak edemeyeceğine atıfta bulunmaktadır.

2.15. Pervane ve Bülbülün Âşığı Temsil Etmesi

Edebiyatımızda "gül ve bülbül", "şem (mum) ve pervane" hikâyeleri meşhur olup gerek bülbül gerekse pervane, âşığı karşılayacak şekilde söz konusu edilmektedir. Nitekim "Kimisi bülbül-i nâlân-ı gül-i ârız-ı yâr/ Kimi pervâne-i şem'-i ruh-ı cânân ancak" (Bâkî, G. 238/2) şeklinde ifade edilen beyitte âşıkların kimisi ancak sevgilinin yanağının gülünün inleyen bülbülü, kimisi de sevgilinin yanağının mumunun pervanesidir. Yûnus'un da birçok beyitte ya teşbih yahut istiare yoluyla bülbül ve pervaneyi andığı, böylece her ikisinin de âşığı temsil edecek tarzda şiirlerde yerini aldığı görülmektedir.

Cemâlün şem'ine pervâne gibi
Yakaram per ü bâli nâra karşu (Yûnus, 289/5)
Bezm-i hüsninde anun şem'-i cemâline yine
Bâl ü per yaḳmaga pervâne gibi nâre gider (Muhibbî, G. 561/2).

Sevgilinin cemali mumuna pervane gibi kol ve kanadını ateşe karşı yaktığını söyleyen Yûnus, sevgilinin yüzünü muma, kendini de pervaneye benzeterek o güzellik mumunun ateşi karşısında pervane misali yandığını ifade etmektedir. Muhibbî de sevgilinin güzellik meclisinde onun cemali mumuna yine kol ve kanat yakmaya ateşe doğru gittiğini söylemekte, Yûnus ile benzer tasavvur oluşturarak âşığın, pervane misali sevgilinin cemali mumunun ateşine yanmak için yöneldiğini dile getirmektedir.

‘Âşık ol ‘ışk odına pervâne gibi yana gör
Oda yanan kimseler pes cânıdur âşıklarun (Yûnus, 150/2).
Âteş-i ruhsârunun şevkıyla ey cân-ı cihân
Bâl ü per yakmağa çün pervâne gelmişlerdenüz (Taşlıcalı Yahyâ, G. 186/2).
‘Işk odına yandı ser-tâ-pâ gönül pervânevâr
Hâli ey pervâne var ol şem‘a yana yana de (Usûlî, G. 129/5).

Bir beytinde “Pervane gibi ateşe yanmayan âşık mıdır?” (36/5) diye soran şair, ateşe yanan kimseler âşıkların canı olduğu için, öyle ise âşık olup aşk ateşine pervane gibi yanıvermeyi muhatabından/kendinden istemektedir. Taşlıcalı Yahyâ da cihanın canı olan sevgiliye seslenerek yanağının ateşinin şevkiyle nitekim kol ve kanat yakmak için âşıkların pervane olarak bu dünyaya geldiklerini ifade etmektedir. Usûlî ise gönlünün aşk ateşine baştan ayağa pervane gibi yandığını, pervanenin muma varıp yana yana hâlini söylemesini, yani şairin (âşığın) hâlini muma (sevgiliye) arz etmesini pervaneden istemektedir.

Sen sultânsın ben kulam sen gülsin ben bülbülem
Hükmün ‘âleme yiter ne kim var kul üstine (Yûnus, 334/2).
Sen hüsn serîrinde şehâ gül gibi otur
Bülbül gibi ben okuyayın matla‘-ı garrâ (Mesîhî, K. 16/9).

Yûnus, sevgilinin sultan ve gül, kendisinin de kul ve bülbül olduğunu söylemekte, var olan bütün kul üstüne sevgilinin hükmünün âleme yettiğini, yani hüküm ve hükümranlığın onun (ilahî sevgili) elinde olduğunu vurgulamaktadır. Böylece klasik şiirdeki sevgili ve âşıkla ilgili teşbih ve tasavvurlara işarette bulunmaktadır. Mesîhî ise “Ey padişah! Sen güzellik tahtında gül gibi otur. Ben bülbül gibi muhteşem matla (beyit/şiir) okuyayım.” demekte, sevgiliyi gül ve sultan, kendisini de hoş ötüşe (söze/şiire) sahip bir bülbül olarak tanıtmaktadır.

Bî-çâre bülbülem dost bahçesinde
Varam virem haber şol yâre karşu (Yûnus, 289/8).
Nâlişlerini derd ile bî-çâre bülbülün
Bâd-ı sabâ eliyle gülistâna yazmışım (Ahmed Paşa, G. 199/2).

“Ben bülbülüm, dost gülümdür. Bilin benim gülüm solmaz.” (175/2) diyerek kendisini bülbül, sevgili solmayan bir gül olarak tanıtan Yûnus, o hiç solmayan gül olan ilahî cemale (dîdâr) âşık olduğunu, gül bahçesinin de bülbülü olduğunu (344/5) vurgulamakta, yukarıdaki beyitte de dost bahçesinde çaresiz bülbül olduğunu, şu yâre karşı varıp bu durumunu haber vermeye niyetlendiğini dile getirmektedir. Böylece şair, kendini biçare bülbül olarak görmek suretiyle aynı zamanda âşığın çaresiz ve aciz oluşuna işarette bulunmaktadır. Ahmed Paşa ise çaresiz bülbülün dert ile inlemelerini saba rüzgârının eliyle gülistana yazmış olduğunu ifade

ederek yine çaresiz bülbül tasavvuru oluşturmakta, bu durumunu gülistanda bulunan güle (sevgiliye) iletecek olan aracının da saba rüzgârı olduğunu belirtmektedir. Aslında saba rüzgârı âşığa sevgiliden haber getiren bir unsur iken, burada âşıktan sevgiliye haber götüren bir vasıta olarak değerlendirilmektedir. Her iki şaire ait beyitte de çaresiz âşığın durumunun sevgiliye bir şekilde ulaştırılması girişiminin olduğu görülmektedir.

Gülün bülbül olur yâri anuniçün kılur zârı
Gülistândur anun yiri makâm olmaz ana bâglar (Yûnus, 55/3).
Kûyunda bu Muhibbî zârılık itse tan mı
Gül şevkine çemende bülbül işi figândur (Muhibbî, G. 462/5).

Bülbülün, gülün yâri olduğunu, onun için inlediğini, yerinin de gülistan olduğunu ve ona bağların makam olmayacağını söyleyen Yûnus, ilginç bir şekilde bülbülü gülün yâri olarak tanıtmakta, yani ilk etapta gülü âşık, bülbülü sevgili konumunda görmektedir. Bir beytinde "Bülbülü (gül olmasa), gülü de bülbül olmasa kim anardı?" (G. 1630/4) diye soran Muhibbî de gül ve bülbülün aşklarının karşılıklı olduğuna dikkat çekmekte, üstteki beytinde ise mahlasını anarak sevgilinin kûyunda (mahallesinde) inlemesinin kınanmamasını, çemende (gül bahçesinde) bülbülün işinin gül aşkıyla figan olduğunu söylemektedir. Buna göre, âşığın yeri sevgilinin kûyu iken bülbülün yeri de gülün bulunduğu çimenlik yer (gülşen) olup bülbülün, güle olan aşkından ötürü feryat ettiği anlaşılmaktadır.

2.16. Âşığın Sadık Oluşu

Aşkta sadakat önemlidir.-Zira sevgiliye olan bağlılığın en mühim göstergelerinden biri sadık bir âşık olmaktır. Bundan ötürü birçok şair, kendini sadık âşık olarak tanımlamış, diğer âşıkların yalancı, müddei olduklarına vurgu yapmıştır. Bunu Yûnus'ta da görmek mümkündür.

Yûnus eydür ben 'âşıkam hem 'âşıkam hem sâdıkam
Bu ayruk 'âşıklar gibi yokdur arâyişüm benüm (Yûnus, 204/6).
Cennete kılmaz heves ol ḥûr u gılmân istemez
'Âşık-ı sâdık olan dîdârun eyler ârzû (Muhibbî, G. 2309/2).

Bir beytinde, "Ben, yolunda sadık biriyim, yalan dava kılmam." (256//7) diyen Yûnus, kendisinin hem âşık hem de sadık bir âşık olduğuna, bu diğer âşıklar gibi süsünün olmadığını vurgulamakta, yalancı-sahte âşıkların kendilerini allayıp pullayıp gerçek âşıkmış gibi göstermelerine karşın, asıl ve sadık âşığın bizatihi kendisi olduğunu ifade etmektedir. Birkaç beytinde can için kavga edenin sadık âşık olmadığını (G. 636/2), sadık âşığın bela gelse bile sabreden olduğunu (G. 737/4) söyleyen Muhibbî ise sadık âşık olanın cennete heves etmediğini, huri ve gılman (cennet hizmetlileri) istemediğini, sadece sevgilinin cemalini arzuladığını

vurgulamaktadır. Buna göre asıl âşığın değil ki dünya, ahiretin güzelliklerine dahi meyletmediğine, bizzat sevgiliyi arzuladığına dikkat çekmektedir. Böylece âşıklık iddiasında bulunan diğer âşıkların süse/zinete kapıldığını ima etmektedir.

2.17. Derdinin Dermanı Sevgili Olan Âşık

Aşka giriftar olan âşığın bu derdine tabiplerin çare bulması, derman etmesi mümkün değildir. Bu derdin dermanı yine kendisinde saklıdır. Bundan ötürü Niyazî-i Mısrî "Dermân arardum derdüme derdüm bana dermân imiş" (78/1) demektedir. Nitekim Mısrî'den yaklaşık üç asır önce yaşamış Yûnus'un zaten buna benzer düşünceye sahip olduğu görülmektedir.

'Işkuna düşen 'âşık derdüne yanar her dem
Vaslundur ana dermân hekîm ne tîmâr itsün (Yûnus, 232/2).
Oda yakılur hicrün ile cânum efendi
Vaslundan olur derdüme dermânum efendi (Ahmed-i Dâî, G. 298/1).
'Işk derdiyle hoşem el çek 'ilâcumdan tabîb
Kılma dermân kim helâküm zehri dermânundadur (Fuzûlî, G. 90/2).

Sevgilinin aşkına düşen âşığın, derdine her an yandığını, ona dermanın sevgiliye vuslat olduğunu ve doktorun iyileştiremeyeceğini söyleyen Yûnus, âşığın derdine çarenin sevgiliye kavuşmakla gerçekleşebileceğini dile getirmektedir. Buna benzer şekilde Ahmed-i Dâî ise "Efendi" sözüyle sevgiliye seslenmekte, onun ayrılığı ile kendi canının ateşe yakıldığını ve derdine dermanın ona vuslattan olacağını ifade etmektedir. Dolayısıyla aşk ve ayrılık derdiyle yanan âşığın dermanı sevgiliye kavuşmaktan ibarettir. Nitekim Fuzûlî'nin de dediği gibi aşk derdiyle hoş olan âşığa tabibin ilaç yapmaktan elini çekmesi, derman kılmaması lazımdır, zira böyle bir işe kalkışması âşığın helâk olması anlamına gelmektedir.

2.18. Âşığın Daha Dünyaya Gelmeden Sevgiliye Tutulmuş Olması

Araf Suresi 172. ayetinde geçtiği üzere "Ben sizin Rabbiniz değil miyim?" hitabına mazhar olan kul, ezelde (kalû belâda) ilahî sevgilinin cemalini görür görmez O'na âşık olmuş, daha bu dünyaya gelmeden önce aşk insana armağan edilmiştir. Dolayısıyla aşk ezelî olduğu gibi, âşıklık da ezelî, yani başlangıcı bilinmeyen bir zamana uzayan süreci ifade etmektedir. Yûnus'un gerek aşkın gerekse âşıklığın ezelî oluşuna değindiği veya işaret ettiği birçok şiiriyle karşılaşılmıştır.

Ol dostıla bâzârumuz fülân vaktdan berü degül
Severidük ma'şûkayı henüz gelmedin cihâna (Yûnus, 294/6).
Şâh-ı 'ışkun taht-ı dilde hükm iderdi cân gibi
Mısr iline Yûsuf olmamış idi sultân henûz (Usûlî, G. 42/2).
Vâdi-yi 'ışkda sevdâyla ser-geşte idüm

Gelmedin gerdişe bu günbed-i devvâr henüz (Fuzûlî, G. 119/3).

"O dost ile pazarımız falan vakitten itibaren değil, sevgiliyi henüz cihana gelmeden önce sever idik." diyen Yûnus aşk ve âşıklığın ezelî oluşuna dikkat ekmektedir. Bu hususla ilgili birçok şairden örnek bulmak mümkündür. Mesela Usûlî, Yusuf Mısır ülkesine henüz sultan olmamış iken, aşkın padişahının gönül tahtında can gibi hükmettiğini söylemekte, Fuzûlî de bu dönen gök kubbe dönmeye başlamadan, yani daha kâinat yaratılmadan önce aşk vadisinde sevda ile başı dönmüş bir hâlde olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla âşıklar, sevgiliye olan muhabbetin daha âlemler yaratılmadan önce, yani ezelde gerçekleştiğini dile getirmektedirler.

Sonuç

Yûnus Emre'nin şiirlerinde geçen âşık tipine ait özelliklerin kendinden sonraki dönemlerde yaşamış birçok şair tarafından ele alındığı tespit edilmiştir. Bundan hareketle Yûnus'un âşıkla ilgili yer verdiği hususların klasik şairler üzerinde ne ölçüde etkili olduğu merak konusu olmuştur. Üstelik her ne kadar klasik divan tertibine uymasa da Anadolu sahasında ilk divanı yazan kişi Yûnus olduğu için onun klasik şairler üzerinde âşık tipine olan yaklaşımı yönüyle de etkili olabileceği düşünülmüş, bu merak ve düşüncenin bir sonucu olarak böyle bir çalışma yapılmıştır.

Yûnus, bir mutasavvıf şair olduğu için Dîvân'ında hem aruz hem de hece ölçüsünü kullanmış, gerek beyitlerden oluşan ve gazel nazım şeklinde şiirler, gerekse dörtlüklerden oluşan koşma tarzı şiirler yazmıştır. Bu yönüyle Dîvân'ı klasik divan ölçülerine uymasa da şiirlerinde işlenen konuların, özellikle de âşık tipiyle ilgili birçok hususun klasik şairler tarafından da kullanıldığı görülmüştür.

Yûnus'un mutasavvıf ve halk şairlerinin yanı sıra klasik şairler üzerinde de etkili olduğu zaten bilinmektedir. Ancak bu çalışmayla âşık tipiyle ilgili hususlar bağlamında gerek Yûnus'un şiirleri gerekse döneminde öne çıkan ve daha ziyade klasik üslup üzere hareket eden şairlerin şiirleri mukayeseli bir tarzda ele alınmış, böylece konu ve tema bakımından benzerlikler ve ortak hususlar ortaya konulmuştur. Bu sayede somut veriler doğrultusunda Yûnus'un klasik şairler üzerindeki etkileri gözler önüne serilmiştir. Klasik Türk edebiyatını etkileyen başta İslam dini ve tasavvuf olmak üzere, Arap ve Fars edebiyatları gibi birçok etken vardır. Ancak eserler ve şahıslar ekseninde-de etkili olan isimler olmuştur. Bunlardan birisi ve denilebilir ki en önemlisi Yûnus Emre'dir. Zira yazdığı eserlerle (Dîvân, Risâletü'n-Nushiyye) Anadolu sahası Türk edebiyatının âdeta kilometre taşıdır. Özellikle Dîvân'ı didaktik ve lirik anlatımın başarılı bir şekilde uygulanması, sade anlaşılır bir dil ile en karmaşık konuları bile kolayca ortaya koyabilmesi açısından, kısacası edebî yönden kayda değerdir. Bu itibarla klasik şairlerin de

Yûnus'tan etkilenmiş olmaları pek âlâ mümkündür. Bu çalışmada âşık tipinin özellikleri çerçevesinde örnek olarak seçilen Yûnus'a ait şiirler ile bazı klasik şairlerin şiirlerine bakıldığında bazen her iki örnek arasında tam bir konu bütünlüğünün olduğu görülmüştür. Nitekim Yûnus, sevgiliye âşık olanların işinin ah u zar olduğunu söylemiş, Hayretî ise sevgilinin cemaline âşık olan her müptelanın bağrı başlı, gözü yaşlı ve işinin ah u zar olduğunu dile getirmiştir. Dolayısıyla gerek Yûnus'un gerekse klasik şairlerin âşık tipiyle ilgili hususlarda bazen büyük oranda benzer ifadelere yer verdikleri tespit edilmiştir. Öte yandan bazen de sevgiliyi sultan ve gül, kendini de kul ve bülbül olarak gören Yûnus'un şiirlerindeki anlam zenginliği ve çeşitliliğine klasik şairlerde rastlanmadığına şahit olunmuştur. Böylece Yûnus'un şiirlerindeki icaz, yani az sözle çok şey anlatma üslubu ile sehl-i mümteni tarzının öncü ismi olduğu bir kez daha idrak edilmiştir. Yûnus'un şiirlerinde geçen âşık tipine ait "son derece fedakârca davranmak, vefalı olmak, sadakat göstermek, canından vazgeçebilmek, dünya ve ahireti/cenneti bir kenara bırakarak sadece sevgiliyi istemek, derdinin çaresini sevgiliye kavuşma olarak görmek, kul konumunda, miskin/muhtaç ve çaresiz bir hâlde olmak" gibi durumların ve özelliklerin hepsinin aşağı yukarı klasik şairler tarafından da dile getirildiği müşahede edilmiştir. Kısacası âşık tipine dair yer verdiği özelliklere bakıldığında Yûnus'un, sadece bir mutasavvıf şair değil, aynı zamanda klasik şiir geleneğini de bilen ve bunu şiirlerinde işleyerek kendinden sonraki klasik şairlere öncülük eden çok yönlü bir şair olduğu kanaatine varılmıştır.

Kaynaklar

Aclûnî. (2019). *Keşfü'l-Hafâ*. (C.4). (Çev. M. Genç). Beka Yayınları.

Ahmed Paşa. (1992). *Ahmet Paşa Divanı* (Haz. A. N. Tarlan). Akçağ Yayınları.

Ahmed-i Da'î. (2001). *Ahmed-i Dâ'î Divanı*. (C. 2). (Haz. M. Özmen). TDK Yayınları.

Ahmedî (ty.). *Ahmedî-Dîvân* (Haz. Y. Akdoğan). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Akün, Ö. F. (2013). *Divan Edebiyatı*. İSAM Yayınları.

Âşık Veysel (2018). *Dostlar Beni Hatırlasın - Âşık Veysel Hayatı ve Bütün Şiirleri*. İnkılâp Kitabevi.

Bâkî (2011). *Bâkî Dîvânı* (Haz. S. Küçük). TDK Yayınları.

Çelik, M. F. (2020). Klasik Türk Şiiri Odağında Tip ve Tip ile İlgili Yaklaşımlar. *sobider, 7* (44), 302-310.

Demirbağ, A. (2024). Şeyh Gâlib'in "Eyler Semâ" Redifli Gazelini Şerh Denemesi. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (27), 122-128.

Durbilmez, B. (2002). Yunus Emre ve Muhyiddin Abdal Divanlarında Gönül. *Folklor/Edebiyat Dergisi, 8* (30), 205-214.

Durbilmez, B. (2019). *Derviş Tarzı Türk Edebiyatı ve Sıdkı Baba Dîvânı*. Bilge Kültür-Sanat Yayınları.

Fuzûlî (2021). *Fuzûlî Dîvânı*. (Haz. A. Kılınç). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

Güzel, A. (2009). *Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatı*. Akçağ Yayınları.

Hayâlî. (1992). *Hayâlî Divanı*. (Haz. A. N. Tarlan). Akçağ Yayınları.

Hayretî. (2023). *Hayretî Dîvan - Tenkidli Basım*. (Haz. M. Çavuşoğlu & M. A. Tanyeri). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

İbrahim Tennûrî .(2005). *Gülzâr-ı Ma'nevî*. (Haz. M. Demirel). Çağrı Yayınları.

Kadı Burhaneddin. (1980). *Kadı Burhanettin Divanı*. (Haz. M. Ergin). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Mesîhî. (2014). *Mesîhî Dîvânı*. (Haz. M. Mengi). Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Mihrî Hâtun. (2018). *Mihrî Hâtun Dîvânı*. (Haz. M. Arslan). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Muhibbî. (1987). *Muhibbî Dîvânı - İzahlı Metin* (Haz. C. Ak). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.

Necâtî. (1992). *Necâtî Beg Divanı*. (Haz. A. N. Tarlan). Akçağ Yayınları.

Niyâzî-i Mısrî. (2008). *Niyâzî-i Mısrî Hayatı, Edebî kişiliği, Eserleri ve Dîvânı (Tenkitli Metin)*. (Haz. K. Erdoğan). Akçağ Yayınları.

Pala, İ. (2009). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*. Kapı Yayınları.

Şeyhî. (2018). *Şeyhî Dîvânı*. (Haz. H. Biltekin). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Şeyhülislâm Yahyâ. (2001). *Şeyhülislâm Yahyâ Divânı - Tenkitli Metin*. (Haz. H. Kavruk). MEB Yayınları.

Taşlıcalı Yahyâ. (2023). *Yahyâ Bey (Taşlıcalı) Dîvan - Tenkidli Basım*. (Haz. M. Çavuşoğlu). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Usûlî. (2020). *Usûlî Divanı* (Haz. M. İsen). Yazma Eseler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

Yûnus Emre. (2012). *Yûnus Emre Dîvân-ı İlâhîyât*. (Haz. M. Tatcı). Kapı Yayınları.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11 (6) 2024

Derleme Makalesi | Review article
Geliş tarihi |Received:20.07.2024
Kabul tarihi |Accepted:11.11.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Xanım Sultanova

https://orcid.org/0000-0003-0779-9540
Associate professor, doctor of philological sciences, Baku Slavyan University, Azerbaijani multiculturalism and Country Studies Department, Azerbaijan, sultanovaxanim@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Sultanova, X. (2024). XX əsr bolqar poeziyasında ortaq Vətən anlayışı və milli-mənəvi dəyərlərin inikası *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, *11* (6), 3927-3933.

XX əsr bolqar poeziyasında ortaq Vətən anlayışı və milli-mənəvi dəyərlərin inikası

Xülasə

Məqalədə millətlərarası ədəbi əlaqələrin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında aktuallığı nəzərə çatdırılmaqla bu prosesin başlanğıc dövrünün mərhələlərlə inkişafından bəhs edilir. Balkan ölkəllərinin hər bir bölgəsində olduğu kimi Bolqariyada da ortaq Vətən anlayışına toxunulmuş, müxtəlif dövrlərdə yazıb yaraatmış iki xanım şairin poetik dünyasına ekskurs olunmuşdur. Bunlardan bolqar yazarı Elisaveta Baqryananın şeirlərinin müəllif tərəfindən sətri tərcümədə deyil ilk dəfə olaraq peşəkar tərcüməçinin işində azərbaycan dilində təqdim olunması ədəbi əlaqələrdə yeni bir dəsti- xətt kimi dəyərləndirilir. Müəllif bolqar şairi Elisaveta Baqryananın və bolqar türkü Arzu Tahirovanın əsərlərinə müqayisəli- tipoloji yanaşma etmiş, hər iki şairin düşüncələrində səciyyəvi xüsusiyyətləri müəyyənləşdirməyə müvəffəq olmuşdur.Ən başlıcası şairlərin yaradıcılığında ortaq Vətən sayılan Bolqariyanın keşməkeşli tarixi məqamlarının qadın dünyasında eyni hisslər oyatdığının və bu Vətənin onlar üçün müqəddəs varlıq olduğunun sübutu kimi təsdiqini tapmışdır. Fərqli mədəniyyətlərə ,fərqli milli dəyərlərə malik olan şairlərin poetik axtarışlarında qadın azadlığını soraqlayan ortaq keyfiyyətlər də aşkarlanmış və tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Açar sözlər: *Millətlərarası ədəbi əlaqələr, ortaq Vətən anlayışı, ruh azadlığı,azadlıq axtarışı, fərqli mədəniyyətlər*

CC BY NC
Creative Commons Licence

20th century Bulgarian poetry on the concept of common homeland and national moral values

Abstract

In the article, taking into account the importance of international literary relations in Azerbaijani literary studies, the development of the initial period of this process in stages is described. The concept of a common homeland in Bulgaria, as in every region of the Balkan countries, was touched upon and a journey was made into the world of poetry of two women poets who wrote and created in different periods. Among them, the presentation of the poems of the Bulgarian writer Elisaveta Bagryana in Azerbaijani language for the first time by a professional translator without translation by the author is considered as a new line in literary relations. With a comparative-typological approach to the works of the Bulgarian poet Elisaveta Bagryana and Bulgarian Turk Arzu Tahirova, the author managed to identify the characteristic features in the thought of both poets. The most important are the turbulent historical moments of Bulgaria. It has been proved that this homeland, which is considered as a common homeland in the works of the poets, arouses the same feelings in the world of women and that this homeland is a sacred entity for them. Common qualities questioning women's freedom in the poetic pursuits of poets with different cultural and national values were also discovered and included in the research.

Keywords: *International literary relations, concept of common homeland, freedom of the soul, quest for freedom, different cultures*

Giriş

Millətlərarası ədəbi əlaqələrin yaranması dünya ədəbiyyatının kompleksli şəkildə öyrənilməsinə geniş şərait yaradır. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının müxtəlif məsələləri ilə bağlı fundamental elmi araşdırmalarının vacib sahələrindən biri də ədəbi əlaqələrdir. Çox təbəqəli millətlər və mədəniyyətlərarası qarşılıqlı münasibətlər qədim olsa da ədəbi əlaqələr istiqamətində aparılan araşdırmalar XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Lakin bu sahədə müxtəlif araşdırmalar aparmış azərbaycan alimlərinin tədqiqatları dünya ədəbiyyatşünaslığında öz məhsuldarlığı ilə diqqət çəkir.

Əziz Mirəhəmədovun qeyd etdiyi kimi *"Millətlərarası ədəbi əlaqələrin əsası bəşəriyyətin inkişaf prosesinin sosial-tarixi əsasları arasındakı ümumi, oxşar, yaxın cəhətlərdir. Hətta sənətin inkişafındakı müəyyən nisbi müstəqilliyə baxmayaraq, bədii şüurun inkişafında ümumi, təkrarolunan cəhətləri məhz sosial-tarixi və ictimai-iqtisadi prosesin ümumi qanunauyğunluqları şərtləndirir"* (Mirəhmədov, 1978, s. 66).

Araşdırmamızda ortaq Vətəndə yaşayıb fərqli milli dəyərlər daşıyan xanım yazarların poetik dünyasına kiçik ekskurs etməyi məqsədəuyğun hesab etdik. Bu baxımdan müxtəlif illərdə Bolqarıstanda yazıb-yaratmış bolqar və türk xanım yazarlarının poetik düşüncələrində

belə müqayisəli-tipoloji yanaşmaya nəzər salmaq yerinə düşərdi. Elisaveta Baqryana və bolqar türk yazarı Arzu Tahirovanın yaradıcılığında ortaq məqamların müəyyən olunması bunun bariz nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir.

1893-cü ildə Bolqariyada doğulmuş şair-tərcüməçi, ictimai xadim, Dimitrovski mükafatının lauriyyatı olan Elisaveta Baqryananın "Əbədi və müqəddəs" adlanan ilk şeirlər kitabı 1927-ci ildə nəşr olunmuşdur. Ədəbi ictimayyətdə öz tərcümələri ilə də böyük nüfüz qazanan Elisaveta Baqryana indiyə qədər oxucu dairəsində sevilən şairlərdən biridir. Poetik düşüncələrində insanlığı, bəşəriliyi, dostluğu, sülhsevərliyi incə, kövrək duyğularla tərənnüm edən şairin yaradıcılığında hər zaman "qan, müharibə"- əleyhinə mübarizə notları ucadan səslənir:

Bizə gərək deyil, günahsız qanlar,
Baxırıq dünyaya nəmli gözlərlə.
Bəlkə o sevgili duyğulu anlar,
Bizə qismət ola doğma üzlərlə

(Poeziya.., 1976, s. 62;Hidayətoğlu, https://avanqard.net/index)[1].

Elisaveta Baqryananın yaradıcılığında axıdılan günahsız qana, müharibəyə etiraz səsi ondan yarım əsr sonra doğulub, ədəbi- mədəni mühitdə məhsuldar bədii yaradıcılığı ilə tanınan, bolqar və türk dilində şeirləri ilə mətbuatda mütəmadi çıxış edən və ilk "İfade Esiri" adlı şeir kitabını 1995-ci ildə nəşr etdirən bolqar türkü Arzu Tahirovanın da poeziyasında aydın şəkildə görünür. O, Bosniya qırğınlarına həsr etdiyi "Yazık" şeirində boşnak müsəlmanlarına verilən zülümlərə hayqırtı ilə etiraz edir. İnsanlığı didib parçalayan cahillərin dünyaya gəlişini lənətləyir, bəşəriyyəti haqqa-ədalətə səsləyir.

Ah Bosna Bosna
Yazık!
Vahşetle yoğrulmuş
İnsan doğulmuşuz
Canavar gibi
Gelib geçiyoruz dünyadan
Ne insaf. Ne marhemet.Ne vicdan!
Söküb atıyoruz kalbler acımadan

[1]*Məqalədə Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş şeirlər şair, tərcüməçi, pedaqoq Səhladar Hidayətoğluna məxsusdur.*

Yazık insan yazmış deftere
Hepimizi yaradan
Meger caniler de doğarmış anadan
(İsen, 1997, s. 49-50).

Düşünürük ki, şairlərin hiss-həyəcanı zaman-məkan anlayışını özündə birləşdirir. Nə sərhəd tanıyır, nə zaman. Nə vaxt haradasa qan, müharibə görərsə coşub-daşar, insanları milli bərabərliyə çağırar. Vətən mövzusu dünya ədəbiyyatında həmişəyaşar və hər zaman coşqun ilhamla dilə gətirilən bir mövzudur. Elə bir yazar yoxdur ki, bu mövzuya sevgi ilə müraciət etməsin. Əlbəttə ki, bu mövzu müraciət etdiyimiz hər iki şairin yaradıcılığının ana xəttini təşkil edir. Elisaveta Baqryananın "Həyancanlı Bahar" şeirində oxuyuruq:

Bədəli çox amansız yaşanmış yalanların,
Həyat üçün döyüş var, mən hələ döyüşdəyəm.
Doğma torpaq, sənin tək cismim əsir, fırlanır,
Verdiyim nəfəslərim sənə mənim hədiyyəm
(Hidayətoğlu, htts://avanqard.net/index.php).

Şairin "doğma torpaq" adlandırdığı Bolqariya, Arzu Tahirovanın da doğma torpağıdır. O da öz vətənini eyni sevgi, eyni həsas, lirik-romantik notlarla tərənnüm edir:

Məmləkətim!
Taşın, toprağın
Tek zenginliyimdir benim.
İstemem, senden uzak
Kapanmasın gözlerim
(Tahirova, 1995, s. 9).

Arzu Tahirova "Bolqarıstan torpağı" adlı şeirində Bolqarıstan torpağına xitabən bütün bolqar türkləri adından çıxış edir. Həcmcə kiçik bir şeirdə Bolqarıstanda bolqar türklərinin başına gətirilən müsibətləri misralara çevirir:

İster çek at,
İster bastır bağrına.
İstersen gizli tut
Adımı, şanımı

(Tahirova, 1995, s. 6).

Vətənindən məhrum olarsa mübarizəyə atılacağını, əcdadlarının müqəddəs ruhlarına sadiq qalacağını cəsarətlə söyləyir:

İster sahib cık,
İster tanıma beni.
İstersen inkar et turk benliğimi.
Dile benden ne dilersen,
Amma sakın cok görme bana
Atalarımın kutsal ruhunu
(Tahirova, 1995, s. 7).

Şair nəyin bahasına olursa-olsun əcdadlarının yaşadığı torpağı itirməkdən qorxur və bu baş verən təqdirdə bir türk övladı kimi mübarizədən çəkinməyəcəyini izhar edərək *"içimdeki canavara yem olmak istemezsin",* deyir. O, bununla memleketi yolunda bütün əzablara dözməyə hazır olduğunu bəyan edir:

İster çorak ol,
İster dize kadar çamur.
İstersen diken-diken
Acıt canımı
(Tahirova, 1995, s. 6).

Bir sözlə, şeirdə bolqar türkünün doğmalarının uyuduğu ana torpağa, müqəddəslərinin ruhu dolaşdığı məkana olan məhəbbətin tablosu yaradılır, vətən sevgisinin tərifi verilir, himni oxunur. Beləliklə, hər iki şairin yaradıcılığında vətənə bağlılıq notlarının rəngarəng çalarlarla tərənnüm olunduğunun, iki millətin ortaq Vətənə bəslənən həssas duyğuların ölçüsüzlüyünün şahidi oluruq. Eyni zamanda söz sənətkarlarının poeziyasında vətənpərvərlik, sülhsevərlik, dostluq, ədalət axtarışından əlavə, kövrək romantik qadın dünyasının sehri də oxucunu valeh edir. Özlərinə məxsus iç dünyalarında ruh azadlığının axtarışına çıxan sənətkarlar ümid, işıqlı gələcək və xoşbəxtlik hökm sürən məkana yetmək istəyirlər. Elisaveta Baqryana "Mənim Nəğməm" şeirində yazır:

Apar məni, qayıqçı, apar o yelkəninlə,
Qoy yaraq dalğaların sonsuz üfüqlərini.
*Elə bil uçur göyə ağ şırımlar sənin*lə,
Uçur qağayılar tək, önündə şəfəqlərin.
Yetək göy dənizlərə, əlvida bu körfəzə,

Öpsün dodaqlarımız dalğaların düzünü.
Cənub yelindən coşan yelkəninlə üz-üzə,
Ağappaq ilğım kimi, üzək sular üzünü!

(Poeziya..,1976, s. 62-63; (Hidayətoğlu,htts://avanqard.net/index.php).

Elisaveta Baqryananın yaradıcılığından tədqim etdiyimiz şeirdəki eyni narahatlıq, nigaran qadın ürəyinin çırpıntıları, azadlıq axtarışı Arzu Tahirovanın "Qadın sevərsə" şeirində özünü büruzə verir:

Deniz dalqası gibi dalqalanır
Kimi coşkun, kimi yorqun uslanır.
Ilık yaz yağmuru, hırçın kasırqadır
Kadın severse....
Engini açılmış bir yelken,
Lodos rüzgarıdır.
Simsiyah gecelerin parlaq yıldızı,
Dupdurucu kışlarda sıcacık yuvadır
Kadın severse...
Bir damla gözyaşı
Derin bir nefestir.
Bir tutam saçdır-kar beyazı,
Paslanmayan mücevher,
Başucunda erimeyen mumdur,
Kadın severse

(İsen, 1997, s. 50-51).

Qadın ruhunun azadlığını oxşar peysajda təsvir edən şairlərin hər ikisi "dəniz", "dalğa", "cənub küləyi" kimi metaforaları öz lirik qəhrəmanlarını ruh azadlığına aparan mübarizə arenası, "şəfəq"i, "ulduzların parıltısı"nı, "ağ ilğım"ı həmən azadlığın dayanacaq nöqtəsi hesab edirlər. Təsadüfi deyil ki, şairlərin müraciət etdiyi yelkən inamın, məğlubedilməz gücün simvolu olaraq mifopoetik lövhədə canlandırılır. Hər iki şeiri oxuyarkən eyni vaxt kəsiyində, eyni qayıqda, eyni yelkən altında azadlıq işığının sorağına çıxmış iki ruh əkizini görür, könül nəğməsini dinləyirik. Bu poeziya nümunələri iki lirik qəhrəmanın daxili dünyasının hiss-həyəcanını, aralarında səbəbiyyat əlaqəsi olan iki hadisəni; onun ilk vəziyyəti və sonraki inkişafını izləmək, onların dərin həyəcanlarını müqayisə etmək, fikrin ən incə çalarlarını göstərmək iqtidarına malikdir. Çünki, əsl şeir, Abbas Səhhətin təbirincə desək, *"Təbii hisslərdir*

ki, başqasına təsir edər, yazılmış şeirin məzmunları bir nəqqaşın yaratdığı lövhə kimi məramı, mətləbi bəyan edər" (Səhhət 2005, s. 243). Doğrudan da, iki şairin səmimiyyətlə canlandırdığı şeirlər hadisələrin baş verdiyi məkanın, yaşantıların lirik qəhrəmanda doğurduğu təəssüratın təhlili ilə zəngindir.

Nəticə

Elisaveta Baqryana "dalğaların qoynunda qağayılarla əl-ələ verib, sonsuz səmalara" yol açdığı cığırla Arzu Tahirovanın "bir damla göz yaşında", "bir dərin nəfəsində", "şaxtalı qışın isti yuvasında" parlayan ulduza dönmüş qadın sevgisinə doğru addımlayır. Həqiqətən də, qadın hissləri intəhasız kimidir. Onun özü kimi, hissləri də yaradıcıdır. Hisslərdən arzu, arzulardan istək, istəkdən isə həqqiqət doğur. Qadının vətənpərvərliyindən, fədakarlığından, gözəlliyindən dəfələrlə yazılsa da, onun hiss və duyğuları müəmma olaraq qalır. Lakin düşünürük ki, qadın duyğusunda doğan ən böyük arzu bəşəriyyəti müharibələrdən xilas etmək, xalqlar arasında sülh toxumu səpməkdir. Beləliklə, araşdırmamızda Balkan dövlətində yaşayan müxtəlif xalqların ədəbi-mədəni əlaqələrinə nəzər yetirilmiş, bolqar və bolqar türklərinin tarixi kökləri zaman-zaman formalaşan əlaqə və münasibət zəmnində yaranan yaradıcılıq əlaqələrinin tətqiq edilməsi aktual məsələ kimi ortaya qoyulmuş, iki qadın şairin poetik irsi müqayisəli şəkildə tətqiqata cəlb edilmiş, müəyyən elmi təhlillər aparılmışdır.

Ədəbiyyat

Hidayətoğlu, S. htts://avanqard.net/index.php.

İsen, M. (1997). *Ötelerden Bir Ses.* Akçağ yayın evi.

Mirəhmədov, Ə. (1978). *Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti.* Maarif.

Poeziya sotsialisticheskikh stran Yevropy. (1976). Khudozhestvennaya literatura.

Səhhət, A. (2005). *Seçilmiş əsərləri.* Lider.

Tahirova, A. (1995). *İfade esiri Sofiya.* Güven-Doveriye Yayınevi.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11 (6) 2024
Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:25.07.2024
Kabul tarihi |Accepted:15.11.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Sofiane Chetioui

https://orcid.org/ 0000-0002-3494-1891
Professor, Islamic sciences research laboratory in Algeria, Faculty of Islamic Sciences, University of Batna 1, Algeria, soufiane.chetioui@univ-batna.dz

Atıf Künyesi | Citation Info

Chetioui, S. (2024). علاقة علم مقارنة الأديان بعلم الكلام . *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 3934-3945.

علاقة علم مقارنة الأديان بعلم الكلام

ملخص

تطرق هذا البحث إلى الإطار الكلامي الذي ظهر فيه علم مقارنة الأديان، باعتباره وعلم الكلام من العلوم التي ظهرت ونشأت على أيدي المتكلمين، وهذا من خلال بيان ماهية كل علم (موضوعا ومنهجا وغاية)، مرورا بالوقوف على الشكل الذي ظهرت فيه دراسة الأديان في مصنّفات علم الكلام، وصولا إلى التعرّف على المصادر المؤسسة لعلم مقارنة الأديان، في سبيل إثبات استقلاليته كحقل علمي ظهر في إطار علوم أخرى دون أن يكون مبحثا من مباحثها.

الكلمات المفتاحية: علم مقارنة الأديان؛ علم الكلام؛ المتكلمون والأديان؛ المصادر الإسلامية.

The relationship of comparative religion science with the science of speech

Abstract

This research touched on the rhetorical framework in which the science of comparative religions appeared, as the science of speech is one of the sciences that appeared and arose at the hands of theologians, and this is by explaining what each science is (a subject, method, and purpose), passing by standing on the form in which the study of religions appeared in the works of science Speech, leading to identifying the founding sources of the science of comparative religion, in order to prove its independence as a scientific field that appeared within the framework of other sciences without being a topic of its investigations.

***Keywords**: Comparative science of religions, theology, theologians and religions, Islamic sources*

CC BY NC
Creative Commons Licence

مقدمة

يعد علم مقارنة الأديان أو علم الملل والنحل ـ كما أشتهر في البيئة الإسلامية ـ واحد من الإنجازات الرفيعة للحضارة الإسلامية التي أسهمت به في التقدّم الفكري للبشرية، وهو ثمرة حركة العقلية الإسلامية وتفاعلاتها مع التحدّيات المعرفية، حيث كان لعلماء الإسلام فضل السبق في التأسيس لهذا العلم من خلال مصنّفاتهم الكثيرة والغزيرة والمتنوعة (موضوعا ومنهجا) ابتداءا من القرن الثالث الهجري (3ه).

وقد كان الدافع ـ أساسا ـ للكتابة في هذا الحقل العلمي اعتراف الإسلام بالأديان المخالفة، وكذا دعوة القرآن الكريم للحوار مع "الآخر" ومجادلته بالحسنى، وإشاراته المتعددة إلى الأديان والعقائد والشرائع المختلفة تأريخا وتحليلا ونقدا ومقارنة... وهي الإشارات التي حفّزت علماء المسلمين ودفعتهم لدراسة الأديان دراسة مستفيضة، وقد جاءت هذه الدراسات على نحو يتّسم بالعلمية في إطار علوم إسلامية متعددة، كعلم التفسير، وعلم التاريخ، وعلم الفرق وعلم الكلام، هذا الأخير الذي كان لرواده جهودا متميزة في دراسة الأديان الوثنية والكتابية تماشيا مع وظيفتهم المتمثلة في الدفاع عن العقائد الإسلامية، وهو ما يجعلنا نتساءل عن العلاقة بين علم مقارنة الأديان وعلم الكلام، وهل يعدّ علم مقارنة الأديان مبحثا من مباحث علم الكلام؟

وتهدف هذه الدراسة للكشف عن الإطار الكلامي الذي ظهر فيه علم مقارنة الأديان، ودور المتكلمين في ذلك، كما تهدف أيضا إلى معرفة مدى تفرّد علم مقارنة الأديان في حقل علمي مستقل.

أما عن الدراسات السابقة، فقد نال موضوع علم مقارنة الأديان وعلم الكلام حظا وافرا من التأليف، ومن زوايا متعددة، حيث جاءت الكثير من الدراسات للحديث عن ماهية كل منهما، ونشأته، وعلاقته بغيره من الحقول العلمية...ومن بين هذه الدراسات التي شكّلت أرضية للبحث والمناقشة في هذا الموضوع ما يلي:

1 ــ علم مقارنة الأديان في التراث الفكري الإسلامي، لحمدي عبد الله الشرقاوي، دار الكتب العلمية ــ بيروت، ط1: 2017.

2 ــ علم مقارنة الأديان عند مفكري الإسلام، لإبراهيم تركي، دار الوفاء ـ مصر، ط1: 2001.

3 ــ عبد الرزاق حاش: علم مقارنة الأديان بين سؤالي المفهوم والإمكان، مجلة إسلامية المعرفة، السنة17، العدد67، 2012.

وغيرها من المراجع الأخرى ذات الصلة بالموضوع، والتي أشرت إليها في ثنايا هذه الدراسة، غير أن هذا البحث الذي وسمته باسم "علاقة علم مقارنة الأديان بعلم الكلام" ركّز على الإطار الكلامي الذي ظهر فيه علم مقارنة الأديان، وملامح ظهوره ضمن علم الكلام، دون أن يكون مبحثا من مباحثه، في سبيل اثبات استقلاليته كحقل علمي، على غرار الكثير من الحقول العلمية في الفكر الإسلامي التي ظهرت في إطار علوم أخرى، قبل أن تستقل في حقل علمي.

خطة البحث:

تمهيد

المبحث الأول: مفهوم علم مقارنة الأديان وعلم الكلام

المبحث الثاني: المتكلمون ودراسة الأديان

المبحث الثالث: المصادر الإسلامية المؤسسة لعلم مقارنة الأديان

صلب البحث

مقدّمة:

إن الحديث عن علاقة حقل علمي بآخر يقتضي أولا بيان ماهية كل منهما، ذلك أن "الحكم على الشيء فرع عن تصوّره"، فالحديث عن صلة علم مقارنة الأديان بعلم الكلام تحت أي شكل من الأشكال ينبغي أن يسبقه أولا ضبط مفهوم كل علم، من أجل تحديد موضوع ومنهج وغاية كل منهما، ومن ثم بيان شكل الصلة بينهما، والسياق التاريخي لتشكّلها.

ومعلوم من الناحية التاريخية أن بين علمي الكلام ومقارنة الأديان تداخلا جعل البعض يعتبر الأخير مبحثا من مباحث الأول، لأن من ألّف في علم الكلام درس الأديان والمعتقدات في مصنّفه الكلامي، نظرا لما تقتضيه وظيفة هذا الأخير(علم الكلام). فالجواب التفصيلي عن إشكالية البحث يفرض علينا أولا بيان حقيقة كل علم، نظرا للضرورات المنهجية التي تفرضها طبيعة الدراسة.

المبحث الأول : مفهوم علم مقارنة الأديان وعلم الكلام

أولا ـ مفهوم علم مقارنة الأديان:

بالرغم من ظهور مصطلح "علم مقارنة الأديان" كحقل معرفي في الفكر الغربي أواخر القرن التاسع عشر للميلاد(19م) مع عالم اللغويات الألماني (ماكس ميلر) في مقارباته المتعلقة بالدين والعلم، حيث كان هذا المصطلح حينها مرادفا ل "علم الأديان" و"علم الدين المقارن" (Mira , 2009, p. 9)، إلا أن أصوله ظهرت في البيئة الإسلامية ابتداء من القرن الثالث الهجري (3ه)/ التاسع ميلادي (9ه)، وأشتهر ب"علم الملل والنحل". ولا تعنينا هنا التسمية بقدر ما يعنينا المسمى، ذلك أن العبرة في نهاية المطاف للمقاصد والمباني لا للألفاظ والمعاني. وبما أن الدراسة لا تهدف إلى تشريح هذا المصطلح، وتتبّع سياقات ظهوره وتطوّره، فسينصرف الاهتمام لإلقاء الضوء على المفهوم الإجرائي لعلم مقارنة الأديان في الفكر الإسلامي دون الفكر الغربي، ذلك أن تعدّيه إلى هذا الأخير ليس من شأن هذه الدراسة.

ومن هنا فإن تعريفنا لعلم مقارنة الأديان هو تعريف لعلم كان جزءا من الثقافة الإسلامية في عصورها الأولى، إذ ظهرت كتابات علمية تعنى بدراسة أصول الديانات وفرقها المختلفة ونشأتها ومقالاتها العقدية... ولا يلبث القارئ والمتأمل في تراث علماء المسلمين في دراستهم للأديان أن يلاحظ توظيفهم لهذا العلم دون ذكر المصطلح، حيث درسوا أديان "الآخر" ومعتقداته تأريخا ووصفا وتحليلا ونقدا، مع مقارنتها بالإسلام تحت اسم "علم الملل والنحل".

ومن المعلوم أن التعريف بأي علم هو وليد ما تمليه الاكراهات الواقعية، والتحدّيات المعرفية، بمعنى أن العلم في أصوله وقواعده المنهجية يظهر قبل تعريفه وليس العكس(Djidel , 2000, p. 20)، ومن هنا وجدنا في الفكر الإسلامي علوما ظهرت كان لمفكّري الإسلام فضل السبق في نشأتها دون أن تسمّى بأسمائها الحديثة، ومن أمثلة ذلك "علم الاجتماع" الذي كان (لابن خلدون ت808ه) وضع دعائمه ولبناته الأولى، وهو الأمر الذي ينطبق على علم مقارنة الأديان (Turki, 1999, p. 51) .

هذا وقد عرّف علم مقارنة الأديان في الحقل الإسلامي بعدّة تعريفات متقاربة، تشترك في الموضوع والمنهج والغاية، وهي التعريفات المستنبطة من تراث علماء المسلمين في هذا الحقل العلمي، على اختلاف توجهاتهم، وتعدد مناهجهم، حيث عرّف بأنه "علم يبحث في الملل من حيث منشئها وتطورها وانتشارها، وأتباعها، وفي العقائد والأصول التي تتركز عليها الملل المختلفة، وفي أوجه الاختلاف والاتّفاق فيما بينهما، مع المقارنة والمناقشة والرّد(Djawad, 2005, p. 10).

ونلاحظ أن هذا التعريف لا يحصر علم مقارنة الأديان في عملية "الوصف" و"التأريخ و"المقارنة" فحسب ـ كما هو الحال في الفكر الغربي ـ بل يتعدّاه إلى النقد والإبطال ، وهي عناصر ذات طابع معياري، يتجاوز بها هذا العلم من كونه أداة وصف وتأريخ، إلى أداة تصويب وتمحيص (Hash, 2012, p82)، وبهذا يكون علم مقارنة الأديان فنا علميا "يقارن بين الأديان لاستخلاص أوجه الشبه والاختلاف بينهم، ومعرفة الصحيح منها والفاسد إظهارا للحقيقة، بأدلة يقينية (El Mahdi,

1996, p. 13).

إن أبرز ما يميّز علم مقارنة الأديان عند المسلمين غايته المتمثلة في "معرفة الدين الحق" معرفة علمية يقينية بالدليل والحجة والبرهان، فوظيفته لا تقتصر على مجرّد "معرفة الأسس المعرفية للأديان" (عقيدة وشريعة وحضارة)، وإنما تتعداه إلى التمييز بين "الصحيح" منها و "الفاسد"، وهذا ما يفهم حتى من علماء المسلمين الذين تبنوا منهج التأريخ والوصف (كالبيروني ت440ه)، الذي بعد عرضه لأديان الهند بمنهجية غير مسبوقة، بعيدا عن النقد والتقويم، بيّن أن غايته من هذا الجهد" نصرة لمن أراد مناقضتهم، وذخيرة لمن رام مخالطتهم"(Al-Biruni, 1958, p. 5) ، وهو التوجّه نفسه الذي نجده عند (العامري ت381ه) الذي بعد مقارنته بين ستة أديان (الإسلام، اليهودية، الصابئة، النصرانية، المجوس، الشرك) في أربعة أركان (عقائد، عبادات، معاملات، زواجر)، بيّن أن غايته من هذه المقارنة تتمثّل في "تمكين الإنسان لمعرفة الحق من الدين"(Al-Amiri, 1967, p. 105)، وفي ذلك إشارة صريحة إلى "الأحكام القيميّة" التي تتضمّنها وظيفة علم مقارنة الأديان، الذي رأى فيه علماء الإسلام أن لا فائدة منه ما لم يهدف إلى معرفة الحق، والانتصار له، والدفاع عنه بأدلة يقينية(Hash, p. 89)، فلا مبرّر عقلي، ولا منطق علمي، ولا مستند واقعي لمطالبة هذا العلم بالتنكّر لمبدأ التوصل إلى النتيجة العلمية من وراء المقارنة، ذلك أنه لا عبرة للمقارنة ـ بين الأديان ـ ما لم تهدف إلى اختيار الأقوم والأرشد والأصح، وهذا هو الفرق الجوهري لعلم مقارنة الأديان بين الفكر الإسلامي والفكر الغربي(Mira , p. 46) .

ثانيا ـ مفهوم علم الكلام:

عرّف هذا العلم بتعريفات عدّة عبر مسيرته التاريخية شكّلت في مجموعها معالمه، وبيّنت ماهيته من موضوع ومنهج وغاية... ومن أشهر هذه التعريفات:

1 ـ تعريف (أبي نصر الفارابي ت339ه): ويعدّ تعريفه أقدم التعريفات، حيث قال في تعريفه:"صناعة الكلام يقتدر بها الإنسان على نصرة الآراء والأفعال المحدودة، التي صرّح بها واضع الملّة، وتزييف كل ما خالفها بالأقاويل" (Al farabi,1996, p. 69).

وهذا التعريف يشير إلى شرف علم الكلام الذي يكمن في وظيفته المتمثّلة في القدرة على نصرة العقائد الإيمانية، باعتبارها جوهر الدين وعموده الفقري، برهنة على صحّتها أولا، وكشفا لزيف ما يخالفها ثانيا، وبعبارة أخرى: الدفاع عن عقائد الدين لا يكون إلا من خلال هذا الفن الذي يكسب صاحبه قدرة ومهارة لتحقيق ذلك.

2 ـ تعريف (ابن خلدون ت808ه): حيث عرّفه بقوله :"علم يتضمن الحجاج عن العقائد الإيمانية بالأدلّة العقلية، والرّد على المبتدعة المنحرفين في الاعتقادات عن مذاهب السلف وأهل السنّة"(Ibn khaldoun, 2004 , p. 205) .

ونلاحظ أن (ابن خلدون) عرّف علم الكلام ببعده الوظيفي المتمثل في البرهنة العقلية على صحة العقائد الإسلامية.

وواضح من هذين التعريفين ـ وغيرها من تعريفات علم الكلام ـ أنها تشترك في موضوع هذا العلم ومنهجه وغايته.

أما موضوعه فهو محصور في العقائد الإيمانية التي يأتي على رأسها الذات الإلهية وما يتّصل بها من وجود ووحدانية وأسماء وصفات وأفعال وما يترتّب عليها.

أما منهجه فهو المنهج الجدلي القائم على البحث والنظر والاستدلال العقلي، وما يعنيه ذلك من نقض ومنع ومعارضة...وهو المنهج الذي اشتهر به المتكلمون في مصنّفاتهم، بصرف النظر عن الحقل العلمي الذي كتبوا فيه.

أما الغاية من علم الكلام فقد جاءت التعريفات متّفقة على أنه يهدف إلى الدفاع عن العقائد الإسلامية، دون أن يعني ذلك إنشاء عقيدة جديدة، وهذا الدفاع يأخذ شكلين:

أ ـ البرهنة على صحّة العقائد الإيمانية بالأدلة العقلية المستنبطة من النقل، ومن هنا وجدنا للمتكلمين العديد من الأدلة

والمسالك لإثبات وجود الله، ووحدانيته، وإثبات المعاد...وغير ذلك من المباحث العقدية، وهي الأدلة التي استنبطها المتكلمون من القرآن الكريم.

ب ـ رفع الشبه عن العقائد الإيمانية التي أثارها الخصوم من الفرق المبتدعة والفرق الباطنية.

وبناءا على ماهية كل علم نرى بأن علم مقارنة الأديان مباين لعلم الكلام، فهو يستقل بموضوع ومنهج وغاية تختلف عن موضوع ومنهج وغاية علم الكلام، فإذا كان موضوع علم مقارنة الأديان يتعلق بالأسس المعرفية للأديان (عقيدة وشريعة وحضارة) فإن موضوع علم الكلام يختص بالعقائد الإسلامية فقط.

ونجد منهج العلمين كذلك مغاير، فبينما يجمع علم مقارنة الأديان بين التأريخ والوصف والتحليل والمقارنة والنقد، اختص علم الكلام بالمنهج النقدي الجدلي منسجما مع وظيفته الدفاعية.

والأمر نفسه فيما يتعلق بالغاية من العلمين، فبينما يهدف علم مقارنة الأديان إلى التوصل لمعرفة الدين الحق، جاء علم الكلام لأجل الدفاع عن العقيدة الإسلامية، وبين الغايتين تباين واضح.

وفي الحقيقة أن هذا التباين في ماهية العلمين دفع الكثيرين للتساؤل عن دوافع علماء الكلام لدراسة الأديان، وتضمين كتبهم مادة لا بأس بها عن الأديان.

المبحث الثاني : المتكلمون ودراسة الأديان

كان لاتّساع رقعة الدولة الإسلامية نتيجة الفتوحات عظيم الأثر في ظهور وازدهار العديد من العلوم، ويأتي على رأسها: علم الفرق وعلم الكلام وعلم مقارنة الأديان، وهي العلوم التي ظهرت استجابة لتحدّيات معرفية وإكراهات واقعية، حيث ومع التحاق العناصر الأجنبية بالدين الإسلامي تسرّبت الكثير من الشبهات في المجتمع المسلم، فكان الموروث الثقافي والمرجعية الدينية للعناصر الوافدة عاملا رئيسيا ساهم في انتعاش الشبهات في البيئة الإسلامية، مما اضطرّ علماء الإسلام إلى مدافعة الأفكار الدخيلة عن العقيدة الإسلامية ، وهي الأفكار التي تبنّتها الكثير من الفرق المبتدعة والفرق الباطنية، فجاءت مصنّفات علماء الكلام مليئة بالرّد على مقالات هذه الفرق، وتتبّع جذورها في الأديان المجاورة، سواء الكتابية (اليهودية والنصرانية)، أو الوثنية (خاصة ديانات الفرس والهند)، تماشيا مع وظيفتهم المتمثلة في الدفاع عن العقيدة الإسلامية، فظهرت الملامح الأولى لعلم مقارنة الأديان ضمن علم الكلام، من خلال الرّد على مقالات الفرق المبتدعة والفرق الباطنية المتأثرة بالفلسفات الأجنبية، وكان طبيعيا أن نقض هذه الفلسفات الأجنبية يسبقه تحليل وتأريخ ووصف لأساسها المعرفي الذي تقوم عليه في مصادرها، فلولا ذلك لتعذر الرّد والنقد.

وعديدة هي العقائد التي تسرّبت إلى البيئة الإسلامية ودفعت المتكلمين لدراسة الأديان، ومن ذلك:

أولا ـ عقيدة التشبيه والتجسيم: وهي من العقائد اليهودية التي تسرّبت إلى رحاب الثقافة الإسلامية، وتأثرت بها بعض الفرق الكلامية المعروفة ب"المشبّهة" و "المجسّمة" في الفكر الإسلامي(soubhi, 1985, p. 47) ، وقد بيّن المتكلمون الأثر اليهودي في صياغة مواقفها من صفات الله عز وجلّ، وكيف مثّلت عقيدة التشبيه رافدا لمشبّهة الإسلام في كثير من مقالاتهم التي وضعوها ونسبوها إلى النبي صلى الله عليه وسلم(Al sharkaoui, 2017, p. 308) .

يقول (الشهرستاني ت548ه) في بيانه للأصل اليهودي لعقيدة التشبيه:"وأكثرها مقتبسة من اليهود، فإن التشبيه فيهم طباع، حتى قالوا: اشتكت عيناه فعادته الملائكة، وبكى على طوفان نوح حتى رمدت عيناه، وأن العرش ليئط من تحته كأطيط الرّحل الحديد..."(Al-Shahrastani, 1968, p. 106) .

فطرقُ المتكلمين أبواب الديانة اليهودية كان عبر بوابة عقيدة التشبيه والتجسيم التي تسربت إلى البيئة الإسلامية، ودفعتهم هذه الشبهات إلى دراسة كتابها المقدّس (التوراة)، وبيان عقائدها، ومقالات فرقها...في سبيل صياغة رد علمي أصيل عليها،

فحفلت مصنفاتهم بمباحث مهمّة عن اليهودية، جنبا إلى جنب مع مقالات الفرق الكلامية، كما هو الحال مع (الباقلاني403ه) في كتابه "التمهيد"، الذي تضمّن كلاما مفصّلا عن اليهود في عدّة أبواب (من الباب الثاني عشر إلى الباب السادس عشر).

كما أوردها (الماتريدي ت333ه) في كتابه "التوحيد"، الذي حاول بيان أصلها في مبحث "التنزيه" تحت عنوان "طرق التوحيد".

ثانيا ـ عقيدة الحلول والتجسد: وهي من أمّهات العقائد النصرانية، ومعناها حلول اللاهوت في الناسوت، وامتزاج عنصر الإله بعنصر الإنسان في المسيح، وهي الأساس الذي تقوم عليها عقيدة التثليث عند النصارى(Al-Shahrastani, p522).

وتسربت هذه العقيدة إلى البيئة الإسلامية نتيجة الاحتكاك والتفاعل بين المسلمين والنصارى بحكم المجاورة، وكذا بدافع العناصر الأجنبية التي دخلت في دين الإسلام بخلفيتها النصرانية(Djidel, p. 164) ، مما دفع المتكلمين لمناقشة مرتكزات هذه العقيدة ، وعرض اختلافات المذاهب النصرانية فيها، مع تتبّع أصولها في الكتاب المقدّس، كل ذلك من أجل إبطالها، وبيان تهافتها نقلا وعقلا.

وقد اختار البعض مناقشتها في إطار البحث الكلامي "الصرف" كما هو الحال مع (الماتريدي) في كتابه "التوحيد"، حيث أوردها تحت عنوان "آراء النصارى في المسيح والرّد عليها".

و(الباقلاني) في كتابه "التمهيد"، الذي أورد فيه كلاما مطولا عن النصرانية، وعن عقيدة الاتّحاد تحت عنوان "الكلام عليهم في معنى الاتّحاد".

كما أوردها (الجويني ت478ه) في كتابه "الشامل في أصول الدين"، في سياق عرضه وتحليله لعقائد النصارى، تحت عنوان "مذاهبهم في الاتّحاد وتدرّع اللاهوت بالناسوت".

بينما اختار البعض الآخر افرادها بمؤلفات مستقلة، كما هو الشأن مع (أبي عيسى الوراق ت247ه) في كتابه "الرّد على النصارى"، و(الجاحظ ت255 ه) في رسالته "المختار في الرّد على النصارى"، والقرافي في كتابه "الأجوبة الفاخرة عن الأسئلة الفاجرة في الرد على الملة الكافرة"، ...وغيرها من المؤلفات الكثيرة التي دحضت هذه العقيدة النصرانية، وبيّنت تهافتها وضعفها، على غرار العقائد النصرانية الأخرى.

ثالثا ـ إنكار النبوة: وهي من عقائد البراهمة التي انتشرت في الوسط الإسلامي، وتأثر بها عدد كبير من المسلمين، منهم الشخصية المثيرة للجدل في الفكر الإسلامي "ابن الراوندي" الذي صرّح بأنه ينقل أقوال البراهمة في إنكار النبوات (Madkour, 1983, p. 82)، مما دفع علماء الإسلام لدراسة أديان الهند والاطّلاع على أصول هذه العقيدة، في سياق الرّد عليها.

وممّن ناقش هذه العقيدة وأثبت بطلانها نقلا وعقلا: (الباقلاني) في كتابه "التمهيد"، حيث أفرد لها بابا كاملا تحت عنوان "باب الكلام على البراهمة".

كما نجد (النوبختي ت310ه) في كتابه " الآراء والديانات" يعرض أقوال البراهمة في إنكار النبوات، كما نقل ذلك عنه (ابن الجوزي ت597ه) في كتابه "تلبيس إبليس" في ذكر "تلبيس إبليس على جاحدي النبوات".

وكذلك الحال بالنسبة (للجرجاني ت816ه) في كتابه "شرح المواقف للإيجي" حيث أوردها تحت عنوان "في إمكان النبوة" في معرض إثباته للنبوات، وردّه على منكريها وجاحديها.

رابعا ـ تناسخ الأرواح: وهي العقيدة الثانية ذات الأصل الهندي واسعة الانتشار في الأوساط الإسلامية، وتعتبر شعار البراهمة، فكما أن الشهادتين شعار إيمان المسلمين، والتثليث علامة النصارى، كذلك التناسخ علامة البراهمة، فمن لم ينتحله لم يك منها ولم يعد من جملتها، وتناسخ الأرواح تعني بقاء النفس بقاء أبديا، وانتقالها المستمر من بدن لآخر، حيث تنتقل

بغرض الترقي من بدن إلى بدن أفضل، حتى ارتبط فهم الجنة والنار أو الثواب والعقاب بفكرة التناسخ(Al-Biruni, p12) .

ويذكر (الشهرستاني) كيف تسللت هذه العقيدة إلى الأوساط الإسلامية وتأثر بعض المسلمين بها، كما هو الحال مع (أحمد بن خابط) الذي تبرأ منه المعتزلة، واتّهم بها (أبو مسلم الخراساني)، و(محمد بن زكرياء الرازي)، كما قالت بها القرامطة، والنصيرية من الشيعة (Al-Shahrastani, p. 522) ..وهذا ما يدلّ على مدى انتشارها، وإن كان انتشارا محدودا مع شخصيات مغمورة، وفرق باطنية.

وقد تصدى المتكلمون لهذه العقيدة الهندية، متتبّعين جذورها، مبيّنين فسادها، فنجد (ابن الجوزي) في كتابه "تلبيس إبليس" يبطل هذه الفلسفة في ذكره ل"تلبيس إبليس على المجوس".

كما بيّن تهافتها أيضا (البغدادي ت429ه) في كتابه "الفرق بين الفرق" في ذكره "لأصحاب التناسخ من أهل الأهواء وبيان خروجهم عن الإسلام".

خامسا ــ فلسفة الشر: وهي من الفلسفات الفارسية التي تسربت إلى البيئة الإسلامية، وأصلها يرجع إلى اعتقاد الديانة الثنوية بوجود إلهين، أحدهما للخير والآخر للشر، وأصل هذا الاعتقاد ناشئ من محاولة تفسير وجود الشر في العالم، حيث اشتهرت في الفكر الإسلامي ب "مشكلة الشر"(Al-Shahrastani, p. 522) ، ويعزو (ابن حزم ت456ه) نفي المعتزلة فعل الشرور عن الله تعالى، واعتبار ذلك من مقتضيات العدل والحكمة الإلهيين، وقولهم باللطف الإلهي، ووجوب فعل الأصلح عن الله تعالى، إلى تأثرهم بالديانة الثنوية، التي جعلت للخير إلها وللشر إلها آخر، ظنا منها بأن في ذلك تنزيها للباري

(Ibn Hazm,1996 , p. 217)، وينسب (لإبراهيم بن يسار) المعروف ب (النظام) وهو أحد رؤوس المعتزلة، القول بأن الله "لا يقدر على خلق الجهل والكذب والظلم، وسائر القبائح، إذ لو كان خلقها مقدورا له لجاز صدورها عنه، واللازم باطل لإفضائه إلى السفه، إن كان عالما بقبح ذلك، وباستغنائه عنه، وإلى الجهل إن لم يكن عالما"(Taftazani,1998, p.10).

ونتيجة لهذا التأثر جاءت مصنفات المتكلمين شارحة لحقيقة الديانة الثنوية، وبيان مذاهبها ومقولاتها، في سبيل إبطال الأساس المعرفي الذي تقوم عليه، كما هو الحال مع (الأشعري ت330ه) في كتابه "مقالات الإسلاميين واختلاف المصلين" حينما أطال الرد على مقالات الثنوية في ثنايا هذا الكتاب بعد عرضها.

كما نجد (الماتريدي) في كتابه "التوحيد" يعرض مذاهب الثنوية الثلاث (المنانية، الديصانية، المرقيونية) ليبيّن بعد ذلك فسادها.

وكذلك فعل (الباقلاني) في كتابه "التمهيد"، حينما أبطل مقالات الثنوية التي تقوم عليها بالأدلة العقلية في"باب الكلام على أهل الثنوية".

هذه بعض الفلسفات والعقائد الأجنبية التي تسربت إلى الثقافة الإسلامية بفعل العناصر الوافدة على دين الإسلام، وقد تصدى لها المتكلمون مبيّنين فسادها وتهافتها، ومخالفتها للعقيدة الإسلامية.

وهنا لا بد من الإشارة إلى ملاحظتين عن جهود المتكلمين في مجال دراسة الأديان:

1 ــ دخول المتكلمين "معترك" الأديان إنما كان لإبطال الأساس المعرفي الذي تقوم عليه الأديان المخالفة، لمصادمته أصول الاعتقاد الإسلامي، تماشيا مع وظيفة علم الكلام الدفاعية.

2 ــ المباحث التي حفلت بها مصنّفات علم الكلام عن الأديان وعقائدها ومذاهبها إنما كانت عرضا لا أصالة، لصلتها ببعض المباحث العقدية (خاصة مبحثي الإلهيات والنبوات)، حيث تناولها المتكلمون وتطرقوا إليها في سبيل إثبات العقيدة الإسلامية. وهذا ما يجعلنا نقول ــ في شيء من الاطمئنان ــ أن علم الكلام يعتبر ملمحا من الملامح التي ظهر فيها علم مقارنة الأديان.

المبحث الثالث: المصادر الإسلامية المؤسسة لعلم مقارنة الأديان

تحدّثنا في المبحث السابق عن دور المتكلمين في دراسة الأديان، ورأينا كيف أن التحدّيات المعرفية والإكراهات الواقعية المتمثّلة في تسرّب الفلسفات الأجنبية إلى الفكر الإسلامي فرضت عليهم دخول "معترك" الأديان، فجاءت مصنّفاتهم الكلامية مفسحة جانبا لا بأس به من نشاطهم الفكري للرّد على الأديان الكتابية والوثنية المجاورة، في سبيل إثبات صحة العقائد الإسلامية، دون أن يعني ذلك أن علم مقارنة الأديان يعدّ مبحثا من مباحث علم الكلام. فبالإضافة إلى أن تناول المتكلمين للأديان جاء عرضا لا أصالة ـ كما رأينا ـ نجد العديد من المصنّفات الأولى التي اهتمت بدراسة الأديان في كتب مستقلة، جاءت بعيدة عن المنهج الجدلي التي تميّز واشتهر به علم الكلام.

ويمكن تقسيم هذه المصنّفات التي تندرج ضمن المصادر المؤسسة لعلم مقارنة الأديان إلى اتّجاهين:

الاتجاه الأول : اعتمد أصحابه على الوصف والتأريخ منهجا في دراسة للأديان، بعيدا عن النزعة الكلامية التي اتّسمت بها مصنّفات علم الكلام، فعرضوا الأديان ـ محل الدراسة ـ كما هي في واقعها وعند أهلها، ولم يشغلوا أنفسهم بالنقد والتقويم، ولم يضعوه هدفا من أهداف الدراسة. ومن هذه المصنفات:

أولا ـ كتاب "المقالات" ل(أبي عيسى الوراق ت247ه): الذي خصصه لعرض الأديان التي كانت منتشرة في زمانه، ومذاهبها، والاختلافات العقدية بينها، بعيدا عن النقد والجدل(Toussi, 2014, p29)، حيث يعدّ رافدا معلوماتيا أساسيا ضخما للكتابات الأولى في هذا العلم، ومرجعا لمن جاء بعده، وقد صرّح غير واحد ممن كتب في الأديان باعتماده عليه، واقتباسه منه، كما هو الحال مع (النوبختي) في كتابه "الآراء والديانات"، الذي استمدّ منه معلومات تتعلق بديانات الثنوية (Abd Aldjabbar,1998, p. 71).

وكذلك الحال بالنسبة (للأشعري) الذي اعتمد عليه كمصدر في معرض حديثه عن مذاهب الثنوية في كتابه "مقالات الإسلاميين"(Al Achairi, 1992, p. 40).

كما اعتمد عليه (الشهرستاني) هو الآخر في عرضه لمقالات مذاهب الثنوية في كتابه "الملل والنحل" (Al-Shahrastani, p. 249).

ونجد (البيروني) يصرّح باعتماده على كتاب "المقالات"ل (الورّاق)، في تأريخه لفرق اليهود، وعرض شعائرها وطقوسها(Al-Biruni, p. 284).

واقتباسات علماء الأديان من الورّاق في الحقيقة إنما تعبّر عن القيمة العلمية لكتابه "المقالات" من جهة ، كما يمكن أن نفهم منها (أي الاقتباسات) بأن كتاب "المقالات" يعد أول مصنّف في علم مقارنة الأديان في الفكر الإسلامي من جهة أخرى(Turki, p. 62).

ثانيا ـ "الآراء والديانات" ل (النوبختي): وهو من الكتب المفقودة، وتوجد منه شذرات في "مروج الذهب" ل (المسعودي)، و "تلبيس إبليس" ل (ابن الجوزي). والكتاب من خلال عنوانه يدل على أنه بعيد عن النقد والجدل (Turki, p62).

ثالثا ـ "شرائع الأديان" ل(أبي زيد البلخي ت322ه): الذي وإن كان في حكم المفقود، إلا أن عنوانه يوحي بأن صاحبه تعرّض فيه للتأريخ والعرض والحكاية(Al Sharkaoui, p. 131) .

رابعا ـ "تحقيق ما للهند من مقولة مقبولة في العقل أو مرذولة" ل (أبي الريحان البيروني): ويعدّ أهم كتب هذه المجموعة التي وصلتنا كاملة غير منقوصة، حيث وظّف فيه صاحبه التأريخ والوصف في دراسة أديان الهند دراسة علمية منهجية، بعيدا عن النقد والجدل الذي ميّز كتب علم الكلام، وقد أشار (البيروني) صراحة إلى هذا التوجّه الذي انتهجه في مقدّمة كتابه عن الهند، فقال:" وليس الكتاب كتاب حجاج وجدل، حتى أستعمل فيه إيراد حجج الخصوم، ومناقضة الزائغ منهم عن الحق،

وإنما هو كتاب حكاية (تأريخ، وصف، عرض) فأورد كلام الهند على وجهه"(Al-Biruni, p. 5).

ولا يعني تغاضي البيروني عن بيان فساد أديان الهند بأنه كان جاهلا بها، بل كان على دراية تامة بأغلاطها ومغالطاتها، ولم يتحرّج من تأريخها وعرضها، التزاما منه بما أخذه على نفسه، فيقول:"ففعلته (كتابه عن الهند) غير باهت على الخصم، ولا متحرّج من حكاية كلامه، وإن باين الحقّ، واستفظع سماعه عند أهله (أهل الحق)، فهو اعتقاده وهو أبصر به".

. (Al-Biruni, p. 5)

ونتيجة لهذا المنهج غير المسبوق الذي انتهجه (البيروني) في دراسة الأديان، اشتهر بأنه حجّة في شؤون الهند، كما اعتبر كتابه "تحقيق ما للهند" مصدرا رئيسيا لمعرفة عقائد الهنادكة وثقافتهم، وقد صنّفته "دائرة معارف الدين" ضمن مصادر علم مقارنة الأديان المعاصر بدرجة كبرى (Al Sharkaoui, p. 70).

خامسا ـ "الملل والنحل" ل (الشهرستاني): والذي يعدّ هو الآخر مصدرا من مصادر علم مقارنة الأديان في التراث الإسلامي، حيث أرّخ فيه صاحبه ووصف مذاهب وفرق وفلسفات الأديان العشرة المعروفة في العالم في زمانه، مما جعل البعض يعتبره أول كتاب تاريخ للأديان في العالم (Al Sharkaoui, p. 186).

وقد صرّح (الشهرستاني) بتوجّهه التأريخي الوصفي في دراسته للأديان، بعيدا عن أي نقد أو تقويم أو جدل، وهو التوجه الذي جعله شرطا ألزم به نفسه حين قال:"وشرطي على نفسي أن أورد مذهب كلّ فرقة...دون أن أبيّن صحيحه من فاسده، أو أعين حقّه من باطله"(Al-Shahrastani, p. 249).

والملاحظ أن توقّف أصحاب هذا الاتّجاه عند التقرير والوصف والحكاية في دراسة الأديان، وجعله شرطا، له دلالته، فقد رأوا أنه يغني عن الرّد والابطال، ويسدّ مسدّه، ذلك أن عرض الديانة في حدّ ذاته بيان لفسادها، كما أن التأريخ الدقيق حجة في النقد، يغني عن حشد الأدلة للنقض والإبطال، وفي ذلك يقول (القاضي عبد الجبار) في بيانه للقيمة العلمية والمنهجية لهذا المنهج في معرض تأريخه لعقيدة المانوية :"هذا كلّه ما ذكره ماني، وإنما أطلنا الحكاية لأنه يغني عن الحجاج"

.(Abd Aldjabbar, p. 12)

وإلى مثل ذلك ذهب الماتريدي بعد عرضه لمقالات الدّهرية حين قال:"ثم نذكر أقاويل الدهرية...ليظهر مذاهبهم، فإن ظهورها أحد أدلة فسادها"(Al Matiridi,1999, p.141).

الاتّجاه الثاني: وهو الاتّجاه الذي أضاف أصحابه النقد والجدل إلى التأريخ والوصف، فجاءت مصنّفاتهم ملتزمة بقواعد المنهج التاريخي الوصفي وشرائطه، مع نزعة نقدية رأوها ضرورية لكشف الخلل فيما أرّخوه وعرضوه من عقائد وشرائع، وبيان أوجه التحريف والفساد الذي لحقها. ومن هذه المصنّفات:

أولاـ "تثبيت دلائل النبوة" ل (القاضي عبد الجبار): الذي يعدّ من المصادر المتخصصة في تاريخ النصرانية المبكّرة، حيث أرّخ فيه للديانة النصرانية، مبيّنا أهم فرقها، ومتتبّعا لأهم عقائدها، وقد صرّح في معرض حديثه التاريخي عن المجوسية والنصرانية بتفريقه بين التأريخ والنقد، وأن لكل موضعه ومقامه، فقال:"ولم نكن في الرّد على المجوس ولا النصارى، إنما قصدنا البيان"(Abd Aldjabbar, 1992, p. 192) ، ذلك أن الرّد يكون بعد التأريخ والعرض.

ونظرا للقيمة العلمية لكتاب "تثبيت دلائل النبوة"، وجدنا علماء الغرب يشيدون به باعتباره وثيقة تاريخية بالغة الفائدة، ويذكر (حمدي الشرقاوي) كيف أن الغربيين قاموا بدراسات تحليلية تفصيلية لمادته ومصادره، وتعريف باحثيهم به، كما كتبوا بحوثا مستفيضة في ذلك، نشرتها الدوريات العلمية والأكاديمية في الجامعات الغربية، علاوة على الصحف والمجلات واسعة الانتشار، مقررين أن منهجه في دراسة النصرانية يختلف عن المناهج الكلاسيكية (الجدلية) ضد النصرانية، وهي المناهج القائمة على النقض والإبطال دون تأريخ وعرض.

ثانيا ـ "الفصل في الملل والأهواء والنحل" ل (ابن حزم): الذي يعدّ من أعظم الدراسات التاريخية الوصفية النقدية للأديان، حيث جاء متضمّنا رؤى نقدية معيارية، من خلال عرض مقالة كل ديانة وتاريخها وعقائدها وكتابها المقدّس، خاصة الأديان الكتابية التي أولاها عناية خاصة، باعتبار خصوصيتها في الدين الإسلامي، وباعتبار مجاورتها للمسلمين، لينتقل بعدها الى مستوى أعمق يتمثّل في النقد، مبيّنا فسادها وبطلانها، وتحريف كتابها المقدّس، مما جعل البعض يصنّف هذه الموسوعة العلمية ضمن كتب "التاريخ النقدي للأديان"، ويعتبر (ابن حزم) مؤسسا لعلم مقارنة الأديان(Himaya, 1983, p. 149).

ثالثا ـ "الإعلام بمناقب الإسلام" (لأبي الحسن العامري): وهو المصنّف الذي عرض فيه صاحبه أربعة أركان مشتركة من كل ديانة من الديانات الواردة في قوله تعالى (**إن الذين آمنوا والذين هادوا والصابين والنصارى والمجوس والذين أشركوا، إن الله يفصل بينهم يوم القيامة**) [سورة الحج:17]، ليقارنها مع الإسلام.

فتضمن منهجه المقارن أداة العرض أو الوصف، كونها من المقتضيات المنهجية لقيام المقارنة ، ذلك أنه لا يتصور أن تكون هناك مقارنة دون تأريخ أو وصف أو تحليل، وهذا ما أشار إليه العامري بقوله:"شدّة الفحص براءة من الخديعة" (Al-Amiri, p.179)، فاستهلّ دراسته المقارنة ببيان أركان الدين الأربعة (الاعتقادات، العبادات، المعاملات، العقوبات)، التي سيبني عليها مقارنته فيما بعد، فأوضح أن "مدار الدين يكون متعلّقا بالاعتقادات والعبادات والمعاملات والمزاجر...فمن الواجب أن نصف الأركان التي عليها مدار كل واحد من هذه الأقسام الأربعة..."(Al-Amiri, p. 121) .

وبهذا المنهج الوصفي المقارن، يكون (العامري) أوّل من وظّف هذا المنهج بالمعنى العلمي الدقيق في مجال دراسة الأديان، وإن كان يسمّها "مقابلة"(Al-Amiri, p125)، وغايته من ذلك بيان مناقب الإسلام وفضائله على سائر الأديان الأخرى، وإثبات أنه الدين الحقّ، وفي ذلك نقد وإبطال ضمنيان لتلك الأديان. فيقول عن هذا الهدف:"إن الواجب علينا أن نقابل كل واحد مما أسّسته الملّة الحنيفية منها بنظيره من الأديان، ليتّضح شرف الإسلام عليها"(Al-Amiri, p. 127)، ذلك أنه لا معنى للمقارنة ما لم تهدف إلى "التمييز بين الأشرف والمشروف"(Al-Amiri, p. 123).

هذه أهمّ المصنّفات الأولى والمستقلّة التي اهتمت بدراسة الأديان، بعد أن كان الحديث عنها مبثوثا في ثنايا كتب علم الكلام، ومغمورا في جدلهم وردودهم، في معرض إثبات العقائد الإسلامية. وهنا لا بد من الإشارة إلى بعض الملاحظات المتعلقّة بهذه المصنّفات، والتي يمكن إيجازها في ملاحظتين:

1/ بُعد هذه المصنّفات عن النزعة الكلامية المبنية على الرّد والجدل والإبطال "الصرف"، حيث جمعت بين التأريخ والوصف والمقارنة، إلى جانب النقد، الذي رأوه ضرورة علمية، يستمدّ قوانينه من بدائه العقول وأحكام المنطق، فلا يصح ـ كما يقول (أبو زهرة) ـ أن يدفع الحرص على الإنصاف في العرض والتأريخ، إلى ظلم للعلم والحق والعقل (Abou Zahra, 1979, p. 14).

2/ اعتماد علماء الكلام على مصنّفات علم مقارنة الأديان التي أمدّتهم بمادة علمية دقيقة عن الأديان وظّفوها في الرّد على عقائدها وفلسفاتها المبثوثة في مصنّفاتهم الكلامية، كما هو الحال مع (القاضي عند الجبار) في كتابه الكلامي "المغني" الذي أفاد كثيرا من كتاب "الآراء والديانات" ل (لنوبختي)، وكتاب "المقالات" ل (الورّاق) خاصة في تأريخه لمذاهب الثنوية، وكذلك الحال بالنسبة ل(ابن الجوزي) الذي اعتمد على كتاب "الآراء والديانات" في معرض نقضه لفلسفات الأديان الوثنية في كتابه "تبليس إبليس".

كما نجد (الأشعري) في كتابه "مقالات الإسلاميين" في معرض ردّه على معتقدات الثنوية يعتمد على ما كتبه (الورّاق) في كتابه "المقالات"، الذي يعدّ ـ كما رأينا سابقا ـ أول كتاب في علم مقارنة الأديان في الفكر الإسلامي.

والأمر نفسه مع (الماتريدي) الذي أفاد من كتاب "المقالات" في سياق الرّد على مقالات مذاهب الثنوية وفرقها

.(Al Sharkaoui, p. 186))

وكل هذا الاعتماد من طرف المتكلمين على مصنّفات علم مقارنة الأديان يجعلنا نقول بأنه لولا هذا الأخير (علم مقارنة الأديان) لما كان هناك نقد وجدل بالمفهوم العلمي الدقيق، والمعلوم أن بيان تهافت أي عقيدة أو مذهب يقتضي أولا فهمه والاطّلاع عليه، وما يعنيه ذلك من تأريخ ووصف وعرض، فالدراسات التاريخية الوصفية تعتبر بذلك الخطوة الأولية الضرورية للعملية النقدية التقويمية، باعتبارها مصدرا معلوماتيا لها، وقد أشار إلى هذه الفكرة المنهجية الفارابي بقوله:"إن الإنسان إذا عرف أصول ملّة...سهل عليه مناقضة كل شيء منها، وتلّقاها من أصولها بالكلية"(Al Farabi, 1991, p86) ، ويعتبر الغزالي (ت 505ه) افتقار الدراسات النقدية للتحليل والتأريخ والوصف خطئا منهجيا، فيقول:"فعلمتُ أن ردّ المذهب قبل فهمه والاطّلاع على كنهه رمي في عماية"(Al Ghazali, p. 10).

الخاتمة

ومن خلال ما سبق يتبين أن ظهور علم مقارنة الأديان في الفكر الإسلامي كان في إطار علم الكلام، من خلال ردود المتكلمين على الشبه العقدية، تماشيا مع وظيفتهم، والتي أثمرت بعض المباحث المتعلقة بالأديان في مصنّفات علم الكلام، حيث فرضت وظيفتهم الدفاعية لعلم الكلام، المتمثّلة في الدفاع عن العقائد الإسلامية، ضرورة الدخول إلى معترك الأديان، ليأخذ بعد ذلك علم مقارنة الأديان استقلاليته كفرع علمي، وهي الاستقلالية التي نلمسها من خلال تنوّع مناهجه، وغزارة مصنّفاته، وثراء موضوعاته، بعد أن كان مغمورا في مصنّفات علم الكلام، من خلال ردود المتكلمين على الفلسفات والعقائد الأجنبية التي تسرّبت إلى رحاب الثقافة الإسلامية، وهو ما يدلّ على أصالة هذا العلم في الفكر الإسلامي .

أما بخصوص النزعة النقدية التي ميزت مصنّفات هذا الحقل العلمي في التراث الإسلامي، فمردّها إلى تأثر علماء المسلمين بالاتّجاه القرآني في حديثه عن الأديان، وهو الحديث الذي تجاوز الوصف والعرض إلى مسألة النقد والتقييم والتقويم، فاستلهموا من المنهج القرآني روح النقد الذي كان سمة بارزة في مصنّفاتهم.

References

Abu Zahra, M. (1980). *Mouhadarat Fi Annasraniya*. Matbouat Arriassa Al – Amma.

Al- Acharie, A. A. (1990). *Makalat Al- Islamiyin*. Dar Al – Maktaba Al- Asriya.

Al-Amiri, A. A. (1988). *Al-Ilaam bi Manaqib Al-Islam*. Dar Al-Assala.

Al-Biruni, A. R. (1878). *Tahkiki Ma Lilhid Min Makoula*. Dairat Mairif Al- Outhmaniya.

Al-Faraby, A. N. (1996). *Ihsaa Al-Ouloum*. Dar Al- Hilal.

Al-Ghazali, A. (1972). *Al- Mounkidh Min Addhalal.* Dar Al-Halabie.

Al-Kadhi, Abdel-Jabbar. (1966). *Tathbit Dalail Al-Nouboua.* Dar al-Arabiya.

Al –Mahdi, M. A. (1996). *Moukadima Fi Eilm Moukarant Al-Adyan*. Dar Al- Hadith.

Al- Matiridi. A. M. (1970). *Attawhid*. Dar Al – djamiaat Al- Misriya.

Al-Shahrastani, A. A.(1968). *Al-Milal Wa Annihal*. Dar Al-Ittihad Al-Arabi.

Al-Sharqawi, H. A. (2017). *Eilm Moukaranat Al-Adyan Fi Attourath Al-fikrie Al-Islamy.* Dar Al-Kutub Al-Ilmiyyah.

Attoussi, A. A. (2014). *Djouhoud Abi Aissa Al- Warrak Fi Eilm Moukaranat Al-Adyan*. Madjalat Addirasat Addiniya, (No 1).

Djawad, A. A. & Eilm Al-Milal Wa Manahidj Al-Oulamaa Fih. (2005). Dar Al-Fadhila.

Djidel, A. (2000). *Madral Ila Dirassat Al-Firak Al – Islamiya.* Dar Al -Baleir.

Hash, A. R. (2012). Eil Moukaranat Al-Adyan Bayna Soualay Al-mafhoum Wa Al-Imkan. *Madjalat Islamiyate Al-Maarif*, *17* (67), 2012.

Himaya, A. M. (1983). *Ibn Hazm Wa Manhajouhou Fi Dirasat Al- Adyan.* Dar Al – Mairif.

Ibn Hazm, A. A. (1996). *Al-fasl Fi Al-Milal Wa Al-Ahwaa Wa Annihal.* Dar Al-jil.

Ibn Khaldoun, A. R. (2005). *Al-Moukadima*. Dar Al- Belkhi.

Mira, D. M. (2009). *Fi Eilm Eddin El – Moukaran*. Dar Al -Bassair.

Soubhi, A. (1985). *Fi Eilm Al- Kalam.* Dar Annahdha.

Taftazani, S. E. (1998). *Sharh Al– Makassid*. Dar Alam Al- Koutoub.

Turki, I. (1999). *Ilm Moukanat Al – Adyan Einda Moufakiri Al – Islam* . Dar Al- Wafa.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11 (6) 2024
Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:25.07.2024
Kabul tarihi |Accepted:15.11.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Sofiane Chetioui

https://orcid.org/ 0000-0002-3494-1891
Professor, Islamic sciences research laboratory in Algeria, Faculty of Islamic Sciences, University of Batna 1, Algeria, soufiane.chetioui@univ-batna.dz

Atıf Künyesi | Citation Info

Chetioui, S. (2024). علاقة علم مقارنة الأديان بعلم الكلام . *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 3934-3945.

علاقة علم مقارنة الأديان بعلم الكلام

ملخص

تطرق هذا البحث إلى الإطار الكلامي الذي ظهر فيه علم مقارنة الأديان، باعتباره وعلم الكلام من العلوم التي ظهرت ونشأت على أيدي المتكلمين، وهذا من خلال بيان ماهية كل علم (موضوعا ومنهجا وغاية)، مرورا بالوقوف على الشكل الذي ظهرت فيه دراسة الأديان في مصنّفات علم الكلام، وصولا إلى التعرّف على المصادر المؤسسة لعلم مقارنة الأديان، في سبيل إثبات استقلاليته كحقل علمي ظهر في إطار علوم أخرى دون أن يكون مبحثا من مباحثها.

الكلمات المفتاحية: علم مقارنة الأديان؛ علم الكلام؛ المتكلمون والأديان؛ المصادر الإسلامية.

The relationship of comparative religion science with the science of speech

Abstract

This research touched on the rhetorical framework in which the science of comparative religions appeared, as the science of speech is one of the sciences that appeared and arose at the hands of theologians, and this is by explaining what each science is (a subject, method, and purpose), passing by standing on the form in which the study of religions appeared in the works of science Speech, leading to identifying the founding sources of the science of comparative religion, in order to prove its independence as a scientific field that appeared within the framework of other sciences without being a topic of its investigations.

***Keywords**: Comparative science of religions, theology, theologians and religions, Islamic sources*

CC BY NC
Creative Commons Licence

مقدمة

يعد علم مقارنة الأديان أو علم الملل والنحل ـ كما أشتهر في البيئة الإسلامية ـ واحد من الإنجازات الرفيعة للحضارة الإسلامية التي أسهمت به في التقدّم الفكري للبشرية، وهو ثمرة حركة العقلية الإسلامية وتفاعلاتها مع التحدّيات المعرفية، حيث كان لعلماء الإسلام فضل السبق في التأسيس لهذا العلم من خلال مصنّفاتهم الكثيرة والغزيرة والمتنوعة (موضوعا ومنهجا) ابتداءا من القرن الثالث الهجري (3ه).

وقد كان الدافع ـ أساسا ـ للكتابة في هذا الحقل العلمي اعتراف الإسلام بالأديان المخالفة، وكذا دعوة القرآن الكريم للحوار مع "الآخر" ومجادلته بالحسنى، وإشاراته المتعددة إلى الأديان والعقائد والشرائع المختلفة تأريخا وتحليلا ونقدا ومقارنة... وهي الإشارات التي حفّزت علماء المسلمين ودفعتهم لدراسة الأديان دراسة مستفيضة، وقد جاءت هذه الدراسات على نحو يتّسم بالعلمية في إطار علوم إسلامية متعددة، كعلم التفسير، وعلم التاريخ، وعلم الفرق وعلم الكلام، هذا الأخير الذي كان لرواده جهودا متميزة في دراسة الأديان الوثنية والكتابية تماشيا مع وظيفتهم المتمثلة في الدفاع عن العقائد الإسلامية، وهو ما يجعلنا نتساءل عن العلاقة بين علم مقارنة الأديان وعلم الكلام، وهل يعدّ علم مقارنة الأديان مبحثا من مباحث علم الكلام؟

وتهدف هذه الدراسة للكشف عن الإطار الكلامي الذي ظهر فيه علم مقارنة الأديان، ودور المتكلمين في ذلك، كما تهدف أيضا إلى معرفة مدى تفرّد علم مقارنة الأديان في حقل علمي مستقل.

أما عن الدراسات السابقة، فقد نال موضوع علم مقارنة الأديان وعلم الكلام حظا وافرا من التأليف، ومن زوايا متعددة، حيث جاءت الكثير من الدراسات للحديث عن ماهية كل منهما، ونشأته، وعلاقته بغيره من الحقول العلمية...ومن بين هذه الدراسات التي شكّلت أرضية للبحث والمناقشة في هذا الموضوع ما يلي:

1 ــ علم مقارنة الأديان في التراث الفكري الإسلامي، لحمدي عبد الله الشرقاوي، دار الكتب العلمية ــ بيروت، ط1: 2017.

2 ــ علم مقارنة الأديان عند مفكري الإسلام، لإبراهيم تركي، دار الوفاء ـ مصر، ط1: 2001.

3 ــ عبد الرزاق حاش: علم مقارنة الأديان بين سؤالي المفهوم والإمكان، مجلة إسلامية المعرفة، السنة17، العدد67، 2012.

وغيرها من المراجع الأخرى ذات الصلة بالموضوع، والتي أشرت إليها في ثنايا هذه الدراسة، غير أن هذا البحث الذي وسمته باسم "علاقة علم مقارنة الأديان بعلم الكلام" ركّز على الإطار الكلامي الذي ظهر فيه علم مقارنة الأديان، وملامح ظهوره ضمن علم الكلام، دون أن يكون مبحثا من مباحثه، في سبيل اثبات استقلاليته كحقل علمي، على غرار الكثير من الحقول العلمية في الفكر الإسلامي التي ظهرت في إطار علوم أخرى، قبل أن تستقل في حقل علمي.

خطة البحث:

تمهيد

المبحث الأول: مفهوم علم مقارنة الأديان وعلم الكلام

المبحث الثاني: المتكلمون ودراسة الأديان

المبحث الثالث: المصادر الإسلامية المؤسسة لعلم مقارنة الأديان

صلب البحث

مقدّمة:

إن الحديث عن علاقة حقل علمي بآخر يقتضي أولا بيان ماهية كل منهما، ذلك أن "الحكم على الشيء فرع عن تصوّره"، فالحديث عن صلة علم مقارنة الأديان بعلم الكلام تحت أي شكل من الأشكال ينبغي أن يسبقه أولا ضبط مفهوم كل علم، من أجل تحديد موضوع ومنهج وغاية كل منهما، ومن ثم بيان شكل الصلة بينهما، والسياق التاريخي لتشكّلها.

ومعلوم من الناحية التاريخية أن بين علمي الكلام ومقارنة الأديان تداخلا جعل البعض يعتبر الأخير مبحثا من مباحث الأول، لأن من ألّف في علم الكلام درس الأديان والمعتقدات في مصنّفه الكلامي، نظرا لما تقتضيه وظيفة هذا الأخير(علم الكلام). فالجواب التفصيلي عن إشكالية البحث يفرض علينا أولا بيان حقيقة كل علم، نظرا للضرورات المنهجية التي تفرضها طبيعة الدراسة.

المبحث الأول : مفهوم علم مقارنة الأديان وعلم الكلام

أولا ـ مفهوم علم مقارنة الأديان:

بالرغم من ظهور مصطلح "علم مقارنة الأديان" كحقل معرفي في الفكر الغربي أواخر القرن التاسع عشر للميلاد(19م) مع عالم اللغويات الألماني (ماكس ميلر) في مقارباته المتعلقة بالدين والعلم، حيث كان هذا المصطلح حينها مرادفا ل "علم الأديان" و"علم الدين المقارن" (Mira , 2009, p. 9)، إلا أن أصوله ظهرت في البيئة الإسلامية ابتداء من القرن الثالث الهجري (3ه)/ التاسع ميلادي (9ه)، وأشتهر ب"علم الملل والنحل". ولا تعنينا هنا التسمية بقدر ما يعنينا المسمى، ذلك أن العبرة في نهاية المطاف للمقاصد والمباني لا للألفاظ والمعاني. وبما أن الدراسة لا تهدف إلى تشريح هذا المصطلح، وتتبّع سياقات ظهوره وتطوّره، فسينصرف الاهتمام لإلقاء الضوء على المفهوم الإجرائي لعلم مقارنة الأديان في الفكر الإسلامي دون الفكر الغربي، ذلك أن تعدّيه إلى هذا الأخير ليس من شأن هذه الدراسة.

ومن هنا فإن تعريفنا لعلم مقارنة الأديان هو تعريف لعلم كان جزءا من الثقافة الإسلامية في عصورها الأولى، إذ ظهرت كتابات علمية تعنى بدراسة أصول الديانات وفرقها المختلفة ونشأتها ومقالاتها العقدية... ولا يلبث القارئ والمتأمل في تراث علماء المسلمين في دراستهم للأديان أن يلاحظ توظيفهم لهذا العلم دون ذكر المصطلح، حيث درسوا أديان "الآخر" ومعتقداته تأريخا ووصفا وتحليلا ونقدا، مع مقارنتها بالإسلام تحت اسم "علم الملل والنحل".

ومن المعلوم أن التعريف بأي علم هو وليد ما تمليه الاكراهات الواقعية، والتحدّيات المعرفية، بمعنى أن العلم في أصوله وقواعده المنهجية يظهر قبل تعريفه وليس العكس(Djidel , 2000, p. 20)، ومن هنا وجدنا في الفكر الإسلامي علوما ظهرت كان لمفكّري الإسلام فضل السبق في نشأتها دون أن تسمّى بأسمائها الحديثة، ومن أمثلة ذلك "علم الاجتماع" الذي كان (لابن خلدون ت808ه) وضع دعائمه ولبناته الأولى، وهو الأمر الذي ينطبق على علم مقارنة الأديان (Turki, 1999, p. 51) .

هذا وقد عرّف علم مقارنة الأديان في الحقل الإسلامي بعدّة تعريفات متقاربة، تشترك في الموضوع والمنهج والغاية، وهي التعريفات المستنبطة من تراث علماء المسلمين في هذا الحقل العلمي، على اختلاف توجهاتهم، وتعدد مناهجهم، حيث عرّف بأنه "علم يبحث في الملل من حيث منشئها وتطورها وانتشارها، وأتباعها، وفي العقائد والأصول التي تتركز عليها الملل المختلفة، وفي أوجه الاختلاف والاتّفاق فيما بينهما، مع المقارنة والمناقشة والرّد(Djawad, 2005, p. 10).

ونلاحظ أن هذا التعريف لا يحصر علم مقارنة الأديان في عملية "الوصف" و"التأريخ و"المقارنة" فحسب ـ كما هو الحال في الفكر الغربي ـ بل يتعدّاه إلى النقد والإبطال ، وهي عناصر ذات طابع معياري، يتجاوز بها هذا العلم من كونه أداة وصف وتأريخ، إلى أداة تصويب وتمحيص (Hash, 2012, p82)، وبهذا يكون علم مقارنة الأديان فنا علميا "يقارن بين الأديان لاستخلاص أوجه الشبه والاختلاف بينهم، ومعرفة الصحيح منها والفاسد إظهارا للحقيقة، بأدلة يقينية (El Mahdi,

1996, p. 13).

إن أبرز ما يميّز علم مقارنة الأديان عند المسلمين غايته المتمثلة في "معرفة الدين الحق" معرفة علمية يقينية بالدليل والحجة والبرهان، فوظيفته لا تقتصر على مجرّد "معرفة الأسس المعرفية للأديان" (عقيدة وشريعة وحضارة)، وإنما تتعداه إلى التمييز بين "الصحيح" منها و "الفاسد"، وهذا ما يفهم حتى من علماء المسلمين الذين تبنوا منهج التأريخ والوصف (كالبيروني ت440ه)، الذي بعد عرضه لأديان الهند بمنهجية غير مسبوقة، بعيدا عن النقد والتقويم، بيّن أن غايته من هذا الجهد" نصرة لمن أراد مناقضتهم، وذخيرة لمن رام مخالطتهم"(Al-Biruni, 1958, p. 5) ، وهو التوجّه نفسه الذي نجده عند (العامري ت381ه) الذي بعد مقارنته بين ستة أديان (الإسلام، اليهودية، الصابئة، النصرانية، المجوس، الشرك) في أربعة أركان (عقائد، عبادات، معاملات، زواجر)، بيّن أن غايته من هذه المقارنة تتمثّل في "تمكين الإنسان لمعرفة الحق من الدين"(Al-Amiri, 1967, p. 105)، وفي ذلك إشارة صريحة إلى "الأحكام القيميّة" التي تتضمّنها وظيفة علم مقارنة الأديان، الذي رأى فيه علماء الإسلام أن لا فائدة منه ما لم يهدف إلى معرفة الحق، والانتصار له، والدفاع عنه بأدلة يقينية(Hash, p. 89)، فلا مبرّر عقلي، ولا منطق علمي، ولا مستند واقعي لمطالبة هذا العلم بالتنكّر لمبدأ التوصل إلى النتيجة العلمية من وراء المقارنة، ذلك أنه لا عبرة للمقارنة ـ بين الأديان ـ ما لم تهدف إلى اختيار الأقوم والأرشد والأصح، وهذا هو الفرق الجوهري لعلم مقارنة الأديان بين الفكر الإسلامي والفكر الغربي(Mira , p. 46) .

ثانيا ـ مفهوم علم الكلام:

عرّف هذا العلم بتعريفات عدّة عبر مسيرته التاريخية شكّلت في مجموعها معالمه، وبيّنت ماهيته من موضوع ومنهج وغاية... ومن أشهر هذه التعريفات:

1 ـ تعريف (أبي نصر الفارابي ت339ه): ويعدّ تعريفه أقدم التعريفات، حيث قال في تعريفه:"صناعة الكلام يقتدر بها الإنسان على نصرة الآراء والأفعال المحدودة، التي صرّح بها واضع الملّة، وتزييف كل ما خالفها بالأقاويل" (Al farabi,1996, p. 69).

وهذا التعريف يشير إلى شرف علم الكلام الذي يكمن في وظيفته المتمثّلة في القدرة على نصرة العقائد الإيمانية، باعتبارها جوهر الدين وعموده الفقري، برهنة على صحّتها أولا، وكشفا لزيف ما يخالفها ثانيا، وبعبارة أخرى: الدفاع عن عقائد الدين لا يكون إلا من خلال هذا الفن الذي يكسب صاحبه قدرة ومهارة لتحقيق ذلك.

2 ـ تعريف (ابن خلدون ت808ه): حيث عرّفه بقوله :"علم يتضمن الحجاج عن العقائد الإيمانية بالأدلّة العقلية، والرّد على المبتدعة المنحرفين في الاعتقادات عن مذاهب السلف وأهل السنّة"(Ibn khaldoun, 2004 , p. 205) .

ونلاحظ أن (ابن خلدون) عرّف علم الكلام ببعده الوظيفي المتمثل في البرهنة العقلية على صحة العقائد الإسلامية.

وواضح من هذين التعريفين ـ وغيرها من تعريفات علم الكلام ـ أنها تشترك في موضوع هذا العلم ومنهجه وغايته.

أما موضوعه فهو محصور في العقائد الإيمانية التي يأتي على رأسها الذات الإلهية وما يتّصل بها من وجود ووحدانية وأسماء وصفات وأفعال وما يترتّب عليها.

أما منهجه فهو المنهج الجدلي القائم على البحث والنظر والاستدلال العقلي، وما يعنيه ذلك من نقض ومنع ومعارضة...وهو المنهج الذي اشتهر به المتكلمون في مصنّفاتهم، بصرف النظر عن الحقل العلمي الذي كتبوا فيه.

أما الغاية من علم الكلام فقد جاءت التعريفات متّفقة على أنه يهدف إلى الدفاع عن العقائد الإسلامية، دون أن يعني ذلك إنشاء عقيدة جديدة، وهذا الدفاع يأخذ شكلين:

أ ـ البرهنة على صحّة العقائد الإيمانية بالأدلة العقلية المستنبطة من النقل، ومن هنا وجدنا للمتكلمين العديد من الأدلة

والمسالك لإثبات وجود الله، ووحدانيته، وإثبات المعاد...وغير ذلك من المباحث العقدية، وهي الأدلة التي استنبطها المتكلمون من القرآن الكريم.

ب ـ رفع الشبه عن العقائد الإيمانية التي أثارها الخصوم من الفرق المبتدعة والفرق الباطنية.

وبناءا على ماهية كل علم نرى بأن علم مقارنة الأديان مباين لعلم الكلام، فهو يستقل بموضوع ومنهج وغاية تختلف عن موضوع ومنهج وغاية علم الكلام، فإذا كان موضوع علم مقارنة الأديان يتعلق بالأسس المعرفية للأديان (عقيدة وشريعة وحضارة) فإن موضوع علم الكلام يختص بالعقائد الإسلامية فقط.

ونجد منهج العلمين كذلك مغاير، فبينما يجمع علم مقارنة الأديان بين التأريخ والوصف والتحليل والمقارنة والنقد، اختص علم الكلام بالمنهج النقدي الجدلي منسجما مع وظيفته الدفاعية.

والأمر نفسه فيما يتعلق بالغاية من العلمين، فبينما يهدف علم مقارنة الأديان إلى التوصل لمعرفة الدين الحق، جاء علم الكلام لأجل الدفاع عن العقيدة الإسلامية، وبين الغايتين تباين واضح.

وفي الحقيقة أن هذا التباين في ماهية العلمين دفع الكثيرين للتساؤل عن دوافع علماء الكلام لدراسة الأديان، وتضمين كتبهم مادة لا بأس بها عن الأديان.

المبحث الثاني : المتكلمون ودراسة الأديان

كان لاتّساع رقعة الدولة الإسلامية نتيجة الفتوحات عظيم الأثر في ظهور وازدهار العديد من العلوم، ويأتي على رأسها: علم الفرق وعلم الكلام وعلم مقارنة الأديان، وهي العلوم التي ظهرت استجابة لتحدّيات معرفية وإكراهات واقعية، حيث ومع التحاق العناصر الأجنبية بالدين الإسلامي تسرّبت الكثير من الشبهات في المجتمع المسلم، فكان الموروث الثقافي والمرجعية الدينية للعناصر الوافدة عاملا رئيسيا ساهم في انتعاش الشبهات في البيئة الإسلامية، مما اضطرّ علماء الإسلام إلى مدافعة الأفكار الدخيلة عن العقيدة الإسلامية ، وهي الأفكار التي تبنّتها الكثير من الفرق المبتدعة والفرق الباطنية، فجاءت مصنّفات علماء الكلام مليئة بالرّد على مقالات هذه الفرق، وتتبّع جذورها في الأديان المجاورة، سواء الكتابية (اليهودية والنصرانية)، أو الوثنية (خاصة ديانات الفرس والهند)، تماشيا مع وظيفتهم المتمثلة في الدفاع عن العقيدة الإسلامية، فظهرت الملامح الأولى لعلم مقارنة الأديان ضمن علم الكلام، من خلال الرّد على مقالات الفرق المبتدعة والفرق الباطنية المتأثرة بالفلسفات الأجنبية، وكان طبيعيا أن نقض هذه الفلسفات الأجنبية يسبقه تحليل وتأريخ ووصف لأساسها المعرفي الذي تقوم عليه في مصادرها، فلولا ذلك لتعذر الرّد والنقد.

وعديدة هي العقائد التي تسرّبت إلى البيئة الإسلامية ودفعت المتكلمين لدراسة الأديان، ومن ذلك:

أولا ـ عقيدة التشبيه والتجسيم: وهي من العقائد اليهودية التي تسرّبت إلى رحاب الثقافة الإسلامية، وتأثرت بها بعض الفرق الكلامية المعروفة ب"المشبّهة" و "المجسّمة" في الفكر الإسلامي(soubhi, 1985, p. 47) ، وقد بيّن المتكلمون الأثر اليهودي في صياغة مواقفها من صفات الله عز وجلّ، وكيف مثّلت عقيدة التشبيه رافدا لمشبّهة الإسلام في كثير من مقالاتهم التي وضعوها ونسبوها إلى النبي صلى الله عليه وسلم(Al sharkaoui, 2017, p. 308) .

يقول (الشهرستاني ت548ه) في بيانه للأصل اليهودي لعقيدة التشبيه:"وأكثرها مقتبسة من اليهود، فإن التشبيه فيهم طباع، حتى قالوا: اشتكت عيناه فعادته الملائكة، وبكى على طوفان نوح حتى رمدت عيناه، وأن العرش ليئط من تحته كأطيط الرّحل الحديد..."(Al-Shahrastani, 1968, p. 106) .

فطرقُ المتكلمين أبواب الديانة اليهودية كان عبر بوابة عقيدة التشبيه والتجسيم التي تسربت إلى البيئة الإسلامية، ودفعتهم هذه الشبهات إلى دراسة كتابها المقدّس (التوراة)، وبيان عقائدها، ومقالات فرقها...في سبيل صياغة رد علمي أصيل عليها،

فحفلت مصنفاتهم بمباحث مهمّة عن اليهودية، جنبا إلى جنب مع مقالات الفرق الكلامية، كما هو الحال مع (الباقلاني403ه) في كتابه "التمهيد"، الذي تضمّن كلاما مفصّلا عن اليهود في عدّة أبواب (من الباب الثاني عشر إلى الباب السادس عشر).

كما أوردها (الماتريدي ت333ه) في كتابه "التوحيد"، الذي حاول بيان أصلها في مبحث "التنزيه" تحت عنوان "طرق التوحيد".

ثانيا ـ عقيدة الحلول والتجسد: وهي من أمّهات العقائد النصرانية، ومعناها حلول اللاهوت في الناسوت، وامتزاج عنصر الإله بعنصر الإنسان في المسيح، وهي الأساس الذي تقوم عليها عقيدة التثليث عند النصارى(Al-Shahrastani, p522).

وتسربت هذه العقيدة إلى البيئة الإسلامية نتيجة الاحتكاك والتفاعل بين المسلمين والنصارى بحكم المجاورة، وكذا بدافع العناصر الأجنبية التي دخلت في دين الإسلام بخلفيتها النصرانية(Djidel, p. 164) ، مما دفع المتكلمين لمناقشة مرتكزات هذه العقيدة ، وعرض اختلافات المذاهب النصرانية فيها، مع تتبّع أصولها في الكتاب المقدّس، كل ذلك من أجل إبطالها، وبيان تهافتها نقلا وعقلا.

وقد اختار البعض مناقشتها في إطار البحث الكلامي "الصرف" كما هو الحال مع (الماتريدي) في كتابه "التوحيد"، حيث أوردها تحت عنوان "آراء النصارى في المسيح والرّد عليها".

و(الباقلاني) في كتابه "التمهيد"، الذي أورد فيه كلاما مطولا عن النصرانية، وعن عقيدة الاتّحاد تحت عنوان "الكلام عليهم في معنى الاتّحاد".

كما أوردها (الجويني ت478ه) في كتابه "الشامل في أصول الدين"، في سياق عرضه وتحليله لعقائد النصارى، تحت عنوان "مذاهبهم في الاتّحاد وتدرّع اللاهوت بالناسوت".

بينما اختار البعض الآخر افرادها بمؤلفات مستقلة، كما هو الشأن مع (أبي عيسى الوراق ت247ه) في كتابه "الرّد على النصارى"، و(الجاحظ ت255 ه) في رسالته "المختار في الرّد على النصارى"، والقرافي في كتابه "الأجوبة الفاخرة عن الأسئلة الفاجرة في الرد على الملة الكافرة"، ...وغيرها من المؤلفات الكثيرة التي دحضت هذه العقيدة النصرانية، وبيّنت تهافتها وضعفها، على غرار العقائد النصرانية الأخرى.

ثالثا ـ إنكار النبوة: وهي من عقائد البراهمة التي انتشرت في الوسط الإسلامي، وتأثر بها عدد كبير من المسلمين، منهم الشخصية المثيرة للجدل في الفكر الإسلامي "ابن الراوندي" الذي صرّح بأنه ينقل أقوال البراهمة في إنكار النبوات (Madkour, 1983, p. 82)، مما دفع علماء الإسلام لدراسة أديان الهند والاطّلاع على أصول هذه العقيدة، في سياق الرّد عليها.

وممّن ناقش هذه العقيدة وأثبت بطلانها نقلا وعقلا: (الباقلاني) في كتابه "التمهيد"، حيث أفرد لها بابا كاملا تحت عنوان "باب الكلام على البراهمة".

كما نجد (النوبختي ت310ه) في كتابه " الآراء والديانات" يعرض أقوال البراهمة في إنكار النبوات، كما نقل ذلك عنه (ابن الجوزي ت597ه) في كتابه "تلبيس إبليس" في ذكر "تلبيس إبليس على جاحدي النبوات".

وكذلك الحال بالنسبة (للجرجاني ت816ه) في كتابه "شرح المواقف للإيجي" حيث أوردها تحت عنوان "في إمكان النبوة" في معرض إثباته للنبوات، وردّه على منكريها وجاحديها.

رابعا ـ تناسخ الأرواح: وهي العقيدة الثانية ذات الأصل الهندي واسعة الانتشار في الأوساط الإسلامية، وتعتبر شعار البراهمة، فكما أن الشهادتين شعار إيمان المسلمين، والتثليث علامة النصارى، كذلك التناسخ علامة البراهمة، فمن لم ينتحله لم يك منها ولم يعد من جملتها، وتناسخ الأرواح تعني بقاء النفس بقاء أبديا، وانتقالها المستمر من بدن لآخر، حيث تنتقل

بغرض الترقي من بدن إلى بدن أفضل، حتى ارتبط فهم الجنة والنار أو الثواب والعقاب بفكرة التناسخ(Al-Biruni, p12) .

ويذكر (الشهرستاني) كيف تسللت هذه العقيدة إلى الأوساط الإسلامية وتأثر بعض المسلمين بها، كما هو الحال مع (أحمد بن خابط) الذي تبرأ منه المعتزلة، واتّهم بها (أبو مسلم الخراساني)، و(محمد بن زكرياء الرازي)، كما قالت بها القرامطة، والنصيرية من الشيعة (Al-Shahrastani, p. 522) ..وهذا ما يدلّ على مدى انتشارها، وإن كان انتشارا محدودا مع شخصيات مغمورة، وفرق باطنية.

وقد تصدى المتكلمون لهذه العقيدة الهندية، متتبّعين جذورها، مبيّنين فسادها، فنجد (ابن الجوزي) في كتابه "تلبيس إبليس" يبطل هذه الفلسفة في ذكره ل"تلبيس إبليس على المجوس".

كما بيّن تهافتها أيضا (البغدادي ت429ه) في كتابه "الفرق بين الفرق" في ذكره "لأصحاب التناسخ من أهل الأهواء وبيان خروجهم عن الإسلام".

خامسا ــ فلسفة الشر: وهي من الفلسفات الفارسية التي تسربت إلى البيئة الإسلامية، وأصلها يرجع إلى اعتقاد الديانة الثنوية بوجود إلهين، أحدهما للخير والآخر للشر، وأصل هذا الاعتقاد ناشئ من محاولة تفسير وجود الشر في العالم، حيث اشتهرت في الفكر الإسلامي ب "مشكلة الشر"(Al-Shahrastani, p. 522) ، ويعزو (ابن حزم ت456ه) نفي المعتزلة فعل الشرور عن الله تعالى، واعتبار ذلك من مقتضيات العدل والحكمة الإلهيين، وقولهم باللطف الإلهي، ووجوب فعل الأصلح عن الله تعالى، إلى تأثرهم بالديانة الثنوية، التي جعلت للخير إلها وللشر إلها آخر، ظنا منها بأن في ذلك تنزيها للباري

(Ibn Hazm,1996 , p. 217)، وينسب (لإبراهيم بن يسار) المعروف ب (النظام) وهو أحد رؤوس المعتزلة، القول بأن الله "لا يقدر على خلق الجهل والكذب والظلم، وسائر القبائح، إذ لو كان خلقها مقدورا له لجاز صدورها عنه، واللازم باطل لإفضائه إلى السفه، إن كان عالما بقبح ذلك، وباستغنائه عنه، وإلى الجهل إن لم يكن عالما"(Taftazani,1998, p.10).

ونتيجة لهذا التأثر جاءت مصنفات المتكلمين شارحة لحقيقة الديانة الثنوية، وبيان مذاهبها ومقولاتها، في سبيل إبطال الأساس المعرفي الذي تقوم عليه، كما هو الحال مع (الأشعري ت330ه) في كتابه "مقالات الإسلاميين واختلاف المصلين" حينما أطال الرد على مقالات الثنوية في ثنايا هذا الكتاب بعد عرضها.

كما نجد (الماتريدي) في كتابه "التوحيد" يعرض مذاهب الثنوية الثلاث (المنانية، الديصانية، المرقيونية) ليبيّن بعد ذلك فسادها.

وكذلك فعل (الباقلاني) في كتابه "التمهيد"، حينما أبطل مقالات الثنوية التي تقوم عليها بالأدلة العقلية في"باب الكلام على أهل الثنوية".

هذه بعض الفلسفات والعقائد الأجنبية التي تسربت إلى الثقافة الإسلامية بفعل العناصر الوافدة على دين الإسلام، وقد تصدى لها المتكلمون مبيّنين فسادها وتهافتها، ومخالفتها للعقيدة الإسلامية.

وهنا لا بد من الإشارة إلى ملاحظتين عن جهود المتكلمين في مجال دراسة الأديان:

1 ــ دخول المتكلمين "معترك" الأديان إنما كان لإبطال الأساس المعرفي الذي تقوم عليه الأديان المخالفة، لمصادمته أصول الاعتقاد الإسلامي، تماشيا مع وظيفة علم الكلام الدفاعية.

2 ــ المباحث التي حفلت بها مصنّفات علم الكلام عن الأديان وعقائدها ومذاهبها إنما كانت عرضا لا أصالة، لصلتها ببعض المباحث العقدية (خاصة مبحثي الإلهيات والنبوات)، حيث تناولها المتكلمون وتطرقوا إليها في سبيل إثبات العقيدة الإسلامية. وهذا ما يجعلنا نقول ــ في شيء من الاطمئنان ــ أن علم الكلام يعتبر ملمحا من الملامح التي ظهر فيها علم مقارنة الأديان.

المبحث الثالث: المصادر الإسلامية المؤسسة لعلم مقارنة الأديان

تحدّثنا في المبحث السابق عن دور المتكلمين في دراسة الأديان، ورأينا كيف أن التحدّيات المعرفية والإكراهات الواقعية المتمثّلة في تسرّب الفلسفات الأجنبية إلى الفكر الإسلامي فرضت عليهم دخول "معترك" الأديان، فجاءت مصنّفاتهم الكلامية مفسحة جانبا لا بأس به من نشاطهم الفكري للرّد على الأديان الكتابية والوثنية المجاورة، في سبيل إثبات صحة العقائد الإسلامية، دون أن يعني ذلك أن علم مقارنة الأديان يعدّ مبحثا من مباحث علم الكلام. فبالإضافة إلى أن تناول المتكلمين للأديان جاء عرضا لا أصالة ـ كما رأينا ـ نجد العديد من المصنّفات الأولى التي اهتمت بدراسة الأديان في كتب مستقلة، جاءت بعيدة عن المنهج الجدلي التي تميّز واشتهر به علم الكلام.

ويمكن تقسيم هذه المصنّفات التي تندرج ضمن المصادر المؤسسة لعلم مقارنة الأديان إلى اتّجاهين:

الاتجاه الأول : اعتمد أصحابه على الوصف والتأريخ منهجا في دراسة للأديان، بعيدا عن النزعة الكلامية التي اتّسمت بها مصنّفات علم الكلام، فعرضوا الأديان ـ محل الدراسة ـ كما هي في واقعها وعند أهلها، ولم يشغلوا أنفسهم بالنقد والتقويم، ولم يضعوه هدفا من أهداف الدراسة. ومن هذه المصنفات:

أولا ـ كتاب "المقالات" ل(أبي عيسى الوراق ت247ه): الذي خصصه لعرض الأديان التي كانت منتشرة في زمانه، ومذاهبها، والاختلافات العقدية بينها، بعيدا عن النقد والجدل(Toussi, 2014, p29)، حيث يعدّ رافدا معلوماتيا أساسيا ضخما للكتابات الأولى في هذا العلم، ومرجعا لمن جاء بعده، وقد صرّح غير واحد ممن كتب في الأديان باعتماده عليه، واقتباسه منه، كما هو الحال مع (النوبختي) في كتابه "الآراء والديانات"، الذي استمدّ منه معلومات تتعلق بديانات الثنوية (Abd Aldjabbar,1998, p. 71).

وكذلك الحال بالنسبة (للأشعري) الذي اعتمد عليه كمصدر في معرض حديثه عن مذاهب الثنوية في كتابه "مقالات الإسلاميين"(Al Achairi, 1992, p. 40).

كما اعتمد عليه (الشهرستاني) هو الآخر في عرضه لمقالات مذاهب الثنوية في كتابه "الملل والنحل" (Al-Shahrastani, p. 249).

ونجد (البيروني) يصرّح باعتماده على كتاب "المقالات"ل (الورّاق)، في تأريخه لفرق اليهود، وعرض شعائرها وطقوسها(Al-Biruni, p. 284).

واقتباسات علماء الأديان من الورّاق في الحقيقة إنما تعبّر عن القيمة العلمية لكتابه "المقالات" من جهة ، كما يمكن أن نفهم منها (أي الاقتباسات) بأن كتاب "المقالات" يعد أول مصنّف في علم مقارنة الأديان في الفكر الإسلامي من جهة أخرى(Turki, p. 62).

ثانيا ـ "الآراء والديانات" ل (النوبختي): وهو من الكتب المفقودة، وتوجد منه شذرات في "مروج الذهب" ل (المسعودي)، و "تلبيس إبليس" ل (ابن الجوزي). والكتاب من خلال عنوانه يدل على أنه بعيد عن النقد والجدل (Turki, p62).

ثالثا ـ "شرائع الأديان" ل(أبي زيد البلخي ت322ه): الذي وإن كان في حكم المفقود، إلا أن عنوانه يوحي بأن صاحبه تعرّض فيه للتأريخ والعرض والحكاية(Al Sharkaoui, p. 131) .

رابعا ـ "تحقيق ما للهند من مقولة مقبولة في العقل أو مرذولة" ل (أبي الريحان البيروني): ويعدّ أهم كتب هذه المجموعة التي وصلتنا كاملة غير منقوصة، حيث وظّف فيه صاحبه التأريخ والوصف في دراسة أديان الهند دراسة علمية منهجية، بعيدا عن النقد والجدل الذي ميّز كتب علم الكلام، وقد أشار (البيروني) صراحة إلى هذا التوجّه الذي انتهجه في مقدّمة كتابه عن الهند، فقال:" وليس الكتاب كتاب حجاج وجدل، حتى أستعمل فيه إيراد حجج الخصوم، ومناقضة الزائغ منهم عن الحق،

وإنما هو كتاب حكاية (تأريخ، وصف، عرض) فأورد كلام الهند على وجهه"(Al-Biruni, p. 5).

ولا يعني تغاضي البيروني عن بيان فساد أديان الهند بأنه كان جاهلا بها، بل كان على دراية تامة بأغلاطها ومغالطاتها، ولم يتحرّج من تأريخها وعرضها، التزاما منه بما أخذه على نفسه، فيقول:"ففعلته (كتابه عن الهند) غير باهت على الخصم، ولا متحرّج من حكاية كلامه، وإن باين الحقّ، واستفظع سماعه عند أهله (أهل الحق)، فهو اعتقاده وهو أبصر به".

. (Al-Biruni, p. 5)

ونتيجة لهذا المنهج غير المسبوق الذي انتهجه (البيروني) في دراسة الأديان، اشتهر بأنه حجّة في شؤون الهند، كما اعتبر كتابه "تحقيق ما للهند" مصدرا رئيسيا لمعرفة عقائد الهنادكة وثقافتهم، وقد صنّفته "دائرة معارف الدين" ضمن مصادر علم مقارنة الأديان المعاصر بدرجة كبرى (Al Sharkaoui, p. 70).

خامسا ـ "الملل والنحل" ل (الشهرستاني): والذي يعدّ هو الآخر مصدرا من مصادر علم مقارنة الأديان في التراث الإسلامي، حيث أرّخ فيه صاحبه ووصف مذاهب وفرق وفلسفات الأديان العشرة المعروفة في العالم في زمانه، مما جعل البعض يعتبره أول كتاب تاريخ للأديان في العالم (Al Sharkaoui, p. 186).

وقد صرّح (الشهرستاني) بتوجّهه التأريخي الوصفي في دراسته للأديان، بعيدا عن أي نقد أو تقويم أو جدل، وهو التوجه الذي جعله شرطا ألزم به نفسه حين قال:"وشرطي على نفسي أن أورد مذهب كلّ فرقة...دون أن أبيّن صحيحه من فاسده، أو أعين حقّه من باطله"(Al-Shahrastani, p. 249).

والملاحظ أن توقّف أصحاب هذا الاتّجاه عند التقرير والوصف والحكاية في دراسة الأديان، وجعله شرطا، له دلالته، فقد رأوا أنه يغني عن الرّد والابطال، ويسدّ مسدّه، ذلك أن عرض الديانة في حدّ ذاته بيان لفسادها، كما أن التأريخ الدقيق حجة في النقد، يغني عن حشد الأدلة للنقض والإبطال، وفي ذلك يقول (القاضي عبد الجبار) في بيانه للقيمة العلمية والمنهجية لهذا المنهج في معرض تأريخه لعقيدة المانوية :"هذا كلّه ما ذكره ماني، وإنما أطلنا الحكاية لأنه يغني عن الحجاج"

.(Abd Aldjabbar, p. 12)

وإلى مثل ذلك ذهب الماتريدي بعد عرضه لمقالات الدّهرية حين قال:"ثم نذكر أقاويل الدهرية...ليظهر مذاهبهم، فإن ظهورها أحد أدلة فسادها"(Al Matiridi,1999, p.141).

الاتّجاه الثاني: وهو الاتّجاه الذي أضاف أصحابه النقد والجدل إلى التأريخ والوصف، فجاءت مصنّفاتهم ملتزمة بقواعد المنهج التاريخي الوصفي وشرائطه، مع نزعة نقدية رأوها ضرورية لكشف الخلل فيما أرّخوه وعرضوه من عقائد وشرائع، وبيان أوجه التحريف والفساد الذي لحقها. ومن هذه المصنّفات:

أولاـ "تثبيت دلائل النبوة" ل (القاضي عبد الجبار): الذي يعدّ من المصادر المتخصصة في تاريخ النصرانية المبكّرة، حيث أرّخ فيه للديانة النصرانية، مبيّنا أهم فرقها، ومتتبّعا لأهم عقائدها، وقد صرّح في معرض حديثه التاريخي عن المجوسية والنصرانية بتفريقه بين التأريخ والنقد، وأن لكل موضعه ومقامه، فقال:"ولم نكن في الرّد على المجوس ولا النصارى، إنما قصدنا البيان"(Abd Aldjabbar, 1992, p. 192) ، ذلك أن الرّد يكون بعد التأريخ والعرض.

ونظرا للقيمة العلمية لكتاب "تثبيت دلائل النبوة"، وجدنا علماء الغرب يشيدون به باعتباره وثيقة تاريخية بالغة الفائدة، ويذكر (حمدي الشرقاوي) كيف أن الغربيين قاموا بدراسات تحليلية تفصيلية لمادته ومصادره، وتعريف باحثيهم به، كما كتبوا بحوثا مستفيضة في ذلك، نشرتها الدوريات العلمية والأكاديمية في الجامعات الغربية، علاوة على الصحف والمجلات واسعة الانتشار، مقررين أن منهجه في دراسة النصرانية يختلف عن المناهج الكلاسيكية (الجدلية) ضد النصرانية، وهي المناهج القائمة على النقض والإبطال دون تأريخ وعرض.

ثانيا ـ "الفصل في الملل والأهواء والنحل" ل (ابن حزم): الذي يعدّ من أعظم الدراسات التاريخية الوصفية النقدية للأديان، حيث جاء متضمّنا رؤى نقدية معيارية، من خلال عرض مقالة كل ديانة وتاريخها وعقائدها وكتابها المقدّس، خاصة الأديان الكتابية التي أولاها عناية خاصة، باعتبار خصوصيتها في الدين الإسلامي، وباعتبار مجاورتها للمسلمين، لينتقل بعدها الى مستوى أعمق يتمثّل في النقد، مبيّنا فسادها وبطلانها، وتحريف كتابها المقدّس، مما جعل البعض يصنّف هذه الموسوعة العلمية ضمن كتب "التاريخ النقدي للأديان"، ويعتبر (ابن حزم) مؤسسا لعلم مقارنة الأديان(Himaya, 1983, p. 149).

ثالثا ـ "الإعلام بمناقب الإسلام" (لأبي الحسن العامري): وهو المصنّف الذي عرض فيه صاحبه أربعة أركان مشتركة من كل ديانة من الديانات الواردة في قوله تعالى (**إن الذين آمنوا والذين هادوا والصابين والنصارى والمجوس والذين أشركوا، إن الله يفصل بينهم يوم القيامة**) [سورة الحج:17]، ليقارنها مع الإسلام.

فتضمن منهجه المقارن أداة العرض أو الوصف، كونها من المقتضيات المنهجية لقيام المقارنة ، ذلك أنه لا يتصور أن تكون هناك مقارنة دون تأريخ أو وصف أو تحليل، وهذا ما أشار إليه العامري بقوله:"شدّة الفحص براءة من الخديعة" (Al-Amiri, p.179)، فاستهلّ دراسته المقارنة ببيان أركان الدين الأربعة (الاعتقادات، العبادات، المعاملات، العقوبات)، التي سيبني عليها مقارنته فيما بعد، فأوضح أن "مدار الدين يكون متعلّقا بالاعتقادات والعبادات والمعاملات والمزاجر...فمن الواجب أن نصف الأركان التي عليها مدار كل واحد من هذه الأقسام الأربعة..."(Al-Amiri, p. 121) .

وبهذا المنهج الوصفي المقارن، يكون (العامري) أوّل من وظّف هذا المنهج بالمعنى العلمي الدقيق في مجال دراسة الأديان، وإن كان يسمّها "مقابلة"(Al-Amiri, p125)، وغايته من ذلك بيان مناقب الإسلام وفضائله على سائر الأديان الأخرى، وإثبات أنه الدين الحقّ، وفي ذلك نقد وإبطال ضمنيان لتلك الأديان. فيقول عن هذا الهدف:"إن الواجب علينا أن نقابل كل واحد مما أسّسته الملّة الحنيفية منها بنظيره من الأديان، ليتّضح شرف الإسلام عليها"(Al-Amiri, p. 127)، ذلك أنه لا معنى للمقارنة ما لم تهدف إلى "التمييز بين الأشرف والمشروف"(Al-Amiri, p. 123).

هذه أهمّ المصنّفات الأولى والمستقلّة التي اهتمت بدراسة الأديان، بعد أن كان الحديث عنها مبثوثا في ثنايا كتب علم الكلام، ومغمورا في جدلهم وردودهم، في معرض إثبات العقائد الإسلامية. وهنا لا بد من الإشارة إلى بعض الملاحظات المتعلقّة بهذه المصنّفات، والتي يمكن إيجازها في ملاحظتين:

1/ بُعد هذه المصنّفات عن النزعة الكلامية المبنية على الرّد والجدل والإبطال "الصرف"، حيث جمعت بين التأريخ والوصف والمقارنة، إلى جانب النقد، الذي رأوه ضرورة علمية، يستمدّ قوانينه من بدائه العقول وأحكام المنطق، فلا يصح ـ كما يقول (أبو زهرة) ـ أن يدفع الحرص على الإنصاف في العرض والتأريخ، إلى ظلم للعلم والحق والعقل (Abou Zahra, 1979, p. 14).

2/ اعتماد علماء الكلام على مصنّفات علم مقارنة الأديان التي أمدّتهم بمادة علمية دقيقة عن الأديان وظّفوها في الرّد على عقائدها وفلسفاتها المبثوثة في مصنّفاتهم الكلامية، كما هو الحال مع (القاضي عند الجبار) في كتابه الكلامي "المغني" الذي أفاد كثيرا من كتاب "الآراء والديانات" ل (لنوبختي)، وكتاب "المقالات" ل (الورّاق) خاصة في تأريخه لمذاهب الثنوية، وكذلك الحال بالنسبة ل(ابن الجوزي) الذي اعتمد على كتاب "الآراء والديانات" في معرض نقضه لفلسفات الأديان الوثنية في كتابه "تبليس إبليس".

كما نجد (الأشعري) في كتابه "مقالات الإسلاميين" في معرض ردّه على معتقدات الثنوية يعتمد على ما كتبه (الورّاق) في كتابه "المقالات"، الذي يعدّ ـ كما رأينا سابقا ـ أول كتاب في علم مقارنة الأديان في الفكر الإسلامي.

والأمر نفسه مع (الماتريدي) الذي أفاد من كتاب "المقالات" في سياق الرّد على مقالات مذاهب الثنوية وفرقها

.(Al Sharkaoui, p. 186))

وكل هذا الاعتماد من طرف المتكلمين على مصنّفات علم مقارنة الأديان يجعلنا نقول بأنه لولا هذا الأخير (علم مقارنة الأديان) لما كان هناك نقد وجدل بالمفهوم العلمي الدقيق، والمعلوم أن بيان تهافت أي عقيدة أو مذهب يقتضي أولا فهمه والاطّلاع عليه، وما يعنيه ذلك من تأريخ ووصف وعرض، فالدراسات التاريخية الوصفية تعتبر بذلك الخطوة الأولية الضرورية للعملية النقدية التقويمية، باعتبارها مصدرا معلوماتيا لها، وقد أشار إلى هذه الفكرة المنهجية الفارابي بقوله:"إن الإنسان إذا عرف أصول ملّة...سهل عليه مناقضة كل شيء منها، وتلّقاها من أصولها بالكلية"(Al Farabi, 1991, p86) ، ويعتبر الغزالي (ت 505ه) افتقار الدراسات النقدية للتحليل والتأريخ والوصف خطئا منهجيا، فيقول:"فعلمتُ أن ردّ المذهب قبل فهمه والاطّلاع على كنهه رمي في عماية"(Al Ghazali, p. 10).

الخاتمة

ومن خلال ما سبق يتبين أن ظهور علم مقارنة الأديان في الفكر الإسلامي كان في إطار علم الكلام، من خلال ردود المتكلمين على الشبه العقدية، تماشيا مع وظيفتهم، والتي أثمرت بعض المباحث المتعلقة بالأديان في مصنّفات علم الكلام، حيث فرضت وظيفتهم الدفاعية لعلم الكلام، المتمثّلة في الدفاع عن العقائد الإسلامية، ضرورة الدخول إلى معترك الأديان، ليأخذ بعد ذلك علم مقارنة الأديان استقلاليته كفرع علمي، وهي الاستقلالية التي نلمسها من خلال تنوّع مناهجه، وغزارة مصنّفاته، وثراء موضوعاته، بعد أن كان مغمورا في مصنّفات علم الكلام، من خلال ردود المتكلمين على الفلسفات والعقائد الأجنبية التي تسرّبت إلى رحاب الثقافة الإسلامية، وهو ما يدلّ على أصالة هذا العلم في الفكر الإسلامي .

أما بخصوص النزعة النقدية التي ميزت مصنّفات هذا الحقل العلمي في التراث الإسلامي، فمردّها إلى تأثر علماء المسلمين بالاتّجاه القرآني في حديثه عن الأديان، وهو الحديث الذي تجاوز الوصف والعرض إلى مسألة النقد والتقييم والتقويم، فاستلهموا من المنهج القرآني روح النقد الذي كان سمة بارزة في مصنّفاتهم.

References

Abu Zahra, M. (1980). *Mouhadarat Fi Annasraniya*. Matbouat Arriassa Al – Amma.

Al- Acharie, A. A. (1990). *Makalat Al- Islamiyin*. Dar Al – Maktaba Al- Asriya.

Al-Amiri, A. A. (1988). *Al-Ilaam bi Manaqib Al-Islam*. Dar Al-Assala.

Al-Biruni, A. R. (1878). *Tahkiki Ma Lilhid Min Makoula*. Dairat Mairif Al- Outhmaniya.

Al-Faraby, A. N. (1996). *Ihsaa Al-Ouloum*. Dar Al- Hilal.

Al-Ghazali, A. (1972). *Al- Mounkidh Min Addhalal.* Dar Al-Halabie.

Al-Kadhi, Abdel-Jabbar. (1966). *Tathbit Dalail Al-Nouboua.* Dar al-Arabiya.

Al –Mahdi, M. A. (1996). *Moukadima Fi Eilm Moukarant Al-Adyan*. Dar Al- Hadith.

Al- Matiridi. A. M. (1970). *Attawhid*. Dar Al – djamiaat Al- Misriya.

Al-Shahrastani, A. A.(1968). *Al-Milal Wa Annihal*. Dar Al-Ittihad Al-Arabi.

Al-Sharqawi, H. A. (2017). *Eilm Moukaranat Al-Adyan Fi Attourath Al-fikrie Al-Islamy.* Dar Al-Kutub Al-Ilmiyyah.

Attoussi, A. A. (2014). *Djouhoud Abi Aissa Al- Warrak Fi Eilm Moukaranat Al-Adyan*. Madjalat Addirasat Addiniya, (No 1).

Djawad, A. A. & Eilm Al-Milal Wa Manahidj Al-Oulamaa Fih. (2005). Dar Al-Fadhila.

Djidel, A. (2000). *Madral Ila Dirassat Al-Firak Al – Islamiya.* Dar Al -Baleir.

Hash, A. R. (2012). Eil Moukaranat Al-Adyan Bayna Soualay Al-mafhoum Wa Al-Imkan. *Madjalat Islamiyate Al-Maarif*, *17* (67), 2012.

Himaya, A. M. (1983). *Ibn Hazm Wa Manhajouhou Fi Dirasat Al- Adyan.* Dar Al – Mairif.

Ibn Hazm, A. A. (1996). *Al-fasl Fi Al-Milal Wa Al-Ahwaa Wa Annihal.* Dar Al-jil.

Ibn Khaldoun, A. R. (2005). *Al-Moukadima*. Dar Al- Belkhi.

Mira, D. M. (2009). *Fi Eilm Eddin El – Moukaran*. Dar Al -Bassair.

Soubhi, A. (1985). *Fi Eilm Al- Kalam.* Dar Annahdha.

Taftazani, S. E. (1998). *Sharh Al– Makassid*. Dar Alam Al- Koutoub.

Turki, I. (1999). *Ilm Moukanat Al – Adyan Einda Moufakiri Al – Islam* . Dar Al- Wafa.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11 (6) 2024

Derleme Makalesi | Review article
Geliş tarihi |Received:13.08.2024
Kabul tarihi |Accepted:28.11.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Elnur Hacalıyev

https://orcid.org/0009-0004-1971-5820
Senior Scientific Associate of the Department 'Heydar Aliyev's political heritage and philosophy of Azerbaijanism'. philosophy of Azerbaijanism International relations and International Relations and International Law' Department of the Institute Philosophy and Sociology Institute of ANAS, Doctor of political sciences, Azerbaijan, elnurhacali@mail.ru

Atıf Künyesi | Citation Info

Hacalıyev, E. (2024). Cəmiyyətin siyasi modernləşməsi: Azərbaycan nümunəsində. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 3959-3967.

Cəmiyyətin siyasi modernləşməsi: Azərbaycan nümunəsində

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan cəmiyyətinin modernləşməsi mənəvi-siyasi dəyərlər kontekstində araşdırılır, dəyər anlayışının məzmunu açıqlanır. Bununla bağlı ən əhəmiyyətli siyasi dəyərlər olan azadlıq, bərabərlik, ədalət kimi mənəvi dəyərlərin mahiyyəti, sosial mənası aydınlaşdırılır. Bu mənada Azərbacan Respublikasının Konstitusiyasında və digər qanunvericilik sənədlərində əksini tapan mənəvi-siyasi dəyərlərin əhəmiyyəti təhlil edilir, bu dəyərlərin cəmiyyətin uğurlu modernləşməsində rolu və təsiri açıqlanır.

Açar sözlər: *Cəmiyyət, modernləşmə, dəyərlər, hüquq, azadlıq, təhsil*

Political modernisation of society: In the case of Azerbaijan

Abstract

The article analyses the modernisation of Azerbaijani society in the context of moral and political values and explains the content of the concept of value. In this context, the essence and social meaning of the most important political values such as freedom, equality and justice are clarified. In this sense, the importance of moral and political values reflected in the Constitution of the Republic of Azerbaijan and other legal documents is examined, the role and influence of these values in the successful modernisation of society is explained.

Keywords: *Society, modernisation, values, law, freedom, education*

CC BY NC Creative Commons Licence

Giriş

Bir sıra ölkələrin siyasi modernləşməsi şəraitini təhlil edərək və ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmək olur ki, cəmiyyətdə həyata keçirilən dəyişikliklərin müəyyən ardıcıllığını və reallaşdırılmasının qaydalarını gözləmək hökmən lazımdır. Bəzi tədqiqatçılar islahatlara industriallaşmadan başlamağın zəruriliyini iddia edirlər, bir qrup müəllif isə qeyd edir ki, modernləşmə prosesini keçən ölkələrin ciddi köməyinə əsaslanmadan modernləşməni sürətlə həyata keçirmək qeyri-mümkündür.

Siyasi modernləşmənin məzmununda və mahiyyətində ən dəyərli cəhət qeyri-demokratik siyasi rejimdən demokratik rejimə keçiddir. Müasir siyasi elmə aid tədqiqatlarda siyasi modernləşmənin təhlilinə cəhd edərkən mobilləşmənin səviyyəsi ilə cəmiyyət üzvlərinin siyasi həyatda iştirakı səviyyəsinin təşkili və təsisatlaşması nisbəti xüsusi dəyərləndirilir. Siyasi modernləşmənin mahiyyəti və xüsusiyyətlərinə dair müxtəlif fikirlərin araşdırılmasına əsaslanaraq onu müasir siyasi təsisatların, siyasi praktikanın və differensiallıq kəsb edən siyasi strukturların formalaşması, inkişafı və yayılması kimi dəyərləndirmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin təsisatlar və siyasi praktikalar müasir demokratik təsisatlar modelinə uygun gələ bilər və yaxud bu və ya digər dərəcədə fərqlənə də bilər. Bu baxımdan siyasi modernləşmə strategiyasını işləyib hazırlayan Azərbaycan Respublikasında bir tərəfdən, bütövlükdə ictimai inkişafın ən vacib şərti kimi siyasi sabitliyi qoruyub saxlamaq, digər tərəfdən siyasətdə iştirakçılığın imkanlarını və formalarını, islahatların kütləvi bazasını genişləndirmək lazımdır. Əsrimizin ilk onilliyində Azərbaycanda iqtisadi inkişafın yekun göstəriciləri siyasi modernləşdirməni və eləcə də iqtisadi, mədəni-mənəvi baxımdan əhəmiyyətli məsələləri dəqiqləşdirmək üçün düzgün nəticə axtarmağa imkan verir.

1.Azərbaycan cəmiyyətində siyasi modernləşmə: dəyələr kontekstində

Şəxsiyyətin və cəmiyyətin fəaliyyətinin daha mükəmməl səviyyədə mədəniyyət sferası ilə tənzimlənməsi dəyərlər sistemi vasitəsilə həyata keçirilir. Normalardan fərqli olaraq dəyərlər (sərvətlər) bu və ya digər obyektin, vəziyyətin tələbatın, məqsədin seçimini nəzərdə tutur. Dəyərlər cəmiyyətə və insana yaxşını və pisi, həqiqəti və səhfi, ədaləti və ədalətsizliyi, mühümü və əhəmiyyətli olmayanı bir-birindən fərqləndirməyə kömək edir. E.Durkheym kollektiv vərdişləri, ənənələri, adətləri, davranış qaydalarını, mərasimləri, bir sözlə, dəyərlər sistemini sosial fakt kimi qiymətləndirirdi. XX əsrin ən böyük filosoflarından hesab olunan A. Uaytxed qeyd edirdi ki, *"mövcudluğunun davam etməsini uzadan Dünya məhz dəyərlər dünyasıdır"* (Filosofskiy slovar', 2004, s. 498). Dəyər-sərvət terminin elmə ilk dəfə böyük alman filosofu İ. Kant gətirmişdir. Dəyər dedikdə mənəvi həyatın bu və ya digər obyektinin müəyyənləşdirilməsi başa düşülür. Başqa sözlə, mənəvi həyatın real faktları, hadisələri, xüsusiyyətləri nəinki dərk edilir, qavranılır, eləcə də qiymətləndirilir. Deməli, belə qənaətə gəlmək olar ki, dəyər subyektiv-obyektiv reallıqdır və maddi

və mənəvi varlığın ictimai mahiyyətini ifadə edir. Ümumi mədəniyyət anlayışının tərkib hissəsi olan siyasi mədəniyyətin ənənəvi başa düşülməsi belə bir inamdan çıxış edir ki, siyasi davranış cəmiyyətdə mövcud olan hakim dəyərlər vasitəsilə formalaşır. Dəyərlər fəlsəfənin xususi bölməsi olan aksiologiyanın tədqiqat predmetidir, siyasi aksiologiya isə tədricən politologiya cərçivəsində formalaşır. Əlbəttə, dəyər dedikdə adətən insan üçün əhəmiyyətli olan gerçəkliyin müəyyən hadisələri başa düşülür. Deməli, bu anlayış öz-özlüyündə reallığın (maddi və mənəvi reallığın) predmetini deyil, məhz onlara münasibəti təcəssüm etdirir.

Siyasi dəyərlər həmişə dövlət tərəfindən yaradılan və müdafiə edilən qaydalarla bağlı olur. Dövlət isə özünü xalq kütlələrindən özgələşdirən qüvvə kimi səciyyələnir. Dəyərlərin vəzifəsi ondan ibarətdir ki, imkan daxilində bu özgələşməni aradan qaldırsın və ya heç olmasa azaltsın, az kəskinləşdirsin. Bu isə öz mahiyyətinə görə xalqın və ya hər hansı sosial qrupun dövlətə istiqamətlənən tələbidir, modernləşmənin məntiqi yönümüdür (Polyakov, 2012, s. 233-235). Müasir dünyanın başlıca siyasi dəyərlərinə adətən aid edilir: siyasi azadlıqlar, bərabərlik, ədalət, insan hüququ, demokratiya, siyasi plüralizm, tolerantlıq, siyasi tərbiyə, vətəndaşlıq, vətənpərvərlik və b. (Mangeym D.ZH. & Rir, 1997, s. 333). Bu dəyərlər cəmiyyət üçün elə arzu edilən variant kimi yaranır ki, hər hansı problemlər fərdlərin və ya qrupların dövlətlə qarşılıqlı münasibətlərində həll edilsin. Bu aktuallıq hər bir cəmiyyətin, eləcə də Azərbaycan cəmiyyətinin modernləşməsi baxımdan olduqca dəyərlidir.

"Azadlıq" anlayışı adətən insanın öz iradəsini təzahür etdirmək imkanı, hər hansı məhdudlaşdırmadan asılı olmamaq mənasında izah edilir. Siyasi azadlıq da belə səciyyələnir, lakin dövlətlə əlaqələndiriliən səviyyədə. Söhbət ondan ibarətdir ki, dövlət insanların bəzi fəaliyyət sferalarına qarışmamalı, onu sıxışdırmamalı və məhdudlaşdırmamalıdır. Belə ki, dövlət prinsip etibarilə söz, mətbuat, toplaşmaq, birləşmək, peşə seçmək, əqidə azadlıqlarını və b. məhdudlaşdırmamalıdır. Nə qədər ki, dövlətə qarışmamaq tələbi ilə müraciət olunursa, belə halda həmin azadlıqların siyasi xarakteri onlara belə bir məna verir ki, dövlət insan azadlıqlarını hüquqla möhkəmləndirməyə və onların reallaşmasını təmin etməyə borcludur. *"Azad insan o şəxsdir ki, bütün baş verənlər onun istəyinə uyğundur"* (Taranov, 1999, s. 213). Cəmiyyət üzvlərinin siyasi iştirakçılığı siyasi modernləşmənin xüsusi komponenti kimi çıxış etdiyi üçün, vətəndaşların siyasi hüquq və azadlıqlarının dövlət tərəfindən həyata keçirilməsi də məntiqi olaraq indiki və strateji modernləşməyə istiqamətlənən siyasi davranış kimi dəyərlənir. Bu istiqamətdə cəmiyyətimizdə həyata keçirilən siyasi xarakterli ciddi dəyişikliklər çox önəmlidir (Baranov, 2003, s. 323). Müstəqillik dövründə Azərbaycanda insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi üçün islahatlar həyata keçirilmiş və milli qanunvericilik beynəlxalq, eləcə də Avropa standartlarına uyğunlaşdırılmamışdır. Azərbaycanın

dövləti müstəqilliyi qeyd edilmiş, 80-ci illərin sonu və 90-cı illərin başlanğıcında insan hüquqlarının kütləvi pozulmasına səbəb olan hallara və faktlara siyasi qiymət verilmiş, bu vəziyyətin vətəndaş müharibəsinə, dövlətçiliyə təhlükə yaratdığı göstərilmişdir.

Azərbaycanda modernləşməni şərtləndirən ümumi dəyərlər sistemində insan hüquqlarının müdafiəsi, onların həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi və digər tədbirlərlə bağlı dövlət səviyyəsində xüsusi fəaliyyət mexanizminin mövcudluğudur. Belə ki, Prezident Heydər Əiyevin 18 iyun 1998-ci il sərəncamı ilə «İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramı» təsdiq edilmişr. Proqramda insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi ilə bağlı bir sıra məsələlərə diqqət yetirilmişdir. Eləcə də 24 avqust 2002-ci ildə «Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında» Konstitusiya qanını qəbul edilmişdir. Bütün qəbul edilən dövlət və qanunvericilik sənədləri modernləşmənin məzmununu təşkil edən vətəndaşların siyasi fəaliyyətinin, vətəndaş mədəniyyətinin yüksəldilməsinə istiqamətlənir, eləcə də siyasi və iqtisadi baxımdan modernləşməyə ciddi təsir göstərən siyasi sosiallaşma prosesinin sürətlənməsini nəzərdə tutur. Bunlarsız cəmiyyətin modernləşməsi və ya demokratikləşməsi kursu tam başa çata bilməz. Çünki modernləşmə nəinki siyasi və iqtisadi cəhətdən cəmiyyət üzvlərinin fəallığından asılıdır, eləcə də siyasi strukturların rasional və məqsədyönlü fəaliyyəti ilə şərtlənir.

Modernləşmənin siyasi dəyərlər konteksində başa düşülməsi həmçinin, siyasi bərabərlik və siyasi ədalət barədə mülahizə və mühakimələrin yürüdülməsini obyektiv zərurətə çevirir. «Siyasi həyatın mürəkkəbləşməsi, insanların azadlıq, bərabərlik və demokratiya ideallarını həyata keçirmək tələbatı» cəmiyyətin modernləşməsinin qanunauyğunluğudur Slavina-Skretova, 2001, s. 22). Adətən iki əsas demokratik prinsip-azadlıq və bərabərlik fərqləndirilir. Demokratiya anlayışının məzmununun dəyişilməsi ilə bağlı bu anlayışdan nəinki dövlətə münasibətdə eləcə də lokal sosial və siyasi birliklərə münasibətdə istifadə olundu. Liberal-demokratik fikirdə azadlıqla bərabərliyin nisbətinə aid müxtəlif rəylər mövcuddur. Məsələn, azadlıq siyasi-hüquqi kateqoriya kimi əsaslandırılır və bərabərlik prinsipi ilə müqayisədə ona üstünlük verilir.

Siyasi azadlıq o zaman reallaşa bilir ki, hamıya aid edilir. Azadlığın qeyri-bərabər «dozada» reallaşması onun inkarını təcəssüm etdirir. Buna görə siyasi azadlıq bərabərlik prinsipinin hökmən gözlənilməsini tələb edir. Lakin onun özü bu prinsipi pozur. Bütün cəmiyyətlərdə, eləcə də Azərbaycan cəmiyyətində necə ki, «azad» bazar iqtisadiyyatı rəqabətli mübarizədə qaliblərin və məğlubların iqtisadi qeyri-bərabərliyini doğurur, eləcə də azad siyasi həyat vətəndaşları daim liderlərə və autsayderlərə, idarə edənlərə və icraçılara, başqa sözlə dövlət hakimiyyətinə aid olanlara və aid olmayanlara ayırır. Platon, Tokvil və b. azadlıqla bərabərliyin bir yerə sığmadığını qeyd etmişlər. Lakin bütün deyilənlərlə yanaşı, bərabərlik iki cür qanun qarşısında bərabərlik və siyasi hüquq bərabərliyi kimi səciyyələnir. Siyasi hüquq bərabərliyi o deməkdir ki, hər kəs seçmək və

seçilmək hüququna malikdir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında deyilir: Hamı qanun və məhkəmə qarşısında bərabərdir (maddə 25), hər kəsin azadlıq hüququ vardır (maddə 28). Konstitusiyada təsbit olunmuş hüquq və azadlıqlar vətəndaşların öz hüquqlarından bərabər hüquqlu istifadə etmələrinə, sərbəst siyasi və iqtisadi fəaliyyətlərinə real və geniş imkanlar yaradır, bütövlükdə demokratik, sivil və modern cəmiyyət quruculuğuna əlverişli zəmin təmin edir. Siyasi ədalət isə bütün hallarda dövlət tərəfindən həyatı nemətlərin bölüşdürülməsi probleminə aid edilir. M.Veberin qeyd etdiyi kimi, siyasi dəyərlərdən olmaq etibarilə, ‘’siyasi ədalətin faktiki indikatoru siyasi hakimiyyətin legitimliyidir’’. Heç də təsadüfi deyildir ki, «ədalət» anlayışının təzahürü məhz dövlətin təşəkkülü ilə bağlıdır.

‘’Ədalət’’ anlayışı özündə cəmiyyət həyatında müxtəlif fərdlərin, sosial təbəqə və qrupların praktiki rolu ilə onların sosial vəziyyəti arasındakı mütənasibliyi, eləcə də hüquq və vəzifələri, əməyi, xidmətləri və bunun ictimai etirafını, insanların cinayəti və cəzalandırılması arasındakı tələblərin uyğunluğunu təcəssüm etdirir. Bu prinsiplər gözlənilmədikdə cəmiyyətin ahəngdar inkişafı və bu inkişafın məntiqi sonluğu kimi onun mükəmməl səviyyədə modernləşməsi üçün əlverişli şərait və zəmin yaranır. Ümumiyyətlə, bütövlükdə «insan azadlıqları-insan fəaliyyətinin elə sahəsidir ki, dövlət buraya müdaxilə etməməlidir (Abdullayev, Azarov, Hüfner & Röyter, 2008, s. 25). Mükəmməl demokratiyanın zəminini bir-birini tamamlayan vətəndaş cəmiyyəti sferaları-özünütəşkil, dəyərlərin və maraqların artikulyasiyası (əlaqələndirilməsi), asossiasiyaların formalaşması, insanların həmrəyliyi sferası təşkil edir. Möhkəmləndirilmiş demokratiya (modernləşmənin zəruri zəmini) həmin sferaların təsisatlaşmasının nəticəsi kimi təşəkkül tapır. Elmi ədəbiyyatda bunu ifadə etmək üçün «sosial kapital» anlayışından istifadə edilir (Mehdiyev, 2005). Demokratikləşmənin və ya modlernləşmənin reallaşması məqsədilə vətəndaş cəmiyyəti iştirakçıları arasında normativ razılaşmanın təmin edilməsi vacibdir. Bu razılaşma transformasiya cəmiyyətləri və təbii ki, eləcə də Azərbaycan cəmiyyəti üçün çox vacibdir. Həmin razılaşmaya aiddir:

- Vətəndaş razılaşması - özündə azadlıq normalarını, vətəndaş bərabərliyini, həmrəyliyi, şəxsiyyətlərarası mücərrəd inam.
- Siyasi razılaşma- siyasi cəmiyyət kontekstində mövcud olan və siyasi sferada demokratik proseduraların və normaların təsisatlaşmasını təmin edən azadlığı – seçki azadlığını, siyasi partiyaların və assosiasiyaların yaradılmasını; bərabərliyi – hüquq və imkanların bərabərliyini, eləcə də seçkilərdə iştirak bərabərliyini, seçkilərdə bərabər hüquqlu olmağı; şəxsiyyətlərarası inamı, partiyalararası birliklərin effektliyini (məsələn seçkilərdə) və qanunverici orqanları əhatə edir.
- Konstitusiyaya əsaslanan razılıq - hüquq normaları vasitəsilə açıqlanır.

- Bazar razılığı- şəxsiyyətlərarası inama, rəğbətə, maddi mülahizələrə və b. əsaslanır.

- Bürokratik razılaşma - iyerxiyalı subordinasiya normalarını, qanuna tabe olmağı və formal rasionallığı özündə təcəssüm etdirir.

Bütün normativ razılaşmalar bir-biri ilə sıx bağlıdır və kifayət qədər normativ-təsisatlı sistemi səciyyələndirir. Bu razılaşma vəziyyəti siyasi elmə aid ədəbiyyatda demokratik razılaşma - ideal normativ razılaşma kimi dəyərləndirilir (Andreyev, 2015, s. 301). Demokratiyanın möhkəmliyini və ya modernləşmənin etibarlı cəmiyyətini o zaman təsdiqləmək olar ki, cəmiyyətdə bütün «normativ razılaşmalar» fəaliyyət göstərir və sosial kapitalın toplanması baş verir. Bu baxımdan hazırda Azərbaycanda sosial normalar sosial kapitalın toplanmasına və sabit təkrar istehsalına və təbii ki, modernləşmənin möhkəmlənməsinə uyğun gəlmir (Politologiya: uchebnik i praktika dlya vuzov, 2024). Azərbaycan sosiumunun normativ təsisatlı strukturu üçün sərvət dəyər yönümlərinin və davranış normalarının lokallığı və şəxsləndirilməsi xarakterikdir. Azərbaycanlılar arasında bu normaların yayılması kifayət qədər deyildir. Buna görə möhkəm modernləşmənin təsisatlarının mövcudluq sferası təşəkkül tapa bilər, lakin onların təkrar istehsalı situasiyadan asılı olacaq, mütləq olmayacaq.

Təsisatlaşmış normaların qıtlığı bütün razılaşmaların vəziyyətini səciyyələndirir. Oyun nəzəriyyəsi qeyd etməyə imkan verir ki, «vətəndaş razılaşması» məqamında azadlıq və bərabərlik kimi siyasi dəyərlər sosiumu yaradan fərdlərin yalnız yarısı üçün əhəmiyyətlidirsə, belə halda həmin dəyərlər normativ məna kəsb edir. Qeyd edək ki, 2022-ci ildə təsisatlı resurs olmaq etibarilə, azadlıq siyasi dəyər kimi rəyi soruşulanların 26%-i üçün əhəmiyyətli olmuşdur, şəxsiyyətlərarası inam səviyyəsi də 30%-dən artıq olmamışdır. Bu eləcə də təsisatlı inamın son dərəcə aşağı olduğu fakta da aiddir. Ölkəmizin sosial və siyasi təsisatlarına inamın aşağı səviyyəsi cəmiyyətə və qismən dövlətə münasibəti ilə müşayiət olunur. Vətəndaşlar elə sosial və siyasi təsisatlara inam hissi bildirirlər ki, məhz onlara pozitiv təsir göstərirlər. Normativ prinsip kimi bərabərlik siyasi dəyərini rəyi soruşulanların yalnız 20%-i dəyərləndirmişdir. Bir tərəfdən dəyərlər və normativ strukturlar arasında digər tərəfdən isə, bu strukturlarla möhkəm demokratiyaya və mükəmməl modernləşməyə tələb arasında fərq açıq şəkildə nəzərə çarpır. Rəyi soruşulanların modernləşmə baxımdan arzuladığı cəmiyyət demokratik qərb cəmiyyəti ilə əlaqələndirilir. Belə qənaətə gəlmək olar ki, demokratik Azərbaycan cəmiyyətində vətəndaşların müəyyən hissəsi daha çox qərb modernləşməsinə maraq göstərirlər, ölkəmizdə modernləşmənin qərb siyasi dəyərləri kontekstində həyata keçirilməsinə üstünlük verirlər. Belə sərvət yönümü Azərbaycan hökumətinin qərb yönümlü müəyyən siyasi və iqtisadi siyasəti ilə üst-üstə düşür. Bu isə Azərbaycanda modernləşmənin siyasi dəyərlər sistemi kontekstində həyata keçirilməsinin məhz demokratik zəmində reallaşmasının təsdiqi kimi dəyərləndirilə bilər.

Azərbaycan özünəməxsusluğunun fərqli cəhətləri olmasına baxmayaraq, əhalinin bütün siyasi cəhətdən fəal tərəfləri üçün müstəqil dövlətçilik prinsipi prioritet kimi qalır. Bununla bağlı Akademik R.Mehdiyev yazır: «İndi dünyada insanların mənəvi həyatında – həm dünyəvi, həm də dini həyatında birləşdirici proseslər, inteqrasiya prosesləri getdikcə daha qətiyyətlə təzahür edir. Müasir hümanist ideyaları, liberal və sosialist fikri, katalikliyi, pravoslavlıq və islamı, Qərb mentalitetini və Şərq etiketini birləşdirə biləcək amillərin gərgin axtarışı gedir".

Azərbaycan cəmiyyətində modernləşmənin siyasi-mənəvi dəyərlər sistemi kontekstində başa düşülməsi baxımından bu prosesə əhəmiyyətli təsir göstərən obyektiv amillərin nəzərə çatdırılması vacibdir:

- Azərbaycanın xüsusi geosiyasi vəziyyəti;
- zəngin maddi-iqtisadi resurslara malik olması;
- əhalinin etnik tərkibinin müxtəlifliyi;
- İslam dininin başlıca mövqeyə malik olması zəminində bir sıra dini icmaların mövcudluğu;
- modernləşmənin «başa çatması» tipinin mövcudluğu;
- cəmiyyətin Avropaya və dünyanın digər ölkələrinə «pəncərəsi»;
- kollektiv həyat tərzi formalarının üstünlüyü;

Əlbəttə bu amillər Azərbaycanın siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında mühüm rol oynamışdır. Modernləşmə yalnız siyasi dəyərlər sayəsində deyil, eləcə də digər mənəvi amillərin təsiri nəticəsində reallaşan fenomen kimi səciyyələnir. Cəmiyyətdə baş verən mənəvi dəyişiklik modernləşməyə məruz qalmaqla, sosial tənzimləmə prinsiplərinin fəaliyyət sferasını genişləndirir. Mədəniyyət cəmiyyətin bütün mənəvi həyatının vahid-bütöv sistemdir. İnsanların fəaliyyətinin bütün növləri nəticə etibarilə, maddi və mənəvi dəyərlərin yaradılmasına istiqamətlənir. Cəmiyyət elmdə, təhsildə, mənəvi həyatın bütün sferalarında cəmlənmiş intellektual, mənəvi potensialı hər vasitə ilə fəallaşdırmadan ictimai həyatın yeniləşməsi və modernləşməsi qeyri-mümkündür. Mənəvi amillər sırasında təhsil xüsusi yer tutur. O, insanların yüksək mədəni səviyyəyə, mənəviyyata yiyələnməsi və tarixi-mənəvi prosesləri düzgün izləməsi üçün ilk şərtidir. Təhsil insanların öz xalqının təbii və mənəvi dəyərlərinə məsuliyyətli ictimai tələbatını doğurur, şəxsiyyətin milli maraqlarının yüksəlməsi perspektivinə əhəmiyyətli təsir göstərir, onun fəaliyyət xarakterini nəcibləşdirir, ictimai həyatın bütün sahələrində keyfiyyət yeniliklərinin baş verməsində böyük rol oynayır. Təhsil stratifikasiya proseslərinə, sosial differensiyaya və qeyri-bərabərliyin mövcudluğuna əhəmiyyətli təsir göstərir. Təhsilin səviyyəsi və keyfiyyəti fərdlərin və qrupların sosial mövqeyini müəyyən edir, sosial fərqləri

möhkəmləndirir. Dövlət səviyyəsində Azərbaycan cəmiyyətində təhsilin, elmin inkişafına diqqət yetirilməsi heç də təsadüfi deyildir. Məlum olduğu kimi, respublikamızda bütün təhsil sistemi üzrə islahatlar davam etdirilir. Ölkəmizdə təhsil sahəsində aparılan islahatın ən dəyərli cəhətlərindən biri onun müəyyən mənada əvvəlki dövrdə məqbul sayılmayan məqsədinin dəyişdirilməsi, konkret insanların, şəxsiyyətin ehtiyac və tələbatının ödənilməsi naminə yeni səpkidə təşəbbüslərə cəhd edilməsidir.

Nəticə

Ümumiyyətlə, bütün siyasi tədqiqatların, eləcə də siyasi modernləşmə konsepsiyalarının obyektivliyi, tamlığı, dəqiqliyi və elmi yeniliyi o halda mümkündür ki, onlar kompleks metodlara əsaslansın. Siyasi modernləşmə problemi barədə tətbiqi elmi biliyə real siyasi effektə nail olmağa istiqamətlənən nəzəri modellərin, tədqiqatın metodoloji prinsiplərinin və prosedurlarının məcmusu kimi diqqət yetirilməlidir. Politoloji təhlilin spesifik məntiqi olmaq etibarilə, siyasi modernləşmə konsepsiyasının istiqamətlərini araşdırarkən belə nəticəyə gəlmək olur ki, bu araşdırma mürəkkəb keçid mərhələlərini təhlil etməyə imkan yaradır. Həmin istiqamətdə formalaşan çoxsaylı tədqiqatlar dünya birliyinin öz təkamülünün industrial və postindustrial fazasına doğru inkişafının ümumi istiqamətini təsdiqləyir. Bu reallıq bir daha modernləşmə nəzəriyyəsinin, eləcə də siyasi modernləşmə konsepsiyalarının əhəmiyyətini əks etdirir. Azərbaycanda modernləşmə tarixən dövlətçiliyin təkamülü gedişində, ənənəvi cəmiyyətdən müasir cəmiyyətə keçid prosesində baş vermişdir və dövlətçiliyin inkişafının müxtəlif mərhələləri özünəməxsus xüsusiyyətlərlə fərqlənmişdir. Demokratik transformasiyanı uğurla başa çatdırmaq üçün bir sıra vacib şərtlər reallaşdırılmalıdır, xüsusilə ictimai həyatın müxtəlif sferalarında dəyişikliklərin tarazlığını təmin etmək zəruridir. Bu məqsədlə müəyyənedici şərt hakim elitanın nəinki texniki-iqtisadi, eləcə də siyasi modernləşməni həyata keçirməyə hazır olmasıdır. Digər tərəfdən, başlıca pozitiv qərar bundan ibarət olmalıdır: elə sosial-iqtisadi və siyasi münasibətlər formalaşdırılmalıdır ki, əhalinin geniş dairələrinin maraqlarına cavab versin və onlarda hakimiyyəti sabit tərzdə müdafiə etmək qabiliyyətini bərqərar etməyə qadir olsun.

Ədəbiyyat

Filosofskiy slovar'. (2004). (Pod red. A.P.Yarechenko). Rostov-na Donu: Feniks.

Polyakov, A. V. (2012). Modernizatsiya: sushchnost', aktory, obraz. *Teoriya i praktika,* (2), 233-236.

Mangeym, D.ZH. & Rir R. K. (1997).*Politologicheskiye metody;* Per. s angl. Ves' mir.
Taranov, P. (1999). *Zvezdy mira.* M. Firma. PST

Baranov, N. A. (2003). Politicheskiye otnosheniya i politicheskiy protsess v sovremennoy Rossii.

Slavina-Skretova, N.B. (2001). Politicheskaya modernizatsiya.

Abdullayev, Ə., Azarov, A., Hüfner, K. & Röyter, V. (2008). *İnsan hüquqları.* Beynəlxalq və milli müdafiə mexanizmləri. E.L.NPŞ MMC.

Mehdiyev, R. Ə. (2005). *Azərbaycan: qloballaşma dövrünün tələbləri*. XXI Yeni Nəşrlər Evi.

Andreyev, A.V. (2015). *Vliyaniye politicheskoy modernizatsii na kontseptsiyu sotsial'nogo gosudarstva v Rossiyskoy Federatsii* (Doktorskaya dissertatsiya, Moskovskiy gosudarstvennyy universitet im. M.V. Lomonosova).

Politologiya: uchebnik i praktika dlya vuzov. (2024). V. A. Achkasov [i dr.]; (Pod red. V. A. Achkasova, V. A. Gutora). Izdaniye 2-ye, pererabotannoye. i prilozheniye. Izdatel'stvo Yurayt. (Vyssheye obrazovaniye).

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11 (6) 2024
Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:08.07.2024
Kabul tarihi |Accepted:06.11.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Murteza Hasanoğlu

https://orcid.org/0000-0003-3734-4045
Assoc. Prof. Academy of Public Administration of Azerbaijan Azerbaijan, m_hasanoglu@yahoo.com.tr

Nesrin Süleymanlı

https://orcid.org/0000-0001-5577-2268
Assoc. Prof. Academy of Public Administration of Azerbaijan, Azerbaijan, nsdia.edu@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Hasanoğlu, M. & Süleymanlı, N. (2024). Azerbaijan's strategic road to Karabakh victory in the context of international organizations. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 3968-3982.

Azerbaijan's strategic road to Karabakh victory in the context of international organizations

Abstract

The Karabakh region, which is the ancient and eternal land of Azerbaijan, is one of the most important and oldest historical regions from a strategic point of view. The complex interplay of historical grievances, ethnic tensions and territorial disputes has shaped Azerbaijan's strategic approach towards achieving its objectives in the Karabakh region. Understanding Azerbaijan's strategic road to victory in Karabakh necessitates a nuanced examination of its interaction with international organizations and the global geopolitical landscape. Azerbaijan's primary strategic objective in the Karabakh conflict has been the restoration of its territorial integrity and sovereignty. The country's strategic approach has evolved over time, shifting from diplomatic negotiations and international arbitration to a more assertive and at times, military-oriented stance. The Second Karabakh War, marked a significant turning point, resulting in a substantial territorial gain for Azerbaijan and reshaping the conflict dynamics. The strategic road to Karabakh victory for Azerbaijan involves a complex interplay of military, diplomatic, and economic strategies within the framework of international organizations. Understanding this multidimensional approach is essential for comprehending the broader implications of the Karabakh conflict and Azerbaijan's role in shaping

CC BY NC Creative Commons Licence

regional stability and international relations. As the situation continues to evolve, the dynamics between Azerbaijan, its regional adversaries, and the international community will remain pivotal in determining the future trajectory of the conflict and the broader geopolitical landscape of the South Caucasus.

Keywords: *International Organizations, Karabakh victory, Second Karabakh War*

Uluslararası örgütler bağlamında Azerbaycan'ın Karabağ zaferine giden stratejik yolu

Öz

Azerbaycan'ın kadim ve ebedi toprağı olan Karabağ bölgesi, stratejik açıdan en önemli ve en eski tarihi bölgelerden biridir. Tarihi şikayetlerin, etnik gerilimlerin ve toprak anlaşmazlıklarının karmaşık etkileşimi, Azerbaycan'ın Karabağ bölgesindeki hedeflerine ulaşmaya yönelik stratejik yaklaşımını şekillendirmiştir. Azerbaycan'ın Karabağ'da zafere giden stratejik yolunu anlamak, uluslararası örgütler ve küresel jeopolitik manzara ile etkileşiminin incelikli bir incelemesini gerektiriyor. Azerbaycan'ın Karabağ çatışmasındaki birincil stratejik hedefi toprak bütünlüğünü ve egemenliğini yeniden tesis etmek olmuştur. Ülkenin stratejik yaklaşımı zaman içinde diplomatik müzakereler ve uluslararası tahkimden daha iddialı ve zaman zaman askeri yönelimli bir duruşa doğru evrilmiştir. İkinci Karabağ Savaşı, Azerbaycan için önemli bir toprak kazanımıyla sonuçlanan ve çatışma dinamiklerini yeniden şekillendiren önemli bir dönüm noktası olmuştur. Azerbaycan için Karabağ zaferine giden stratejik yol, uluslararası örgütler çerçevesinde askeri, diplomatik ve ekonomik stratejilerin karmaşık bir etkileşimini içermektedir. Bu çok boyutlu yaklaşımın anlaşılması, Karabağ çatışmasının daha geniş etkilerinin ve Azerbaycan'ın bölgesel istikrar ve uluslararası ilişkilerin şekillenmesindeki rolünün kavranması için elzemdir. Durum gelişmeye devam ettikçe, Azerbaycan, bölgesel rakipleri ve uluslararası toplum arasındaki dinamikler, çatışmanın gelecekteki yörüngesini ve Güney Kafkasya'nın daha geniş jeopolitik manzarasını belirlemede çok önemli olmaya devam edecektir.

Anahtar Kelimeler: *Uluslararası Örgütler, Karabağ Zaferi, İkinci Karabağ Savaşı*

Introduction

The Caucasus is a region of new states. The great powers are involved in the Caucasus where they tend to complicate the situation in the region. But the absence of real nation-states and democracy are the problems in the region and these are the main obstacles to regional security. Actually, all three states seek security but their sensitivity over security concerns in the region differs greatly. Azerbaijan sees its future security based on regional economic cooperation. But Armenia, because of its specific threat perception and its conflict with Azerbaijan over the Karabakh conflict, relies on its relationship with its Russian ally and later on France.

The Karabakh conflict has been the longest-running in post-Soviet Eurasia. In 1988, ethnic Armenians living in Karabakh region demanded the transfer of what was then the

Nagorno-Karabakh Autonomous Oblast (NKAO) from Soviet Azerbaijan to Armenia. As the Soviet Union collapsed, tensions grew into an outright war. When fighting ceased in 1994, Karabakh and seven adjacent districts were wholly or partially controlled by Armenian forces. More than a million people had been forced from their homes: Azerbaijanis fled Armenia, Karabakh and the adjacent territories, while Armenians left homes in Azerbaijan. From 1994 until 2020, intermittent deadly incidents, including the use of attack drones and heavy weaponry on the front lines and activities of special operations forces, demonstrated the ever-present risk that war would reignite. In April 2016, four days of intense fighting at the line of separation shook the region, killed hundreds on both sides and foreshadowed what was to come.

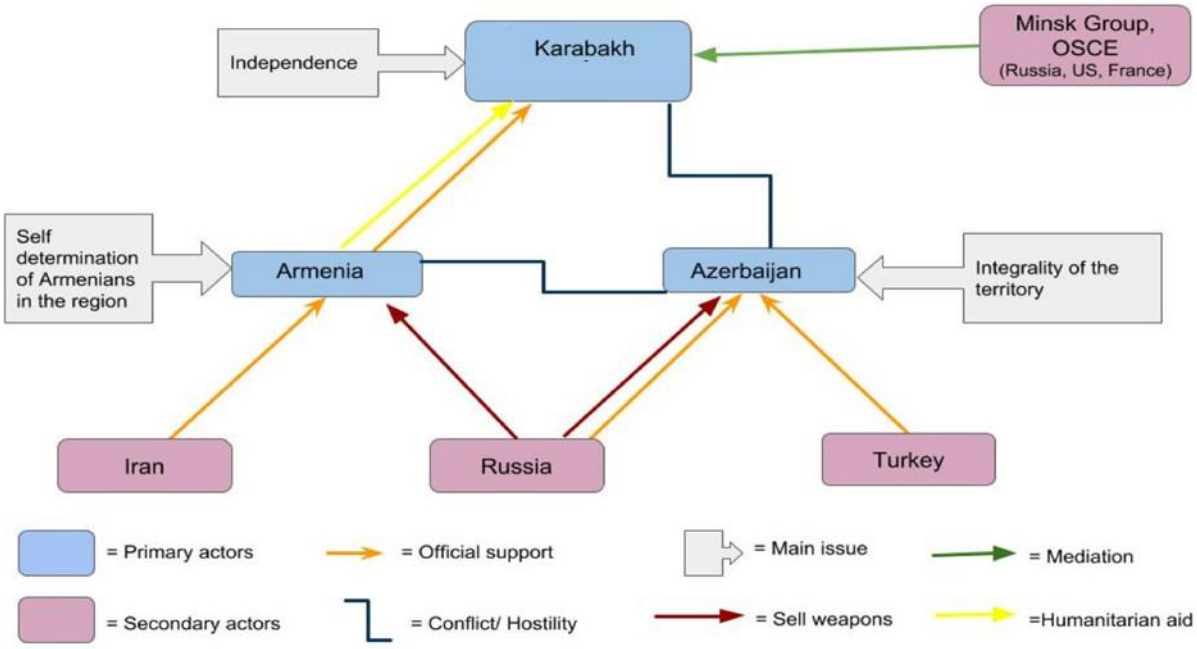

Russia, the US, Turkey and Iran as bilateral actors and the UN, the Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE), NATO and the Council of Europe (CoE) as multilateral actors have become increasingly active in conflict resolution process. Actually, the main international organizations-UN, NATO and EU have not become involved with the conflict resolution process and have left it to the OSCE Minsk Group. The international organization OSCE remains leader in the effort of resolution process of conflict. Thus, the OSCE appeared to deal with the Karabakh conflict rather than the United Nations (UN). The Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE) has four objectives from the perspective of the West.

1) “Humanitarian outcomes

2) To prevent recommencement where cessation of hostilities has occurred

3) The process of political transition to open and democratic societies in which individuals and groups are respected, economic transition towards open, free-market economies

4) To effect integration into European and global structure of cooperation" (Macfarlane, no date). However, Armenia and the Karabakh Armenians favored the UN for resolution as its historical "friends" -France and Russia were members of the Security Council. Azerbaijan for the same reason, favored the involvement of the OSCE. However, the biggest ally- Turkey was a member. In the Karabakh conflict Russia worked hard to minimize the role of the international community. Actually, Russia tried to keep Moscow's influence as mediator and peacekeeper in the territory of the former USSR. These differences led to competition between Russia and the international community for leadership in mediating and in the resolution process of the Karabakh conflict (Volker, 2005). Russia began to play a dual role as member of the Minsk Group and as a regional actor. Russia has always had its significant objectives in it's "near abroad". This challenge manifested itself in Russia's competing mediation efforts in the region. However, it was understood that it was Russia and not the Minsk Group, which brokered the May 1994 ceasefire. (Maresca, 1994). In the spring of 1992, the OSCE jelled into a strategy whose principal elements are given below: Western countries considered that the Karabakh conflict was not a high priority for Western countries and also because of Russian interest in the region. It was understood that the OSCE could intervene only in limited ways in the area of the former USSR. OSCE did not want to provoke a Russian response. One important point is that it was largely agreed that the Western countries involved in this effort should take the role of neutral mediators and should work within the Minsk group. Actually, the Western mediators agreed that they should work closely with Russia and Turkey and keep Iran out of the negotiating process (Volker, 2005). In the wake of the recent victory in the Karabakh region, international organizations have been closely monitoring and responding to the unfolding situation. The conflict, rooted in decades of territorial disputes between Armenia and Azerbaijan, has drawn global attention due to its geopolitical significance and the humanitarian crises it has triggered.

1. United Nations: A Call for Stability and Peace

The United Nations (UN) has consistently called for peace and stability in the region. Following the announcement of the victory, UN Secretary-General António Guterres reiterated the organization's commitment to supporting a peaceful resolution to the conflict. The UN urged both parties to engage in constructive dialogue and emphasized the need for immediate humanitarian assistance to those affected by the hostilities.

"While the recent developments have altered the dynamics on the ground, our focus remains on ensuring that the rights and needs of the civilian population are addressed," said Guterres. The UN's various agencies, including the Office for the Coordination of Humanitarian Affairs (OCHA), have been mobilized to provide critical aid, including food, shelter, and medical supplies to displaced persons.

The Karabakh conflict traces its roots back to the early 20th century but erupted into full-scale war in the late 1980s and early 1990s, following the dissolution of the Soviet Union. The initial phase of the conflict resulted in heavy casualties, massive displacement and severe human rights violations. The UN, through various resolutions and peacekeeping efforts, sought to mediate the hostilities and bring about a ceasefire.

Resolution 822 (1993), along with subsequent resolutions 853, 874 and 884 underscored the UN Security Council's stance on the conflict. These resolutions called for the cessation of hostilities, withdrawal of occupying forces, and the return of refugees and displaced persons. Despite these efforts, achieving lasting peace proved elusive, as sporadic clashes continued and the region remained in a state of frozen conflict.

Throughout this turbulent period, the UN's humanitarian arms, including the United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR) and the World Food Programme (WFP), were actively engaged in providing relief to those affected by the conflict. Refugee camps and displaced persons' settlements became a common sight, highlighting the dire need for international support and intervention (Nuriyev, 2000). The immediate aftermath of the victory saw a surge in humanitarian needs. The conflict resulted in casualties, destruction of infrastructure and renewed displacement. The UN has been at the forefront of addressing these needs, mobilizing resources to provide food, shelter and medical assistance to affected populations. The Office for the Coordination of Humanitarian Affairs (OCHA) has coordinated efforts to ensure that aid reaches those in dire need, despite the challenging conditions on the ground.

With the cessation of active hostilities, the UN's focus has expanded from immediate relief to long-term peacebuilding and reconciliation. The United Nations Development Program (UNDP) has initiated various projects aimed at rebuilding infrastructure, restoring livelihoods and promoting social cohesion. The emphasis on reconciliation is crucial, as deep-seated animosities and mistrust between the communities need to be addressed to prevent future conflicts.

Diplomatically, the UN continues to support negotiations and dialogue between Armenia and Azerbaijan. The UN Secretary-General, António Guterres, has reiterated the importance of a comprehensive and negotiated settlement. The UN's Special Envoy for the South Caucasus has been actively engaging with regional leaders, emphasizing the need for a peaceful resolution that respects the sovereignty and territorial integrity of all involved parties.

The UN has also stressed the importance of addressing human rights violations and ensuring justice for victims. The Office of the High Commissioner for Human Rights (OHCHR) has called for thorough investigations into allegations of war crimes and crimes against humanity committed during the conflict. Holding perpetrators accountable is essential for building trust and ensuring that such atrocities do not recur. The victory in Karabakh presents an opportunity for the UN to reinforce its commitment to peace, stability and human rights in the region. The path forward is fraught with challenges, but it also holds the promise of a more peaceful and prosperous future for the people of Karabakh and the surrounding areas. The UN's Sustainable Development Goals (SDGs) provide a framework for rebuilding and development in the post-conflict period. By focusing on goals such as poverty eradication, quality education and reduced inequalities, the UN can help create a foundation for sustainable and inclusive growth in the region.

2. European Union: Emphasizing Diplomatic Solutions

Basically, the EU‟s policy is limited in conflict areas with the specific programs such as TACIS, PCA and ENP. In reality, the EU has decided not to intervene directly in the negotiation mechanism of the conflict and to leave this to the UN and the OSCE. The Parliamentary Assembly of the Council of Europe and the Committee on Relations with European Non-Member Countries have been concerned over the Karabakh conflict for several years. Additionally, on 22 December 1991 Armenia applied for special guest status with the Parliamentary Assembly, followed by Azerbaijan on 24 January 1992. The applications that gave Armenia and Azerbaijan special guest status were not dependent on a solution of the Karabakh conflict. In regard to this, finally on 4 October 1994 the Assembly adopted Recommendation 1247 on the enlargement of the Council of Europe. Thus, the Assembly decided that Armenia, Azerbaijan and Georgia are part of the Council of Europe area (Parlament Assambly, 1994). Later, in December 2003 the European Council adopted the European Security Strategy where they recognized the promotion of good governance to the East of the European Union and on the borders of the Mediterranean with whom the EU has close and mutual relations. In this context, finally the EU identified that they should have a

more active participation in the problems of the South Caucasus as a neighboring region. Thus, in 2003 a European Union Special Representative was appointed to the region of South Caucasus. In 2006 this mandate was expanded to the "promotion of conflict resolution"

Resolutions 822, 853, 874, 884. The Council of Europe made it clear that it is not going to change the structure or the work principles of the Minsk Group of the OSCE. Later, the Political Committee of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe set up an "ad-hoc", a sub-commission on the Karabakh conflict with dialogue between the Parliaments of Armenia and Azerbaijan (Gahramanova, 2007). In the following years, signed Partnership and Cooperation Agreements (PCA) with all three countries of Caucasus in 1996, brought them into force in 1999 and implemented Technical Assistance to the Commonwealth of Independence States (TACIS) programs to support them. Thus, the Commission drafted Country Strategy Papers (CSP) for the period 2002-2006, which called on Armenia, Azerbaijan and Georgia to engage in greater regional cooperation. In February 2002, the EU made an effort to play a more active political role in the South Caucasus and to support conflict prevention and resolution. (Conflict Resolution, 2006). Nowdays, the EU's High Representative for Foreign Affairs and Security Policy, Josep Borrell, emphasized the importance of diplomatic efforts to achieve a lasting peace. "The victory in Karabakh must not come at the expense of further human suffering," Borrell stated. "We urge all parties to return to the negotiating table and work towards a comprehensive peace agreement." The EU has offered to mediate talks and provide financial support for reconstruction and development projects in the region. Additionally, the European Commission has allocated funds to support humanitarian efforts, focusing on the most vulnerable populations affected by the conflict. During the war, the EU, represented by its High Representative for Foreign Affairs and Security Policy, Josep Borrell, called for an immediate cessation of hostilities and the resumption of negotiations. The EU emphasized the importance of dialogue facilitated by the OSCE Minsk Group, co-chaired by France, Russia, and the United States, as the primary framework for resolving the conflict. "The cycle of violence must end. We call on all parties to engage in substantive negotiations without preconditions," Borrell stated, reflecting the EU's commitment to a peaceful settlement. As the conflict caused significant civilian suffering, the EU swiftly mobilized humanitarian assistance. The European Commission allocated emergency funds to support displaced persons and those affected by the fighting. This aid included food, shelter, medical supplies and psychosocial support delivered through partnerships with various international humanitarian organizations.

The European Council, comprising heads of state or government of EU member states, also expressed solidarity with the affected populations. In joint statements, the Council condemned attacks on civilians and civilian infrastructure and stressed the need for unrestricted humanitarian access to the conflict zones. The cessation of major hostilities and Azerbaijan's military victory in Karabakh marked a turning point. The EU and the European Council have since focused on supporting peacebuilding, reconstruction and reconciliation efforts in the region. In the aftermath of the conflict, the EU has prioritized reconstruction and development initiatives. The European Commission has pledged substantial financial support for rebuilding infrastructure, restoring public services and fostering economic recovery in the war-torn areas. These efforts aim to create conditions conducive to sustainable development and stability. The EU has also emphasized the importance of inclusive development. Projects targeting education, healthcare and employment are designed to benefit all communities in the region, promoting social cohesion and addressing the root causes of the conflict. Ensuring respect for human rights and accountability for war crimes has been a key focus for the EU and the European Council. The European Parliament has called for thorough investigations into allegations of human rights abuses and war crimes committed during the conflict. By advocating for justice and accountability, the EU seeks to build a foundation of trust and reconciliation between the conflicting parties. The EU continues to engage diplomatically with Armenia and Azerbaijan, encouraging them to pursue peaceful negotiations. The European Council has reiterated its support for the OSCE Minsk Group's efforts and urged both countries to commit to a comprehensive peace agreement.

Furthermore, the EU has sought to promote regional stability by fostering cooperation among South Caucasus countries. Initiatives aimed at enhancing economic integration, improving connectivity, and addressing shared challenges such as climate change and security are seen as vital for long-term peace and prosperity (The Nagorno Karabakh Conflict, 2020). The post-victory landscape in Karabakh presents both significant challenges and opportunities for the EU and the European Council.

Challenges

- **Humanitarian Needs:** The immediate humanitarian needs remain substantial, with many displaced persons still requiring assistance and rehabilitation.
- **Political Tensions:** The political situation remains fragile, with deep-seated mistrust and animosities between Armenia and Azerbaijan posing a risk to lasting peace.

- **Reconstruction:** Rebuilding the devastated region is a complex and resource-intensive process, requiring sustained international support and cooperation.

Opportunities

- **Peacebuilding:** The end of active hostilities offers a unique opportunity to build a lasting peace, grounded in dialogue, reconciliation, and respect for human rights.
- **Regional Cooperation:** The potential for regional cooperation on economic, environmental, and security issues could transform the South Caucasus into a zone of stability and prosperity.
- **EU's Role:** The EU can play a pivotal role in shaping the future of the region, leveraging its diplomatic, economic, and humanitarian tools to support sustainable development and peace.

3. OSCE: Monitoring and Mediation

The international involvement in the resolution of this conflict began in 1992. The CSCE (OSCE) became the major organization for the resolution of the Karabakh conflic. On March 24 1992 at a Helsinki meeting, a CSCE Council decided to authorize the CSCE Chairman-inOffice to organize a conference on Karabakh under the auspices of the CSCE. The processes of the Minsk Group to be dependent on the "Troika" of the OSCE. ("Troika" consists of the former, present and future OSCE Chairman-inOffice). The OSCE"s intention was "to provide an ongoing forum for negotiations towards a peaceful settlement of the crisis on the basis of the principles, commitments and provisions of the CSCE" (Maresca, 1994). This decision was supported by the Minsk Process. (The process is so named after the city of Minsk/Belarus and this place had been selected as the site for the future conference on this conflict resolution.) The goal of the Minsk Process is to provide a suitable framework for conflict resolution, also to support the negotiation process by the Minsk Group. Additionally, in bringing all the interested parties-including Karabakh Armenians to the negotiating table, achieving a cease-fire with OSCE sponsored international monitoring. Later the Minsk Group lifting of all blockades surrounding states, aiding refugees and negotiating on the status of Karabakh with regard to taking consideration of both sides and moreover to encourage the peace process by deploying OSCE multinational peacekeeping forces (Maresca, 1994). In March 1992 the OSCE decided to bring the warring parties together at an international conference in Minsk. However, Azerbaijan refused to participate until the occupied territories had been returned. The Minsk Group consisted of eleven countries: Armenia, Azerbaijan, Belarus, France, Germany, Hungary, Italy, Russia, Sweden, Turkey and the United States. From the beginning of 1992 all

negotiation processes have been conducted within the framework of the Minsk Conference. Chronology-the Chairmen of the Minsk Conference were below:

“Italy in 1992-1993,

Sweden in 1994,

Russia, Finland in 1995-1996,

Russia, USA, France - since 1997 till now” (OSCE)

As we see, the Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE) has played a significant role in monitoring the ceasefire and facilitating dialogue between Armenia and Azerbaijan. The OSCE Minsk Group, co-chaired by France, Russia, and the United States, has been actively involved in peace negotiations for years. In light of the recent victory, the Minsk Group reiterated its readiness to assist in the peace process. "The recent military developments underscore the urgency of a negotiated settlement," the Minsk Group co-chairs said in a joint statement. "We remain committed to working with all parties to achieve a peaceful resolution that respects the sovereignty and territorial integrity of all states involved."

4. CIS or Regional security dilemma: Reestablishment sphere of influence within border of the former USSR

After the collapse of the USSR, Russia wants to strengthen its strategic significance as a great power in its immediate neighborhood and in the geopolitical setting of the CIS. Moscow knows well enough that the security of Russia is linked to political developments in the former USSR territories. In order to emerge as a great power, Russia concentrates on closer strategic ties with the former USSR Republics. Moscow insists that the newly independent states should not only preserve but also strengthen security arrangements with Russia. The Russian‟s main intention, with these arrangements, is to make sure these states do not develop security relations with NATO, the West and the US. Thus, the Commonwealth of Independent States (CIS) was created in 1991. Russia attempted to reintegrate the Post-Soviet space and to preserve a common security and economic space. Actually, the Caucasus states joined the CIS under different conditions. For instance, as we know, Georgia joined the CIS under heavy pressure from the Russian Federation. But at that time, many people believed that the CIS would provide Georgia security and bring economic benefits to the region. But after the crisis in South Ossetia and Abkhazia, Georgia left the CIS (Cornell, 1990). Actually, after collapse of the Soviet Union, the intentions of Russia in “near abroad” became clearer and clearer. The Russian Federation intends to reestablish its sphere of influence within the borders of the former USSR. In reality, at the beginning of the foundation of the CIS, Baku and Tbilisi tried to leave the

Russian sphere of influence. Although the major orientation in the foreign policies of Azerbaijan and Georgia was toward the West but despite of orientation of Baku and Tbilisi, they did not receive any political support from the Western democracies .

5. The Non-Aligned Movement's Principles and Approach

The NAM's core principles include respect for sovereign equality, non-interference in the internal affairs of states, and the peaceful settlement of international disputes. These principles have guided NAM's stance on the Nagorno-Karabakh conflict. The movement has consistently called for a peaceful resolution through dialogue and negotiations, in line with international law and the United Nations Charter.

One of NAM's fundamental tenets is the respect for the territorial integrity of states. In the context of the Karabakh conflict, NAM has generally supported Azerbaijan's territorial claims, emphasizing the importance of upholding internationally recognized borders. This stance aligns with UN Security Council resolutions calling for the withdrawal of occupying forces and the return of (Strakes, 2015) displaced persons.

During periods of intensified fighting, such as the 2020 escalation, NAM expressed deep concern over the loss of life and the humanitarian impact of the conflict. The movement condemned the violence and called for an immediate ceasefire. NAM member states collectively urged the parties to respect international humanitarian law and protect civilian lives and infrastructure.

Following Azerbaijan's military victory and the subsequent changes in territorial control, NAM has acknowledged the new realities on the ground. The movement has reiterated its support for the territorial integrity of Azerbaijan, while also calling for respect for the rights and security of all communities in the region.

In the post-conflict phase, NAM has emphasized the importance of reconstruction and development efforts in Karabakh and surrounding areas. The movement has called on the international community to support initiatives aimed at rebuilding infrastructure, restoring public services, and promoting economic development. NAM has stressed the need for inclusive development that benefits all communities and fosters long-term stability.

NAM continues to advocate for peace and reconciliation in the region. The movement has urged Armenia and Azerbaijan to engage in constructive dialogue to address outstanding issues and build mutual trust. NAM has highlighted the importance of confidence-building measures, such as the release of prisoners of war, the exchange of information on missing persons, and cultural exchanges, to promote reconciliation and coexistence.

The Non-Aligned Movement's reaction to the Karabakh war and the subsequent victory reflects its commitment to the principles of sovereignty, territorial integrity, and peaceful resolution of conflicts. By consistently advocating for dialogue, humanitarian assistance, and inclusive development, NAM seeks to contribute to a peaceful and stable South Caucasus region.

6. The Organization of Islamic Cooperation and supporitve reaction

The Organization of Islamic Cooperation (OIC), formerly known as the Organization of the Islamic Conference, is an international organization founded in 1969, consisting of 57 member states. It aims to safeguard and protect the interests of the Muslim world in the spirit of promoting international peace and harmony.

Regarding the Karabakh conflict, this region is a landlocked area in the South Caucasus, primarily populated by ethnic Armenians, but internationally recognized as part of Azerbaijan. The conflict over Karabakh has its roots in the early 20th century but escalated into a full-scale war following the dissolution of the Soviet Union in 1991. Despite a ceasefire in 1994, skirmishes and conflicts have continued intermittently, with a significant escalation in 2020.

The OIC has generally supported Azerbaijan's territorial integrity in the Karabakh conflict. The organization has passed multiple resolutions condemning Armenian actions in the region and calling for the withdrawal of Armenian forces from occupied Azerbaijani territories. The OIC's stance is influenced by its principle of supporting member states' sovereignty and territorial integrity, aligning with Azerbaijan's position on the conflict. (Anglim, 2021)

7. NATO-indirect involvement in conflict resolution process

Actually, NATO involved South Caucasus with his Partnership for Peace program and offered its peacekeeping force to be deployed in the conflict zone. This has bought, within the compass of NATO, efforts and activity of twenty seven countries, from Central Europe going through Ukraine and Russia into Central Asia. Actually, NATO has given greater political meaning to Partnership for Peace by creating a new Euro-Atlantic Partnership Council that enables its forty-three members to help direct the course of PFP. In reality, NATO refrained from direct involvement in the conflict resolution process and focused on civil emergency planning, civil-military relations, defense policy and reform. Let me indicate that Armenian cooperation with NATO is limited. This is because of their cooperation with Russia for military assistance. Actually, the desire for membership was boosted by NATO Secretary-General Robertson who mentioned that NATO’s doors “remain open” for everyone. Of course, Russia developed tensions that lost Georgia and Azerbaijan to NATO. Since 1992, Armenia’s policy

keeps a balance between Russia and the West. But the post-11 September mood has affected Armenia and its relations with NATO and especially with the US and Russia. Armenian leaders have stressed that Armenia is not seeking NATO membership.

NATO, as an international military alliance, has not been directly involved in the Karabakh conflict. However, it has encouraged peaceful resolution and negotiations through established international frameworks like the OSCE Minsk Group. NATO emphasizes the importance of sovereignty and territorial integrity of member states and partners, urging both Armenia and Azerbaijan to refrain from military actions and resolve their differences through dialogue (Cornell, 2017). The complex dynamics of the region mean that any resolution needs to address the deep-seated grievances and aspirations of both Armenian and Azerbaijani people, alongside geopolitical interests of major powers like Russia and Turkey.

8. Turkish states Union and Karabakh victory

The idea of a Turkish state's union refers to the potential political, economic, and cultural alliance among Turkic-speaking countries, primarily including Turkey, Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, and Uzbekistan. This concept aims to foster greater cooperation and solidarity among these nations, leveraging their shared linguistic, cultural, and historical ties.

The "Karabakh victory" generally refers to the outcome of the 2020 Karabakh war, where Azerbaijan reclaimed significant territories previously controlled by ethnic Armenian forces. This conflict was marked by intense fighting and significant casualties on both sides. The war ended with a ceasefire agreement brokered by Russia on November 10, 2020, leading to a shift in control of several key areas to Azerbaijan (Gök, 2017).

9. Implications of the Karabakh Victory

1. **Azerbaijan's Position**: The victory strengthened Azerbaijan's regional position and national pride, reinforcing its territorial claims and sovereignty over the Karabakh region.
2. **Turkey's Role**: Turkey's support for Azerbaijan during the conflict, including military and diplomatic backing, highlighted the strong alliance between the two countries. This support further solidified Turkey's influence in the South Caucasus.
3. **Geopolitical Dynamics**: The outcome altered the geopolitical dynamics in the region, with Russia playing a key role in the ceasefire and deploying peacekeeping forces, while Turkey emerged as a significant regional power broker.

The vision of a Turkish states union, combined with the strategic implications of Azerbaijan's Karabakh victory, reflects the evolving dynamics in the region and the potential for deeper collaboration among Turkic nations.

Conclusion

The 2020 Karabakh conflict and its aftermath significantly reshaped regional dynamics, with profound implications for international relations and the role of global organizations. Azerbaijan's military victory and the subsequent ceasefire agreement brokered by Russia marked a pivotal shift in the balance of power in the South Caucasus. This conflict highlighted the complexities of regional geopolitics and the influence of external actors. International organizations played varied roles throughout the conflict. The United Nations, while expressing concern and calling for restraint, struggled to exert substantial influence in the resolution of the conflict. The Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE) Minsk Group, which had long been involved in mediation efforts, faced criticism for its limited impact on preventing the escalation. The role of Russia, as a key mediator and peacekeeper, underscored its strategic interests and influence in the region, while Turkey's support for Azerbaijan demonstrated its growing assertiveness and regional ambitions.

References

Anglim, S. (2021). Azerbaijan's victory: Initial thoughts and observations (and Caveats for "Innovative") *Military Strategy Magazine*, *7* (3), 10–17.

Cornell, S. (1990*). The Nagorno-Karabakh Conflict, Department of East European Studies. Report* No.46. Uppsala University Spravka Komissi Sobeta Nasionalnostey Verxovnoqo Soveta SSSR.

Cornell, S. E. (2017). Reversing escalation: The local and international politics of the conflict. *The international politics of the Armenian-Azerbaijani conflict: the original "frozen conflict" and European security*, 195-211.

Gahramanova, A. (2007). *Peace strategies in "frozen" ethno-territorial conflicts: integrating reconciliation into conflict management, the Case of Nagorno-Karabakh.* Universitat Mannheim, Arbeitspapiere, No103.

Gök, A. (2022). Türk Devletleri Teşkilatı ve Dağlık Karabağ Zaferinin Yarattığı Fırsatlar. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, (Spec. Issu), 109-145.

International Crisis Group (2006). *Conflict Resolution in the South Caucasus: The EU's role.* Europe Report N 173-20 March.

MacFarlane, S.N. (no date).The UN, the OSCE and the Southern Caucasus, Oxford University. http://ourworld.compuserve.com/

Maresca, J. J. (July 1994). *War in the Caucasus: A proposal for settlement of the Conflict over Nagorno-Karabakh.* United States Institute for Peace.

Nuriyev, E.E. (2000). *The Post-Soviet Caucasus Within new Geopolitical Framework: Towards Conflict or Peace?.* Information Unit Peace Research Bonn.

OSCE Minsk Process on the Settlement of the Nagorno-Karabakh Conflict between Armenian and Azerbaijan
Parliamentary Assembly. Doc.7182, Report on the conflict in Nagorno-Karabakh, 17 October 1994.

Strakes, J. E. (2015). *Azerbaijan and the Non-Aligned Movement: Institutionalizing the" Balanced Foreign Policy" Doctrine*. Istituto affari internazionali.

The Nagorno-Karabakh Conflict In 2020: Causes and Consequences, https://www.researchgate.net/publication/370482586_The_Nagorno-

Volker, J. (2005). The role of the OSCE: an assessment of International mediation efforts, http://www.c-r.org/ourwork/accord/nagorny-karabakh/osce-role.php

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11 (6) 2024

Derleme Makalesi | Review article
Geliş tarihi |Received:07.10.2024
Kabul tarihi |Accepted:03.12.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Abdul Jamil Sharify

https://orcid.org/0009-0001-0727-6726
Post Graduate from Faculty of Business Administration Osmania University, Hyderabad-India. jamilsharify@yahoo.com.

Mohammad Ekram Yawar

https://orcid.org/0000-0003-3198-5212
Dr., Turkey, ekramyawar93@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Sharify, A. J. &Yawar, M. E. (2024). The Position of Culture in Advancing the Strategic Goals of Organizations. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, *11* (6), 3983-3991.

The Position of Culture in Advancing the Strategic Goals of Organizations

Abstract

Culture can be defined as the sum of acquired behaviors and belief characteristics of the members of a certain society. Culture is a continuous set of ways of thinking, feeling and acting which is more or less specific and is learned by a large number of people and is common among them and is used in two objective and symbolic ways to make these people a special and distinct group. In the various stages of drafting, implementing and evaluating the strategy, organizations should also consider the cultural strategy in order to address the degree of external compatibility and internal coherence of their goals. Considering the characteristics of culture such as being acquired, being shared, being transferable, being a model, being symbolic, and the adaptability of culture, the top managers of the organization can identify incompatible beliefs and norms, change incompatible beliefs and stabilize them by applying organizational culture management. In this research, while examining the different dimensions of culture and explaining the main characteristics of a culture, the role of aligning the values and beliefs of the people of an organization, especially the beliefs and attitudes of top managers, middle managers and executive personnel in the position and situation of economic, production and industrial institutions of

CC BY NC
Creative Commons Licence

the current level and Gaining relative superiority of the companies has been done with the same existing facilities and through the application of cultural management of the organization.

***Keywords**: Role of Culture, Advancing the Strategic Goals, Organizations*

Kurumların Stratejik Hedeflerinin İlerletilmesinde Kültürün Konumu

Öz

Kültür, belirli bir toplumun üyelerinin edinilmiş davranış ve inanç özelliklerinin toplamı olarak tanımlanabilir. Kültür, az ya da çok spesifik olan ve çok sayıda insan tarafından öğrenilen ve aralarında ortak olan ve bu insanları özel ve farklı bir grup haline getirmek için nesnel ve sembolik iki şekilde kullanılan sürekli bir düşünme, hissetme ve hareket etme yolları kümesidir. Stratejinin hazırlanması, uygulanması ve değerlendirilmesinin çeşitli aşamalarında kuruluşlar, hedeflerinin dış uyumluluk ve iç tutarlılık derecesini ele almak için kültürel stratejiyi de dikkate almalıdır. Kültürün edinilmiş olması, paylaşılabilir olması, aktarılabilir olması, model olması, sembolik olması ve uyarlanabilir olması gibi özellikleri göz önünde bulundurulduğunda, örgüt üst yöneticileri örgüt kültürü yönetimini uygulayarak uyumsuz inanç ve normları tespit edebilir, uyumsuz inançları değiştirebilir ve istikrarlı hale getirebilir. Bu araştırmada, kültürün farklı boyutları incelenirken ve bir kültürün temel özellikleri açıklanırken, bir örgütün insanlarının değer ve inançlarının, özellikle üst yöneticilerin, orta yöneticilerin ve yönetici personelin inanç ve tutumlarının, mevcut seviyedeki ekonomik, üretim ve endüstriyel kurumların konumu ve durumuyla uyumlu hale getirilmesinin ve şirketlerin göreceli üstünlük kazanmasının rolü, aynı mevcut imkanlarla ve örgütün kültür yönetiminin uygulanmasıyla yapılmıştır.

***Anahtar Kelimeler:** Kültürün Rolü, Stratejik Hedeflerin İlerletilmesi, Organizasyonlar*

Introduction

Nowadays, this principle is undeniable that industrial development is not possible without the development of cultural foundations. In general, the effect of culture in the economy is to the extent that Alvin Toffler writes somewhere (the history of the world economy shows three separate classes: the agricultural era, the industrial era, the post-industrial era, in each of these eras, the economy revolves around a series of cultural criteria. It is clear that one cannot live in the post-industrial era but follow the cultural patterns of the agricultural era. As long as the organizations do not know the industrial culture and the requirements of the industrial culture, it is not possible to progress and compete with other companies at the national and international level. The lack of industrial culture has caused a crisis in the taste and power of research and internal creativity of industrial enterprises. What happens in such industrial units is that they cannot work from within to continue their lives and their management suffers from a kind of indifference caused by rural culture. Industrial culture means having commitment and seriousness to do the work which is the characteristic of today's industrial world, if the human force in the organizations wants to increase the productivity of the industry, in the first stage,

they should have motivation and in the next stage, they should have the ability and skills. The lack of industrial culture destroys the principle of customerism in production units. When such a principle does not exist, industrial units will not be interested in internal research and development. The purpose of this article is to examine the relationship between organizations' strategy and culture and to classify the influencing factors for organizations to achieve predetermined and planned goals.

1. Historical Background

Organizational culture as an independent concept has a long history in the humanities, sociology, and management. This concept represents the values, beliefs, norms, and patterns of behavior shared in an organization that affect its performance and interactions within the organization. The background of this topic can be examined in several historical stages:

1.Early Origins: The Concept of Culture in the Social Sciences: The term "culture" was first introduced in anthropology and sociology. Edward Tylor (1871) defined culture as a set of knowledge, beliefs, art, morals, laws, and customs that individuals acquire as members of a society. This concept was later extended to organizations, because organizations, as social units, also have their own cultures.

2.The Beginning of Organizational Culture Studies (Early 20th Century): In the early 20th century, although organizational culture was not considered as an independent issue, work values and norms were examined in the form of concepts such as team spirit and organizational cohesion:

Scientific Management (Taylor): In scientific management theory, culture was implicitly considered as a force for order and efficiency, but the emphasis was on standardization and reducing the influence of human factors. Hawthorne Studies (1930s): These studies showed that social interactions and the cultural environment affect employee productivity and motivation. These findings initiated attention to culture as a key factor in organizations.

3.Establishment of the concept of organizational culture (1970s-1980s): In this period, organizational culture emerged as an independent field of study:

Talcott Parsons and Chester Barnard: In social and management theories, organizations were examined as social systems with shared values and norms. Edgar Schein (1985): Schein was one of the main founders of organizational culture studies. He divided culture into three levels:

Artifacts and symbols (what is seen, such as physical structure and clothing). Shared values (what is important, such as honesty or creativity). Fundamental assumptions (what is unconscious, such as belief in success). Peters and Waterman: In their book "In Search of

Excellence", they showed that successful organizations have strong cultures that are aligned with their strategies.

4.Contemporary developments (1990s onwards): With the advancement of technology and globalization, the role of culture in organizations has become more complex and important: Diversity management: With the increase in multicultural workforces, managing diversity and creating inclusive cultures has become a major concern for organizations. Technological changes: The digital transformation has led organizations to develop cultures that encourage creativity, continuous learning, and adaptability. Social responsibility and sustainability: Organizational culture has been considered as a tool to achieve ethical and environmental goals (Rezaian, 2014).

2. Classification of Systems and the Position of Culture

For thousands of years, people have been thinking about classifying phenomena. Every classification plan, even if it is a contract, is organized with a special objective. Classification of systems can be done based on several factors, one of these factors is the degree of complexity. Boulding has presented a hierarchy for the classification of various systems. In this hierarchy, the complexity of the systems of each level is higher than the previous systems, and the rules of the previous levels apply to the next levels as well (Rezaian, 2014).

While the next levels each have features that the previous levels lack these levels are:

1. The surface of the static structure or the surface of the frames
2. The level of simple moving systems
3. The level of cybernetic systems
4. The level of open systems, self-sufficient systems and systems capable of production
5. Evolutionary and vegetative systems of plants
6. Animal systems
7. Human systems
8. Social systems
9. Supernatural systems, symbolic and singleness of the unknown world

The eighth level includes organizational systems. These systems are influenced by factors such as values, roles, history, culture and works of art. These types of systems are among the most complex known systems, the constituent unit of such systems is not humans, but the role that humans play in social systems, for example, in an office, out of 3 people who do a certain job, one One person works to receive salary, another person works because of interest in work,

and another person works because of serving people. In this way, although their work is the same, each of them performs different roles.

Table.1.In general, the complexity of the above systems can be shown in the figure below

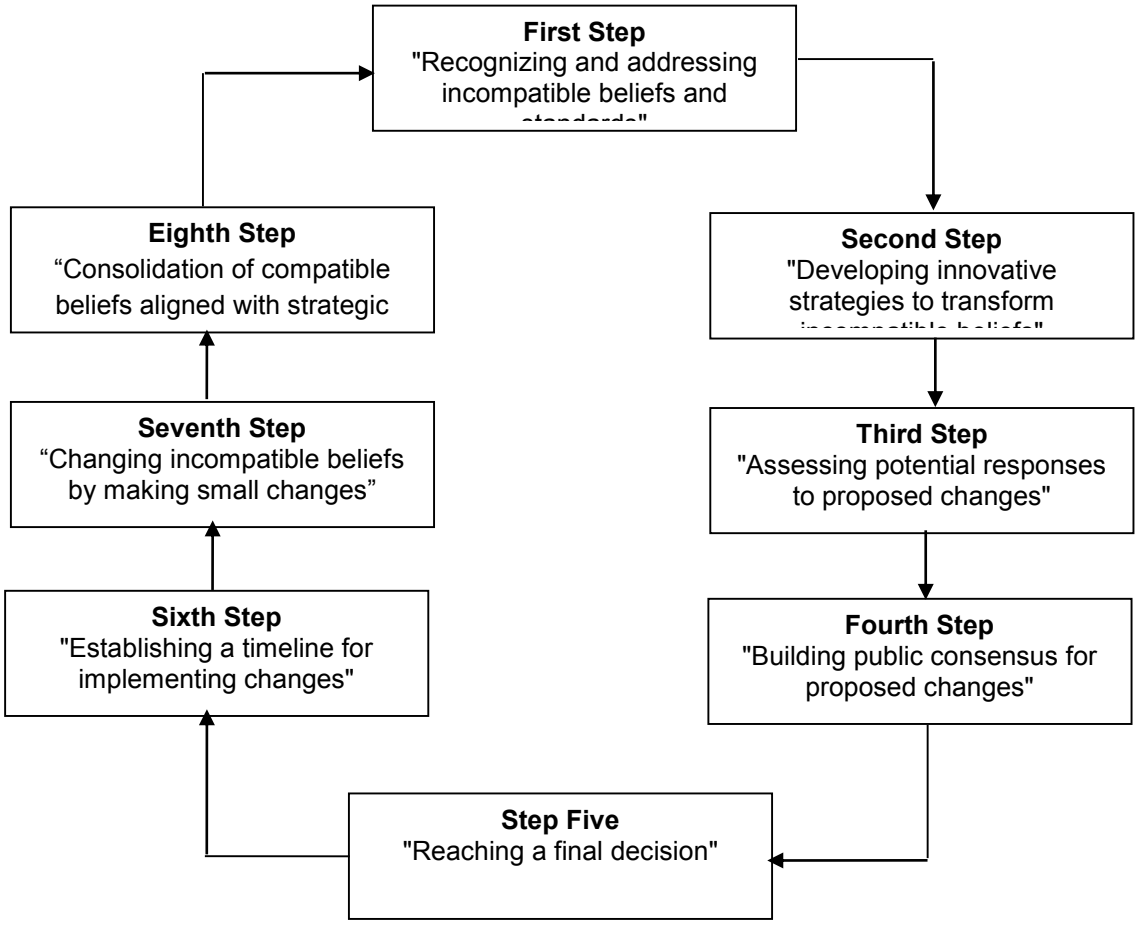

As shown in the figure, culture can be defined for society and it is studied in this area. Culture can be defined as a set of acquired behaviors and belief characteristics of the members of a certain society. Culture is a continuous set of ways of thinking, feeling and acting which is more or less specific and is learned by a large number of people and is common among them. According to the position of culture in the above form, it can be said that the culture of a society includes knowledge, beliefs, art, laws, ethics, customs, and the abilities of habits that humans acquire from the society needs careful investigation and study. Especially with regard to the fact that in organizations, beliefs, imaginations, inclinations and trends and culture in general is the hidden half of an iceberg (Stanley, 1994).

3. Culture and Strategy:

Despite the fact that many definitions of strategy have been stated over the years, but all of them include common points such as planning, planning, success and goals, environment, management and leadership. Strategy in the field of organization and management is the

analysis of the relationship between the organization and its environment and science and art and attention to the use of political, economic, technical and social powers and factors and the organization's forces to obtain and provide maximum support and policies. is an organization The factors mentioned above have a wide correlation with each other, in order to achieve organizational and national success, it is necessary to use all the factors. Organizational culture emerges in social and psychological power. Perhaps the use of any of the strategic management factors is not as complicated and ambiguous as the social and psychological factor, because organizational culture is an ambiguous phenomenon. Currently, it is not only necessary to have the necessary power to organize appropriate strategic responses, but timely and quick implementation of those responses is also a sign of competitive superiority in international markets. In order to achieve this superiority, companies must act quickly.

Giving importance to the strategy and emphasizing the culture of the organization as a means to be effective in guiding and implementing or preventing the implementation of that strategy. Extensive studies that have been conducted show that national and cultural patterns play a great role in strategic management (http://www.mim.gov.ir).

4. The Effect of Culture on the Strategy of Organizations

In the previous part, I discussed about the factors that make up the strategy, now we are going to study the role of culture in the formation of the strategy of organizations by means of a model. In the topic of strategic management, the vision of the institution is presented in the first step (Daft, 2007). Vision is wherever organizations intend to go. The duty of strategic planners is to formulate and rule and clarify the future and simplify the strategic goals and objectives and to avoid and throw away the activities that are against them. In general, it can be said that strategic planning helps organizations in shaping the destiny of institutions and organizations through the following:

1. Determining the mission (vision), general goals (goals), sub-goals (objective)
2. Evaluating the different stages specified in your strategies.
3. Creating a general agreement among the board of directors
4. Putting structure, people and culture, programs, services and products in a row

What is mentioned in row 4 refers to alignment, if we show the movement towards the perspective of the organization or institution in the form of an arrow, the components of that arrow are structure, people, programs and services and products. As seen in the figure below (Yazdi, 2015).

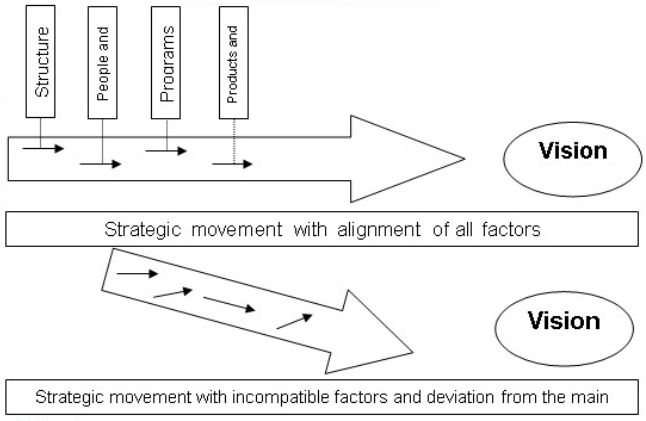

In the figure above, two types of movement are compared. In the first part, the power factors of the strategic plan have been organized with one direction, the reason for the strength and speed of the strategic movement in the main direction towards the vision.

While in the second part of the form of factors, by neutralizing the movement of other factors, they have caused the deviation and reduction of the strength and speed of the strategic movement of the organization (Berman, 2023).

5. The Main Characteristics of Culture:

The characteristics of culture are numerous and only by resorting to the body of elements, one can achieve a deep knowledge of it, to provide a complete picture of the body of elements, one can achieve a deep knowledge of it, to provide an image of the characteristics of culture, a few of them are mentioned: (Farhangi, 2000).

1. Acquisition
2. Sharing
3. Ability to transfer
4. Adaptability

Now let's briefly explain the characteristics of culture:

1. The acquisition of culture means that culture is not an inherited category, but an acquired one. Culture is acquired through learning and experience.
2. Socialism refers to the social nature of culture because culture is completely collective and people have a share in it. Every person as a member of a group, an organization, or a society participates in culture. There is no specific culture for a person.
3. Transferability of culture refers to the fact that culture is transferred from one generation to another.

4. Applicability means that human culture depends on change or adaptation. Just like the genetic adaptation of animals during forced adaptation with the environment (Mansour, 2016).

6. Modeling Changes in Culture

In the end, we come to the conclusion that in order to achieve the results and strategic goals of the organization, the human resources management of the organization should align the beliefs of the strategic management and the common beliefs of the employees (culture and people) by applying special measures (Vehemiyan, 2013). The process of applying culture management and optimal use of existing culture and aligning incompatible beliefs can be shown in organizations by modeling changes as follows (https://tinyurl.com/ypm5bh4p).

Conclusion

Culture can be ideal or existing. The ideal culture is the one that includes the obvious and officially approved behavioral patterns, while the existing (real) culture is the one that practically rules the society. In some organizations, there are many examples of incompatibility between the existing culture and the desired culture, and this lack of alignment causes the movement of organizations to slow down or deviate towards their organization's vision. If the system of behavioral expectations is principled and accurate, it is possible to achieve a unified culture and cultural unity. Cultural unity is the organizational and operational coherence of all cultural elements and sets that have a single function, and a unified culture is a culture whose complex elements and sets are connected. If this cultural unity is in the direction of the strategic movement of the organization, it will accelerate the movement of organizations towards their strategic goals and their superiority over their competitors with the same existing facilities and conditions. In every organization, the culture consists of a number of sub-cultures or sub-cultures, workers, engineers, employees, religious groups, occupational groups and each of them has a special culture. At the same time, they have a series of cultural commonalities. Subcultures are practically a pattern of behaviors and beliefs, each of which has a common basis with the general culture, and at the same time, they differ from it in some ways. Subculture is related to social groups, this culture is at the same time as the culture of the whole society. Because it has its own norms and standards. Integrating culture should be by integrating subcultures and aligning them with the strategic movement of organizations in order to make the organization successful.

References

Berman, E. (2023) Culture Control. (trans. by Dr. Eliasi). Nei. Year.

Daft, R.L. (2007), Organization theory and Design, 9th ed., Thomson South-Western, Mason, OH.

Farhangi, A. A.(2000). Collection of Lectures and Articles Other Sources and Sources: 2000. *Quarterly Journal of Improvement and Transformation Management Studies*, *7* (27), https://civilica.com/doc/664700/

Mansour, M.(2016). *Analysis of Systems and Methods in Management.* Publisher: Morvarid. https://tinyurl.com/28vvfa2h

Rezaian, A. (2014) *System Analysis and Design.* Semit Publications.

Stanley, D. (1994) *Organizational Culture Management.* (trans. by Dr. N. Mir Sepasi). Pearl Publishing/Social Science Book Pearl Publishing. https://tinyurl.com/24uv52kw

Vehemiyan, A. (2013), The impact of organizational culture on the strategic goals of the organization. Place of publication: National Conference on Accounting and Management. https://civilica.com/doc/420536/

Yazdi, P. (2015). *Organizational culture from Robert Quinn's point of view.* Comprehensive Management Database, 2015. https://tinyurl.com/3bpw5a5d

http://www.mim.gov.ir

https://tinyurl.com/ypm5bh4p

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11 (6) 2024
Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:18.11.2024
Kabul tarihi |Accepted:12.12.2024
Yayın tarihi |Published:25.10.2024

L. Gürkan Gökçek

https://orcid.org/0000-0002-1974-7476
Professor, Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Department of History, Türkiye, gurkangokcek@nevsehir.edu.tr

Hasan Tuncer

https://orcid.org/0000-0003-1054-7950
Assoc. Prof. Dr. Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Department of History, Türkiye, hasantuncer@nevsehir.edu.tr

Atıf Künyesi | Citation Info

Gökçek, L. G.& Tuncer, H. (2024). Eski Anadolu'da Tekstil Ekonomisi: Asur Ticaret Kolonileri Çağı ve Hititler Dönemi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 3992-4009.

Eski Anadolu'da Tekstil Ekonomisi: Asur Ticaret Kolonileri Çağı ve Hititler Dönemi

Öz

MÖ 2. Binyılın başlarında Anadolu Asur Ticaret Kolonileri Çağı olarak adlandırılan bir döneme girmiştir. Bu dönemde Anadolu'da ticari faaliyetler artmış, Asur'dan Anadolu'ya koloniler halinde gelen Asurlu tüccarlar Anadolu'daki ticari faaliyetlerin yanında, bir de Anadolu'ya yazıyı getirmişlerdir. Anadolu'ya yazının gelmesiyle bu coğrafya tarihi çağlara adım atmıştır. Bu süreçle ilgili bilgilere Kültepe tabletleri aracılığıyla ulaşılabilmektedir. Bu belgelerde Anadolu'nun çeşitli yerlerinde karum ve wabartum isimleriyle bilinen ticaret noktalarının kurulduğu kaydedilmiştir. Söz konusu dönemde kalay madeni, kumaş ve mamul eşyaların Anadolu'ya altın, gümüş ve kıymetli taşlar karşılığında ticareti yapılmıştır. Ticarette bilhassa farklı türlerde tekstil ürünlerinin önemli rol oynadığı görülmektedir. Asur'dan getirilen tekstil ürünlerinin yanında, Anadolu'da üretilenler de bunlar arasındadır. Asur ticaret kolonileri çağından sonra

CC BY NC Creative Commons Licence

Anadolu'da Hititler dönemi başlamış ve yaklaşık olarak MÖ 1200'lere kadar bölgede Hitit egemenliği görülmüştür. Hitit dönemi ile ilgili bilgilere, onlardan miras kalan çivi yazılı tabletler aracılığıyla ulaşılabilmektedir. Bu dönemde de birçok tekstil ürünü belgelerde zikredilmiştir. Ancak Asur ticaret kolonileri devrinin aksine, Hititler döneminde bu tekstil ürünlerinin çoğunun fiyatları, ticareti, alım veya satımları ile ilgili bilgilere ulaşılamamaktadır. Bu dönemde dokumacıların varlığı bilinse de tekstil ürünlerini nasıl ürettikleri hususunda bilgiler metinlerde yer almamaktadır. Bu makalede hem Asur ticaret kolonileri çağında hem de Hititler döneminde tekstil ekonomisinden söz edilecek olup, iki dönem arasındaki farklar ve benzerlikler hususunda fikirler ortaya atılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Tekstil, dokuma, Asur Ticaret Kolonileri Çağı, Hitit, tekstil ekonomisi*

Textile Economy in Ancient Anatolia: Assyrian Trade Colonies and Hittite Period

Abstract

At the beginning of the 2nd Millennium BC, Anatolia entered a period called the Age of Assyrian Trade Colonies. During this period, commercial activities increased in Anatolia, and the Assyrian merchants who came to Anatolia in colonies from Assyria brought writing to Anatolia in addition to the commercial activities in Anatolia. With the arrival of writing in Anatolia, this geography stepped into historical ages. Information about this process can be accessed through Kültepe tablets. These documents record the establishment of trade points known as karum and wabartum in various parts of Anatolia. During this period, tin metal, fabric and manufactured goods were traded to Anatolia in exchange for gold, silver and precious stones. It is observed that especially different types of textiles played an important role in the trade. In addition to the textile products brought from Assyria, those produced in Anatolia are also among them. After the age of Assyrian trade colonies, the Hittite period began in Anatolia and Hittite sovereignty was observed in the region until approximately 1200 BC. Information about the Hittite period can be accessed through the cuneiform tablets inherited from them. In this period, many textile products are mentioned in the documents. However, unlike the Assyrian trade colonies, information on the prices, trade, buying or selling of most of these textile products during the Hittite period is not available. Although the existence of weavers in this period is known, information on how they produced textile products is not included in the texts. In this article, the textile economy of both the Assyrian trade colonies and the Hittite period will be discussed, and ideas about the differences and similarities between the two periods will be put forward.

Keywords: *Textile, weaving, Assyrian Trade Colonial Age, Hittite, textile economy*

Giriş

Tekstilin gelişmesi, bilindiği üzere koyunun ehlileştirilmesi ve yün elde edilmesiyle doğrudan ilgilidir. Tekstil sanatının en önemli yayılım yerleri arasında Anadolu coğrafyasının

yanında Mısır, Babil, Mari ve Asur gibi bölgeler bulunmaktadır. Çatalhöyük'ten çıkarılan ve Neolitik Çağa ait dokuma parçaları, bu sanatın Anadolu'da çok eski devirlerde başladığını ortaya koymaktadır (Gönül, 1964, s. 80). Dokumacılığın Anadolu'da yaygın olduğu, pek çok höyükte yapılan kazılar sonucunda ortaya çıkarılan ve dokumacılıkta kullanılan aletlerden de anlaşılabilir (Şahin, 1997, s. 313). Eski Anadolu'da MÖ 2. binyılda ekonomi tarım ve hayvancılığa dayanmaktaydı. Ticaretin çok gelişmediği bu dönemin başlarında, Asurlu tüccarların koloniler halinde Anadolu'ya gelmesiyle birlikte Anadolu'da önemli gelişmeler yaşandı. Bu gelişmelerin bir sonucu olarak Anadolu ile Mezopotamya arasında önemli ölçüde iktisadi münasebetler gerçekleşti. Asur'dan getirdikleri malları satarak, Anadolu'da senetle ve faizle borç vererek, Anadolu'nun çeşitli noktalarına *karum* ve *wabartum* isimleriyle ticaret noktaları kurarak bölgenin çehresini değiştiren Asurlu tüccarlar, en önemlisi de Anadolu'ya yazıyı getirerek Anadolu'nun tarihi çağlara girmesini sağlamıştır. Yaptıkları her işi kaydeden tüccarlar, böylelikle dönemin Anadolu'su hakkında bilgi sahibi olunacak olan binlerce tabletin de güvenli bir şekilde günümüze kadar ulaşmasına vesile olmuşlardır.

Asurlu tüccarlar Anadolu'ya ticaret yapmak amacıyla gelmişlerdir. Asur'da olmayanı ülkelerine götürmek ve Asur'dan da özellikle tekstil ürünleri ve kalay getirerek ticari faaliyetlerini düzenli şekilde yürütmeyi başarmışlardır. Anadolu'da yaklaşık 300 yıllık bir süreci kapsayan bu dönemde, Anadolu'ya getirilen tekstil ürünlerinin ticareti yapılırken bir yandan da Anadolu'daki yerel krallıklarla çeşitli anlaşmalar çerçevesinde ticaretin düzenli olarak sürdürülmesi hedeflenmiştir. Tüm bunlar yapılırken, Asurlu tüccarlar Anadolu'ya getirdikleri tekstil ürünleri için belirli miktarlarda vergiler ödemişler, bunun karşılığında ise can ve mal güvenliklerinin yerli yani Anadolulu krallıklar tarafından sağlanmasını hedeflemişlerdir. Bu dönemde bazı ticari anlaşmaların varlığına da rastlanmıştır. Kültepe'de 2000 yılı kazılarında bulunan iki adet anlaşma metni buna örnek teşkil etmektedir. Metinlerden birisi Kaniš ile Asur, diğeri ise Hahhum ile Asur arasında yapılmış olan anlaşmaları kapsamaktadır. Bu anlaşmalar, Asur ile Anadolu arasında hem ticaret, hem de hukuki ve sosyal ilişkiler anlamında önemli bilgiler vermektedir (Günbattı, 2012, s. 155).

1. Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Tekstilin Ekonomideki Yeri

MÖ 2100'lerden sonra Mezopotamya'da özel mülkiyetin gelişmesiyle birlikte ticari faaliyetler Asurlu tüccarları dış ticarete yöneltmiş ve bunun sonucunda MÖ 2. binyıl başlarında

Asurlu tüccarlar Anadolu'ya kervanlar göndermeye başlamıştır. Anadolu'nun büyük şehirlerinde ticaret merkezleri kurarak, Asur'dan getirdikleri başta kumaş ve kalay olmak üzere diğer ticari ürünleri buralarda yerli halka satmışlardır. Bu döneme "Asur Ticaret Kolonileri Çağı" adı verilmekte olup kolonilerin merkezi ise, *Kaniš karumu*'dur. Burada yapılan kazılarda çivi yazısıyla ve Eski Asur lehçesiyle yazılmış olan binlerce tablet gün yüzüne çıkarılmıştır. Bunlar daha çok ekonomik belgeler olup, ticari senet ve iş mektupları olarak adlandırılabilecek önemli tabletlerdir (Şahin, 1997, s. 313).

Anadolu'daki ticari faaliyetlerde önemli bir rol oynayan Asurlu tüccarlar, yaptıkları ticaretten büyük gelirler elde etmiştir. Elbette Asurlu tüccarların temel hedefi, Anadolu'daki zenginlikleri Asur'a taşımaktır. Yine Anadolu'daki yerli krallıkların ihtiyacı olan başta kumaş ve kalay olmak üzere birçok ürünü temin etmeleri de, onlara çeşitli imtiyazlar verilmesini sağlamıştır (Şahin, 2004, s. 13). Tüccarlar tarafından Anadolu'ya getirilen mallar altın ve gümüş karşılığında satılmaktaydı. Asur'a taşınan altın ve gümüş, ihtiyaç duyulan hammadde ve ihraç edilecek malların satın alınması için harcanıyordu. Zira Anadolu'ya ihraç edilen birçok mal çevre ülkelerden getirilmekteydi ve bunun için de bir anaparaya ihtiyaç vardı (Günbattı, 2012, s. 54).

Bu dönemdeki ticari faaliyetlerde tekstil ürünleri, şüphesiz kalay ile birlikte başrolde idi. Asurlu tüccarların kervanlar vasıtasıyla Anadolu'ya getirdikleri kumaşlardan, yerli yönetimler *nishatum* isimli vergiyi almaktaydılar. Bu vergi yüzde 5 oranındaydı (Bayram, 1993, s. 6; Koçak, 2009, s. 222). Yine bu kumaşlardan, saray istediği kadar satın alabilmekte ve geriye kalan mallar ise Anadolu pazarlarında satılmaktaydı. Asurlu tüccarlar yalnızca Asur'dan getirdikleri kumaşları satmamışlar, Anadolu halkı tarafından dokunmuş olan tekstil ürünlerini de alıp satmışlardır. Kültepe metinlerinde hem bu yerli kumaşlardan hem de Asur'dan getirilip Anadolu'da satılmış olan kumaş türlerinden söz edilmektedir. İthal tekstil ürünleri Asur'da veya Babil'de dokunmaktaydı (Şahin, 1997, s. 313-314). Ayrıca kumaş çeşitleri arasında Abarna kumaşı, Akad kumaşı, Talhat kumaşı gibi, üretildikleri yerlerin isimleriyle anılan türler mevcuttu (Günbattı, 2012, s. 56).

Asur ile Anadolu arasındaki tekstil ticaretinde erkekler kadar şüphesiz kadınlar da önemli roller oynamıştı. Anadolu'ya yerleşen ve evlerinden bütün ailesiyle birlikte çalışan Asurlu tüccarların, Asur'daki eşleri de bu ticari faaliyetlerin aktif olarak içerisindeydi. Ünlü tüccarların pek çoğunun eşi, evini atölyeye çevirerek ailenin diğer kadınları ve çalıştırdıkları köleleriyle birlikte tekstil ürünlerini dokumuşlardır (Mandacı, 2016, s. 53). Kültepe metinleri incelendiğinde Anadolu'ya tekstil ürünü gönderen 20 kadar kadının varlığı bilinmektedir. Bu kadınlardan en

tanınmış olanı, Pūšu'kēn'in karısı Lamassī'dir. Lamassī'nin Pūšu'kēn'e yazdığı mektuplardan, Anadolu'ya göndermiş olduğu tekstil ürünleri ile ilgili konularda bilgi sahibi olunabilir. Kumaşların kalitesi, yün miktarı, ölçüleri gibi birçok bilgi bu metinlerde zikredilmiştir (Günbattı, 1994, s. 191-200). Asurlu kadınların Anadolu'daki eşleri veya kardeşleriyle olan mektuplarına yansıyan bilgiler arasında kumaşların kalitesi ve ölçüleri gibi bilgilerin yanında, gönderdikleri kumaşların paralarını zamanında alamadıkları ve bu sebeple geçim sıkıntısına düştükleri için yakındıklarına dair bilgiler bulunmaktaydı. Evde yiyecek içecek bir şey kalmadığını belirten Šimat-Su'en, Kt n/k 720 numaralı belgenin 41-42. satırlarında, "*boş bir kilerde oturmaktayım*." şeklinde yakınmaktaydı (Günbattı, 2012, s. 56). Ticari faaliyetler içerisinde rol oynayan Asurlu kadınların yanında, yerli yani Anadolulu kadınlar da kimi zaman ön plana çıkmaktadır. Anadolulu kadınların ticari hayattaki rollerine dair bilinen en güzel örnek, Madawada isimli kadındır (Albayrak, 1998, s. 1-14).

Asur ticaret kolonileri çağında kadınlar sadece tekstil ürünlerini üretmiyor, aynı zamanda onların Anadolu'ya sağlam bir şekilde sevkiyatının yapılmasında da aktif bir rol oynuyordu. Şüphesiz ticarette bir ürünün satılmasından önceki sürecin de aksamadan ilerlemesi önemli idi. Bu konuda kadınların önemi bir kez daha ortaya çıkmakta ve onlar ürünün sarılması, paketlenmesi gibi aşamaları da sistemli bir şekilde yapmak zorunda idiler. Kadınlar ne kadar kaliteli ve fazla kumaş üretip ihraç ederlerse, o kadar para kazanıyor ve bu parayla da yeniden tekstil ürünü üretebilmek için kumaş alıyorlardı. Kısacası yatırım yaparak geçimlerini bu şekilde sağlamaktaydılar. Bir belgede (BIN IV, 96, 15. satır) kumaşların paraya çevrilip, mühürlenip geri gönderilmesi için Waqartum, Buzāzu isimli kadına şu cümleyi kurmuştur: "*Lütfen kumaşları paraya çevir, mühürle ve bana gönder*." (Günbattı, 2012, s. 58; Ulutaş, 2020, s. 85; Günbattı, 1994, s. 194).

Kültepe tabletlerinden tüccarların Asur'dan getirdikleri ve Anadolu'nun yerli halkına pazarlamış oldukları malların birçoğunun kumaşlardan oluştuğu anlaşılmaktadır. Belgelerde Asur'dan getirilen tekstil ürünlerinin haricinde Anadolu'da dokunan kumaşların da olduğu bilinmektedir. Ancak tabletlerde Asur'dan ithal edilmiş olan tekstil türlerinin daha sık geçtiği ve kalite ve fiyatlarının da Anadolu'dakilere nazaran daha yüksek olduğu zikredilmektedir (Veenhof, 1972, s. 145-178). Örneğin BIN 4 162 numaralı belgenin 3 ile 5. satırları arasında bir tür yerli mamül olan *pirikannum* kumaşının bir parçası 1.5 šekel gümüş iken CCT 1, 34 numaralı belgede ithal bir kumaş türü olan *abarnium* kumaşının bir parçası 20 šekel gümüş olarak kaydedilmiştir

(Gökçek, 1998, s. 159-160). Ayrıca Anadolu'da saraylar kaliteli kumaşların bir kısmı üzerinde veya tamamında ilk satın alma hakkına sahipti. Kumaşların değeri ince veya kalın şekilde dokunmuş olmaları ve kullanılan yün miktarına göre değişmekteydi (Günbattı, 2012, s. 57).

Bir kumaşın nasıl dokunduğu ile ilgili bilgi TC 3/1, 17 numaralı bir belgede zikredilmiştir. Metnin 6-37. satırları arasında bu durum şu şekilde açıklanmıştır:

"*Bana gönderdiğin kumaş iyidir, aynı kumaştan dokumaya devam et ve (onları) bana Assur-idi ile gönder. Ben sana (her parça için) yarım mina gümüş göndereceğim. Kumaşın bir yüzünü tarasınlar, onu kırkmasınlar ve dokuması sıkı olsun. Bana gönderdiğin önceki kumaşa oranla her (parça için) fazladan 1 mina yün daha işle, fakat onları ince tut. Diğer tarafı hafifçe taranabilsin. Eğer hala tüylüyse, bir kutānum kumaşı gibi kırpılabilsin. Bana gönderdiğin Abarna kumaşının benzerinden bir daha gönderme. Eğer bir tane yapmak istersen orada giydiğin gibi olanından yap. Eğer ince (kaliteli) kumaşlar dokuyamayacaksan, duyduğuma göre orada bolca satılıyormuş, (onları) benim için satın al ve buraya gönder. Dokuduğun tam bir kumaş dokuz karış uzunluğunda ve sekiz karış genişliğinde olmalı*." (Günbattı, 2012, s. 57-58). Bu belgede bir kumaşın dokunurken nasıl kaliteli olacağı ile ilgili bilgiler verilmesinin yanında, onun nasıl dokunacağı, uzunluğu ve genişliği hakkında da cümleler zikredilmiştir.

Asur ticaret kolonileri devrinde ticareti yapılan ithal ve yerli tekstil ürünleri olduğu yukarıda ifade edilmişti. Asur'dan Anadolu'ya *abarnīum, burā'um, išrum, kitūm/kitātum, kusītum, kutānum, lubušum, nahlaptum, namaššūhum, nibrārum, raqqutum, ṣubātum ša akkidīē, suziam/suze, šilipkā'um/šulupkā'um, šitrum, šurum, takušta(um)* gibi kumaş türleri ithal edilmiştir. Bunun yanında Anadolu'da üretilen *aniani(am), dızabum, ēb/pīšum, makūhum, menuniān(um), pirikannum, saptinnum* gibi kumaş türleri vardı. Bu konudaki en dikkat çekici yerler ise Mama, Hahhum, Luhuzatia, Timelkiya, Purušhattum, Tagguşta, Wahšušana gibi şehirler idi (Şahin, 1997, s. 314-321; Ulutaş, 2020, s. 87-96).

Asur ticaret kolonileri çağında, Anadolu'da kaybolan bir tekstil ürününün bulunması ve bunun sahibine teslim edilmesi hususunda kral sorumlu idi. Aksi durumda kralın kayıp olan malı telafi etmesi istenmektedir. Kt o/k 6 numaralı belgenin 57-61. satırları arasında bu durum şu şekilde ifade edilmiştir: "*Eğer senin şehrinde veya ülkende kumaşları kayıp biri varsa, sen (kumaşları) arayacak ve (onları sahibine) iade edeceksin. Eğer (kayıpları) bulamaz isen, kayıpların sahibi yemin edecek ve sen kayıpları tam olarak ödeyeceksin*" (Ulutaş, 2020, s. 84).

Dönemin ticari hayatında diğer ürünler gibi tekstil malzemelerinden de vergi alınmaktaydı. Bu durum, Asurlu tüccarların kar oranlarını büyük ölçüde düşürmekte ve ticari hayatlarında onlar

için ek bir yük oluşturmaktaydı. Asurlu tüccarlar da bu vergilerden kurtulmak amacıyla sıklıkla kaçakçılık yoluna başvurmakta ve kaçak yollardan geçerek veya rüşvet vererek Anadolu'ya getirdikleri ürünleri bu şekilde ticari hayatın içerisine sokmak istemekteydiler. Ancak yerel idarecilerin kimi zaman bu yolları tespit edip vergilendirmeye tabi tuttuğu da bilinmektedir. Asurlu tüccarların yaptıkları bu kaçakçılık eyleminin karşılığı ise, hapis cezasıdır. Örneğin, ATHE 62 numaralı bir belgede Pušu'kēn isimli tüccarın bu eylemden dolayı yakalandığı ve hapse atıldığı bilinmektedir (Gökçek, 2017, s. 41-42). Buna karşın Anadolu'ya sokulan tekstil ürünlerinden vergi alınması gerektiği Kültepe metinlerinde açıkça belirtilmişti. Kt o/k 6 numaralı belgenin 69-72. satırları arasında bu durum şu cümlelerle ifade edilmiştir: "*Her 10 parakannum-kumaşından 1 parakannum-kumaşını sen nishātum-vergin (olarak) alacaksın. Eğer kumaş (nishātum-vergisi ödenmeden!) şehir kapısından içeri alınırsa, kumaş belirlenmiş fiyatta olacak*" (Ulutaş, 2020, s. 85).

Tekstil üretiminde yün, şüphesiz büyük önem taşımaktaydı. Eski Anadolu'da koyun yetiştiriciliğinin gelişmişliği, yün üretiminin bolluğunu da sağlamıştı. Yün, Kültepe tabletlerinde Akadca *šipātum, šaptum, šupātum*; bazı belgelerde ise SÍG.HI.A şeklinde kayıtlıdır. Asur ticaret kolonileri çağında Anadolu'daki yün üretiminin amacı, yünü Asur ve çevre bölgelere ihraç etmek değildi. Zaten Mezopotamya kaynaklarından, Babil'de küçükbaş hayvancılığın oldukça geliştiği ve başta Asur olmak üzere çevre bölgelere Babil'den hayvan gönderildiği bilinmektedir. Yün, Asurlu tüccarlara ait birkaç mektup dışında Kültepe tabletlerinde Asur'a gönderilen ürünler arasında geçmemektedir. Anadolu'ya kumaş sevkiyatı yapan Lamassī'nin Pūšu'kēn ile yazışmalarında, Lamassī Asur'da yün pahalı olduğu için Pūšu'kēn'den yün istemektedir. RA 59,25 numaralı belgenin 11-16. satırlarında bu durum şu şekilde ifade edilmektedir: "*Şehirde yün pahalıdır. (Benim tasarrufum olarak) 1 mina gümüş koyduğunda içine yün (de) koy*" (Öz, 2014, s. 115-116). Bu belgeden anlaşıldığı üzere, Asur'da yün olmadığı için değil, pahalı olduğu için talepte bulunulmuştur.

Anadolu'da yün üreten çeşitli yerlerin bulunduğu Kültepe metinlerinde zikredilmiştir. Yün, bu dönemde ticareti yapılan mallar arasında ilk sıralarda bulunuyordu. Yerel krallıkların yün ticaretinden büyük gelir sağladıkları söylenebilir (Günbattı, 2012, s. 60). Luhuzattia/Luhusaddia yünü, Balīhum yünü, Mama yünü, Hahhum yünü gibi örnekler belgelerde kaydedilmiştir. Yine yünden söz edilirken "kırmızı yün", "kızıl, kırmızımsı yün", boyanmış yün" ve "yumuşak yün"

gibi yünlerin renk ve niteliklerini belirten sıfatlar da kullanılmıştır. Yün, Anadolu'da daha çok Asurlu tüccarların ticaretini yaptığı bir tekstil ürünü idi. Tüccarların yünü ticari bir nesne olarak kullanmalarındaki temel amaç, altın ve gümüş elde etme isteğiydi (Öz, 2014, s. 115-119). Öyle ki, Asurlu tüccarlar kumaşı yünle değiştirir, daha sonra yünü başka bir şehirde bakırla değiştirdikten sonra, onu da yine başka bir yerde gümüş veya altın karşılığında satardı. Bu durum Asurlu tüccarların ticareti için çok karlı bir sistemdi. Yün burada çok önemli bir değişim aracı olarak tüccarlara büyük getiriler sağlardı. Saray ve yerli beyler, Asurlu tüccarlardan yüksek kalitedeki bakırı satın alırlardı. Kısacası Asurlu tüccarlar bir anlamda, işlenmemiş bir hammaddeyi Anadolu'dan ucuza alıp onu işleyerek yüksek kaliteye getirdikten sonra yeniden Anadolu'ya satarlardı. Kar oranları da bu şekilde katlanmaktaydı (Çelik, 2014, s. 49). Kültepe tabletlerinden Anadolu'da yün kırpma işini meslek olarak yapan kimselerin olduğuna dair de bilgiler mevcuttur. Bir belgede (Kt h/k 24 9-14. satırlar), yün kırpıcılardan şu şekilde söz edilmiştir: "*Bir eşeğin fiyatı (olan) 20 šekel'i yün kırpıcının gelişinde, senin kalayın mevcut olduğu için biz tarttık (ödedik)*" (Öz, 2014, s. 119).

Asur'un Anadolu'ya yaptığı ithalatın neredeyse tamamının kalay ve tekstilden oluştuğu düşünüldüğünde, kumaşın önemi daha çok ön plana çıkacaktır. Çünkü kalay, Asur'a ait olmayan bir üründü. Esasında bir geçiş malı olup, sadece ticaretle ilgili bir etki yaratmaktaydı. Oysa kumaşlar, kısmen de olsa yerel Asur üretimiydi. Bu sebeple tekstil ticareti Asur toplumunda çok daha derin bir etki yaratmıştı. Buna ek olarak, tekstiller, daha çeşitli ve yerel ekonomilerle ve toplumlarla sıkı bağlar kurulmasını sağlamış, Asurlu tüccarların Anadolu'daki etkilerini daha uzun süreli ve güçlü bir biçimde şekillendirmiştir. Kalay fiyatları, miktarları ve kalitelerinin oldukça standart şekilde bulunduğu da düşünüldüğünde, tekstil ticaretinin bu açılardan da çok farklı olduğu görülmekteydi. Tekstil ürünlerinin fiyatları, miktarları ve kaliteleri büyük bir çeşitlilik göstermekteydi (Veenhof, 1972, s. 79). Kumaşın Asur'da üretilmesi ve tekstil ticareti elbette Asurlu yerel halkın bir kısmı için de geçim kaynağı idi. Ek olarak üretilen kumaşlar hem yerel halkın ihtiyacını karşılamakta hem de bu ürünlerin ticareti yapılarak kazanç elde edilmekteydi. Asur'da üretilen kumaşları Anadolu'ya gönderilmesinin yanında, başka yerlerden ithal edilen kumaşların da ticarette rol oynaması Asur coğrafyasını, tekstil ürünlerinin geçişinde transit bir bölge haline de getirmekte idi. Kısacası halk hem kendi ihtiyacını karşılıyor, hem Anadolu'ya sevkiyatlar yaparak ticaret yapıyor hem de başka bölgelerden tekstil ürünleri ihraç ederek ticareti canlandırıyordu. Bu durum kumaş çeşitliliğini de arttırmakta ve büyük önem arz etmekteydi (Veenhof, 1972, s. 88).

2. Hitit Ekonomisinde Tekstil

Asur Ticaret Kolonileri Çağı'ndan sonra, Anadolu'da ilk kez siyasi birlik kuran Hititlerin süreci başlamıştır. Büyük bir devleti vücuda getiren Hititler, bir süre sonra imparatorluk vasfına ulaşmış ve MÖ 2. binyılın en önemli ve güçlü devletlerinden birisi olmuştur. Hitit ülkesinin ekonomisini başta tarım olmak üzere, hayvancılık ve kazanılan savaşlardan elde edilen ganimetler oluşturmaktaydı. Her şeyin tanrılara ait olduğu düşüncesinin hâkim olması durumu, ekonomi alanında da geçerli idi. Herhangi bir ürün, alet veya tekstil malzemesinin sahibi, diğer her şeyde olduğu gibi, yine tanrılar idi. Tanrılar, tarım ve hayvan üretimine mutlak bir şekilde bağlı idiler. Çünkü insanlar, tanrıların da kendileri gibi hasta olup ölebileceği fikrine sahiptiler (Ünal, 2007, s. 100-101). Tarım ve hayvancılık dışında da ülkenin çeşitli gelir kaynakları vardı. Değerli madenler, hammadde ürünleri, vasal statüdeki devletlerden alınan vergiler, maden işletmeleri gibi gelirlerin yanında, tekstil üretimi de şüphesiz devlet hazinesine önemli bir gelir sağlamakta idi (Bryce, 2003, s. 103).

Asur Ticaret Kolonileri Çağı'ndan çok farklı olarak, Hititler devrinde merkeziyetçi bir yapı göze çarpmaktadır. Bu dönemde elde edilen ürünler, vergiler ve ganimetlerin hepsi başkent Hattuša'da toplanırdı. Hititlerin dağlık bir arazide kurulmuş ve bölgelerarası uzun mesafe ticaret yollarından uzak olması bir yana devletçi anlayışı nedeniyle, ticaretin bu dönemde çok gelişmediği söylenebilir. Başkentte toplanan tüm iktisadi girdiler, geniş bir görevli grubu tarafından ülkenin diğer bölgelerine dağıtılmaktaydı. Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda yoğun bir şekilde yapılan uluslararası ticaret ve kara taşımacılığının, Anadolu'daki etnik ve siyasal durumun değişmesi sonucu Hititler döneminde canlılığını yitirmiş olduğu düşünülmektedir. Merkezi bir devlet kuran Hititlerin, bir ticaret ağı oluşturan ve kent beylerine bağlı olan sistemi değiştirmiş olması muhtemeldir. Yine Hitit krallarının kendi topraklarında yabancıların kazanç sağlamalarına izin vermediği tahmin edilmektedir. Böylelikle kendi ihtiyaçlarını da kendisi karşılayan Hititlerde, ülkeden çıkarılan hammaddeler kendi sanatçıları tarafından işlenmiş ve dışarıya bağımlılık azalmıştır. Tüm bunlar Asur ve diğer ülkelerle olan ticari ilişkileri zayıflatmıştır. Ülkede olmayan veya az bulunan maddelerin de askeri seferlerle elde edilen ganimetlerle karşılanmış olmasının bunda payı büyüktür. Elbette Hititler döneminde ticaret tümüyle ortadan kalkmamıştır. Ancak yapılan ticaret devlet denetimine alınmış olmalıdır. Anadolu'dan elde ettikleri zenginlikleri ticaretle sevk eden Hititlerin, örneğin Babil'e gönderdiği eşyalar arasında bakır, bronzdan kılıç,

balta, ok, yay, kalkan gibi nesnelerin arasında kumaşlar da bulunmaktadır (Reyhan, 2009, s. 164-165).

Hitit ekonomisinin temelini tarım ve ardından hayvancılık oluştursa da elbette bunlar Hititlerin tek geçim kaynağı değildi. Ülke ekonomisine katkıda bulunan ve belgelerde zikredilen birçok zanaatkâr mevcuttu. Çiftçi, fırıncı, ayakkabıcı, bakırcı, çömlekçi, marangoz, inşaatçı gibi zanaatkârların yanında, tekstil malzemelerini üreten dokumacılar da bulunmaktaydı (Macqueen, 2013, s. 107). Hitit metinlerinde $^{LÚ.(MEŠ)}$UŠBAR olarak zikredilen dokumacıların söz konusu zanaatı nasıl icra ettikleriyle ilgili ayrıntılı bilgiler bulunmasa da ekonomik sistemin kesintiye uğramaması için, II. Muršili döneminde hem Mira-Kuwaliya hem de Hapalla ile yapılan anlaşmalarda, içlerinde dokumacıların da bulunduğu zanaatkârlar sayılmıştır. Burada "işini teslim etmek" kavramına özellikle vurgu yapılmıştır. İşini teslim etmeyen zanaatkarların iade edilmeyeceği ifade edilmiştir. Bir kanun maddesinde ise, Arinna ve Zippalanda kentlerinin dokumacılarına değinilmiştir. Bu dokumacıların evi, ortakları ve ev halkının *šahhan* ve *luzzi* yükümlülüklerinden muaf oldukları ancak bu muafiyetin ev halkı ve ortaklar için devam etmeyeceği vurgulanmıştır (Yiğit, 2002, s. 80-81). Bu durum, Arinna ve Zippalanda dokumacılarının ayrıcalıklı olduklarını göstermekle birlikte ülkenin başka şehirlerinde de dokumacıların var olduğunu akla getirmektedir.

Hitit metinlerinde, dokumacılar tarafından üretiminin gerçekleştirildiğinin düşünüldüğü birçok tekstil ürününün adı geçmektedir. Hititçe, Sumerce ve Akadca olarak yer alan bu tekstil ürünlerinden bazıları ^{TÚG}*kureššar*, ^{TÚG}*lupanni*, ^{TÚG}*kušiši*, ^{TÚG}*šeknu*, ^{TÚG}*KABALLU*, ^{TÚG}E.ÍB, ^{TÚG}GAD(A).DAM, ^{TÚG}NÍG.LÁM, TÚG.GÚ.È.A, TÚG.GÚ.È.A Hurri gibi örneklerdir. TÚG (kumaş, elbise) determinatifi ile geçen örneklerin dışında, SÍG (yün) ve GAD (keten) ile geçen sözcükler de bulunmaktadır. Bunlar arasında ^{SÍG}*ali*, ^{SÍG}*ašara*, ^{SÍG}*hanzana*, ^{SÍG}*ipulli*, ^{SÍG}*tarpala*, ^{GAD}*alalu*, ^{GAD}*huppara*, ^{GAD}*kazzarnul* gibi örnekler verilebilir (Tuncer, 2020, s. 6-59).

Hitit metinlerinde bir tekstil ürününün herhangi birine hangi fiyata satıldığı ile ilgili bir bilgiye ulaşılamamaktadır. Ancak bu tekstil ürünlerinin bazılarının değerleri ile ilgili bilgiler mevcuttur. Örneğin KBo 6.26 numaralı bir kanun metninde (öy. 48-52) bu bilgiye ulaşılabilir: "*hapušant-giysisinin on iki šekel gümüş, değerli bir giysinin otuz šekel gümüş, mavi yün bir giysinin yirmi šekel gümüş, bir adupli-giysinin on šekel gümüş, arkası yırtmaçlı? bir giysinin üç šekel gümüş, bir …. giysinin dört šekel gümüş, bir …. giysinin bir šekel gümüş bedeli vardır, ince bir gömleğin(?) üç šekel gümüş, bir …. giysinin ….. Yedi mina ağırlığında bir giysinin … šekel gümüş,*

bir büyük keten bezin onun bedeli beş šekel gümüştür" (Hoffner, 1997, s. 145-146; Imparati, 1992, s. 168-169).

Brandau-Schickert, bazı kumaşların çok kıymetli olduğunu hatta paha biçilemez bir değeri bulunduğunu ifade etmiştir. Bu durumu, yukarıdaki kanun maddesindeki mavi, yünlü bir kumaşın 20 šekel ve kıymetli bir giysinin 30 šekel gümüş olması ifadesine dayanarak belirtmiş ve bu bedelle tam üç bin litre şarap alınabileceğini belirtmiştir (Brandau-Schickert, 2011, s. 94).

Bo 6606 numaralı bir envanter metninde de şu ifadeler yer alır (ay. 3-4): "*beyaz küçük bir elbise, 2 šekel (değerindedir.) 1 palto/manto 1 šekel, 1 desenli kemer 3 šekel (değerindedir.)*" (Siegelova, 1986, s. 26-27). Bu belge, bir önceki metinle kıyaslandığında šekel sözcüğünden sonra "gümüş" veya buna benzer bir kelime geçmemektedir. Ek olarak Hititlerde ölçü birimleri iki kategoride değerlendirilebilir. Bunlar ağırlık ve alan ölçüleridir. Belgelerde zikredilen ağırlık ölçülerinden en önemlisi ve aynı zamanda bir para birimi olarak da kullanılan GÍN.GÍN yani "šekel"dir. Bugünkü ölçüyle hesaplandığında 1 šekel, 12,4 grama tekabül etmektedir. Bir üst ağırlık ve para birimi olan 1 MA.NA (mina) ise 40 šekele, yani 496 grama denk gelmektedir. Para olarak kullanılan šekel, 12,4 gram ağırlığında gümüş çubuk ve halkalar idi. Hititlerde en büyük ağırlık birimi 1 GUN (talent) idi ve bu yaklaşık olarak 30 kiloya karşılık gelmekteydi. Küçük bir sıvı ve katı madde ölçeği olan 1 "zipattanni" 0.5 litreye, 1 "PA (*PARISU)*" ise 50 litreye denk gelmekteydi (Taş, 2008, s. 83).

Sosyal ve ekonomik anlamdaki kraliyet kararlarını içeren bir belgede (KUB 29.39 öy 11-15), yine bazı tekstil ürünlerinin değerlerinden söz edilmiştir: "*Daha önce adupli-kıyafeti için 3 šekel gümüş fiyatı belirlediniz; (şimdi) kaba bir giysi için 1 šekel gümüş fiyatı belirlersiniz, bir koyun için 1 šekel gümüş fiyatı belirlersiniz, bir çift deri ayakkabı için x šekel gümüş fiyatı belirlediniz, Ancak sen şimdi 2 šekel gümüşü ½ šekel gümüşe (göre) ayarlayacaksın(belirleyeceksin)*" (Košak, 1982, s. 196; Miller, 2013, s. 123). Bu metne dayanarak, çeşitli devlet düzenlemeleri ile bir tekstil ürününün değerinin değişebileceği görülmektedir. Ek olarak, yukarıda ifade edildiği gibi, Hitit yasalarında 10 šekel gümüş olarak belirtilen *adupli*-kıyafetinin değeri burada 3 šekel gümüş olarak zikredilmiş, ancak bu ifade belirtilirken "daha önce" tabiri kullanılmıştır. Buradan yola çıkarak en azından *adupli*-kıyafetinin değerinin en az 3 kez değiştiği fikri akla yatkındır.

Tekstil ürünlerine zarar verilmesi durumunda, bunun bir cezasının olduğu KBo 6.10 numaralı belgeden (öy. III 11-13) anlaşılmaktadır. Öyle ki, ince bir giysiye zarar verilmesi durumunda, zarar

verilen alete göre ceza miktarı da değişmektedir: "*Eğer ince bir giysiyi bir .... ile birisi parçalarsa 10 šekel gümüş versin. Eğer ..... biri parçalarsa 5 šekel gümüş versin*." (Imparati, 1992, s. 143). Bu ifadeden, her ne kadar giysiye zarar veren nesnelerin olduğu kısım kırık olsa da, giysiye zarar veren nesneye göre cezanın miktarının değiştiği zikredilmektedir.

Hitit metinlerinde farklı bölgelere özgü tekstil ürünlerinin olduğu belgelenmiştir. KBo 18.175 numaralı bir envanter metninde (öy. I 3-5) şu cümleler yer alır: "*1 kısa kırmızı sepet, 40 adet ketenden Hurri gömleği, 39 keten gömlek: 2 kırmızı keten, 1 ŠUHRU-keten, 8 ince keten, Kıbrıs keteninden 5 gömlek*" (Košak, 1982, s. 11-13). Bu belgede tekstil ürünlerinin sayıları ve renkleri hakkında bilgi verilirken, bir yandan da Hurri türü gömlek ve Kıbrıs keteninden söz edilmiştir. Yine aynı metinde İkkuwaniya giysisinden ve kırmızı renkteki bir Tapašpa giysisinden söz edilmektedir (Košak, 1982, s. 11-13). Bu giysilerin adı geçen kentlerden mi getirildiği yoksa bu kentlere özgü birer kıyafet/kumaş mı olduğu konusunda kesin bir yargıya varılamamaktadır. Ek olarak, tekstil alanında önemli bir yer Ankuwa'dır. Başkent Hattuša yakınında bulunan ve Hitit krallarının kışın bir bölümünü geçirdiği bu bölgede, esasen devletin kontrolünde olsa da, farklı bir ekonomik yapı görülmektedir. Bu yer asimile edilmiş olsaydı, Hattuša'ya vergi olarak yün ve tahıl gibi hammadde ve ürünler gönderilecekti. Ancak Ankuwa'dan gelen kıyafet kutularında işlenmiş eşyaların olduğu bilinmektedir (Archi, 1984, s. 202-203).

IBoT I.31 numaralı bir envanter metninde, gönderilen tekstil ürünlerinin ahşap bir tahta üzerine not edildiği görülmektedir (öy. 12-18): "*Bir kırmızı sepet, büyük, aslan ayakları üzerinde: Ankuwa'dan vergi/haraç, giysi ahşap bir tahta üzerinde açıklanır/izah edilir. Kraliçe (şöyle) söyler: "Onu mühür evine gönderdiğimde, daha sonra onlar son tableti yapacaklar*" (Košak, 1982, s. 4-6). Tekstil ürünlerinin kimi zaman farklı nesneler üzerinde kullanımı da görülmektedir. Örneğin KUB.42.11 numaralı bir envanter metninin 7. satırında "*kırmızı keten şerit üzerinde Mısır bileziği*" tabiri geçmektedir (Košak, 1982, s. 31, 35).

Yün, Hititlerde önemli bir yere sahipti. Ekonomik anlamda ve tekstil malzemelerinin üretilmesi konusunda yünün değeri bilinmektedir. Özellikle koyun, sığırla birlikte en çok ilgi gösterilen hayvan konumundadır. Hitit kralları ele geçirdikleri bölgelerden sefer dönüşü bu memleketlerin NAM.RA'ları ile birlikte koyun ve sığırları da ganimet olarak Hatti ülkesine getirmişlerdir. Belgelerde koyun derisi kavramı geçmekte olup, bu deriden birçok eşya yapılmıştır. Deriden ayakkabı yapıldığı da bilinmektedir. Yine metinlerden hayvanların fiyatlarının üzerlerindeki yün miktarına göre değiştiği de kaydedilmiştir (Ertem, 1976, s. 84-86). Bu durum, KBo 6.26 numaralı bir kanun metninde hayvanın üzerindeki yüne göre ona değer biçilmesiyle

görülür (öy. III 10-15): "*Yetişkin bir boğanın derisinin bir šekel gümüş, beş sütten kesilmiş sığır derisinin bir šekel gümüş, on dana derisinin bir šekel gümüş, bol tüylü koyun derisinin bir šekel gümüş, kırkılmış on koyun derisinin bir šekel gümüş, dört dişi keçi derisinin bir šekel gümüş, kırkılmış on beş dişi keçi derisinin bir šekel gümüş, yirmi kuzu derisinin bir šekel gümüş, yirmi oğlak derisinin bir šekel gümüş bedeli vardır. Yetişkin iki öküz etini satın alan kimse bir koyun versin*" (Hoffner, 1997, s. 147; Imparati, 1992, s. 170-171). Bu belgeye göre tüylü bir koyun derisi 1 *šekel* gümüşken, tüyü kırkılmış olan 10 koyun derisi 1 *šekel* gümüşe karşılık gelmektedir. Ayrıca dört dişi keçi derisi 1 *šekel* gümüşken, yünü kırkılmış on beş dişi keçi derisi 1 *šekel* gümüşe tekabül etmektedir. Buna göre, bir hayvanın derisinde ne kadar yün varsa, o hayvanın o kadar çok kıymetli olduğu sonucu çıkarılırken, ek olarak, bir koyunun ve yününün dişi bir keçininkinden daha kıymetli olduğu da görülmektedir.

Ekonomik içerikli metinlerde, en makbul yünün bir yaşındaki kuzunun yünü olduğu ifade edilir ve belgelerde "birinci yılın yünü" şeklinde belirtilir. Bu kuzunun ipeksi ve ince yünü, Hitit ekonomisinde büyük bir ürün grubunu oluşturur. Bu ince yünü büyük ihtimalle belgelerde ^{MUNUS}UŠBAR olarak adlandırılan ve sarayın kadın personelleri içinde yer alan kadın dokumacılar dokumaktaydı. Yine belgelerden bu yünlerin yıkandığı ve beyaz fildişi taraklarla tarandığı bilinmektedir. Bu yünler kuşkusuz kral ailesi ve saray ileri gelenleri için üretilmekteydi. Eğrilerek iplik haline getirilen yünler, sandık vb. gibi eşya veya kutularda saklanıyordu (Darga, 2011, s. 194).

Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda da önemli bir yün merkezi olan Hahhum, bir Hitit haraç/vergi (mandattu) envanter metninde geçmektedir. Bu tablet, Yale Üniversitesi Babil koleksiyonunun 3842 numaralı tabletidir. Burada öy. 3. satırda " 1 MA.NA SÍG *HA-HI-TUM* 4 KUŠ UDU *HA-HI-TI*" yani "*1 mina Hahhum (-koyunu) yünü, 4 Hahhum koyun derisi*" tabiri geçmektedir (Finkelstein, 1956, s. 101-103).

Hititlerde dokumacılar, koyunla birlikte keçi yününü de kullanmaktaydı. Kumaş boyayanlar ve terziler de aynı hammadde ile ilgileniyorlardı. Metinlerde Hititlerin kumaş üretimi yaptıklarına dair kesin bilgiler olmasa da bazı metinlerde başka yerde üretilmii olan kumaşların işlenmesi konusuna değinilmiştir. Bir belgede "*İšuwa kralından* GUZ.ZA *kumaşları alınır, iş evine, yani atölyeye dağıtılır*" ifadesi bu fikri desteklemektedir (Doğan-Alparslan, 2003, s. 43). Yünün kullanımı ile alakalı bir başka konu, yünün bir vergi olarak kullanılmasıdır. Hititlerin vergi/haraç adını verdikleri ve ülke ekonomisine önemli katkısı olan gelirlerin Akadca kullanımı *mandattu*

şeklindedir. Yün de bir vergi ödemesi şeklinde kimi zaman kullanılmıştır. Kimi zaman kırmızı-mor yün *mandattu* anlamına gelecek şekilde de kullanılmıştır (Hoffner, 1992, s. 96).

Tekstil ürünlerinin bir üretim aşamasının olduğu bilinmektedir. Hitit metinlerinde buna dair bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak KBo 34.79 numaralı gece tanrıçası kültü ile ilgili bir belgede (öy. I 31-34), çeşitli renklerdeki yünlerden *azzalli-* ve *šuturiya-* yapıldığı görülmektedir: "*Onlar kırmızı yün, mavi yün, siyah yün, yeşil/sarı yün ve beyaz yünü alırlar ve onları iki çift azzalli- haline getirirler. Ve yine onlar mavi yün, kırmızı yün, siyah yün, yeşil/sarı yün ve beyaz yünü alırlar ve onları bir šuturiya- haline getirirler*" (Miller, 2004, s. 276). KUB 39.7 numaralı ölü ritüelleri ile ilgili bir belgede (öy. II 10-11), "*10 lahhant-kuşu iyatna-yünüyle yapıldı.*" tabiri geçmektedir (Sevinç-Erbaşı, 2013, s. 305-306). Bir başka belgede de yine renkli yünlerden figürler yapılacağı ifade edilmiştir (KUB 27.38 öy. I 18-22):

"*Bu şarkıyı söylerken tuttuğum kırmızı (ve) mavi yün (ile) figür (šena) yapacağım, fakat figürü şöyle yapacağım: Kırmızı ve beyaz yünü birbirine uyduracağım, onun başının üzerine ise mavi yünü bağlayacağım ve iki figürü aynı şekilde yapacağım.*" (Haas ve Wegner, 1988, s. 385-386; Reyhan, 2002, s. 164-165). Bu belgelere dayanarak çeşitli tekstil ürünlerinden ritüellerde kullanılmak amacıyla bazı nesneler yapıldığı görülmektedir.

Hitit ticaretinde de tekstil ürünleri önemli bir yere sahipti. Bir kısım tüccarın kral veya tapınak için çalıştıkları bilgisine belgelerden ulaşılabilir. Bu tüccarlar "majestenin tüccarları" olarak adlandırılmış olup, bunların görevler ise, vergi veya hediye olarak Hitit krallarına yollanan boyanmış kumaş, giysi, değerli maden ve taş gibi malları kontrol etmekti. Belki de bu tüccarlar, bahsi geçen malları Hattuša'ya ulaştırma görevini de yürütmekteydi (Alparslan, 2003, s. 32). Hitit hâkimiyetine giren Ugarit, Hitit krallarının bilgisi ve izni dâhilinde ticaret yapmış, içerisinde tekstil ürünlerinin de olduğu çeşitli mallar, Ura üzerinden Hattuša'ya taşınmıştır (Alparslan, 2003, s. 34). Ugarit'te tekstil ürünleri boyalı olarak da ticarette rol oynamaktaydı. Özellikle erguvan rengi boya ile boyanan ürünler büyük rağbet görmekteydi. Şüphesiz bu renkteki tekstil ürünleri lüks mallar arasında sayılmaktaydı (Klengel, 2006, s. 372; Taş, 2007, s. 14). Ugarit kentleri, Doğu Akdeniz ticaret ağının merkezi konumundaydı. Diğer bölgelere olduğu gibi Anadolu'ya da buradan çeşitli mallar ve hammaddeler getirilmekteydi. Bu ticaret ağı içerisinde Mısır'dan getirilen boyalı yün dokumalar ve keten giysiler, çok pahalı olmalarına rağmen Hitit ve Mezopotamya toplumlarında oldukça rağbet görmekteydiler (Bryce, 2003, s. 107). Hititlerin hangi malları ithal edip bunun karşılığında hangi malları sattıkları konusunda metinlerde ve arkeolojik kayıtlarda pek fazla bir ize rastlanmamıştır. Belgelerde Hatti ile Babil, Asur, Mitanni, Suriye-Filistin, mısır ve Kıbrıs

arasındaki ticari temaslar belirtilmiştir. Ancak eldeki veriler düzenli bir ticaretin olduğunu ortaya koyacak nitelikte değildir. Hititlerin ticaretini yaptığı ürünler arasında olduğu düşünülen tekstil ürünleri, arkeolojik kazılarda da iz bırakmayan ürünler kategorisine girmektedir (Bryce, 2003, s. 110). Deniz ticareti konusunda da durum çok farklı değildir. Kuzey Suriye'deki Amurru ve Ugarit gibi zengin ve önemli liman bölgeleri ile yapılan anlaşmalar bilinmektedir. Hem Amurru hem de Ugarit'in denizdeki tecrübe ve üstünlüğünden faydalanan Hititlerin, bu alanda gücünün arttığı düşünülür (Sir-Gavaz, 2018, s. 60-64).

Sonuç

MÖ 2. binyıl Anadolu'sunda tekstil üretimi ve tekstilin ekonomideki yeri ile ilgili hem Kültepe metinlerinde hem de Hititçe belgelerde çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda yoğun bir şekilde ticaretin yapıldığı ve kalayla birlikte tekstil ürünlerinin de ticaretinin sıklıkla yapıldığı bilinmektedir. Asur'da üretilen tekstil ürünlerinin dışında, Anadolu'da üretilenler de mevcuttur. Buna ek olarak, Asur dışından bölgeye getirilip Anadolu'ya satılan tekstil ürünlerinin varlığı da bilinmektedir. Kültepe metinlerinde bu konuyla ilgili ayrıntılı bilgiler yer alır. Bir tekstil ürününün fiyatı, boyutu, kim tarafından satıldığı gibi bilgilere bu belgeler aracılığıyla ulaşılabilir. Farklı bölge veya şehirlere ait tekstil ürünleri de zikredilir. Çeşitli kumaş isimlerinden söz edilen belgelerde kimi zaman da renkli tekstil ürünlerinden bahsedilmiştir. Anadolu'da yaklaşık 300 yıllık bir süreçte ön plana çıkan ve ticaretin temelini teşkil eden tekstil ürünleri, Asurlu tüccarlar ve Asur'daki aileleri için önemli bir geçim kaynağı olmuştur.

Anadolu'da Hititler devrine gelindiği zaman tekstil ekonomisi ve ticaretinin durumu adeta tersine dönmüştür. Merkeziyetçi bir yapının görüldüğü ve Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na göre ticaretin gelişmediği bu süreçte, Hititlerin diğer alanlarda olduğu gibi tekstil işini de devlet eliyle yürüttüğü düşünülmektedir. Çevre bölgelerle olan ticari ilişkiler bu dönemde azalmış, Hititler hammadde ticareti yerine, üretimi kendileri yapmayı düşünmüştür. Eldeki belgelerin devlet arşivi olması hasebiyle tekstil ürünlerinin akıbeti ile ilgili bilgiler de kısıtlı kalmıştır. Ülkede dokumacıların varlığı bilinse de onların ürettiği tekstil ürünlerinin kime, nasıl ve ne kadar fiyata satıldığı ile ilgili bilgiler yoktur. Ticaret konusundaki bilgiler de yok denecek kadar azdır. Yalnızca Hititlerin hâkim olduğu Ugarit'teki ticari gelişmeler, Hitit ticareti konusunda dolaylı bilgiler vermektedir. Ticari anlamda, Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nın tam tersi yönünde gelişmelerin olduğu bu süreçte, çeşitli renklerdeki tekstil ürünlerine, kimi şehirlere özgü dokuma ürünlerine

ulaşılabilir. Ancak bu durumla ilgili de ayrıntıdan uzak bilgiler yer alır. Her iki dönemde de bir tekstil ürününe zarar verilmesi durumu gözetilmiştir. Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda kaybolan tekstil ürününün sorumlusu yerel yönetimdir. Hititler devrinde ise, bir tekstil ürününe zarar verilirse, cezası ödenmek zorundadır. Yine koloni çağındaki tekstil ürünleri ekonomik anlamda ön plana çıkarken, Hititler devrinde ritüel, bayram gibi farklı türden belgelerde birçok tekstil ürünü zikredilmiştir.

Yün, hem koloni çağında hem de Hititler devrinde önemlidir. Yünün Asur'da pahalı olması, ticaret yapan kimseleri yünü Anadolu'dan temin etmeye yöneltmiştir. Hititler devrinde de yünü bol hayvanın değeri diğerlerine göre daha fazladır. Yine her iki dönemde de "çok kıymetli, değerli, paha biçilmez" gibi sıfatlara sahip olan tekstil ürünleri bulunmaktadır. Bunların özellikle saray ve çevresine satıldığı düşünülmektedir. Sonuç olarak, MÖ 2. binyılda Anadolu'da gelişmiş bir tekstil ekonomisi göze çarpmaktadır. Hem koloni çağında hem de Hititler devrinde çivi yazılı belgelerde zikredilen birçok farklı türde tekstil ürünü bulunmaktadır.

Kaynaklar

Albayrak, İ. (1998). Koloni Çağında Yerli Bir Bayan Madawada. *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Ankara: Müze Eserleri Turistik Yayınları, 1-14.

Alparslan, M. (2003). Hititler Çağında Anadolu ve Çevresinde Ticaret. *Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri*, İstanbul, 29-36.

Archi, A. (1984). Anatolia in the Second Millennium B.C. *Circulation of Goods in Nonpalatial Context in the Ancient Near East*. A. Archi (Ed.) Roma, 195-206.

Bayram, S. (1993). Kültepe Tabletlerinde Geçen Vergiler ve Özellikleri. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* 36/1-2, 1-13.

Brandau, B.-Schickert, H. (2011). *Hititler Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*. N. Mertoğlu (Çev.). Arkadaş.

Bryce, T. (2003). *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*. M. Günay (Çev.). Dost.

Çelik, H. (2014). *Eskiçağ'da Anadolu'da Dokuma (M.Ö. 1974-1719)* [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Pamukkale Üniversitesi]. Yök Tez.

Darga, M. (2011). *Anadolu'da Kadın On Bin Yıldır Eş, Anne, Tüccar, Kraliçe*. E. Çaykara (Haz.). Yapı Kredi.

Doğan-Alparslan, M. (2003). Hititler Döneminde Esnaf ve Zanaatkarlık. *Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri*. (C. 2). İstanbul, 37-48.

Ertem, H. (1976). *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Faunası*. Ankara Üniversitesi Basımevi.

Finkelstein, J. J. (1956). A Hittite mandattu-Text. *Journal of Cuneiform Studies,* 10/3, 101-105.

Gökçek, L. G. (1998). Kültepe Vesikalarında Geçen Nesnelerin Fiyatları. *II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (16.17 Nisan 1998).* A. Aktan, A. Öztürk (Haz.). Erciyes Üniversitesi Matbaası, 155-160.

Gökçek, L. G. (2017). Kültepe'den Kaçakçılıkla İlgili Yeni Bir Belge. *Oannes-Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 11/2, 39-44.

Gönül, M. (1964). Dokumacılığın Tarihçesi ve En Eski Dokuma Aletleri. *Antropoloji*, 2, 80-99.

Günbattı, C. (1994). Kültepe Tabletlerine Göre Kadınların Ticari Faaliyetleri Hakkında Bazı Gözlemler. *XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri I*, Ankara, 191-200.

Günbattı, C. (2012). *Kültepe-Kaniş Anadolu'da İlk Yazı, İlk Belgeler*. Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.

Haas, V.-Wegner, I. (1988). *Die Rituale der Beschwörerinnen* ^{SAL}ŠU.GI. CHS 1/5, Roma: Multigrafica Editrice.

Hoffner, H. A. (1992). Syrian Cultural Influence in Hatti. *Bibliotheca Mesopotamica 25, New Horizons in the Study of Ancient Syria*. M. W. Chavalas-L. Hayes (Eds.). Undena Publications.

Hoffner, H. A. (1997). *The Laws of the Hittites*. Brill.

Imparati, F. (1992). *Hitit Yasaları*. E. Özbayoğlu (Çev.). İtalyan Kültür Heyeti.

Klengel, H. (2006). Basra Körfezi'nden Akdeniz'e: Eski Yakın Doğu'da Ticaret. *Uluburun Gemisi: 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, Ü. Yalçın, C. Pulak, R. Slotta (Eds.). Ege Yayınları.

Koçak, K. (2009). Asur Ticaret Kolonileri Çağında Ticareti Yapılan Mallar ve Vergiler. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/27, 209-227.

Košak, S. (1982). *Hittite Inventory Texts (CTH 241-250)*. THeth 10, Carl Winter.

Macqueen, J. G. (2013). *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*. E. Davutoğlu (Çev.). Arkadaş.

Mandacı, E. (2016). *Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Kadın*. Tulpars Yayınları.

Miller, J. L. (2004). *Studies in the Origins, Development and Interpretation of the Kizzuwatna Rituals*. StBoT 46, Harrassowitz Verlag.

Miller, J. L. (2013). *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts*. SBL 31. Society of Biblical Literature.

Öz, E. (2014). *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu'da Tarım ve Hayvancılık*. TTK Yayınları.

Reyhan, E. (2002). *Hitit Kaynaklarında Kizzuwatna'lı Kadın Maštigga'ya Ait Ritüel Metinler*. [Yayınlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi.

Reyhan, E. (2009). Hititlerde Devlet Gelirleri, Depolama ve Yeniden Dağıtım. *Akademik Bakış*, 2/4, 157-174.

Sevinç-Erbaşı, F. (2013). *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü Cenaze/Diğer Ritüeller*. Arkeoloji ve Sanat.

Siegelova, J. (1986). *Hethitische Verwaltungspraxis ım Lichte der Wirtschaft und Inventardokumente* I, Praja: Narodni Muzeum.

Sir-Gavaz, Ö. (2018). Hititlerde Denizcilik. *Akdeniz'in En Büyük Antik Tersanesi Dana Adası*, H. Öniz (Ed.). Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 59-74.

Şahin, H. A. (1997). Kültepe Metinlerinde Geçen Kumaş İsimleri. *I. Kayseri Ankara ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (11-12 Nisan 1996)*. A. Aktan, A. Yuvalı, R. Tosun (Haz.).Erciyes Üniversitesi Matbaası, 313-323.

Şahin, H. A. (2004). *Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Devri (M.Ö. 1975-1725)*. E. Ü. Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi Yayınları.

Taş, İ. (2007). M. Ö. 13. Yüzyılda Hitit Vassali Ugarit'in Ticari Önemi. *Arkeoloji ve Sanat*, 126, 11-24.

Taş, İ. (2008). Hititlerde Ölçü Birimleri ve Bunların Hitit Metinlerinde Kullanımı Üzerine Bir Değerlendirme. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/1, 73-90.

Tuncer, H. (2020). *Hititçe Çivi Yazılı Metinlerde Dokuma Siyasi, Ekonomik ve Dini Yönleriyle*. Nobel.

Ulutaş, G. (2020). Asurlu Tüccarların Anadolu'daki Kumaş Ticaretlerine Genel Bir Bakış. *Oannes-Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2/1, 83-98.

Ünal, A. (2007). *Anadolu'nun En Eski Yemekleri Hititler ve Çağdaşı Toplumlarda Mutfak Kültürü*. Homer Yayınları.

Veenhof, K. R. (1972). *Aspects of Old Assyrian Trade and Its Terminology*. Brill.

Yiğit, T. (2002). Hititçe Çivi Yazılı Metinlerde Dokumacılar. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 17/2, 79-84.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11 (6) 2024
Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:19.11.2024
Kabul tarihi |Accepted:12.12.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Vugar Garadaghli

https://orcid.org/0000-0002-5282-4752
Associate professor, Department of Arabic Philology Baku State University, Azerbaijan, garadaghly@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Garadaghli, V. (2024). A Brief Overview of the History of Arabists' Studies on Arabic Sounds: Achievements and Prospects. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 4010-4031.

A Brief Overview of the History of Arabists' Studies on Arabic Sounds: Achievements and Prospects

Abstract

The article reviews the works of Western, Russian, and Azerbaijani Arabists dedicated to the study of Arabic sounds, providing a brief overview of their contributions. The phonetic structure of the Arabic language has been explored in several significant works by Western linguists and Arabic scholars. These studies address the Arabic language both as a direct object of phonetic research and in the context of various other topics such as sociolinguistics, dialectology, and historical linguistics. The works utilize diverse approaches, standards, and criteria that meet modern linguistic requirements, allowing for a multifaceted examination of the Arabic language. These studies are presented both as independent research and as parts of broader thematic investigations. However, despite the numerous works devoted to Arabic phonetics, none of them have provided a comprehensive examination of the language's phonetic system from both phonetic and applied phonology perspectives. As for Azerbaijani Arabistics, several significant articles on Arabic sounds have been published in recent years. However, their limited number has not allowed for a comprehensive study of all aspects of the Arabic language's phonetic structure. Despite the importance of these studies, many issues related to the detailed examination of Arabic sounds within the context of their phonetic system remain unresolved, and further in-depth research is needed in this area. This would significantly expand the understanding of the

CC BY NC
Creative Commons Licence

specifics of the Arabic language and enrich both the lexicogrammatical and phonetic theory of Arabistics.

Keywords: *Arabic Sounds, Phonetics, Phonology*

Arabist Çalışmalarının Tarihine Kısa Bir Bakış Arapça Sesler Üzerine: Başarılar ve Beklentiler

Öz

Bu makale, Batılı, Rus ve Azerbaycanlı Arap bilim adamlarının Arapça seslerin incelenmesine adanmış çalışmalarını gözden geçirmekte ve katkılarının kısa bir özetini sunmaktadır. Arap dilinin fonetik yapısı, Batılı dilbilimciler ve Arap akademisyenler tarafından birçok önemli çalışmada araştırılmıştır. Bu çalışmalar Arap dilini hem doğrudan bir fonetik araştırma nesnesi olarak hem de sosyodilbilim, diyalektoloji ve tarihsel dilbilim gibi çeşitli diğer konular bağlamında ele almaktadır. Çalışmalarda modern dilbilimsel gereklilikleri karşılayan farklı yaklaşımlar, standartlar ve ölçütler kullanılarak Arap dilinin çok yönlü bir şekilde incelenmesine olanak sağlanmıştır. Bu çalışmalar hem bağımsız araştırmalar olarak hem de daha geniş tematik araştırmaların parçaları olarak sunulmuştur. Bununla birlikte, Arap fonetiğine adanmış çok sayıda çalışmaya rağmen, bunların hiçbiri dilin fonetik sisteminin hem fonetik hem de uygulamalı fonoloji perspektiflerinden kapsamlı bir incelemesini sunmamıştır. Azerbaycan Arabistiğine gelince, son yıllarda Arapça sesler üzerine birkaç önemli makale yayımlanmıştır. Ancak bunların sınırlı sayıda olması, Arap dilinin fonetik yapısının tüm yönlerinin kapsamlı bir şekilde incelenmesine imkân vermemiştir. Bu çalışmaların önemine rağmen, Arapça seslerin fonetik sistem bağlamında ayrıntılı olarak incelenmesiyle ilgili birçok mesele çözülmemiştir ve bu alanda daha derinlemesine araştırmalara ihtiyaç vardır. Bu, Arap dilinin özelliklerinin anlaşılmasını önemli ölçüde genişletecek ve Arabistiğin hem leksikogramatik hem de fonetik teorisini zenginleştirecektir.

Anahtar Kelimeler: *Arapça Sesler, Fonetik, Fonoloji*

Introduction

The study of Arabic sounds has attracted significant attention in the field of linguistics, with scholars from Western countries, Russia, and Azerbaijan contributing to its exploration. This article provides a comprehensive overview of the works of these Arabists, focusing on their contributions to understanding the phonetic and phonological aspects of the Arabic language. Phonetic research on Arabic has been an essential subject for several linguists, with studies addressing not only the language itself but also exploring broader topics such as sociolinguistics, dialectology, and historical linguistics. The methods and approaches used in these studies vary, incorporating different standards and criteria that align with modern linguistic demands. The research is presented both as independent works and as part of larger thematic investigations, contributing to the growing body of knowledge on Arabic phonetics.

While numerous studies have been devoted to understanding Arabic sounds, none have provided a comprehensive examination of the language's phonetic system from the perspectives of both phonetics and applied phonology. In Azerbaijan, recent studies have addressed Arabic phonology, yet the limited number of publications has hindered a thorough investigation of all the language's phonetic features. There remains a need for further research to bridge these gaps, expand the understanding of the specifics of the Arabic language, and enhance the theory of Arabistics. The study of Arabic sounds is closely linked to the examination of the sounds of the Quran, as these sounds determine the rules for the correct pronunciation of the sacred text. The phonetic features of the Arabic language, such as the different types of consonants and vowels, are of particular importance in the context of Quranic recitation. Tajweed, the system of rules for proper Quranic recitation, is based on a precise understanding of the phonetic structure of the Arabic language and the application of this knowledge to preserve the accuracy and sanctity of the text. Thus, research in Arabic phonetics and phonology directly influences the understanding and adherence to the rules of Quranic recitation. The Holy Quran in original meaning, i.e., in Arabic language is understood as recitation, declamation as well as being known as reading. Despite other books are also read, however there are neither recited nor declaimed while recitation and declamation are special properties of the Holy Quran, and it is supposed to be read by certain rules.

In the Holy Quran, it is stated: "Recite the Quran with Tarteel (measured recitation)!"

(Bunyadov, 1997). Ali ibn Abu Talib, when asked about the meaning of *Tarteel*, said: "Tarteel is the clear articulation of sounds, following Tajweed rules, and reflecting on their origin (İbn Al-Jazari, et al, p. 209). There are two disciplines dedicated to learning how to properly read the Quran:

1. Tajweed
2. Waqf and Ibtida (pausing and resuming, or foundation and outset)

The word *Tajweed*, in its deepest meaning, also encompasses the concepts of *Waqf* and *Ibtida.*

It is very difficult to identify specific scholars and their works on Tajweed in Europe. However, the history of Arabic language research in the West dates back to 1505. Around the same time, the Spanish scholar Pedro de Alcalá published a small-volume book (referred to as *Andalis*) describing the dialect and vocabulary of the Quran. From a phonetic perspective, the significance of this book lies in its being the first known transliteration of Arabic sounds (Alcala, 1928). Later, in 1538 the French linguist Guillaume Postel (1510-1581) published a broucher (Pretzl, 1933-34) on Arabic grammar. Subsequently, two other syllabuses for teaching

Arabic were published in 1613 and 1620 by the Dutch orientalist Thomas van Erpe (1584–1624) (Erpenius, 1620; Ewald, 1831-1833). The publications that emerged in France and the Netherlands serve as evidence of the growing interest in the Arabic language in Europe, distinct from Spain's historical context. This interest arose despite the populations in these regions having little direct contact with Arabs. The influence of classical Arabic is clearly reflected in these works, as many elements of the language, such as the morphological structure of words (roots and the concept of internal flexion), were incorporated into European linguistic studies. The study of Arabic phonetics and phonology in the West dates back to the first decade of the 19th century.

The prominent French orientalist and linguist Antoine Isaac Silvestre de Sacy (1758–1838) published his two-volume *Arabic Grammar* in Paris in 1810 (with a second edition released in 1831) (Sacy, 1831). which inflected most of statues of classical Arabic language. This work addressed many aspects of classical Arabic. The first volume (pp.118) contains 9 pages entirely dedicated to the sounds of the Arabic language. As mentioned earlier, the work in the book is heavily inspired by classical Arabic, and it became a valuable resource for the non-Muslim community in the 19th century. Despite the chapter on sounds written by the German orientalist Georg Heinrich August Ewald (1803–1875) between 1831 and 1833, and the work of the Norwegian theologian Carl Paul Caspari (1814–1892) written (Ewald, 1831-33) between 1844 and 1848, the underlying meaning remained the same. In 1850, the English orientalist, translator, and lexicographer Edward William Lane (1801–1876) published an article on the "Pronunciation of Vowels and Accents in the Arabic Language (Lane, 1850). In his article, the author describes the similarities between Arabic sounds, their corresponding signs, and the sounds of English words. Some phonetic events, such as *imālah* and its types, *istilā* and *tafkhīm*, are briefly discussed from the perspective of Tajweed sources.

In the final part of the article, the author discusses the rules for defining correct accents in words. After his death in 1855, the article "Sounds and Names of Sounds in the Arabic Language" by the Finnish geographer and professor George August, also known as Abdul Wali (1811–1852), was published (Wallin, 1859). The influence of Tajweed scholars is still evident in this extensive article. It also contains information about the concept of a letter, the Arabic alphabet (with 29 letters), as well as the classification and descriptions of sounds. G.A. Wallin classified the sounds of the lips, teeth, tongue, palate, and throat. One of the interesting aspects is his description of sounds in different dialects. Another noteworthy point is the presumption that the author may have referenced the work of Mirza Muhammad Ibrahim (1800–1857), an

Azerbaijani scholar who studied English and Persian. Ibrahim later moved to England from Iran in 1826 (Meerza Mohammad, 1841). The prominent Austrian physiologist and anatomist Ernst Wilhelm Ritter von Brücke (1819–1892) studied the generation of sounds and is well known for his approach to sounds within a physiological context. His article, *"The Study of Sounds in the Arabic Language,"* was published in 1860 (Beeston, 1962, pp.307–356). E.W.R. Brücke did not examine the sound system in just one language; rather, he provided a thorough explanation of the articulation of both vowel and consonant sounds. Moreover, the author primarily focused on the role of the speech organs during articulation, particularly the guttural sounds. In 1861, the eminent German orientalist, archaeologist, Egyptologist, and linguist Karl Richard Lepsius (1810–1884) published the article *"Sounds in the Arabic Language, Letter Writing, and the Sound of Hard 'i' in Tatar and Slovenian Languages* (Lepsius, 1861). In his work, Lepsius provided a detailed classification of the denominators and adjectives related to sounds by Khalil ibn Ahmad and Sibawaihi. His consideration of pharyngeal sounds as "faucal" in his classification is particularly intriguing. Lepsius also took a phonological approach in his use of transcription symbols (e.g., for the *Sa* and *Zal* sounds). At the end of his work, there is a transliteration of the second verse of *al-Baqarah* from the Quran. The English orientalist and scholar Edward Henry Palmer (1840–1882) published his *Arabic Grammar* (Palmer, 1874) in 1874, followed by another book (Palmer, 1891) on the study of the Arabic language in 1881. Both works contain general information about Arabic sounds. In 1876, the Czech literary critic and orientalist Max Theodor von Grunert (1849–1929) published a booklet titled *"Imālah – Umlaut (Diacritic) in the Arabic Language* (Grünert, 1876). His work describes the phonetic event *Imālah*, which is studied in Tajweed. *Imālah* is considered an umlaut (diacritic) phonetic phenomenon, i.e., a change in the tone and articulation of a vowel sound, or, in other words, a case of syn-harmony. In 1892, the German orientalist and librarian Karl Faller (1857–1909) published the article *"Sibawaihi and the Yaishda System of Sounds in the Arabic Language* (Vollers, 1892 pp.130–151). Karl Faller was the first scholar to mention the influence of Hindi on Arabic phonetics. In his article published in 1893, the German semitologist Hubert Grimmer (1864–1942) not only discussed the Arabic language but also touched upon the context of accent in phonetic research within the Syriac (Sami) language (Grimme, 1893 pp.276–307). The French orientalist Mayer Lambert (1863–1930) published an article in 1897 on the issue of accent in the Arabic language (Lambert, 1897, pp. 402–413). The German orientalist Sigmund Frenkelin (1855–1909) published an article in 1898 on the alteration of sounds in Semitic languages (Fraenkel, 1899, pp. 60–86). The German orientalist August Wilhelm Hermann Gustav Fischer (1865–1949) published an article in 1899 on the loudness of sounds in the

Moroccan dialect (Fischer, 1899, pp.275–286). The German orientalist George Kapfmayer (1864–1936) published an essay on the sounds of the Arabic language in 1908 (Kampffmeyer, 1908, pp. 1–59). In that essay, the description of sounds in the Arabic language is provided according to the rules outlined in classical Arabic. The essay primarily aims to introduce the sounds of the Arabic language. The two-volume foundational work of the German orientalist and founder of Semitology, Karl Brockelmann (1868–1956) (with Theodor Nöldeke (1836–1930)), on the comparative grammars of Semitic languages, was published between 1908 and 1913 (Brücke, 1860). Pages 39 to 282 of the publication discuss the phonetics of Semitic languages. It also covers topics such as combinatorics, diphthongs, syllables, accent, changes and alterations of sounds, articulation, assimilation, dissimilation, gapology, metathesis, epenthesis, and other related phenomena, all from the perspective of the common Semitic languages. In his 1911 work (Schaade, 1911), the author Arthur Schaade (1883–1952) conducted research, but in his explanations, he was unable to go beyond the framework established by classical Arabic. In the same year, the Swedish orientalist Emmanuel Mattsson published his article on phonological issues in the Lebanese dialect (Mattsson, 1911). In 1912, another French orientalist, William Ambruaz Marsen (1872–1956), published a brief article on the phonetic events in the speech of Tangierians in Morocco (Marcais, 1912, pp.22–27). The Czech Semitologist and Arabologist Rudolf Rujička (1878–1957) published an article explaining the sound of the letter *ǧ* in Proto-Semitic language (Ruzicka, 1913 pp.21–45). In his article, the author presents the sound as an innovation of the Arabs, claiming that it did not exist in Proto-Semitic language. Interestingly, the Austrian Semitologist and Africanist Otto Rössler, in two articles (Rossler, 1961 pp.158–172) dedicated to this topic, indicated that the sound belongs to Proto-Semitic. On the other hand, another Czech Semitologist, Arabologist, Islamologist, and Africanist, Karel Petráček (1926–1987), agreed with Rujichka's theory (Petracek, 1956, pp.240–262; Petracek, 1953 pp.475–478). In 1915, Gotthilf Bergsträsser (1886–1933), a German orientalist, published a book studying the languages spoken in the territories of Syria and Palestine (Bergstrasser, 1924). Another work by the author, published in 1924, explored the phonetic characteristics of the Damascus dialect and brought these features to the attention of scholars (Birkeland, 1954). A notable aspect of that work is G. Bergsträsser's designation of long vowels as "cadence." In the same year, August Fischer's monograph on the phonetics of the Moroccan dialect was published (Fischer, 1915). A large portion of the work focuses on the issues related to solving the system of transcription. It also includes an extensive section describing the characteristics of the denominators and adjectives

of the dialect. In 1916, the Italian linguist and founder of experimental phonetics (Panconcelli-Calzia, 1920-21, pp. 182–188) Giulio Panconcelli-Calsia (1878–1966), published an article dedicated to the experimental exploration of the sound ʿ*ain* in the dialects of Yemen and Aleppo (Panconcelli-Calzia, 1916, pp.45–54). The French Arabologist of Lebanese descent, Michel Feghali (187–1945), published his research on the Lebanese-Syrian dialect in 1919. In 1920, the German Lutheran theologian and orientalist Gustav Holscher (1877–1955) published an essay studying the rhythm of Arabic poetry (Hölscher, 1920, pp.359–416). With his particular approach in his writings, the author provides an explanation of *Rajaz* and *Saj* and reviews Arabic poetry by sorting it according to rhythms and interpreting it through musical notation. A German Africanist, Karl Friedrich Michael Meinhof (1857–1944), published an article describing emphatic sounds in 1920-21 (Meinhof, 1920-21, pp. 81–106). The Belgian orientalist-scholar August Martin Julien Bricteux (1873–1937) published an article fully characterizing the consonant sound *Hamza* (Brockelmann, 1908-1913, pp.109–130). It also explains the sound *Hamza* in various positions, such as when paired (before, in the middle, and after words). In 1924, another work by A. Fischer on phonetics was published (Fischer, 1924, pp. 544–547). The author described numerous ways of pronouncing *Lafzatullah*. The first work in Europe dedicated to Arabic phonetics was published in 1925: *"Arabic Phonetics: A Useful Resource on the Pronunciation of Classical Arabic and Colloquial Dialects (in Egyptian Dialect)* (Gairgner, 1925). The author of the work is William Henri Temple Gairdner (1873–1928), an Anglican Church missionary in Egypt and the translator of Abu Hamid al-Ghazali's (1058–1111) *Mishkat al-Anwar* into English in 1924. In 1917, by adding a section on phonetics based on the Egyptian accent to his book on spoken Arabic, he created a comprehensive resource. The book was primarily designed for his students studying the Arabic language. In the sections on phonetics, the author provided information about Arabian linguists from medieval history. While describing the sounds of the Arabic language, he also highlighted the classifications of sounds made by these Arab linguists. He categorized consonant sounds, including their denominators and adjectives, while vowels were classified into three fundamental sounds. As a pioneer of modern Arabic phonetics, Gairdner was clearly influenced by the works of medieval Arab linguists. His article, published in 1935, reflected the perspectives of Arab scholars on consonant and vowel sounds (Gairdner, 1935, pp. 242–257). In 1925, the Soviet-Russian linguist Nikolay Yushmanov (1896–1946) published an article on emphatic consonant sounds (Yushmanov, 1925 pp.55–58). The work by Swiss linguist Arnald Steiger (1896–1963), who studied Romance languages, depicting the influence of Spanish Arabs on Iberian Romance languages, was published in 1932 (Steiger, 1932). In the work, the

author addresses several issues. In addition to topics such as the general classification of Arabic consonant and vowel sounds, the work provides clear explanations of phonetic events, such as gemination. In 1934, the German orientalist Otto Pretsl (1893–1941) published his work on the reading of the Holy Quran (Pretzl, 1933-34). The work provides an explanation of the phonetic events as outlined in traditional linguistics. In the same year, American professor Meyer Max Bravmann (1909–1978) defended his dissertation, which included research and materials on phonetics in Arabic linguistics (Bravmann, 1960). In 1938, M.M. Bravmann published a work on another phonetic issue (Bricteux, 1922). In the work, Bravmann studies the alteration of accents on syllables when the vowel letter *i* is used in a word in Sami languages. The alteration of the short vowel *i* to a subordinate vowel in Sami languages was proposed as a new theory by Bravmann (though it is not considered a distinct feature in traditional Arabic linguistics). In 1938, the Arab-descended French linguist A. Dhina (---) published articles on the phonetics and morphology of spoken Arabic (Dhina, 1938, pp.313–353). The phonetics section of the article, spanning pages 313-318, consists of two elements: consonantism (pages 313-316) and vocalism (pages 316-318). Based on different phonetic principles, the author provides numerous examples from dialects, such as the letter "c" being characterized as a shamsiyya consonant, the pronunciation of *jaza* as *zajja*, and the pronunciation of several short vowels (e.g., *kbir*). The outstanding French linguist Jean Cantineau (1899–1956) made significant contributions to the exploration of Arabic language phonetics. In 1939, he published his first work on phonetics (Cantineau, 1939, pp. 313–323). In his writing, he examined the alveolar consonants (z, s, ş), which had undergone significant changes in the speech of Southern Arabs. In 1941, J. Cantineau published his seminal work, *The Course of Arabic Language Phonetics* (Cantineau, 1941). In 1960, the author revised and published his research, incorporating the ideas of N.S. Trubetskoy (Cantineau, 1960). Today, Jan Cantineau's works are considered primary resources for research on the phonetics of Arab dialects. In 1966, the Tunisian linguist Saleh Girmadi (1933–1982) translated J. Cantineau's work and published it, adding a French-Arabic terminology dictionary (Cantineau, 1966). Almost all of the works preceding J. Cantineau were characterized as descriptive, as they lacked the functional analysis found in his work. The general concepts of phonetics, as well as phonological issues, were clarified in his study. The phonemic structure of the Arabic language was compiled for the first time, offering new insights into their compatibility. The monograph consists of eight chapters: seven describe consonant sounds (consonantism), and the final chapter focuses on vowel sounds (vocalism). When discussing consonant sounds, J. Cantineau extensively used concepts such as: 1) exception, 2) intersection,

and 3) identity, allowing for mutual parsing and opposition. In 1941, the American linguist Francis James Carmody (1889–1958) published an article illustrating Arabic language sounds, particularly the pharyngeal sounds (such as ‘ʿ’, ‘h’), based on experimental research using X-ray beams (Carmody, 1941 pp.377–384). The lack of advanced technology limited F.J. Carmody's experiments to a narrow range. However, these initial efforts undeniably paved the way for further research into Arabic language sounds.

As an achievement of experimental phonetics dependent on technical equipment, it had to wait for its time. A prominent American structural linguist of Jewish origin, Zellig Sabbettai Harris (1909–1992), whose family emigrated from Ukraine, published an article in 1942 studying the system of phonemes in the Moroccan dialect (Harris, 1942 pp. 309–318). In 1945, an American Assyriologist of German origin, Frederick Wilhelm Gers (1885–1955), published an article on the emphatic sounds in the Akkadian language (Geers, 1945, pp. 65–67). Another work by Jan Cantineau was published in 1946 (Cantineau, 1946, pp. 93–140). In his essay on Arabic language phonology, Jan Cantineau rightly referenced the works of Sibawayh and Khalil ibn al-Ahmad on sounds, praising them as exemplary from a phonological standpoint. Cantineau described how the opposition between minimal pairs of consonant and vowel sounds represents one of the most profound insights into the Arabic language's sound system, particularly from the perspective of classical scholars. It is hard not to agree with Cantineau's view that the time gap between the 8th and 20th centuries has not significantly impacted the phonology of the Arabic language. Moreover, it is worth noting that thanks to the dedication and meticulous work of scholars throughout history, especially driven by the precision demanded by the Holy Quran, the sounds of the Arabic language—from the consonants to their detailed characteristics—have been extensively studied and documented through scientific observation, despite the lack of modern technological tools. In other words, over the past 14 centuries, the sounds of the Arabic language, particularly as articulated in the Quran, have remained remarkably unchanged. The unique prominence of the Arabic language in this regard has created a challenge for 21st-century researchers attempting to introduce new ideas. However, in 1960, Jan Cantineau revisited his earlier work (Cantineau, 1960) incorporating the views of N. S. Trubetskoy. He, integrated these insights into his ongoing research, further enhancing his contributions to Arabic phonology (Cantineau, 1960, pp. 165–204). In 1948, French Arabist Philippe Marse (1910-1984) published a work in which he described the softening of emphatic articulation in Moroccan dialects. This study added to the understanding of phonetic variations within the Arabic dialects, highlighting how regional influences can lead to subtle changes in articulation and pronunciation (Marcais, 1948, pp. 5–28). In 1949, Jan

Cantineau published several important articles focusing on different aspects of phonetics in Semitic languages: One article dealt with the usage of the assisting *i* vowel at the beginning of words in Semitic languages, exploring how this vowel functioned in the context of phonological systems within these languages; In 1950, he published an article on the phonological objects in Moroccan dialects, providing an in-depth study of the unique phonological features in this dialect; In 1951, Cantineau focused on the consonant system in Semitic languages, further advancing the understanding of the consonantal structures that are a defining feature of these languages. These works by Cantineau were significant contributions to the study of Semitic phonology, particularly in understanding the nuances of Arabic and its various dialects. His work remained influential in shaping the phonological framework for studying Arabic and other Semitic languages (Cantineau, 1949, pp. 51–67; Cantineau, 1950, pp. 79–94; Cantineau, 1950, pp. 193–207). In 1951, Jan Cantineau published a phonological analysis of the spoken language in Hamma, a town in the Qabes region of Tunisia. This study provided a detailed examination of the phonetic and phonological features specific to the local dialect spoken in that region. By focusing on this dialect, Cantineau contributed to a deeper understanding of the variation within Arabic dialects, emphasizing the phonological nuances that exist across different regions. Additionally, regarding the theory of the assisting *i* at the beginning of words, Cantineau, although critical of M.M. Bravmann's approach, ultimately reached a similar conclusion. Both scholars explored the role of the *i* vowel in Semitic languages, particularly in the context of Moroccan dialects, yet Cantineau did not fully support Bravmann's theory, instead offering a more nuanced perspective that still aligned with Bravmann's conclusion. This reflects Cantineau's careful consideration of phonological phenomena and his ability to challenge existing theories while arriving at comparable conclusions (Cantineau, 1951, pp.64–105). In 1949, American linguist Marryl Young van Wagoner (1917-1979) reviewed the Arabic language in detail in Iraqi dialects (Wagoner, 1949). In 1949-1950, an essay by French archaeologist and orientalist Pierre Henri Fleish (1904-1985) concerning the phonetics of the Arabic language was published. In this work, the author describes the sounds of the Arabic language and provides their classification according to their characteristics. The consonants are presented in a special list, while syllables, idgham, haplology, and intervocalic sounds are listed in a general manner. In 1950, American linguist Joseph Harold Greenberg (1915-2001), originally from Germany, published his article related to the description of root morphemes in Semitic languages (Greenberq, 1950, pp. 162–181). A total of 3,775 triple-consonant Arabic

verbs were reviewed. In this work, the author attempts to match the phonemic and phonological principles of verbs in Arabic and other Semitic languages.

In our opinion, this can be considered the first work to study the structure of morphemes and phonotactic limitations. In 1952, the French Arabologist Régis Blacher (1900-1973) published his article on the hamza consonant (Bravmann, 1953). In this article, he presented different writing methods of hamza, as well as its articulation and various features. It is worth noting that R. Blacher is also the author of an article on the linguists of Basra and Kufa (2nd–4th century), which was published in 1951 (Blachere, 1952, pp. 37–48). The above-mentioned Karel Petráček touched on the topic of the hard articulation of the consonant *l* (Petracek, 1952, pp. 509–523). Medieval scholars began to repeatedly study this topic. In 1953, Meyer Braveman researched the quantity apophony (ablaut) in Semitic languages (Bravmann, 1934 pp. 1–23). Here, he mentioned his disagreement with the German orientalist Jacob Barth (1851-1914) (and his follower Carl Brockelmann), who had combined inner and outer changes of plurals in the Arabic language and defended his "compensation rule" (Barth, 1894; Brücke, 1860). The author declares that the outer plural is formed with the help of the ending -əət/-aat by stretching the existing vowel. A French linguist and the last famous representative of structuralism, André Martinet (1908-1999), published his notes on the syllable system (Martinet, 1953, pp. 67–78) of Semitic languages in 1953. In this work, he provided a general analysis of the consonant system of Semitic languages and introduced his own research on the syllable system of proto-Semitic languages.

In 1954, an essay by Norwegian semitologist Harris Birckeland (1904-1961) was published, studying the norms of stress in the Arabic language (Blachere, 1950). In this work, the author states that there is no special norm for adjusting stress in Arabic, but rather it concerns the change of position (e.g., *mudərrisul-mədrasə* (schoolteacher) – *mudərrisu΄l-mədrasə* (schoolteachers). In 1954, in his article, Rudolf Ruzhichka investigated whether the sound *ǧ* is used in Semitic and Ugaritic languages and concluded that this sound does not exist in Proto-Semitic languages (Ruzicka, 1954, pp. 176–237). In the same year, Karel Petracek, together with another Czech Semitologist, Stanislav Sequert (1921-2005), published some articles (Petracek, 1954, pp. 588–596) about Semitic languages. In 1956, K. Petracek published two articles on the correct articulation of consonants in Arabic and phonological objects in Semitic languages (Petracek, 1956, pp.227–232; Petracek, 1956, pp. 631–634). In the same year, Jean Cantineau published his article on the phoneme system in the Damascus dialect (Cantineau, 1956, pp. 116–124). He described the short 'a' vowel with three allophones (lipped, common,

and fronted), the short 'e' vowel with one allophone (y), and the short 'o' vowel as being similar to 'u' when contacting with 'v'.

In general, J. Cantineau devoted special attention to the Arabic language and the phonetics of its dialects. As previously mentioned, the works of J. Cantineau are highly valuable and remain relevant to this day. In 1956-1957, three articles (Ferguson, 1956, pp. 384–387; Ferguson, 56, pp. 446–452; Ferguson,1957, pp.460–478) related to the phonetics of the Arabic language were published by Charles Albert Ferguson (1921-1998), an American linguist renowned for his contributions to the study of diglossia and one of the founders of sociolinguistics. Among these, he continues the exploration of the hard articulation manner of the sound *l*. In another article, the author presents new ideas in response to Harris Birkeland's essay. C. A. Ferguson was one of the first scholars to emphasize the significant role of phonemic stress. This is clearly illustrated in the example: mudə´rrisul-mədrasə ("a teacher of the school") – versus mudərrisu´l-mədrasə (“schoolteachers”). In his third article, Ferguson critically analyzed the treatment of Arabic dialects in works published in 1956 by the American Arabist Barnston Hanter Smiton (1915-?) and in J. Cantineau’s aforementioned essay (Smeaton, 1956, pp.357–368). From the perspective of diglossia, C. A. Ferguson drew a parallel between the classical and modern vowel phoneme systems in Arabic dialects, specifically examining the role of long vowels and the ending *h*. While acknowledging the validity of some points, Ferguson critiques the analyses of long vowels by J. Cantineau (Cantineau, 1946, pp. 93–140) and B. H. Smeaton, arguing that their approaches are inadequate. For instance, Ferguson points out that long *i* can be described as *iy* and long *u* as *uv*. However, for the long *ə/a* sound, neither ’, *h*, *y*, nor *v* adequately represent its structure, necessitating a separate analytical approach. Ferguson also proposed a compelling idea by characterizing *v* and *y* as semi-vowels. This view, however, is debatable, as these semi-vowels function as independent phonemes and form integral parts of long vowels. Furthermore, Ellis Pol Malick, in an article published in 1956, compared the consonant systems of American English and Iraqi Arabic, contributing additional insights to the field (Malick, 1956, pp. 65–87). Another linguist who studied the sounds of Arabic dialects was Richard Slade Harrell (1928–1964). In his 1957 publication, he focused on the phonological features of the Egyptian colloquial dialect (Harrell, 1957). A renowned Russian-American linguist, Roman Osipovich Jakobson (1896–1982), published an article analyzing emphatic sounds characterized by tafkhim features (Jakobson, 1957, pp. 105–115). However, the author approached the subject from a phonemic perspective.

In 1958, Pierre Henri Fleisch published two essays addressing topics in Arabic phonetics (Fleisch, 1958, pp. 193–210). The first part focused on the phonetic conceptions of Ibn Jinni (913–1002) as presented in his work *Sirr Sina'at al-I'rab*, while the second part provided a critical analysis of *majhur* and *mahmus* sounds. Scholars of the medieval period classified *majhur* and *mahmus* sounds as voiced and voiceless, respectively, based on their principles of opposition. However, their understanding was not primarily rooted in the active role of vocal cords, as is commonly accepted in modern linguistics. Instead, they emphasized controlling the airflow during articulation, particularly when the flow was stopped for sounds like /f/ and /b/. Consequently, *majhur* sounds were sometimes regarded as neither purely voiced nor voiceless (e.g., the sound /t/). In 1958, Iren Garbell (1901–1966), renowned for her groundbreaking research on Neo-Aramaic dialects (Garbell, 1965) in the Azerbaijan region, published several articles (Geers, 1945, pp. 330–337) on the phonology of Arabic vernaculars spoken by communities along the eastern Mediterranean coast, specifically in Syria, Lebanon, and Jordan. In 1959, William Russell Slager (1925–2010), widely recognized as a legal expert on Palestinian issues, conducted a comparative analysis of linear phonemes in American English and Egyptian Arabic. His findings were presented in an article that explored phonetic and phonological differences between the two languages (Lehn, 1959, pp. 25–33). In 1959, André Martinet published an article not only about the Samic languages in general but also specifically focusing on the sounds of the Arabic language (Martinet, 1959, pp. 90–102). In this work, the author describes the process of softening the sound "c" from his own perspective. Indeed, the sound "c" is pronounced very similarly to "j" (zh) (for example, *təşdiid → təşjdiid*) when followed by the sound "d" and with no vowel occurring afterward.

The author explained this by raising the middle part of the tongue toward the hard palate, which we can associate with the structure of the oral apparatus. In other words, the position of the tongue during the articulation of the sound "c" shifts to that of the sound "d," and then transitions again to the shape of "j." However, after carefully analyzing various dialects, A. Martinet concluded that the same sound is pronounced as a pure "j." Another important study on the sounds of the Arabic language was published in 1960 by M.M. Bravmann (Bravmann, 1938, pp. 196–198). The author describes two cases of consonant sound changes in modern Arabic. In the first case, in some dialects, the sound "q" is pronounced as "x" (kh) when followed by "t" and no vowel follows (for example, *vaqt – vaxt* or *vakht*). The second case is related to the previously mentioned change from "c" to "j." In 1960, Canadian linguist William George Cowan (1929), known for his research on North American Hindi languages, published a work (Cowan, 1960, pp. 60–62) in which he argued that Arabic is a proto-Semitic language,

supporting his claim with evidence of vowel changes such as the shift from *ava* and *əyə* to the long *a/ə* vowel. In 1960, American linguist Nancy Kennedy published a work concerning the pronunciation of Egyptian sounds in American English and the difficulties encountered in adapting sentence intonation (Kennedy, 1960). In fact, it was the British linguist Terence Mitchell (1919–2007) who further explored the topic of emphasis after Harris Birckeland. In 1960, T.F. Mitchell published his article, studying prominence in the Arabic language and syllable division (Mitchell, 1960, pp. 369–389). In this work, along with several other topics, the author also examines pronunciation variants with different emphases in Classical Arabic, Egyptian, Moroccan dialects, and the dialect of Cyrenaica (nowadays the eastern part of Libya), where no difference in meaning occurs (ra´bbənəə, rabbə´nəə, rabbənə´ə), which does not have functional significance. The British Arabist Alfred Felix Lendon Beeston (1911–1995), commonly known as Fraddy in academic circles, published an article in 1962 studying the Arabic sounds of "sin" and "shin" (Bergstrasser, 1915, pp. 222–233). After comparing different Semitic languages, the author concludes that the Arabs who lived in northern Arabia in the 8th century pronounced "sin" and "shin" as voiceless non-emphatic sibilants (s) and (ş), similar to (ş) and (ç). In 1962, another British Arabist and linguist, Richard Slade Harrel (1928-1964), published his thesis studying the aspects of Arabic phonetics (Harrell, 1962, pp. 643–647). In this work, he reviews the vowels and consonants of the Moroccan dialect and investigates the phonological structures of syllables. The Jewish orientalist and Semitologist Shlomo Morag (1926-1999) published an essay (Morag, 1962) in which he reviewed the vowel systems of Arabic, Hebrew, and Aramaic, conducting a fundamental analysis of these languages and introducing the general principles of vocalism shared among these three Semitic languages. As seen from the overview, Western scholars have investigated most of the aspects of the Arabic language and made significant contributions. However, they did not directly address the study of *tajweed* and never conducted a separate research specifically on Quranic recitation.

There is a sufficient body of work and information regarding Azerbaijani scientists who have studied *tajweed* (Suleymanova, 2003). The first book on *tajweed* was published in 1909 in Baku by the “Kaspi” publishing house. The author of the book, titled *Tajweed*, was Abdulkhaliq Gafarzadeh (Jannati). The book consisted of 115 pages and was divided into two parts, with the second part written in Persian. While the book emphasizes the importance of certain terminological subjects (Memmedeliyev, 1979, pp. 23–24), it also leaves some gaps that need to be addressed. Notably, at the beginning of the 20th century, the Azerbaijani reader was

not considered in the book's target audience. The work was intended for an Arab and Persian audience, assuming that the reader already had a certain level of knowledge about *tajweed*.

At that time, the Soviet government was opposed to religion, which made it impossible to study and research the language and phonetics of the Quran. Their aim was to destroy books and manuscripts in Arabic. However, after gaining independence, the Holy Quran became a central focus of research. Mosques, which had been repurposed as stores, warehouses, clubs, and other facilities, were reopened for the Muslim community in our country. The Quran was revived, and justice was finally restored.

Later, several books related to tajweed were published in the Azerbaijani language (Huseynova, 2010; Memmedli, 2009; Turabov). In our opinion, except for the work by Uzeyir Mammadli, a common flaw runs through all of them. These books do not require a perfect knowledge of Arabic, but the reader should have at least a basic understanding of the language. This renders them somewhat ineffective for Azerbaijani readers, much like the book by A. Gafarzadeh. Our conclusion is that books researching tajweed should be tailored for non-Arabic readers – those who do not know the Arabic language but wish to read the Quran in its original form. The goal of this work is to help such readers understand the specificities of the world-renowned Hafs recitation from Asim, the rules of tajweed, and the principles of vaqf (pauses) for those who wish to learn Quran recitation. This book is written in clear language, making it accessible not only for non-Arabic speakers but also for professionals engaged in Quran recitation and Arabic language studies. It is of practical importance, providing essential information about the phonetics of the Quran, tajweed, waqf, and ibtida (the beginning of recitation) for anyone eager to learn the recitation of the Quran, particularly the narration of Hafs from Asim.

In 2011, the work by V.A. Garadaghli titled "Tajweed" (Garadaghli, 2011) was published. This book consists of an introduction to Tajweed, followed by two chapters titled "Waqf" and "The Science of Ibtida". The introduction includes information on the recitation of the Quran with *tarteel*, an investigation of this topic in both Western countries and Azerbaijan, the scientific and practical importance of the work, its relevance, the structure of the book, the primary source of Hafs from Asim, and the special transcription system developed by the author. The introduction also covers the history of the Quran, starting from the first *wahy* (revelation), its written compilation, the spread of its readings, the recitations of the 14 Qira'at, and the most prominent recitation of the modern period – Asim, along with the sources of the Hafs transmission. Additionally, it provides general information about the letters and symbols used in the Quran, as well as the correct usage of *istiaza*, *basmala*, and *takbeer*. In the first

chapter, *tajweed* is presented based on the Hafs transmission of Asim, while the second chapter covers the concepts of *waqf* and *ibtida*.

Conclision

Thus, the review clearly shows that despite the significant number of works by Western, Russian, and Azerbaijani Arabists dedicated to the study of Arabic sounds, the phonetic system of the Arabic language has not yet been comprehensively studied from both phonetic and applied phonological perspectives. This highlights the need for further in-depth research that will significantly expand the understanding of the specifics of the Arabic language and enrich the theoretical foundation of Arabistics.

References

Barth, J. (1891). *Die Nominalbildung in den semitischen Sprachen*. JC Hinrichs.

Bergsträsser, G. (1915). Sprachatlas von Syrien und Palästina. *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins (1878-1945)*, (H. 3), 169-222.

Bergsträsser, G. (1924). Zum arabischen Dialekt von Damaskus/1 Phonetik, Prosatexte. *Zum arabischen Dialekt von Damaskus*, *1*.

Birkeland, H. (1954). *Stress Patterns in Arabic.* Jacob Dybwad, Avhandlinger utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo, II, Historisk-Filosofisk Klasse, 3.

Blachère, R. (1950). *Les savants iraqiens et leurs informateurs bédouins aux IIe-IVe siècles de l'Hégire*.

Blachere, R. (1952). *Sur la consonne hamza en arabe classique.* Comptes rendus du Groupe Linguistique d'Etudes Chamito-Semitiques.

Bravmann, M.M. (1953). *A case of quantitative Ablaut in Semitic*. Orientalia, 22.

Bravmann, M. (1934). *Materialien und Untersuchungen zu den phonetischen Lehren der Araber*. Dieterich.

Bravmann, M. M. (1960). On two Cases of Consonant Change in Modern Arabic Dialects. *Arabica*, *7* (Fasc. 2), 196-198.

Bravmann, M. M. (1938). *Über i als Hilfsvokal im Wortinnern: eine Untersuchung zum verhältnis von Akzent und Vokal im Semitischen*. Brill.

Bricteux, A. (1922). *Le hamza: étude de phonétique et de grammaire arabes*. J.-B. Istas.

Brockelmann, C. (1913). *Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen* (Vol. 2). Reuther & Reichard.

von Brücke, E. W. (1860). *Beiträge zur Lautlehre der arabischen Sprache*. Gerold in Komm.

Beeston, A. F. (1962). Arabian sibilants. *Journal of Semitic Studies*, *7*(2), 222-233.

Bunyadov, Z. M. (1997).*Qurani-Kerim: Azerbayjan diline terjumesi.* Qismet.

Cantineau, J. (1951). Analyse phonologique du parler arabe d. *El-Ḥâmma de Gabès.'Bulletin de la Société de Linguistique de Paris*, *47*, 64-105.

Cantineau, J. (1941). *Cours de phonétique arabe (édition originale réimprimée) suivi de Notions générales de phonétique et de phonologie*. Millon.

Cantineau, J. (1960). *Cours de phonétique arabe:(édition originale réimprimée) suivi de Notions générales de phonétique et de phonologie*. C. Klinicksieck.

Cantineau, J. (1966). *Durus Di Ilm Asvat Al-Arabiyya.* Markaz Al-Dirasat.

Cantineau, J. (1946). Esquisse d'une phonologie de l'arabe classique. *Bulletin de la Societe Linguistique de Paris*, 43.

Cantineau, J. (1960). *Etudes de linguistique arabe.* C. Klincksieck.

Cantineau, J. (1939). *La «mutation des sifflantes» en sud-arabique.* Melanges Gaudefroy-Demombynes.

Cantineau, J. (1949). *La voyelle de secours i dans les langues semitiques.* l'Institut d'Etudes Sémitiques de l'Université de Paris, Semitica, II.

Cantineau, J. (1950). *Le consonantisme du semitique*. Semitica, IV.

Cantineau, J. (1950). *Réflexions sur la phonologie de l'arabe marocain*. Larose.

Cantineau, J. (1956). The phonemic system of Damascus Arabic. *Word*, *12* (1), 116-124.

Carmody, F. J. (1941). An x-ray study of pharyngeal articulation. *University of California Publications in Mo¬dern Philology, 21* (5).

Caspari, C. P. (1844-1848). *Grammatica Arabica.* Leipzig.

Cowan, W. (1960). Arabic evidence for Proto-Semitic*/awa/and*/ō. *Language*, 60-62.

De Alcalá, P. (1928). *Arte para ligeramēte saber la lēgua arauiga*. Hispanic Society of America.

Dhina, A. (1938). Notes sur la phonétique et la morphologie du parler des' Arbâˤ. *Revue Africaine*, *82*, 313-353.

Erpenius, T. (1620). *Rudimenta Linguae Arabicae.* Leidae, Erpenius.

Ewald, G. H. A. (1831-1833). *Grammatica critica linguae Arabicae.* Sumtibus Librariae Hahnianar.

Ferguson, Ch. (1956). *Review of H. Birkeland's Stress patterns of Arabic.* Language, 32.

Ferguson, Ch. (1956). T*he emphatic l in Arabic.* Language, 32, 2.

Ferguson, C. A. (1957). Two problems in Arabic phonology. *Word*, *13*(3), 460-478.

Fischer, A. (1924). Zur Aussprache des Namens Allahs. *Islamica*, *1*, 544-547.

Fischer, A. (1915). Zur Lautlehre des Marokkanisch-Arabischen. *Ex Ordinis Philosophorum mandato renuntiantur philosophiae doctores et artium liberalium magistri*.

Fischer, A. (1899). *Zum Wortton im Marokkanischen*. Reichsdruckerei.

Fleisch, P.A. Etudes de phonetique arabe. Beyroth: Mélanges de l'Université Saint-Joseph, XXVIII:6, 1949-50.

Fleisch, H. (1958). La Conception Phonétique des Arabes d'après le Sirr Ṣinā꞉ at al-I꞉ rāb d'Ibn Ǧinnī. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, *108*(1), 74-105.

Fleisch, A.H. (1958). *Maghura, mahmusa: examen critique.* Melange de l'Universite de Saint-Joseph a Beirut, 35.

Fraenkel, S. (1893). *Zum sporadischen Lautwandel in den semitischen Sprachen.*

Temple Gairdner, T. L. W. (1935). The Arab phoneticians on the consonants and vowels. *The Muslim World*, *25* (3), 242-256.

Gairdner, W. H. T. (1925). *The phonetics of Arabic: A phonetic inquiry and practical manual for the pronunciation of classical Arabic and of one colloquial (the Egyptian)*. H. Milford, Oxford University Press.

Garadaghli, V.A. (2011).*Tejvid: Qurani-Kerimin tilaveti qaydalari: Asim qiraetinin Hefs re-vayəti esasinda*. (V.Garadaghli). Elm.

Garbell, I. (1958). Remarks on the historical phonology of an East Mediterranean Arabic dialect. *Word*, *14*(2-3), 303-337.

Garbell, I. (1965). *Janua Linguarum: Series practica* (Vol. 3). Mouton.

Geers, F. W. (1945). The treatment of emphatics in Akkadian. *Journal of Near Eastern Studies*, *4*(2), 65-67.

Fleischer, H. L. (1875). *Grammatik der lebenden persischen Sprache. Nach Mohammed Ibrahims Grammar of the Persian language. Neu bearb. von Heinrich Leberecht Fleischer. 2*. Brockhaus.

Grimme, H. (1893). Grundzüge der syrischen Betonungs-und Verslehre. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, *47*(2), 276-307.

Greenberg, J. H. (1950). The patterning of root morphemes in Semitic. *Word*, *6*(2), 162-181.

Grünert, M. (1876). *Die Imâla: der umlaut im arabischen* (Vol. 28). In Commission bei Karl Gerold's Sohn.

Harrell, R. S. (1962). *Consonant, vowel, and syllable in Moroccan Arabic. In Proceedings of the Fourth International Congress of the Phonetic Sciences.* Mouton.

Harrell, R. S. (1957). The phonology of colloquial Egyptian Arabic. *(No Title).*

Harris, Z. S. (1942). The phonemes of Moroccan Arabic. *Journal of the American oriental society*, *62*(4), 309-318.

Hölscher, G. (1920). *Arabische metrik.* ZDMG (Zeitschrift der Deutsche Morgenländische Gesellschaft), 74,

Huseynova, M. (2010). *Quranın qiraet ve tejvid qaydaları.* Mirasneshr.

İbn Al-Jazari, Abul-Khayr Muhammad ibn Muhammad Al-Dimashqi. (2022). *Al-Nashr Fi Al-Qira'at Al-Ashr*. Dar Al-Fikr.

Jakobson, R. (1957). *Mufaxxama, the 'emphatic' phonemes in Arabic*. E. Pulgram (ed.). Studies presented to Joshua Whatmough on his sixtieth birthday.

Kampffmeyer, G. (1908). *Untersuchungen über den Ton in Arabischen: I*. Reichsdruckerei.

Kennedy, N. M. (1960). *Problems Of Americans In Mastering The Pronunciation Of Egyptian Arabic*. Center for Applied Linguistics of the Modern Language Association of America

Lambert, M. (1897). *De l'accent en arabe.* Journal Asiatique, IX ser., X.

Lane, E. W. (1850). Ueber die Aussprache der arabischen Vocale und die Bctonunng der arabischen Wörter. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, *4*(2), 171-186.

Lehn, W., & Slager, W. R. (1959). A contrastive study of Egyptian Arabic and American English: The segmental phonemes. *Language Learning*, *9*(1-2), 25-33.

Lepsius, R. (1861). *Uber die Arabischen Sprachlaute und deren Umschrift nebst Einigen Erlauterungen uber den Harten i vocal in den Tartarischen, Slavischen und der Rumanischen Sprache*. Dümmler.

Malick, A. P. (1956). A Comparative Study Of American English And Iraqi Arabic Consonant Clusters. *Language learning*, *7*(3-4), 65-87.

Marçais, W. (1912). L'alternance vocalique au (ai) au parfait du verbe régulier (Ière forme) dans le parler arabe de Tanger. *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie*, *27*(1-3), 22-27.

Marcais, P. (1948). *L'articulation de l'emphase dans un parler arabe maghribin'.* Annales de l'Institut d'Etudes Orientales d'Alger, VII,

Martinet, A. (1959). La palatalisation 'spontanée'de g en arabe. *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris*, *54*, 90-102.

Martinet, A. (1953). *Remarques sur le consonantisme sémitique*. Bulletin de la Societe Linguistique de Paris, 49.

Mattsson, E. (1911). *Études phonologiques sur le dialecte arabe vulgaire de Beyrouth* (Vol. 1). KW Appelberg.

Ibrāhīm, M. (1841). *A Grammar of the Persian Language: To which are Subjoined Several Dialogues, with an Alphabetical List of the English and Persian Terms of Grammar and an Appendix on the Use of Arabic Words*.

Meinhof, C. (1921). *Was sind emphatische Laute, und wie sind sie entstanden?*. Reimer.

Memmedeliyev, V. M. (1979). *Znacheniye knigi "Tajvid"» Abdulkhaliga Gafarzade (Jenneti) dlya sopostavitelnogo izucheniya orfoepii arabskogo, persidskogo i azerbayjanskogo yazikov.* Materiali Vsesoyuznoy nauchnoy konferenzii "Problemi iranskoy filologii", AGU.

Memmedli, U. (2009). *Quran okhumaghı oyrenek.* Adiloghlu.

Mitchell, T. F. (1960). Prominence and Syllabication in Arabic1. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, *23*(2), 369-389.

Morag, Sh. (1962).*The vocalization systems of Arabic, Hebrew and Aramaic: their phonetic amd phonemic principles.* Mouton, Jamia Linguarum, Nr. XIII,

Palmer, E. H. (1871). *A grammar of the Arabic language.* W.H. Allen & Co.

Palmer, E. H. (1891). *The Arabic Manual: Comprising a Condensed Grammar of Both the Classical and Modern Arabic; Reading Lessons and Exercises, with Analyses; and a Vocabulary of Useful Words*. WH Allen.

Panconcelli-Calzia, G. (1920-21). *Experimental-phonetische Untersuchungen.* Zeitschrift für Eingeborenensprachen.

Panconcelli-Calzia, G. (1916). *Experimentelle Untersuchungen des" E" im Arabischen von Yemen und Aleppo*. Friederichsen.

Petracek, K. (1956). *Bemerkungen zur Artikulation der Liquiden im Arabischen.* Charisteria Orientalia, J. Rypka.

Petracek, K. (1956). *Die Phonologie und ihre Verwendung in der Semitistik.* Archiv Orientalni, 24.

Petrácek, K. (1953). Der doppelte Charakter des Ghain im klassischen Arabisch. *Archiv Orientální*, *21*(2), 240-262.

Petrácek, K. (1955). Die Struktur der semitischen Wurzelmorpheme und der Über-gang Ain> Gain und Ain> R im Arabischen. *Archív Orientální*, *23*(3), 475-478.

Petracek, K., Segert S. (1954). Bemerkungen zur Semitistik. I. Zum semitischen Sprachtypus. *Archiv Orientalni*, 22,

Petracek, K. (1952). Zur Artikulation des sogenannten emphatischen L im Arabischen. *Archiv Orientalni*, 20.

Pretzl, O. von. (1933-34). Die Wissenschaft der Koranlesung: (‘ilm al-qirā'a): *ihre literarischen Quellen und ihre Aussprachegrundlagen (uṣūl),* 1-2,

Postel, G. (1538). *Grammatica Arabica.* Gromorsus.

Rossler, O. (1961). Zur Frage der Vertretung der gemeinsemitischen Laryngale im Akkadischen. (sub.5) = g). *Akten des XXIV. Internationalen Orientalisten-Kongresses Munchen*, ed. H. Franke, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1959. Rossler, O. Ghain im Ugaritischen. ZA 54.

Ruzicka, R. (1954*). La question de l’existence du ğ dans les langues semitiques en general et dans la langue ugaritienne en particulier*. Archiv Orientalni, 22,

Ruzicka, R. (1914). *Nochmals zur Frage der Existenz des g im Ursemitischen.* WZKM (Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes), 28.

Sacy, S. (1831). *Grammaire arabe (*التحفة السنية في علم العربية*).* İmprime par autorisation du Roi.

Schaade, A. (1911). *Sibawajhis Lautlehre.* E. J. Brill.

Smeaton, B. H. (1956).*Some problems in the description of Arabic*. Word, 12.

Steiger, A. (1932). *Contribucion a la fonetica del hispano-arabe y de los arabismos en el ibero-romanico y el siciliano.* (Revista de filologia espanola. Anejos 17), Madrid: Impr. de la Libería y casa editorial Hernando (s.a.),

Suleymanova, N.H. (2003). *Azerbayjanda tejvid elmi.* Khezer Kheber.

Turabov, B. (Electronic resource) *Tejvid muellimi* https://ixlasla.com/tag/baxtiyar-turabov.

Vollers, K. (1892). The system of Arabic sounds as based upon Sibawayh and Ibn Ya‘ish. *Transactions of the 9th International Congress of Orientalists,* II, London,

Wagoner, M.Y. Van. (1949). *Spoken İraqi Arabic, Book One.* Holt, Rinehart and Winston.

Wallin, G. A. (1859).Ueber die Laute des Arabischen un ihre Bezeichnung. *ZDMG (Zeitschrift der Deutsche Morgenländische Gesellschaft)*, IX, 1-68.

Yushmanov, N. V. (1925). *Teoriya semitskikh emfaticheskikh soglasnikh.* Dokladi RAN Leningrad.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11 (6) 2024

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:08.06.2024
Kabul tarihi |Accepted:12.11.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Mustafa Bakan

https://orcid.org/0000-0003-1070-6763
Assistant professor, Hitit University Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Türkiye, mustafabakan@hitit.edu.tr

Özlem Zeren

https://orcid.org/ 0000-0003-0190-9366
Master's student Hitit university institute of social sciences department of history, Türkiye, ozlmzeren@hotmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Bakan, M. & Zeren, Ö. (2024). Atatürk Dönemi Eğitim Politikaları ve Mesleki ve Teknik Eğitim Alanındaki Gelişmeler. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 4032-4056

Atatürk Dönemi Eğitim Politikaları ve Mesleki ve Teknik Eğitim Alanındaki Gelişmeler

Öz

Atatürk'ün eğitim alanındaki çalışmaları Milli Mücadele yıllarında başlamıştır. Dolayısıyla Atatürk dönemi eğitim politikaları ile mesleki ve teknik eğitimdeki gelişmeleri inceleyen bu çalışma, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin (TBMM) açılışıyla kurulan İcra Vekilleri Heyeti dönemiyle başlamaktadır. Cumhuriyetin ilanından sonra oluşturulan dokuz hükümet programı da bu çerçevede incelenmiştir. Eğitim politikalarında meslek eğitimine yapılan vurgular ele alınmış ve bu dönemde mesleki ve teknik eğitimin gelişimi için yapılan çalışmalar ele alınmıştır. Bu araştırmanın amacı, 1920-1938 yılları arasında yapılan çalışmaların günümüz eğitim politikalarına ve mesleki eğitimin gelişim süreçlerine katkılarını ortaya koymaktır. Dönemin eğitim politikalarının, yıllar süren savaşlarla yıpranan Türk milletine gerekli ilgiyi göstermek ve Anadolu'yu eğiterek Cumhuriyet ilkelerinin devamlılığını sağlamak amacıyla yürütüldüğü söylenebilir. Atatürk'ün fikir ve düşüncelerinin dönemin eğitim politikalarını önemli ölçüde

CC BY NC Creative Commons Licence

etkilediği görülmektedir. 1920-1938 yılları arasında ülke gerçeklerine ve koşullarına uygun meslek elemanları yetiştirme çabaları, ulusal bir mesleki ve teknik eğitim sisteminin kurulmasına yol açmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Eğitim Politikası, Mesleki ve Teknik Eğitim, Eğitim Tarihi*

Educational Policies and Developments in Vocational and Technical Education in Atatürk's Period

Abstract

Atatürk's work in the field of education started during the years of the National Struggle. Therefore, this study, which analyses the educational policies and developments in vocational and technical education in Atatürk's era, starts with the period of the Committee of Executive Deputies established with the opening of the Grand National Assembly of Turkey (TBMM). The nine government programmes formed after the proclamation of the Republic are also examined within this framework. The emphasis on vocational education in educational policies is discussed and the efforts made for the development of vocational and technical education in this period are analysed. The aim of this study is to reveal the contributions of the studies carried out between 1920-1938 to today's education policies and the development processes of vocational education. It can be said that the education policies of the period were carried out in order to show the necessary attention to the Turkish nation, which was worn out by years of wars, and to ensure the continuity of the principles of the Republic by educating Anatolia. It is seen that Atatürk's ideas and thoughts significantly influenced the education policies of the period. Between 1920-1938, efforts to train professional staff in accordance with the realities and conditions of the country led to the establishment of a national vocational and technical education system.

Keywords: *Education Policy, Vocational and Technical Education, History of Education*

Giriş

Atatürk dönemi eğitim politikaları ve mesleki ve teknik eğitim alanındaki gelişmelerin incelendiği bu çalışmanın amacı, günümüz eğitim politikaları ve mesleki ve teknik eğitimin gelişim süreçlerine katkı sağlaması düşüncesiyle, Cumhuriyet döneminde yapılan çalışmaları araştırmak olmuştur.

Araştırma yöntemi olarak; derleme yöntemi ve doküman tarama tekniği kullanılmıştır. Araştırma süreci, konunun belirlenmesi, sınırlılıkların tanımlanması, veri toplama, bulgu ve sonuçların raporlanması adımlarını içerir. Araştırmada; maarif kongresi ve heyeti ilmiye kararları, Türkiye Büyük Millet Meclisi görüşmeleri, müfredat programları, çıkarılan yasalarla ilgili çeşitli

kaynaklar incelenmiş, araştırmacıların fikir ve yaklaşımları özetlenerek yeni bir sentez ortaya konulmaya çalışılmıştır. Türk Milli Eğitim politikasının temellerinin atıldığı bu dönem aynı zamanda Mesleki ve Teknik Eğitim alanındaki gelişmeler açısından da önemlidir.

Eğitim, genel ve yaygın olarak kabul gören şekliyle "bireyin davranışlarında kendi yaşantıları yoluyla ve kasıtlı olarak istendik değişim meydana getirme süreci" olarak tanımlanmaktadır. Burada ifade edilen istendik değişim, eğitimin belli bir politikaya dayandırıldığını ortaya koyar. Bu durumda eğitim politikası ile hükümetler gelecekte var olmasını istedikleri bireylerin eğitimlerine kendi eğitim politikaları çerçevesinde etki yapmak istemektedirler. (Yıldız & Yıldız, 2016). Mesleki ve Teknik Eğitim; bireyi iş piyasasının ihtiyaçları doğrultusunda teorik ve pratik yönden donatmayı, istihdamı ve hayata hazırlamayı amaçlar. Mesleki ve teknik eğitim genellikle örgün-eğitim ve yaygın-eğitim olarak yapılanmıştır (Ekşioğlu & Taşpınar, 2019). Günümüzde, Türkiye'de mesleki ve teknik eğitim; örgün olarak mesleki ve teknik ortaöğretim kurumlarını, mesleki eğitim merkezlerinde çıraklık, kalfalık ve ustalık eğitimini, halk eğitim merkezlerine bağlı yaygın eğitim kurslarını ve yükseköğretimde ön lisans ve lisans programlarını kapsamaktadır.

Eğitim tarihine bakıldığında Osmanlı İmparatorluğu'nda, halkın büyük çoğunluğunun klasik okul eğitiminden faydalanamadığını, yeniçeri ocağı, esnaf loncaları, ahi birlikleri, tekkeler ve zaviyeler gibi kendilerine has eğitimi çevresinde bulunanlara uygulayan bir sistemin söz konusu olduğu görülmektedir. 19. yüzyıl ortalarına değin, İmparatorluğun eğitim kuruluşları, mahalle ya da sıbyan mektepleri, medreselerle, saray okulları olan Enderun mektebinden oluşmaktadır. İlköğretim gereksinmesini karşılayan sıbyan mekteplerinin ilkokul çağındaki kız-erkek çocukların birlikte eğitim gördükleri vakıf kurumları olduğu yine mahalle mekteplerinin çevre halkının elbirliği ile yaşatılan, eğitimi dine dayalı, daha çok okuyup yazma öğreten kurulaşlar olduğu bilinmektedir. Tanzimat'tan sonraki yıllarda özellikle II. Meşrutiyet dönemlerinde eğitim alanında önemli gelişmeler olmuştur. Niceliği azımsanmayacak oranda rüştiye, idadi ve sultaniler gibi ortaöğretim ve çeşitli yükseköğrenim kurumları açılmıştır (Akyüz, 2001). Osmanlı'da mesleki eğitim ise 19. yüzyıla kadar Ahilik ve Lonca sistemi içerisinde "çıraklık" eğitimi olarak yürütülmüştür. Kaynaklardan, Cumhuriyet'ten önce meslek öğretimi amacıyla "ıslahane" adı altında çeşitli sanat okulları ve sonrasında sanayi mektepleri kurulmuş olmasına rağmen, mesleki eğitimin genel eğitimin dışında ve 1927' ye kadar il ve belediye idareleri tarafından kurulmuş ve yönlendirilmiş olduğu anlaşılmaktadır (Akyüz, 2001).

1840'lardan başlayarak Osmanlı Devleti'nde ekonomik geri kalmışlığı düzeltmek için açılan kamuya ait ve özel iş yerlerinde çalışabilecek nitelikli işçilerin eksik olması nedeniyle çağın

gerekliliklerine uygun şekilde işgücü yetiştirmeyi amaçlayan mesleki eğitim okullarının kurulmasına yönelik olarak bir mesleki eğitim hamlesi başlatıldığı ve çok çeşitli meslek okulları açıldığı kaynaklarda yer almaktadır. Mesleki ve teknik eğitim, Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinin de önceliklerinden biri olmuştur (Yıldırım & Şahin, 2015). Cumhuriyet dönemi eğitim sisteminin oluşmasında etkili olan dört temel faktörden söz edilmektedir. Bunlar:

1. Atatürk'ün görüşleri,
2. Türk milli eğitimini yeniden yapılandıran yasal düzenlemeler,
3. Cumhuriyet Halk Partisi ve hükümetlerin programları,
4. Milli eğitim şuralarına öncülük eden kongre ve heyetlerin kararları olarak belirtilmektedir (Öztürk, 2017).

Atatürk'ün yeni Türk milli eğitimi ve bu eğitimin temel ilkelerine dair görüşlerini Süleyman Bozdemir üç temel esasta toplamıştır: Ulusal Eğitim, Laik Eğitim ve Pozitivist Eğitim (Bozdemir, 1998). Atatürk döneminin bütün sosyal politikalarının temeli ve hedefinde eğitimin çok önemli bir yer tuttuğu görülür Atatürk'ün, yeni Türk devletinin eğitiminde, laiklik, modernleşme, milliyetçilik ve demokrasi unsurlarına oldukça önem verdiği görülmektedir.

Atatürk, Türk milletini eğitimsizlikten kurtarma mücadelesinde milletin yeteneklerine güvenmiş ve bu inancını şu sözleriyle ifade etmiştir: "*Ben milletin vicdanında ve geleceğinde hissettiğim büyük gelişme kabiliyetini, bir milli sır gibi vicdanımda taşıyarak, yavaş yavaş bütün bir topluma uygulatmak mecburiyetinde idim*" (Nutuk,2012).

19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıktığı günden itibaren, savaşın en çetin ve buhranlı günlerinde bile eğitimle ilgili hedeflerine ulaşmak için çalışmalar yapmıştır. Erzurum ve Sivas Kongreleri dönemlerinde bile devam eden eğitimle ilgili düşünceleri, TBMM çatısı altında detaylı bir şekilde ele alınacaktır. (Göksel, 1985).

1. Atatürk Dönemi Hükümetleri Eğitim Politikaları (1920-1938)

TBMM'nin açılışından sonra kurulan ilk hükümet, Mustafa Kemal Paşa'nın İcra Vekilleri Heyeti başkanlığını yaptığı, Mustafa Kemal Paşa Hükümeti'dir (Kodal, 2023). 4 Mayıs 1920'de Maarif Vekaleti'ne atanan Sinop Milletvekili Rıza Nur Bey, tarafından okunan hükümet programında eğitimle ilgili şunlar ifade etmektedir:

"Maarif islerindeki gayemiz; çocuklarımıza verilecek terbiyeyi her manasiyle dinî ve millî bir hale koymak ve onları cidal hayatta muvaffak kılacak, istinatgahlarını kendi nefislerinde

bulduracak kudreti tesebbüs ve itimadı nefs gibi seciyeler verecek, müstahsal bir fikir ve şuur uyandıracak bir derece-i âliye'ye isal eylemek, tedrisat-ı resmiyeyi bütün mekteplerimizi en ilmî en asrî olan bu esasatla kavaid-i sıhhiye dairesinde yeniden tanzim ve programlarını ıslah etmek, mizacı millete ye şeraiti cografiye ve iklimiyemize, ananatı tarihiye ve içtimaiyemize muvafık ilmî ders kitapları meydana getirmek, halk kütlesinden lûgatleri toplayarak dilimizin kâmusunu yapmak, bizde ruhu milliyi nemalandıracak tasarı tarihiye, edebiye ve içtimaiyeyi erbabına yazdırmak, asarı atika-i milliyeyi tescil ve muhafaza eylemek, garp ve şarkın müellefatı ilmiye ve fenniyesini dilimize tercüme ettirmek, hasılı bir milletin hıfzı hayat ve mevcudiyeti için en mühim amil olan maarif umuruna dikkat ve gayreti mahsusa ile çalısmaktır. Bugün ise ilk isimiz mekâtibi mevcudeyi hüsnü idare etmektir" (TBMM, 2013).

Bu konuşmada; eğitimin dini ve milli değerleri içermesi, özgüven ve girişimcilik, yüksek fikir ve şuur aşılanması, eğitim sistemi reform, uygun ders kitapları, dil ve sözlük çalışmaları, milli ruhu canlandıracak eserler ve milli eserlerin korunması, çeviri çalışmaları, maarifin önemi gibi noktalara değinilmektedir. Bu hususların yanı sıra aynı zamanda var olan okulların iyi bir şekilde yönetilmesinin önemi vurgulanmıştır. II. ve III. İcra Vekilleri Heyeti dönemlerinde de ilk İcra Vekilleri Heyeti hükümetinin programı çerçevesinde eğitim politikasının devam ettirildiği söylenilebilir (Kodal, 2023).

İstiklal Mücadelesi zaferle sonlanmış, Lozan Barış Antlaşması kabul edilmiş, Ankara merkezli yeni Türk devleti dünyaca tanınmıştır. Bunların gerçekleşmesinde iş başında olan III. İcra Vekilleri Heyeti'nin ardından İsmail Safa (Özler) Bey, Maarif Vekili olarak görev yaptığı IV. İcra Vekilleri Heyeti Hükümeti olarak TBMM'ye Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın fikirlerinin etkili olduğu yeni bir hükümet programı sunmuştur. Programın oluşturulmasında, bir önceki İcra Vekilleri Heyeti'nde de görev yapan İsmail Safa Bey tarafından Mustafa Kemal Paşa'nın onayını aldıktan sonra, yayınlanan Misak-ı Maarif temel alınmıştır (Kodal, 2023). IV. İcra Vekilleri Heyeti başkanı Ali Fethi Bey tarafından okunan hükümet programının başında gelen öncelikli konular savaştan yeni çıkmış ülkenin, ekonomik zorluklarını aşmak olmakla birlikte eğitim öğretim politikasını belirleme ve bu alanda yapılacak işlere de programda detaylı bir şekilde yer verilmiştir (TBMM, 2013). Programda yer alan politika, hedefler ve yapılacak çalışmalar şu şekilde özetlenebilir:

*Eğitim siyaseti, genel ve ortak terbiyede birlik ve mesleki terbiyede uzmanlaşma ilkelerine dayanacaktır. Eğitimin terbiyevi görevlerinden ilki çocukların eğitim ve öğretimi, ikincisi halkın eğitim ve öğretimi, üçüncüsü ise millî seçkinlerin yetişmesi için gerekli araçların hazırlanması ve

teminidir. Çocukların eğitim ve öğretimi okullar aracılığıyla sağlanacak; okulların çağdaş gelişmelere ayak uydurabilmesi için öğretmenlerin daha iyi yetiştirilmesine, tatil zamanlarında açılacak kurslarla bilgilerini genişletmelerine, okul binalarının ıslahına ve ders araçlarının tamamlanmasına özen gösterilecektir. Halkın eğitim ve öğretimi için gece dersleri ve çırak okulları kurulacak, halkın diline ve ihtiyacına uygun kitaplar yazdırılarak basılacak ve ülkenin her köşesine dağıtılacaktır. Millî seçkinlerin yetişmesi için yetenekli ve kabiliyetli olup ailesinin maddi gücü yetersiz olan gençler, orta ve yüksek okullarda özel olarak desteklenecek; uzmanlık kazanmaları için Avrupa'daki eğitim merkezlerine gönderileceklerdir. Bilimsel dalların, özellikle insani ve toplumsal esaslara dair temel kitaplar tercüme edilip basılarak dağıtılacaktır.

*Hükümet, eğitimin tüm aşamalarının en üst seviyede gelişmesini sağlamak için aynı önemi verecektir. Yani ilkokullarla lise ve liselerin, üniversitenin ve yüksek meslek okullarının paralel olarak gelişmesine özen gösterilecek; ilköğretim öğretmen okulları ve liselere öğretmen yetiştirmek ve çeşitli bölgelerde ehil ilköğretim müfettişleri yetiştirmek için orta öğretmen okulları açılacak, yüksek öğretmen okulu öğrencilerinin ayrıca mesleki bilgi edinmeleri ve uygulama yapmaları sağlanacaktır.

*Milli Eğitim Bakanlığı, bu yıldan itibaren ülkenin belirli noktalarında öğretmen okulları ve tam devreli liseler açarak ve her türlü araçlarla donatarak güçlü eğitim merkezleri kuracaktır. Eğitim araçlarını temin etmek için Avrupa'ya üç kişilik bir heyet gönderilmiştir. Ders araçlarının ülkemizde üretilebilmesi için uygun merkezlerden birinde düzenli bir okul müzesi ve bu müzeye bağlı bir imalathane oluşturulacaktır.

*Eğitim teşkilatı, milletin her ferdine yetenek ve kabiliyetini en üst seviyede geliştirecek yolu açık bırakacak; olağanüstü yetenek ve kabiliyetini ispat eden yoksul çocukların en yüksek eğitimi takip edebilmesi için hükümet destek sağlayacaktır. Bu yıldan itibaren liselere kabul edilecek parasız yatılı öğrencilerin yarışma yöntemiyle ülkenin çeşitli bölgelerinden seçilerek kabulüne başlanmıştır. Bu tür öğrencilerden üniversite ve yüksek okul eğitimini takip edecekler için İstanbul'da bir öğrenci yurdu açılması düşünülmektedir.

*Bireyin bedensel, zihinsel kabiliyetleri gibi ahlaki ve toplumsal kabiliyetleri de geliştirilecektir. Bu amaca ulaşmak için bir beden eğitimi öğretmen okulu açılacak, izcilik teşkilatına özel önem verilecek, programlar ve okulların teşkilatı yavaş yavaş toplumsal esaslara uygun hale getirilecektir.

*İlköğretim, milletin tüm bireylerine genel eğitimle birlikte uygulamalı mesleklere yönelik bir eğitim de sağlayacaktır. Uygun merkezlerde altı yıllık ilköğretimden sonra tarım, sanayi ve ticarete yönelik iki yıllık tamamlayıcı sınıflar açılarak yükseköğrenim göremeyen gençlerin bu sınıflara devam etmeleri zorunlu kılınacaktır.

*İlköğretimin zorunluluğu yaygınlaştırılacaktır.

*Kadınların eğitimine de erkeklerin eğitimi kadar önem verilecektir. Bu amaçla çeşitli merkezlerde ileri düzeyde öğretmen okulları ve kız liseleri açılmaya başlanmıştır. Zamanla kız sanat okulları da açılacaktır.

*Millî kültür teşkilatına özel önem verilecek; eğitim ve öğretim, millî kültüre ve çağdaş uygarlığa dayalı olacaktır. Milli Eğitim Bakanlığı'ndaki Kültür Müdürlüğü genişletilerek çeşitli yerlerde araştırmalara başlanacak, uygun bölgelerde millî müzeler oluşturulacak; millî eserlerin toplanması ve derlenmesine, millî sanat ve endüstrinin gelişmesine ve ilerlemesine çalışılacaktır.

*Öğretmenliğin özel bir meslek haline getirilmesi ve kadrolarının birleştirilmesi hakkındaki tasarı Yüce Meclis'e sunulmuştur.

*Milli Eğitim Bakanlığı'nın ıslahat ve faaliyetlerinde takip edeceği bilimsel ilkeleri belirleme görevi olan bir bilimsel kurul bulunacaktır (TBMM, 2013).

Programda yer alan eğitimle ilgili bu maddelerin daha sonraki çalışmalarda da temel alındığı görülmektedir. Yedinci madde de mesleki eğitime değinilmiş olup dokuzuncu madde de kadınların tahsili ve kız sanayi liselerinden söz edilmesi oldukça önemlidir. Bu politikalar, eğitim sisteminin kalitesini artırmayı ve toplumun tüm kesimlerinin gelişimine katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

29 Ekim 1923'te Cumhuriyetin ilanıyla birlikte, hükümet sisteminde önemli değişikliklere gidilmiş ve meclis hükümeti yerine kabine sistemi benimsenmiştir. Atatürk'ün Cumhurbaşkanı olarak seçilmesinden sonra, İsmet Paşa tarafından kurulan Cumhuriyet döneminin ilk hükümeti döneminde ve II. İnönü Hükümetinde Misak-ı Maarif ve Tevhid-i Tedrisat Kanunu bağlamındaki anlayış ile eğitim politikaları devam etmiştir (Kodal, 2023).

Ali Fethi Okyar'ın yeni hükümet programında eğitimle ilgili olarak, Tevhid-i Tedrisat esaslarının kabul edilmesinin önemi, eğitim alanında istikrar sağlanması ve gençlerin hayata hazırlanması hedeflenmiştir. Halkın eğitime gösterdiği ilgiyi karşılamak için öğretmen eksikliklerinin giderilmesi ve okulların programlarının ve okul teşkilatının istikrarının korunması üzerinde durulmuştur (Kodal, 2023).

III. İnönü Hükümeti, özellikle iç güvenliği öncelikli tuttuğu ve hızlı bir şekilde kurulduğu için, TBMM'ye çok kısa bir program sunmuştur.

İsmet Paşa program ile ilgili şunları söylemiştir. *"Hükümetin siyaseti umumiyesi malûmdur. Hariciyede ecnebi devletlerle hüsnü münasebetin muhafazası, ahden muallak bulunan mesailin hüsnü intacı, nafia, ziraat ve sıhhati memleket tedabirinin ehemmiyeti mahsusa ile inkisaf ettirilmesi ve cumhuriyetin feyyaz ve ıslâhkâr mesaisinin maliyede, ticarette, maarifte ve adliyede devamıdır*" (TBMM, 2013). Sözlerinden anlaşıldığı gibi Cumhuriyet ilkelerinin temel alındığı Tevhid-i Tedrisât Kanunu bağlamında politikalara ve çalışmalara devam edilecektir.

IV. İnönü Hükümetinde ve V. İnönü Hükümeti programında eğitim politikasında temelde bir değişiklik olmayıp takip edilecek eğitim politikasına ilişkin "*Maarif siyasetimizde mesleki tahsil ve ihtisas, az masrafla çok netice arayan amelî bir mahiyet, mekteplerimizi her türlü menfi tesirattan münezzeh, ahlâk ve intizam cephelerini bilhassa ehemmiyetli tutan bir zihniyet ve yeni bir kuvvetle devam edeceğiz."* İfadelerinin kullanıldığı görülmektedir (TBMM, 2013).

VI. İnönü Hükümetinde, İsmet İnönü tarafından yeni hükümet programı Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde okunmuştur. Programda eğitim politikası ve yapılacak işlere "*Maarifte gayelerimizin temini için az masrafla çok okutabilmek usullerinin tatbikinde bilhassa mesai sarfetmek kararındayız." ifadeleri yer almaktadır*" (TBMM, 2013).

VII. İnönü Hükümetinin program görüşmelerinin yapıldığı Meclis konuşmalarında yeni söylemlerin yer almadığı böylece önceki dönemlerde ifade edilen Misak-ı Maarif ve Tevhid-i Tedrisat Kanunu ve Atatürk'ün ilkeleri bağlamında temel eğitim politikasını sürdürdüğü görülmektedir (Kodal, 2023). Atatürk döneminin son hükümet programı Atatürk'ün son başbakanı Celal Bayar tarafından mecliste okunmuştur. Celal Bayar, yaptığı konuşmasında eğitim alanından söz ederken "milli kültür" den bahsetmiş ve milli eğitimde takip edilecek politikalar ve yapılacak çalışmalara yer vermiştir. Hükümet programının eğitimle ilgili kısmı, milli kültürün gelişimi üzerine odaklanmaktadır. İlköğretimin ve öğretmen yetiştirmenin önemine vurgu yaparak, genç neslin karakter gelişimine önem verilmesi ifade edilmektedir. Mesleki eğitimin ise, gençleri hayata hazırlamak için önemli olduğu vurgulanmakta ve çeşitli meslek dallarına yönelik eğitimlerin milli eğitim sisteminin bel kemiği olacağı belirtilmektedir. Yükseköğretime de değinen Bayar, Ankara Üniversitesi'nin kurulacağını belirtirken ortaokul ve liselere verilen önemi de belirtmektedir. Tarih ve dil araştırmalarına ve eğitimine özel önem vereceklerini ifade etmektedir. Avrupa'nın ilim ve sanat merkezlerine öğrenci gönderecekleri ve uzmanları Türkiye'ye çekmeye çalışacaklarını anlatmaktadır. Devlet okullarının hem nicelik hem de nitelik açısından yüksek standartlara

ulaştırılmasını hedeflediklerini dile getirmektedir. Türk kültürünü ve bu güzel dilin doğru kullanımını teşvik edeceklerini, modern teknolojinin sanata ve kültüre olan katkılarını ve Güzel Sanatlar Akademisi'nin reformunu sürdüreceklerini dile getirmektedir. Sporun da milli kültürün bir parçası olduğunu ifade etmekte, Türk vatandaşlarının hem zihinsel hem de bedensel olarak sağlıklı ve güçlü yetiştirilmesinin önemine değinmektedir (TBMM, 2013).

2. Atatürk Dönemi Eğitim Politikalarına Yön Veren Temel Yasalar

Atatürk dönemi eğitim politikalarına yön veren temel yasalar şunlardır:

- *"Tevhid-i Tedrisat Kanunu /430/03.03.1924".*
- *"Orta Tedrisat Muallimleri Kanunu /439/13.03.1924."*
- *"Maarif Teşkilâtına Dair Kanun /789/03.04.1926."*
- *"İlk Mektep Muallim ve Vazifeleri Hakkında Kanun /842/02.06.1926."*
- *"Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun /1353/01.11.1928."*
- *"İstanbul Darülfünunu'nun İlgasına ve Maarif Vekaletince Yeni Bir Üniversite Kuruluşuna Dair Kanun /2252/06.06.1933."*
- *"Maarif Vekaleti Merkez Teşkilâtı ve Vazifeleri Hakkında Kanun/2287/22.06.1933."*
- *"Köy Eğitmenleri Kanunu /3238/24.06.1937"* (Hesapçıoğlu, 2013).

3. Atatürk Dönemi Yeni Müfredat Programları

Atatürk dönemi yeni müfredat programları şunlardır:

- *"1924 İlk Mektep Müfredat Programı."*
- *"1924 Ortaöğretim Programı."*
- *"1926 İlk Mektep Müfredat Programı."*
- *"1929 İlk Mektepler Talimatnamesi"*
- *"1930 Köy Mektepleri Müfredat Programı."*
- *"1931 Ortaöğretim Programı."*
- *"1934 Ortaöğretim Programı."*
- *"1938 Ortaöğretim Programı"* (Hesapçıoğlu, 2013).

4. Cumhuriyet'in Eğitim Politikalarını Etkileyen Önemli Gelişmeler

4.1. Maarif Kongresi (15-20 Temmuz 1921)

Atatürk, Sakarya Savaşı öncesinde kritik bir dönemde Ankara'da Maarif Kongresi'ni toplayarak, yeni Türkiye'nin eğitim politikasını bir kez daha ortaya koymuştur. Eğitime ve öğretmenlere olan güçlü inancının önemli bir yansıması olarak Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden

gelen 250'den fazla kadın ve erkek eğitimcinin yer aldığı kongreyi açmış, öğretmenlerin teker teker elini sıkmıştır (Akyüz, 2001). Kongrenin açış konuşmasında Atatürk'ün değindiği noktaların en önemlisi milli bir eğitimin tesis edilmesi vurgusudur. Atatürk bu konuşmasında: Çocukların ve gençlerin yetiştirilmesi noktasında onlara özellikle, varlıklarını, haklarını ve birliğini tehdit eden, tüm yabancı unsurlarla mücadele etmeleri gerektiğinin öğretilmesini ifade etmektedir (Söylev ve Demeçler, 2006).

Maarif Kongresi'nde ele alınan bir diğer önemli konunun, meslek dersleri programı olduğu görülmektedir. Bu kapsamda, daha önce diğer ülkelerin programlarından alınan meslek derslerinin, ülkemizin şartlarına uygun bir şekilde düzenlenmesi üzerinde görüşülmüştür. Konuyla ilgili olarak söz alan Darü'l-muallimat Müdiresi, kız mekteplerinin programlarına eklenmesi gereken derslerin, kızların ev kadını olabilmeleri için gerekli olan pratik becerilere odaklanması gerektiğini vurgulamıştır. Kongre'nin sonunda, Hamdullah Suphi Bey tarafından tedrisat-ı iptidai ve meslek dersleri programıyla ilgili gün boyunca yapılan müzakerelerin Kongre'nin oylamasına sunulması talep edilmiş ve oylama sonucunda büyük bir çoğunlukla kabul edilmiştir. Kongre toplandığı dönemde çok ses getirmiş ancak savaş şartları nedeniyle çalışmaları kısa sürmüştür.

Kongrede tartışılan ilk ve ortaöğretim programları, köy öğretmeni yetiştirilmesi gibi konularda kesin bir karara varılamadığı anlaşılmaktadır. Savaş yıllarında eğitim konularının ele alınması ve eğitimde yapılacak yeniliklerin tartışılması, gelecek için atılan büyük bir adım olarak kabul edilmiştir. Eğitimdeki eksikliklerin belirlenmesi, modern öğretmenlerin yetiştirilmesi, çağdaş eğitim gereklilikleri gibi konular, Kongre süresince tartışılmış olup alınan kararlarla daha sonra yapılacak yeniliklere bir temel oluşturulmuştur (Karakütük, 2021).

4.2. Misak-ı Maarif (8 Mart 1923)

Mustafa Kemal Paşa'nın, teşvikleriyle Türk eğitiminin ilkelerini ifade eden ilk genelge Maarif Vekâleti tarafından hazırlanarak Misak-ı Maarif adıyla İsmail Safa Özler tarafından yayınlanmıştır. Bu genelge, Cumhuriyet'in kuruluşuna Türkiye Cumhuriyeti'nin eğitim politikalarının şekillenmesinde önemli bir rol oynamış ve günümüzde de eğitim sistemimizin temel ilkelerini belirlemiştir. Genelgede, eğitim ve öğretimin amaçları, eğitim kurumlarından beklenenler, 1923 yılında uygulanacak program, öğretmen okulu bölgeleri, ortaöğretim programları, öğretmenlerin refah seviyesinin arttırılması, okulların durumu, dil dersleri ve telif ve tercüme konuları üzerinde detaylı bilgiler yer almaktadır. Cumhuriyeti kuran kadro, siyasi

bağımsızlık için Misak-ı Milli, ekonomik bağımsızlık için Misak-ı İktisadi ve eğitim-kültür bağımsızlığı için ise Misak-ı Maarif ilkelerine bağlı olarak kararlar almıştır. Bağımsız, çağdaş bir eğitim sistemi kurma çalışmalarında Misak-ı Maarif etkili olmuş, Tevhid-i Tedrisat Kanununa ve Atatürk dönemi hükümet programlarına kaynaklık etmiştir (Kodal, 2023).

4.3. Tevhid-i Tedrisat Kanunu (3 Mart 1924)

Eğitim alanında bu yılarda yapılan en önemli reformlardan birisi eğitimde millilik, modernlik ve laiklik esaslarının başarıyla uygulanabilmesi için Tevhid-i Tedrisat Kanunu olmuştur. Çünkü; Tevhid-i Tedrisat eğitim ve öğretimin birleştirilesi temel unsur olup, eğitim faaliyetlerinin bütünüyle devletin elinde olması demektir.

Atatürk, TBMM'nin İkinci Dönem Birinci Toplanma Yılı'nda (1 Mart 1924) yaptığı açış konuşmasında şu şekilde vurgu yapmıştır:

"…*Milletin genel eğiliminde tesbit edilen eğitim ve öğretimin birleştirilmesi ilkesinin bir an önce uygulanması gerektiğini gözlemliyoruz. Bu yolda gecikmenin zararları ve bu yolda istekli olmanın ciddi ve derin sonuçları acele olarak vereceğiniz kararınıza esas olmalıdır*…"

Atatürk'ün bu sözünün ardından Tevhid-i Tedrisat Kanunu çıkarılarak eğitim ve öğretim alanında birleşme görülmektedir (Okur, 2010). Kanunun maddeleri özetle şunları içermektedir: Türkiye'deki tüm eğitim kurumları Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı hale getirilmiştir. Şer'iye ve Evkaf Vekâleti tarafından yönetilen tüm medrese ve mektepler Milli Eğitim Bakanlığı'na devredilmiştir. Şer'iye ve Evkaf Vekâleti bütçesinden alınan kaynaklar, eğitim bütçesine aktarılmıştır. Milli Eğitim Bakanlığı, Darülfünun'da bir ilahiyat fakültesi kurarak dini eğitim için özel okullar açmıştır. Askeri okullar, sağlık okulları dahil olmak üzere tüm eğitim kurumları Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlanmıştır. Bu kanunla birlikte, farklı teşkilatlanması olan eğitim kurumlarının birleştirilmesiyle Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlanması sağlanmış ve milli kültürün gelişimi, Cumhuriyetin ideallerinin gerçekleştirilmesi ve eski eğitim kurumlarının tasfiyesi gibi önemli hedefler belirlenmiştir. Ayrıca, yabancı okulların denetlenmesiyle eğitimde daha kontrollü bir ortam oluşturulmuştur (Okur, 2010).

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun çıkarılması, eğitimde gerçekleştirilen diğer reformlara alt yapı sağlamıştır. Kanun, öğretim birliğini temel alarak müfredatların hazırlanması ve eğitim teşkilatlarının düzenlenmesi zorunluluğunu getirmiştir. Bu çerçevede, çeşitli yasal düzenlemeler yapılarak yeni öğretim programları, ders planları ve öğretmenlerin statülerini belirleyen çeşitli düzenlemeler hayata geçirilmiştir. Tevhid-i Tedrisat Kanunu sonrasında laiklik ilkesi gereğince hükümet, ülkedeki tüm yabancı okullara din esaslarına dayanan eğitimi ve din propagandasını

yasakladığını bildirmiştir. Bu kurala uymayan yabancı okullar kapatılmıştır. Bu bağlamda, Tevhid-i Tedrisat Kanunu eğitim alanında gerçekleştirilen radikal bir reform olarak değerlendirilmektedir (Dinç, 1999).

4.4. Heyet-i İlmiye Toplantıları (1923,1924,1925)

Burada hükümetlerin eğitim politikalarının oluşturulmasına önemli katkısı nedeniyle Heyet-i İlmiye toplantılarından da bahsetmek yerinde olur. Bu toplantılar 1939 yılından itibaren toplanacak olan milli eğitim şuralarının temelini oluşturmuştur.

4.4.1. I. Heyet-i İlmiye (15 Temmuz 1923)

I. Heyet-i İlmiye Toplantısı eğitim-öğretimin millileştirilmesi ve modernleştirilmesine doğru atılan önemli adımlardan biridir. Milli Eğitim Bakanı İsmail Safa Bey başkanlığında toplanan ve bir ay süren kongre çalışmalarında, eğitimin icraat programı, milli kültür, önemli başvuru kitaplarının Türkçe'ye çevrilmesi, milli sözlük ve dilbilgisi, milli müzik, dil ve edebiyat, milli tarih kitaplığı, milli tarih ve coğrafya enstitüleri, milli arşiv, milli müze, etnografya müzesi, Ankara'da yüksek dereceli dersler verilmesi, ilkokul programında değişiklikler, ilkokuldan sonra hayata hazırlık programı, öğretmen okullarının programlarında değişiklik, sultanilerde öğretim süresi ve isim ve yapı değişikliği, Teftiş Kurulu Nizamnamesi, Eski Eserler Nizamnamesi, İstanbul Darülmuallimin ve Darülmuallimat okullarında yüksek kısım açılması gibi önemli konularda kararlar alınmıştır (Okur, 2010) Bu kararlar, Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki uygulama ve politikalara önemli bir örnektir. Milli Eğitim Bakanı İsmail Safa Bey, I. Heyet-i İlmiye toplantısından sonra yukarıda yer verilen "Misak-ı Maarif" genelgesini yayınlamıştır.

4.4.2. II. Heyet-i İlmiye (23 Nisan 1924)

Maarif Vekili Vasıf Bey (Çınar) başkanlığında İkinci Heyet-i İlmiye toplantısı yapılmıştır. Yapılan toplantıda Maarif Vekâleti, çeşitli konular ve sorunlar karşısında izlenmesi gereken politikaları belirlemek amacıyla Türkiye'nin önde gelen eğitim, bilim ve kültür insanlarının görüşlerine başvurmuştur. İkinci Heyet-i İlmiye'nin komisyon çalışmaları sonucunda alınan kararlar şu şekilde ifade edilebilir: Ortaokul ve lisenin ayrılması öğrenim süresinin altı yıl olarak belirlenmesi ve bu sürenin iki devre şeklinde ve üçer yıl olması, öğretmen okullarının öğrenim süresinin dört seneden beş seneye çıkarılması, ortaokul, lise ve öğretmen okulu programlarının genişletilip sosyoloji derslerinin eklenmesi, ilkokul öğretim programlarının geliştirilmesi ve ders

kitaplarının yazdırılması. Bu kararların büyük bir kısmı Maarif Vekili Vasıf Bey tarafından uygulamaya konulmuştur (Okur, 2010).

4.4.3. III. Heyet-i İlmiye (26 Aralık 1925)

Maarif Vekili Mustafa Necati Uğural'ın başkanlığında toplanan Üçüncü Heyet-i İlmiye'de kısaca, bütçeden maarife ayrılan paraların en verimli şekilde kullanılması, okulların, tüm çocukları kabul edebilecek kapasiteye genişletilmesi, liselerin belirli merkezlerde yapılması ve zamanla sayılarının arttırılması, yatılı olmayan okullarda karma eğitim uygulanması, stajyer öğretmenlerin mesleki eğitimi, öğretmenlerin terfi süreçlerine yönelik yasal temellerin oluşturulması, "Milli Talim ve Terbiye Dairesi" nin kurulması konuları konuşulan önemli konular arasındadır. Üçüncü Heyet-i İlmiye toplantısının sonuçları oldukça olumlu olmuştur. Üçüncü Heyet-i İlmiye'nin kararları 22 Mart 1926 tarihinde kabul edilen 789 sayılı "Maarif Teşkilatı Hakkında Kanun" olarak adlandırılan ve Milli Eğitim teşkilatlanmasında önemli düzenlemeleri içeren kanunun çıkarılmasında etkili olmuştur. Ayrıca, "Dil Heyeti" ve "Talim ve Terbiye Dairesi" oluşturularak önemli bir kurumsal eksiklik giderilmiştir (Okur, 2010).

4.5. Yeni Türk Harflerinin Kabulü (1 Kasım 1928)

Cumhuriyet'in kurulduğu yıl itibariyle Türkiye nüfusu 11-12 milyondur ve nüfusun %10'u, kadınların sadece %3'ü okuryazardır (Karagözoğlu,1985). Okul, öğrenci ve öğretmen sayıları ile ilgili veriler ise Tablo. 1'deki gibidir.

Tablo 1. 1923-1924 Okul, Öğrenci, Öğretmen Sayıları

(Karagözoğlu, 1985)

	İlkokul	Ortaokul	Lise	Meslek Okulu	Yükseköğretim	Toplam
Okul Sayısı	4.894	72	23	64	9	5.062
Öğrenci Sayısı	341.941	5.905	1.241	6.547	2.914	358.548
Öğretmen ve Öğretim Üyesi Sayısı Toplam						11.918

1928 yılına kadarki sürece bakıldığında eğitimle ilgili kongrelerin düzenlendiği, yurt dışından uzmanların getirildiği ve Avrupa ülkelerine öğrencilerin gönderildiği bu dönemde gerçekleştirilen eğitim- öğretimi ilgilendiren radikal reformlardan birisi de eski Alfabenin kaldırılmasına karar verilmesidir. Atatürk, gazetecilere mektuplar göndermek, konuşmalar yapmak

gibi ön hazırlıklara başlamıştır. Atatürk'ün yeni Türk harflerinin halka hızlı bir şekilde öğretilmesi için çalışmalara başlayarak bu devrimi yasalaştırmadan önce halka anlatmak ve halkın desteğini almak için yurdun çeşitli yörelerine uzun yurt gezilerine çıktığı görülmektedir. 1 Kasım 1928 tarih ve 1353 sayı ile "Yeni Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun" kabul edilmiştir. Bu kanunla birlikte, 1.1.1929 tarihinden başlanarak Haziran 1929'a kadar yazışmaların ve işlemlerin yeni Türk alfabesine dönüştürülmesi kararlaştırılmıştır. Bütün okullarda Türkçe öğretimde yeni Türk harflerinin kullanılması ve eski harflerle yazılmış kitapların öğretimden kaldırılması uygulaması da yine aynı yıl içinde başlatılmıştır (Dinç, 1999). Bakanlar kurulunca çıkarılan 51 maddelik "Millet Mektebi Teşkilatına Dair Talimname" (11 Kasım 1928) ile Gazi Mustafa Kemal Atatürk, Başöğretmen olarak kabul edilmiş ve ilk defa kitlesel bir eğitim seferberliği başlatılmıştır. Yönetmelikte, 15 ile 45 yaş arası kadın, erkek okula gitmemiş tüm vatandaşlar, millet mektebinin öğrencisi sayılmıştır. Aynı uygulama ordu tarafından kışlalarda başlatılmıştır. Millet mekteplerinin açıldığı 1928 - 1937 yılları arasında, toplamda iki buçuk milyon vatandaş okuma yazma öğrenmiştir (Okur, 2010).

5. 1923-1938 Atatürk Dönemi Mesleki ve Teknik Eğitim Alanında Yapılan Çalışmalar

5.1. Yabancı Uzmanların Raporları

Mesleki ve teknik eğitimin gelişimine önemli katkılar sağlayan çalışmalardan biri, yabancı eğitim uzmanlarının ülkemize davet edilip hazırladıkları raporlardır. 65 eğitim uzmanı arasından öne çıkan isimler arasında; John Dawey, Alfred Kühne, Ömer Buyse yer almaktadır. Bu uzmanlar, mesleki ve teknik eğitimle ilgili çeşitli konularda çalışmalar yapmışlardır. Raporlarda, Dewey örgütlenme konusuna, Kühne çıraklık eğitimine, diğer uzmanlar ise bütçe, program ve okul nitelikleri gibi konulara odaklanmışlardır. Bu raporlar detaylı incelendiğinde, günümüz mesleki ve teknik eğitim sistemine olan etkilerini daha iyi anlamak mümkündür. Eğitimin dönüşümünde sadece yabancı uzmanların değil, başta Atatürk olmak üzere Ziya Gökalp'in, İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun, İsmail Hakkı Tonguç'un ve Rüştü Uzel'in aktif roller üstlenen bilim adamları arasında yer aldığı görülmektedir (Alkan vd., 1998).

Türkiye'ye ilk getirilen yabancı uzman Amerika Birleşik Devletleri'nden Prof. Dr. John Dewey'dir. İstanbul ve Ankara'da incelemelerde bulunan Dewey, Aralık 1924'te Maarif Vekâleti'ne bir rapor sunmuştur. Raporda, Türk eğitim sisteminin modernleştirilmesi ve çağdaş bir yapıya

kavuşturulması amacıyla çeşitli öneriler arasında mesleki eğitimle ilgili göze çarpan en önemli öneri; gençleri, ilgi, yetenek ve ihtiyaçları doğrultusunda mesleklere hazırlamak için mesleki ortaokulların kurulması ve çeşitli yerlerin ihtiyaçlarına göre ticaret ve ziraat meslek kurslarının açılması şeklindedir. John Dewey'in ayrılmasından yaklaşık bir yıl sonra, yine Maarif Vekâleti'nin daveti üzerine gelen uzmanlardan biri de Alman eğitimcilerinden Prof. Dr. Alfred Künhe'dir. Meslek okulları konusunda uzman olan Künhe, İstanbul, Ankara, Bursa, İzmir ve Eskişehir'de meslek okullarında incelemelerde bulunduktan sonra verdiği raporda şu önerilerde bulunmuştur: Zorunlu eğitimin uygulanması, ilkokullarda öğrencilerin mesleğe yönelik olarak eğitilmesi ve bu çerçevede el işleri eğitimine önem verilmesi, öğretmenlerin öğrencilerin meslek seçimine rehberlik etmeleri ve yurt dışına öğrenci göndermek işleriyle ilgilenmek üzere "Meslek Müşaveresi Teşkilatı"nın kurulması, meslek okullarına önem verilmesi, özellikle ziraat ve ticaret alanında uygulamalı eğitim verecek okullara önem verilmesi ve geliştirilmesidir (Okur, 2010). Bu öneriler, Türkiye'deki meslek eğitiminin geliştirilmesi ve öğrencilere daha etkili bir şekilde rehberlik edilmesi amacını taşımaktadır.

Maarif Teşkilatının Türkiye'ye getirdiği bir diğer yabancı uzman Prof. Dr. Omer Buyse'dir. Nisan 1927'de Türkiye'ye gelerek ve Ankara, Konya, Eskişehir, Adana, Kütahya, İzmir ve İstanbul'da incelemeler yapan Buyse, her ilin ihtiyaçlarını yerinde tesbit ederek çalışmalarını Haziran 1927'de tamamlayarak hazırladığı raporu Maarif Vekaleti'ne sunmuştur. 1939 yılında Maarif Vekaleti tarafından basılan Omer Buyse' nin "Teknik Öğretim" hakkındaki raporunda yer alan konular özetle şöyle ifade edilebilir: Eğitimin her derecede teknik, genel, medeni ve ahlaki özelliklere sahip olması, mesleki eğitim ile ilgili çalışmalarda o yerdeki meslek kuruluşlarının, sanat ve ticaret gruplarının temsilcilerinin katılacağı komisyonların kurulması, danışmanlık görevi yapacak bu komisyonların kararlarının okulun masraflarını karşılayan kurum veya devletin onayına sunulmasıdır (Okur, 2010).

Erkeklere yönelik meslek eğitiminin örneği olmak üzere Başkent Ankara'da İş Üniversitesi kurulmasını öneren Omer Buyse, aynı şekilde kadınların meslek eğitimi için bir okulun açılmasını da tavsiye etmiştir. Adının "İsmet İnönü Kız Enstitüsü" olmasını teklif eden Buyse, bu okulun amacının genç kızların ve kadınların sanat, ticaret ve modern hayatın gerektirdiği konularda kendilerine gerekli bilgileri vermek olduğunu açıklamıştır. Önerdiği okullardan sadece İsmet Paşa Kız Enstitüsü açılmıştır (Okur, 2010). Bir yandan da Yeni Türk Devleti karşılaştığı ekonomik zorlukları aşmak amacıyla iktisadi çalışmalar da başlatmıştır. 1923'de İzmir iktisat Kongresinin toplanması, devletin ekonomik kalkınmayı gerçekleştirecek strateji ve politikalarını belirleyerek

yeni bir sürecin başlamasına öncülük etmiştir. Bu çerçevede, sanayi mektepleri, bölgelerin ihtiyaçlarına uygun olarak kurulacak ve öğretim, İktisat Vekaleti'nin Sanayi Müdüriyet-i Umumiyesi gibi yetkili bir merkez tarafından uygulamalı ağırlıklı düzenlenecektir. Ayrıca, çırak okulları, ustalık kursları açılacak, uzmanlaşmaları için sanayi mekteplerinden öğrenciler Avrupa'ya gönderilecektir. Buradan anlaşıldığı üzere mesleki teknik eğitim önemli bulunmuş ve bu konu sonraki yıllarda da Cumhuriyetin sanayileşme sürecinde, ele alacağı en önemli konulardan biri olmuştur (Akkutay, 1996).

Atatürk, mesleki ve teknik eğitimin kurulması ve yaygınlaştırılması konusuna özel ilgi göstermiş ve gerekli önlemlerin alınması için ilgilileri yönlendirmiştir. 1923 – 1925 yılları arasında, meslek okullarına özel ziyaretlerde bulunarak, mesleki eğitimin önemini vurgulamıştır. İzmir Mithat Paşa Endüstri Meslek Lisesi'ni üç defa ziyaret etmiştir. 13 Şubat 1923 yılındaki ilk ziyaretlerinde daha çok öğrencinin yetiştirilmesi gerektiğini belirterek ve okulun hatıra defterine şu cümleleri yazmıştır: "*Varmak zorunda olduğumuz düzeye, bugünkü kadar, uzak kalışımızın mühim sebeplerinden biri sanata ve sanatkârlığa gerekli derecede önem verilmemiş olmasıdır*" (Doğan, 2019). Maarif Vekaleti, hem yurt dışından uzmanları Türkiye'ye getirirken, hem de aynı zamanda Avrupa'nın çeşitli ülkelerine ve Amerika'ya öğretmen ve öğrenci göndermiştir. İsveç ve Danimarka'ya el işleri, resim ve pedagoji alanında, İngiltere ve Fransa'ya ise yabancı dil öğretmeni yetiştirmek üzere birçok öğrenci gönderilmiştir. Yurda dönen öğrenciler, Gazi Orta Muallim Mektebinde ve diğer okullarda öğretmen olarak görevlendirilmiştir (Okur, 2010).

Cumhuriyetin ilk yıllarında, çeşitli ülkelerin eğitim sistemleri ve kurumları hakkında bilgi sunan yayın ve ünlü eğitimcilerin eserleri eğitim sistemlerini tanımak amacıyla Türkçe'ye çevrilmiştir. 1923'ten 1928 yılına kadar 47 eser Türkçeye çevrilmiştir (Okur, 2010). 1934–1936 yılları arasında hazırlanan Mesleki Tedrisatın İnkişaf Planı bu yıllardaki önemli gelişmelerden biridir. Bu plan, eğitim ile istihdam kesiminin ortaklaşa çalışması açısından önemli bir adımdır. Planın hazırlanmasında Milli Eğitim Bakanlığı'na ek olarak, Milli Savunma, Tarım, Bayındırlık, Ekonomi bakanlıklarından temsilciler de yer almıştır. Çeşitli çırak ve sanat okulları ile tekniker okulları, mühendis okulları ve gezici köy kurslarının açılmasını öngören bu plan, başarıyla uygulanarak, mesleki ve teknik eğitimin yurt genelinde yayılmasına ve öğrenci, öğretmen ve okul sayılarının hızla artmasına katkı sağlamıştır (Doğan, 2019).

Rüştü Uzel'in liderliğindeki bu komite, Türk Eğitimine büyük katkıda bulunarak en mükemmel teknik öğretim planını hazırlar ve uygular. Sanat okullarına döner sermaye sağlanır ve ilköğretim seviyesindeki öğretmenlerin maaşları Millî Eğitim Bakanlığı tarafından ödenir, bu sayede öğretmenler maaşlarını düzenli olarak alabilirler. Uzel'in teknik öğretim planlaması, yabancı uzmanların başaramadığı kadar gerçekçi ve memleketimizin ihtiyaçlarına uygun bir şekilde tasarlanmıştır. Sanat okulu kurulacak her yerde, Uzel kişisel olarak incelemelerde bulunur ve okula hangi sanayi dalları için derslerin konulacağı, yerel sanatların incelenmesi sonucu karara bağlanır. Yeni okulun giderleri ile yerel sanat ve ticarete katkısı araştırılır. Ayrıca, çevredeki başarılı ustaların sanat okullarında ders vermesi sağlanır. Sanat okullarının teknik donatımını sağlamak adına devlet daireleri büyük ölçüde desteklenir. Bugün hala devam eden sanat okulları uygulaması, Rüştü Uzel'in liderliğindeki bu planlama sayesinde hayata geçirilmiştir (Başgöz, 2010).

Yerli ve yabancı uzmanların eğitim sistemimiz hakkında sunduğu raporlar ve öneriler, Milli Eğitim Bakanlığı tarafından titizlikle değerlendirilmiştir. Yukarıda anlatılan "Bakanlıklar Arası Kurul," yabancı uzmanların sunmuş olduğu raporları inceleyerek, sanayicinin ihtiyaç duyduğu nitelikli eleman talebinin çırak okulları aracılığıyla karşılanması, ayrıca akşam sanat okulları ve kısa süreli kurslar açılması önerilerine yer vermiştir (Akkutay, 1991).

5.2. Mesleki ve Teknik Eğitim Mevzuatında Gelişmeler

1923-1938 döneminde mesleki ve teknik eğitimin geliştirilmesi için bazı yasalar çıkarılmıştır. 1927'de kabul edilen 1052 sayılı yasa ile teknik okulların programları, araç-gereçleri, öğretmen yetiştirme ve istihdam sorumluluğu Milli Eğitim Bakanlığı'na devredilmiştir. Aynı yasa çerçevesinde, bu alandaki okul müdürleri ve öğretmenlerin görüşleri alınarak öğretim süreleri 3–4 yıl iken, ilk iki yılında hazırlayıcı sınıflar olmak üzere ve son üç yılında teknik olarak süre 5 yıla çıkarılmıştır. Yine bu yasaya uygun olarak çıkarılan yönetmelikle aynı yıl 133 öğrenci mesleki okulların öğretmen ihtiyacının karşılanabilmesi için çeşitli Avrupa ülkelerine gönderilmiştir. Okulların ve hizmetlerin gelişmesi sonucunda, bir önemli gelişme de 1933 yılında 2287 sayılı yasa ile Mesleki ve Teknik Öğretim Genel Müdürlüğü kurularak mesleki ve teknik eğitim, merkezi bir örgüte kavuşturularak etkinliğinin artırılması olmuştur. 1867 sayılı yasayla mali yönetiminin ilgili bölgeye dahil olan iller tarafından sağlandığı dokuz bölgede toplanan illerde bölge sanat okulları oluşturulmuştur. 1935 yılından itibaren ise 2765 sayılı yasayla bölge sanat okullarının tüm masrafları devlet tarafından karşılanmaya başlanmıştır (Doğan, 2019).

1933-1938 yılları arasında uygulanmış olan Birinci Beş Yıllık Plan çerçevesinde, daha önce kurulan Sümerbank işletmelerine ek olarak Etibank, Maden Teknik Arama gibi kuruluşların

kurulduğu ve şeker, dokuma, cam, demir-çelik gibi fabrikaların açıldığı gözlemlenmektedir. Mevcut ve planlanan fabrikaların işgücü ihtiyaçlarının karşılanmasının yanı sıra ordunun yeni gelişen ihtiyaçları da mesleki eğitimin ulusal düzeyde güçlendirilmesini zorunlu hale getirmiştir. Bu dönemde, mesleki ve teknik eğitimi güçlendirmek amacıyla örgün eğitim kurumlarına ek olarak, yaygın eğitim olanaklarının da kullanılmaya çalışıldığı görülmektedir. 1938'de çıkarılan 3457 sayılı yasanın 100'den fazla işçi çalıştıran işletmelerin çırak, kalfa ve ustaları yetiştirme, işçilerin bilgilerini geliştirme zorunluluğu getirmesi ise çalışanların becerilerini artırmaya dönük olarak mesleki eğitimde önemli bir adımdır (Somuncu, 2020).

5.3. Mesleki ve Teknik Eğitimle İlgili Açılan Okullar

Mesleki ve Teknik Eğitim Genel Müdürlüğü'nün kurulmasından sonra, öncelikle okulların öğretmen ihtiyacını karşılamak amacıyla çeşitli adımlar atılmıştır. Kız Teknik Öğretmen Okulu (1934-1935 eğitim-öğretim yılı), Erkek Teknik Öğretmen Okulu (1937-1938 eğitim-öğretim yılı) açılmıştır. Bu dönemde öncelikli olarak Ankara, Bursa ve İstanbul'da "Akşam Erkek Sanat Okulları" da faaliyete geçmiştir. (Akyüz, 2001). 1926 yılında faaliyet gösteren meslek okulları (Kılınç, 2013) Tablo.3'de verilmiştir.

Tablo 3. Erkek Sanat Okulları (1926)

(Kılınç, 2013).

Vilayet adı	Okul adı	Kaç sınıf olduğu	Derecesi
Aksaray	Erkek Sanayi Mektebi	3	İlk
Bolu	Erkek Sanayi Mektebi	3	İlk
Urfa	Erkek Sanayi Mektebi	3	Orta
Sivas	Erkek Sanayi Mektebi	4	İlk
İzmir	Erkek Sanayi Mektebi	3	Orta
Konya	Erkek Sanayi Mektebi	4	Orta
İstanbul	Erkek Sanayi Mektebi	4	Orta
Bursa	Erkek Sanayi Mektebi	4	Orta
Diyarbakır	Erkek Sanayi Mektebi	3	İlk
Kütahya	Sanayi ve Ziraiye Yurdu	-	-
Kastamonu	Erkek Sanayi Mektebi	5	İlk

Gümüşhane	Erkek Sanayi Mektebi	5	İlk
Edirne	Erkek Sanayi Mektebi	3	İlk
Ankara	Erkek Sanayi Mektebi	4	İlk
Aydın	Erkek Sanayi Mektebi	3	Orta

Sivas, İzmir, Kastamonu, Konya, İstanbul, Bursa, Edirne, Diyarbakır, Ankara Sanayi Mekteplerinin kuruluşları II. Meşrutiyet dönemindedir. 1923–1924 öğretim yılında milli sınırlarımız içinde kalan bu topraklarda 157 öğretmen ile 976 öğrenci bulunmakta idi (Kılınç, 2013).

5.3.1. Ticaret Okulları

1923–1924 öğretim yılında İktisat Vekâletince idare edilen 4, vilayetçe idare edilen 1 olmak üzere 5, ticaret okulu da bulunmaktaydı. Bu okullar 1924 yılından sonra öğretim süreleri ve programları bakımından yenilenmiştir. Ticaret okulları Cumhuriyetin ilk yıllarında, İktisat Vekâleti'ne bağlı iken 1927 yılında Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlanmış, programları ve öğretim süreleri değiştirilmiştir.1933 yılında ise 2 yıl süreli Ticaret liseleri açılmıştır (Kılınç, 2013).

Ticaret okulları şunlardır: (Kılınç, 2013).

Samsun İstiklal İlk Ticaret Mektebi 1924

Trabzon Ticaret Okulu (Yüksek Ticaret Mektebi) 1924

İzmir Ticaret Okulu (Lisan ve Ticaret Mektebi) 1924.

İstanbul Ticaret Okulu (Yüksek dereceli Ulumu Aliye ve Ticariye Okulu) (1921-1925)

Ankara Ticaret Okulu (Ameli Ticaret Mektebi) 1924

Adana Ticaret Okulu (Ameli Ticaret Mektebi) 1924

5.3.2. Kız Sanat Okulları

Üsküdar ve Çapa Kız Sanayi Mektepleri

Bursa'da Kız Hayat Mektebi,

Kayseri'de ve Konya'da Ticaret Mektebi,

İzmir'de Sepetçilik- Çiçekçilik Mektebi,

İstanbul'da Kız ve Erkek Hayat Mektebi,

Mersin'de Ticaret Mektebi,

Erzurum'da Kız Sanayi Mektebi gibi okullar Cumhuriyet öncesi dönemde açılmıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında kurslar yaygın olarak açılmıştır. Kız sanat okullarından Türkiye

Cumhuriyeti'nin açmış olduğu ilk enstitü, İsmet Paşa Kız Enstitüsü (1928) adı altında Çocuk Esirgeme Kurumu'na bağlı bir okul olarak açılmıştır (Kılınç, 2013).

5.3.3. Cumhuriyetin ilk Yıllarında Yüksek Dereceli Mesleki ve Teknik Okullar

Bu okullar aşağıda verilmiştir: (Kılınç, 2013).

İstanbul Yüksek Mühendis Okulu 1922 (Hendese-i Mülkiye Mektebi-1883) (Mühendis Mektebi Âlisi)

Yüksek Ticaret Okulları –İstanbul, Ankara 1925

Ankara Kız Teknik Öğretmen Okulu 1934

İstanbul (Yıldız) Teknik Okulu 1937

Zonguldak Maden Teknik Okulu 1937

Ankara Erkek Teknik Öğretmen Okulu 1937

5.3.4. Diğer Meslek Okulları

Bazı meslek dallarında açılan diğer meslek okulları şunlardır:

Adliye Meslek Mektebi (1924), İmam Hatip Mektebi (1924), Zabıta Belediye Memurlar Mektebi (1925), Hastabakıcı Mektebi (1925), Amali Hayat Mektebi (1925), Şehir Bandosu Mektebi (1927), Balıkçılık Mektebi ve Enstitüsü (1929), Türk Tezyini Sanatlar Mektebi (1929), Halk Dershaneleri (1929), Hayvan Sağlığı Küçük Sıhhiye Memurları Mektebi (1939), Meyvecilik ve Fidancılık Mektebi (1931), Tiyatro Meslek Mektebi (1931), Çocukları Kurtarma Yurdu (1932), İtfaiye Memurları Mektebi (1937) (Turan,1996).

5.4. Atatürk Dönemi Meslek Okulları ile İlgili İstatistik

Tablo. 4'de 1923-1938 yılları arası meslek okulları okul, öğretmen, öğrenci sayıları verilmiştir.

Tablo. 4 Eğitim Öğretim Yılı Okul Sayısı Öğretmen Sayısı Öğrenci Sayısı

(Kuşçi, 2021)

Öğretim Yılı	Okul	Öğretmen	Öğrenci
1923-1924	44	258	4.019
1924-1925	44	589	3.376
1925-1926	33	500	2.702
1926-1927	14	262	1.740
1927-1928	18	307	2.332

1928-1929	20	298	2.371
1929-1930	22	328	2.689
1930-1931	36	436	3.761
1931-1932	40	423	4.155
1932-1933	39	594	4.976
1933-1934	36	405	4.339
1934-1935	36	469	4.940
1935-1936	36	507	5.772
1936-1937	40	633	6.528
1937-1938	47	705	7.574

Sonuç

Eğitim, devletin temel görevlerinden biridir ve bu görev, hükümet programlarının uygulanmasıyla yerine getirilir. Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren izlenen eğitim politikaları, hükümet programlarından takip edilebilir. Atatürk dönemi sosyal politikalarının merkezinde eğitim önemli bir yer almış ve bu dönemde milli, bilimsel, laik, öğrencilerin yeteneklerini geliştirecek, çağa uygun eğitim politikaları oluşturulmuştur. Cumhuriyet'in ilk yıllarında, eğitim alanında köklü reformlar yapılmıştır. Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile eğitimde birlik sağlanmış, eski eğitim kurumları tasfiye edilerek yeni ve modern bir eğitim sistemi kurulmuştur.

Maarif Kongresi gibi toplantılar, eğitimde yapılacak yeniliklerin temelini atmış, Misak-ı Maarif belgesi ile hükümet politikalarına yön verilmiştir. Bu dönemde milli, bilimsel, laik ve çağa uygun eğitim politikaları benimsenmiş, yeni Türk alfabesi ile birlikte büyük bir okuma yazma seferberliği başlatılmıştır. Heyet-i İlmiye toplantıları, 1939'dan itibaren Milli Eğitim Şuraları olarak devam etmiş, bakanlığın teşkilat yasaları ve öğretmenlik mesleğinin statüsünü belirleyen yasalara temel olmuştur. Atatürk döneminde mesleki teknik eğitimin devletin eğitim politikasında yer alması önemli bir fark yaratmıştır. Mesleki ve teknik eğitime verilen önem, sanayileşme sürecinde ihtiyaç duyulan nitelikli iş gücünün yetiştirilmesine büyük katkı sağlamıştır.

Cumhuriyetin ilk yıllarında mesleki teknik eğitimle ilgili okul sayısı 50'yi geçmemektedir. Nicelik olarak büyük bir artış görülmemekle birlikte niteliğin artırılması yönünde önemli ölçüde yol alındığı görülmektedir, 1927 yılına kadar mesleki teknik eğitim okulları vilayetlere ve belediyelere bağlı olarak açılırken, 1927 yılında okulların daha sistemli hale getirilmesi amacıyla

bu yetkiler Milli Eğitim Bakanlığı'na devredilmiştir. Teknik personel eksikliği nedeniyle Avrupa'dan uzmanlar getirilmiş ve aynı zamanda yurt dışına da öğrenciler gönderilmiştir. 1934-1936 yılları arasında hazırlanan Mesleki Tedrisatın İnkışafı Planı, bu alanda önemli bir yol haritası olmuştur. 1923-1938 döneminde mesleki ve teknik eğitimi geliştirmek için bazı temel yasalar çıkarılmış, genel eğitimin ve mesleki eğitimin teşkilatlanması sağlanmıştır. Bu dönemde, yaygın eğitim olanakları da kullanılarak mesleki ve teknik eğitimin etkinliği artırılmıştır. Atatürk'ün yönlendirmeleri doğrultusunda, 1920-1938 yılları arasında ulusal bir mesleki-teknik eğitim sistemi kurulmuştur. Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren Türkiye'de izlenen eğitim politikaları, dönemin koşullarına uygun olarak ve Atatürk'ün modernleşme hedefleri doğrultusunda şekillendirilmiştir. Bu dönemde oluşturulan politikalar ve kurumlar, Türkiye'nin gelecekteki eğitim gelişmeleri için bir temel oluşturmuştur. Pratik beceriler ve teknik eğitim vurgusu, mevcut eğitim politikalarını etkilemeye devam etmektedir. Bu politikaların etkinliği ve günümüzdeki yansımaları, eğitim sisteminin mevcut durumu ve geleceğe yönelik beklentiler açısından tartışmaya değerdir. Bugün, Cumhuriyet dönemi eğitim reformlarının etkilerini hala hissetmekteyiz. Ancak, günümüz eğitim sisteminin karşı karşıya olduğu zorluklar ve ihtiyaçlar, yeni düzenlemeleri ve politikaları gerektirmektedir. Eğitimde kalite, eşitlik ve erişim gibi konular, günümüzde hala tartışılmaktadır. Modern teknolojiler ve dijitalleşme, eğitimde yeni fırsatlar sunmakla birlike aynı zamanda yeni zorlukları da ortaya çıkarmaktadır. Sanayileşme sürecinde önemli olan mesleki ve teknik eğitim, günümüzde nasıl daha etkili hale getirilebilir, bu alandaki mevcut sorunlar ve çözüm önerileri nelerdir? Modern teknolojiler ve dijitalleşme, eğitim sisteminde hangi fırsatları ve zorlukları beraberinde getirmektedir? Teknolojinin eğitime entegrasyonunda nelere dikkat edilmelidir? Eğitim politikalarının oluşturulmasında geçmişten alınan dersler ile günümüz ihtiyaçları nasıl dengelenebilir? Sürdürülebilir bir eğitim sistemi için ne tür stratejiler geliştirilmelidir? Cumhuriyet'in ilk yıllarında nicel ve nitel sorunların boyutu Yeni Türkiye'nin kuruluş aşamasında çok daha fazla gayret gerektirdiği gibi günümüzün eğitim sorunları da aynı şekilde önem ve gayreti gerektirmektedir. Eğitimin durağan bir süreç olmadığından eğitimde kaliteyi artırmak ve gelişmeyi sağlamak için sürekli olarak yeni politikaların geliştirilmesi gerekmektedir. Eğitim politikalarında sürdürülebilirlik ve güncel ihtiyaçların dengelenmesi, gelecekte başarılı bir eğitim sistemi için kritik öneme sahiptir. Bu bağlamda, geçmiş reformlardan alınan dersler ve güncel ihtiyaçlar ışığında eğitim politikalarının yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir. Atatürk döneminin

eğitim alanındaki ivmesi de örnek alınarak, çağımızın gereği teknolojik altyapının güçlendirilmesi konusunda, çalışmalar artırılmalıdır. Millilik ilkesinden yola çıkarak her alanda olduğu gibi eğitimde kullanılacak yazılım ve uygulamaların yerli ve milli çözümlerle desteklenmesi teşvik edilmelidir. Mesleki ve teknik eğitimin güçlendirilmesi ve cazibesini artırmak için sektörle iş birliği yapılmalı, iş garantili eğitim programları geliştirilmelidir. Sanayi bölgelerinde, öğrencilerin staj yapabileceği, uygulamalı eğitim alabileceği eğitim merkezleri kurulmalı, mevcut sayı artırılmalıdır. Mesleki eğitim müfredatının, iş dünyasının ihtiyaçlarına uygun olarak sürekli güncellenmesi gerekmektedir. Cumhuriyet dönemi eğitim politikalarından ve günümüz ihtiyaçlarından yola çıkarak, Türkiye'nin eğitim sistemini geliştirmek için eğitim politikalarında sürdürülebilirliğin sağlanması, eğitimde uzun vadeli stratejiler geliştirilmesi açısından olodukça önemlidir.

Kaynaklar

Akkutay, Ü. (1991). *Türkiye'de çıraklık eğitimi*. Erek Ofset.

Akkutay, Ü. (1996). *Milli eğitimde yabancı uzman raporları (Atatürk dönemi)*. Avni Akyol Kültür ve Eğitim Ümit Vakfı Yayınları.

Akyüz, Y. (2001). *Türk eğitim tarihi*. Alfa.

Alkan, C., Doğan, H., & Sezgin, İ. (1998). *Mesleki ve teknik eğitimin esasları*. Alkım Yayınları.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I-III, (2006) Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştıma Merkezi, Divan Yayıncılık.

Başgöz, İ. (2010). Atatürk'ün Eğitim Düşüncesi. M. A. Parlak (Ed.), *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikaları Sempozyumu, 07-09 Aralık 2005* (ss. 7-13). Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi.

Bozdemir, S. (1998). Atatürk ve eğitim, Cumhuriyet döneminde eğitimdeki gelişmeler. *Erdem, 11* (32), 439-458.

Dinç, S. (1999). *Cumhuriyet döneminde yapılan milli eğitim şuraları ve alınan kararların uygulanması (1927-1960)* [Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi].Yök Tez.

Doğan, H. (2019). Mesleki ve teknik eğitimin ilkeleri ve gelişmesi. *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES), 16*(1), 167-181. https://doi.org/10.1501/Egifak_0000000941

Doğan, İ. (2010). *Türk eğitim tarihinin ana evreleri: Kurumlar, kişiler, söylemler*. Nobel.

Ekşioğlu, S. ve Taşpınar, M. (2019). The development of vocational and technical secondary education in Turkey. *Sakarya University Journal of Education, 9* (3), 615-616. https://doi.org/10.19126/suje.657776

Göksel, B. (1985). Atatürk'ün eğitim konusunda görüşleri ve Misak-ı Maarif. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 1* (3), 922-947.

Hesapçıoğlu, M. (2013). Türkiye'de Cumhuriyet döneminde eğitim politikası ve felsefesi. *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi, 29* (29), 121-138.

Karagözoğlu, G. (1985). Atatürk'ün eğitim savaşı. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 2* (4), 193-214.

Karakütük, H. (2021). Türk basınında 1921 Maarif Kongresi. *Troy Academy, 6* (3), 751-776. https://doi.org/10.31454/troyacademy.953584

Kemal Atatürk. (2012). *Nutuk.* (Haz. Z. Korkmaz). Atatürk Araştırma Merkezi Yayını.

Kılınç, M. (2013). *Türkiye'de Mesleki Teknik Eğitimin Tarihi Gelişimi (1908–1986)* [Doktora tezi, Ankara Üniversitesi]. Yök Tez.

Kodal, T. (2023). Cumhuriyet döneminde Türkiye'de eğitim politikaları (1923-1960). *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 175-202. https://doi.org/10.33692/avrasyad.1341437

Kuşçi, A. (2021). *Türk eğitim tarihi*. Iksad Publishing House.

Okur, M. (2010). Milli Mücadele ve Cumhuriyetin ilk yıllarında milli ve modern bir eğitim sistemi oluşturma çabaları. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 5* (1), 199-217.

Öztürk, C. (2017). *İmparatorluktan ulus devlete Türk inkılap tarihi*. Pegem Akademi.

Somuncu, A. (2020). Türkiye'de mesleki eğitim ve istihdam-hayaller beyaz olsa da gerçekler mavi yaka. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, 24* (1), 177-194.

Turan, K. (1996). *Ahilikten günümüze mesleki ve teknik eğitimin gelişimi*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

TBMM. (2013). *Hükümetler-programları ve genel kurul görüşmeleri (24 Nisan 1920 – 22 Mayıs 1950)*. (C.1). (Haz.İ. Neziroğlu ve T. Yılmaz). TBMM Yayınları.

Yıldız, O., & Yıldız, T. (2016). Türkiye Cumhuriyeti eğitim politikaları. *Eğitim ve Toplum Araştırmaları Dergisi, 3* (1), 24-41.

Yıldırım, K. & Şahin, L. (2015). Osmanlı'dan günümüze mesleki eğitimin gelişimi. *Çalışma ve Toplum, 1* (44), 77-112.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11 (6) 2024
Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:15.11.2024
Kabul tarihi |Accepted:15.12.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Nuryağdı Soyer

https://orcid.org/0000-0002-9449-1300
Dr. Türkiye, nilsoyer2@gmail.com

Mohammad Ekram Yawar

https://orcid.org/0000-0003-3198-5212
Dr., Türkiye, ekramyawar93@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Soyer, N. & Yawar, M. E. (2024). Supporting Minorities and Regional Peace and Security in Islam and International Law. *11* (6), 4057-4073.

Supporting Minorities and Regional Peace and Security in Islam and International Law

Abstract

Preservation of international peace and security, except by ensuring regional peace and security, which are also depends on the existence of stability and security in the internal societies, it seems impossible. The ups and downs of history show that the protection of minorities is necessary to ensure stability and peace. International security is necessary and discrimination against people belonging to these groups. Internal stability, regional and international peace and security are exposed to serious threats. The main existential philosophy of the legislation of Aqd Dhamma in Islam is to create a peaceful coexistence between religious minorities and the majority of Muslims in the Islamic society. Also, the instrumental goal of the system is to protect the rights of minorities, prevent war and conflict between people belonging to minorities and majority groups in different countries the ray of preserving the territorial integrity of the states and as a result of preserving regional peace and security; Therefore, in order to ensure regional peace and security, it is necessary to support the minorities. The authors of this article believe that supporting minorities and guaranteeing their rights in international law and establishing an Islamic approach based on the peaceful collective life of groups Social diversity, as a basic and preventive solution to ethnic conflicts, is of vital importance in achieving regional peace and security.

Keywords: *Protection of Minorities, International Rights, Islam, Ethnic Conflicts, Regional Peace and Security.*

CC BY NC Creative Commons Licence

İslam ve Uluslararası Hukukta Azınlıkların Desteklenmesi ve Bölgesel Barış ve Güvenlik

Öz

Uluslararası barış ve güvenliğin korunması, bölgesel barış ve güvenliğin sağlanması dışında, ki bu da iç toplumlarda istikrar ve güvenliğin varlığına bağlıdır, mümkün görünmemektedir. Tarihin iniş ve çıkışları, istikrar ve barışın sağlanması için azınlıkların korunmasının gerekli olduğunu göstermektedir. Uluslararası güvenlik gereklidir ve bu gruplara mensup kişilere karşı ayrımcılık yapılmamalıdır. İç istikrar, bölgesel ve uluslararası barış ve güvenlik ciddi tehditlere maruz kalmaktadır. İslam'da akide mevzuatının temel varoluş felsefesi, İslam toplumunda dini azınlıklar ile Müslümanların çoğunluğu arasında barış içinde bir arada yaşamayı sağlamaktır. Ayrıca, sistemin araçsal amacı azınlıkların haklarını korumak, farklı ülkelerdeki azınlıklara ve çoğunluk gruplarına mensup insanlar arasındaki savaş ve çatışmaları önlemek, devletlerin toprak bütünlüğünü korumak ve bunun sonucunda bölgesel barış ve güvenliği korumaktır; bu nedenle, bölgesel barış ve güvenliği sağlamak için azınlıkların desteklenmesi gerekmektedir. Bu makalenin yazarları, etnik çatışmalara temel ve önleyici bir çözüm olarak azınlıkların desteklenmesinin ve uluslararası hukukta haklarının garanti altına alınmasının ve grupların barışçıl kolektif yaşamına dayalı İslami bir yaklaşımın tesis edilmesinin bölgesel barış ve güvenliğin sağlanmasında hayati öneme sahip olduğuna inanmaktadır.

Anahtar kelimeler: *Azınlıkların Korunması, Uluslararası Haklar, İslam, Etnik Çatışmalar, Bölgesel Barış ve Güvenli*

Introduction

Peace and security is a commodity that cannot be obtained cheaply; to have a dynamic society, to flourish, it must be stable in the idea of creating peace and security (Serto, 2013: 8). preservation of international peace and security as one of the goals stated in the United Nations Charter, apart from ensuring regional peace and security, which itself depends on the existence of stability and security in the society. One of the factors is the challenge of development and integration. National and social cohesion inside (Mbowura, 2014, p. 109). And regional peace and security are threatened by ethnic conflicts . Ethnic conflict is any persistent violent conflict in which national, ethnic or religious minorities or other social groups challenge governments in the direction of creating fundamental changes in the existing situation (Horowitz, 1985, p. 57). As seen in this definition, ethnic conflicts only refer to the conflicts of minorities and groups. Ethnicity is not limited, but the conflict of other groups such as religious minorities and the like with It also includes the government. In the post-Cold War period, ethnicity has become a central and basic structure of armed conflicts (Joireman,2003:1), and the resolution and management of ethnic conflicts has become one of the biggest challenges (Houten & Wolf, 2005, p. 20). Minority rights are one of the important issues of the international community and one of the important concerns in our saying is legal justice (Bahadri, 2011, p. 121) . The

ups and downs of history show that the protection of minorities is necessary to ensure international stability, peace and security, and discrimination against people belonging to these groups, along with internal stability, peace and security and face the international community with serious and irreparable dangers (Parliamentary Union, 19 April 1996: Introduction). Prohibition of discrimination is one of the fundamental principles of the international human rights system. It should be said that the divine religions, based on the true teaching, were the main supporters of the realization of human rights, and the religion of Islam has a special position in this context.

A look at the list of topics discussed in the human rights discourse shows their affinity and compatibility with the ideals of the humanizing school of Islam (Aghayi, 1997, p. 4-5). One of the obvious principles of Islamic teachings is the principle of "peace" and "peace" in individual and social relationships and in different areas of life (Mousavi, 2015, p. 15). The word Islam carries the meaning of health, security and peace, and the word "salam" is used before. From every word, it is one of the clearest religious manners and all Muslims are responsible for the environment and space. Build the interior of the Islamic Ummah on the basis of peace (Mousavi, 2015). In other words, the desire for peace, tolerance, and establishing security and creating peace is at the core of the existence and essence of the Islamic religion and Islamic teachings.

On the other hand, the main background of the current system of protection of minorities in the current international law dates back to the era of the League of Nations and peace agreements between the dominant and defeated countries. The establishment of the minority rights system in the peace agreements after the First World War shows that this system has been used as a tool in the service of peace in society (Azizi, 2015, p. 2-3) in other words, between peace and accordingly, there has been a direct and two-way relationship between security in societies and respect for the rights of minorities.

Violation of the rights of minorities and the subsequent occurrence of conflict and conflicts in different societies. He knew the elemental power of man in the relations between the majority and minority groups in all historical periods (Azizi, 2015). Based on the studies, among the 193 member countries of the United Nations, there are only 12 countries that have a culturally homogenous population, and the rest of the countries have one or more cultural groups (Mohammadzadeh, 2016, p. 163). One of the social characteristics of the Middle East and West Asia is the presence of ethnic and religious minorities in this region. Most of the borders in the Middle East are imposed, and not natural and adapted to the ethnic or

geographical realities of the region. Therefore, in each of the political units, one or more ethnic or religious minorities are placed next to the majority of the population.

In addition, due to the presence of relatives in neighboring countries, any kind of ethnic conflict in a country will have negative consequences in neighboring countries and regional peace and security will endanger the international (Fazaili & Karmi, 2015, p. 28). The authors of this article believe that the establishment of an Islamic approach based on a peaceful collective life towards different social groups and the protection of minorities and guaranteeing the rights to formality The members of these groups have an effective role in international law and a direct relationship with ensuring regional peace and security.

1. A Short Look at the Philosophy of the System of Protection of Minorities in Islam and International Law

The issue of minorities is one of the central issues of Pasanog (postmodern) thought, which emphasizes the acceptance of native and local traditions and cultures (Bayat et al. 2007, p. 128-125). People belonging to minorities are human beings before they belong to these groups. Therefore, these individuals, as human beings, enjoy the basic rights established in international human rights documents; Since human being is human, he deserves to have these rights. Based on this analysis, the violation of these fundamental rights and the refusal to recognize them for minorities is a violation of human rights before it is a violation of the rights of minorities (Qari Sidfatami, 2009, p. 411). Today, respecting human dignity and human rights as a protective shield from this. Dignity is one of the basic principles of social order, and governments in this regard, They have a fateful and vital task. For this reason, basically, the legitimacy of governments should be evaluated by respecting human dignity and the rights derived from it (Qomashi, 2011, p. 82). This matter is so important that it has led to the protection of human rights, from The principles and foundations of the world order and the foundations of human peace were calculated (Abdullahi & Abdullahi, 2013, p. 45). Emphasis on the supremacy and dignity of human beings in divine religions is a fact that these religions especially It connects Islam with the ideals of human rights. Human rights is a new version of natural rights, and natural rights are nothing but another interpretation of natural or divine rights (Mohed, 2003, p. 60). One of the great goals of God's prophets, especially the great Prophet of Islam (pbuh), Protecting the human dignity of all human beings, both Muslims and non-Muslims, and establishing justice (Shariati, 2006, p. 123) minorities in the political thought of Islam and the opinions of jurists and Islamic mujtahids have a special status and respect, and the category of minorities is a serious one.The most important issues of the religion of Islam are from the beginning of its origin (Ghanea, 2012, p. 58). In the Islamic legal system, the only

recognized (officially recognized) minority groups are religious minorities or followers of Jewish, Christian and Zoroastrian religions. The followers of these religions, who are known as "People of the Book", with the conclusion of the agreement, they deserve the title of "citizens" in the territory of the Islamic State.

Islam and its main source, i.e. the Holy Quran, because of the special respect given to the prophets. God says, I also respect the true followers of those who have no conflict with the Islamic community. It is considered under the protection of the Islamic government (Yusuf, 2007, p. 16). From the legal point of view, this verse (verse 29 of Surah Mubaraka Toba) includes a contract between Muslims and the People of the Book, and what comes in this verse is the ruling of God (Hosseinjad, 1994, p. 23). to believe Islamic high-ranking jurists, the goal of receiving part of the people of the book is not material gain, but this is the best way to make an agreement with the people of the book, to leave the complicated conflict.

Peace and reconciliation were achieve (Ziyai Bigdali, 2024, p. 97). in other words, the original existential philosophy. Legislation of Aqd Dhamma in Islam is the creation of a peaceful coexistence between religious minorities and the majority of Muslims in the Islamic community.

Undoubtedly, the system of protection of the rights of minorities is placed in the framework of the international system of human rights (Council of Europe, 1995, art. 1) and is complementary to it; However, due to the different and distinctive features of the minority rights system, it should be viewed from a different perspective than the general human rights system. The vulnerability of minority groups has caused the people belonging to these groups to increase the protections received from human beings in order to preserve human dignity and achieve substantive equality International rights need their own protections and rights as well. In this regard, the principle of non-discrimination, like a bridge, connects the general system of human rights with the system of minority rights. In its first session in 1947 AD, the Sub-Commission for the Prevention of Discrimination and the Protection of Minorities of the United Nations distinguishes these two from each other as follows:

1. "Prevention of discrimination means the prevention of any action that denies the behavior equal to 4, which individuals or groups of individuals demand."

2. "Protection of minorities means protection from non-governing groups which, in the same While they are generally demanding [benefit from] the same behavior as the majority, they want actions.

There are also different behaviors in order to distinguish the fundamental characteristics that they have and distinguish them from the majority (UNSCPDPM, 1947). Although

compliance with the principle of non-discrimination is one of the main demands of minorities and one of the foundations of The principle of the system is human rights, but the rights of minorities are not provided only by observing this principle He should also benefit from special rights and benefits.

Minorities benefiting from special rights does not mean that they benefit from more rights, but spiritual justice dictates that these groups should enjoy these rights because of their special and distinct characteristics compared to ordinary people (Fazaili and Kerami, 2015, p. 21). In the international human rights system, the prohibition of discrimination and equality can be seen as two sides of the same coin, one of which has a negative side and the other a positive side. This means that equality is achieved when there is no discrimination and when there is discrimination there is no equality.

It is from this principle that one can realize the importance of preventing discrimination in supporting the rights of minorities; Because this rule is the main pillar of the minority protection system (Fazaili and Kerami) it requires special attention to vulnerable groups and individuals become It goes without saying that most of the victims of discrimination are the weakest groups in society (Banning et al, 2004, p. 91). Due to the special situation and vulnerability of minority groups and their shaky and unstable situation, the government's commitment to everyone's respect for the law (prohibition of discrimination and formal equality). Yes, it is not enough to protect minorities, and achieving substantive equality requires special measures. And it is positive to remove the social, economic (and cultural) deficiencies of the minorities, from the government (Azizi, 2015, p. 153). Permanent Court of International Justice in the advisory opinion issued by Sadreh Mor Kh on April 6 1935 in the issue of Greek minority schools in Albania, during which the provisions of the 1992 declaration The United Nations, in the case of persons belonging to ethnic or national, religious and linguistic minorities. Once these rights are known, the intellectual infrastructure of the minority protection system is well supported and fixed; As he decided: "Ensuring the possibility of peaceful coexistence of minorities withother communities while preserving their own characteristics, and to achieve these goals. First of all, minorities should have all other rights of citizenship, equally and without discrimination. They should be taken advantage of, and then the possibilities and requirements should be provided to preserve the characteristics and traditions. According to the court, these two are necessarily related, because there will not be real equality between the majority and the minority, unless the minorities benefit from their own institutions and are not forced to do so What constitutes their life as a minority He lets them ignore it (Zavalain, 1992, p. 443-444) .The form of anti-discrimination, which is sufficient to obtain

equality in the general human rights system and has an appropriate efficiency, needs the ability to eliminate and flourish in the minority rights system It does not have the special abilities of the people belonging to the minorities, which arise from the differences between these people and the normal people. . If in the human rights system, any kind of distinction and superiority based on ethnic origin, race, gender, language, religion, etc. is considered discriminatory and is prohibited, the lack of consideration of the characteristics of individuals belonging to the group vulnerable like minorities to indirect discrimination that sometimes mentioned as substantive discrimination (CESCR, July 2, 2009, para. 9). As much as treating people in equal situations is praiseworthy and fair, treating people in unequal situations is not fair and is far from justice. In other words, it should have different behavior with people in different situations; in this regard, people belonging to minorities, who are in a more vulnerable situation compared to the majority society, should be treated differently from people belonging to the majority and take positive actions for their benefit purchased.

It is obvious that the different behavior and positive action for the benefit of the persons belonging to the minorities in comparison with the majority should not be considered discrimination against the majority; What is the fact that this behavior and action is in the direction of material equality and prevention of indirect or material discrimination (Fazaili and Karmi, 2015, p. 121).

2. Main Causes of Ethnic Conflicts

Ethnic diversity has special economic, political and social consequences (Gilley, 2004, p. 1155). One of these consequences is the possibility of conflicts or international conflicts. After the Cold War, interstate wars have decreased and internal conflicts have increased; in a way that more than 90 percent of armed conflicts are classified as civil wars (Paris, 2004, p. 1). Ethnic conflicts have been the main form of political instability in multi-ethnic societies during the second half of the 20th century and the beginning of the current century (Mohammadzadeh, 2016, p. 156). These conflicts are one of the main threats to regional and international peace and security. Examples of these conflicts in the Balkan region, Chechnya, Indonesia, Sri Lanka, India, We have witnessed Darfur, West Bank, Gaza Strip, Iraq and others (Mohammadzadeh, 2016). According to some statistics, 91 out of 96 wars occurred in the period afterThe Cold War until the last years of the 20th century were international conflicts during which Twenty million people have lost their lives, which is the greatest gift of God (Peck, 1998, p. 29-25) of course, examining the theoretical foundations of ethnic conflicts is not the main goal of this article. In this section, only the most important causes of ethnic conflicts between the minority and the majority will be mentioned, and other aspects of this phenomenon, such as psychological,

sociological and other factors It is left to the experts. It is difficult to provide a collective explanation of the factors affecting ethnic conflicts, because the variety of ethnic groups and the challenges in ethnic relations in the world are very diverse. The history of minority rights, among different categories of human rights, has a close connection with violent conflicts (MRGI, 2006, p. 2 Chapman). Political science writers have mentioned three types of ethnic conflict: ethnic conflict within a group, ethnic conflict between a minority and the host state, and conflict between two or more minority groups (Lebamoff et al. 2008, p. 1-3). What is interesting in this article is the second type of conflict, that is, the ethnic conflict between minorities and the host government.

Among the reasons and structural conditions for the occurrence of political conflicts and internal conflicts between the minority and the majority can be the failure to guarantee equal access to resources and especially the time, the political isolation of minority groups he mentioned social-political unemployment, cultural and racial discrimination (Srinivasan, 2006, p. 5). Researchers have divided the causes of ethnic conflicts into four categories: structural factors (weak central government, internal security concerns and ethnic geography), political factors (political institutions, etc.). Aizamiz, national exclusivist ideologies, ethnic policies and elite policies), economic components/ social (discriminatory economic system) and cultural/cognitive components 1 (cultural discrimination against minorities and the history of ethnic groups and their isolation from others) (Brown, 1996, p. 573 ; Atanassova, 1999, p. 19-28) in a general look at these four main factors, they can create conflict and tension. He summed up the minority groups and the majority and ruling society in one main and fundamental factor, "discrimination". Discrimination in political times (lack of necessary participation in the political systemcountry), (Khmelko and Wiegand, 2010: 9) economic, social and cultural against Minorities, whether directly or indirectly, are the main cause of uprisings and It is ethnic conflicts (Stoel, 1999, p. 3). A minority community that is denied most of its rights and freedoms can easily become a platform for radical and violent movements (Cheganizadeh & Athartmert, 2018, p. 216). The fall of the Cold War, the wave of ethnic nationalism, the search for identity, the desire for justice, and the demand for reconciliation. It included equal rights in all political, economic, social and cultural times. When the minority groups were faced with the disregard and indifference of the governments, they resorted to the military option and armed approach to achieve their demands (Azizi, 2015, p. 3-4). The use of military and repressive approaches in order to solve ethnic crises, in addition to the fact that it creates a context for the intervention of foreign countries, has also intensified the internal dimensions of the crisis and made it possible. It makes finding a peaceful solution more distant from other negative effects

and consequences of taking Such an approach creates an opportunity for world powers to intervene in the region (Cheganizadeh & Athartmert, 2018, p. 210) which endanger the peace and security of the region more than before and the evidence of history provides the reasons for the intensification and expansion of ethnic conflicts (Mozingo, 2015, p. 20-34).

3. The Need to Guarantee Islamic Rights and Behavior with Minorities in the Prevention of Ethnic Conflicts

A tool in the service of regional peace and security today, the discussion of ethnic conflicts and its social, political and cultural effects in the futureIt is of great importance nationally, regionally and internationally. One of the reasons for the international community's special attention to this type of conflict is the danger to regional and international peace and security caused by the expansion and deepening of armed conflicts there are civil wars at 134 regional and international levels (Jackson, 2003:24). There are several reasons for turning internal conflicts into international and regional conflicts, which are the contagion of conflicts to other neighboring countries or the development of S There is a flood of refugees from these conflicts to these countries; A challenge that can destroy the peace, security and stability of the region (Jackson, 2003, p. 31-30). As it was discussed in the previous section, the main cause of intensity and arousal of feelingsethnic, and subsequently, the increase in the possibility of international violence should be discriminated and the feeling of discrimination was sought. Some thinkers and experts in the field of ethnic conflicts,The appearance of this phenomenon is connected with the decline of democracy in the societies where it occurs (Horowitz, 1985, p. 59). The final document of the United Nations World Session in September 2005 emphasizes that the promotion and protection of the rights of individuals belonging to national or ethnic, religious and linguistic minorities is necessary to achieve peace It becomes political and social stability and enriches the diversity and cultural heritage of the society (UN, 2005, p. 128-130). Paying full attention to the concerns of the minority groups, in both operational and structural aspects, the prevention of internal conflicts is of vital importance (Srinivasan, 2006). As mentioned, one of the meanings of Islam is peace and one of the names of God is Islam. It is the meaning of peace and the motto of Muslims when meeting with them is Islam.

That is, it is a declaration of peace; Also, the goal and calling of all divine religions and prophets is to establish Peace is at all levels of society and the world (Mousavi, 2015, p. 35) the principle of friendship, the principle Equality, the principle of justice and the principle of respect for human rights and freedoms are among the principles that Muslim people should take care of the minorities in the Islamic society (Ziyai Bigdali, 2024, p. 104): Of course, it can be said that the origin of the need for Muslims and the Islamic government to adhere to the

provisions of the Dhimmi Agreement is to create lasting peace and security in society There is an Islamic government.

This model can be a model to follow in the international system of human rights and the system of protection of minorities, by applying and adapting to the current conditions of human societies and corresponding to the temporal and spatial requirements. Today, there is no doubt that the observance of human rights and the rights of minorities as a part of The great system of international human rights and the maintenance of peace and security, both internally and externally.

Regional and international, there is a direct link; In such a way that the system can be protected from The rights of minorities as a tool to prevent war and conflict between people belonging to Minorities and majority groups of different countries are in the light of preserving the territorial integrity of the states and as a result of preserving international peace and security (Azizi, 2015, p. 9). It was for the first time in the United Nations Charter that between respecting human rights and preserving peace International security was established as a link between foundations and targets. This thought has existed since the past The primary cause of every war is injustice (Vakil, 2012, p. 135-1), in other words, Conflict and armed conflict is an obstacle to injustice; A challenge that comes from non-compliance human rights have a story encouraging and propagating the values of an ethnic or religious group and threatening and undermining the values of other ethnic or religious groups is the basis for promoting injustice and social discrimination ethnic satisfactions in a heterogeneous structure and ultimately the appearance of conflicts and crisis in a territorial framework defined as the country provides (Vakil, 2012). In terms of political-philological Islam, one of the main reasons for the formation of the Islamic government and The important goal that such a government strives to achieve is the goal of "justice". The importance of justice in this speech is to the extent that "justice" is one of the five principles of Islam. It is considered (Ajili & Ismaili Ardakani, 2013, p. 142-143), justice and security is one of the two fundamental concepts in the political thought of Islam.

Lack of justice in the society causes the emergence and expansion of discrimination, oppression, corruption and lack of public harmony. A society that is rife with discrimination and injustice moves away from the virtue of unity and towards disintegration (Behrouz, 2012, p. 6), in the pursuit of politics Reconciliation and tolerance from the government towards the culture and identity manifestations of minorities. Even if it leads to regionalization, that regionalization will be of a positive type and will provide the strengthening of interdependence, national power, and political integration. On the other hand, the adoption of hostile policies against the cultural and identity differences of the minorities causes the regionalization.

It becomes a negative type and there is no other way than reducing solidarity, national power and political diversity does not have (Behrouz, 2012). There is an inverse relationship between discrimination and justice; In the sense that discrimination is everywhere Well, there is no justice, and wherever justice is respected, there will be no trace of discrimination. Justice requires that the rights of minorities be guaranteed.

On the other hand, stable peace will be possible only in the bed of justice, so in order to prevent instability and the occurrence of civil wars, minorities should be supported in the implementation of justice try for their rights. Therefore, the absence of peace in the society is an indicator and the absence of justice in that society is an obstacle. Reconciliation and global peace is not possible, unless the root causes of injustice are removed. We believe that there is a cause and effect relationship between discrimination against minorities and the occurrence of ethnic conflicts. The root of the disability must be found in its cause, and to remove a disability, the cause must be eliminated. Discrimination against minorities is the cause and the reason for it is the ethnic conflict; after all, one of the ways to prevent conflict between minorities and the ruling majority is to eliminate or at least reduce all types of discrimination against minority groups. Respecting and guaranteeing the rights of minorities in addition to the undeniable role that plays a role in preventing the occurrence of it has ethnic conflicts, it leads to the preservation of the cultural diversity of the host society - and as a result - it becomes global. The strength of each civilization is the size of the heritage that gives it meaning.

From the point of view of Islam, although God Almighty has created people with the same inherent dignity and human nature, the number of ages and the diversity of the children of Adam is one of the signs of God You have learned and introduced the multitude of peoples and nations to your will. It has been attributed (Fazaili and Karmi, 2015, p. 77). Human perception of reason and the importance of the place of reason in the political thought of Islam, 1 inclusion, human perception of the position of God's caliphate and human dignity, equality, Godliness, a the rule and choice that God has given to man, as well as a valuable logical system that is based on faith and Saleh's work has become a number for him, it makes it possible to achieve solidarity in the same multi-cultural and ethnic group. It is desirable for any society to have a united nation that has a peaceful coexistence with each other (Fazaili and Karmi, 2015, p. 78). Islam has a specific plan for the solidarity of multicultural societies and has revealed the ways to reach it. The Islamic point of view, while accepting these differences as an inseparable and undeniable quality of societies, also considers benefits for this variety and differences; But it is natural that anti-Islamic activities aimed at erasing Islam are not legitimate. Among the views that exist in the world regarding cultural and ethnic diversity, Islam considers the view and pattern of plural

unity (unity in plurality and plurality in unity). It is accepted (Fazaili and Karmi, 2015, p. 80). Such an approach is obvious. Due to the variety of culture existing in the societies, by reducing the grievances of the minority groups, it has prevented the conflict between the minorities and the majority, and it has strengthened internal security and peace It provides regional and international flights.

In principle, the demand for cultural diversity and the need to preserve and protect it from minority groups. Vulnerable people who are in danger of forgetting and destroying their own culture and its manifestations. It is for this reason that in the current international law, the right of individuals to benefit from their own culture is recognized mainly in the texts and regulations related to the rights of minorities and indigenous peoples (Xanthaki, 2010, p. 26) "Cultural diversity as a resource" Exchange, innovation and creativity, just as biodiversity is vital for the [survival] of nature, is [the condition for the existence and stability of] the human species. In this sense, cultural diversity is the "common heritage of mankind" that should be officially recognized and approved for the benefit of current and future generations (UNESCO, 2001, p.art. 1) Yen, cultural diversity, constituent element and The important condition is human freedom; Because it provides the vital requirements of human freedom in the form of self-awareness, self-criticism and self-clarification, and this in itself is an intrinsic value and a strength-builder on the path of growth and development (Parekh, 2005, p. 166). Multiculturalism 1 component [necessary] It is a time to unite and strengthen social solidarity in general, not a time to divide and create rifts in the society And it does not have differences, but it needs it (Bashirieh, 2015, p. 796).

Conclusion

Preservation of international peace and security, except by ensuring regional peace and security, which is achieved also depends on the existence of stability and security in the internal societies. The ups and downs of history show that the support of minorities is necessary to ensure international stability, peace and security, and discrimination against people belonging to these groups is also necessary for internal stability, peace and security It has faced serious and irreparable dangers in the region and internationally. Islam and its main source, i.e. the Holy Quran, because of the special respect given to the Prophets of God It is said, he also respects the true followers of those who have no conflict with the Islamic community. Count and under what support does the Islamic government provide. The main existential philosophy of legislation The covenant in Islam is the creation of a peaceful coexistence between religious minorities and the majority.

Therefore, the goal of receiving part of the people of the book is not material gain, but this is the best way to avoid complicated disputes with the people of the book and live in peace and reconciliation. Among the views that exist in the world regarding cultural and ethnic diversity, Islam accepts the view and model of plural unity (unity in plurality and plurality in unity). It is obvious that such an approach to the cultural diversity in the societies, by reducing the dissatisfactions of the minority groups, has prevented the occurrence of conflicts between the minorities and the majority It provides internal peace and regional and international security. The main background of the current system of protection of minorities in the current international law is to the era of society. Nations and peace treaties between the victorious and defeated countries will be restored. The establishment of the minority rights system in the peace agreements after the First World War shows that this system has been used as a tool in the service of promoting peace in various societies As a result, the security in the communities and respect for the rights of minorities is a direct and two-way relationship. Discrimination against minorities in political, economic, social and cultural contexts, what about Directly or indirectly, it is the main cause of ethnic riots and conflicts. Minority groups and the majority and ruling society. Considering that regional peace and security are directly and inextricably linked with political stability and has a social influence in internal societies, and considering that one of the factors of creating instability political and social discord and insecurity in the country, conflicts between minority groups with It is a majority society (ruling majority), and considering the fact that discrimination against minorities, inAll its types are the main cause of the uprisings and uprisings of the minority against the government and society. The majority and the occurrence of ethnic conflicts, therefore, it should be concluded that between respecting the rights of minorities, preventing discrimination against these groups and protecting them from one another and ensuring regional peace and security Another, there is a direct relationship. By removing the roots of discrimination against minority groups, and supporting their existence and identity, by removing the root causes of ethnic conflicts, and political stability It provides the internal security of the countries and is one of the most important challenges of regional peace and security in particular. In the Middle East and West Asia, it is not only a solution, but an opportunity to create peace and security. Islam's approach to peoples, nations and individuals, with the belief in sharing the essence, value and dignity. Humanity and the position of the Caliph of Allah, and also calling for the unity of the followers of different religions about the common things. A logical and reasonable model for coexistence and interaction between different peoples in human societies. It can be said that the origin of the need for Muslims and the Islamic government to adhere to the terms of the treaty against the minority is the creation

of stable peace and security in the society and the stability of the Islamic government. This model can be considered in the international system of human rights and the system of protection of minorities by applying and adapting to the current conditions of human societies and according to the temporal and spatial requirements.

References

Abdullahi, M. & Abdullahi, J. (2014). *Cultural Genocide,* Publisher. Maj.https://lib.ut.ac.ir/site/catalogue/627497

Aghayi, B. (1997). *Human Rights Culture*. 1, Publisher. Ganj Danesh. https://tinyurl.com/y2psazec

Ajili, H. Ismaili Ardakani, A. S. (2013). *Justice and national security in international relations: Islamic approach,* strategic studies, 16, 3, 61. https://tinyurl.com/yeawxatr

Atanassova, I. N. (1999). *The Impact of Ethnic Issues on the Security of South Eastern Europe (Report).* Commissioned by the NATO office of Information and Press.

Azizi, S. (2015). *Protection of Minorities in International Law*, 1, Publisher.Hamadan, Noor Alam.https://tinyurl.com/3aswy528

Bahadri Jahrmi, A. (2012. Investigation of the rights of religious and ethnic minorities in the government of the Prophet of Islam (S). *Islamic Human Rights Studies*, 1, 2:https://tinyurl.com/y8ntc787

Banning, T. V. et al. (2004). *Human Rights Reference Handbook; prepared for the University for Peace Africa Programme Curriculum Development Workshop for the Western African Region*. University for Peace.

Bashirieh, H. (2015). *Reason in Politics, Publisher Bicha, Tehran, Modern View.* For Access: https://tinyurl.com/y5r52fxv

Bayat, A. R.et al. (2019). *Culture of Words: An Introduction to Contemporary Thoughts and Schools*.Qom, 3rd, Institute of Thought and Religious Culture. For Access :https://tinyurl.com/yeyna98j

Behrouz, J. (2012) . *The Relationship between Justice and Security in the Qur'an and Sunnah* [Master's Thesis in Political Science, Qom, Baqr al-Aloom University]. https://tinyurl.com/2t3h86t8

Brown, M. (1996). The Causes and Regional Dimension of Internal Conflict. in Brown, Michael (ed.), *The International Dimensions of Internal Conflict*, Cambridge, 571-602.

CESCR. (2 July 2009). General Comment No. 20: Non- Discrimination in Economic. *Social and Cultural Rights* (art.2, para. 2), E/C.12/GC/20.

Chapman, C. (2006.) *Why a Minority Rights Approach to Conflict: The Case of Southern Sudan (Report),* MRGI. Available at: www.minorityrights.org

Cheganizadeh, G. & Athartmar, M. (2018). Kurdish ethnic movements and national security of Turkey. *International Journal of Foreign Relations*,1, 2, https://www.modares.ac.ir/uploads/Culture.StuJournals.1072.pdf

Council of Europe. (1995). *Framework Convention for the Protection of National Minorities (FCNM)*. http://www. Conventions. coe. int/Treaty/en/Treaties/Html/157. htm

Fazaili, M. &.Kerami, M. (2015). Supporting the cultural rights of ethnic minorities in international law. *Shahr Danesh legal studies and researches*.https://tinyurl.com/3s7jcet4
General Comment No. 21 of the Committee on Economic, Social.

Ghanea, N. (2012).Are Religious Minorities Really Minorities?. *Oxford Journal of Law and Religion*, 1 (1), 57- 79.

Gilley, B. (2004). Against the Concept of Ethnic Conflict. *Third World Quarterly*,25 (6), 1155-1166.

Horowitz, D. L.(1985). *Ethnic Groups in Conflict.*Berkley, CA, University of California Press.

Hosseinjad, H. (1994). *Islamic International Criminal Law,* 1, Publisher Tehran, Mizan. https://tinyurl.com/74trhr6f

Houten, P. van & Wolff, S. (2005). International Organizations and the Settlement of Ethnic Conflicts in the Western Balkans: Common Goals and Different Approaches?". *Paper presented in the Third ECPR Conference,* Budapest, 8-10 September, Panel 23-24.

Inter-Parliamentary Union. (19 April 1996). The Protection of Minorities as a Global Issue and a Prerequisite for Stability. *Security and Peace, Resolution Adopted without a vote by the 95th Inter-Parliamentary Conference,* Istanbul.

Jackson, R. (2003). International Violent Conflicts and African Countries: Towards an Analytical Framework. (trans. by E. Athari). *In: Non-Governmental Council of Foreign Relations, International Cultural Studies and Research Institute of Tehran (Gardavari), book of Africa*, 1, especially armed conflicts, under the supervision of Ted Vin Hadia, Hamid Pishgah, Tehran, 1, Tehran, Publications of the International Institute of Contemporary Studies and Research, Tehran.

Joireman, S. (2003). *Nationalism and Political Identity.* Continuum.

Khmelko, I. & Wiegand, K. E., (2010). Government Repression in Ethnic Conflict, Institutional Incentives and Cultural Legacies. *International Journal on World Peace*, 27.

Lebamoff, et al. (2008). The Ohrid Framework Agreement in Macedonia, Neither Settlement nor Resolution Conflict?. *Conference Papers-International Studies Associatio Makaram Shirazi, Nasser, Bita, Tafsir Namune*, 7th, 32, Amir al-Mu'menin Library. https://tinyurl.com/3pz8kas6

Mbowura, C. K. (2014). Inter-Ethnic Conflicts and their Impacts on National Development. *Integration and Social Cohesion: A Study of the Nawuri-Gonja Conflict in Northern Ghana; International Journal of Humanities and Social Science*, 4, *7* (1), 108-118.

Mohammadzadeh, H. (2016). The Causes of Ethnic Conflicts in Multi-ethnic Societies. *World Scientific News*, 42, 156-166.Available at: www.worldscientificnews.com

Mohed, M. A. 2003). *In the house if someone is there*. Karnameh publication. https://tinyurl.com/j8usth5n

Mousavi, S. F. (2015). *Islam is the messenger of peace and friendship; Conclusions from the Islamic point of view on peace with reference to international law document.* Kharsandi, 3. https://tinyurl.com/ypa58y6v

Mozingo, D. M. (May 2015). *An Analysis of the Factors that Influence Ethnic Conflict and Minority Violence in the Western Balkans* [BA Thesis in Political Science, The University of Southern Mississippi].
Parekh, B. (2005). *Dialogue between Cultures, Democracy, Nationalism and Multiculturalism.* Frank Cass Publications.

Paris, R. (2004). *At War's End: Building Peace after Civil Conflict*. Cambridge University Press.

Peck, C. (1998). *Substantial Peace: The Role of the UN and Regional rganizations in Preventing Conflict.* Rowman and Littlefield Publication.

Qari Syedfatmi, S. M. (2009). *Human Rights in the Modern World,* Department 1, Tehran, 1, Tehran, Knowledge City Legal Studies and Research Institute. https://tinyurl.com/2jvym2r4

Qomashi, S. (2011). Sh., *Human dignity, new strategy of criminal policy, criminal law teachings, new period,* Sh.1. https://tinyurl.com/y2k8jpdw

Quran karim.

Serto, L. (2013). Learning World Views among Ethnic Groups Using the Peace Counts on Tour for Peace Education and Conflict Transformation- Experiences from Field and Advocacy. *Paper Presented in Peace Practitioners' Research Conference*.

Shariati, R.A. (2006). *Minority rights in the Prophet's government, political science,*9, 35. https://tinyurl.com/yurw6ca8

Srinivasan, S. (September 2006). *Minority Rights, Early Warning and Conflict Prevention: Lessons from Darfur* (Report), MRGI.www.minorityrights.org

Stoel, M. van de. (19 October 1999). Human Rights, the Prevention of Conflict and the International Protection of Minorities: A Contemporary Paradigm for Contemporary Challenges. *Paper presented in: Centre for the Study of Human Rights*, London School of Economics.

UN. (2005*). 2005 World Summit Outcome*. UN Publications.

UNESCO. (2001). *Universal Declaration on Cultural Diversity; full text is available* at:http://portal. unesco. org/en/ev. Php

UNSCPDPM. (1947). UN Doc. E/CN.4/52 Section V (Sub-commission, 1st session 1947).

Vakil, A. S. (2012)). *Sh., International Human Rights, Peace and Security,* Tehran, 2, Majid. https://tinyurl.com/3744sn2p

Xanthaki, A. (2010). Multiculturalism and International Law: Discussing Universal Standards. Human Rights Quarterly, 32, 21-48.

Yusuf, R. (2007). World Conventions and Minority Rights. *Paper presented in Symposium on Minorities in the Globalization Era, 1-3 May 2007,* Institute of Hazrat Mohammad (SAW)..

Zavalain, N. (1992-4). *Support of Minority Rights in International Law, Legal Research*, Sh. 15. https://tinyurl.com/mwu7d6v5

Ziyai Bigdali, M. R. (2024). *Sh., Islam and International Law,* 7, Ganj Danesh. https://tinyurl.com/283e4u3n

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11 (6) 2024
Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:26.07.2024
Kabul tarihi |Accepted:10.11.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Çağdaş Yüksel

https://orcid.org/0000-0002-2230-3702
Associate Professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Türkiye, cyuksel@pau.edu.tr

Atıf Künyesi | Citation Info

Yüksel, Ç. (2024). Napolyon'un Rusya Seferi ve Millî Mücadele Dönemindeki En Önemli Savunma Savaşları Üzerine Bir Karşılaştırma: Borodino Savaşı (7 Eylül 1812) ve Sakarya Meydan Muharebesi (23 Ağustos 1921 – 13 Eylül 1921). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 4074-4090.

Napolyon'un Rusya Seferi ve Millî Mücadele Dönemindeki En Önemli Savunma Savaşları Üzerine Bir Karşılaştırma: Borodino Savaşı (7 Eylül 1812) ve Sakarya Meydan Muharebesi (23 Ağustos 1921 – 13 Eylül 1921)

Öz

Rusların Napolyon'a karşı direnişinde Borodino Savaşı önemli bir yer tutar. Aynı şekilde Millî Mücadele sırasında Türk Ordusu'nun Yunan Ordusu'nun ilerleyişine son verdiği savaş Sakarya Meydan Muharebesi'dir. Bu iki savunma savaşı farklı şekilde sonuçlansalar da iki ulusun yabancı işgalcilere karşı direnişlerinde önemli olaylardır. Ruslar Borodino Savaşı (7 Eylül 1812)'nda Napolyon'u mağlup edemeseler de düzenli şekilde geri çekilmeyi ve direnişi sürdürmeyi başarmışlardır. Akabinde Napolyon'un Moskova'da fazla beklemesi ve geri çekiliş sırasında erken ve şiddetli bir kışa maruz kalması Fransız Ordusu'nun perişan olmasına yol açmıştır. Bu olay bir bakıma Napolyon İmparatorluğu'nun çöküşünü başlatmıştır. Sakarya Meydan Muharebesi (23 Ağustos 1921 – 13 Eylül 1921) ise çok daha farklı bir şekilde cereyan etmiştir. Asker sayısı ve askeri malzeme bakımından rakibine karşı zayıf durumda ve moralsiz olan Türk Ordusu'na komuta eden Mustafa Kemal Atatürk Yunan Ordusu'nun ilerleyişini durdurmayı başarmıştır. Bu olay Millî Mücadele'nin en önemli kırılma anlarından birisidir. Bu çalışmada üstün Fransız Ordusu karşısında Rus kuvvetlerinin izlediği askeri strateji ve savaşın sonuçları değerlendirilmiştir. Diğer yandan Sakarya Meydan Muharebesi analiz edilmiş ve Türk Ordusu'nun kâğıt üzerinde kendisinden çok daha iyi seviyede olan Yunan Ordusu'nu

CC BY NC Creative Commons Licence

nasıl durdurmayı başardığı incelenmiştir. Son olarak iki savaş askerî açıdan ve tarihte bıraktıkları izler üzerinden karşılaştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Mustafa Kemal Atatürk, Napolyon Bonapart, Borodino Savaşı, Sakarya Meydan Muharebesi*

A Comparison on Napoleon's Russian Campaign and the Most Important Defensive Battles during the War of Independence: Battle of Borodino (7 September 1812) and Battle of Sakarya (23 August 1921 - 13 September 1921)

Abstract

The Battle of Borodino has an important place in the Russian resistance against Napoleon. Similarly, during the National Struggle, the Battle of Sakarya is the battle in which the Turkish Army put an end to the advance of the Greek Army. Although these two defence battles ended differently, they are important events in the resistance of the two nations against foreign invaders. Although the Russians could not defeat Napoleon at the Battle of Borodino (7 September 1812), they managed to retreat in an orderly manner and maintain resistance. Subsequently, Napoleon's overstaying in Moscow and being exposed to an early and severe winter during the retreat caused the French Army to be devastated. In a way, this event started the collapse of the Napoleonic Empire. The Battle of Sakarya (23 August 1921 - 13 September 1921) took place in a very different way. Mustafa Kemal Atatürk, who commanded the Turkish Army, which was weak and demoralised against its rival in terms of the number of soldiers and military equipment, managed to stop the advance of the Greek Army. This event is one of the most important breaking moments of the National Struggle. In this study, the military strategy followed by the Russian forces against the superior French Army and the results of the war were evaluated. On the other hand, the Battle of Sakarya was analysed and it was examined how the Turkish Army managed to stop the Greek Army, which was much better than itself on paper. Finally, the two wars are compared militarily and through the traces they left in history.

Keywords: *Mustafa Kemal Atatürk, Napoleon Bonaparte, Battle of Borodino, Battle of Sakarya*

Giriş

Napolyon önce general sonra imparator olarak kazandığı parlak askeri başarılar ile 15 yıl boyunca Fransa'yı Avrupa'daki en baskın güç haline getirmiştir. Bu durum Avrupa'yı domine etmek isteyen Rusya ve kıtada tek devleti hâkim konumda görmek istemeyen İngiltere'yi oldukça tedirgin etmiştir. Rusya'nın İngiltere ile yakınlaşması ve askeri hazırlıklara girişmesi sonucunda Napolyon Rusya seferine çıkmış ve böylece Fransa ile Rusya askeri sahada karşı karşıya gelmişlerdir. Napolyon'un Rusya'yı boyun eğdirme amacıyla çıktığı seferde Rusya'nın temel stratejisi ne pahasına olursa olsun Fransa'ya direnmek şeklinde cereyan etmiştir. Napolyon'un Rusya seferi sırasında yaşanan en önemli askeri çarpışma Borodino Savaşı'dır. Bu savaş öncesinde Napolyon Rus Ordusunu ezici şekilde yenerek Rusya'yı yeniden Fransa ile

ittifak yapmaya zorlamak istemiştir. Buna karşın Ruslar Fransızların ilerleyişini durdurmak amacında olsalar da mağlubiyet durumunda düzenli şekilde geri çekilmeyi hedeflemişlerdir. Borodino Savaşı'nda Napolyon taktik bir zafer kazanmayı başarmıştır. Böylece kısa vadede Rusların askeri olarak karşısına çıkma ihtimalini ortadan kaldırarak Moskova yolunu Fransız Ordusuna açık hale getirmiştir. Buna karşın Rus Ordusu geri çekilmek zorunda kalsa da bütünlüğünü korumayı başarmıştır. Bu durum Rusya'ya Fransızlara karşı direnme ve Fransız Ordusu çekildiği sırada ona kayıp verdirme şansı yaratmıştır. Rusya ile barış yapmak için Moskova'da gereğinden uzun süre bekleyen Napolyon sonunda geri çekilmeye karar verse de Rus topraklarından çıkmadan önce erken gelen ve şiddetli seyreden kışa yakalanmıştır. Kış, açlık, hastalık ve Rus saldırıları Fransız Ordusunun hızla erimesine yol açmıştır. Bu sefer sırasında yaşanan başarısızlık uzun vadede Fransız İmparatorluğu'nun çöküşüne giden yolu açmıştır. Osmanlı İmparatorluğu Birinci Dünya Savaşı'nda mağlup olduktan sonra Türk toprakları İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmiş ve Türk Milleti'nin geleceği büyük bir tehdit altına girmiştir. Türk topraklarının paylaşımına İngiltere'nin teşvikiyle Yunanistan'ın da dahil olması sonrasında Türk halkına kurtuluş için silahlı direniş sergilemekten başka bir çare kalmamıştır. Anadolu'ya geçen Mustafa Kemal Paşa Anadolu'da başlamış olan yerel direnişleri merkezi ve organize hale getirmiştir. Türk Millî Mücadele'sinin nihai kaderini belirleyen olay Sakarya Meydan Muharebesi'dir. Mustafa Kemal Paşa bu savaşta uyguladığı strateji ve savaş alanına getirdiği yeni bakış açısı ile Yunan Ordusu'nu durdurmayı başarmıştır. Bu savaş ile Yunan Ordusu'nun taarruz gücü kırılmış ve Anadolu'daki durumun Yunanistan lehine sonuçlanmasının önüne geçilmiştir. İnisiyatifi eline alan Türk Ordusu bir yıl sonra Yunan Ordusu'nu Anadolu'dan tamamen atacak ve Millî Mücadele başarı ile sonuçlanacaktır. Bu çalışmada Napolyon'un Rusya seferinin kaderini önemli ölçüde belirleyen Borodino Muharebesi ile Türk Millî Mücadele'sinin en önemli dönüm noktası olan Sakarya Meydan Muharebesi ana hatları ile askerî açıdan incelenmiştir. Bu savaşların gelişimi ve bu savaşlarda uygulanan askeri stratejiler karşılaştırılmıştır. Bunun yanı sıra bu savaşların siyasi sonuçları ve dünya tarihine etkileri tartışılmıştır.

1. Borodino Savaşı (7 Eylül 1812)

Napolyon etkileyici askeri başarılar neticesinde Fransa'yı Avrupa'daki hâkim güç konumuna getirmiştir. Bu durum pek çok devletin yanı sıra özellikle İngiltere ve Rusya'yı rahatsız etmiştir. Napolyon'un hızlı yükselişi Avrupa'da söz sahibi olmak isteyen Rusya'yı Fransız karşıtı koalisyona çekmiştir (Roberts, 2023). Ancak Rusya Avusturya'nın yanında savaştığı Austerlitz'de ve daha sonra Friedland'da aldığı mağlubiyetler neticesinde Fransa ile

anlaşmak zorunda kalmıştır (Barnes, 2022; Willms, 2019). Avrupa'da hâkim olma fırsatı elinden kayan Rusya, Fransa ile barış içinde olduğu dönemde ordusunda pek çok değişiklik yapmıştır. Böylece gelecekte Fransa ile yapılacak savaşlara hazırlanmaya başlamıştır. Napolyon İngiltere'yi barışa zorlamak için Kıta Ablukası sistemini inşa etmiştir. Fransa ile anlaşmış bütün ülkeleri de bu sistemi uygulamaya zorlamıştır. Bu sistem Rus ekonomisine ciddi ölçüde zarar vermiştir. Bu durum Çar Alexander'ın Fransa'dan iyice soğumasına yol açmıştır. Rusya'nın Fransız mallarına yüksek vergi koyması ve lüks Fransız ürünlerini yasaklaması iki ülke arasındaki ilişkilerin soğumasına yol açmıştır (Roberts, 2023). Siyasi ve askeri rekabet sonrasında ekonomik sıkıntıların baş göstermesi Rusya'nın Fransa'ya yönelik savaş planları yapmasına neden olmuştur (Barnes, 2022). Avusturya ve Prusya'yı yanına çekmek isteyen Rusya bu devletler ile temaslarda bulunmuştur. Ancak Napolyon'un gücü ve Rusya'nın Avrupa'daki etkinliğini arttırmak istememeleri nedeniyle söz konusu devletler Rusya ile ittifaka yanaşmamışlardır. Napolyon karşısında yalnız kalan Çar Alexander Fransa'ya yönelik saldırı planından vazgeçmek zorunda kalmıştır (Roberts, 2023). Rusya'nın İngiltere ile yakınlaşması, Kıta Ablukası'nı uygulamaktan vazgeçmesi ve Fransız mallarına yönelik vergi politikası Napolyon'u oldukça kızdırmıştır (Öztürk, 2019). Rusya'yı yeniden Fransız çizgisine getirmek için askeri olarak ezmeyi tasarlamıştır (Roberts, 2023; Gaddis, 2023). Napolyon Rusya seferi için kötü bir zaman seçmiştir. Bu dönemde İspanya sorununun şiddetlenmesi ve İspanya'ya gittikçe daha fazla askeri birlik gönderilmesi Napolyon'un Rusya'ya götürebileceği asker sayısını azaltmıştır (Willms, 2019). Ayrıca aynı yıl Fransa'da yaşanan kıtlık seferin lojistik hazırlıklarını oldukça zorlaştırmıştır. Napolyon geçmişte olduğu gibi Rus kuvvetlerini ezici şekilde mağlup ederek Rusya'yı yeniden kontrol altına almayı hedeflemiştir. Rusya ise Napolyon'a karşı bütün mevcut imkanları kullanarak direnme ve ne olursa olsun boyun eğmeme kararına varmıştır. Barış döneminde Rus Ordusu'nun oldukça kapsamlı şekilde eğitilmesi bu stratejinin hayata geçirilmesini mümkün kılmıştır (Roberts, 2023). İki tarafın beklentileri ve stratejileri arasındaki bu farklılık coğrafyanın da etkisi ile Rusya lehine gelişecektir.

Napolyon'un Rusya seferi öncesinde İsveç Pomeranyası'nı işgal etmesi Fransa İsveç ittifakını imkânsız hale getirmiştir. Napolyon ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya karşısında kendisini destekleyeceğini varsaymış fakat bir anlaşma yapmak için girişimde bulunmamıştır. Osmanlı İmparatorluğu Napolyon'un geçmişteki saldırısını unutmamış ve kendisi için oluşturduğu tehlikeyi göz ardı etmemiştir (Süslü, 1983; Uluerler, 2021). Rusya fırsattan istifade ederek Osmanlı İmparatorluğu ile antlaşma imzalamış ve güney sınırlarını

güvence altına almıştır (Roberts, 2023). Napolyon'un İsveç ve Osmanlı İmparatorluğu'nu yanına almaması Rusya'ya çok büyük fayda sağlamıştır. Bu sayede Fransız işgali sırasında güneyden ve kuzeyden sıkıştırılma ihtimali ortadan kalktığından Rus Ordusu bütün gücünü Fransızlara karşı kullanabilmiştir.

Napolyon'un önceki savaşlarından farklı olarak saldırıyı gizli tutmaması Rusya'ya hazırlanmak için oldukça uzun bir süre sağlamıştır (Öztürk, 2019). 1811 başında Ren Konfederasyonu'na Rusya'ya karşı yürütülecek savaş için hazırlık yapması emredilmiştir. Bu olay Rusya için ciddi bir uyarı olmuştur. Rusya elindeki bir yıllık süreyi son derece iyi şekilde değerlendirmiştir (Roberts, 2023). Rusya seferi öncesinde Napolyon'un emrinde 1.000.000 civarı asker toplanmıştır. İmparator bu kuvvetin 615.000'ini Rusya seferine götürmüştür. Geride kalan askerler İspanya'da ve Avrupa'daki önemli şehirlerde garnizon kuvveti olarak bırakılmışlardır. Böylece o döneme kadarki en kalabalık askeri kuvvet oluşturulmuştur. Napolyon'un verdiği isimle Grande Armee Fransızların yanı sıra Fransa ile ittifakı olan pek çok ulusun gönderdiği askerlerden oluşmuştur. Böylece Rusya seferi öncesinde Fransız Ordusu'nun mevcudu Rusya'nın topladığı kuvvetin iki katına ulaşmıştır.

Napolyon stratejisini Rusya'yı kısa sürede mağlup ederek Fransa ittifakına geri döndürmek üzerine kurmuştur. Bu plana uygun olarak Fransız Ordusu'na bir ay yetecek kadar erzak tedarik edilmiştir. Rus Ordusu'nu mağlup ettikten sonra tamamen dağıtmak için büyük bir süvari gücüne ihtiyacı olacağını bilen Napolyon, Rusya seferi için 80.000 at toplamıştır. Fakat bütün çabalara rağmen bu kadar atı seferin ilk ayında bile tam olarak beslemek mümkün olmamıştır (Roberts, 2023). Yapılan hazırlıklar Napolyon'un Rus seferini kısa süreli ve belirli amaçlara yönelik planladığını göstermektedir. Ancak yaşanan gelişmeler ve Rusların izlediği strateji Napolyon'u Moskova'ya kadar sürükleyecektir.

24 Haziran 1812 günü Niemen Nehri'ni geçen Grande Armee Rusya seferine başlamıştır (Barnes, 2022). Aşırı kalabalık Fransız Ordusu Rus topraklarında çok yavaş ilerleyebilmiştir. Bu durum geçmişte küçük ancak çok hızlı hareket ederek düşmanlarını şoka uğratan Napolyon ordularına tezat teşkil etmiştir (Hart, 2015). Napolyon gençlik yıllarındaki seferlerde Fransızlardan oluşan ordusu ile farklı uluslardan oluşan hantal orduları mağlup etmiştir. Bu açıdan bakıldığında Rusya seferindeki Grande Armee Napolyon'un eski ordularından ziyade eskiden mağlup ettiği düşmanlarına benzemektedir.

Napolyon Rusya topraklarına girince izlenmesi gereken strateji hakkında Rus komuta kademesinde iki görüş ortaya atılmıştır. Rus kökenli aristokrat generaller saldırı fikrini savunurken Alman kökenli generaller geri çekilmenin daha doğru olduğunu ileri sürmüşlerdir

(Roberts, 2023). Grande Armee'nin büyüklüğü karşısında Ruslar geri çekilmekten başka çıkar yol bulamamışlardır (Barnes, 2022, 29). Rusya seferinde Napolyon Rusları ezici şekilde yenerek Fransa ile ittifaka zorlamak istemiştir. Ancak hazırladığı büyük ordu ile onları geri çekilmeye mecbur bırakarak kendi ilerlemesini kaçınılmaz hale getirmiştir (Pamukoğlu, 2021). Napolyon Rus sınırını geçtikten sonra Çar Alexander'a barış teklifinde bulunmuştur. Ancak Çar bu teklife cevap vermemiştir. Fransız ilerleyişi karşısında geri çekilen Rus Ordusu bir yandan Fransızların işine yarayabilecek her şeyi imha etmiştir. Bu toprakların normalde fakir bölgeler olduğu dikkate alındığında Rusların imha politikası sonrasında Fransızların ne kadar zor durumda kaldıkları anlaşılabilir.

Lojistik hazırlıklar sayesinde Fransız askerleri bu durumdan çok etkilenmeseler atların beslenmesi her geçen gün ciddi bir soruna dönüşmeye başlamıştır. Yem problemi nedeniyle günde ortalama 1.000 at ölmeye başlamıştır. Bu nedenle bölgeye yeni süvari askerlerinin gönderilmesi iptal edilmiştir. Yaşanan kayıplar Fransız Ordusu'nun süvari gücünü büyük ölçüde eritmiştir (Roberts, 2023). Napolyon Rus Ordusu'nu bozguna uğrattıktan sonra süvari gücü ile büyük ölçüde imha etmeyi planlamıştır. Böylece Rusya'nın kendisi le barış masasına oturacağını düşünmüştür. Bundan dolayı yaşanan at kaybı Napolyon'un planlarına büyük bir darbe vurmuştur.

Napolyon Rus sınırını geçtikten sonra 300 km ilerlerken sadece 10.000 kayıp vermiştir. Çok küçük sayılabilecek bu rakam nedeniyle çekilmeye devam eden Rusları takip etme konusunda tereddüt yaşamamıştır. Grande Armee 17 Ağustos günü kendisini bekleyen Rus kuvvetleri ile Smolensk'de muharebeye tutuşmuştur (Barnes, 2022). Napolyon Rus Ordusu'nu tamamen imha etmek için çevirmeyi planlamış, ancak şehrin savunması sayesinde Rusların düzenli şekilde geri çekilmelerine engel olamamıştır (Roberts, 2023). Fransız Ordusu'nun ısrarlı ilerleyişine rağmen Ruslar takipten kurtulmayı başarmışlardır (Öztürk, 2019). Napolyon Rusları takibini sürdürmüş ve 5 Eylül günü Şevardino Tabyası'nı ele geçirmiştir. Rus Ordusu Borodino köyü civarında savunma hazırlayarak Fransızları beklerken, Napolyon ordusunu Ruslara saldırmak için hazırlamıştır.

Borodino Savaşı öncesinde Rus Ordusu'nun başkomutanlığına Mareşal Kutuzov atanmıştır. Savaş sırasında sağ kanada Barclay de Tolly sol kanada ise Prens Bagration komuta etmiştir (Barnes, 2022). Bu savaşta Ruslar 120.000 asker ve 640 toptan oluşan bir güç toplamışlardır. Buna karşın Napolyon aynı savaşta 103.000 asker ve 587 toptan faydalanabilmiştir (Roberts, 2023). Borodino Savaşı öncesinde Fransız karargahında Rusları ezici şekilde yenmek için yapılması gerekenler tartışılmıştır. Bu kapsamda Mareşal Davout Rus

Ordusu'nu güneyden çevirmeyi içeren bir savaş planı önermiş ancak elindeki asker sayısını bu plan için yeterli görmeyen Napolyon Rusların merkezine ve sol kanadına cephe taarruzu yapılmasına karar vermiştir (Hart, 2015; Barnes, 2022). Borodino Savaşı 7 Eylül günü sabahın ilk saatlerinde Fransızların Rus merkezine saldırısı ile başlamıştır (Öztürk, 2019). İlk olarak Fransız topları Rus merkezini döverken Mareşal Davout komutasındaki sağ kanat birlikleri Rus Ordusu'nun güney kanadına taarruz etmişlerdir. Ruslar savaş öncesinde hazırladıkları sağlam siperlerde inatçı bir savunma uygulamışlardır. Fransızların ısrarlı hücumları ve Rusların inatçı direnişleri nedeniyle muharebenin ilk bölümü oldukça kanlı geçmiştir. Sabah 7.30'da General Eugene komutasındaki birlikler Borodino köyünü ele geçirmeyi başarmışlardır. Bundan sonra ilerlemeye devam etseler de Ruslar bu ilerlemeyi akamete uğratmışlardır. Bu gelişme üzerine Fransızlar Borodino köyüne sağlamca yerleşerek savaş sonuna kadar burayı ellerinde tutmuşlardır (Roberts, 2023). Mareşal Davout'nun güneyindeki kuvvetlere komuta eden Prens Poniatowski Rusların sol kanadını siperlerinden atsa da yeterli destek gelmediği için eski konumuna dönmek zorunda kalmıştır (Barnes, 2022). Savaşın gelişimi karşısında öğlene doğru generalleri Napolyon'dan aşırı uzayan Rus savunma hatlarını yarmak için imparatorluk muhafızlarını cepheye sürmesini istemişlerdir (Öztürk, 2019). Rus topraklarında bu kadar ilerledikten sonra bütün ihtiyatlarını savaşa sürmek Napolyon'a aşırı riskli geldiği için bu teklifi kabul etmemiştir. Bundan sonra Mareşal Davout, Mareşal Ney ve Mareşal Murat sadece genç imparatorluk muhafızlarını kullanarak Rusların sol kanadını çevirmeyi önermişlerdir. Ancak Napolyon bu teklife de itibar göstermemiştir. Napolyon bu teklifleri reddederken Ruslar baskı karşısında bütünlüklerini koruyarak disiplinli şekilde gerideki mevziilere çekilmeye başlamışlardır (Roberts, 2023). Napolyon'un imparatorluk muhafızlarını savaşa sürmemesi pek çok kişi tarafından önemli bir fırsatın kaçırılması olarak değerlendirilmiştir (Pamukoğlu, 2021). Ancak generallerinin Napolyon'a bu teklifleri yaptıkları zamanda Rusların yeterince kırılgan halde olup olmadıklarını bilmek mümkün değildir. Şüphesiz Rus topraklarında kilometrelerce mesafe kat ettikten sonra tüm ihtiyatlarını tüketmek Napolyon'a isabetli görünmemiştir. Savaştaki Rus toplarının etkinliği ve Rusların Fransız Ordusu'nun gerisini tehdit eden birlikleri de Napolyon'un kararında etkili olmuştur. Bunlar dışında Napolyon seçkin birliklerini elinde bulundurmayı, pek çok farklı ulustan oluşan ordusunu bir arada tutmak için gerekli görmüş olabilir.

Savaşın ilerleyen safhalarında kendisinden bir kez daha muhafızları savaşa sürmesi istendiğinde Napolyon "*yarın yeni bir muharebe olursa hangi kuvvetle savaşacağız?*" diye karşılık vermiştir (Roberts, 2023). Napolyon'un emri üzerine Fransızlar saldırılarını aynı

şekilde sürdürürken Ruslar zayıflayan noktaları destekleyerek savunmaya devam etmişlerdir. Saat 15.00'da General Eugene ağır kayıplara rağmen Rusların merkez tabyasını ele geçirmiştir (Barnes, 2022). Ancak Rus topçusunun etkinliği cephenin diğer noktalarında Fransızların ilerlemesini engelleyerek Rus Ordusu'nu bozgundan kurtarmıştır.

Saat 16.00'ya geldiğinde sonunda Grande Armee savaş alanının tamamında Rus mevzilerini ele geçirmeyi başarmıştır. Bu başarı sonrasında General Eugene, Mareşal Murat ve Mareşal Ney Napolyon'dan Rus Ordusu'nun toparlanmasının önüne geçmek için imparatorluk muhafızlarına bağlı süvarileri sahaya sürmesini istemişlerdir. Ancak Napolyon bu isteği de cevapsız bırakmıştır. Fransız ilerleyişi karşısında Rus Ordusu 1 saat içinde 800 metre geri çekilerek önceden hazırladığı ikinci savunma hattına yerleşmiştir. Yoğun yıpranma nedeniyle taarruz edemeyen Fransızlar Rus mevzilerini bombardıman etmişlerdir (Roberts, 2023). Borodino Savaşı'nda 43.000 kayıp veren Mareşal Kutuzov geceden yararlanarak geri çekilmiştir. Rusların kararlı direnişinden ötürü Fransızlar sadece 1.000 esir ve 20 top ele geçirebilmişlerdir. Geri çekilmek zorunda kalmasına rağmen Kutuzov Çar Alexander'a zafer kazandığını belirten bir mektup göndermiştir.

Fransız Ordusu ise savaşta 6.600'ü ölü ve 21.400'ü yaralı olmak üzere 28.000 kayıp vermiştir. Rusların çekilmesi nedeniyle savaş sonrasında Moskova yolu Napolyon'a açılmıştır. Fakat Napolyon umduğu gibi Rus Ordusu'nu imha ederek kesin bir zafer yaşayamamıştır. Ruslar kısa vadede Napolyon'un karşısına çıkamasalar da kuvvetlerini bir arada tutmayı başarmışlardır. Napolyon'un bu savaşta yaratıcılıktan uzak klasik bir cephe taarruzu tercih etmesi bu sonuca yol açan en önemli etmen olmuştur. Ayrıca savaş sırasında birkaç kez imparatorluk muhafızlarını cepheye sürmemesi Rusların düzenli şekilde geri çekilmelerine şans tanımıştır. Savaş akşamında muhafızları cepheye sürmeme kararını savunarak onları düşmanın Moskova önlerindeki son direnişi için sakladığını belirtmiştir (Roberts, 2023). Rus Ordusu geri çekilirken Mareşal Murat süvari birlikleri ile takibi sürdürerek 10.000 yaralıyı esir almıştır. Napolyon ise ordusunu iki gün dinlendirdikten sonra Moskova'ya doğru ilerlemeye başlamıştır. Bu ilerleyiş sırasında Rusların Moskova'yı savunmak için hazırlanmadığını öğrenmiştir. Moskova'yı savunmayı düşünmeyen Mareşal Kutuzov elindeki kuvvetlerle 14 Eylül günü şehri terk etmiştir. Ordunun çekilmesi üzerine sivil halkın büyük bölümü de şehirden kaçmıştır (Öztürk, 2019; Roberts 2023). Napolyon Moskova'da 35 gün boyunca beklemiştir. Şehir nüfusunun kaçması ve yangının büyük tahribatına rağmen Ruslarla barış yapmadan geri dönmek istememiştir. Ancak Rus tarafı herhangi bir girişimde bulunmamıştır. İstediğini elde edemeyen Napolyon 18 Eylül günü geri çekilme kararı almıştır. Napolyon kaynaklar tükenmiş

olduğu için Moskova'ya ilerlerken kullandığı Smolensk yolunu kullanmak istememiştir. Bu nedenle önce eski sonra yeni Kalouga yolunu tercih etmiştir. Fransız Ordusu geri çekilirken Ruslar zaman zaman saldırılar düzenlemişlerdir. Fakat bu saldırılar istedikleri kadar etkili olmamıştır (Öztürk, 2019). Rus baskısı altında geri çekilmeyi sürdüren Napolyon 25 Ekim gecesi yeniden Smolensk yoluna dönmeye karar vermiştir. Bu karar Grande Armee için büyük bir felaket olmuştur (Roberts, 2023). Bölgedeki kaynakların Moskova'ya ilerlerken tüketilmiş olmasının yanı sıra kışın beklenenden erken bir tarihte çok şiddetli başlaması Fransız Ordusu'nda büyük bir sarsıntıya yol açmıştır (Gaddis, 2023, 195). 25 Ekim sonrasında Grande Armee'nin çok büyük kısmı hayatını kaybetmiş ve Napolyon İmparatorluğu'nu çöküşe götüren olayların fitili ateşlenmiştir (Black, 2023; Şimşek, 2014).

Fransız işgali Rus kültürünü önemli ölçüde etkilemiş ve Rus milliyetçiliği için bir kırılma anı teşkil etmiştir. Napolyon'un istilası sonrasında Rusya'da Fransız ve Batı kültürüne karşı olan nefret zirve yapmıştır (Synder, 1990). Milliyetçilik yönetici kesimin yanı sıra vatanlarını tehlikede gören halk arasında da yaygınlık kazanmıştır. Dış tehdit soylular ile köylüler arasında büyük bir yakınlaşmaya sebebiyet vermiş, milli dayanışma duygusunu oldukça arttırmıştır (Kılavuz, 2017). Bu açıdan bakıldığında Napolyon'un Rusya'daki başarısızlığı Rusya'nın Avrupa siyasetindeki yükselişine katkı yapmanın yanı sıra Rus toplumundaki bütünleşmeyi ve milliyetçiliği arttırmıştır.

Genel bir değerlendirme yapmak gerekirse Napolyon'un Borodino Savaşı'nda Rus Ordusu'nu tamamen imha edememesi Rusya seferinin kaderini önemli ölçüde etkilemiştir. Mareşal Kutuzov mağlubiyete rağmen ordusunu bir arada tutabildiği için direniş politikasına devam etmiştir. Aslında bu strateji Napolyon'u durdurmak için yeterli olmamıştır. Napolyon ciddi bir direnişle karşılaşmadan Moskova'ya yerleşmiş ve 35 gün boyunca Rusların barış teklifini beklemiştir. Fakat Çar Alexander bir barış teklifinde bulunmamıştır. Moskova'daki bekleyiş gereğinden uzun olsa da Napolyon makul kabul edilecek bir tarihte geri çekilme kararı almıştır. Ancak 25 Ekim tarihinde yaptığı güzergâh değişikliği, kışın beklenenden erken ve şiddetli gelmesi Grande Armee için felaketle sonuçlanmıştır. Bu felaket Napolyon İmparatorluğu'nun çöküşüne giden süreci başlatmıştır. Borodino Savaşı Napolyon'un Rusya seferi için önemli bir dönüm noktası olmakla beraber tek belirleyici etken değildi. Napolyon'un bu savaşta Rusları ezici şekilde yenmesi durumunda Rus Çar'ının direniş umudunu keserek barış istemesi imkân dahilindeydi. Ancak bunun sadece bir ihtimal olduğu gözden kaçmamalıdır. Borodino Savaşı'nda ağır bir bozgun yaşansa da Rusların barış yapmama politikasını devam ettirmeleri de mümkündü. Nitekim Moskova'yı savaşmadan terk etmeleri,

şehri yakmaktan çekinmemeleri ve barış yapmaya yanaşmamaları göz önüne alındığında Borodino Savaşı'nda alınacak sonucun Rusları barışa zorlama ihtimali çok yüksek görünmemektedir.

2. Sakarya Meydan Muharebesi (23 Ağustos 1921 – 13 Eylül 1921)

Millî Mücadele'deki en önemli dönüm noktalarından birisi Sakarya Meydan Muharebesi'dir. Bu savaşla birlikte Yunan Ordusu'nun taarruz gücü kırılmış, savaş alanındaki inisiyatif Türk tarafına geçmiş ve Mustafa Kemal Paşa'nın liderliği tartışmasız hale gelmiştir. Bir savunma savaşı olmasına rağmen Sakaya Meydan Muharebesi Millî Mücadele'nin kaderini büyük ölçüde tayin etmiştir. Bu durum dikkate alındığında Sakarya Meydan Muharebesi tarihi şekillendiren en önemli savunma savaşlarından birisidir.

Osmanlı İmparatorluğu Mondros Mütarekesi ile Birinci Dünya Savaşı'ndan çekilmek zorunda kalmıştır. Bu mütareke sonrasında Osmanlı Ordusu büyük ölçüde terhis edilmiştir (Atatürk, 2007). Bu nedenle Anadolu'da işgaller başladığında Türk halkı kendisini savunmak için çeteler oluşturmuştur (Tosun, 2021). Kuva-yı Millîye adını verdiğimiz bu yapılar düzenli Yunan Ordusu'nu durdurmak için yeterli olmamıştır. Millî Mücadele'nin başından itibaren Mustafa Kemal Paşa düzenli ordu olmadan sonuca varılamayacağını ifade etmiştir. Ancak mevcut şartlar nedeniyle bir süre bu durumun devam etmesine göz yummuştur (Ortaylı, 2018). Sivas Kongresi'nde Batı Anadolu Umum Kuva-yı Milliye Komutanlığı tesis edilerek, başına Ali Fuat Paşa getirilmiştir. Böylece Kuva-yı Milliye'nin merkezi hale getirilmesine çalışılmıştır. Bu girişime rağmen 24 Ekim 1920 tarihinde Gediz'de yaşanan başarısızlık Kuva-yı Mîllîye'nin düzenli Yunan Ordusu karşısında başarılı olamayacağını gözler önüne sermiştir (Atatürk, 2007; Tosun, 2021). Mustafa Kemal Paşa Büyük Millet Meclisi'nde yeterli gücü eline geçirir geçirmez düzenli ordunun tesisine yönelik girişimde bulunmuştur. 10 Kasım 1920 günü alınan kararla Millî Mücadele'nin düzenli ordu temelinde yürütülmesi hayata geçirilmiştir (Mango, 2013; Özlü, 2020). Batı Cephesi'nde çetelere kumanda edenler bu karar karşısında büyük tepki göstermişlerdir. (Atatürk, 2007; Mütercimler, 2016). Bu tepkiler arasında en dikkat çekeni Çerkez Ethem isyanı olmuştur. Çerkez Ethem Birinci İnönü muharebesi sırasında Yunan kuvvetleri ile ortak hareket etmeye çalışmıştır (Çaykıran, 2022). İstanbul Hükümeti ve İtilaf Devletleri Ankara Hükümeti'ne Sevr Antlaşması'nı kabul ettirmek için Anadolu'da halkı Türkiye Büyük Millet Meclisi aleyhine kışkırtmışlardır (Erdoğan, 2022). Ankara Hükümeti'nin isyanlarla boğuşmasını fırsat bilen İngilizler Yunan Ordusu'nu harekete geçirmişlerdir (Volkan & Itzkowitz, 2011). Yunan Ordusu başlattığı ileri harekât yeni kurulmuş olan düzenli Türk Ordusu'nun gücünü test etmek istemiştir (Bay, 2013, 184). Böylece 6 Ocak 1921 günü başlayan

Yunan saldırısı ile Birinci İnönü Muharebesi vuku bulmuştur. Yunanlılar bu muharebede Türk Ordusu'nun şiddetli direnişi ile karşılaşmışlardır. İnönü civarında yaşanan çatışmalarda Albay İsmet Bey yönetimindeki Türk kuvvetleri karşısında istediği başarıyı elde edemeyen Yunan Ordusu geri çekilmek zorunda kalmıştır (Shaw & Shaw, 2006). Bu yenilgi Yunanistan'da ve özellikle İngiltere'de büyük endişe yaratmıştır (Erdoğan, 2022). Birinci İnönü Muharebesi'ndeki Türk zaferi en çok İngiliz Başbakanı Lloyd George'u rahatsız etmiştir. İngiltere'nin baskısına maruz kalan Yunan Hükümeti şansını yeniden denemek zorunda kalmıştır. Yunan ileri harekâtı neticesinde İnönü mevkiinde ikinci kez çarpışma yaşanmıştır. Bu savaşta 37.000 kişilik bir kuvveti sahaya süren Yunan Ordusu askerlerini Türk tarafına göre daha modern malzemelerle teçhiz etmiştir. İki muharebe arasında Türk Ordusu da önemli gelişme kaydetmiştir. 35.000 kişilik kuvvete komuta eden İsmet Paşa Yunan Ordusu'nu bir kez daha durdurmuştur (Mango, 2013). İki defa mağlup olan Yunanlılar Anadolu'daki geleceklerini kurtarabilmek için büyük hazırlıklar sonrasında Kütahya-Eskişehir taarruzunu başlatmışlardır (Aybars, 2007). Bu savaş hazırlıkları kapsamında Yunanistan'da seferberlik hayata geçirilmiş ve Yunan Ordusu büyük ölçüde takviye edilmiştir (Yıldız, 2022). Coğrafyanın uygun olması Yunan Ordusu'nun asker sevkini ve malzeme sevkiyatını kolaylaştırmıştır.

İkinci İnönü Muharebesi ile Kütahya-Eskişehir Savaşları arasındaki dönem Türk tarafı için son derece sıkıntılı geçmiştir. Ankara Hükümeti savaş öncesinde büyük ekonomik ve siyasi sıkıntılara maruz kalmıştır. Para, silah, cephane ve erzak eksikliğine nakliye probleminin eklenmesi Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin genel seferberlik ilan etmesine engel olmuştur (Aydemir, 1990). Bu nedenle Kütahya-Eskişehir Savaşları öncesinde orduya istenilen düzeyde destek sağlanamamıştır (Demir, 2022). Kütahya-Eskişehir Savaşları 10 Temmuz 1921 günü gerçekleşen Yunan saldırısı ile başlamıştır. 13 Temmuz günü Afyon, 17 Temmuz günü Kütahya ve 19 Temmuz günü ise Eskişehir Yunan Ordusu'nun eline geçmiştir (Tosun, 2021; Sarıhan, 1995). Alınan mağlubiyet ve yaşanan kayıplar Anadolu'da ve İstanbul'da büyük bir hayal kırıklığı yaratmıştır. Millî Mücadele destekçisi pek çok kişi zafere olan inancını kaybetmiştir (Atay, 2012). Mağlubiyet neticesinde Türk Ordusu'nda büyük firarlar yaşanmıştır. Bu durum ordunun gücünü ciddi ölçüde azalttığı gibi yaşanan hayal kırıklığını da gözler önüne sermiştir. Kütahya-Eskişehir Savaşları 25 Temmuz 1921 günü Türk Ordusu'nun geri çekilmesi ile sona ermiştir (Tansel, 1991). Bu savaş sırasında yaşanan tek olumlu gelişme ordudan geri kalanları bir bütün halinde bir arada tutmak olmuştur. Böylece Yunanlıların Türk Ordusu'nu imha etme ve kesin zafer kazanma planları suya düşmüştür (Bay, 2013). Ordunun kalan kısmının elde tutulmasında en büyük pay Mustafa Kemal Paşa'ya aittir. Savaş sürerken muharebe alanına

gelerek incelemelerde bulunan Mustafa Kemal Paşa İsmet Paşa'ya tek çıkar yolun geri çekilmek olduğunu ifade etmiştir (Balcıoğlu, 1996; Çakır, 2022). Paşa bu sayede ordunun daha fazla yıpranmasını engellemek, toparlanmak için zaman kazanmak ve Yunan kuvvetlerinin işini zorlaştırmak istemiştir. Bu nedenlerden ötürü Türk Ordusu Sakarya Nehri'nin doğusuna çekilmiştir (Yıldız, 2022). Bu çekilme sonrasında coğrafya Türk tarafına hizmet etmeye başlamıştır (Çakır, 2022). Anadolu'nun fakirliği Yunanlıları oldukça yıpratmıştır. Demiryolunun bulunmayışı ve kara yollarının verimsizliği Yunan ikmal hatları için büyük sorun teşkil etmiştir.

Sakarya Nehri'nin doğusuna çekilen Türk Ordusu yeni Yunan saldırısı öncesinde hazırlanmak için gereken zamanı elde etmiştir. Mevcut zamandan en iyi şekilde istifade etmek için Mustafa Kemal Paşa 5 Ağustos 1921 tarihinde meclisten kendisine bazı yetkiler verilmesini istemiş ve bu isteği aynı gün onaylanan Başkumandanlık Kanunu ile yerine getirilmiştir. Bu kanun sonrasında ordunun eksiklerini gidermek için 7 Ağustos 1921 günü Tekalif-i Millîye emirleri yayınlanmıştır (Atatürk, 2007). Bu emirlerin yürütülmesi ve ordudan firarların engellenmesi için İstiklal Mahkemeleri kurulmuştur (Tosun, 2021). Sakarya Savaşı öncesinde Yunan Ordusu 90.000 piyade tüfeğine, 700 makineli tüfeğe, 300 topa, 20 uçağa ve 1.500 süvariye ulaşmıştır. Buna karşın Türk Ordusu 45.000 piyade tüfeğine, 240 makineliği tüfeğe, 240 topa, 2 uçağa ve 4.500 süvariye sahip olmuştur (Yıldız, 2022). Türk Ordusu'nun üstün olduğu tek nokta süvari sayısıdır ve Mustafa Kemal Paşa bu savaşta süvarileri çok etkili şekilde kullanmayı başarmıştır.

O dönemde süvariler genellikle orduların kanatlarını korumakla görevlendirilmişlerdir. Dönemin askeri doktrinine uygun hareket eden Yunan Ordusu da Sakarya Meydan Muharebesi'nde süvarilerini bu şekilde kullanmıştır. Ancak Mustafa Kemal Paşa daha farklı davranmıştır. Süvarilerin bir kısmını kanatları korumakla vazifelendirirken bir kısmını uzayan Yunan hatlarını karıştırmakla görevlendirmiştir (Demir, 2022). Ayrıca kanatlarda mürettep (piyade, süvari ve milislerden oluşan) kolorduları olduklarından kalabalık göstermiştir. Bu sayede Yunan Ordusu'nun büyük sayıda kuvvetini ihtiyat olarak ayırmasına neden olmuştur. Böylece önemli sayıda birlik savaş dışı kalmıştır.

Askeri gerekçeler nedeniyle Türk Ordusu'nun Sakarya'nın doğusuna çekilmesi Türkiye Büyük Millet Meclisi ve halkta büyük bir hayal kırıklığı yaratmıştır. Kazandıkları zafer sonrasında Yunan Hükümeti Sevr Antlaşması'nda elde ettiklerinden daha fazlasını istemeye başlamıştır. Son bir zafer kazanarak Türk direnişini sonlandırmak için harekete geçen Yunan Ordusu 23 Ağustos 1921 günü beklenen saldırıyı başlatmıştır (Balcıoğlu, 1996). Sakarya

Meydan Muharebesi 100 kilometre boyunca uzanan bir hat üzerinde yapılmıştır. Yunan Ordusu asker sayısı, teçhizat ve moral olarak iyi durumda olduğu için savaş cephesini mümkün olduğunca uzatmaya çalışmıştır. Bu plan dahilinde güneye doğru yayılarak Türk Ordusu'nu kuşatmak bu olmazda cephe hattının uzamasından faydalanarak cepheyi yarmak için harekete geçmiştir (Bay, 2013). Yunan tarafının hamlesine karşılık olarak Mustafa Kemal Paşa Türk Ordusunun sol kanadını kuzeye doğru çekerek cepheyi kısaltmıştır. Böylece cephe hattı oldukça kısalmış ve ihtiyat kuvvetlerinin gereken yere yetişmesi kolaylaşmıştır. Bu durum aynı zamanda Yunanlıların ikmal hattı aşırı derece uzamasına yol açmıştır (Erdoğan, 2022). Mustafa Kemal Paşa'nın emri ile Türk Ordusu'nun cephe hattında gedik açılsa da genel bir çekilmeden kaçınması Yunan komuta heyetini büyük hayal kırıklığına uğratmıştır (Erdoğan, 2022, 225). Türk Ordusu'nun sol kanadının kuzeye çekilmesi neticesinde ikmal hatlarının aşırı derecede uzaması Yunan lojistik kollarının görevini zorlaştırmıştır (Atatürk, 2007; Bay, 2013). Mustafa Kemal Paşa'nın Yunan hatlarının arkasına gönderdiği Türk süvarileri de Yunan cephe gerisinde büyük kaos yaratmayı başarmışlardır (Erdoğan, 2022). Türk Ordusu'nun her noktada inatçı direniş göstermesi ve adım adım çekilerek direnişi sürdürmesi Yunan Ordusu'nda büyük bir hayal kırıklığı yaratmıştır. Cephe hattının ikmal merkezlerinden uzaklaşması da Yunan Ordusu'nun lojistik sıkıntıların büyük ölçüde arttırmıştır (Erdoğan, 2022; Bay, 2013). Türk Ordusu 10 Eylül 1921 gününe kadar direnmeyi başardıktan sonra büyük bir karşı taarruz başlatmıştır. Bu saldırı Yunan komuta heyetinde büyük bir şok dalgası yaratmıştır. Şoka uğrayan ve duruma bir çözüm üretemeyen Yunan Ordusu yenilgiyi kabul ederek Sakarya Nehri'nin batısına çekilmek zorunda kalmıştır (Yıldız, 2022). Sakarya Meydan Muharebesi 1683 yılından beri toprak kaybeden Türklerin bu duruma son verdikleri muharebedir. Bu tarih sonrasında Türkiye bir daha toprak kaybetmemiştir. Sakarya Meydan Muharebesi'nin bir diğer önemli sonucu bu muharebeye kadar karşı tarafın plan yapması ve Türklerin bu planları bozmak için uğraşmasıdır. Sakarya Meydan Muharebesi bu durumu tersine çevirmiştir. 13 Eylül 1921 itibarıyla inisiyatif tamamen Türklere geçmiştir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından kendisine Gazilik ve Mareşallik unvanı verilen Mustafa Kemal Paşa'nın Millî Mücadele'deki liderliği tartışmasız hale gelmiştir (Atatürk, 2007; Balcıoğlu, 1996; Akça vd., 1996). Bunun dışında Türkiye Büyük Millet Meclisi diplomatik sahada hâkimiyet elde etmiştir (Küçük, 2020). Türkiye ile Kafkas Cumhuriyetleri arasında 13 Ekim 1921 günü Kars Antlaşması, Türkiye ile Fransa arasında 20 Ekim 1921 günü Ankara Antlaşması imzalanmıştır (Yıldız, 2022). Böylece Türkiye'nin doğu ve güney sınırları güvence altına alınmıştır. İngiltere ve İtilaf Devletleri artık Sevr Antlaşması'nın

uygulanamayacağını yavaş yavaş kabul etmeye başlamışlardır. Böylece Türk Milletinin bağımsız olarak yaşamaya devam edeceği dünyaya kesin olarak ilan edilmiştir. Millî Mücadele Türk kültüründe büyük bir değişime neden olmuştur. Millî Mücadele'nin temel dayanağı sarayın iradesine karşı halkın egemenliğini savunmaktır. Mustafa Kemal Paşa Amasya Genelgesi'nden itibaren bu duruma dikkat çekmiştir. Halk egemenliğini savunan Ankara Hükümeti'nin zafer ile İttihat ve Terakki döneminde ağır basan ancak Mondros Mütarekesi ile akamete uğrayan milliyetçilik fikri ümmetçiliği kesin olarak yenilgiye uğratmıştır. Sakarya Savaşı sonrasında Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğinin sağlamlaşması büyük önem taşımaktadır. Çünkü bu durum Atatürk devrimlerine giden süreci sağlamlaştırmış ve böylece modernleşmenin ve demokratikleşmenin önü açılmıştır.

Sonuç

Borodino Savaşı ve Sakarya Meydan Muharebesi tarihe önemli ölçüde etki etmiş muharebelerdendir. Bu savaşlardan ilki Napolyon'un Rusya seferinde önemli bir kilometre taşıdır. Başarısızlıkla sonuçlanan bu sefer Fransız ve Rus tarihinin yanı sıra Avrupa tarihini de çok önemli ölçüde etkilemiştir. İkinci muharebe ise Türk Millî Mücadele'sinin ve Türk tarihinin kaderini belirlemiş ve bu nedenle dünya tarihinde önemli bir kırılma anı yaratmıştır. Napolyon'un seferden bir yıl önce Rusya'ya saldıracağını açıkça belli etmesi düşmanına savaşa hazırlanma fırsatı vermiştir. Fransa'nın aynı dönemde İspanya işgalini sürdürmesi Napolyon'un Rusya seferinin ilerleyen döneminde alabileceği takviyeleri ciddi oranda azaltmıştır. Rusya seferi öncesinde Napolyon'un İsveç'i ve Osmanlı İmparatorluğu'nu kazanamaması Rusya'ya karşı kurduğu koalisyonun gücünün sınırlı kalmasına yol açmıştır. Rusya seferi sırasında Napolyon o zamana kadarki en kalabalık orduya komuta etmiştir. Ordunun çok kalabalık olması böyle bir orduya komuta edecek kadar nitelikli personel eksikliğine neden olmuştur. Ayrıca orduda yüksek sayıda acemi asker yer almıştır. Ordunun büyüklüğü ciddi lojistik sıkıntılara da sebep olmuştur. Bu etmenler dolayısıyla Napolyon eskiye nazaran farklı bir strateji izlemiştir. Napolyon Rusya seferi sırasında ve özellikle Borodino Savaşı'nda önceki savaşlardan farklı olarak katı bir strateji uygulayarak risk almaktan kaçınmış ve cephe taarruzunda ısrar etmiştir. Bu durum iyi eğitilmiş Rusların direnç göstermesine yol açmıştır. Fransızlar zafer kazansalar da önceki savaşlardan farklı olarak Rus Ordusu'nu imha etmeyi veya dağıtmayı başaramamışlardır. Mağlubiyet sonrasında Kutuzov ordusunu bir bütün halinde doğuya çekmeyi başarmıştır. Rusya barış yapmaya yanaşmamıştır. Sefer boyunca Rus Ordusu'nun yanı sıra Rus halkı da Fransızlara karşı mücadele etmiştir. Böylece taktik anlamda zafer kazansa da istediğini elde edemeyen Napolyon stratejik anlamda mağlup olmuştur. Napolyon'un Rusya

seferi sırasında Fransız Ordusu sadece Rus Ordusu ile değil aynı zamanda Rus halkıyla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Sakarya Meydan Muharebesi'nde de benzer bir tablo yaşanmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın ifadesiyle Sakarya'da Türk ve Yunan Orduları değil Türk ve Yunan milletleri mücadele etmiştir.

Napolyon'un Rusya seferi Rus kültüründe önemli bir kırılma anı yaratmıştır. Bu istila sonrasında Fransız ve Batı kültürüne olan nefret artmış ve milliyetçilik yükselişe geçmiştir. Böylece Rusya'da batılılaşma taraftarları ile gelenekçiler arasındaki mücadelede muhafazakâr cephe ağır basmaya başlamıştır. Ayrıca Rus toplumunda soylu ve köylü sınıf arasında vatan sevgisi üzerinden yakınlaşma olmuş ve Rus milletinin oluşumu hızlanmıştır.

Sakarya Meydan Muharebesi ile hem Yunan ilerleyişi durdurulmuş hem de Millî Mücadele'de Mustafa Kemal Paşa'nın liderliği pekişmiştir. Milliyetçi ve anti-emperyalist Ankara Hükümeti'nin zafere ulaşması ile Türkiye bağımsız, modern ve demokratik bir ülke olma yolunda hızla ilerlemiştir. Sakarya Meydan Muharebesi öncesinde Mustafa Kemal Paşa Türk Ordusu'na zaman kazandırmak ve Yunan Ordusu'nun ilerleyişini zorlaştırmak için Sakarya Nehri'nin doğusuna çekilmiştir. Böylece savaş alanını kendisi seçmenin yanında coğrafyayı kendi stratejisini destekleyecek şekilde kullanmıştır. Mustafa Kemal Paşa dönemin askeri kaidelerine farklı bir boyut kazandırmıştır. Bu kapsamda savunma hattı yarıldığında uygun noktada yeniden tesis edilmiştir. Cephe yarıldığında Türk Ordusu'nun bir bütün halinde değil parça parça çekilmesi Yunan askerlerinin moralini ciddi ölçüde azaltmıştır. Yunan komuta kademesi bu durum karşısında bir çözüm üretememiştir.

Mustafa Kemal Paşa süvarilere ordunun kanatlarını koruma yerine düşman lojistik hatlarına saldırma görevi vermiştir. Türk süvarilerinin Yunan ikmal hatlarına saldırmaları Yunan Ordusu'nun ilerleyişini iyice zorlaştırmıştır. Son olarak Yunan Ordusu tükendiği anda Türk Ordusu'nun beklenmeyen saldırısı Yunan tarafının mağlubiyeti kabul etmesi ile sonuçlanmıştır. Yunan Ordusu Sakarya'nın batısına çekilme zorunda kalmıştır.

Borodino Savaşı ve Sakarya Meydan Muharebesi arasında ciddi bir fark da vardır. Öncelikle Fransızlar Rus topraklarını işgal etmişler ve savaşı kazansalar da vatanlarını savunan kararlı Ruslarla mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Bu durum Rusları daha dirençli Fransızları ise daha kırılgan hale getirmiştir. Ruslar savaşta mağlup olsalar da genel olarak mücadeleyi sürdürmüşlerdir. İklimsel zorlukların eklenmesi ile Rus seferi Fransız Ordusu'nda büyük kayıplara yol açmıştır. Diğer tarafta ise Türk Ordusu işgalci Yunanlılara karşı vatanını savunduğu için büyük bir kararlılıkla mücadele etmiştir. Ordunun Sakarya'nın doğusuna çekilmesi coğrafyayı Türk tarafının destekçisi haline getirmiştir. İşgalci Yunan Ordusu yaşanan

hayal kırıklıkları ve politik ayrımlar neticesinde moral açıdan kırılgan hale gelmiştir. Sakarya Meydan Muharebesi'nde aldıkları yenilgi Yunanistan'ın Anadolu'daki macerasının kaderini büyük ölçüde tayin etmiştir. Sakarya Meydan Muharebesi temelde bir savunma savaşı olsa da Türk ve dünya tarihi açısından oldukça önemli sonuçlar doğurmuştur. Türk Milletinin gösterdiği kararlılık ve direnç Yunan Ordusu'nun ve Yunanistan'ın Anadolu'daki macerasının sonunu getirmiştir.

Kaynaklar

Akça, B. vd. (1996). *Türk İnkılap Tarihi ve Atatürk İlkeleri*. Ünyay Basımevi.

Atatürk, M. K. (2007). *Nutuk*. Truva Yayınları.

Atay, F. (2012). *Çankaya*. Pozitif Yayınları.

Aybars, E. (2007). *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*. Zeus Kitapevi.

Aydemir, Ş. (1990). *Tek Adam Mustafa Kemal 1919-1922*. (C. II). Remzi Kitapevi.

Balcıoğlu, M. (1996). Sakarya Melhame'i Kübrası Yahut Türk'ün Medd ü Ceziri. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, *12* (36), 927-929.

Barnes, G. (2022). *Napoleon Bonaparte*. Kronik Yayınları.

Bay, A. (2013). *Atatürk Modern Türkiye'nin Kurucusu Dahi Generalden Liderlik Üzerine Dersler*. Pegasus Yayınları.

Black, J. (2023). *Küresel Askeri Tarih*. Yeditepe Yayınları.

Çakır, Ş. (2022). Sakarya Meydan Muharebesi'nin Askeri Stratejisi. *Akademik Açı*. *2* (1). 66-91.

Çaykıran, G. (2022). Sakarya Meydan Muharebesi'nde Türk Ordusunun Kuruluş ve Konuşu. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, (42). 77-106.

Demir, E. (2022). Sakarya Meydan Muharebesi ve Takip Harekâtında 5'inci Grup/Süvari Kolordusu (5'inci Kolordu). *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, *20* (34). 203-232.

Erdoğan, S. (2022). *Sakarya Türk Bitti Demeden Bitmez*. Kronik Yayınları.

Gaddis, J. (2023). *Büyük Strateji*. Epsilon Yayınları.

Hart, L. (2015). *Strateji Dolaylı Tutum*. Doruk Yayınları.

Küçük, C. (2020). Millî Mücadele içinde. *İslam Ansiklopedisi*. (C. 30, ss. 76-83). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Kılavuz, İ. (2017). Rus Milliyetçiliğinin Kökenleri. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* (34), 198-216.

Mango, A. (2013). *Atatürk Modern Türkiye'nin Kurucusu*. Remzi Kitapevi.

Mütercimler, E. (2016). *Fikrimizin Rehberi Gazi Mustafa Kemal*. Alfa Yayınları.

Ortaylı, İ. (2018). *Gazi Mustafa Kemal Atatürk*. Kronik Yayınları.

Özlü, H. (2020). İstiklal Savaşı'nda, Sakarya Meydan Muharebesi'nde Mürettep Kolordunun Askeri Harekâtı. *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, *18* (32), 71-93.

Öztürk, T. (2019). *Karşılaştırmalı Harp Tarihi: Napolyon Karşısında Rus Savunması ve İstiklal Savaşı'nda Türk Direnişi* [Basılmamış yüksek lisans tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi.

Pamukoğlu, O. (2021). *Napolyon İmparator ve General*. İnkılap Yayınevi.

Roberts, A. (2023). *Napoleon*. Kronik Yayınları.

Sarıhan, Z. (1995). *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*. (C. III). Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Shaw, S. & Shaw, E. (2006). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*. (C. II.). E Yayınları.

Süslü, A. (1983). Osmanlı-Fransız Diplomatik İlişkileri 1798-1807. *Belleten, 47* (185), 259-280.

Synder, L. (1990). *Encyclopedia of Nationalism*. Paragen House.

Şimşek, K. (2014). Tarih-i Cevdet'e Göre Napolyon. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (17). 85-93.

Tansel, S. (1991). *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*. (C. IV). Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Tosun, U. (2021). Sakarya Savaşı Öncesinde Türk Ordusunun Yeniden Yapılandırılma Süreci. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *25* (Özel Sayı), 328-344.

Uluerler, S. (2021). 1807 Yılında Napolyon Bonapart'ın Fransa-Osmanlı-İran Üçlü İttifak Planları ve Sonuçları. *Akademik Matbuat, 5* (1). 1-24.

Volkan, V. & Itzkowitz, N. (2011). *Atatürk/Anatürk*. Alfa Yayınları.

Willms, J. (2019). *Napolyon Büyük Despotun Yaşamı*. Runik Kitap.

Yıldız, Ö. (2022). Sakarya Meydan Muharebesi Üzerine Bir Değerlendirme. *Tarih ve Gelecek Dergisi, 8* (4). 1112-1128.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11 (6) 2024
Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:22.09.2024
Kabul tarihi |Accepted:20.12.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Mustafa Yıldırım

https://orcid.org/ 0009-0005-8723-2094
Dr. Türkiye, mmyildirim0505@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Yıldırım, M. (2024). Fas'ta Müslüman Fetihlerinden Sonra Kurulan Şehirler. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 4091-4113.

Fas'ta Müslüman Fetihlerinden Sonra Kurulan Şehirler

Öz

Hz. Ömer dönemiyle başlayan Müslümanların fetih hareketleri, ilk olarak Ortadoğu'ya daha sonra da Kuzey Afrika fetihleriyle Afrika kıtasına geçmiştir. Günümüzde Mısır, Libya, Tunus ve Cezayir'i içine alan bu fetih hareketleri Afrika'nın en batısı olan Fas'a X. yüzyılın ikinci yarısında ulaşmıştır. Müslümanlar, fetih hareketlerini yaparken bu şehirlere İslam medeniyetinin izlerini de götürmeyi ihmal etmemişlerdir. Çünkü bu fetih hareketlerinin dinî ve ekonomik açıdan önemli sebepleri bulunmaktaydı. Bir yandan "cihat" anlayışıyla yapılan bu seferler bir yandan da Müslümanların hem ekonomik hem de sosyal ve kültürel açıdan refaha kavuşması için önemli bir adımdı. İslam Medeniyetinin izlerinin sosyal, kültürel ve ekonomik açıdan değerlendirildiği en önemli yapılardan birisi de şehirlerdir. Fethettikleri yerlere yeni şehirler kuran ya da mevcut şehirleri İslam medeniyetine göre düzenleyen Müslümanlar, böylece şehirleşme kavramına da katkıda bulunmuşlardır. İşte bu çalışmada Müslümanların Fas'ı fethettikten sonra kurmuş oldukları şehirlere ve bu şehirlere bıraktıkları kültür ve medeniyet miraslarına değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: *Fetih, Fas, Şehir, Medeniyet*

CC BY NC
Creative Commons Licence

Cities founded after the Muslim conquests in Morocco

Abstract

The conquest movements of the Muslims, which started with the period of Hz. Umar, first moved to the Middle East and then to the African continent with the North African conquests. These conquest movements, which today include Egypt, Libya, Tunisia and Algeria, reached Morocco, the westernmost part of Africa, in the second half of the 10th century. Muslims did not neglect to bring the traces of Islamic civilisation to these cities during their conquest movements. Because these conquest movements had important religious and economic reasons. On the one hand, these campaigns, which were carried out with the understanding of 'jihad', were also an important step for Muslims to prosper both economically and socially and culturally. One of the most important structures where the traces of Islamic civilisation are evaluated in terms of social, cultural and economic aspects is cities. Muslims, who established new cities in the places they conquered or arranged the existing cities according to Islamic civilisation, thus contributed to the concept of urbanisation. In this study, the cities established by Muslims after their conquest of Morocco and the cultural and civilisational heritage they left in these cities will be discussed.

***Keywords**: Conquest, Morocco, City, Civilisation*

Giriş

Afrika'nın kuzeybatısında bulunan Fas, Cezayir, Moritanya ve İspanya'nın yanı sıra Atlas Okyanusu ve Akdeniz ile komşudur. Ülkenin ismi tarihi kaynaklarda المغربالأقصى (el-Mağrib'ül-Aksâ) olarak geçmektedir. Türkçeye "En Uzak Batı" olarak çevrilebilir. Hatta kaynaklar Cezayir için المغبالأوسط (el-Mağrib'ül-Evsât) derken Tunus için ise المغربالأدنى (el-Mağrib'ül-Ednâ) demişlerdir. Yani Cezayir için "Orta Batı", Tunus için "Yakın Batı" diye Türkçeye çevrilebilir (Dahiru, 1981, s. 18). Ülke, Arapça batı anlamında kullanılan "el-Mağrib" olarak geçse de batı dillerinde Müslüman anlamına gelen "Morocco" ya da "Maroc" olarak bilinir (Meriç, 2020, s. 156). Burada en uzak batı, orta batı ve yakın batı gibi kavramların ana kaynaklarda kullanılmasının nedeni, Orta Çağ'da Müslümanlar için batıdaki en uzak yerlerin Fas, Portekiz ve İspanya gibi yerler olmasıdır. Orta Çağ'da Amerika henüz keşfedilmediğinden bu isimlerle anıldıkları söylenebilir.

İslamiyetten önce Fas topraklarındaki ilk yerleşimcilerin, burada M.Ö. 8000 yıllarında yaşadıkları düşünülmektedir. Daha sonra Kartacalılar ve Berberîler, buranın yerleşimcileri olmuşlardır. M.Ö. V. yüzyılda burada Fenikelilerin ticaret yaptığı ve Fenikeliler döneminde Fas'ın stratejik öneme kavuştuğu bilinmektedir. Müslümanlardan önce ise Vizigotlar,

Vandallar ve Bizans bölge topraklarına sahip olmuştur (Harekât, 1995, s. 188). Müslümanlar ise bu topraklara ilk olarak Emeviler zamanında gelmişlerdir.

Hz. Peygamberden sonra Müslümanlar için fetihler ilk olarak Hz. Ömer döneminde başlamış ve o dönem büyük fetih hareketleri ile Müslümanlar, Arabistan topraklarından çıkmış Suriye, Mısır, Bağdat'ı alarak İran sınırına kadar ilerlemiştir. Bu fetih hareketleri ile Müslümanlar hem gittikleri yere İslamı götürüp hem de fethin kalıcı hale gelmesi için fethettikleri topraklarda yaşayan halkları Müslüman yapıyorlardı. Hz. Osman döneminde ise Kuzey Afrika'nın Akdeniz'e komşu ülke toprakları ele geçirilmiştir. Hz. Ali döneminde yaşanan iç karışıklıklardan sonra Müslümanların idaresi Emevilere geçmiş Muaviye ve Ukbe B. Nâfî döneminde gerçekleştirilen fetihlerle Müslümanlar Fas'a kadar gelmişlerdir. Bölgede bulunan yerel halk olan Berberîlerin Müslümanlara tabi olmaya başlamasıyla da Kuzey Afrika toprakları Araplaşmaya ve Müslümanlaşmaya başlamıştır (İbn Abdülhakem, 1964, s. 72-73; İbn İzârî, 1948, s. 44; Rahman, 1995, s. 45; Lapidus, 2013, s. 81-82). VIII. yüzyılın başına gelindiğinde Müslümanlar, Emeviler tarafından Halife'nin bulunduğu Şam'dan yönetilmeye başlamıştır. Ancak fetihlerle birlikte İslamiyet çok geniş bir coğrafyaya yayılmış Kuzey Afrika Valisi Musa B. Nusayr ile bölgenin fethi 705 yılında tamamlanmıştır. Bu fetihlerle birlikte Müslümanların komşuları artık Vizigotlar, Vandallar ve Bizans olmuştur. 750 yılına gelindiğinde Emeviler yıkılmış ve yerini Abbasiler almıştır. Ancak Abbasilerin kontrol etmek zorunda olduğu Doğu'da İran batıda Fas dâhil olmak üzere çok geniş bir alan vardı. Nitekim Abbasiler, bu kadar geniş bir coğrafyayı başkent Bağdat'tan yönetememiş ve Bağdat'a uzak bölgelerde Müslümanlar, eyaletler, yarı-bağımsız devletler kurmuşlardır (Harekât, 1995, s. 188-189). Halifelik Abbasilere geçtikten sonra Fas'ta ilk olarak İdrîsîler (789-974) hüküm sürdü. İdrîsîlerin yıkılmasının ardından bir süre Fâtımîler egemen oldu. Ancak Fâtımîlerin egemenliği uzun sürmedi. Çünkü Fâtımîler de Kuzey Afrika'dan Suriye sınırına kadar çok geniş bir coğrafyaya yayılmış ve Bağdat'ta uzun zamandır mücadele ettiği Abbasi Halifeliği bulunuyordu. Nitekim Eyyûbîlerin Mısır'ı almasıyla Fâtımîler yıkılmış ve Fas'ta Murabıtlar dönemi (1040-1147) başlamıştır. 1147 yılından 1269 yılına kadar ise Fas'a Muvahhidler hâkim olmuştur. 1269-1465 arasında Merînî Sultanlığı Fas'ı yönetmiştir. 1465 yılından günümüze ise sırasıyla Vattasî Hanedanlığı (1471-1549), Saadî Hanedanlığı (1549-1659), Alevî Hanedanlığı (1666- günümüz) hâkim olmuştur. Fas'ın Osmanlı devleti ile ilişkileri ise Kanuni Sultan Süleyman devrinde başlamıştır.[1]

[1]Fas-Osmanlı Devleti dönemi hakkında detaylı bilgi için bkz. (Uzunçarşılı, 1998, s. 293-305).

2. İslam Medeniyetinde Şehir

Şehir, genel anlamda çok sayıda kişinin bazı sebeplerle bir araya geldiği ve çeşitli etkinlikler düzenlediği yerdir (Sarıçam & Erşahin, 2011, s. 215). Şehirlerin oluşmasında fiziki-sosyal ihtiyaçların yanı sıra kültür, dinî ve politik şartlar etkili olmuştur. Bu oluşumların sonucu olarak şehirde insan, doğa, hava, su, sanat, mimari gibi çeşitli kavramlar hayatımıza girmiştir. Tüm bunların sonucunda ise şehir ile birlikte medeniyet kavramı oluşmuştur. İşte bu süreç Müslümanların kendi kurdukları şehirler için de geçerlidir. Çünkü en nihayetinde Müslümanlarda kendi şehirlerini kurarken yukarıdaki ögelerin hepsini göz önünde bulundurmuşlardır. Ayrıca İslam şehirlerinin kendine ait özellikleri de bulunmaktadır. Örneğin cami, mescit gibi Müslümanlara ait binalar şehirlerin en önemli noktalarına yapılırken İslam medeniyetinin en önemli yapı taşları bu sayede atılmıştır.

İslam medeniyetinde şehirleşme siyasi (hâkimiyet kurmak), askerî (güvenlik politikası geliştirmek), ekonomik (vergi toplamak, ticaret yapmak vs.) ve kültürel (eğitim-öğretim faaliyeti vs.) olmak üzere dört temel esas üzerinden değerlendirilebilir. Bu şehirlerin oluşum şekilleri ise fetihler yoluyla ele geçirilen şehirler ve Müslümanlar tarafından kurulan şehirler olmak üzere iki gruba ayrılabilir. Müslümanlar kendi kurdukları şehirleri idarî şehirler (Medine, Bağdat) ve Askerî şehirler olmak üzere ikiye ayırmışlardır. Askerî şehirler de kendi aralarında planlı ordugâh şehirleri (Kufe, Basra, Keyravan), plansız askerî karakol/ribat temelli şehirler (Rabat, Sus, Manastır) olarak ikiye ayrılmıştır. Şehirlerde bulunan yapıların ise idari merkez (dar'ül- imâre), kültürel merkez (cami vs.), ekonomik merkez(pazar ve mahalle) gibi temel unsurlardan oluştuğu söylenebilir (Sarıçam & Erşahin, 2011, s. 215-218; Köprülü, 2014, s. 52). Bu çalışma Fas'ta Müslümanların fethettikten sonra kurdukları Rabat, Merakeş, Casablanca, Fas, Sicilmase, Miknâs, Mehdiye, Belyûneş şehirlerine, şehirler kurulurken kuruluş aşaması, şehirlerin kuruluş amacı, şehirlerde inşa edilen mimari eserler ve bu mimari eserlerin amaçları, günümüze kadar varlıklarını koruyup koruyamadıkları vb. konularını ele almaktadır. Aynı zamanda bu çalışmada Müslüman fetihlerinden önce kurulan Tanca, Sebte ve Tıtvân şehirlerine de Müslümanların hâkim olduktan sonra katkıları kısaca ele alınmıştır.

Şekil-1: Fas Şehirleri ve Günümüzdeki Konumları
(https://depositphotos.com/tr/vector/new).

3. Müslümanların Fethettikten Sonra Kurdukları Şehirler

Müslümanlar için Fas, Afrika, Atlas Okyanus'u ve Avrupa'nın birbirine en yakın konumunda bulunması nedeniyle tarih boyunca "Uzak Mağrip" olarak tanımlanmıştır. Öyle ki devletin günümüzdeki resmi isimlerinden birisi de "El-Memleketü'l-Mağribiyye"dir. VII. yüzyıldaki Kuzey Afrika fetihleriyle birlikte Müslümanların hâkimiyetine giren Fas, günümüze kadar Müslüman devlet kimliği özelliği ile bilinir. Tarihteki Müslüman devletlerin ortak özelliklerinden birisi de, fethettikleri toprakları kaybetmemek için çalışmalar yapmalarıdır. Bunlar hem yeni fetihleri teşvik etmek için hem de göçlerle gelen halkı fethedilen yerlere ikamet ettirmek amacıyla yapılmıştır. İşte Fas'ta da Müslüman fetihlerinden sonra kurulan şehirlerdeki gibi bu özelliğe rastlıyoruz. Nitekim yukarıda da belirtildiği gibi şehir, belli amaçlara hizmet etmek için birçok insanın bir araya gelmesi olarak tanımlanmaktadır. Müslümanlar da Fas'taki bu şehirleri kurarken ticaret, ekonomi, güvenlik gibi durumları göz önünde bulundurarak kurmuşlardır. Bu bölümde Müslümanlar tarafından kurulan Fas'ın değişik bölgelerinde kurulan bu şehirlere değinilecektir.

3.1.Rabat

Günümüzde Fas'ın başkenti olan Rabat, 1170 yılında Muvahhidler tarafından kurulmuştur. Arapça üs ve tahkimat anlamına gelen الرباط(el-ribat) kelimesinden gelmektedir. Muvahhidler tarafından kurulduktan sonra bir deniz üssü olarak kullanılmıştır (Souissi, 2013, s. 13). Rabat, Atlas Okyanusu kıyısında daha önce Kartacalıların, Fenikelilerin ve Romalıların ikamet ettiği yerde bulunmaktadır (Harekât, 2007, s. 374-376). Muvahhidlerin ilk hükümdarı el-Kûmî, Endülüs'teki fetihler için askeri bir üs olarak kullanılması için bugünkü Rabat'ın olduğu yerde ordugâh kurulmasını emretmiştir. Rabat, Bergâvata Berberîlerine karşı büyük bir zafer kazandığından el-Ribat'ül-feth ismini almıştır (Harekât, 2007, s. 374-376). El-Ribat'ül-feth isminin Portekiz Kralı VIII. Alfonso'ya karşı alınan zaferden dolayı verildiği görüşü de tarihçiler arasında hâkimdir (Harekât, 2007, s. 375). Murabıtların son emirlerinden Yusuf B. Tâşfîn, 1143 yılında Muvahhidlerin geri çekilmesini sağlamak için mevcut olan kasbah'ın bulunduğu yere yeni bir ribat inşa ettirdi (Parker, 1981, s. 75; Bennison, 2016, s. 309). Ancak Muvahhidler kısa süre sonra Murabıt emiri Yusuf B. Tâşfîn'in inşa ettirdiği bu ribatı yıkarak Murabıtları bölgeden attılar. Muvahhid hükümdarı el-Kûmî, eski ribatın yerine içinde cami ve sarayın olduğu yeni bir kasbah kurdu. Bu kasbah daha sonra genişletilmiştir. El-Kûmî, bölgeye su getirmek için yeraltı kanalları kazdırarak gelecekte bölgede yerleşim ve kentleşmeye olanak sağlamak için ilk temelleri attı (Bennison, 2016, s. 309). Böylece su tedarikinin de sağlanmasıyla birlikte bölge askeri konaklamalar için uygun hale geldi (Touri vd., 2010, s. 10). Ebû Yakup Yusuf döneminde şehrin etrafına surlar inşa edilmeye başlandı. Bugün Rabat'ın "eski şehir" diye bilinen yerinde yapılan bu surlar, korunaklı bir şekilde şehrin etrafına doğru geniş bir alana yayıldı. Su testileri yenilenip büyük bir sarnıç yapıldı. Rabat'ın en yakınında bulunan şehir olan Selâ'nın olduğu bölgeye de köprü inşa edildi (Harekât, 2007, s. 375; Bennison, 2016, s. 310; Terrasse, 1952; s. 107). Rabat'ın asıl kuruluşu ise 1184-1199 yılları arasında hüküm süren üçüncü Muvahhid hükümdarı Ebû Yûsuf el-Mansûr zamanında olmuştur. Bu dönemde Rabat tamamen surlarla çevrilmiş, bu surlar 5.5 km uzunluğu kadar ulaşmış ve günümüze kadar gelmiştir (Harekât, 2007, s. 375). Şehir surlar ile çevrilirken şehrin giriş kapıları (Bâbürruvah ve Bâbüludâye) ve büyük geçitler de inşa edilmiştir (Bennison, 2016, s. 311). Merinîler döneminde Selâ şehri liman ve ticaretinden dolayı daha önemli hala gelirken Rabat ise Endülüs'ten gelen Müslümanların iskân edildiği askeri bir bölge olarak kalmıştır (Parker, 1981, s. 76; Harekât, 2007, s. 375; Touri vd., 2010, s. 11). İnşa edilmeye başlanan ama tamamlanamayan Câmiü'l-Hassân'ın 44 metrelik minaresi günümüze kadar ulaşmıştır.

3.1.1.Avdaya Kasbahı

İsmini Arapça vadilerin çoğulu kelimesinden gelen "avdaya" kelimesinden alan kasbah, ilk olarak Murabıtlar tarafından üs olarak kullanılmak amacıyla yapılmıştır. Daha sonra Muvahhidler burayı ele geçirerek yıkmış yeni bir ribat inşa etmişlerdir. Kasbahın içinde camii de bulunmaktadır. Bu camiinin minaresi 44 metre uzunluğundadır. Günümüzde XVIII. yüzyılda restore edilmiş hali bulunmaktadır (Parker, 1981, s. 76).

3.1.2.Surlar

Muvahhidler döneminde inşa edilmeye başlayan şehrin surları, 1197 yılında tamamlansa da çeşitli sebeplerle tahrip olduğundan XVII. ve XVIII. yüzyıllardaki eklemeleri ile günümüze ulaşmıştır. Bu surlardan şehrin içlerine girmek için kapılar yapılmıştır. Bâbürruvah (Rüzgâr Kapısı), Bab'ül-Alî (üst kapı), Bab'üz-zair (Zair Kapısı), Bab'el-had (Kılıç Kapısı), Bab'el-Hadid (Demir Kapısı) (Touri vd., 2010, s. 11).

3.1.3. Eski Şehir

Bu bölge camiye ve tarihi evlere ev sahipliği yapmaktadır. Günümüzde restore edilmiştir (Janet, 1980, s. 37).

3.1.4.Şella

Arkeolojik kazılarda Fenikelilerin kullandığı nekropol olan bölge, XIII. yüzyılda Merînîler için mezarlık görevi görmüştür. Merînîler, bu bölgeyi kendi ölen hükümdarlarının mezarlıkları olarak da kullanmışlardır (Bloom, 2020, s. 202).

3.2.Darülbeyza (Casablanca)

Şehrin Orta Çağ kaynaklarında ismi Enfâ olarak geçmektedir. Enfâ Arapçada "tümsek, tepe" anlamında kullanılır. Portekizcede ise "anafe" şeklindedir ve hala günümüzde şehrin batı tarafına enfâ denilir. Darülbeyza ise Arapçada "beyaz ev" anlamına gelmektedir. Enfâ, XV. yüzyılda Portekizliler tarafından işgal edildiğinde bir harabenin üzerine işaret bırakmak için konulan beyaz boya ile yapılan "Casa Branca" adıyla anılmıştır. "Casa Branca" Portekizcede "beyaz ev" anlamına gelmektedir. İsmi günümüze kadar çeşitli şekillerde değişiklik geçirerek "Casablanca" olmuştur (Rezûk, 1993, s. 516: Encyclopedia Britannica). Başkent Rabat'ın yüz km güneyinde bulunan Casablanca ile ilgili bilgiler Merînîler dönemine kadar sınırlıdır. İdrîsî, Casablanca'nın Müslümanların bölgeye ulaştıktan sonra sadece ticaret yapılan bir limanının bulunduğunu aktarmıştır (İdrîsî, 1989, s. 219). Berberî kabilelerinden olan Bergâvatalılar, 744 yılında burada Emevilere isyan ederek içinde Casablanca'nın da olduğu Tâmisnâ bölgesinde Berberî krallığı kurmuşlardır. 1149 yılında bölgeye Muvahhidlerin gelmesiyle Bergâvatalılar bu bölgeden çıkarılmış ve yerlerine Beni Hilal ve Beni Süleym kabileleri yerleştirilmiştir

(Marçais, 1915, XII, s. 541). Enfâ'yı hareketli bir şehir haline getiren Merînîler olmuştur. Merînîler Enfâ'ya 1196-1465 yılları arasında hakim olmuştur. Enfâ, XIII. yüzyıldan itibaren Tâmisnâ eyaletinin merkezi haline gelmiştir. Merînî hükümdarı Yâkub el-Mansur el-Merînî'nin Endülüs'e sefer düzenlerken Enfâ'daki askeri birliklerden yardım aldığı bilinmektedir. Liman vasıtasıyla büyük bir hareketlilik yaşayan şehir, deniz üssü haline gelmiş ve Ebü'l-Hasan el-Merînî şehrin bu hareketliliğini fırsat bilerek büyük bir medrese de yaptırmıştır. Bu medrese Enfâ'yı önemli bir bilim merkezi haline getirmiştir. Öyle ki Portekiz, Aragon, Kastilya gibi krallıklar burada daimî elçi bulundurmaya başlamışlardır (Kohn, 1999, s. 381; Rezûk, 1993, s. 517; Encyclopedia Britannica). Dönemin koşullarına bakıldığında liman şehrinden öteye gitmeyen yerleşim, Müslümanların ardından Portekiz Krallığının eline geçmiştir. Müslümanların elinde o dönem Avrupa'da bulunan daha önemli liman şehirleri olduğundan göz ardı edilmiş olabilir. Çünkü dünyada coğrafi keşiflerden önceki dönemde ülkeler için ticaret yapılan şehirler, Akdeniz havzasına açılan yerler ile sınırlıydı. İşte Enfâ'nın da gelişmemiş olması bu bakımdan açıklanabilir. Günümüzde ise Casablanca olarak bilinen şehir Fas'ın şu anda en gözde turizm beldelerindendir.

3.3.Fas

Ülkenin kuzeyinde yer alan Sebû Irmağının bulunduğu havzada İdrîsîler tarafından IX. yüzyılın hemen başında kurulmuştur. Bekrî, şehrin tam olarak kurulmasını 808 (Bekrî, 1911, s. 115) olarak işaret ederken İdrîsî ise 809 (İdrîsî, 1989, s. 86-87) tarihini belirtmiştir. Fas (فأس) Arapça balta anlamına gelmektedir. İdrîsîler dönemi boyunca şehir Fas ve al-Aliya olmak üzere iki bölümden oluşmuştur (Bigon, 2016, s. 86). Tarihte ilk kurulan Şiî devlet olan İdrîsîler, Abbasilerin bölgeye uzak olmasıyla birlikte burada kendi bağımsızlıklarını ilan ettiler (İbn İzârî, 1948, s. 210). İlk iş olarak da başkenti Fas yakınlarındaki Voliblis'e taşıdılar. Daha sonra bu bölgeye Berberî ve Keyravan'dan gelen Arapları yerleştirdiler (Fage vd., 1975, s. 526; Encyclopædia Britannica, 2007). Kurulduktan yaklaşık on yıl sonra Endülüs'te çıkan karışıklık nedeniyle İber Yarımadası'ndaki Arap kabilelerin bazıları Fas topraklarına gelmiştir. Bölgede yaşayan Hıristiyan ve Yahudilerle birlikte şehir IX. yüzyılın ortalarına gelindiğinde kozmopolit bir yapıya sahip olmuştur (Le Tourneau, 1949, s. 39). Fas şehri, sulak bir bölgede kurulduğundan İdrîsîler döneminden itibaren çok büyük gelişmeler göstermiştir. En başta değirmenler, suyun toprağın bölgede verimliliğini artırmıştır. Bu değirmenler vasıtasıyla şehrin bulunduğu bölgeye sular dağıtılmıştır. Hatta bu değirmenler, şehrin deniz kenarında olmamasına rağmen ticaretin gelişmesine yardımcı olmuştur (Harekât, 1995, XV, s. 202; İbn İzârî, 1948, s. 211).

X. yüzyılın başında İdrîsîler için Abbasilerden daha yakın yerde Fâtımî tehlikesi ortaya çıkmıştır. Fâtımîler, İfrikiyye topraklarında kurulduklarında Fas'a hem Endülüs'ten hem de Tunus ve Cezayir'den saldırı tehlikesi ihtimali doğdu. Bu topraklar verimli olduğundan hem Fâtımîler için hem de Endülüs Emevileri için bölgeye sahip olmak değerli bir kazanç olacaktı (Abun-Nasr, 1987, s. 50). Nihayet 960 yılında bölgeye Fâtımîler hâkim oldular. Çok geçmeden 973 yılında Emeviler bölgeye hâkim olurken daha sonra bölgede yeni bir güç haline dönüşen Zenateler üstün geldi ve bu sefer Zenâte kabileleri kendi aralarında mücadeleye giriştiler. Zenate kabilelerinin mücadelesi Fas'ta Murabıtların birliği sağlamasına kadar devam etti (Harekât, 1995, XV, s. 200; Le Tourneau, 1949, s. 40). Fas, Murabıtların eline geçtiğinde şehirde çok sayıda değirmen ve hamam olduğu belirtilmiştir (Bekrî, 1911, s. 115).

Murabıtlar 1070 yılında Fas'ı aldıklarında ilk olarak şehri Fas ve al-Aliya olmak üzere ikiye ayıran surları yıktılar. Bunun yerine yeni bir köprü inşa ederek şehrin iki tarafını birleştirmeyi hedeflediler. Daha sonra Fas'a idarî merkezi binası ile Ebul Cünud kapısını yaptılar ve şehre bir garnizon kurdular (Marcos Cobaleda vd., 2018, s. 591). Her ne kadar Murabıtlar başkenti Fas'tan Marekeş'e taşısalar da Fas, Maliki mezhebinin en önemli şehirlerinden biri olmuştur. Bunun yanında verimli topraklarından dolayı Fas'ta ticaret önemini kaybetmemiştir. Büyük değişim içinde olduğu Murabıtlar döneminde Yusuf B. Tâşfîn Fas'ın ikinci kurucusu kabul edilmektedir (Le Tourneau, 1949, s. 40-41). 1145 yılında Muvahhidler, Murabıtları yenerek Fas'ta Muvahhidler dönemi başlattı. Abd'ül-Mumîn Murabıtların yerleştirmiş olduğu halkın karşı çıkmasına rağmen şehirdeki surları yıktı ve burayı ele geçirdiğinde bu surların yerine mukavemeti daha güçlü olan surlar inşa ettirdi (Le Tourneau, 1949, s. 42). Bu surların inşası Yâkub-el-Mansur ve Muhammed el-Nâsır dönemlerini de içine alarak 1204 yılında bitmiştir (Gaillard, 2009, s. 30). Fas'a yeni bir kasbah inşa eden Muvahhidler, XII. yüzyılda 200 bin nüfusu ile dünyanın en büyük şehirlerinden birini kurmuş oldular. Öyle ki 1200 yılına kadar Müslümanlar için en kalabalık şehirler Kahire ve Fas olmuştur (Coatsworth vd., 2015, s. 267). Yaklaşık yüz yıl boyunca Muvahhidlerin elinde kalan Fas, bu dönemde kültür ve medeniyet bakımından dünyanın en önemli şehirlerinden biri olmuştur. Öyle ki bölge hakkında en önemli kaynaklardan birinin müellifi olan Abdülvâhid el-Merrâküşî, Fas'ı görmeye gittiğinde halkının son derece zeki olduğunu ve şehirde bulunan nehirler sayesinde verimlilik açısından şehrin son derece gelişmiş olduğundan bahseder. İdrîsî ise bölgeyi seyahat ettiğinde, şehrin ırmaklarla ikiye ayrıldığını, çevrede çok sayıda değirmen olduğunu evlerin ve sarayların son derece temiz olduğunu belirtmiştir (İdrîsî, 1989, s. 86-87; Çelik, 2018, s. 17). Muvahhidler'den sonra Fas'a bu kez Merînîler hâkim olmuştur. Başkent

Marekeş'ten tekrar Fas'a alınarak şehir âdeta altın çağı yaşamaya başlamıştır (O'Meara, 2004, s. 17-23). Merînîler, şehrin artan nüfusu nedeniyle Fas'ın yakınlarında başka bir şehir inşa etmeye başladılar. Medinet'ül-Beyza (Fâs'ül-Cedîde) ismiyle kurulan bu yeni şehirde, şehrin idaresi için yeni bir saray, cami, köşk, kışla, darphane ve su kemerleri inşa edildi. Bunların yanında Fas'ta yeni sanat dalları da ortaya çıktı. Süsleme ve mimarî Endülüs'ü örnek alarak çoğalmaya başladı. Çok sayıda medrese inşa edilmiş Karaviyyin cami de yapılarak ilim tahsil etmek isteyenler buraya rağbet göstermiştir (Harekât, 1995, XV, s. 202). Dönemin koşullarına bakıldığında gerek ekonomik bakımdan gerekse kültür ve medeniyet bakımından şehir, son derece gelişmiş olarak değerlendirilebilir. Çünkü bu şehir kurulduğunda henüz Amerika'nın keşfi gerçekleşmemiştir ve dünya o dönem yaşayan insanların gözünde Avrupa, Afrika ve Asya kıtasından ibarettir. Dolayısıyla da şehir her bakımdan bir cazibe merkezi olarak görülüyordu. Şehirdeki mimari eserlerin en önemlileri şunlardır:

3.3.1.Endülüs Camii

İdrîsîler dönemi camilerindendir. Tarih boyunca birçok âlim, düşünür, felsefeci yetiştirmiş bir yerdir (Hillenbrand, 1994, s. 240).

3.3.2.Câmi'ûl Fâtıma

İsmi daha sonra Karaviyyin olarak değiştirilen caminin yapımına İdrîsîler döneminde başlanmıştır. Fas'ın en önemli mimari yapılarından olan cami, Murabıtlar döneminde son halini almış ve özellikle Merînîler döneminde birçok âlimin yetişmesine hizmet etmiştir (Harekât, 1995, V, s. 201).

3.3.3.El-Hamra Camii

Merînîler dönemi yapılarından olup diğer yapılan camilerle benzer özellikler göstermektedir (Marçais, 1954, s. 268). Lellâ Zehr ve Lellâ Garîbe camileri yine Merînîler döneminin önemli eserlerindendir (Harekât, 1995, s. 202).

3.3.4.Şehir Kapıları

Muvahhidler döneminde Babû Mahruk ve Babû Cîse kapıları inşa edilmiştir. Merînîler döneminde ise Fas'ın genişlemesiyle yeni kurulan yerinde yapılan Bâbüssemmârîn, Bâbüddekâkîn ve Bâbülmahzen kapıları günümüze kadar ulaşmıştır (Le Tourneau, 1949, s. 43; Harekât, 1995, s. 202).

3.3.5.Saffârin Medresesi

Merînîler döneminde inşa edilen ilk medresedir. 1271 yılında Sultan Ebu Yusuf tarafından yapılmıştır. Maliki mezhebine ait öğretilerin paylaşıldığı en önemli medresedir (Kubisch, 2011, s. 312).

3.3.6.Attârîn Medresesi

Merînîler döneminde II. Ebû Said tarafından 1323-1325 arasında inşa edilmiştir. Kurulduktan sonra bu medresede İslam hukuku ve İslamî ilimler öğretilmiştir (Marçais, 1954, s. 288; Bloom, 2020, s. 291).

3.3.7.Misbâhiyye Medresesi

1330-1351 yılları arasında Merînîler tarafından yapılmıştır. Almeria'dan getirilen beyaz mermerlerle kaplanmıştır. Bu yüzden bu medreseye مدرسةالرخام (Mermer Okulu) denilmiştir (Mezzine, 2021, s. 10).

3.3.8.Ebû İnanîyye Medresesi

Merînî sultanı Ebû İnân Fâris tarafından inşa edilmiştir. Ebû İnân Fâris medresenin yanında mescit, sebil, zaviye, hamam da yaptırmıştır (Ceran, 2013, s. 237). Fas şehrinde Sa'dilerden kalan iki burç günümüze kadar ulaşmıştır. XVI. yüzyılda burada hüküm süren Filâlîler'den ise çok sayıda medrese, mezarlık ve cami günümüze kadar ulaşmıştır. Fas şehri bugün UNESCO tarafından milletlerarası tarihi şehir statüsündedir.

3.4.Merakeş

Şehrin kuruluşunun ilk aşaması yaklaşık 1070 yılında Murabıtlar sultanı Ebû Bekir B. Ömer zamanında gerçekleşmiştir. Yusuf B. Tâşfîn zamanında ise kuruluş aşaması tamamlanmış ve şehir Murabıtların başkenti yapılmıştır (Rezûk, 2004, s. 166-168; Bekrî, 1911, s. 153-154). Şehrin ismiyle ilgili değişik rivayetler bulunmaktadır. Bunların birisi Berberîler tarafından verilen "Allah'ın ülkesi" diye Türkçeye çevirebileceğimiz isimdir (Nanjira, 2010, s. 208). Bir diğer rivayet ise şehrin isminin "Kuş Krallarının ülkesi" olarak Karaviyyin Medresesindeki yazılı metinlerde geçtiğidir (Searight, 1999, s. 378). Murabıtlar döneminde yapılan surlar nedeniyle de şehre "Kızıl Şehir" unvanı da verilmiştir (Rogerson & Lavington, 2004, s. 11). Murabıtlar, Merakeş'i başkent yaptıktan sonra tıpkı Fas gibi şehri geliştirmek için çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bunun için ilk olarak Endülüslü İbn Rüşd'ün tavsiyesiyle şehrin ortasına büyük bir cami ve medrese yapılmıştır. Bu medresenin ünü Murabıtlardan sonra da devam etmiş ve Senegal'den Cezayir'den ve Nijerya'dan öğrenciler bu medreseye ilim öğrenmeye gelmiştir. Merakeş, Murabıtlar döneminde aynı zamanda yolların kavşak noktasında olmasından dolayı ticaretin son derece geliştiği bir yerdir. Deri işlemeciliği, bakırcılık, dokumacılık gibi meslekler ticaretten dolayı en çok tercih edilen meslekler olmuştur (Bennison, 2016, s. 177; Bloom & Blair, 2009, s. 188-189; Rezûk, 2004, s. 166). Muvahhidler, Murabıtların zayıfladıkları dönemde ilk olarak 1130 yılında Merakeş'i kuşatsalar da ele geçiremediler. Ancak Abdülmü'min 1147 yılında düzenlediği seferde Merakeş'i almıştır.

Muvahhidler, şehre Endülüs'ten İbn Tufeyl, İbn Zühd gibi çok sayıda âlim getirerek Merakeş'i ilim merkezi yapmak istediler. Kutubiyye Cami gibi şehrin en önemli camisi bu dönemde inşa edilmiştir. Bunun yanında şehirde darüşşifa ve şehrin büyüyen nüfusuna önlem olarak yakınlarında kasaba kurulmuştur (Searight, 1999, s. 378; Bennison, 2016, s. 178; İdrîsî, 1989, s. 233; Hamevî, 1990, s. 111). Merakeş, Merînîler döneminde başkentin Fas'a taşınmasından dolayı arka planda kalan bir şehir olmuştur. Merînîler, imar, ilim, ekonomi gibi faaliyetlerde önceliği Fas'a verdikleri için Merakeş'in gelişimi çok yavaşlamıştır. İnşa edilen İbn Salih cami, Mevâsin çeşmesi ve birkaç medrese dışında Merînîlerin Merakeş'e kazandırdığı bir yapı bulunmamaktadır. Şehrin önemi Merînîler döneminde azaldığından bu dönemde şehir, Merakeş'e yakın yerlerdeki valiler tarafından yönetilmiştir (İdrîsî, 1989, s. 234; Rezûk, 2004, s. 167). 16. yüzyıldan itibaren şehre Sa'diler, XVII. yüzyıldan itibaren Filâlîler hâkim olmuştur. Fransız işgaline sahne olan şehir, günümüzde Fas'ın en çok ziyaret edilen şehirlerindendir. Müslümanlar, bu şehre cami, medrese, sur, saray, türbe gibi çok sayıda mimari eserler kazandırmıştır. Mimari eserlerin yanında şehirde çok sayıda âlim yetişmiş ve bazı âlimler buralarda öğrenci yetiştirmiştir. Şehrin en önemli yapıları ise şu şekildedir:

3.4.1.Kütübiyye Camii

Muvahhidlerin sultanı Abdül-Mü'min tarafından 1147 yılında yapımına başlanan cami Ebû Yusuf el-Mansur döneminde (1184-1199) ancak bitirilebilmiştir. Ebû Yusuf el-Mansur döneminde minaresi eklenmiştir. Caminin minaresi, İslam dünyasının en yüksek minarelerinde biri olup 77 metre uzunluğundadır (Beksaç, 2003, s. 9).

3.4.2.Ali b. Yusuf Medresesi

Merînîler döneminde sultan Ebû'l Hasan el-Merînî zamanında 1297 yılında yapılmıştır. Medresenin camisinde mermer, alçı ve ahşap işçilikleri bulunmaktadır. Yine caminin altında da öğrencilerin çalışmaları için hazırlanmış odalar bulunmaktadır (Ali b. Yusuf Medresesi https://turkish.aawsat.com).

3.4.3.Merakeş Kasbah'ı

Şehrin güneyinde kale ve kral sarayını içine alan kısımdan oluşmaktadır. Muvahhidler döneminde Yâkub el-Mansur tarafından yapılmıştır. Günümüze Yâkub el-Mansur tarafından yapılan cami ve "Akna kapısı" ulaşmıştır (Wilbaux, 2001, s. 161-162). Merakeş'in en önemli yapılarından biri de türbelerdir. Birçok âlimin mezarları burada bulunmaktadır. "Seb'at'ül-Ricâl" de denilen bu mezarlarda Merakeşli yedi kişi bulunmaktadır. Bunlar Sîdî Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Ali es-Sanhâcî, Kâdî İyâz, Ahmed b. Ca'fer es-Sebtî, Sîdî Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî, Sîdî Ebû Fâris Abdülazîz et-Tebbâ, Ebû Muhammed Abdullah el-Gazvânî, Sîdî Abdurrahman b. Abdullah es-Süheylî'dir (Rezûk, 2004, s. 168).

3.4.4.Şehir Kapıları ve Surlar

Marekeş surları, şehrin etrafında on dokuz km boyunca uzanmaktadır. İlk olarak Murabıtlar döneminde inşa edilmeye başlanmıştır. "Kızıl şehir" unvanının verilmesine sebep olan bu surlar, 20 kapı ve ortalama beş metre yükseklikten oluşmaktadır (Cristiani, 2009, s. 43). Şehirde sekiz tane tarihi kapı bulunmaktadır. Bunlar Bab'el-Hamis (Perşembe Kapısı), Bab'el-Debbah (Tabakhane Kapısı), Bab'ül-Aylan, Bab'el-Ağmet, Bab'el-Robb, Bab'el-Mahzen, Bab'el-Arissa'dır (Wilbaux, 2001, s. 162).

3.4.5.Bahçeler

Merakeş'te çok sayıda bahçe bulunmaktadır. Bu bahçeler genellikle ürün yetiştirmek için kullanılan sulama sistemlerine sahiptir. Muvahhid sultanı Abd'ül-Mümin zamanında "Menara" ve "Agdal" bahçeleri bunların en ünlüleridir (Navarro vd., 2017, s. 23).

3.5.Sicilmase

702 yılında Emevilerin Kuzey Afrika komutanlarından Musa b. Nusâyr'in fethettiği şehir, her ne kadar Roma döneminde kurulduğu söylense de yaygın görüş Sicilmase'yi Müslümanların kurduğu yönündedir. Fetihten yaklaşık elli yıl sonra şehrin temelleri atılmış ve daha sonra surlarla şehrin etrafı çevrilerek Midrarî sultanı el-Miknâsî döneminde kuruluşu tamamlanmıştır. Bu nedenle şehrin isminin Arapça veya bölgede yerel halkın kullandığı dil olan Berberîce olduğu belirtilir (Bekrî, 1911, s. 103; İdrîsî, 1989, s. 60; Çelik, 2018; s. 13).

Midrarîler döneminde başkent yapılan şehir, Mağrip'te altın ticareti güzergâhında kurulmuştur. Midrarîler, 976 yılına kadar şehirde egemenliklerini sürdürmüşlerdir. I. Elyasa döneminde en parlak dönemini yaşayan Midrarîler, Sicilmase'ye camiler, köşkler ve idarî binalar yaptırmışlardır. Şehrin merkezinde yaptırılan "Ulu cami" İslam mimarisinin en güzel örneklerinden birisidir. Üstelik cami bu dönemde Hac adaylarının uğrak yerlerinden biri haline gelmiştir (Harekât, 2005, XXX, s. 14). X. yüzyılın başlarında İfrikiyye topraklarında bulunan Fâtımîler, genişleme politikası izlerken Sicilmase'de bu hedeflerden biri olmuştur. Bu nedenle Sicilmase'yi elinde bulunduran Midrârîler Endülüs Emevileri ile dostane ilişkiler içinde bulunmuşlardır. Ancak Midrârî emirlerinden İbn Vasûl Malikî mezhebine katılarak Abbasi halifeleri adına hutbe okuttu. Bu durum bölgenin iyice karışmasına neden oldu. Fâtımîler ve Endülüs Emevileri bu hutbenin ardından Midrârîlere cephe aldılar. Nihayet 976 yılında Fâtımîler, Midrârîlere son vererek Sicilmase'yi de ele geçirdiler (Ceran, 2009, XXXVII, s. 136-137). İbn Havkal, X. yüzyılda İspanya ve Fas'a düzenlediği seyahatlerinde Sicilmase'nin ticaret yolları üzerinde olmasından dolayı ekonomik olarak büyüdüğünü gözlemlemiş ve Mısır ile Gana arasındaki ticaretin Sicilmase üzerinden yapıldığını belirtmiştir. Gözlemlerinde ticaret

alışverişinde çok yüksek miktarda dinarla ödeme yapıldığını gören İbn Havkal, bu durumu daha önce gezdiği yerlerde görmediğini aktarmıştır (İbn Havkal, 1992, s. 99-100). İbn Havkal'ın aktardığı bu kadar zengin bir şehre hâkim olmak isteyen Murabıtlar 1053'te Sicilmase'yi ele geçirdiler ve burayı askerî üs olarak kullandılar. Şehrin zenginliği bu dönemde de devam etti. Hatta bu dönemde şehirde altın basılan darphaneler bulunuyordu. Şehir Muvahhidlerin eline 1146 yılında geçmiştir. Muvahhidler, Sicilmase'yi güçlendirmek için etrafını kuşatan dağa, kale yapmışlardır. Sicilmase'den geçen ticaretten Muvahhidler de yararlanmıştır. Sicilmase'nin konumu gereği burada mücadeleler Merînîler ile Muvahhidler arasında da devam etmiştir. 1274 yılında bu kez şehre Merînîler hâkim olmuştur. Ancak çatışma Merînîlerin içinde de devam edince 1362 yılında Sicilmase tek başına emirlik oldu (Ceran, 2009, s. 137). 1352-1353 yıllarında şehri ziyaret eden İbn Batuta şu ifadelere yer vermiştir:

"*Sicilmase'ye ulaştım. Çok güzel bir şehir. Bol miktarda ve kaliteli hurmaya sahiptir. Bu hurmalardan Basra'da da var ancak Sicilmase'nin hurmaları Basra'nın hurmalarından daha kalitelidir. Çin'deki şehirlerde olduğu gibi Sicilmase'de de herkesin meyve bahçesi ve tarlası var. Evleri ise bizim şehirlerimizde olduğu gibi ortada bulunur. Bu yüzden kasabaları çok büyüktür"* (Gibb & Beckingham, 1994, s. 894).

Merînîler döneminde başlayan karışıklık sonucu şehirde güvenlik zaafiyeti oluşmaya başladı. Çıkan çatışmalar nedeniyle bölgeye ticaret yapmaya gelen tüccarlar artık gelmez oldu. 1394 yılında şehir ciddi oranda tahrip edildi. Surlar ve mimari eserler harabeye döndü (Ceran, 2009, s. 138). Şehir daha sonra Filâlîler ve Dilâîler dönemlerini geçirse de en parlak dönemini Murabıtlar ve Muvahhidler döneminde görmüştür.

Yukarıda da belirtildiği gibi şehir Merînîler döneminde ciddi tahribata maruz kalmıştır. Bu nedenle şehirde mimari bakımdan günümüze ulaşan eserler çok az sayıdadır. Bunlar şehir kapıları, surlar ve eski şehrin harabelerdir. Bu surlar: Vâdişşürefâ, Kasrugirinfûd, Vâdîzîz ve Rîsânî'dir. Şehir kapılarının isimleri ise; Bâbüşşark, Bâbülgarb, Bâbüssahel, Bâbülfas'dır. Günümüzde arkeolojik kazıların devam ettiği şehirde harabeler gün yüzüne çıkartılmaya devam etmektedir.

3.6.Miknâs

İsmini Berberî kabilelerinin Miknâse kolundan alan şehir, günümüzde Fas'ın kuzeyinde Murabıtlar tarafından X. yüzyılda kurulmuştur. (Bloom & Blair, 2009, s. 475-476). Miknâsa kabilesi, Miknâs'ın bulunduğu bu bölgeye gelerek köylere yerleştiler. Bu köyler daha sonra birleşerek Miknâs şehrini oluşturdu. Murabıtlar, Miknâs hâkimine şehri teslim etmesi için haber gönderdikten sonra buna karşı çıkılması üzerine şehir, Miknâs'a sefer düzenlenmesiyle Murabıtların eline geçmiştir. Murabıtlar döneminde şehir, cami, hamam ve su kanallarıyla hem

ekonomik hem de mimari olarak gelişmeye başlamıştır (Kavas, 2020, XXX, s. 50-52). Muvahhidler XII. yüzyılda uzun bir kuşatmanın ardından şehri ele geçirdiler. Ancak Miknâs'ı alırken şehre çok büyük hasar verdiler. Öyle ki büyük bir direniş gösteren halkın tüm mallarını yağmaladılar ve kışlada bulunan bütün askerleri öldürdüler. Muvahhid Sultanı Muhammed el-Nâsır ilk iş olarak şehri tekrar inşa etti. Bunun için ilk olarak büyük bir cami yaptırdı (Bloom, 2020, s. 263-267; Bloom & Blair, 2009, s. 475; Kavas, 2020, XXX, s. 50-52). Miknâs'a, Muvahhidler döneminin ardından şehirde daha iyi bir düzeni inşa eden Merînîler hâkim olmuştur. Yâkub b. Abdülhâk 1276 yılında şehre cami yaptırmıştır. Endülüs'ten göç ederek gelen çok sayıda Müslüman buraya gelerek yerleşmiştir. Bununla birlikte şehre camiler, hamamlar, medreseler yapan Merînîler, her bakımdan şehri kalkındırmaya çalışmıştır (Bloom & Blair, 2009, s. 476; Touri vd., 2010, s. 50). XV. yüzyılın sonlarından itibaren şehre ilk olarak Vattâsîler, daha sonra Sa'diler ve XVII. yüzyılda şehrin en parlak dönemi olan Filâlîler hâkim olmuştur. Osmanlı Devleti, Cezayir'e hâkim olduğu zaman Miknâs'ın iç işleriyle ilgilenmiştir. Günümüzde şehre kapılarından dolayı "güzel kapılı başkent merkezi", yolların kesiştiği bir noktada bulunmasından dolayı "Fas'ın buluşma yeri", minare sayısından çok olmasından dolayı "yüz minareli şehir" gibi unvanlar verilmiştir. Miknâs'a kuruluş döneminde Merînîler çok sayıda eser bırakmıştır. Bunlardan birkaçına değinilecektir.

3.6.1.Ebû İnaniye Medresesi

Sultan Ebû Hasan tarafından 1336 yılında yaptırılmıştır. Bu medresenin yanı sıra Ebû Hasan Şuhud ve Kadi Medreselerini de yaptırmıştır (Touri vd., 201, s. 52).

3.6.2.Lala Alevi Camii

1276 yılınca kasbah cami olarak inşa edilen yapı, Aleviler zamanında XVII. yüzyılda Kral camiine dönüştürülmüştür. Şehrin güneyinde yer alan cami Miknâsın en büyük camisidir (El-Hammar, 2017, s. 255). Medresetü'l-Attârîn, Medreset'ül-Filâle, Medresetü'l-Cedîde medreseleri ile Süveyka hamamları Merînîler döneminin önemli eserlerindendir.

Miknâs, ünlü âlim ve tarihçiler de yetiştirmiş bir şehirdir. İbn Gâzî, İbnü'l-Ayyâşî, Ebû Hâmid el-Arabî b. Muhammed, Ebû Abdullah Muhammed b. Osman ve İbn Zeydân el-Hasenî Miknâs bunlardan bazılarıdır (Kavas, 2020, XXX, s. 52).

3.7.Mehdiye

Başkent Rabat'ın kuzeydoğusunda Sebû Irmağının kıyısında kurulan şehir ile ilgili ilk bilgiler M.Ö. V. yüzyılda Fenikeliler ve Kartacalıların şehre hâkim olduğu yönünde olsa da bu bilgiler kesin değildir. Arap tarihçileri şehrin X. yüzyılda Benî İfren kabilesi tarafından kurulduğunu aktarır. Buna göre şehir 938 yılında kurulmuştur (el-Hamevî, 1990, V, s. 229).

Şehrin isminin bazı kaynaklarda yakınında bulunan ormandan dolayı "Mamure" şeklinde söylendiği de bilinmektedir. XII. yüzyılda Muvahhid sultanı el-Kûmî'nin, burada yeni bir şehir kurduğundan bahsedilir. El-Kûmî, ticaretin canlanması ve Avrupa'dan tüccar çekebilmek için şehre tersane kurdurmuştur. Şehir bu tersane sayesinde gelişme göstermiştir. Merînîler dönemi ile ilgili bilgiler sınırlı olup Sa'diler bölgeye hâkim olduğunda Müslümanlar Endülüs'ü terk ederken yerleşmek için rotalardan biri de Mehdiye şehri olmuştur (Kavas, 2003, XXVIII, s. 386-387). XV. yüzyıldan itibaren Portekiz ve İspanyol saldırılarına maruz kalan şehir XX. yüzyılda Fransız işgaline sahne olmuştur. Şehir ile ilgili bilgiler bu saldırılar ve işgal sonrası son derece sınırlı kalmıştır. Günümüzde XV. ve XVI. yüzyıllardan kalma camiler hamamlar bulunan ve halen Fas eyaletinin küçük bir kasabası şeklinde olan şehirde balıkçılık ve taşımacılık yapmak için önemli bir liman vardır.

3.8.Belyûneş

Arapça Belyûneş (Benyûneş), Portekizce Bulhoes, İspanyolca Bullones olan şehri ismi Latince Bunyôlex (Üzüm bağı)'den türemiştir. Cebelitarık Boğazı'nın yakınlarındaki dar bir vadi içine bölgeye Endülüs fetihleri için gelen Müslümanlar tarafından kurulmuştur. Endülüs Emevileri döneminde yapılan saray ve Akdeniz kıyısındaki kale ile şehrin önemi artmıştır. XI. yüzyılda verimli toprakları ile nüfusu artan şehir, yaklaşık yedi km yakınında bulunan ve Cebelitarık Boğazı'nın Akdeniz'e açılan kesiminde yer alan Sebte ile stratejik bakımdan daha da önemli hale gelmiştir (Abdürrahîm B. Hâdde, 1992, V, s. 428; el Hamevî, 1990, I, s. 493). Merînîler döneminde en parlak zamanını yaşayan şehir, binaları, bahçeleri ve su kaynakları ile Müslümanlar için önemli bir yazlık yeri haline gelmiştir. Bu özelliği sayesinde zenginlerin piknik yapmak için uğradıkları bir şehir konumuna gelmiştir.

Müslümanların bölgede kurmuş olduğu bu şehirlerin yanı sıra özellikle Kuzey Afrika boyunca önemli medeniyet izleri bıraktığı şehirler de bulunmaktadır. Konu gereği her ne kadar Fas şehirlerine odaklanılsa da İslam medeniyetinden izlerin bulunduğu bu şehirler, tıpkı Fas'ta kurulan yukarıda yer alan şehirler gibi benzer özellikler göstermektedir. Şehrin merkezine cami yapılması ve idarî binaların bu camilerin etrafında toplanması bunlar arasında gösterilebilir. Yine Orta Çağ'da ticaret önemli bir unsur olduğundan şehirlerin ekonomik faaliyetlerin yapılabileceği yerlere inşa edilmesi Müslümanların şehir kurarken dikkat ettiği bir durum olmuştur.

4. Müslüman Fetihlerinden Önce Kurulan Fas'taki Şehirler

Müslümanlar, fetihlerden sonra Fas, Cezayir, Endülüs topraklarında kendisinden önce kurulan şehirlere de rastlamışlardır. Bu şehirler, Müslümanlar ele geçirdikten sonra önemli değişiklikler geçirmişlerdir. İşte Fas'ta kurulan Tanca, Sebte ve Tıtvân gibi şehirler bunlar

arasında gösterilebilir. Çalışmanın bu bölümünde kısaca Fas'ta kurulan bu şehirlerin Müslümanlar fethettikten sonra uğradığı değişikliklere kısaca göz atılacaktır.

4.1.Tanca

Fenikeliler tarafından M.Ö. 800'lü yıllarda ticaret odaklı kurulan bir şehirdir. Kartaca, Vandal ve Bizans hâkimiyetinden sonra Endülüs fetihleri zamanında Müslümanların eline geçmiştir. Müslümanlar, şehrin Fas'ın İspanya'ya en yakın yer olmasından dolayı, şehri Endülüs seferleri için kullanmıştır. Daha sonra İdrîsîler, Murabıtlar ve Muvahhidlerin hâkimiyetinde kalan şehir, günümüzde Fas ile İspanya arasında sınır konumunda bulunmaktadır. Yaklaşık iki km uzunluğunda surlara sahip olan şehir, aynı zamanda ünlü Orta Çağ seyyahı İbn Battuta'nın mezarının bulunduğu yerdir. İbn Battuta'nın kisvesi olan "Tancî" bu şehirden gelmektedir. Yine İslami ilimlerde dersler veren Muhammed Tancî de Tanca asıllıdır (Özkuyumcu, 2010, XXXIX, s. 560-562).

4.2.Sebte

Günümüzde İspanya'nın hâkimiyetinde olan şehir, Fas'ın kuzeyinde Akdeniz kıyısında olup İspanyolcaya "Ceuta" olarak geçen adıyla, M.Ö. Fenikelilerin, Müslüman fetihlerinden önce de Kartaca, Vandal ve Bizans'ın hâkimiyetinde kalmıştır. Müslümanların bölgeyi fethettikleri dönemde Tarık B. Ziyad, Sebte'yi İspanya'ya geçmek amacıyla kullanmıştır. Müslüman hâkimiyetinde Murabıtlar, Muvahhidler ve Merînîler dönemini yaşayan şehir, Sa'diler ve Alevi Hanedanlığı dönemini geçirerek İspanya ve Fas arasında günümüzde hala devam eden anlaşmazlıklara neden olmuştur. Şehir, Müslümanların fethinden sonra ilmî ve ticari açıdan gelişmeler göstermiştir. Çok sayıda âlimin yetiştiği Sebte'de Merînîler döneminden kalan darphaneler, medreseler, çok sayıda cami, kapılar, değirmenler bulunmakla beraber şehri çevreleyen surların kalıntıları günümüze kadar ulaşmıştır (Ceran, 2009, XXXVI, s. 258-260).

4.3.Tıtvân

Fas'ın kuzeyinde bulunan şehir, M.Ö. III. yüzyılda Kartacalıların ticaret merkezi olarak kurulmuştur. İdrîsîler dönemiyle birlikte Müslüman kaynaklarına dâhil edilen şehir, suyu, değirmenleri ve surları ile ünlüdür. X. yüzyılın ikinci yarısında Endülüs hâkimiyetine girmiş daha sonra Murabıtlar, Muvahhidler ve Merînîler döneminde son derece korunaklı bir hale gelmiştir. Gırnata'nın düşüşünden sonra çok sayıda Müslüman göç ederek buraya yerleşmiştir. Şehrin tarihî bölgesinde şehri çeviren beş km uzunluğunda sur günümüze kadar ulaşmıştır. Tarihî binaları ve süslemeleriyle dünya kültür miras listesine girmiştir (Özkuyumcu, 2012, XXXXI, s. 122-123).

Sonuç

Müslümanların fetih hareketleri ilk olarak Hz. Ömer dönemiyle başlamıştır. Sekizinci yüzyılın başına gelindiğinde ise Kuzey Afrika, Filistin, Suriye ve Irak topraklarının önemli bir kısmı Müslümanların hâkimiyetine girmiştir. Afrika'nın en batısında bulunan ve "Mağrip" olarak adlandırılan Fas da Kuzey Afrika fetihleri sırasında Müslümanlara geçmiştir. Müslümanlar gittikleri yerlere hem İslam medeniyetini götürmüş hem de ele geçirdikleri yerleri ekonomik, sosyal bakımdan değerlendirmeye çalışmışlardır. İşte Fas da Müslümanlar tarafından ele geçirilip değerlendirilen ülkelerden olmuştur. Müslümanların fethettikleri topraklarda ilk yaptıkları şeylerden birisi de camiler ve idari binaların yanı sıra ekonomiye katkıda bulunmak için tersaneler, köprüler, değirmenler, su kanalları yapmak olmuştur. Fas'ta Müslümanlar tarafından kurulan Rabat, Marekeş, Casablanca gibi şehirler bu yapıların çok sayıda bulunduğu yerlerdir. Tarihe baktığımızda şehirler kurulurken birkaç faktör göz önünde bulundurulmuştur. Bunlar güvenlik, ekonomi, kültür gibi başlıklar altında sıralanabilir. Müslümanlar da Fas'ı aldıklarında bu faktörlere dikkat etmişlerdir. Kaleler, surlar inşa ederek şehirlerin güvenliğini sağlarken ticaret yolları üzerinde şehirler kurarak ekonomik olarak rahat bir hayat sürdürmeyi hedeflemişlerdir. İşte Fas ve Sicilmase gibi şehirler bunların en açık örnekleridir. Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda Müslümanların Fas'ta kurdukları şehirler, İslam medeniyetinin en güzel örneklerini barındırmıştır. Burada dikkat edilmesi gereken bir diğer husus ta Müslümanlardan önce kurulan şehirlerin fethedildikten sonra geçirmiş oldukları değişimlerdir. Tanca, Tıtvân, Sebte gibi şehirler, İslam medeniyetinden en güzel örneklerini barındıran şehirlerdir. Sonuç olarak Fas'ta kurulan şehirlerin incelendiği bu çalışma kurulan şehirlerin İslam medeniyetine katkılarını göstermesi bakımından kıymetlidir.

Kaynaklar

Abun-Nasr, J. (1987). *A history of the Maghrib in the Islamic period*, Cambridge University Press.

Bekrî, Abdullah b. Abdülazîz b. Muhammed Ebû Ubeyd el (1911). *el-Mugrib fî zikri bilâdi İfrikıyye ve'l-Magrib min Kitâbi'l-Mesalik ve'l-Memâlik.* (thk. M. G. De Slane). Typographie Adolphe Jourdan.

Beksaç, E. (2003). Kütübiyye Camii. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. XXVII. s. 9). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Bennison, A. K. (2016). *The Almoravid and Almohad Empires*. Edinburgh University Press.

Bigon, L. (2016). *Place Names in Africa: Colonial Urban Legacies*. Entangled Histories. Springer.

Bloom, J. M. & Blair, S. (2009). *The Grove Encyclopedia of Islamic Art and Architecture.* Oxford University Press.

Bloom, J. M. & Blair, S. S. (2009). Meknes, *The Grove Encyclopedia of Islamic Art and Architecture.* (pp. 475–476). Oxford University Press.

Bloom, J. M. (2020). *Architecture of the Islamic West: North Africa and the Iberian Peninsula, 700–1800*. Yale University Press.

Ceran, İ. (2009). Sebte. İçinde. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. XXXVI. ss. 258-260). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Ceran, İ. (2013). Merînîler Devleti. *International Journal of Social Science*, *6* (2), 223-268).

Coatsworth, J., Cole, J., Hanagan, M. P., Perdue, P. C., Tilly, C., Tilly, L. (2015). *Global Connections*, Cambridge University Press.

Cristiani, K. (2009). *Frommer's Marrakech Day by Day*. published by Wiley.

Çelik, A. (2018). *Fâtımîler Devleti Tarihi (909-1171)*. TTK Yayınları.

Dahiru, Y. (1981). Morocco in the Sixteenth Century: Problems and Patterns of African Foreign Policy. *Ibadan History Series, Harlow: Longman*. (C. LII. S. 4). Cambridge University Press.

El-Hamevî, Y. (1990). Mu'cemu'l-Büldân. (Thk. Ferîd Abdulaziz el-Cündî). Beyrut, (Trz.).

El-Khammar, A. (2017). La mosquée de Lalla Awda à Meknès: Histoire, architecture et mobilier en bois. *Hespéris-Tamuda*, V. LII (3), 255–275.

Encyclopedia Britannica, https://www.britannica.com/place/Casablanca-Morocco

Fage, J. D., Clark, D. J. & Oliver, R. (1975). *The Cambridge History of Africa*. Cambridge University Press.

Gaillard, H. (2009). *Une ville de l'Islam: Fès*. Harvard University Press.

Gibb, H.A.R. & Beckingham, C.F. (1994). *The Travels of Ibn Battûṭa*, V. 4. Hakluyt Society Press.

Harekât, İ. (2005). Midrârîler. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. XXX, ss. 14). Türk Diyanet Vakfı Yayınları.

Harekât, İ. (1995). el-Mağrîb. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, (C. XII, ss. 188-189). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Harekât, İ. (1995). Fas. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, (C. XV, ss. 202-204). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Harekât, İ. (2007). Rabat. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, (C. XXXIV, ss. 374-376). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Hillenbrand, R. (1994). *Islamic Architecture*. Columbia University Publishing.

İbn Abdülhakem, (1964). *Fütûḥu İfrîḳıyye ve'l-Endelüs*. (nşr. Abdullah Enîs et-Tabbâ'). Beyrut.

İbn Havkal, (1992). *Sûretü'l-Arz.* (nşr. J.H. Kramers). Leiden.

İbn İzârî el-Merrâküşî, (1948). *el-Beyânü'l-muġrib fî aḫbâri'l-Endelüs ve'l-Maġrib*, (nşr. R. Dozy), (C. I.). Leiden.

İdrîsî. (1989). *Nüzhet el-müştâk fî ihtirâk el-âfâk.* (nşr. Âlemü'l-Kütüb).

Janet L. Abu-Lughod (1980). *Rabat: Urban Apartheid in Morocco*. Princeton University Press.

Kavas, A. (2020). Mehdiye. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. XXVIII, ss. 386-387). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Kavas, A. (2020). Miknâs. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. XXX, ss. 50-52). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Kohn, G. C. (1999). *Dictionary of Wars (Revised Edition).* Fitzroy Dearborn Publishers.

Köprülü, M. F. (2014). *İslam Medeniyeti Tarihi*. Alfa Yayınları.

Kubisch, N. (2011). Maghreb - Architecture. In Hattstein, Markus; Delius, Peter (eds.). *Islam: Art and Architecture*. (pp. 312–313). h.f.ullmann.

Lapidus, İ. M. (2013). İslâm Toplumları Tarihi. (C.I). *Hz. Muhammed'den 19. Yüzyıla* (Çev. Y. Aktay). İletişim Yayınları.

Le Tourneau, R. (1949). *Fès avant le protectorat: étude économique et sociale d'une ville de l'occident musulman.* Société Marocaine de Librairie et d'Édition.

Marcos Cobaleda, M. & Villalba Sola, D. (2018). Transformations in medieval Fez: Almoravid hydraulic system and changes in the Almohad walls. *The Journal of North African Studies*, 23 (4), 591–623.

Marçais, G. (1913). *Les arabes en Berbérie du XIe au XIVe siècle.* E. Leroux.

Marçais, G. (1954). *L'architecture musulmane d'Occident*. Arts et métiers graphiques.

Meriç. S. (2020). *Bir Seyyahın Yol Hikâyeleri*. TDV Yayınları.

Mezzine, M. (2021). Misbahiya Madrasa. *Discover Islamic Art, Museum With No Frontiers*.

Nanjira, D. D. (2010). *African Foreign Policy and Diplomacy From Antiquity to the 21st Century*. Praeger Publishing.

Navarro, J., Garrido, F., & Almela, Í. (2017). The Agdal of Marrakesh (twelfth to twentieth centuries): an agricultural space for caliphs and sultans. Part 1: history. *Muqarnas Online, 34* (1), 23-42.

O'Meara, S. M. (2004). *An Architectural Investigation of Marinid and Wattasid Fes Medina (674–961/1276–1554)" in Terms of Gender, Legend, and Law* [PhD Thesis, University of Leeds Publishing].

Özkuyumcu, N. (2010). Tanca. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. XXXIX. ss. 560-562). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Özkuyumcu, N. (2012). Tıtvân. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. XXXXI ss. 122-123). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Parker, R. (1981). *A practical guide to Islamic Monuments in Morocco*. The Baraka Press.

Rahman, H. U. (1995). *İslam Tarihi Kronolojisi (570-1000)*. Birleşik Yayıncılık.

Rezuk, M. (1993). Dârülbeyzâ. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. VIII. ss. 516-518). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Rezuk, M. (2004). Merakeş. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. XXIX. ss. 166-168). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Rogerson, B. & Lavington, S. (2004). *Marrakech: The Red City*. Sickle Moon Publishing.

Sarıçam, İ. & Erşahin, S. (2011). *İslam Medeniyeti Tarihi*. TDV Yayınları.

Searight, S. (1999). *Maverick Guide to Morocco*. Pelican Publishing.

Souissi, A. (2013). *History Of Ribat Al-Fath*. Religious Culture Library.

Terrasse, H. (1952). *History of Morocco*. Éditions Atlantides.

Touri, A., Benaboud, M., Boujibar El-Khatib, N., Lakhdar, K. Mezzine, M. (2010). *VIII.1 Rabat*. Le Maroc andalou: à la découverte d'un art de vivre (2 ed.). Ministère des Affaires Culturelles du Royaume du Maroc & Museum With No Frontiers.

Uzunçarşılı, İ. H. (1998). *Osmanlı Tarihi*. (C. II/III). TTK Yayınları.

Wilbaux, Q. (2001). *La médina de Marrakech: Formation des espaces urbains d'une ancienne capitale du Maroc*. published by L'Harmattan.

Ekler

Avdaya Kasbahı
(https//www.istockphoto.comtrfoto).

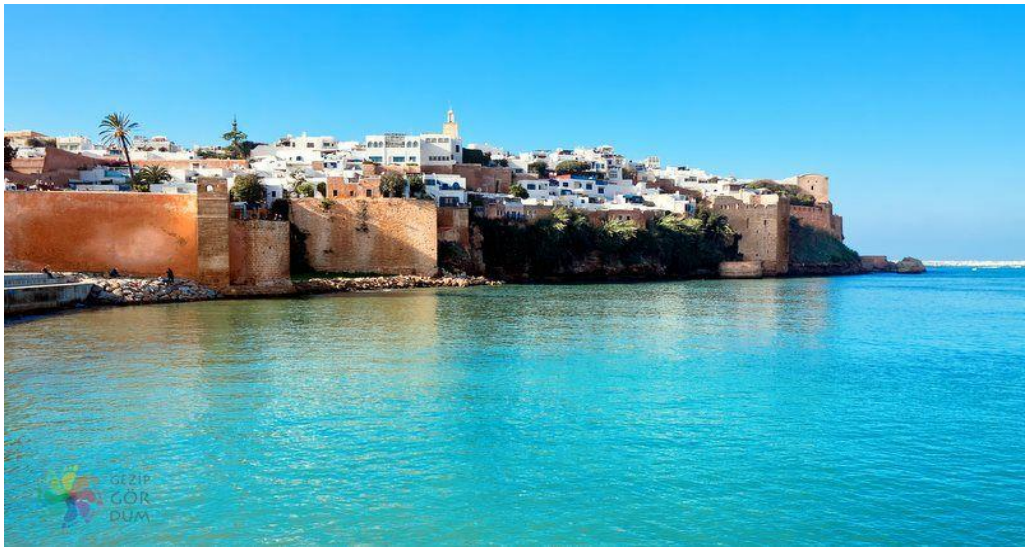

Kütübiyye Cєamii
(https://tr.wikipedia.org/).

Ebu İnaniye Medresesi
(https://tr.wikipedia.org/).

Saffarin Medresesi
(https://en-m-wikipedia-org.t).

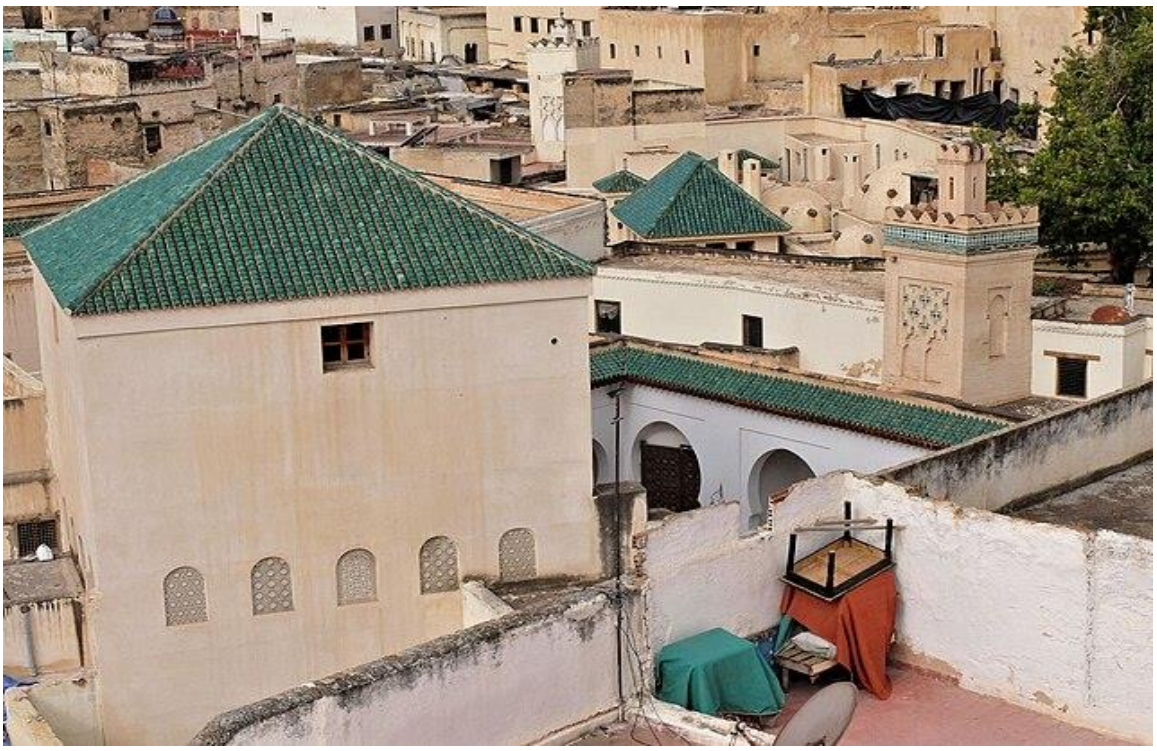

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11 (6) 2024

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:10.05.2024
Kabul tarihi |Accepted:25.11.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Anar Eyyubov

https://orcid.org/0000-0001-5307-8889
Associate Professor, Azerbaijan State University of Economics, Faculty of Economics, Azerbaijan, anar_eyyubov@unec.edu.az

Atıf Künyesi | Citation Info

Eyyubov, A. (2024). Национальные автономии большевиков в практике начала 20-х гг. XX века: противоречия и двойные стандарты на Южном Кавказе. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, *11* (6), 4114-4121.

Национальные автономии большевиков в практике начала 20-х гг. XX века: противоречия и двойные стандарты на Южном Кавказе

Резюме

В статье рассматриваются двойные стандарты в национальной политике большевиков на Южном Кавказе в 20-е гг. XX века по политико-административному критерию. Какие-либо объективные критерии применялись или учитывались только в случае совпадения их с конъектурными интересами центральной власти. В противном случае ни демографические, ни социально-экономические, исторические ареалы проживания той или иной этничности не учитывались. При необходимости географические, демографические показатели искусственно подгонялись под замыслы управляющих кулуарно страной большевистских лидеров, что было проанализировано на примере армяно-азербайджанских территориальных противоречий.

***Ключевые слова**: национальные автономии, Южный Кавказ, политико-административные границы*

National autonomies of the Bolsheviks in practice in the early 1920s: Contradictions and double standards in the South Caucasus

Abstract

The article examines the double standards in the Bolshevik national policy in the South Caucasus in the 1920s on the basis of political and administrative criteria. Any objective criteria were applied or taken into account only if they coincided with the conjectural interests of the central government. Otherwise, neither demographic, socio-economic, nor historical areas of residence of this or that

CC BY NC
Creative Commons Licence

ethnicity were taken into account. If necessary, geographical and demographic indicators were artificially adjusted to the plans of Bolshevik leaders ruling the country behind the scenes, which was analysed on the example of Armenian-Azerbaijani territorial contradictions.

Keywords: *national autonomies, South Caucasus, political and administrative boundaries*

Введение

Кровопролитная, истощающая как человеческие, так и материальные ресурсы, Гражданская война на постимперском пространстве Российской державы медленно, но верно завершалась в пользу большевиков. Не последнюю роль в этом сыграли и определенные уступки, и обещания в вопросах национального развития для национальных окраин. Фактически большевики распространили принцип естественной трансформации капитализма в коммунизм, взятый у Карл Маркса и в трактовке Владимира Ильича Ленина, на этапы национального развития. По аналогии, национализм должен был в своем развитии достигнуть пика развития, как капитализм на стадии империализма, чтобы естественным путем «исчерпать себя полностью и тем самым создать основу для формирования интернациональной социалистической культуры» (Martin, 2011). Таким образом, в противовес великорусскому шовинизму и в зависимости от степени развития буржуазного национализма, большевики начинают строить национальные основы культур малых и угнетенных в царский период народов. Во внешних проявлениях – язык, танцы, не противоречащие классовому подходу местные традиции и т.п., за счет чего, в начале своих реформ большевикам, в целом, удалось сохранить относительную объективность и системность (что тоже начинает подвергаться искажениям по мере усиления элементов вождизма и тоталитаризма в 30-е годы XX века) (Eyubov, 2024). Но в практической плоскости – в вопросах степени национального самоопределения, политической, юридической, территориальной основ строительства пусть братских, но все-таки национальных государств Союза республик, теоретические обоснования, какие-то общие критерии и стандарты, «правила игры» отсутствовали вовсе. Одним из ярких доказательств этого являлись политико-административные границы на Южном Кавказе в рассматриваемый период.

Естественно, что новая власть не могла начинать политико-административное построение государства полностью с нуля и использовала определенные контуры досоветских границ, уже сложившиеся исторические или конкретно на момент создания СССР ареалы, количественные, хозяйственно-бытовые факторы проживания той или иной народности. В этом смысле ставка в государственно-национальном строительстве

на Южном Кавказе в первую очередь на три этнические группы – грузин, армян и азербайджанцев, более-менее обоснованно и логично. Но как только мы переходим к вопросу созданных на Южным Кавказе национальных автономий и степени их автономности, то избирательность и применение двойных стандартов становится очевидной. Ярким проявлением этого является создание Нагорно Карабахской Автономной Области в составе Азербайджанской ССР. До захвата Кавказа большевиками термин «Нагорный Карабах» как политико-административное понятие, не существовало. И в начальных переписках большевистского руководства как спорные территории между Арменией и Азербайджаном в основном упоминается Карабах в целом (если отдельно и упоминается какая-то часть Карабаха, то это центр Карабаха город Шуша) (Bol'shevistskoye pravitel'stvennoye uchrezhdeniye, 1996; Istoriya Nagorno-Karabakhskoy avtonomii Azerbaydzhanskoy SSR 1918-1925 gg. Dokumenty i materialy, 1989). Даже географически «Нагорный Карабах» охватывает большую территорию, чем политический Нагорный Карабах, фактически состоящий только из предгорий Карабахского хребта (Niftaliyev, 2010). Ряд источников, понимая эту разницу, часто используя термин «Нагорная часть Карабаха», добавляли уточнение «населенные армянами» или же армянское население Нагорного Карабаха (Istoriya obrazovaniya Nagorno-Karabakhskoy avtonomnoy oblasti Azerbaydzhanskoy SSR 1918-1925 gg. Dokumenty i materialy, 1989). Примерно по такой же модели создается Курдистанский уезд в 1923 году. В условиях этнической чересполосицы границы уезда не были определены при создания данной административно-национальной единицы и было принято решение определить их после решения вопроса армян, проживающих на территории Карабаха (Mamedova, 2013). То есть фактически искусственно создаются территориально-количественные контуры, на основе которых можно обосновать в рамках социалистического национально-государственного строительства особый статус той или иной этнической группы; без учета как административного опыта предыдущих властей, так и хозяйственно-бытовых, географических, социально-экономических факторов, буквально кричащих о том, что подобная автономия не способна сама по себе функционировать как самодостаточная территория (интересно, что и в случае с НКАО, и в случае Курдистанского уезда в границы новых политико-административных единиц была включены территории, абсолютное большинство населения которых составляли азербайджанцы: (Шушинский уезд и Губадлинская даиря – 96% и 98,8% соответственно (Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1926 goda. Tom 14. Zakavkazskaya Sotsialisticheskaya Federativnaya Sovetskaya Respublika. Moskva, 1929). На фоне создания искусственного

географического, этнически-количественного ареала для обоснования созданий национальных автономий в одних случаях, «не замечались» другие участки компактного проживания этнических групп на Южном Кавказе, которые соответствовали как количественному, историко-административному, социально-экономическим критериям и могли претендовать на получения статуса автономии: Ахалцихский уезд – тюрки (азербайджанцы) – 49170 человек – 51% населения уезда; Борчалинский уезд – тюрки (азербайджанцы) – 50979 человек – 59% населения уезда; Ахалкалакский уезд – армяне – 57791 человек – 73% населения уезда (на основе данных всесоюзной переписи 1926 года (Opisaniye stat'i: natsional'naya identichnost'-obshchaya identichnost'-evolyutsiya-grammonstriya: Obshchiy poryadok publikatsii 1926: nebol'shiye rasskazy, 1928). Учитывая, что перепись 1926 года фактически информация постфактум с точки зрения образования национальных автономий 1923-1924 гг., если рассмотреть данные периода Российской империи, то к вышеперечисленным можно добавить Зангезурский, Эриванский, Шаруро-Даралагезский уезд, где мусульмане составляли соответственно 54%, 57% и 72% населения данных уездов (Pervaya vseob"yemlyushchaya ekspansiya Rossiyskoy imperii v 1897 godu. Tsentr. Stat. komitet M-vn. del'; Malo chto yest'. N. A. Troynitskiy, 1897 – 1905).

Еще одним ярким проявлением субъективности и произвола национальной политики большевиков на Южном Кавказе является процесс принятий решений о создании тех или иных национальных автономий. Одни и те же партийные деятели на протяжении года, а иногда и в течении 24 часов прямо кардинально противоположно меняли свое мнение по политико-административному статусу той или иной территории. Причем по высказанным им соображениям становится ясно, что смена этих позиций происходила не с учетом социально-экономических реалий, существующего политико-административного опыта, опыта формы сосуществования различных этнических групп на Кавказе, а по геополитическим интересам и фактически продолжающемуся, но в новой оболочке имперскому взгляду на национальные окраины центральной власти. В этом смысле показательна «ветреность» позиций одного из высших руководителей большевистской власти, члена исполнительного комитета Кавказского бюро ЦК Серго Орджоникидзе:

1) 1920 год - Могу вас уверить, что мы довольно ясно представляем нашу мирную политику и проводим ее, но я уверен, и мое глубокое убеждение, что для укрепления Советской власти в Азербайджане и сохранения за нами Баку нужно

присоединить Нагорный Карабах, а о Плоскооснове (равнинной – авт.) и речи не может быть. Она всегда являлась Азербайджанской и Зангезурской (Istoriya obrazovaniya Nagorno-Karabakhskoy avtonomnoy oblasti Azerbaydzhanskoy SSR 1918-1925 gg. Dokumenty i materialy, 1989).

2) 1920 год, позже - Дело обстоит так. Азербайджан настаивает на немедленном и безоговорочном присоединении Карабаха и Зангезура. По - моему, это необходимо проделать, так как оба уезда экономически тяготеют к Баку и совершенно отрезаны от Эривани… Мое мнение - Карабах и Зангезур немедленно присоединить к Азербайджану (Istoriya obrazovaniya Nagorno-Karabakhskoy avtonomnoy oblasti Azerbaydzhanskoy SSR 1918-1925 gg. Dokumenty i materialy, 1989).

3) 19 июня 1920 года - Азербайджан претендует на Карабах, Зангезур, Нахичеванский и Шаруро-Даралагезский уезд. В Карабахе и Зангезуре провозглашена Советская власть, и вышеупомянутые территории считают себя частью Азербайджанской Советской республики… Азербайджан без Карабаха и Зангезура обойтись ни в коем случае не может (Istoriya obrazovaniya Nagorno-Karabakhskoy avtonomnoy oblasti Azerbaydzhanskoy SSR 1918-1925 gg. Dokumenty i materialy, 1989).

4) 14 июля 1920 года - Считаем необходимым такое разрешение вопроса, которое отчасти может удовлетворить Азербайджан: Карабах целиком и безоговорочно присоединяется к Азербайджану. Зангезур объявляется спорным, остальные области... остаются за Арменией (Istoriya obrazovaniya Nagorno-Karabakhskoy avtonomnoy oblasti Azerbaydzhanskoy SSR 1918-1925 gg. Dokumenty i materialy, 1989).

5) 30 ноября 1920 года (после установления советской власти в Армении - автор) - ИЗ ПРОТОКОЛА ОБЪЕДИНЕННОГО ЗАСЕДАНИЯ ПОЛИТБЮРО И ОРГБЮРО ЦК АКП (б) (на заседании участвовал и С.Орджоникидзе - автор): с) Зангезур отходит к Армении. д) Нагорной части Карабаха предоставляется право самоопределения (Istoriya obrazovaniya Nagorno-Karabakhskoy avtonomnoy oblasti Azerbaydzhanskoy SSR 1918-1925 gg. Dokumenty i materialy, 1989).

6) 4 июля 1921 года - ИЗ ПРОТОКОЛА ВЕЧЕРНЕГО ЗАСЕДАНИЯ ПЛЕНУМА КАВБЮРО ЦК РКП (б): а) Карабах оставить в пределах Азербайджана. Голосуют против: Орджоникидзе, Мясников, Киров, Фигатнер… в) Нагорную часть Карабаха, включить в состав Армении. Голосуют за: Орджоникидзе, Мясников, Фигатнер, Киров (Istoriya obrazovaniya Nagorno-Karabakhskoy avtonomnoy oblasti Azerbaydzhanskoy SSR 1918-1925 gg. Dokumenty i materialy, 1989). (столь резкое изменение позиции Орджоникидзе и Кирова историк Дж.Гасанлы связывает, и на мой

взгляд, совершенно справедливо, с заключением Московского договора между Советской Россией и Турцией в марте 1921 года (Gasanly, 2011).

7) 5 июля 1921 года - ИЗ ПРОТОКОЛА ЗАСЕДАНИЯ ПЛЕНУМА КАВБЮРО ЦК РКП (б): 1. Тт. Орджоникидзе и Назаретян возбуждают вопрос о пересмотре постановления предыдущего Пленума о Карабахе. Исходя из необходимости национального мира между мусульманами и армянами и экономической связи Верхнего и Нижнего Карабаха, его постоянной связи с Азербайджаном, Нагорный Карабах оставить в пределах Азербайджанской ССР, предоставив ему широкую областную автономию с административным центром в гор. Шуше, входящем в состав автономной области. Голосуют: за 4, воздержалось 3 (K istorii obrazovaniya Nagorno-Karabakhskoy Avtonomnoy oblasti Azerbaydzhanskoy SSR 1918-1925. Dokumenty i materialy, 1989).

Таким образом, пример Орджоникидзе показывает, что в национально-государственном строительстве на Южном Кавказе большевистское руководство в первую очередь исходило из сугубо геополитических интересов центральной власти, и то не на стратегическом уровне, а исходя из тактических, конъектурных соображений, подстраивая под них в нужной трактовке идеи братства народов, социально-экономической целесообразности, историко-географические параметры и т.д.

Заключение

Исследователь А.Цуциев считает, что «границы национально-государственных и административных образований, равно как и их статус, не являются результатом политического произвола большевиков, но скорее эффектом противоречивого использования и комбинирования нескольких критериев…» (Tsutsiyev, 2006).

Но вопрос не в том, что использовалась или комбинировалась несколько критериев и национальный, этнически фактор не был самостоятельным. Так или иначе в социальных отношениях всегда играют роль несколько факторов на основе сочетания множества критериев. Но если в схожих ситуациях, не применяются одни и те же критерия или комбинации критериев, фактически входя в противоречия с декларируемыми принципами, если временная конъектура подхода управленцев меняется слишком часто, что не позволяет сформировать какие-либо стандарты, юридические обоснования, то это и есть произвол – «своеволие, самовластие» (Ozhegov, 2024). в данном случае именно политический, государственный произвол - анормативные, деструктивные проявления государственной или частной воли, противоречащие действующему законодательству, ущемляющие естественные права и

свободы граждан и оценивающиеся как факты несправедливости (Chto takoye proizvol?). В сочетании с тем, что «…принятие стратегических решений сосредоточивается в кулуарных баталиях узкого круга большевистского руководства и становится зависимым от политического разумения немногих влиятельных фигур» (TSUtsiyev A. Ukaz. Soch) налицо нарушение принципа объективности при применении того или иного критерия, или комбинации критериев со стороны центрального руководства по отношению к национальным окраинам - факт применения двойных стандартов по отношению к той или иной этнической группе, к «братскому» народу.

Источники

Bol'shevistskoye rukovodstvo. Perepiska. 1912-1927. M. 1996.

Chto takoye proizvol?. Filosofiya. entsiklopediya dlya lyubopytnykh, https://dzen.ru/a/WbzzEFgWaZIhWA85

Eyyubov, A. (2024). Osobennosti «myagkoy linii» korenizatsii na Yuzhnom Kavkaze v 20-ye gody KHKH veka. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (1), 55-62.

Gasanly, Dzh. (2011). Vopros o Nagornom Karabakhe na Kavkazskom Byuro TSK RKP (B) v 1920-1923 gg.*Kavkaz i globalizatsiya*. T.5, vypusk 1-2.

K istorii obrazovaniya Nagorno-Karabakhskoy Avtonomnoy oblasti Azerbaydzhanskoy SSR 1918-1925. (1989). Dokumenty i materialy. Baku.

Mamedova, SH. (2013). Kurdskiy vopros v politike Sovetskogo gosudarstva v 1920-1930-ye gody. *Voprosy istorii*, 6.

Martin, T. (2011). *Imperiya" polozhitel'noy deyatel'nosti". Natsii i natsionalizm v SSSR, 1923-1939.* Rosspen.

Niftaliyev, I. (2010). *Azerbaydzhanskaya SSR v ekspansionistskikh planakh armyan (20-ye gg. KHKH veka).* Baku.

Opisaniye stat'i: natsional'naya identichnost'-obshchaya identichnost'-evolyutsiya-grammonstriya: Obshchiy poryadok publikatsii 1926: nebol'shiye rasskazy. (1928). Tbilisi.

Ozhegov, S. I. (2024). Tolkovyy slovar' russkogo yazyka, https://ozhegov.slovaronline.com/

Pervaya vseob"yemlyushchaya ekspansiya Rossiyskoy imperii v 1897 godu. Tsentr. Stat. komitet M-vn. del'; Malo chto yest'. N. A. Troynitskiy. - [SPb.], 1897 - 1905. [Vyp. 6]: Narodu zemli i krepostey byl dan osobyy traktat, pri etom byla okazana neobkhodimaya yuridicheskaya pomoshch' i sotsial'naya podderzhka. 1905 g.

Tablitsy s sayta etno-kavkaz.ru na osnove dannykh Vsesoyuznoy perepisi 1926 goda, https://www.ethno-kavkaz.narod.ru/rnkarabax.html; https://www.ethno

Tsutsiyev, A. (2006). *Atlas etnopoliticheskoy istorii Kavkaza* (1774-2004). M.

Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1926 goda. Tom 14. Zakavkazskaya Sotsialisticheskaya Federativnaya Sovetskaya Respublika. Moskva, 1929 god, str. 71 i 79. Natsional'naya elektronnaya biblioteka, https://rusneb.ru/catalog/000199

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11 (6) 2024

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:28.10.2024
Kabul tarihi |Accepted:18.12.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Şenol Deniz

https://orcid.org/0000-0003-2553-1070
Dr. Lecturer, School of Foreign Languages, Ankara University, Ankara, Turkey
sdeniz@ankara.edu.tr

Atıf Künyesi | Citation Info

Deniz, Ş. (2024). The Conceptualization and Progression of University Education in Turkey Within the Scope of the Turkish American Relations. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 4122-4154.

The Conceptualization and Progression of University Education in Turkey Within the Scope of the Turkish American Relations*

Abstract

The primary objective of this article is to examine the developmental process of university education within the scope of the Turkish American relations, which originate from commercial partnerships between the Ottoman Empire and the United States in the 18th century. These relations later evolved through trade agreements and developed a distinct dimension grounded in mutual connections, particularly in the context of university education in Turkey. So as to serve such an aim, the current article employs a review of the literature as a research method to gather the necessary data. The essential data are assessed and interpreted based on the existing body of the literature systematically. It is an undeniable fact that the Turkish American relations play a significant role in transforming the Turkish education system and, consequently, have a profound impact on university education and its conceptualization and progression. The Western European educational tradition, which has persisted in the Republic of Turkey, has transitioned into an Anglo-Saxon

* This research article is derived from the author's doctoral dissertation titled "*The Transformations in the Turkish Educational System in the Context of the Turkish-American Relations after 1950"*.

CC BY NC
Creative Commons Licence

educational paradigm influenced by the American practices. In this regard, this article analyses the universities established in Turkey through the American connections, their founding purposes, their contributions to Turkish society, and the evolution of the Turkish American relations within the realm of education. In light of the findings derived from the research data, the study briefly touches upon the factors that have profoundly influenced the understanding of university education in Turkey, with a particular focus on the impact and transformative power of the Turkish American relations on the Turkish higher education and its development. Ultimately, the founding histories of the universities established within the context of the Turkish American relations are examined through a cause-and-effect perspective.

***Keywords**: Turkish American Relations, University Education, Education System, Anglo-Saxon Educational Paradigm*

Türk-Amerikan İlişkileri Bağlamında Türkiye'deki Üniversite Eğitiminin Kavramsallaştırılması ve Gelişimi

Öz

Bu araştırma makalenin amacı, Türkiye'deki üniversite eğitimi anlayışını ve gelişimini 18. yüzyılda ticarete dayalı ortaklıklarla başlayan ve zamanla farklı bir boyut kazanan Türk-Amerikan ilişkileri bağlamında incelemektir. Türk-Amerikan ilişkilerinin, Türk eğitim sistemi programlarının dönüşümünde önemli bir rol oynadığı, bu dönüşüme paralel olarak üniversite eğitimini ve anlayışını derinlemesine etkilediği kaçınılmaz bir gerçektir. Türkiye Cumhuriyeti'nde varlığını sürdüren Batı Avrupa eğitim geleneği, Amerikan etkisiyle Anglosakson eğitim paradigmasına evrilmiştir. Bu bağlamda, Türkiye'de Amerikan ilişkilerine dayalı olarak kurulan üniversiteler, bu üniversitelerin kuruluş amaçları, Türk toplumuna katkıları ve Türk-Amerikan ilişkilerinin eğitim alanındaki gelişimi bu çalışma kapsamında ele alınmaktadır. Çalışmada verilerin toplanması ve analiz edilmesi için literatür taraması-dokümantasyon analizi araştırma yöntemi olarak kullanılmıştır. Bu yöntem dahilinde elde edilen veriler sistematik bir şekilde değerlendirilmiş ve yorumlanmıştır. Araştırmanın verilerinden elde edilen bulgular ışığında Türkiye'deki üniversite eğitim anlayışını derinden etkileyen faktörlere çalışmada kısaca değilmiş ve Türk-Amerikan ilişkilerinin Türk üniversite eğitimi ve gelişimi üzerindeki etkisi ve dönüştürücü gücü üzerinde durulmuştur. Sonuç olarak da Türk-Amerikan ilişkileri bağlamında kurulan üniversitelerin kuruluş serüvenleri sebep sonuç ilişkisi bağlamında ele alınmıştır.

***Anahtar Kelimeler:** Türk-Amerikan İlişkileri, Üniversite Eğitimi, Eğitim Sistemi, Anglosakson Eğitim Paradigması*

Introduction

As elucidated in the scholarly work carried out by Saqep (1983), it is obvious that the continuous development of the Turkish American relations significantly influenced the evolution of university traditions in Turkish society. As these relations strengthened, the Anglo-Saxon

university tradition began to replace the Continental European model, characterized by a strict hierarchical academic structure focused on German and French research methodologies. New universities were established in line with this Anglo-Saxon tradition, which emphasizes the interconnection between the university and society, exemplified by the Landgrant model in the US that advocates for universities addressing societal issues. Notably, Atatürk University was founded in Ankara, and METU was established to provide education in English. The establishment of these institutions was greatly supported by American entities, such as the University of Nebraska for Atatürk University and US aid organizations for METU. These universities played a crucial role in the advancement of higher education in Turkey, which had historically dated back to ancient times but saw the emergence of modern institutions more recently. Prior to this, educational establishments like mosque schools, the Fatih Madrasa, palace schools, and the Süleymaniye Complex produced significant scholars. The Darülfünun, as the first stage of modern higher education, experienced numerous transformations during the transition to the Republic and was restructured as Istanbul University in 1933. The following pages of this research article will provide a detailed analysis of the universities after outlining their historical context.

The faculties, institutes, and colleges established in Ankara and Istanbul after the foundation of the Republic eventually unified under one roof, taking their current form. In the development of Istanbul University, Turkey's first modern university, experts and faculty members, particularly from Germany, who fled the political turmoil in Europe during the 1930s, made significant contributions. Following Istanbul University, Istanbul Technical University was established in 1944, and Ankara University in 1946. After the Democrat Party came to power in 1950, Turkey entered a period of rapid growth that also impacted higher education institutions. By the early 1950s, there was a widespread belief that universities should be established outside Istanbul and Ankara, marking the initial step in the development of universities in Turkey. Consequently, Ege University and Karadeniz Technical University were founded in 1955, with Ege University commencing education in 1956 and Karadeniz Technical University in 1963. The second step involved the establishment of a university in eastern Turkey to train qualified personnel to address the region's socio-economic needs, as advocated by Mustafa Kemal Atatürk. This initiative aimed to implement the regional university model from the USA. Although the university was initially planned for Van, it was ultimately established in Erzurum as Atatürk University. While the idea for Atatürk University predated Ege University, it began its educational programs later.

Conversely, despite the proposal for Karadeniz Technical University coming significantly after Atatürk University, it also did not commence education until 1963.

As discussed by Reed (1975), the third step in the evolution of higher education in Turkey involved establishing institutes designed to train skilled professionals in city planning, technology, and health. These institutions evolved into educational entities with the authority to select their personnel based on their specific needs. This led to the founding of Middle East Technical University. Although the universities established between 1950 and 1960 during the Democratic Party's administration had varying objectives, their overarching goal was to expand higher education in the Republic of Turkey and enhance its presence in international academic circles. The prolonged establishment of Atatürk University and Middle East Technical University can be attributed to the substantial budgets required and the government's need for assistance from international organizations. At this juncture, American support became crucial, with American foundations providing aid during the foundational phases of these universities and other significant projects. The USA facilitated this support through the FOA until July 1955, and subsequently through the ICA, which emerged from the restructuring of the FOA. In addition to significant financial assistance, the USA also offered consultancy services through its universities, helping shape these institutions according to the American educational system.

Güven (2022) points out that the 1961 Constitution drew inspiration from the social state concept of Western Europe and played a crucial role in granting autonomy to universities. However, the changes implemented in 1971 and the subsequent 1982 Constitution effectively undermined this autonomy, marking a significant shift in the history of Turkish higher education. The 1982 Law on Universities No. 1750 can be viewed as a preliminary project that encapsulated these changes. The innovations introduced by this law included maintaining a balance between higher education and its relationship with secondary education, aligning higher education with societal needs, ensuring equality of opportunity, prioritizing the effective use of resources, and promoting safe planning and organization of higher education alongside freedom in teaching and learning.

The innovations introduced by Law No. 1750 aimed to integrate higher education with science, technology, and development goals. Key developments included the establishment of YÖK to guide higher education, delegating decisions about education and programs to faculty boards, and implementing a full-time working principle. The law addressed manpower planning,

university capacity, the supply-demand balance, and structured education into various levels, while also placing limitations on teaching periods and enhancing government oversight of university administration. As noted by Güven (2022), another significant development in higher education with Law No. 1739, which mandated the closure of primary teacher schools as teacher training institutions and required a minimum of two years of university education for the teaching profession. This was implemented through educational institutes established in 1974. Due to ideological and political influences in student selection, ÖSYM was created in 1971 to facilitate centralized examinations for university admissions. The most comprehensive reform came with Law No. 2547, enacted after the 1980 military coup. This law unified all higher education institutions under one umbrella, excluding those affiliated with the Armed Forces and Security Organization, and restored YÖK with expanded powers, including the abolition of university administrative autonomy. Under this law, university rectors were appointed by the President, and other academic administrators were selected by YÖK, transferring decision-making authority from boards to YÖK. The law also detailed the purpose and functioning of universities, asserting that the extensive powers granted to rectors adversely affected higher education institutions.

Additionally, one of the most notable changes introduced by Law No. 2547 was the requirement for compulsory courses in Atatürk's Principles and History of Revolution, Turkish Language, and Foreign Language across all higher education institutions. Furthermore, it mandated the inclusion of Physical Education or Fine Arts as compulsory subjects. These curricular additions, influenced by military perspectives, persist to this day. To enhance quality in higher education, a national qualifications framework was established in alignment with the Bologna process and Lisbon goals. Consequently, universities made significant efforts to adapt to the European Credit Transfer System (ECTS), issue Diploma Supplements, and promote student and academic staff mobility. Another development in higher education was the FARABI exchange program, introduced in February 2009, aimed at facilitating student and faculty exchanges between institutions (Yök, 2006). Within the scope of the expanding Turkish American relations, a significant number of changes have occurred in the understanding of universities in Turkey. The establishment of new universities, influenced by the American model, aimed not only to meet the educational needs of the growing youth population but also to contribute to the development of the cities where these universities were located. The intention was to address regional inequalities through the establishment of these institutions. However, despite these efforts, universities have predominantly concentrated in larger cities, particularly those known for high student enrolment.

Research indicates that universities have a substantial impact on the socio-economic fabric of their host cities, invigorating commercial activities and accelerating urbanization. The management of this process has largely followed the American university model. Consequently, cities in Turkey are actively lobbying for the establishment of universities, with those already hosting one university seeking to expand their educational offerings by requesting additional institutions. The underlying motivations and historical context for the establishment of these universities reflect this ongoing trend. In this regard, in this current research article based on a doctoral dissertation, answers are sought for the two pivotal research questions as follows:

1.1. Research Questions

- What roles do the Turkish American relations play in shaping the understanding and development of university education in Turkey?
- What educational changes in university education have occurred due to the Turkish American relations in Turkey?

2. Methodology, Data Collection and Analysis of the Study

This study employs qualitative data collection methods, specifically historical research management and document analysis, positioning itself as basic research grounded in its underlying philosophy. The aim of qualitative research is to describe, interpret, and understand the perspectives of the actors involved, along with the phenomena and experiences they seek to convey. The primary objective is to explore the subject matter in depth, uncovering underlying factors (Kuş, 2009). Given the multifaceted nature of the topic, a scanning model was adopted. The research involves the document analysis of foreign schools established in the Ottoman Empire during the 19th and 20th centuries, focusing on both educational and socio-cultural dimensions. It seeks to illuminate the historical trajectory of these programs within a cultural and sociological framework, while also examining the transformations in the Turkish education system and its structure in the context of the Turkish American relations post-1950. As for the analysis of data, this research study based on a doctoral dissertation employs document analysis, a qualitative research method, to analyse its data. As elaborated by Yıldırım & Şimşek (2008), document analysis involves examining written materials that provide information about the case or cases under investigation. Historically, this method has been effectively utilized by historians, anthropologists, and linguists. Krippendorff (2013) accentuates that document analysis is a research technique that yields reproducible and valid conclusions from the data. Thus, this dissertation will utilize document

analysis not only to explore predetermined themes but also to uncover new themes during the research process. The data collected will be organized in alignment with sub-problems, ensuring it meets the established goals and objectives of the study.

3. A Review of the Literature

3.1. The Evolution of Universities in Turkey with a Focus on Universities Before the Republican Era

Erdoğan (2004) emphasizes that in order to understand the emergence of universities, it is essential to examine their historical development both in Turkey and within the educational framework of the Ottoman Empire. There are varying accounts regarding the establishment of the first Western-style university in Turkey. Erdoğan states that the foundations of Darülfünun were laid with public lectures on subjects like physics, chemistry, astronomy, geography, and geology in 1863. The university's structure and operational model were outlined in the 1869 Maarif-i Umumiyesi, leading to its official opening in 1870 with a ceremonial event. Darülfünun gained "scientific autonomy" through the October 1919 Regulation and was recognized as a "legal entity" in 1924.

The first Western-style higher education institution in Turkey was Mühendislikhane-i Berr-i Hümayun, established in 1773 following the Ottoman Navy's defeat at Çeşme, which later became operational. This was followed by Mühendislikhane-i Bahr Hümayun, the precursor to Istanbul Technical University. Other notable examples include the establishment of Medicine (1827) and Harbiye (1834) as early Western-type institutions. By the early twentieth century, several institutions akin to France's "Grands Écoles" were founded, including Mekteb-i Mülkiye (1876), Law School (1878), Trade Mekteb-i Alisi (1882), Mekteb-i Sanayi-i Nefise-i Şahane (1882), and Mühendislik Mekteb-i Alisi (1909).

Tekeli (1995) articulates those innovations in higher education during the Ottoman period began in the military sector and later expanded into medicine, culminating in the establishment of Darülfunun. Although the Temporary Education Council decided to find Darülfunun in 1846, it did not officially open until 1863, only to be completely destroyed by fire in 1865. Additionally, the impact of foreign schools on Turkish higher education can be observed in the late Ottoman period, particularly through institutions like the American University in Beirut and French St. Joseph University.

As highlighted, Western-style higher education institutions began to emerge in the 19th century and continued to develop after the proclamation of the Republic. However, it is essential

to evaluate the evolution of Turkish higher education post-republic under several key headings, considering significant decisions and changes that occurred. These topics will be addressed in this section of the research study.

3.2. University Education in the Republican Era

With the declaration of the Republic and the educational revolutions that followed, radical changes occurred at all levels of education. Notably, the Arabic alphabet was replaced with the Latin alphabet, and a comprehensive educational campaign was launched to reach all segments of society. These developments naturally extended to higher education, although their impact varied over time. While educators and intellectuals who study the history of education approach these changes from different perspectives, the periods of 1923-1946 are generally recognized as significant for structural transformations in Turkish higher education. The periods from 1946-1981 and post-1981 are also categorized as distinct phases in higher education. These will be elaborated upon in the following sections.

3.3. Higher Education Institutions from 1923 to 1950

As pointed out by Öncü (2007), Turkey's foreign policy orientation after World War II necessitated a revision of the 1933 University Law, which had classified universities and faculties as high schools under the Ministry of National Education. A delegation from the Faculties of Law, Language-History-Geography, Science, Medicine, the School of Civil Sciences, and the Higher Agricultural Institute in Ankara visited Prof. Dr. Hirsch at the Ankara Faculty of Law to prepare a report based on his work titled *University*. The recommendations from this report informed the new university law, enacted on June 13, 1946. This law granted autonomy to universities and led to the establishment of Ankara University as Turkey's second university. The 1946 Universities Law was seen as a reflection of the Republican People's Party's efforts to align with Western political thought in higher education. As previously noted, the government aimed to leverage opportunities from the Marshall Plan and appease the liberal opposition. This period also saw the dismissal of leftist academics from Ankara University, including Muzaffer Şerif, Behice Boran, Petrev Naili Boratav, and Niyazi Berkes. Even before the end of CHP rule, Turkey's evolving international relations and U.S. aid significantly altered the power structure.

As indicated by Erdoğan (2004), it is crucial to highlight the events that transpired during the educational mobilization period that followed the proclamation of the Republic. Notably, the Law School was established in Ankara in 1925, the Gazi Education Institute in 1926, and the

Agricultural Institute in 1930. In 1932, A. Malche from the University of Geneva prepared a report that set the stage for the restructuring of Istanbul University in 1933. Gürüz (2001) accentuates that following this report, the Grand National Assembly enacted Law No. 2253, leading to the establishment of Istanbul University on November 18, 1933, which replaced the Darülfunun.The reforms of 1933 also introduced academic titles still in use today. In 1944, Istanbul Technical University was established, marking further advancements during this period. With the strengthening Turkish American relations, significant developments occurred in Ankara, including the establishment of additional faculties: the Faculty of Languages, History, and Geography (1937), the Faculty of Science (1943), and the Faculty of Medicine (1945). Moreover, in 1935, the Civil School in Istanbul was relocated to Ankara and renamed the Faculty of Political Sciences. These advancements culminated in the establishment of Ankara University as Turkey's third university under Universities Law No. 4936 on June 12, 1946. This period is characterized by significant reforms in Turkish higher education.

3.3. Higher Education Institutions from 1950 to 1980

Until 1950, Turkey had only three universities: Istanbul University, Istanbul Technical University, and Ankara University. However, from 1955 to 1957, a significant expansion of higher education took place, supported by American universities. This initiative led to the establishment of several new universities outside Istanbul and Ankara, introducing the Anglo-Saxon educational approach. Notably, Black Sea Technical University was founded in Trabzon on May 20, 1955, and Aegean University was established in Izmir the same year, both under specific laws enacted on May 25, 1955. Two years later, on May 31, 1957, Atatürk University was established in Erzurum, an important centre in Eastern Anatolia, through Law No. 6990. This initiative, which aimed to create a university in eastern Turkey, had been discussed during Atatürk's lifetime but remained unfulfilled until the Democratic Party's (DP) era. National Education Minister Celal Yardımcı initiated the establishment process on August 6, 1954, and travelled to Washington later that month to gather information. He visited the University of Nebraska, securing a $1.5 million loan and an academic support agreement for Atatürk University. This period saw significant population growth and urban migration in Turkey, leading to an increased demand for higher education. The newly established universities attracted students and families seeking educational opportunities. They also aimed to provide a qualified workforce for the emerging industrial sector, adopting the American education model. Graduates often remained in these urban centres due to job prospects, further contributing to urbanization. After 1950, during the Democratic Party's rule, U.S. interest and aid

for Turkish universities increased significantly. On August 17, 1955, the Ford Foundation provided educational support to Ankara University's Faculty of Language, History, and Geography. This included a joint program with Istanbul University, incorporating business administration curricula from Harvard, Columbia, and the University of Chicago. Additionally, plans were made to establish a faculty at Ankara University where foreign experts would develop a curriculum to train qualified managers in Turkey. In 1954, a three-year cooperation protocol was signed between the State University of New York and Ankara University to train civil servants for the Turkish government, with New York University assisting in curriculum development, educational materials, methods, and research tools (Erken, 2020).

In the scholarly work conducted by Öncü (2007), as stated , it is important to note that the Middle East Technical University (METU) was established in 1956, following a direct American model, with English as the language of instruction. Daily operations at METU were overseen by a board of trustees appointed by the government, and the university was initially managed by an American rector. After 1960, METU appointed a Turkish citizen as rector, but it distinguished itself from state universities due to its American faculty, project financing, and exchange programs. Following the establishment of METU in 1959, no new universities were founded for eight years. The opening of METU and the American influence on its educational model are discussed separately in the following pages of the current study.

Erken (2020) discusses that the only university established in Turkey between 1959 and 1970 was Hacettepe University, opened in Ankara in 1967. Subsequently, Boğaziçi University was founded in Istanbul in 1971, followed by Dicle University in Diyarbakır, Çukurova University in Adana, and Anadolu University in Eskişehir in 1973. By that year, Turkey had a total of 12 universities, with regional distribution reflecting four in Central Anatolia, three in Marmara, and one in each of the other regions. These universities aimed to strengthen their cities' centralization, enhance regional identity, and provide local access to higher education, largely supported by faculty from Istanbul and Ankara. From 1973 to 1980, new universities continued to emerge in various city centres to promote regional development. During the implementation of the Third and Fourth Five-Year Plans, several universities were established, including Cumhuriyet University in Sivas in 1974 and five more in 1975: İnönü University in Malatya, Fırat University in Elazığ, 19 Mayıs University in Samsun, Selçuk University in Konya, and Uludağ University in Bursa. Later, Erciyes University was established in Kayseri in 1978.

The establishment of new universities aimed to achieve a balanced distribution of higher education across Turkey, as universities are significant public investments that can foster socio-economic development in their regions. The goal was to address regional imbalances and enhance the centralization power of university cities. However, these new universities faced a more challenging development process than those in Ankara, Istanbul, and Izmir due to insufficient faculty and technical resources, especially in their early years. By 1981, the total student enrolment in ten universities outside of Ankara, Istanbul, and Izmir accounted for only 7% of the total university student population in Turkey. Similarly, only 1,806 (14%) of the 12,573 academic staff in Turkey were employed at these universities during that period (Kaplan, 2002).

4. A Brief Examination of Higher Education Between 1950 and 1960

The Democratic Party (DP) government made significant efforts to enhance both the quantity and quality of higher education. It focused on increasing the number of higher education institutions, starting with regulations in high schools, which evolved into a broader educational campaign covering all levels of primary education. This shift transformed high schools from elite institutions to centres of mass education, increasing the number of graduates. A key project during this period was the establishment of an Eastern University, ultimately decided to be located in Erzurum rather than Van, to foster regional development. The DP also aimed to align educational systems with public needs, leading to the opening of four new universities and numerous colleges. However, the focus on quantity over quality resulted in a surplus of high school graduates that outstripped university capacities in the following decades. Until 1960, every high school graduate had a chance to pursue higher education, and by the 1950-1951 academic year, only 1.5% of youth aged 19-22 were enrolled in higher education institutions. A notable observation regarding university enrolment is that while there has been a significant increase in students pursuing basic sciences, the growth in technical education departments is relatively low. This suggests that the Democratic Party (DP) aimed to primarily source its technical workforce from technical colleges. Analysing student distribution by field reveals a strong emphasis on social sciences, followed by applied disciplines, while enrolment in health sciences declined during the DP period. The accompanying data indicates that the expansion of social fields has occurred at the expense of other areas of study. Following the 1950 government change, the new administration recognized that the existing university management system could not effectively train the manpower required for a rapidly developing free-market economy. Consequently, four new universities modelled after American campuses were established, with only the Middle East Technical University (METU)

fully implementing the American management model. Although the expansion of universities outside major cities was prioritized, these institutions largely failed to innovate in their aims and functions, often adopting models from established "big city" universities. Faculty arrangements during the Democratic Party (DP) period fell short of expectations, with low salaries compared to the German model and challenges in promotion to professorship. Many lower-level faculty members faced long waits for advancement, and retirement policies resulted in significant wage drops. Initially, universities admitted students without examinations, but increased enrolment led to exam-based selection, especially after 1950, influenced by the establishment of the "Test Preparation Centre" at Gazi Education Institute. The 1946 reforms granted universities autonomy, but this resulted in fragmentation and hindered cooperation, particularly in older institutions in Ankara and Istanbul. The establishment of METU in 1957 marked the beginning of private legal universities in Turkey, supported by special laws and U.S. backing to counter the threat of communism and promote American cultural influence. Ultimately, the DP government's alignment with the U.S. transformed the understanding of university education in Turkey, adopting an American model within the context of a free-market economy. Another significant development was that Turkish universities, which had begun to gain respectability on the global stage with the arrival of German scientists, started to decline as these scientists returned to Germany. Their presence not only enhanced education but also initiated research activities, leading to increased publications in various fields. However, the 1946 Universities Law barred German scientists from becoming associate professors, and between 1946 and 1950, several German academics left Turkey for various reasons, including personal requests and issues with salary approvals. Despite this, many students of foreign professors who had worked in Turkey from 1933 to 1953 began their academic careers as professors, associate professors, and assistants in Turkish universities starting in 1953 (Hirsch, 2000). Following the brief overview of the reasons behind and structural transformations in Turkish university education, it becomes clearer how and why subsequent universities were established. This context will also illuminate the characteristics of the individuals targeted for education under the influence of the American education system.

5.The Consequences of American Foreign Policy for Higher Education Institutions and Educational Frameworks in Turkey

5.1. The Founding of Atatürk University

The rapidly evolving Turkish American relations have significantly influenced Turkey's university education system. Prior to 1950, the higher education structure was primarily shaped by French and German traditions. However, post-1950, there was a notable shift towards the American model of university education, reflecting the Anglo-Saxon tradition. This transition is exemplified by the Land-grant university education approach, which serves as a fundamental source for the establishment of Atatürk University.

As highlighted in the developmental process of universities, Mustafa Kemal Atatürk proposed establishing a university in the east during his speech at the Turkish Grand National Assembly on November 1, 1937, suggesting Lake Van as a suitable location. This idea was revived by President Celal Bayar in 1950, prompting the Ministry of National Education to take action. The initial objective was to determine the university's location. On June 11, 1951, a science commission was established to create a higher education and cultural center in the Eastern Provinces, consisting of faculty members from three existing universities. The commission held its first meeting on July 27, 1951, with Minister of National Education Tevfik Ileri and included a study tour with President Bayar. After assessing the provinces of Van, Elazig, Erzurum, and Diyarbakir, it was decided to establish university units in these cities. Nearly two years later, the commission submitted a report, leading to the acceptance of a draft law by the Budget Committee on February 24, 1953.

According to the draft law:

1. The Ministry of National Education is empowered to establish a university in the Eastern provinces.

2. The Ministry is authorized to compensate university members, civil servants, and experts involved in the establishment preparations of the Eastern University for their overtime, as determined by the Deputies Committee.

3. Necessary state-owned real estate will be transferred to the Eastern University at no cost, exempt from all taxes, duties, and fees, with the Ministry authorized to accept donations and bequests on its behalf.

4. This law takes effect upon publication and will be executed by the Board of Deputies.

After the draft was approved, a Consultation Board was established, chaired by Rıfkı Salim Burçak, the Minister of National Education at the time, to initiate the necessary preparations for the university's establishment. Additionally, a General Secretariat was formed to oversee these efforts, with Abdullah Türkmen appointed as its head. An Executive Committee was created to

implement the Board's decisions, responsible for preparing activity plans for approval by the Advisory Board before execution. A budget of 1,000,000 lira was allocated from the 1953 budget for these activities. In July 1953, under the leadership of Undersecretary of National Education Reşat Tardu, the Science Commission conducted another study tour of the eastern provinces to prioritize which units to establish and their locations. Cities visited during this investigation included Elazığ, Muş, Ağrı, Kars, Erzurum, Erzincan, Tunceli, Diyarbakır, and Bitlis, specifically the Tatvan district. At the opening of the Turkish Grand National Assembly in November 1953, President Celal Bayar announced plans for the Faculty of Veterinary and Fine Arts in Erzurum, the Faculty of Letters in Van, and the Faculties of Engineering, Geology, Biology, Agriculture, and Forestry in Diyarbakır, naming the institution Atatürk University. Atatürk University was officially established on March 10, 1954, with Law No. 6373, and its budget was set at 1,000,000 lira (Kaya, 2007). Following the 1954 law establishing Atatürk University, the Turkish government sought technical and financial support. During a visit to the USA, President Celal Bayar met with FOA President Harold Stassen to discuss cooperation, resulting in a delegation from the University of Nebraska visiting Turkey to explore regional university models for Eastern Anatolia. This delegation, which included faculty members and Abdullah Türkmen, returned to the USA in August 1954, signing an aid agreement worth $1,079,000 with the FOA. Prominent professors from the University of Nebraska were set to arrive in Turkey in autumn 1954 to assist in the university's establishment. Upon returning, the delegation conducted further investigations in several eastern provinces alongside the Minister of National Education. By March 12, 1955, it was announced that Atatürk University would be located in Erzurum, and the aid agreement was revised to increase support to $1,378,000. The American delegation, led by Marvel L. Baker, collaborated with Turkish experts on the university's establishment, focusing on education, research, and community outreach in agriculture and animal husbandry. The university was designed to address the educational and social needs of students, initially establishing faculties of Science, Letters, and Agriculture, with plans for future expansions. Faculty would be a mix of Turkish and American educators, with Turkish assistants receiving training at the University of Nebraska. Governance would be managed by a Board of Trustees, initially appointed by the Ministry of National Education, with a focus on enhancing agricultural capacity and geological research in the region. Despite criticisms regarding autonomy and other aspects of the draft law, it was approved on May 29, 1957, and published in the Official Gazette on June 7, 1957 (Kaya, 2007). Following the

enactment of the Atatürk University law, the university's foundation was laid on July 23, 1957, on a 40,000-decare site designed to accommodate educational, administrative, and social needs for both students and faculty. Upon completion, the university aimed to enroll 10,000 students. Starting in 1958, faculty members began training at the University of Nebraska, with their seniority increased by one degree. In October 1958, the then-Minister of National Education visited the University of Nebraska to negotiate the provision of American faculty and course materials for Atatürk University.

Atatürk University was inaugurated on November 17, 1958, in a ceremony attended by President Celal Bayar, Prime Minister Adnan Menderes, and other dignitaries. Built on the site of the former Erzurum High School, the university included the Faculties of Science, Letters, and Agriculture, along with the rectorate. Initially, 200 students enrolled, with programs in Zoo Technical Studies, Agricultural Economics, and languages. Due to Erzurum's climate, its academic schedule differed from those of universities in Ankara and Istanbul. The faculty comprised 14 Turkish professors, 2 American professors, 1 associate professor, and 12 assistants studying in the USA, led by Acting Rector Prof. Dr. İsfendiyar Kadastar. This establishment realized the vision of an eastern university proposed by Mustafa Kemal in 1937, aiming to address the region's socio-economic needs through agricultural and animal husbandry education. Investigations by the Democrat Party Government indicated that the conditions at the University of Nebraska were suitable for this initiative (Reed, 1975).

5.2. The Founding of Middle East Technical University

As previously highlighted, the founding purpose of Middle East Technical University (METU) extends beyond merely promoting English or attracting foreign students from the Middle East. Similar to Atatürk University, METU was established with an American Anglo-Saxon educational framework, but it notably differed from earlier institutions by fully integrating this system. Rather than the traditional chair system used in Turkish universities, METU adopted a departmental structure, with English designated as the primary language of instruction and study materials. This marked METU as the first university in Turkey to teach entirely in English, aiming to enhance the prominence of the language nationally and attract international students. The Board of Trustees wielded extensive management and oversight powers, including the appointment of the rector and faculty heads, as well as handling financial matters. Initially, 10% of the student body came from countries like Iraq, Jordan, Cyprus, Iran, and Pakistan, which rose to 12% by 1960, with aspirations to reach 20%—a target ultimately unattained due to subsequent political developments.

Additionally, 20% of the university staff comprised UN experts. Shortly after its establishment, METU expanded by adding new engineering departments, shifting focus away from its original intent to prioritize Architecture and Urbanism education (Çalışkan, 2002).

In 1954, the Menderes Government sought expertise from the UN Technical Assistance Organization to assess housing and settlement planning in Turkey. American urban planner Charles Abrams visited Turkey, presenting a report to the UN and highlighting Turkey's need for technical education. Collaborating with Architect Celal Uzer and Senior Civil Engineer Vecdi Diker, they envisioned establishing a higher technical education institution in Ankara. Despite differing views—Abrams advocating for a School of Architecture and Urbanism while Diker favored a university—a meeting with Minister Fatin Rüştü Zorlu led to a proposal for support from the University of Pennsylvania and the UN. Abrams outlined the need for the institution, the lack of existing urbanism programs in Turkey, and the financial support required, proposing a budget of $87,500. Discussions on the project's committee structure and support from the UN were held, with Celal Yardımcı appointed as chair (Payaslıoğlu, 1996; Reed, 1975). On October 6, 1954, another meeting took place with the participation of Charles Abrams, Olle Sturen, Vecdi Diker, and Fatin Rüştü Zorlu. On October 7, 1954, Olle Sturen announced the target plan in a letter to the Ministry of Education.

According to this letter:

1. Assistance will be requested from the UN to bring a three-person delegation to Turkey, composed of US experts, who will provide advice on the program, structure, and financing of the school.

2. A Turkish delegation consisting of five people will be formed to meet with the UN delegation.

3. It will be recommended that the Turkish Government abandon certain projects under the UN Technical Assistance Program to allow for greater support for the establishment of the school.

The American expert delegation visited Turkey in April 1955 and stayed until June 1955 to assess the establishment of a technical university. A primary concern was funding, as the UN Technical Assistance Organization's limited budget led Turkey to seek additional resources from organizations like FOA and UNESCO. Their findings were compiled in a report submitted to the UN Technical Assistance Organization on August 23, 1954, which highlighted the following key points:

1. There is a clear need for a university-level school of Architecture and Community Planning in Turkey.

2. This institution should operate independently from existing universities.

3. Initially, a Faculty of Architecture and a Faculty of City and Regional Planning should be established, alongside research institutes for building methods, housing, and regional planning, with the Faculty of Engineering added later.

4. Management should be by an independent Board of Trustees appointed by the Government, with specific representation from various stakeholders.

5. The institution should be named Middle East Technical University.

6. The first units should be completed by 1957, including a school building, a 120-person dormitory, and staff accommodations, all reflecting modern architecture.

7. The United Nations should allocate six scholarships for training Turkish academic staff at the University of Pennsylvania.

8. The University of Pennsylvania should evaluate the school's performance over five years.

9. The new school should have the authority to confer various advanced degrees.

10. Faculty appointments should be approved by the Minister of National Education and recommended by the Rector, with conditions set by the Board of Trustees.

11. Faculty members should be permitted to undertake limited private employment and advise government or private organizations (Çalışkan, 2002).

The report's subsequent sections included recommendations for the curriculum of the Faculties of Architecture and Planning, along with student selection criteria. Students were expected to be high school graduates with a strong command of a foreign language, preferably English, and to pass an aptitude test devised by the university. To support those lacking sufficient English skills, intensive language courses were suggested for the summer term prior to the academic year, with similar selection criteria for foreign students. The report also outlined the necessary buildings and facilities for the proposed research institutes, including estimated costs for the first decade, emphasizing tuition fees, scholarships, and employment opportunities for students. The final chapters focused on essential provisions to be incorporated into the Middle East Technical University Establishment Law and its organizational structure (Payaslıoğlu, 1996). The delegation submitted a report to Minister of National Education Celal Yardımcı, outlining priority issues for the Turkish Government to address in order to secure adequate financial support from the FOA. This report highlighted the necessary budget allocation for the university's establishment, its

naming, campus status, faculty determination, and student selection procedures. On June 1, a letter was sent to Holmes Perkins at FOA headquarters detailing conditions the Turkish Government needed to fulfil prior to receiving assistance (Payaslıoğlu, 1996). These conditions included:

1. An authorized Turkish Government institution must be prepared to contract with the University of Pennsylvania for the services outlined in the expert committee's report, with the FOA joining as a third party to cover expenses.

2. If the dollar allocation is limited to one year, the Turkish Government should commit to funding services for three years.

3. The Turkish Government must agree to allocate approximately 300,000 TL for the first year, which should be included in the contract.

4. An institution must be appointed by the Turkish Government to implement the project, provide necessary buildings and equipment, issue temporary regulations, and support the TGNA in enacting a law for the university (METU) that incorporates the committee's principles.

The establishment of the Middle East Technical University (METU) involved complex negotiations between the Turkish Government, the UN, and various American institutions. Initially discussed in 1954, the Turkish Government's insistence on creating a university rather than an institute complicated funding negotiations with the International Cooperation Administration (ICA), which eventually withdrew its support in November 1955. However, the UN Technical Assistance Organization continued to provide assistance, focusing on faculty training and scholarships. In 1956, the Middle East Institute of Technology began operations, later becoming METU, with its official establishment law approved by the Turkish Parliament in 1959. Designed to serve both Turkey and the broader Middle East, METU aimed to produce a qualified workforce educated in English, thereby strengthening ties with the USA. The contributions of various organizations and individuals, particularly the UN and the University of Pennsylvania, were crucial in shaping METU's foundation and objectives (Payaslıoğlu, 1996).

5.3. The Programme of New York University

The program initiated by New York University in collaboration with Ankara University's Faculty of Political Sciences and Faculty of Law aimed to enhance public administration education in Turkey, employing an Anglo-Saxon educational approach. Commencing in 1954 and running until 1959, the program received funding of $475,000 from the FOA for the 1957-1958 fiscal year. The initiative addressed significant challenges faced by the central government, including an

overload of responsibilities that weakened its effectiveness. Issues such as bureaucratic sluggishness, the need for ministerial approval on decisions, and misalignments between central and provincial organizations led to inefficiencies in governance. By implementing innovations in public administration, the program sought to strengthen governmental structures and streamline processes. The insights provided by New York University experts laid the foundation for a program at Ankara University focused on public administration. These experts guided the development of curricula, materials, and research methods for the Faculty of Political Sciences, enhancing training for public administration specialists. An Accounting Education program was also established within this faculty, alongside a research office linked to the Faculty of Law, which collaborated with the Ministry of National Education to create a training program for accounting and secretarial teachers. During the 1957-1958 academic year, the initiative involved 13 trainers across various faculties, with additional lecturers sent to the USA for further study (Adams and Garraty, 1960).

5.4. The Programme of Georgia University

The influence of the American education system, particularly the Anglo-Saxon model, is evident in a collaborative program between Georgetown University and the FOA aimed at enhancing English skills among technical personnel training in the USA. This four-month program consisted of 40 hours of lessons and practical exercises weekly and was offered three times a year. Georgetown provided one experienced trainer fluent in Turkish and four qualified assistants, resulting in the successful training of approximately 350 technical personnel over four years. Following this success, the ICA requested Georgetown to adapt the program for the Gazi Teachers Institute, focusing on modern language teaching techniques to improve English education in secondary schools. In 1958, 45 teachers participated in this initiative, learning methods like mimicry-memorization, and brought back relevant teaching materials. The program's third phase included appointing a native English professor to Ankara University's Faculty of Political Sciences. In 1957, Georgetown University allocated $175,000 annually for these initiatives (Adams and Garraty, 1960).

5.5. The Programme of Spring Garden University

The Spring Garden Institute Program, established in May 1955, exemplifies the evolving Turkish American relations in higher education by addressing Turkey's technical maintenance and training needs. Funded by the ICA, the program had an annual budget of $200,000 as of 1957. It aimed to tackle the challenges related to the maintenance of American products, such as automobiles and tractors, which gained popularity in Turkey during the 1950s. Starting in the 1957-

1958 academic year, Spring Garden Institute experts were assigned to Motor Art Institutes and Technical Teacher Schools in Izmir, Adana, and Ankara. They provided consultancy for curriculum development and delivered training in automotive, electrical, and electronic fields, with a strong focus on practical studies to enhance teacher competencies. The program was active until the 1960-1961 academic year (Adams and Garraty, 1960).

5.6. The Programme of Nebraska University

The University of Nebraska Program significantly influenced Turkish higher education by integrating American educational practices and innovations. Initiated following President Celal Bayar's meeting with FOA President Harold Stassen in 1954, the program aimed to establish a new university in Turkey modelled after the Land-Grant system, specifically aspiring to create a "Purdue of the Middle East." The program unfolded in two phases: the first, starting in March 1955, focused on enhancing the educational programs and research methods at Ankara University's Faculty of Agriculture and Veterinary Medicine, leading to the establishment of new departments. The second phase provided consultancy for the planned Atatürk University as a regional institution. Experts from Nebraska were deployed to Turkey, and in the 1957-1958 academic year, faculty specialized in field research and artificial insemination joined Ankara University. Additionally, 22 Turkish lecturers received training in the USA to support both universities. The program's budget totalled $825,000, with $500,000 from the ICA and $325,000 from the Turkish Government (Adams and Garraty, 1960).

In summary, the evolution of university structures and educational policies in Turkey has been significantly influenced by various factors, particularly the development of the Turkish American relations. Initially shaped by the Western European Continental education model, Turkish higher education has increasingly aligned with the American education system and its Anglo-Saxon principles. The establishment of universities aimed to cultivate qualified professionals, starting with institutions focused on regional planning and later expanding into fields like science, technology, and engineering, reflecting the influence of American educational initiatives. American foundations played a crucial role in establishing institutions that promote technological and scientific advancement, fostering a sympathetic dissemination of American ideology through English-language education. This transformation underscores the impact of international relations on Turkey's higher education landscape.

6. Higher Education Institutions during the 1980s to 1990s

Following 1960, Turkey witnessed a significant rise in the number of universities. However, this quantitative growth did not correlate with an enhancement in quality. The autonomy of state-funded universities became a contentious issue, particularly after the Military Coup on September 12, 1980. In response to communication challenges among universities and to ensure better coordination, the Higher Education Council (YÖK) was established. Rather than fostering university autonomy, YÖK functioned similarly to a ministry of higher education, overseeing inspections and registrations (Öncü, 2007). The rapid proliferation of universities post-1980 was not accompanied by a serious governmental commitment to address the potential issues of diploma commercialization or to reconcile educational outputs with societal needs (Mardin, 2018). A critical aspect to consider is the role of German refugee scientists integrated into Turkish universities post-1933 reform; despite their commitment to the German language, their political identities and cultural perspectives were notably influenced by American ideas (Widmann, 2000). The 1946 Universities Law led to a restructuring of higher education institutions, supported by American universities through academic consultancy and financial aid, despite nationalistic objections regarding new establishments. Turkish educators largely welcomed this assistance, aspiring for their universities to emulate American models. The year 1981 represents a pivotal moment in Turkish higher education reform, focusing on the newly established universities and their locations. On July 20, 1982, eight universities were formed across six cities, primarily merging existing academies and colleges, which resulted in a concentration in major urban centres, particularly Istanbul. This merger exacerbated the already uneven distribution of higher education resources, with five of the new universities located in large cities. Although existing institutions were consolidated, this led to significant growth in faculties and departments, increasing student enrolment and reinforcing the dominance of urban centres in higher education services. The universities in medium-sized cities like Van, Edirne, and Antalya are particularly noteworthy in this context. Additionally, the emergence of "foundation universities," beginning with Bilkent University in 1984, reflects changes in the educational landscape, influenced by the neoliberal policies of the 1980s that shifted economic strategies towards liberalization and transformed the perception of university establishment in Turkey.

7. Higher Education Institutions After 1990

The year 1992 marked a significant milestone in Turkish higher education, with the establishment of 24 universities—23 state universities and one foundation university—on a single

day, primarily in medium-sized cities, predominantly west of the Samsun-Iskenderun line. Notably, Koç University in Istanbul and Izmir Institute of Technology were exceptions, with the majority of new institutions enhancing educational access in these urban centres. Following this rapid expansion, the landscape of Turkish higher education evolved further, particularly from 1994 onwards, as foundation universities increasingly dominated the establishment of new institutions, with a pronounced concentration in Istanbul and Ankara. By 2006, another pivotal year, the Law No. 5467 facilitated the establishment of 15 additional universities, bringing the total to 93. These new institutions were also predominantly located in medium-sized cities, many with populations ranging from 50,000 to 120,000, with a notable concentration of eight universities in the Black Sea region. This pattern of establishment reflects a strategic focus on enhancing regional educational infrastructure, while also underscoring the continued prevalence of urban centres in shaping Turkey's higher education landscape.

In examining the evolution of universities in Turkey through quantitative metrics, it is evident that a substantial increase in their numbers predominantly occurred post-1950, significantly influenced by the burgeoning Turkish American relations. The prevailing governmental ethos, particularly under the Democratic Party's tenure, fostered educational reforms that were vital in shaping the educational landscape of the period. This era coincided with rapid demographic growth and urbanization, which precipitated a significant migratory shift from the eastern to the western regions of the country. Consequently, developed regions experienced accelerated population growth, necessitating the establishment of new universities to accommodate this influx. The Middle East Technical University, modelled after the American educational system, was explicitly designed to attract students from the broader Middle East, reflecting a strategic educational initiative detailed in subsequent sections of the thesis. However, this expansion has exacerbated regional disparities, prompting the establishment of new universities in strategically selected cities across various regions, particularly medium-sized urban centres in Anatolia. This initiative aims to mitigate the developmental divide, stimulate economic progress, and facilitate the regional economic benefits associated with higher education institutions.

8. The Role of the Fulbright Program in Shaping Turkish Higher Education

An essential aspect of understanding the transformative educational shifts within Turkish universities is the substantial influence of the Fulbright Program, which has significantly impacted the higher education landscape in Turkey. This initiative, driven by the United States, seeks to

cultivate mutual understanding between Turkish and American societies through educational and cultural exchange, thereby promoting bilateral cooperation. Turkish students who have pursued higher education in the United States have not only benefited from its advanced educational framework but have also played a crucial role in enhancing Turkey's visibility in American discourse. The program has effectively enabled the United States to develop a robust human resource base, instrumental for shaping its foreign policy and advancing international economic interests. By facilitating the exposure of young individuals to various global contexts, the Fulbright Program fosters a deeper comprehension of diverse cultures and systems. As highlighted by Prof. Lowry, these participants, upon returning home or integrating into American society, frequently assume positions as academicians or contribute to multinational corporations, thereby driving the growth of these entities. This dynamic illustrates the program's significance as a strategic investment by the United States to strengthen its human capital, with profound implications for Turkish higher education and broader geopolitical and economic landscapes.

9.The Paradigm Shift Post-1980 and Its Influence on Educational Policies

The preceding discussion elucidates the foundational factors prompting the establishment of universities influenced by the American education system. Moving forward, it becomes imperative to examine how paradigm shifts have influenced university education. Paradigms, as scientific reflections of ideologies, are rooted in ideological frameworks that often intertwine belief systems and power dynamics. Ideology can serve both as a guiding doctrine for individuals and as a governmental tool for reinforcing sovereignty (Eagleton, 1996). Consequently, education cannot be viewed as ideologically neutral; it is fundamentally shaped by the prevailing ideological context, which significantly influences educational design and policy. When new political leadership emerges, revising the education system frequently becomes a priority, underscoring the ideological underpinnings of educational frameworks. The interplay of various actors—structural, cultural, ideological, and economic—plays a crucial role in shaping educational policies, which are inextricably linked to the prevailing power relations within society. These policies, governed by state mechanisms and influenced by global entities, dictate educational objectives, content, assessment methods, and institutional regulations (Russell, 2020). Thus, the formulation of educational policies hinges on critical inquiries regarding educational approaches, curriculum values, and the implications of these policies, highlighting the dual focus on both outcomes and processes dictated by power structures.

It is crucial to recognize that the paradigms of neoliberalism and economic globalization exert significant influence over the educational policies of nation-states. These frameworks introduce concepts such as human capital, marketization, professionalization, standardization, accountability, and performance evaluation, which are often imposed by neoliberal global actors. Human capital theory epitomizes the neoliberal approach to education, positing that the primary objective is to cultivate individuals capable of contributing productively to the economy, thereby prioritizing wealth generation over human development. In nations where human capital theory is embraced—often under the auspices of global stakeholders—educational policies are strategically designed to foster the creation of human capital and a skilled workforce, simultaneously promoting competition. This focus on economic utility frequently overlooks the intellectual, ethical, and cultural dimensions of student development, relegating education to a mere instrument of investment and signalling its commodification. Furthermore, alongside globalization and neoliberalism, the new right paradigm has also intervened in national educational policies. This paradigm, while aligned with neoliberal economic principles, emphasizes conservative values, incorporating themes of nationalism, national culture, and religiosity. The new right seeks to cultivate not only entrepreneurial and consumer-oriented individuals but also to nurture religious and nationalist citizens who uphold traditional values within a neoconservative framework.

The prevailing paradigms shaping educational policies globally have significantly influenced the transformation of education policies in the Republic of Turkey. Throughout various historical periods, educational policies have been formulated and enacted under the sway of differing paradigms, profoundly impacting the education system. To summarize succinctly, from the early Republican era to the Democratic Party (DP) period, Turkish educational policies were guided by a positivist and pragmatic paradigm characterized by populist, nationalist, secular, and scientific elements. However, the advent of the DP in the 1950s marked a shift towards neo-conservative educational policies, which diverged from this previous framework and embraced an American educational model. By the 1980s, while neo-conservative policies persisted, they were increasingly accompanied by neoliberal approaches. This period witnessed a transition from the positivist and populist educational philosophy to a market-oriented, new right education paradigm that incorporated the Turkish-Islamic synthesis. During this transformative process, neo-conservative discourses shaped the content of education, whereas neoliberal practices influenced its implementation. The paradigm shift in education was articulated through postmodern linguistic

frameworks, leading to the introduction of reforms that transformed the educational landscape. After 1980, themes such as religion, conservatism, and fundamentalist nationalism played a pivotal role in reshaping education within the neo-conservative context. Notably, religious education, previously abolished, was reintroduced into the curriculum, and religious and neo-conservative discourses became increasingly prominent in textbooks and educational programs across all levels and practices (Kartal, 2020).

The transformation of education in Turkey following 1980 was significantly shaped by neoliberal and globalizing influences, characterized by themes such as marketization, privatization, entrepreneurship, vocational training, development, lifelong learning, and globalization. In the marketization context, the government incentivized private schools through tax exemptions and loans. Global entities like the World Bank, IMF, European Union, and OECD promoted neoliberal concepts including entrepreneurship, the knowledge economy, flexibility, performance metrics, quality assurance, standardization, and accountability, aiming to forge a nexus between education and workforce demands. This collaboration led to Turkish students' participation in EU initiatives like Erasmus, Socrates, and Tempus, reinforcing the globalization paradigm and facilitating global mobility. Consequently, local values diminished in importance, yielding to the exigencies of a networked society, wherein global influences increasingly dictated educational frameworks. By 1980, education was reconfigured as a vocational enterprise aligned with human capital theory. The establishment of the Higher Education Council (YÖK) in 1981 resulted in a loss of university autonomy and promoted the proliferation of profit-driven foundation universities. This period also saw the commercialization of higher education manifest in certification programs, evening courses, pedagogical training, distance education, and tuition fees, culminating in a marked increase in private schools and tutoring institutions (Güllüpınar, 2015).

The neoliberal paradigm, which emerged as a dominant global trend in the 1980s, significantly influenced education policies during this period, aligning educational objectives with the global economy. The 10th National Education Council articulated goals for establishing educational policies grounded in national, economic, and global contexts. An analysis of the terminology employed reveals an inclination to perceive education as a mechanism for producing a workforce tailored to market demands. By framing education as an investment—language typically associated with the financial sector—there is an implicit indication that educational endeavours were transitioning into a neoliberal enterprise. Concurrently, the rise of the new right paradigm, particularly in the United States and the United Kingdom during the early 1980s, began

to manifest in Turkey as well. The European Union's accession process, which gained momentum towards the end of the 1980s, further catalysed transformations within the Turkish education system, reflecting broader social and political changes. This evolution appears to align with the goal of cultivating a student profile equipped with the skills and competencies requisite for success in a globalized, networked society. Additionally, the neoconservative paradigm emerged as a significant influence in the late 1980s, shaping course content and educational frameworks within this context.

In the context of the 1990s, it can be asserted that education policies in Turkey were increasingly shaped by the dual influences of the accelerating European Union (EU) integration process and the emergence of the information society, both of which are integral to globalization. The government program articulated in 1990 underscored the ambition to construct a new educational framework that aligns with global innovations. This objective of cultivating individual's adept for the information society echoes the goals delineated in the Sixth Development Plan, which emphasized the necessity of adapting to advancements in science and technology and the evolving labour market requirements engendered by the information society (Kartal, 2020). The trajectory of education policy development in Turkey remained influenced by globalization and its aspirations for EU candidacy, a status pursued since 1996. Notably, key areas such as educational mobility, tourism, and trade gained prominence during this period. The government program asserted that the primary aim of education was to produce individuals capable of meeting the demands of the information age, with a notable encouragement for the establishment of foundation universities. This was further supported by the XV National Education Council, which adopted educational policies geared towards the 21st century, highlighting the criticality of knowledge acquisition within the context of globalization and the imperative to remain competitive in the knowledge economy. Correspondingly, the Seventh Development Plan articulated the goal of fostering a well-educated generation to compete on an international scale. These educational reforms can thus be understood as occurring under the significant influence of the globalization paradigm prevalent in Turkey during its EU accession process. Moreover, it becomes evident that by 1996, the neoliberal paradigm also facilitated transformative shifts within the educational landscape, laying the groundwork for the sectorization and marketization of education.

In the mid-2000s, Turkish education policies increasingly reflected neo-liberal and globalization paradigms, characterized by a notable rise in private schools and the adoption of

lifelong learning concepts. The 9th Development Plan emphasized the need for a workforce adaptable to lifelong education and aligned with labour market demands, paralleling discussions from the National Education Council in 2006. Additionally, the Bologna Process was highlighted for facilitating international exchanges and credit transfer systems in the context of EU harmonization, while themes such as standardization, transparency, accountability, and performance evaluation gained prominence in higher education. By the early 2010s, the government aimed to increase the proportion of private schools nationwide to 25%, and the number of universities rose to 165, with policies facilitating the establishment of private institutions. The influence of neo-liberalism, alongside neoconservative education policies, intensified during this decade, emphasizing competition, quality, and human capital. By 2017, the convergence of neo-liberal, global, and neoconservative elements defined education policy, with the 2020 Presidential Program reflecting these trends. Overall, themes of religion, nationality, market-school relations, privatization, and lifelong learning emerged prominently post-1980, leading to a departure from the founding values of the Republic and its secular, positivist paradigm (Kartal, 2020).

The emergence of entrepreneurial universities globally, driven by the influences of globalization and the knowledge economy, signifies a shift towards institutions that prioritize the systematic production and transfer of knowledge within a market-oriented framework. This restructuring encompasses institutional development, human resource management, and organizational dynamics, fostering an entrepreneurial culture reflective of neo-liberal ideologies. In Turkey, higher education has increasingly aligned with globalization paradigms since the early 2000s, emphasizing concepts such as privatization, quality, performance, and accountability. The impacts of the EU integration process remained salient in 2007, highlighting the importance of international exchanges, accreditation, and standardized quality systems within higher education. The 2007 development plan underscored the necessity of ongoing reforms related to the Bologna Process, emphasizing the goal of enhancing the number of doctoral graduates in Turkey as a strategy to enhance competitiveness in the information society and global markets. Thus, the interplay of neo-liberalism, globalization, and network society significantly influenced the formation of Turkish higher education policies.

The quantitative expansion of higher education in Turkey, initiated in the 2000s, continued to be robustly supported throughout the 2010s. The 2011 government program proudly highlighted substantial increases in the number of universities since 2000, underscoring the purported balance between supply and demand in higher education. As the early 2010s unfolded, there was a

pronounced emphasis on establishing national and international standards, alongside the ascent of globalization and neo-liberal paradigms. By 2020, the objectives in higher education remained consistent with previous years, as the 2020 Presidential Program reiterated the significance of quality, competition, and marketization within the educational landscape. The enduring processes of globalization, privatization, and marketization, which commenced in the 1980s, continue to permeate higher education today. As of 2022, Turkey boasts a total of 209 universities, with 131 classified as state institutions, revealing an alarming trend where the number of foundation universities nears that of state universities. This shift emphasizes a troubling prioritization of quantity over quality, as private expenditure in education increasingly surpasses public funding, exacerbating inequalities in educational access. Consequently, education has increasingly been commodified, undermining its status as a fundamental right. Academic freedom within universities is constrained, with institutional structures increasingly designed to facilitate market profitability. Over the past four decades, higher education in Turkey has thus evolved under the influence of human capital-driven academic capitalism, manifesting themes of standardization, competitiveness, stratification, privatization, marketization, globalization, and national culture. This marks a significant departure from the previously embraced Humboldtian and public paradigms, steering Turkish higher education into the realms dictated by globalization, new right ideologies, and neo-liberalism (Kartal, 2020).

Conclusion

In the nineteenth century, missionaries operating within the Ottoman Empire strategically employed education as a means to propagate Protestantism, an endeavour that often transcended mere pedagogical efforts to acquire political dimensions. Conversely, the nascent Republic of Turkey, founded in the aftermath of the First World War, instituted legal frameworks that curtailed religious education within its educational institutions, thereby establishing a secular order. This republic was fundamentally anchored in principles of independence that permeated various sectors, including education, the economy, and foreign policy. Remarkably, these foundational dynamics persisted largely unchanged until the conclusion of the Second World War. Educational and cultural initiatives were strategically employed as effective vehicles for propaganda aimed at influencing public opinion in foreign nations. Turkey's geopolitical positioning subjected it to significant challenges during the Cold War, particularly following World War II. Despite its efforts to maintain neutrality throughout the conflict, Turkey faced considerable economic, military, and

social burdens, ultimately contending with Soviet ambitions regarding the Straits and Eastern Anatolian territories. In response, the United States extended substantial support to Turkey across economic, military, political, and social dimensions, fostering a complex and multifaceted partnership. As elaborated earlier in this doctoral study, the bilateral relations between Turkey and the USA during this period were characterized by a rich interplay of factors. Notably, educational and cultural activities originating from the United States constituted integral components of its broader propaganda strategy, executed both through state mechanisms and by various non-governmental organizations.

In examining American initiatives in Turkey, it becomes evident that organizations engaged across multiple sectors, particularly in education, have primarily manifested as higher education institutions. The International Cooperation Administration (ICA) played a pivotal role by providing essential financial support for renovation projects and the development of new academic programs at prominent institutions such as Istanbul University, Ankara University, and the Gazi Faculty of Education. Furthermore, the ICA facilitated partnerships that enabled these institutions to receive consultancy services from American universities, thereby enhancing their educational offerings and institutional frameworks.

Atatürk University and Middle East Technical University distinguish themselves from other higher education institutions in Turkey not only through their American support but also via their unique academic and administrative frameworks, governance structures, educational programs, and course progression criteria. For example, Atatürk University was inspired by the U.S. Land-Grant system, which functions as a district university aimed at delivering education tailored to the resources and specific needs of its region, with the University of Nebraska providing consultancy in this context. In contrast, Middle East Technical University was founded to meet Turkey's urgent demand for professionals in urban planning and architecture while addressing the U.S. need for qualified English-speaking personnel in the Middle East, educated within an American framework. This university received financial support from the United Nations Technical Assistance Agency rather than the ICA, which preferred to enhance existing institutions rather than establish new ones. The ICA’s strategy involved supporting multiple educational entities simultaneously, avoiding commitment to a more extensive project during this period of concurrent initiatives.

A significant component of the Turkish American educational and cultural initiatives involved various non-governmental organizations, notably the Ford Foundation, Rockefeller Foundation, and Eisenhower Fellowship, which acted as civilian pillars of American foreign

policy. Each foundation operated within distinct domains aligned with U.S. interests, with the Ford Foundation focusing on social sciences, public administration, and teacher training, while the Rockefeller Foundation emphasized basic sciences and biomedicine. In Turkey, the Ford Foundation supported legal and educational reforms at universities, whereas the Rockefeller Foundation established American Language and Culture programs and funded research in medical education. The Rockefeller Foundation notably provided scholarships to Turkish academics, increasing their numbers significantly by the late 1950s, and extended opportunities beyond public institutions. The Eisenhower Fellowship, founded in 1953, offered individual programs to mid-career professionals, notably including prominent figures like Süleyman Demirel. Its goals included aligning teacher training with American models and fostering academic exchanges to enhance Turkish higher education. Furthermore, Turkish American faculty-led NGOs contributed to cultural exchange and English language promotion, reflecting a bilateral educational relationship influenced by mutual demands and societal expectations. Ultimately, American educational support facilitated the integration of U.S. cultural and commercial interests into Turkey, significantly shaping its modernization and educational landscape post-World War II.

During the Cold War, Turkey solidified its alliance with the United States, fostering deep ties that extended beyond political and military collaboration to include education and cultural exchanges. Educational initiatives, integral to U.S. Cold War propaganda, were meticulously implemented in Turkey, with significant support from American institutions for establishing new educational entities and renovating existing ones. As detailed in the sixth chapter of this doctoral study, foreign experts were invited to Turkey, and their reports on educational practices facilitated the adoption of the American education model, which became central to the country's educational reforms. This shift involved reconfiguring numerous institutions previously aligned with European—specifically German and French—educational paradigms towards an Anglo-Saxon framework. The educational institutions supported by the U.S. laid the foundation for key research centres in contemporary Turkey, resulting in a new cadre of specialists trained in innovative methodologies. Scholars who pursued studies in the U.S. and subsequently taught at newly established universities played a critical role in advancing Turkey's scientific community. Following the early 1950s, Turkey began to pivot away from its European-centric educational model, aligning more closely with American practices. This transformation was a deliberate

response to evolving geopolitical conditions, with U.S. Cold War propaganda serving as a significant catalyst for changes in the educational landscape.

The research identifies two primary factors underpinning American influence on Turkish education during this period. First, the United States' global policy, characterized by an ambition for multifaceted hegemony, played a crucial role. Second, the burgeoning political, military, and diplomatic rapprochement between Turkey and the U.S. significantly shaped educational dynamics. This American influence precipitated the erosion of numerous national and entrenched educational practices in Turkey, which were supplanted by novel paradigms. The governments in power sought to propel the nation forward by aligning closely with the U.S., yet such advancements were contingent upon the permissiveness of U.S. global politics. This era witnessed the importation of technological products, military equipment, motor vehicles, and various machinery from the United States, fostering a belief that Turkey's developmental trajectory hinged on financial and technical assistance from its American counterpart. Concurrently, there was a concerted effort to deepen ties with the American educational framework, alongside the promotion of popular cultural and artistic activities infused with American cultural elements. Notably, this phenomenon transcended the policy choices of the Democratic Party government in Turkey; rather, it was a trend that had commenced and persisted throughout the Single Party era during and after World War II. The Democratic Party endeavoured to elevate the Turkey-U.S. rapprochement to unprecedented levels across all sectors, perceiving this alignment as a source of national pride.

Ethical Text

On the grounds of the fact that the current research article is produced with the employment of a review of the literature and the document analysis as a research method to gather and interpret the necessary data, an approval from any ethics committee is not required. More importantly, it should be also known that this article is derived from a doctoral dissertation conducted in 2024 by the author.

Declaration of Interest

Conflict of Interest: The author declares no conflict of interest.

The Author Contribution Rate: The author’s contribution rate is 100% and he bears full accountabilities for all of the aspects of the article.

References

Adams, W. & Garraty John A. (1960). *Is The World Our Campus?* Michigan State University Press.

Çalışkan, N. (2002). *ODTÜ Tarihçe: 1956-1980.* Arayış Yayınları.

Erdoğan, İ. (2004). *Yeni Bin Yıla Doğru Türk Eğitim Sistemi*. Sistem Yayıncılık.

Erken, A. (2020). *Amerika ve Modern Türkiye'nin Oluşumu:* (E.Kılıç, Çev.) Vakıfbank Kültür Yayınları.

Eagleton, T. (1996). *İdeoloji* (Çev. M. Özcan). Ayrıntı Yayınları.

Güven, İ. (2022). 100. Yılına Girerken Türkiye'de Eğitim: Cumhuriyet Dönemi İnsan Yetiştirme Anlayışı. *Demokrasi Platformu, 11* (37), 49-175.

Gürüz, K. (2001). *Türkiye'de ve Dünyada Yükseköğretim*. ÖSYM Yayın No: 2001- 4, Ankara.

Güllüpınar, F. (2015). Türkiye'de Eğitim Politikaları. A. Gümüş (Editör), *Türkiye'de İktisadi Dönüşümler ve Eğitim Politikaları* (s. 187-212). Nobel/ İlem Yayınları.

Hirsch, E. E. (2000). *Anılarım.* (Çev. F. Suphi). TÜBİTAK.

Kaplan, İ. (2002). *Türkiye'de Milli Eğitim İdeolojisi* (3. B.). İletişim Yayınları.

Kaya, Ö. (2007). *Atatürk Üniversitesi'nin Elli Yılı 1957-2007*. (C. I). Kariyer Matbaası.

Kartal, S. (2020). Türkiye'de Eğitim Politikalarının Dönüşümü: 1980 ve Sonrası. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi,* 7(9), 1-18.

Kuş, E. (2009). *Nicel-nitel araştırma teknikleri*. Anı Yayıncılık.

Mardin, Ş. (2018). *Türk Modernleşmesi* (26.b.). İletişim Yayınları.

Krippendorff, K. (2013). *Content analysis: An introduction to its methodology* (3rd ed.). SAGE.

Öncü, A. (2007). Üniversite Reformu ve Batılılaşma. M.G. Tanıl Bora (Ed.), *Modernleşme ve Batıcılık* (Cilt III. s. 521-544). İletişim Yayınları.

Saqep, G. (1983). *Modernization of Muslim Education*. Lahore.

Payaslıoğlu, A. (1996). *Türk Yükseköğretiminde Bir Yeniliğin Tarihi, Barakadan Kampüse 1954-1964*. Ortadoğu Teknik Üniversitesi Yayınları.

Reed, H.A. (1975). *Hacettepe and Middle East Technical Universities*: New Universities in Turkey. Minerva Publishing.

Russel, B. (2020). *Sorgulayan Denemeler* (N. Arık, Çev.). Say Yayınları.

Tekeli, İ. (1995). *Eğitim. Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* (C. 3). İletişim Yayınları.

Widman, H. (2000). *Atatürk ve Üniversite Reformu* (Çev. A. Kazancıgil ve S. Bozkurt). Kabalcı Yayınevi.

Yıldırım, A. & Şimşek H. (2008). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri.* Seçkin Yayınları.

Yök (2006). *Türkiye'nin Yüksek Öğretim Stratejisi*. Yüksek Öğretim Kurulu Yayınları.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11 (6) 2024

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:17.11.2024
Kabul tarihi |Accepted:23.12.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Nurcan Cankaya Gökbayrak

https://orcid.org/0000-0001-5980-0377
Master's student, Uşak University, Institute of Graduate Studies, Department of History, Türkiye, nurcancankaya@gmail.com

Filiz Çolak

https://orcid.org/0000-0001-5526-2356
Professor, Uşak University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Türkiye, filiz.colak@usak.edu.tr

Atıf Künyesi | Citation Info

Gökbayrak, N. C. & Çolak, F. (2024). Yassıada'da Bir Gazeteci: Mithat Perin (13 Mart 1917-1 Ocak 2001). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, *11* (6), 4155-4175.

Yassıada'da Bir Gazeteci: Mithat Perin (13 Mart 1917-1 Ocak 2001)*

Öz

Modern gazeteciliğin temelleri oluşurken Türk basınında adından söz ettiren isimlerden birisi de Mithat Perin'dir. Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç eden dört çocuklu bir ailenin en küçüğü olan Perin, Galatasaray Lisesi'nde eğitim gördükten sonra, kazandığı devlet bursuyla Belçika'da yükseköğrenime gitmiştir. Bursunun kesilmesiyle eğitimine ara veren Mithat Perin, Türkiye'ye dönmüştür. Gazetecilik kariyeri Vatan'da başlamış, Tasvir-i Efkar, Son Saat, Demokrat İzmir, Yeni İstanbul gazeteleriyle devam etmiştir. 1951 yılında İstanbul Ekspres Gazetesi'ni kurmuştur. Mithat Perin, basın mensubu olarak ülkenin politik gelişmelerini yakından takip etmiştir. Demokrat Parti'nin kurulmasıyla birlikte partide etkin görevler almış ve 1957'de İstanbul milletvekili seçilmiştir. 27 Mayıs 1960'a kadar Mecliste çalışmalarını sürdüren Perin, 1 Haziran'da tutuklanarak Yassıada'ya götürülmüştür. Yassıada yargılamaları sonucu beş yıl ağır hapis cezası almıştır. Tutukluluk sürecini Kayseri ve İstanbul Toptaşı Cezaevlerinde tamamladıktan sonra 1962 yılında çıkan aftan yararlanarak özgürlüğüne kavuşmuştur.

* *Bu çalışma, Uşak Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Esntitüsü, Tarih Anabilim Dalı'nda hazırlanan "Gazetecilikten Siyasete Uzanan Bir Yaşam Öyküsü: Mithat Perin (1917-2001)" adlı Yüksek Lisans tez çalışmasından üretilmiştir.*

CC BY NC
Creative Commons Licence

Bu çalışmada, Cumhuriyet tarihinin bir dönemine damgasını vuran Demokrat Parti'nin milletvekillerinden biri olarak gazeteci Mithat Perin'in Yassıada'daki günleri, Yüksek Adalet Divanı'nda yargılandığı davalar ve bunlara karşı savunması incelenmiştir. Çalışmada, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi'ndeki Mithat Perin dosyası, dönemin basını, araştırma ve hatırat eserleri kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Mithat Perin, Demokrat Parti, Yassıada, Gazeteci, Milletvekili*

A Journalist on Yassıada: Mithat Perin (13 March 1917-1 January 2001)

Abstract

Mithat Perin was one of the names that made a name for himself in the Turkish press while the foundations of modern journalism were being formed. The youngest of a family of four children who had immigrated to Turkey from Bulgaria, Perin was educated at Galatasaray High School and then went to study in Belgium with a state scholarship. When his scholarship was cancelled, Mithat Perin interrupted his education and returned to Turkey. His career as a journalist began at Vatan and continued with the newspapers Tasvir-i Efkar, Son Saat, Demokrat İzmir, Yeni İstanbul. In 1951, he founded the Istanbul Ekspres Newspaper. As a member of the press, Mithat Perin closely followed the political developments of the country. With the establishment of the Democratic Party, he took active roles in the party and was elected as an Istanbul deputy in 1957. Until 27 May 1960, Perin continued his work in the Parliament, and on 1 June he was arrested and taken to Yassıada. As a result of the Yassıada trials, he was sentenced to five years of hard labour. After completing his detention period in Kayseri and Istanbul Toptaşı Prisons, he regained his freedom with the amnesty in 1962. In this study, journalist Mithat Perin's days in Yassıada as one of the deputies of the Democrat Party, which marked a period in the history of the Republic, the cases he was tried in the High Court of Justice and his defence against them are examined. The Mithat Perin file in the Presidential State Archive, the press of the period, research and memoirs were used in the study.

Keywords: *Mithat Perin, Democrat Party, Yassıada, Journalist, Deputy*

Giriş

Türkiye'de demokratikleşme adımları Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde başlamış, aşama aşama geliştirilmeye çalışılmıştır. I. Dünya Savaşı sonrasındaki gelişmelerin sonucunda başlayan Kurtuluş Savaşı'nın başarıyla tamamlanması sonucunda Mustafa Kemal Atatürk, modern bir toplum yaratabilmek için gerekli inkılapları gerçekleştirmek amacıyla bir parti kurulması gerekliliğine inanmıştır. I. Meclis'teki Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin 9 Eylül 1923'te Halk Fırkası'na dönüşmesiyle ilk parti kurulmuştur. Halk Fırkası, Cumhuriyet'in ilanından sonra Cumhuriyet Halk Fırkası adını almıştır. Harf İnkılabı sonrasında, fırka kelimesi partiye dönüşerek Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) olmuştur (Uyar, 2011). Cumhuriyet sonrası dönemde, Atatürk'ün çok partili hayatı desteklemesiyle ilk adımlar

atılmıştır. 1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın ve 1930'da Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurulması ile demokratikleşme adımları atılsa da dönemin koşullarının elverişsizliği nedeniyle her iki parti uzun ömürlü olmamıştır (Akıncı &Usta, 2015). İkinci Dünya Savaşı sonrası, tüm dünyada olduğu gibi Türkiye için de yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Demokrasi yolunda güçlü adımlar atılması, Türkiye'nin bu adımlara uyum sağlamasının yolunu açmıştır (Karpat, 2010). CHP'de, parti içinde muhalif kadronun oluşmasında etkili olan Çiftçiyi Topraklandırma Kanun Tasarısı, Ocak 1945'te Meclis'te görüşülmüştür. Kanun tasarısı, uzun süren tartışmalara ve ret oyu veren milletvekillerine rağmen 11 Haziran 1945'te kabul edilmiştir. 1945 yılının Mayıs ayında, Çiftçiyi Topraklandırma Kanun Tasarısı Meclis'te görüşülürken bütçe görüşmeleri de yapılmıştır. Refik Koraltan, Celal Bayar, Adnan Menderes ve Fuat Köprülü bütçeye hayır oyunu kullanan milletvekilleri arasında yer almışlardır (Karataş, 2022). Böylece 1945 bütçe görüşmeleri ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'na tepki olarak CHP'nin içinden çıkan muhalefet, Demokrat Parti'nin kurulmasında etkili olmuştur (Çolak, 2021a).

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün 19 Mayıs 1945'te yapılan kutlamalardaki *"Savaş dönemindeki uygulanan tedbirleri artık azaltmamız lazım. Dünyadaki gelişmelere paralel olarak ülkenin siyasi ve düşünce hayatındaki kısıtlamalar azaltılıp demokratik açılımlar sürdürülecektir"* (Akıncı, 2021) açıklamasından kısa bir süre sonra sanayicilerden Nuri Demirağ, 6 Haziran 1945'te yeni bir siyasi parti kurmak için başvuru yapmıştır. 22 Eylül 1945'te partisinin kurulması onaylanmış ve böylece Milli Kalkınma Partisi Türkiye'de çok partili hayata geçişte kurulan ilk muhalefet partisi olmuştur (Tunaya, 1995). CHP içindeki muhalefeti belirginleştiren ve Demokrat Parti'nin kurulmasına etki eden bir diğer adım, "Dörtlü Takrir" olmuştur. 7 Haziran 1945'te bütçeye hayır oyu kullanan isimler, CHP meclis grubuna "Anayasaya uygun olarak çoğulcu demokratik sisteme geçilmesini öneren" bir önerge vermişlerdir. Meclis grubunun bu önergeyi reddetmesi üzerine A. Menderes ve F. Köprülü, Vatan gazetesinde partiyi eleştiren bir yazı kaleme almışlardır (Akıncı &Usta, Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçişte Etkili Olan Dış Faktörlerin Değerlendirilmesi, 2016). CHP Parti Divanı, 21 Eylül 1945'te aldığı karar ile Adnan Menderes ve Fuat Köprülü'yü partiden ihraç etmiştir. Bu karara tepki gösteren Refik Koraltan da, 27 Kasım 1945'te partiden ihraç edilmiştir. Ardından Celal Bayar 26 Eylül 1945'te milletvekilliğinden, 3 Aralık 1945'te CHP üyeliğinden ayrılmıştır. Bu gelişmelerin sonucunda 7 Ocak 1946'da Celal Bayar öncülüğünde Demokrat Parti (DP) resmen kurulmuştur (Çolak, 2021a). DP kurulduktan sonra kısa süre içerisinde ülkede teşkilatlanmış, halk arasında büyük ilgi görmüştür. Halkın DP'ye ilgisinden çekinen

hükümet, erken seçim kararı ile muhalefetin gelişmesi için gerekli zamanı tanımamıştır. Buna karşılık DP, hükümetin her adımını izlemiş ve muhalefetini güçlendirmiştir. 21 Temmuz 1946'da yapılan genel seçim erken bir tarihe alınmasına rağmen DP, 62 milletvekili ile Meclis'e girmeyi başarmıştır. Dört yıllık muhalefetin ardından 14 Mayıs 1950'de yapılan seçimde DP'nin on yıllık iktidar dönemi başlamıştır (Eroğlu, 2013). Demokrat Parti, kurulduktan sonra basın ile yakın ilişki içinde olmuştur. Partide gazeteci olan üyeler bulunmaktadır. DP'nin kurulduğu dönemden başlayarak partiyi destekleyen Mithat Perin, 1957-1960 yılları arasında milletvekilliği yapan bir gazetecidir.

1. Özgeçmiş

Mithat Perin, 13 Mart 1917 yılında Bulgaristan Nevrekop'ta doğmuştur. Annesi Şükriye Hanım, babası Nevrekoplu Mehmet Celal Bey'dir. Mithat Bey, 1938 yılında Galatasaray Lisesi'nden mezun olmuş ve aynı yıl Son Posta Gazetesi'nde, meslek hayatına başlamıştır. Bu gazetenin Belçika muhabirliğini yaparken aynı zamanda Ecole Superieur De Et D'Economic-Liege Üniversitesi'nde yüksek öğrenime başlamıştır (Arslan, 2014). 1939 yılında II. Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine Türkiye'ye geri dönmüştür. Mithat Perin, askerlik görevine Yalova'daki 47. Alay'da, emir subayı olarak başlamıştır. Çanakkale'de bulunan 57. Tümen'in evrak müdürlüğü görevine atanmıştır (Mithat Perin, 2024). Askerlik sonrasında, 1940 yılında Vatan Gazetesi'nde yazmaya başlamıştır. Vatan, En Son Havadis, Tasvir-i Efkâr, Son Saat gazetelerinde yazı işleri sekreterliği ve müdürlüğü yapmıştır (Mithat Perin, 2024). 1946 yılında Demokrat İzmir Gazetesi'nin kurulması için davet edilen Mithat Perin, bu gazetenin aynı zamanda yayın müdürlüğünü ve başyazarlık görevlerini yürütmüştür (Demirci & Düvenci, 2018). 1946 yılında Demokrat Parti'nin kurulmasıyla da siyasi kariyeri başlamıştır. 1947'de İzmir Gazeteciler Cemiyeti Başkanlığı yapmıştır.

Mithat Perin iki evlilik yapmıştır. İlk evliliğini, Şehdane Erkmen ile 1942 yılında; ikinci evliliğini, 1948 yılında Perizat Hanım ile yapmıştır. Bu evlilikten Selçuk ve Azade isminde iki çocuk sahibi olmuştur (Mithat Perin, 2024). 1949 yılında Demokrat Parti İzmir İl Kongresi'nde Kongre Başkanlığı yapmıştır (Perin, 2011). 1950 yılında İstanbul'a dönen Mithat Perin, Yeni İstanbul Gazetesi'nin yazı işleri müdürlüğünü yürütmüştür. 1951'de İstanbul Ekspres Gazetesi'ni kurmuştur. 1952'de İstanbul Gazeteciler Cemiyeti İkinci Başkanlık görevinde bulunmuştur. 1954 yılında Demokrat Parti İstanbul Vilayet İdare Heyeti azalığında üç yıl görev almıştır. 1957 yılında yapılan seçimlerde Demokrat Parti İstanbul milletvekili olarak Meclis'e girmiştir (Mithat Perin'in XI. Dönem TBMM Hal Tercümesi, 2024). Mithat Perin, 27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi ile Yassıada'da Yüksek Adalet Divanı karşısında Anayasayı İhlal

Davası'ndan yargılanmıştır. Beş yıl hapis cezası alan Perin, Yassıada'dan sonra tutukluluk sürecini Kayseri Cezaevi ve İstanbul Toptaşı Cezaevi'nde geçirmiştir. Otuz ay hapis yattıktan sonra aftan yararlanarak tahliye edilmiştir (Arslan, 2014).

2. Mithat Perin'in Siyasete Girişi ve TBMM'deki Faaliyetleri

Mithat Perin, 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti'nin kurulmasından kısa bir süre sonra partiye üye olmuş ve siyasi kariyerine yön vermiştir. Partide etkin görevler alan Perin, 1951 yılında başladığı DP İstanbul Vilayet İdare Heyeti üyeliği görevini üç yıl süre ile sürdürmüştür. 1956'da İstanbul Belediye Meclisi Beyoğlu ilçesi üyeliğine seçilmiştir (Mithat Perin'in XI. Dönem TBMM Hal Tercümesi, 2024). Milletvekili olarak siyasette katılması, 1957 seçimiyle başlamıştır. Mithat Perin, 27 Ekim 1957'de yapılan genel seçimlerde DP İstanbul listesinden (İstanbul Ekspres, 27.10.1957) 315.688 oyla XI. Dönem milletvekili olarak TBMM'de yer almıştır (İstanbul Ekspres, 28.10. 1957). Mazbatası 30 Ekim 1957'de onaylanmış, 1 Kasım 1957 tarihinde Meclis'teki görevine başlamıştır (Mithat Perin'in XI. Dönem TBMM Hal Tercümesi, 2024). 27 Mayıs 1960'a kadar milletvekilli olarak görev yaptığı süre içerisinde Hariciye Encümenliği ile Basın, Yayın ve Turizm Encümenliği görevlerinde bulunmuştur (Arslan, 2014). XI. Dönem TBMM'de Mithat Perin'in bazı suç ve cezaların affi hakkında bir kanun teklifi, bu teklifin geri alındığına dair bir takriri ve Meclis Genel Kurulu'nda farklı konuları içeren yedi konuşması bulunmaktadır.

Mithat Perin'in XI. Dönem İstanbul Milletvekili olarak TBMM'deki ilk faaliyeti 5 Şubat 1958'de Adliye Encümeni'ne *"Bazı Suç ve Cezaların Affı Hakkında Kanun Teklifi"*ni vermek olmuştur (TBMM Zabıt Ceridesi, 1958). Mithat Perin'in yapmış olduğu kanun teklifi 24 Mart 1958 tarihli oturumda reddedilmiştir. Aynı tarihte reddedilen kanun teklifine dair vermiş olduğu takrir ile kanun teklifini geri çekmiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, 1958). Perin'in bu konuda İstanbul Ekspres Gazetesi'ne verdiği röportajda; *"...Hatırlayacağınız gibi 1957 seçimlerinin akabinde ben bir umumi af kanununu Meclise tevdi etmiştim. Demokrat Parti Meclis grubunda müzakere edilip bu teklifin reddi hususunda prensip kararı alınınca parti disiplini noktasından af kanunu teklifimi geri almıştım"* (İstanbul Ekspres, 31.12.1958) yorumunu yapmıştır.

M. Perin, Meclisin 23 Şubat 1958 tarihindeki oturumunda *"1958 Yılı Bütçe Görüşmeleri"* hakkında söz almıştır. Görüşmelere esas olan konu; TBMM'nin diğer ülkelere yapılacak ziyaret, tören ve dostluk temaslarına katılan temsilcilere ödenen harcırahların kaldırılması yönündedir. Meseleyi devletlerarası politika açısından ele alan Perin kürsüde şu konuşmayı yapmıştır:

"Hükümetimizin itimat ettiğimiz siyasi politikasını devam ettirmesi bakımından elbette oraya bir heyetin gitmesinin lüzumu vardır. Onun için bu zihniyeti terk ederek daveti kabul etmek gerekir. Bu bakımdan ben gerek Ferid Melen, gerekse muvafık arkadaşımızın bu teklifi yapmalarını sadece usul bakımından hasıl edeceği arızanın devletlerarası münasebetlerde manalandırılabilecek bir hadise çıkmasına sebep teşkil edecek mahiyette bir hareketi Meclis'in tasvip etmeyeceğine kaniyim. ... Meclis, evvelce almış olduğu bir kararın zıddına bir karar almış olur. Gideceği belli, seçimi yapılmış bir heyetin tahsisatını koymamak siyasi bir mevzua sebebiyet verecek bir hadisedir. Bunu başka türlü anlamaya imkân yoktur" (TBMM Zabıt Ceridesi, 1958, s. 417).

25 Şubat 1958 tarihli Meclis oturumunda *"Hariciye Vekaleti Bütçe Görüşmeleri"* yapılmıştır. Görüşmeler sırasında Türkiye'nin Sovyet Rusya ile olan ilişkileri ve Orta Doğu'da güvenlik önlemleri kapsamında Türkiye'nin de taraf olduğu Bağdat Paktı gündeme konu olmuştur. Muhalefetin sert eleştirilerine karşılık Mithat Perin, görüşmeler esnasında partisinin dış politikadaki duruşunu savunmuştur (TBMM Zabıt Ceridesi, 1958).

Maliye Vekâlet'inin bütçe görüşmeleri için 26 Şubat 1958 tarihli oturumunda derneklere, cemiyetlere ve belediyelere ayrılacak ödemeler görüşülmüştür. İstanbul Belediyesi için Maliye Vekaleti Bütçe Encümeni 20.000.000 Türk Lirası ayırmıştır. İstanbul Milletvekili Mithat Perin, İstanbul için bu miktarın arttırılmasını savunmuştur:

"...İstanbul sadece İstanbullulara ait bir İstanbul vilayeti olmayıp hepimizindir. İstanbul memleketin muhtelif yerlerinden muayyen ihtiyaçlarımızı görmek yahut tahsilimizi yapmak veyahut da turist olarak gezmek için gideceğimiz beldedir. ...Asırlardan beri ihmal edilmiş bulunan İstanbul şehrinin imarını bir tezyinat olarak vasıflandırmaya imkân yoktur. Bugün İstanbul'a Devlet eliyle olsun, belediye veya vilayet eliyle olsun veya diğer kaynaklardan yapılmakta olan masraflar bir tezyinat, diye ortaya konulamaz. Bunlar bir envestismandır. Ve bir envestisman olarak kabul edilmesi lazımdır. Binaenaleyh, Bütçe Encümeninin kabul ettiği 20 milyon yerine Hükümetin teklif ettiği 25 milyonun ikame edilmesini arz ve teklif ederim. Bunun için bir de takrir takdim ediyorum, kabulünü rica ederim" (TBMM Zabıt Ceridesi, 1958, s. 687-688; İstanbul Ekspres 27 Şubat 1958).

Aynı gün Meclis oturumunda Ankara Üniversitesi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Ege Üniversitesi, Beden Terbiyesi Umum Müdürlüğü bütçelerinin kabulü yönünde oy kullanmıştır (TBMM Zabıt Ceridesi, 1958). Bütçe görüşmelerinde yer alan kurumlardan biri olan Türkiye Milli Gençlik Teşkilatı için Maarif Vekâleti'nin bütçesinden 10

bin lira ayrılması yönünde Mithat Perin'in de aralarında bulunduğu DP Milletvekilleri, Meclis'e takrir vermişlerdir.

DP Milletvekillerinden oluşan bir grup, 26 Şubat 1958 günü bir konuda daha takrir vermişlerdir. Mithat Perin'in de desteklediği bu takrir, toplumdaki "zekâ geriliği" olan çocukların topluma kazandırılabilmesi, anne ve babalarına destek sağlanabilmesi için bir kurum oluşturmak adına bütçenin arttırılmasına yöneliktir. Ancak bu istek, Bütçe Encümeni tarafından bütçenin arttırılmasına imkân olmaması gerekçesiyle reddedilmiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, 1958). Mesleği gazetecilik olan bir milletvekili olarak Mithat Perin, basın hürriyeti adına Meclis'te önemli çalışmaların yürütülmesinde etkili olmuştur. Bu konuda 27 Şubat 1958'de yapılan oturumda *"Basın-Yayın ve Turizm Umum Müdürlüğü'nün Bakanlığa Dönüşmesi"* hususu görüşülmüştür. Yeni kurulan bu bakanlıkla ilgili iş ve işlemlerin hazineye mali yük getirmesi muhalefet tarafından eleştirilmiştir. DP'nin muhalif olduğu dönemde yeni bakanlıklar kurulması sert eleştirilere uğrarken tasarruf yapılması gereken bir dönemde kurulan bakanlık, CHP tarafından eleştirilmiştir. Basın-Yayın ve Turizm Bakanlığı'nın kurulmasıyla haberleşme araçlarının hükümetin tekeline alınacağına dair muhalif görüşler ileri sürülmüştür. Mithat Perin bu sözlere karşılık DP Grubu adına basın özgürlüğü, gazetelerin sahip olduğu şartlar ve tirajlar hakkında açıklamalar yapmıştır (TBMM Zabıt Ceridesi, 1958). 1959 yılı Şubat ayında *"Toprak ve İskân İşleri Umum Müdürlüğü Bütçesi"* görüşülmüştür. Görüşmelerde iskân işlerine ayrılan masraflar mevzubahis olduğunda milletvekilleri, hem yurt içindeki vatandaşların sorunları hem de yurtdışından gelen göçmenlerin durumu hakkında fikir beyan etmişlerdir. Mithat Perin de bu görüşmelerde göçmenlerin yaşadıkları sıkıntılar ile vatandaşların uğradığı mağduriyetlere açıklık getirmiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, 1959). 1960 yılı Maliye Vekaleti Bütçe Görüşmelerinde, İstanbul Belediyesi'ne yardım için 100.000.000 lira olarak belirlenen bütçeye muhalif tutum sergileyen milletvekillerine karşılık İstanbul hakkındaki önceki görüşlerini istikrarlı bir şekilde savunmuştur.

3. 27 Mayıs Askeri Müdahalesi ve Yassıada'ya Geliş

Demokrat Parti iktidarının başladığı 14 Mayıs 1950 tarihinden itibaren on yıllık iktidar dönemi, 27 Mayıs 1960 günü ordunun yönetimi ele geçirmesi ile son bulmuştur (Milliyet, 28 Mayıs 1960). DP iktidarındaki cumhurbaşkanı, başbakan, bakanlar, milletvekilleri ve parti üyeleri askerler tarafından tutuklanmıştır. Ankara'da tutuklanan Demokrat Parti üyeleri Harp Okulu'na, İstanbul'da tutuklananlar ise Davutpaşa Kışlası'na götürülmüştür (Perin, 2011).

Darbe yapıldıktan sonraki gün 28 Mayıs 1960'ta Milli Birlik Komitesi üyeleri, basın toplantısı düzenlemişlerdir. Toplantıda ihtilale götüren süreç ve ihtilalin gerçekleşmesi

hakkında bilgi verilmiştir (Milliyet, 29 Mayıs 1960). Toplantıya gazete sahipleri ve yazı işleri müdürlerinin katılımı beklenmiştir. Orduevi'nde yapılacak olan bu toplantıya gitmeden önce Mithat Perin içinde bulunduğu durumu şu sözlerle anlatmaktadır:

"Garip bir durum karşısındaydım. Bir yandan gazeteci idim, diğer yandan da Demokrat Parti'nin bir milletvekili. Beni, birinci sıfatım için davet ediyorlardı. Fakat ikinci sıfatım için herhalde methiye yapmayacaklardı. O sırada telefon çaldı. Hergün Gazetesi'nin sahibi Faruk Gürtunca'nun durumu da benimki gibiydi. O da Demokrat Partili bir milletvekili bulunuyordu. Telefon onun tarafından ediliyordu. "Mithat yahu" dedi, "toplantıya gidecek miyiz?" Gitsek bir türlü, gitmesek bir türlü… Kendimi toparlamış ve "Hoca" demiştim, "mutlaka gidelim. Biz, her şeyden önce gazeteciyiz… Ayrıca her şeyimize itina edelim…" (Perin, Yassıada Faciası, 1990, s. 64).

Toplantıda Cumhuriyet Gazetesi muhabirlerinden Vural Vahit Suiçmez, toplantıyı düzenleyen Orhan Kabibay, Ahmet Yıldız, Mehmet Özgüneş, Orhan Erkanlı'ya soru sormuştur: *"Düşük iktidara kalemiyle hizmet etmiş olanlar tevkif edilmeyecekler mi? Haklarında bir işlem yapılmayacak mı? Orhan Kabibay'ın bu soruya cevabı; 27 Mayıs İhtilalinin bütün canlı hedefleri ele geçirilmiştir. Başka tevkifler yapılmayacaktır. Suçları olanlar varsa bunlar adalete tevdi edilecek… Mer'i kanunlara göre muamele göreceklerdir"* (Perin, Yassıada Faciası, 1990, s. 66).

Basın toplantısından birkaç gün sonra 1 Haziran 1960'da Mithat Perin tutuklanmıştır (Yüksek Adalet Divanı Kararları, 2007). Perin'in tutuklanması, gazetesi olan İstanbul Ekspres'in yazıhanesinde gerçekleşmiştir. Perin, o gün özellikle yazıhanesine gitmesini anılarında şu sözlerle anlatmaktadır: *"… İstanbul milletvekili bulunmam sebebiyle tutuklanacağımı biliyordum. Bunun o gün olacağını hissetmiş, bundan dolayı evden büroya gelmiştim. Çocuklarımın önünde böyle bir olayın cereyan etmesini istememiştim. Körpe hafızalarında kalacak kötü hatırlar ileride ters tepkilere yol açabilirdi. Bense zaten kendimi buna hazırlamıştım"* (Perin, Yassıada Faciası, 1990, s. 36).

Mithat Perin, tutuklandıktan sonra 2 Haziran'da Davutpaşa Kışlası'nda gözaltına alınmış (Erer, 1965), oradan da Yeşilyurt iskelesinden Yassıada'ya götürülmüştür. 472 gün kaldığı dördüncü koğuşa, 44 sanık ile birlikte yerleştirilmiştir (Perin, Yassıada Faciası, 1990). Perin'in birlikte kaldığı koğuş arkadaşları arasında Nihat İğriboz, Mustafa Bozoklar, Selahattin Akçiçek, Sebati Acun, Muzaffer Balaban, Fazlı Arınç, Behçet Uz, Nevres Gökçe yer almaktadır (Perin, Yassıada Faciası, 1990).

4. Yassıada'da Yaşam

Yassıada, Demokrat Partililer için ızdıraplı yeni bir hayatın başlangıcı olmuştur. Yassıada, DP döneminde, 1952 yılından itibaren Deniz Kuvvetlerinin tesisi olarak yapılandırılmıştır. Adada binalar, gazinolar ve spor salonu olarak kullanılan yapılar bulunmaktadır. Adanın tek girişli ve yüksek duvarlara sahip olan fiziki özellikleri, hapishane olarak kullanımına uygun hale gelmesine neden olmuştur. Tutuklular için bu adadan kaçmak mümkün görülmemektedir (Gülen, 2005). Milli Birlik Komitesi Başkanı Cemal Gürsel, tanıdığı ve güvendiği Albay Tarık Güryay'ı Ada Komutanlığı'na getirmiştir. Tarık Güryay anılarında Cemal Gürsel'in görevi kendisine verirken devlet başkanı gibi hareket edebilecek yetkiye sahip olduğunu belirtmiştir. Her konuda kendisine istediği zamanda ulaşabilecek ayrıcalığı tanımıştır (Güryay, 1971). İhtilalden sonra tutuklular adaya getirilmeye başlanmıştır. Davutpaşa Kışlası'ndan ayrılıp Yeşilyurt İskelesi'ne getirilen tutuklular, refakat eden askerler tarafından hırpalanmışlar, hakarete uğramışlardır. Mithat Perin, iskelede bota bindirilme esnasında yaşadıklarını anılarında dile getirmektedir:

"İhtilalle tanışıyorduk!.. Yeşilyurt iskelesinin ucuna geldiğim zaman Muhlis Erdener'e yetişmiştim. Onun yine yolunu kesmişler ve üzerine çullanmışlardı da ondan. Farkımda bile olmamışlardı. Bense hissizleşmiştim. Adeta kendimi unutmuş gözümün önünde cereyan eden faciayı seyrediyordum. (...) Muhlis Erdener'i iskeleye yanaşık olan ikinci bota, koltuklarının altına giren iki kişi adeta sürüklercesine götürdüler. Yürüyecek hali kalmamıştı. Ben nispeten daha az hırpalanmıştım. Tam o sırada böğrümde bir tabanca namlusu hissettim. "Sen kimsin?" diye sordu tabanca sahibi. "İstanbul Milletvekili Mithat Perin" dedim ve yürümeye devam ettim. Sağ kalçamla kuyruk sokumum arasına öyle bir tekme yapıştırıldı ki dengemi zor koruyabildim. 'Seni besleme seni!..' diyordu tekme sahibi" (Perin, Yassıada Faciası, 1990, s. 40-41).

Yeşilyurt iskelesinden bota bindirilirken *"26 davar teslim ediyoruz, bunları Yassıada'da iyi gütsünler!"* (Perin, Yassıada Faciası, 1990, s. 42) denilen tutuklular, adaya ulaşmış ve sırayla karaya çıkmışlardır. Tutuklular adaya getirildiklerinde de sert muamele görmeye devam etmişlerdir. Koğuşlara yerleştirilmeye başlandıktan sonra dördüncü koğuşa gelen Mithat Perin, kalacağı yeri şu sözlerle tanımlamaktadır:

"Çevreme bakındım. Burası 14-15 metre uzunluğunda 5,5-6 metre genişliğinde bir koğuştu. Karşılıklı ranzalar deniz subay ve astsubayları için hazırlanmıştı. Duvar diplerinde karşılıklı dolapları bulunan, geniş pencereleri ve yüksek tavanı olan bir yerdi burası. (...) 44

kişinin kalacağı bu koğuşta 3 musluk, 3 de tuvalet vardı. Aralıktan başka bir odaya açılıyor, diğer camlı bir kapı ile de dışarı çıkılıyordu." (Perin, Yassıada Faciası, 1990, s. 55).

İhtilalden önce belirli bir hayat standardında yaşayan Demokrat Partililer, adada bilmedikleri bir hayatı öğrenmek zorunda kalmışlardır. Eşyalarını koyacak yer bulamazken temizlenme ihtiyaçlarını oldukça sınırlı koşullar altında gerçekleştirmişlerdir. Bu durum tüm tutuklular için zorken, kadınlar için daha da zor bir hal almıştır. Hilal Ülman, Yassıada'da yaşadıklarını aktarırken bir askerin kapıda nöbet tuttuğu sırada hem çamaşırlarını yıkamak hem de kendi yıkanmak zorunda olduğunu dile getirmiştir (Ülman, 2013). Adadaki yemeklerle ilgili sorunların yaşandığından bahseden Hilal Ülman, koğuş arkadaşlarıyla birlikte yeni çözümler üretmişlerdir. *"Aslında hiçbirimiz boğazımıza düşkün değildik. Ama doğal olarak bulunamayan şeylere hasret çekmemiz adeta normaldi. Bir müddet sonra bazı buluşlar sayesinde yeni bir yemek faslı ortaya çıktı. Erkek arkadaşlar konserve kutularından çivi ile delerek bir nevi ocak imal ettiler. Bizler büyükçe bir konserve kutusunu tencere gibi kullanarak yeni buluşumuzla hayli değişik şeyler yapmaya başladık. Bir parça pamuğu sıkıştırarak ocağa koyuyor, üstüne kolonya dökerek ateşliyorduk. (...) Havalandırmaya her çıkışta elimizde torbalarla dışarıya çıkıyor, bahçeden yenebilir otlar topluyorduk"* (Ülman, 2013, s. 33-34).

Yassıada mahkûmları için aileleriyle görüşecekleri günler, telaşla beklenmektedir. Tutuklamalardan sekiz ay sonra ilk görüşmeler yapılmış, aileler ve tutuklular için hızlı akıp giden bu süreç beklemeye değer anıları içermiştir (Ağaoğlu,1971). Tutuklu durumdaki Demokrat Partililer, bilinmez bir sürecin içindediler. Dış dünyadan haber almak için kısıtlı imkanlara sahiptirler. Adadaki ilk günlerinde gazete okumalarına imkân verilen mahkumlar için 4 Haziran 1960 itibariyle gazeteler yasaklanmıştır. Her koğuşta dinlenilmesine izin verilen radyolar Ada Komutanı tarafından toplatılmıştır. Yassıada duruşmaları başlayana kadar haberleşme imkanları sınırlandırılmıştır. Adadaki yönetim de bu tedbirlerle birlikte sıkı bir disipline girmiştir (Perin, Yassıada Faciası, 1990).

5. Yüksek Adalet Divanı ve Duruşmalar

27 Mayıs günü ihtilal yapılmış, liderlik koltuğuna Cemal Gürsel oturmuştur (Atabay, 2015, s. 179). 28 Mayıs'ta hükümet kurulmuştur (Cumhuriyet, 28 Mayıs 1960). 30 Mayıs 1960 tarihinde Resmî Gazete'de yayınlanan 27 numaralı tebliğ ile Hükümet, resmi olarak göreve başlamıştır (T.C. Resmi Gazete, 30.05.1960). Milli Birlik Komitesi, 12 Haziran 1960'da 1924 tarih ve 491 sayılı Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun bazı hükümlerinin kaldırılması ve bazı hükümlerinin değiştirilmesi hakkında kanunu kabul etmiştir (Atabay, 2015). 14 Haziran 1960'da Resmî Gazete'de yayınlanan bu kanunda, Cumhurbaşkanı ve Demokrat Parti

yetkililerinin yargılanması için hukuki bir zemin oluşturulmuştur. Kanunda yargılama amacıyla; *"Sakıt Reisicumhur ile Başvekil ve Vekilleri ve eski iktidar mebuslarını ve bunların suçlarına iştirak edenlerin yargılamak üzere bir 'Yüksek Adalet Divanı' kurulur."* maddesi yer almaktadır (T.C. Resmi Gazete, 14.06.1960). 18 Haziran 1960'da Resmî Gazete'de *"Yüksek Adalet Divanı'nın Muhakeme Usulüne Ait Geçici Kanun"* yayınlanmıştır. Buna göre Yüksek Adalet Divanı'nın çalışma şekli ve yargılama esasları belirlenmiştir (T.C. Resmi Gazete, 18.06.1960). Yüksek Adalet Divanı 9 Hâkim, 11 Savcı'dan oluşmaktadır. Mahkeme Başkanı olarak Salim Başol görevlendirilirken, Başsavcı olarak Altay Ömer Egesel atanmıştır (Çolak, 2021b). Yüksek Adalet Divanı üyeleri belirlendikten sonra mahkemelerin yapılacağı yer, MBK tarafından Yassıada olarak açıklanmıştır (Vatan, 20.07.1960). Yassıada'da duruşmalar, 14 Ekim 1960'da başlamıştır (Ulus, 14 Ekim 1960). İstanbul Milletvekili Mithat Perin, Yassıada Duruşmalarında "Anayasayı İhlal" suçu ile yargılanmıştır. Anayasa'yı ihlal etmek suçunu teşkil eden durumlar; Cumhuriyet Halk Partisi'nin mallarına el konulması, Kırşehir'in Nevşehir'e bağlı ilçe haline getirilmesi, yargıçların mesleki teminatını kaybederek mahkemelerin bağımsızlığının zedelenmesi, seçme ve seçilme haklarının sınırlandırılması, Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu'nun partilerin lehine ve aleyhinde bir tutumla vatandaşa eşit şekilde uygulanmamış olması, Tahkikat Komisyonunun kurulması ve Anayasa dışında kararlar alınması olarak belirlenmiştir (Yüksek Adalet Divanı Kararları, 2007). Mithat Perin, Yüksek Adalet Divanı'nda Anayasa'yı ihlal ve gayrimeşru servet iktisap davalarından yargılanmıştır. 6-7 Eylül davasında ise tanık olarak mahkemede dinlenmiştir. Yargılamalar boyunca Perin'in savunmasını avukatları Ferruh Dereli, Enver Yakupoğlu ve Hüsamettin Cindoruk yapmıştır (Gürsoy Naskali, 2011). Perin'in iç tüzüğe oy vermesi, Kemal Özçoban ve arkadaşları tarafından düzenlenen "Basın Suçlarının Affı Hakkındaki Önergeyi" imzalaması, 9 Kasım 1957 tarihinde grupta:

"... biz bir yandan muhalefet mensupları ile uğraşırken bir yandan da onların tertiplerine alet olan vazifeli kimselerle mücadele etmek vaziyetinde kalmış bulunmaktayız. Şimdi böyle bir hava içerisinde 1957 seçimlerini Demokrat Parti sadece muhalefete karşı değil bütün bir ihanet manzumesine karşı kazanmış olduk... şayet bu kanunlar bu adamların şerrinden memleketi korumaya kâfi değilse bize yeni teklifler getirsinler" sözlerini söylemesi mahkeme sürecini etkilemiştir. 7 Haziran 1958'de şiddet tedbirleri alınmasını içeren 149 imzalı takrirde imzası bulunmaktadır. İmzası bulunan bu takrir, 10 Haziran 1958'de grupta kabul edildiği için yargılanmıştır (Yüksek Adalet Divanı Kararları, 2007).

Anayasayı ihlal suçundan yargılanan Mithat Perin, 16 Mayıs 1961'de yapılan beşinci oturum ikinci celsede ilk defa hâkim karşısına çıkmıştır. Yüksek Adalet Divanı Başkanı Salim Başol, 27 Nisan 1960'da kabul edilen Tahkikat Komisyonu'nun kurulması (Cumhuriyet, 28 Nisan 1960) için Meclis'te yapılan müzakerelere katılma durumunu sormuştur. Mithat Perin, bu müzakerelere İstanbul'da olması nedeniyle katılmadığını belirtmiştir (Gürsoy Naskali, 2011).

Yassıada duruşmalarında ikinci defa Yüksek Adalet Divanı'nda Mithat Perin'e 22 Mayıs 1961 tarihli celsede "90'lar Takriri" sorulmuştur. 90'lar takriri, 24 Mayıs 1960 tarihinde Giresun Milletvekili Dr. Ali Naci Duyduk'un Demokrat Parti Meclis Grubu'nu toplantıya çağırmak amacıyla öncü olduğu bir takrirdir. Bu takriri, 90 milletvekili imzalamıştır (Perin, 2011). Mithat Perin, İstanbul'da olması nedeniyle bu toplantıya katılmamış olsa da Muğla Milletvekili Sadi Pekin, Genel Kurul'da yaşanan gelişmeleri kendisine detaylıca anlatmıştır. Mithat Perin anlatılanları 26 Mayıs 1960'da eski harfler ile not almıştır. Başkan Salim Başol, duruşmada eski harflerle yazılı olan kâğıdın kendisine ait olup olmadığını sorgulamaktadır (Gürsoy Naskali, 2011).

Yazının kendisine ait olduğunu kabul eden Mithat Perin, yazıyı yazmasıyla ilgili olarak gelişmeleri anlatmıştır. İstanbul'dan ayrılamadığı için toplantıya bizzat katılamadığını, ancak toplantıdaki vekil arkadaşı Sadi Pekin'i merakla beklediğini belirtmiştir. Sözlerine şöyle devam etmiştir:

"Çünkü Grupta bazı hadiseler olmuştu, buna dair malumat almak istiyordum. O gün öğleden sonra Ankara'dan döndüğünü yazıhanesinden bildirdiler. Kırklareli Mebusu Dündar Tekand ve Avukat Feyyaz Tekand'la beraber yazıhanesine gittik. Bize bu yazının içerisinde yazılmış olan hadiseleri nakletti. Takriben 6-6.30'da eve döndüğüm zaman Grupta cereyan etmiş olan bu tarihi hadiselerin esas noktalarını tespit etmeyi muvafık buldum ve el yazısı ile yazmış bulunmaktayım" (Gürsoy Naskali, 2011, s. 552-553).

Yüksek Adalet Divanı'nda iç tüzüğe oy vermekle suçlanan İstanbul Milletvekili Mithat Perin, 9 Haziran 1961 tarihli ifadesinde milletvekili seçildiği zaman DP'nin oy kaybı olmasının Meclis'te gergin bir hava oluşturduğunu belirtmektedir. Milletvekili olduktan sonra basına hizmetlerini şöyle örneklendirmektedir:

"Teşrii vazifemi ifa ederken mesleğime hizmet yolunda davranışlarım oldu. 1958'in ilk aylarında Halk Partisi Milletvekillerinden Nusret Safa Coşkun'un "Umumi Af" ve Kemal Sarıibrahimoğlu'nun "Basın Suçlarının Affı" kanun teklifleri DP grubunda görüşülürken, tekliflerin lehine konuşarak kabulünü istedim. Bu, DP Grubunda her zaman görülen ahvalden

değildir. Maalesef, Grup teklifleri reddetti. Maddi bir vakıa olarak arz ediyorum; kürsüden indikten sonra, İzzet Akçal: "Basın suçlarının affına taraftar olduğunu, fakat umumi bir affın düşünülmemesi icap ettiğini" söyleyince, kendisine "Bunun umumi bir af içerisinde daha kolay olabileceğini söyledim. Bir müddet sonra ben de bir af tasarısı verdim" (BCA, 10.9.0.043.129/15-19).

31 Aralık 1958 tarihinde hükümetin basının hürriyetini kısıtlayıcı yeni tedbirler alacağı söylentilerine karşılık Meclis'e bir takrir verilmiştir. İstanbul Gazeteciler Cemiyeti, gazeteci olan milletvekillerine hitaben bir beyanname yayınlamıştır. Bunun üzerine Mithat Perin, 31 Aralık 1958'de ses getiren bir basın toplantısı yapmıştır. Toplantıda beyan ettiği görüşlerinden sorgusu sırasında alıntılar okumuştur:

"Gazeteciler Cemiyeti'nin gerek basın suçlarının affı teklifini imzalama ve gerekse basın kanunun şiddetlendirilmesini önlemeye matuf davet çok yerindedir. Kimsenin basına daha şiddetli tahditler koymak arzusunda olacağına inanmıyorum. Muhterem Adliye Vekilinin Adliye Vekaleti bütçesi sırasında ifade ettikleri gibi hürriyetlerin müdafaası Demokrat Parti'nin doğuş sebebidir. Türkiye'de matbuat rejiminin bir hayli sıkıntılı günler geçirdiği hakikatini cesaretle ifade etmek lazımdır. Basının hürriyetleri hüsnüistimal etmesine imkân verilmesi nasıl şart ise, bu hürriyetlerin suistimalini de önleyecek tedbirlerin mevcut olması şartların başında gelir. Bu sebepledir ki, Basın Kanunu'nu yeniden ele almak ve yaşadığımız iddiasında bulunduğumuz demokratik rejiminin her bakımdan bir derdi olması elzemdir" (İstanbul Ekspres, 31.12.1958)

Mithat Perin, bir gazeteci olarak basın özgürlüğünü savunmuştur. DP'den milletvekili olmasına rağmen basına karşı uygulanan baskıyı eleştirdiği yazıları mahkemede delil olarak sunmaktan kaçınmamıştır. İspat hakkına taraftar olduğuna dair olan yazılar da mahkemeye sunulan deliller arasındadır (BCA, 10.9.0.043.129/15-19). Sorgunun devamında 1959 yılında meydana gelen Londra uçak kazasının, siyasi havayı yumuşattığını belirtmiştir. Mithat Perin'in bu süreçle ilgili ifadesinde:

"1959 Uçak kazasından bir müddet sonra, liderler arası bir barışa yaklaşmaya ihtiyaç vardı ve hava müsaitti. Nitekim bir bahar havası eser gibi oldu. Fakat maalesef kısa sürdü. Nisan-Mayıs ayları siyasi fırtınanın koptuğu aylardır. Uşak-Topkapı hadiseleri üzerine 24 Mayıs 1959 tarihli "Türkiye Ekspres" (sahibi bulunduğum) gazetesinde: "Liderlerin Anlaşması Milletçe Beklenen Huzuru İade Eder.", "Kavga; Kin ve İğbirar Getirir!", "İtidalde Millet İçin Hayır Var!" diyorum ve liderleri anlaşmaya davet ediyorum. Bu yazı bitaraf vatandaşlar üzerinde tesir etti ve düşüncelerde makes buldu" (BCA, 10.9.0.043.129/15-19)

Mahkeme Başkanı S. Başol, bu açıklamalardan sonra Mithat Perin'e Tahkikat Komisyonu'nun kurulmasıyla ilgili çıkan son kanunu sormuştur. Perin'in cevabı şu şekilde olmuştur:

"Selahiyet Kanununa rey vermedim. Mecliste bulunmadığıma dair belgeyi avukatım takdim edecekti (BCA, 10.9.0.043.129/21). *Bulunsaydım da rey vermezdim, zira basını tahdit eden hükümler ihtiva ediyordu. Fakat o zaman Anayasaya aykırı olduğu kanaatine sahip değildim"* (BCA, 10.9.0.043.129/15-19). İfadesine devam eden M. Perin:

"*Muhterem Başkanım, şurasını ifade etmek mecburiyetindeyim ki, biz grup olarak biraz evvel burada bir arkadaşımın söylediğine ilaveten ne Ali Fuat Başgil'in Ankara'ya çağırılıp kendisinin mütalaasının alındığından ne de Sayın Cemal Gürsel'in Başvekile yazmış olduğu mektuptan asla haberdar edilmiş değiliz. Demokrat Parti grubunu 25 Mayıs günü yapılan toplantıya sevk eden, daha doğrusu o toplantıyı hızlandıran sebeplerin başında 21 Mayıs günü Ankara Harp Okulu'nun yapmış olduğu yürüyüş olmuştur. Binaenaleyh biz hadiselerden daha evvel haberdar edilmiş bulunsa idik, zannediyorum ki, bir netice almak bakımından grupta yapılmış olan bütün çalışmaların bir araya getirilmesi daha kolay ve çabuk olacaktı"* (Gürsoy Naskali, 2011, s. 1453).

Mithat Perin'in "90'lar Takriri" başlıklı yazısı ile ilgili olarak Baha Akşit sorgusu sırasında bu yazının ihtilalden sonra yazıldığını iddia etmiştir (Gürsoy Naskali, 2011). Bu iddiaya karşılık Perin tarafından şu sözler ifade edilmiştir:

"Mithat Perin, 1 Haziran'da tevkif edilmiştir, yani bu notları sonradan yazmıştır gibi bir ifade kullanıldı. O notların son paragrafının bir cümlesinde yazılı tarihi meydana çıkabilir. Orada diyorum ki, Demokrat Parti milletvekillerinin çok yakın zamanda daha büyük hareketleri beklemesi lazımdır. 27 Mayıs 1960 günü ne Demokrat Parti Meclis Grubu ne mebusları ne de Başvekili bulunmadığına göre o tarihten sonra yazılacak bir yazının bu ifadeyi taşımaması lazım geldiğini arz ederim." Başkan S. Başol, notun gelişmelerden sonra kaleme alınmış olma ihtimalini düşünse de ifadelerden notun ihtilalden önce yazılmış olduğunu belirtmektedir (Gürsoy Naskali, 2011, s. 1454).

Dikta rejimi bahsine gelindiğinde Mithat Perin yazılı ifadesinde:

"Dikta meselesine gelince, arz ettiğim ve vesikalarını verdiğim ve vereceğim maddi vakıalar, nasıl bir fikir serbestliği içinde olduğumu izaha kafidir. Fikri ve kanaat serbestliği bulunduğu yerde ne dikta ne de diktatör bulunur. Farzı muhal böyle bir düşünce, bir veya birkaç kişide var idiyse, bu tarafımdan müşahede edilmemiştir. Kasten hiçbir hareketim olmadı,

kasıtlı kimselere hiçbir zaman alet olmadım" diyerek kendini savunmuştur (BCA, 10.9.0.043.129/19).

Başkan, gayrimeşru iktisaplar konusunu da Mithat Perin'e sorarken kendisi *"Gayri meşru iktisaplara dair dosyası divanınızdadır, böyle bir iktisabım bulunmadığına dair karar vereceğinizden eminim"* şeklinde ifade etmiştir (BCA, 10.9.0.043.129/19).

Başsavcı Egesel, Mithat Perin'in milletvekili olduktan sonra kürsüdeki *"Topyekûn muhalefet bir hıyanet manzumesidir"* sözünü hatırlatarak hala aynı düşüncede olup olmadığını sormuştur. Perin, *"Sözlerimin başında da arz ettiğim gibi Meclise girdiğimiz ilk günlerde bazı tereddütler geçirdim. Seçimden hemen bir hafta sonra olan bu konuşmamı o tereddütlerin içinde yapılmış olduğunu kabul etmenizi rica ederim"* (Gürsoy Naskali, 2011, s. 1455) sözleriyle sonlandırmıştır.

Mithat Perin'in avukatları Enver Yakupoğlu ve Hüsamettin Cindoruk 7 Ağustos 1961'de yazılı müdafaalarını ekleriyle birlikte Yüksek Adalet Divanı'na teslim etmiştir. Başkan Salim Başol, kendisine söz verdiğinde:

"Muhterem Başkanım; muhterem üyeler, yapılmış olan müşterek müdafaalara ve müdafilerimin şahsıma ait müdafaalarına ekleyecek bir şeyim yok. Mebusluk vazifemi yaparken daima memlekete hizmet ve bunun karşılığında bir şey beklemek hissi hareketlerime hâkim olmuştur. Kusursuz olduğumu iddia etmiyorum, kusurum varsa, bunlar bir kasta makrun olmamıştır. Masum bir insanım, vicdan huzuru içinde kararınıza intizar ediyorum" (Gürsoy Naskali, 2011, s. 3296-3297) diyerek Yüksek Adalet Divanı karşısında kendisini savunmuştur.

6. Karar ve Sonrası

Yassıada'da 14 Ekim 1960 tarihinde başlayan davalar, 15 Eylül 1961'de kararların açıklanmasıyla son bulmuştur. Bu süreç zarfında Yassıada'da 19 davaya bakılmıştır. Davalardan 17'si Anayasayı İhlal davası ile birleştirilmiştir (Çolak, 2021).

Kararların okunacağı 15 Eylül gününü Mithat Perin anılarında şöyle anlatmaktadır:

"15 Eylül 1961 Cuma sabahı çok erken saatte, hepimiz kıl pıranga giyinmiş, sanki noksanımız sadece oymuş gibi, özel olarak adaya getirilip görevlendirilmiş usta kolacıların ütüledikleri gömleklerimiz, pırıl pırıl boyalı ayakkabılarımız, terzinin elinden yeni çıkmış ütülü elbiselerimiz, sinekkaydı tıraşlı yüzlerimizle, o her zaman toplandığımız yokuşta içtima etmiştik. Merasim elbiselerini giyinmiş her rütbeden subay ve erlerin çevrelediği bu sıraya girmiş insanlar, 16 ay kadar önce devleti, hükümeti ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin çoğunluğunu temsil ediyordu" (Perin, Yassıada Faciası, 1990, s. 16).

Yüksek Adalet Divanı, Mithat Perin hakkında: *"Anayasayı ihlal suçundan 146/3 ve 173'üncü maddeler hükmünce 5 sene ağır hapsine ve amme hizmetlerinden müebbeden memnuiyetlerine, 1 sene 8 ay İstanbul'da Umumi Emniyet nezareti altında bulundurulmasına, 182 lira 50 kuruş maktu harcın alınmasına"* karar vermiştir (Yüksek Adalet divanı Kararları, 2007, s. 376).

19 Eylül 1961 Salı günü mahkumlar Yassıada'dan sevk edilmeye başlamıştır. Müebbet hapis cezası alan 43 mahkûm İmralı'ya, 297 mahkûm Kayseri'ye ve 120 mahkûm Adana cezaevine gönderildi (Milliyet, 20.09.1961). Mithat Perin, Kayseri Cezaevi'ne nakli sırasındaki hislerini; *"19 Eylül 1961 Salı sabahı saat 5.15'te ayrılıyorduk Ada'dan. Ardımızda on altı aylık bir ıstırap devresi ve üç ölü bırakarak! Gün uzaklardan ışırken bize umut getirmiyordu. Yeni ızdıraplara, başka türlü zorluklara, hayal kırıklıklarına doğruydu yolumuz"* (Perin Yassıada Faciası, 1990, s. 256) sözleriyle dile getirmektedir. Kayseri Cezaevi, Yassıada'dan çok farklı bir dönemi yansıtmaktadır. Burada tutuklu bulunan DP'lilere karşı daha ılımlı bir hava esmektedir. Yassıada'dan sonra Kayseri Cezaevi'nde mahkumlara gösterilen nezaket Mithat Perin tarafından anlatılmaktadır:

"Kayseri Bölge Cezaevi Türkiye'nin en modern cezaevlerinden biriydi. Uçak alanına yakın, açıklıkta inşa olunmuş, geniş bir sahayı kaplıyor. İki katlı kargir bir bina. Önünde tel örgülerle çevrili bakımlı bir bahçesi var. Bahçenin kapısından girilip de binanın önünde durulunca geniş taşlarla kaplı bir yere indiriyorlardı mahkumları. Yine herkes ismen, daha doğrusu her çift ismen iniyor taşlığın ortasında bekleyen infaz savcısının nezaretinde ser gardiyanlar kelepçeleri söküyorlar ve yakalardaki kimlik kartlarını kelepçeler ile birlikte görevli subaylara teslim ediyorlardı. O anda beklenmedik bir şey oluyordu. Yassıada sakinlerinin on altı aydan beri hiç duymadıkları bir söz işitiliyordu. "Bu taraftan buyurun beyefendi!.. Beyefendi bu taraftan buyrun!.." (Perin, Yassıada ve İnfazların İç Yüzü, 1970, s. 405-406).

Mahkumların karşılaştıkları bu muamelede Cezaevi Müdürünün etkisi çok büyüktür. Müdür, mahkumlar Kayseri'ye gelmeden önce bütün personelini tembihleyerek siyasi nedenlerle tutuklu bulunan bu insanların iyi muamele görmelerini istemiştir (Perin, Yassıada ve İnfazların İç Yüzü, 1970). Demokrat Partililerin tutukluluk durumları devam ederken ülkede yeni bir anayasal düzen kurulması için çalışmalar başlamıştır. 9 Temmuz 1961 tarihinde ülkede yapılan referandum ile 1961 Anayasası kabul edilmiştir (Vatan, 10.07.1961). Anayasanın kabulüyle seçim hazırlıkları başlamış ve 15 Ekim 1961'de genel seçimler yapılmıştır (Cumhuriyet, 15.10.1961). Seçim sonuçlarına göre CHP tek başına lider olamamış, Adalet

Partisi ile ortak bir yönetim kurulmuştur (Tuğluoğlu, 2020). Adalet Partisi, seçim propagandası yaparken DP tabanını hedef almıştır. Partiyi DP'nin devamı olarak nitelemiş ve parti programını örnek almıştır. Böylece seçimlerde halktan önemli bir destek sağlamayı başarmıştır. Bu durum af kanunun yasalaşabilmesi için AP'nin mecliste yaptığı çalışmaları açıklar niteliktedir (Çavdar, 2019). Af Kanunu'nun çıkmasıyla ilgili meclisteki görüşmeler sırasında Kayseri Cezaevi'nde gergin bir hava hakimdir. Demokrat Partililer, Adalet Partisi'ne baskı yaparak af kanunun meclisten geçmesine çalışmışlardır. Dönemin siyasi koşullarının gerginliği nedeniyle Mithat Perin kendisine bir çıkış yolu aramaktadır. İstanbul'daki bir cezaevine nakil talebinde bulunmaya hazırlanan Perin, konuyu AP kurucularından ve Bursa milletvekili olan ağabeyi Cevdet Perin ile paylaşmıştır. Abisinden desteği alan Mithat Perin infaz savcısından Adalet Bakanıyla görüşmeyi talep etmiştir. Dönemin Adalet Bakanı Sahir Kurutluoğlu, büyük ağabey hukukçu Cevat Perin'in yakın arkadaşıdır. Yapılan telefon görüşmesinde geçen konuşmada Adalet Bakanı S. Kurutluoğlu:

"Şimdi Başbakan İnönü'yle konuyu görüştüm. Sen ve daha başka arkadaşlarından talep gelirse onları da kendi yörelerindeki cezaevlerine nakledebilirim, yalnız talep sahiplerinin bir dilekçeyle infaz savcısına başvurması gerekiyor." Diyerek talebe olumlu bir dönüş yapmıştır. Mithat Perin'in; *"Gideceğimiz cezaevindeki yaşam koşulları buradaki gibi olacak mı?"* sorusuna S. Kurutluoğlu; *"Elbette, dikkatim ve ilgim sizlerin üzerinde olacak, şimdi en kısa zamanda seninle gelebilecek arkadaşlarının listesini bana bildir"* Cevabıyla Kayseri'den İstanbul'a gidişin ilk adımı atılmıştır (Perin, 2011, s.225-227). 7 Temmuz 1962'de İstanbul Toptaşı Cezaevi'ne gitmek için Kayseri'den sekiz kişilik bir grup yola çıkmıştır (Perin, 2011). 8 Temmuz'da Toptaşı'daki koğuşlarına yerleşmişlerdir (Perin, 2011). Kayseri'den ilk grubun naklinin gerçekleşmesiyle birlikte kendi ilindeki cezaevine gitmek isteyenlerin sayısı artmıştır. Ülkenin birçok yerine yeni nakiller yapılmıştır. Bu nakillerin yapıldığı sıralarda Ankara'da afla ilgili yasa meclis gündemine girmiştir (Perin, 2011). Tutuklu bulunan Demokrat Partililerin beklediği af yasası *"Anayasayı İhlal Suçundan Yüksek Adalet Divanınca Mahkûm Edilenlerin Cezalarının Kısmen Affı Hakkındaki Kanun"* 16 Ekim 1962'de kabul edilmiş (Cumhuriyet,17.10.1962) ve 18 Ekim 1962'de Resmi Gazete yayınlanmıştır (T.C. Resmi Gazete, 18.10.1962). Aynı gün tahliyeler yapılmaya başlanmıştır (Cumhuriyet, 18.10.1962). Mithat Perin'in, cezaevindeki son gününde arkadaşlarıyla vedalaşırken birbirlerini sık sık arama sözü verenlere karşı söylediği sözler dikkat çekicidir: *"Yanlış anlamayın; ben sizleri uzun bir süre aramayacağım ve sizden ricam siz de beni uzun bir süre aramayın. Sizlerle kesintisiz beraber olduğum süre kadar çocuklarımla olamadım. Hasret gidermek için ve yeni*

bir hayat kurmak için zamana ihtiyacımız var. Yanlış anlamayın hepinizi çok seviyorum" (Perin, 2011, s. 237).

Mithat Perin, aftan sonra sosyal hayatına ve "Yeniden başla deseniz yine gazeteci olurum. Onurlu yapıldığı sürece fevkalade bir meslek." dediği gazeteciliğe geri dönmüştür. 1963 yılında NATO Yayınlarını yapmış, 1964 yılının sonlarında ise haftalık olarak yayınlanan Durum Dergisi'ni çıkarmıştır. 1969 yılında Son Havadis Gazetesi'nde, 1971 yılında Dünya Gazetesi'nde genel yayın müdürlükleri yapmıştır (Perin, 2011, s. 305). 1969'da Anadolu Ajansı Yönetim Kurulu Üyesi olmuştur. 1975 yılında AA'nın Yönetim Kurulu Başkanı olmuştur. 1975-1978 yılları arasında Türk Hava Yolları'nda İdare Meclisi Üyeliği ve başkan vekilliği yapmıştır.

Emekli olduktan sonra 1978'de Tercüman Gazetesi'nde danışmanlık görevinde bulunmuştur (Arslan, 2014, s. 535). 1984-1998 yılları arasında ise Hürriyet Gazetesi'nin danışmanlığını yapmıştır (Perin, 2011, s. 305). Mesleğinde önemli bir değer olarak görülmüş ve 1988 yılında İstanbul Gazeteciler Cemiyeti tarafından verilen "Burhan Felek Hizmet Ödülünü" kazanmıştır (Burhan Felek ödülleri, 2024).

Sonuç

Mithat Perin, mesleği süresince farklı yayın kurumlarında görev almış, Türk basınına katkı sağlamış bir gazetecidir. Yakın dönem Türk tarihine tanıklık etmiş biri olarak gazetelerdeki yazılarında siyasi fikirlerine de yer vermiştir. İyi bir eğitim alması, İngilizce ve Fransızca biliyor olması yurtdışı basınını da takip etmesini sağlamıştır. Yaptığı haberler nedeniyle hakkında 36 kez tutuklama kararı çıkmıştır. Demokrat Parti döneminde, parti üyesi olmasına rağmen mesleğinin icrasına alınan tedbirleri eleştirmekten çekinmemiştir. Basın hürriyetini her zaman savunan Perin, yayın hayatı engellenmeye çalışılan yayıncıları desteklemiştir. Günümüzde tanınan birçok gazetecinin yetişmesinde etkili olan Mithat Perin, Yassıada'da yargılandıktan sonra aktif olarak siyasetten uzak durmuştur. Milletvekilliği yaptığı dönem ile ilgili *"Milletvekilliğini hiç üstüme giyemedim. Gereği gibi yapamadım. Gazeteciliği yapınca milletvekilliğini yapamıyorsunuz."* özeleştirisini yapmıştır. Yassıada'dan sonra yayın hayatına devam etmiş, gazetelerde görev almaya ve dergi çıkarmaya başlamıştır. Zamanla gözlerinden rahatsızlanması Mithat Perin'i mesleğinden uzaklaştırmıştır. Mesleğine adanmış bir ömürle 1998 yılında kanser hastalığına yakalanan Perin, 1 Ocak 2001 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir. Cenazesi aile mezarlığı bulunan Zincirlikuyu'ya defnedilmiştir.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

BCA, 10.9.0.043.129/Anayasayı İhlal Davası: Mithat Perin'in Savunması Dosyası.

Resmi Yayınlar

TBMM Tutanak Dergisi, XI. Dönem, Cilt:2, Birleşim:34, 5 Şubat 1958.

TBMM Tutanak Dergisi, XI. Dönem, Cilt:3, Birleşim:50, 24 Mart 1958.

TBMM Tutanak Dergisi, XI. Dönem, Cilt:2, Birleşim:44, 23 Şubat 1958.

TBMM Tutanak Dergisi, XI. Dönem, Cilt:2, Birleşim:46, 25 Şubat 1958.

TBMM Tutanak Dergisi, XI. Dönem, Cilt:2, Birleşim:47, 26 Şubat 1958.

TBMM Tutanak Dergisi, XI. Dönem, Cilt:2, Birleşim:48, 27 Şubat 1958.

TBMM Tutanak Dergisi, XI. Dönem, Cilt:7, Birleşim:47, 27 Şubat 1959.

(30 Mayıs 1960). *T.C. Resmi Gazete,* Sayı:10515.

(14 Haziran 1960). *T.C. Resmi Gazete,* Sayı:10525.

(18 Haziran 1960). *T.C. Resmi Gazete,* Sayı:10529**.**

(18 Ekim 1962). *T.C. Resmi Gazete,* Sayı: 11235.

Süreli Yayınlar

Cumhuriyet

İstanbul Ekspres

Milliyet

Ulus

Vatan

Kitaplar

Ağaoğlu, S. (1971). *Marmara'da Bir Ada*. Baha Matbaası.

Akıncı, A & Usta, S. (2015). Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçişte Etkili Olan İç Faktörlerin Analizi. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik araştırmalar Dergisi*, 17 (29), 41-52.

Akıncı, A. & Usta, S. (2016). Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçişte Etkili Olan Dış Faktörlerin Değerlendirilmesi, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *21* (1), 275-288.

Akıncı, T. (2021). *Demokrat Parti 1946-1960*. Remzi Kitabevi.

Arslan, Z. (2014). *Türk Parlamento Tarihi TBMM-XI. Dönem (1957-1960).* (C.3).TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları.

Atabay, M. (2015). *Partiler, Seçimler, İktidarlar ve Müdahalelerle Türk Demokrasi Tarihi*. Paradigma Akademi Yayınları.

Çavdar, T. (2019). *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1950'den Günümüze*. İmge Kitabevi.

Çolak, F. (2021). Demokrat Parti'nin İlk Kadın Milletvekili: Hatice Nazlı Tlabar (1913-1971). *Tarih İncelemeleri Dergisi*, *36* (1), 53-90.

Çolak, F. (2021). Yassıada'da Bir Sadrazam Torunu: Perihan Arıburun. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 8 (3), 799-830.

Demirci, A. & Düvenci, Yusuf Rıza. (2018). *Bir Mücadele Gazetası! Demokrat İzmir*. YKY.

Erer, T. (1965). *Yassıada ve Sonrası*. Yeni Matbaa.

Eroğlu, C. (2013). *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*. Yordam Kitap.

Gülen, N. (2005). *Anılarımda 27 Mayıs ve Yassıada*. Kastaş Yayınevi.

Güryay, T. (1971). *Bir İktidar Yargılanıyor*. Cem Yayınevi.

Karataş, M. (2022). Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinin İç ve Dış Dinamikleri Üzerine Bir Değerlendirme. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, *11* (32), 303-323.

Karpat, K. (2010). *Türk Demokrasi Tarihi*. Timaş Yayınları.

Mustafayev, S. (Mayıs 2021). Çok Partili Hayata İlk Adım: Millî Kalkınma Partisi ve Nuri Demirağ. *Tarihçi*, 1 (2), 187-208.

Naskali Gürsoy, E. (2011). *Yassıada Zabıtları-V Anayasa Davası*. (C. 1-2-3). Kitabevi Yayınları.

Perin, M. (1970). *Yassıada ve İnfazların İç Yüzü.* M. Çevik Matbaası.

Perin, M. (1990). *Yassıada Faciası, 27 Mayıs Darbesinden İdamlara Kadar İşkence altında Ezilenlerin Dramı*. (C.1). Dem Yayınları.

Perin, M. (2011). *Zindana Tıkılan İktidar, 27 Mayıs ve Yassıada Günleri*. Doğan Kitap.

Tuğluoğlu, F. (2020). 22 Şubat 1962 Darbe Girişimine Giden Süreçte Siyasi Af ve Toplumsal Huzur Tartışmaları. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 16 (31), 329-353.

Tunaya, T. Z. (1995). *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*. Arba Yayınları.

Uyar, H. (2011). *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*. Boyut Matbaacılık.

Ülman, H. (2013). *Kadınlar Koğuşu Yassıada*, Sinemis Yayın.

Yüksek Adalet Divanı Kararları. (2007). Kabalcı Yayınları.

Mithat Perin, 2024, https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/mithat-perin-1917-2001

Mithat Perin'in XI. Dönem TBMM Hal, Tercümesi;https://cdn.tbmm.gov.tr/

Mithat Perin'in XI. Dönem TBMM Seçim, Mazbatası;https://cdn.tbmm.gov.tr/Tbmm

Burhan Felek Ödüller, 2024, https://www.tgc.org.tr/oduller/burhan-felek-odulleri.htm

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11 (6) 2024

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:11.11.2024
Kabul tarihi |Accepted:23.12.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Ümmühan Ark

https://orcid.org/0000-0002-0414-6985
Associate Professor, Bartın University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Fiqh, Türkiye, uark@bartin.edu.tr

Farzana Karimi

https://orcid.org/0000-0002-0889-9976.
Graduate Student, Bartın University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Fiqh, Türkiye, karimifarzana7@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Ark, Ü. & Karimi, F. (2024). بازرگانی بری و بحری در دوره امپراتوری بابُریان *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 4176-4189.

بازر گانی بری و بحری در دوره امپراتوری بابُریان

چکیده

در طول تاریخ، تجارت همواره یکی از عوامل اصلی رفاه و ثبات اقتصادی کشورها و دولت‌ها بوده است. از زمان‌های باستان، مردم در داخل و خارج از سرزمین‌های خود به مبادله کالاها و منابع می‌پرداختند. این مبادلات به‌تدریج مسیرهای تجاری مشهوری همچون جاده ابریشم را شکل داد و پیوندهای تجاری میان شرق و غرب را برقرار کرد. با پیشرفت در زمینه دریانوردی، مسیرهای تجاری دریایی نیز به وجود آمد. در دوران مدرن، تجارت اساساً از طریق سه روش اصلی زمینی، دریایی و هوایی انجام می‌شود. در این مقاله، تجارت زمینی و دریایی در دوره حکومت امپراتوری بابریان هند به طور جامع مورد بررسی قرار خواهد گرفت. پیش از ورود به موضوع اصلی، به اختصار به اشکال تجارت و مسیرهای تجاری در دوران حاکمیت‌های محلی پیش از امپراتوری بابریان پرداخته می‌شود. این حکومت‌ها با نوآوری در مسیرهای تجاری، نقش مهمی در شکل‌گیری و پیشرفت تجارت در دوران امپراتوری بابریان ایفا کرده و زمینه رشد و توسعه اقتصادی آن را فراهم ساختند. با این حال، به دلیل محدودیت‌های جغرافیایی و عدم دسترسی به دریا، تجارت دریایی در دوران امپراتوری بابریان آغاز و توسعه یافت .در دوره حکومت بابریان، تجارت دریایی به‌تفصیل مورد بررسی قرار خواهد گرفت. پس از تسلط بر بنادر مهم هند، امپراتوری بابریان از ظرفیت‌های تجارت دریایی بهره‌برداری

CC BY NC
Creative Commons Licence

گسترده‌ای کردند که این امر نقش بسزایی در رفاه اقتصادی آنها ایفا نمود. با این حال، این رونق تجاری راه را برای ورود قدرت‌های خارجی به هند هموار ساخت. شرکت هند شرقی بریتانیا با بهره‌گیری از مسیرهای تجاری دریایی وارد هند ش و به‌تدریج نفوذ خود را در منطقه گسترش داد. سرانجام، این نفوذ به استعمار کامل هند توسط بریتانیا انجامید و امپراتوری بابریان را به ضعف و فروپاشی کشاند.

کلمات کلیدی: امپراتوری بابُریان، کمپنی هند شرقی بریتانیا، بازرگانی بری، بازرگانی دریایی.

Land and Sea Trade During the Mughal Empire

Abstract

Throughout history, trade has been one of the main elements of the economic prosperity and stability of countries and states. Since ancient times, people have exchanged goods and resources within and outside their territories. Over time, these exchanges shaped famous trade routes such as the Silk Road and provided the commercial connection between East and West. Later on, maritime trade routes emerged with the advancements in seafaring, and in modern times, trade has been carried out mainly through three main methods: land, sea and air. In this article, land and maritime trade during the Mughal Empire will be discussed in general. However, before moving on to the subject, brief information will be given about the trade patterns and trade routes of the local rulers before the Mughals. These local rulers played a major role in the shaping and progress of Mughal trade by innovating trade routes and laid a foundation for the economic growth and development of the Mughals. However, maritime trade started during the Mughal period due to the fact that they had only land borders during the period of local rulers. The maritime trade that started during the Mughal Empire will be discussed in detail. After dominating the important harbours of India, the Mughals made extensive use of maritime trade, which contributed significantly to their economic prosperity. However, this commercial prosperity also paved the way for foreign powers to enter India. The British East India Company entered India by utilising maritime trade routes and gradually increased its influence in the region. Eventually, this power led to the complete colonisation of India by Britain and the Mughal Empire weakened and collapsed.

Keywords: *Mughal Empire, British East India Company, Land trade, Sea trade*

مقدمه

از آنجایی که اقتصاد ستون فقرات یک جامعه را تشکیل می‌دهد و داد و ستد یکی از عوامل اصلی گسترش و تقویت اقتصاد به شمار می‌آید، پایه و اساس تشکیل و دوام دول و حکومت‌های بزرگ جهان نیز بر تجارت استوار بوده است. تجارت خارجی نه تنها باعث استحکام روابط میان دولت‌ها می‌شود، بلکه مسیرهای ویژه و منحصر به فردی را نیز به وجود می‌آورد. به عنوان نمونه، راه ابریشم نه تنها یکی از قدیمی‌ترین مسیرهای تجاری بین کشورهای مختلف و قلمروهای آن زمان به‌شمار می‌رفت، بلکه به عنوان مسیری مستحکم برای تجارت میان قاره‌ها نیز شناخته می‌شد.

در این مقاله، روند تجارت دریایی و سیستم دریانوردی یکی از حکومت‌های ابرقدرت بررسی می‌شود؛ حکومتی که در عصر خود از سیستمی پیشرفته در عرصه تجارت برخوردار بود، به‌گونه‌ای که حتی اروپا نیز در آن زمان توان رقابت با آن را نداشت. سیستم تجاری این حکومت در ابتدای دوران حکومت‌های منطقه‌ای سلطنت دهلی بنیان‌گذاری شد و در زمان بابر شاه به نظم و مدیریت خاصی دست یافت. در دوران اکبر شاه، این حکومت پیشرفته‌ترین سیستم اداری را

در حوزه تجارت‌های دریایی و زمینی به کار گرفت؛ وضعیتی که تا دوران اورنگ‌زیب ادامه یافت. با ورود دریانوردان اروپایی و نفوذ آنها در تجارت شبه‌قاره هند، دولت دچار تضعیف شد و وضعیت اقتصادی منطقه به‌شدت تحت تأثیر قرار گرفت.

برای درک بهتر این موارد، موضوع تجارت‌های دریایی و زمینی را تحت سه عنوان اصلی بررسی می‌کنیم: دوره پیش از بابر، دوره حکومت بابر، و دریانوردی در دوران حکومت بابر. جزئیات هر یک از این مباحث در ادامه مقاله مورد بحث و بررسی قرار خواهند گرفت.

مروری قبل از دوره امپراتوری بابُریان

پالیسی‌های ایالتی

سلطنت دهلی به مجموعه‌ای از حکومت‌های مسلمان اشاره دارد که از قرن سیزدهم تا شانزدهم میلادی بر شبه‌قاره هند حکمرانی کردند. در این دوره، تجارت به‌عنوان یکی از فعالیت‌های مهم اقتصادی به شکلی چشمگیر توسعه یافت. این سلطنت در سال ۱۲۰۶ میلادی توسط قطب‌الدین آیبک بنیان‌گذاری شد و در ادامه، تحت حکمرانی دودمان‌های مختلفی نظیر غلجیان، تغلق، سیدها و لودیان قرار گرفت. دوره سلطنت دهلی نه‌تنها به گسترش تجارت کمک کرد، بلکه زمینه‌ساز پیشرفت در عرصه‌های فرهنگ، معماری و نظام‌های مدیریتی اسلامی در هند نیز شد.

دو حکمران برجسته دوره سلطنت دهلی که با اقدامات کلیدی خود موجب پیشرفت در زمان خود شده و زمینه‌ای برای تحولات دوره‌های بعد فراهم کردند، یکی علاءالدین خیلجی بود که با اصلاحات کشاورزی و سیاست‌های حمایتی از تجارت، نقش مهمی در توسعه اقتصادی ایفا کرد. دیگری محمد تغلق بود که با بهبود سیستم‌های حمل‌ونقل و ارتباطات، گام‌های مؤثری در گسترش تجارت برداشت و پایه‌های پیشرفت تجاری را تقویت نمود. علاءالدین خیلجی اصلاحات اقتصادی قابل توجهی در عرصه نرخ‌گذاری بازار انجام داد و قیمت‌ها را به‌شدت کاهش داد؛ اقدامی که تأثیر مستقیمی بر رونق و رشد واقعی اقتصادی داشت. علاوه بر این، او واردات کالاهای خارجی از ایران را تشویق می‌کرد. سلطان با پیش‌پرداخت به تاجران خارجی برای واردات کالاهایشان و ارائه یارانه در چنین مواردی، نقش مؤثری در تسهیل تجارت بین‌المللی ایفا نمود. (Jackson, 2003, s. 171)

در زمان محمد تغلق، کشور به رونق اقتصادی بیشتری دست یافت و درآمد دهلی به تنهایی به بیش از شش کرور رسید، در حالی که درآمد منطقه دوآب ۸۰ لک بود. تشویق او به باغداری و فراهم‌سازی وسایل آبیاری مانند چاه‌ها و کانال‌ها نقش مؤثری در پیشرفت اقتصادی کشور داشت. همچنین در دوران او، کارخانه‌هایی فعالیت می‌کردند که از نیروی کار غلامان بهره می‌بردند. در کنار این کارخانه‌های عمومی، شرکت‌های خصوصی نیز فعال بودند. در دوران حکومت فیروز تغلق، فعالیت این کارخانه‌ها منجر به رونق چندین صنعت شد. با این حال، کارخانه‌ها در دوره دوره حکومت بابر، به‌ویژه در زمان اکبر، به‌شکل بسیار سازمان‌یافته‌تر و در مقیاس بزرگ‌تری نسبت به دوران سلطنت دهلی اداره می‌شدند. (Ahmad, 2014, s. 18)

دکتر آشیروادی لای (Ashirwadi) فهرست جامعی از صنایع مختلف، از جمله نساجی، که شامل تولید پارچه‌های پنبه‌ای، پشمی و ابریشمی می‌شود، ارائه می‌دهد. سایر صنایع شامل صنعت رنگرزی، چاپ، چاپ کالیکو، صنعت قند، فلزکاری، کاغذسازی، سنگ‌کاری، میناکاری و... هستند. با وجود این توسعه صنعتی، شغل اصلی مردم همچنان کشاورزی بود. علاءالدین خیلجی ۵۰ درصد از کل محصول منطقه دوآب را به دست می‌آورد و حتی در آن زمان کشاورزان قادر بودند در زمین‌های زراعی خود صرفه‌جویی کنند. فعالیت بیشتر کشاورزان بود که محمد تغلق را به فکر افزایش درآمد زمین انداخت. (Srivastava, 1959, s. 8)

در سفرنامه ابن بطوطه، او به برنج سیاهی اشاره می‌کند که در ضیافت‌های سلطنتی زمان محمد تغلق سرو می‌شد و گفته می‌شود که این برنج از زمان علاءالدین خیلجی شناخته شده بود.

تجارت داخلی و خارجی

سلطنت دهلی به‌عنوان مرکز مسیرهای تجاری میان دنیای اسلام و هند شناخته می‌شد. این تجارت از طریق جاده‌ها و دریاها انجام می‌گرفت و به‌ویژه از شمال هند به جنوب هند، آسیای مرکزی و مناطق فراتر از آن گسترش می‌یافت. تجارت خارجی هند، چه از طریق خشکی و چه از طریق دریا، به‌طور واقعی یک فعالیت بین‌المللی بود. اگرچه اعراب در تجارت اقیانوس هند نقش مسلطی داشتند، اما هیچ‌گاه بازرگانان هندی را از این عرصه بیرون نراندند. تامیل‌ها و گجراتی‌ها، اعم از هندو و مسلمان، نیز در این تجارت فعال بودند.

تجارت و داد و ستد ساحلی بین بنادر ساحلی و شمال هند عمدتاً در دست مرواری‌ها و گجراتی‌ها بود که بسیاری از آن‌ها جین بودند. بازرگانان مسلمان بوهرا نیز در این تجارت مشارکت داشتند. تجارت زمینی با آسیای مرکزی و غربی بیشتر در دست ملتانی‌ها بود که اکثراً هندو و خراسانی بودند، به‌ویژه افغان‌ها، ایرانی‌ها و دیگران. بسیاری از این بازرگانان در دهلی ساکن شده بودند. بازرگانان گجراتی و مرواری بسیار ثروتمند بودند و برخی از آن‌ها، به‌ویژه جین‌ها، مبالغ زیادی را برای ساخت معابد هزینه کردند. کامبای، که شهری بزرگ بود، محل زندگی بسیاری از بازرگانان ثروتمند به شمار می‌رفت. آن‌ها خانه‌های مجللی داشتند که با سنگ و ساروج ساخته شده و سقف‌هایشان با کاشی پوشیده شده بود. در اطراف خانه‌هایشان باغ‌ها و باغ‌های میوه‌ای با مخازن آب فراوان وجود داشت. این بازرگانان ثروتمند و صنعتگران ماهر زندگی لوکسی داشتند و به خوراک و پوشاک ممتاز عادت کرده بودند. بازرگانان هندو و مسلمان در مجالس با شمشیرهای نقره و طلا حاضر می‌شدند. (Chandra, 2005, s. 76)

در دهلی، بازرگانان هندو بر اسب‌های گران‌قیمت سوار می‌شدند، در خانه‌های مجلل زندگی می‌کردند و جشن‌های خود را با شکوه و نمایشی بزرگ برگزار می‌کردند. بازرگانان مولتان آن‌قدر ثروتمند بودند که طلا و نقره در خانه‌هایشان به وفور یافت می‌شد. اشراف آن‌چنان ولخرج بودند که ملتانی‌ها هر بار که می‌خواستند جشنی برپا کنند، برای قرض گرفتن پول به آن‌ها مراجعه می‌کردند. (Chandra, 2020, s. 394)

حمل و نقل و ارتباطات

در آن روزها، سفر به دلیل وجود دزدان و قبایل غارتگر همیشه پرخطر بود. با این حال، جاده‌های سلطنتی در وضعیت خوبی قرار داشت و سرای‌های زیادی برای آسایش و امنیت مسافران در مسیرها وجود داشت.

محمد تغلق، علاوه بر شاهراه پیشاور به سونرگان، راهی به دولت‌آباد ساخت. ترتیباتی برای انتقال سریع پست از یک نقطه کشور به نقطه دیگر برقرار شده بود. این کار از طریق رله‌های اسب‌ها و یا حتی به‌طور مؤثرتری توسط دونده‌هایی انجام می‌شد که در هر چند کیلومتر در برج‌هایی که برای این منظور ساخته شده بودند، مستقر می‌شدند. دونده در حین دویدن، پیوسته زنگی را به صدا در می‌آورد تا مرد رله بعدی بتواند او را از برج ببیند و برای برداشتن بار خود آماده شود.

گفته می‌شود که با استفاده از این رله‌ها، میوه‌های تازه برای سلطان از خراسان به دست می‌آمد. زمانی که محمد تغلق در دولت‌آباد بود، که تا دهلی ۴۰ روز راه فاصله داشت، او مرتباً از این سیستم رله‌ها برای دریافت آب گنگ برای مصارف شرب استفاده می‌کرد.

واردات و صادرات کالا:

ادویه، پارچه، جواهرات و محصولات مختلف کشاورزی از جمله کالاهای پرمعامله در تجارت بودند. بازرگانان مسلمان به‌ویژه از طریق بنادر منطقه گجرات و بنگال در تجارت بین‌المللی فعال بودند و نقش مهمی در مبادلات تجاری ایفا می‌کردند. (Thapar, 2004, s. 117)

دوره سلطنت امپراتوری بابُریان

پالیسی‌های ایالتی

در دوره امپراتوری بابُریان، حقوق ارتش دائمی و بسیاری از کارمندان اداری (اما نه به اشراف) به صورت نقدی پرداخت می‌شد. تحت سیستم ضبط، درآمد زمین ارزیابی می‌شد و باید به صورت نقدی پرداخت می‌گردید. حتی زمانی که به دهقانان امکان انتخاب روش‌های ارزیابی دیگر مانند تقسیم محصول داده شد، سهم دولت عموماً در روستاها با کمک دلالان غلات فروخته می‌شد. تخمین زده می‌شود که حدود ۲۰ درصد از محصولات روستایی به بازار عرضه می‌شد، که نسبت بالایی به شمار می‌رفت.

رشد بازارهای غلات روستایی منجر به پیدایش شهرک‌های کوچک یا قصبه‌ها شد. تقاضا برای انواع کالاهای لوکس از سوی اشراف، به گسترش تولید صنایع دستی و رشد شهرها کمک کرد. برنیر، مسافر فرانسوی، می‌گوید که بازرگانان سعی می‌کردند فقیر به نظر برسند، زیرا می‌ترسیدند که از آن‌ها مانند «اسفنج‌های پرشده» استفاده شود؛ یعنی ثروتشان فشرده و از آن‌ها استخراج گردد. (Bernier, 1916, s. 437) اما به نظر نمی‌رسد که این کاملاً صحیح باشد.

سلاطین از زمان شیرشاه، قوانین زیادی برای حفاظت از اموال بازرگانان تصویب کردند که به قوانین شاه معروف هستند. در احکام جهانگیر تصریح شده بود: «هر کس، اعم از کافر یا مسلمان، بمیرد، اموال و آثار او برای ورثه‌اش باقی بماند و هیچ کس در آن‌ها دخالت نکند. اگر وارثی نداشته باشد، بازرس و قیم جداگانه‌ای برای نگهبانی ملک معین کنند تا ارزش آن در مصارف حلال مانند ساختن مساجد و سراها، تعمیر پل‌های شکسته و حفر مخازن و چاه‌ها به مصرف برسد.» با این حال، مقامات محلی همواره از قدرت خود برای آزار و اذیت تاجران سوءاستفاده می‌کردند. (Bayly, 1986, s. 106)

تجارت داخلی و خارجی

بخش‌های تجاری هند به خوبی سازماندهی شده و بسیار حرفه‌ای بودند. برخی از تاجران در تجارت بین‌منطقه‌ای از راه دور و برخی دیگر در تجارت محلی و خرده‌فروشی تخصص داشتند. تاجران بین‌منطقه‌ای را «ست»، «بوهرا» یا «مودی» می‌نامیدند، در حالی که تاجران محلی و خرده‌فروش را «بئوپاریس اوربانیک» می‌خواندند. بانک‌ها، علاوه بر خرده‌فروشی، کارگزاران خود را در روستاها و شهرستان‌ها داشتند که با کمک آن‌ها غلات غذایی و محصولات نقدی خریداری می‌کردند.

طبقه خاصی از تاجران به نام «بانجارا» وجود داشتند که در حمل کالاهای فله تخصص داشتند. بنجاراها مسافت‌های طولانی را جابه‌جا می‌کردند و گاهی اوقات هزاران گاو نر حمل می‌کردند که غلات، حبوبات، قیمه، نمک و سایر کالاها را جابه‌جا می‌کردند. با این حال، انتقال کالاهای فله از طریق رودخانه‌ها با قایق ارزان‌تر بود. تردد قایق‌ها در آبراه‌ها و تجارت ساحلی در امتداد ساحل دریا بسیار توسعه‌یافته‌تر از اکنون بود.

تجارت مواد غذایی و طیف وسیعی از محصولات نساجی مهم‌ترین مؤلفه تجارت بین‌منطقه‌ای در طول این دوره بود. بنگال شکر و برنج و همچنین موسلین و ابریشم ظریف را صادر می‌کرد. سواحل کوروماندل به مرکز تولید نساجی تبدیل شده بود و تجارت سریعی با گجرات داشت و محل ورود کالاهای خارجی بود. این کشور منسوجات خوب و ابریشم (پاتولا) را به شمال هند صادر می‌کرد که برهانپور و آگرا دو نقطه اصلی تجارت بودند.

شمال هند اقلام لوکس وارد می‌کرد و همچنین نیل و غلات غذایی صادر می‌کرد. لاهور یکی دیگر از مراکز تولید صنایع دستی بود و همچنین مرکز توزیع محصولات لوکس کشمیر، شامل شال، فرش و غیره بود. محصولات پنجاب و سند از طریق رودخانه سند حرکت می‌کردند. این کشور از یک سو با کابل و قندار و از سوی دیگر با دهلی و آگرا پیوندهای تجاری نزدیکی داشت. (Chaudhuri, 1985, s. 122)

تجارت اروپا

بین اواسط قرن شانزدهم و اواسط قرن هجدهم، تجارت خارجی هند به طور پیوسته گسترش یافت. این رشد ناشی از فعالیت‌های تجاری شرکت‌های مختلف اروپایی بود که در این دوره به هند آمدند. هند از زمان‌های بسیار قدیم با کشورهای غربی روابط تجاری داشت، اما از قرن هفتم میلادی، تجارت دریایی این کشور تحت تسلط اعراب قرار گرفت که بر اقیانوس هند و دریای سرخ تسلط داشتند. در این زمان، بازرگانان ونیزی و جنوایی کالاهای هندی را از اعراب خریداری می‌کردند.

انحصار تجارت هند توسط اعراب و ونیزی‌ها با ورود پرتغالی‌ها و آغاز تجارت مستقیم آنها با هند شکسته شد. اکتشافات جغرافیایی در ربع پایانی قرن پانزدهم تأثیر عمیقی بر روابط تجاری کشورهای مختلف جهان گذاشت و پیامدهای گسترده‌ای به همراه داشت. کشف یک مسیر کاملاً دریایی جدید از اروپا به هند از طریق دماغه امید خوب (Cape of Good Hope- توسط واسکو دا گاما (Vasco da Gama) تأثیرات وسیعی بر جهان متمدن داشت (Diffie, 1977)

ورود پرتغالی‌ها به هند با ظهور جوامع اروپایی دیگر همراه شد و به‌زودی تجارت ساحلی و دریایی هند در انحصار اروپایی‌ها قرار گرفت. بازرگانان اروپایی که در این دوره به هند آمدند، با بازرگانان خارجی قبلی تفاوت داشتند و از حمایت سیاسی و نظامی دولت‌های متبوع خود برخوردار بودند. آنها تنها بازرگانان انفرادی نبودند، بلکه نماینده کشورهای خود بودند و تلاش کردند تجارت دریایی خود را با استفاده از نیروی دریایی برتر خود ایجاد و حفظ کنند. به مرور زمان، انگیزه‌های تجاری آنها به جاه‌طلبی‌های سرزمینی تبدیل شد.

حمل و نقل و ارتباطات:

وسایل حمل و نقل در دوره امپراتوری بابُریان مناسب و ارزان بودند و نیازهای مسافران را به خوبی تأمین می‌کردند. با وجود شکایت برخی از مسافران اروپایی، ایمنی در جاده‌ها رضایت‌بخش بود و می‌توانست تحت پوشش بیمه قرار گیرد. وسایل رفت و آمد به همراه سرای‌هایی در فواصل ۵ کیلومتری از یکدیگر در بزرگراه‌های اصلی، به خوبی با استانداردهای اروپایی آن زمان مطابقت داشت. بابُریان به جاده‌ها و سرای‌ها توجه ویژه‌ای داشتند که ارتباطات را آسان‌تر می‌کرد. مالیات یکسانی از کالاها در نقطه ورود آنها به دولت اخذ می‌شد. راهزنی یا راهداری (قبل از رسیدن بار به مرکز فروش یا با مبلغ گزاف) غیرقانونی اعلام شد، هرچند که برخی از راجاهای محلی به جمع‌آوری آن ادامه می‌دادند.

رونق شگفت‌انگیز تجارت داخلی:

تجارت داخلی هند در طول دوره امپراتوری بابُریان به دلایل زیر رونق گرفت:

1. **قانون و نظم :**به قول دکتر ساتیش چاندرا، مهمترین عامل ادغام سیاسی کشور تحت حاکمیت امپراتوری بابُریان و ایجاد شرایط نظم و قانون در مناطق وسیع بود.
2. **استفاده از ارز استاندارد و معیارهای وزن :**شاهان بابری سکه‌های استاندارد و وزن‌ها و معیارهای ثابتی صادر می‌کردند که تجارت و بازرگانی را تسهیل می‌کرد.
3. **پرداخت نقدی درآمد :**پرداخت عواید زمین به صورت نقدی کمک زیادی به رشد تجارت و بازرگانی کرد.

4. **رشد شهرهای جدید :**پاشاهان بابری چندین شهر جدید تأسیس کردند که به مراکز تجارت و بازرگانی تبدیل شدند. شهرهای اصلی کشور به اندازه کافی آباد بودند. فیچ نوشت: "آگرا و فتحپور دو شهر بسیار بزرگ هستند که هر کدام از آن‌ها بسیار بزرگتر از لندن و پرجمعیت‌تر هستند." در مورد پنجاب، تری مشاهده کرد: «لاهور شهر اصلی آن است، که بسیار بزرگ و دارای مردم و ثروت فراوان است و یکی از مراکز اصلی تجارت در هند به شمار می‌رود.» مونسرات نیز این روایت را تأیید می‌کند. ابوالفضل در مورد احمدنگر چنین می‌نویسد: «شهری اصیل که به دلیل آب و هوای خوش و نمایش برگزیده‌ترین تولیدات سراسر جهان از آبادانی بالایی برخوردار است.» برهانپور، بنارس، پاتنا، بوردوان، داکا و چیتاگونگ دیگر شهرهای مهمی بودند که به مراکز تجاری تبدیل شدند.

5. **توسعه صنایع :**چندین صنعت در هند شکوفا شد و محصولات هند از هنرهای مختلف و صنایع دستی نه تنها در هند بلکه در خارج از کشور نیز محبوب شدند. این امر به طور طبیعی به فعالیت تجاری عظیم منجر شد.

6. **تجار اروپایی :**ورود بازرگانان پرتغالی، هلندی و انگلیسی به افزایش فعالیت‌های تجاری منجر شد. در زمان سلطنت جهانگیر، سر توماس رای امتیازات تجاری را به دست آورد.

7. **امکانات حمل و نقل :**رودخانه‌هایی که برخی از آنها در طول سال و برخی دیگر در بخشی از آن قابل کشتیرانی بودند، وسایل بسیار خوبی برای حمل بارهای سنگین فراهم می‌کردند. (Chaudhuri, 1994, s. 8)

الگوی تجارت: ویژگی‌های اصلی:

1. هر روستا یک بازار کوچک داشت.
2. نمایشگاه‌های فصلی و سالانه تعداد زیادی از مردم و بازرگانان روستاها و شهرهای مجاور را به خود جذب می‌کرد.
3. در میان بازرگانان هندی درجه بالایی از حرفه‌ای بودن وجود داشت. برخی در تجارت عمده‌فروشی و برخی دیگر در تجارت خرده‌فروشی تخصص داشتند.
4. عمده فروشان "Seths" و "Bohras" و خرده‌فروشان "Beoparis" یا "Baniks" نامیده می‌شدند.
5. در جنوب هند، «چتیس» جامعه تجاری را تشکیل داد.
6. بنجاراها در تجارت‌های مختلف تخصص داشتند و از جایی به مکان دیگر حرکت می‌کردند و گاهی اوقات با تعداد زیادی گاو پر از غلات، غذا، نمک و قیمه جابه‌جا می‌شدند.
7. ساروف‌ها (قرض‌دهندگان پول) پول را با بهره می‌دادند و پول خود را به شکل هندی حمل می‌کردند.
8. در هند تاجران بزرگی وجود داشتند که کشتی‌های خود را داشتند. ویرجی ورا (Virji Vohra) و چیتتی مالایا (Malaya Chetti) به ترتیب از بازرگانان برجسته سورات و کروماندال (Coromandal) بودند. ویرجی ورا به عنوان ثروتمندترین تاجر جهان شناخته می‌شد.
9. چندین تاجر بزرگ در شهرهای مهمی مانند لاهور، دهلی، آگرا، پاتنا، بهاردوان و احمدنگر زندگی می‌کردند (Chaudhuri, 1994, s. 18)

تجارت خارجی: ویژگی‌های اصلی تجارت خارجی هند به شرح زیر است:

1. **تراز تجاری مطلوب :**هند به دلیل تجارت گسترده و کیفیت بالای کالاهایش به کشورهای دیگر صادر می‌کرد و سرمایه‌هایی به هند وارد می‌شد. پارچه داکا به قدری نرم و لطیف بود که کل بسته‌بندی آن می‌توانست از طریق دو انگشت یا حلقه عبور کند. این کالا در کشورهای خارجی تقاضای زیادی داشت.
2. **اقلام صادراتی :**پارچه پنبه‌ای مهم‌ترین کالای صادراتی هند بود. بازرگانان اروپایی «مالمال» (موسلین) را از داکا، ابریشم را از بنارس و منسوجات پنبه‌ای را از سورات، احمدآباد و مادورای صادر می‌کردند. تاجران خارجی مشتاقانه به دنبال فلفل ملابار بودند. تخمین زده می‌شود که در پایان قرن هفدهم، هند حدود ۲۵ درصد از سهم بازار جهانی در صادرات نساجی را در اختیار داشت، در حالی که امروزه این سهم کمتر از ۱ درصد است.
3. **اقلام اصلی واردات :**هند اسب، مخمل، لوازم تزئینی، تفنگ و پودر تفنگ، عطر و شراب را وارد می‌کرد. همچنین میوه‌های خشک و تازه به هند وارد می‌شد. فرش از ایران و اسب از عربستان وارد می‌گردید.
4. **کشورهایی که با هند تجارت دارند :**هند با کشورهای فرانسه، هلند، پرتغال، انگلستان، عربستان، مصر، آسیای مرکزی، ایران، چین، ژاپن و نپال و غیره روابط تجاری برقرار کرده بود.
5. **روش‌های حمل و نقل :**تعدادی بندر در سواحل دریای بنگال، گجرات و دکن وجود داشت و همچنین از مسیرهای زمینی نیز استفاده می‌شد.
6. **تغییر در الگوی تجارت :**تا پایان قرن شانزدهم میلادی، تجارت خارجی هند به اروپا در دست پرتغالی‌ها بود. در قرن هفدهم میلادی، شرکت هند شرقی توسط بازرگانان انگلیسی تأسیس شد و این شرکت کارخانه‌ای را در سورات راه‌اندازی کرد. پیش از پایان قرن هفدهم میلادی، شهرک‌های بریتانیایی در مدرس، بمبئی، کلکته، هوگلی و بسیاری از مکان‌های دیگر رشد کردند. پرتغالی‌ها به گوا و فرانسوی‌ها به پوندیچری و چاندرناگر عقب‌نشینی کردند (Sharma, 1988, s. 290)

مروری بر دریاسالاری بابری‌ها

حکومت بابری در هند شاهد سیاست‌های قدرت فوق‌العاده‌ای در طول سلطنت خود در شبه‌قاره هند بود. پویایی ارتش بابری و شکوه آن‌ها در جنگ، دولتمردی امپراتورهای مختلف به‌خوبی مستند شده است. کنترل آن‌ها بر سرزمین اصلی به دلیل شبه‌نظامیان قوی آن‌ها امکان‌پذیر بود و مطالب زیادی در این مورد نوشته شده است. با این حال، تنظیم نیروی دریایی آن‌ها نادیده گرفته شده است. بیایید نگاهی به دریابانی بابری‌ها بیندازیم که در طول سلطنت طولانی امپراتوران بابُریان وجود داشت (Dasgupta, 2001)

برای شکوفایی هر نیروی دریایی و توسعه تدریجی آن، شرایط زیر باید برآورده شود: وجود یک دریا یا رودخانه بزرگ به‌عنوان مرز آبی، بندر یا بندر مناسب، مردم دریانورد، و تأمین ثابت مواد کشتی‌سازی و تخصص تعمیر کشتی. چهار منطقه هند از زمان‌های اولیه تا به امروز این معیارها را برآورده می‌کردند؛ یعنی دلتای سند، دره برهماپوترا، دلتای گنگ، و سواحل شرقی و غربی هند. بابُریان از برخی مناطق برای فعالیت‌های دریایی خود استفاده کردند (Majumdar, 1932)

اصطلاح «فعالیت‌های دریایی» در اینجا به معنای امروزی این واژه دلالت نمی‌کند. پیش از اکبر، بابر شاه تنها پادشاه امپراتوری بابری بود که گفته می‌شود به نیروی دریایی علاقه‌مند بود. پس از تثبیت قدرت بابُریان، اکبر نیروی دریایی امپراتوری بابُری را سازماندهی کرده بود. این دفتر «میر بحری» نام داشت که می‌توان آن را به‌عنوان ستاد فرماندهی نیروی دریایی یا دریاسالاری تعبیر کرد. اگرچه به‌گفته ابوالفضل، این دفتر در اصل یک اداره دریایی نبود، بلکه صرفاً یک ناوگان قایق بود.

وظایف ستاد نیروی دریایی امپراتوری بابُریان به چهار بخش تقسیم شد:

1. **دپارتمان مواد :**مسئول ساخت کشتی‌ها و قایق‌ها و نگهداری کارآمد آن‌ها بود.
2. **دپارتمان پرسنلی :**مسئول استخدام و آموزش ملوانان و سایر پرسنل برای نگهداری کشتی‌های تحت خدمت امپراتوری بابُریان بود.
3. **اداره آبراه‌های داخلی :**به تمام کارهای مربوط به آبراه‌های داخلی و سیستم نظارت قوی برای حفاظت و عملکرد ترافیک رودخانه اختصاص داشت.
4. **اداره گمرک :**مسئول اخذ و جمع‌آوری مالیات و ارزیابی عواید گمرکی بود.

از آیین اکبری و دیگر آثار معاصر آن دوران مشخص است که دریانوردان و کارکنان نیروی دریایی به‌عنوان ناخدا-کاپیتان کشتی، معلم (هدایتگر مسیر)، تندیل (ریس لنگردار کشتی)، بندری (نگهبان انبارها)، خرواه (دریابان) و سرهنگ (رئیس محوطه بارانداز بندرگاه کشتی) طبقه‌بندی شدند (Allami, 1872) این جمله به‌خوبی توضیح می‌دهد که ساختار نیروی دریایی بابری چگونه سازمان‌دهی شده بود و چه مسئولیت‌هایی برای افراد مختلف در این حوزه وجود داشت.

اکبر از نیروی دریایی خود برای سرکوب دزدی دریایی یا تحت سلطه درآوردن سران شورشی استفاده کرد. توجه نیروی دریایی امپراتوری بابُریان عمدتاً به‌سمت منطقه بنگال بود که در معرض حملات قرار داشت، اگرچه آن‌ها به‌دلیل استراتژی‌های ناکارآمد خود خسارات زیادی متحمل شدند. نایب‌السلطنه اکبر، راجا منسینگ، از ناوگانی برای شکست کیدرا رایا، ارباب سرپیورا در سال ۱۶۰۴ استفاده کرده بود. فتح گجرات توسط اکبر شاه، بنادر شکوفایی شبه‌جزیره گجرات را برای او به ارمغان آورد و به دستاوردهای تجاری‌اش سرعت بخشید (Mishra, 1984) این توضیحات نشان‌دهنده استراتژی‌های دریایی اکبر در مقابله با تهدیدات و بهره‌برداری از منابع تجاری بنادر گجرات است.

در دوره حکمرانی اورنگ‌زیب، ماساولی پاتنام بندر تجاری خوبی بود و تجارت دریایی رونق داشت. همچنان سورات از جمله مراکز تجاری محسوب می‌شد. اگرچه فعالیت‌های کشتیرانی در این ساحل دشوار بود زیرا ناوگان اورنگ‌زیب در موقعیت خوبی برای سرکوب دزدی دریایی و مقابله با چالش‌های قوی در دریا نبود، بابُریان همچنان فعالانه درگیر زیارت‌های حج و سایر روابط تجاری با دولت‌های اروپایی بودند (Chaudhuri, 1985)

با وجود نیروی دریایی سازمان‌یافته، بابُریان به‌روشنی اهمیت نیروی دریایی را درک نکردند. قدرت آن‌ها اساساً مبتنی بر ارتش‌های زمینی بود و ظاهراً برای دفاع از حکومت وسیع خود که دارای مرزهای دریایی گسترده‌ای نیز بود، به ارتش‌های بزرگ مستقر متکی بودند. اگرچه ناوگان مستقر آن‌ها در داکا دارای قایق‌های بزرگ بود، اما به هیچ وجه یک ناوگان دریایی آزاد نبود. این نشان می‌دهد که بابُریان در این زمینه دوراندیش نبودند، زیرا نتوانستند اهمیت حفاظت از مرزهای آبی را تحلیل کنند. دانشمندان برجسته نیز مشاهده کرده‌اند که بابُریان هیچ تلاشی برای ایجاد نیروی دریایی انجام ندادند که به آن‌ها کمک کند تا از نفوذ تاجران اروپایی جلوگیری کنند (Majumdar & Raychaudhari, 1950 s. 452) این رویکرد در تاریخ‌نگاری امپراتوری بابُریان مورد بحث قرار گرفته است و ناتوانی در ایجاد نیروی دریایی مستقل، به‌ویژه در مواجهه با تهدیدات خارجی، به‌عنوان یکی از عواملی مطرح شده که ممکن است به تضعیف قدرت امپراتوری در زمینه‌های تجاری و نظامی در درازمدت منجر شده باشد.

اگر بابُریان ارزش نیروی دریایی را درک می‌کردند، می‌توانستند پایگاه‌های جزیره‌ای را در اطراف سرزمین‌های خود دورتر از سرزمین اصلی ایجاد کنند که به آن‌ها امکان می‌داد در دریاهای آزاد برای دفاع از کشتی‌های خود فعالیت کنند. این تاکتیک‌ها توسط برخی از قدرت‌های اروپایی و همچنین رئیس ماراتا، چاتراپاتی شیواجی، ماهاراج و به‌دنبال آن

انگره‌ها مورد استفاده قرار گرفت که تسلط ارزشمند و جای پای محکم آن‌ها را در سیاست قدرت توضیح می‌دهد. فقدان آرزو و آینده‌نگری بابُریان در مورد تسلط بر دریاها پس از تثبیت حکومت خود در خشکی، منجر به غفلت از قدرت دریایی و سیاست شد. این رویکرد قاره‌ای بابُریان راه را برای ورود قدرت‌های اروپایی به هند هموار کرد که سرنوشت آن را تغییر داد. (Chaudhuri, 1985) این تحلیل به‌خوبی نشان می‌دهد که چطور عدم توجه به نیروی دریایی و محافظت از مرزهای آبی می‌تواند تاثیرات بلندمدتی بر سیاست‌های جهانی و نفوذ یک امپراتوری داشته باشد. در حالی که امپراتوری‌های اروپایی و دیگر قدرت‌های منطقه‌ای از اهمیت کنترل دریاها آگاه بودند، بابُریان نتوانستند این بخش از قدرت را به‌طور مؤثر به کار بگیرند، که در نهایت به تسلط قدرت‌های خارجی و تغییرات عمده در تاریخ هند انجامید.

پس از تثبیت قدرت امپراتوری بابُریان، به نظر می‌رسد اکبر با تأسیس دفتری به نام «میر بحری» که می‌توان آن را دریاسالاری یا ستاد نیروی دریایی تعبیر کرد، نیروی دریایی شاهنشاهی را سازماندهی کرد. این سازمان در اصل شبیه به آن چیزی بود که در زمان سلطنت چاندراگوپتا مائوریا وجود داشت. در واقع، کسانی که سازماندهی ستاد نیروی دریایی فعلی در هند را می‌شناسند، حتی می‌توانند شباهت‌های قابل توجهی را ترسیم کنند. وظایف ستاد نیروی دریایی اکبر به چهار بخش «ماده»، «کارگران»، «آب‌های داخلی» و «گمرک» تقسیم شد.

بخش «ماده» ساخت کشتی‌ها و قایق‌ها و نگهداری کارآمد آن‌ها را بر عهده داشت. کشتی‌ها و کشتی‌های رودخانه‌ای در تناژ های مختلف به تناسب نقش آن‌ها مطابق با الزامات خدمات ساخته شدند. «آن‌هایی که برای حمل و نقل فیل‌ها ساخته می‌شدند» و آن‌هایی که به‌گونه‌ای ساخته می‌شدند که در محاصره به کار می‌رفتند، در حالی که برخی دیگر برای حمل و نقل کالا بودند. همچنین کشتی‌هایی وجود داشتند که برای سکونتگاه‌های مناسب خدمت می‌کردند. پادشاه همچنین قایق‌های تفریحی با آپارتمان‌های مناسب و سایر قایق‌هایی داشت که بر روی آن‌ها بازارهای شناور و باغ‌های گل وجود داشت. (Mookerji, 2015) این سازمان‌دهی دقیق و همه‌جانبه از نیروی دریایی به‌ویژه در زمینه ساخت و نگهداری کشتی‌ها و قایق‌ها، نشان‌دهنده اهمیت آن در امپراتوری بابُریان بوده و گامی مهم در راستای تقویت تسلط شاهنشاهی بر آب‌های داخلی و تجارت دریایی محسوب می‌شد.

بخش «کارگران» مسئول جذب و آموزش خلبانان، ملوانان و سایر کارگران فنی برای نگهداری کشتی‌ها و شناورهای در خدمت بود. از «آیین اکبری»، ابوالفضل و سایر آثار معاصر مشخص می‌شود که کارگران این دسته بودند: «ناخدا» - کاپیتان کشتی، «معلم» - دریانورد، «تندیل» - رئیس لنگردار، «سرهنگ» - ارباب حیاط، «بندری» - انبارداران، «پنجاری» - نظارهگر با دوربین، «کرانی» - نویسنده کشتی، «سوکانگیر» - سکاندار و «خرواه» - دریانورد معمولی.

بخش سوم صرفاً به کار مرتبط با آبراه‌های داخلی اختصاص داشت. یک سیستم نظارت بر رودخانه وجود داشت و تمام آبراه‌ها تحت مراقبت بودند. قوانین متعددی برای استفاده صحیح از رودخانه‌های قابل کشتیرانی وجود داشت. بخش گمرک مسئولیت ارزیابی، اخذ و جمع‌آوری مالیات و عواید گمرکی را بر عهده داشت. کنترل مالیات، از این طریق سدی در برابر فرار مالیاتی و فرصت‌طلبی دزدان دریایی ایجاد می‌کرد. در پایان، در کنار نیروی دریایی، بابُریان به‌منظور امنیت مرزهای آبی خود و عدم ایجاد موانع به‌وجود آمده در سفر دریایی، از سفرهای حج و سفرهای تجاری به‌عنوان راهی برای به‌دست آوردن تجربه دریایی استفاده کردند. این تدابیر نه تنها به تقویت ناوگان دریایی بلکه به حفظ امنیت و رونق تجارت دریایی امپراتوری بابُریان کمک کرد (Chandra, 2018)

توجه نیروی دریایی امپراتوری بابُری عمدتاً به سمت منطقه بنگال بود که در معرض حملات موگزها، آراکانی‌ها و پرتغالی‌ها قرار داشت. برای دفع چنین حملاتی، ناوگان حکومت از داکا به عنوان پایگاه خود عمل می‌کرد. این عملیات

بابُریان از نظر مالی و شکست‌های سنگینی که به ویژه از پرتغالی‌ها متحمل شدند، کار پرهزینه‌ای بود. رادا کومود موکرجی می‌گوید:"«ما به یک تأسیسات دریایی اشاره کرده‌ایم که در زمان تأسیس آن توسط اکبر، از ۳۰۰۰ کشتی یا قایق تشکیل شده بود، اما پس از آن به ۷۸۶ رزمناو یا قایق مسلح، علاوه بر تعداد شناورهای مورد نیاز، کاهش یافت. زمینداران در ازای زمین‌هایی که به عنوان جاگیر در اختیار داشتند، تجهیز شدند.» این تغییرات نشان می‌دهد که با وجود تلاش‌های گسترده برای ساخت نیروی دریایی و پایگاه‌های دریایی، مشکلات مالی و شکست‌ها تأثیرات زیادی بر توانایی‌های دریایی بابُریان گذاشت. همچنین، کاهش تعداد کشتی‌های مسلح به معنای کاهش قدرت دریایی و آسیب‌پذیری در برابر حملات دشمنان بود (Mookerji, 2015, s. 150)

در دوران حکومت اکبر، نیروی دریایی امپراتوری بابُری به طور عمده برای سرکوب دزدی دریایی و همچنین تحت سلطه درآوردن سرداران یاغی به کار گرفته می‌شد. نایب‌السلطنه او، راجا من سینگ، از ناوگان برای شکست کیدارا رایا، ارباب سریپورا، استفاده کرد. این ناوگان شامل ۱۰۰ کشتی بود که تحت نظر ماندا رایا قرار داشت، اما در نبرد با کیدارا رایا شکست خورد. سفر دریایی دوم در سال ۱۶۰۴ میلادی آغاز شد و در نهایت کیدارا رایا شکست خورد.

فتح گجرات توسط اکبر و نبردهای زمینی پس از آن، بنادر شکوفای شبه‌جزیره گجرات را برای او به ارمغان آورد و به او دستاوردهای تجاری گسترده‌ای داد. به گفته‌ی تاریخ‌نگاران مانند؛ R. C. Majumdar ، H. C. Raychaudhuri و K. Datta ، علاوه بر اینکه این منابع در اختیار حکومت قرار گرفت، دسترسی آزادانه به دریا برای امپراتوری بابُری تضمین شد و امپراتوری با پرتغالی‌ها در تماس قرار گرفت. این تعاملات به طور غیرمستقیم بر تاریخ هند تأثیر گذاشت. اما، امپراتوری بابُری هیچ تلاشی برای ایجاد نیروی دریایی سازمان‌یافته و قدرتمند نکرد و عدم دوراندیشی در این زمینه، در نهایت به نفوذ تاجران اروپایی کمک کرد و راه را برای تسلط آن‌ها بر تجارت دریایی هند هموار ساخت (Majumdar & Raychaudhari, 1950)

حملات پیوسته موگزها و پرتغالی‌ها به ناوگان دریایی بابُری مستقر در داکا باعث فرسودگی آن و کاهش کارآمدی تعمیرات و نگهداری شد. یکی از این درگیری‌ها، درگیری دریایی علیه آسامی‌ها در سال ۱۶۶۲ میلادی بود که خسارات سنگینی به ناوگان بابُری وارد کرد. رادا کومود موکرجی جزئیات مفصلی از این نبرد ارائه می‌دهد، اما در اینجا ذکر آن ضروری نیست. تنها نکته‌ای که باید ذکر شود این است که این حملات تأثیر قابل توجهی بر وضعیت ناوگان داکا داشت. با این حال، زمانی که شیستا خان به عنوان نایب‌السلطنه بنگال منصوب شد، طی دو سال تغییرات قابل توجهی در وضعیت نیروی دریایی بابُری رخ داد. ناوگان دریایی بازسازی شد و با تقریباً ۳۰۰ کشتی مجهز گردید. علاوه بر این، امکانات جدیدی در نقاط استراتژیک مانند سامگرامگارا، که در محل تلاقی رودخانه‌های برهماپوترا و گنگ قرار دارد، و داپا تأسیس شد. جزیره ساندویپا نیز به عنوان پایگاه پیشرفته برای عملیات‌های دریایی مورد استفاده قرار گرفت (Mookerji, 2015,) نیروی دریایی بازسازی شده، پس از تجهیز مجدد، در هماهنگی با ارتش امپراتوری بابُری توانست حملات موفقی به سواحل آراکان انجام دهد، که نمونه‌ای از احیای مجدد قدرت دریایی امپراتوری بود. در نهایت، بررسی تاریخ نیروی دریایی امپراتوری بابُری نشان‌دهنده ساختارهای دریایی مهمی در آن دوران است، اما فقدان تفکر استراتژیک در استفاده بهینه از این نیروی دریایی، یکی از عوامل اصلی شکست این امپراتوری در برابر قدرت‌های دریایی جدید بود. با وجود تلاش‌ها برای تقویت نیروی دریایی، به‌ویژه در دوران شیستا خان، امپراتوری بابُری نتوانست به یک نیروی دریایی قوی و مستقل دست یابد که قادر به حفاظت از سواحل و جلوگیری از تسلط قدرت‌های اروپایی بر دریاها باشد. در نهایت، عدم توانایی در تحلیل اهمیت تسلط بر دریاها و استفاده از استراتژی‌های مؤثر در این زمینه، باعث شد که نیروی دریایی بابُری نتواند در برابر قدرت‌های دریایی جدید مانند پرتغالی‌ها، هلندی‌ها و بریتانیایی‌ها ایستادگی کند. این مسئله همچنین

تسلط این قدرت‌ها بر تجارت دریایی و به‌دنبال آن نفوذ آنها در هند را تسهیل کرد، که تأثیر عمیقی بر سرنوشت این سرزمین داشت.

نتیجه گیری

حاصل‌کلام این است که اقتصاد به‌عنوان محور اصلی جامعه و بنیاد مدنیت شناخته می‌شود. داد و ستد، به‌عنوان یکی از ارکان اساسی پیشرفت اقتصادی یک دولت، از آغاز تکثیر انسان‌ها بر روی زمین تا امروز همواره عامل اصلی توسعه بوده است. پیشرفت، گسترش و شکوفایی هر دولت در ارتباط مستقیم با توانایی‌های اقتصادی و اداره مالیه آن قرار دارد. در تاریخ مشاهده می‌کنیم که ضعف اقتصادی همواره عاملی برای سقوط و انحطاط حکومت‌ها بوده است، و امپراتوری بابُری نیز از این قاعده مستثنی نبوده است. با وجود سیستم اداری عالی، سازمان‌دهی اقتصادی منظم، و راه‌های تجاری وسیع در امپراتوری بابُری، این حکومت همچنان به‌دلیل ضعف در حوزه‌های اقتصادی و دریانوردی نتوانست از سقوط و فروپاشی جلوگیری کند. همان‌طور که در تاریخ مشاهده می‌شود، هر دولتی در معرض عروج و سقوط قرار دارد و ضعف اقتصادی در بیشتر مواقع عامل اصلی این انحطاط است. با بررسی تجارت در دوره امپراتوری بابُریان، مشخص می‌شود که تجارت در این دوران پیشرفت‌های قابل توجهی داشت، به‌ویژه در زمان بابرشاه، اکبرشاه و اورنگ‌زیب که سیستم تجاری هند با کشورهای اروپایی به‌شکلی سازمان‌یافته و منظم رشد کرد. در این دوره، هند توانست در عرصه‌های تجاری و اقتصادی با قدرت‌های اروپایی رقابت کند، اما نتوانست به‌دلیل برخی ناکارآمدی‌ها و چالش‌های داخلی، از قدرت‌های اروپایی پیشی بگیرد.

تجارت داخلی در امپراتوری بابُریان شامل محصولات کشاورزی و صنایع نساجی بود که به راحتی در سراسر قلمرو جابجا می‌شدند. در سطح محلی و منطقه‌ای، عمده معاملات تجاری به غلات، پارچه‌های درشت، نمک، تجهیزات روزمره و کالاهای مشابه محدود می‌شد. بازارهای کوچک شهری نیز به‌عنوان بخش مهمی از اقتصاد داخلی عمل می‌کردند. در تجارت داخلی، جریان کالاها عمدتاً از روستاها به شهرها بود و مناطق مختلف هند پیوندهای تجاری گسترده‌ای با یکدیگر ایجاد کرده بودند. کالاها از طریق شبکه‌ای از مسیرهای زمینی و رودخانه‌ای به نقاط مختلف منتقل می‌شدند.

تجارت خارجی هند نیز علاوه بر ارتباط با کشورهای همسایه، با کشورهای اروپایی برقرار بود. در بخش‌هایی از قلمرو امپراتوری بابُریان که امنیت برقرار بود، تجارت خارجی رونق داشت. تجارت از طریق خشکی عمدتاً به دو مسیر کاروانی محدود می‌شد که یکی به سمت غرب، به‌ویژه به کابل و قندهار، می‌رفت و دیگری با تبت و دیگر مناطق کوهستانی ارتباط داشت. از سوی دیگر، بندر گجرات در هند، که به دریای سرخ، خلیج فارس و شرق آفریقا وصل بود، نقش اساسی در تجارت دریایی ایفا می‌کرد. این مسیرهای دریایی باعث رونق تجارت می‌شدند، اما مسیرهای دریایی به سوماترا، مالاکا و نقاط شرقی در مقیاس محدودتری فعال بودند.

در سده شانزدهم، پرتغالی‌ها توانستند بر تمامی راه‌های دریایی هند و سایر نقاط جهان نظارت کنند، اما پس از گذشت یک سده، با تأسیس کمپانی هند شرقی انگلیس، نفوذ پرتغالی‌ها کاهش یافت و به تدریج نفوذ کمپانی انگلیس در شبه‌قاره گسترش یافت. اما با شورش هندیان در سال ۱۸۵۸، کمپانی هند شرقی امتیازات خود را از دست داد و در نهایت منحل شد. هلندی‌ها برای مدتی در عرصه تجارت خارجی هند فعال بودند، اما آنها نیز به تدریج از صحنه خارج شدند و توجه خود را به شرق دور معطوف کردند. فرانسوی‌ها هم در قرن هفدهم به هند وارد شدند، اما در رقابت با انگلیسی‌ها در قرن بعد، به تدریج عرصه را به انگلیسی‌ها واگذار کردند. داد و ستد هند با اروپا بیشتر بر اساس صادرات ابریشم، انواع پارچه‌ها و ادویه‌ها و ورود طلا و نقره بود. اروپایی‌ها خرید کمی از هند داشتند که عمدتاً به صنایع فلزی و اشیای

تجملی محدود می‌شد. به دلیل حجم بالای مبادلات تجاری، اروپایی‌ها قادر به پرداخت پول نقد نبودند و به همین دلیل از چین و ژاپن طلا و نقره به هند وارد می‌کردند. مراکز عمده تجاری هند در دوره امپراتوری بابُریان شامل بهروچ، احمدآباد در گجرات، برهانپور، آگره و دهلی و سپس در شرق بیهار، اوریسه و بنگال بود.

با وجود نیروی دریایی سازمان‌یافته، بابُریان اهمیت واقعی نیروی دریایی را به وضوح درک نکردند. قدرت آنها اساساً بر پایه ارتش‌های زمینی بود و ظاهراً برای دفاع از حکومت وسیع خود به ارتش‌های بزرگ مستقر متکی بودند. نیروی دریایی امپراتوری بابُریان مستقر در داکا، به هیچ وجه یک ناوگان دریایی گسترده نبود، بلکه صرفاً ناوگانی از قایق‌های بزرگ به شمار می‌رفت. اگر بابُریان ارزش نیروی دریایی را درک می‌کردند، می‌توانستند پایگاه‌های جزیره‌ای در اطراف هند، دور از سرزمین اصلی، ایجاد کنند و در دریاهای آزاد برای دفاع از کشتیرانی خود فعالیت کنند. فقدان دوراندیشی و چشم‌انداز استراتژیک امپراتوری بابُریان در مورد تسلط بر دریا، پس از تثبیت حکومت خود در خشکی، منجر به غفلت از قدرت دریایی شد. این رویکرد قاره‌ای راه را برای ورود قدرت‌های اروپایی هموار کرد که تأثیر مستقیمی بر سرنوشت هند داشت.

References

Ahmad, K. H. (2014). *Artisans, Sufis, Shrines: Colonial architecture in nineteenth-century Punjab*. Bloomsbury Publishing.

Allami, A. F. (1872). *The Ain-I-Akbari.* (C. 2). The Baptist Mission Press.

Bayly, C. A. (1986). *Indian Society and the Making of the British Empire*. Cambridge University Press.

Bernier, F. (1916). *Travels in the Mughal Empire A.D. 1656-1668*. Oxford University Press.

Chandra, S. (2005). *The Delhi Sultanate: 1206-1526*. Orient Longman.

Chandra, S. (2018). *History of medieval India*. Orient Black Swan.

Chandra, S. (2020). *Medieval India: From Sultanate to the Mughals Part Two.* (6th ed.). Har-Anand Publications.

Chaudhuri, K. N. (1985a). *The Economic History of Medieval India*. Oxford University Press.

Chaudhuri, K. N. (1985b). *Trade and civilization in the Indian Ocean: An economic history from the rise of Islam to 1750*. Cambridge University Press.

Chaudhuri, K. N. (1994). *Money and the market in India*. Oxford University Press.

Dasgupta, A. (2001). *Indian merchants and the trade of the Indian Ocean*. Oxford University Press.

Diffie, W. B. (1977). *Foundations of the Portuguese Empire 1415-1580.* University of Minnesota Press.

Jackson, P. (2003). *The Delhi Sultanate: A political and military history.* Bloomsbury.

Majumdar, R. C. (1932). The Mughal Empire: A study in economic history. *Journal of Indian History*.

Majumdar, R. C. & Raychaudhari, H. C. (1950). *An advanced history of India*. Kalikinkar Macmillan & Co.

Mishra, B. B. (1984). The economy of the Mughal Empire: A review of recent research. *Modern Asian Studies*, *18* (1), 1-30.

Mookerji, R. K. (2015). *A history of Indian shipping*. Creative Media Partners. LLC.

Sharma, S. D. (1988). *The Economic History of Medieval India. 1200-1700*. New Delhi: Vikas Publishing House.

Srivastava, A. L. (1959). *The Mughal Empire*. Educational Publisher.

Thapar, R. (2004). *A History of India*. Penguin Books.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11 (6) 2024

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:12.11.2024
Kabul tarihi |Accepted:23.12.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Ayşe Betül Gökarslan

https://orcid.org/0000-0002-6983-2660
Assist. Prof. Dr., Süleyman Demirel University, Faculty of Architecture, Department of Architecture, Isparta, Türkiye, aysegokarslan@sdu.edu.tr

Atıf Künyesi | Citation Info

Gökarslan, A. B. (2024). An Example of Conservation and Documentation of Traditional Houses: Isparta Nurten Terlikçi House. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, *11* (6), 4190-4223.

An Example of Conservation and Documentation of Traditional Houses: Isparta Nurten Terlikçi House

Abstract

Isparta, located in the Western Mediterranean Region, possesses a rich cultural heritage similar to that of many other Anatolian cities. Some of these are traditional houses. In order to preserve these traditional houses, the Ministry of Culture grants funds for the restoration of a large number of buildings to be used in both project and implementation phases. Following agreements between the building owners and the Isparta Culture Directorate, an appropriation request is submitted to the ministry, and, upon obtaining the necessary approvals, the projects are assigned to restoration experts. Only a small number of traditional houses in Isparta, which are rapidly disappearing, can be given restoration funds. That is why the funds allocated for this work are so precious. The restoration project for the Nurten Terlikçi House, one of Isparta's traditional houses, was awarded to SURAY Architecture Engineering Construction Restoration Industry and Trade Ltd., located within the Süleyman Demirel University Lakes Region Technopolis (Teknokent), following agreements between the building owners and the Isparta Provincial Directorate of Culture and Tourism in 2014. The author and their team prepared the building's survey, restitution, and restoration projects, as well as the analysis reports, which received approval from the Antalya Cultural

CC BY NC
Creative Commons Licence

Heritage Conservation Board. Conservation issues were identified and then it was decided to maintain the existing function in order to resolve these issues. With the aim of transferring the original function and building elements to future generations, it is aimed to protect the cultural heritage and contribute to the city and the literature.

Keywords: *Conservation Project, Restoration, Civil Architecture, Cultural Heritage, 3D Laser Scanner*

Geleneksel Evlerin Korunması ve Belgelenmesine Bir Örnek: Isparta Nurten Terlikçi Evi

Öz

Batı Akdeniz Bölgesi'nde yer alan Isparta, diğer birçok Anadolu kentinde olduğu gibi zengin bir kültürel mirasa sahiptir. Bunlardan bazıları geleneksel evlerdir. Bu geleneksel evlerin korunması amacıyla Kültür Bakanlığı, hem proje hem de uygulama aşamalarında kullanılmak üzere çok sayıda binanın restorasyonu için fon sağlamaktadır. Yapı sahipleri ile Isparta Kültür Müdürlüğü arasında yapılan anlaşmaların ardından bakanlığa ödenek talebinde bulunulmakta ve gerekli onaylar alındıktan sonra projeler restorasyon uzmanlarına verilmektedir. Isparta'da hızla yok olmakta olan geleneksel evlerin çok az bir kısmına restorasyon ödeneği verilebilmektedir. Bu nedenle bu iş için ayrılan fonlar çok kıymetlidir. Isparta'nın geleneksel evlerinden biri olan Nurten Terlikçi Evi'nin restorasyon projesi, 2014 yılında yapı sahipleri ile Isparta İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü arasında yapılan anlaşmalar sonucunda Süleyman Demirel Üniversitesi Göller Bölgesi Teknokenti (Teknokent) bünyesinde yer alan SURAY Mimarlık Mühendislik İnşaat Restorasyon Sanayi ve Ticaret Ltd. The author and their team prepared the building's survey, restitution, and restoration projects, as well as the analysis reports, which received approval from the Antalya Cultural Heritage Conservation Board. Conservation issues were identified and then it was decided to maintain the existing function in order to resolve these issues. With the aim of transferring the original function and building elements to future generations, it is aimed to protect the cultural heritage and contribute to the city and the literature.

Keywords: *Conservation Project, Restoration, Civil Architecture, Cultural Heritage, 3D Laser Scanner*

Introduction

With the financial contributions provided by the Ministry of Culture for the protection of cultural assets, there has been an increase in restoration projects and implementations. The Ministry of Culture offers financial and technical support to property owners lacking the economic means to undertake repairs on these buildings. However, each year, these grants are awarded to a decreasing number of restoration applications—or, in some cases, none at all. The high costs

associated with restoration practices, insufficient budgets, low public demand on this issue, and a lack of conservation awareness have collectively resulted in the destruction of buildings outpacing conservation efforts. It is very valuable to restore the few surviving examples of these rapidly disappearing civil architecture products. To prevent further losses and preserve these houses for the present day, the Isparta Provincial Directorate of Culture and Tourism reached agreements with building owners and commissioned restoration projects to architects in the region. An agreement was made between the Isparta Provincial Directorate of Culture and Tourism and the SURAY Architecture Engineering Construction Restoration Industry and Trade Ltd Company in the Süleyman Demirel University Lakes Region Technopolis (Teknokent), where the author is located, to prepare the survey restoration projects of the Nurten Terlikçi house. The project was prepared by the author and their team, who carried out the work through Technopolis (Teknokent). Within the scope of this study, the building survey - restoration project of the Nurten Terlikçi House located on Block 446, Parcel 4 on Street 1414 was completed. In the first phase of the study, the building was accurately and precisely documented and the material deterioration over time and its causes were identified. Thus, survey drawings and an analysis report were prepared for the documentation and analysis of the building. 3D Laser Scanner FARO Device was used for documentation. A laser meter was also used to measure the points that the scanner could not scan. With the restoration projects prepared, measures that can be effective in removing the building from harmful period addenda and protecting it against new deterioration in the coming years have been proposed. The measures also include removing certain later addenda that do not align with the building's architectural and aesthetic character, and modifying them to better suit the building's original character and interior spaces. As a result, the main objective was to preserve the original architectural character of this building and extend its lifespan.

1. General Information About Nurten Terlikçi House

Nurten Terlikçi House is building no. 27 on the street no. 1414, Çelebiler Neighborhood, Isparta Province. The building is located on plot no. 29L-IIa, block no. 446, parcel no. 4. The inventory number of the building is 15-70. The building was registered with the decision of the Antalya Cultural and Natural Heritage Conservation Board dated 08.03.2007 and numbered 1464. Previously owned by Fuat Özkurt, Nurten Terlikçi's brother, today it belongs to Nurten Terlikçi and her brothers. The construction date and architect of the house are unknown. However, it is known that the oldest surviving example of traditional Isparta houses belongs to the 19th century.

Due to its location and architectural character, the Nurten Terlikçi House may have been built in the late 19th or early 20th century. However, in Dr. Doğan Demirci's book Isparta Houses, it is stated that the building was built in the 2nd quarter of the 20th century (Demirci, 2011, p. 355).

In terms of style, Nurten Terlikçi house has a different façade character among the houses of the period it was built. While the plan typology resembles that of traditional Isparta houses, the façade character and the materials used—such as brick, jambs, and dentils—enhance the likelihood that the building might be of Greek house. The jambs constructed with brickwork are finished with plaster. According to information obtained from Nurten Terlikçi and Serdar Terlikçi, the building was bought by Nurten Terlikçi's father from the Greeks who left with the population exchange (Nurten Terlikçi and Serdar Terlikçi oral source). The building has been subjected to various interventions over time, an eave was added to the facade, the staircase was relocated, and additional spaces were built. These interventions caused structural deterioration in certain parts of the building. The building experienced its most significant repairs and interventions in the early 1960s, carried out by Nurten Terlikçi's father. Some of the interventions made at this date are not compatible with the original materials and elements of the building. Until 2008, the building was used as a residence, after which it remained empty and today it is uninhabitable.

The building consists of three parts: the original main mass, a period outbuilding annex and the courtyard. The building used as a houses is two-storeyed and covered with a gable roof. The section built as an addition is arranged as a single storey. Later, this section was turned into a terrace and a toilet was added. The building is adjacent to the east and west facades. The building was constructed in masonry system in rubble stone wall technique. The outer walls are up to 80 cm. It is seen that brick material was also used intensively with plaster spills. In particular, the jambs, moldings, eaves and door-window gaps that form the character of the facade of the building were formed with brick material. The facade character and the materials used in the building suggest that it may have been constructed as early as the late 19th century.

2. Building Survey Works

Building survey is the most accurate documentation work without damaging the structure. In this study, traditional and contemporary measurement techniques were used together. Using the 3D Laser Scanner FARO device, scans were conducted at approximately 20 points within and outside the building, and these images were aligned with the total station. Multiple points were

measured at each position and 360º panoramic photographs were taken. With the help of the photographs, the point cloud was colored and ortho image was calculated. With these measurements, two and three dimensional documentation of the building was made (Figures 1, 2). The damages and faulty repairs identified based on on-site observations and requiring intervention were analyzed, reported and documented on the analytical survey data. Along with the building survey measurements, the preservation and material condition of the building was evaluated, and material sheets, preservation status and deterioration sheets were prepared to form the basis for restoration decisions. Deterioration and losses in the original building elements; static problems in the walls and floors; inappropriate accretion addenda; material deterioration such as dampness, fragment breaks, pitting, vegetation and moss formations observed on building materials were shown on the plans, sections and facade drawings created with the help of on-site examinations and information obtained as a result of scanning.

2.1. Plan Features

The building is entered from the street numbered 1414 on the north facade. On both the east and west sides of the building, there are adjacent houses. Until recently, these buildings had a similar architectural style to the traditional Isparta houses. However, these buildings have lost their traditional architectural character today. The building consists of the main mass, outbuildings and courtyard sections. The main mass of the building has external dimensions of 6.90 x 10.80 meters, while the courtyard section measures 6.60 x 10.50 meters in an irregular rectangular shape. The outbuilding is located in the courtyard and covers approximately half of the courtyard.

The house has an interior sofa plan, with the hall extending as a long corridor in the north-south direction, and the rooms are located on the west wall of the sofa. The east wall of the sofa is shared with the wall of the neighboring building. The upper floor has the same plan scheme as the ground floor. On the ground floor, there are rooms Z-01, Z-02, Z-03, and Z-04, the Z-05 sofa, the Z-06 outbuilding, the Z-07 kitchen, the Z-08 room, the Z-09 toilet, the extensively damaged and inaccessible Z-10 room, and the courtyard. The south facade of Sofa Z-05 leads to the courtyard. There is no separate entrance to the long, thin courtyard on the south side of the building. From the courtyard, the rooms belonging to the outbuildings are entered directly from the semi-open area formed by two wooden columns. The outbuildings, like the other rooms in the main part of the building, are arranged on the west wall (Figure 3).

The upper floor is accessed by a wooden staircase on the east wall of the Sofa Z-05. The house owners have stated that this staircase is an inappropriate accretion. However, it is certain that it belongs to a specific period. This staircase was later turned into a closed space with a wooden joinery incompatible with the original joinery. The house owners stated that the original staircase is located in the area where rooms Z-02 and M03 are located today. It is known that the staircase is a wooden, double-armed staircase, but there is no data on its style (Figure 4).

On the upper floor, there are rooms M-01, M-02, M-03, M-04, sofa M-05, kitchen M-06, terrace M-07 located above the outbuilding and two small wet areas on this terrace. Rooms M-01 and M-06 were created later on the north and south sides of the upper floor hall. The terrace of M-07 is the "roof" of the Isparta house seen in many traditional Isparta house plan typologies. However, although the "roof over the outbuilding" and the "toilet space on this roof" are frequently seen in traditional Isparta houses, it was determined that the outbuilding part of this building was built later and was a period addition. Especially on the upper floor of the outbuilding, intervention with reinforced concrete material is observed. Although the building has no basement, it has a base with a height of approximately 1.00 m. It is also known that a hatch in the staircase and the floor of room Z01 leads to the basement. This section will be uncovered by excavations during the restoration.

3.2. Ornamentation

The decoration in the building is notably simple. On the exterior, only the dentils at the corner of the front facade, the string courses between floors, and the jambs are of ornamental significance. Some of the interior cabinets and the ceiling of room M-04 have wood and plaster decoration. Some rooms have plaster çırappa (niches for lamps). The gusulhane, cupboards, niches and hearths in rooms Z-01, M-02 and M-04 have wooden joinery that is continuous along the wall (Figure 5).

3.3. Facade Features

Since there are neighbouring buildings on the east and west sides of the house, there are two facades that can be seen from the outside. The north facade is the entrance facade and faces the street numbered 1414. Due to the increasing slope of the street from east to west, the eastern part of the facade is 5.80 m. and the western part is 5.50 m. There are five windows and an entrance door on the facade. The double-leaf wooden entrance door measures approximately 2.70 x 1.95 m. The ground floor windows have flat arches and double sashes. These two windows belonging to

room Z-01 have iron bars on the outside. The upper floor windows are rectangular. While the window of room M-01 is double casement, the windows of room M-02 are guillotine. These windows are emphasized with 20 cm wide brick jambs. In addition, the brick teeth (molding) on the east and west corners of this facade distinguish the facade style of the building from other traditional Isparta houses and add mobility to the facade.

Between the inappropriate accretion eaves and the floor, which was added later on the entrance door, there are brick moldings about 15 cm wide on the eaves and at the water basement level. The facade suffers from plaster flaking, mossing and corrosion due to the installation of various tools. The facade has significant plaster spills and losses on the jambs. Rising damp and moisture transmission from the ground are noticeable up to a height of 150-200 cm. Decay is observed in some of the wooden frames on the façade. Particularly on the entrance door, physical deformation and decay have occurred due to ground moisture (Figure 6). The south (rear) facade of the building facing the courtyard has lost its original appearance. On this facade, which reaches 5.80 m in height, inappropriate accretion walls were constructed to disrupt the original plan organization. The wall of the inappropriate accretion section is covered with metal sheets. It is known that this section was originally covered with wood. On this facade; there is a door and window belonging to the Z-05 sofa on the ground floor and a three-pane guillotine window belonging to the Z-04 room. On the upper floor there are two rectangular guillotine windows belonging to room M-05, a guillotine window belonging to kitchen M-06 and a door leading to the terrace. The rear facade wall connecting the ground floor with the courtyard was completely reconstructed. Wooden joinery incompatible with the original joinery was added. An outbuilding was added to the south facade at a later date. Room Z-04 coincided with this section, partially blocking the guillotine window in this room facing the courtyard. Even if the outbuilding is compatible in terms of material and facade character, the fact that it covers the window suggests that this section is inappropriate accretion.

3.4. Structure and Material

The exterior walls of the house were built with rubble stone up to the foundation level and the body walls were built with smooth masonry stone, rubble stone and brick in masonry wall technique. The material of these building walls was exposed by plaster spills on the facade (Figure 7). The building's interior walls are plastered with lath-and-plaster, featuring timber framing filled with either adobe or brick. Exterior wall thickness varies between 60 and 80 cm on the exterior

walls and between 15 and 18 cm on the interior walls. Usually the interior walls are 15 cm. In the brick parts of the walls of the building, wooden beams were laid for the window door gaps. The house is plastered inside and outside. However, there are spills on the plaster in places. The exterior of the house was painted blue in a later period, while the interior was painted light green. All doors, windows and cabinet joinery of the building are made of wood. Wood was also used in the original ceiling and floor coverings. Some ceilings are clad in plywood. Plaster and metal materials were used for the ceilings of some rooms and for the "çırappa" (niches for lamps) in some rooms. The front facade ground floor windows have iron railings with craftsmanship. It is seen that cement and screed materials were used during the repairs and additions to the house. On the east wall of the courtyard, a briquette wall was added over the original rubble stone wall (Figure 8).

The roof has the original form of a gable roof. Although the roof, which was built with a wooden structure, has undergone partial repair, it is covered with Turkish style tiles, which is the original covering material. For this reason, the roof covering is quite worn out. There is one original brick chimney in the roof cover. However, it is known that there are original chimneys in the courtyard where the outbuildings are located (Figure 9). The slope of the roof varies at different levels. The eaves protrude an average of 45 cm. Rainwater downpipes are located on the roof to transfer rainwater. All of the pipes go down to the first floor level. Structurally, they are all in poor condition.

3.5. Conservation Problems and Deterioration

As a result of the building survey and on-site inspection, it was determined that the Nurten Terlikçi House faces significant conservation problems. These conservation problems can be grouped under the headings of structural intervention errors, material deterioration, facade deterioration, deterioration in decoration elements, deterioration in the roof system, and deterioration of installation systems.

3.5.1. Structural Intervention Errors

There is no information on the restoration of the Nurten Terlikçi house. However, when the building is examined, it is seen that it has been subjected to many faulty interventions. During these interventions, an outbuilding was added to the building, a concrete terrace was added to this outbuilding, and many original joinery such as stairs and doors and windows were changed within the main mass of the building. On the upper floor, two rooms were created within the sofa (Figures

10, 11, 12). A sink and stove were added to the M-06 kitchen space. These addenda both overloaded this section and disrupted the material and formal integrity of the space (Figure 13).

These interventions have damaged the house visually and physically. Especially the outbuilding section has moved away from the building materials and appearance of a traditional Isparta houses. The use of the outbuilding section outside its traditional spatial and functional characteristics and the interventions made to the spaces belonging to this section have created visual pollution (Figure 14). Briquettes were added to a section of the courtyard wall of the building, thus disrupting the form, statics and visual integrity of the original wall. Many unnecessary materials and equipment were thrown into this part of the courtyard, causing visual pollution in the courtyard.

3.5.2. Material Deteriorations

Many material deteriorations were detected both in the interior and exterior of the building. On the exterior, especially on the north facade and on the interior walls facing this façade, there is a lot of plaster loss, dampness, moss, blackening, and corrosion problems. As a result, rotting of wooden elements has occurred. Decay and collapse can be seen in both window and cabinet joinery as well as floor and ceiling coverings (Figures 15, 16, 17).

Both the front and rear facades of the building show deterioration due to ground water. In addition, since the building started to stay below the road level due to the additions such as sidewalks etc. added during the road works, it started to let in bad weather conditions. Failure to drain the ground water caused vegetation, moss and dampness in the structure. This resulted in cracks and material losses due to water seeping through these cracks. The plaster loss seen on the brick molding at the flood level of the building, especially on the front facade, can be given as an example. In addition, blackening and salinization problems are observed in the stones and bricks on the facades. Some of the wooden beams exposed as a result of the plaster spillage have decayed. Rain gutters and water pipes have been destroyed over time and are no longer functional. It was observed that the tiles on the roof and the bricks belonging to the chimney were also worn out.

3.5.3. Facade Deteriorations

The outbuilding on the south facade of the building is incompatible with the original architecture of the building. On the same facade, there are door and window joinery added later. Elements related to electricity, water (stormwater), natural gas installations on both façades and

chimneys, sheet metal plates, etc. added later disrupt the facade both physically and aesthetically. It causes corrosion (Figure 18).

3.5.4. Deterioration of Decoration Items

Destruction and material losses in the jambs and moldings on the facade of the building can be given as examples of exterior decoration deterioration. In addition, the entrance door, windows, some cabinets, ceilings and floor coverings in the building are rotten in places. Some of the door and window frames are incompatible with the original wooden joinery of the building and it is thought that they were fabricated.

3.5.5. Deterioration in Installation Systems

The clean water, waste water and lighting installations of the building were both damaged and destroyed. Rust and corrosion have occurred in the rainwater drainage system in the building, and the pipes and gutters of this system present a bad appearance. In addition, the plumbing added to the sofa section of both floors also damages the structure (Figure 19).

Another important installation problem of the building is lighting. Since there was no electrical installation in its original state, it was necessary to bring electrical installation to the building. However, the introduction of electrical wiring resulted in the installation of a large number of electrical cables and switches in the building, which caused various deterioration in the structure. In addition, these cables and switches passing through wooden joinery pose a fire risk (Figure 20). In addition, it was observed that holes were drilled for stove chimneys in some walls due to the heating problem in the building (Figure 21).

The conservation problems of the building are many and growing. Therefore, these problems need to be addressed quickly and the hammam should be carefully restored under the supervision of an expert. All kinds of space and element additions that were added to the building in the late periods and that cause physical or visual damage to the building should be removed and its original state should be revealed. However, it was found appropriate to preserve the useful period additions such as the staircase, which were added over time, arranged in accordance with the needs of the day, compatible with the architecture of the building. The causes of physical deterioration in the building should be eliminated and the deteriorated parts should be repaired. Measures should be taken to protect the artifact against rain and snow water and ground water.

4. Restitution Works

There is no inscription on the building. No written or visual documents could be found regarding the dates of construction and repair. For this reason, the traces observed in the building, oral sources and typological research method were utilized in the restitution periodization of the building. The most information about the period was obtained from the Terlikçi family, the current owners of the building. The interventions, inappropriate accretions and traces detected in the building were also utilized. While comparing Nurten Terlikçi house with other buildings built in similar periods, studies on Isparta houses in the past periods were utilized.

4.1. Historical Research

The available written and visual records on both monumental and civil architectural heritage in Isparta are notably limited. In this study, there are only some photographs of the "roof" part of the building from the archives of the building owners, but these photographs could not provide much information. A literature review was made on Isparta, but no information on the construction or repair date of the building was found. The Nurten Terlikçi House appears solely in Doğan Demirci's 2011 book, Isparta Houses, published by the Directorate of Culture, as catalog entry number 25. However, there is no clear information about its history in this book either. It is known that the oldest surviving example of traditional Isparta houses belongs to the 19th century. Although some houses have construction or repair inscriptions, there is no inscription on the Nurten Terlikçi house. According to Doğan Demirci, Nurten Terlikçi House was built in the 2nd quarter of the 20th century (Demirci, 2011, p.355). However, its location and architectural character suggest that it may have been built in the late 19th or early 20th century. The most comprehensive information about the building was provided by Nurten Terlikçi and her family, the current owners of the building. According to information obtained from oral sources, the building was repaired by Nurten Terlikçi's father in the 1960s (Nurten Terlikçi and Serdar Terlikçi oral source, 2015). Süleyman Sami Böcüzade (1983) stated that Greeks were found in Temel, Kemer, Çavuş and Emre neighbourhoods. Today, the names of these neighborhoods have been changed to Turan, Çelebiler and Emre Neighborhoods. Nurten Terlikçi House is building no. 27 on the street no. 1414, Çelebiler Neighborhood. According to information obtained from Nurten Terlikçi and Serdar Terlikçi, the building was bought by Nurten Terlikçi's father from the Greeks who left with the population exchange (Nurten Terlikçi and Serdar Terlikçi oral source, 2015).

4.2. Comparison of Plan Types

The building consists of three parts; main mass, outbuildings and courtyard. There are some spaces added to the outbuilding section later. The main mass of the building has external dimensions of 6.90 x 10.80 m, while the courtyard section measures 6.60 x 10.50 m in an irregular rectangular shape. The outbuilding is located in the courtyard and covers approximately half of the courtyard. The house has an "interior sofa plan", with the hall extending as a long corridor in the north-south direction, and the rooms are located on the west wall of the sofa. The east wall of the sofa is shared with the wall of the neighboring building. The upper floor has the same plan scheme as the ground floor. Depending on the place of the sofa in the plan plane, it is also included in the "side sofas" plan group (Table 1).

An examination of houses with similar floor plans revealed that the stairs are typically positioned in the central room between the rooms facing the sofa. Some houses have a roofed outbuilding in the courtyard (Figure 24). As in example no. 5, in some houses the outbuilding rooms are arranged in rows towards the courtyard. Besides, the 1st and 2nd houses are believed to have belonged to the Greeks and were built at the beginning of the 20th century. However, the other three houses are also located in the Emre Neighborhood, where Greeks live in large numbers.

4.3. Comparison of Facade Types

In terms of style, Nurten Terlikçi house has a different façade character among the houses of the period it was built. While the plan typology resembles that of traditional Isparta houses, the facade character and the materials used—such as brick, jambs, and dentils—enhance the likelihood that the building might be of "Greek house". The brick material plastered on the teeth (brackets) at the corners of these houses gives the appearance of smooth cut stone. Houses with similar façade features are also found in Eğirdir district (Table 2).

4.4. Structure Features

Traditional houses in Isparta are typically two-story structures, featuring stone walls on the ground floor and a wooden framework with a lath-and-plaster system on the upper floors. The houses built with brick material are in Turan, Gazi Kemal and Çelebiler neighborhoods. It is thought that this house built with brick material is a Greek House. The facade character and the materials used in the Nurten Terlikçi house suggest that it may have been constructed as early as the late 19th century. The building was constructed in masonry system in rubble stone wall technique. The outer walls are up to 80 cm. It is seen that brick material was also used intensively

with plaster spills. In particular, the jambs, moldings, eaves and door-window gaps that form the character of the facade of the building were formed with brick material. In the periodization of the building's restitution, the early 20th century—marking the original construction phase—was identified as the 1st Restitution, while the renovations carried out in the 1960s were classified as the 2nd Restitution. In this direction, restitution drawings of the building belonging to two periods were made.

4.5. Restitution Periods

It is thought that Nurten Terlikçi house, which is a house that differs from the traditional Isparta houses with its façade character and material, is a Greek house. This indicates that the building was likely constructed between the late 19th and early 20th centuries, a period when the Greek population, who departed during the population exchange of the 1920s, was actively engaged in construction activities. When the building was first built, it has architectural features reflecting its period and has a simple style. In this period, the building has a traditional side-hall housing typology. In this period, there is an outbuilding with a roof, but no clear information about its boundaries has been found.

Some of the late addenda (stairs and some cupboard doors) are accepted as period addenda and can be preserved. The period addenda, which have suffered extensive damage and deterioration from the building's initial construction to the present and were reconstructed in the 1960s with similar joinery, are of low quality; therefore, their removal would be more suitable.

Specifically, the alignment of the outbuilding’s mass with the window of room Z-04 on the ground floor, along with the concrete top cover, indicates that it has lost both its aesthetic and structural integrity. Other low-quality addenda include the new rooms created in the upstairs sofa, specifically room M-01 and kitchen M-06. These addenda are constructed with joinery and materials that do not reflect the period. It would therefore be more appropriate to remove them (Figures 22, 23).

5. Restoration Project

The Nurten Terlikçi house has survived to the present day in a structurally sound manner despite the damaging repairs and corrosive external factors. However, the identified conservation issues are substantial enough to lead to serious structural problems. With the restoration project and report prepared, measures that can be effective in removing the building from harmful period addenda and protecting it against new deterioration in the coming years have been proposed. The

measures also include removing certain later addenda (various doors, stairs, lighting and protective installations, etc.) that do not align with the building's architectural and aesthetic character, and modifying them to better suit the building's original character and interior spaces. Today, it is understood that the Nurten Terlikçi house has been subjected to many faulty interventions and has lost its originality. For this reason, the restoration work aims to restore the originality of the building as much as possible in the plan plane, structure and material, facade plane, decoration elements, and installation system.

However, before the restoration works are started in the building, the piles of garbage and rubble in all the spaces and gardens of the building should be removed. Pest plants in the garden should be removed. Exploratory excavations should be carried out in the vicinity for the foundations of the building. Thus it should be provided in the laying of the drainage system (Figure 25, 26).

5.1. Proposed Interventions at the Plan Level

The building belongs to the "inner - side sofa" plan type group. The original plan scheme of the building has changed with the late interventions. However, some of the addenda made in these interventions are qualified. Since the staircase built in this period is of high quality, it is suitable to be preserved. The dividing elements surrounding the staircase should be removed and the staircase should be included in the living room and left open. Stair railings should be treated with appropriate wood protection. The outbuilding part of the building has not survived to the present day. The outbuilding part, which has lost its quality and has structural problems, should be demolished. However, due to the lack of wet areas in the remaining existing plan, a new outbuilding should be built. This part should be built in accordance with the building material of the original architecture (lath-and-plaster) with a roof on it, as in its original form, and this roof should be accessed by a portable staircase from a hatch in the ceiling of the outbuilding. Because, as learned from the building owners, the original roof structure is accessed from the courtyard by a portable wooden staircase. There is no doorway through the upper floor plan or a fixed staircase arranged on the ground floor. The outbuilding should consist of a single space used as kitchen, pantry and panary. After the renovation of the outbuildings, toilet and bathroom spaces are needed. Therefore, the Z-02 space of the building, which has a screed floor, should be converted into a bathroom and should also serve as a toilet. In this way, the toilet-bathroom part should be taken inside the house, as in

today's modern architectural plan typology. On the ground floor, the south wall of room Z-04 was moved forward. However, this deteriorated both the facade quality and structural strength. There are deep cracks in this section. Urgently, the building should be suspended and this wall should be pulled back and should be underneath the wall of the upper floor. The spaces M-01 and M-06, which were created in the upper floor sofa, should be converted back into sofas. Addenda such as inappropriate accretion sinks etc. in these spaces should be removed. In its original form, M-01 is a pavilion located in the sofa with a raised floor. For this reason, this section should be used as a pavilion again by enclosing it with similar railings to the original railings and should be included in the sofa. In this pavilion, couches can be added.

The covered overhang on the rear façade, which enlarges the M-06 kitchen and provides access to the roof, should be retracted according to the original plan layout. The facade should be restored to its original state, both because of the deterioration of the character of the façade and because of the construction of a plan that is incompatible with the original plan layout. In addition, a mobile removable pergola with tempered glass between the partitions should be added to the section that provides access to the outbuilding. In bad weather conditions, this section should provide access to the kitchen (Figures 23, 24).

5.2. Proposed Interventions in the Scope of Structure - Material

There are problems in the structural system of Nurten Terlikçi's house, especially in the rear facade and outbuildings. It has been determined that the outbuilding section added later has a structural problem within itself and this addition does not damage the original mass, but it may damage it over time. This section is in danger of collapse and therefore needs to be removed. The building is also facing material deterioration that requires urgent intervention. The southern walls of the kitchen M-06 and room Z-04, which were added to the building later, should be retracted to prevent structural problems. In addition, the south wall of the ground floor hall should be renewed with its original material and should contribute to the strength of the structure. Especially in the rooms facing the rear facade, patching and filling treatment should be applied to the deep cracks detected and the cracks that should be revealed after scraping. Injection should be applied with Khorasan mortar. The concrete annex on the front facade of the building should also be removed as it causes material loss in the building. Addenda such as fountains, washbasins, etc. that are clearly later and incompatible with traditional architecture should be removed. It is possible to clean accumulations of atmospheric contamination on brick surfaces using the steam method.

"Steam cleaners" from the small household appliances series are suitable for this purpose. Cracks in the jambs should be reinforced with appropriate resin injection and closed with lime mortar in accordance with the original surface color. Both interior and exterior walls of the building need to be urgently cleaned of deterioration such as plaster flaking, dampness, blackening, moss, fungus, mold, corrosion, plastic whitewash, etc. In fact, it is well-known that such deteriorations lead to a loss of material rigidity, resulting in issues such as the eventual collapse of the entire wall. The joint voids and material loss seen in certain parts should be completed and strengthened with building material, khorasan mortar and plaster compatible with the architecture of the building. Reinforcement should be done by injection of lime mortar in the parts where there is too much material loss as a result of scraping. This should only be revealed after scraping. Existing paints on the building should be removed with absorbent gel and scraping processes. Interior walls should be whitewashed with white lime. Synthetic and plastic paints should not be preferred as they prevent the structure from breathing and removing moisture. The plaster to be applied in the wet areas of the building must be moisture resistant. Ceramic material should be laid in the Z-02 section of the building, which has been converted into toilet - bathroom, and the newly built outbuilding (Z-06 kitchen). The decaying wooden materials in the remaining parts of the building should be replaced with original wood, and the sound ones should be preserved. Waterproofing should be made on the roof of the outbuilding and the water flow should be directed to the south with a slight slope. Here it should come down with the help of the gargoyle. Thus, the roof should not transmit water from bad weather conditions into the building mass. Non-original doors and windows should be replaced with original ones, according to the pose numbers specified in the project. Following the removal of the additions on the south facade and the retraction of the walls, the facade should be restored by installing guillotine windows with P5 pose number in accordance with the original. In addition, some floor and ceiling joinery has collapsed and rotted. These joinery, which cannot be protected by cleaning, should be reconstructed with appropriate materials and details. The original doors and windows should also be cleaned and puttied to ensure thermal insulation. On original wooden surfaces, a homogeneous layer of dirt caused by dust and stains caused by roof water are observed. To remove these superficial dirt, mechanical cleaning can be done first with a soft bristle brush. A mixture of distilled water and ethyl alcohol can then be used. Ethyl alcohol should be preferred because it evaporates quickly. Wooden materials that are worn out and have

weakened mechanical strength need to be strengthened to extend their life. Wood surfaces can be reinforced with “Paraloid B72” (in 10% toluene/acetone), a metaacrylic resin suitable for this purpose. The prepared solution is applied to the surfaces with a brush. Surface reinforcement should be applied after the surfaces have been cleaned and thoroughly dried, especially on some door and window joinery whose physical strength has been weakened by abrasion. Wooden materials detected in the building should be strengthened by impregnation after cleaning processes such as sanding etc. and their decay should be prevented. There is screed flooring on the floor, but as a result of the research, the original flooring was not identified, the screed used should be dismantled and the new floor should be made of pavers. The tiles on the roof of the building were previously repaired but are now old. Old roof materials (wooden structure and tiles) should be renewed. Insulators should be laid on the roof for heat and waterproofing. The original chimneys are made of brick. These chimneys should be cleaned and the parts with material loss should be completed. If there is a request to install solar panels with alternative heating systems, they should be placed in the building's courtyard rather than on the roof. This should prevent additional load on the roof and provide a semi-open, shaded space in the building’s courtyard. The design should consider the building's courtyard and landscaping together. The weeds and plants in the courtyard should be cleared. Cobblestone paving should be applied to the sidewalk between the building and 1414 Street. A garden landscape is planned for the empty area in the courtyard. This section should be covered with granite, and a decorative fountain should be placed in the center. Additionally, seating chairs can be added upon request. A cornice should be constructed on the courtyard wall.

5.3. Proposed Interventions at the Facade Level

Due to the building's attached configuration, it has both a north and south facade. Both facades show signs of deterioration, including material loss, dampness, moss growth, and other damages. The entrance facade (north facade), which is significant for the building's architectural character, shows more damage due to harsh weather conditions, while the rear facade (south facade) has structural issues due to the displacement of the walls. Elements related to electricity, water (stormwater), natural gas installations on both facades and chimneys, etc. added later disrupt the facade both physically and aesthetically. It causes corrosion. These addenda should be removed immediately. Pipes to drain rainwater should be renewed together with the roof repair. The outbuilding on the south facade of the building is incompatible with the original architecture of the building and should be removed immediately. On the same facade, there are door and window

joinery added later. The upper floor closed exit on this facade is also inappropriate accretion. Therefore, the debris on the south facade should be cleared, the vegetation on the closed overhang should be removed, and the south walls of the M-06 and Z-04 spaces should be repositioned according to the original floor plan. During this process, a suspend operation must be performed. The south facade should be a wooden facade built entirely with the lath-and-plaster technique in accordance with the original facade character. Windows of unknown original character should be replaced with guillotine windows. The outbuilding located in the courtyard of the building and adjacent to the south façade should be removed and replaced with a new outbuilding compatible with the architecture of the building. In this way, the need for a kitchen and roof should be eliminated and a healthier and more harmonious outbuilding should be obtained with the architectural character of the building. The concrete entrance canopy added later on the north facade, which is the entrance facade of the building, is incompatible with the architecture of the building and has caused loss of parts due to material incompatibility. It needs to be removed urgently. This removed addenda should be replaced with the original material and plastered with a plaster suitable for the original plaster. The entrance door on this facade has fallen into decay. However, this door is a period addenda and should be protected by sanding with the appropriate technique. The jambs, moldings and brackets on this façade should be completed with appropriate materials where there is material loss, and the facade should be completely re-plastered. Rotting wooden beams between the jambs should be replaced with suitable wooden material. The original window railings of the ground floor windows on the south façade are rusted. These railings should therefore be cleaned. Rust and paint layers on the original interlocking iron railings should be removed with the help of paint remover and scalpel. After the preservative is applied, matt black acrylic paint should be applied. It should be plastered with plaster mortar containing hydraulic lime reinforced slaked lime mortar.

Existing paints on the building should be removed with absorbent gel and scraping processes. Cleaning should be done after the scraping process. Facades should be washed clean and water-soluble dirt should be removed. Special tips that spray water as particles should be used (Ahunbay, 2007, p. 91). The building should be finally plastered with lime whitewash and khorasan mortar. Synthetic and plastic paints should not be preferred as they prevent the structure from breathing and removing moisture. Both the front and rear facades of the building show deterioration due to

ground water. In addition, since the building started to stay below the road level due to the additions such as sidewalks etc. added during the road works, it started to let in bad weather conditions. Ground water must be drained. Therefore, a drainage system should be installed around the structure, extending to its foundation level. Materials that prevent biological formations should be used on the courtyard walls. The courtyard wall of the building should also be renovated. The briquette parts and the parts made of materials should be dismantled and completed with rubble stone masonry technique.

5.4. Recommended Interventions for Decoration Elements

The building's original wooden joinery, including doors, windows, ceilings, and cabinets, should be preserved through sanding and polishing. Inappropriate accretion joinery shall be rebuilt in accordance with the pose number specified in the plan. The covers of the non-original niches should be removed, glass doors should be made to these parts and LED light system should be added inside. The plaster lamp holders and the metal lamp holder, which was a period addition, should be cleaned and strengthened, and oil lamps should be placed in these parts. After the renovation of the installation in the building, sconces should be placed on the walls in accordance with its traditional architecture, which should not cause corrosion and material loss. The garden landscape should also be given dim light to illuminate the courtyard, and ground lighting (lawn lighting fixtures) should be added to show the walking area in more detail.

5.5. Recommended Interventions in the Installation System

The clean water, waste water and lighting installations of the building were both damaged and destroyed. Rust and corrosion have occurred in the rainwater drainage system in the building, and the pipes and gutters of this system present a bad appearance. In addition, the plumbing added to the sofa section of both floors also damages the structure. The inappropriate accretion plumbing in the building should be removed, and only the rain gutters and water pipes from the roof and the newly created kitchen and bathroom sections should be plumbed. The original bathing cubicles should never be used as bathing cubicles. These sections can be used as cabinets with a light glazing system. The sewage drains of the toilet and bathtub in the M-02 space, which was later converted into a bathroom in the building, should be connected to the manhole system outside the building and removed from the building. Discharge of waste water should be done with slightly inclined pipes. In order to remove water from the ground of the structure, it should be excavated up to the foundations of the structure. A drainage system should be installed in the excavated part of the

building in the outdoor area by utilizing the slope and the foundations of the building should be sheathed. Another important installation problem of the building is lighting. Since there was no electrical installation in its original state, it was necessary to bring electrical installation to the building. However, the introduction of electrical wiring resulted in the installation of a large number of electrical cables and switches in the building, which caused various deterioration in the structure. These cables and switches passing through wooden joinery pose a fire risk. These cables should be removed and electrical wiring should be installed with a nano-technology cable system that does not pose a fire risk. Besides, these cables should be concealed as much as possible and should be brought over the shortest distance. In addition, it was observed that holes were drilled for stove chimneys in some walls due to the heating problem in the building. There is no original heating system in the building. However, due to today's comfort conditions, the heating system should be built in a way that should not damage the original walls and floors of the building. Thus, the facade and structural system of the building should not be disrupted by the stove chimneys to be added later. It is proposed to install the heating system using panel radiators in simple and small sizes. The building should be heated with natural gas, so an additional boiler room should not be required. Finally, a small marble plaque should be placed on the eastern wall of the ground floor hall section of the building, indicating the construction date, the owner, the restoration date, the restoring institution, and the restoring architect. Nurten Terlikçi house, which is estimated to be a Greek structure, is one of the important and rare buildings in the traditional Isparta urban fabric. The building, which has reached the present day in a very worn-out state, continues to deteriorate rapidly due to factors such as neglect, abandonment, vandalism, faulty repairs and faces the risk of extinction. The idle structure needs to be preserved and transferred to future generations in a sound manner. For these reasons, the deterioration process of the building should be stopped urgently, and conservation and restoration practices should be started in the light of the necessary documentation for its repair. It was also decided that the original function of the building should continue in order to transfer it to the future with confidence. Within this scope, the building survey, restitution and restoration works of Nurten Terlikçi house were documented and the project was designed for restoration applications.

Conclusion

The civil architecture of Isparta is under risk due to both user-induced and institutional threats such as municipality etc. and is rapidly disappearing. In particular, faulty repairs, neglect and abandonment are among the leading user-induced conservation problems. The original architectural features of traditional buildings are being lost and even their structural systems are being damaged. As a result, these buildings are seen as a threat to both the users and the people of the region due to the risks of collapse etc. As a result, the few historic buildings that have undergone extensive repairs through restoration projects serve as examples for property owners and local communities, becoming a source of motivation for local governments. Nurten Terlikçi House is one of these buildings for which budget support for restoration projects is scarce. It was decided to continue the current function of the building, where conservation problems were revealed and restoration projects were prepared, and the projects were approved by the conservation board. The restoration projects, prepared by the author and their team using 3D laser scanning technology as part of the company within the Technopolis, were submitted to the Antalya Cultural Heritage Conservation Board and approved by the board. At the meeting of the Antalya Regional Board for the Protection of Cultural Assets dated 16.09.2015 and numbered 124, the projects were approved in the decision numbered 4094. The approval of the projects set an example for the surrounding community and many applications for budget support were made to Isparta Provincial Directorate of Culture. In addition, this study is significant as one of the few restoration projects conducted using laser technology in Isparta province. This study will contribute to the literature both in terms of its impact on raising the conservation awareness of the society and the use of new technologies. It is also aimed to contribute to the city with the conservation work of this cultural heritage, which is intended to be transferred to future generations with its original function and building elements.

Acknowledgements

This project is an application project produced by the author through the company within Tecnopolis, an affiliate of the university, in which the author is also involved. The “Survey, Restitution and Restoration Projects of Nurten Terlikçi House”, which is the subject of the article, was financially supported by Isparta Provincial Directorate of Culture and Tourism. We would like to thank Isparta Provincial Directorate of Culture and Tourism and Süleyman Demirel University Lakes Region Technopolis (Teknokent) for making this project possible.

References

Ahunbay, Z. (2007). *Tarihi Çevrede Koruma ve Restorasyon*, Yapı Endüstri Merkezi Yayın.

Antalya Regional Board for the Protection of Cultural Assets decision dated 16.09.2015 and numbered 4094.

Antalya Cultural and Natural Heritage Conservation Board's decision dated 08.03.2007 and numbered 1464.

Anonim, (2009). *Isparta Kültür Envanteri.* (C.1). Isparta Valiliği Yayınları.

Böcüzade, S. S. (1983). *Kuruluştan Bugüne Kadar Isparta Tarihi*. (C.I-II). (Çev: S. Seren). Serenler Yayın Evi.

Demirci, D. (2011). *Isparta Evleri.* Isparta Valiliği Yayınları.

Nurten Terlikçi and Serdar Terlikçi oral source, 2015.

Survey, restitution and restoration projects for Nurten Terlikçi house, 2015.

Urfalıoğlu, N. (2010). *Antalya, Isparta ve Burdur Evlerinde Cephe Biçimlenişi.* Suna ve İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü.

Ekler

Table 1. Traditional houses with a similar plan scheme to the building (houses with side sofas) (Urfalıoğlu, 2010 p.155; Demirci, 2011, p.355 and Author archive).

Table 2. Isparta and Eğirdir houses in a similar style to the Nurten Terlikçi house (Anonymous, 2009, p.110)

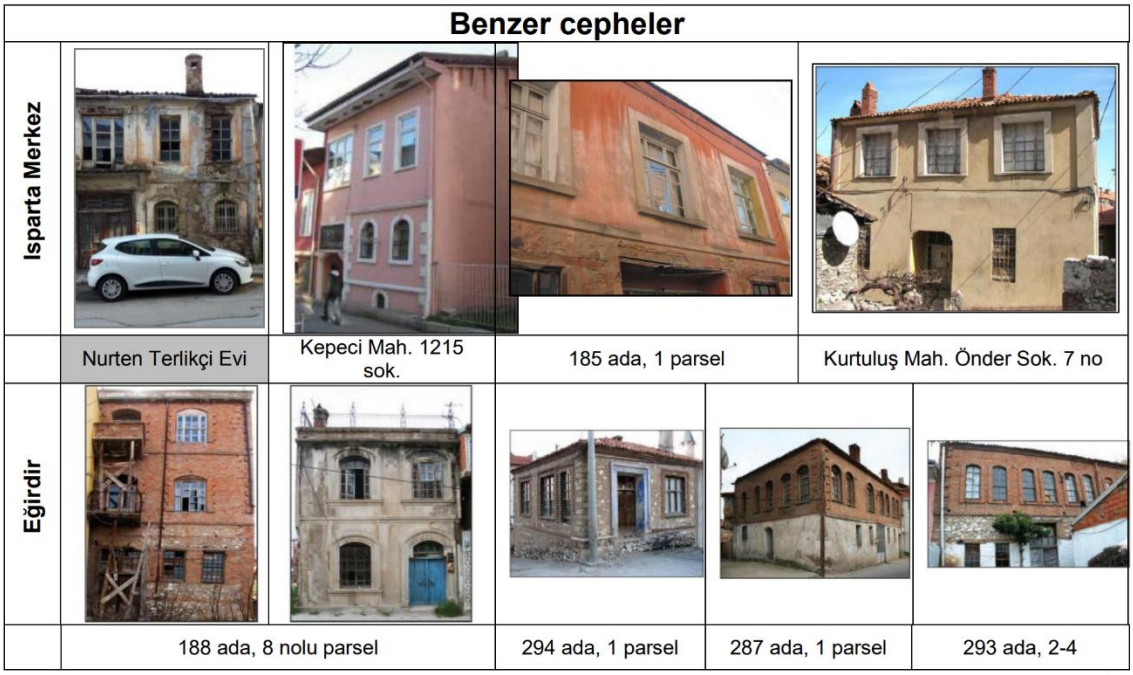

Figure 1. Laser Scan Data - scans of the front and rear facades (created by the author).

Figure 2. Laser Scan Data - scans of plan and section (created by the author).

Figure 3. Nurten Terlikçi House ground floor building survey plan (Created by the author)

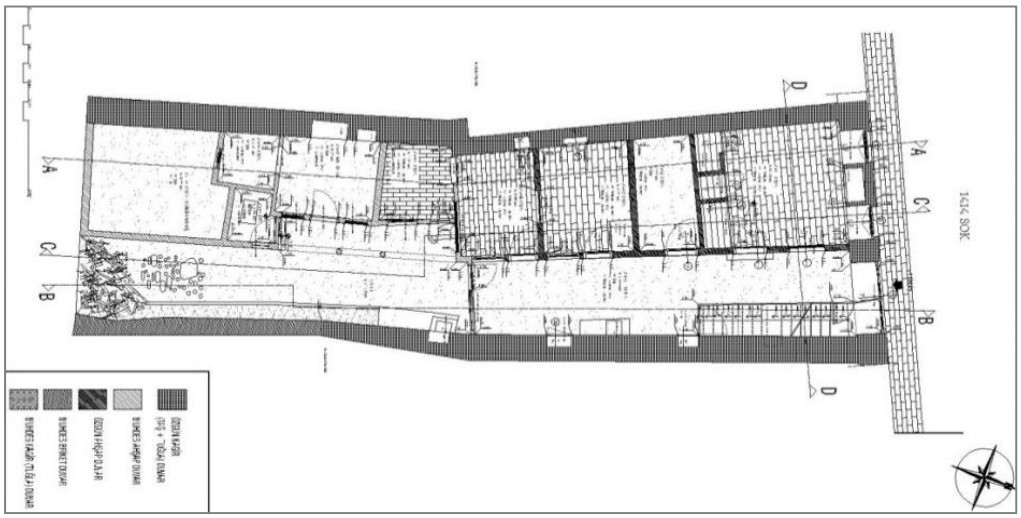

Figure 4. Nurten Terlikçi House upper floor building survey plan (Created by the author)

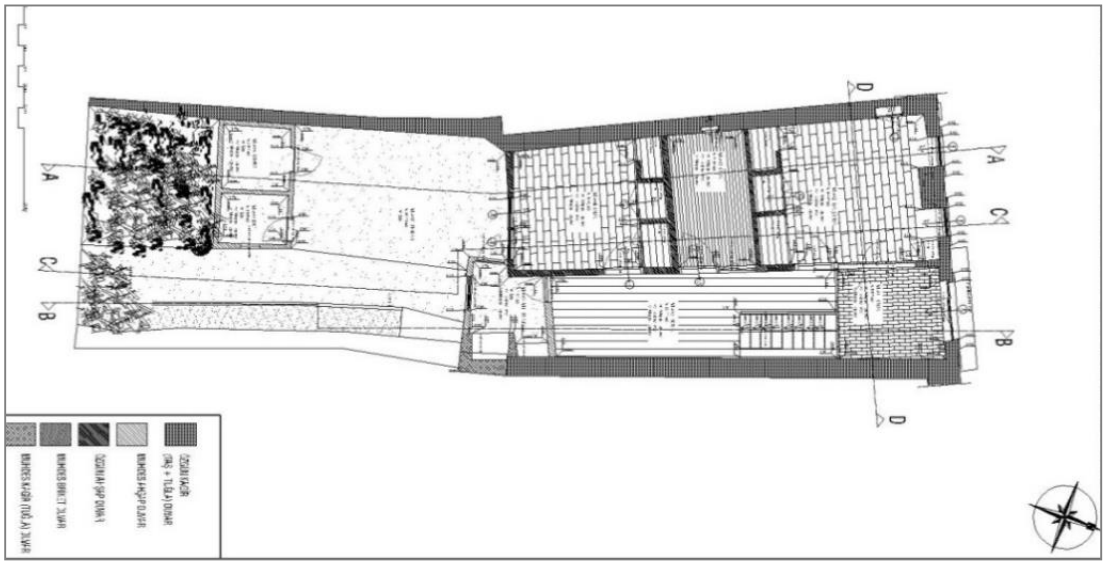

Figure 5. Examples of wooden ornamentation in the building (Created by the author)

Figure 6. Front facade of the building (Created by the author)

Figure 7. Materials used in the front facade walls of the building (Created by the author)

Figure 8. Original plaster and inappropriate accretion metal çırappas (niches for lamps) from rooms M-02, M-04 and Z-01 (Created by the author)

Figure 9. The original brick chimney of the building (Created by the author)

Figure 10. Distinction between the original and inappropriate accretion (orange:inappropriate accretion) (Created by author)

Figure 11. Inappropriate accretion spaces (spaces M-01 and M-06) in the upper floor sofa (Created by the author)

Figure 12. The location of the staircase according to the original plan of the building and the location of the staircase today (Created by the author)

Figure 13. Addenda in section M-06 (Created by the author)

Figure 14. The outbuilding and the roof over the outbuilding (Created by the author)

Figure 15. Dampness, moss and rot problems (Created by the author)

Figure 16. Dampness and rotting problems in the flooring (M-04 and Z-01 floors) (Created by the author)

Figure 17. Dampness, rotting and collapse problems on the ceiling (Z-05 living room) (Created by the author)

Figure 18. Sheet metal plates on the south facade of the building and the installation seen on the north facade (Created by the author)

Figure 19. Plumbing problems in the building (Created by the author)

Figure 20. Electrical cables in the building (Created by the author)

Figure 21. Stove chimney holes drilled later in the building (Created by the author)
Figure 21. Stove chimney holes drilled later in the building (Created by the author)

Figure 22. Nurten Terlikçi House ground floor restution plan (Created by the author)

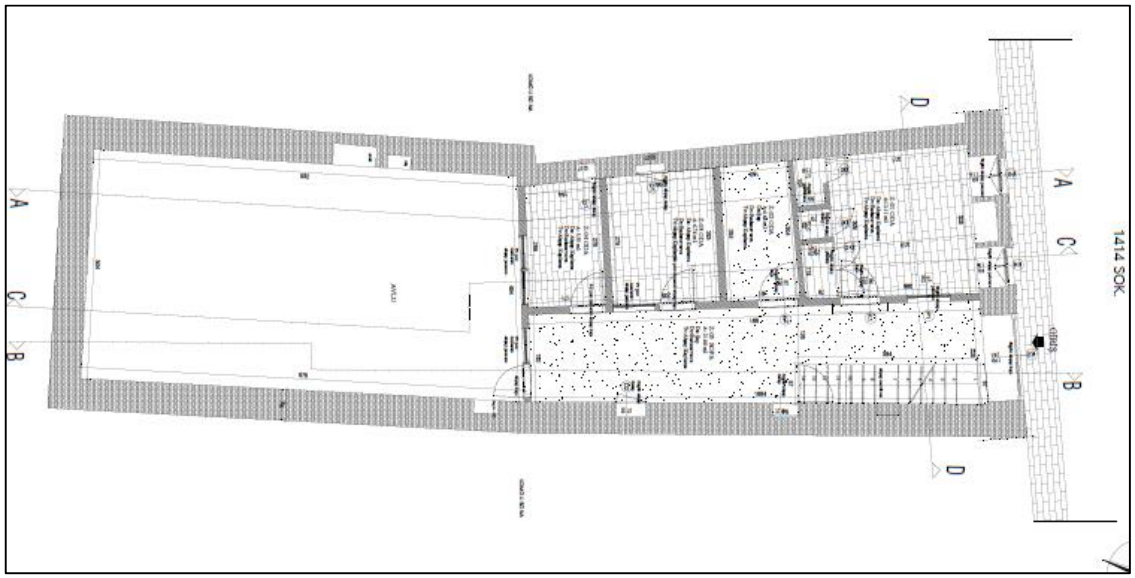

Figure 23. Nurten Terlikçi House upper floor restution plan (Created by the author)

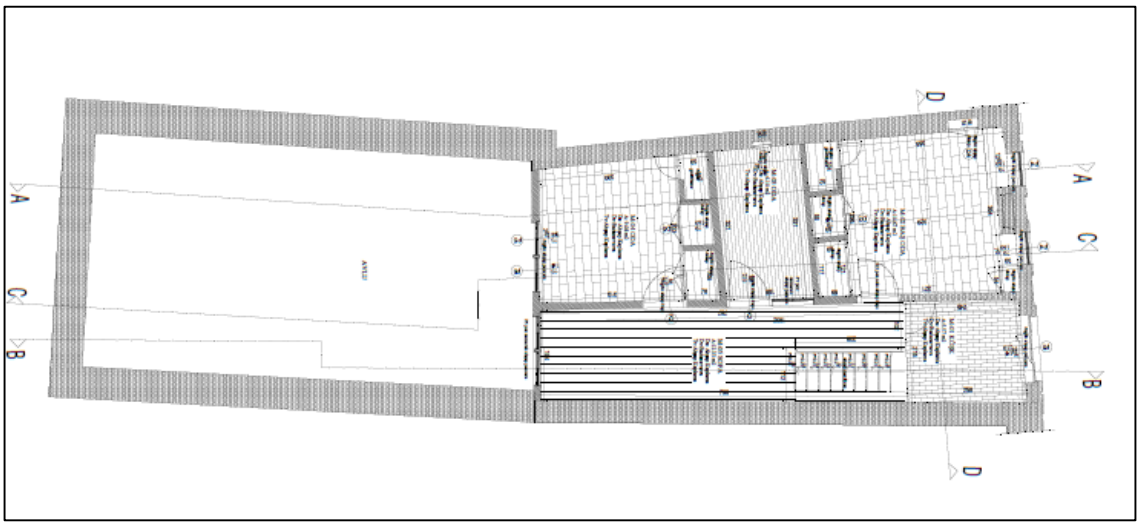

Figure 24. Outbuilding roof in traditional Isparta houses (Created by the author)

Figure 25. Nurten Terlikçi House ground floor restoration plan (Created by the author)

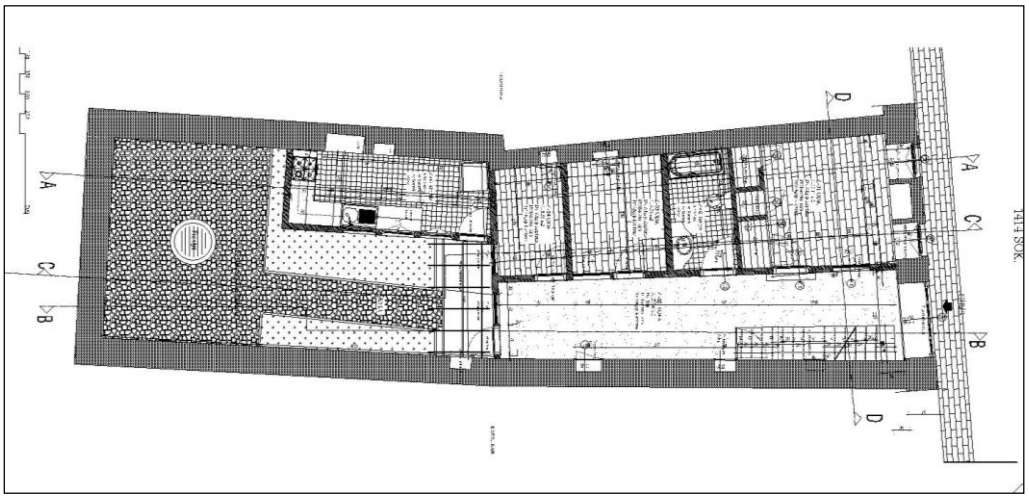

Figure 26. Nurten Terlikçi House upper floor restoration plan (Created by the author)

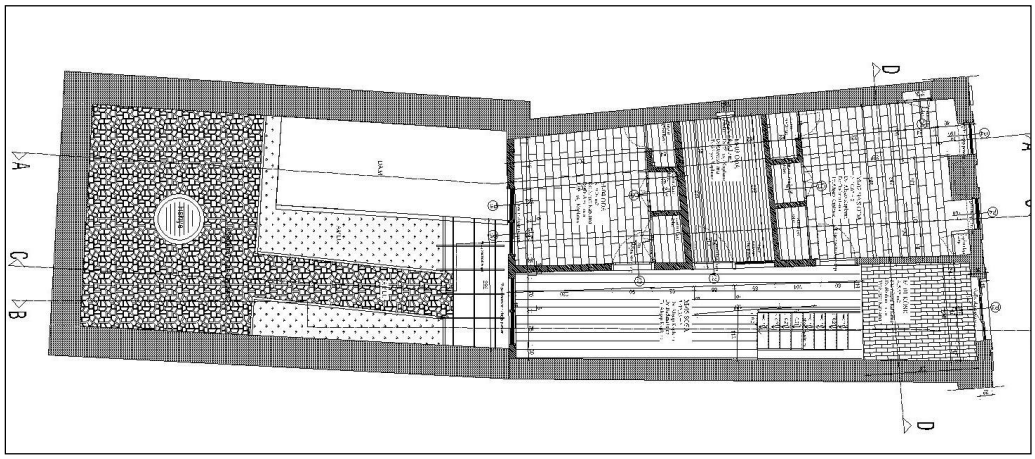

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11 (6) 2024

Derleme Makalesi | Review article
Geliş tarihi |Received:15.11.2024
Kabul tarihi |Accepted:15.12.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Mohammad Ekram Yawar

https://orcid.org/0000-0003-3198-5212
Dr., Türkiye, ekramyawar93@gmail.com

Nuryağdı Soyer

https://orcid.org/0000-0002-9449-1300
Dr. Türkiye, nilsoyer2@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Yawar, M. E. & Soyer, N. (2024).The Rights of Religious Minorities in the International System of Human Rights and in the Rights of the Islamic System. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 4224-4243.

The Rights of Religious Minorities in the International System of Human Rights and in the Rights of the Islamic System

Abstract

Religious minorities were the first minority groups to receive legal protection became international and only after historical events such as the French Revolution and the independence of America and the growth of national awareness that the support was based on secular and other minority communities They were placed under the protection system. This is while Islam has long given respect and a special place for religious minorities, so that it can be used as a model to support minorities, including in terms of courts. Due to the conditions of time and place, it will be taken into consideration. Ferraro's article is based on a descriptive-analytical method and a library method, with an examination of the support of religious minorities in the Islamic legal system and the international system of support for minorities. While international law, in the form of human rights commitments, has obliged the governments to respect the religious rights of minorities, the Islamic system, based on the institution of responsibility, has provided support to minorities and political rights their civil, economic, social and judicial It is respected and guaranteed. It seems that, in comparison with international human rights, at least in a religious system, the Dhamma organization can better realize the rights of religious minorities.

Keywords: *Religious Minority, Support Of Minorities, Islamic Rights, İnternational Human Rights*

CC BY NC
Creative Commons Licence

Cilt:11 / Sayı:6
Aralık 2024

Uluslararası İnsan Hakları Sisteminde ve İslami Sistemde Dini Azınlıkların Hakları

Öz

Dini azınlıklar yasal korumadan yararlanan ilk azınlık grupları olmuş ve ancak Fransız Devrimi ve Amerika'nın bağımsızlığı gibi tarihi olaylardan ve desteğin laik ve diğer azınlık topluluklarına dayandığına dair ulusal bilincin artmasından sonra koruma sistemi altına alınmışlardır. İslam dini, mahkemeler de dahil olmak üzere azınlıkları desteklemek için bir model olarak kullanılabilmesi için dini azınlıklara uzun süredir saygı göstermiş ve özel bir yer vermiştir. Zaman ve mekan koşulları nedeniyle dikkate alınacaktır. Ferraro'nun makalesi, İslam hukuk sisteminde ve azınlıklara yönelik uluslararası destek sisteminde dini azınlıkların desteklenmesini inceleyerek betimleyici-analitik bir yönteme ve kütüphane yöntemine dayanmaktadır. Uluslararası hukuk, insan hakları taahhütleri şeklinde, hükümetleri azınlıkların dini haklarına saygı göstermeye zorlarken, sorumluluk kurumuna dayanan İslami sistem azınlıklara destek sağlamış ve onların medeni, ekonomik, sosyal ve adli haklarına saygı gösterilmiş ve garanti altına alınmıştır. Öyle görünüyor ki, uluslararası insan hakları ile karşılaştırıldığında, en azından dini bir sistemde, Dhamma organizasyonu dini azınlıkların haklarını daha iyi gerçekleştirebilir.

Anahtar Kelimeler: *Dini Azınlık, Azınlıkların Desteklenmesi, İslami Haklar, Uluslararası İnsan Hakları*

Introduction

Religion and religion have always been the most powerful factors in creating order and stability in various dimensions of social and political relations, and religious beliefs are the continuation of society through giving meaning to collective life and making rules. Group relationships are guaranteed (Jahani, 2013, p. 6), and identity Religion is one of the most important elements that create social cohesion at the level of societies. Therefore, it is appropriate and necessary that the religious identity of individuals and groups in the society is logically supported by social systems, especially the legal system, and in a way worthy of this ability to create piety national and international harmony and solidarity be taken away According to international lawyers, starting to support minorities, especially religious minorities you should know the conclusion of the agreements.

After that, in the 19th century, the concern of minority rights became one of the international rights debates, and it reached its peak in the 20th century, especially after the end of the First World War. As it can be said, the main background of the current system of protection of minorities in the current international law goes back to the era of the League of Nations and peace agreements between the dominant and defeated countries (Swamy, 2014, p. 15). Religious minorities were the first minority groups to receive international legal protection. and only after important historical events such as the French and American

revolutions and The growth of national awareness was that the support was based on secular and other minorities (Hidayat & Zubair, 2013, p. 56). Divine religions are the true protectors of human rights, and the religion of Islam is the best in this context. It is special. Reflecting on the concept of fundamental human rights, showing its kinship and compatibilityWith the ideals of the humanizing school of Islam (Aghaei, 1997, p. 4-5), emphasis on nobility and dignityMan has evidence of a close link between divine religions, especially Islam, with the ideals of human rights.

Human rights is a new version of natural rights, and natural rights are nothing but an expression of natural or divine rights (Mowahed, 2003, P. 60), the protection of religious minorities and persons belonging to They are one of the important issues in Islamic jurisprudence, which are at the heart of The agreement provides basic and mandatory support for religious minorities. This article examines the support received from religious minorities in the Islamic legal system and the international human rights system, in order to find out whether the protection system Islam in the form of the Dhammah institution can be presented as a model for the protection of minorities.

1.The concept of religious minority

In order to get the definition of religious minority, we must first examine the concept of religion and minority.

1.1. Religion

So far, there is no comprehensive definition of religion that can be agreed upon. From the point of view of some contemporary thinkers, the term religion has an ambiguous concept and is never related to one A specific and objective subject does not mean anything in the world. (Smith, 2008, p. 126). In the Persian culture of Umid, the word religion is mentioned in the meaning of way, way, and method. Also, in certain Persian culture, it has been defined as a place to go, a way, a way, a branch of religion, religion, cult, any of the philosophical and religious religions. The word Religion is derived from the Latin root Religio and it means "mixing" (Smith, 2008, p. 129). Black's legal culture also defines religion as follows: "Religion is the relationship of man with God, holiness, Worship, obedience and self under orders And the orders of supernatural and superior existence is to make a contract; Religion in its broadest sense includes all forms of belief in the existence of a superior creator who exercises power over people with their consent or rules of behavior upon them with the promise of reward and punishment imposes" (Lerner, 2024, p. 26). The word religion in Morocco means schools within a religion and even Religion itself is used (Tofighi, 2000, p. 13), in the international system of human rights, the concept of religion It is different and general from its meaning in religious

societies like Afghanistan. According to the human rights committee, religion includes new beliefs and religions in addition to traditional religions, and therefore, Article 18 of the International Covenant on Civil and Political Rights is both one and the same And those who do not express their religious beliefs are supported. It works (CCPR, 27 September 1993)

2. Minority

In Umid culture, minority means "absence, community or group that has a race or have a particular religion or manners and customs and live in a country where most of that country They do not have that religion or that special manners and customs, it is against the majority. The culture of Bazarg Sakhn defines the minority as follows:

State of Being Less

1. A group of people in a society, who are different from the general population in aspects such as religion, culture, race, and political views, and have less than the general population.

2. A section or group of a group whose number of members is less than the general population.

Although there are many references to the minority in international organizations and support Among them, there is no generally agreed and legally binding definition of the term minority.

The Permanent Court of International Justice, in its advisory opinion on July 31, 1930, in response to the question of the Greek-Bulgarian Joint Commission, provided a definition of the term "community" in its opinion The system of minority treaties of the League of Nations uses the word "synonymous communities" as "minorities" the definition given by the court of the concept of minority is as follows:

"A group of people who live in a particular country or land and have their own race, religion, language and traditions and are united by a common racial, religious, linguistic and traditional identity They have a sense of solidarity and preserve their traditions and rituals. They educate their children based on their culture and traditions, and in this direction they help each other" (PCIJ, 1930, p. 21). Capotorti, Special Rapporteur of the Sub-Commission for Prevention of Discrimination and Protection of Minorities, to One of the theoreticians of the concept of minority has given a definition which is a case of wide acceptance of the decision. It is taken from the reference definitions for the study of the minority rights system:

"A group that is smaller than the rest of the country's population and is in a non-dominant position. These members, having the nationality of that state, have different ethnic, religious or linguistic characteristics from other people of the country; However, in an implicit way, they have a sense of solidarity regarding the preservation of their own culture, traditions, religion

and language (Papoutsi, 2014, p. 308). Despite the few definitions that have been provided so far, there is no comprehensive and complete definition of this term in international documents. Perhaps, from the point of view of supporting the rights of minorities, the following definition is more comprehensive and relatively more complete: "Minority is a group of people that is smaller than the rest of the people of a country or state." They are from the country and do not have an effective presence in the government. The members of this group have different ethnic, religious, or linguistic characteristics, and they have a sense of solidarity to preserve those characteristics.

"Minority groups, depending on whether they live in the community or scattered, are citizens or foreigners, and progress and delay in their settlement in the country, receive the protection included in the minority rights system" (Azizi, 2006, p. 134).

3. Religious minority in international law

Considering the past, a religious minority can be defined as follows from the point of view of international law:

"A group of people that has a smaller population than the rest of the country or a state of the country, has a different religion and beliefs from other members of the society and to preserve those features and characteristics They are interrelated; But in different areas, especially in the administration of the society, they do not have the participation and authority effectively and with the same opportunity as the majority.

4. Religious minority in Islam

In Islamic jurisprudence, religious minority means the same religious minority, and religious minority means it is not special and modern. Shia jurists consider religious minorities or people of the book to include the followers of Judaism, Christianity, Zoroastrianism, and Sabaean religions, and they believe that they do not include them They refer to a narration from Rasul Akram (pbuh) who says: "I don't take jizya from anyone except the people of the book" (Kilini, 2022). The term People of the Book is mentioned thirty one times in the Qur'an and in many cases, it is mentioned against polytheists. In many cases, the Holy Quran has separated the rulings of the two groups, and this itself is a sign of the difference between the two concepts (Emami and Nuraldini, 2014). The jurists of Ahl al-Sunnat also agree that the contract includes the People of the Book and Zoroastrians and does not include apostates. However, Zoroastrians have different opinions about non-people of the book; A group has stated that the pledge agreement only includes the People of the Book and Zoroastrians and does not include the rest of the non-Muslims. This is the saying of Hanbali, Shafi'i, and Zahariyya, but Aza'i and Maliki

have stated that the pledge contract includes other non-Muslims as well. It has been said that the saying of Rajah in the Ahl Sunnah religion is the same saying.

5. Supporting religious minorities in the Islamic legal system

5.1. Minority in the political thought of Islam

Islamic nationality based on the concept of the Islamic Ummah considers all Muslims as a single Ummah who share something called the religion of Islam. Therefore, in Islam, the nation is created by a community of believers, not a community of citizens (Khalilian, 1998), from the point of view of Islam, adherence is based on one of the two pillars of faith (Islam) and covenant (contract). - Therefore, a person is considered a subject of the Islamic State and enjoys the rights of citizenship if he is a Muslim or a People of the Book who has a covenant with the Islamic State.

Therefore, the boundary between self and foreigner is determined only by one of the two mentioned criteria (Danesh Pejoh, 2002). Minorities in the political thought of Islam and the opinions of Islamic jurists and mujtahids, about respect and position. They have special features and the category of religious minorities is one of the newest issues of Islam. It is the beginning of its origin (Ghanea, 2012). In Islamic jurisprudence, religious minority means religious minority, and religious minority does not have a special and modern meaning. Shia jurists consider religious minorities or Ahl al-Dhamma only as People of the Book, who follow Judaism, Christianity, They are Zoroastrians and Sabaeans, and they believe that others are not included, and in this regard, They refer to a narration from Rasul Akram (pbuh) who said: "I am from none except the people of the book.

I don't get details from anyone" (Kilini, 2022), in their opinion, the term of the people of the book is It is mentioned once in the Qur'an and in many cases it is mentioned against polytheists and the Qur'an In many cases, the verdict has separated the two groups, which is a sign of the differenc (Emami and Nuraldini, 2014). But most of the jurists of Ahl-e-Sunnah consider religious minorities as non-Muslims; That is, in addition to Christians, Jews, Zoroastrians and Sabeans, the rest of the non-Muslims are also counted as religious minorities. The jurists of Ahl al-Sunnah agree that the Dhamma contract includes the People of the Book and Zoroastrians and does not include apostates. But they have different opinions about non-people of the book and Zoroastrians; A group has stated that the Dhammah agreement only includes the People of the Book and Zoroastrians and does not include the rest of the non-Muslims, which is the opinion of Hanabala, Shafi'i and Zahriyya, but Aza'i and Maliki say It is known that the contract of deposit also includes the non-book. It has been said that the best saying in the Sunan religion is the same saying, which we will explain below: Taking a detail

from the followers of Magi, while according to the tradition, Magi are not from the people of Book 122 Because the Holy Prophet (pbuh) said: "Senwa Bahm Sane people of the book" treat them (Magi) like the people of the book. So, he decided that the duty is not specific to the People of the Book, and taking part from the Magi is the reason for the permission to take it from the People of the Book. Whenever the Prophet (pbuh) put the command of the Muslim army on someone's shoulders, he gave special recommendations to the commanders and other Muslims and called them to God's piety and said: If you are faced with the enemies of polytheism, suggest them to one of these three. Invite and accept whoever they accept: first invite them to Islam.

If they don't accept, give them an offer of partial payment and a peace agreement, and if they accept, you should also accept it. But if they don't accept, ask God for help and be ready to fight (Zidan, 1962). In any case, it is certain that the followers of the divine religions, who are called People of the Book, will be entitled to the title of citizens in the territory of the Islamic State by concluding a contract. The main existential philosophy of the legislation of the contract in Islam is the creation of a peaceful coexistence between Religious minorities and the majority of Muslims are in the Islamic society. Islam and its main source, i.e. the Holy Qur'an, due to the special respect given to God's prophets, also respect those who are not in conflict with the Islamic community. It is under the protection of the Islamic government (Yusuf, 2007).

Islam never forces followers of other religions to accept Islam; god says: " لا إِكْراهَ فِي الدِّين قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ«" (Al-Baqara, 256), meaning there is no compulsion in It is not a religion and the path of guidance and salvation from the path of error and error has been identified. There is a hadith from the Prophet Akram (pbuh) who said: "I am his enemy who hurts Dhimmi, and I will fight him on the Day of Resurrection".

Therefore, Islam not only forces people to accept it, but also warns that no one can harass them. The Holy Prophet (PBUH) advises to behave brotherly with the followers of other religions. In the way that Imam Kasani narrates in Al-Bada'i that the Prophet said: "A long time ago, the agreement of the Dhumma Fa'ilmham is that we are against the Muslims and against them we are against the Muslims"; That is, whenever they accept the pledge, inform them that what is for the benefit of the Muslims, they will also benefit, and what is to the detriment of the Muslims will also be to their detriment (Kasani, 1909) that is, in the Islamic community, the rights and duties of the family The book and Muslims are the same.

2. The rights and freedoms of religious minorities based on the agreement. According to the agreement, religious minorities are pledged in exchange for the commitments they make as long as they remain under the government's protection They are Islamic and they are considered

as citizens of Islamic society and they have rights and The freedoms of citizens are affected. These rights and freedoms include:

6. Basic rights and freedoms

The Islamic government does not consider non-Muslims as foreigners, but with these people. It has been agreed upon and has paid special attention to their rights and freedoms. Here, some of the basic rights and freedoms that have been recognized for religious minorities on the basis of the Dhamma Agreement are described below:

A- Immunity: the right to immunity, based on which life, property, honor, residence and places Religious minorities are safe. Therefore, religious minorities are protected by the agreement. They are an Islamic government and like their fellow Muslims, they enjoy security and immunity. Ensuring their security is the responsibility of the Islamic government. Ali Ibn Abitaleb says: "Dhammies pay jizya; So that their lives and wealth are like Muslims.

B- Freedom of belief and religion: among the freedoms for religious minorities based on Dhamma contract is recognized in Islamic government, it is freedom of belief and religion. As mentioned earlier, there is no reluctance to accept the Islamic faith in Islam. According to them, religious minorities have the right to remain on their religion. In addition, they can perform their religious rituals and ceremonies in their temples and sacred places. In the agreement between Prophet Akram (pbuh) and Najran, it is stated that "no priest or ascetic will be expelled from the church and no imposition or humiliation will be imposed on them." Also, their land will not be occupied by our troops" (Kasani, 1909). C- Freedom of housing: another one of the rights for religious minorities in the form of the agreement. Officially recognized, it is the freedom of housing and choice of residence. Ahl al-Dhamma can live wherever they want in the territory of the Islamic government; Except in the Haram, which is 1- Mecca and what is around it 2- Hijaz which includes Mecca, Medina, Taif and Khyber and 3- Muslim mosques. Also, due to the explicit text of the Holy Quran, no one has the right to enter their private life without their consent.

7. Civil rights and liberties

Ahl al-Zhamma in matters related to civil rights such as transactions, marriage, divorce, inheritance and Like them, they can act according to their religion and are not required to follow Islamic laws. Religious minorities are like Muslims in transactions, except in the case of usurious transactions; because in There is a hadith about this which causes them to be prohibited from such transactions. The Prophet (pbuh) wrote to the Zoroastrians that if you commit robbery or allow it to be carried out, you are at war with God and His Messenger

8. Judicial rights and freedoms

Islam dictates justice among all people who live in an Islamic society, regardless of whether they are Muslims or not (Khafaji, 1998).

9. Economic and commercial rights of religious minorities

The principle of ownership of religious minorities, like the ownership of Muslim people, is respected and protected is going to Imam Ali says: "They have paid jizya so that their blood is the same as the blood of us Muslims, and their wealth is the same as the wealth of our Muslims." Therefore, the sanctity of the property of Ahl al-Dhammah is equal to the sanctity of the property of Muslims. According to the Dhamma contract, religious minorities are free in economic and commercial activities, and Dhamim's property is like the property of Muslims, and both have the same ruling.

If the transaction party is a Muslim, transactions that have no financial value and are against Islamic regulations are prohibited. The Holy Prophet of Islam (PBUH) traded with the Jews of Madinah, and this shows the freedom of economic and business relations between Muslims and religious minorities (Mohammadzadeh & Faridi, 2010). In return, based on the agreement, religious minorities support the Islamic government. They also undertake tasks and commitments; Including partial payment. In this regard, an individual who Paying installments must be intelligent, mature, male and also able to pay installments (Khomeini, 2006), the payment of jizya is mostly because of the protection that the Islamic government provides from They implement; Avoiding war with Muslims or helping polytheists to fight Muslims; Not appearing to commit forbidden acts in Islamic law, such as drinking alcohol drinking alcohol, eating pork, and marrying a forbidden woman (even if it is allowed in their own religion);
Avoiding the construction of new temples (church, synagogue, bonfire) and playing bells in temples (Tousi,1991). Also, religious minorities should not betray the honor of Muslims and cause harm and They will be hurt.

10. Protection of religious minorities, from the perspective of the international system for the protection of minorities

10.1. The general essence of the system of protection of minorities

The human rights protection system and the minority protection system are taking the same step. The goal of both the general human rights system and the minority rights system is to achieve equality. However, due to the differences between these two systems, the mechanisms for achieving this equality are different from each other. The prevention of discrimination is sufficient to achieve equality in the general human rights system and has an appropriate efficiency, in the minority rights system, it is able to eliminate and flourish the needs

The special abilities of the people belonging to the minorities, which arise from the difference in the location and status of these people with the normal people. , does not have If in the human rights system, any kind of distinction and superiority based on ethnic origin, race, gender, language, and religion is considered discriminatory and is prohibited, the lack of consideration of the characteristics of people belonging to disadvantaged groups Like minorities, it is also subject to indirect discrimination, which is sometimes called substantive discrimination. is mentioned (CESCR, 2 July 2009, para. 9) it ends (Fazaili i and Karmi, 2015). The vulnerability of minority groups has caused people belonging to this group in order to preserve human dignity and achieve substantive equality, in addition to covering protectionsHuman beings are absolute in international law, they need their own protections and rights as well. In this regard, the principle of non-discrimination, like Ply, connects the general human rights system with the minority rights system links (Azizi, 2006), the beginning of the internationalization of human rights through treaties It can be, among others, in some complex agreements between the European countries and the Ottoman Empire.

He sought the support of the Christian minority in the 19th century AD. (Mahrhour, 2018), it seems that in the international system of human rights, there are two different shields and In addition, it is used as the main tools to support religious minorities. They insist on: religious freedom and minority rights (Valentine, 2004). Therefore, in order to understand the support received from religious minorities in the current international law, it is necessary to research and explore the documents and international judicial procedure related to religious freedom and he paid the effective protections of religion and the rights of minorities, especially the religious rights of these groups. This topic, in the future, will be the focus of the observers.

11. Support of religious freedom in international law

In the international human rights system, the concept of religion is different from its meaning in society. According to the Human Rights Committee, religion includes, in addition to traditional religions, religious beliefs and emerging religions, and therefore Article 18 of the International Covenant on Civil and Political Rights from monotheists and non-believers and those who do not express their religious beliefs (para. 1 CCPR, 27 September 1993). This method of construction is an indication of the collective and group dimension of religion and the rights related to it, and hence the rights of religious minorities, as a group and society based on religion, are inextricably linked He finds the body and tantangang; Because the existence and identity of religious minorities is completely dependent on the support of their religion and its manifestations.

This right is included in various international and regional documents such as the Universal Declaration of Human Rights, the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, the American Convention on Human Rights, and the International Covenant on Civil and Political Rights Civil and political rights, International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, declaration of deletion of all forms Intolerance and discrimination based on religion and belief, African Charter of Human and Peoples' Rights, Convention on the Rights of the Child and has been officially recognized; This is a sign of the importance of this freedom in today's world and international law. Accepting religious freedom in current international law means emphasizing equal respect Different religions and recognition is religious diversity. Therefore, religious freedom, in addition to the fact that it has inherent value, is also the cornerstone of the right to determine one's destiny, individual choice, and pluralism. Considering that religion is one of the constituent elements of the culture of individuals and groups, the acceptance of religious diversity can be both a product and one of the elements of the acceptance of cultural diversity in the international system He knows all about human rights. This matter is doubly important for minorities, especially religious minorities; What, in principle, the demand for cultural diversity and the need to preserve and protect it, at least in the first place, by the minority and vulnerable groups that forget their culture and its manifestations They see abodi, it is presented.

12. Protection of the religious rights of minorities in international law

Article 27 of the International Covenant on Civil and Political Rights (1966) as one of the important documents Declaration "XE" International Declaration of Human Rights, which is the most important mandatory international regulation in It is time to support the cultural rights of minorities, especially their religious rights. "In the countries where there are ethnic, religious and linguistic minorities, the right people belonging to such a minority "XE } Minority" in enjoying the culture XE } "Culture"} oneself, expressing and acting according to one's religion or using one's own language, in society with others The members of the group should not be denied." Based on the wording and phrasing of this article, the rights related to XE culture "Culture" {, religion and language, all of which are included in the set of cultural rights "XE } rights are considered "cultural", there are at least some rights that are due to the rights of minorities XE}"Minority rights" must be guaranteed by the member states of the Covenant (Fazaili & Karmi,2016) another important international human rights document, which is called religious rights The culture of "minorities" refers to the Convention on the Rights of the Child. This Convention, in the article 30, on the cultural rights of "Cultural" children belonging to "Ethnic" religious minorities and reads as follows:

"In countries where ethnic, religious and linguistic minorities or people with There are indigenous origin, the right of children belonging to such a minority or indigenous children to benefit from their own culture, to express their religion or to use their language The relationship with the other members of the group should not be denied. It is worth noting that, according to the Committee of the Rights of the Child, the reference to the rights of minorities in the Convention is an indicator of the need to take special measures for the purpose of implementation All people belonging to minorities have their own rights. The United Nations Declaration on the Rights of National or Ethnic Minorities, Religious and Linguistic (1992), which is currently the most important international document, although there are many states in the protection about the rights of people belonging to different minorities, including ethnic religious minorities "Regarding the number, in a part of its provision, the support of the religious rights "XE } cultural rights" {minorities has been pointed out. Clauses (3), (2), (1) and (5) of Article (2) of the Declaration have the following words:

1. People belonging to national or ethnic, religious and linguistic minorities

After them, it is mentioned with the title of persons belonging to minorities), the right to enjoy the culture XE }"Culture", expressing religion and worshiping it and using one's own language in special fields And they have the public freely and without interference or any form of discrimination.

2. Persons belonging to minorities have the right to "participation" and "participation" in life They have religious, social, economic and general culture.

3. Persons belonging to minorities have the right to participate effectively in decision-making. [Election] at the national level, or if necessary at the regional level, regarding the minority that belong to or the region where they live, in a way that does not contradict the internal laws.

4. Persons belonging to minorities, without any discrimination, have the right to establish and maintain free relations and"Peace" with members of one's own group and persons belonging to other minorities, as well as cross-border contact with citizens of other countries with whom they have national, ethnic ties. They are ethnic, religious and linguistic They will have it. In addition to this, Clause (2) of Article (4) of the declaration emphasizes the necessity of taking positive measures by the government in order to empower minorities to express their minority characteristics.

5. Governments take measures to create favorable conditions for the empowerment of individuals related to Minorities in order to express their own characteristics and expand their culture, language, religion, traditions and customs, except in cases where the etiquette and customs violate the internal law and standards They are international, they will take it." As it

was observed, this declaration takes a very progressive approach to the cultural rights of the four minorities, especially the religious minorities It has been shown.

As in the general category of human rights, international documents have been formed at both the global and regional levels, regarding specific categories of human rights such as religious rights and also specific groups including minorities Dahabi, who is supported, also witnessed the formation of documents, consolidated and consolidated, in two We are global and regional.

One of the non-mandatory regional documents that deals with the subject of minority rights, including the cultural rights of these minorities Copenhagen Session of the Conference on Security and Cooperation in Europe (Copenhagen Post Document) It was approved by the Security and Cooperation Conference in Europe in 1990. Copenhagen document in (10) clause on rights National minorities and governments' commitments pay for these rights. In this document, respect for the rights of national minorities is considered a vital element for promoting democracy.

In several clauses of this document, including clauses (30) and (31), the cultural rights of national minorities have been referred to; But paragraph 32 of this document, after reminding that belonging to a national minority is an individual choice, emphasizes the right of individuals belonging to national minorities to express themselves Ethnicity "XE } National identity" {, culture, Language and religion, preservation and expansion of the culture in all its dimensions on the one hand, and the prohibition of forced assimilation on the other hand, are directly related to the cultural rights of minorities But ethnic minorities are also among them. It counts the beneficiaries; which will come below. Sub-clauses (2) and (3) of clause (32) enumerate the rights of national minorities, which are among the cultural rights of minorities, as follows: (2) 32. Emergence and preservation of associations, organizations and educational institutions, XE culture, "culture" and religion in the framework of domestic legislation; (3) 32. Worshiping and working according to one's own religion, including education, owning and operating religious places and carrying out educational activities related to religion in one's mother tongue. Currently, the Framework Convention on the Protection of Minorities of the Council of Europe (1995) is the only binding legal document in relation to minorities in the world Of course, its scope is limited to its member countries. This prominent document, in articles (5) and (6), refers to cultural rights, including religious rights and "cultural rights" of national minorities.
Article (5) of this convention stipulates: "Member states undertake to provide the necessary conditions for persons belonging to national minorities in order to preserve and expand their culture." They provide bread and one of the vital elements of their identity, i.e. religion,

language, Traditions and cultural heritage " XE } inheritance. The member states, regardless of the measures taken, follow their general integration policy, from the implementation of policies and actions aimed at the assimilation and integration of persons belonging to national minorities. Against their will, he has refrained from these people in exchange for any action that aims to If it is similar, they will provide support." Article 6 refers to the commitment of the governments to support the minority characteristics of the minority groups and to protect the persons belonging to them against the hostile feelings of the majority society: "Member States, the spirit of tolerance and intercultural dialogue" Encouraging and taking effective measures to promote mutual respect, understanding and cooperation. All the people who live in their country, regardless of ethnic identity XE }"Ethnic identity", their culture, language or religion, especially in the fields of education, culture and media.The member states undertake to protect people who may be exposed to their ethnic identity, language or religion Discriminatory, hostile and violent views or actions take the necessary measures".

The Human Rights Committee, in its general interpretation number (22), in which it referred to Article (18) of the International Covenant on Civil and Political Rights (Freedom of Belief and Religion) - in support of minorities, rights and Freedoms in the field of religion for this The groups are identified, which include: immunity from government interference in religious organizations, freedom to choose religious leaders, freedom to establish places of worship, and the rights of parents of dependent children to the minority groups on teaching their religious teachings and establishing religious schools, holding conferences and press freedom The distribution of religious texts, the right to rest and leave during religious holidays, the protection of minority groups against the hostile feelings of the followers of the dominant religion in the society (Azizi, 2006), it is worth mentioning the Human Rights Committee, Mian. Freedom of belief and religion and freedom of expression are separated and the latter freedom is subject to special restrictions, including the actions authorized by the law and for protection of security, order, public health or morals or protection of Other fundamental rights and freedoms are necessary, it has been recognized (CCPR, 27 September 1993, para. 3, 8) . Governments' commitments to human rights are three-fold: commitment to respect, commitment to protection and commitment to implementation. In their commitment to respect the government, governments should refrain from interfering in the enjoyment of human rights. In the commitment to support, governments should prevent the violation of human rights by third parties. The commitment to implementation obliges the governments to take the necessary technical, administrative, budgetary, and judicial measures to recognize and officially recognize the human rights of individuals (Stamatopoulou, 2007). The religious rights of the minorities,

being among the cultural rights, put all three levels of responsibility on the shoulders of the governments. The human rights committee emphasized this in its general interpretation number (23). (CCPR, 27 September 1993, paras. 6.1-9) The Committee, despite acknowledging the individuality of the rights included in Article 27 of the Covenant, their exercise is the ability of the minority group.

Therefore, the positive actions of the governments in the direction of supporting the identity of the minorities and the persons belonging to them in order to benefit and develop their culture, language and religion in the society with other members of the group. It is considered necessary. (CCPR, 27 September 1993, para 6.2). In addition, the Committee on Economic, Social and Cultural Rights is another international treaty body that oversees the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights in his general interpretation number (21), with the determination of "the right of minorities and Persons belonging to minorities defend their participation in the cultural life of society and the preservation, promotion and development of their own culture (CESCRs, 2009, para. 32). In this regard, the committee states:

"Minorities have the right to cultural diversity, traditions, customs, religion, learning methods, language, communication media (press, radio, television, internet) and other manifestations of identity They are their cultural identity (CESCRs, 2009, para. 32). With this wording, it is clear that the said committee has officially recognized the right of minority groups and people belonging to them to participate in their own cultural life and not only the national society The appointment of minorities as one of the right holders, in Article 15 1) (A) The agreement and reference to the right of these groups to the main elements of their independent cultural identity (language, religion, traditions, customs) and the collective right of minorities to participate in their cultural life has already been validated.

According to the committee, by adopting this approach, it emphasizes that collective rights do not only weaken individual rights, but instead, the two-way development and enrichment of this law It also provides the quq (Johns, 1995, p. 173). Adopting such an approach by the committee is truly an innovation in the field of minority rights protection; Because it is far away from the traditional approach of international and regional texts related to minorities, which only support the rights of individuals belonging to minorities and not these groups themselves (Wiessner, 2011).

Conclusion

Regarding the protections received from religious minorities and the religious rights of individuals belonging to these groups in Islamic law and international human rights, it seems

that the Islamic legal system is up A responsible institution, compared to international human rights, at least in one The religious system can better verify and guarantee the rights of religious minorities. Obviously, the rules of a legal system that is non-religious and sometimes even anti-religious, of the competence, ability and ability to adequately protect the characteristics and identity of religious minorities It has nothing to do with religion and its manifestations. Since the international human rights system claims to support all human beings equally, it pays less attention to minority groups. The fact that the special conditions of the minority groups and the vulnerability of the people belonging to them is an undeniable fact in most human societies. However, the Islamic legal system in the form of full and proper implementation by Islamic countries and religious communities, including the principle of equality of people in the enjoyment of material life The most possible means is able to meet the needs and achieve the rights of individuals belonging to religious minorities. In Islam, the general equality of all individuals, tribes and nations and the elimination of distinctions and specialties relative, calculated, racial, national and class, in the form of a moral recommendation and in the guise of interpretations And literary and emotional statements, through educational or political advice, in the way we read in human literature after the great French revolution, or from the language of intellectuals and founders We hear from international organizations, that its implementation in the future is useful for the interests of humanity and for the sake of Establishing peace and security is not necessary; On the basis of a philosophical and scientific outlook, Islam wants to say that people are all equal to each other, not that they should be equal. Islam puts the idea of "general equality" as a political and social issue on philosophical and scientific foundations to firstly introduce it as a natural Muslim principle and secondly, "human equality". From "legal equality" to Raise the level of "true equality", that is, original, objective, scientific, natural and creative, and elevate "equality" to "brotherhood" in Islam's own term. (Shariati, 2001), One of the great goals of God's prophets, especially the great Prophet of Islam (PBUH), is to guard The human dignity of all human beings, including Muslims and non-Muslims, is the foundation of justice. Minorities have a special place in the political thought of Islam and the opinions of Islamic jurists and mujtahids, and the category of religious minorities is one of the most recent issues of Islam since its inception. It has been. In the Islamic legal system, religious minority refers to the followers of the divine religions of Judaism, Christianity, Zoroastrianism, and the Sabaeans. Of course, according to some traditionalist jurists, the followers of other religions can also be added to these four groups. The main existential philosophy of the Dhammah legislation in Islam is to create a peaceful coexistence between the minorities and the majority of Muslims in the Islamic society, which, by using the Dhammah

institution, is an addition to Tam These are the minimum fundamental rights that are necessary for the human life of all, the conditions of a religious life for the followers. The existence and identity of religious minorities is completely dependent on the support of their religion and its manifestations. According to the rules of international law, governments should protect and respect the religious rights of minorities. But Islamic jurisprudence requires the government and the Islamic community to respect the rights of minorities and provide effective support, based on the Dhamma Agreement, without the need for any international agreement They have done it. It is obvious that the Islamic State and Muslims consider themselves obliged to fulfill the rights of others based on their religious beliefs and as a Shariah duty, and this is the most effective guarantee for respecting the rights of minorities.

It is at this time that international law, especially its human rights rules, is facing a serious challenge, in addition to damages such as political and instrumental approaches Gane also suffers. Today's human rights, which are based on the ideas of liberalism and secularism, understand, pay attention to, and fulfill the religious needs of individuals, especially those belonging to the minority , which are in vulnerable conditions due to the non-dominant situation, is powerless. It is obvious that the rules of the legal system, which is non-religious and even anti-religious, have the ability, the ability, and the ability to adequately protect the characteristics and identity of religious minorities, which are inextricably linked with religion and religion It looks like it has it, it doesn't have it. Islamic legal system, as a system based on religion and religious beliefs, which is rooted in divine and religious rulings, in the form of full and proper implementation by Islamic countries and religious communities The most possible way is able to meet the needs and achieve the rights of individuals. related to religious minorities. In addition, it can be said that the legal institution of Islamic jurisprudence, as a case of recitation, has the capacity to be an effective model in protection The rights of minorities, especially religious minorities, will be inspired and quoted.

References

Khomeini, M. (2006). (RA), Roha Allah, Tanzim and 2 Sh. https://tinyurl.com/vdewx7t5

Lerner, N. (2024). Proselytism, Change of Religion www.irla.org/documents/articles/lerner

Aghaei, B. (1997). Farhangi Human Rights, 1 Tehran. https://tinyurl.com/y2psazec

Approach to rhetoric.https://tinyurl.com/mp2ya5ry

Azizi, S.(2006) Sh., Protection of Minorities in International Law, https://tinyurl.com/3aswy528

CCPR. (27 September 1993). General Comment No. 22: The Right to Freedom of Thought, Conscience and Religion (Art. 18), CCPR/C/21/Rev. 1/Add. 4.

CCPR. (27 September 1993). General Comment No. 22: The Right to Freedom of Thought, Conscience and Religion (Art. 18), CCPR/C/21/Rev. 1/Add. 4.

CESCR. (2 July 2009), General Comment No. 20: Non-Discrimination in Economic, Social and Cultural Rights (art.2, para. 2), E/C.12/GC/20.

CESCRS. (21 December 2009), General Comment No. 21: Right of Everyone to Take Part in Cultural Life (Art. 15, para. 1(a) of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights), UN Doc. E/C.12/GC/21.

Council of Europe. (CoE) (1995). Framework Convention for the Protection of National Minorities (FCNM). http://www. Conventions. coe. int/Treaty/en/Treaties/Html/157. htm

Council of Europe. (November 4 1950). Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, E.T.S. No. 5, 213 U.N.T.S. 222.

Danesh Pejoh. M. (2002) Sh.. Islam and private international law, https://tinyurl.com/mr3snddb

Emami, M. & Nuraldini, H. (2014). Sh. Seeri on the rights of religious minorities in Islam. Tarikh No, fourth year, Sh. 7

Fazaili, M. & Karmi, M. (2015). Shaw, Supporting the cultural rights of ethnic minorities in international law: https://tinyurl.com/3s7jcet4

Ghanea, N. (2012). Are Religious Minorities Really Minorities?. *Oxford Journal of Law and Religion*, 1 (1), 57- 79.

Hidayat, R. & Zubair, M. (July 2013). Development of Minorities' Rights and Critical Analysis of Contemporary Comparative International Human Rights Law for their Protection. *International Research Journal of Social Sciences*, *2* (7), 53-58.

Jahani, M. (2013). The effect of religious minorities on the national security of the Islamic https://tinyurl.com/yc3z3kru

Johns, F. (1995). Portrait of the Artist as a White Man: The International Law of Human Rights and Aboriginal Culture. *Australian Yearbook of International Law*, 16, 173-197.

Kasani, A. (1909). Bada'i al-Da'i in the order of the laws, https://tinyurl.com/bddk6pxp

Khafaji, S. (1998). Sh. Minority Rights in Islam, translated by Mehdi. https://tinyurl.com/53vkrbka

Khalilian, S. (1998), Sh., Islamic International Law: A New Analysis in Islamic Legal Debate https://tinyurl.com/5bd72au7

Kilini, R. Y. I. (2022). Kafi, C, 3, Beirut, Dar al-Hadith. https://tinyurl.com/zss4y46x

Maalouf, L. A. (1990). in Language,3, Riyadh, Al-Nasr Al-Hadithah, by its authors https://tinyurl.com/y6n5z4dt

Mahrhour, H. (2018). Sh, Inter-Milli Human Rights System, https://tinyurl.com/hvpbwfvv

Mohammadzadeh, R. & Faridi, M. (2010), Sh. Jurisprudential review of the economic and commercial rights and duties of religious minorities, https://tinyurl.com/2s3ujjdv

Papoutsi, E. (2014). Minorities under International Law: How protected they are?. *Journal of Social Welfare and Human Rights*, *2* (1), 305-345.

Yunus, M. (1973). Tafsir Qur'an karim. *Diskursus Metodologi Dan Karya-Karya Tafsir Al-Qur'an Generasi Awal Di Indonesia*, *71*.

Shariati, A. (2001). Sh., Foundations of human rights in primitive man, in: Bastangar, Mohammad, Human rights from the perspective of thinkers, 1, Tehran, publishing company.

Smith, K. (2008). The History of the Doctrine of Aruba, https://tinyurl.com/yecmrsh7

Stamatopoulou, E. (2007). *Cultural Rights in International Law: Article 27 and Beyond*. Martinus Njihoff Publishing.

Swamy, A. (December 2014). International Perspective to Protect the Human Rights of Religious Minorities- A Critical Study. *Journal of Humanities and Social Science*, 19 (2), 14-19.

Tofighi, H. (2000), Sh., Acquaintance with the Great Religions, Qom, 1, Samt. https://tinyurl.com/mvuexd9j

Tousi, M. B. H. (1991). al-Mubasut fi Fiqh al-Imamiyah, revision and research of https://tinyurl.com/46acr89b

Mowahed, M. (2003). Book of the Kassat Khaneh, Tehran, https://tinyurl.com/5efsxkt3

Valentine, J. R. (2004). Toward a Definition of National Minority. *Denver Journal of International Law and Policy*, 32, 445- 474.

Wiessner, S. (2011). The Cultural Rights of Indigenous Peoples: Achievements and Continuing Challenges. EJIL, 22, No. 1:121-140.

Yusuf, R. (2007). World Conventions and Minority Rights. *Paper presented in Symposium on Minorities in the Globalization Era, 1-3 May 2007*, Libya: Institute of Hazrat Mohammad (SAW).

Zidan, A. K. (1962). The rulings of the insured and the insured in Dar al-Islam..https://tinyurl.com/3jwx7arv

The Greco-Bulgarian Communities. Advisory Opinion №. 17, Series B № 17 (PCIJ, Jul. 31, 1930) https://www.worldcourts.com/pcij/eng/1930.htm

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11 (6) 2024
Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:02.12.2024
Kabul tarihi |Accepted:23.12.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Sevda Özkaya Sofu

https://orcid.org/0000-0003-4542-0917
Associate Professor Kastamonu University Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Türkiye, sozkaya@kastamonu.edu.tr

Samet Önata

https://orcid.org/0000-0002-6235-693X
Republic of Turkey Ministry of Interior General Directorate of Security, Türkiye, sametonata92@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Sofu, S. Ö. & Önata, S. (2024). Fransa'nın Doğu Akdeniz Politikalarının İran-Turan-Afgan Coğrafyasında İngiliz-Rus Rekabetine Etkisi (Beyanülhak ve İctihad Dergileri Işığında). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 4244-4258.

Fransa'nın Doğu Akdeniz Politikalarının İran-Turan-Afgan Coğrafyasında İngiliz-Rus Rekabetine Etkisi (Beyanülhak ve İctihad Dergileri Işığında)

Öz

İngiltere, Yedi Yıl Savaşları (1756-1763) ile Fransa'yı Hindistan'dan çıkarmış ve bölge tamamen kendi sömürgesine katılmıştır. Savaş neticesinde Hindistan'daki sömürgesinden olan Fransa, İngiltere'nin Hindistan ile ticari bağını kesmek ve Hindistan'ı e elde etmek amacıyla doğuda çeşitli politikalar gündeme getirmiş, İngiltere'ye karşı çeşitli siyasi manevralar yapmaktan geri durmamıştır. Özellikle 19. yüzyılda İran-Turan-Afgan coğrafyasında vuku bulan İngiliz-Rus rekabetinin tetikleyicisi olma düşüncesi Fransa'nın doğu politikalarının önemli parçalarından birini oluşturmuştur. Bahsi geçen coğrafyada Fransa, denge politikası gereğince "düşmanımın düşmanı benim dostumdur" düsturuyla İngiltere'ye karşı Rusya ve İran ile ilişkisini arttırmaya çalışmıştır. Özetle; Hindistan'da otorite kurmak isteyen İngiltere ve İran-Turan-Afgan coğrafyası üzerinden Hindistan'ı yayılma politikasının önemli bir parçası olarak gören Rusya, Fransa'nın İngiltere'yi Hindistan'dan kovma, bölgede onun gücünü kırıp kendi sömürgesini oluşturma Fransa'nın doğuda özellikle Akdeniz ve Kuzey Afrika'da siyasi manevralarının temelini oluşturmuştur. Çalışmada Fransa'nın Doğu Akdeniz ve Kuzey

CC BY NC Creative Commons Licence

Afrika'da otoritesini korumak istemesi ve İngilizleri Hindistan'dan kovmak için doğu siyasetini nasıl şekillendirdiği ve İran-Turan-Afgan coğrafyasında yaklaşık bir asır devam eden İngiliz-Rus rekabetinin müsebbiplerinden biri olduğu konuları Beyanülhak ve İctihad dergileri ışığında aktarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Fransa, Hindistan, İran-Turan-Afgan, İngiltere, Osmanlı Basını, Rusya.*

The Effect of France's Eastern Mediterranean Policies on the British-Russian Competition in Iran-Turan-Afghan Geography (In the Light of Beyanülhak and İctihad Journals)

Abstract

With the Seven Years' War (1756-1763), Britain expelled France from India and the region was completely colonised by Britain. France, which lost its colony in India as a result of the war, brought various policies to the agenda in the east in order to cut Britain's commercial ties with India and to obtain India, and did not refrain from making various political manoeuvres against Britain. Especially in the 19th century, the idea of being the trigger of the British-Russian rivalry in the Iran-Turan-Afghan geography constituted one of the important parts of France's eastern policies. In the aforementioned geography, France tried to increase its relations with Russia and Iran against England with the motto 'the enemy of my enemy is my friend' in accordance with the balance policy. In summary; Britain, which wanted to establish authority in India, and Russia, which saw India as an important part of its expansion policy through the Iran-Turan-Afghan geography, formed the basis of France's political manoeuvres in the east, especially in the Mediterranean and North Africa, to expel Britain from India, to break its power in the region and to create its own colony. In this study, it is tried to be conveyed in the light of Beyanülhak and İctihad journals that France wanted to maintain its authority in the Eastern Mediterranean and North Africa and how it shaped its eastern politics in order to expel the British from India and how it was one of the perpetrators of the British-Russian rivalry that continued for about a century in the Iran-Turan-Afghan geography.

Keywords: *France, India, Iran-Turan-Afghan, England, Ottoman Press, Russia*

Giriş

Dünya tarihi ve siyasetinde Akdeniz, Hindistan ve İran-Turan-Afgan coğrafyaları önem arz etmiştir. Fransa'nın doğu politikaları kapsamında İngiltere, Rusya, İran ve Osmanlı Devleti ile ilişkileri özellikle bu coğrafyalarda meydana gelmiştir. Tarihi süreç içerisinde Akdeniz, Asya, Afrika ve Avrupa'yı siyasi, iktisadi ve içtimai olarak birbirine bağlayan bir coğrafya görevi üstlenmiştir (Öztürk, 2014). Özellikle Doğu Akdeniz ve Kuzey Afrika'da İngiltere ve Fransa'nın üstünlük mücadelesi yaklaşık üç asır süregelmiştir. Rusya da, yayılma politikası çerçevesinde Akdeniz'i hedef olarak görmüş, özellikle İngiltere ve Fransa, Rusya'nın bu hedefini engellemeye çalışmışlardır (Öztürk, 2014). Hindistan, sömürgeci devletlerin 16. Yüzyıl ile birlikte faaliyetlerini başlattıkları coğrafyalardan birisidir. Hindistan'da çeşitli

kaynakların ve ticari malların bulunması ve bunların okyanus vasıtasıyla Avrupa'ya rahatça götürülmesi her zaman sömürgeci devletlerin ilgisini çekmiş ve Hindistan en gözde coğrafyalardan birisi hâline gelmiştir. Hindistan, doğu-batı arasında bir köprü vazifesi görmüştür. Doğu mallarının batıya aktarılmasında önemli rol üstlenmiştir. Yedi Yıl Savaşlarından sonra İngiltere'nin en önemli ticaret ve siyaset merkezi haline gelmiştir. 16. Yüzyılda Coğrafi keşifler ile başlayan sömürgecilik yarışı, İngiltere, Rusya, Fransa gibi devletler tarafından 19. Yüzyılda hızlandırılmış ve devletlerin yeni politikalar üretmelerine sebep olmuştur. Sömürgecilik yarışında, devletler stratejik öneme sahip olan ve iktisadi olarak gelişebilecekleri bölgeleri tercih etmişlerdir. İngiltere ve Rusya'nın çıkarları neticesinde tercih ettikleri bölgelerden bir tanesi "*İran-Turan-Afgan*" coğrafyasıdır.

İran-Turan-Afgan coğrafyası tarih boyunca stratejik bir öneme sahip olmuştur. Bu coğrafyada 19. Yüzyıl boyunca süren İngiliz-Rus rekabeti çeşitli sebepler ortaya konulmuştur. Sebepler arasında Rusya'nın aktif yayılmacı siyaseti ve İngiltere'nin Rus siyasetine karşı ve ticari faaliyetleri için Hindistan sömürgesini elde tutma mücadelesi yer almaktadır. Ancak sebepler arasında ya da bu rekabetin hızlanmasına sebep olanlar arasında Fransa'nın yer aldığı pek gündeme gelmemiş, araştırma ve inceleme eserlere konu edinmemiştir. Bu konu ile ilgili Osmanlı basınında farklı tarihli dergilerde şu ifadelere yer verilmiştir.

"*Tamamıyla malûm olmayan, bu meseleye ait olarak yazılan hususi kitapların hatta en yenileri tarafından suret-i kafiyede meydana konulamayan bir hâdise vardır ki o da Asya'daki Rus – İngiliz rekabetinin müşevvik-i yegânesi Napolyon olması ve muma ileyhin mezkûr iki devleti Asya'da birbirine tutuşturmayı ilk düşünen bulunmasıdır"* (Nizameddin, 1910).

"*İngilizlerle Rusları yekdiğerine karşı rekabete sevk eden "Napolyon" olmuştur. Bu hakikat başlıca kitaplarda ve hatta en son neşredilenlerde bile kâfî nispette tenvîr olunmuyor"* (Rober, 1914).

Yukarıda bahsi geçen bilgilere atfen, İran-Turan-Afgan coğrafyasında vuku bulan İngiliz-Rus rekabetinin farklı boyutlarının araştırılması konusunda Osmanlı Basını destekleyici unsur olarak devreye girmiştir. Araştırma ve inceleme eserlerde pek yer almayan, Fransa'nın İngiliz-Rus rekabetinin tetikleyicisi olma ve rekabet ile ilgili siyasi manevraları konuları İçtihad ve Beyanülhak dergilerinde yer alan yazılar ışığında incelenmeye çalışılmıştır.

19. yüzyıl Osmanlı Tarihi açısından büyük değişme ve modernleşme süreçlerinin yaşandığı bir dönem olmuştur. Modernleşme hareketleri ilk olarak askeri alanda başlamış, sonraki yıllarda siyaset, iktisat ve eğitim gibi alanlarda kendini göstermiştir. Modernleşmenin aracı olarak basın kullanılmış, modernleşmenin en önemli parçası haline gelmiştir.

Osmanlı Devleti'nin basın ve yayın faaliyetlerinin başlaması, çağının diğer devletlerine göre çok geç başlamıştır. Matbaa, Lale Devri ile birlikte İbrahim Müteferrika ve Mehmet Sait Efendi tarafından kurulmuş olsa da uzun süreli olamamıştır. Halkı bilinçlendirme ve biçimlendirme amacı güden basın ve yayın faaliyetleri Osmanlı toplumunda Padişah ve hükümetinin yapılan faaliyetlerini halka duyurma amacıyla ilk çalışmalarına başlamıştır.

Osmanlı basınının tarihsel süreci, Tanzimat Dönemiyle başlamış, hürriyetin anlam kazandığı Meşrutiyet Döneminde ise zirveyi görmüştür. Özellikle Meşrutiyet Döneminde basın ve yayın faaliyetleri, Padişahı ve hükümeti eleştiri mahiyetinde olmuştur. Beyanülhak ve İctihad dergileri de Meşrutiyetin ürünü olarak basın ve yayın faaliyetlerine başlamıştır.

Beyanülhak Dergisi, haftalık dergi olarak 22 Eylül 1908 tarihinde Cemiyet-i İlmiyye-i İslamiye tarafından yayın hayatına başlamış, 22 Ekim 1912 yılına kadar yayın hayatına İslamcı fikirlerle devam etmiştir. Dergi, Sırat-ı Müstakim(Sebilürreşad) gibi İslamcı çizgide olmasına rağmen yine Sultan II. Abdülhamit politikalarına karşı olmuştur. Kurucuları arasında Mustafa Sabri Efendi, Ahmet Ramiz Efendi, Mehmet Fatin, Elmalılı Muhammet Hamdi Yazır, Mehmet Arif, Hüseyin Hazım gibi kişiler yer almıştır. Derginin başlangıcında imtiyaz sahibi Fatih medresesi müderrislerinden Ahmet Ramiz Efendi iken 44. Sayıdan sonra yine Fatih medresesi müderrislerinden ayrıca milletvekilliği yapan Mustafa Asım Efendi'dir. Başyazarı ise yine Fatih müderrislerinden Mustafa Sabri Efendi, müdürü ise Mehmet Fatin Efendi'dir (Boyacıoğlu, 1998). Derginin amacını başyazar Mustafa Sabri, 1. Sayıdaki "*Beyanülhakk"ın Mesleği*" adlı yazısında iyiliği emredip kötülüğü def etme ile yola çıktıklarını, bu yolda kötülüğünde istibdat devri olduğunu belirtmiştir. Bu meseleyi İttihat ve Terakki Cemiyetinin hallettiğini ve teşekkür borçlu olduğunu yazmıştır. Mustafa Sabri'nin "*Risâlemiz, en başta (Mehafetullah)*[*]*, olmak üzere iffet ve istikamet, hamiyet, "hemcinsine muavenet"*[**]*, suret-i meşruada hürriyet, ciddiyat ile ülfet, zulüm ve istibdada nefret, ulum ve fünuna muhabbet gibi hissiyat-ı fazılayı tamîme medar olacak neşriyatıyla Millet-i Necîbe-i Osmaniye'nin seviye-i fikriyelerini yükseltmeye çalışacak ve bilhassa, din-i İslamın mani-i terakki olması gibi zannun ve tekavvülatın butlanını bi havle Teala isbat edecektir." cümlesi temel amaçlarını belirtirken "Risalemiz, din-i İslam aleyhinde vukua" melhuz olan itirazata edille-i muknia ile cevap verecek ve herhangi bir mesele-i diniye veya ilmiye hakkında hatırlara hutur edebilen şekuk ve şübehatı ref' ve izale ile İslam'ın, bütün insanların menafi-i hakikalarının bir fezlekesi mesabesinde bulunan saadet dârına muvassal olduğunu enzarda tecelli ettirmeye gayret edecek*

[*] Allah korkusu.
[**] İslam Dünyasına yardım.

ve ahkâm-ı şerʿiye adâb-ı milliyeye mugayir gördüğü halat ve neşriyatı tenkit ederek (emr-i bi'l-maruf ve nehyi ani'l-münker) vazifesini îfadan geri kalmayacaktır" (Mustafa Sabri, 1908). ifadeleri de İslam dinine ve dünyasına karşı hissiyatını ve amaçlarını belirtmiştir.

İctihad Dergisi, Meşrutiyet dönemli fikir adamlarından Doktor Abdullah Cevdet'in 1904 yılında Batıcı çizgide çıkarmış daha sonra dergi Kahire ve İstanbul'da da yayın hayatına devam etmiştir. 1932 yılına dek 28 yıl yayın hayatına devam eden dergi, toplam 358 sayı çıkarmıştır (Ercan, 2011). İçtihat, Osmanlı toplumunu Batının düşünceleri ile kalkındırmayı amaçlamıştır. Dergi, dönem içerisinde Türkçülük ve İslamcılık fikirlerine karşı durmuş, şeriat düşünenlere karşı laikliği, Türkçülüğün savunduğu Turan ideolojisine karşı ilim ve irfanı savunmuştur (Ercan, 2011). Çoğunlukla dergide Abdullah Cevdet'in yazıları yer alırken, Celal Nuri İleri, Oğuz Arslan, Samizade Süreyya ve Ali Sami gibi isimlerde yazılar kaleme almıştır (Gündüz, 2010).

1. Fransa'nın Doğu Politikaları ve İngiliz–Rus Rekabetine Etkisi

İngiltere, Yedi Yıl Savaşları (1756-1763) ile Fransa'yı Hindistan'dan çıkarmış ve bölge tamamen kendi sömürgesine katılmıştır. Savaş neticesinde Hindistan'daki sömürgesinden olan Fransa, 18. Yüzyılın sonlarına doğru İngiltere'nin Hindistan ile ticari bağını kesmek ve sömürge elde etmek amacıyla Mısır üzerine sefere çıkmıştır.[1] Fakat bu seferin Osmanlı Devleti, İngiltere ve Rusya aleyhine olması Fransa'yı güç duruma düşürmüş, yeni düşmanlar kazandırmıştır. Zikredilen devletlerin ittifakı ile başarısız olan Mısır seferi İngiltere'yi umutlandırmıştır. Ancak Napolyon (1769-1821), İngilizleri Hindistan'dan çıkarma ve yahut İngilizlerin Hindistan ile arasındaki ticari bağları kesme girişimlerinden vazgeçmemiştir.

"*…Fi'l-hakîka on sekizinci asrın nihâyetinde "Hindistan Kumpanyası" bi'l-hâssa "Bengale" de ve "Dakhan" şibh-i cezîresinde birleşmek ve hâkimiyetini takviye eylemekle uğraştı. Bu vakit Ruslar yüksek Kafkas dağlarını henüz aşmışlar (Ural) ın şimâliyle İrtiş'e yeni gelmişlerdi. Bu sûretle Napolyon Mısır'ı fethederek Hindistan'ı istîlâ tahayyülüne koyulduğu zaman İngilizlerle Ruslar arasında büyük mesâfeler vardı. Napolyon (Malabar) yahut (Koromandel) cihetlerinden sevk olunacak bir hücûm ile Hindistan'ı zabt etmek istiyordu. Fransız donanması (Ebu Kır'da) mahvolunca deniz yolunun kapandığı hissetti. Hatt-ı hareketi tebdîl zarûreti vardı. Bunun üzerine Napolyon berren idâre olunacak bir sefer ile Hindistan'ın istîlâsını düşündü. İşte bu tasavvur İngiliz Rus rekabetini tevlîd etdi"* (Rober, 1914).

[1] Fransa'nın Mısır üzerine sefere çıkmasının politik boyutunu Yusuf Akçura şu şekilde dile getiriyor. "*Fransa Mısır'ı alırsa, İngilizlere Hind'de taarruz kesb-i suhûlet ettiği gibi, Fransa'nın Akdeniz havza-i şarkîsinde nüfuz ve hâkimiyeti teʾmin olunup, Devlet-i Osmanîyye'nin pek karîbü'l-vukûʿ vefâtında, mirâsı taksîm edilirken, düvel-i sâireye nisbeten mütefevvik bir vaziyette bulunması kâbil olacaktı* (Yusuf Akçura, 1910)."

Fransa'nın İngilizler üzerine seferine çıkışı ve donanmasının Ebu Kır dolaylarında İngiltere tarafından mağlup edilişi ve bunun üzerine Napolyon'un deniz yolunda başarılı olamayınca kara yolundan istila düşüncesinin diğer bir boyutu olan İngiliz-Rus rekabeti düşüncesi Beyanülhak dergisinde; "*Fransa filosunun (Ebu Kır) da İngilizler tarafından mağlûb edilmesi (Dakhan) sevâhiline çıkmamak asker ihtimâlini nezʿ eylediğinden Napolyon bu sûretle taarruz fikrinden vazgeçmiş idi; fakat deha-yı mübdeʿânesi? Ruslarla İngilizleri Asyâ-yı Vustâda dûçâr-ı muhâsame edecek bir istîlâ projesini tertibde gecikmedi"* (Nizameddin, 1910). şeklinde yer almıştır.

Basından anlaşılacağı üzere Mısır seferinde başarısız olan Napolyon, Yedi Yıl savaşlarının intikamı üzerine Hindistan'a da sefer düzenlemiştir. Rusya'nın Hint topraklarına yaklaşmamış olması ve İngiltere'nin de bölge üzerinde otorite sağlamak için uğraşması Hint sömürgesini geri almak isteyen Fransa için bir fırsat doğurduysa da Napolyon bu seferinde de başarısız olmuştur. Dönem itibariyle İngiltere'ye karşı politikalarında başarısız bir çizgi çizen Fransa, Hint güzergâhı üzerinde olan *"İran-Turan-Afgan"* coğrafyasında İngiltere'ye karşı bir düşman yaratma eğiliminde olmuş ve rekabet durumunda Hint sömürgesini İngilizlerden almayı veya İngilizleri bölge üzerinde ticaret yapmaktan alıkoymayı düşünmüştür. Ayrıca basına göre Rusya'nın ilerlemekte olduğu bölgeler ve İngiltere'nin Hint coğrafyasında içinde bulunduğu durum da tespit edilmiştir.

Denizler üzerindeki savaş girişimlerinde başarısız olan Fransa, karadan İngilizleri Hindistan'dan atmak için Ruslar ile ittifak projesine girişmiştir. İttifak, her ne kadar Fransa'nın ve Rusya'nın Hindistan İngiltere'sine saldırıları düşüncelerini barındırsa da Napolyon'a göre bu ittifak kuzeyden Hindistan'a ilerlemek isteyen Rusya'nın ve Hindistan'daki sömürgesini elinde tutmak isteyen İngiltere'nin, *"İran-Turan-Afgan"* coğrafyasındaki amansız rekabetinin tetikleyicisi olmuştur. Napolyon, İngiltere ve Rusya'yı *"İran-Turan-Afgan"* coğrafyasında birbirine düşürme gayretine girişerek, İngiltere'yi Hindistan'dan kovma düşüncesinden taviz vermemiştir.

Napolyon gerçekleştirmek istediği bu politika ile kendisini Roma'nın varisi sayan Rusları İstanbul ve Akdeniz çevresinden uzaklaştırarak Fransa'nın elindeki Hindistan sömürgesini alan tarihi düşmanı İngilizleri "*İran-Turan-Afgan*" coğrafyasında karşı karşıya getirmeyi ve kendisi de İstanbul ve Akdeniz çevresine hâkim olarak Türklerin bulunduğu coğrafyada medeniyet tesis etmeyi amaçlamıştır (Driault, 2013).

1.1. Napolyon ve Çar I. Pol'ün[2] İttifakı

İngiliz-Rus rekabetinin başlamasına sebep olan kişinin Napolyon Bonapart olduğu Beyanülhak dergisinin 22 Ağustos 1910 tarihli nüshasından şu şekilde aktarılmıştır. "*Tamamıyla maʿlûm olmayan, bu mesʾeleye âid olarak yazılan husûsî kitapların hatta en yenileri tarafından sûret-i kâfiyede meydana konulamayan bir hâdise vardır ki o da Asya'daki Rus – İngiliz rekabetinin müşevvik-i yegânesi Napolyon olması ve mûmâ ileyhin mezkûr iki devleti Asya'da birbirine tutuşturmayı ilk düşünen bulunmasıdır"* (Nizameddin, 1910).

Napolyon'un bölgeye dair düşündüğü İngiliz-Rus rekabeti, Rus ilerlemesine karşın İngiltere'nin bölge üzerinde Fransa'ya karşı da ihtiyatlı davranmasının yolunu açmıştır. Çünkü İngiltere, Rus ilerleyişinin kendi sömürgesi için artık bir tehlike arz ettiğinin farkına varmıştır.

Ayrıca İngiliz-Rus rekabetinin tetikleyici ve tahrikçisi olan kişinin Napolyon olduğuna dair diğer bir bilgi kısa da olsa 14 Mayıs 1914 tarihli İçtihad dergisinde "*İngilizlerle Rusları yekdiğerine karşı rekâbete sevk eden "Napolyon" olmuştur. Bu hakîkât başlıca kitablarda ve hatta en son neşr edilenlerde bile kâfî nisbetde tenvîr olunmuyor* (Rober, 1914)" şeklinde yer almıştır.

Beyanülhak ve İçtihad dergisinden edinilen bilgilere göre, "*İran-Turan-Afgan*" coğrafyasında meydana gelen 19. Yüzyıl sömürgecilik yarışının önemli ayaklarından ve bölgedeki devletleri de etkileyen, İngiliz-Rus rekabetinin sebeplerinden bir tanesi, Fransa'nın bölge üzerinde Rusya ile anlaşarak Hindistan'dan İngiltere'yi atma isteğidir. Ayrıca bu bilginin kitaplarda ve yayımlanan yeni eserlerde yer edinmediği de dergilerde bahsedilmiştir.

Mısır ve Hindistan gibi doğu seferlerinden başarı elde edemeyen Napolyon batıda da İngiltere ve Avusturya ile sürekli mücadele hâlinde olmuştur. Savaşta başarılı olamayan Napolyon, İngiltere ve Avusturya gibi devletleri barışa sevk etmek istemiştir. Fakat İngiltere'nin barış yapması Mısır'dan dolayı imkânsız hâle gelmiştir. Avusturya ile de barış görüşmesi ilkinde İngiltere'nin tahrik ve yönlendirmeleriyle sonuçsuz kalmıştır. Bunun üzerine Napolyon, Avusturya üzerine sefere çıkmış ve zafer kazanmıştır. Zaferin tesiriyle Napolyon'un üzerindeki Avusturya'nın olumsuz görüntüsü ortadan kalkmış, İngilizlere karşı ittifak yapmamak için hiçbir sebep kalmamıştır (Köse, 2012). Fransa'nın İngiltere ile barış sağlayamaması Napolyon'u tekrar İngiltere ile savaşın eşiğine getirmiştir. Hindistan seferlerinde deniz üzerinden zafer kazanamayacağını anlayan Napolyon, karadan bir ordu ile İngiltere üzerine yürümek istemiştir. Dönemin şartlarında Napolyon, İngiltere'ye karşı hamle

[2] Farklı kaynaklarda bu ismin "Paul", "Pavel", "Pavlo" gibi kullanımları mevcuttur ancak bu ismin Türkçe okunuşu ya da Osmanlı Türkçesi "Pol"dür. Bu sebeple yazılan makaleden Osmanlı basınından istifade edildiği için "Pol" şeklinde yazımı uygun görülmüştür.

yapabilecek devletlerden birisinin karayla bağlantısı olan Rusya olabileceğini düşünmüştür. Çünkü o dönemde Rusya, Hindistan'a giden güzergâhta olan Turan coğrafyası ile sınırlıdır.

"*Hindu – Kûh" cibâlinin üstesinden Hindistan'ı Avrupa'ya rabt eden yollar Türkistan'dan geçer. Bu tarikle bir tecâvüz Hindistan'ı istîlâya müsâʿiddir. Napolyon bu tarika mürâcaat etdi. Hâlbuki bunun için Rusya ile anlaşmak lâzım geliyordu. Bu takarrüb vukûʿ buldu"* (Rober, 1914).

Yukarıda verilen bilgilerde Turan coğrafyasının Hindistan yolu üzerinde önemli bir güzergâh olduğu dile getirilmiştir. Fransa'nın bu yol üzerinde Hindistan'a ilerlemek isteği, ilerleyen yıllarda mücadeleye girecek Rusya ve İngiltere'nin de ana yollarından birini teşkil etmiştir. Ayrıca Turan coğrafyasının sahip olduğu yeraltı ve yerüstü kaynakları ve özellikle Sanayi Devrimi sonrası gelişen sanayileri için hammadde arayışına giren sömürgeci devletlerin iştahını kabartmış, İngiltere veRusya'nın vazgeçemeyeceği bir coğrafya hâlini almıştır. Kısacası Turan'ın stratejik bir noktada yer alması, 19. yüzyıl boyunca İngiltere ve Rusya'nın siyasi, iktisadi ve askeri politikalar ile gerçekleştirdiği rekabetin en önemli sebebidir.

Napolyon Hindistan üzerine kara yolu vasıtasıyla Hindistan üzerine sefer yapma projesini hayata geçirmek için Rusya ile anlaşmak yoluna gitmiştir. Fakat Fransa'nın Mısır seferine çıktığı sırada Rus hâkimiyetinde olan Malta'yı ele geçirmesi, Rusya ile arasının açılmasına sebep olmuştur (Köse, 2012). Tüm bunlara rağmen İngilizleri Hindistan çıkarma ve İngilizlerin sömürge yollarını kesme ümidiyle 1800 yılında "*Bu tasavvuru kuvveden fiʿile çıkarmak, bu (proje) ye şekl-i hakîkat vermek için Napolyon, Çar Birinci Pol'e mürâcaat etti. Ve ikisi arasında, birçok zamanlar gizli tutulan ve halen bile pek az maʿlûm olan, bir tâkım muhâberât cereyân eyledi…"* (Nizameddin, 1910).

Napolyon, I. Pol'i ittifaka ikna etmek için, Fransa'da esir durumda bulunan Rus askerlerinin askeri teçhizat sağlanarak Rusya'ya teslim edileceği ve Mısır seferi sırasında aldığı Malta'nın Rusya'ya teslimi gibi maddelere başvurmuştur. I. Pol maddeleri gayet iyi karşılarken aslında Napolyon Malta'yı İngilizlerin her an saldırma tedirginliğiyle Ruslara vermiş, burada Rus ve İngiliz birliklerinin karşı karşıya gelmelerini amaçlamıştır. Napolyon'un bu fikri İngiltere'nin Malta limanına saldırması ve Rusların karşılık vermesi ile gerçekleşmeye başlamıştır. Napolyon'un Mısır seferinde Fransa'ya karşı ittifak olan İngiltere ve Rusya, Malta sorunu nedeniyle ittifakı bozmuş ve ilişkiler gerilmiştir. Malta'nın rekabeti, Rusları İngilizlere düşman etmiş, İngilizleri Hindistan'dan atmak için Fransız ittifakına götürmüştür (Köse, 2012).

1800 yılında başlayan Fransa-Rusya gizli görüşmeleri ile aslında Avusturya-Rusya-Fransa ittifakı da başlamıştır. Görüşmeler ışığında Rusya, İran, Turan, Afgan ve Hindistan'ı

alarak bir sömürge planlarken, Fransa, Mısır ve Suriye'yi sömürgesine katarak Doğu Akdeniz'de bir imparatorluk kurmayı planlarken, Avusturya'ya da Balkanlarda hâkimiyet sağlamasına razı olunacağının planları yapılmıştır. Projeden anlaşılacağı üzere aslında Osmanlı topraklarının Fransa, Rusya ve Avusturya arasında pay edilmesi gündeme gelmiştir (Driault, 2013; Köse, 2012).

Fransa'nın yaklaşık bir yıl süren görüşmeler sonucunda Rusya ordusu ile birleşip kara yolunun "*İran-Turan-Afgan*" güzergâhı seçilerek Hindistan'daki İngiltere üzerine sefere çıkma düşüncesi Beyanülhak dergisine şu şekilde yansımıştır.

"*Otuz beş bin kişiden mürekkeb bir Fransız ordusu Rus arâzisinden geçerek sahrâlar mıntıkasına, (Astarabad) a vâsıl olacak ve orada aynı kuvvette bulunan bir Rus ordusu ile birleşerek (Herat) ve (Kandahar) tarîki ile Afganistan cenubu ve (İndus) mansıbına teveccüh edecek idi.*

Bu büyük projenin ilk icrââtı görüldü; hiddet ve şiddeti ile maʿrûf olan (Birinci Pol) Fransız ordusunun vürûdunu beklemeksizin Don Kazaklarının cenerali olan (Orlof Donisof) a ordugâhını (Orenburg) a nakil eylemesini ve bütün Kazak taburlarını mahal-i mezkûrda tahşîd ederek orada askerini Hindistan üzerine sevk için verilecek emre muntazır olmasını işʿâr etti.

(Orlof) 1801 senesi Mart'ında Volga'yı aştı ve (Orenburg) a müteveccihen hareket eyledi.. Fakat Birinci Pol'in vukûʿ-ı nâgihâni-i katli bütün bu hazırlıkları hercümerç eyledi, Kazaklar tekrar Volga'yı geçtiler, yani geri döndüler. Artık Hindistan'ın Fransa – Rusya tarafından istîlâsı mesʾelesi kapanmış idi…" (Nizameddin, 1910).

Yukarıda verilen bilgilerin desteklenmesi açısından Fransız ve Rus ordularının hareketlerinin İctihad dergisine yansıyan bölümünü de vermek yerinde olacaktır.

"*…45 bin kişilik bir Fransız ordusu Rusya'nın ortasından geçerek Astarabad'da bir Rus ordusuyla birleşecekdi.*

Astarabad'da ictimâʿ edecek olan tarafeyn kuvvetleri "Herat" ve "Kandahar" tarîkiyle Afganistan'a ve oradan da Hindistan hudûdlarına gececekdi. Diğer tarafdan bir Rus ordusu daha Hive, Buhara ve Afganistan cihetlerinden Hindistan'ın şimâline yürüyecekdi. Bu büyük proje icrâya başlandı. Rus cenerali (Orlof) Orenburg'da karargâhını kurdu. Çar Pol Fransız ordusuna intizâr etmek istemiyordu.. (1801)'de (Orlof) Volga'yı geçmişdi. Birinci Pol'ün katli bu ihzarâtı katʿ etdi. Kazaklar tekrar "Volga" yı mürûr etdiler. Artık Hindistan'ın bir Rus – Fransız istilâsına maʿrûz kalması mevzûʿ bahis olmadı" (Rober, 1914).

Basına yansıya iki ayrı bilgiye göre Fransız-Rus orduları arasında 10 bin kişilik bir fark göze çarpmaktadır. Fakat asıl göze çarpan Fransız ve Rus ordularının istila için izledikleri

güzergâh olmuştur. Ordular Hindistan'a ulaşmak için, İran üzerinden Afganistan ve Turan üzerinden Afganistan olmak üzere iki yol izlemişlerdir. Aslında bu iki güzergâh, yaklaşık bir asır boyunca Rusya'nın Hindistan'a doğru ilerlemek, İngiltere'nin ise Rus hücumlarına karşı Hindistan'ı korumak için kullanacağı yolları ve bölgeleri işaret etmiştir.

Sonuç itibariyle Fransızların, Hindistan sömürgesini İngilizlere bırakmama düşüncesiyle Ruslarla yaptığı ittifak ve gizli görüşmeler (1800-1801) Çar I. Pol'ün ölümü ile birlikte sona ermiş ve başarısız bir ittifak olarak tarihe geçmiştir. Sonuçsuz kalan Fransız ve Rus ordularının Hint seferi, İngiltere'nin bölgeyi tanımasına, nüfuz sahibi olmasına ve bölge üzerinde kendi menfaatlerine politikalar üretmesine sebep olmuştur.

"*…Napolyon ile Çar tarafından tertip edilen bu proje, İngilizler'e Hindistan şibh-i cezîresinin en ziyâde maʿrûz-ı istîlâ olan noktası şimâl-i garbi hudûdu olduğu öğretmiş ve onların nazar-ı dikkat ve meşgûliyetlerini hudûd-ı mezkûra mütecâviz olan Acemistan Afganistan, Belucistan memâlikine tevcîh ettirmiş idi. İşte o zamandan itibâren İngilizler bu muhtelif memâlikte nüfûzlarını teʾsîs etmeye gayret ettiler"* (Nizameddin, 1910).

Rusya'nın Fransa ile ittifak yapması aleyhinde olan bir durum teşkil etmemiştir. Aksine ittifak sonucunda Rusya, İran üzerinden Hindistan'a ulaşabilecek yolları teyit ederek, Hindistan civarında etkili bir güç olan İngiltere'nin politikalarına karşı politika üretebilme tecrübesine sahip olmuştur. Ayrıca yukarıda verilen bilgilerde de yer aldığı gibi Kossaklar denilen Don Kazakları veya Rus Kazakları, Rus ordusunun önemli bir bölümünü teşkil etmiş ve Rus ilerlemesinde önemli roller oynamışlardır.

1.2. Napolyon'un Bölgede Tutunma Çabaları ve İngiltere'nin Karşı Politikaları

Fransa, İngiltere'ye karşı Hindistan için yürüttüğü politikalarından geri durmamış, Osmanlı topraklarının paylaşımı konusundaki emellerinden vazgeçmemiştir. Rusya ittifakından faydalanamayan Napolyon, Hindistan istikametinde İngiltere ile mücadelesine devam etmek için İran ile anlaşma yollarını aramıştır. Bunun üzerine diplomatik ilişkilere başlanılması için Olivier adlı kişiyi İran'a göndermiştir. Fransa'nın bölge üzerindeki hareketlerini gözlemleyen İngiltere ise 1801 yılında John Malcolm'u İran'a göndererek tedbiri elden bırakmamış ve Fransa'nın etkin hâle gelmesini engellemeye çalışmıştır. (Karadeniz, 2016)[3]. İran şahı Fetih Ali esnek bir politika güderek Fransa ile görüşmeler yapmasına rağmen İngiltere'nin tekliflerini de değerlendirmeye tabi tutmuştur (Karadeniz, 2009).

[3] Malcom, İran'a geldiğinde İran'ı bir anlaşma imzalamaya ikna etmiştir. İmzalanan ikili anlaşmaya göre, Kabil emiri Zaman Şah'ın Hindistan'a yaptığı istila hareketlerinde İngiltere ile birlikte hareket edecek, Afganlılar ve Fransızlar İran'a saldırırlar ise İngiltere bu saldırıların önlenmesi için İran'a askeri destek sağlayacaktı. Böylece Fransa'nın bölgenin atılması için gerekli hamleler yapılacaktı. Ancak İran'a verilen sözlerin tutulmadığı ilerleyen siyasi ve askeri olaylarda kendini gösterecektir. (Karadeniz, 2016)

Fransa'nın Hindistan'ı alabilmek için yürüttüğü her politikaya karşı İngiltere aksi bir politika ile karşılık vermiş, Fransa'nın bölgede barınmasına izin vermemiştir. "*Birinci Napolyon, Hindistan aleyhinde İran'ın ittifâkını celb edince İngilizler de Afganîlerle ittifâk etmişlerdi"* (Servet-i Fünun, 1913). Görüleceği üzere İngiltere güvenli bir bölge oluşturabilmek veya bölge devletlerinin desteklerini alabilmek için onlarla iyi ilişkiler kurmaya gayret göstermiştir.

Bölge üzerindeki menfaatler savaşından dolayı 19. Yüzyıl çok hızlı başlamıştır. Özellikle Fransa, 1807 yılında İran'ın Rusya ile mücadelelerinde İran'a askeri ve siyasi destek vererek hem Rusya'yı bölgeden bertaraf etmek, hem de İngilizlerin Hint yolu için İran ile görüşmelerini kesmek amacıyla İran ile Finkenstein antlaşmasını imzalamıştır (Driault, 2013; Karadeniz, 2009). Napolyon'un Rusya'ya karşı sert politikaları bu süreçte devam etmiştir. Balkanlarda Osmanlı Türklerini, Hazar Denizi civarında İranlıları ve Turan'daki Türkleri Rusya'ya karşı tahrik ve teşvik ederek, diplomatik manevralar ile Rusların ele geçirmek istedikleri bölgelerde onlara karşı bir set çekilmesi gerekliliğini düşünmüştür (Driault, 2013). Fakat bu düşünce faaliyete geçememiştir. Çünkü Rusya 19. Yüzyılın başlarından itibaren Güney Kafkasya'ya yönelmiş ve Azerbaycan topraklarını işgale başlamıştır. Rusya özellikle İrevan bölgesine ilerleyerek stratejik bir noktada üs kazanmaya çalışmıştır. Bu işgaller sırasında bazı Ermenilerin Rus ordularında görev aldığı bazılarından Azerbaycan ve Anadolu coğrafyasına göç ettiği görülmüştür (Mahmudov, 2018). Finkenstein antlaşmasından da başarılı bir sonuç çıkaramayan Napolyon, rotayı tekrar Kuzey Azerbaycan topraklarını 19. Yüzyılın başlarından itibaren işgale başlayan Rusya'ya çevirmiş ve Finkenstein antlaşmasının hükümlerini yerine getirmeyerek İran ve Osmanlı topraklarının paylaşımı için Rusya ile bir anlaşma yapmak istemiştir. Rusya için ilerleyiş istikametinde uygun düşen Tilsit Anlaşması[4] 1807 yılında imzalanmıştır (Es-Seyyid Muhammed Et-Tahir, 1911). Tilsit Anlaşması ile Fransa ve Rusya'nın İran üzerindeki emelleri İngiltere'yi tedirginliğe sevk etmiş ve İngiltere'nin İran ve Afganistan'a heyetler göndermesiyle birlikte Hindistan güzergâhında olan İran ve Afganistan ile ilişkiler kuvvetlendirilmeye çalışılmıştır (Karadeniz, 2009).

"*…İngilizler bütün ehemmiyetin Hindistan'ın şimâl-i garbı cihetine iʿtâ olunması lüzûmunu hissetdiler. Bunun içün bu mıntıkaya hemcivar hükûmetleri İngiliz nüfûzuna tâbiʿ*

[4] Fransa ve Rusya arasında imzalanan Tilsit Antlaşmasına göre; Osmanlı Devleti ve Rusya arasında Fransa, Rusya ise İngiltere ve Fransa mücadelelerinde barışı sağlamaya yönelik arabuluculuk faaliyetlerinde bulunacaklardır. Rusya'nın arabuluculuk faaliyetlerinin sonuçsuz kalması hâlinde İngiltere'ye karşı Rusya, Fransa'nın yanında yer alacak, Fransa'nın arabuluculuğu sonuçsuz kalırsa, İstanbul ve Rumeli toprakları dışında Osmanlı Devleti'nin Avrupa toprakları Fransa ve Rusya arasında paylaştırılacaktır. Sıratı Müstakim Dergisi yazarlarından Es-Seyyid Muhammed Et-Tahir 'e göre Tilsit Antlaşması; Napolyon ve Çar Aleksandr Osmanlı memleketlerinin paylaşımı hususunda her biri İstanbul'u kendi topraklarına katmak istediğinden ayrılığa düşmüşler ve bu yüzden Tilsit anlaşması başarısız olmuştur.

kılmak îcâb ediyordu. Her memlekete ayrı ayrı heyʾet-i husûsalar iʿzâm olundu. Tilsit muâhedesinden sonra Sir "Gore Ouseley" meʾmûriyet-i mahsûsa ile İran'a gönderildi. İngiliz diplomatı az bir zaman zarfında İngiliz nüfûzuna Tahran sarayında râcih bir mevki vermeye muvaffak oldu" (Rober, 1914).

"*Afganistan emiri (Şah Süca) nezdine sefaretle iʿzâm kılınan (Mon Stuart Elfniston) un riyâsetindeki heyet ise birinci derecede bir netîce-i siyâsiye elde etmeye muvaffak oldu: çünkü İngiliz sefiri, emîrin itimâdını kazanmış ve onunla memâlikinin tamâmiyet-i mülkiyesi İngiltere tarafından teʿmîn ve sıyânet edilmek mukâbilinde bir Fransız ordusunun mürûruna katʿiyyen muhâlefet etmek taahhüdünü nâtık olan (Kalküta)muâhedesini imzalamış idi. (1809). (Elfniston) heyetinden sonra (Gran), (Potinger) (Kristi) heyetleri 1800-1810 senelerinde Afganistan'ın estale-i cenûbiyesi ʿad olunan Belucistan'ı teftîş ederek memleket-i mezkûrenin ekâbir-i ümerâsı ileʿakd-i peyvend ittifâk ve müveddet eylediler"* (Nizameddin, 1910).

Fransa ve Rusya ittifakının vermiş olduğu endişe ile İngiltere, siyasi ilişkilerin geliştirilmesi amacıyla Gore Ouseley'i İran'a göndermiştir. Ayrıca, Fransa ve Rusya'nın İran'a herhangi bir müdahalesinin söz konusu olmaması için Basra körfezine asker ve gemiler göndererek bölge de güvenliğinin arttırılmasını sağlamıştır. İngiltere, Hindistan'ın kuzeyinde de bölge güvenliğinin sağlanması için Afganistan ile Kalküta antlaşmasını imzalamış, antlaşma ile hem Hindistan'ın kuzeyinde kendi güvenliğini garanti altına almış hem de olası bir Rusya ve Fransa tehdidine karşı önlem almıştır. Antlaşmaya göre Afganistan'ın bağımsızlığı İngiltere tarafından taahhüt altına alınmıştır. Ayrıca İngiltere, Afganistan'ın güneyindeki Belucistan'a da elçiler göndererek bölge üzerinde teftiş yaptırmıştır. İngiltere yaptığı bu stratejik hamleler ile hem Fransa'nın bölge üzerinde hâkimiyetinin kaybolmasına ve politikalarının zayıflamasına sebep olmuş, hem de bölge üzerindeki devletler ile ilişkiler kurarak iyi bir izlenim bırakmaya çalışmıştır.

"*…(1809) muahedesi daha ziyâde Fransız tehlikesine karşı ʿakd olunmuşdur. Hâlbuki Fransa'yı bu kadar tehlikeliʿad etmek doğru olamaz. Husûsla Fransa Hindistan'da İngiltere ile muhâsemeye girişebilmek mevkiʿinde bulunmuyordu"* (Rober, 1914).

"*Napolyon'un sukûtu, İngiliz – Hindistan hükûmetinin ve cebhe-i meşgûliyetini Asyâ-yı Vustâ'dan çeviremedi. Yalnız İngiltere'nin korkacak düşmanı artık Fransa değildi*."

"*(Moris) adasının 1810 tarihinde istilası alelhusus Fransa'ya Hindistan'da beş ticaretgâh beldeden başka bir şey bırakmayan (1815) muahedeleri Fransa'yı Hindistan'da tesis-i tefevvuk etmek için mücadele etmeye kudretyâb olamayacak bir hale koymuş idi"* (Nizameddin, 1910).

İran ve Afganistan güvenliğini sağlayan ve Fransa'nın bölgedeki çöküşüne zemin hazırlayan İngiltere, özellikle 1815 yılında Hindistan'daki Moris yarım adasında Fransa'ya ait bölgeleri almış ve Fransa'nın İngiltere'ye karşı bölgede tutunamayacağını göstermiştir. Bölgede artık Hindistan'ı rahatsız edebilecek devlet olarak Rusya kalmıştır.

Fransız tarihçi Driault'un Napolyon ve İngiltere hakkında verdiği bilgilere göre, İngiltere hükümeti daima Napolyon'un yolunun üzerinde bulunup onu takip etmiştir. Fakat Napolyon İngiltere'yi takip etmemiştir. Napolyon için hiçbir zaman İngiltere bir amaç olmamış, sadece önüne çıkan bir engel olmuştur. Amacı eğer İngiltere olsaydı bunu doğrudan yapardı fakat Napolyon hiçbir zaman bunu yapmamış, doğu siyasetinde İngiltere'ye arkasını dönerken dikkatini hep doğuya vermiştir (Driault, 2013).

1.3. Napolyon'un Politikalarının İflası

1815 yılı savaşlarında Fransa'yı mağlup eden İngiltere'nin *"İran-Turan-Afgan"* coğrafyasındaki asıl düşmanı Fransa'dan ziyade Rusya olmuştur. Yaklaşık bir asır boyunca *"İran-Turan-Afgan"* coğrafyasında çeşitli politikaların uygulandığı Büyük Oyun ve Gölgeler Yarışması olarak da tanımlanan İngiliz-Rus rekabeti kendini göstermeye başlamıştır.

"*…Napolyon'un Hindistan hakkındaki projelerine iştirak eden bir devlet [Rusya] İngilizleri ihâfe hususunda Fransızların makamına kâim oldu: Fransız tehlikesini Rus tehlikesi istihlâf etdi"* (Nizameddin, 1910).

Fransa'nın, Hindistan için İngilizlere karşı uyguladığı politikalarının iflasının ardından bölgede büyük devlet sayılabilecek Rusya kalmıştır. Rusya Çar I. Petro'dan beri Hindistan'a ulaşmak emelinden vazgeçmemiştir. Her ne kadar Rusya bu görüntüye sahipse de İngiltere'ye karşı gücü ne derecedeydi ve bunun için politikaları var mıydı, gerçekten Rusya İngiltere için bir tehlike arz ediyor muydu gibi sorular bu dönemde tartışılmaya başlamıştır. Aynı zamanda Rusya'nın İran, Turan ve Afgan'ı istila edip etmeyeceği gibi konular da tartışmanın içerisinde kendine yer bulmuştur.

"*Ba'ş (?) kimseler Rus tehlikesinin en hayâlî bir tehlike olduğunu bundan daha bî maʿnâ bir tasavvur olamayacağını ve çünkü Rusya; ciddi bir harb için lazım gelen askerî mühimmât-ı harbiyeyi, zehâiri sevk husûsunda mutlak sûretde 'âciz olduğundan ve İngilizler ile aralarında geçitleri bile (Mont Blan) dan yüksek olan Himalaya, Hindikuş gibi mevâni'-i tabîʿiyye ve Afganistan gibi muhârib ve cengâver, müstevlîyi en büyük tehlikelere dûçâr edebilecek bir kavim ile meskûn olan kıtʿalar bulunduğundan böyle bir tehlikenin ihtimâli olmadığını iltizâm ettiler.*

Eğer Rusya hükûmetini böyle bir teşebbüsü icrâya teşvîk ve yâhûd icrâdan ferâgat ettirecek siyâsî, iktisâdî ve ictimâʿi teʾemmülâttan sarf-ı nazar edilerek sadece Hindistan'ın şimâl-i garbîden istilası imkânı olup olmadığı düşünülecek olursa emsal-i tarihiye delaletiyle, böyle bir taarruzun kabil olduğunu tasdik mecburiyeti hâsıl olur.

Asya'nın merkezinden kopup gelen emvâc-ı hurûşân-ı istila Hindistan imparatorluğunun hudutlarını birinci defa olarak dökmeyecek idi! Mahmud-ı Gaznevi, Timurlenk, Babür, Nadir Şah tarafından edilen büyük istilalar hep şimal-i garbi hududundan vâki' olmuş idi.
Hindistan'da bulunan ve buranın tarihine vâkıf olan İngilizler bu noktadan böyle bu taarruzun imkânı hususunda müttefiktirler" (Nizameddin, 1910).

Sonuç

Bu çalışma, Fransa'nın Doğu Akdeniz ve Kuzey Afrika'daki otoritesini koruma çabalarını ve Hindistan'daki İngiliz etkisini zayıflatma amacıyla şekillendirdiği doğu politikasını, Osmanlı basınındaki Beyanülhak ve İctihad dergileri ışığında ele almıştır. Özellikle Napolyon dönemi politikalarının, İngiltere'yi Hindistan'dan çıkarmaya yönelik girişimleri ve bu süreçte İran-Turan-Afgan coğrafyasını stratejik bir araç olarak kullanma çabası dikkat çekmiştir.

Fransa'nın, Rusya ile kurduğu ittifaklar ve Hindistan'a yönelik denizden ve karadan yapılan projeleri, İngiliz-Rus rekabetini tetikleyen unsurlardan biri olmuştur. Ancak bu girişimlerin büyük çoğunluğu başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Fransa'nın bu başarısızlıklarına rağmen, İngiltere ve Rusya'nın rekabeti, 19. yüzyıl boyunca İran-Turan-Afgan coğrafyasında jeopolitik dengeyi şekillendiren temel unsurlardan biri olmuştur.

Fransa'nın bu dönemdeki politikalarının başarısızlıkla sonuçlanması, İngiltere'nin bölgede daha güçlü bir nüfuz kurmasını ve Hindistan üzerindeki hakimiyetini pekiştirmesini sağlamıştır. Napolyon'un iflas eden doğu politikaları, sadece Fransa'nın bölgedeki etkisini zayıflatmakla kalmamış, aynı zamanda İngiliz-Rus rekabetinin zeminini de güçlendirmiştir. Bu rekabet, sömürgeci güçlerin bölgedeki çıkar mücadelesinin uzun süre devam etmesine yol açmıştır. Sonuç olarak, Fransa'nın doğu siyaseti, dönemin jeopolitik dinamiklerini etkileyen önemli bir etken olmuş; ancak İngiliz ve Rus stratejileri karşısında kalıcı bir başarı elde edememiştir. Bu bağlamda, Osmanlı basını, Fransa'nın bölgedeki etkisini ve bu etkiden kaynaklanan rekabet dinamiklerini anlamada önemli bir bilgi kaynağı sunmaktadır.

Kaynaklar

Boyacıoğlu, R. (1998). Beyanü'l-hak'ta ulema, siyaset ve medrese. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2), 51-92.

Driault, E. (2013). *Napoléon'un şark siyâseti.* (S. Günaydın, Çev.) Türk Tarih Kurumu.

Ercan, R. (2011). *Osmanlı'dan cumhuriyet'e fikir dergiciliği ve sosyolojiye etkileri.* Anı.

Es-Seyyid Muhammed Et-Tahir. (1911, Aralık 28). Mesâil-i hayâtiyye. *Sırâtımüstakîm,* 270.

Gündüz, M. (2010). *Osmanlı mirası cumhuriyet'in inşası modernleşme eğitim kültür ve aydınlar.* Lotus.

Karadeniz, Y. (2016). *İngilizlerin İslâm ülkelerini parçalama politikası ve İran.* Kesit.

Karadeniz, Y. (2009). İran ve Türkistan'da İngiliz-Rus mücadelesi (1856-1869). *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (20), 53-68.

Köse, O. (2012). Hindistan'dan İngilizleri kovma ve yeni bir sömürge kurmaya yönelik Proje: Fransa-Rusya gizli görüşmeleri (1800). *History Studies, 4* (3), 85-86.

Mahmudov, Y. (2018). *İravan Hanlığı: Rusya işgali ve Ermenilerin kuzey Azerbaycan topraklarına göç ettirilmesi.* (Çev. S. Şimşir). Amia A. A. Bakıhanov Adına Tarih Enstitüsü Atatürk Araştırma Merkezi.

Mustafa Sabri. (1908, Ekim 5). Beyanülhakk'ın mesleği. *Beyanülhak, 1* (1), 3-4.

Nizameddin. (1910, Ağustos 22). Asyayı Vustada İngiliz-Rus Rekabeti. *Beyanülhak, 3* (74), s. 1140.

Öztürk, M. (2014). *Tarih felsefesi.* Akçağ Yayınları.

Rober. (1914, Mayıs 14). Asya-i Vusta'da siyaset-i ecnebiye: İngiliz-Rus itilafı. (Düz. A. Hamdi) *İctihad, 5* (104), 77.

Servet-i Fünun. (1913, Aralık 18). Afganistan. *Servet-i Fünun, 46* (1176), 128.

Yusuf Akçura. (1910, Eylül 22). Devlet-i Osmâniyye ve Fransa. *Sırâtımüstakîm*, s. 45.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11 (6) 2024
Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:02.12.2024
Kabul tarihi |Accepted:23.12.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Ayten Akcan

https://orcid.org/0000-0003-0974-5263
Associate Professor, Hitit University Sungurlu Vocational High School, Department of Management and Organisation, Türkiye, ayten.akcan7@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Akcan, A. (2024).İslamiyet Öncesi Türk Devlet Yönetiminde Kağan ve Kurultaylar. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, *11* (6), 4259-4285.

İslamiyet Öncesi Türk Devlet Yönetiminde Kağan ve Kurultaylar

Öz

İslamiyet Öncesi Türk devlet anlayışında hâkimiyetinin kaynağı ilahîdir ve yönetimin en başında bulunan Türk kağanı da Gök Tanrının yeryüzündeki temsilcisidir. Zamanla şekillenen Türk hâkimiyet anlayışının önemli bir bileşeni olan kurultaylar ise kağandan sonra en güçlü ikinci yönetim birimi görünümündedir. İslamiyet öncesi Türk devletlerinde, devlet meclisi gibi yapılanan kurultaylar, günümüzde en ideal yönetim biçimi olarak tanımladığımız ve modern demokrasilerin önemli unsurlarından olan bugünkü meclislerin temelini oluşturan bir kamu kurumu olarak karşımıza çıkmaktadır. İslamiyet Öncesi Türk Tarihi'nde kurultaylar, birçok konunun konuşulduğu, tartışıldığı ve genellikle neticeye kavuşturulduğu bir yapıdır. Ayrıca düzenin sağlanması adına hukuk kurallarının oluşturulmasından savaşa ve barışa karar verilmesine, kağanın kim olacağı hususundan, kağanın almış olduğu kararları denetlemeye ve alınan yanlış kararlar neticesinde kağanın yetkilerini sınırlandırmaya kadar birçok görevi de üstlenmiştir. Bu çalışmada yerli kaynak niteliğinde olan başta Orhun Yazıtları, Oğuzname, Kutadgu Bilig'den ve Dede Korkut anlatılarından ve hiç şüphesiz çalışmanın bazı bölümlerinde de Çin kaynaklarından gerektiği ölçüde istifade ederek kurultayların İslamiyet Öncesi Dönemlerde Türk devlet yapılanmasına, hukuk sistemlerinin oluşmasına ve gelişmesine ne gibi faydalar sağladığını ele almaya çalışacağız. Aynı zamanda bu dönem Türk devletlerinde bu kurulların işleyişine ve topluma ilişkin yönlerine kısaca değineceğiz.

Anahtar Kelimeler: *İslamiyet Öncesi Türkler, Hâkimiyet, Kurultay, Yönetim, Devlet*

CC BY NC Creative Commons Licence

Kagan and Kurultays in Pre-Islamic Turkish State Administration

Abstract

In the pre-Islamic Turkish state understanding, the source of sovereignty is divine and the Turkish kaghan, who is at the top of the administration, is the representative of God on earth. The kurultays, which are an important component of the Turkish understanding of sovereignty shaped over time, are the second most powerful administrative unit after the kaghan. In the pre-Islamic Turkish states, the kurultay, which was structured like a state assembly, appears as a public institution that forms the basis of today's assemblies, which we define as the most ideal form of government today and which are important elements of modern democracies. In Pre-Islamic Turkish History, assemblies are a structure where many issues are discussed, debated and generally concluded. In addition, in order to ensure order, it has undertaken many tasks from establishing the rules of law to deciding on war and peace, from the issue of who will be the kaghan, to supervise the decisions taken by the kaghan and to limit the powers of the kaghan as a result of the wrong decisions taken. In this study, we will try to discuss what kind of benefits the kurultays provided to the Turkish state structure, the formation and development of legal systems in the Pre-Islamic Periods by making use of the Orkhon Inscriptions, Oghuzname, Kutadgu Bilig and Dede Korkut narratives and undoubtedly Chinese sources in some parts of the study. At the same time, we will briefly touch upon the functioning of these councils and their social aspects in the Turkish states of this period.

Keywords: *Pre-Islamic Turks, Sovereignty, Kurultay, Administration, State*

Giriş

Devlet olma anlayışı ortaya çıkış köken teorilerine bakıldığında; ailelerin zaman içinde genişlemesi ile ortaya çıktığı ileri süren bir aile teorisini, kazananların kaybedenler üzerinde kurdukları baskı ve sonrasında gelen hâkimiyetle açıklanan kuvvet teorisini, canlı organizmalar ile devlet teşkilatlanması arasında aynılık gören, devleti yaşayan bir organizma olarak tanımlayan biyolojik teoriyi, ilk insanların doğa ile mücadele ederken bir yandan da akıl ve iradeleri sayesinde bir sözleşme esası ile kurulduğu varsayılan sosyal sözleşme teorisini ve son olarak devletin oluşmasını sadece ekonomik olaylarla, gelişmelerle açıklayan ekonomik teoriyi görüyoruz (Kurtz, 2001, s. 55-65).

Bu öne sürülen köken teorilerinin hangisi devlet yapılanmasını oluşturmuş olursa olsun, Eskiçağ'dan günümüze kadar birçok toplum bazı değişimler ve gelişmeler yaşayarak devletleşme sürecine girmişlerdir. Tarihsel devamlılık içerisinde bu yapı; yönetici grubunun oluşması, düzenin sağlanması, halkın rahatlığının ve güvenliğinin garanti altına alınması adına birtakım politikaların belirlenmesini de mecburi olarak beraberinde getirmiştir. Bu yüzden devlet kavramının ortaya çıkışı, insanlık tarihinin mühim bir uygarlaşma süreci olarak görülebilir. Çünkü medeniyet kavramı, insanoğlunun sorunlar karşısında bulduğu çözümlerle

birlikte, ihtiyaçlarını karşılarken çıkan aksaklıkları gidermek için bir yapılanmanın zorunlu olduğu bilincine ulaşmalarıyla gerçekleşmiştir (Dal, 1979, s. 23-24). İnsanlık tarihinde devlet yapısına karşılık gelebilecek ilk örneklere Dicle-Fırat arası bölgede yani Mezopotamya ve çevresinde, eski Mısır'da ve Anadolu'da rastlanmıştır. Bu örneklere Orta Doğu'da, İran'da kurulan devletlerle, doğuda uzun süre hâkimiyet sağlayan Türkleri ve Çin hanedanlıklarını da eklememiz gerekir (Sarıbay, 1994, s. 120).

Tarihte kendi sahalarına ve dünyaya hâkim olan bu medeniyetlerin birçoğunda, devlet yönetimde en üst kademede bulunan yöneticiler, hatta devlet otoritesi içerisinde tek kanun koyucular bile, memleketleriyle ilgili olumsuz bir durum mevzubahis olduğunda tüm mesuliyeti üstlerine almaktan kaçınmışlardır. Böylesi durumlar karşısında genellikle sorumluluklar paylaştırılmış, danışma ve sonra karar alma süreci işler hale getirilmiştir. Elbette bu durum sadece sorumluluğu azalmak adına değil, diğer idarî görevlilerin de düşüncelerine başvurarak ortak bir akıl oluşturmak ve doğru kararları belirlemek adınadır. Dolayısıyla devlet adına önemli kararların alındığı süreçler genellikle danışmanlarla istişare ortamının oluşturulduğu kurullar şeklinde ilerlemiştir. Aslında günümüzdeki yönetim şekillerinin en ilksel hali olarak adlandırabileceğimiz bu sistem, birçok doğu ve batı medeniyetinde uygulanmış yerleşmiş bir tarihe sahiptir (Özer, 2002). Fakat biz bu çalışmada İslamiyet Öncesi Türk Tarihi'ndeki devlet ve hukuk sistemlerinin tarihi oluş ve davranışlara yahut tutumlara nasıl yansıdığını, hukuka bağlılık şuurunun zamanla nasıl geliştiğini ve bu gelişim safhasında kurultayların bu şuuru oluşturma aşamasında nasıl katkı sağladığını belirlemeye çalışacağız. Türk Tarihi'ni kütür ve medeniyet açısından değerlendirmeye alan çalışmalar, devleti yönetebilmek için oluşturulan birtakım kurumları ve kanunları derinlemesine araştırmalıdır.

Aynı zamanda İslamiyet Öncesi Türk Tarihi yönetiminde; yargıda eşitliğin prensip olarak önemli bir konumda olması, karar vericilerin düzenli bir kontrol altında olmaları, iç güvenliğin sağlanmasında gösterilen titizliğin en üst seviye olması, halkın tüm sorunlarının giderilmesi için yasal düzenlemelerin her ortamda işletilmesi ve kendinden sonraki birçok Türk toplumuna esin kaynağı olan bir hukuk ve adalet sisteminin oluşturulmuş olması, Türkistan bölgesindeki bu dönem Türklerinin barbar bir halk olduklarını ileri süren kimi batılı oryantalistlerin görüşlerini çürütmesi noktasında da mühimdir. Zamanla kurulan bu sistem köklü bir kültürün ve yerleşmiş bir toplumsal ahlâk telakkisinin ortaya çıkmasına da neden olmuştur. Hatta bu ahlâk anlayışı sonraki süreçlerde kendini diplomatik ilişkilerde de

göstermiş ve yapılan anlaşmalarda konulan kurallara riayet etmek bir borç olarak görülmüştür.

Coğrafi karakter bakımından hemen hemen her bölgesi benzerlik gösteren Türkistan; kuraklığın, soğuğun, az yağışın ve birçok zorlu faktörün bir aradalığıyla adeta Türklere göçebe kültürü hediye etmiş bir coğrafyaya sahiptir. İslamiyet Öncesi Türk devlet yapılanmasının ortaya çıkışını incelerken Türkistan bölgesinin iklim koşullarının ve burada yaşayan Türklerin yaşam şekillerinin de ele alınması gerekmektedir. Genellikle karasallığın hâkim olduğu bu bölge Seyhun ve Ceyhun ırmaklarının beslediği verimli toprakların dışında büyük oranda bozkır ve çöl ile kaplıdır. Bu iklim coğrafyasında Türkler göçebe kültüre, doğanın çok da cömert davranmadığı gerçeği ile adapte olmuşlardır. Avrasya bozkırlarında ama daha çok Güney Sibirya ile Moğolistan'da tarımın yapılamaması, buraları yurt edinmiş ve Türk kültürünün ilk maddî unsurlarını meydana getiren kavimlerin ekonomisinin hayvancılık olmasına sebep olmuş ve bu durum da Türklerin kendilerine özgü yaylak ve kışlak hayatı benimsemelerine yol açmıştır (Zvelebil, 1980, s. 252-256).

Bu yaşamsal göçebe birliği, İslamiyet öncesi bu bölgede yaşayan Türklerin, yönetim yapılanmalarına, süreç içerisinde ortaya çıkan hukuk kurallarına, hızlı teşkilatlanabilme kabiliyetlerine ve hâkimiyet anlayışlarına da doğrudan yansımıştır (Kafesoğlu, 1956, s. 761-762; Kafesoğlu, 1987). Dolayısıyla göçebe olan bu toplumu disiplin altında tutmak ve yönetmek zamanla oldukça güç ve kabiliyet isteyen bir iş haline gelmiştir. Bu nedenle kağanlar karar alma süreçlerinde Türk hâkimiyet anlayışının önemli bir bileşeni olan kurultaylar ile hareket etmiş ve böylelikle herkesin fikri alınarak ortak bir akıl oluşturulmaya çalışılmıştır.

1. Devlet Yönetiminde Kağan

İslamiyet Öncesi Türk Tarihi'nde kağanların, hareketli ve dinamik bir yapıda olan göçebe toplumu birlikte tutabilmeleri ve boyları otoritelerine bağlayabilmeleri maksadıyla önemli yetkilere haiz olmaları gerekmekteydi. Tanrı tarafından bahşedilen bu yetkiyi kullanırken, kanunlar ve kurallar oluştururken de eşit uygulama anlayışı içerisinde olmaya özen göstermeliydiler (Kafesoğlu, 1984). Kağanlar, Türklerin tek yaratıcı kutsal varlığı olan Tengri'den yani bugünkü literatürdeki şekli ile Gök Tanrı'dan aldıkları güç ile düzeni sağladıklarını yazıtlarda açıkça belirtmişlerdir. Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarındaki *"Tanrı lûtfettiği için illiyi ilsizleştirdim, kağanlığı kağansızlattım, düşmanı tabi kıldım, dizliye diz çöktürdüm, başlıya baş eğdirdim"* (KT D 15-16; Ergin, 2000, s. 16), *"Tanrı bağışlasın, devletim var olduğu için, kısmetim var olduğu için, ölecek milleti besleyip dirilttim"* (KT D

29; Ergin, 2000, s. 18), *"Tanrı güç verdiği için…"* (KT D 34-35; Ergin, 2000, s. 18), *"Üstte Tanrı altta yer bahsettiği için, gözle görülmeyen, kulakla işitilmeyen milletimi doğuda gün doğusuna, beri gün ortasına, geri gün batısına, yukarı gece ortasına götürdüm…"* (BK K 10-11; Ergin, 2000, s. 34) dizeler bu inanışa örnek olarak gösterilebilir. İslamiyet öncesi Türklerde, Tengri halk içindeki bir aileye hâkimiyet hakkı verirdi ve böylelikle o aileden bir kişinin başa geçmesini sağlayıp devleti yönetme işini ona bırakırdı. Yani taht daima ilâhî takdir sayesinde kağanını bulurdu ve Tanrı iradesi, seçtiğine kuvvet ve başarı bahşederdi (Akcan, 2020, s. 305-306).

Yazıtlarda açıkça belirtildiği gibi *"Tanrı iradesi"* kavramı, başta II. Türk Kağanlığı olmak üzere Türkistan'daki diğer Türk devletleri tarafından da kabul gören bir anlayıştı. Eski Türk devlet yönetiminde başa geçecek kağanın Tanrı'nın isteğine göre seçildiğine dair bir örnek de Ling-hu Te-fen (582-666) tarafından derlenen özellikle Türk Kağanlıkları ile ilgili bilgiler içeren Çin kaynağı Chou-Shu (Chou Sülâlesi Tarihi)'nun rivayetinde şu şekilde açıklanmıştır: *"Kardeşlerden birisini baş yapmak istediler ve hepsi birlikte büyük bir ağacın altına giderek aralarında şu şekilde anlaştılar: Ağaca doğru en yükseğe kim atlarsa, o kağanlığı ele geçirecekti. A-Shih-Na'nın oğlu, aralarında en küçük olmasına rağmen en yükseğe atlayabildi ve hepsi birlikte onu reis seçtiler"* (İnalcık, 1959, s. 69-70; Taşağıl, 2018, s. 48-49).

Kaynağın bize verdiği bu bilgiden anlaşılacağı üzere Tanrı, devletin başına geçecek kağanın belirlenmesinde önemli bir etken olarak istediği kişiye daha fazla güç verip onun kağan olmasına yardım etmiştir.[1] Dolayısıyla aslında tüm teamüllerin bir sınırının olduğu ve Tanrı'nın yardımı ile başa geçen kağanın yönetimi ele geçirmesiyle yani yetkisinin meşrulaşmasıyla nazarî ve hukukî bağlamda bir problemin kalmadığı anlaşılmaktadır (Cin & Akyılmaz, 2003). Uygurlarda kendilerinden önceki ve sonra gelecek olan Türk yöneticileri gibi hâkimiyet güçlerini Tanrısal bir kaynağa dayandırarak kendilerinden *"Ay Tengri'de Kut Bulmuş Alp Külüg Bilge Kağan, Ay Tengri'de Ülüg Bulmuş Alp Uluğ Bilge Kağan, Ay*

[1] II. Türk kağanı Bilge Kağan'ın kitabesinde ki (734) şu ifade, Türklerde taht veraseti meselesinde en eski vesikalardan biri olarak tartışma konusu olmuştur. *"Kağan uçtukta özüm sekiz yaşında kaltım, ol törüde üze eçim kağan olurtı".* Buradan törü kağanların koyduğu kanun manasında alınırsa, verasetin bir kanunla tanzim edilmiş olduğu düşünülebilir. Fakat Giese'ye göre; bu metinden kesin bir neticeye varmak mümkün değildir. Hüseyin Namık Orkun bu bölümü Türkçeye şöyle çevirmiştir: *"Babam hakan öldüğünde kendim sekiz yaşında kaldım, türe mucebince amcam hakan oldu"* (Orkun, 1994). Fakat aynı kitabenin verasete dair diğer bir bölümünde Bilge Kağan'ın şu sözü ile de karşılaşmaktayız: *"Tanrı irade ettiği için ve kendi taliim olduğu için Hakan mevkiine oturdum".* Günümüze aktarılan bu sözler bizi yine Tanrı'nı iradesinin en etkili etken olduğu konusuna götürmektedir (İnalcık, 1959).

Tengri'de Kut Bulmuş Bilge Kağan" şeklinde söz etmişlerdir (Ahmetbeyoğlu, 2020, s. 35). Uygur kağanları gökteki bir ışıktan doğduklarına inanmaktaydılar. Bu inanış, egemenliklerinin Tanrısal kaynaklı olduğuna bir delil teşkil etmektedir (Arslan, 1990, s. 225-227). İslamiyet sonrası dönemde Yusuf Has Hacip tarafından yazılmış güzide eser Kutadgu Bilig'de de bu konuya ilişkin örnekler mevcuttur. *"Tanrı lütuf ederek sana bu beyliği verdi; ey bilgisi geniş olan insan, buna şükret"* (Beyit 5470; Arat, 1991), *"Bu beyler hâkimiyetlerini Tanrı'dan alırlar; halk iyi olursa, bey de iyi olur"* (B. 5947; Arat, 1991), *"Bu beylik mesnedine sen isteyerek gelmedin; onu Tanrı kendi fazlı ile sana ihsan etti."* (Beyit 5469; Arat, 1991). Hâkimiyetin *"Tanrı iradesi"* menşeli olduğu anlayışı Tuna Bulgarlarının abidelerinde kendini açıkça göstermektedir. Malamir Kitabesi'nde *"Tanrıya benzer Tanrı tarafından tahta çıkarılmış Malamir",* Krum Han Kitabesi'nde Tervel Han'ın *"Bulgarlar üzerine Tanrı tarafından getirildiği"*, Çatalar Yazıtı'nda *"Yeryüzünde Tanrı tarafından tahta çıkarılmış Han Omurtag"* gibi. 1133 senesinde Selçuklu Sultanı Sencer'in Abbasi Halifesine yazdığı mektupta *"Ulu Tanrının lütfu ile Cihân Padişahlığına yükseldim"* sözleri, Sultan Alparslan'ın hâkimiyetin kendisine Allah tarafından verildiğine inanarak *"Tanrının kendisine teveccüh gösterdiğini, âdemoğulları arasında dünya işlerini nizama koyması için seçildiğini"* ifade etmesi sonraki Türk devletlerinde de aynı inanışın devam ettiğini göstermesi bakımından örnek gösterilebilir (Ahmetbeyoğlu, 2020, s. 35-36). Fakat Tanrı'nın iradesi ile başa geçmiş kağanın varlığı, diğer kardeşlerin ve akrabaların hâkimiyet konusunda bahis konusu yetkiyi kaybetmiş oldukları anlamına da gelmemekteydi (Taneri, 1981, s. 49). Çünkü Türklerde devlet ailenin ortak malıydı ve bu nedenle ailenin tüm erkek üyeleri devlet yönetiminde hak sahibi idiler (Eski T'ang Tarihi, 2005, s. 17-20). Hatta kaynaklardan kağanlık topraklarının giderek büyümesi ve coğrafya itibariyle dışarıdan gelebilecek olası tehlikelerin çoğalması sebebiyle kağanın ülkesini ailenin diğer erkek üyeleri arasında taksim etme yoluna başvurduğunu görüyoruz. Bu sebepten kaynaklı olmalı ki; İslamiyet öncesi Türk devletlerinde topraklar genellikle iki bölüm (kanat)[2] halinde idare edilmiştir (Eberhard, 1942, s. 180). Kısacası kağanlar, ailenin erkek üyelerini ülkenin çeşitli bölgelerine yönetici olarak atamışlardır. Bu şekilde devlet yönetimine katılan bu vekiller kendilerine yönetme yetkisi verilen topraklar üzerinde vergi koyabilmişler, cezalandırma yetkisine sahip olmuşlar ve vekil tayin edildikleri bölgede yönetim sergileyebilmişlerdir (Gumilev, 1970). Örneğin, I. Türk

[2] Eski Türk Devletlerinde bu iki bölüm; doğu-batı (Asya ve Avrupa Hunlarında, Tabgaçlarda, Gök-Türklerde), kuzey-güney (Asya Hunlarında, Ak-Hunlarda, Gök-Türklerde), büyük-küçük (Bulgarlarda, Macarlarda, Wu-sunlarda), iç-dış (Oğuzlarda, Bulgarlarda, Karluklarda), Bozok-Üçok (Oğuzlarda) şeklide idi (Mori, 1978, s. 210-215; Sümer, 1982).

Kağanlığı batı kanadının yabgusu İstemi, İran ile mücadele etmiş, Bizans ile diplomatik görüşmeler yapmıştı (Donuk, 1978). Fakat bu ikili teşkilatlanma *"çifte krallık"*[3] görüşlerinin ortaya çıkmasına sebep olmuş ve kanat yönetimlerin tam bir serbestlik içerisinde devleti yönettikleri iddiaları ortaya atılmıştır (Gumilev, 1987). Fakat Türk menşeli Hsiung-nu, Türk Kağanlığı ve Uygur destanlarında daima bir kişinin (Oğuz Kağan) hükümdar olarak gösterilmesi, yönetimde birbirine paralel hükümetlerin olduğu yani *"çifte krallık"* sistemi ile devletin yönetildiği nazariyeleriyle örtüşmemektedir (Kafesoğlu, 2003, s. 275). Çünkü ikiye bölünerek yönetilen topraklarda her zaman bir tarafın hâkimiyet üstünlüğü kabul edilirdi (Kafesoğlu, 2003, s. 276). Örneğin I. ve II. Türk Kağanlıklarında altın kurt başlı sancak her zaman doğu kanadının yöneticisinde bulunur ve kendi sarayının ve otağının önünde dalgalanırdı. Hatta Sui İmparatoru Wen-ti, 581 senesinin son aylarında İşbara Kağan'a tabi olan Tardu Yabgu'ya, Yüan-Hui adında bir elçiyle altın kurt başlı bir sancak göndermiş ve onu kağanlığın *"hakan"*ı olarak tanıdığını bildirmişti (Alföldi, 1943, s. 510-513; Taşağıl, 2014, s. 46, 104-106, 181-182). Yine Çin imparatoru Wen-ti, I. Türk Kağanlığının doğu kağanı İşbara vefat (587) ettikten sonra onun yerini alan kardeşine davul, bayrak, zurna göndermişti (Liu, 1958, s. 55; Ecsedy, 1968, s. 136). Davul (köbrüge) hâkimiyet belgesi idi. Bu uygulama sadece I. ve II. Türk Kağanlıklarında değil Uygur, Türgiş, Karluk devletlerinde de bulunmaktaydı.

Türk devletlerinde yönetimin tek kişide merkezileştiğine dair tarihi belgelerden bir örnek de MÖ 55'de Hsiung-nu hükümdar ailesinden Ho-han-yeh ile Çi-çi arasında Çin yıllıklarına kayda kadar geçen bir konuşmadır. Bu konuşmada *"Şimdi iki kardeş mücadele ediyorlar, büyük veya küçük kardeş devlete sahip olacak…"* sözleri devletin esas yöneticisinin bir kişide olduğunu açıkça göstermesi bakımından önemlidir (De Groot, 1921, s. 214). Bu hadiselerden de çıkarılacağı üzere temel yönetim tek kağana bağlanmaktaydı.

Esas itibariyle ikili teşkilatlanma Eski Türk devletlerinde toprakları kolay yönetme noktasında kolaylıklar sağlasa da bazı zamanlarda bu yapı merkezi otoritenin sarsılmasına da

[3] Çift yönetim biçimi İslamiyet Öncesi Türk devlet yönetimlerinde tam olarak fikir birliğine kavuşmamış bir konudur. İlk defa Türklerdeki bu ikili teşkilat anlayışa yorum getiren A. Alföldi'dir ve kendisi Eski Türklerde, Urallı topluluklarda, Tibetlilerde ve Moğollarda çift krallık esasının olduğunu, devleti iki büyük kağanın yönettiğini ileri sürmüştür (Alföldi, 1943 s. 513-514; Gallotta, 1993). K. Czeglédy'de Eski Türklerde başta kült bir hükümdarın olduğundan fakat devlet işleriyle genellikle ailedeki diğer erkek kağan vekillerinin sorumlu olması meselesini çift yönetim, çift krallık olarak değerlendirmiştir (Czeglédy, 1966, s. 22-23). İ. Kafesoğlu'da, Eski Türklerde devletin başında her daim *"kut"* sahibi tek bir büyük kağanın olduğu söylemiştir ve hatta Eski Türk devletlerinde *"yabgu", "şad"* gibi unvanlarla taşrada bulunan vekillerin kağanın yönetiminin altında bir konumda ve ona bağlı bir şekilde olduklarını belirtmiştir (Kafesoğlu, 1984, s. 274-278).

sebep olmuştur. Ayrıca kağan bu anlamda aile üyeleri arasında birliği ve eşitliği gerçekleştirebilirse ancak devleti iyi yönetebilirdi; aksi durumda eğer aile içi anlaşmayı sağlayamazsa ve örgütsel yönetim anlayışını iyi bir biçimde sergileyemezse devlet yönetiminde problemler çıkabilir ve devletin parçalanması kolaylaşırdı (Roux, 1997, s. 101).

İslamiyet Öncesi Türklerde devletin başını-hükümdarını ifade eden *"kağan"* unvanını alacak kişinin Tanrı tarafından kut[4] verilmiş bir aileye mensup olması gerekmekteydi. I. ve II. Türk Kağanlıklarında Aşina (A-shihna)[5] ailesinden olmayan tahta geçemezdi (Kaşıkçı, 2002, s. 889; Mori, 2019). Dolayısıyla *"kut"* ile donatılmış hanedanın tüm üyeleri *"kut"*lu kanından oldukları için, devletin yöneticisi olma hakkına aynı oranda sahipti (Yıldırım, 1991, s. 519-530). "*Kut"* bahşedilmiş kağanın bu üstün özelliği, genetik olarak çocuklarına ve ailenin diğer erkek mensuplarına geçerdi. Sonuçlarını göze alan ailenin diğer erkek üyeleri hâlihazırda yönetimde olan kağanın yerini almak için faaliyette bulunma hakkına da sahipti (Taneri, 1993b, s. 46). Kısacası hâkimiyet sadece belli bir kişiye mahsus değildi ve zamanla bu durum *"ortak hâkimiyet"* prensibini de beraberinde getirmişti (Akman, 1997, s. 113-119; Togan, 1981, s. 285- 301). Elbette süreç içerinde bu anlayış taht kavgalarını ortaya çıkarmış ve *"veraset usulü"* nün de şekillenmesine zemin hazırlamıştır. Eski Türk Tarihi'nde veliaht tayini meselesi ile ilgili olarak kağanın en büyük erkek çocuğunun tahta çıkması ya da hanedanın en yaşlı ve akıllı mensubunun devletin başına geçmesi gibi örnekler tarihte mevcut ise de taht her zaman ilahî takdire tabi olduğundan bu durum kanunlaşmış veya kültleşmiş bir *"veraset usulü"* haline gelmemiştir (İnalcık, 1959, s. 69 73; Arslan, 1990, s. 234-237). Bunun yanı sıra kurultaylarında bu konu ile ilgili önemli bir rolde olduklarını belirtmemiz gerekir. Hanedan mensuplarının, büyük kumandanların, üst mevkide olan memurların ve tâbi beylerin iştirak ettiği kurultay, aldığı kararlarla 'bugünkü anlayışta bir seçim meclisi görüntüsü olmasa bile' kağan seçimlerinde etkili olmuş ve alınan kararlar zamanla bağlayıcı nitelik kazanmıştır (Ögel, 1982, s. 73).

Eski Türk Yazıtlarındaki kağan seçme ritüellerinde geçen *"başlıgıg yükündürmek (asilere diz çöktürmüş), tizligig sökürmek (mağrurlara baş eğdirmiş)"* ifadelerin bulunduğu

[4] Kut kelimesinin ruh, ruhi-manevi kuvvet, cesaret, şans, saadet, uğurlu, talih gibi anlamları bulunmaktadır. Donuk; kut kelimesine Vambery ve Thomsen'ın "saadet", Ziya Gökalp'ın ilkel cemiyetlerde mana'ya benzeyen anlamında "mukaddes", Köprülü ve Barthold'un "saadet" ve "baht", Kutadgu Bilig'de hükümdarlara ait "haşmetmeab" (haşmet sahibi, majeste), R. R. Arat'ın "mesut olma", Menges'in "saadet, baht", Von Gabain'in "saadet", Giraud'un "talih, mutluluk", Rasonyi'nin "saadete ulaşma", A. Bombaci'nin "şans, kader, talih", Caferoğlu'nun "saadet, devlet, ikbal", B. Ögel'in "talih ve devlet" manaları verdiğini söylemektedir (Donuk, 1988, s. 79).

[5] Çin kaynaklarının aktardığına göre, I. Türk Kağanlığı'nı kuran Bumın Kağan A-shih-na ailesindendi. T'ung-Tien ve Ts'e-Fu Yüan-kui, A-shih-na'nın *"anne kabilesinin adı olduğunu"* belirtirler. T'ung-Tien ve Ts'e-Fu Yüan-kui, I. Türk Kağanlığının P'ing-Liang'ın *"muhtelif Hu'lar"ından* olduklarını yazarlar. Mori, Sui-shu'nun da aynı bilgiyi verdiğini, I. Türk Kağanlığın atalarının P'ing-liang'daki Tsa Hu *"karışık barbarlar"*dan olduklarını belirtir. Bu topluluğun 439'da Kuzey Liang'ın yıkılmasından sonra Altay Dağlarında demircilikle uğraştıklarını ve A-shih-na soyadını taşıdıklarını söyler.

kısımlar kurultay kararı ile başa geçen Cengiz Han'dan ve Ögeday'ın oğlu Güyük Kağan'dan bahsetmektedir. *"Kurultay kararıyla Cengiz Han hükümdar olunca, herkes ona tâbi olduğunu huzuruna girip diz çökmek suretiyle göstermiştir."* şeklindeki ifade Cengiz Han'ın kurultay kararı ile başa geçtiğini göstermektedir. Kurultay kararı ile tahta oturan Ögeday'ın oğlu Güyük Kağan'da *'asillere diz çöktürmüş, mağrurlara baş eğdirmiştir"* (Donuk, 2011, s. 7-10).

***** *tört bulun kop yagı ermiş sü sülepen tört bulundakı bodunug kop almış kop baz kılmış başlıgıg yüküntürmiş tizligig sökürmiş* (KT D2; Ergin, 2000, s. 14) .

"Dört taraf hep düşmanmış. Ordu sevk ederek dört taraftaki halkları hep ele geçirmiş, tâbi etmiş. Mağrurlara baş eğdirmiş, asilere diz çöktürmüş."

***** *tör[t bulundakı bodunug] baz [kıltım ba]ş[lı]gıg yüküntürtüm tizligig sökürtüm* (BK K10; Ergin, 2000, s. 34).

"Dört taraftaki halkı tâbi ettim. Mağrurlara baş eğdirdim, asilere diz çöktürdüm."

** kırk artukı yéti yolı sülemiş yégirmi sünüş sünüşmiş tenri yarlıkadok üçün élligig élsiretmiş kağanlıgıg kağansıratmış yagıg baz kılmış tizligig sökürmiş başlıgıg yüküntürmiş (KT D15)* "Kırk yedi kez sefer etmiş, yirmi (kez) savaşmış. (Ebedî) gök lütfettiği için yurdu olanı yurtsuz bırakmış, kağanı olanı kağansız bırakmış, düşmanı tâbi etmiş. Asilere diz çöktürmüş, mağrurlara baş eğdirmiş."

Demek oluyor ki; Kurultay kararlarını alırken kudretli, başarılı, korkusuz, devletini ve halkını koruyabilecek güçte olan kağanları yönetimin başına geçirmiştir. Elbette bu başarıların ardında Tanrı (Tengri)'nın lütfu da bulunmaktadır.

Başa geçen kağan başa geçer geçmez ilk olarak halkı için töresini oluştururdu. Bu töreler kendi ismi ile de anılırdı. Bumin Kağan töresi, Oğuz Kağan töresi gibi örnekler bu durumu açıklar niteliktedir (Üçok, Mumcu & Bozkurt, 2018, s. 188). Oğuz Destanında Oğuz Kağan bir savaştan galibiyetle döndüğünde bir zafer kurultayı toplamış sonrasında da bir töre kurultayı kurulmuştur. Hsiung-nu'larda töre oluşturulurken bilge kişilerin düşünceleri alınırdı. Destanda rivayet edildiğine göre bu töre kurultayında Türk töresini koyan kişi *"Arkıl/Irkıl/İr Kıl/Irgıl Hoca"*[6]dır. *Ebulgazi Bahadır Han*'ın Irkıl hoca ile ilgili verdiği bilgilere göre o *"çok akıllı, âkil, tecrübeli ve bilgili bir kişi*" dir demektedir. (Ebulgazi Bahadır Han, 2020, s. 56).

"Arkıl/Irkıl/İr Kıl/Irgıl Hoca" büyük kurultayda; yurtları, vilayetleri, malları padişahzadeler arasında üleştirir yani pay ederdi. Aynı zamanda ilk Türk töre ve ayinlerini koyan kişiydi.

[6] *"Arkıl/Irkıl/İr Kıl/Irgıl Hoca*" hem Oğuz'un (Mete) hem de yerine geçen büyük oğlu Gün Han'ın veziridir (Yazıcızâde, 2017).

(Ebulgazi Bahadır Han, 2020, s. 57). İslami nüshalarda *"Arkıl/İr Kıl/Irkıl/Irgıl Hoca'yı"*, *"Yuşi Hoca"* karakterinde görmekteyiz. *"Yuşi Hoca"* akıllı, görmüş geçirmiş, her şeyi bilen hoca iken *"Arkıl/İr Kıl/Irkıl/Irgıl Hoca"* bilge vezirdir (Bayat, 2006, s. 82). Aynı zamanda Türk mitolojisinde *"yarı-tanrı bir kam (şaman)"* olarak karşımıza çıkmaktadır (Togan, 1982, s. 47-48). Töreler konulduktan sonra kağanlığa-hanlığa bağlı tüm kavimler konulan törelere uymak zorunda idi. Bu bilgiye en iyi örnek Bilge Kağan Yazıtı'nda *"Tahta çıktığımda ölecekmiş gibi düşünceli olan Türk beyleri, halkı sevinip kıvanıp yere bakan gözlerini yukarı kaldırdı. Böylesi bir vakitte ben kendim tahta çıkıp bunca önemli yasayı, dört taraftaki halkı yoluna koydum, düzene soktum."* (BK D2; Ergin, 2000, s. 23) olarak geçmektedir. Böylelikle kağanın koymuş olduğu kurallar töre olarak kabul edilmekte ve kağanın yasası bir nevî Türk halkının töresi durumuna gelmektedir.

Kağanlar töreleştirdikleri kuralları uygulayıp kendilerine verilen sorumluluğu yerine getirdiklerini yine Orhun Yazıtları'nda anlatmışlardır. Bilge Kağan Yazıtı'ndaki *"hakan ve amcam hakan tahta çıktıklarında dört yöndeki halkı nasıl düzenlemiş, nasıl hizaya sokmuşlarsa, tanrının lütfuyla ben kendim tahta çıktığımda da dört yöndeki halkı aynı şekilde düzenledim, hizaya soktum."* (BK K9; Ergin, 2000, s. 34) ifadeleri ama özellikle *"dört yöndeki halkı ben düzene soktum"* ifadesi yükümlülükleri yerine getirme manasında oldukça dikkat çekicidir (Taşağıl, 2018). Uygurlar hakkında bize önemli bilgiler veren Yusuf Has Hacip'in Kutadgu Bilig eserinde de bu konuya ilişkin önemli ifadeler yer almaktadır:

- *"Benim bu kanunum hangi memlekete erişirse, o memleket baştan başa taşlık ve kayalık dahi olsa hep düzene girer"* (Beyit 830; Arat, 1991).
- *"Beyler memleketi tanzim ve idare etmek için halkı düzene sokmak için atanmışlardır."* (Beyit 4009; Arat, 1991).
- *"Sen her zaman doğrulukla hükmet, beylik kanun ile ayakta durur."* (Beyit 5285; Arat, 2003).
- *"Ey Bey! Gücün yettiği kadar kanunu tatbik et ve halkın hakkını vermeye çalış."* (Beyit 5266; Arat, 2003).
- *"Adalete atıfta bulunan kanun göğün direğidir; kanun bozulursa gök yerinde duramaz. Beylik kanun ile ayakta durabilmektedir. Kanun su gibidir; zulüm ise ateş gibi her şeyi mahveder; sen berrak su akıttın ve ateş söndü. Böylece hükümdar memleketini düzenledi ve tanzim etti; halkı zenginleşti, o devirde kurt ile kuzu aynı yerden su içti. Bak dünyaya, tam bir saadet kuşağı başladı; kurt ile kuzu bir arada yaşadı."* (Beyit 42, 43, 228, 253, 380; Arat, 1985).

Kutadgu Bilig'de aynı zamanda hükümdara hitaben *"Halka aç mısın, tok musun diye sor. Elini açık tut. Bir hükümdar kuldan fakir adını kaldırmazsa, nasıl hükümdar olur?*" sözleri hükümdara halkını aç bırakırsa bunun hesabını vereceği imasında bulunulmuştur (Sığrı & Ercil, 2007). Tanrı hükümdara halkı emanet etmekle ona büyük bir sorumluluk yüklemiştir. Tanrı'dan gelen bu emir ile hükümdar halkının menfaati yönünde kararlar alacak ve fakirliği önleyecek yeni kanunlar koyacaktır. Bu durum sosyal devlet anlayışının inşasında önemli bir basamak teşkil etmektedir.

Kağan başa geçtikten sonra ona verilen "*kut"* sayesinde vazifelerini en iyi şekilde yerine getirmeliydi. Zira halkta Tanrı'dan gelen bu *"kut"* a inanır ve bu güce sahip olan kağanlarına büyük bir saygı ve sevgi gösterirlerdi. Fakat burada Türk kağanının hiçbir zaman Tanrı'dan gelen kut ile olağanüstü bir varlık ya da Tanrı-kral şeklinde algılanmadığını da söylemek gerekir. Türk kağanı, kendisine *"kut"* ile bahşedilmiş olan hâkimiyetin, gözle görülen cismanî bir sembolü halindedir (Alföldi, 1943, s. 507) ama bunun yanı sıra bütün yetki ve niteliklerini de kurallara ve kanunlara göre kullanmak zorundadır. Çünkü kağan, devleti yönetirken ilk önce Tanrı'ya daha sonra halkına ve töreye karşı sorumludur (Ögel, 1988, s. 352).

Bir benzer kabul Yusuf Has Hacip'in ünlü eseri Kutadgu Bilig'de *"Devlet silâhla kurulur, ancak kalem ve yasayla yönetilir"* şeklinde dile getirilmiştir (Arat, 1991). Ancak kuralların ve törenin uygulanabilmesi de *"kut"*a, kısacası siyasî iktidara bağlıdır (İnalcık, 1966, s. 268). Fakat kağan, töreye aykırı davranmamalı ve töre tarafından belirlenmiş vazifelerini de gerçekleştirmeliydi (Donuk, 1979-1980, s. 52-53.). Aksi takdirde *"kut"* elinden alınır ve kağanlık başkasına verilirdi (Ögel, 1982, s. 173; Genç, 1981, s. 71-72). Dolayısıyla halk törelere uyduğu sürece kağana itaat etmiştir.

Oğuz Kağan destanında da kahramanların sahip olduğu karizma (itibar) töre ile değer kazanırdı. Destanda hiçbir kahraman törenin aksine hareket edemezdi, eğer eder ise de halk tarafından cezalandırılırdı. İslamiyet öncesi Türk idari sisteminde meclis olarak nitelendirebileceğimiz Kurultayların varlığı, destanların birçoğunda (Bayındır Han'ın şölenleri, Oğuz'un toyları vb) Oğuz Kağan'ın dilediği gibi bir yönetim sergilemediğini göstermektedir. Dolayısıyla Eski Türklerde *"patrimonyal"* otorite türü olan saltanat anlayışı yani yöneticinin tek kanun belirleyicisi konumunda olma durumu söz konusu değildir. Çünkü destanlarda buyrultusal bir kağandan bahsedilmez ve Oğuz Kağan'ın çevresinde yönetim yetkisini onunla paylaşan ayrıcalıklı bir sınıf da oluşmamıştır. Kısacası Oğuz Kağan, Tanrı'nın düzenini Tanrı adına sağlamakla görevli, ilahî misyonu bulunan bir kahramandır. Rus tarihçi Gumilev göçebe yaşam süren halklarda tarihin, destansı ve mitolojik anlatım

yoluyla kuşaklara aktarıldığını, bu kahramanlık destanlarının bugünkü literatür değerinde olduğunu ve güvenilir kaynak niteliği taşıdığını söyler ve onun bu görüşüne birçok yerli ve yabancı araştırmacı katılmaktadır (Gumilev, 1970, s. 38-39; 1987, s. 31). Bu bakımdan konumuz dönemine ait destanlar bizlere doğru tespitler yapabileceğimiz bilgiler sunmaktadır.
Eski Türk devletlerinde *"karizmatik menşeli bir hâkimiyet anlayışı"*[7] bulunmakta ve bu anlayış Tanrı tarafından lütfedilen üstün vasıflara dayanmaktadır. Kağan Tanrı'nın kendisine bahşettiği karizmatik vasıflarını düşmanlarıyla savaşarak göstermeliydi. Çünkü kağan başarıya ulaştığı sürece seçilmişlik durumunu sürdürebilirdi. Meşruiyeti bu başarılar sayesinde kazanırdı. Karizma, yani insanüstü lütuf ve inayetle (kut'la) donatılmış olma gücü, idare edilenlerce meşruluğun kaynağı olarak kabul edilmekteydi (Akman, 1997, s. 28-30). Ancak az önce bahsettiğimiz gibi kağanın bu karizması, ona sonsuz bir güç sağlamamaktadır. Kağan sadece töreye değil aynı zamanda muhtelif kurultaylarda alınan kararlara aykırı davranamazdı.

Orhun Yazıtlarında da *"Türk ulusu üzerinde hüküm sürmek, Türk ulusu yok olmasın diye gece gündüz çalışmak"* gibi ifadeler yönetimin en önemli amacı ve en esaslı varlık nedeni olarak gösterilmiştir (Arslan, 1990, s. 225). Nitekim, Bilge Kağan'ın *"... ondan sonra Tanrı istediği ve lütfettiği ve talih ve kısmetim olduğu için ölecek ulusu dirilttim, kaldırdım, çıplak ulusu elbiseli kıldım. Fakir milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım. Değerli illiden, değerli kağanlıdan daha iyi kıldım. Dört taraftaki milleti hep tabi kıldım, düşmansız kıldım. Tüm düşmanlarım bana itaat etti"* (BK D24; Ergin, 2000, s. 27) dizeleri kağanın halka karşı hesap verdiğini göstermesi bakımından ve siyasî iktidarın amacını anlatması açısından önemlidir.

Kağan ülkeyi iyi yönetemediğinde halk bu duruma uzun süre tahammül göstermez ve aynı kana sahip başka birini kağan seçerek, eski kağanı tahttan indirirdi (Akman, 1997, s. 28-31). Kısacası kağan karizmatik özelliklerini yeri geldiğinde açığa çıkarmak zorundaydı. Zira bunu yapamazsa Tanrı'nın veya ilahî güçlerin artık onun yanında olmadıkları gibi bir düşünceye kapılarak manevi olarak çöker ve başarısız olurdu. Bu durumda onun Tanrı'nın oğlu olamayacağının göstergesi olarak kabul edilir ve seçilmişlik niteliğini ortadan kaldırırdı. Dolayısıyla gelecek vadeden bir yönetim sergileyemeyen kağanların *"Tanrının "kut"u geri aldığı kağan"* durumuna düşmesi engellenemezdi. Zira İslamiyet Öncesi Türk Tarihi'nde, birçok kağan-han bu gerekçeyle yönetimi bırakmak zorunda kalmışlardır. Dîvânu Lugâti't

[7] Karizmatik hâkimiyet, geleneklere ve eskiden beri alışılmış davranışlara değil, hükümdara *"Tanrı tarafından lütfedilen üstün vasıflara"* dayanmaktadır. *"Karizma"* denilen bu üstün vasıflarla donatılmış hükümdar, idare ettiği toplulukta *"olağan üstü bir güçle donatılmış biri"* olarak telakkî edildiğinden, ona bağlılık çok yüksek seviyededir (Donuk, 1979-1980, s. 30-34).

Türk'te geçen *"Erdemsizden kut çekilir"*, *"İl gider töre kalır"* Türk atasözleri töreye uyulmazsa töre unutulursa il de (devlet) dağılır mesajını verir niteliktedir (Ercilasun, Akkoyunlu, 2015). Bu bilgilerden Eski Türk yönetim anlayışı içerisinde kesintisiz ve sınırsız bir hâkimiyet yoktur diyebiliriz. Ancak unutulmamalıdır ki kağanın sınırsız egemenliğini engelleyen iki önemli faktör töre ve kurultaylardı.

Yazıtlarda kağanların vazifelerinin başında halklarını ve devletlerini korumak olduğu kaydedilmektedir. Kağanın temel görevleri; halkını gözetmek, onların ihtiyaçlarını karşılayarak bir arada olmalarını sağlamak ve elbette düşmanlarla savaşarak onlardan gelebilecek tehlikelere karşı tedbir almaktır. II. Türk Kağanlığının veziri Tonyukuk Bilge Kağan ile ilgili olarak *"Bilge Kağan halkını beslemiş ve öyle tahta oturmuştur."* demektedir. (TY K4; Ergin, 2000, s. 43). Köl Tigin Yazıtı D17'da ve Bilge Kağan Yazıtı D14'de; Kapgan Kağan yönetimi ele alınca *'kavmini çoğaltmış, doyurmuş, azı çok edip yoksulu zengin kılmış'* şeklinde kağanın vazifeleri anlatılmıştır (Ergin, 2000, s. 16, 25). Anlaşılacağı üzere *"halk devlet/hükümdar için"* değil, *"devlet/hükümdar halk için"dir anlayışı benimsenmiştir* (Erkoç, 2008, s. 52) anlayışı bulunmaktaydı. İşte bu yüzden kağandan beklenti genel olarak orduyu komuta etmesi, savaşarak kazanç sağlaması, adaleti ve birliği temin etmesi ve düşmanlarına karşı başarılı olmasıdır.

Eski Türk yönetim anlayışında Türk kağanı sadece kendi halkını idare etmek için değil bütün insanlığı idare etmek için gönderilmiş bir hükümdardı. Bu yüzden kağana *"acuncu"* denmekteydi. Eski Türklerde evrensel devlet 'cihan devleti düşüncesi' *gök*'ün kutluluğu fikri ile çok eski dönemlerden beri var olan bir yaklaşımdı. Oğuz Destanı *"Güneş tuğumuz, gök çadırımız olsun"* ifadeleriyle bu düşüncesi dile getirmiştir. Destana göre, Oğuz, bütün kavimlere elçiler göndererek *"Ben artık bütün dünyanın Hanıyım"* der. Irkıl hocada dünya egemenliği için dua eder (Turan, 1969, s. 76). Başka bir örnekte; 568 yılında Bizans İmparatoru'nun elçisi Zemarkos'u Ak-Dağ'da kabul eden Gök-Türk hakanı Muhan Kağan'ın gözlerinden yaşlar aktığı görülür. Hayretler içinde kalan Bizans elçisine hakan şu açıklamayı yapar: *"Atalarımızdan işittik ki, Garp İmparatorluğu elçileri geldiği zaman, bu bizim için artık yeryüzünü fetih ve istila edeceğimize dalalet eder."* (Turan, 1969, s. 85). Kaşgarlı Mahmud da İran destanlarındaki Afrasyab'a, Türklerin Alp-er Tunga dediklerini ve onun dünya hükümdarı olduğunu söyler (Turan, 1969, s. 81).

Kağan devletin başında, birçok önemli kararı veren, ülkesinden ve halkından birinci derecede sorumlu olan kişiydi. Ama onun temel vazifelerinden biri de halkın birbiri ile olan dayanışmasını ve sosyal adaletin sağlanmasıydı (Kösoğlu, 1996). Her zaman bilgeliğe bağlı

bir duyarlılıkta olması beklenen kağan, yönetimde mutlak bir otoriteye sahipti. Fakat onun bu otoritesi, asla bünyesinde bulunan Türk olan ya da olmayan halkları rahatsız edecek monarşik yönetim tarzına asla gelmemiştir (Özdemir, 1995, s. 79). Kaynaklardan ve destanlardan edindiğimiz bilgiler, genel itibariyle Eski Türk yöneticilerinin değişmez yasa koyucu gibi davranmadıklarını, hatta farklı görüşlere kıymet verdiklerini belirtmektedir (Türkdoğan, 2016, s. 55). Yazıtlar'da geçen *"Beyler de ulusu da birbirine uygun imişler, o yüzden ülkeyi o kadar iyi koruyabilmişler, ülkeyi koruyarak yasalar düzenlemişler"* (Thomsen, 1993, s. 90) dizeleri fikir alış-verişine önem verdiklerini göstermektedir. Dolayısıyla hukuk kurallarının bir kısmı yönetimde üst seviyede görev alan beylerin katkısıyla ve kurultaylar aracılıyla oluşturulmuştur.

Dönemin koşullarına göre oldukça demokratik sayılabilecek bu toplantılarda, katılımcılar her konuda görüşlerini serbestçe açıklayabilirler, ama son sözü söyleme yetkisi yine kağanın olurdu (Aydın, 1999, s. 15). Fakat kağan ortak görüşlere her zaman riayet ederdi. Yazıtlardaki ifadeler devlet yönetiminde kağanların yanı sıra ikincil sorumluğa sahip olan Kurultayların, Türk Hukuk Sistemi içerisinde mühim bir yeri teşkil ettiğini söylemektedir (Kösoğlu, 1997, s. 45-49). Fakat halihazırdaki kaynakların azlığı Türkistan coğrafyasında yaşayan Türk Devletleri'nin hukuk sistemleri ile ilgili çalışmaların daha derinlemesine yapılmasını ne yazık ki engellemektedir.

2. Devlet Yönetiminde Kurultay

İslamiyet önceki Türk topluluklarında Kurultay kelimesini, genel olarak yılın belli zamanlarında kağanın devletin ileri gelenleriyle ve halka buluştuğu, devlet meselelerinin görüşülüp ve karara alındığı buna ek olarak tam bir ziyafet havasında yenilip içildiği ve eğlenceler tertip edildiği bir toplantı olarak tanımlayabiliriz. Fakat kurultayların devlette bir kurum adı ile sonraki dönemlerde kullanıldığını, aslında Türkçe karşılığının *"toy"* olduğunu da ayrıca belirtmemiz gerekir. Toy kelimesi de *"devlet meclisi, meclis-toplantı"* manasına karşılık gelen bir kelimedir. Bunun yanı sıra*"toy"* un yemekli şölen, bayram ve ziyafet verilen toplantı içinde kullanıldığını görmekteyiz (Kafesoğlu, 2003, s. 259-264).

Oğuz Türkçesi adı *"kengeş"* olan kurultay ise daha çok bir *"danışma meclisi"* olarak tanımlanabilir ve *"meseleler üzerinde karşılıklı danışma, görüşme, karar ve tedbir alma"* şeklinde açıklanabilir. Oğuz Türkleri kurultayı bir meclis gibi gördükleri için bu toplantıları *"yığınak"*, *"dernek"*, *"derim"* gibi faklı kelimelerle de ifade etmişlerdir. (Ögel, 1982, s. 73-74). Kaynaklarda 13. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra geçmeye başlayan kurultay artık *"toy"* yerine kullanılmıştır. *"Toy"* sözcüğü ise bu tarihten sonra sadece yemekli eğlenceleri

belirtmiştir (Barthold, 1927, s. 55-57). Kurultay sözcüğü Moğolca *"toplanmak, bir araya gelmek"* manasındaki *"khuril, khural-khuri, kuril*" (Ögel, 1982, s. 73) köküne yine Moğolca *"tai"* ya da*"tay"* ekinin getirilmesiyle türetilmiş bir terimdir. Kurultay kelimesinin Cengiz Han[8] ile birlikte literatüre geçtiğini söylersek yanlış olmayacaktır.

Esasında *"toy"* ya da sonraki kullanımı ile *"kurultay"* geleneğinin, Hsiung-nu, Mo-tun döneminden (MÖ 209-174) itibaren devlet meseleleri ve dinî törenler ile bağlantılı şekilde üç ayrı toplantıya dayandığını anlıyoruz (Kafesoğlu, 2003, s. 259). Bu kurultay toplantılarının senede üç defa yapıldığına dair bilgiler Shıh Chı kitabında Hsiung-nuların geleneklerinden bahsederken verilmiştir. Kitapta *"Senenin ilk ayın da kabile reisleri toplanarak Hsiung-nu imparatorluk sarayında küçük bir topluluk meydana getirirler; beşinci ayda Lung-ch'eng'da toplanarak kendi ataları, gök ve yer için ibadet ederler; sonbaharda atlar şişmanladığı zaman, yine büyük bir toplantı Tai-lin'de yaparlar ve aynı zamanda bu toplantıda nüfus sayımı yaparak şahısların vermekle yükümlü oldukları nüfus vergisini toplarlar.*" denilmektedir. Yine aynı devrin bir başka Çin kaynağı olan Huo Han-shu kitabında ise *"Hsiung-nu'ların üç tane ejderha festivali vardır ki gök için ibadet ettikleri bu festivaller senenin birinci, beşinci ve dokuzuncu aylarının "wu" gününde yapılır."* şeklinde belirtilmiştir (Ssu-ma Ch'ien, 1975). Anlaşıldığı üzere ilk yapılan toplantılar daha çok dinî nitelikte olan ve yılın ilk ayında, tanhunun sarayında yapılan toplantıydı. İkinci toplantı ise 5. ayda (bize göre haziran) Lung-ç'eng'de (Onkin Irmağı vadisi) yapılmaktaydı. Üçüncü toplantı ise sonbaharda, hayvan sayılarını, insan ve askerî gücü belirlemek adına Ma-i (Şan-si'de) bölgesindeki Tailin'de yapılırdı (De Groot, 1921, s. 59). Kaynakların aktardığına göre en büyük ve en mühim toplantı ilkbaharda yapılan ikinci toplantı idi. Bu toplantıda *"Gök"*e, *"Yer"*e, atalara ve tabiat güçlerine kurbanlar verilirdi. Deve güreşlerinin ve at yarışlarının olduğu bu toplantılarda ya hükümdarlık onayı alınır ya da yeni tanhu seçimi yapılırdı. Devlet meseleleri için herkesin görüşü alınır ve karara bağlanırdı. *İbni Batûta Tam Metin Seyahatnâme'*sinde *"Cengiz Han Döneminde de savaşlar, tayinler, seçimler ve ekonomik düzenlemeler hatta büyük yargılamalar kurultay tarafından yapılır ve muhakkak senede bir defa bu toplantılar yapılırdı."* demektedir. *İbni Batûta'*ya *göre,* bu toplantı önemli devlet meselelerinin konuşulduğu tartışıldığı ama bir taraftan da eğlencelerin olduğu, hep beraber yemeklerin yendiği ve dinî törenlerin yapıldığı bir biçimde olmaktaydı.

[8] Senede bir defa "toy" yapmanın Cengiz yasasının hükümleri arasında yer aldığı İbn Batuta seyahatnamesinde belirtilmiştir (Tanci, 1993, s. 101-103).

Sonbaharda yapılan üçüncü kurultayda *"eylül"* ayı içerisinde olurdu. Bu toplantılarda savaş konularının ele alındığını, asker sayımı ve hayvan sayımının yapıldığını görüyoruz. Özellikle Türkler için çok önemli bir hayvan olan at sayıma ayrı bir önem verildiği anlaşılmaktadır. Bozkırdaki göçebe olarak yaşayan Türklerin o dönemdeki koşulları göz önüne alındığında, kazanılan savaşların ve tarih boyunca elde edilen başarıların, hız ve güç ile yani atla ilgisi olduğu açıktır (Akcan, 2021, s. 265). Dolayısıyla bu toplantılarda *"at sayımına"* ayrı bir yer açılması hiçte şaşırtıcı değildir. Bu konuya dair bir örnek Hsiung-nu hanı Mete'den gelmektedir. Mete Han, Çin'e büyük sıkıntılar çıkaran Yüeçiler'i yenmiş ve bu galibiyetin hemen ardından *"savaş kurultayını"* toplamıştı. Kurultayda bu başarının kazanılmasında atların gücünün çok etkili olduğunu söylemiştir (Ögel, 1982, s. 77; Arsal, 1947, s. 204). Ayrıca Mete Han'ın bu zafer haberini vakit kaybetmeden Çin imparatoruna verdiğini görüyoruz. Elbette buradaki amaç Çin imparatoruna göz dağı vermekti. Savaş kurultayları savaş öncesi taktiklerin tartışıldığı ve belirlendiği toplantılardı fakat bazı zamanlarda savaş anında da acil olarak bu kurultayın toplandığını görmekteyiz. MÖ 99 yılında Hsiung-nu komutanlarının savaşı durdurup geri çekilerek yeni bir taktik oluşturdukları ve böylelikle savaşı kazandıkları Çin kaynaklarında geçmektedir (Ssu-ma-Ch'ien, 1975, s. 2983). Türk mitolojilerinde sık sık savaş kurultaylarından bahsedilmektedir. Özellikle Dede Korkut hikâyelerinde *"Toya yığılan Alpler"* sözü dikkati çekmektedir. Dede Korkut'ta *"Kalkubanı Kazan Han, yerinden turı geldi. Ala dağda*[9] *çadırın otağın dikti. Üç yüz altmış altı alp erenler, yanında yığınak oldu."* (Ergin, 2001) anlatısı savaş öncesi bir toplantının yapıldığını göstermesi bakımdan ve önemli bir savaş tanıtımı olarak mühimdir.

Kurultay toplantıları Tanhunun başkanlığında, Yin-çü (hatun) ve prenslerin katılımıyla başlardı. Bu toplantılara tüm hükümet üyelerinin asker-sivil tüm başbuğların, üst mevki sahiplerinin, Hsiung-nu boylarının ve yabancı boyların temsilcilerinin katılımı zorunlu idi (Mori, 1978, s. 220). Çünkü burada hükümdar daveti bulunmakta idi. Eğer bu meclise iştirak ediliyorsa devlete sadakat, katılmama durumu ise devlete itaatsizlik hatta isyan olarak anlaşılıyordu. Mazeret bildirmeden toplantılara gelmemek bir zamandan sonra suç olarak sayılmış ve birtakım yaptırımlar uygulanmıştır. Fakat mazeretini beyan eden kişilerin gerekçeleri oldukça önemli bir hal durumda ise kabul edilmiştir (Taşağıl, 1993, s. 51).

Dede Korkut Kitabı'nda *"Dirse Han Oğlu Boğaç Han Boyu, Kazılık Koca Oğlu Yigenek Boyu, Begil Oğlı Emren'in Boyu ve Kam Püre'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu"* adlı hikâyelerin başında Bayındır Han'ın senede bir kez verdiği toy *"Kam Gan oğlu Han Bayındır yerinden*

[9] Tarihi Türk coğrafyasında önemli bir yeri olan, Batı Türk coğrafyasının merkezi bölgelerinden biri olan Aladağlar, sadece Dede Korkut'ta değil, aynı zamanda diğer Türk sözlü kültür ürünlerinde, destanlarında da önemli bir yere sahipti.

kalkmıştı. Kara yerin üstüne ak otağını diktirmişti. Alaca gölgeliği gökyüzüne yükselmişti. Bin yerde ipek halıcığı döşenmişti. İç Oğuz, Dış Oğuz beyleri Bayındır Han'ın sohbetine toplanmıştı." (Ergin, 2001, s. 57, 144, 165) şeklinde geçmektedir. Anlaşıldığı üzere hanlar hanı Bayındır Han senede bir kez toy düzenlemektedir. Bu toplantılara bütün İç Oğuz ve Dış Oğuz beyleri davet edilmiştir ve beylerin bu davete gelmeleri zorunlu tutulmuştur (Gökyay, 2000). Bununla ilgili bir örnek de Tanyu O-yen-t'e'nin (MÖ 85-86) yönetimin başına geçtiği sırasında yaşanmıştır. Hanedan mensupları arasındaki bir anlaşmazlık sonucu sağ kanat eligleri protesto emek adına bu toplantılara katılmamışlardı (De Groot, 1921, s. 177-178). Yine MÖ 55'de Tanhu Ho-han-yeh ile kardeşi Çi-çi taraflarının arasında büyük bir tartışmanın bu meclis toplantılarında olduğu anlaşılıyor (De Groot, 1921, s. 51, 214). Hsiung-nu Devleti'ndeki bu meclisler De Groot, Fr. Hirth, L. Wieger, W. Schmidt gibi araştırmacılar tarafından *"devlet meclisi"* ya da *"millet meclisi"* olarak nitelendirilmiştir (De Groot, 1921, s. 177, 178, 214; Hirth, 1899, s. 270; Schmidt, 1949, s. 15). Diğer Türk devletlerinde de aynı mantık çerçevesinde başka kurulların olduğu bilinmektedir. 448 yılında tarihçi Priskos, Attilâ döneminde başkente gittiğinde Bizans tekliflerini görüşüp tartışan bir Hsiung-nu *"seçkinler meclisi"*nden (logades) bahseder (Altheim, 1959, s. 200). Yine Tabgaçlarda *"devlet ve nazırlar meclisi"* (Franke, 1930, s. 211; Kollautz, 1970, s. 292), Hazar Hakanlığı'nda *"ihtiyar meclisi"* (Dunlop, 1967, s. 82, 112) adıyla meclislerin olduğu bilinmektedir. Mesela Peçeneklerde önemli kararlar her zaman "*mecliste (komenton?)"* alınırdı (Kurat, 1937, s. 136). Önemli kararların tartışılıp alındığı *"tirnek (dernek)"* örneği de Oğuzlarda bulunmaktadır (İbn Fadlan, 1954, s. 62; Şeşen, 1975, s. 30). Ancak belirtmeliyiz ki bu meclislerin *"toy"* ya da *"kurultay"* vasfı daha çok Asya Hun, Peçenek, Kuman-Kıpçak ve Bulgar devletlerinde vardır. Bu toplantılar Avrupa Hun, Hazar ve Tabgaçlarda daha çok *"nazırlar meclisi"* görünümündedir (Kafesoğlu, 2003, s. 261). Kağanlık yetkisi hakkında dahi onama veya tahttan indirme gücüne sahip olan bu meclis, aynı zamanda kağanın aldığı kararları denetleyici bir rol de üstlenmiştir. Aynı zamanda gerekli görülen zamanlarda kağan kararlarına sınır getirebilen bu devlet meclisleri demokrasi anlayışının ilk parelerinin o dönemlerde Türklerde var olduğunu ortaya çıkarması açısından oldukça önemlidir (Durmuş, 2001, s. 25, 28, 30). Ünlü Çinli elçi ve seyyah Wang Yen-te 983-985 gezi raporunda Uygur devlet-halk toplantıları hakkında, Uygurlarda demokratik idarenin olduğu ve sosyal adaletin tam olarak sağlanmış olduğundan bahsetmiştir. Aynı zamanda Wang Yen-te Uygur ülkesinde herkesin çalıştığını, ancak çalışmayan kişilere devletin yardım ettiğini de aktarmıştır (Durmuş, 2001, s. 28). Kağan icraatlarından önce *"istişare etmek", "meclisten karar ve onay*

almak" zorunda idi. Kağan devlet ile ilgili önemli kararları alırken tek başına karar veremezdi, mutlaka meclise danışmak zorundaydı. Ziya Gökalp bu durumu şöyle açıklamıştır: *"Oğuz Beyleri toy diye birleşince yerme içme olur, sonra oturup danışık (meşveret) ederlerdi. Beyler neye karar verirse Han onu yapardı. Başka birşey yapmazdı. Devlet teşkilatı içinde de önemli işler kurultayda görüşülüp müzakere edilmeden ve karara bağlanmadan Kağan tarafından icra olunamazdı. Kağan bir kurultay üyesi olduğundan, mecliste görüşünü açıklayıp ikna edici delillerle kurultay heyetine kabul ettirebilirdi. Kağan iktidarı sınırlanmış bir konumda idi."* (Gökalp, 1974, s. 208). Bahaeddin Ögel'de şu açıklamayı yapmıştır. *"Mete'nin kurultayında da tıpkı Oğuzların 'kengeş' ve 'meşveret meclisleri' gibi toplanma ve görüşme olurdu. Mete her konuda danışma için devletin ileri gelenlerini çağırır ve onlara sorardı. Bazen hepsi, bazen bir kısmı karşı çıkardı. Sonunda Mete'nin dediği olurdu. Ancak her durumda danışma meclisine bir defa olsun danışma gereği duyulurdu."* (Ögel, 1982, s.73, 88) yani kağan, hakan her şekilde kurultaya alacağı kararlar veya yapacağı uygulamalar hakkında bilgi vermek zorundaydı. Danışmadan ya da kararlaştırılmış kararlara uymayarak egemenlik hakkını kullanan kağana zaman zaman müdahale edilmiştir. I. Türk Kağanlığının kağanı Ta-po (MS 581)'nun istişare etmeden yerine vasiyet etiği Talo-pien'in hakanlığı töreye uymadığı gerekçesiyle devlet meclisi tarafından reddedilmiştir" (Mehmet, 1995, s. 60). Buradan da anlaşılıyor ki, eski Türk devlet anlayışı içerisinde kurultaylar bir *"danışma meclisi"* niteliğindeydi. Hakan devlet hayatını ilgilendiren meselelerde tek başına karar alamayıp mutlaka meclise danışmak zorundaydı (Ögel, 2002, s. 880-882). Eski Türk devletlerinde bunun sayısız örnekleri vardır.

Kurultayın *"danışma meclisi"* niteliği esasen Türklerin hükümdarlık sistemini *"mutlak bir monarşiden"* ayırması açısından da önem arz etmektedir (Sığrı, Ercil, 2007). Ayrıca, ülkedeki bütün siyasî güç odaklarının temel politikaların belirlendiği böyle bir meclise çağrılmaları, üstelik de söz hakkı tanınarak karar alma sürecine katılmalarının sağlanması şüphesiz devlete sadakati de beraberinde getiren önemli bir uygulamadır (İnalcık, 2000, s. 33-34; Kaşıkcı, 2002, s. 890-891). Kurultaylar bazı zamanlarda *"yargı organı"* olarak ta görev yapmaktaydılar. Türk hanları, kağanları bu konuda her zaman kurultaydan destek almışlardır (Tatar, 1997). Kağanlar özellikle büyük isyanlar ve ayaklanmalarda tek karar verici hüviyetinden çıkmak adına kurultayı toplayarak karar vermeyi tercih etmişlerdir (İnalcık, 2000). Bu durum kağanların herkesin fikrini alarak ortak akıl oluşturmak istediklerini göstermektedir. Buda günümüzle karşılaştıracak olursak oldukça ileri seviyede bir yönetim anlayışı sergilediklerini göstermektedir.

Ayrıca idam cezası verilen kişilerin durumlarını görüşmek ve sorgulamaların yapılması adına da her yıl bir kere kurultayın toplandığı bilinmektedir. Böylesi durumlarda suçluların kurultay karşısında savunma yapması istenirdi. Zira suçlular *"kağan her şeyi bilir"* öğretisi ile suçlarını itiraf ederlerdi. İdam cezası netleşen suçluların boyunları vurularak infaz gerçekleştirilirdi. Ayrıca idam edilme sebepleri, isimleri otuz yıl kadar bir sandıkta saklanırdı. Büyük bir ihtimalle bu uygulama ileride idam edilen kişinin yakınlarından biri eğer itiraz etme durumuna gelirse bu bilgilerin kullanılması gerekliliğinin olabileceği düşüncesine dayanmaktadır (Arsal, 1947).

Kurultaylar kuruluş tarzı ve idarî- siyasî fonksiyonlarından dolayı bir *"millet meclisi"* olarak tavsif edilebilir. Kurultaylar, gelen teklifleri değerlendiren, zorunlu hallerde yeni kanunlar çıkaran ya da değişmesi gereken kanunları değiştiren bir yapıydı (Liu, 1958, s. 43; Eberhard, 1943, s. 86). Dolayısıyla bu meclisler *"yasama kurulu"* gibi hareket etmişler ve MÖ'den beri var olan *"devlet meclisi"* geleneğinin devamı niteliğine ulaşmışlardır. Aynı zamanda kurultaylar, halkın isteklerinin dikkate alınarak yeni uygulamalar gerçekleştirmesiyle sosyal devlet anlayışının oluşmasına büyük katkı sağlamıştır (Koca, 2002: 313-317). Özellikle Türk Kağanlıkları döneminde yapılması gereken yeni uygulamalar hakkında halka referandum niteliğinde sorular sorulduğu, çoğunluğun olumlu oylarıyla çalışmaların başlatıldığı konumuz açısından dikkat çekicidir. İslamiyet Öncesi Türklerdeki bu uygulama zaman içerisinde ilksel bir demokrasi kavramının oluşmasına ve parlamento anlayışının ortaya çıkmasına zemin hazırlamış olabilir (Saray, 1999, s. 35, 48-50, 67). Hsiung-nu, I. ve II. Kağanlık dönemlerinde daha öncede belirttiğimiz gibi bu devlet meclisi senenin belirli zamanlarında geleneksel olarak festival, dinî tören ve sayım gerekçesiyle toplanmaktaydı (İzgi, 1977, s. 30). Kurultaylarda devlet protokolü belli bir disiplin çerçevesinde belirlenirdi. Aynı zamanda kurultaylara devletin ileri gelenleriyle beraber halkta katılmaktaydı ve oldukça kalabalık olan bu toplantılarda düzeni sağlamak oldukça önemli ve gerekliydi. Bu yüzden bu toplantılarda protokol ve düzen için *"orun"* ve *"ülüş"* töresinin uygulandığını görüyoruz. Mevki anlamına gelen *"orun"* töresi, belirli topluluklara mensup insanların meclislerde, büyük toplantılarda ve kurultaylarda önceden kendilerine belirlenen yere oturmaları demekti (Kafesoğlu, 1981-1982, s. 255-256). Örneğin, bütün aristokratik cemiyetlerde olduğu gibi Oğuzlarda da *"orun"*a yani protokole çok önem verilirdi. Her ne sebeple toplantı gerçekleşmiş olursa olsun, çok önceden kimin nereye oturacağı belliydi ve muhakkak organizasyon önceden yapılmalıydı. Bu konuda gösterilen titizlik belki de öncesi toplantılarda kötü deneyimler yaşanmış olmasından kaynaklıdır. Yine Oğuzlarda Bayındır

Han'ın divanında *"sağ kola mensup beyler sağda, sol kola mensup beyler solda, has beyler dipte, inaklar*[10] *eşikte otururlardı" ve* söz almak isteyen kişi diz çökmek suretiyle ancak konuşabilirdi (Sümer, 1959, s. 425). Ülüş (pay) töresi ise bu toplantılarda gerçekleşen toplu yemeklerde kimin yapılan yemeklerden ne kadar yiyeceğinin belirlenmesi anlamına gelmekteydi. Aynı zamanda adından da anlaşılacağı üzere *"ülüş, pay"* galibiyetle sonuçlanan savaş sonrası ele geçirilen ganimetlerin pay edilmesi anlamına da gelmekteydi. Dolayısıyla bu uygulama ile her ailenin ve kişinin yeri ve payı önceden belirleniyor ve kurultay protokolü bu şakide düzenleniyordu (Ögel, 1982, s. 93). Fakat bu toplantılarda devlet meselelerinin yemekler yendikten, içkiler içildikten ve eğlenceler yapıldıktan sonra gerçekleştiğini ayrıca belirtmeliyiz.

Kağanın esas görevlerinin devleti var etmek ve sürekliliğini sağlamak, devlete ve halka düzen getirmek, halkın refahını sağlamak ve elbette toprakların genişlemesi için akınlar yapmak olduğundan aynı zamanda tüm vazifeleri gerçekleştirirken de töreye uyma zorunluluğundan bahsetmiştik. Eski Türk tarihinde yazısız kurallar olarak tanımladığımız töre, kaynağını kağandan, halktan ve kurultaylardan almaktaydı. Bundan dolayıdır ki kağan kurultay kararlarını ve halkın tarihsel süreç içerisinde oluşturduğu kuralları dikkate almak zorundaydı (Arsal, 1947, s. 269-271). Yani devleti ilgilendiren tüm iç ve dış konuların konuşulduğu ve karara bağlandığı *"yüksek kurul organı"* nitelinde olan kurultaylar tek otorite sahibi olan kağanın yetkilerini de yer yer sınırlamaktaydı. Hatta kağan seçiminin kurultay tarafından belirlenmesi ve *"uygundur"* kararının çıkması ile kağanın yönetimin başına geçmesi bize siyasî gücün bu şekilde meşrulaştığını göstermesi açısından önemlidir. Tabi bu kısımda belirtmeliyiz ki kağan kurultayın aldığı her kararı onaylamak zorunda değildi. Ama öte taraftan kurultay da kağanın kararlarına veya uygulamalarına karşı çıkabilirdi. Bu duruma en iyi örneklerden biri; II. Türk Kağanlığı'nda Bilge Kağan'ın (716-834) şehrin etrafının surlarla çevrilmesi isteğine ve Budizm ve Taoizm'i kabul etme görüşüne kurultayın karşı çıkmasıdır (Ögel, 1982, s. 73). İslamiyet öncesi Türk devletlerinde genellikle devlet meclisi görüntüsünde olan kurultaylara; kağan, eşi hatun (katun), Aygucı veya Üge[11] (bakan),

[10] Hazar Hakanlığı'na bağlı olarak yaşayan Macarlar'ın yedi boyundan birinin adı Yinö (inak) idi. Oğuz destanında inak hükümdarın çok yakın adamları arasında zikredilmektedir. Kelime Moğollar döneminde de inag şekliyle *"hükümdarın mahrem dostu, mutemet adamı"* manasına geliyordu (Emin, 1357, s. 58-87, 91).

[11] Orta Asya'da hükümet kavramının karşılığı *"Ayuki"* idi. Bu müessese hakanın devlet yönetiminde en önemli yardımcısıydı. Ayuki'nin üyeleri zamana göre değişebilmekteydi. Ayuki üyelerine *"buyruk"* (bakan) denirdi. Çin kaynaklarında, Göktürk ve Uygur hükümetlerinde dokuz buyruk olduğu belirtilmektedir. Ayuki'ye, Ayguçi (öge)'nin başkanlık ettiği anlaşılmaktadır (Caferoğlu, 1958, s. 134-136).

prensler ve buyruklar ile şadapıt[12], erkin[13], tudun[14], ilteber[15] (Donuk, 1988) denilen beyler katılmaktaydı. Bu oturma biçiminden kağanın yanında oturan ve protokolde önemli bir yerde olan hatununda (katun) devlet meseleleri ile ilgilendiğini ve bu toplantılarda kendisine söz hakkı tanındığı anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra hatun elçi kabullerinde de bulunur, savaş kararlarının alındığı *"savaş meclisleri"*nde düşüncelerini açıkça ifade ederlerdi (Kafesoğlu, 1957, s. 33-44). Elbette bu durum kağanların hatunların fikirlerine ne kadar önem verdiklerini de göstermektedir.

Kurultayda kağandan sonra en önemli kişi hükümetin başkanı olan Aygucılardır. Çünkü bu toplantılarda alınan kararların yürütülmesi görevi onlara verilmiştir. Bu kişiler aile üyesi olmadıkları halde devlete karşı yaptıkları faydalı işlerden dolayı sevilip sayılan ve önem verilen güzide kişilerdi. Mesela II. Türk Kağanlığındaki Tonyukuk bu kişilerdendir. Aygucılar kağanın bulunmadığı kurultaylara ve kağan seçimi yapılan toplantılara başkanlık ederlerdi (Kafesoğlu, 1981-1982, s. 257-258). Yürütme yetkisi Aygucı, Buyruk, Apa, Tarhan gibi en üst seviyedeki devlet memurlarına verilirdi. Aygucı az öncede değindiğimiz üzere icranın, yani hükümetin başkanıydı. Alınan tüm kararların işlerlik kazanması onun yükümlülüğünde idi. O bu sıfatıyla alınan kararların icrasından birinci derecede sorumluydu. Dolayısıyla kurultay yasa yapan ve kabul gören yasayı yürüten yetkilere sahipti.

Kurultayın her olay ve durum karşısında toplanılması zor olduğu için anlık gelişen olaylar ve günlük işlerin yürütülmesi adına günümüz bakanlar kurulu görümünde olan bir

---

[12] I. ve II. Kağanlıklarda, idari işlerde çeşitli adlar ile anılan beyler mevcuttur. Bu beyler arasında en yüksek mevkide bulunanlar "Şadapıt"lardır. Şadapıtlar, çoğunlukla hükümdar ailesinin akrabalarındandır (Donuk, 1988).

[13] Erkin-İrkin: bir idari unvan olup, genelde boy begleri taşır. Meselâ batıda bulunan On-Oklann beş boyunu teşkil eden Nu-shih-pilerin her bir boyunun başında bir erkin bulunuyordu. 7. yüzyılın başında uygur boyu da bir irkin tarafından idare ediliyordu ve 628'deki irki P'u-sa, İl Kağan'm oğlunu mağlup ettiği için ilteber unvanını aldı. Bu da gösteriyor ki, irkin unvanı ilteberden bir aşağı derecedir (Gömeç, 1996, s. 11).

[14] Çin kaynaklarına göre *"tudun",* kağanlık döneminde hükümdar ailesine mensup olmayan idarecilere verasetle intikal etmek üzere verilen bir unvandır. *"Tudun"*un görevi, tabi memleketlerde başta vergileri ve gümrük resimlerini kontrol etmekdir. II. Türk Kağanlığı Batı kağanı Tong-Yabgu Kağan (618-630)'ın Taşkent ve Gandhara gibi batı bölgelere tayin ettiği İlteber yanında, bu bölgeleri idarî yönden kontrol, vergi ve resimleri denetleme için tayin ettiği görevli *"tudun"* unvanını taşıyordu (Donuk, 1988, s. 52-23).

[15] Kağanlık döneminden itibaren kullanılan önemli unvanlardan biri de *"İlteber"*dir. Gök Türk Devleti idarî hiyerarşisinde Yabgu, Şad ve Tigin'den sonra, Tudun'dan önce olmak üzere dördüncü sırada *"İlteber"* gelmektedir. Bu sıralama Gök Türklerin eski rütbelerine aittir. *"İlteber"* görevi babadan oğula miras geçebildiği gibi ağabeyden kardeşe de geçebilen bir unvandır (Donuk, 1988, s. 21).

meclisin varlığına söz konusuydu. Özellikle Çin kaynakları Hsiung-nu, Türk Kağanlığı ve diğer Türk devletlerinde iç yönetimi ve dış ilişkileri düzenlemek adına görevler yürüten Türk bakanlarından sıklıkla söz etmişlerdir (Baykuzu, 2012). Fakat bu bakanlar kurulunda kaç bakan olduğu konusu net değildir. Ama I. ve II. Türk Kağanlıklarında ve Uygurlarda dokuz bakan olduğu kayıtlara geçmiştir (Kafesoğlu, 1984, s. 251). Bakanlar kurulunun görevleri arasında kurultayın aldığı kararları tüm hâkimiyet alanlarına ulaştırmak yani haberdar edilmesini sağlamak ve diplomatik ilişkileri yürütmekti (Tatar, 1997, s. 17). Kurultay Eski Türklerde dinî tören niteliğinde, yeme içme ve eğlenme toyu ve yarışmaların düzenlendiği bir devlet toplantısı olmasının yanı sıra zamanla halkın birlik ve beraberliğini de sağlayan bir misyonda kazanmıştır. Eski Çin kaynaklarını araştıran ünlü Japon bilgini Şiratori, "*Devletin ve milletin temellerini sağlamlaştıran hiçbir müessese ve kuruluş Hunlardaki Kurultay ve halkla devlet yöneticilerinin buluştuğu şölen niteliğindeki bu üç festivaller kadar güçlü ve gerekli olamazdı."* diyecektir.

Sonuç

İslamiyet Öncesi Türk Tarihi'nde Hsiung-nu'lardan itibaren ilk başlangıçta *"toy"* ismi ile anılan *"kurultaylar"* önemli konularla ile ilgili kararların görüşülüp alındığı, yasama ve yürütme yetkilerine sahip kağandan sonra devlet yönetiminde etkili konumda olan meclislerdi. Hatta yönetimin başına geçecek kağanları seçme, kağanın verdiği kararları ya da kağanın alınan kararlara uyup uymadığını denetleme yetkileriyle bu meclislerin demokratik bir nitelik taşıdıkları söylenebilir. Temel politikaların belirlendiği bu toplantılara devletin ileri gelenlerinin, ülkedeki bütün siyasî güç odaklarının, önemli hanedan beylerinin katılmaları ayrıca bu toplantılarda kendilerine söz hakkı tanınarak karar alma süreçlerine dahil edilmeleri o dönem şartları dikkate alındığında gelişmiş bir siyasî kültürün varlığını da göstermektedir.

Kurultayların karar alma ve meclis nitelikleriyle aynı zamanda dinî tören, festival, eğlence ve yarışmalarıyla devlet ile halkın buluşmasını sağlayan kurullar olduğunu görüyoruz. Dolayısıyla idari, siyasi, askeri, ekonomik, sosyal ve kültürel yönlerden halkla yakınlaşan yöneticiler bu toplantılar sayesinde karşılıklı sorumluluk ve güven duygusunun ortaya çıkmasını sağlamışlardır. Bu yönüyle kurultaylar Türk toplumuna birleştirici ve yararlı hizmetler yapmış kurullardır diyebiliriz.

Kurultayların farklı Türk topluluklarında *"Halk Meclisleri", "Nazırlar Meclisi", "Devlet Meclisleri", "Millet Meclisleri", "İhtiyarlar Meclisi"* gibi isimlerle tanımlanmaları bizi halkın refahı ve huzuru tesis etme gayreti ve temennisi içerinde oldukları düşüncesine yaklaştırmaktadır (Önder, 1976, s. 82-85). Aynı zamanda tüm halka açık olan bu toplantılar,

sınıf ayrımcılığını ortadan kaldıran, toplumsal tabakalaşmayı önleyen ve halkın birbirine yabancılaşmasını engelleyen bir yönetim şeklini de ortaya çıkarmışlardır.

Kaynaklar

Ahmetbeyoğlu, A. (2020). Eski Türklerde Kut ve Töre Bağlamında Hükümranlığın Hududları. *Tarih Dergisi, 71*, 29-50.

Akcan, A. (2020). Eski Türklerde Devlet Yönetiminde Hakimiyetin İlahi Temelleri. *Mecmua,* 10, 303-321.

Akcan, A. (2021). Legacy of the Steppe: Traces of the Scythian Horse. *Journal of Social Sciences And Education, 4* (2), 263-275.

Akman, M. (1997). *Osmanlı Devleti'nde Kardeş Katli*. Eren Yayıncılık.

Alföldi, A. (1943). Türklerde Çifte Krallık. *II. Türk Tarih Kongresi,* 507-519.

Altheim, F. (1959). *Zur Geschichte der Hunnen I*. Walter de Gruyter.

Arat, R. R. (1985). *Yusuf Has Hacip-Kudatgu Bilig Çeviri II.* Türk Tarihi Kurumu Yayınları.

Arat, R. R. (1991). *Kutadgu Bilig I Metin.* Türk Dil Kurumu Yayınları.

Arat, R. R. (2003). *Kutadgu Bilig II Tercüme.* Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks*. (Haz. K. Eraslan, O. F. Sertkaya, N. Yüce). Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Arsal, S. M. (1947). *Türk Tarihi ve Hukuk*. İstanbul Üniversitesi.

Arslan, M. (1990). Eski Türk Devlet Anlayışı ve Çifte Hükümdarlık Meselesi. *Fırat Üniversitesi Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kollokyumu*. (223-239). Fırat Havzası Araştırma Merkezi.

Aydın, M. A. (1999). *Türk Hukuk Tarihi.* Beta Yayıncılık.

Barthold, V. V. (1927). *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler.* Evkaf Matbaası.

Bayat, F. (2006). *Oğuz Destan Dünyası Oğuznamelerin Tarihî, Mitolojik Kökenleri ve Teşekkülü.* Ötüken Neşriyat.

Baykuzu, T. D. (2012) *Asya Hun İmparatorluğu.* Kömen Yayınları.

Caferoğlu, A. (1958). *Türk Dili Tarihi I.* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Cin, H., Akyılmaz, G. (2003). *Türk Hukuk Tarihi.* Sayram Yayınları.

Czeglédy, K. (1966). Das sakrale Königtum bei den Steppenvölkern. *Numen*, 14-26.

Dal, K. (1979). *Anayasa Hukuku (Temel İlkeler).* İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları.

De Groot, M. (1921). *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit II.* Walter de Gruyter.

Donuk, A. (1978). *Eski Türklerde Devlet ve Teşkilâtı*. [Yayınlanmamış doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi.

Donuk, A. (1979-1980). Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı. *Tarih Enstitüsü Dergisi*, *10-11*, 29-56.

Donuk, A. (1988). *Eski Türk devletlerinde idari-askeri unvan ve terimler.* Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Donuk, A. (2011). Türklerde ve Moğollarda Meclis Geleneği. *Tarih Dergisi*, *52*, 1-12.

Durmuş, İ. (2001). Türkler'de Cumhuriyet Fikrinin Tarihi Temelleri ve Günümüze Yansımaları. *Akademik Bakış, 1* (1), 25-32.

Dunlop, D. M. (1967). *The History of the Jewish Khazars*. Princeton.

Eberhard, W. (1942). Türk Kavimleri Hakkında Çince Vesikalar II, III. *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, 4*, 178-215.

Eberhard, W. (1943). *Çin'in Şimal Komşuları*. Türk Tarih Kurumu.

Ebülgazi Bahadır Han (2020). *Şecereî Terakime Türkmenlerinin Soyağacı*. Selenge Yayınları.

Ecsedy, H. (1968). Trade and war relations between the Turks and China in the second half of the 6 th century. *Acta Orientalia, XXI*, 135-151.

Emin, Ş. Ş. (1357). *Ferheng-i İstilâhât-i Dîvâni-yi Devrân-i Moğul.* Edeb-i Hüner-i İran.

Ergin, M. (2000). *Orhun Abideleri*. Boğaziçi Yayınları.

Ergin, M. (2001). *Dede Korkut Kitabı.* Boğaziçi Yayınları.

Erkoç, H. İ. (2008). *Eski Türklerde Devlet Teşkilâtı (Gök Türk Dönemi)* [Basılmamış yüksek lisans tezi]. Hacettepe Üniversitesi.

Eski T'ang Tarihi (2005). Chiu T'ang-Shu, Çin Kaynaklarında Türkler. (Çev. İ. Togan, G. Kara, C. Baysal). Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Franke, O. (1930). *Geschichte des Chinesischen Reiches I.* Verlag Von Walter De Gruyter&Co.

Gallotta, A. (1993). Eski Türkler Arasında 'Çift Krallık' Meselesi. *Üçüncü Uluslar arası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri-25-29 Eylül 1993/Ankara*. (35-44). Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.

Genç, R. (1981). *Karahanlı Devlet Teşkilatı*. Kültür Bakanlığı.

Gökalp, Z. (1974). *Türk Medeniyeti Tarihi II*. Türk Kültür Yayınları.

Gökyay, O. Ş. (2000). *Dedem Korkudun Kitabı*. Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Gumilev, L. N. (1970). *Poyiski vımışlennogo tsarstva*. Nauka Yayıncılık.

Gumilev, L. N. (1987). *Searches for an Imaginary Kingdom*. (Rusçadan İngilizceye Çev. R.E.F. Smith). Cambridge University Pres.

Hirth, F. (1899). Ueber Wolga Hunnen und Hiung-nu. *SPAW, II,* 249-287.

İbn Fadlan (1954). *İbn Fadlan Seyahatnâmesi*. (Çev. L. Doğan). *İlahiyat Fakültesi Dergisi, I-II,* (3), 59-80.

İnalcık, H. (1959). Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Hakimiyet Telâkkisiyle İlgisi. *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, XIV* (I), 69-94.

İnalcık, H. (1966). *Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri*. *Reşit Rahmeti Arat İçin*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

İnalcık, H. (2000). *Osmanlı'da Devlet Hukuk, Adalet*. Eren Yayıncılık.

İzgi, Ö. (1977). Hunlar ve Göktürkler ve Uygurlarda Geleneksel Festival ve Eğlenceleri. *İ. Ü. Tarih Dergisi, 31,* 29-36.
Kafesoğlu, İ. (1956). Kültür ve Teşkilat. *Türk Dünyası El Kitabı*, 761-762.

Kafesoğlu, İ. (1957). *Türkler ve Medeniyet*. İstanbul Yayınları.

Kafesoğlu, İ. (1981-1982). Yanlış Kullanılan Türk Kültür Terimlerinden Birkaç Örnek: Ulus, Yasa, Kurultay. *Tarih Enstitüsü Dergisi, 12,* 249-258.

Kafesoğlu, İ. (1984). *Türk Milli Kültürü*. Boğaziçi Yayınları.

Kafesoğlu, İ. (1987). *Türk Bozkır Kültür.* Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Kafesoğlu, İ. (2003). *Türk Milli Kültürü.* Ötüken Neşriyat.

Kâşgarlı Mahmûd (2015). *Dîvânu Lugâti't Türk.* (Çev. A. B. Ercilasun, Z. Akkoyunlu). Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kaşıkçı, O. (2002). Eski Türklerde Devlet Başkanlığı-Hakanlık. H. C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca (Eds.), *Türkler Ansiklopedisi* (s. 888-893). Yeni Türkiye Yayınları.

Koca, S. (2002). Eski Türkler'de Devlet Geleneği ve Teşkilâtı. H. C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca (Eds.), *Türkler Ansiklopedisi* (C. II, ss. 309-346). Yeni Türkiye Yayınları.

Kollautz, A., Miyakawa H. (1970). *Geschichte und Kultur eines Völkervanderungszeitlichen Nomadenvolkes; Die Jou-Jan der Mongolei und die Awaren in Mitteleuropa*, I-II, Oldenbourg.

Kösoğlu, N. (1996). *Türk Kimliği ve Türk Dünyası*. Ötüken Yayınevi.

Kösoğlu, N. (1997). *Devlet.* Ötüken Yayınevi.

Kurat, A. N. (1937). *Peçenek Tarihi*. Devlet Basımevi.

Kurtz, Donald V. (2001). *Political Anthropology Power And Paradigms*. Westview Press.

Ling-hu-Te-Fen (1971). *Chou-shu (Chou Sülâlesi Tarihi).* Chung-hua Kitabevi.

Liu, Mau-tsai (1958). *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken I-II.* Wiesbaden.

Mehmet, N. (1995). *Türk Devlet Felsefesi*. Ötüken.

Mori, M. (1978). Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilâtı. *Tarih Enstitüsü Dergisi, 9*, 209-226.

Mori, M. (2019). *Prof. Dr. Masao Mori'nin Göktürkler Ders Notları.* (Haz. G. Çandarlıoğlu). Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

Orkun, H. N. (1994). *Eski Türk Yazıtları.* Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yayınları.

Ögel, B. (1982). *Türklerde Devlet Anlayışı*. Başbakanlık Basımevi.
Ögel, B. (1988). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları.* Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Ögel, B. (2002). Devlet Meclisi ve Kurultay. H. C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca (Eds.). *Türkler Ansiklopedisi* (s. 874-887). Yeni Türkiye Yayınları.

Önder, A. R. (1976). Geleneksel Halk Hukuku. *I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri.* (C. IV). Gelenek-Görenek ve İnançlar, Kültür Bakanlığı Millî Folklor Araştırması Dairesi Yayınları: 21, Seminer Kongre Bildirileri Dizisi: 6, 79-91.

Özdemir, M. N. (1995). *Türk Devlet Felsefesi.* Ötüken Yayınevi.

Özer, A. (2002). *Türklerde Devlet Anlayışı ve Demokratik Rejim*. Lazer Ofset.

Roux, J. P. (1997). *Türklerin Tarihi*. (Çev. G. Üstün). Milliyet Yayınları.

Saray, M. (1999). *Türk Devletlerinde Meclis (Parlamento), Demokratik Düşünce ve Atatürk.* Atatürk Araştırma Merkezi Yayını.

Sarıbay, A. Y. (1994). *Siyasal Sosyoloji.* Der Yayınları.

Schmidt, W. (1949). *Der Ursprung des Gotteside.* X, 3, Freiburg.

Sığrı, Ü. & Ercil, Y. (2007). *Türklerde Yönetim-Türk Gelenekleri ve Yönetim Tarihi.* IQ Kültür Sanat.

Ssu-ma-Ch'ien (1975). *Shıh-chı (Tarihî Hatıralar).* Chung-hua shu chü.

Sümer, F. (1959). Oğuzlar'a Ait Destani Mahîyette Eserler Reşîdüddîn Oğuznâmesi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 17* (3-4), 357-456.

Sümer, F. (1982). *Oğuzlar-Tarihleri, Boy Teşkilatı Destanları*. A.Ü. D.T.C.F.Y.

Şeşen, R. (1975). *İbn Fazlan Seyahatnâmesi.* Bedir Yayınları.

Tanci, M. (1993). *İbni Batûta Tam Metin Seyahatnâme.* Üçdal Neşriyat.

Taneri, A. (1981). *Türk Devlet Geleneği*. Töre Devlet Yayınları.

Taneri, A. (1993b). *Türk Kavramının Gelişimi.* Ocak Yayınları.

Taşağıl, A. (1993). Kapgan Kağan. *Belleten, 218* (57), 51-70.

Taşağıl, A. (2014). *Gök-Türkler I-II-III*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Taşağıl, A. (2018). *Bilge Kağan'ın Vasiyeti*. Bilge Kültür Sanat.

Tatar, T. (1997). *Türk Yönetim Sistemi.* Turan Yayınları.

Thomsen, V. (1993). *Çözülmüş Orhun Yazıtları.* **(**Çev. V. Köken). Türk Tarih Kurumu.

Togan, A. Z. V. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş I.* Enderun Kitabevi.

Togan, A. Z. V. (1982). *Oğuz Destanı*. Enderun Kitabevi.

Turan, O. (1969). *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi I*. Turan Neşriyat Yurdu.

Türkdoğan, O. (2016). *Türk Toplumunun Tarihsel Kimliği ve Günümüz Sorunları*. Çizgi Kitabevi.

Üçok, Ç., Mumcu, A. & Bozkurt, G. (2018). *Türk Hukuk Tarihi.* Turhan Kitabevi.

Yazıcızâde, A. (2017). *Tevârîh-i Âl-i Selçuk (Oğuznâme-Selçuklu Târihi).* (Der. A. Bakır). Çamlıca Yayınları.

Yıldırım, D. (1991). Köktürklerde Kağanlık Süreci: Kaldırma, Kötürme, Oturma. *XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri,* 2, 519-530.

Zvelebil, M. (1980). Der Aufstieg der Nomaden in Zentralasien. *Die Cambridge Enzyklopaedie der Archaeologie,* 252- 256.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11 (6) 2024

Derleme Makalesi | Review article
Geliş tarihi |Received:12.04.2024
Kabul tarihi |Accepted:28.11.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Pınar Karaman

https://orcid.org/0009-0002-4035-827X
Teacher, Bursa İznik Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği Kindergarten, Türkiye, pinarseymenkaraman@hotmail.com

Arzu Aydın

https://orcid.org/ 0000-0002-4038-2483
Principal, Ayşe Ana Hatun Kindergarten, Türkiye, gamzem526@hotmail.com

Recep Yetiştiren

https://orcid.org/0009-0002-7053-6276
Principal, Mardin Mazıdağı Gazi, Primary, Turkey, yetistirenrecep@gmail.com

Abdullah Adsız

https://orcid.org/0009-0005-5806-7974
Assistant Principal, Mardin Mazıdağı Gazi, Primary, Turkey, adsizabdullah21@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Karaman, P., Aydın, A., Yetiştiren, R. & Adsız, A. (2024). Ergenlik Dönemindeki Öğrencilerin Sanal Ortam Bağımlılığının Öğretmen Görüşlerine Göre İncelenmesi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 4286-4303.

Ergenlik Dönemindeki Öğrencilerin Sanal Ortam Bağımlılığının Öğretmen Görüşlerine Göre İncelenmesi

Öz

Teknoloji günümüzde insan dünyasına getirmiş olduğu sayısız faydalarla hayranlık uyandırmakta ve albeni merkezi olarak görülmektedir. Teknoloji kullanması ise bir taraftan bireyler için statü kazanma vasıtası olarak görülürken öteki taraftan ferdin teknoloji kullanması üstünde kontrolünün kaybolması ve teknolojiyi ölçüsüz ve süresiz kullanımı birçok sorunu bununla beraber getirmekte internet bağımlılığı ve

CC BY NC Creative Commons Licence

bunun neticeleri tüm dünyada tartışmalar ve çözüm arayışlarına sebep olmaktadır. Bu çalışmanın amacı, ergenlik dönemindeki öğrencilerin sanal ortam bağımlılığını, öğretmen görüşlerine göre belirlemektir. Bu araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden durum çalışması yöntemi kullanılmıştır. Araştırmanın çalışma grubu 2023-2024 eğitim öğretim yılının güz döneminde Diyarbakır ili merkez lise okullarında görev yapan 20 öğretmenden maksimum çeşitlilik tekniğine göre oluşturulmuştur. Veriler araştırmacı tarafından geliştirilen yarı yapılandırılmış görüşme formu ile toplanmıştır. Elde edilen veriler içerik analizine tabi tutulmuştur. Araştırma verilerinin sunumunda temalar, kodlar kullanılmış ve bazı görüşlerden doğrudan alıntı yapılarak yorumlar desteklenmiştir. Araştırmada elde edilen bulguların sonuçlarına göre öğretmenler sanal ortam bağımlılığının ergen öğrenciler üzerinde olumlu etkileri olduğu kadar olumsuz etkilerinin de olduğunu ifade etmişlerdir. Ayrıca öğretmenlerin tamamı sanal ortamın olumlu olarak kullanıldığında öğrencilerin bilişsel, duyuşsal ve psikomotor becerileri kazandırabileceğini belirtmişlerdir. Ayrıca öğretmenler, öğrencilerin sanal ortamı yerinde kullanması için özellikle kitap okumak, sinema ve tiyatroya gitme etkinliklerinin kazandırılması gereğini belirtmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: *Ergenlik, öğrenci, bağımlılık, sanal ortam, öğretmen, teknoloji*

Investigation of Virtual Environment Addiction of Adolescent Students According to Teachers' Opinions

Abstract

Today, technology is admired for the countless benefits it has brought to the human world and is seen as a centre of attraction. While the use of technology is seen as a means of gaining status for individuals on the one hand, on the other hand, the individual's loss of control over the use of technology and the use of technology without measure and indefinitely brings many problems with it, internet addiction and its consequences cause discussions and search for solutions all over the world. The aim of this study is to determine the virtual environment addiction of adolescents according to teachers' views. In this research, case study method, one of the qualitative research methods, was used. The study group of the research was formed according to the maximum diversity technique from 20 teachers working in Diyarbakır province central high schools in the autumn term of the 2023-2024 academic year. The data were collected using a semi-structured interview form developed by the researcher. The data obtained were subjected to content analysis. Themes and codes were used in the presentation of the research data and comments were supported by direct quotations from some opinions. According to the results of the findings obtained in the research, teachers stated that virtual environment addiction has positive effects as well as negative effects on adolescent students. In addition, all of the teachers stated that when the virtual environment is used positively, students can gain cognitive, affective and psychomotor skills. In addition, teachers stated that in order for students to use the virtual environment appropriately, especially reading books, going to cinema and theatre activities should be provided.

Keywords: *Adolescence, student, addiction, virtual environment, teacher, technology*

Giriş

Ergenlik çağı, içerisinde farklı değişim ve gelişimleri içeren çocukluk ile erginlik arasında köprü vazifesi üstlenen hayat evrelerinden bir tanesidir. 2000 yıllardan itibaren teknolojik gelişmeler ve internet kullanımının yaygın hal alması ile ergen bireyler internet ve teknolojiyle iç içe büyümüştür (Akbulut, 2013). Sanal ortam bağımlılığı; internette fazla zaman harcanması, internete erişim sağlanmadığında ileri düzeyde öfke durumu ve saldırgan tavır takınılması, bireyin iş, ailevi ve sosyal yaşamının git gide bozulması şeklinde ifade edilebilir (Young, 2004). Sanal ortam bağımlılığı yaşamımızda internetin geniş kapsamlı biçimde yer bulmasıyla beraber son zamanlarda üstünde önemle durulan bir kavram haline gelmiştir. 20-25 sene evvel internete, akademik çevreler ve iş dünyası tabiriyle ifade edilen ufak bir kitle erişim sağlayabiliyorken (Schoenfeld, 2011) günümüze geldiğimizde gençler ve çocuklar internete günlük yaşamları içerisinde mutlaka ulaşabilmektedirler. Bu noktada üstünde durulması lazım olan esas mesele, internet ve bilgisayarın ne kadar zaman dilimi içerisinde hangi gayelerle kullanılmış olduğu, bir başka ifadeyle bireyin internette geçirmiş olduğu vakitlere verdiği manadır. Bireyin sanal ortam bağımlısı kimliğini taşıyıp taşımadığının anlaşılmasında belki de en mühim ölçüt budur (Ekşi ve Ümmet, 2013). Young (2004) Sanal ortam bağımlılığı tanı ölçütlerini sekiz başlık halinde belirterek bu sekiz ölçütten beşine uyan bireyin bağımlı şeklinde kabul edilebileceğini ifade etmiştir. Bu kriterler: (i) İnterneti düşünme ve internetle alakalı fazlaca zihinsel meşguliyet, (ii) istenilen hazzı alabilmek için git gide artan internet kullanım ihtiyacı, (iii) internet kullanımının bırakılmasına ya da azaltılmasına ilişkin başarılı olmayan deneme çalışmaları, (iv) internet kullanımı sağlanamadığı zamanlardaki ruh halleri (v) plan çerçevesinde beklenilenden daha uzun süre çevrim içi olma, (vi) çok fazla internet kullanımı sebebiyle okul, arkadaş ve aile çevresi ile problem yaşama, (vii) arkadaşlara, aileye, çevreye internette geçirilen zamanla alakalı doğru olmayan ifadelerde bulunma, (viii) interneti problemlerden kaçma ya da olumlu olmayan duygulardan uzaklaşma amaçlı kullanma. Sanal ortam bağımlılığı en çok ergenler üzerinde tehdit oluşturmaktadır (Echeburúa & Corral, 2010). Çünkü yapılmış olan araştırma çalışmalarında sosyal medya kullanımında ergenlerin ilk sırada yer aldığı anlaşılmaktadır. Üstelik ergenlerin ders esnasında bile birbirleri ile internet aracılığıyla iletişime geçmeye çalıştıkları belirtmektedir. Bununla birlikte gençler, bilhassa ergen bireyler çevrelerinin ve birbirlerinin etkisinde kalabilmektedirler. Ergenlik çağı özelliklerine bakıldığında sanal ortamın, kolay, özgür, bir gruba ait olma kolaylığını sağlaması, sosyalleşme ortamını sunması, mesuliyet ve çaba gerektirmemesi,

kendini ifade etmenin daha kolay olması vb. gibi unsurlarıyla bağımlılık yapıcı bir etkisi vardır. (Ögel, 2014'den Akt: Yavuz, 2018). Ergen bireylerin son yıllarda sanal ortam bağımlılıkları neticesinde maruz kaldıkları duygusal ve fiziki sorunların ergen üzerinde bıraktığı yıkıcı etki, ergenlerin maruz kaldıkları duygusal sorunlara dair farkındalığın düşük olması bu problemin ele alınmasında etkili olmuştur. Bu bağlamda araştırmanın ana problem cümlesi olan "öğretmen görüşlerine göre ergenlik dönemindeki öğrencilerin sanal ortam bağımlılıkları nasıldır?" şeklinde ifade edilmiş ve buna ilişkin aşağıdaki alt problemlere cevap aranmıştır.

1. Sanal ortamlara dair olumlu ve olumsuz görüşleriniz nelerdir?
2. Öğrencilerin sanal ortamlara olan ilgilerinin nasıl ve neden başladığına dair görüşleriniz nelerdir?
3. Öğrencilerin sanal ortamlara olan ilgilerinin ve kullanım sürelerinin artmasının gerçek yaşamlarına etkilerinin neler olduğuna dair görüşleriniz nelerdir?
4. Öğrencilerin sanal ortamdan uzak durmaları ve kullanımlarını azaltmak için çabanıza dair görüşleriniz nelerdir?
5. Öğrencilerin arkadaş çevresiyle sanal ortam kullanımına dair görüşleriniz nelerdir?
6. Öğrencilerin sanal ortam kullanımını kontrol altına almak ve dengeli hale getirmeye dair görüşleriniz nelerdir?

Bu araştırmada genel amaç, ergenlik dönemindeki öğrencilerin sanal ortam bağımlılığının öğretmen görüşlerine göre incelenmesidir. Araştırma kapsamında incelenen farklı araştırma bulguları ve öğretmen görüşlerine göreergenlik dönemindeki öğrencilerin sanal ortam bağımlılığında yaşadıkları problemlerin çözümüne katkı sunabilir. Aynı zamanda bu araştırma ergenlik dönemindeki öğrencilerin sanal ortam bağımlılığının sürekli olarak gündeme gelen ve basına yansıyan problemlere dikkat çekmesi ve bunların giderilmesine yönelik katkı sunması açısından önemlidir.

1. Araştırmanın sınırlılıkları

Diyarbakır ilinde çalışan ortaöğretimde çalışan öğretmenlerin ergenlik dönemindeki öğrencilerin sanal ortam bağımlılığının incelendiği bu araştırma;

a. Araştırma zaman ve maddi kaynakların sınırlı olması nedeniyle, Diyarbakır ili merkez ve ilçelerinde görev yapan 20 öğretmen ile sınırlıdır.
b. Diyarbakır ili 2023-2024 eğitim-öğretim yılı birinci dönemi ile sınırlıdır.

c. Bu çalışmanın verilerinin güvenirliği görüşme yer alan sorularla ve soruları verilen dürüst cevaplarla sınırlıdır.

2. Yöntem

2.1. Araştırmanın Modeli

Araştırma öğretmenlerin, ergenlik dönemindeki öğrencilerin sanal ortam bağımlılığınailişkin görüşlerinibelirlemeye yönelik nitel bir çalışmadır. Nitel araştırmalar doğal ortam uyumluluğu, kapsayıcı bir bakış ile algıların ortaya konulması ve ulaşılmak istenen problem durumunun tümevarımcı özellikle incelenmesi itibariyle dikkat çekmektedir (Jamshed, 2014). Nitel araştırmada araştırılmak istenen problem durumu incelenerek "neden" sorusunun cevabı derinlemesine araştırılmaktadır (Karataş, 2015). Bu araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden durum çalışması kullanılmıştır. Durum çalışmaları yaşama ait temaları inceleyerek keşifler sağlayamaya fırsatları ortaya çıkarabilmektedir. Durum çalışması, gerçek, kendi yaşam alanı içinde, çalışan bir olguyu ve durumları farklı bakış açılarıyla, derinlemesine ve sistemli şekilde inceleyen bir araştırma yöntemidir (Yıldırım ve Şimşek, 2008).

2.2. Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubu Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı resmi ilköğretim okullarında çalışan öğretmenlerden oluşmaktadır. Çalışma grubu oluşturulurken en yüksek çeşitlilik tekniği kullanılmıştır. Bu yöntemin amacı çeşitlilik gösteren durumlar arasında ortak ya da paylaşılan olguların olup olmadığını bulmaya çalışmak ve bu çeşitliliğe göre problemin farklı boyutlarını ortaya koymaktır (Yıldırım ve Şimşek, 2008).Çalışma grubunda bulunan öğretmenlere ilişkin demografik bilgiler Tablo 1'de, öğretmenlere ilişkin demografik bilgiler verilmiştir.

Tablo 1. Katılımcıların demografik özellikleri

Değişken	Gruplar	n	%
Cinsiyet	Kadın	11	55,0
	Erkek	9	45,0
Eğitim Durumuz	Lisans	16	80,0
	Yüksek Lisans	4	20,0
Kurumunuzun Bulunduğu Sosyoekonomik Çevre	Alt Sosyoekonomik Çevre	13	65,0
	Orta Sosyoekonomik Çevre	5	25,0
	Üst Sosyoekonomik Çevre	2	10,0
En çok Öğretmenlik yaptığınız yerleşim yeri	İl	14	70,0
	İlçe	6	30,0

Hizmet Yılınız	1-5	9	45,0
	6-10	7	35,0
	16 ve üstü	4	20,0

Tablo 1 incelendiğinde; katılımcıların % 55'sı kadın ve % 45'i erkek; % 80'iLisans ve % 20'si Yüksek Lisans; % 65'ı "Alt Sosyoekonomik Çevre" , % 5'ı "Orta Sosyo ekonomik Çevre", % 2'si"Alt Sosyoekonomik Çevre" % 14'ü ilde % 6'sı ilçedegörev yapmakta yine; % 45'ü 1-5 yıl kıdeme sahip, %35'i 6-10 kıdeme sahip, %20'sı 16 ve üstü kıdeme sahip öğretmenlerden oluşmaktadır.

2.3. Verilerin Toplanma Araçları

Bu araştırmada veri toplamak amcıyla araştırmacı tarafından yarı yapılandırılmış bir görüşme formu hazırlanmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşme formuna son şekli verilmeden önce kapsam geçerliliğini sağlamak için 3 (üç) alan uzmanın görüşüne baş vurulmuştur. Alan uzmanlarının görüşlerine göre yedi sorudan oluşan yarı yapılandırılmış görüşme formuna son şekli verilmiştir.

2.4. Verilerin Toplanması

Araştırmanın verilerinin toplanmasında görüşme tekniği kullanılmıştır. Bu tekniğin kullanılmasının nedeni araştırmanın amacına uygun olarak, görüşülen araştırmacıların tecrübelerinden faydalanarak onun iç dünyasını ortaya çıkarmaktır (Patton, 2002). Veriler, doğal sınıf ortamında, görüşme tekniği ile toplanmıştır. Çalışma grubu kapsamındaki öğretmenlerden, her biri ile 2'şer ders saati olmak üzere, 01.10.2023 ve 16.10.2023 tarihleri arasında, görüşmeler yapılarak veriler toplanmıştır.

2.5. Verilerin Analizi

Araştırma kapsamında elde edilen verilerin analizi için içerik analizi yöntemi esas alınarak veriler analiz edilmiştir. İçerik analizi insanın doğasını ve davranışlarını belirleyebilmek amacıyla dolaylı yollarla araştırma yapmayan olanak sağlayan bir tekniktir (Büyüköztürk vd. 2018). Nitel veri analiz sürecindeki temel amaç ham veriden ortaya bir anlam çıkarmaktır. Bu amaç doğrultusunda araştırmacı okuduklarını, gözlemlediklerini ve katılımcılardan elde edilen verileri yorumlamalı, gereksiz kelimeleri çıkartarak azaltmalı ve sağlam bir yapıya oturtmalıdır. Elde edilen veriden anlam çıkarmak için araştırmacı eldeki veriler ile soyut kavramlar arasında sürekli yeni tanım ve yorumlama yapabilmelidir. Araştırmacı tümevarımsal ve tümdengelimsel akıl yürütme süreçlerini birlikte kullanmaktadır (Çelik, Başer Baykal & Kılıç Memur, 2020).

Tümevarımcı analiz; kodlama yoluyla ham verilerin ana kavramlarını bulmak ve bu kavramlar arasındaki ilişkiyi ortaya çıkarmaktır. İçerik analizinde veriler analiz edilirken belirli aşamalar bulunmaktadır. Verilerin kodlanması, kod, kategori ve temaların oluşturulması, kod, kategori ve temaların düzenlemesi ve son olarak bulguların tanımlanması ve yorumlanmasıdır (Baltacı, 2019).Araştırma verilerinin sunumunda katılımcılara verilen kodlardan yararlanılmış ve bazı görüşlerden doğrudan alıntılar yapılarak yorumların geçerliği ve güvenirliği desteklenmiştir.

3. Bulgular

Bu bölümde araştırmada yer alan alt problemlere göre araştırmada elde edilen bulgular ve yorumlara yer verilmiştir. Bulgular verilirken, alt problemlerin sıralaması dikkate alınmıştır.

Birinci Alt Probleme İlişkin Bulgular

1. Sanal ortamların sizin için olumlu ve olumsuz yönleri nelerdir? alt problemine ilişkin katılımcıların verdikleri cevaplara ilişkin bulgular Tablo 2'de verilmiştir

Tablo 2.Sanal ortamların sizin için olumlu ve olumsuz yönleri hakkındaki bilgilere ilişkin tema, alt temalar ve kodların frekans dağılımı

	Temalar	Alt Temalar	Kodlar	f
Öğretmenlerin Sanal Ortam Bağımlılığını Görüşleri	Olumlu görüşler	Fikir alışverişi	Ö1, Ö2, Ö7, Ö17, Ö18, Ö20,	7
		Faydalı içerikler üretme	Ö1, Ö3, Ö10, Ö15,	4
		Bilgiye doğrudan ulaşım, akademik başarı, kısa zamanda erişebilir özelliği	Ö1, Ö14, Ö16, Ö17,	5
		Bilgiyi pekiştirme, zihnin hayal gücünü ve yaratıcılığı arttırma	Ö1, Ö3, Ö7,	
		İletişim kurma	Ö1, Ö2, Ö20,	3
	Olumsuz görüşler	Mükemmeliyetçilik	Ö11, Ö12, Ö19	3
		Bilişsel yorgunluk, kusursuz hayata özenme, bağımlılık	Ö11, Ö17, Ö18, Ö20,	4
		Benlik saygısının kaybolması, vücut sağlığını bozma	Ö5, Ö8,	2

Tablo 2'ye bakıldığında, öğretmen görüşlerine göre sanal ortamlar için *"Fikir alışverişi"* alt teması olumlu olarak ön plana çıkarken; *"Bilişsel yorgunluk, kusursuz hayata özenme, bağımlılık"* alt teması olumsuz olarak öne çıkmaktadır. Katılımcılara göre sanal ortamın, "bilgiye doğrudan ulaşım, akademik başarı, kısa zamanda erişebilir özelliği" ile eğitimin niteliğini ve verimliliğini artırdığı söylenebilir. Bulgulara ilişkin öğretmenlerin kendi ifadelerinden bir kaçı aşağıdaki gibidir.

"Sanal ortam doğru kullanılırsa fikir alışverişi açısından okulda öğrendikleri bilgileri pekiştirme açısından ve faydalı içerikler öğretebilme açısından son derece önemli" (Ö1).

"Sanal ortamın mutlaka olumsuz yönleri var ama iyi kullanılırsa olumlu yönleri daha çok özellikle farklı fikirleri görerek yeni özgün fikirler üretmeyi ve iletişim kurarak özgüven kazanmayı sağlayabilir. Ama olumsuz etkileri de muhakkak vardır özellikle sürekli sanal ortamda vakit

geçirmesi ile vücut sağlığında bozulma ve benlik saygısında zedelenmeler olduğunu düşünüyorum" (Ö2).

"Son zamanlarda sanal ortam özellikle öğrenciler üzerinde mükemmeliyetçi davranma eğilimleri artmakta çünkü kusursuz hayatları görerek mükemmeliyetçi olma gibi anlayışa sahip olabilirler aynı zamanda bilişsel bir yorgunluk da vermektedir"(Ö3).

"Olumlu tarafı günümüz dünyası sanal gerçeklikler dünyası ve bizim de günün koşullarına bir şekilde uyum sağlamamız gerekiyor. Ayrıca soyut gerçeklikler zihnin hayal gücünü ve yaratıcılığı arttırıcı bir doğaya sahiptir. Doğru kullanılan sanal gerçeklik olumlu sonuçlar yaratabilir ve artık elde edilen başarılar da bu boyutta değerlendirildiği için bir şekilde hayata entegre etmek gerekir" (Ö7).

"Olumlu yönü mekânsal ve fiziksel uzaklıkları ortadan kaldırır olumsuz yönü internet bağımlılığını arttırır"(Ö9).

"Bağımlılık yapması ne zaman ve değerlerin yozlaşması açısından da olumsuzdur" (Ö13).

"Olumlu yönü bilgiye erişimi kolaylaştırıyor ve fazla kullanıldığında iletişim sorunları ortaya çıkarır" (Ö14).

"Sanal ortamın olumlu tarafı kısa zamanda erişebilir özelliği olmalı, geniş kitlelere hızlıca ulaşabilmeli. Olumsuz tarafı ise tanımadan insanlarla iletişime girebilmek yani samimiyetten uzaklık" (Ö16).

"Sanal ortamlar öğrencilerin bilgiye doğrudan ulaşması yerel kültürü aşıp farklı kültürlerle kaynaşması açısından önemlidir" (17).

"Sanal ortamların bizim için olumlu yönleri alışveriş kolaylığı bilgiye hızlı ulaşma olumsuz yönleri sosyal medya bağımlılığı gerçek olmayan kişilerle samimiyetsiz iletişim zamanı verimli kullanamama"(Ö20).

İkinci Alt Probleme İlişkin Bulgular

2. Öğrencilerin sanal ortamlara olan ilgilerinin nasıl ve neden başladığını düşünüyorsunuz? alt problemine ilişkin katılımcıların verdikleri cevaplar Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3. Öğrencilerin sanal ortamlara olan ilgilerinin nasıl ve neden başladığına ait kodların frekans dağılımı

	Temalar	Alt Temalar	Kodlar	f
Öğrencilerin Sanal ortamlara olan ilgilerinin	Nasıl Başladığı	Ders çalışma, arkadaş çevre	Ö1, Ö2, Ö3, Ö9	4
		Merak, çekicilik	Ö2, Ö5, Ö7, Ö8, Ö9, Ö12, Ö15, Ö18,	8
		Renklerin görsellerin çekiciliği	Ö14, Ö15,	2

başladığına dair Görüşleri		Yalnızlık	Ö13, Ö15, Ö20,	3
		Akademik başarı isteği	Ö4, Ö14, Ö16,	3
	Neden başladığı	Ailelerin ilgisizliği	Ö2, Ö6, Ö19	3
		Oyunlar	Ö9, Ö10,	2
		Eğlence amaçlı	Ö5, Ö8,	2

Tablo 3'e bakıldığında, öğrencilerin sanal ortamlara olan ilgilerinin nasıl ve neden başladığına dair "*Mera ve çekicilik"(f=8)* alt teması nasıl başladığına dair olarak ön plana çıkarken; *"Ailelerin ilgisizliği"* alt teması neden başladı teması çerçevesinde öne çıkmaktadır. Bulgulara ilişkin kendi ifadelerinden bir kaçı aşağıdaki gibidir.

"Öğrenciler sanal ortama genellikle eğitimile alakalı ders video içeriklere ulaşmak için başlarlar bunun dışında iletişim ve sosyal ilişkiler kurmada da etkili olduğu söylenebilir" (Ö1).

"Çocukların genellikle aile ile ilişkileri düzenli olmadığından dolayı çocuklar sürekli sanal ortamda eğlence amaçlı takılırlar aynı zamanda merak duyguları da bunu cazip hale getirmektedir"(Ö2).

"Öğrencilerin özellikle sosyal çevrenin etkisiyle sanal ortamda vakit geçirmektedirler ve bundan dolayı bağımlılık haline dönüşmektedir"(Ö3).

"Öğrencilerin sanal ortamlara aile bireylerinden ve arkadaş çevresinden etkilenerek başladığını düşünüyorum. Aynı zamanda sanal ortamları olumlu amaçlar için kullanan öğrenciler de bulunmaktadır. Öğretmenlerinin veya kendi araştırmaları sonucu başlamaktadırlar" (Ö6).

"Öğrencilerin sosyal medya ile ilgili bağımlılığının çocukluktan itibaren başladığını, zamansız veya zamanını çocuğu ile kaliteli değerlendiremeyen annelerden başladığını daha sonrasında renklerin görsellerin çekiciliği ile devam ettiği fikrindeyim" (10 ve 14).

"Öğrencilerin sanal ortamlara başlama sebebi merak"(Ö12).

"Olumsuz tarafı tabi ki gerçeğin çarptırılması, olmayan şeylerin gerçekmiş gibi algılanması, bireylerin kendi dünyalarını sorgulamalarına ve kendilerine yabancılaşmasına neden olabilir. Diğer taraftan olayın suç ve hukuksal boyutu sorunu ortaya çıkabilmektedir"(Ö17).

"Çevrelerindeki insanlardan ve arkadaşlarından görerek başlıyor"(Ö18).

"Ailelerin yeterince çocuklarına kaliteli vakit ayırmamalarından"(Ö19).

"Yalnızlaşan insan tipinden kaynaklandığını düşünüyorum, sokakta büyümeyen arkadaş çevresi olmayan öğrenciler daha çok kendini dışa kapatıp kendi ile zaman geçirmek için"(Ö20).

Üçüncü Alt Probleme İlişkin Bulgular

3. Öğrencilerin sanal ortamlara olan ilgilerinin ve kullanım sürelerinin artmasının gerçek yaşamlarına etkilerinin neler olduğunu düşünüyorsunuz? alt problemine ilişkin katılımcıların verdikleri cevaplar Tablo 4'te verilmiştir

Tablo 4. Öğrencilerin sanal ortamlara olan ilgilerinin ve kullanım sürelerinin artmasının gerçek yaşamlarına etkilerine ilişkin tema, alt temalar ve kodların frekans dağılımı

	Temalar	Alt Temalar	Kodlar	f
Sanal ortamlara olan ilgilerinin ve kullanım sürelerinin artmasının gerçek yaşamlarına etkilerini	Fiziksel Etkiler	Yalnızlık	Ö3, Ö4, Ö5, Ö7,	4
		Duruş bozukluğu	Ö7, Ö13, Ö19,	3
		Obezite	Ö12, Ö13,	2
		Asosyal	Ö1, Ö3, Ö17,	3
		Gerçek Hayata odaklanamama	Ö7, Ö13, Ö19,	3
	Bilişsel Etkiler	Psikolojik Rahatsızlık	Ö11, Ö13, Ö14	3
		Dikkat eksikliği	Ö18, Ö19,	2
		İletişimden Kopması	Ö8, Ö9, Ö10, Ö13,	4

Tablo 4'te görüldüğü gibi görüşme yapılan öğretmenler, öğrencilerin sanal ortamlara olan ilgilerinin ve kullanım sürelerinin artmasının birden çok etkilerinin olduğunu ifade etmişlerdir. Öğretmenler, öğrencilerde duruş bozuklukları, psikolojik rahatsızlıklar, iletişimden kopması ve obezite gibi fiziksel ve bilişsel sorunlara neden olduğu şeklinde sıralamışlardır. Yöneltilen soruya ilişkin öğretmenlerin kendi ifadelerinden bazıları aşağıdaki gibidir;

"Öğrencilere sosyal medyanın zararları, İnterneti kötü amaçlarla kullanmanın yol açacağı durumlar hakkında bilgilendirme çalışmaları yaptım. Aileleri bu konuda bilgilendirdim. Doğru kullanım süreleri ve yöntemlerini belirttim. Fakat aileler çocuklarına söz geçiremediklerini kendileri ve çocukların bu konuda direnç gösterdiklerini gördüm" (Ö1).

"Geçirilen zamanın atması onların yalnızlığına yol açtı. Konuşamayan ifade edemeyen bireyler çoğaldı. Kendine kalan mutsuz çocuklar oluştu. Gerçek olmayan kahramanlar türedi veya gerçek ama sadece görseli olan çocuk gelişime hiçbir katkı sağlayamayan kahramanlar edindiler"(Ö5).

"Öğrencilerin gerçek iletişimden kopmalarına sebep oluyor"(Ö8).

"Öğrencilerin bu alanda çok zaman harcaması hem fiziksel hem de psikolojik sağlıklarını olumsuz yönde etkilemektedir"(Ö11).

"Göz sağlığı bozuluyor, obezite artıyor ve psikolojik sorunlar ortaya çıkıyor"(Ö12).

"Asosyal birer birey olmalarına, gerçek yaşamdan uzaklaşmalarına neden oluyor"(Ö17).

"Olumsuz yönde etkilerini düşünüyorum çünkü saatlerini internete bir bilgisayara ya da bir telefona bağlıyorlar burada zamanları iyi değerlendirmek yeteneklerini ortaya çıkartmak yerine sanal âlemde düşünmeden bir yeri kilitleniyorlar"(Ö20).

Dördüncü Alt Probleme İlişkin Bulgular

4. Öğrencilerin sanal ortamdan uzak durmaları ve kullanımlarını azaltmak için çabanızoldu mu? Bu konuda hangi zorluklarla karşılaştınız? alt problemine ilişkin *katılımcıların verdikleri cevaplara Tablo 5'te yer verilmiştir.*

Tablo 5. Öğrencilerin sanal ortamdan uzak durmaları ve kullanımlarını azaltmaya ilişkin tema, kod ve frekans dağılımı

	Temalar	Alt Temalar	Kodlar	f
Öğretmenlerin sanal ortamı azaltma ve uzak durma görüşleri	Azaltma görüşler	Sosyal ilişkileri artırma,	Ö1, Ö3, Ö7, Ö13,	4
		Kitap okumalarını sağlama,	Ö2, Ö3, Ö4, Ö5, Ö6,Ö7, Ö8, Ö14	8
	Uzak durma görüşler	Birebir iletişim ortamlarına dâhil etme	Ö2, Ö8, Ö11, Ö20,	4
		Kendine zaman ayırma,	Ö3, Ö9, Ö19,	3

Tablo 5'e bakıldığında, öğrencilerin sanal ortamdan kullanımlarını azaltmaya yönelik alt probleminde*"Kitap okumalarını sağlama,"(f=8)* azaltma teması bağlamında alt teması olarak ön plana çıkarken; *"Birebir iletişim ortamlarına dâhil etme"(f=4).* uzak durma teması çerçevesinde alt teması olarak ön plana çıktığı görülmüştür. Bulgulara ilişkin kendi ifadelerinden bir kaçı aşağıdaki gibidir.

Öğrencilerin sanal ortamdan uzak durmaları için özellikle kendilerine zaman ayırmaları gerekiyor veya sosyal işini artırarak gerçek yaşamı kabul etmeleri çok önemli bir husus.(Ö1).

Sanal ortamdan uzak durmanın püf noktası kitap okumak spor yapmak gibi hobilere yönelmek olabilir aynı zamanda sosyal ilişkileri artırmada son derece önemli.(Ö2).

Sanal ortamdan uzak durmanın birçok yolu bulunmaktadır kitap okuma gibi spor yapma sevdikleriyle vakit geçirme birebir iletişim kurarak bu ortamlardan uzak durulabilir.(Ö3).

Bu kullanım süresinin tabi ki azalmasını çok istiyorum; ders sonlarında veya bağlantı kurulabilecek bölümlerde bu konuya yer verip zamanlarının kıymetli olduğu konusunda uyarıyorum, her şey için zamanın bölünmesi konusuna değiniyorum. Her şeyin sanal ortamda aranarak bulunmasının çok doğru olmadığı fikrinde olduğumu belirtiyor ve bir kitap sayfasına dokunmanın bir dergiyi takip etmenin de ayrı ayrı zevkleri olduğunu vurguluyorum(Ö6).

Etkinlikleri arttırarak uzaklaştırmayı sağlamaya çalıştım fakat sanal ortamların çocukların dikkatlerini toplama sürelerini kısalttığı için aksaklıklar yaşandı (Ö9).

Bu konuda aile ve öğrencilerle belli aralıklarla sanal ortamın zararları ve kullanımı konusunda bilgilendirmeler yapıyorum(Ö9).

Okullarda en sık kullanılan araçlar akıllı telefonlar ve bu şekilde iletişim için kullandıkları sosyal medya araçları okulumuzda telefon kullanımını yasakladık ancak bunun bir çözün olduğunu düşünmüyorum kısa süreli geçici bir çözüm başka yollar denenebilir(Ö12).

Evet oldu. Ebeveynlerin çocuklarından sıkılınca telefon tablet gibi cihazlarla kendilerinden uzaklaştırmaları(Ö17).

Öğrenci velileri ile görüşmeler yapıp kontrollü bir şekilde internet kullanmalarını sağlamaya çalışıyorum(Ö18).

Öğrencileri telefonları ile ders almıyorum ekran bağımlılığı ile ilgili bilgilendirici uyarılarda bulunuyorum(Ö19).

Daha çok sosyal etkileşim yüz yüze sohbet aileyle içi çoğul olma sokakta oynama bunların değerini anlatmaya çalıştık daha sonra saatlerini azaltarak uzaklaştırmaya çalışmak gibi önlemler almaya çalış(Ö20).

Beşinci Alt Probleme İlişkin Bulgular

5. Öğrencilerin arkadaş çevresiyle sanal ortam kullanımına dair görüşleriniz nelerdir?

alt problemine ilişkin katılımcıların verdikleri cevaplar Tablo 6'da verilmiştir

Tablo 6. Öğrencilerin arkadaş çevresiyle sanal ortam kullanım bilgilerine ilişkin tema, alt temalar ve kodların frekans dağılımı

	Temalar	Alt Temalar	Kodlar	f
Aile ve arkadaş çevresiyle sanal ortam kullanımı	Olumlu Kullanım	Sanal iletişim, Ders takip	Ö2, Ö3, Ö9, Ö13,	4
		Bilgilendirme, Yeni bir şey öğrenme	Ö2, Ö3, Ö4, Ö5, Ö6,Ö14	5
	Olumsuz Kullanım	Kontrolsüz kullanım, Yasak Sitelere Girme	Ö1, Ö5, Ö6, Ö11,	4
		Dış dünyaya kapanık, Bağımlılık	Ö3, Ö6, Ö16, Ö17	4

Tablo 6'ya bakıldığında, öğrencilerin arkadaş çevresiyle sanal ortam kullanım bilgilerine ilişkin alt probleminde *"Bilgilendirme, Yeni bir şey öğrenme"(f=4)* olumlu kullanım teması bağlamında ön plana çıkarken; *"Dış dünyaya kapanık, Bağımlılık"* olumsuz kullanım teması

çerçevesinde ön plana çıktığı görülmüştür. Bulgulara ilişkin kendi ifadelerinden bazıları aşağıdaki gibidir.

Öğrencilerin sanal ortamı aktif kullanmaları olumlu ve olumsuz yönleri bulunmaktadır. Bende öğrencilerle Sanal ortamda iletişim kurmaktayım. Doğru ve etkili kullanıldığında faydalı olan bu ortamlar yanlış ve fazla kullanıldığında zararlara sebep olmaktadır.(Ö2).

Öğrencilerin ve velilerimizin sınıfları dâhilinde oluşturmuş oldukları whatsapp gruplarında bulunuyorum gerekli açıklamaları zaman zaman bilgilendirmeleri bazı vakitlerde uyarılarımı bu gruplar aracılığı ile paylaşıyorum. Okul sosyal medya adreslerinde bilgilendirmeler paylaşıyor tapılan etkinliklerin görsellerini tüm velilerimize iletebiliyorum.(Ö4).

Öğrencilerin ders çalışma yöntemleri ile sosyal medya entegre edilerek ders çalışma verimli hale getirilebilir. ki onun için de yine sanal ortamlardan faydalanmak şarttır.(Ö7).

Gerekli uyarılarda bulunulur zaman sınırlaması getirilebilir şifre uygulamaları gerçekleştirilir aileler tarafından kontrol edilebilir(Ö9)

Öğrencilerin ailelerinde daha farkındalıklarını yükseltmelerini öneriyoruz(Ö14).

Etkileşim içinde olamadıklarını düşünüyorum sanal ortamda kendileri ve sanal âlem var onun dışında dış dünyaya kapanık aile ya da arkadaş çevresine ihtiyacı olmadan yaşayabiliyor(Ö16).

Çocukta ilgi alanları geliştirme resim yapma spor yapma doğa yürüyüşleri kitap okuma vb. Arkadaşlarıyla aktivite alanları i oluşturabilir.(Ö20).

Altıncı Alt Probleme İlişkin Bulgular

6. Öğrencilerin sanal ortam kullanımını kontrol altına almak ve dengeli hale getirmek için neler yapılabilir? alt problemine ilişkin katılımcıların verdikleri cevaplar Tablo 7'de verilmiştir

Tablo 7. Öğrencilerin sanal ortam kullanımını kontrol altına almak ve dengeli hale getirme hakkındaki bilgilere ilişkin tema, alt temalar ve kodların frekans dağılımı

	Temalar	Alt Temalar	Kodlar	f
Sanal ortam kullanımını kontrol altına almak ve dengeli hale getirme	Kontrol altına almak	Zamanlayıcı kullanmaları,	Ö1, Ö3, Ö5, Ö15,	4
		Kitap okumak, Tiyatro veya sinemaya gitmek	Ö1, Ö2, Ö7, Ö11, Ö12,Ö20	6
	Dengeli hale getirmek	Süre Kotası	Ö1, Ö5, Ö6, Ö11,	4
		Anlaşmalı yöntemler	Ö3, Ö14,	4

Tablo 7'de görüldüğü gibi öğrencilerin sanal ortam kullanımını kontrol altına almak ve dengeli hale getirme ile ilgili alt probleminde *"Kitap okumak, Tiyatro veya sinemaya gitmek"(f=6)* kontrol altına alınma teması bağlamında ön plana çıkarken; *"Süre Kotası"* dengeli hale getirme teması çerçevesinde ön plana çıktığı görülmüştür. Bulgulara ilişkin öğretmenlerin kendi ifadelerinden bazıları aşağıdaki gibidir.

Görüşme yapılan öğretmenler sanal ortamlar için olumlu olarak "Fikir alışveriş" ifadesi ön plana çıkmaktadır. Katılımcılara göre sanal ortamın, eğitimin niteliğini ve verimliliğini artırmaktadır.

Evde, okulda dogru kullanım hakkında bilgilendirme yapılabilir. Öğrencilerin Sanal ortamları kontrollü kullanmaları zamanlayıcı kullanilarak kullanmaları sağlanabilir.(Ö5).

Bu konuda zaman kısıtlaması vs yöntemlerin anlamlı olduğunu düşünmüyorum. Bağımlılığı azaltmanın yolu çocuğu, öğrenciyi farklı ortamlarla buluşturmak onların farklı mekanları görmelerini sağlamak, algılarını farklı yönlere çevirmelerini sağlamak. Kütüphane görmeyen kitapçıya gitmeyen kimsenin kitap almak veya okumak konusunda çok da başarılı olamayacağını düşünüyorum. Müze gezmeyen bir çocuğun sanal müzede yeteri kadar zevk almadığını anlayabilmesinin mümkün olmayacağını düşünüyorum.(Ö7).

Süre kotası konulabilir olumsuz sayfalar kısıtlanabilir gezindigi sayfalar takip edebilirler.(Ö9).

Aile çok önemli aslında aile içerisinde teknolojik araçlar olmadan nitelikli zaman kullanımı ile ilgili çalışmalar yapılabilir... Aslında aile ile birlikte yapılabilecek çok fazla etkinlik var özellikle oyun oynamak çok iyi bir alternatif olabilir ya da sorumluluğu alınabilecek bir hayvan beslemek gibi.(Ö10).

Süre sınırı getirilir daha verimli işlerine yarar nasıl kullanılacağı hakkında bilgi verilir gerektiğinde şifreleme uygulanır.(Ö13).

Zor bir süreç olduğu için daha çok anlaşmalı yöntemler olabilir 1 saat ders çalışırsan 15 dakika oynayabilirsin internette veyahut işte arkadaşına güzel zaman geçirir sen yarım saat oynayabilirsin tarzı (Ö14).

Gecmiste bu amacla kitap okuma saatleri plandik ancak veli ilgiligi az oldugudan cok fazla basari saglayamadik bunun yaninda Karagoz ve Hacivat oyunu evde uygulmalarini sagladik kuklasi ve sahnesiyle beraber cogu veli katilmadi bu etkinliğe Herseden veliler iyi bir model olmali.(Ö20).

Sonuç

Araştırma bulgularına göre "alan yazında yer alan birçok çalışmanın bulgularının paralel ilerlediği" (Özdemir & Çok, 2011; Ayas, 2012; Akbulut, 2013) görülmektedir. İncelenen çalışmalarda, istenmeyen birçok öğrenci davranışlarının olduğu görülmektedir. Çalışmada öğretmenlere **"**Sanal ortamların sizin için olumlu ve olumsuz yönleri nelerdir?**"** sorusu yönetilmiş, öğretmenlerden konu hakkında bilgi alınmıştır. Öğretmenler sanal ortamın olumlu yönü olarak "fikir alışveriş" ifadesi ön plana çıkarmışlardır. Olumsuz ise "Bilişsel yorgunluk, kusursuz hayata özenme ve bağımlılık" alt temasını ön plana çıkardıkları görülmüştür. Ergenlerin interneti sohbet etmek, sürekli oyun oynamak ve vücut sağlığında bozulma gibi olumsuzlukları ön plana çıkarken; bilgiye ulaşmak, fikir alışverişinde bulunmak ve araştırma yapmak için olumlu yönlerini de vurguladıklarına ilişkin bulgular araştırma bulgularımızı destekler niteliktedir. Sanal ortam; boş zamanlarını değerlendirmek gibi ergenlerin sosyalleşmelerini sağlamakla birlikte, toplumsal yaşamdan koparak bu ihtiyaçlarını sadece sanal ortamda karşılamalarına neden olabilir (Yeygel & Eğinli, 2009). Son yıllarda, internetin bilgiye ulaşmak için kullanma durumunun alışkanlık haline geldiği bilinmektedir (Steinberg, 2007). Ergenlerin bilgiye ulaşma açısından sanal ortamda zaman geçirmeleri onların bilgiye hızlı ulaşmaları açısından olumlu olabilmektedir. Fakat internette var olan bilgi kirliliği ve sorgulamadan bilgiye ulaşmalarının ergenler için olumsuz olduğu düşünülmektedir (Kuzu vd., 2008). Yine araştırmada ergenlerin sanal ortamda vakit geçirmeleri öğretmenler tarafından genel olarak olumlu olarak gördükleri değerlendirilmektedir. Çalışmada öğretmenlere **"**Öğrencilerin sanal ortamlara olan ilgilerinin nasıl ve neden başladığını düşünüyorsunuz?**"** sorusu yönetilmiş. Görüşmeye katılan öğretmenler genel olarak öğrencilerin sanal ortamlara olan ilgilerinin merak ve çekicilik davranışlarından kaynaklandığını ifade etmişlerdir. Yapılan çalışmalarda ergenler daha çok, psikolojik ihtiyaçlar, oyun bağımlılığı ve merak duygusunda sanal ortamda zaman geçirdikleri görülmektedir (Özdemir & Çok, 2011). Bayır (2012) öğrencilerin sanal ortamı daha çok ders çalışma ve eğlence amacıyla kullandıkları görülmüştür. Çalışmada üçüncü soru olarak öğretmenlere "Öğrencilerin sanal ortamlara olan ilgilerinin ve kullanım sürelerinin artmasının gerçek yaşamlarına etkilerinin neler olduğunu düşünüyorsunuz?" sorusu yönetilmiş. Görüşme neticesinde öğrencilerde sanal ortamın fiziksel ve bilişsel etkilere neden olduğunu ifade etmişlerdir. Literatürde bu bulguları destekler bulguların bulunduğu çalışmalar bulunmaktadır. Jung ve diğerleri (2014) ilk ve ortaokul öğrencilerinin sanal ortamın çeşitli psikopatolojik semptomların yanı sıra çeşitli hastalıklarla da ilişkili olduğunu tespit etmişlerdir. Benzer şekilde Cicioğlu tarafından yapılan araştırmada (2014) meslek lisesi

öğrencilerinin sanal ortamın zorbalık davranışları ile ilişkisinin olduğu tespit edilmiştir. Çalışmada dördüncü soru olarak öğretmenlere "Öğrencilerin sanal ortamdan uzak durmaları ve kullanımlarını azaltmak için çabanız oldu mu?" sorusu yönetilmiş. Öğretmenler, öğrencilerinsanal ortamdan uzak durmaları ve kullanımlarını azaltmak için kitap okumalarını ve spor yapmalarını sağlama gibi etkinlikleri ön plana çıkarmışlardır. Literatür incelendiğinde gelişim dönemleri içinde bulunan ergenler tarihsel zamandan etkilenmesinin kaçınılmaz olduğu bilinmektedir. Ergenlerin sanal ortamın daha çok oyun oynamak, müzik dinlemek ve yeni insanlarla tanışmak için kullandığı, sanal ortamın özellikle ergenler için eğlence ve iletişim aracı haline geldiği görülmektedir. Bununla birlikte kontrolsüz ve uzun süre sanal ortamda zaman geçirmeyi azaltmak için kontrollü etkinliklere özellikle spor vb. etkinliklere yöneltilmesi gerekmektedir (Köroğlu, 2013). Çalışmada beşinci soru olarak öğretmenlere "Öğrencilerin aile ve arkadaş çevresiyle sanal ortam kullanımı hakkında nasıl bir etkileşim içindesiniz?" sorusu yönetilmiş. Öğretmenler aile ve arkadaş çevresiyle sanal ortam kullanımı bilgilendirme, yeni bir şey öğrenme şeklinde daha çok görüş bildirmişlerdir. Taştekin (2016) çalışmasında sanal ortamın bağımlılığı azalmak için zaman kontrolünün olması gerektiği bulgularına ulaşmıştır. İlgili alan yazınla bulgularımızın örtüştüğü görülmektedir. Sonuç itibariyle öğretmen görüşlerinden ve literatürden elde edilen bilgilere göre, sanal ortamın öğrencilere birden fazla etki bıraktığı görülmüştür. Çalışmanın sonuçları göz önüne alındığında uygulamacılara ve araştırmacılara sunulan öneriler şunlardır:

- Ergenlerde sanal ortam bağımlılığını ilgilendiren her kesimin işbirliğine ihtiyaç" duyulabilir.
- "Okullarda öğrenci velilerine yönelik sanal ortam bağımlılığı ile ilgili eğitim seminerleri düzenlemeli ve sebep olan faktörler konularında bilinçlendirilmesi" sağlanabilir.
- Çalışmaya benzer nicel yöntem üzerinden araştırmalar yapılabilir.

Kaynaklar

Akbulut, Y. (2013). Çocuk ve Ergenlerde Bilgisayar ve İnternet Kullanımının Gelişimsel Sonuçları. *Trakya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 3*(2), 53-68.

Ayas, T. (2012). Lise Öğrencilerini İnternet ve Bilgisayar Oyun Bağımlılık Düzeylerinin Utangaçlıkla İlişkisi. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri, 12*(2), 632-535.

Baltacı, A. (2019). Nitel araştırma süreci. Nitel bir araştırma nasıl yapılır? *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 5*(2), 368-388.

Bayır Z. (2012). *İnternet Folkloru: Netlore ve Netrografi*. Geleneksel Yayıncılık.

Büyüköztürk, Ş., Çakmak, E. K., Akgün, K. Ş., Karadeniz, Ş. & Demirel, F. (2018). *Eğitimde Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Pegem Akademi.

Cicioğlu, M. (2014). *Öğrencilerin problemli internet kullanımı ve siber zorbalık davranışlarına ilişkin görüşleri* [Yüksek lisans tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi]. Yök Tez.

Çelik, H., Başer Baykal, N. & Kılıç Memur, H. N. (2020). Nitel veri analizi ve temel ilkeleri. *Eğitimde Nitel Araştırmalar Dergisi-Journal of QualitativeResearch in Education, 8* (1), 379-406.

Echeburúa, E., & De Corral, P. (2010). Adicción a las nuevas tecnologías ya las redes sociales en jóvenes: un nuevo reto. *Adicciones, 22*(2), 91-95.

Ekşi, F., & Ümmet, D. (2013). Bir kişilerarası iletişim problemi olarak internet bağımlılığı ve siber zorbalık: Psikolojik danışma açısından değerlendirilmesi. *Değerler Eğitimi Dergisi, 11*(25), 91-115.

Jamshed, S. (2014). Qualitative research method-interviewing and observation. *Journal of basic and clinical pharmacy*, *5*(4), 87.

Jung, Y. E., Leventhal, B., Kim, Y. S., Park, T. W., Lee, S. H., Lee, … Park, J. (2014). Cyberbull ying, problematic internet use, and psychopat hologics ymptom samong Koreanyouth. *Yonsei Medical Journal, 55*(3), 826-830.

Karataş, Z. (2015). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. *Manevi Temelli Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi, 1*(1), 62-80.

Birliği, A. P. (2013). *DSM-5 tanı ölçütleri başvuru el kitabı*. (Çev. E Köroğlu). Hekimler Yayın Birliği, 158.

Kuzu, A., Odabaşı, F., Erişti, S. D., Kabakçı, I. & Kurt, A. A. (2008). *İnternet Kullanımı ve Aile Araştırması*. T
C Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü Yayınları.

Özdemir, Y. & Çok, F. (2011). Ergenlikte Özerklik Gelişimi. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi, 4*(36), 152-162.

Patton. M. Q. (2002). *Qualitative research and evaluation methods* (3rd ed.). Thousand Oaks. Sage Publications.

Schoenfeld, A. H. (2010). *How we think: A theory of goal-oriented decision making and its educational applications*. Routledge.

Steinberg, L. D. (2007). *Ergenlik*. İmge Kitabevi Yayınları.

Taştekin, E. (2016). *Ergenlerin arkadaşlık ilişkileri ve benlik saygısı ile siber zorbalık ve siber mağduriyet arasındaki ilişkiler* [Yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi]. Yök Tez.

Yavuz, O. (2018). Ergenlik Döneminde İnternet Bağımlılığının Okul Başarısı Üzerinde Etkileri. *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, 8*(15), 1056-1080.

Yeygel, S., & Eğinli, A. T. (2009). Çocukların Yeni Oyuncağı: Internet (Çocukların İnternet Kullanımına İlişkin Bir Araştırma). *Marmara İletişim Dergisi, 15*, 159-184.

Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2008). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Seckin.

Young, K. S. (2004). Internet addiction: A new clinical phenomenon and its consequences. *American behavioral scientist, 48*(4), 402-415.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11 (6) 2024

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:25.09.2024
Kabul tarihi |Accepted:18.12.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Demet Karasu

https://orcid.org/0000-0003-4784-6671
Assistant Professor, Izmir Bakırçay University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Türkiye, demet.karasu@bakircay.edu.tr.

Atıf Künyesi | Citation Info

Karasu, D. (2024). Mahmud Nedim Paşa ve Nedimof Yakıştırması. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, *11* (6), 4304-4321.

Mahmud Nedim Paşa ve Nedimof Yakıştırması

Öz

Devlet kademelerinde önemli hizmetlerde bulunmuş olan Mahmud Nedim Paşa, Tanzimat döneminin kayda değer simalarından biridir. Yine aynı şekilde devlet memurluklarında önemli görevler icra etmiş olan Mustafa Reşid Paşa, Âlî Paşa ve Fuad Paşa gibi şahıslarla kurduğu yakın münasebetlerden ötürü Paşa, bürokraside emin adımlarla ilerlemiştir. Devlet hizmetindeki tecrübeleri, ciddiyeti, istikameti ve gerçekleştirdiği icraatlarla Sultan Abdülaziz'in dikkatini celp etmiştir. Devletin içinde bulunduğu çalkantılı süreçte memuriyet hayatı da aynı oranda çalkantılı geçen Mahmud Nedim Paşa'nın bozulan ekonomiyi düzeltmek adına gerçekleştirdiği Tenzîl-i Faiz, diplomasi anlayışı ve birtakım icraatları şahsına karşı düşmanlık oluşturmuştur. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasî, iktisadî ve sosyal durumun kötüye gitmesiyle kurtuluş çaresi olarak başka bir devletin dostluğuna inanılmış ve bu doğrultuda önemli devlet adamları kendi görüşleri yönünde bir dış güce yanaşmıştır. Mahmud Nedim Paşa da zikredildiği üzere diğer devlet adamlarının da yapmış olduğu gibi dış güçlerden kendisine Rusya'yı yakın görmüştür. Ancak bu durum Paşa için ağır ithamlara ve "Nedimof" olarak anılmasına neden olmuştur. Söz konusu çalışmada Mahmud Nedim Paşa'nın yaptığı icraatları hangi sebeple yaptığı, neyi amaçladığı arşiv belgeleri ve diğer birinci el kaynaklar aracılığıyla ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. İlgili makalede, Mahmud Nedim Paşa'ya karşı olan yakıştırmalar tartışmaya açılarak, özellikle Paşa'ya karşı itham edilen Nedimof lakabının ne

CC BY NC
Creative Commons Licence

derece doğru olduğu ve neden böyle bir lakabın takıldığına dair bilgiler verilerek döneme ışık tutulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı Devleti, Rusya, Mahmud Nedim Paşa, Nedimof*

Mahmud Nedim Pasha and the Nedimof Appellation

Abstract

Mahmud Nedim Pasha, who served at important state levels, is one of the noteworthy figures of the Tanzimat period. Likewise, due to the close relations he established with people such as Mustafa Reşid Pasha, Âlî Pasha and Fuad Pasha, who also held important positions in the civil service, Pasha took firm steps forward in the bureaucracy. He attracted the attention of Sultan Abdülaziz with his experience in state service, his seriousness, his direction and his actions. Mahmud Nedim Pasha, whose civil service life was equally turbulent in the turbulent period in which the state was in, created enmity against him with his Tenzîl-i Interest, diplomacy understanding and some of his actions in order to correct the deteriorating economy. With the deterioration of the political, economic and social situation of the Ottoman Empire, the friendship of another state was believed to be the solution for salvation, and in this direction, important statesmen approached a foreign power in line with their own views. As mentioned, Mahmud Nedim Pasha, like other statesmen, favoured Russia among the foreign powers. However, this situation led to heavy accusations against Pasha and he was labelled as 'Nedimof'. In this study, the reasons for Mahmud Nedim Pasha's actions and what he aimed to achieve were tried to be revealed through archival documents and other first-hand sources. In the related article, the epithets against Mahmud Nedim Pasha were opened to discussion, and it was tried to shed light on the period by giving information about how accurate the nickname Nedimof, which was accused against Pasha, was and why such a nickname was attached.

Keywords: *Ottoman Empire, Russia, Mahmud Nedim Pasha, Nedimof*

Giriş

Osmanlı Devleti'nin klasik dönemindeki ihtişamının son bulduğu, bilhassa siyasî, iktisadî ve idarî anlamda kaos içinde bulunduğu bir zamanda dünyaya gelen Mahmud Nedim Paşa, kendisi gibi devlet kademlerinde önemli memurluklar icra eden Gürcü Mehmed Necib Paşa'nın küçük oğludur (Mahmud Nedim Paşa, 1327, s. 4; Süreyya, C. III, 1996, s. 921). Küçüklüğünden itibaren babasının memuriyetlerinden ötürü devlet işleriyle yakından alakadar olmuş ve bu anlamda tecrübe kazanmıştır (Süreyya, C. III, 1996, s. 921). Gençlik çağında, Tanzimatın fikir babası Mustafa Reşid Paşa'yla irtibata geçerek bizzat onun tarafından yetiştirilmiştir, ancak onun fikirlerinden pek fazla etkilenmemiştir. Babıâlî ve saray arasında seçim yapmak zorunda kalan Mustafa Reşid ve yetiştirmeleri Babıâli tarafında yer alırken, Mahmud Nedim Paşa'nın saray tarafının en önemli

savunucusu olduğu söylenebilir (Yılmaz, 2008, s. 321; Çağatay, 1985, s. 55-56). Merkezi idarede Sultanların mutlak idaresinden yana gelenekçi bir anlayışta olan, Tanzimata karşı sert eleştirilerde bulunan ve yapılan bütün ıslahatların taklitten öteye gidemediğini savunan (Mahmud Nedim Paşa, 1327, s. 9, 26-30) Paşa, fikirleri, devlet idaresinde uyguladığı icraatları ve dış politika anlayışından ötürü kendisine karşı muhalif gurubun oluşmasına neden olmuş, hatta Osmanlı tebaası tarafından da eleştirilmiştir (Öztuna, 1984, s. 45). Özellikle, diplomaside dönemin önemli devlet adamlarının düşüncelerinin aksine fikirleri olan Paşa, dış güçlerden dost devlet olarak Rusya'yı görmesi ve dönemin Sultanını bu yönde etkilemesi onun düşman kazanmasına ve Nedimof olarak zikredilmesine yol açmıştır (Midhat Paşa, 1997a, s. 61; Ebuzziya Tevfik, 1973, s. 410) . Esasen dış politika konusuna daha geniş çerçeveden bakılmalıdır. Pek çok sadrazam gibi Mahmud Nedim Paşa'nın da devletin bekâsı için bir dış güce dayanma ihtiyacını benimsediği düşünülebilir. Nasıl ki dış politikada İngiltere ve Fransa gibi devletlerin dostluğuna inanıldıysa, Paşa'nın da Rusya'nın bir dost devlet olabileceğinden yana eğilimlerinin olması, o devletin stratejilerini makul görmesi pek tabii mümkün kabul edilebilir. Aslında Mahmud Nedim Paşa'nın bu bağlamda eleştirilmesinin de geçerli sebepleri vardır. Özellikle Osmanlının son dönemlerine bakıldığında, Rusya ile sık sık yaşanan savaşlar ve bu savaşların devlete yüklediği ağır yükler böyle bir algının oluşmasına neden olmuş olabilir. Söz konusu çalışmada Mahmud Nedim Paşa'nın kısaca hayatından, şahsiyetinden ve fikrîyatından, bu olumsuz algıların oluşma nedenlerinden biri olan Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki ilişkilerden ve özellikle Paşa'nın Rus elçisi İgnatiyef ile arasındaki münasebetlerden bahsedilerek konu ele alınacaktır.

İlgili çalışma, Mahmud Nedim Paşa üzerindeki algının sebeplerini, bu algıya neden olan gerekçeleri ortaya koymak ve dönemin siyasî anlayışı, özellikle devletin ve devlet adamlarının izlediği denge politikası üzerinde durularak Paşa'nın şahsi kimliğinin bazı haksız yorumlamalara maruz kalması nedeniyle kaleme alınmıştır. Çalışmayla, XIX. yüzyılın siyasî ilişkileri, bürokrasisi, bürokratlar arası rekabetin ve bu rekabetin ortaya çıkardığı kaos üzerine bilgi verilerek, makalenin ana karakteri olan Mahmud Nedim Paşa'nın neden Nedimof olarak zikredildiği, bu lakabın doğru olup olmadığı, devletin bekâsı yönünde hangi politikaları izlediği, birinci el kaynaklar ve güncel akademik literatür tasnif edilerek tartışmaya açılmıştır. Ayrıca Paşa hakkındaki ithamların altının dolu olmayabileceği de ortaya konulmaya çalışılmıştır.

1. Mahmud Nedim Paşa ve Rus Taraftarlığı

1.1. Mahmud Nedim Paşa

Hayatıyla ilgili pek fazla bilgiye ulaşılamayan Mahmud Nedim Paşa, 1818 yılında İstanbul'da dünyaya gelmiştir (Danişmend, 1971, s. 85; Pakalın, 1940, s. 1; Sadrazam Sait Paşa, 1977, s. 339). Gürcü Mehmed Necib Paşa'nın küçük oğlu olan (Mahmud Nedim Paşa, 1327, s. 4; Süreyya, C III, 1996, s. 921) ve devlet kademelerinde Sadâret Mektûbî Kalemi, Âmedî Kalemi, Sadâret Müsteşarlığı (A.DVN. 96/8; A.DVN. 95/8), Sayda (İ..DH.., 315/20319), Şam (A.MKT.UM.. 221/42; Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1273, s. 69), İzmir (A.MKT.UM.. 251/54) gibi çeşitli valilikler, Meclis-i Vâlâ Üyeliği (A.MKT.MHM. 385/57), Bahriye Nazırlığı (İ..DH.. 572/39877; Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1285, s. 35; Tasvir-i Efkâr, no:569), iki kez sadrazamlık (HSD.AFT 3/60; Takvim-i Vekayi, no: 1404; Vakit, no: 83; Basiret, no:464; Ceride-i Havadis, no: 2864) ve Dâhiliye Nezâreti (Y..EE... 75/60; Y..EE... 75/26; İ..DUİT 190/50; Tercüman-ı Hakikat, no: 403) gibi önemli görevler icra etmiş Mahmud Nedim Paşa'nın, babasının ve dedesinin Hıristiyanlıktan Müslümanlığa geçtikleri yönünde bilgiler mevcuttur (Mordtmann, 1999, s. 67). Önemli hacegânlardan biri olan Paşa'nın babası, nâzırlık, defterdarlık, Meclis-i Vâlâ azalığı ve valilik gibi görevler icra etmiştir. 1850-1851 yılında hayata gözlerini kapayan Gürcü Mehmed Necib Paşa Eyüp'te defnedilmiştir. Ailenin üçüncü çocuğu olan Mahmud Nedim Paşa'nın annesiyle ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır (Davison, 1991, s. 68; Süreyya, C IV, 1996, s. 1246). Kendisinin de Lütfi adında bir oğlu ve bir de ismine ulaşılamamış bir kızının olduğu (Abdurrahman Şeref, 1996, (Haz. B. Kodaman-M. Ali Ünal), s. 138), hatta kızının Vamık Paşazâde Ahmed Refik Bey ile evlendiği ve ondan torunları olduğu bilgi dahilindedir (Süreyya, C III, 1996, s. 921). Mahmud Nedim Paşa, çocukluğunu oldukça huzurlu bir ortamda geçirmiş ve babasının memuriyet görevlerinden dolayı küçük yaşlardan itibaren devlet işleriyle yakından alakadar olmuştur (Akyıldız, 2003, s. 374; Karal, 2003, s. 69). Babasının Nakşibendi tarikatının Halidî koluna bağlı olmasından ötürü Ehl-i Sünnet anlayışıyla yetişen Paşa, Şer'î hukukun hem devlet hem de toplum için önemli bir güç kaynağı olduğu inancındadır.

Yapısal anlamda zeki ve cömert, edebî olarak kitâbet ve şiirde oldukça yetenekli olan ve Nedim mahlasıyla şiirler yazan Mahmud Paşa'nın (Süreyya, C III, 1996, s. 921) karakteri, siyasî ve dünya görüşü hakkında farklı yorumlar mevcut olup bilhassa değişken bir karaktere sahip olduğu hususunda görüşler yoğundur (Abu-Manneh, 1990, s. 260-261). Bazı çevreler tarafından ise fesatçı, nifakçı, kararsız, önünü arkasını düşünmeyen ve memuriyet hayatının idarî hatalarla dolu olduğu

ileri sürülmüştür. En büyük eksiğinin ve hatasının Aydın demir hattını teminatsız olarak İngilizlere vermesi, yabancı dil bilmemesi ve hukuk bilgisinin zayıf olması tezini savunanlar, resmî yazı yazma ve Babıâlî'nin çalışma stratejisine vakıf olmasının onun tek meziyeti olduğunu ileri sürmüşlerdir (Hülagü, 2007, s. 177; Âtıf Hüseyin Bey, 2013, s. 351; Tanpınar, 2014, s. 162). Hatta İngiliz Yüksek Komiseri Horace Rumbold, Paşa ile olan iletişimini "yabancı dil bilmemesinden ötürü" tercümanlar aracılığıyla sağladığını ve bu durumdan hazzetmediğini eserinde vurgulamıştır. Ayrıca görüşmelerde Mahmud Nedim Paşa'nın umursamaz tavırlarından ve "kaba" olmasından da şikayetçi olduğunu dile getirmiştir (Rumbold, 1902, s. 319-321). Her ne kadar muhalifleri tarafından kıyasıya eleştirilse de Paşa'yı seven, fikirlerini savunan önemli devlet ricali de olmuştur. Bu şahıslardan en mühimi kendisi gibi edebî yönü güçlü olan ve uzun yıllar Dâhiliye Nâzırlığı görevini ifa eden çağdaşı Mehmed Memduh Paşa'dır. Hatta "Fâik" mahlasıyla şiirler kaleme almış (Kurşun, 2003, s. 496-497) olan Mehmed Memduh Paşa, baharı tasvir ettiği ve baharın gelişini müjdelediği *Berk-i Sebz* namlı risâlesinde Paşa'ya ithafen pek çok kaside yazmış, dizelerinde Paşa'nın fiziki ve karakteristik özelliklerini ve fikirlerini övmüştür (Atatürk kitaplığı, 2024). Diplomasi alanında yakın münasebette bulunduğu ve adından çokça söz ettiren Rus elçisi, Paşa'ya zeki ve çalışkan bir devlet adamı diyerek olumlu vasıflar yüklemiş, bilhassa muhafazakâr kesimin Paşa'ya saygı duyduğunu vurgulamıştır (Kapıcı, 2013, s. 385). Netice itibariyle, bilhassa idarî yönden eleştirilen Mahmud Nedim Paşa'dan hazzetmeyenler olduğu kadar önemli devlet adamlarından destekleyenler de olmuştur. Ancak gayreti elden bırakmayan Paşa, ulaşmak istediği yere gelebilmiştir. Memuriyet hayatı inişli çıkışlı geçen Paşa, son görevi olan Dâhiliye Nâzırlığı sırasında ağır bir hastalığa yakalanmıştır. Birkaç hastalığın bir arada nüksetmesiyle günden güne yıpranan Mahmud Nedim Paşa, çeşitli doktorlar tarafından tedavi altına alınmış ancak acılara daha fazla dayanamayarak 14 Mayıs 1883 yılında hayatını kaybetmiştir (Öztuna, 1984, s. 462; Süreyya, C III, 1996, s. 921). Çeşitli basın organları aracılığıyla ölümü duyurulan[1] Paşa'nın cenazesi, vasiyeti üzerine İstanbul'da Cağaloğlu'na defnedilmiştir (Akyıldız, 2003, s. 375). Siyasî kimliğiyle ön plana çıkmış olan Nedim Paşa'nın bir diğer önemli yönü edebî kimliğidir. Kendisini farklı alanlarda geliştirebilen Paşa, siyasî ve bürokratik içerikli *Âyine-i Devlet ve Hasbihâl, Müdâfa'anâme, Hikâye-i Melik Muzaffer ve Divân* gibi çeşitli eserler kaleme almıştır (Yılmaz, 2008, s. 69-70). Özellikle *Âyine ve Hasbihâl* adlı siyasî içerikli eserinde, idarî anlamda devletin

[1] Ayrıntılı bilgi için bkz.: (Tercüman-ı Hakikat, no: 1479, 7 B 1300; 15 Mayıs 1883; İnal, 1982, s. 302).

daha iyi bir seviyeye nasıl getirilebileceğine dair kendince izahlar yaparak çıkarımlarda bulunmuştur. Ona göre, devletin bekâsı için eskiden olduğu gibi güçlü bir Sultan bulunmalı, Padişah görev ve yetkilerini adilâne bir şekilde bürokratlarıyla paylaşmalı ve devlet idaresinde hiçbir memur gereğinden fazla söz hakkına sahip olmamalıdır. Buradan da Mahmud Nedim Paşa'nın idarî anlayışının, Tanzimatçı bürokratların savundukları fikirlerin tam aksi yönde olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca eserinde yapılan ıslahatlar üzerinde de duran Paşa, yeniliklerin Osmanlı Devleti'ne uygun olup olmadığını tartışmadan ve devlet için reforme etmeden birebir Avrupa devletlerinden kopyalanarak alınmasını sadece şekil itibariye yapılan ıslahatlar bazında değerlendirmiş ve devlete hiçbir katkı sağlamayacağını vurgulamıştır (Bkz. Karataş, Karasu & Karasu, 2021). Ahmed Midhat Efendi'nin Üss-i İnkılab eserinde kendisi hakkında yaptığı ithamlara karşılık Mahmud Nedim Paşa, *Müdâfa'anâme (Reddiye)* adlı eserini yazmıştır (Bkz. Mahmud Nedim Paşa, 1032). Bir diğer eseri olan *Hikaye-i Melik Muzaffer* adlı eserinde de Âyine ve Hasbihâl çalışmasında izah ettiği *İdeal Padişah* formunu burada hayali bir karakter üzerinden canlandırmaya çalışmıştır (Bkz. Mahmud Nedim Paşa, Sadr-ı Esbak, 1283). Paşa'nın son olarak besmele ve duayla başlayıp akabinde Nât-ı Şerîf, kaside ve gazellerle devam eden, ara ara Sultan Abdülaziz Han ve birtakım paşalardan bahsettiği *Divân-ı Mahmud Nedim Paşa* adlı eseri de mevcuttur. Sonuç itibariyle, siyasî, sosyal ve iktisadî anlamda yaptığı bazı icraatları, dış siyasette izlediği denge politikası her ne kadar birtakım çevrelerce eleştirilse de, savunduğu görüşler dolayısıyla mutlakiyetçilik ve saray yanlısı duruş ve tavrı Padişahların yönetimde onu tercih etmelerinin en önemli nedenlerinden biri olduğu söylenebilir.

1.2. Osmanlı-Rus İlişkilerine Kısa Bir Bakış

Nedim Paşa'nın diplomasi anlayışından bahsetmeden önce ilişkileri uzun yıllara dayanan ve dönemin iki büyük gücü olan Osmanlı-Rus münasebetlerine kısaca değinmek gerekmektedir (Ortaylı, 2008, s. 163; Öztürk, 2010, s. 217). Sultan II. Bayezid zamanında, III. İvan'ın ikili ticari ilişkileri canlandırmak ve bir düzene sokmak amacıyla Osmanlı Devleti'ne elçi göndermesiyle başlamıştır. Bu ilişkide Osmanlı Sultanlarının Moskova knezliğini doğrudan muhatap kabul etmemesi ve Kırım Hanları vasıtasıyla münasebette bulunmaları dikkat çekici bir ayrıntıdır (Topsakal, 2016, s. 34). Ancak durum, ilerleyen zamanlarda değişmeye başlayacak ve her zaman sıcak denizlere inme arzusunda olan ve doğrudan Osmanlıyla ilişki kuramayan Rusya, 1699 Karlofça antlaşmasıyla Osmanlı Devleti'yle karşılıklı bir anlaşma yapacaktır (Topsakal, 2016, s. 37-38). Karlofça'yla Osmanlı'ya karşı zafer kazanan Rusya, artık rakip haline gelerek Osmanlı'nın

sınırında büyük bir güç olmaya başlamıştır (Şahin, 2010, s. 281-283). XVIII. ve XIX. yüzyıllarda neredeyse her on yılda bir Osmanlı Devleti'yle savaşarak imparatorluğu en çok uğraştıran ve yıpratan devlet durumuna gelmiştir.

Tarihsel süreç içinde Osmanlı İmparatorluğunu yıkma amacı güden Rusya, bu konuda büyük güçler tarafından yalnız bırakılınca en azından imparatorluğu nüfuzu altına almayı hedeflemiştir. Hedefleri doğrultusunda Rusya, aradığı fırsatı Kavalalı Mehmed Ali Paşa isyanı ile bulmuştur. Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın isyanını dahi durduracak kuvveti bulunmayan Osmanlı Devleti, "denize düşen yılana sarılır" misali Rusya'dan yardım talep etmiş ve iki devlet arasında Hünkâr İskelesi Antlaşması (1833) imzalanmıştır. Rusya bu antlaşmayla sıcak denizlere inme arzusuna kısmen ulaşarak boğazlarda söz hakkı elde etmiştir (Kurat, 2011, s. 61; Tukin, 1947, s. 146, 158-160; Kurat, 2014, s. 345). Ancak bu durum uzun sürmemiş, başta İngiltere ve Fransa'nın bu antlaşmaya karşı çıkması neticesinde aralarında 1841 yılında Londra Boğazlar Sözleşmesi imzalanmış ve Rusya, Hünkâr İskelesiyle kazanmış olduğu ayrıcalığı kaybetmiştir. Bu kayıptan dolayı Rusya, bunun öcünü almak için kutsal yerlerin tasarrufu meselesini gündeme getirerek almaya çalışmıştır (Özcan, 2010, s. 319-322). 1853'te aralarında başlayan savaşla Rusya, Sinop'ta Osmanlı donanmasını 30 Kasım 1853 tarihine gelindiğinde faciaya uğratmıştır (Özcan, 2008, s. 70-74; Özcan, 2007, s. 11). Böyle bir hadisenin yaşanması İngiltere ve Fransa tarafından bir "meydan okuma" şeklinde algılanmıştır. Bundan ötürü, bu iki büyük güç Osmanlı Devleti'nin yanında yer alarak Kırım'a asker göndermiş ve Rusya'ya karşı zafer elde etmişlerdir. 1856 yılında imzalanan Paris Antlaşması'yla, Karadeniz'in tarafsızlığı kabul edilerek Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü Avrupalı devletlerin garantisi altına alınmıştır (Türkgeldi, 1987, s. 120; Ortaylı, 2007, s. 202). İmparatorluk üzerindeki emellerinden vazgeçmeyen Rusya, dış politikada diğer güçleri yanına çekmek için çaba sarfetmiş ve bu hedefini, başından beri Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünden yana olan İngiltere'nin dış politikada imparatorluğu yalnız bırakmasıyla gerçekleştirmiş ve Osmanlı Devleti'nin ezeli düşmanı haline gelmiştir (Özcan, 2010, s. 343; Türkgeldi, 1987, s. 57-58).

2. Mahmud Nedim Paşa'nın Diplomasi Anlayışı ve Rusya Taraftarlığı Meselesi

Osmanlının dış politikasının durumu böyle iken ülke içindeki durum da pek iç açıcı değildi. Siyasî, iktisadî ve idarî yönden çalkantılı geçen bir dönemde özellikle Paşa'nın sadâret makamını ilk kez icra ettiği dönemde usule aykırılıklar, sık sık görev değişiklikleri ve bu durumla ilişkili olarak rüşvetler çoğalmıştı (Öztuna, 2006, s. 133; Mahmud Celaleddin Paşa, 1983, s. 46). Ülkenin

içinde bulunduğu bu vahim durum, İmparatorluğun parçalanmasını şimdilik istemeyen Avrupa devletleri tarafından endişeyle karşılanmışsa da Rusya, vaziyeti kendi lehine çevirmeyi başarmıştır. Sadrazam Mahmud Nedim'le arasını iyi tutmaya çalışmış ve Paşa, kısmende olsa Rus istekleri doğrultusunda icraatlarda bulunmuştur (Mahmud Celaleddin Paşa, 1983, s. 46). Tanzimat döneminde pek çok sadrazam, devletin menfaatleri doğrultusunda bir dış gücün dostluğuna inanmıştır. Mesela Reşid ve Ömer Lütfi paşalar İngiltere yanlısı (Dönmez, 2019, s. 79-81), Rıza, Âlî ve Fuad paşalar Fransa yanlısı politikalar güderken, Mahmud Nedim Paşa Rus politikalarını kendi politikalarına yakın hissetmiştir (Akyıldız, 2018, s. 356). Neticede rakip olan bu Tanzimat bürokratları, iktidarı ele geçirmek için benimsedikleri dış gücün desteğine başvurmak suretiyle bu devletlerin bir nebze de olsa İmparatorluğun iç işlerine müdahale etmelerine zemin oluşturmuşlardır. Aslına bakıldığında Rus dostluğuna, sadece Mahmud Nedim Paşa değil, onun dışında Server Paşa da önem vermiştir (Mordtmann, 1999, s. 21). Rumbold, Server Paşa'nın, Mahmud Nedim Paşa'ya kıyasla daha fazla Rus etkisi altında kaldığını beyan etmiştir (Rumbold, 1902, s. 317). Mahmud Nedim Paşa'nın bu derece Rus yanlısı olarak akssettirilmesinin nedeni özellikle son dönem dış politikasında Rusya'yla sık sık savaşların yaşanması ve ebedi düşman olarak görülmesi denilebilir. İgnatiyef'in artan nüfuzu hem Saray hem de Babıâlî üzerinde açıkça hissedilmiştir. Hakeza Rus elçilik konağı, İstanbul *société*sinin de bir toplantı yeri hatta gerek sanatsal tiyatroların sergilendiği gerekse de diplomasi tiyatrosunun oynandığı bir sahneye dönüşmüştür (Rumbold, 1902, s. 317). Yönetimde Padişah irâdesini savunan Paşa, idarî anlamda çok sert önlemlere, diplomaside de Rus dostluğuna inanmıştır (Demiroğlu ve Uyanık, 2014, s. 200; Gencer, 1993, s. 507). Dolayısıyla Âlî ve Fuad paşalar zamanında somut kazançlar elde edemeyen Rusya aradığı fırsatı Mahmud Nedim ile bulmuştur. İmparatorlukta bulunan Rus elçisi General İgnatiyef, Mahmud Nedim Paşa ile arasını iyi tutarak onu yönlendirmiş ve böylece Avrupa'nın Osmanlı'ya karşı tavır almasına sebebiyet vermiştir. Hatta o dönemde çıkan Bulgar meselesinde, Rus ordusu, isyanın bastırılamamasını bahane ederek İstanbul önlerine kadar gelmiştir. Kısaca özetlemek gerekirse iç ve dış siyasette yaşanan zaaflar, Rus nüfuzunun Osmanlı siyasetine tesiri, İgnatiyef tarafından çok iyi kullanılmıştır. Elçi bir ifadesinde yaşanan bu hadiseler için; "*1871-1875 tarihleri arasında Babıali ile ilişkilerimiz kuruldu. Bu durum Avrupa'nın kıskandığı boyutlara kadar geldi. Bu ilişkilerin kurulduğu an ile birlikte Balkanlar üzerinde önemli bir etki gösterdik. Bundan daha iyisini isteyemezdik*" demiştir (İgnatyev, 1914a, s. 72). Ülkenin bütün kapılarını İgnatiyef'e açan Mahmud Nedim Paşa, onun bütün emellerini elinden geldiğince

gerçekleştirmeye çalışmıştır. Lakin Paşa, bir taraftan Rusya'yla ilişkileri iyi tutarken, bir taraftan da Balkan milletlerinin Rusya tarafından kışkırtıldığı gerçeğini göz önüne alarak, Fransa ile olan münasebetlerini de iyi tutmaya çalışmıştır. Bunun nedeni Fransa'dan gelecek olan fonlardan, savaş için olmasa bile en azından Balkanlardaki iç isyanlarda kullanılmak üzere bir ordu kurmaktı (Stambulov 1935, s. 146). Asıl sempatisi Rusya olmasına rağmen Paşa, ülkenin bekâsını gözeterek bir taraftan İngiliz elçisi Sir Canning'e, bir taraftan da Fransa sefaretine iyi görünmek istemiştir (Karal, 2007, s. 23; Fatma Aliye, 1995, s. 109). Bu bağlamda, Mahmud Nedim Paşa'nın dış siyaseti, bazı kimseler tarafından Devleti adeta maceraya sürüklemek olarak ifade edilmiştir (Kurşun, 1998, s. 122). Objektif bir gözle bakıldığında, Paşa'nın dış siyasette Rusya tarafını seçmesi diğer devletlerle olan bağın koptuğu anlamına gelmemektedir. Paşa, devletin bekâsını herşeyin önünde tutmuş ve bu yönde Rusya'yla ilişkileri daha çok tercih etse de diğer devletlerle bağları hiçbir zaman koparmamıştır denilebilir.

İgnatiyef, bu süre zarfında Paşa ile sık aralıklarla özel görüşerek, batılı güçlerin dostluğuna itimat eden Babıâlî'nin yanıldığını, aksine İmparatorluğun çıkar gütmeyen yegâne dostunun Rusya olduğunu dile getirerek iknaya çalışmıştır (Kapıcı, 2013, s. 382). Bundan sonra Osmanlı Devleti'nde artık Fransız nüfuzu yerini Rus nüfuzuna bırakmıştır (Karal, 2003, s. 236). Diplomaside güdülen Rus politikası, İmparatorluğun Avrupa güçleri karşısında itibarını sarsmış ve dış politikada devletin yalnız kalmasına vesile olmuştur. Bunlardan dolayı Mahmud Nedim Paşa, bazı kesimler tarafından "Moskof Nedim" (Bâsiretçi Ali Efendi, 1997, s. 28) bilhassa "Nedimof" diye zikredilmiştir (Midhat Paşa, 1997a, s. 61; Ebuzziya Tevfik, 1973, s. 2021). Rus etkisinin akıl almaz bir seviyede arttığını düşünen kimi çevreler daha da ileriye giderek elçiyi "Sultan İgnatiyef" olarak adlandırmışlardır (Kaya, 2015, s. 66). Rus elçisinin bu şekilde ifade edilmesi dönemin padişahı Sultan Abdülaziz için ağır hakaret ve ithamlar içermektedir.

Sadr-ı esbak Âlî Paşa, daha dengeli bir politika yürüterek içişlerine müdahale etmediği taktirde, Rusya'yla siyasî ilişkilere önem vermiş, ancak diğer Avrupa güçleriyle arayı açmamaya özen göstermiştir. Mahmud Nedim Paşa diğer bürokratlardan ayrı bir stratejiyi güderek sınır ötesi devletlere dayanmaktan ziyade komşu devletlerle iyi ilişkiler kurmayı esas almıştır (Armaoğlu, 2006, s. 488; Cevdet Paşa, 1986, s. 27). Bundan hareketle, Paşa'nın dış siyasette denge politikasının Rusya'dan yana olduğu öne sürülebilmektedir.

Aslında Paşa'nın elçiyle tanışıklığı Bahriye Nâzırlığı döneminden itibaren başlamış ve kopmadan devam etmiştir (Petrosyan, 1984, s. 48). Rus yanlısı politikaları ve muhalif grup

tarafından kendisine atfedilen usulsüzlükler, tüm memurların ve tebaanın Mahmud Nedim Paşa'ya karşı tavır almalarına neden olmuştur. Hatta Sultan ve Paşa'nın elçi İgnatiyef'i kendilerine akıl hocası olarak kabul ettiği yönünde yapılan yorumlar, halk arasında çok fazla telaffuz edilmiştir (Akyıldız, 2003, s. 375; Ebuzziya Tevfik, 1973, s. 410). İmparatorluğun memur tayini gibi en basit işlerden bütün devlet işlerine kadar, elçiye müracaat etme ihtiyacı duyduğu öne sürülerek bu durum hem Avrupa kamuoyunda hem de Osmanlı tebaasında olumsuz fikirlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Diğer yandan, yaşanan bu gelişmeler, İmparatorluğu Rusya'nın tuzağına düşüreceği düşüncesinden ötürü Rusya'yı hayli memnun etmiştir (Karal, 2003, s. 71-72). Hatta İgnatiyef'e bu konudaki başarısından mütevellit nişan dahi verilmiştir (İ..HR.. 249/14846). Mahmud Nedim Paşa, devlet işlerindeki bazı konularda, fikirlerine değer verdiği İgnatiyef'e başvurmuştur (Karal, 2000, s. 24). Elçi İgnatiyef de Paşa'nın Rus yanlı politikasını iyi değerlendirerek çıkarları doğrultusunda Mahmud Nedim'i yönlendirmiştir (Abdurrahman Şeref, 1339/1920, s. 163; Kara ve Toprak, 2016, s. 679). Yaşanan olaylar ve gelişmeler, her iki tarafın birbiriyle iyi anlaşması, Âlî Paşa'nın Rus aleyhtarlığının bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Zira Osmanlı İmparatorluğunun güçlenmesini istemeyen İngatiyef'e göre, Âlî Paşa'nın politikaları İmparatorluğu kuvvetlendirmekteydi. Bundan ötürü elçi hem Sultanın hem de Paşa'nın politikalarından memnuniyet duyarak bu fırsatı iyi değerlendirmiştir (Davison, 1997, s. 55-56; Kapıcı, 2013, s. 376). Diğer yandan çarlık Rusya'sına Sultan Abdülaziz'in de duyduğu hayranlığın, (İgnatyev, 1914b, s. 496) doğal olarak sadrazam Mahmud Nedim Paşa'nın Rus yanlı politikalar benimsemesine neden olduğu ileri sürülebilir. Fransız yanlısı Hâriciye Nâzırı Halil Paşa'nın Sultanla arasında geçen bir konuşmayı Fransız elçisinin Vouge'ye ilettiği 12 Mart 1873 tarihli raporda: *"Bana iktidarımın bir kısmından vazgeçmem ve meşrutiyet sistemine yaklaşmam önerildi. Sizin de meşrutiyetçi fikirlerden uzak olmadığınız söyleniyor. Fakat bunları onaylamıyorum. Rusya'da olup bitenler bana mutlakiyetçi rejimin üstünlüklerini gösteriyor. Rusya, İmparatorun gayreti ile büyük ilerlemeler kaydediyor"* ifadeleri bu görüşü destekler mahiyettedir (Kaya, 2015, s. 66). Demiryolu yapımına önem veren Osmanlı Devleti, 1869 yılında Avusturya sınırlarına kadar uzanacak olan demiryolu yapımı için Alman iş adamı Baron de Hirsch'e 99 yıllığına imtiyaz vermiştir. Hirsch bu anlaşmayla "İstanbul'u, Edirne ve Filibe, Sofya, Niş, Priştine ve Bosna-Hersek üzerinden Avusturya demiryollarına bağlayacak," (Autheman, 2002, s. 62) sonrasında bu hat üzerinden Adalar Denizinde Dedeağaç ve Selanik'e, Karadeniz kıyısında da Burgaz'a indirecek birer bağlantı hattı yapacaktı (Engelhardt, 2010, s. 281). Osmanlı Devleti, bu hatlar için Baron Hirsch'e yüklü

miktarda borçlandırılmıştı. Mahmud Nedim Paşa ile aralarındaki ilişkiye dayanarak Baron Hirsch'le yapılan imtiyazları feshettiren İgnatiyef, Osmanlı Devleti'ni yüklü tazminat ödemeye mecbur bırakmıştır (Salih Münir Paşa, 2015, s. 492; Engin, 1993, s. 88-91; Karamursal, 1989, s. 98). Bu durum muhalif grupları çileden çıkararak Paşa'nın bu feshi bilerek yaptığı, karşılığında rüşvet aldığı ve hatta rüşvetin bir kısmını da Sultana verdiği iddia edilmiştir (Engin, 1993, s. 88-91; Akyıldız, 2019, s. 185). Uzun zaman sonra tamamlanan yollarda birçok kusur bulunmuştur ve yapım sürecinde ekstra masrafın çıkması da zaten kötü olan ekonomiyi çıkmaza sokmuştur (Akyıldız, 2019, s. 186, 188). Tüm yaşananlar dışında, Mahmud Nedim Paşa'dan aldığı cesaretle hareket eden İgnatiyef, özellikle Balkan bölgesinde bulunan Hıristiyan tebaa arasında rahatça Panslavizm'i yaymaya çalışmış ve Bulgar eksarhlığının kurulmasına neden olmuştur (Midhat Paşa, 1997a, s. 150; Midhat Paşa, 1997b, s. 43). Kısacası İgnatiyef, Osmanlı tebaası bulunan Ermenileri, Kürtleri, özellikle de Balkanlardaki Hıristiyanları zamanı geldiğinde isyan ettirmek üzere bir araç olarak kullanmak istemiştir (Davison, 1997, s. 56).

Sonuç

XVIII. yüzyılda klasik dönemdeki şaşasını kaybeden Osmanlı Devleti, eski gücüne yeniden kavuşabilmek adına tüm kurumlarında bir modernleşme süreci başlatmıştır. Tanzimatla başlayıp Sultan II. Abdülhamid'in saltanatına kadar olan süreçte bürokrasinin merkezi olan Babıâlî, yönetimde ön plana çıkmış ve tarih, Saray-Babıâlî çekişmesine tanıklık etmiştir. Tanzimat'ın kurucusu Mustafa Reşid Paşa ve yetiştirmeleri Âlî ve Fuad paşalar Tanzimat ve ıslahat taraftarı iken, Mustafa Reşid'in diğer yetiştirmesi Nedim Paşa da tam tersine gelenekçi ve saray tarafında yer almaktadır. Savunduğu gelenekçi düşüncelerden ötürü muhalif çevreler kazanmış olsa da, saray için dikkat çekmeyi başararak önemli memurluklara hatta sadâret gibi devlet kademesinin en yüksek makamına dahi vasıl olmuştur. Saraya yakın tavırları ve savunduğu fikirleri onun önemli bir figür olmasını sağlamıştır. Tanzimat Reformlarının şiddetli muhalifi olan Mahmud Nedim Paşa, Tanzimat'ın bürokratik düzenini dağıtmak için var gücüyle mücadele etmiştir. Paşa'nın diplomatik ve politik eğilimleri hasebiyle Babıâlî'de Rus nüfuzu bir nebze ağır basmıştır. Buna ek olarak iktisadî açıdan devleti iflasa götüren istikrâz politikası, iç isyanlar, idarî bozukluklar, siyasî oluşum sürecinde olan Yeni Osmanlıların savunduğu ve kamuoyuna duyurmaya çalıştığı hürriyet, meşrutiyet ve eşitlik fikirleri gibi nedenler devleti tehdit eden unsurlar olmuş, Paşa ve onun yaptıklarına ses çıkarmayan Sultan da tüm yaşananların müsebbibi gösterilmiştir. İç siyasette istibdat yönetimini, diplomaside de Rusya'nın dostluğunu önemseyen Paşa, özellikle Rus

yandaşlığından dolayı "Nedimof" diye yaftalanmıştır. Devlet adamları ve halk nezdinde, Paşa'nın birçok mahfilde Rus hayranı olarak bilinmesi, kendisinin ve padişahın İgnatiyef'e akıl hocası olarak danıştıkları yönündeki fikirler sıkça gündeme getirilmiştir. Aslında dış siyasette taraftarlık mevzusuna daha objektif bakıldığında, Mahmud Nedim Paşa'ya kadar sadâret makamında bulunmuş çoğu sadrazamın bir dış güce dayandığı aşikardır. Fuad Paşa, Âlî Paşa ve Rıza Paşa Fransa yanlısı, Ömer Lütfi ve Reşid paşalar İngiltere yanlısı iken Mahmud Nedim Paşa da Rus taraftarlığını benimsemiştir. Nasılki bu paşalar için yanlısı olduğu devlet ile alakalı bir lakap takılmadıysa, Mahmud Nedim Paşa'ya da bu şekilde lakap takılması adil bir yaklaşım değildir denilebilir. Nedim Paşa'ya lakap takılmasının altında farklı bir neden aranması gerektiği düşünülmektedir. Bu neden ise muhtemeldir ki Paşa'nın Mustafa Reşid Paşa ve zikredilen paşaların aksine Tanzimat ve getirdiklerine karşı olan muhalif duruşudur. Esasen burada üzerinde durulacak şey "bir dış güce dayanma" kavramıdır. Buradaki gerçek şudur ki; devletini seven ve bekâsını düşünen bürokratların, çöküş sürecinde bulunan devletini kurtarmak adına dönemin önemli güçlerinden birine yakın durması ve o devletin stratejilerini daha makul bulmasıdır. Bu bağlamda Mahmud Nedim Paşa'nın dış politikadaki siyasetini de bu şekilde algılamak daha doğru olacaktır. Ayrıca Paşa'yı her ne kadar kıyasıya eleştiren muhalifleri varsa da şahsını ve fikirlerini öven, destekleyen devlet adamlarının da olduğu unutulmamalıdır. Mahmud Nedim Paşa, Sultan II. Mahmud'un sınır komşusu Rusya'ya daha fazla güvenilmesi gerektiği yönündeki siyasî görüşünden yola çıkarak kendisi de bu stratejiyi benimsemiş ve dış politikada Rusya'ya dayanmayı tercih etmiştir. Sanıldığı üzere bu durum Mahmud Nedim Paşa'yı ne bir Rus ajanı yapar ne de Paşa'nın ülkesini satacağı anlamına gelmektedir. Son dönem Osmanlı tarihine baktığımızda, sık sık yaşanan savaşlardan ötürü özellikle Osmanlı tebaasında Rusya'nın ezeli düşman olarak görüldüğü göz önüne alındığında, Rus dostluğuna inanan ve benimseyen Paşa'ya, "Nedimof" lakabının yakıştırıldığı düşünülebilir. Özellikle Rus yanlısı stratejilerinden dolayı Paşa'ya karşı memurların, halkın, ordunun ve basının düşmanlığını kazandığı için karşısında geniş çaplı muhalefet bloğu oluşmuştur. Netice itibariyle, İmparatorluğun XIX. yüzyılda içinde buluduğu idarî, siyasî, askerî, iktisadî ve sosyal durum göz önüne alındığında dönemin Sultanı ve bürokratlarının hepsinin ortak yönünün devletin bekâsı olduğudur. Ancak fikirlerin icraata, uygulamaya geçtiği noktada ayrılıklar yaşandığı aşikardır. Söz konusu dönemin bürokratları kendince devleti için doğru olanı yapmaya gayret göstermiştir. Dış siyasette muhakkak bir dış güce ihtiyaç duyulduğu ortaya çıkmış ve bu doğrultuda herhangi bir devletin dostluğuna inanılmıştır.

Burada dostluk kavramı yanlış anlaşılmamalıdır. Devletin çıkarları için başka bir güçle ittifak yapılması, siyasî, iktisadî, sosyal ilişkiler kurulması gayet olağandır. Mahmud Nedim Paşa dış siyasette denge politikasını güderek, bu fikirler doğrultusunda kendince haklı gerekçelerle Rusya'yla ilişkilerin geliştirilmesi yönünde karar vermiştir. Bu durum Paşa'nın, Rusya'nın kuklası olduğu anlamına gelmemektedir. Ayrıca Mahmud Nedim Paşa, bunu yaparken de diğer devletlerle olan bağı da koparmamaya çalışmıştır. Ancak değinildiği üzere devletin içinde bulunduğu durum göz önüne alındığında Paşa'nın bu şekilde anıldığı gözlemlenmiştir.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanliği Devlet Arşivleri Başkanliği Osmanli Arşivi (BOA)

Sadâret / Divân Kalemi Evrakı (A. DVN.)

A. DVN. Dosya No: 95, Gömlek No: 8.

Sadâret / Mektûbi / Mühimme Kalemi Evrakı (A. MKT.MHM.)

A. MKT.MHM. Dosya No: 385, Gömlek No: 57.

Sadâret / Mektûbi / Umum Vilâyet Evrakı (A. MKT.UM..)

A. MKT.UM.. Dosya No: 221, Gömlek No: 42.

A. MKT.UM.. Dosya No: 251, Gömlek No: 54.

Satın Alınan Evrak / Ali Fuad Türkgeldi Evrakı (HSD.AFT)

HSD.AFT Dosya No: *3*, Gömlek No: *60.*

İrade / Dâhiliye (İ..DH..)

İ..DH.. Dosya No: 315, Gömlek No: 20319.

İ..DH.. Dosya No: 572, Gömlek No: 39877.

İrade / Dosya Usulü (İ..DUİT.)

İ..DUİT. Dosya No: *190*, Gömlek No: 50.

İrade / Hâriciye (İ..HR..)

İ..HR.. Dosya No: *249*, Gömlek No: *14846.*

Yıldız / Esas Evrakı (Y..EE..)

Y..EE.. Dosya No: *75*, Gömlek No: *26*.

Y..EE.. Dosya No: *75*, Gömlek No: *60*.

Süreli Yayınlar

Salnâmeler

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye. (H. 1273 - M. 1857). 11. Defa. Darü't-Tıbaatü'l-Amire.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye. (H. 1285 - M. 1868). 23. Defa. Darü't-Tıbaatü'l-Amire.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye. (H. 1286 - M. 1869). 24. Defa. Darü't-Tıbaatü'l-Amire.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye. (H. 1287 - M. 1870). 25. Defa. Darü't-Tıbaatü'l-Amire.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye. (H. 1288 - M. 1871). 26. Defa. Darü't-Tıbaatü'l-Amire.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye. (H. 1289 - M. 1872). 27. Defa. Darü't-Tıbaatü'l-Amire.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye. (H. 1297 - M. 1880). 35. Defa. Darü't-Tıbaatü'l-Amire.

Gazeteler

(9 Eylül 1871) (Cemâziyelahir 1288), *Basiret*, no: 464.

(29 Ağustos 1875), (27 Receb 1292), *Ceride-i Havadis*, no: 2864.

(11 Eylül 1871) (25 Cemâziyelahir 1288), *Takvim-i Vekayi* no: 1404.

(15 Mart 1868) (21 Za 1284), *Tasvir-i Efkâr*, no: 569.

(15 Mayıs 1883) (7 B 1300), *Tercüman-ı Hakikat*, no: 1479.

(20 Ekim 1879) (4 Za 1296), *Tercüman-ı Hakikat*, no: 403.

(28 Ağustos 1875) (26 B 1292), *Vakit*, no: 83.

Abdurrahman Şeref. (1339/1920). *Tarih Musahabeleri*. Matbaa-I Âmire.

Abdurrahman Şeref. (1996). *II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909).* (Yay. Haz. B. Kodaman-M. Ali Ünal). TTK Yayınları.

Abu-Manneh, B. (1990). The Sultan And The Bureaucracy: The Anti-Tanzimat Concepts Of Grand Vizier Mahmud Nedim Paşa. *International Journal of Middle East Studies*. 22/3. Cambridge University Press, 257-274.

Akyıldız, A. (2003). Mahmud Nedim Paşa (1818-1883). *TDV İslam Ansiklopedisi.* (C 27. s. 374-376). TDV Yayınları.

Akyıldız, A. (2018). *Osmanlı Merkez Bürokrasisi (1836-1856)*. Timaş Yayınları.

Akyıldız, A. (2019). *Osmanlı'da Ulaşımın Modernleşmesi*. Timaş Yayınları.

Aliye, F. (1995). *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*. Bedir Yayınevi.

Armaoğlu, F. (2006). *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*. Alkım Yayınevi.

Âtıf Hüseyin Bey. (2013). *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*. Timaş Yayınları.

Autheman, A. (2002). *Bank-ı Osmanî-i Şahane Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Bankası*. (Çev. A. Berktay). Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları.

Bâsiretçi Ali Efendi. (1997). *İstanbul'da Yarım Asırlık Vekayi-i Mühimme*. Kitabevi Yayınları.

Cevdet Paşa. (1986). *Tezâkir 1-12*. TTK Yayınları.

Çağatay, N. (1985). Tanzimat ve Türk Eğitimi: Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri (Bildiriler). s. 53-64. TTK Yayınları.

Danişmend, İ. H. (1971). *Osmanlı Devlet Erkânı*. Türkiye Yayınevi.

Davison, R. H. (1991). Mahmud Nedim Pasha. *Eİ,* Vol VI, 68-69.

Davison, R. H. (1997). *Osmanlı İmparatorluğunda Reform (1856-1876).* (C II). Papirüs Yayınevi.

Demiroğlu, H. & Uyanık F. (2014). Osmanlı ve Rus Kaynaklarına Göre General İgnatyev'in Sultan Abdülaziz Dönemi Faaliyetleri (1864-1876). *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu (Bildiriler).* (C III. s. 183-204). TTK Yayınları.

Dönmez, A. (2019). *Osmanlı Devleti'nde İktidar Mücadelesi (1845-1858)*. Grafiker Yayınları.

Ebuzziya Tevfik. (1973). *Yeni Osmanlılar Tarihi*. Hürriyet Yayınları.

Engelhardt, E. P. (2010). *Türkiye'de Çağdaşlaşma Hareketleri (Tanzimat).* Örgün Yayınevi.

Engin, V. (1993). *Rumeli Demiryolları*. Eren Yayıncılık.

Gencer, A. İ. (1993). Tanzimat Fermanı (1839)'dan 1876'ya Kadar Osmanlı İmparatorluğu. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*. (C 11. s. 431-521). Çağ Yayınları.

Hülagü, M. M. (2007). *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri (Hususi Doktoru Âtıf Hüseyin Bey'in Hatıratı)*. Pan Yayıncılık.

İgnatyev, N.P. (1914a). Zapiski. *İstoriçeskiy Vestnik İstoriko-Literaturniy Jurnal*, 49-75.

İgnatyev, N.P. (1914b). Poezdka Graga N.P. İgnatyeva po Evropeyskim Stolitsam Pered Voynoy 1877-1878 g.g. *Russkaya Starina,* 491-516.

İnal, İ. M. K. (1982). *Son Sadrazamlar I*. Dergâh Yayınları.

Kapıcı, Ö. (2013). *Osmanlı – Rus İlişkilerinde N.P. İgnatyev Dönemi ve Rusya'nın Osmanlı Siyaseti (1864-1877)*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Hacette Üniversitesi.

Kara, G. & Toprak, S. (2016). 19. Yüzyıl Sonunda Balkan Siyaseti Gölgesinde Rusya'nın Yalnızlaşması. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi,* 5/4, 677-689.

Karal, E. Z. (2000). *Osmanlı Tarihi (Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907))*. (C VIII). TTK Yayınları.

Karal, E. Z. (2007). *Osmanlı Tarihi* (*Islahat Fermanı Devri (1856-1861))*. (C VI). TTK Yayınları.

Karal, E. Z. (2003). *Osmanlı Tarihi (Islahat Fermanı Devri (1861-1876))*. (C VII). TTK Yayınları.

Karamursal, Z. (1989). *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tedkikler*. TTK Yayınları.

Karataş, Y., Karasu, D. & Karasu, M. K. (2021). *Mahmud Nedim Paşa Âyîne ve Hasbihâl (Bir Babıali Eleştirisi)*. Eğitim Yayınevi.

Kaya, G. (2015). Bürokratik Nüfûza Karşı Monarşik Egemenliği Yeniden Kurgulamak Üzerine Bir Girişim: Mahmud Nedim Paşa'nın Görüşlerinde Ahlâk ve Devlet İdaresi. *OTAM*, 38, 55-94.

Kurat, A. N. (2014). *Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917'ye Kadar)*. TTK Yayınları.

Kurat, A. N. (2011). *Türkiye ve Rusya (XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919))*. TTK Yayınları.

Kurşun, Z. (2003). Mehmed Memduh Paşa (1839-1925). *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* (C. 28. ss. 495-497). TDV Yayınları.

Kurşun, Z. (1998). *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti (Vehhabî Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı).* TTK Yayınları.

Mahmud Celaleddin Paşa. (1983). *Mir'ât-ı Hakîkat (Târihi Hakîkatların Aynası)*. (C I-II-III). Berekât Yayınevi.

Mahmud Nedim Paşa. (1327). *Âyine ve Hasbihâl*. Karabet Matbaası.

Mahmud Nedim Paşa. (ty.). *Divân-ı Mahmud Nedim Paşa*. Millet Genel Kütüphanesi. Âli Emirî Tasnifi 435-439.

Mahmud Nedim Paşa. (1283). *Hikâye-i Melik Muzaffer*. İstanbul.

Mahmud Nedim Paşa. (1032) *Sadr-ı Esbak Mahmud Nedim Paşa'nın Üss-i İnkılaba Müdafaanâmesi*. Millet Genel Kütüphanesi. A.E. Tarih. CD 905.

Süreyya, M. (1996). *Sicill-i Osmani*. (C III-IV). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Midhat Paşa. (1997b). *Mir'at-ı Hayret (Yıldız Mahkemesi ve Taif Zindanı).* (Yay. Haz. O. Selim Kocahanoğlu). Temel Yayınları.

Midhat Paşa. (1997a). *Tabsıra-i İbret (Hayatım İbret Olsun)*. (Yay. Haz. O. Selim Kocahanoğlu). Temel Yayınları.

Mordtmann, A. D. (1999). *İstanbul ve Yeni Osmanlılar.* (C I-II). Pera Yayıncılık.

Ortaylı, İ. (2007). *Son İmparatorluk Osmanlı*. Timaş Yayınları.

Ortaylı, İ. (2008). *Tarihin İzinde.* Profil Yayıncılık.

Özcan, B. (2007). Bir Baskının Anotomisi: Sinop Faciası. *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, *2* (1), 7-18.

Özcan, B. (2010). Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya Yönelik Dış Politikası (19. Yüzyıl ve 20. Yüzyıl Başı). *Türk Dış Politikası Osmanlı Dönemi 2*, Gökkubbe Yayınları, 309-326.

Özcan, B. (2008). *Sinop Deniz Faciası*. Deniz Basımevi.

Öztuna, Y. (1984). *Bir Darbenin Anatomisi*. Ötüken Neşriyat.

Öztuna, Y. (2006). *Tanzimat Paşaları Âlî ve Fuâd Paşalar*. Ötüken Neşriyat.

Öztürk, Y. (2010). Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya Yönelik Dış Politikası ve Türkiye-Moskova İlişkileri (16. ve 17. Yüzyıllar). *Türk Dış Politikası Osmanlı Dönemi 2*, Gökkubbe Yayıncılık, 217-280.

Pakalın, M. Z. (1940). *Mahmud Nedim Paşa.* Ahmet Said Matbaası.

Petrosyan, Y. A. (1984). Russko-Turetskie Otnosheniya i Pervie Turetskie Konstitustionalistı (1875-1877). No: 4. *İstoriko-Filologicheskiy Jurnal*, 45-58.

Rumbold, H. (1902). *Recollections of a Diplomatist*. (Vol II). London, Edwar Arnold, Dublisher to the Endia Office.

Sadrazam Sait Paşa. (1977). *Anılar*. Hürriyet Yayınları.

Salih Münir Paşa (Çorlulu). (2015). *Geçmiş Zamanlar (II. Abdülhamid Devri Osmanlı Diplomasisi, İstanbul ve Paris Hatıraları)*. TTK Basımevi.

Stambulov V. (1935). *Yego zovut Kemal'*. Obrashchayte vnimaniye na veshchi.

Şahin, H. (2010). Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya Yönelik Dış Politikası (18. Yüzyıl). *Türk Dış Politikası Osmanlı Dönemi 2*, Gökkubbe Yayıncılık, 281-308.

Tanpınar, A. H. (2014). *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. Dergâh Yayınları.

Topsakal, İ. (2016). Tarihi Süreçte Rusya-Türkiye İlişkileri. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C III, 33-53.

Tukin. C. (1947). *Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi*. Üniversite Matbaacılık.

Türkgeldi, A. F. (1987). *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye*. (C I-II). TTK Basımevi.

Yılmaz, R. (2008). Mahmud Nedim Paşa. *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*. (C. II). Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 69-70.

Atatürk kitaplığı, 2024. http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/yordambt/yordam.php?aTumu=

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11(6) 2024

Kitap Kritiği | Book review
Geliş tarihi |Received:12.05.2024
Kabul tarihi |Accepted:20.09.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Fatma Tombak

https://orcid.org/0000-0003-2439-0173
Doctor Lecturer, Aydın Adnan Menderes University, Department of Atatürk's Principles and History of Turkish Revolution , Türkiye, fatma.tombak@adu.edu.tr

Atıf Künyesi | Citation Info

Tombak, F. (2024). Kitap eleştirisi. İki Dem Bir Demokrat Eski Dışişleri Bakanı Hayrettin Erkmen'in Anıları. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (5), 4322-4330.

Eserin Künyesi
Baskı Yılı: *Haziran 2023 / İstanbul*
Yayınevi: *Yapı Kredi Yayınları*
Hamur Tipi: *2. Hamur*
Baskı Sayısı: *1. Basım*
Kitabın Ebatı: *16,5x24 cm*
Dil: *Türkçe*
ISBN: *978-975-08-5750-8*
Hazırlayanlar: *Haluk Kardaş, Emine Gürsoy Naskali, Oğuz Selim Başar*

CC BY NC
Creative Commons Licence

İki Dem Bir Demokrat Eski Dışişleri Bakanı Hayrettin Erkmen'in Anıları

1. Eserin Genel Özellikleri

Bu çalışma bir kitap incelemesidir. Çalışma bir "anı / hatıra" olarak yayımlanmıştır. Eserde anıları yer alan Hayrettin Erkmen (1915-1999) Türkiye'nin siyasi tarihinde kritik dönemlerde kritik görevler almış bir siyaset ve devlet adamıdır. 1960 ve 1980 yıllarında gerçekleşen askeri darbelerde iktidar partisinde bakan olarak ve parti yönetiminin üst yönetiminde görev alan biri olarak Hayrettin Erkmen'in anıları 1950-1980 yılları arası Türk demokrasi ve siyasi tarihinin aydınlatılmasında önemli bir kaynak görevi görecektir. Bu noktada dikkat çeken husus ise böyle önemli bir siyasetçinin anılarının 2023 yılına kadar yayınlanmamış olmasıdır. Bir siyasetçi olarak Demokrat Parti ve Adalet Partisi'nde önemli görevler almış, 1992'de tekrar kurulan Demokrat Parti'nin ilk Genel Başkanı olmuş Erkmen'in hayatı ve siyasî tarihteki rolü ve katkıları üzerinde ülkemizde maalesef özel bir çalışma yapılmamıştır. Erkmen'in merkezde olduğu bir çalışma Demokrat Parti'yi iktidara taşıyan sürecin, CHP'nin iktidarı kaybetmesine neden olan uygulamalarının, 1960 darbesinde yaşananların ve 1980 askerî darbesinin arifesinde parlamentonun durumunun daha iyi anlaşılmasına ve daha iyi analiz edilmesine katkı sağlayacaktır.

Eser karton kapakla kitap kâğıdında 16,5x24 cm ebatlarında okuyucuya sunulmuştur. Kitabın sayfa sayısı 144'tür. Kitap Sunuş ile başlamakta, I. bölüm, Demokrat Parti ve Yassıada, II. Bölüm Adalet Partisi ve 1980 Dönemi, Sonuç ve Kronoloji ile son bulmaktadır. Haziran 2023 tarihinde yayınlanan çalışma, Ali Suat Ürgüplü editörlüğünde gerçekleştirilmiştir.

Bu anı kitabının oluşmasında Hayrettin Erkmen'in ölmeden yedi ay evvel hatırlarını/anılarını kaleme alması büyük önem taşımaktadır. Erkmen'in kaleme aldığı bu anılar iki ayrı defterden oluşuyordu ki bu defterlerden ilkinde Demokrat Parti ve Yassıada Dönemi'ni anlatılırken ikinci defterde ise Adalet Partisi ve 1980 dönemi anlatılmaktadır. Aynı zamanda Erkmen'in arşivinde çeşitli belgeler, fotoğraflar, gazete kupürleri ve mektuplar da mevcuttu. Bu eserde bütün belgeler ve fotoğraflar Erkmen'in arşivinden kullanılırken sadece Yassıada mahkeme salonu fotoğrafı dışardan kullanılmıştır.

Hayrettin Erkmen'e ait evrak ve belgeler 2020 yılında Haluk Kardaş'ın sorumluluğuna geçmesinden sonra Hayrettin Erkmen'in oğlu Ali Erkmen, bu evrakların kitap haline getirilmesini onaylamış ve ardından Hayrettin Erkmen'in diğer oğlu Ömer Erkmen de onay vermiştir. Onayının alınmasıyla Oğuz Selim Başar ve Haluk Kardaş, altı klasör evrakı tasnif

etmiş ve tasnif edilen bu klasörler Prof. Dr. Emine Gürsoy Naskali gözetiminde kitap haline getirilmiştir. Ayrıca dijitale de alınan diğer bütün anı ve evraklar Celal Bayar Vakfı'na bağışlanmıştır.

2. Hayrettin Erkmen'e Dair

Siyasetçi ve devlet adamı olan Hayrettin Erkmen 1915 yılında Tirebolu'da hayata gözlerini açmış, Lozan Üniversitesi'nde hukuk lisansını bitirmiş Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde de doktorasını tamamlamıştır. Ancak savaş başladığında Aracahon'daki ilk yurtdışı deneyimini yarıda bırakmak zorunda kalarak Ankara'ya dönmüş Maliye Bakanlığı'nda stajyer memur olarak işe başlamıştı. Savaşın ortalarında 1943 yılında Cenevre'ye gidip 1948 yılında eğitimini tamamlayıp döndükten sonra İsviçre'de etkilendiği demokratik rejimden dolayı siyasete katılmıştır. Siyasî hayata erken yaşta başlayan Erkmen, Giresun'dan IX., X. ve XI. Dönem (1950-1060) milletvekili seçilmiş Çalışma, Ticaret ve Dışişleri Bakanlığı yapmıştır. 27 Mayıs Darbesi'nde Yassıada'da yargılanmalar sonucunda on yıl dokuz ay cezaya mahkûm edildikten sonra cezasını bir kısmını Kayseri Cezaevi'nde geçirmiş, 1964 yılında Toptaş Cezaevi'nden tahliye edilmiştir. 1975 yılında tekrar siyasete giren Hayrettin Erkmen, Adalet Partisi'nden Giresun senatörü seçilmiş, 1979 yılında Süleyman Demirel tarafından kurulan hükümette Dışişleri Bakanı olarak görev yapmıştır. Erkmen, 6 Eylül 1980 günü verilen gensoru ile Dışişleri Bakanlığı düşürülürken 6 gün sonra gerçekleşen 12 Eylül 1980 askeri darbesiyle senatörlüğü de düşmüştür.

1992 yılında Demokrat Parti'nin yeniden açılmasıyla Hayrettin Erkmen genel başkanlığa getirilmiş ve 1994'te yapılan kongrede Demokrat Parti'nin baskına uğraması sonucu genel başkanlığa Aydın Menderes geçmiştir. Ancak Erkmen'in bu döneme ait anılarında bir kayıt bulunmamaktadır. Hayrettin Erkmen 1955 yılında Samet Ağaoğlu'nun baldızı ile evlenmiş, Ömer Hayri ve Ali Münir adında iki oğlu olmuştur. Hayrettin Erkmen 1999 yılında vefat etmiştir.

3. Eserin İçeriği ve Analizi

Çalışma bir "anı / hatıra" olarak yayınlanmıştır. Eserde anıları yer alan Hayrettin Erkmen (1915-1999) Türkiye'nin siyasi tarihinde kritik dönemlerde kritik görevler almış bir siyaset ve devlet adamıdır. 1960 ve 1980 yıllarında gerçekleşen askeri darbelerde iktidar partisinde bakan olarak ve parti yönetiminin üst yönetiminde görev alan biri olarak Hayrettin Erkmen'in anıları 1950-1980 yılları arası Türk demokrasi ve siyasi tarihinin aydınlatılmasında önemli bir kaynak görevi görecektir. Bu noktada dikkat çeken husus ise böyle önemli bir siyasetçinin anılarının 2023 yılına kadar yayınlanmamış olmasıdır. Bir siyasetçi olarak Demokrat Parti ve Adalet

Partisi'nde önemli görevler almış, 1992'de tekrar kurulan Demokrat Parti'nin ilk Genel Başkanı olmuş Erkmen'in hayatı ve siyasî tarihteki rolü ve katkıları üzerinde ülkemizde maalesef özel bir çalışma yapılmamıştır. Erkmen'in merkezde olduğu bir çalışma Demokrat Parti'yi iktidara taşıyan sürecin, CHP'nin iktidarı kaybetmesine neden olan uygulamalarının, 1960 darbesinde yaşananların ve 1980 askerî darbesinin arifesinde parlamentonun durumunun daha iyi anlaşılmasına ve daha iyi analiz edilmesine katkı sağlayacaktır. Bu nedenle değerli bir hazine niteliğindeki bu eseri yayınlayan Yapı Kredi Yayınları ve yayına hazırlayan Haluk Kardaş, Emine Gürsoy Naskali ve Oğuz Selim Başar takdiri ve teşekkürü fazlası ile hak etmektedir.

Hazırlanış ve sunuş olarak incelendiğinde eserin fotoğraflarla, mektuplarla ve gazete alıntıları ile birlikte okuyucuya sunulmuş olduğu görülmektedir. Böylece okuyucular ve bu alanda çalışma yapanlar için eser önemli bir bilgi, belge ve görsel malzeme zenginliği ve çeşitliliği sunmaktadır. Çalışmada yer alan tüm yazılar, mektuplar, gazete alıntıları ve belgeler Erkmen'in hatıralarında yazdığı defter ve evrakın içinden alınmıştır. Eserde dış kaynaklardan belge kullanılmadığını yayını hazırlayanlar ifade etmektedir (s.11). Eser iki ana bölümden oluşmaktadır. Eserde bu bölümlerden sonra sonuç, kronoloji ve dizin kısımları yer almaktadır. Eser okunduğunda hayatı hakkında çok fazla ayrıntıya girilmediği görülmektedir. Bu nedenle Erkmen'in hayatını özetleyen kronoloji kısmının eserde yer alması okuyucu için faydalı olmuştur. Dizinin de çalışmada yer alması araştırmacılar için önemli kolaylık sağlamaktadır.

Erkmen'in de ifade ettiği gibi "*Fiilen ve doğrudan siyaset yapan kişiler yaşadıklarını toplumda iz bırakan olayların iç ya da alt yapılarına ait bildiklerini, kendi hafızalarından toplum hafızasına aktarmalı, bunları tartışmaya veya değerlendirmeye açmak suretiyle tarihe mal etmelidirler*." (s. 13) Bu bilinçle anılarını kaleme almaya başlayan Erkmen'in anılarının içeriği incelendiğinde ilk bölümde siyasete neden girdiğine dair uzun bir analiz yapar ki bu analiz Erkmen'in gözünden dönemin panoramasını da gözler önüne sermektedir. Örneğin Gözü yaşlı hanımın "*Cendeme bizi, körkütürüm babamı, kaştan aşağı yoğladı*" (s. 13) yani jandarmanın davar vergisi borcu için kendilerini uçurumdan attığını söylemesi Hayrettin Erkmen için oldukça travmatik olduğu kadar bir köylünün kaderinde söz sahibi olması beyninde son derece etkili sahne olmuştur. Hayrettin Erkmen özellikle neden Demokrat Parti'yi (DP) tercih ettiğini de uzun bir değerlendirme yaparak anlatmıştır. Bu tercih sürecinin oluşumunda neden CHP'yi tercih etmediğini ve neden Demokrat Parti'yi tercih ettiğini

"*Gerçekten CHP yapısı ve geçmişi itibariyle oligarşikti. Kurtuluş Savaşın yıllarında, ülke ileri gelenlerinden yani eşraftan oluşmuş ve bu karakteri koruma gayreti içinde yönetile gelmişti. Kurucu Genel Başkan Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümünden sonra bu yapı daha da belirginleşmiş, parti demokratik yapıdan büsbütün uzaklaşmış, temel ilkelerini de aşmamıştı.*

Parti cumhuriyetçilik, devletçilik, laiklik, milliyetçilik, halkçılık ve inkılapçılık ilkelerini benimsemişti. Bunların üçü, devletçilik, milliyetçilik ve laiklik fanatik biçimde uygulanıyordu fakat cumhuriyetçiliğin gerektirdiği demokratik düzene itibar bile edilmiyordu. Halkçılık ilkesine sahip çıkılmıyor, halk benimsenmiyordu" (s. 25) şeklinde belirtirken bununla beraber Hayrettin Erkmen'in Demokrat Parti'yi benimsemesinde mali politikalar, özellikle vergilendirme ve tahsil işlemlerinde bilhassa Geniş tabanlı can vergilerinin çoğundan düşük gelir grubuna giren yol vergisi, hayvanlar vergisi gibi vergilerden vatandaşların olması sorumlu olması önemli bir etkendi.

Hayrettin Erkmen ülkenin mali ve ekonomik süreci nasıl yorumladığı ve gördüğüne dair bir açıklama yaparken aslında politikaya girmesinin temel nedenini demokratik, medeni ve çağın koşullarına göre yaşamaya yardımcı olmak için olduğu anlaşılmaktadır. 14 Mayıs 1950 yılında yapılan seçimlerde DP 4.241.393, CHP 3.176.561 oy almış ve DP oyların %52,7'sini alarak (Demirel, 2021, s. 99) tek başına iktidara gelmiş ve Hayrettin Erkmen de Giresun milletvekili olarak meclise girmiştir. Bu tarihten, Hayrettin Erkmen, 27 Mayıs 1960 darbesini değerlendirmesinde gerek Vatan Cephesi'nin gerekse de "Tahkikat Komisyonu"nun neden ve nasıl kurulduğunu savunma pozisyonu içerisinde anlatırken 1957 seçimleri sonrası CHP'nin tutumunu ve siyasetini de "hırçın ve saldırgan" şeklinde yorumlamıştır.

Kitabın ilk bölümünde bu uzun süreç kısa ve oldukça hızlı geçiştirilerek anlatıldığı için 1950'den başlayarak anlatılan olay örgüsü net ve kronolojik ele alınmamıştır. Bu nedenle dönemin algılanması açısından I. kaynak kişinin gözlemlerinin olması büyük eksilik olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, 1950-1957 yılları arasındaki olay örgüsü eserde verilmemiştir. Daha sonra 1957'den hızlı biçimde 1960 yılına geçilerek darbe öncesi güne eserde yer verilmiştir. Böylece Erkmen için sadece önemli görülen anılar eserde yer almıştır. Darbe öncesine dair 24 Mayıs 1960 akşamı Başbakan Adnan Menderes'in Bakanlar Kurulu'nu toplantıya çağırması ve bu görüşmede Adnan Menderes'in yurt gezisine çıkacağını açıklaması anlatılmaktadır. Bu görüşmede bakanların büyük çoğunluğu yurt gezisine çıkmasının uygun olmayacağını Menderes'e ifade ettiklerini dile getiren Erkmen, kendi yorumundan bahsederken hükümetin istifa etmesi gerektiğini de toplantı da şu şekilde dile getirmiştir:

"*Ülkemiz siyasi bir bunalım yaşıyor. Siyasi bunalımlar siyasi kararlarla giderilmelidir. Hükümetlerin istifa etmesi cümlesindendir*." "*Hükümetin istifa etmesi yeni ve yatıştırıcı bir ortam yaratacaktır. Hükümeti yenileyiniz. Yeni hükümeti genel başkan olarak sizin kurmanız normaldir. Yeni ekibinizle durumu mütalaa edip yeni politikayı belirleyiniz. Yeni hükümette hiçbirimiz olmak zorunda değiliz hatta olmamamız daha doğru olur*." (s. 38).

Yine Yassıada yargılanmaları, Yassıada'ya nakil, sorgular, davalar ve duruşmalara ait çarpıcı sahneler bu bölümün göz çarpan konuları arasında yer almaktadır. Ancak yukarıda da ifade edildiği gibi olay örgüsü oldukça kopuk bir şekilde verilerek analiz edildiği için zamansal bütünlük açısından olaylar ve gelişmeler arasındaki akışı anlamak da zor hale gelmiştir.

Eşine, ağabeyine, annesine, yeğenine yazdığı mektuplar da Hayrettin Erkmen'in içinde bulunduğu sürecin anlaşılması ve psikolojik tahlillerin yapılması açısından faydalı bilgiler içermektedir.

Eserin II. Bölümü incelendiğinde, Hayrettin Erkmen'in 1975 yılında siyasi yasağının kalkması sonucu 12 Kasım 1979'da Adalet Partisi Genel Başkanı Süleyman Demirel tarafından kurulan Azınlık Hükümeti'nde Dışişleri Bakanı olarak göreve atandığı süreci değerlendirmesiyle başlamıştır. Ancak bu bölüme damgasını vuran husus, on ay dışişleri bakanlığı yapan Hayrettin Erkmen'in gensoru ile görevinden uzaklaştırılmasıdır. Nitekim bu bölüm, Hayrettin Erkmen'in kendi şahsının müdafaasını ele aldığı bir öz anlatım yazısı olmuştur. 1979 yılında kurulan Adalet Partisi tarafından kurulan azınlık hükümeti Milli Selamet Partisi (MSP) ve Milliyetçi Hareket Partisi (MHP)'nin dışardan desteği ile kurulurken Hayrettin Erkmen, bu hükümette Başbakan Süleyman Demirel tarafından Dışişleri Bakanlığına atanmıştır. Gensoru süreci Azınlık Hükümeti'nin altıncı ayında MSP başkanı tarafından, Başbakanlığa ültimatom niteliğinde bir mektup gönderilmesiyle başlar. Daha sonra Dışişleri bakanı için verilen gensorunun meclis tarafından kabul edilmesiyle devam eden süreçte MSP'nin amacının iktidarı elde etmek olduğu anlaşılmaktadır.

Eserin gensoru kısmının anlatıldığı bölümde, oyunun içinde oyunların olduğunu vurgulayan Erkmen, ilk oyunun Adalet Partisi'nin azınlık hükümeti kurulmasını, ikinci oyunun 7 Haziran 1980 yılında gönderilen mektup olduğunu ve son olarak da Erkmen için verilen gensoru olduğunu aktarmış ve 5 Eylül 1980 tarihinde bu önergenin kabul edilmesini ifade etmiştir. MSP tarafından kurgulanan bu oyunların asıl amacı "*Adalet Partisini çetin bir göreve üstlenmeye heveslendirip yıpranmasını*" (s. 111) ve halkın gözünde itibar kaybına uğramasını sağlamaktır.

Cumhuriyet Gazetesi, 7 Eylül 1980

ERKMEN, "GENSORU'NUN HÜKÜMET TARAFINDAN GÖĞÜSLENMESİ DOĞRU OLACAKTI,, DEDİ

Selim YALÇINER

Başbakan Demirel: "Bu şartlar altında CHP'ye hükümet teslim edilemez,,

Günaydın Gazetesi, 7 Eylül 1980

GÜNAYDIN

Şans numaranızı yarın kontrol ediniz

Hergün bir okuyucumuza 2 küçük 1 büyük 3 Bavul armağan ediyoruz

Sırada 3 kurban daha var!

CHP'nin gensoru ile düşürmek istediği Maliye, Enerji ve Sağlık Bakanlarını Demirel'in Hayrettin Erkmen gibi yalnız bırakıp bırakmayacağı merakla bekleniyor

Başları istenen diğer bakanlar

İSMET SEZGİN (Maliye Bakanı)

ESAT KIRATLIOĞLU (Enerji Bakanı)

NURİF İSLAMOĞLU (Sağlık Bakanı)

Erkmen'in harçanması Adalet Partisi'nde huzursuzluk yarattı!

Demirel: "Ülke Erbakan'ın arkasına düşen CHP'ye teslim edilemez"

Sigara üzerine sigara içti

MSP

Sonuç

Hayrettin Erkmen, Türkiye'nin siyasî tarihi incelendiğinde karanlıkta kalmış ama önemli siyasetçilerinden biri olarak dikkat çeken bir portredir. Bu eser onun siyasetteki varlığının ayrıntılarını gün yüzüne çıkarmaktadır. Erkmen, Adnan Menderes'in kurduğu ilk hükümetin en genç; Süleyman Demirel'in kurduğu azınlık hükümetinin ise en yaşlı üyesiydi. 1960 darbesinde hükümetin Çalışma Bakanı olarak yargılanmış, 10 yıl 9 ay cezaya mahkûm edilmiş, Türkiye'nin parlamento ve siyasî tarihinde ilk azınlık hükümetinde Dışişleri Bakanı olarak yer almış yine Türkiye'nin demokrasi tarihinde gensoru ile bakanlığı düşürülen ilk siyasetçi olmuştur. Böyle önemli anların ve görevlerin bizzat yaşayanı/tarafı/faili/mağduru olarak Erkmen'in anıları Türk Demokrasi Tarihi için eşsiz bir kaynak niteliğindedir. Eser incelendiğinde Erkmen'in neden siyasete atıldığı, neden Demokrat Parti'de siyaset yapmayı seçtiği nasıl çalışma bakanı olduğu, Demokrat Partiyi iktidara götüren temel etkenlerin neler olduğunu kendi gözlemleriyle

aktardığı görülmektedir. Erkmen'i 1960 darbesini nasıl yaşadığını, tutuklanmasını, yargılanmasını ve tutukluyken yaşadıklarını anlatması hatırat eserlerinin önemini ortaya koyan bir örneği yansıtmaktadır. Bu eser ile ilgili bir diğer husus da Erkmen'in ya da anılarını yayına hazırlayanların 1950-1960 yılları ve 1960-1980 yılları arasında yaşanan önemli gelişmeler hakkındaki yorum ve anılarına yer vermeden sadece kendini etkileyen önemli gelişmelere yer vermesi, bu dönemleri dar bir açıdan ele almasıdır ya da kitapta bu anılara yer verilmemesidir. Örneğin kitapta Erkmen'in 1950'de Demokrat Parti'de siyasete atılması ayrıntılı bir şekilde verilmiştir. Ancak daha sonra 1950-1957 tarihleri arasındaki gelişmelerden hiçbirine eserde yer verilmemiştir. Aynı şekilde 1964 yılında tutukluluğu sona erdikten sonra 1979 yılında azınlık hükümeti kuruluncaya kadar olan süreç eserde yer almamaktadır. Türk siyasi tarihi için önemli olan bu tarih aralığına dair Erkmen'in anılarının eserde yer alması şüphesiz bu dönemin aydınlatılması ve tarihi için önemli bir katkı sunabilirdi. Yine Hayrettin Erkmen'in kitabı bir anı/hatıra türü bir eser olmasaydı son derece taraflı ve Demokrat Parti'nin bir savunma tezi gibi yazılmış algılanmasını mümkün kılardı. Anı ve hatıralar zaten doğası gereği yazarın bizzat kendi algısı ve görüş açısı ile şekillendiği için aksi iddia edilmesi imkânsızdır. Öyle ki bizzat meclis içinde yer almış ve bakanlık yapmış bir şahsiyet olarak eseri birinci elden kaynak olarak incelemek ve değerlendirmek hem Türkiye Cumhuriyeti Tarihi akademisyenleri için hem de dönemin objektif bir biçimde analiz edilmesi için son derece önemlidir. Kitabın ikinci bölümü Türkiye'nin gensoru ile düşürülen ilk bakanı Erkmen'in yaşanan süreci kendi gözünden aktardığı bir bölüm olurken bölüm incelendiğinde Süleyman Demirel tarafından kurulan ilk azınlık hükümetine karşı MSP ve CHP'nin hedef ve beklentilerini, bu süreçte Adalet Partisi'nin hatalarını, 12 Eylül askerî darbesinden kısa bir süre önce askerin yüksek komutasındaki durumu, kendisinin de Dışişleri Bakanı olarak Avrupa Birliği ve devletin menfaatleri için 10 aylık bakanlık süresince yaptıklarının anlatısını içermektedir. Ancak bir anı olarak kendi bakış açısıyla savunma niteliği de taşıyan gensoru sürecindeki anlatısı aynı zamanda dönemin siyasi atmosferinin daha iyi anlaşılmasına katkı sunan bir panorama niteliği taşımaktadır. İki darbe sürecini de yaşayan Erkmen'in bu dönemi analiz ettiği eseri anı olarak literatürde önemli bir başvuru kaynağı olarak yerini almıştır. Bu bölüm ayrıca, Dışişleri Bakanı Hayrettin Erkmen'in Adalet Partisi ve Dönemin Başbakanı Süleyman Demirel ile bir hesaplaşması şeklinde de yorumlanabilir. Erkmen azınlık hükümeti, mektup, gensoru ve dışişleri bakanlığından alınmasını da oyunun içinde oyunların olduğunu vurgulayarak bu durumu çok katmanlı bir süreç olarak yorumlamıştır (s. 130). Eserde ayrıca Erkmen'in Demirel'le yaşadığı diyaloglar ile Demirel'e dair çarpıcı analizleri, MSP'nin azınlık hükümeti üzerine planı hakkında ve MSP'nin gensoru ile hedefledikleri gibi konularda değerlendirmeleri dönemin demokrasi ve parlamento

tarihi üzerine çalışma yapanlar ve bu dönemi merak eden okuyucular için bilgilendirici analizler içermektedir. Son tahlilde eser biçimsel olarak değerlendirildiğinde ilk bölüm kısa bir şekilde sunulurken, ikinci bölüm çok karışık tasnif edilmiş ve anlaşılması zor bir metin olmuştur. Ancak bunda da hiç kuşkusuz anıların Erkmen tarafından yazıldıktan sonra eserin tasnifinde Erkmen'in hayatta olmaması ve yazılan metinlerin orijinalinin bozulmama kaygısının büyük etki taşıdığı düşünülebilir. Yine metindeki kronolojik olarak bütün bilgilerin verilmemesinde de bunun etkisi düşünülebilir. Anıların yazımı akıcı olmakla birlikte anlatılmaya çalışılan konular arasında bağlantıların bir akış şeklinde verilmemesi de metni zor bir metin haline getirmektedir. Eserde kronoloji ve dizin bulunması esere değer katan önemli kısımlardan olmuştur. Erkmen'in kendi albümünden olan fotoğraflar ve belgeler de hem dönemin hem de Erkmen'in psikolojisini ve sosyolojik durumunu anlamak için tarihsel veriler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kaynaklar

(7 Eylül 1980).*Günaydın Gazetesi.*

(7 Eylül 1980). *Milliyet Gazetesi.*

Demirel, T. (2021). *Türkiye'nin Uzun On Yılı Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Kardaş, H. Naskali Gürsoy, E. ve Başar O. S. (Haz.). (2023). *İki Dem Bir Demokrat (Eski Dışişleri Bakanı Hayrettin Erkmen'in Anıları)*. Yapı Kredi Yayınları.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11(6) 2024

Kitap Kritiği | Book review
Geliş tarihi |Received:03.08.2024
Kabul tarihi |Accepted:20.10.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Aytaç Çağlar

https://orcid.org/0000-0002-9223-3981
Expert, Nevsehir Haci Bektas Veli University, Türkiye, aytac_caglar@outlook.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Çağlar, A. (2024). *Kitap Kritiği. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 4331-4338.

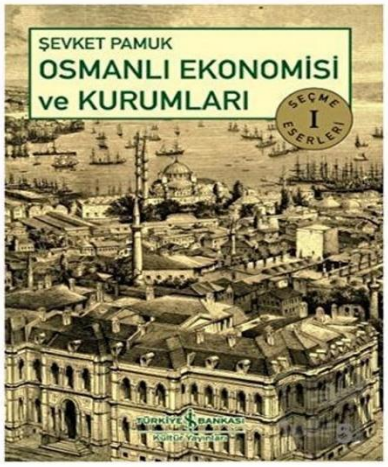

Eserin Künyesi
Yazar: *Şevket Pamuk*
Baskı Yılı: *İstanbul, 2018*
Yayınevi: Türkiye *İş Bankası Kültür Yayınları*
Dil: *Türkçe*
ISBN: *9789944882026*
Sayfa: *224*

CC BY NC
Creative Commons Licence

Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları

Giriş

Kitap, 1992-2006 yılları arasında ulusal ve uluslararası platformlarda yayımlanan çeşitli makalelerin derlenmesiyle meydana getirilmiştir. Şevket Pamuk, bu makaleleri kronolojik bir sırayla değil, tematik bir yaklaşımla gruplandırmayı tercih ettiğini ifade etmektedir. Bu yaklaşımın gerekçesi olarak, eser bütünlüğünü sağlama amacını belirtmiştir. Eserde, Osmanlı ekonomisinin çeşitli boyutları, devletin kurumları ve politik ekonomi bağlamında değerlendirilmiştir. Kitap, toplamda 12 bölümden oluşmakta olup, her bölüm kendi içerisinde alt başlıklara ayrılmıştır. Ayrıca, beş, yedi, dokuz, on ve on ikinci bölümler, çeviri makalelerden oluşmaktadır ve bu çeviriler Gökhan Aksay tarafından gerçekleştirilmiştir. Eserin sonuna "Harita, Tablolar ve Grafikler" başlığı altında ek bir bölüm de eklenmiştir.

1. Seçici Kurumsal Değişim ve Osmanlı'nın Uzun Ömürlülüğü

Bu kısımda, Osmanlı'nın 600 yıl boyunca geniş bir coğrafyada varlığını sürdürebilmesinin arkasındaki nedenler detaylandırılmıştır. Yazar, Osmanlı Devleti'nin uzun ömürlülüğünü diğer coğrafyalarda benzer büyüklükteki devletlerin kısa sürede çökmüş olmasıyla karşılaştırarak tartışmıştır. Osmanlı'nın başarılı bir şekilde varlığını sürdürebilmesinin nedenlerini ayrıntılı şekilde irdeleyen yazar, bu durumu anlamak için çeşitli ekonomik ve mali faktörleri ele almıştır. Osmanlı'nın Tanzimat dönemi öncesindeki politikaları, devletin varlığını koruma stratejilerinin bir parçası olarak değerlendirilmiştir. Mali kurumlar, faiz uygulamaları, ekonomik müdahalecilik ve para bölgeleri gibi konular da bu kapsamda ele alınmıştır. Tanzimat dönemi öncesi politikaların, Osmanlı Devleti'nin uzun süreli varlığını korunmasına yönelik olduğu savunulmaktadır. yazar, asıl radikal değişimin ise 19. yüzyılda gerçekleştiğini belirtmiştir. Bu dönemde kapitalizme yönelik bir kurumsallaşma süreci yaşandığını ve Osmanlı Devleti'nin ekonomik modellerinin diğer İslam toplumlarına kıyasla daha esnek bir yapı içerdiğini ileri sürmüştür Dolayısı ile bu kısım, Osmanlı İmparatorluğu'nun uzun ömürlülüğünü ve ekonomik evrimini anlamak isteyen okuyucular için önemli tespitler sunmaktadır.

2. Osmanlı Ekonomisinde Devlet Müdahaleciliğine Yeniden Bakış

II. Mehmed'in 15. yüzyıl sonlarında uygulamaya koyduğu merkezileşme politikalarının Osmanlı Devleti'nin ekonomi modelleri üzerindeki etkileri ele alınmıştır. II. Mehmed'in merkezileşme stratejilerinin, Osmanlı ekonomisinde kurumsallaşmayı artırdığı ve bu süreçte toprak sahipleri ile ticaret ehlinin ekonomik alandaki etkisinin azaldığı vurgulanmıştır. II. Mehmed'in merkezi otoriteyi güçlendirme çabaları, toprak sahipleri ve ticaret ehlinin devletin

belirlediği ekonomik sınırların dışına çıkma yetilerini kısıtladığı, hatta merkezi otorite zayıfladığında bile bu gruplar üzerindeki etkinin bir zaman daha sürdüğü ifade edilmiştir. Yazar, bu durumu bir eksiklik olarak değerlendirmiştir. Buna karşın yazar, devletin merkantilist politikalar uygulama kapasitesinin yetersizliğini de vurgulamıştır. Bölüm, Osmanlı ekonomisinde devlet müdahaleciliğinin etkilerini ve sınırlarını farklı bir perspektiften incelemek isteyen araştırmacılara değerli bir kaynak sunmaktadır.

3. Para, Tarih ve Nümizmatik

Çalışmada eski çağlardan günümüze, darphanelerin devlet içindeki rolü ve bu rolün devletlerin güç durumu ile olan ilişkisi detaylandırılmıştır. Darphanelerin sayısının, devletlerin güç ve zayıflık durumlarıyla nasıl değiştiği analiz edilerek, ekonomik ve siyasi faktörlerin bu değişimlerdeki etkisi incelenmiştir. Yazar, özelde, Osmanlı erken döneminde üretilen sikkelerin, İlhanlıların Anadolu'daki altyapısı üzerindeki etkilerini araştırmıştır. Bu bağlamda, Osmanlı İmparatorluğu'nun para politikalarının kökenlerine dair ilginç çıkarımlarda bulunmuştur. Bu çalışma, darphanelerin tarihsel gelişimini ve para üretiminin devletler arasındaki güç dinamiklerini nasıl etkilediğini anlamak isteyen okuyucular için faydalı olabilir.

4. Geniş İmparatorluklarda Para Politikası: Devlet Ne Kadar Müdahaleciydi, Ne Kadar Güçlüydü?

Bu çalışma, Osmanlı'nın 1450-1700 yılları arasındaki para tarihini inceleyerek, dönemin iktisat politikaları hakkında önemli ipuçları vermektedir. Fatih döneminde darphaneler ve tüccarların devlet denetimi altındaki durumları, merkeziyetçilik eğilimleri ve 15. yüzyıldaki gümüş kıtlığı gibi faktörler üzerinden analiz edilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. ve 17. yüzyıllardaki Avrupa sınır bölgelerindeki parasal uygulamalarına da ışık tutulmaktadır. Başkentten uzak bölgelerde uygulanan esnek para politikaları ve bölgesel ticaret ihtiyaçlarına göre yapılan farklı para basım uygulamaları ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Macaristan, Eflak, Boğdan ve Kırım Hanlığı gibi bölgelerdeki özel para basım örnekleri de çalışmada incelenmiştir. Eserin bu bölümü, Osmanlı para tarihinin geniş bir analizini sunmaktadır. Çalışma, tarih ve ekonomi alanında çalışan araştırmacılar için değerli bir kaynak oluşturmaktadır.

5. Osmanlı Para Düzeni ve Avrupa'daki Sınır Bölgeleri, 1500 –1700

Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. ve 17. yüzyıllardaki Avrupa sınır bölgelerindeki parasal uygulamaları ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Çalışma, Osmanlı İmparatorluğu'nun gelişimiyle birlikte başkentten uzak bölgelerde uygulanan esnek para düzenlemelerini inceleyerek, imparatorluğun mali stratejilerini nasıl adapte ettiğini göstermektedir. Osmanlı, tüm imparatorluk genelinde tek tip altın sikke bastırırken, eyaletlerin değişen ticari ihtiyaçlarına

göre farklı bölgelerde gümüş para basımına izin vermekteydi. Yazar tarafından bu durum yerel ekonomik koşullara uyum sağlamak amacıyla geliştirilmiş bir esnek bir politika olarak değerlendirilmiştir. Bölümde, Macaristan, Eflak ve Boğdan, Kırım Hanlığı gibi bölgelerde uygulanan para basımına dair özel örnekler ve uygulamalar da detaylandırılmıştır.

6. Osmanlılarda Gümüş Madenleri ve Darphaneler

Bu çalışma, Osmanlı İmparatorluğu'nun sikke üretiminde büyük öneme sahip gümüş ve diğer madenlerin işletilmesi ve bu madenlerin sikkeye dönüştürülme yöntemlerine dair ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. 1730'lu yıllarda Osmanlı gümüş madenlerinde yaşanan üretim kapasitesindeki artışın, 1740'lı yıllarda darphanelerin yıllık 1,5 ila 2 milyon kuruşluk üretim seviyelerine ulaşmasını sağladığı belirtilmiştir. Çalışma, bir padişah tahta çıktığında eski sikkelerin toplanıp darphanelere getirildiğini ve yeni padişahın ismini taşıyan sikkelerle değiştirildiğini belirtmektedir. "Tecdid-i sikke" olarak bilinen bu işlemin, darphanelerde üretim kapasitelerinde ciddi artışlara yol açtığı vurgulanmıştır. Yazar, 17. yüzyıldan itibaren Avrupa'da üretim tekniklerinde yaşanan gelişmelerin, Osmanlı ile Avrupa arasındaki teknoloji farkını artırdığını belirtmiştir. Özellikle 19. yüzyılda sanayi devriminin etkisiyle bu farkın giderek daha belirgin hale geldiği ve Osmanlı'nın teknolojiyi ithal eder duruma geldiği savunulmuştur. Çalışma, Osmanlı İmparatorluğu'nun sikke üretimindeki gelişmelerini ve teknoloji farklarını anlamak isteyen okuyucular için oldukça değerli bir kaynak sunmaktadır.

7. Fiyat Devrimi'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yansımalarına Yeniden Bakış

Bu çalışmada 16. yüzyılda görülen fiyat artışlarının nedenleri ve sonuçlarını ayrıntılı şekilde ele alınmıştır. Yazar, fiyat artışlarına dair çeşitli akademik görüşleri inceleyerek, Osmanlı üzerindeki etkilerini kapsayıcı bir biçimde araştırmıştır. Çalışmada, Osmanlı arşivlerinde bulunan 6 binden fazla hesap defteri ve fiyat listesi kullanılarak, standart mallara ilişkin fiyat verileri derlenmiştir. Bu veriler, 15. yüzyılın sonlarından 17. yüzyılın sonlarına kadar İstanbul'da fiyatların yaklaşık %500 oranında arttığını ortaya koymaktadır. Fiyat artışlarının başlıca nedenleri arasında; paranın tedavül hızının artması ve değerli madenlerin bolluğu öne çıkarılmaktadır. Bu unsurlar, fiyat artışlarını tetikleyen temel faktörler olarak değerlendirilmiş ve bu süreçteki ekonomik etkiler detaylandırılmıştır. Yazarın, arşiv belgelerine dayalı olarak sunduğu analiz, dönemin ekonomik tarihine ışık tutmakta ve fiyat artışlarının Osmanlı toplumundaki sosyal ve ekonomik yapıyı nasıl etkilediğini açıkça ortaya koymaktadır. Bu çalışma, tarih ve ekonomi alanında araştırma yapanlar için muazzam bir referans kaynağı olabilir.

8. Osmanlı İmparatorluğu'nda Fiyatlar ve Enflasyon, 1469 – 1914

Çalışma, 15. yüzyılın ikinci yarısından Birinci Dünya Savaşı'na kadar İstanbul ve diğer Osmanlı kentlerindeki uzun dönemli tüketici fiyatları eğilimlerini ele almaktadır. Yazar, Osmanlı şehirlerindeki fiyat hareketlerini detaylandırarak, bu eğilimlerin zaman içindeki değişimini analiz etmektedir. Çalışmada, Avrupa kentlerindeki fiyat eğilimleri ile Osmanlı fiyatlarının karşılaştırmalı bir analizi yapılmıştır. Kısa vadede fiyatları etkileyen önemli unsurlar arasında hasatlar, savaşlar ve kıtlıklar öne çıkarken, uzun vadede enflasyonist baskının en önemli nedeni olarak tağşişler (para değersizleştirme) belirtilmiştir. Yazar, çalışmasında tüketici fiyatları, fiyat endeksleri ve Osmanlı para biriminin gümüş içeriğine ilişkin verileri grafiklerle de sunmuştur. Bu veriler, fiyat eğilimlerini daha iyi anlamak için görsel bir destek sağlamaktadır Son olarak, Avrupa kentleri ile Osmanlı fiyat eğilimleri karşılaştırıldığında, 16. yüzyılın başlarında Avrupa'daki fiyatların Osmanlı'dan düşük olduğu, ancak fiyat devrimi sonrasında Avrupa fiyatlarının hızla artarak Osmanlı fiyatlarını geçtiği ortaya konulmuştur. Bu karşılaştırma, fiyat eğilimlerinin farklı coğrafyalarda nasıl geliştiğini ve ekonomik değişimlerin bu süreçteki etkilerini anlamak isteyen okuyucular için önemli bir bakış açısı sunduğu açıktır. Bu bağlamda, tüketici fiyatları ve ekonomik değişimlerin tarihsel süreç içerisindeki etkilerini anlamak isteyen araştırmacılar için değerli bir kaynak olabilir.

9. En Büyük Tağşiş, 1808 – 1844

Çalışma, Osmanlı'daki tağşiş uygulamalarının nedenlerini ve sonuçlarını incelemektedir. Tağşiş, bir para biriminin, özellikle de madeni sikkelerin, gümüş içeriğinin devlet tarafından değiştirilmesi ve genellikle azaltılması anlamına gelmektedir. Günümüz para düzeninde devletler ek gelir sağlamak amacıyla kağıt para basabilirken, madeni sikke düzenlerinin olduğu dönemlerde bu ihtiyaç tağşiş yoluyla karşılanıyordu. Özellikle, II. Mahmud döneminde (1808–1832), Osmanlı kuruşundaki gümüş oranı 5,9 gramdan 0,5 grama kadar düşürülmüştür. II. Mahmud'un ölümünden sonra, 1844 yılında tağşişlere son verilmiş ve sikkelerin istikrarını sağlamak için çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. Ancak bütçe açıklarını kontrol altına almadan tağşişlerden vazgeçilmesi uzun vadede olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Yazar, bu çalışmada tağşişleri gerekçeleri, olumlu ve olumsuz sonuçları ile birlikte, neden olduğu muhalefet hareketleri açısından geniş bir biçimde incelemektedir. Bu inceleme, tarih ve ekonomi alanında çalışan araştırmacılar için değerli bir kaynak olmanın yanı sıra, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik yapısını ve mali stratejilerini daha iyi anlamak isteyen okuyucular için de ayrıntılı bilgi sunmaktadır.

10. Osmanlı Devletinin İç Borçlanma Kurumlarının Evrimi, 1600 – 1850

Bu çalışma, Osmanlı Devleti'nin iç finansman yöntemlerinin evrimini incelemektedir. Çalışmanın ana hatlarına kısaca bakıldığında şu bilgiler karşımıza çıkmaktadır: 19. yüzyıldan önce, Batı'da devletler hem iç hem de dış finansal kurumlara, bankerlere ve piyasalara borçlanırken, Osmanlı Devleti bu dönemde finansman ihtiyaçlarını farklı yöntemlerle karşılamıştır. Osmanlı, iltizam, eshame ve kaime gibi yöntemler kullanarak iç piyasalardan finansman sağlamıştır. İltizam sisteminde, sermaye sahibi kişiler, devlete peşin nakit ödemeler yaparak belirli bir bölgenin vergilerini toplama yetkisi elde ediyorlardı. Zamanla, devletin mali yapısının zayıflamasıyla birlikte iltizam kontrat süreleri 1–3 yıldan 3–5 yıla çıkarılmış ve bu sistem iç borçlanma aracına dönüştürülmüştür. Böylece ilerleyen yılların vergi gelirleri iç borçlanma için teminat olarak kullanılmıştır. Eshame sisteminde, devlet bir vergi kaynağının yıllık gelirini önceden belirleyip, birçok paya bölerek bu payları alıcılara satıyordu. Bu yöntemle, iç borçlanma kaynağı büyük sermayedarlardan çok sayıda orta ölçekli sermayedara aktarılmıştır. 19. yüzyılda, Osmanlı Devleti kaime adı verilen değerli kağıtlar basarak iç borçlanmayı sürdürmüştür. Bu kağıtlar, önceleri faiz getirisi de sağlamaktaydı. Kırım Savaşı'nın ardından dış borçlanma süreci başlamış ve bütçedeki dengesizlikler devam edince 1881'de Düyun-ı Umumiye idaresi kurulmuştur.

Çalışma, Osmanlı Devleti'nin finansal yöntemlerinin evrimini ve bu yöntemlerin mali yapıya olan etkilerini incelemiştir. İltizam, eshame ve kaime sistemlerinin tarihsel gelişimi ve ekonomik etkileri, devletin mali politikalarının ve borçlanma stratejilerinin anlaşılması açısından büyük öneme sahiptir. Dolayısı ile bu inceleme, Osmanlı mali tarihine dair önemli bir perspektif sunmakta ve tarih ve ekonomi alanında araştırma yapan okuyucular için değerli bir kaynak oluşturmaktadır.

11. Osmanlı Zenginleri Servetlerini Nasıl Kullanıyorlardı?

Bu çalışmada, Osmanlı tarihindeki zengin kişilerin servetleri ve servetlerini kullanım şekilleri incelemektedir. Çalışma, Osmanlı mahkemelerindeki tereke kayıtlarından elde edilen veriler kullanılarak makro ve mikro olmak üzere iki farklı hedefe yönelik analizler sunmaktadır. Makro analizler, Osmanlı ekonomisinde uzun dönemde meydana gelen gelişmeleri kapsayacak türdendir. Yine de tereke kayıtlarından elde edilen verilerin, dönemin koşulları göz önüne alındığında güvenilirlik açısından bazı eksiklikler taşıdığı düşünülmektedir. Bu durum, yapılan makro analizlerin geçerliliği konusunda bazı soru işaretleri yaratmaktadır. Mikro hedefli çalışmada ise Osmanlı zenginlerinin servetlerini nasıl kullandıkları detaylandırılmıştır. Çalışma, zenginlerin servetlerinin önemli bir kısmını ev eşyası, mücevher ve köle alımı gibi kalemlere harcadıklarını ortaya koyarken, gayrimenkul, dükkan, çiftlik ve hayvan gibi

yatırımların sadece %10'luk bir kısmını kapsadığını göstermektedir. En büyük servet kalemi ise nakit para ve alacaklar olarak belirlenmiştir. Yazar, sanayinin ve yatırım enstrümanlarının yeterince gelişmediği bir dönemde, servetlerin bu şekilde değerlendirilmesinin doğal olduğunu vurgulamıştır. Eser, hem makro hem de mikro düzeyde yaptığı bu analizlerle Osmanlı ekonomik tarihine dair önemli bilgiler sunmaktadır. Bu bağlamda, çalışma, tarih ve ekonomi alanında araştırma yapan araştırmacılar içim müspet sonuçlar içermektedir.

12. Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Avrupa'da Ücretler, 1489-1914

Çalışma, Şevket Pamuk ve Süleyman Özmucur'un ortak yazdığı bir makale çalışmasıdır. Bu makalenin, ABD İktisat Tarihi Derneği tarafından 2001-2002 yılının "En İyi Makale Ödülü" ile ödüllendirildiği belirtilmiştir. Çalışma, 1870 öncesi dönemde gelişmekte olan ülkeler için kişi başı milli gelir ve yaşam düzeyi verilerinin yetersiz olduğunu belirterek, alternatif bir yaklaşım sunmaktadır. Makale, kentlerdeki düz ve vasıflı inşaat işçilerinin reel ücretlerini ve ücretlerinin satın alma gücünü karşılaştırarak döneme dair ipuçları elde etmeye çalışmıştır. 15. yüzyılın sonlarından Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde İstanbul ve bazı diğer Osmanlı şehirlerindeki inşaat işçilerinin ücretleri ile çok sayıda hesap defteri ve fiyat listesinden elde edilen fiyat serileri taranmıştır. Bu veriler, aynı dönemlerdeki Avrupa kentlerinin fiyat ve ücret serileri ile karşılaştırılmıştır. Çalışmanın bulguları, 16. yüzyılda %30-40 oranında azalan ücretlerin 18. yüzyılda pek değişmediğini, 19. yüzyıl ortalarına kadar %20-30 oranında bir azalma gösterdiğini ve 20. yüzyılın başlarında %40 oranında bir artış yaşandığını ortaya koymaktadır. Avrupa kentleri ile yapılan kıyaslamalarda, Osmanlı'da 1500 ve 1750 yılları arasında ücret düzeylerindeki gerilemenin, aynı dönemde Avrupa kentlerindeki kadar belirgin olmadığı belirtilmiştir. Yazarlar, bu sonuçların, Osmanlı İmparatorluğu'nun 1600 yılından sonra sürekli olarak gerilediğini savunan tezle çeliştiğini belirtmektedir. Osmanlı yaşam standartlarına dair erken modern dönem ve Sanayi Devrimi sonrası hakkında ihtiyatlı ve iyimser bir yeniden değerlendirme yapılması gerektiğini vurgulayan yazarlar, Osmanlı'nın uzun ömürlü olmasındaki kendini yenileme yeteneğine yeniden dikkat çekmektedir. Bu özellikleri ile çalışma, Osmanlı ve Avrupa'daki ücret dinamiklerini ve yaşam standartlarını incelemek, tarihsel ve ekonomik gelişmeler hakkında bağlam kurmak isteyen araştırmacılar için kıymetli görünmektedir.

Sonuç

Şevket Pamuk'un bu eseri, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve mali yapısını inceleyerek, bu alandaki mevcut literatüre önemli katkılar sunan nitelikli bir çalışmadır. Kitap, Osmanlı Devleti'nin uzun ömürlülüğünü ve ekonomik yapısını anlamak için çeşitli kurumsal

ve mali faktörleri analiz etmiştir. Okuyucular, eserin her bir bölümünde Osmanlı ekonomisinin farklı yönlerini keşfederken, dönemin sosyal ve politik bağlamını da öğrenme fırsatı bulabilir. Kitabın mahiyeti, Osmanlı tarihiyle ilgilenenlerin yanı sıra ekonomi, siyaset bilimi, coğrafya vb. disiplinlerde çalışan araştırmacıları da cezbedebilecek yapıdadır. Denilebilir ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik dinamiklerini, kurumlarını ve mali stratejilerini daha iyi anlamak isteyen herkes için nadide bir kaynaktır.

Kaynaklar

Pamuk, Ş. (2018). *Osmanlı ekonomisi ve kurumları.* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11 (6) 2024
Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:02.12.2024
Kabul tarihi |Accepted:21.12.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Özlem Sir Gavaz

https://orcid.org/0000-0001-6671-6691
Professor, Ankara University, Faculty of Language and History Geography, Department of Hittitology, Türkiye, gavaz@ankara.edu.tr

Gülgüney Masalcı Şahin

https://orcid.org/0000-0003-2692-874X
Associate Professor, Ankara University, Faculty of Language and History Geography, Department of Hittitology, gmasalci@ankara.edu.tr

Atıf Künyesi | Citation Info

Gavaz, Ö. S. & Masalcı Şahin, G. (2024). Boğazkale'den Yeni Bayram Metinleri (Bo 7928, Bo 6586, Bo 6642 ve Bo 6639). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, *11* (6), 4339-4356.

Boğazkale'den Yeni Bayram Metinleri (Bo 7928, Bo 6586, Bo 6642 ve Bo 6639)*

Öz

Hititçe Metinlerin yaklaşık 1/5'i bayram tasvirlerini anlatan metinlerden oluşmaktadır. Genel olarak bayramın akışı, bayrama iştirak eden konukların protokoldeki yeri, bayramlar sırasında gerçekleştirilen dini ve eğlence içerikli eylemlerin tümü, kurban ve adakların takdimi, ziyafet sofralarının hazırlanması, görevlilerin vazifeleri, Kral ve kraliçenin seremoniye eşlik eden hareket ve jestleri ile tanrı ve tanrıçalar için düzenlenen merasimlerin işleyişi tüm ayrıntılarıyla metinlerde anlatılmaktadır. Çalışmada tanıtılacak tabletler, 1987 yılında Berlin'den Türkiye'ye, Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ne geri getirilen bayram/festival içerikli Bo 7928, Bo 6586, Bo 6642 ve Bo 6639 numaralı fragmanlardandır. Bo 7928, Bo 6586, Bo 6642 ve Bo 6639 nolu tabletlerin transliterasyonu,

Bu çalışmada tanıttığımız tabletleri yayımlamamıza izin veren Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi Müdürü Sayın Yusuf Kıraç'a, yardımları için müzenin tablet seksiyonu çalışanlarından Hititolog İsmet Aykut ve Başak Yıldız Gülşen'e ve fotoğraf çekimindeki desteklerinden dolayı Ahmet Remzi Erdoğan'a teşekkürlerimizi sunarız. Tabletlerin dijital çizimlerindeki desteği için ayrıca İlayda Özdemir'e çok teşekkür ederiz.

CC BY NC
Creative Commons Licence

tercümesi ve gerekli görülen kelimelerin filolojik yorumu yapılacak ve tabletlerin dijital kopyaları makale sonunda sunulacaktır.

***Anahtar Kelimeler**: Hititler, Boğazkale, çivi yazılı tablet, festival, bayram*

New Feast Texts from Boğazkale (Bo 7928, Bo 6586, Bo 6642 and Bo 6639)

Abstract

Approximately 1/5 of the Hittite texts consist of texts describing feast descriptions. In general, the flow of the feast, the place of the guests in the protocol, all of the religious and entertainment activities performed during the feasts, the presentation of sacrifices and offerings, the preparation of banquet tables, the duties of the officials, the movements and gestures of the king and queen accompanying the ceremony, and the functioning of the ceremonies organised for the gods and goddesses are described in full detail in the texts. The tablets to be introduced in this study are fragments numbered Bo 7928, Bo 6586, Bo 6642 and Bo 6639, which were brought back to Turkey from Berlin to the Museum of Anatolian Civilisations in Ankara in 1987. The transliteration, translation and philological interpretation of the necessary words of Bo 7928, Bo 6586, Bo 6642 and Bo 6639 will be made and digital copies of the tablets will be presented at the end of the article.

***Keywords:** Hittites, Boğazkale, cuneiform tablet, festival, ritual*

Giriş

Hitit bayram törenleri incelendiğinde; genel itibari ile tüm bayramlarda rutin bir program akışı söz konusudur. Bayramlar, eğlence, müzik, dans, akrobatik gösteriler, yarışlar ve kült seremonileri ile tam bir festival havasında geçmektedir[1]. Hititçe metinlerde geçen EZEN/EZEN$_4$ ideogramı "bayram, festival, tören, merasim" kelimelerine karşılık gelmektedir. Kelimenin Hititçe karşılığı ise *šiyamana*-'dır. (Ünal, 2016a, s. 484.) Hititçe metinlerde tasvir edilen bayram akışının önemli bir kısmı, Alacahöyük orthostatlarında açıkça görülmektedir. Alacahöyük'ün günümüze kadar ulaşan en önemli anıtsal yapısı, güneydoğu yönündeki sfenksli kapı ve kapının batı ve doğu kule orthostatları MÖ 14 yy Hitit bayram törenlerinin ihtişamını ve zenginliğini göstermektedir (Darga, 1992, s. 130, 140). Bu ve benzeri örnekler, aynı zamanda arkeolojik ve filolojik verileri karşılaştırmalı olarak incelememize ve birbirini tamamlayıcı unsurları tespit etmemize de olanak tanımaktadır:

"*Kral kutsal mekâna girmek için hareket ettiği sırada iki saray oğlanı ve bir muhafız kıtası askeri onun önünden koşarlar. Hokkabazlar kralın önünde ve arakasında müzik aletleri çalarlar, dansçılar dans ederler. Yine hokkabazlar ellerini yukarı kaldırarak dönerler ve el çırparlar, kral ve kraliçe tapınağın içine girerler ve tanrının huzurunda bir kez eğilirler*" (Ünal, 2003, s. 95 vd.)

[1] Bu konuyla ilgili en son ve kapsamlı yayın bkz. Ünal, 2016b.

Bu metindeki bayram tasvirini net olarak Alacahöyük orthostatlarında gözlemleyebiliriz. Kralın araba ile kutsal alana girişi, müzisyenler, akrobatlar, kurbanlıkların hazırlanmak için götürülmesi, Fırtına Tanrısı'nın huzuruna kabulü, hepsi sırasıyla ayrıntılı bir şekilde tasvir edilmiştir (Darga, 1992, s. 134 vd.). Ünal'a göre, bu eylemlerin tam karşılığı Hititçe metinlerde geçen *dušgarat*- "eğlence, festival" kelimesine karşılık gelmektedir (Ünal, 2016a, s. 552; 2016b).Hitit bayram törenleri sadece tanrı ve tanrıçaları memnun etmek ve onlara karşı yerine getirilmesi gereken dini vazifeler bütünü olarak düşünülmemelidir. İcra edilen her bayramın, aynı zamanda iktidar-ritüel ilişkisi bakımından da değerlendirilmesi ve Hitit devlet yönetiminde oynadığı rolün ortaya konulması gerekmektedir. Zira Hitit bayram törenleri doğrudan, Hitit Kralı ile ilişkilidir. Kral'ın Tanrı'dan aldığı yetkiyi, meşrulaştırma zemini bulduğu eylemler bütünüdür. Bu sebeple yılın nerdeyse geneline yayılmış olan bayram kutlamaları, kralın, halkına, 'dost' ve düşman ülkelere ve elbette tanrı ve tanrıçalara karşı verdiği mesajları içerir ve kral bayramları birer siyasi propaganda aracına dönüştürür. Kral'ın bizzat herhangi bir sebepten iştirakçi olamadığı bayramlar Kraliçe, Prens ya da yüksek rütbeli memurları tarafından yürütülür. Zaten kraliyet ailesinin bayramlar da oynadığı aktif rol de bayramların "resmi devlet" statüsündeki önemini açıkça ortaya koymaktadır. Bizim de bu çalışmada tanıttığımız CTH 670'de sınıflandırılan bayram tören fragmanlarının, içerdikleri bilgiler, kısmen de olsa Hitit bayram tasvirlerini rekonstrüke etmesi açısından önemlidir.

Bo 7928 (CTH 670.2766).

Kiremit renkli tabletin uzunluğu 11.1 cm, genişliği 8.7 cm, kalınlığı ise 3.7 cm'dir.

Bo 7928

öy.

x+1] x x [

2' *š*]*u-up-pa a-ku-an-na*[

3' *a*]*n* ^{NINDA}*har-ša-aš iš-tar-ni* [

4' *š*]*a-an* NINDA.GUR$_4$.RA *ŠAL-MI še-er da-a-i* x [

5']*QA-DU* GA-*an* NA$_4$ *kar-pa-an-zi n*[*a*$^{?}$

6'] x *an-da ap-pa-an-zi* MUNUS.LUGAL-*aš A-NA*[

7' *U*]*Š-KI-EN* $^{LÚ.MEŠ}$NAR *a-ha-a hal-zi*[*-ya*$^{?}$

8']-*a* Ù GEŠTIN ^{NINDA}*ta-an*$^{?}$*-na*$^{?}$*-in t*[*i*

9' *-z*]*i* GAL-*ma-aš-ta ŠA ME-E pa-r*[*a*$^{?}$

10']-*ti pí-an* [

11’ [LÚ]SA]GI MUNUS.LUGAL-*ri a-ku-an-na pa-a-i ŠA* D[?][

12’]*x-ma-an* [LÚ]SAGI *tu-u-uk i-e-iz-zi* [

13’ *šu-u*]*p-pí-ya-ah-hị* [D]IŠKUR-*an še-er šu-up-pí-ya-a*[*h-hi*[2]

14’ [D]]*Ma-li-ya-aš tu-u-uk i-e-iz-zi* DINGIR[*LI*]]*M*

15’]*tar-wa-la-a-ti-iš še-er šu-up-pí-ah-hi* [

16’] *x-u-na-an-na-aš* [D]*A-ri-im-pa-aš tu-u-u*[*k*

17’ *še-er šu-up-pí-ah-hi* [D]*Ma-li-a-aš*[

18’ *še-er šu-up-pí-ah-hi* << *a-ya-at-na*-x [

19’ *šu-up-pí-ah-hi ir-ha-an-du-uš aš-nu-an*-[*zi*[?]

20’ *i-e-iz-zi ši-ú-ni* GEŠTIN *pa-an-ku-u*[*š*

21’ [NINDA]*ta-kar-mu-un pár-ši-ya na-an-ša-a*[*n*

22’ *A-NA* MUNUS.LUGAL *ma-a-an a-aš-šu nu*[*r*]*a-an*[

23’ *ma-ni-ya-ah-hi ma-a-an-ši Ú-UL-ma*[?] *a-aš*[

24’ *nu* MUNUS.LUGAL TUŠ-*aš-ša* [D]IŠKUR [D]*Ha-u-ri-eš-t*[*a*

25’ UD.SIG$_5$ MUNUS.LUGAL *IŠ-TU* GAL-*ŠU* [GIŠ]NÁ-*aš* x[

26’]-*an-na* GÌR-*az* I-*ŠU ši-pa-an-ti* [NINDA][

27’ *I*]-*NA* [GIŠ]BANŠUR-*ŠU da-a-i nu-za* MUN[US

28’]*ma-kán* Ù [GI]PISAN.NINDA i[-

29’] x x x [

Tercüme

öy.

x+1] x x [

2’ temiz/k]utsal içmeyi[

3’ ...y]ı *harša* ekmeği(nin) ortasında[

4’] tam/bütün kalın ekmeği üzerine koyar x[

5’] sütle birlikte taşı (da) yukarı kaldırırlar/taşırlar v[e?

6’] x içeri alırlar. Kraliçe …’ya[

7’ r]everans yapar. Şarkıcılar çağırır[

8’] ve şarap, *tanna* ekmeği k[oyarlar?

9’] ve kadeh yüz (adet…?)

[2] Bu satırdaki kırık kısımlar metne göre tamamlanmıştır.

10’] ver[

11’ sa]ki kraliçeye içmesi için verir. … Tanrısının[
12’] saki sana (senin için) yapar[
13’ te]mizler/kutsar. Fırtına Tanrısı için temiz]ler/ kutsar
14’ Tanrı] *Maliya* senin için yapar. Tanr[ı
15’] *Tarwalati* (heykelinin) üzerini temizler/kutsar[
16’]… Tanrı *Arimpa* senin[için yapar.
17’ …. üzerini temizler/kutsar Tanrı *Maliya*
18’ (heykelinin) üzerini temizler/kutsar <*ayatna-*
19’ temizler/kutsar. Sunulmuş kurbanları[?] dağıt[ırlar[?].
20’ yapar. Tanrı (için) şarabın hepsi]ni[?]
21’ *takarmu-* ekmeğini parçalar. Ve on[u

22’ Kraliçeye eğer iyilik ve[
23’ idare eder. Eğer ona olmaz ise …[
24’ ve kraliçe oturur *Iškur* ve *Hauriešta*’yı[
25’ İyi gün, kraliçe’(nin) kadehinden yata[ğından
26’] ayağından bir kez sunar. ekmek[
27’]sofrasına koyar. Ve Ka[dın
28’] ve ekmek sepeti [

29’] x x x [

Filolojik Yorum

St.3: ^{NINDA}*haršaš*

^{NINDA}*harši*= NINDA.GUR$_4$.RA “kalın ekmek, somun” Sg. gen. *haršaš*

Ritüeller ve bayram törenlerine ait metinlerde sıkça geçen bir ekmek türüdür (Friedrich, 1952, s. 288; Tischler, 2001, s. 250; Ünal, 2016a, s. 376; Weeden, 2011, s. 534).

St.7*:* $^{LÚ.MEŠ}$NAR *ahā halzi*

ALAM.ZU$_9$ adamları tarafından da seslendirilen Hattice *aha* sözü burada müzisyenler/şarkıcılar tarafından seslendirilmektedir. Diğer taraftan; *halzai-*/*halziya-* “çığırmak, çağırmak, zikretmek, bağırmak” fiili genellikle bayram tören metinlerinde *kita-*

rahibi ile özdeşleşmiş bir eylem olarak karşımıza çıkmaktadır: ^{LÚ} *ki-i-ta-aš hal-za-a-i* (KUB 41.42 ay. IV 7').

St.8: ^{NINDA}*tannain*

NINDA *ta-an-na-aš*/*an, tanna-* ekmeği, nom. ve akk. formları ile bayram metinlerinde sıklıkla geçen ekmek türlerinden biridir: KBo 39.86 öy.III 10'; KBo 71.122+ öy.III 36', ay.V 3', ay.V 4', ay.VI 4'; KBo 39.91 ay. V 11'; KBo 7.68 öy.II 7'; KBo 39.81 ay.4; KUB 58.72 öy.II 25; KBo 45.60 öy.III 19'; KBo 52.111+ ay. 3'.

St.15: *šēr šuppíahhi*

šuppiyahh-: temizlemek, arıtmak, (ritüelde) kutsamak, kutsallaştırmak. (Tischler, 2006, s. 1193 vd).

Bilindiği üzere *šēr*, "yukarıda, üstte, yukarı" anlamlarına gelen yer zarfı, "için, onun için" anlamlarını da karşılamaktadır (Ünal, 2016, s. 476). Dolayısıyla *šer šuppiyahh-* fiili hem üstünü temizlemek hem de onun için temizlemek, kutsamak anlamlarında kullanılmış olabilir. CTH 645 Yeraltı tanrıları için düzenlenen festival fragmanlarından olan KBo 27.40 ay. satır 3'te, KUB 20.23 öy.III satır 8'de (ayrıca 18', 25', 35.' satırlarda "… LUGAL-*i še-er šu-up-ia-aḫ-ḫi"* "Kralın üzerini temizler" ifadesi geçmektedir. Yukarıdaki satırlarda tanrı isimleri ile geçen bu eylemde, tanrı heykelinin üzerinin temizlenerek, kutsanmış olabileceği düşünülmektedir. Aynı zamanda bu kutsama işi bahsi geçen tanrılar için yapılmaktadır.

St.14: ^{D}*Maliyaš:* Bitki örtüsü tanrıçası olarak geçen *Maliya*, "Şarabın ve Tahılın annesi" olarak da adlandırılmıştır. Aynı zamanda nehir tanrıçası olarak da anılmıştır (Haas, 1994, s. 411 vd). Demirden bir heykeli olan, *Maliya*'nın nehri bilinirken, GAŠAN (Hanımefendi) *Maliya* ifadesi de metinlerde yer bulmuştur. Kizzuwatna ve Hurri kültürüyle doğrudan bağlantılı (*h*)*išuwa* bayramına ait metinlerde geçmesine karşın, Luvi kültürüyle ilişkili bir Anadolu Tanrıçası olduğu ifade edilmiştir (Kıymet 2015, s. 317 vd). Ayrıca *Maliya* kültünün, Lidya'nın Malis'i ve Likya'nın Maliya'sı olarak kültürel bir devamlılık gösterdiği anlaşılmakta, Athena ile olan karşılaştırılmasında ise tam bir dilbilimsel ve kültürel eşleşme olmamakla birlikte benzerlikleri söz konusu olduğu düşünülmektedir (Warbineck-Giusfredi 2023, s. 148). Aynı metnin 16. satırında ^{D}*A-ri-im-pa-aš "*tanrı/tanrıça *Arimpa*" geçmektedir. ^{GIŠ}*arimpa-*/*irimpi-*"ayinlerde üzerine eşya konulan bir nesne" olarak tanımlanmaktadır. Bilindiği üzere Hititçe metinlerde geçen bir nesnenin aynı zamanda kutsal atfedilerek tanrılaştırıldığı ve tanrı belirteci ile birlikte kullanıldığı görülmektedir. Muhtemelen burada da aynı durum söz konusudur. Yine metnin 24. Satırında Tanrı *Hauriešta* isimli bir tanrının geçtiği de görülmektedir.

St.21: ^{NINDA}***takarmu- :*** Bayram tören metinlerinde sıkça geçen *takarmu-* ekmeği, *Takarmuha* şehri ile ilişkilendirilmektedir (Hoffner, 1974: 185) ve ^{LÚ}NAR şarkıcının da olduğu törenlerde müzik eşliğinde tanrıya sunulduğu bilinmektedir (Masalcı Şahin-Sir Gavaz-Dalkılıç, 2023, s. 38; Karauğuz, 2007).

Bo 6586 (CTH 670.2550).

Açık kahverengi tabletin uzunluğu 6.6 cm, genişliği 6.5 cm, kalınlığı ise 1.8 cm'dir.

öy.

Sütun 1

x+1

2'

3']-*pu- ut-tar*

4']-*iz-zi*

5' *z*]*i*

6'] DUGUD-*iš*

7' S]ÍG *a- li-iš*

8']*x -ma-aš*

9'] x-*uš hu-u-i-tar*

10' G]I *QA-DU* ^{KUŠ}*MAR-ŠUM*

11'] *na-at-kán* ÍD-*i*

12' *ki-iš-ša*]-*an me-□ma-i□*

Sütun 2

x+1

2' EGIR- *Š*[*U*

3' DINGIR^{MEŠ}[

4' EGIR- *ŠU* [

5' TUŠ-□*aš*$^{?}$□ 1 [

6' *nu-kán*[

7' *na-aš-kán*[

8' *n*[*u*

Filolojik Yorum

St.6':]DUGUD-*iš* Hit. *nakki-, daššu/tašši-* "ağır, önemli, kuvvetli, yüksek dereceli, güçlü, dayanıklı, saygın", DUGUD-*iš*= *nakkiš*- sg. Nom.com. (Ünal, 2016a, s. 107, 366, 529.) Bayram metinleri incelendiğinde genellikle DUGUD önünde LÚ determinatifi ile geçmektedir. Bu nedenle, Bo 6586 nolu fragmanın 6. satırı muhtemelen ^{LÚ}]DUGUD-*iš* "Yüksek rütbeli memur, saygın kişi" olarak tamamlanmalıdır. Bu durumda muhtemelen yüksek rütbeli bir memurun icra ettiği bir eylemden bahsedilmektedir.

St.7': ^{SÍG}*ališ* Hurrice bir yün çeşidi ya da yünden yapılmış bir nesne (Ünal, 2016a, s. 55).

St.10': ^{KUŠ}*MARŠUM:* (Akadca) deriden sırım, sandal veya ayakkabı bağı (Ünal, 2016a, s. 302.) *Tešup* ve *Hepat* çifti için kutlanan bir bayramı konu alan KUB 32.76 nolu metnin 17'. satırı ile burada tanıttığımız Bo 6586 nolu fragmanın 10'. satırı birbirine benzerlik göstermektedir:

17'…]-*TIM* ^{KUŠ}E.SIR$_{ḪI.A}$ *QA-DU* ^{KUŠ}*MAR-ŠUM* (HFR-Team, hethiter.net/: HFR-Basiscorpus KUB 32.76 (2021-12-31). Diğer taraftan; burada tanıttığımız Bo 6586 nolu metin, nehir kenarında yapılan bir ritüelin konu edildiği KUB 58.15 nolu metinde geçen ifadelerle benzerlik göstermektedir:

KUB 58.15 öy.I (Ünal, 1997, s. 351-53).

11' [*pa-an-zi nu-kán*?] TÚG LUGAL ^{URU}*Ku-uš-šar kat-ta ha-ma-an-kán-zi*

12' [ ]x 2 *PA* BAPPIR 2 *PA* MUNU$_8$ 10 *PA* NÍG.HAR.RA

13' [ ]x-*an* 4 GU$_4$ 40 UDU 2 GA.KIN.AG 2 *IM-ZA*

14' [ ] 5 SÍG *ki-iš-ri-iš* MU-*ti* ^{ÍD}SÍG *pa-a-i*

11' (giderler ve onlar?) *Kuššar* Kralı'nın elbisesini aşağı bağlarlar.

12' İki ölçek biralı ekmek, iki ölçek malt, on ölçek ince un,

13' dört sığır, kırk koyun, iki peynir, iki maya,

14' beş iyi yün *Hulana* nehrine verir.

Görüldüğü gibi metinde bir nehir ritüelinden bahsedilmektedir. *Kuššar* Kralı'nın bir elbisesi nehir kenarında bir yere bağlanmakta ve nehre adak olarak çeşitli malzemeler sunulmaktadır. Malzemeler arasında yün de bulunmaktadır. Bo 6586 Sütun I, 11. satırda geçen nehir kelimesi, 10. Satırda geçen ^{KUŠ}*MARŠUM "ayakkabı bağı*", yine 7'satırda geçen yün ile bu yünün muhtemelen 6' satırdaki, yüksek rütbeli bir din adamı tarafından adak olarak sunulması, nehir kenarında gerçekleştirilen bir ritüeli düşündürmektedir. Muhtemelen nehir kenarına bağlanan bir nesne ve nehre adak olarak sunulan yün ve benzeri malzemeler söz

konusudur. Diğer taraftan, fragmanın ikinci sütunundaki ifadelerden ismini öğrenemediğimiz tanrıların muhtemelen kral tarafından içilmesi yani "tanrıyı içme seremonisi" söz konusudur.

Sütun 2. St.5: **TUŠ-□*aš?*□** : *aš-/ašš-/eš-* "oturmak,", *ašandaš-* "oturarak, oturur durumda, oturmuş" (Ünal, 2016a, s. 88, 119, 552). Bayram metinlerinde genellikle kralın tek başına ya da krali çiftin birlikte bir tanrı yada tanrıçayı oturma pozisyonunda içmesi şeklinde geçmektedir: LUGAL MUNUS.LUGAL TUŠ-*aš* 2 *a-ku-an-zi "Kral ve Kraliçe otururak 2 kez içer"* (KBo 30.12 ay.VI 11'; Singer, 1984, s. 38). Bo 6586 nolu fragmanda da özne belli olmamakla birlikte oturma pozisyonunda 1 kez muhtemelen bir tanrı ya da tanrıçanın içilmesi söz konusudur.

Bo 6642 Dup. KBo 45.119 (CTH 670.2558).

Koyu kahverengi tabletin uzunluğu 5.1cm, genişliği 4 cm, kalınlığı 3.3 cm'dir.

öy.

x+1] *e-ep-zi*

2' *-z*]*i*

3' *i*]*a-an-zi*

4' [*ta* NINDA.GUR$_4$.RA UDU-*ya*] *ú-e-te-ni-it*

5' *šu-up-pí-ia-ah-ha-an*]*-zi*

6' ^{LÚ}GIŠ.BANSUR ^{NINDA}*har-ši-i*]*n pí-e-da-i ta-an* EGI[R- *pa*

7' ^{GIŠ}*har-ši-y*]*a-al-li-ya-aš* [*pi-ra-an*

8' ^{LÚ}MUHALDIM 1 UDU *p*]*í-en-na-i*

ay.?

x+1]*-ru*

Tercüme

x+1] tutar/yakalar.

2'

3'] yaparlar/icra ederler/kutlarlar.

4' [kalın ekmek (ve) koyunu] getirdi.

5' temizler]ler

6' Sofracı, *harši* ekmeği]ni getirir. Ve onu tek[rar

7’ erzak] kabının [önü(ne)

8’ aşçı 1 koyun(u) gö]türür.

KBo 45. 119 (144/t) (Rozskowska -Mutschler, 2005, s. 161).

x+1 *ta* NINDA. GUR$_4$.RA UDU-*ya*

2’ *ú-e-te-ni-it šu-up-pí-ya-ah-h*[*a-an-zi*]

_____

3’ LÚ ^{GIŠ}BANŠUR NINDA *har-ši-in*[

4’ *pé-e-da-i ta-an* EGI[R- *pa*

5 ^{GIŠ} *har-ši-al-li-ya-aš p*[*é-ra-an*

6 ^{LÚ}MUHALDIM 1 UDU *p*é *-en-na-i*[ ]

7’ *na-an-k*[*á*]*n A-NA* UDU$^{HI.A}$

_____

8’ [L]Ú[

Bo 6639 (CTH 670.2557).

Açık kahverengi tabletin uzunluğu 3.6 cm, genişliği 3.8 cm ve kalınlığı 3.3 cm’dir

öy.

x+1

2’ *ir*]-[*h*]*a-a-ez-zi*

_____

3’]-*ri* ^{LÚ}A.ZU

4’] 3-*ŠÚ ša-a-ra* KAŠ

_____

5’]SANGA ^{URU}*Dam-me-el-ha*

6’]x *pa-ra-a* DAB-*zi*

_____

7’ x

ay

x+1 *-z*]*i* LUGAL-*uš-kán QA-TAM*

2’]x-*na pé-e-da-i*

_____

3’] *ú-iz-zi*

4’ *ti*]-*ia-zi UŠ-KÉ-EN*

_____

5’ *U*]*Š*-[*K*]*É-EN*

Filolojik Yorum

St.3: ^{LÚ}**A.ZU** : Sumerce hekim/doktor, kahin, şifacı anlamlarına gelmektedir (Rüster & Neu, 1989, s. 308; Pecchioli Daddi, 1982: 290-297; Ünal, 2016a: 99.). Akadça karşılığı ise *ASÛ*(*M*) “doktor”dur (Meissner-Soden, 1965, s. 76, Band I.). Hitit söz dağarcığında “doktor/hekim şifacı” anlamına gelebilecek bir sözcük yoktur; fakat *mat-/maz-*“direnmek, karşı koymak” fiilinden türetilmiş bir meslek ismi olan ^{LÚ}*mazzatalla-* “vücuda direnç sağlayan kimse, doktor” anlamına geldiği düşünülebilir (Ünal, 2016a, s. 349; Ünal & Sir Gavaz, 2021, s. 302). Öte yandan, Gurney, ^{LÚ}AZU = ^{LÚ}*purapši* olasılığını dile getirmiştir (Gurney, 1977, s. 45vd.). ^{LÚ}A.ZU’nun “suyu tanıyan adam” anlamına geldiğine dair bir görüş de mevcuttur (Biggs, 1987-1990, s. 623) ama tıpta yıkama ve temizleme dışında, suyun başka nasıl bir anlam ifade ettiği bilinmemektedir ve bu görüş tartışmalıdır (Ünal & Sir Gavaz, 2021, s. 302). Diğer taraftan metinlerde doktorların eğitimlerine dair bilgilerden yoksunuz fakat kullanılan bazı ifadeler, doktorların arasındaki hiyerarşiyi bize göstermektedir: GAL $^{LÚ.MEŠ}$A.ZU “doktorların büyüğü”, UGULA ^{LÚ}A.ZU, ^{LÚ}A.ZU.SAG “baş hekim, hekim başı” ve ^{LÚ}A.ZU.TUR “küçük (asistan) hekim”. Bu hiyerarşi doktorların eğitiminde usta-çırak ilişkisinin gözetildiğini göstermektedir (Pecchioli Daddi, 1982, s. 120; Masalcı Şahin, 2025, yayın aşamasında). Diğer taraftan, $^{LÚ/MUNUS}$A.ZU’lar tıpla uğraşma yanında ayinlere de katılmakta, özellikle büyü ile uğraşmaktadır. Öyle ki büyü ile tıp bazen o kadar iç içe girmiştir ki, birini diğerinden ayırmak oldukça zordur. Örneğin *Ištanuwa*’nın bayramına ait bir metinde
^{LÚ}A.ZU’nun, tanrıların şarkılarını *Ištanuwa*’ca (belki büyü sözleri) söylediği, *huhupal* aletini çaldığı hatta dans edip, şarap içtiği kaydedilmiştir:
KUB 53.15+41.15 I (Burde, 1974, s. 8; Masalcı Şahin, 2020, s. 192).

13’ *nu* ^{LÚ}A.ZU-*aš* 1 *ḫu-ḫu-pa-al-li*

14’ [*-a*]*z da-a-i nu wa-al-ha-an-na-i* DINGIR^{MEŠ} *-aš-ša* SÌR$^{ḪI.A}$ *-uš*

15’ [*iš-ḫa*]*-mi-iš-ki-iz-zi* ^{URU}*Iš-ta-nu-um-ni-li*

16’ [2 URUDU *š*]*e-pí-ku-uš-te-eš na-aš-ša-an šu-up-pí-ia-an-ti* NINDA.KAŠ *pa-aš-ka-an-te-eš* ^{GIŠ}BANŠUR-*i*

17’ [*da*]*-a-i nu* 1 LÚ *kar-ap-zi* ^{LÚ}A.ZU-[*aš*]*-ša ša-ra-a ti-i-iz-zi ta-a* GUNNI

18’ $^{[}$ 4$^{]}$ *-ŠU ḫu-u-ia-an-zi* ^{GIŠ}*ḫu-u-ḫu-pa-al-li wa-al-ha-an-na-i iš-ḫa-mi-iš-ki-iz-zi-ia*

19’ *ma-a-an* 4-*ŠU hu-u-ia-an-zi* ^{LÚ}A.ZU-*aš* 2 ^{URUDU}*še-pí-ku-uš-tu-uš da-a-i*

20’ *nu-za-kán ha-at-ta nu-za nam-ma* ^{GIŠ}*ḫu-ḫu-pa-al-li da-a-i nu* ^{GIŠ}BANŠUR-*aš pí-ra-an*

21’ *tar-uk-zi ma-a-an* 3-*ŠU we-e*-[*eḫ-z*]*i nu-uš-za-aš-ta ar-ḫa* SUD-*ia nu* GEŠTIN! NAG-*zi*

13’ ve ^{LÚ}A.ZU bir *huhupal*’ı

14’ … alır. Ve ona vurur. Tanrıların şarkılarını

15’ *Ištanuwa* dilinde söyler.

16’ [iki bakır i]ğne, kutsal bira ekmeğine saplanmış (olarak) sofraya

17’ koyar. Ve bir adam kaldırır. ^{LÚ}A.ZU yukarı gelir. Ve ocağa

18’ dört kez koşar. *huhupal*’ı çalar ve şarkı söyler.

19’ dört kez koştuğunda ^{LÚ}A.ZU iki bakır iğneyi alır.

20’ ve vurur. Sonra *huhupal*’ı alır ve masanın önünde

21’ dans eder. Üç kez dönd[üğü]nde onu çeker ve şarap içer.

Ištanuwa’nın bayramının konu edildiği bu metinde şifacı, doktor ya da kahin olarak tanıdığımız ^{LÚ}A.ZU’nun gerçekleştirdiği eylemler, bayramın içindeki bir büyü ayinine işaret etmektedir. Bu metin yeri bize burada tanıttığımız Bo 6639 nolu metinde geçen ifadeleri anımsatmaktadır. Belki de çok kırık olarak günümüze ulaşmasına rağmen bu fragmandan kısmen *Dammelha* kentinde yapılan bir bayram ve bu bayram sırasında icra edilen bir büyü ritüelinden bahsedildiği düşünülebilir.

Bütün bunların dışında; Mısır’da olduğu gibi doktorların kâtiplikle de çok yakın ilişkileri vardır. Bunun en güzel örneği, bir başkâtip olarak çok sayıda yabancı dil bilen hem bir doktor, hem de büyük bir devlet adamı olarak, III. Hattušili’yi çocukluğunda tutulduğu ağır bir hastalıktan kurtaran Mitannamuwa’dır (Laroche, 1966, s. 119 ; Ünal & Sir Gavaz, 2021, s. 302vd.).

St.5: ^{URU}*Dammielha:* ^{URU}*Tamilha, Dammelha* (Del Monte & Tischler, 1978, s. 392).

Zippalanda ve *Daha* Dağı için kutlanan bir bayramı konu alan metinde *Hattuša*’dan *Dammelha* kentine gidildiğine ve burada bir takım kült faaliyetleri gerçekleştirdiklerine dair kayıtlar mevcuttur:

KBo 11.34 I (Neu, 1974, s. 83; Arıkan, 2003, s. 52).

1 [*ma-*]*a-an* ^{URU}*Ha-at-tu-ša-az*

2 [^{UR}]^{U}*Dam-mi-el-ha pa-a-an-zi*

3 *I-NA* ^{URU} *Tu-ug-ga-aš-tu-wa* I ŠAH

4 *ha-az-zi-an-zi tág-ku-uš-ma-aš*

5 *Ú-UL-ma ha-□ap□-zi ta na-at-ta*

6 *ha-az-zi-an-zi*

7 ^{URU}*Ta-□am-mi□-el-ḫa-ma* ^{LÚ}*iš-pu-un-na-la-*[

8 *pár-na pa-a-an-zi ta-az-kán* SAG$^{!}$.DU^{ME}[^{Š}

9 *šu-uḫ-ḫi wa-ar-pa-an-zi …*

1 Eğer Hattuša'dan

2 *Dammelha*'ya giderlerse

3 Tuggaštuwa' da bir domuzu

4 keserler. Eğer onlar

5 uygun değilse sana

6 keserler.

7 *Tamelha* kentinde ise *išpunnala*- adamının

8 evine giderler ve kafalarını

9 damda yıkarlar...

Sonuç

Bu çalışmada tanıttığımız, Bo 7928, Bo 6586, Bo 6642 ve Bo 6639 nolu 4 fragman, Hitit bayram/festivali içeriklidir ve CTH 670'de "Festritualfragmente" altında sınıflandırılmıştır. Bo 6642 nolu fragmanın duplikatı mevcuttur ve kısmen de olsa kırık kısımlar tamamlanabilmektedir. Tamamlamalar kısmen yapıldığı için çevirisi verilmiştir. Bo 6586 ve Bo 6639 nolu fragmanlar, çok kırık durumdadır ve herhangi bir paralel metin ya da duplikatı tespit edilemediğinden, çevirileri verilmemiş, sadece önemli birkaç kelimenin filolojik analizinin yapılması uygun görülmüştür. Bo 6586 nolu metinde ard arda geçen bazı kelime ve ifadeler, konu bütünlüğü dikkate alınarak incelendiğinde nehir kenarında gerçekleştirilen bir ritüele işaret etmektedir. Bo 6639 nolu fragmandaki ifadeler ise bir bayram kutlaması sırasında icra edilen büyü ritüeline işaret etmektedir. Öte yandan; Bo 7928 kısmen daha iyi korunmuş ve iyi okunabilen bir fragmandır. Metinde ^{D}IŠKUR, ^{D}*Maliaš,* ^{D}*Arimpaš,* ^{D}*Hauriešt*[*a* olmak üzere dört tanrı ismi geçmektedir. Kraliçenin yürüttüğü bir bayram seremonisini içeren metinde adı geçen tanrılara sunulan adaklar sıralanmış ayrıca, sıkça tekrarlanan *šer šuppiyahh*- fiili tanrıların kutsandığına dair bir kültsel eylemin gerçekleştiğine işaret etmektedir.

Kısaltmalar

bkz. = Bakınız.

Bo = Inventarnummern von Tontafeln aus Boğazköy.

CTH = Laroche, Catalogue des textes hittites, Paris,1971. Košak – A. Müller G.G.W, hethiter.net/: Catalog (2015-0804).

DBH = Dresdner Beiträge zur Hethitologie.

HFR = Das Corpus der hethitischen Festrituale Staatliche Verwaltung des Kultwesens im spätbronzezeitlichen Anatolien.

HHW = Tischler, Johann, Hethitisches Handwörterbuch, Mit dem wortschatz der Nachbarsprachen, Innsbruck 2001.

HPM = Hethitologie Portal Mainz (https://www.hethport.uni-wuerzburg.de)

KBo = Keilschrifttexte aus Boghazköi, Leipzig, Berlin, 1916 vd.

KUB = Keilschrifturkunden aus Boghazköi, Berlin, 1921 vd.

StBoT = Studien zu den Boğazköy-Texten, Wiesbaden, 1965ff.

Kaynaklar

Biggs, R. D. (1987-1990). Medizin. *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, 7, 623-629.

Burde, C. 1974. *Hethitische medizinische Texte*. (StBoT 19) Wiesbaden.

Darga, M. (1992). *Hitit Sanatı*. Akbank Kültür ve Sanat Kitapları.

del Monte, G. & Tischler, J. (1978). *Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Text. Répertoire géographique des textes cunéiformes. VI.* Wiesbaden : Dr. Ludwig Reichert Verlag.

Friedrich, J. (1952-54). *Hethitisches Wörterbuch. Kurzgefasste kritische Sammlung der Deutungen hethitischer Wörter. 1.-4. Lieferung*. Heidelberg.

Gurney, O. R. (1977). *Some Aspects of Hittite Religion*. Schweich Lectures of the British Academy 1976. Oxford University Press.

Haas, V. (1994). *Geschichte der hethitischen Religion*. Handbook of Oriental Studies. Section 1 The Near and Middle East 15. Brill.

HFR-Team, hethiter.net/: HFR-Basiscorpus KUB 32.76 (2021-12-31).

Hoffner, H. A. (1974). *Alimenta Hethaeorum*. Food Production in Hittite Asia Minor, New Haven.

Karauğuz, G. (2007). Hititler Döneminde Anadolu'da Ekmek. *Tarih İncelemeleri Dergisi, 22* (2), 245-246.

Kıymet, K. (2015). Bir Anadolu Tanrıçası Maliya. S. Erkut- Ö. Sir Gavaz (Eds). *Ahmet Ünal'a Armağan,* İstanbul, 317-331.

Laroche, E. (1966). *Les noms des Hittites*. Études linguistiques 4, Paris, C. Search in.

Masalcı Şahin, G. (2018). Hitit Dini Törenlerinde Müzisyenler. *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, vol.4, Ankara, 331-341.

Masalcı Şahin, G. (2020). *Hititlerde Müzik, Müzik Aletleri ve Müzisyenler*. Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Masalcı Şahin, G., Sir Gavaz, & Ö. Dalkılıç, S. (2023). Boğazkale Arşivinden Dini İçerikli Yeni Hitit Tablet Parçaları (New Hittite Tablet Fragments from Bogazkale Archive with Religious Content). *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Araştırmaları Dergisi* 42/73, 23-54.

Masalcı-Şahin, G. (2025). Hatti Ülkesine Gelen Yabancı Hekimler. *Lokman Hekim Dergisi*, 1-6, yayın aşamasında.

Meissner, B. & Soden, W.V. (1965). Akkadisches Handwörterbuch, (AHw 1-2-3). Band I, Wiesbaden.

Neu, E. (1974). *Der Anitta-Text*, (StBoT 18). Wiesbaden.

Pecchioli Daddi, F. (1982). *Mestieri, professioni e dignità nell'Anatolia ittita*. Roma.
Roszkowska-Mutschler, H. (2005). *Hethitische Texte in Transkription. KBo 45*, (DBH 16) Dresden.

Rüster, C. & Neu, E. (1989). *Hethitisches Zeichenlexikon. Inventar und Interpretation der Keilschriftzeichen aus den Bogazköy-Texten*. (StBoT Beiheft 2). Wiesbaden.

Singer, I. (1984). *The Hittite KI.LAM Festival*. (StBoT 28). Wiesbaden.

Tischler, J. (2001). *Hethitisches Handwörterbuch, Mit dem wortschatz der Nachbarsprachen Innsbruck*: Institut Für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck.

Tischler, J. (2006). *Hethitisches Etymologisches Glossar S/2*. Inssbruck.

Ünal, A. (1997). Hitit Metinlerinde Eski Asur Ticaret Kolonileri Çağıyla İlgili Kayıt ve Anımsamalar. *Gs Bilgiç,* 341-356.

Ünal, A. (2003). *Hititler Devrinde Anadolu II*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Ünal, A. (2016a). *Hititçe-Türkçe Türkçe Hititçe Büyük Sözlük. Hattice, Hurrice, Hiyeroglif Luvicesi, Çivi Yazısı Luvicesi ve Palaca Sözcük Listeleriyle Birlikte*. Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Ünal, A. (2016b). *Hititlerde ve Eski Anadolu Toplumlarında Din, Devlet, Halk ve Eğlence. Müzik, Dans, Spor, Akrobasi, Sirk ve Gladyatör Oyunları*. Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Ünal, A. & Sir Gavaz, Ö. (2021) Hititler Salgın Hastalıklar, Tıp ve Büyüyle Olan Yakın İlişkileri. *Eskiçağda Salgın ve Hastalıklar*, 291-324.

Warbinek, L. & Giusfredi, F. (2023). Maliya, Malija, Malis, Athena. From Kizzuwatna to the Aegean: Borrowings, Translations, or Syncre tisms? *Asia Anteriore Antica. Journal of Ancient Near Eastern Cultures* 5, 139-151.

Weeden, M. (2011). *Hittite Logograms and Hittite Scholarship* (StBoT 54). Harrassowitz Verlag

Ekler

Bo 7928 Fotoğraf ve Kopyası

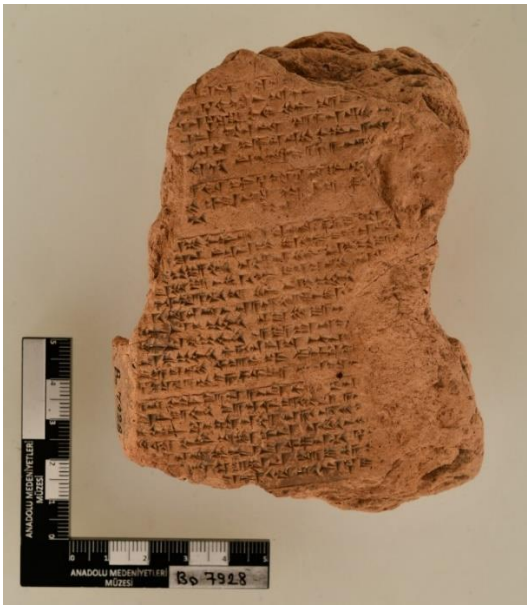

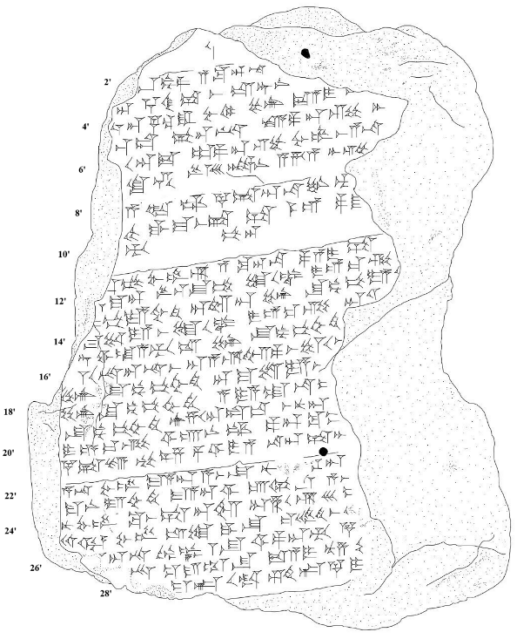

Bo 6586 Fotoğraf ve Kopyası

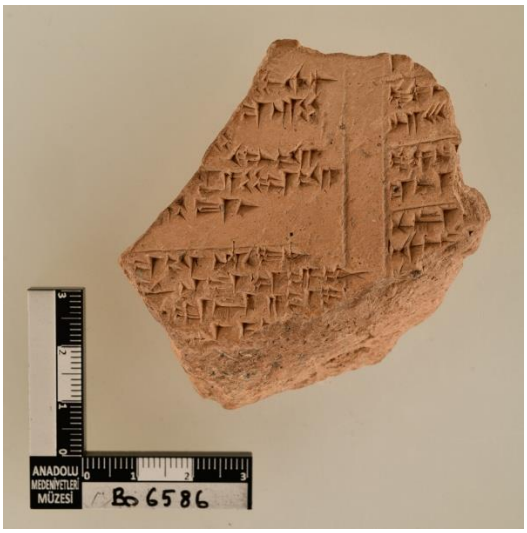

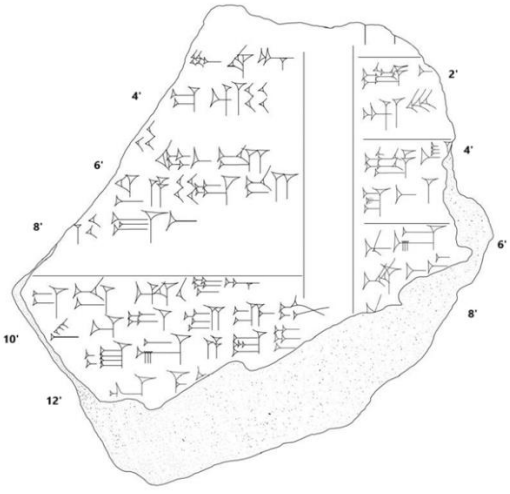

Bo 6639 Önyüz Fotoğraf ve Kopyası

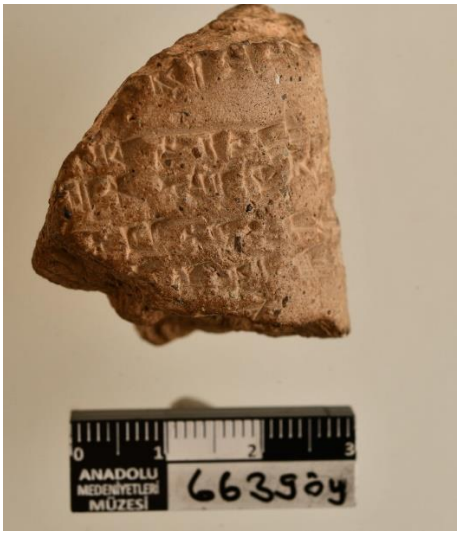

Bo 6639 Arkayüz Fotoğraf ve dijital çizimi

Bo 6642 Fotoğraf ve Kopyası

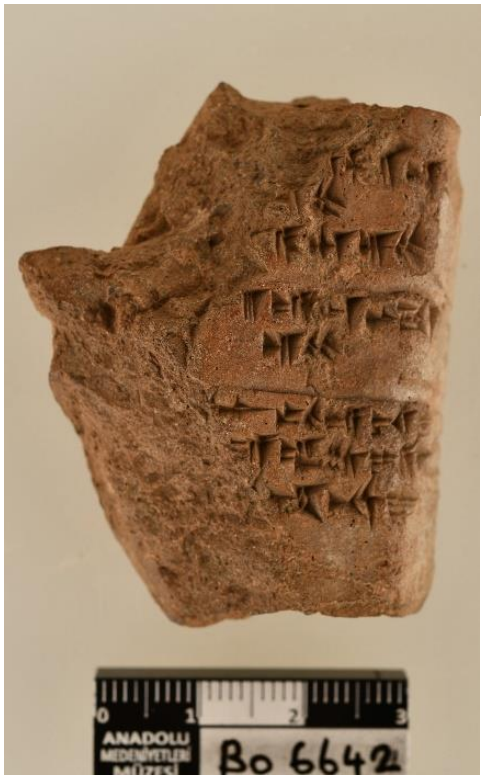

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11 (6) 2024

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:14.07.2024
Kabul tarihi |Accepted:13.11.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Hasan Hüseyin Kargın

https://orcid.org/ 0000-0002-7085-5261
Dr. Ankara University, Institute of Social Sciences, Department of Philosophy and Religious Sciences, Türkiye, karginhasanhuseyin5@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info
Kargın, H. H. (2024). Platon'da Devlet ve Ahlak Felsefesi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (4), 4357-4369. ***https://doi.org/10.46868/atdd.2025.843***

Platon'da Devlet ve Ahlak Felsefesi

Öz

Bu makalede Platon'un devlet (siyeset) anlayışı ile ahlak felsefesi arasındaki ilişki ele alınacaktır. Platon felsefesi bir bütün olarak göz önüne alındığında bir siyaset felsefesidir. Düşünürün amacı bireyin ve toplumun mutlu olması, düzenli ve huzurlu bir hayat yaşamasıdır. Birey ancak bir toplum içinde insan olma hasleti kazanabilir ve insanca yaşayabilir. O halde sağlıklı fertlerin yetişebilmesi sağlıklı toplumların varlığına bağlıdır. Bilgelerin yönetici olduğu, iş bölümünün gerçekleştiği, herkesin kabiliyetine göre bir meslek edindiği, elinden gelenin en iyisini yaparak mesleğini icra ettiği, çocukların iyi ve sağlam bir eğitim gördüğü, üstün zekalıların bilgelikle, bedensel güç ve cesaret sahiplerinin askerlikle, bu iki meziyetten yoksun olanların ise zanaat ve çiftçilikle uğraştığı bir tolumdur. Bu toplum liyakat esasına göre tanzim edildiğinden adil bir toplumdur. Platon'a göre adalet kişinin hakkettiğini almasıdır. Adil bir toplumda her şey yerli yerinde olduğundan kaosa ve ahlaki çürümüşlüğe yer yoktur. Devlet, üç veya en fazla beş bin kişilik topluluklardan meydana gelmeli, yapıyı sarsacak kalabalıklığa yer vermemelidir. Bilgelik, cesaret, ölçülülük ve adalet temel erdemlerdir.

Anahtar Kelimeler: *Devlet, Ahlak, Eğitim, İyi İdeası, Toplum*

State and Moral Philosophy in Plato

Abstract

In this article, the relationship between Plato's understanding of state (politics) and moral philosophy will be discussed. When Plato's philosophy is considered as a whole, it is a political philosophy. The aim of the thinker is for the individual and society to be happy and to live a regular and peaceful life. The individual can only gain the characteristic of being human in a society and live humanely. Therefore, the growth of healthy individuals depends on the existence of healthy societies. It

CC BY NC
Creative Commons Licence

is a society in which the wise are the rulers, division of labour takes place, everyone acquires a profession according to his/her ability, performs his/her profession to the best of his/her ability, children receive a good and sound education, those with superior intelligence are engaged in wisdom, those with physical strength and courage are engaged in military service, and those who lack these two qualities are engaged in crafts and farming. Since this society is organised on the basis of merit, it is a just society. According to Plato, justice is getting what one deserves. Since everything is in its place in a just society, there is no room for chaos and moral decay. The state should consist of communities of three or at most five thousand people, and there should be no room for crowding that would shake the structure. Wisdom, courage, moderation and justice are the basic virtues.

Keywords: *State, Morality, Education, Idea of Good, Society*

Giriş

Platon (MÖ 427-347), felsefe tarihinin ilk sistem filozofudur. Varlık, bilgi, ahlak, siyaset, estetik gibi felsefenin temel alanlarına ilişkin fikirler öne sürmüştür. Düşünür, varlık, bilgi ve değeri birbiriyle bağlantılı ve birinin devamı kılmıştır. Platon'un evren tasavvuru teleolojik bir evren tasavvurudur ve kaynağında maddi olmayan bir gücün bulunduğu, var olan her şeyin bir işlev ya da amaçla bezenmiş olduğu organik bir varlık anlayışıdır (Cevizci, 2016, s.190). Bu amaç bireyin ve toplumun huzurlu bir şekilde yaşayacağı, mutlu olacağı, üst düzey ahlaki olgunluğa erişeceği adil bir devlet yönetimi, ideal bir siyaset felsefesidir. Atina, milattan önce beşinci asırda birçok politik krizle karşı karşıya gelmiş, Sparta ile yapılan savaşta bozguna uğramış ve bunun sonucu olarak çöküş başlamıştır. "Platon'a göre krizi yaratan şey, öncelikle yasa veya hukukun doğal ve geleneksel dini temellerini yitirmesi, insanların isteklerine bağlı olarak oluşturulacak şekilde salt uzlaşıma bağlı olduğuna inanılması olmuştur" (Cevizci, 2016, s.191). Platon'u siyaset felsefesine yönelten diğer bir unsur ise Atine kent devletinin demokrasi adı altında ehil olmayan ellerde oldukça kötü bir şekilde yönetilmesidir. Devlet, istila ve kolonileştirme mantığı içinde topraklarını genişletirken, adalete ve yurttaş haklarına aykırı davranışa yönelmiştir. "Platon'a göre bunun en önemli nedeni bilgisiz, duygusal yönden istikrarsız ve dar kafalı bir bencillik içerisinde olan çoğunluk tarafından yönetiliyor olmasıydı" (Cevizci, 2016, s.191). Adaleti tesis etmede mutlak anlamda başarısız olan polis (kent-devleti)'de yurttaşalar güce tapan, maddi imkanları elde etmek için her yolu kullanan, yalancı, hilekâr ve kibirli insanlar halini almıştı. Düşünüre göre kötü yönetilen bir devlet ancak kötü yurttaşlar yetiştirebilmekteydi. Böylesi kötü bir mekanizmayı ortadan kaldırmak, iyi bir devlet ve erdemli bireylerin yetişebilmesi ancak ideal devlet ile mümkündür. Bu devleti yöneten bilgisiz ve menfaatperest kalabalığın seçtiği laf ebesi siyasetçiler değil, ömrünü hakikati öğrenmeye ve erdemlice yaşama adamış kimse olan filozoftur. Platon'un önerisi gayet açıktır

ya filozof kral olmalı ya da kral filozof olmalıdır. Platon külliyatı göz önüne alındığında en hacimli eserlerin siyaset felsefesiyle ilgili eserler olduğu görülür. *Devlet, Devlet Adamı, Yasalar* düşünürün siyaset felsefesi ile ilgili temel eserleridir. Platon'un hocası olan Sokrates'in haksız yere idam edilmesi, düşünürün felsefesinin merkezine siyaset felsefesini yerleştirmesine etki eden en önemli olaydır denebilir. Ruhsal düzeni sağlayan ahlak kuralları olduğu gibi, toplumsal düzeni sağlayan, adaleti cari hale getiren, liyakat esasına göre taksim edilmiş bir devlet olmalıdır. Bu makalenin yazılış amacı Platon'un siyaset anlayışı ile ahlak anlayışı arasındaki ilişkiyi ele almaktır. Makalemizin günümüzde tartışma konusu olan ahlak siyaset ilişkisine ve ahlaki olan ile yasal olan arasındaki ayrıma, demokrasinin sıhhatine, adalet ve eşitlik gibi ilkelerin daha iyi anlaşılmasına katkı yapacağına şüphe yoktur.

1. Ahlak Felsefesi

Platon'un ahlak anlayışı mutluluk ahlakıdır. Asıl olan, yüce olan, değerli olan *psukhe* (ruh) olduğundan insan ruhuna değer vermelidir. Beden ruhun mezarıdır ve ruhu kötülüklere, aşağı işlere, şehvet kirine bulaştırandır. İnsan, bedensel hazları dizginlemeli, heyecanını ve şehvetini denetim altına almalıdır. Ahlaki fail ve bir yurttaş olarak insanın varacağı nihai hal mutluluktur. Ruhun olması gerektiği gibi olduğu, gerçek bir huzura eriştiği, mutlak bir memnuniyet hali içinde bulunduğu bu durum ya da yaşantı *eudaimonia* (mutluluk) halidir (Cevizci, 2014, s.140). Platon'un idealar teorisi, tüm felsefesinin merkezinde yer almaktadır. İdealar teorisini kavramak ahlak, ruh, iyi, erdem, din, dindarlık, devlet, devlet adamlığı, devlet yönetimi, eğitim ve öğretim gibi konulardaki görüşlerine hâkim olmak demektir (Dürüşken, 2020, s. 186). İdealar varlığı varlık yapan bütün yüklemlere önceden sahiptir; bu yüzden birdir, değişmezdir, ezelidir, ebedidir, yok olanla hiçbir şekilde karışmamıştır, harekete bağımlı değildir, dolayısıyla yok olmaya da. Yani zamana bağlı değildir ne olmuştur ne olacaktır ne de yok olacaktır. O hep vardır, olandır, olacak olandır; mutlak olarak kayıtsız şartsız vardır. Şeylerin varlığıysa ikinci derecede, zamana bağlı ve noksan olduğundan idealaın varlığı üzerine kurulmuş ve idealardan pay almış olarak vardır (Dürüşken, 2020, s.187). İşte Platon bu yüzden gerçekliği, duyularla algılanan şeylerin dünyası ile doğru, tam, kusursuz ve yetkin varlık olan idealaın dünyası olmak üzere ikiye ayırmıştır: O halde idealaın varlığı aşağıdakileri bilmek için şarttır:

1) Şeyleri olduğu gibi (neyse öyle) bilmek için.
2) Varolan ve varolmayan (yani gerçek anlamda var olmayan) bu şeylerin olabileceğini bilmek için.
3) Şeylerin olmasının ve olmayı durdurmasının nasıl mümkün olduğunu anlamak için.

4) Varlığın tekliğini (biricikliğinin) şeylerin çokluğuyla bir aradalığının (uyumunun) nasıl mümkün olduğunu anlamak için (Dürüşken, 2020, s. 187).

İnsan ruhlar alemindeyken idealar alemini görmüştür. Orayı temaşa etmiştir. Dünyaya düştüğünde beden denen bir tabuta mahkûm olmuş, bedenin eza ve cefasına katlanmak zorunda kalmıştır. Beden sadece kendi hazlarını arzuladığından, ruhu köreltmiş, onun asil yapısını kirletmiş, idealar aleminde gördüğü iyi ideasını unutturmaya başlamıştır. Platon'a göre bilgi iyi ideasının bilgisidir ve onu insan görmüş ve yaşayarak temaşa etmiştir. Bilgi öğrenilemez ve öğretilemez. Çünkü bilgi insanın ruhunda vardır, orayı görmüştür, o durumu yaşamıştır, iyi ideasının bilgisi ruhuna kazınmıştır. Şimdi insana düşen görev bedenin tasallutundan kurtulup kendinde varolan bilgiyi "hatırlamalı"dır. Bilmek hatırlamaktır. Bilgi erdemdir.

Platon'a göre ruh üç bölüme ayrılır:

a. İştahla ilgili maddi bölüm:

Bedenin ihtiyaçlarına bağlı olan ve bedensel arzuların, tutkuların, vs. doğrultusundaki bölümdür. Tek işi sevmek, acıkmak ve susamaktır; doymak bilmez ve sürekli haz almak ister. Midede yer alır (Dürüşken, 2020, s. 191).

b. Heyecanlarla ilgili bölüm:

Dürtüler, heyecanlar ve duygulara bağlı olan bölümdür. Ruhun her türlü heyecanla kıpır kıpır olduğu, kâh kızdığı, kâh sevindiği, kâh coştuğu vs. yerdir. Yürekte yer alır (Dürüşken, 2020, s.191).

c. Akılla ilgili bölüm:

İdeaların ve aklın buyruklarına göre davranan iradenin bilgisine ermemizi sağlayan bölümüdür. Başka deyişle ruhun Tanrısal bölümüdür. İnsanın akılla kavradığı her şeyle bağlantılıdır. Asıl amacı ruhun heyecanlarına gem vurmak ve onu yeniden idealarına kavuşturmaktır. Kafada yer alır (Dürüşken, 2020, s.191).

Üç İnsan Tipi

a. Haz Seven İnsan

Bu insan tipi, bedensel hazza düşkündür. Haz üzerine yoğunlaşır. En büyük aşkı kişisel çıkar ve menfaatidir. Bu insan tipinde, erdem, ahlak ve yüce değerler bulunmaz.

b. Şeref, Ün Seven İnsan

Bu insan tipinin aşkı şan, şeref, ün ve toplumsal kabuldür. Sayılıp sevilme, itibar görme, bir yere yönetici olma gibi hasletlere tutkundur.

c. Bilgi, Bilgelik Seven İnsan

Bu insan tipi bilgiye, bilgeliğe değer verir. Aklı kullanmayı, ruhun şehevi ve heyecanlı kısmına hükmetmeyi sever. Her şeyi akıl ve bilgi ölçüsünde değerlendirir. Öğrenme arzusu ve erdemli davranışı sever. Yüksek değerler bu insan tipine uygundur.

Dört Temel Erdem

Platon'un ahlak öğretisi ile ruhun üç parçalı yapısı arasında birebir ilişki vardır. Ruhun her üç bölümünün idare edilmesi, birbiriyle uyumlu olması gerekir. Platon ruhun ahengine ruhsal yetkinlik adını verir. Ruhun üç parçasına ve dördüncü unsur olan uyuma karşılık gelecek şekilde ortaya çıkan erdemler:

a) Ölçülülük

Platon, özdenetimi organizmanın her bir parçasının bütünün iyiliği adına denetlenmesi, tüm ihtiyaçların uyumlu bir biçimde karşılanması, her ihtiyacın hakkını tam olarak verme olarak tanımlar. İnsanın kendi üzerindeki egemenliği olarak ölçülülük için gerek duyulan tek şey bilgelik, iyiye ve kötüye ilişkin bilgidir. Çünkü insan, kendisi üzerinde tam bir denetimi ve hakimiyeti, kendisinin ne olduğunu, hayata geçirilmek ve tatmin edilmek durumunda olan en temel ihtiyaçlarının, arzularının ve yeteneklerinin neler olduğunu bildiği takdirde ancak, kurabilir (Cevizci, 2016, s. 143-144).

b) Cesaret

Platon, cesareti bir bilgi formu olarak görür. Düşünüre göre cesaret başıboş bir kahramanlık, anlamsız bir atılganlık ve cüretkarlık, her tehlikeyi düşüncesizce göğüsleme olmayıp, neden korkulup neden korkulmayacağına, neyin göğüslenmeye değer olup, neden kaçınmanın iyi olacağına ilişkin bilgiden başka bir şey değildir (Cevizci, 2016, s.143).

c) Bilgelik

Platon'un temel erdemlerinden biridir. Düşünürün entellektüelist etiğinde erdemi bilgiye eşitlemiş veya tek tek her erdemi bir bilgi formu olarak tanımlamıştı. Buna göre en temel erdem, *phronesis* olarak geçen bilgeliktir. Ve bu bilgi esas itibariyle iyiye ve kötüye, neyin gerçekten iyi ve neyin gerçekten kötü olduğuna dair bilgidir. Layıkıyla yaşanacak bir hayatın temelinde bulunduğu için herkes tarafından kazanılması gereken bir bilgidir. Erdem olan bilgi ikinci olarak insanın kendisine, kendi gerçek benliğine, kendisini meydana getiren şeye ilişkin bir bilgidir. Düşünüre göre kişinin kendisini bilmesi, *psukhe*'nin kendisinin gerçek benliği olduğunu görmesi, aynı anda hem entelektüel ve hem de moral bir kavrayışa işaret eder. Çünkü o, bedenin değil, de *psukhe*'nin, doğası gereği yönetici güç, düzenleyici öğe olduğunun bilinmesi anlamına gelir (Cevizci, 2016, s. 142).

d) Adalet

Platon'a göre adalet bir bilgidir, iyi ideasının bilgisidir ve en önemli ve en değerli bilgidir. Adalet, insanın kendi üzerine düşeni yerine getirmesi, kendisinin en iyi ve en uygun olan işi yapması, herkese hak ettiğini vermesidir. Bir insan bilgeliğe, yani neyin iyi neyin kötü olduğuna ve kendine ilişkin bilgiye sahip olmadıkça, nasıl olur da kendisine ait, kendisinin bir parçası olan şeyi, en uygun olan işi yapabilir? (Cevizci, 2016, s.144). Platon'un *Devlet* adlı diyaloğunun ana teması adalettir (Devlet, 331, 332-, 339-340- 351-352). Platon, ideal devlet nazariyesi ile geleneksel erdem olarak anlaşılan ve iyilikle ilişkili olan adaletin iyi bir siyasi düzenin temeli olduğu ve bu nedenle herkesin çıkarına olduğu şeklindeki diyaloğun ana tezini göstermek ister. Platon'a göre adalet, doğru anlaşıldığı takdirde, kentteki herhangi bir hizbin özel çıkarına değil, tüm siyasi topluluğun ortak iyiliğiyle ilgilidir ve herkesin yararınadır. Şehre bir birlik duygusu sağlar ve bu nedenle şehrin sağlığı için temel bir koşuldur. Platon: "Adaletsizlik iç savaşa, nefrete ve kavgaya neden olurken, adalet dostluk ve ortak amaç duygusu getirir" (Devlet, 351d) demektedir. Platon Devlet 358a'da:

"Sence adalet bunlardan hangisine girer? Bana kalırsa adalet, bunlardan en güzeline girer hem kendisi hem de verdiği sonuçlar iyi olan şey, mutlu olmak isteyenin aradığı şeydir, adalet" demektedir.

2. Devlet (Siyaset) Felsefesi

Platon'un siyaset felsefesi incelendiğinde üç başlık göze çarpacaktır. a) Adalet kavramı, b) Filozof- kral yönetimi ve c) İdeal devlet. Hegel, her filozof kendi çağının çocuğudur, asla kendi döneminin dışına çıkamaz der. İlk sistem filozofu olan Platon da kendi çağının çocuğudur ve içinde yaşadığı toplumun çürümüşlüğü, demokrasi denen yönetimin adaletsiz uygulamaları, hocası Sokrates'in haksız yere idam edilmesi, rüşvet ve çıkarcılığın ahlak halini alması, Sofistler denen bir grup insanın tam da böylesi yozlaşmış toplumda ortaya çıkıp, hakikatin bilinemeyeceğini, önemli olanın günlük hayatta başarı elde etmek, güzel ve etkili konuşmak olduğunu iddia etmeleri, Platon'u radikal sayılabilecek düşünceler geliştirmeye yöneltmiştir. Düşünür, mevcut örneklerinin dışında adalet temeli üzerine inşa edilmiş İdeal bir devletin imkanlarını araştırır (Devlet, 358b-c, 359, 367, 427-428). Devlet adlı diyalog adaletini ne olduğundan başlayarak eğitim ve iş bölümüne varıncaya dek devlet kurumunun tüm organlarını analiz eder. Platon'un Devlet'te mükemmel bir adalet anlayışının sorgulanmasının arka planında onun kurmak istediği mükemmel siyasal sistem arayışı yatmaktadır. Platon'un adaletin anlayışının iki kökeni vardır. İlki devlette yani siyasi adalet, ikincisi bireysel adalet yani ahlak ve kişisel yetkinlik. Siyaset adaleti gerçekleştirmenin yegâne yolu "filozof-kral"ın

iş başına geçmesi, kişisel adaletin yani güzel ahlakın tahakkuk etmesi için de aklın ruhun şehvet ve heyecan kısmına hükmetmesidir.

Platon'un bütün sistemini üzerine inşa ettiği temel kavram adalettir. Bu felsefede adalet bilgeliği, cesareti ve ölçülülüğü temsil eder. Platon, Devlet'te adaletin sadece borç ödeme, yalan söylememe, verilen sözü tutma davranışlarla ifade edilemeyeceğini, bunun sadece bir davranış kuralı olduğunu, adaletin doğru tanımı olarak kullanılamayacağını belirtmiştir. Adalet güçlülerin çıkarları değildir, adalet hak edenin hakkını almasıdır. Gerçek bir yönetici, denizdeki bir kaptan gibi, sadece kendi çıkarlarını değil, aynı zamanda sıradan insanların çıkarlarını da dikkate almalıdır. Çünkü sadece insanlar iyi yaşadığında ve ülke istikrarlı olabildiğinde, adalet tahakkuk edecektir. Adil düzen, ülkenin siyasi hayatının uyumlu, kontrol edilebilir ve düzenli bir şekilde işlemesidir. Bireylerin veya grupların hakları ancak adaletle hayata geçirilebilir. Platon'un siyasal adalet ile bireysel yani ruhi adalet anlayışı arasında birebir benzerlik vardır. Her ikisi de gerçek toplumda adaletin somutlaşmış halidir. Bireysel adalet siyasal adaletinin özüdür ve bireysel adaletin genişlemiş halidir. Platon, devletin insanların ihtiyaçlarından doğduğuna inanır. Kişi yaşamak istiyorsa, yiyecek, giyecek, barınma ve ulaşım gibi farklı ihtiyaçlarını gidermelidir. İnsanın yeteneği sınırlı, fakat isteği sonsuzdur. Sınırlı olan bu yetenek ile tüm ihtiyaçlarını karşılayamaz. İnsanların yeteneklerinin sınırlılığı ve ihtiyaçların çeşitliliği karşılaştırıldığında zorunlu olarak iş bölümü ortaya çıkar (Devlet, 353, 433). İnsan toplumsal bir varlıktır. Hiç kimse tek başına yaşayamaz. İnsanlar hayatta kalma ve bir toplum meydana getirmek için bir araya gelirler. Her insanın toplumda farklı bir görevi vardır. Platon ideal devletini üç farklı toplumsal sınıfa ayırır:

a) Yöneticiler

Yöneticiler filozoflardan olmalıdır. Ya filozof kral olmalı ya da kral felsefe öğrenip filozof olmalıdır. Farklı seviyelerdeki farklı iş bölümleri nedeniyle, erdem ve nitelikler de farklılık arz etmektedir. Platon'a göre yöneticilerin ideal devlet adına siyasi kararlar almaları gerekmektedir. Bu nedenle yöneticilerin koruyuculardan ve üreticilerden daha yüksek bir bilgi ve ahlak anlayışına ihtiyaçları vardır. Bu sınıfın erdemi bilgeliktir. Yöneticiler bilge yani filozof olmalıdır.

b) Koruyucular

Koruyucular, yani askerler ülkeyi içerden gelebilecek tehditlere ve dışardan gelebilecek düşman saldırılarına karşı koruyan cesur insanlardır. Bu sınıfın erdemi cesarettir. Askerlerin mal, mülk ve sermaye biriktirmelerine izin verilmez. İyi ve sağlam bir eğitim verilmelidir. Tek amaçları devlet başkanı olan filozofun emirlerini yerine getirmek, üreticilerin canını ve malını

korumak, gerekirse devlet ve toplum için seve seve canını verebilmektir. Askerlere doğru ve sağlam eğitim verildiğinde tek düşünceleri devletin bekasını düşünmek, içerden ve dışardan gelebilecek her türlü tehlikeye karşı tedbir almaktır.

c) Üreticiler

Üreticiler, ruhun şehvet kısmına karşılık gelir. Yeme, içme, mal, mülk biriktirme, menfaatini düşünme bu sınıfın en belirgin özelliğidir. Üreticiler sivil insanlar olduklarından bunların hakkının yenmemesi, rahat ve özgür yaşayabilmeleri için ölçülü olmaları gerekir. Şehvetlerini dizginlemeli, isteklerini kontrol altında tutmalıdırlar. Ölçülülük, bu sınıfın erdemidir. Tüm toplumun var olabilmesi üreticilere bağlıdır. Çünkü üreticiler üretmezse ne devlet kalır ne de asker beslenebilir. Bu nedenle Platon *Devlet* diyalogunda üreticilere özel bir önem verir. Fakat üreticiler ideal devletin en az eğitilmiş ve arzularının peşinden koşan bir sınıf olarak görüldüğünden kargaşa çıkarmaya en müsait gruptur. Bu nedenle üreticiler yönetici sınıfa kesinlikle itaat etmeli, üretime konsantre olmalı ve para ve güç arzularını azaltmalıdır. Bu şekilde yöneticiler bilgelikle, yardımcılar cesaretle, üreticiler ise ölçülü davranışlarla toplum içinde yer alırlar. Platon, "bilgeliğin" yöneticilere, "cesaretin" koruyuculara, fakat "ölçülülüğün" tüm yurttaşlara ait bir erden olduğunu belirtir. Bu üç sınıf birbirini tamamladığında ve her biri görevini eksiksiz bir şekilde yerine getirdiğinde ideal devlette adalet meydana gelir ve mutluluk ortaya çıkar. İdeal devletin adaleti, bilgelik, cesaret ve ölçülülüğün uyumlu birlikteliğidir. İdeal devlette adaletin tahsisi ve kalıcılığı üç sınıfın kendi erden iklerine uygun davranmasıyla mümkündür. Her sınıf kendi üzerine düşeni yapmalı ve kendi sorumluluklarına sadık kalmalıdır. Platon, her insanın ruhunun derinliklerinde Tanrı vergisi bir akıl olduğuna, ancak göz kamaştırıcı insan yaşamının bu aklı bulandıracağına ve uygunsuz arzular üreteceğine inanır. Bu nedenle insanlar, iyi ve kötüyü ayırt etme, adaleti anlama amacına ulaşmak için arzuya karşı akılla hareket etmeleri gerektiğini belirtir. Bu şekilde, herkes görevlerine sadık, sorumluluklarını eksiksiz yerine getirdiği sürece, sınıfsal kargaşa meydana gelmez ve ideal devlet her zaman istikrarlı olur ve bu istikralı düzeni muhafaza edebilir (Devlet, 554, 564).

d) Filozof-Kral

Platon'un siyaset düşüncesi, bilgelik erdeminin iktidarıdır. Filozof, iyi ideasını bilen, iyi ideasına göre davranan, dünyanın gelip geçici hazlarına aldırış etmeyen, ruhsal yetkiliğe ulaşmış insandır. Platon, yalnızca felsefi bilgiye sahip olanların siyasi iktidara hâkim olabileceğine ve böylece tüm ülkeyi yönetebileceğine inanır. Dolayısıyla devlet iktidarını tesis etmek için yapılması gereken ilk şey ya iyi filozoflar yetiştirerek ve onları hükümdar yapmak

ya da mevcut yöneticilerin felsefi bilgeliği seven kişiler haline gelmesini sağlamaktır. Yani, yöneticiler aracılığıyla bilgelik ve gücü birleştirmektir ki bu da ülkenin adalete doğru ilerlemesi için gerekli bir yoldur. Filozof olmak için yöneticilerin sıradan insanlardan daha fazla şey öğrenmeleri, yeteneklerini sürekli geliştirmeleri gerekir ki üreticiler ve koruyucular isteyerek yardımcı olabilsinler. Filozof-kral, ülkeyi yönetmek için hem kendi kalitesini hem de halkın kalitesini yükseltmeye çalışır. Kendisi, ülkeyi iyi yönetme yeteneğini geliştirmeli, fiziksel egzersizler yapmalı, özgür sanatlara ilgi duymalıdır. Siyaset, edebiyat ve sanatın yanı sıra, yöneticilerin orduyu daha iyi yönetmek ve gerçeğin peşinden gitmek için aritmetik, geometri, astronomi, müzik ve diyalektik çalışmaları yoluyla bilgilerini artırmaları ve yeteneklerini geliştirmeleri gerekir. Buna ek olarak, filozof-kralın her zaman bilgeliği sevmesi önemlidir. Gözlerini hakikatten ayırmamaları ve hakikatin güzelliğini kalpleriyle anlayabilmeleri gerekir. Yani, olgunun içinden özü görebilmeli ve nesnenin gerçek doğasını keşfetmeye hevesli olmalıdırlar. Yöneticiler ancak bu şekilde gerçek bilgiye çok yönlü bir şekilde hâkim olabilir, hikmeti koruyabilir ve iyi ile kötünün, doğruluk ile yanlışlığın ayırdına varabilir (devlet, 431, 562). Platon, hakikati mağara metaforu ile anlatır. İdealar alemi mağaranın dışındaki gerçek güneş ve gerçek tabiattır. İyi ideası, aklın ışığı, doğrunun kendisidir. Mağarada boyunlarından ve burunlarından bağlı olan insanlar, eğitimsiz ve gerçeği bilmeyen halk kalabalığıdır. Halk, mağara duvarlarındaki gölgeleri gördüğünde bunun gerçek olduğunu düşünmektedir. Oysa hakikat aleminde idealar vardır ama onlar bunun farkında değildir. Ancak içinde yaşadığımız sahte dünyayı gerçek olarak görmektedirler. Platon'a göre bu sahte yani görünüşler aleminden kurtulup, gerçek aleme yani hakikat alemine ulaşırsak orada iyi ideasını temaşa edebileceğiz. Platon felsefenin insanları uyandırmak ve hakikate ulaştırmak olduğuna inanır. Filozof-kral, bilge yani hakikat ehli olarak devlet gücünü elinde tutar. Diğer insanlardan daha iyi ve daha kapsamlı bir eğitim aldığından, felsefi düşünceyi geliştirme, adaleti siyasi faaliyetlere şiar edinme ve bilgiyi genel halka aktarma konusunda daha iyi bir yeteneğe sahiptir. Bir yandan, filozoflar öğrendiklerini siyasete uygulamak için uğraşırlar, diğer yandan farklı siyasi sorunları hakkaniyet ölçüsünde çömeye çalışırlar. Filozof-kral, daima aklını kullandığından makul siyasi çözümler üretebilir ve kaliteli siyasi tavsiyelerde bulunabilir. Filozoflar, halkı aydınlatma ve kültürü yayma amacına ulaşmak için tartışma ve münazara gerçek bilgiyi öğretebilirler. Dolayısıyla, bir filozof yönetici olduğunda, halkı aydınlatabilir ve ülkeye siyasi yaşamda ve sosyal yaşamda hizmet edebilir. Filozof-kralın sahip olduğu siyasi gücün meşruiyetinin kaynağı bilgidir. Platon'a göre insanlar filozof-kralı bir model olarak görmeli ve ona itaat etmeliler (Devlet, 484b-d).

e) Kötü Yönetimler

Platon, Devlet'te yöneticisinin bir filozof olduğu devleti yetkin bir devlet, halkını da mutluluğu ermiş bir halk olarak niteler. Bu devlet vatandaşlarının tüm ihtiyaçlarını karşılar ve onları huzur içinde yaşatır. Bir de bunun tam zıddı olan kötülük, haksızlık ve esareti kendine şiar edinen siyasi rejimler vardır. Bunlar dört grupta ele alınır.

1) Asker Devleti

Platon'a göre askerlerin egemen olduğu bir düzeni benimseyen devlette her şeyin başında savaş ve savaşmak gelir, sonra da şan şöhret ve onur elde etme hırsı. Dolayısıyla böyle bir devletin yöneticileri ve vatandaşları diğer bütün değerlerden rahatlıkla vazgeçmeye her an hazır nazırdır. Yukarda maddeler halinde yazdıklarımızın kısa bir tahlilini sunarsak: "askeri yönetim" genellikle ülkenin temeli olarak ülkenin ordusu tarafından karakterize edilen, askeri onura büyük önem veren bir devlet modelidir. Bu nedenle "askeri yönetim" veya "onursal siyasi sistem" olarak adlandırılır. Bu yönetim biçimi eğitimi ve ülkenin zekâ havuzunu küçümser. Liyakatli yöneticiler değil, düşüncesiz insanları iş başına getirir. Bu sistem monarşi ile oligarşi arasında yer alır, dolayısıyla her iki siyasi sistemin de özelliklerini taşır. Başka bir deyişle, onur sistemi iyi ve kötünün bir arada var olduğu bir tür siyasi sistemdir.

2) Plütokrasi

Zenginlik ve para hırsının ön plana alındığı, diğer bütün değerlerin bir yana terk edildiği böyle bir devlet modelinde, her şey para etrafında dönmeye başlar. Bunun sonucunda toplum servetine servet katma isteğiyle dolu, sürekli birbirlerini kıskanan ve birbirlerinden nefret eden insanlar yığını haline gelir. Oligarşi, ise ekonomik açıdan zengin bir azınlığın egemen olduğu bir ülkeyi ifade eder. Böyle bir ülkede yasalar da mülk miktarına göre çıkarılır ve daha az mülke sahip olanlar herhangi bir pozisyonda bulunamaz. Yöneticiler zenginliği sever, altın ve gümüşe göz diker, israf eder ve cimrilik ederler. Bu tipik bir oligarşinin özelliğidir.

3) Demokrasi

Halk meclisinin aldığı kararlarla yönetilen bu tür bir devlet, halkın sürekli değişen fikirleri ve kararları neticesinde her an büyük sarsıntılar geçirmeye mahkumdurlar. Platon demokrasiyle idare edilen Atina'nın böyle bir yönetim biçimini benimsemiş olmakla ne büyük zararlara uğradığının ne büyük kayıplar verdiğinin farkındadır. Bunun en büyük örneği de hocası Sokrates'in haksız yere mahkumiyeti ve infazıdır. Böyle bir düzende ikna etme kabiliyetleri sonsuz olan demogoglar, yani laf cambazları insanların telaşlı, düşüncesiz ve tutku dolu ruh hallerini bir araç olarak kullanıp toplumu istedikleri yöne rahatlıkla çevirebilirler.

Dolayısıyla aklın değil de heyecanların hâkim olduğu böyle bir yerde ne insanlar sağlıklı olur ne de devletin kendisi. Bu, sivil sistem olarak da bilinen, sıradan sivillerin iktidarda olduğu bir hükümet sistemidir. Dönemin şehir devletlerinde siviller çoğunluktadır. Dolayısıyla Platon'un demokrasi dediği şey, çoğunluğun iktidarda olduğu bir yönetim biçimidir. Dizginlenemeyen özgürlük arayışı demokrasinin bir özelliğidir ve çöküşünün nedenidir. Aşırı demokrasi olayları bir süs haline getirecek ve insanlar sivil liderlerin iktidarı elinde tuttuğu bir rejim olan sınırsız tiranlığa gidecektir. Bu aslında otoriter bir sistemdir. Sivil liderler ülkeyi yönetecek yetenek ve bilgeliğe sahip değildir, bu yüzden her zaman güvencesiz konumlarından korkarlar. Yöneticiler kendi yaptıkları az işi çok, yanlış yaptıklarına ise onun doğru olduğuna halkı ikna etmeye çalışırlar. Bu durum ülke ekonomisini bozacağından, yönetimi devam ettirmek için halkı sömürmeye devam ederler ve sonunda halkın acı çekmesine, sosyal huzursuzluğa yol açarlar.

4) Tiranlık

Başta bir zorba hükümdarın bulunduğu bu devlet düzeni halkının hem zihnini hem de bedenini köleleştireceğinden en kötü devlet modelidir. Adil bir şehir devleti kurmak için Platon, filozof kralın bilgi ve bilgeliğin kamunun akıl hocası olmasını ve diğer tabakaları eğitme ve onlara rehberlik etme sorumluluğunu üstlenmesini önermiştir. Platon, olgunluk dönemi eseri olan "Yasalar" da gerçekçi ve uygulanabilir bir devlet anlayışına doğru ilerlediği söylenebilir. Platon, istikrarlı bir sistem kurmak için devletin hukuk sisteminin sağlam olması gerektiğine inanır. Yasanın efendi, yöneticinin ise sadece yasanın bir hizmetkârı olduğunu söylemiştir. Düşünür, sıkı bir düşünce kontrolünü savunmuştur. Zenginlik ve onur alanında ölçülülük ilkesini savunmuştur. Platon'un ideal krallık tasvirinde, yönetimin önemini her zaman vurguladığını görebiliriz. Ülkenin genel çıkarlarının en yüksek çıkarlar olduğunu, kişisel değerlerin ise görece daha geri çıkarlar olduğunu vurgulamıştır. Hem yöneten hem de yönetilen sadece kendi çıkarları için değil, tüm ülkeye hizmet etmelidir. Bir yönetici sadece bir sınıf için değil, bir bütün olarak ülkeyi mutlu etmeye çalışan gerçek bir yönetici olmalıdır (Cevizci, 2014, s.164).

Sonuç

Platon'un devlet anlayışı ve ahlak felsefesini ele aldığımız bu makalede düşünürün varlık, bilgi, ahlak, siyaset, eğitim, sanat ve kozmolojinin bir bütün olduğu gördük. Platon, erdem temelli mutlulukçu ahlak anlayışını savunur. Bu anlayışa göre mutluluk (ahlaki düşünce ve davranışın en yüksek amacıdır. İnsan davranışına yön veren ahlaki erdemler insanı mutluluğa ulaştıracak eğilimler ya da becerilerdir. Platon, *Devlet'te* mutluluğu hem ahlaki hem de entelektüel anlamda bir mükemmellik durumu olarak ele alır. Ruh, yüksek bilginin peşinden

koşmalı, bedenin zevklerinden uzak durmalı, ideal toplumu inşa etmeye çalışmalı, bireysel istekleri toplumsal iyiye tabi kılmalıdır. Platon, ideaları tüm iyiliğin aşkın ilkesi olarak kabul eder. İdealar, insani değerlerle sınırlı olmayıp doğanın tamamını kapsamaktadır. Platon diyaloglarında insani meseleler ile kozmik uyum arasında benzerlik olduğuna inanır. Platon'a göre erdemler birdir ve hepsi bir bütünün parçalarıdır. Bilgi bütün erdemlerin anası yani bütün erdemlerin kaynağıdır. Akıl, yüce bir ışıktır ve onu hiçbir zaman tutkular ya da şehevi istekler dizginleyemez. Düşünür açısından bilgi daima ahlakın temeli olarak görülmüştür. Bunun nedeni bilgi iyi ideasının bilgisidir. Bilmek, yüce olanı, değişmez olanı, ölümsüz olanı, sonsuz olanı bilmektir. İnsan ancak böylesi bir bilgiye sahip olduğunda, doğru düşünebilir, doğru davranabilir, doğruyu görebilir. Düşünüre göre içinde yaşadığımız dünya idealar aleminin basit bir kopyası, hakikatin basit bir temsilidir. Bu dünyaya ait hiçbir şey bilgi adını almaya layık değildir. Bilgi, ideanın bilgisidir. Ahlak da benzer şekilde iyi ideasına uygun davranma, daima iyi davranış ortaya koymadır. Platon, temel erdemleri: bilgelik, cesaret, ölçülülük ve adalet olarak tespit eder. Düşünüre göre ölçülülük, öfke sakinliği ve kendini bilme gibi insani açıdan çok önemli iki karakter erdemi içermektedir. Düşünür, insan ruhunu üç parçalı olarak tasavvur eder. Bu parçalardan biri şehevi arzuların peşinde koşan, ikinci parça ise öfke, hiddet, tutku, hırs, şan, şeref, gurur gibi özellikleri bünyesinde barındıran heyecan kısmı, üçüncüsü ise akıl kısmıdır. İnsan aklı arabacı yapmalı, sağ tarafa şehvet atını, sol tarafa heyecan atını koşmalı, aklın idaresinde erdemli ve uyumlu bir hayat yaşamalıdır. Platon'un gerek insan ruhunda gerekse devlet düzeninde aradığı en önemli unsur adalettir. Devlet adlı diyaloğu baştan sona adaleti sorgular. İdeal devlet, adaletin en iyi şekilde tahsis edildiği, herkesin hak ettiğini aldığı devlettir. Platon'a göre adalet, doğru anlaşıldığı takdirde, kentteki herhangi bir hizbin özel çıkarına değil, tüm topluluğun ortak iyiliğine ve herkesin yararınadır. Şehre birlik duygusu sağlar ve insanlar arasında güven tahsis eder. Adaletsizlik iç savaşa, nefrete ve kavgaya neden olur. Adalet, dostluk ve ortak amaç duygusu geliştirir. Platon'a göre toplumda bireylerin menfaatleri sürekli çatışacak, herkes kendi bencil isteklerini elde etmek için uğraşacaktır. Böylesi bir yozlaşmaya engel olabilmek için adalet ilkesini daima göz önünde bulundurmalı ve toplumu laf ebelerinin elinden kurtarıp, menfaatini değil de hakikati bilme arzusu ile yanıp tutuşan bilgeyi kral yapmalıdır. İdeal devletin işleyebilmesinin temel şartı vatandaşların sıkı ve sağlam bir eğitimden geçmeleri gerekmektedir. Platon, özgürlüğe önem veren bir filozoftur. Fakat demokrasiyi ideal devletin yönetimi açısından uygun bulmaz. Filozofa göre halk ruhun şehvet kısmına karşılık gelir. Tek istediği maddi menfaat ve bedensel hazlardır. Bu insanlara devlet teslim edildiğinde yapacakları ilk iş toplumun hakkını şahsi menfaatleri için kullanmak

olacaktır. Oysa filozof aklı temsil eder. Basit şehevi isteklerin peşinden koşmaz ve ün, şan gibi aldatıcı heveslere kapılmaz. Platon'a göre bilgelik halk oyu ile değil, uzun ve yorucu eğitimler sonucunda elde edilen yüksek bir merhaledir. Toplumu yönetmeye layık olan da bu hakikat bilgisi ile donanmış insandır. Tüm düşüncesi şahsi menfaati olan halktan bir kimseye seçme hakkı verildiğinde doğru, adil ve bilge bir insanı değil, kendine menfaati dokunacak bir kimseyi seçer. Bu nedenle Platon, demokrasiyi bir lafazanlar rejimi olarak görür. Filozof-kralın yönettiği ülkede barış hakimdir. Çünkü barış insan doğasına uygundur. Oysa cahillerin yönettiği toplumlarda sürekli bir savaş söz konusudur.

Kaynaklar

Cevizci, A. (2016). *Ahlak Felsefesi.* Say Yayınları.

Cevizci, A. (2016). *İlkçağ Felsefesi Tarihi.* Say Yayınları.

Cevizci, A. (2014). *Platon.* Say Yayınları.

Dürüşken, Ç. (2020). *Antikçağ Felsefesi, Homeros'tan Augustinus'a Bir Düşünce Serüveni.* Alfa Yayınları.

Platon. (1999). *Devlet.* (Çev. S. Eyuboğlu, M. Ali Cimcoz). Türkiye İş Bankası Yayınları.

Platon (2014). *Diyaloglar.* (Çev. T. Aktürel). Remzi Kitabevi.

Platon. (1997). *Theaitetos.* (Çev. M. Gökberk). Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Platon. (2014). *Toplu Diyaloglar.* (Çev. S. Hilav). Yargı Yayınları.

Platon (1994). *Yasalar.* (Çev. S. Babür, C. Şentuna). Kabalcı Yayınları.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11(6) 2024
Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:13.10.2024
Kabul tarihi |Accepted:20.12.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Neşe Coşkun Özturan

https://orcid.org/0000-0002-1112-1567
Associate Professor, Van Yüzüncü Yıl University Faculty of Tourism, Türkiye, nesecoskun58@hotmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Özturan, N. C. (2024). 19. Yüzyıl Sonunda Sivas'ta Bulunan Misyoner Okulları. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, *11* (6), 4370-4390.

19. Yüzyıl Sonunda Sivas'ta Bulunan Misyoner Okulları

Öz

Osmanlı ülkesi, merkezi otoritenin sosyal, ekonomik ve askeri nedenlerle güç kaybettiği 19. Yüzyılda, farklı Hıristiyan misyoner teşkilatlarına bağlı olarak faaliyet gösteren misyonerlerin yoğun olarak çalıştıkları bir coğrafya olmuştur. Farklı etnik ve dini grupların bir arada yaşadığı yerleşimleri tercih eden söz konusu tebliğciler için Sivas'ın ayrı bir yeri ve önemi bulunmaktadır. Fransız siyasi otoritelerden finansal yardım alan Cizvit Missions des Jesuites en Armenie Oblates de'l Assomption et Soeurs de Saint Joseph adlı teşkilatın mensupları şehre ilk ayak basan misyoner gruptur. Özellikle eğitim alanında çalışmalar yapan Cizvit tebliğcilerin ardından şehre ABCFM yani American Board of Commissionaries For Foreign Missions isimli Amerika menşeili Protestan misyonerler gelmiştir. Cizvit tebliğcilerin aksine sadece okullarda çocuk ve gençlerin eğitilmeleri ile alakadar olmamışlar, özellikle kentte yaşayan Ermeniler ile iletişim kurarak yaşamın her alanında dini ve endüstriyel eğitim uygulamalarıyla varlık göstermeye çalışmışlardır. Üçüncü tebliğci grubu İsveçli Protestanlardır. Şehirde bir yetimhane kurmuşlar ve burada ABCFM misyonerleri ile iş birliği yaparak yetimhanede kalan çocuklar ve gençlere eğitim hizmeti vermişlerdir. Cizvit misyonerler amaçladıkları kadar çok sayıda insana erişememiş ancak ABCFM tebliğcileri kentin Osmanlı Devleti hakimiyetindeki son asrının önemli tarihi figürleri olmuşlardır.

Anahtar Kelimeler: *Misyoner, Eğitim, Cizvit, Protestan İsveçli*

CC BY NC
Creative Commons Licence

Late 19th Century Missionary Schools in Sivas

Abstract

In the 19th century, when the central authority lost power due to social, economic and military reasons, the Ottoman country became a geography where missionaries operating under different Christian missionary organisations worked intensively. Sivas had a special place and importance for these missionaries who preferred settlements where different ethnic and religious groups lived together. The members of the Jesuit Missions des Jesuites en Armenie Oblates de'l Assomption et Soeurs de Saint Joseph, who received financial aid from the French political authorities, were the first missionary group to set foot in the city. After the Jesuit missionaries, who worked especially in the field of education, the American Protestant missionaries of the ABCFM, the American Board of Commissioners For Foreign Missions, arrived in the city. Unlike the Jesuit evangelisers, they were not only concerned with the education of children and youth in schools, but also tried to establish a presence in all areas of life through religious and industrial education practices, especially by communicating with Armenians living in the city. The third group of evangelisers were Swedish Protestants. They established an orphanage in the city, where they cooperated with the ABCFM missionaries and provided educational services to the children and youth staying in the orphanage. The Jesuit missionaries did not reach as many people as they had intended, but the ABCFM missionaries became important historical figures in the last century of the city under the Ottoman Empire.

Keywords: *Missionary, Education, Jesuit, Protestant Swede*

Giriş

Osmanlı coğrafyası, merkezi otoritenin milli ve milletlerarası konjukturel değişimlerle sosyal, ekonomik ve askeri nedenlerle güç kaybettiği 19. Yüzyılda, farklı Hıristiyan misyoner teşkilatlarına bağlı olarak faaliyet gösteren misyonerlerin yoğun olarak çalıştıkları bir coğrafya olmuştur. Merkezi otoritenin var olan kanunları uygulamakta zaaf göstermesi ve bazı batılı devletlere anlaşmalarla verilen özel haklar nedeniyle misyonerler ülkede hiçbir yasal sorumlulukları yokmuş gibi davranabilmişler ve özellikle eğitim alanında sürekli ve düzenli resmi kontrol yapılamadığından diledikleri gibi faaliyet göstermişlerdir. Öte yandan mensubu oldukları devletlerin Osmanlı toprağında bulunan bürokratik temsilcileri yani konsoloslar bu kişilere, çalışma alanlarında uluslararası koruma ve finansal destek sağlamışlardır. Özellikle farklı etnik ve dini grupların bir arada yaşadığı yerleşimleri tercih eden söz konusu tebliğciler için Sivas'ın ayrı bir yeri ve önemi bulunmaktadır. Etnik ve dini anlamda farklı unsurları bünyesinde barındıran Sivas kenti, 19. yüzyıl sonunda Osmanlı coğrafyasında çalışan tüm misyoner grupları için sistematik ve kesintisiz olarak her alanda çalışılması gereken bir coğrafya haline dönüşmüştür.

Bu çalışmada, ağırlıklı olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi evrakı ile Bilkent Üniversitesi Mikrofilm Kolleksiyonu'nda bulunan ABCFM evrakı değerlendirilecektir. Alana katkı sunan akademik yazınlar da incelenerek özellikle misyonerlerin eğitim faaliyetlerini içeren ve araştırmacıların en fazla atıf yaptıkları kitaplar da değerlendirmeye alınmıştır. Öte yandan Sivas şehrinde bulunan İsveç Yetimhanesi'nde kalan çocuk ve gençlere Amerikan kurumlarında eğitim-öğretim hizmeti verildiğinden, konu ile alakalı ayrı bir bölüm açılmamıştır.

1. Cizvit Katolik Misyonerlerin Eğitim Faaliyetleri

Fransız devletinin himayesi altında olan (BOA BEO 2233/167470) ve siyasi otoritelerden finansal yardım alan Cizvit Missions des Jesuites en Armenie Oblates de'L Assomption et Soeurs de Saint Joseph (Haydaroğlu, 1993, 93) adlı teşkilatın mensupları Sivas kentine ilk ayak basan misyoner gruptur. Cizvit misyonerler ağırlıklı olarak eğitim alanında çalışmışlar ve okulların fiziksel kapasitesini arttırarak çok daha fazla sayıda insana ulaşmayı kutsal amaç için elzem saymışlardır (ABCFM REEL 618/421). 19. yüzyıl sonunda Kont Didema, Pere Didema, Pere Zova, Pere Roziye Berdila Virnend ve Charl Troon idaresinde Sivas merkezde, Amasya'da, Tokat'ta ve Merzifon'da eğitim faaliyetleri sürdürülmüştür. Bölgede faaliyet gösteren tüm okulların kurucusu Pere Didema'dır (BOA BEO 205658/2743). Okulların idaresi görevi ise başka bir Cizvit misyoner tarafından üstlenilmiştir. Sivas Küçük Yengiler Mahallesi'nde 1882 senesinde açılan ve Cizvit misyonerlerin kişisel mülkü olarak ruhsat altına alınan binada hizmet veren okulun müdürü Pere Roziye'dir.14 adet erkek öğretmenin 3 tanesi Fransız uyruğundadır. Okulun bölgede yaşayanlar arasında son derece itibarlı olması nedeniyle öğrenci sayısı sürekli olarak artış göstermiştir. Okulda 1905 senesinde 487 erkek çocuk eğitim görmüştür (BOA BEO 205658/2743). Talebin yoğun olması nedeniyle, kapsamlı ve etkin hizmet verme çabasında olan misyonerler zaman içinde okula bazı eklentiler yaparak okulun kapalı alanını büyütmüşlerdir (BOA ŞD. 2777/32, BOA BEO 259672). Bu okul şehirde Cizvit'lere ait tek eğitim birimi değildir. Sivas 'ta 6 adet Cizvit okulunun faaliyet gösterdiği 1905 senesinde Osmanlı Devleti'nin resmi kayıtlarında yer almakla beraber (BOA ŞD. 2757/1) sayı ilerleyen süreçte artmıştır.

İkinci okul 1913 Osmanlı-Fransız Antlaşması ile varlığı resmiyet kazanan Jesuit Koleji'dir ve Mustafa Paşa Mahallesi'nde 22 Şubat 1892 tarihli tapu ile yine misyoner mülkü olan binada hizmet vermiştir. Okul binası yoğun talep sonrasında görülen ihtiyaç üzerine 16 Kasım 1909 tarihli İrade ile yeniden inşa edilmiştir (BOA A.DVN. DVE. 98-B/2, BOA İrade-i Hariciye 32a 1327/4). Uluslararası bir anlaşma ile mevcudiyeti resmileştirilen başka bir Cizvit eğitim kurumu St. Joseph de Lyon Rahibeleri yatılı okuludur (Mutlu, 2005, 190). Kurumun

amacı Cizvit itikadına sahip rahibeler yetiştirerek başta Sivas il merkezi olmak üzere yakın yerleşimlerde kurulmaları amaçlanan kiliselere personel yetiştirmek ve özellikle kadınlar ile kız çocuklarının gerçek inanca sevkini sağlayacak donanımlı kadınların kentte olmalarını sağlamaktır.

Katolik Cizvit rahiplerin Sivas'taki diğer bir okulu Küçük Yengiler Mahallesi'nde 1891 yılında açılan Pere Roziye tarafından yönetilen kız okuludur. 6 yıl eğitim verilen okulda görev yapan 10 kadın öğretmenin 6 tanesi Fransız uyruğundadır. 1905 senesine gelindiğinde bu okulda eğitim alan kız çocuklarının sayısı 168'e ulaşmıştır. Okuldaki eğitim öğretim faaliyetlerinin fiziksel altyapı ile ilgili bir sorun nedeniyle aksamasını önlemek için, tıpkı diğer Cizvit okullarında olduğu gibi okul binasını kurum adına satın alma yolu tercih edilmiştir (BOA BEO 205658/2743). 19. asır sonunda Sivas Vilayeti'ne idari olarak bağlı olan Tokat'ta misyoner Cizvitlere ait bir kız okulu bir de erkek okulu hizmet vermiştir. Bu iki okul Cizvit koleji bünyesindedir (BOA ŞD. 1799/23, BOA ŞD. 1806/21). 1895 senesinde Osmanlı makamları bu okulları kapatmak istemiş ancak muvaffak olunamamıştır. (Mutlu, 2005, 190) Hoca Ahmet Mahallesi'ndeki kolejin kız okulunda eğitim süresi 7 yıldır. 1905 yılında müdür Charl Troon idaresinde faaliyet gösteren okulda 200 adet kız çocuğuna 3'ü Fransız uyruğunda olan 7 kadın öğretmen tarafından eğitim verilmiştir. Erkek okulunda da eğitim süresi 7 yıldır. 1905 senesinde 110 adet erkek çocuğuna 5'i Fransız tebaası olan toplam 9 öğretmenle eğitim verilmiştir. Zakaryan Agob adına kayıtlı olan okul binası (BOA BEO 205658/2743) ilerleyen süreçte bina misyoner mülkü olmuştur. Kolej dışında Tokat'ta bir parasız eğitim veren okul bir de Oblates de'l Assomption Rahibeleri Yatılı Okulu faaliyet göstermiştir.

Sivas vilayetine bağlı Amasya'da Beyazıd Mahallesi'nde eski ipek fabrikası binasında hizmet veren (BOA ŞD. 2647/3) bir diğer Cizvit koleji, parasız eğitim olanağı sunan okul St. Joseph de Lyon Rahibeleri Yatılı Okulu'dur (BOA ŞD. 2759). Okulun müdiresi Berdila Virnend'dir. 3'ü Fransız uyruklu toplam 15 öğretmenle hizmet verilen okulun binası misyoner mülküdür. 1905 yılında 238 erkek öğrenciye hizmet verilmiştir. Okulun kız bölümünde eğitim süresi 6 yıldır. 4'ü Fransız toplam 8 öğretmen eğitim vermiştir. Erkek okulunun karşısındaki bu birim de tıpkı diğer Cizvit eğitim kurumları gibi misyoner mülkü olan binada hizmet vermiştir. 1905 senesinde 280 kız çocuğuna eğitim olanağı sunulmuştur (BOA BEO 205658/2743). Merzifon Katolik Cizvit misyonerlerin okullar açtığı bir diğer yerleşim alanıdır. Bir kolej, Oblates de'l Assomption Rahibeleri yatılı okulu ile parasız eğitim veren okul hizmet vermiştir (BOA ŞD. 2759/11.) Kaplan Mahallesi'nde bir Ermeninin arsası üzerine 1881 senesinde ruhsatsız olarak inşa edilen kolej binası (BOA ŞD.1800/3) daha sonra Kont Didema

adına kayıt ettirilmek istenmiştir (BOA ŞD. 2657/51). Okul Müdürü Pere Zova'dır. 1896 yılında bu okul Osmanlı makamlarınca kapatılmak istenmiş ancak kapatılamamıştır (BOA ŞD. 1802/9). Cizvit misyonerler hizmet verdikleri çok sayıda okulda eğitim gören çocuklara dikkat çekecek kadar çok kırtasiye malzemesi dağıtmışlar, yerel yöneticiler tarafından hem bu dağıtım hem de okullarda verilen eğitim hususlarında 1895 senesinde İstanbul'a bilgi notu yollanmıştır. (BOA YA Hus 333/104). İlerleyen süreçte misyonerlerin faaliyetleri daima kontrol altında bulundurulmak istenilmiş, ancak bu hususta tam bir denetim olmamıştır (BOA BEO 1930/144680). Fransız Cizvit misyonerlerin hizmet binaları ya da konutları hakkında detaylı evrak olmasına rağmen (BOA ŞD. 1812/11) okullardaki faaliyetlerine ait evraka Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde çalışma süresince ulaşılamamıştır.

2. ABCFM'ye Bağlı Misyonerlerin Eğitim Faaliyetleri

Protestan Amerikan ABCFM adlı misyoner grubuna bağlı olarak çalışan misyonerler Sivas'ta pek çok eğitim birimi açmışlar, misyona uzak yerlerde Ermeniler tarafından açılan okullara da insan kaynağı ile eğitim-öğretim araç ve malzemeleri sağlayarak destek vermişlerdir. Şehirde misyona bağlı olarak çalışan bir erkek okulu, bir kız okulu, bir ana okulu, okulların bünyesinde açılan müzik eğitimi sınıfları, bir öğretmen koleji ve endüstriyel eğitim verilen self-help birimlerinde faaliyet göstermişlerdir.

2.1. Amerikan Misyoner Erkek Okulları

ABCFM tebliğcilerinin ilk çalışma alanı sadece erkek çocuklara eğitim verilen erkek okullarıdır. 1884-1885 eğitim ve öğretim yılında şehre idari olarak bağlı olan Ashodi, Darende, Gürün ve Sivas kent merkezinde söz konusu teşkilata bağlı olarak çalışan tebliğcilerin katkı sunduğu toplam 9 adet erkek okulu bulunmaktadır (ABCFM REEL 583/319). Sivas merkezinde ilk misyoner erkek okulu ise 1878 senesinde kurulmuştur. 21 öğrenci ve 2 öğretmenle başlayan eğitim 1886 senesinde eğitime uygun hale getirilen ve finansmanı için misyonerlerin iki yıl boyunca kaynak aradığı binada devam etmiştir. 5 yıllık eğitim veren okulun ilk mezunları 1887 yılında eğitimlerini tamamışlardır (ABCFM REEL 618/335). Erkek okulunda verilen eğitim ücretlidir. Okullarda çalışan tüm öğretmenlerin maaşlarının yaklaşık ¾'ü öğrencilerden tahsil edilmiştir. Ancak tebliğcilerin özel diye tabir ettiği erkek çocuklarının aileleri ödeme yapamayacak durumdaysa, öğrencinin misyon faaliyetlerine katkı sunması şartıyla kendisinden para alınmamıştır (ABCFM REEL 617/378). Erkek okulu öğretmenlerinin önemli bir kısmı, Harput Koleji gibi, Osmanlı ülkesinde faaliyet gösteren başka ABCFM okullarından mezun olmuş (ABCFM REEL 583/319) eski öğrencilerdir (ABCFM REEL 583/324). Ancak okulda yerli öğretmenler de görev yapmışlardır. Bu öğretmenlerin tamamı kurumdan düzenli olarak

maaş almışlar ve ücretler öğretmenin mesleki yeterliliğine göre değişmiştir. Osmanlı ülkesi dışında eğitim alan erkekler de okulda vazife yapabilmişlerdir. Bu öğretmenlerin hizmet amaçlı saha çalışmalarını yani farklı yerleşim alanlarına gidişleri ve orada iaşelerinin temini için kurumun ayırdığı bir bütçe de mevzu bahistir (ABCFM REEL 629/283). 1890-1891 eğitim ve öğretim yılında 207 adet erkek çocuğuna verilen eğitim daha çok sayıda çocuğa ulaşmada adeta bir vitrin görevi yapmıştır. Okulun son iki sınıfında diğer sınıflara nisbeten daha az sayıda çocuk vardır (ABCFM REEL 606/64). Erkek Okulunda gün, tıpkı diğer misyoner kurumlarında olduğu gibi her sabah yapılan İncil okuması ile başlamıştır (ABCFM REEL 583/320). Ancak verilen hizmet hem bilimsel hem de dini eğitimi içermiştir (ABCFM REEL 606/722). Ayrıca okullarda tamamen gönüllülük esasıyla iyi birer inanan olmak için sosyal sorumluluk projeleri olarak tanımlanan faaliyetlerin gerçekleştirilmesi misyonerlerce desteklenmiştir. Erkek okulu öğrencilerinin kurduğu Intermediate Society adlı grup hizmete katkı sunmuşlardır (ABCFM REEL 618/355). ABCFM Sivas misyonerleri bir yandan eğitim elemanlarının sayısını arttırmaya çalışırken öteyandan da Sivas merkezindeki Erkek Okulu'ndan faydalanamayan uzak yerleşimlerdeki Ermeniler için okullar açmaya başlamışlardır. 1893'te Sivas şehrine idari olarak bağlı olan Tokat'ta açılan Erkek Okulu'nu kısa zamanda başka erkek okullarının açılması izlemiştir (ABCFM REEL 606/487). 1894 senesinde ise görevli misyonerlerden Bay Perry Sivas Erkek Okulu için, yoğun talebi karşılayabilmek amacıyla yeni bir bina inşa ettirmiştir (ABCFM REEL 617/737). Erkek Okulu'ndaki eğitim misyonerlerin ve yerli halkın beklentilerini karşılamaya başlayınca okula talep kısa zamanda artmıştır. 1901 senesinde okulun faaliyetlerini devam ettirmek için ihtiyaç duyulan finansman harcanan 1600 Amerikan Doları ile karşılanamamış (ABCFM REEL 617/224), masraf 600 Osmanlı Lirası'nı aşmıştır (ABCFM REEL 606/337) Öğrencilerden alınan 30'ar Osmanlı Lirası da okul bütçesinin açık vermesinin önüne geçememiştir. 1902 yılında ise öğrencilerden alınan eğitim ücreti 50'şer Osmanlı Lirası'na yükseltilmiştir (ABCFM REEL 617/738). Kurum okulun hizmete başladığı günden itibaren düzenli bir artışla okul bütçesini desteklemiş, 65 Liradan başlayarak her sene 30 Liralık bir artış sözkonusu olmuş ve ancak yine de oldukça pahalı bir şehir olan Sivas'ta hizmetin verimli olarak devamlılığını sağlamak için devamlılık arz eden finansal ihtiyaç müteakip defalar kuruma rapor edilmiştir (ABCFM REEL 618/336). Öğrencilerden okul bütçesine katkı sağlamak amacıyla alınan ücret okullara olan talebi azaltmamış, bilakis arttırmıştır. 1903 yılında Sivas merkezde 128, Gürün'de 103 ve Tokat'ta 23 erkek çocuğuna erkek okullarında eğitim verilmiştir (ABCFM REEL 617/287). Sivas'taki kısa süre önce açılan ikinci okulda ilk sene 12 olan öğrenci sayısı 1903 yılında 30'a ulaşmıştır (ABCFM REEL

618/336). Sivas çevresindeki okullarda hizmet alan çocukların ise 165 tanesi ilkokul öğrencisidir (ABCFM REEL 618/334). 1905 yılına gelindiğinde Sivas bölgesindeki okullarda hizmet verilen erkek çocuklarının sayılarının artışı dikkat çeker hale gelmiştir. Sivas'ta 315, Gürün'de 40, Şogul'da 35, Tokat'ta 30, Manjılık'ta 36, Enderes'te 15, Karaeren'de 30, Zara'da 60, Divriği'de ise 58 çocuğa ulaşılmıştır (ABCFM REEL 617/319). Misyon istasyonundaki kiralık binadaki öğrenci sayısı ise 60 olmuştur ve 1.sınıfa 11 yeni çocuk gelmiştir (ABCFM REEL 618/376). Erkek okullarına olan yoğun talep karşısında misyonerlerin bulduğu en uygulanabilir çözüm daha fazla bina kiralayarak eğitime devam etmek olmuştur (ABCFM REEL 618/376). Mezun öğrencilerin eğitsel anlamda kalitesi misyonerlerin hizmetin devamı için destek istemesini haklı çıkarır seviyededir. Son 5 yılda mezun edilen 57 erkek çocuğunun 27 tanesi okullarda çalıştırılmıştır. Bu çocuklardan 16 tanesi kolejde eğitime devam etmektedir (ABCFM REEL 617/377). Eğitim gören 8 yetim çocuk okullarda öğretmen olarak çalışmaya başlamıştır (ABCFM REEL 618/334). 1906-1907 senesinde 180 erkek çocuğa eğitim verilmeye başlanmış ve bu çocukların 30 tanesi Anadolu Koleji bölgesinden, birkaç tanesi de Fırat Koleji bölgesinden kabul edilmiştir (ABCFM REEL 618/386). Eğitimde amaca ulaşmayı mümkün kılacak mükemmelliğe ulaşmak kurum politikasıdır. Bu amaçla her hafta perşembe günü ders bitince öğretmenler toplantı yapmışlardır. 5 kişilik bir üst heyet toplantıların oturum maddelerini belirlemiş ve erkek okulu müdürü toplantılara başkanlık etmiştir (ABCFM REEL 618/389). Toplantı muhtemel sorunların tartışılarak önlenmesi açısından önemlidir. Çünkü Sivas Osmanlı coğrafyasında Ermeni nufusun en fazla olduğu 7.yerleşim alanıdır. Nufusun Manchester'den bile fazla olduğu düşünüldüğünde buradaki eğitim hizmetlerindeki herhangi bir aksamanın misyon çalışmalarına zarar vereceği gerçeği ortaya çıkmaktadır (ABCFM REEL 618/388). Misyon çalışmalarının eğitim kısmının aksamasının önlenmesi amacıyla öğretmenlerin hoşnut edilmesi misyonerlerin önem verdiği başka bir husustur. Hem misyoner öğretmenler hem de yerli Ermeni öğretmenler düzenli olarak maaş almışlardır. 5 erkek okulu öğretmenine 23.10 Lira maaş ödenmiş, ayrıca yeme, içme, barınma ve sağlık harcamaları da misyon tarafından karşılanmıştır. Sivas ve havalisinde özellikle kira ve yiyecek fiyatlarının fahiş seviyede yüksek olmasına rağmen bu uygulama özellikle bazı misyon dostlarınca gönderilen hediyelerle ve bağışlarla desteklenmiş (ABCFM REEL 617/378) ve finansal akış hiçbir zaman kesintiye uğramamıştır (ABCFM REEL 618/387). Dış misyonlar olarak tanımlanan ilçelerdeki erkek okullarındada durum aynıdır. (ABCFM REEL 618/384). Sivas Erkek Okulu'nun finansmanına Young Men's Society adlı bir grup da katkıda bulunmuştur (ABCFM REEL 618/393). Bu grup erkek okulunun kütüphanesini haftada bir kez toplu okuma

dersi yapmak amacıyla kullanmıştır. Bu okuma dersinde kimi zaman Ermenice eğitimi de yapılmıştır. Pazarda satış yapan genç bir Ermeni erkek çalışmanın koordinatörlüğünü yapmıştır (ABCFM REEL 618/393). 1908 yılına gelindiğinde 8 farklı dış misyonda erkek okullarının hizmet verdiği, öğrencilerden alınan eğitim ücretlerinin okul bütçelerine aktarıldığı ve okullarda eğitim almaya başlayan çocukların misyonerlerce son derece zeki ve hevesli olduklarının kurum merkezine rapor edildiği görülmektedir (ABCFM REEL 618/418). Öte yandan erkek okullarında uygulanan disiplin kimi zaman öğrencilerin şikayetlerine sebep olmuştur (ABCFM REEL 618/419). Ancak Sivas merkezdeki erkek okulunda fazla disiplin bile okula olan talebi azaltmamıştır. 50 çocuğa eğitim verilmektedir. Bir öğrencinin maliyeti 2 Osmanlı Lirasıdır. Öğrencilerden 5'er Lira alınmaktadır. Toplamda 7'şer Lira olan hizmet maaliyetinin sonbaharda biraz daha azalacağı misyonerlerce ümit edilmektedir. Erkek Okulu'nun dönemi 100 Osmanlı Lirası borçla kapatması sonrasında misyonerler kuruma gönderdikleri raporda bu umutlarını ifade etmişlerdir (ABCFM REEL 618/418). Ayrıca aynı raporda misyonerler erkek okulundan mezun olanların dış misyonlardaki okullarda değerlendirilebileceğini de ifade etmişlerdir (ABCFM REEL 618/419). Kurumun erkek okuluna verdiği ayni ve nakdi desteğin azalması ihtimaline karşın misyonerler eğitim çalışmalarının yoğun olarak sürdüğünü, bu durumun erkek okulu çalışmalarının doğal bir sonucu olduğunu ve erkek okulu mezunlarının Anadolu coğrafyasındaki pek çok Ermeni okulunda görev yaptığını da raporda belirtmişlerdir (ABCFM REEL 618/421). Bununla beraber rapora göre öğretmen sayısı 300 kadar çocuğa uygulanabilir yani gündelik hayatta değerlendirilebilecek eğitimin verilerek becerilerin kazandırılmasına yeterlidir (ABCFM REEL 618/422). Erkek okulunun uygulanabilir eğitim düşüncesinin en güzel kanıtı 1909 senesi son baharında okulun su tesisatı yenilenirken öğrencilerin de çalışmasıdır. Okulun dış duvarlarının yalıtım amacıyla taşla kaplanmasında da öğrenciler görev almıştır (ABCFM REEL 633/461). Erkek okulu öğrencileri güçleri, bilgileri ve kabiliyetlerine göre mümkün olan her şekilde misyonerlere yardım etmişlerdir (ABCFM REEL 633/997). 1910 senesinde periyodik öğretmen toplantıları devam etmiştir. Ayrıca Pazartesi Kulubü diye adlandırılan toplantılarda öğretmenler bu toplantılarda okudukları kitapları meslektaşları ile paylaşıp adeta hizmet içi eğitim yapmışlardır (ABCFM REEL 633/462). 1910-1911 yılı Sivas'ta tifüs ve kolera hastalıklarının hayatı çok zorlaştırdığı bir dönem olmuştur. Ancak kurum raporuna göre şehirdeki salgın hastalık erkek okuluna sirayet etmemiştir. Bu durum misyonerlerin öğrencilerine kazandırdığı kişisel bakım becerisi sayesindedir. Sadece bir oğlan çocuğunun misyon hastanesinde veremden ölmesi misyonerler için oldukça üzücüdür ama 1911 yılı okulun son 30 yıldaki en

sağlıklı dönemidir (ABCFM REEL 628/580). Erkek okullarında toplam 376 öğrenci hiçbir tıbbi vaka olmaksızın görmüştür (ABCFM REEL 628/594). Her gün 50 kadar erkek çocuğu okula kayıt yaptırmak arzusuyla başvurmakta lakin tamamı fiziksel yoksunluklar yüzünden geri çevrilmektedir (ABCFM REEL 629/115). Yeni bir okul binası ihtiyacı çalışmaları olumsuz etkilemektedir (ABCFM REEL 633/495). Kabul edilen hediyeler ve bağışlar (ABCFM REEL 633/496) ile kurumun öz kaynakları yeterli değildir. Kurumun bazı birimlerine bağışçıların adı verilerek hediyelerin devamlı olması sağlanmaya çalışılmıştır (ABCFM REEL 633/489). ABCFM'nin vaat ettiği 330 Amerikan Doları da yetersizdir. Bu para sadece birinci sınıf öğretmenleri için kullanılabilmiştir (ABCFM REEL 633/489). Kurumun öz kaynakları ve bağışların hizmetin devamlılığı için tümüyle yeterli olmaması nedeniyle Rus modeli denen kendine yeterli birim düşüncesini hayata geçirmek elzemdir. Bu sistemle okullarda eğitilen çocukların kurumlar bünyesinde ürün ve hizmet üretmesi sisteme finansal katkı için arzulanılmıştır (ABCFM REEL 633/493). 1905 sonrasında ABCFM merkezi birimlere ancak çok acil durumda kullanılabilecek kadar fazla para aktarmaktadır ve masrafların mümkün olduğunca kısılması kurum politikası haline gelmiştir (ABCFM REEL 633/494). Ayrıca daha fazla öğretmen ihtiyacı söz konusudur. Bu sebeplerle Gregoryen Okulları Komitesi erkek okulu ile koordineli olarak çalışmıştır. Pazartesi ve salı günleri toplam haftada 3 saat ders bu komite ile yapılmaktadır. Katılımcı sayısı 200'dür. Bu toplantılarda eğitim teknikleri, disiplin, ile ödül ve ceza usulleri konularında çalışmalar yapılmıştır (ABCFM REEL 628/589). Okulun en büyük sorunlarından biri A.B.D deneyimi olan Ermeninin az olması İngilizce öğretiminde yaşanan açmazdır (ABCFM REEL 633/495). Ancak yine de misyonerler ve yerli öğretmenler mümkn olan en üstün donanıma sahip öğrencileri yetiştirmeye çalışmışlardır. Ayrıca ulaşılabilen arşiv evrakına göre, okul tarihinde ilk kez orkestranın dinleti yaptığı mezuniyet töreni için davetiye bastırılmıştır (ABCFM REEL 632/530). 1912 yılı misyonerlerin yeni bir bina arayışlarının devam ettiği bir senedir (ABCFM REEL 628/579). Edmund F. Platt 24.000 Amerikan Doları'nı erkek okuluna bağışlayınca yeni okul binası için sadece1500 Amerikan Doları bulunmasına ihtiyaç kalmıştır. Bu para ile inşaat için kereste alınacaktır (ABCFM REEL 628/579). Ayrıca binalara temiz su getirebilmek için 600 Amerikan Doları aktarılacaktır.1912 senesi ilkbaharında eğer finansman ayrılabilirse yeni binanın inşaatına başlanması planlanmıştır (ABCFM REEL 628/579.) Ancak bina bitirilmemiştir.

2.2. Sivas Amerikan Kız Okulu

Sivas Amerikan misyon istasyonu bünyesinde merkezde 1 kız okulu vardır. Ayrıca dış misyon olarak tanımlanan yakın yerleşimlerde açılan kız okulları da faaliyet göstermiştir. Bu

birimler dışında lisede de kız öğrenciler için ayrı sınıflar mevcuttur. Bu okulların finansmanının önemli bir kısmı ABCFM'nin üst birimi olan Prudental Committe'nin Osmanlı coğrafyası dışında yaşayan bağışçıları tarafından sağlanmıştır

Kız okulu çalışmasının amacı 1890 senesinde kıdemli ABCFM Sivas misyonerlerinden W. F. English'in kurum merkezine, Boston'a, Judson Smith'e gönderdiği mektupta açıklanmaktadır. ABCFM tarafından Sivas ve yöresinde açılan kız okullarının iki fonksiyonu vardır. Öncelikli olarak Ermeni kızlarının eğitimi amaçlanmakla beraber kız okulu öğretmenleri ara sınıflarda eğitim veren öğretmenlere de eğitim teknikleri hususunda uygulamalı dersler vermişlerdir (ABCFM REEL 628/599). Başka bir ifadeyle okullarda hem çocuklar hem de öğretmenler eğitilmiştir. Bu sebeplerle okullarda kızlara verilen eğitimin bu nedenle başarılı ve devamlı olması için misyonerler kendi ifadelerine göre büyük bir özveriyle çaşılmıştır. (ABCFM REEL 610/13). Tüm Amerikan eğitim birimlerinde olduğu gibi kız okullarında da inanç eğitimi ve toplu ibadet söz konusu olmuştur. İnanç hizmetlerini organize eden iki grup kız okulunda çalışmıştır. Bu gruplardan biri misyonerlerdir. Diğeri ise kız okulunda bulunan şapelde Pazar ayininin sorumlusu olan YMCA'dır (ABCFM REEL 628/600). Eğitim aşamalarında ise dini eğitimin daha etkili yapılabilmesi amacıyla misyonerler, yerli yardımcılar, İncil okuyucuları (Bible-readers) ve daha önce misyon okullarında eğitim görmüş kişiler görev yapmıştır. Öğretmen ihtiyacı kuruma bildirildiğinde ise eğer şartlar uygunsa öğretmen tayini Boston ya da kurumun İstanbul'daki merkezindeki yöneticiler tarafından yapılmıştır (ABCFM REEL 628/577). ABCFM misyonerleri için geleceğin anneleri olan kız çocuklarının sadece donanımlı öğretmenler tarafından doğru şekilde eğitilmeleri ve bilgili dini rehberlerce yönlendirilmeleri yeterli görülmemiştir. Bilince eklenenin hayata katılması şarttır. Bu nedenle Sivas merkez misyon kız okulunda ve diğer okullarda eğitilen kızların ders zamanları dışında sosyal projelere katılması söz konusu olmuştur. Hastanede Pazar ibadetleri yapılırken kızlar ibadete katılmıştır. Bu seremoni sonrasında yetimhanede kalan çocuklarla beraber dini şarkılar ve ilahiler söylemişlerdir (ABCFM REEL 618/374). 1860 senesi Sivas ABCFM misyon istasyonunda bulunan lisedeki kız sınıflarının ilk mezun verdiği yıldır. (ABCFM REEL 610/13). 1896 yılında ise görülen ihtiyaç üzerine, kız okullarında yeni bir ders işleme tekniği ve müfredat uygulamaya konulmuştur (ABCFM REEL 606/66). Kaynaklar kısıtlı ama ulaşılmaya çalışılan hedef kitle oldukça kalabalıktır. Dolayısıyla en doğru eğitim tekniklerinin kullanılması kaynakların boşa harcanmasını engelleyecektir.1901 senesinde kız okuluna kurum tarafından gönderilen para sadece 787 Amerikan Doları'dır. Bu meblağa öğretmen maaşları dahil değildir. Osmanlı coğrafyasında 1 USD Doları ile 1 Osmanlı Lirası

arasında yaklaşık olarak 1/10 oran olduğu hatırlanacak olursa kurum tarafından eğitim faaliyetlerinde harcanmak üzere gönderilen paranın ne kadar az olduğu ortaya çıkacaktır. Yoğun talebin yaşandığı ve kimi zaman başvuruların fiziksel yetersizlikler nedeniyle geri çevrildiği Sivas misyoner kız okullarında 78.7 Osmanlı Lirası ile yapılabilecekler oldukça kısıtlıdır (ABCFM REEL 617/224). Farklı eğitim tekniklerinin uygulanması ve alışılagelmiş müfredat yerine daha öğrenci odaklı bir eğitim sisteminin tercih edildiği okul kısa zaman içinde, bölgede tebliğcilerin prestij kaynağı haline gelmiştir. Bölge Ermenilerinin okula talebi artınca yeni binaların kiralanması veya inşa edilmesi söz konusu olmuştur. 300 tane kız çocuğu için ise eski kız okulu binası oldukça yetersizdir. Kız okulunda bir kadın öğretmene daha ihtiyaç vardır. Misyonda çalışan kadın misyonerlerin tamamı fazlasıyla yoğun bir tempoyla vazife yaptıkları için kurum merkezinden talepte bulunulmuştur. ABCFM'den kısa zaman içinde bir kadın öğretmen gönderilemeyeceği ve maaş verilemeyeceği için yerli halktan hizmet alımı yapılamayacağı bildirilip öğretmen açığı anaokulu öğretmenlerinden biriyle doldurulmuştur (ABCFM REEL 633/62). 1907 yılında kız okullarına olan talepte patlama yaşanınca, kiralanmak usulüyle misyon hizmetine kazandırılan yeni bir binanın okul haline dönüştürülmesi söz konusu olmuştur (ABCFM REEL 618/336). Aynı dönemde lise ve diğer kız sınıflarında öğretmen kadrosunda değişiklik olmamıştır. 3 yıl önce açılan ve misyonerlerin mümkün olan her alanda destek verdikleri Rum Okulu'nda da 30 tane kız çocuğu eğitilmektedir. Ayrıca yine 1907 yılında 5 tane dış misyonda (Tokat, Gürün, Enderes, Manjılık ve Darende) kız okulları faaldir (ABCFM REEL 618/366). 1910 senesine gelindiğinde Tokat'ta bulunan dış misyon istasyonu kız okulunda iki öğretmen ve iki İncil okuyucu (bible-reader) çalışmaktadır. Ayrıca daha önce misyon okulunda eğitim alan 2 kişi de bu okulda hizmet vermektedir (ABCFM REEL 628/577). Aynı sene şehrin dışında kız çocuklarını eğitimin temel ilkeleri konusunda eğitmek için bir okul açılması gündeme gelmiştir. Bu birimin hizmete geçmesi için misyon tarafından başka amaçlarla kurum merkezinden istenen para aktarılması planlanmıştır (ABCFM REEL 628/600). Kız çocuklarına verilen hizmette çalışan sadece 3 öğretmen vardır. Yetersiz olan öğretmen sayısını da arttırmak gereklidir (ABCFM REEL 628/600). Bu öğretmenlerin daha verimli hizmet verebilmeleri için 3 tane oda ihtiyacı söz konusu olmuştur. Ancak 1910 senesinde kız öğrenci sayısında, daha önceki senelerin aksine, ciddi bir artış yoktur (ABCFM REEL 628/577). ABCFM misyonerlerinin yazılı beyanlarına göre, 1911 yılı kız okulu çalışmalarının daha önce olmadığı kadar yoğunlaştığı bir sene olmuştur. Kız okulu yöneticisi Miss Graffam kendi sağlığını düşünmeyecek kadar özverili ve yoğun bir çalışma sergilemiştir (ABCFM REEL 633/486). Bu çalışma temposu, kız okulunda

görev yapan misyonerlerden Miss Rice'nin kendi öğrencilerinden 3 tane kız çocuğuyla sorumluluğu paylaşmasına neden olmuştur (ABCFM REEL 628/592). Halk arasında prestiji artan kız okulunda verilen eğitimin kalitesinin arttırılması amisyonerlerin öncelikli hedefi haline gelmiştir. Bu nedenle ABCFM Boston ofisinin yönlendirmesiyle İngiliz bir mimar Sivas'a gelmiş ve yeni bir kız okulu binasının planlarını çizmiştir. Bu yeni okulun hayata geçirilmesi düşüncesi bile misyonerleri son derece heyecanlandırmıştır (ABCFM REEL 629/115). Ancak güncel ekonomik ve siyasi şartlar nedeniyle yeni okul projesi hayata geçirilememiştir.

Kurumun kız okulları için yolladığı finansal destek her geçen gün biraz daha yetersizleşmiştir. 1915 yılında kız okullarında kullanılmak üzere Boston'dan sadece 50 Osmanlı Lirası gönderilmiştir. Bu nedenle yerel halktan gönüllülük şeklinde eğitim hizmetlerine yardım alınması da devam etmiştir (ABCFM REEL 629/275). 1916 yılı, kız okulu idarecisi Miss Graffam'ın ölümünün ardından çalışmalar aralıksız devam etmiş ancak hem öğretmenler hem de öğrenciler için bu kaybın yası ile baş etmek oldukça zorlayıcı olmuştur. Onun yokluğunda istasyondaki tebliğcilere düşen görevler artmıştır. Sadece merkez istasyonda değil dış misyonlarda da çalışmak üzere çok sayıda eğitimci ihtiyacı söz konusudur. Kurumun finansal yetersizlikleri ve Osmanlı coğrafyasında yaşanan güncel ekonomik, sosyal ve askeri gelişmeler bu konuda ABCFM personeli dışındaki kişilerden hizmet alımını olanaksız hale getirmiştir. Sorunun ivedi olarak çözümlenmesi gerekliliği, Sivas misyon istasyonu çalışanları tarafından kurum merkezine yazılı olarak beyan edilmiştir (ABCFM REEL 633/700). Ancak talepleri karşılık bulamamıştır.

2.3. Anaokulları

ABCFM Sivas misyon istasyonu hakkında tanzim edilen arşiv evrakında, hakkında en az bilgi olan kurumlar ana okullarıdır. İlk ana okulunun hangi tarihte ve kim tarafından açıldığı bilgisine de erişilememiştir. Ancak 1905-1906 eğitim ve öğretim yılında Sivas, Tokat ve Gürün'de anaokulları hizmet vermektedir (ABCFM REEL 618/366). 1910- 1911 yıllık raporunda ise Tokat ve Sivas'ta Türklerin açmak istedikleri anaokulları için para bulmalarına, ABCFM misyonerlerinin finansman sağlamak çabasında oldukları ibaresi bulunmaktadır. Bu okullar için mekan ve öğretmen bulunursa en kısa zamanda Türk çocukları için ana okulu açılması planlanmıştır (ABCFM REEL 628/599). Ancak bu tasarı hayata geçirilememiştir.

2.4. Sivas Öğretmen Koleji (Teacher's Collage)

ABCFM'nin üst yönetim organı olan Prudental Committe'nin isteğiyle 1911 senesinde, Sivas'ta bir Protestan öğretmen koleji açılmıştır. Kendi beyanlarına göre, bu kolej misyonerler

için şehirdeki en önemli eğitim kurumudur (ABCFM REEL 633/546). Temel amaç bölgede Protestan cemaatin ihtiyaçlarını karşılayabilecek donanımda öğretmen üreten bir kurum olarak, Sivas Öğretmen Koleji'nin kurumsallaşmanın sağlanmasıdır. Okulda çalışan misyonerlerce yapılan dış yazışmalarda Teacher's Collage antentli kağıt kullanılması ve okul müdürü Rev. Ernest C. Patridge -Principal (ABCFM REEL 628/614) mührünün evraklara vurulması bu durumun kanıtıdır (ABCFM REEL 633/664). Sivas Öğretmen Koleji oldukça uzun süre ve etkin bir şekilde, bölgede öğretmen yetiştiren en makbul kurum olacaktır. Yatılı eğitimle tüm öğretmen adaylarının hayatlarının tamamı misyonerlerin gözetiminde olacak ve istenmeyen durumların ortaya çıkması ihtimali de ortadan kaldırılacaktır (ABCFM REEL 628/626). Kurumun diğer eğitim birimlerinde öğrendiklerinin uygulamasını yapma şansı bulacak bu öğrenciler eğitim planlaması hususunda doğru kararlar verme yeterliliğine sahip olacaktır (ABCFM REEL 628/627) Kurumun eğitim uygulanaları için bu kadar önemli olan kolej için gereken bina ihtiyacına kurum kaynakları ile hediyeler ve bağışlarla çözüm bulunmuş, 1913 senesinde yeni binada eğitime başlanmıştır. O zamana kadar 350 öğrenci fiziksel olarak uygun olmayan, kalabalık, bahçesiz ve eğitime uygun olmayan kiralık ve merkeze uzak bir binada misyonerlerce eğitilmiştir (ABCFM REEL 628/625). ABCFM misyonerler, Öğretmen Koleji olarak eğitim verilmesi planlanan yeni binanın yapılışından sonra Osmanlı makamlarına okul ruhsatı almak için başvurmuştur. Daha önce kiralık binada açılan öğretmen okulu için ruhsat talebinde bulunulmamıştır. Rev. Ernest C. Patridge misyon sorumlusu olarak mülk binada öğretmen okulu hizmeti verilmesi hususundaki taleplerini İstanbul'a bildirince durum tetkik edilmiş ve öğretmen okuluna izin verilmemiştir (BOA DH. İD. 123/16). Ancak resmi makamların okula ruhsat vermemesi Amerikalı misyonerlerin Ermeniler için Ermeni öğretmen yetiştirme düşüncelerinin sonu olmamıştır.

1913 yılında yeni yapılan binada başlayan eğitimin fiziksel olarak ilerleyen süreçte yeterli olmayacağı ortaya çıkınca yeniden bir bina yapımı gündeme gelmiştir. Okul binası için misyonerlerin organize ettiği fonda 10.000 Amerikan Doları birikmiştir. Ancak planlama aşamasında harcamalar hesaplanırken gerçekçi davranılamamıştır. Bayan Edmund P. Platt misyona Sivas Amerikan Öğretmen Koleji binasının yapımı ve tefrişinde kullanılmak üzere 4000 Amerikan Doları bağış göndermiştir. Ayrıca binaların su tesisatında kullanılmak üzere boru satın alınması için New London'dan Bayan Harris 6.000 Amerikan Doları tutarında kaynak sağlamıştır (ABCFM REEL 629/624). Gelen bu maddi desteklerle kış aylarının beklenenin aksine daha ılıman geçmesi inşaatın kış aylarında da devamını sağlamıştır. Noel Yortu'suna kadar bina inşaatında çalışmalar devam etmiştir (ABCFM REEL 628/616). 1914

senesi raporunda yeni bir bina yapımının her türlü finansal zorluğa karşın devam ettiği belirtilmiştir (ABCFM REEL 628/625). Raporda erkek çocuklarına eğitim verilen tüm okulların aynı çatı altında toplanması arzusuyla bu çalışmalara başlandığı belirtilmektedir. Ayrıca misyona uzak yerlerde kiralanan binalarda verilen eğitimin çok verimli olamayacağı da raporda vurgulanmıştır (ABCFM REEL 628/625). 1914 yılı sonunda okul ve müdür konutu olarak kullanılan binalar tamamlanmıştır. ABCFM misyonerlerinin kendi beyanlarına göre,1915 senesinde yeni binada hizmet vermek istenmektedir. 225 öğrenciye bu okulda eğitim verilebilecektir. Bu sayıya ulaşıldığında tekrar alt yapı planlaması yapılması gündeme gelecektir. 1914 yılında 200 kadar erkek çocuk bulunmaktadır. Ama her geçen gün sayının artması amaçlanmaktadır (ABCFM REEL 629/624). Öğretmen okulunun fiziksel şartları 1914 senesinde Osmanlı coğrafyasındaki başka okullarla kıyaslama yapıldığında çok daha iyidir. Okulun iç mekanları taşınabilir gaz lambalarıyla aydınlatılmaktadır. Bu durum, akşam saatlerinde okulda çok da rahatsız edici olmayan kesif bir yanık ve gaz yağı kokusuna sebep olmaktadır. (ABCFM REEL 629/521.) Bu nedenle Sivas misyonerleri, Öğretmen Koleji ve eklentilerinde kullanmak üzere kendi elektriklerini kendileri üretmeye çalışmışlardır (ABCFM REEL 629/628). Tüm insani ve finansal varlıkların en verimli şekilde kullanıldığı kolejde, gençlerin faydalanmaları için oldukça iyi bir şekilde tefriş edilmiş bir jimnastik salonu vardır. Salonun daha da kullanışlı hale getirilmesi için 1914 yılında 1500 Amerikan Doları ayrılmıştır. Ayrıca okulun içinde dini ihtiyaçlara yanıt verecek bir şapel yapımı planlanmıştır. Ancak var olan finansal kaynaklar öncelikli olarak mabed inşaasına değil, eğitim kalitesini arttırmak için kullanılmıştır. Kurumsallaşma iddiasında olan okulun çevredeki diğer yapılardan görüntü olarak da farkı olmak zorundadır. Bu nedenle istinat duvarları için 2000 Amerikan Doları bağış alınmıştır (ABCFM REEL 629/628). 1914 yılında okula talep, daha önce öngörülemeyecek kadar fazla olmuştur (ABCFM REEL 630/613). Artan talebi karşılamak için Sivas misyon istasyonu çalışanları misyonerler kurumun hem Boston' daki, hem de İstanbul'daki merkezlerine eş zamanlı olarak 60 Osmanlı Lirası ihtiyacı bildirmişlerdir (ABCFM REEL 633/645). İstenen bu miktar yeterli olmayınca 100 Osmanlı Lirası tekrar talep edilmiştir (ABCFM REEL 506/243). 1914 senesinde kurum merkezini ve bağışçıları bilgilendirmek kastıyla içinde öğretmen okulunun da olduğu misyon binalarının yerlerini gösteren bir kroki de rapora eklenmiştir (ABCFM REEL 633/632). Ancak 1914 senesinde kuruma gönderilen raporda öğretmen okulundaki toplam öğrenci sayısının fazla gösterilerek 502 olduğunun belirtilmesi, kurumdan talebi karşılamak için istenen paranın başka bir alanda kullanılacağı düşüncesini doğurmaktadır (ABCFM REEL 628/614). 1914 senesinde öğretmen okulu

müfredatında değişikliğe gidilmiştir. Psikoloji ve pedagoji bilimlerinin ışığında daha fazla uygulamaya dayanan yeni müfredat çok sayıda öğretmen tarafından uygulanmıştır (ABCFM REEL 628/626). İlk 4 sınıf dışında kalan sınıflardaki öğrenciler haftada 4 kez eğitime alınmıştır. Bu çalışma normal eğitim uygulamalarının dışında etüd çalışması gibidir. Günlük işler yapılmış, dersler tekrarlanmış ve öğretmen adaylarına endüstriyel üretimde eğitmen olarak çalışabilecek nitelikte olmaları için eğitim verilmiştir. Bu uygulamalara şehirdeki Gregoryen okullarında hizmet veren yerli öğretmenler de katılmıştır (ABCFM REEL 628/627). Kadın öğretmenler haftada 4 kez Bay Racoubian başkanlığında toplanarak eğitim planlarını tartışmışlardır. Bu çalışmalarda her gün farklı bir alanda uygulama yapılmaktadır (ABCFM REEL 629/629). Yeni müfredatın uygulanmaya başlaması ile beraber öğretmenler bütün öğrencilerinin yaşlarını, boylarını, kilolarını, genel sağlık durumlarını ve ilerlemelerini kayıt altına almaya başlamıştır. Öğrencilerin sadece eğitsel durumları değil, sağlık durumları da kayıt altına alınarak, belirli periyodlarla kurum merkezine gönderilen raporlarla bildirilmiştir (ABCFM REEL 629/629). 1915 senesi faaliyetleri için kurumdan istenen para yaklaşık yarı yarıya azalmıştır. 33 Osmanlı Lirasına duyulan gereksinim Women's Board tarafından kuruma bildirilmiştir (ABCFM REEL 633/632). 1917 yılı öğretmen okulu çalışmalarının çok zor şartlar altında sürdürüldüğü bir dönemdir. Okulun müdürü Patridge 24 Şubat 1917 tarihinde Rev. James L. Barton'a gönderdiği mektupta çok acil bir ihtiyaç durumunda kullanabilecekleri 10 Amerikan Doları'na bile sahip olmadıklarını belirtmektedir. Gayretlerinin daha ne kadar hizmetin devamlılığını sağlayacağı konusunda ciddi kaygıları vardır (ABCFM REEL 633/720). 1917 senesinde okula kurum tarafından gönderilen meblağ 91. 93 Pound'dur (ABCFM REEL 633/731) Ancak 73.55 Pound harcanmış ve 131.17 Poundluk hizmet ve mal veresiye usulü tedarik edilmiştir (ABCFM REEL 633/731).

2.5. Müzik Eğitimi

Müzik çalışmaları misyonerlerin çok önem verdiği faaliyet alanlarından biridir. Çünkü ruhani ya da fiziksel tehdit ve tehlike altında bir sosyal grubu yüksek bir moralle bir arada tutabilmek, çözülmeyi önlemek ve hedefe ulaşmayı sağlamak için müzik son derece etkili ve gerekli bir araçtır (Eriş, 1978, s. 192). Başka bir ifadeyle kitle bilinci muhtemel tüm şartlar altında müzikle sağlanabilecektir (Freud, 2000, s. 24-25). Dini eğitimde müzik vazgeçilmezdir (ABCFM REEL 629/571). İlahiler inanca ait hikayelerin hatırlanılmasını kolaylaştırmaktadır. Bu sebeplerle uzun kış gecelerinde kalabalık gruplarda müzik, verimli zaman geçirmenin en iyi yolu olarak düşünülmüştür (Martin, 1991, s. 146). Ayrıca müzik toplumun tamamını dönüştürmek için son derece faydalıdır (ABCFM REEL 628/604). Bu nedenlerle ABCFM'nin

eğitim birimlerinde müzik iki farklı şekilde kullanılmıştır: Korolar ve derslerde anlatılan konuların müzik sayesinde daha kalıcı ve etkili kılınması.

Köylerde kulakları sağır edecek kadar yüksek sesle şarkıların söylendiği ve misyon kurumlarında görev yapan öğretmenlerin de dahil olduğu korolar (ABCFM REEL 628/618) ya da okulların bünyelerinde bandolar bulunmaktadır (ABCFM REEL 606/337). Merkezdeki istasyonda ise şapelde çocuklar birbirlerine müzik dersi vermeye başlamış, erkek okulunun yemek salonu enstrümanların konulduğu müzik odası haline getirilmiştir (ABCFM REEL 629/570). Müzik eğitiminde kullanılan araçlar satın alma ve bağış yoluyla misyona kazandırılmıştır. Misyonunu ilk dönemlerinde sadece misyonerlerin çocukları enstrüman çalmaktadır (Martin, 1991, s. 59). Ancak misyonerlere göre, özellikle kız çocuklarına violin, piyano ya da org çalmayı öğretmek gereklidir. 1911 senesinde A.B. D' den misyon dostlarınca gönderilen bir fonograf müzik eğitiminin kalitesini yükseltmiştir (ABCFM REEL 628/603). Aynı yıl Women's Board tarafından hediye edilen piyano da kız okulunda müzik öğretiminde kullanılmıştır (ABCFM REEL 628/577). Ayrıca Bay Fawre 1911 senesinde orkestra çalışmaları için pek çok enstrüman göndermiştir (ABCFM REEL 629/115). Çello, viola ve piyano koroda kullanılmıştır (ABCFM REEL 629/570). 1910-1911 senesi mezuniyet töreninde Nishan Berkian yönetimindeki orkestra okulun saygınlığını arttıracak mükemmellikte bir konser vermiştir. Bu durum öğrenciler üzerinde de olumlu etki yapmıştır. Sivaslı Ermenilerin kurduğu Gregoryen Lisesi'nde, yeni bir orkestra oluşturulmuştur. Kız Lisesi'nde bazı kızlar violin dersi almaya başlamışlardır (ABCFM REEL 629/619). Erkek Okulu Orkestrası yeni tedarik edilen enstrümanlarla güçlendirilmiştir (ABCFM REEL 629/115). Müziğin başka derslerinin etkisini arttırması da misyonerlerce fark edilmiş ve kullanılmıştır. 1911 senesinde cuma akşamları bir seyyahın gözünden varolan sosyal ve siyasi yapının anlatıldığı dersler yapılmış, toplam ders süresinin ¾'ünde ise şarkılar söylenmiştir (ABCFM REEL 628/604). Bağış yoluyla gelen enstrümanlar yeterli olmadığında satın alma yolu tercih edilmiştir. 1912 yılında müzik aletlerine 164.56 Amerikan Doları harcanmıştır. Aynı sene 56.54 Amerikan Doları da misyon dostlarınca müzik aletleri tedarik edilsin diye misyona bağışlanmıştır (ABCFM REEL 629/319). 1912 senesinde müzikli bir Mesih sunumu için davetiye bastırılmış, bu davetiyeler velilere ve şehrin ileri gelenlerine gönderilmiş (ABCFM REEL 629/622), sunum ise 100 kişilik bir koroyla yapılmıştır. Bu koroda kilise korosu, öğretmenler, kız okulu korosu ve erkek okulu Glee Club üyeleri görev almıştır (ABCFM REEL 629/508). Özellikle erkek çocuklarının müziğe karşı tutkulu bir istek duyması söz konusuydu (ABCFM REEL 628/603). Kız okulu öğrencileri ise pazar günleri ayinden sonra hastanede hizmet alan halka moral vermek

için şarkılar söylemişlerdir. Sivas'ta kitlelerin Avrupai müzikle eğlendirilmesi ilk kez A. B. D'li misyonerlerce yapılmıştır (ABCFM REEL 629/571). 1914 senesinde halka açık konserler, 1913 senesinde Bay Charles Holbrook'un Sivas dış istasyonlarından biri olan Enderes'te kaza kurşunuyla öldürülmesi nedeniyle misyonerlerce hüzünlü olarak tanımlanmıştır. Mesih Konseri'nin başında O'nun adına ve anısına 2 mum yakılmıştır (ABCFM REEL 633/607). Sivas İstasyonu bünyesinde sunulan müzik eğitimi ya da verilen konserler hakkında Boston'daki kurum merkezi düzenli olarak bilgilendirilmiştir. Kimi zaman konser davetiyelerinin bir nüshası (ABCFM REEL 629/622) kimi zaman da yapılan sunumlara ait raporlar kuruma yollanmıştır (ABCFM REEL 629/570).

2.6. Sivas ABCFM Endüstriyel Üretim Öğretimi (Self- Help Birimleri)

Sivas'ta ABCFM misyonerlerinin önem verdiği çalışmalardan biri de endüstriyel üretim alanıdır. Sivas oldukça pahalı bir şehirdir ve misyona katkı sunmayı isteyen halk her geçen gün fakirleşmektedir. Temel ihtiyaç maddeleri bile yaşanan kıtlık nedeniyle neredeyse erişilmez durumdadır. Bu sebeplerle Sivas'ta sürekli var olmak için halka hizmet eden endüstriyel üretim birimleri gerekmektedir (ABCFM REEL 628/575). Endüstriyel üretim fikriyle ortaya çıkan üretim birimleri self-help (kendine yardım) düşüncesinin ürünüdür. Temel amaç Ermenilere çalışmayı öğretmektir. (Martin, 1991, 281). Bu ise çocukların sadece gözlerini değil ellerini de eğitmekle mümkündür. (ABCFM REEL 628/604) Kendine yardım çalışmaların üç aşaması vardır: Okullarda görev yapan öğretmenlerin eğitimi (ABCFM REEL 606/66), öğrencilerin eğitimi ve üretilenlerin mümkün olduğu kadar çok kişiye pazarlanılarak hem öğrencilere (ABCFM REEL 628/605) hem de kuruma sürekli gelir sağlanması (ABCFM REEL 618/354). Self-help çalışmalarının üç temel sorunu vardır: Ana para bulunması, uygun ve faydalı ürün tesbiti ve üretilenlerin pazarlanması. Ancak özellikle pazarlama sorununa rağmen üretim vazgeçilmezdir (ABCFM REEL 618/420). Her sene daha fazla sayıda çocuk üretime katılmıştır. Savaşa gönderilmemek için tek çare okula devam etmektir. Çok sayıda genç erkeğin okula gelmesinin ve endüstriyel faaliyetlere katılımının ardında yatan gerçek budur (ABCFM REEL 629/115). Okullara gelen erkek çocuklarının önemli bir kısmı Sivas'ın köylerinde yaşamaktadır ve çok zor islerin bile üstesinden gelebilecek kadar sağlıklıdırlar (ABCFM REEL 628/605). İlk geldiklerinde yeterli bilgi ve el yeteneğine sahip olmadıklarından başlangıçta onların üretimden çok fazla para kazanmaları beklenmemektedir. İlerleyen süreçte bu çocuklar endüstriyel üretimin anlamını, gerekliliğini ve değerini anlamaktadırlar (ABCFM REEL 618/365). Üretimde yer alan öğrenci sayısının artışı kazanılan paranın miktarında artış sağlamakta ve kurum hizmetlerinde devamlılık sağlanmaktadır (ABCFM REEL 618/388).

Ayrıca maddi durumu eğitim almak için yetersiz olan çocuklar üretim birimlerinde çalışarak okula olan borçlarının bir kısmını ödemişlerdir (ABCFM REEL 618/387). Boş zamanlarının tamamında eğitim alanında ihtiyaç duyulanların temini amacıyla misyon için çalışmışlardır (ABCFM REEL 629/115). Üretimin özgürlük olduğunun bilincine varmış olan çocukların faaliyetleri haftalık periyodlarda değerlendirmeye tabii tutulmuştur. Çünkü birimlerde çalışan öğrenci grupları haftada bir değişmiştir (ABCFM REEL 618/387). Endüstriyel üretim sağlamak için marangozluk, çamaşır yıkama, kitap ciltleme, terzilik, dokumacılık, örgü (ABCFM REEL 618/420) ve demir işçiliği (ABCFM REEL 629/626) ve yapıcılık (ABCFM REEL 628/614) öğretilmiştir. Sadece üretim usulleri öğretilmekle kalınmamış, aynı zamanda tamiratlar da yapılmıştır (ABCFM REEL 628/605**).** 1901 senesinde kurumun Boston'dan gönderilen anket formundaki ihtiyaçlar hanesine endüstriyel çalışmalar için 25 Osmanlı Lirası gerektiği Sivas yazılmıştır (ABCFM REEL 618/323). Üretime ayrılan kurum finansmanı her sene artmıştır. İlerleyen yıllarda 60 Amerikan Doları düzenli olarak aktarılmıştır (ABCFM REEL 629/129) . 1904 senesinde erkek okulu self- help uygulamalarının yapıldığı birimlerden biridir (ABCFM REEL 628/593). Marangozhanede, meslek eğitimi dersinde, siyah ceviz ağacından 500 kadar sandalye ve sınıflar için gereken malzemeler üretilmiştir. Çünkü oğlan çocukları yetenekli ve heveslidir (ABCFM REEL 628/603). Öğrenciler Öğretmen Okulu'nun üretim biriminde de üretim zincirine dahil olmuşlardır (ABCFM REEL 628/614) 30 erkek çocuk üretim birimlerinde çalışmıştır (ABCFM REEL 618/352). Zaman geçtikçe hem öğrenci sayısı hem de nitelik ve nicelik açısından üretim artmıştır. 1910 senesi kurumun üretim biriminden en fazla beklentisinin olduğu yıldır. Satış müdürü yetenekli ve hevesli bir öğretmendir. Mümkün olduğu kadar ucuza en kaliteli ham maddeyi satın almak ya da bulmak hususunda özel bir kabiliyete sahiptir. Müdürün katkılarıyla üretilen mobilyanın miktarı ve üretimde çalışanlar arasındaki son derece olumlu bireysel ilişkiler dükkanın devamlılığının sigortasıdır (ABCFM REEL 628/605). 1911 senesinde sırf yapıcılık (inşaat ustalığı) bölümünde 30 çocuk üretim yapmıştır. Bu durum misyonerlerin bile beklentilerinin üstünde bir başarıdır (ABCFM REEL 629/115). Sivas şehir merkezinde marangozhane dışında bir de halı dokuma atölyesi vardır. Burada 700 kız çocuğu dönüşümlü olarak çalışmıştır (ABCFM REEL 629/571). Uygulama umut vericidir. Kız çocuklarına lise eğitimi verilen binada Miss Graffam yönetiminde (ABCFM REEL 606/66) dantel mendil üretimi de yapılmaktadır (ABCFM REEL 618/420). Okul yöneticisiyle YMCA yöneticileri aynı fikirdedirler (ABCFM REEL 629/115). YMCA bu amaçla üretim birimini desteklemiş, burada kadınlar her ay 15 Osmanlı Lirası kazanmışlardır (ABCFM REEL 618/423). 29. Lafayettte Str. White Plains New York adresinde yaşayan E. R. Hubbard

mendillerin A.B.D' de pazarlamasını yapmış ve satışlardan kazanılan para ise Sivas'taki üreticilere gönderilmiştir (ABCFM REEL 629/619). Bir diğer self-help birimi olan çamaşırhanede okullarda eğitim gören kızlar çalışmışlardır. 1911 yılında birkaç yıldır kapalı olan birimin tekrar açılması gündeme gelmiştir. Erkek öğrenciler misyonerlerin çamaşırhaneyi tekrar açma düşüncesini benimsemiş ve yıkama-ütüleme aşamalarında kız kardeşlerine yardım etmek istemişlerdir. Bu durum çalışmaların felsefi açıdan başarılı olduğunun bir göstergesidir. (ABCFM REEL 629/115). Endüstriyel çalışmalar her geçen sene artmıştır. 1908 senesinde Sivas'ta Ermeni İnanç Komitesini kuran genç bir Protestan erkek her sene, düzenli olarak, 1200 Osmanlı Lirası'nı şehirde yaşayan Ermenilerden toplayarak self- help çalışmalarına aktarmıştır. Bu durum daha fazla çocuğa erişme şansı vermiştir (ABCFM REEL 618/422). 1911 yılına gelindiğinde okullarda kullanılan yazılı malzemenin artışı ciltçilik alanında yapılan üretimi yavaşlatmıştır. Faaliyetlerin devamı için çok daha fazla malzemeye ve finansal desteğe gereksinim söz konusudur (ABCFM REEL 629/115). 1913 senesinde 60 kız ve 60 erkek çocuk haftada 13 saat çalışmıştır. 4 tane Ermeni öğretmen çocuklara çalışmalarında rehberlik etmiştir. Üretilenin pazarlanması yeterli değildir. Pazar sorununun azaltılması için şehirdeki diğer misyoner gruplarıyla ortak çalışılmıştır. İsveç kız yetimhanesinde, marangoz atölyesinde üretilen kapı ve pencere doğramaları ücret mukabilinde kullanılmıştır (ABCFM REEL 633/731). 1914 senesinde 40 çocuk misyonerlerce parayla ölçülemeyecek bir çalışma olarak tanımlanan bu deneyimi yaşamaktadır. Üretim birimi öğretmen okulu bünyesine taşınmıştır. Kullanılan bina misyonerlere çok daha az ücrete mal olabilecekken sırf üretimin gerekliliği yüzünden hiçbir masraftan kaçınılmamıştır (ABCFM REEL 629/626). Başka bir ifadeyle endüstriyel üretim, harcanan emek ve parayı, mamul kalitesi ve pazar değeri sürekli arttığından (ABCFM REEL 629/115), fazlasıyla hak etmektedir (ABCFM REEL 618/605). ABCFM Misyonerlerinin endüstriyel üretim hususunda eğitim verdiği kitle belirli bir yaşın altındaki kız ve erkek çocuklarıyla sınırlı değildir. Kız okulu ve İsveç yetimhanesindeki kızlara tüm hayatları boyunca gereken donanımı kazandırmayı amaçlayan misyonerler, yetişkin kadınlara da el becerisi kazandırmak için de çalışmalar yapmışlardır (ABCFM REEL 629/115).

Sonuç

19. asır sonunda Sivas ve çevre yerleşimlerinde eğitim çalışmaları yapan ilk misyoner grubu Cizvit Missions des Jesuites en Armenie Oblates de'L Assomption et Soeurs de Saint Joseph'dir. Bu teşkilata bağlı olarak çalışan Kont Didema, Pere Didema, Pere Zova, Pere Roziye Berdila Virnend ve Charl Troon, Sivas merkezde, Amasya'da, Tokat'ta ve Merzifon'da okullar açmışlardır. Kız ve erkek okulları, kolejler ve rahibe okullarında 6-7 yıl süren düzenli

eğitim faaliyetleri sürdürmüşlerdir. Okullarda hem güncel bilimsel eğitim hem de teolojik eğitim ve yönlendirme yapılmıştır. Amaç cemaatin dini ve dünyevi yaşamda ihtiyaç duyacağı eğitimli din adamlarını yetiştirmektir. Eğitim- öğretim faaliyetlerinde kullanılan binalar Cizvit misyonerler tarafından satın alınmış ve bu şekilde verilen hizmetin aksaması ihtimalinin önüne geçilmek istenmiştir. Osmanlı resmi makamları söz konusu teşkilatın Fransız devletinin koruması altında olması sebebiyle Cizvit misyonerlerin faaliyetlerini düzenli olarak kontrol edememiş, bu durum okullarda verilen eğitim konusunda yetersiz resmi bilginin varlığına neden olmuştur. Sivas'ta eğitim hizmeti veren ikinci misyoner grup American Board Of Commissionaries For Foreign Mission (ABCFM) adlı Protestan teşkilattır. Bölgede en etkin ve yaygın çalışmayı bu gruba bağlı misyonerler yapmışlardır. Kentte misyona bağlı olarak çalışan bir erkek okulu, bir kız okulu, bir öğretmen koleji, bir ana okulu ve self-help birimleri vardır. Ayrıca dış misyon olarak tanımlanan yakın yerleşimler ve ilçelerde de misyonerler ve onların eğittiği yerli halk tarafından kız ve erkek okulları açmışlardır. ABCFM çalışanları bölgede Ermeniler tarafından açılan okullara da insan kaynağı ile eğitim-öğretim araç ve malzemeleri sağlayarak destek vermişlerdir. ABCFM okullarında gayri müslim yetimler ücretsiz olarak dini ve dünyevi eğitime tabii tutulurken, diğer öğrenciler için parasız eğitim söz konusu olmamıştır. Amaç tıpkı Cizvit Sivas misyonerleri gibi eğitimli bireylerin liderliğinde kendi kendini sürekli olarak üretme yeteneğine sahip bir cemaat yaratmaktır. Protestan misyonerlerin eğitim faaliyetlerinde misyona bağlı misyonerler ve Hıristiyan cemaatin içindeki eğitimli kişiler kurumlarda öğretmen olarak aylık düzenli maaş karşılığında eğitim vermişlerdir. Okullardan mezun olan öğrenciler de yine misyoner teşkilatına bağlı olarak faaliyet gösteren okullarda öğretmen olarak görev yapmışlardır. Eğitim birimlerinde sadece dini ve dünyevi teorik eğitim verilmemiş, aynı zamanda uygulanabilir üretim teknikleri ve öğrencilerin hayatları boyunca kullanabilecekleri yeterliliklerin kendilerine kazandırılması da amaçlanmıştır. Endüstriyel üretim sağlamak için marangozluk, çamaşır yıkama, kitap ciltleme, terzilik, dokumacılık (halı ve kilim), örgü, dantel mendil üretimi, ve demir işçiliği ve yapıcılık öğretilmiştir. Bu çalışmalarla Protestan Ermeni cemaatinin cinsiyet ayrımı olmaksızın tüm bireylerinin sosyal hayatta üretim döngüsünde aktif olmaları planlanmıştır. Bölgede varlık gösteren üçüncü misyoner grubu İsveçli Protestan misyonerlerdir. Onların idare ettiği yetimhanede kalan kimsesiz çocuk ve gençlere de Amerikan kurumlarında eğitim ve öğretim hizmeti verilmiştir.

Arşiv Kaynakları

I-Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA A.DVN. DVE. 98-B/2.

BOA BE0 202658/2743, 1930/144680, 205658/2743, 2233/167470, 259672.

BOA DH. İD. 123/16.

BOA İrade-i Hariciye 32a 1327/4.

BOA ŞD. 1799/23, 1802/9, 1806/21, 1812/11, 2647/3, 2657/51, 2757/1, 2759/11, 2777/32, 1800/3.

BOA YA Hus 333/104.

II- Bilkent Üniversitesi Mikrofilm Kolleksiyonu ABCFM Tasnifi

ABCFM REEL 506/243.

ABCFM REEL 583/319, 320, 324.

ABCFM REEL 606/64, 66, 337, 487, 722.

ABCFM REEL 610/13.

ABCFM REEL 617/ 224, 287, 319, 338, 377, 378, 737.

ABCFM REEL 618/323, 334, 335, 336, 352, 354, 355, 365, 366, 374, 376**,** 384, 386, 387, 388, 389, 393, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 605.

ABCFM REEL 628/571, 575, 577, 579, 580, 589, 592, 593, 594, 599, 600, 603, 604, 605, 614, 616, 618, 619, 624, 625, 626, 627.

ABCFM REEL 629/ 62, 115, 129, 275, 283, 319, 508, 521, 570, 571, 622, 624, 626, 628, 629.

ABCFM REEL 630/613.

ABCFM REEL 632/530.

ABCFM REEL 633/ 62**,** 461, 462, 486, 489, 493, 494, 495, 496, 546, 607, 632, 645, 664, 700, 720, 731, 997

Kitaplar ve Makaleler

Eriş, M. (1978). *Amerikan Rus Emperyalizmi.* Boğaziçi Yayınları.

Freud, S. (2000). *Kitle Psikolojisi.* (çev. C. Şipal). Cem Yayınevi Psikoloji Dizisi.

Haydaroğlu, İ. P. (1993). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar.* Ocak Yayınları.

Martin, E. A. (1991). *The Hubbards of Sivas A Chronicle Of Love And Faith.* Fithian Press.

Mutlu, Ş. (2005). *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*. Gökkubbe Yayınları.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11 (6) 2024

Derleme Makalesi | Review article
Geliş tarihi |Received:04.12.2024
Kabul tarihi |Accepted:23.12.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Mohammad Ekram Yawar

https://orcid.org/0000-0003-3198-5212
Dr., Türkiye, ekramyawar93@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Yawar, M. E. (2024). Ethnic and Sectarian Faults and the Crisis of Political and Social Impasse in Afghanistan. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 4391-4412.

Ethnic and Sectarian Faults and the Crisis of Political and Social Impasse in Afghanistan

Abstract

Afghanistan is an unlimited territory on the top of third world countries, which shares the geography of poverty and deprivation. The structure of government in this country is an undefined structure that does not fit into the political dictionary. The ethnic crisis in this country is the key challenge to modernization. In order to understand the situation of ethnic groups in Afghanistan and the connection of ethnic groups with political institutions and political activists, I have discussed my theoretical model regarding the unique context of ethnicism or tribal nationalism in Afghanistan. Since the composition of the Afghan population is not clear with the separation of minorities, and claims in this regard cannot be accepted. On the other hand, the Pashtuns in Afghanistan, who claim to be the majority and are persistently trying to preserve political power and the first place of political authority for themselves, consider themselves to have the undisputed right to the top of power. Such self-privileging is present in all the different classes that have been discussed in this essay, loyalty to the hegemony of political power in tribal tendencies has become a taboo whose legitimacy has also been obtained from religion and sect in the form of self-examination. The only way out of such a crisis is to experience democracy, which by touching on minimal democracies can provide the basis for inclusive and accountable political institutions.

Keywords: *Minorities, Crisis, Politics, Power, Afghanistan, Government*

CC BY NC
Creative Commons Licence

Afganistan'da Etnik ve Mezhepsel Ayrılıklar ve Siyasi ve Sosyal Çıkmaz Krizi

Öz

Afganistan, üçüncü dünya ülkelerinin tepesinde, yoksulluk ve yoksunluk coğrafyasını paylaşan sınırsız bir bölgedir. Bu ülkedeki hükümet yapısı, siyasi sözlüğe sığmayan tanımsız bir yapıdır. Bu ülkedeki etnik kriz, modernleşmenin önündeki en önemli engeldir. Afganistan'daki etnik grupların durumunu ve etnik grupların siyasi kurumlar ve siyasi aktivistlerle bağlantısını anlamak için, Afganistan'daki etnikçilik veya kabile milliyetçiliğinin özgün bağlamına ilişkin teorik modelimi tartıştım. Azınlıkların ayrılması ile Afgan nüfusunun kompozisyonu netleşmediğinden bu yöndeki iddialar kabul edilemez. Öte yandan, Afganistan'da çoğunluk olduklarını iddia eden ve ısrarla siyasi gücü ve siyasi otoritenin ilk sırasını kendileri için korumaya çalışan Peştunlar, kendilerini iktidarın tepesinde tartışmasız hak sahibi olarak görmektedir. Bu kendini ayrıcalıklı görme hali, bu makalede ele alınan tüm farklı sınıflarda mevcut olup, aşiret eğilimlerinde siyasi iktidarın hegemonyasına sadakat, meşruiyetini din ve mezhepten de alan bir tabu haline gelmiştir. Böylesi bir krizden çıkmanın tek yolu, minimal demokrasilere değinerek kapsayıcı ve hesap verebilir siyasi kurumlara zemin sağlayabilecek demokrasiyi deneyimlemektir.

Anahtar Kelimeler: *Azınlıklar, Kriz, Siyaset, İktidar, Afganistan, Hükümet*

Introduction

Afghanistan is a country in transition from tradition to modernity that needs to modernize its social, economic, and cultural institutions. And it must inevitably make major changes in its political institutions. As Darun Ajamoglu and James Robinson consider the starting point of the Third World towards modernization to be the creation and expansion of inclusive political institutions, the creation of broad institutions leads to an evolutionary cycle of development. The logic of the evolutionary cycle stems from the fact that inclusive institutions are based on the creation of restrictions on the exercise of power and the plural distribution of political power in society as required by the rule of law (Acemoglu & Robinson, 2013). In addition to the impact of the ethnic crisis, there are other combined crises such as political, economic, social, cultural, and environmental, which affect each other in strengthening and growing.

1) The political crisis is one of the serious crises in Afghanistan that has two roots: First, the internal factor related to social divisions, wars, and the centralization of power in the monopoly of a specific sector, and second, the external factor related to the interventions of regional and world countries in the internal affairs of this country. The political crisis in Afghanistan is combined with a security crisis, a social crisis, a cultural crisis, and an economic crisis.

2) The economic crisis of the country, considering its abundant natural resources and significant mines, is considered one of the poorest countries in the world, and from this perspective,

Afghanistan is in the depths of an economic crisis. The economic crisis has intensified in the shadow of the political crisis.

3) The social crisis is, in a definition, a combination of political, economic, and cultural crises, but specifically the social crisis has been affected by factors such as: social divisions, especially ethnic, linguistic, and religious, the widespread level of poverty, the group supremacy of ethnic minorities, the factor of geography, ethnic texture, and population distribution, and urban and rural differences.

4) The environmental crisis is one of the relatively hidden and unknown crises in Afghanistan, which recently has clearly affected society with its symptoms such as internal migration due to environmental degradation and loss of water resources, etc.

5) Cultural crisis Influential factors: Cultural poverty, low level of knowledge, dominance of traditional religious thinking and extremist fundamentalist tendencies, and the influence of cultures imported from abroad. Related crises: Political crisis, social crisis.

Research question: What are the reasons for the political crisis and ineffectiveness of the political system in the current conditions of Afghanistan? And what is the way out of these concentrated crises?

Research hypothesis: The political crisis and ineffectiveness of political institutions (the Islamic Republic of Afghanistan) are based on the ethnic crisis and the dominance of tribalism over the structure of society and political institutions.

Research variables: Tribalism is introduced as an independent variable and the political system (the republic) is a dependent variable.

1. Basic Concepts

1.1. Crisis

A crisis is an event that occurs suddenly and sometimes progressively, leading to a dangerous and unstable situation for an individual, group or society. A crisis creates conditions that require fundamental and extraordinary measures to resolve. Crises vary in type and severity. A crisis is a major and special stressor that causes conventional ideas to collapse and widespread reactions to arise, creating new damage, threats, risks and needs. Crises are periods that leave their mark on the face of changes related to the life cycle of organizations. A crisis is mainly a loss and annihilation, unplanned, unscheduled, unexpected and almost uncontrollable (Hosseini, 2006). The Chinese word equivalent to crisis gives a better picture of its constituent components. The word crisis in Chinese is composed of the same characters that form "danger"

and "opportunity." As well as indicating an obstacle, damage, loss or threat, crisis also indicates an opportunity for growth or decline.

1.2. Ethnicity

Ethnicity or ethnic group is a group of people whose members have the same or common ancestral and kinship characteristics. Ethnic groups also often have cultural, linguistic, behavioral and religious commonalities that may go back to their ancestors or have arisen based on other factors; therefore, an ethnic group can be a cultural community.

In slave and feudal societies, ethnicity is another type of community of people who have blood ties and share a common land, language and culture, but this community is not yet stable enough. According to Anthony Giddens,Ethnicity refers to the views and patterns of cultural practice that distinguish a given community of people (Ezdi, 2009). Therefore, ethnicity represents being distinct from other ethnic groups, and making distinctions in societies that have ethnic plurality is a fundamental part of ethnocentrism and an ethnic view of society. Accordingly, it includes personal characteristics and ethnic distinctiveness, such as social phenomena such as language, history, descent, religion, ways of dressing, grooming, and other distinctive features.

1.3. Ethnic minorities

A minority or minority group refers to a group of individuals who are different from the majority of a society that holds social power. In such circumstances, the majority may have defined its majority positions in the form of law. The differences that constitute a minority in a society can be traced to human characteristics such as ethnicity, race, religion, social class, gender, wealth, health, or sexual orientation. Members of minorities are often discriminated against by others and are at a disadvantage. Members of minority groups generally have a smaller share of social advantages such as power, wealth, and respect. A minority group is a sociological concept and the result of differences. In the social sciences, the term "minority" is sometimes used to describe social power relations between dominant and subordinate groups, and to indicate "demographic differences" within a population. Social activists may use the language of minority rights on a wide range of issues, including student rights, consumer protection, women's rights, children's rights, and animal rights.

1.4. Tribe

A tribe is a social unit formed from families, clans, and numerous groups based on descent, culture, and common feelings. Max Weber, in explaining this concept and characteristics of a tribe, says: A tribe is a group that lives in a specific territory or is united and

united by a commitment to avenge the blood of relatives, and its members are related to each other by blood or by reason (Arefi, 2002). Therefore, the definition and definition of ethnicity can be seen to be almost in general and partial correspondence with each other. Therefore, ethnicities in many societies, especially in the East, are formed from different tribes that are included in an ethnic whole with a larger ethnic identity.

1.5. Social cleavages

Social cleavages are conflicts, differences and differences in society or social cleavages are actually cracks that arise at the level of society and cause the society to disintegrate, so Afghan society has many social cleavages. And the more the number of social cleavages increases, the more the potential for differences and conflicts increases. If social cleavages are managed properly, they can be used for the dynamism of society, and otherwise, the number of cleavages can cause a major crisis in society due to their deepening. In this regard, social groups emerge along the cleavages.

2. Research Background

The discussion of ethnicism has existed since the past, but as an academic work, addressing the factors and motivations for the growth of ethnicism and its impact on politics and the structure of political power, economy, social and cultural institutions, unfortunately, political reasons have not been given much attention and have only been addressed as side factors and variables in some books, such as the book "Afghanistan's Biography" by Basir Ahmad Dawlatabadi (Dawlatabadi, 1992). "Political Sociology of Afghanistan" by Dr. Sayed Qayyum Sajjadi (Sajjadi, 2001). "Afghanistan: Geography of Crisis" by Dr. Sahib Nazar Moradi (Moradi, 2011). "Criticism of the Structure of the Political System in Afghanistan" by Dr. Mujibur Rahman Rahimi (Rahimi, 2008). "Political Development in Afghanistan by Studying Obstacles and Challenges" by Dr. Mohammad Akram Arefi (Arefi, 2002). "The Response of Tradition to Secularism in Afghanistan" by Yasin Rasuli (Arefi, 2002). "Reasons for Afghanistan's Backwardness" and Ways Out by Ali Jan Rahmani Yazdari (Yazdari, 2009). "Afghanistan and the Right to Development" by Mohammad Sadiq Dehqan (Dehqan, 2007). "Why Are We Left Behind?" by Shafiullah Karvarz Khavari (Khavari, 2012). "The National Identity Crisis in Afghanistan" by Didar Ali Mashriqi (Mashriqi, 2010). and some other articles and sources that are not available to me, especially focus on the role of tribes in Afghan politics.

3. Theoretical Framework

In general, throughout history, we have encountered two types of ethnicity. The first type of ethnicity is based on family and family interests, which usually brings to mind the words

clan and tribe. With the beginning of the migration of human societies, the second type of ethnicity emerged, which actually marked a kind of evolution of societies (countries) and ethnic groups with common characteristics came together to create a nation.

Military invasion, migration, trade and religions have caused evolution in ancient ethnic groups. At the same time, ethnic and generational differences still exist among ethnic groups living in the same country, and these differences continue to be present with ethnic births. Members of one always claim that throughout history, they have had a rich and valuable cultural background, but some historians and demographers believe that many of these cultural issues are born in recent years and have no place in the cultural background of the ethnic group. From a political perspective, the distinction between an ethnic group and a state is the lack of sovereignty and unity within the ethnic group. While ethnicity and race are related concepts, the concept of ethnicity deals more with social groups and is characterized by shared tribal interests, common nationality, common genes, religion, language, or culture, while race deals with the concept of the biological classification of "homosapins" and is characterized based on the characteristics of the genotype and phenotype.

In multiracial and multiethnic countries, dominated races have caused political conflicts by resorting to the theory of natural rights and equality of humans. The dominance of a race or ethnicity over the state apparatus has been a source of ethnic dissatisfaction and resentment. From the perspective of political sociology, the issue of ethnic and national minorities and their relationship with state power is an important issue. The term national minorities is used for specific ethnic and cultural groups that live within a country. whose government is under the domination of another ethnic group. The emergence of the problem of national and ethnic minorities within countries has been the result of the emergence of new nationalism, which has both strengthened the sense of ethnic solidarity of minorities and strengthened the nationalist feelings of the ruling ethnic group (Bashiriyah, 2000). Prejudice refers to the beliefs or attitudes of members of a group about another group. Discrimination refers to the actual treatment of them (Ezdi, 2009). Sociological concepts related to ethnic conflicts at the general level are the concepts of ethnocentrism - group exclusion and resource allocation. Ethnocracy is a prejudice against foreigners along with the evaluation of other cultures in terms of one's own culture. Group exclusion means maintaining and drawing boundaries such as non-marriage, neglect, social and economic restrictions. Ethnic minorities have the following characteristics:

1. Members of these groups are at a disadvantage because they have been discriminated against by others. Discrimination exists when rights and opportunities that a group of people enjoy are not given to another group.
2. Members of minority groups have a sense of group solidarity, that is, a sense of belonging to each other. The experience of being subjected to prejudice and discrimination usually increases feelings of loyalty and shared interests. Members of minority groups often tend to see themselves as an ethnic group separate from the majority.
3. Minority groups are usually physically and socially isolated to some extent from the larger community. They are usually concentrated in certain neighborhoods, cities, or regions of the country (Ezdi, 2009). Robert Merton has identified four possible types of majority group members in terms of their attitudes and behavior toward minorities: the first type is the determined liberal who is not prejudiced against minorities and avoids discrimination, even when it may be in their personal language. The second type is the wavering liberal who considers himself unbiased but bends to the wind if there is a loss or disadvantage involved. The third type of cowardly fanatics are those who have bigoted beliefs against minorities but act in an egalitarian manner due to legal pressure or financial interests. The fourth type of active fanatics who both have strong decisions against other ethnic groups and discriminate against them (Ezdi, 2009). Theoretical model: Given the fading of the racial debate in most countries, the ethnic and tribal structure in Afghanistan is such that it cannot be labeled a nationalist theory. Considering the performance of ethnic activists and their elites in Afghanistan, it is necessary to reconstruct a new theory of the definition of nationalism, which is that instead of the sanctity of the traditions of the ancestors, conservatism based on race and ancient racial culture, racial superiority, and blood ties that reach back to the ancestors, what distinguishes Afghan nationalism is something else, and that is the sanctity of power, the roots of which go back two hundred years, not more. It is ethnicism mixed with the madness of power and ethnic superiority in the political institutions of Afghanistan, which allows for the acquisition of power and maintaining power at any cost by any means possible, and the policy of removing religious sanctities from the upper echelons of the system is even earlier. Ethnic genocides around the world have intensified the importance of ethnocentric studies. The intensification of globalization has also had an impact on ethnic studies after the Cold War. Some see the threat of globalization as a threat to cultural diversity and believe that globalization is a project to standardize identities and cultures, while others see opportunities arising from globalization for prominent ethnic groups to show themselves more and more and consider it an opportunity to

revive ethnic identities. Therefore, our theoretical model is specifically designed for Afghanistan, which has been used in this study. In addition to our theoretical model, which is the political superiority of ethnicism using traditional tools such as religion, language, ethnic and modern subcultures, other theories have also been used.

4. Ethnicity and Population Composition

Afghan nationalism was actually formed based on the name of this land under the name Afghanistan and goes back to the ethnic tendencies of the Pashtuns. And most Afghan scholars have fueled it without paying attention to the reality of this land, Afghan nationalism is actually nothing separate from Pashtunism or Pashtun nationalism. It is interesting that within Afghanistan itself, no non-Pashtun is known as Afghan (Afghan) because when the word Afghan or Afghan is considered, the same Pashtun is meant. "This diversity, multi-ethnicity and plurality have never crystallized in Afghanistan in the process of nation-building and the development of a balanced and representative nationalism (nationalism) like multi-ethnic societies like India, to achieve national unity and national solidarity" (Rahimi, 2016). If Afghan nationalism has brought a kind of pride, arrogance and self-confidence to the Pashtuns and has embodied an imaginary superiority, but for other ethnic groups, it has been interpreted as an ideology of oppression and domination. As Sayed Askar Mousavi refers to Afghan nationalism as a taboo (Rasouli, 2007). Therefore, such nationalism has caused a crisis in national identity, in which other ethnic groups do not consider themselves to belong to a country called Afghanistan. In an ethnic state, the relationship between the ethnic groups and the state is defined in a system of deprivation. Because ethnic tyranny is a phenomenon that has its roots in the historical and social structure of this land (Rasouli, 2007). When the diversity and multiplicity in a country like Afghanistan reaches the point where “one is not satisfied with his own rights and encroaches on the rights of others” (Mansur, 2013) there is no reason for development. Anwarul Haq Ahadi (Afganistan Afgan Ulusal Partisi lideri Enver Haq Ahadi). clearly writes that the Pashtuns are the elder brothers and do not accept second place in any way. Since the Pashtuns constitute the majority of the population, the Afghan government was formed by the Pashtuns and Afghanistan is the only Pashtun government in the world, and minorities must accept the Pashtun identity.

Samsur Afghan, the author of the book Saqaw II, also states that the main factor in the crisis and unrest in Afghanistan is the failure to recognize the elder brother’s rights, which means leadership in this country. Citing this book; the first time Habibullah Khan Kalakani, who is known as Bacha Saqaw in the history of the Afghan government, damaged this country, and the

second time Rabbani-Masood acted in the role of Saqaw; Of these two periods of his rule in Kabul, he calls it the second Saqavi (Mansur, 2013). The political term Big Brother is associated with fascism, the rejection of the Persian language, the fabrication of history, and the creation of fabricated civilizational resources are considered mocking programs of claiming ethnic superiority. It has turned the linguistic gap into a crisis of ethnicism that has been tried to lead to political hegemony. Ethnic diversity and heterogeneity have caused the failure of nation-building, and this country has not been created without a common national identity that everyone can consider themselves loyal to, because the interactions of the political structure revolve around a single ethnic group, accordingly, "the country's political system has been more related to population subsystems in the form of ethnic groups and tribes, rather than being related to the social system.

This has blocked the political participation of tribes and citizens, and ultimately, non-ruling tribes have always had a divergent attitude towards the power structure and have looked at the rulers with suspicion, and has caused a culture of constant conflict and strife between them and those with political power" (Navid & Bostani 2021). The Afghan government has built its foundations on the basis of ethnicity. This has exacerbated ethnic divisions in the long run and strengthened the ethnic crisis. The emphasis on ethnic-oriented characteristics and the decision of cultural policies have led to the ups and downs of these tensions, which the system will not be able to control in the long run.

Pashtunwali is a set of laws and traditions that regulate relations between members of a tribal society. The principles of these laws are based on human dignity, vindictiveness, and hospitality. And its details include: honor and dignity, respect for promises and agreements, courage, revenge or revenge, equality of tribal members, individual independence, obedience to elders and leaders, loyalty, plunder in times of war and conflict, hospitality (Arefi, 2002). The population of Afghanistan has never been known and has not been known. Which currently requires an accurate census, so every writer and historian has had an approximate statistic that the lowest figure presented is 15 million and the highest figure is 35 million. (Afghanistan in the course of history in 1967, 15,271,687 people; Afghanistan in the last five centuries in 1988, 15,000,000 people; Statistics of 1350 AH Kabul: 17,863,000 people; Estimated statistics of 1981 Kabul: 15,631,807 people; American Institute in 1990 AD 16,904,904 people; Etelaat Newspaper 9/2/1978 17,000,000 people; Etelaat Newspaper 10/2/1978 AH 19,000,000 people; Afghanistan, the victorious revolution of 1979: lands, governments and people of Afghanistan 1981 21,370,000 people; Afghanistan, Baluch tribes: 12,000,000 people; Soviet invasion and

crimes in Afghanistan: 15,000,000 people; Afghanistan written by Mahmoud Shakir 16,000,000 people; Afghanistan, the roof of the world: 15,000,000 people; Atlas of the Democratic Republic of Afghanistan, 1981, 16,000,000 people; Afghanistan, Diplomacy of Two Faces, 16,000,000 people, and finally, the Complete Atlas of Gita-Shaniya, Tehran, 1990, 18,630,000 people (Dawlatabadi, 1992). Relations between tribes are subject to numerous variables such as political conditions, the emergence of a common threat, private ties between tribal leaders, and legal and imaginary issues between their individuals, and the like. Tribal relations in the last century have been characterized as follows: competition and war, which have been almost the dominant logic in relations between tribes. At higher levels, competitions and conflicts are ongoing between Afghan tribes such as Pashtuns, Tajiks, Uzbeks, and Hazaras, and at the level of a tribe, they include tribes such as Ghilzais and Durrani, in the eastern regions between Shinwaris and Afridis, etc.

5. Ethnicity and the Structure of the Political System

Nowhere is a more difficult problem than that which has emerged in the ethnic context and socio-economic structure of this country. Linguistic, racial, cultural and religious differences have often been accompanied by semi-feudal, tribal and tribal social structures. A history of political instability and a primitive communication system that prevented the development of a homogeneous and unified culture has perpetuated narrow-mindedness and discouraged social unity and national integrity (Dawlatabadi, 1992). The issue of ethnicity in Afghanistan is one of the major variables that has presented the contemporary history of Afghanistan with a serious problem in all its consequences, such that: The ethnic-tribal structure of Afghan society has posed numerous challenges to the definition and formation of national identity and unity. The multiplicity of ethnicities in this country, on the one hand, and the inability to resolve and digest this reality, have created favorable conditions for extreme ethnic-tribal tendencies and prejudices. Wherever we touch the social structure of Afghanistan, the cry of ethnic and tribalism rises from it. In a situation where the issue of blood and color is fading in the world and individual and collective capabilities are attracting attention, the people of Afghanistan continue to recognize themselves and others in terms of ethnic-racial color and determine their cultural-social boundaries on that basis.

In Afghanistan, in general, every tribe has had a jirga, that is, an administrative-political association, and the government has always had an organic relationship with the tribal jirga and was, in fact, considered a continuation of the jirga. We will follow the issue of ethnicity in

Afghanistan with regard to the article published by Amanullah Shafahi on the Nai website, which has been examined at three levels of analysis and layers (Bashiriyah, 2000).

5.1 Ethnicity among the masses

National feelings and emotions are the result of the attachment that a society has to common assets, beliefs and myths. Therefore, the greater the level of national attachments and assets, the more purposeful, glorious and lasting the mobilization and concentration of national feelings and emotions to prove and create factors of national cohesion will be. However, the existence of these necessary elements in Afghanistan has not been able to find the opportunity to manifest itself well. Ethnic and tribal boundaries among the Afghan masses are defined and clear. In Afghanistan, the process of socialization is such that the people of this country think and act ethnically rather than nationally. Unfortunately, the ethnic and tribal structure in Afghanistan has made the people of this country highly dependent on their tribe and clan, so that many Afghan citizens only consider life within the protection of their tribe possible. The existence of more than 200 tribes and ethnic groups in Afghanistan, which has presented this country as the best example among countries with multiple ethnicities and cultures, has caused ethnic populations to describe themselves through patterns related to lineage, religion, or language.

Of course, linguistic or religious descriptions are at a later stage than genealogical and ethnic descriptions, and with the gathering of several tendencies, this issue must be examined within the framework of the theory of "gaps". However, what is certain is that although ideological and linguistic tendencies among the masses in Afghanistan have their place and are considered factors in the incomplete constructions of national identity and unity, it is the extreme ethnicism of the Afghan masses that has a stronger background and support. As Brent Glatzer says: Ethnic identity, due to its ancient themes, is more of an ethnic feeling than other social tendencies, which leads to specific aggression when conflicts arise (Shafaii, 2010). Just as the lack of public awareness can delay the process of national unity in a society and provide the grounds and conditions for the activation of cracks, the provision of extraordinary conditions for ethnic awareness can also be dangerous. Something we witnessed in relation to Afghanistan after the communist revolution and the beginning of the jihad in 1978. From this time on, with the weakening of central authority and the opening of external borders to the masses, the level of awareness and knowledge of the subordinate ethnic groups increased and to compensate for the bitterness and suffering of the past, they entered the social and political scenes en masse, and this issue caused a lot of friction between them and the always ruling

Pashtun ethnic group, who continued to think in the space of the past. One of the characteristics of tribal culture is strong negative prejudice towards other peoples and tribes and inappropriate behavior towards them (Yazdari, 2009) which is more prevalent among ethnic groups.

5.2. Ethnicity at the Middle Levels

5.2.1. Ethnic Scholars, Academics, and Cultural Professionals

Developed countries that have resolved their ethnic and ideological issues achieved this success when the intellectual elites in these countries realized that there was no other way except to repair ethnic and ideological gaps as quickly as possible in a reasonable and systematic manner. In this process, religious scholars, thinkers and intellectuals, cultural figures, and media and newspaper owners played a positive role, until today we find that in a country like Switzerland, which is a multi-ethnic country, there is no trace of destructive ethnic tendencies and the subsequent political and social blockage. However, in Afghanistan, the pace of movement towards the formation of a national identity by the intellectual elites has taken the opposite path. The past record of religious leaders, university graduates, and intellectuals and cultural professionals instills a sense of disappointment in people.

If we attribute the phenomenon of ethnocentrism at the level of the masses to their ignorance, how can we justify the existence of this phenomenon among the educated and elite strata? Unfortunately, looking back shows many cases where intellectual elites, either due to personal ideas or due to being in the service of the masters of power, have carried out negative and destructive actions against national unity and identity. Now, we will briefly study these people in three categories (Shafaii, 2010).

5.2.2. Ethnographic religious leaders

Religious teachings and teachings, due to their partiality and blending with the spirit and characteristics of the environment and tribe, create deep attachment and prejudice in the human groups of followers. Therefore, the level of similarity and social compactness in religious societies is very deep, lasting and unbreakable.

For this reason, religious unity and commonality can be considered as the main and important foundations of identity and national harmony. Perhaps no element can be considered as influential and decisive in ethnic relations and social structure in Afghan society as religion. The two major religions of Shia and Sunni, as well as the numerous sects related to these two religious groups that have covered the people of Afghanistan, have created a kind of binding cultural-belief boundaries among their disparate followers (Shafaii, 2010). Of course, we should not forget that we are talking about ethnicism and that religious sectarianism is not

possible in this context. At this opportunity, the discussion of the performance of religious leaders is due to their ethnicist tendencies and positions, which in this way turns intersecting gaps into dense gaps. In Afghanistan, ethnic conflicts from the perspective of religion have two distinct sides. While on one side is the Sunni Hanafi religious majority with a mix of Pashtuns, Tajiks, Uzbeks and Turkmen, on the other side is the Hazara Shia minority group. Therefore, the extremist tendencies and tendencies of religious leaders against the Hazara Shias combine ethnicity and religion and create a dense divide. In Afghanistan, several historical events in which religious leaders have issued fatwas against the Hazara Shias, taking into account the element of ethnicity and religion, and carving out a Sharia basis, are considered turning points.

5.2.3. Ethnic-oriented intellectuals and educated people

There is almost no educated person or person with any understanding in Afghanistan who would speak ill of their own people. These people are all angels of God on earth, but they are in constant conflict and conflict with each other. The main problem is that the educated unfortunately become the loud speakers of the baseless values of the people (Mashriqi, 2010). Thinkers, intellectuals and educated people, as the intellectual leaders of society, are considered a symbol of the existence or lack of national identity in a country. In Afghanistan, just as religious leaders have fallen into the trap of ethnicism in many cases, intellectuals and educated people have also not been able to pull themselves out of the woven cocoon of ethnicism as they should have and perhaps could not. This is why ethnicism at the upper levels of the masses of Afghanistan is to a large extent the product of the intellectual emanations of the educated elite. Those who often left the country without any preconceptions but returned to Afghanistan with a wave of ethnic and racial tendencies. The scope of ethnic tendencies on the part of Afghan thinkers and educated people has also extended to the current atmosphere of Afghan society. While many thinkers and university professors left Afghanistan following the start of the civil wars in 1978, many of them returned to Afghanistan with the fall of the Taliban in 2001. The least expected of these people was that years of residence in developed countries would have changed the shape of their thinking.

But in practice we see something else. In the current atmosphere of Afghanistan, where universities and scientific centers have become relatively active, talking about ethnicity, language, and religion has a high position in the thinking of the scientific and intellectual elite. It is due to ethnocentric thoughts that ethnocentrism is intermittently extended to the upper levels, that is, the statesmen (Shafaii, 2010).

5.2.4. Cultural elites and ethnicism

In Afghanistan, ethnic and racial diversity has exhibited different cultures. Separate cultural complexes are so intertwined in the spirit and levels of life of their members that they sometimes deny the opportunity and permission to interact with other neighboring cultures. But what is the position of those whom we know here as cultural elites in the process of ethnicism and ethnic divisions? The meaning of cultural elites is clear. Those who have their hands on fire in the cultural sphere of society, teachers, masters of newspapers and media, artists and all those who are placed in the middle levels through culture. Just as we considered the level of ethnicism among religious leaders and scientific-intellectual elites to be high, this hypothesis is also true in relation to cultural elites. All those who narrate the past speak of extreme discrimination among students by their teachers. In Afghanistan, the low level of primary education on the one hand and the prejudices of teachers belonging to the ruling Pashtun ethnic group who were sent to non-Pashtun areas on the other have caused additional suffering to students from ethnic minorities.

History testifies that new schools became popular in minority areas much later than in other areas, but even then, due to the blind prejudices of their teachers, who were often illiterate, minority children would graduate from school illiterate after years of education (Shafaii, 2010). With the advent of the Marxist revolution and the rise of the Mujahideen, the political and subsequent cultural atmosphere changed completely, and following the formation of ethnic groups and parties, ethnic cultural figures were raised inside and outside Afghanistan, which resulted in the existence of extremist affiliations among cultural figures, which is evident in the current atmosphere of Afghanistan.

A country where ethnicism is currently clearly visible in its cultural arenas, and in the private arenas, media, press, and even artistic activities are carried out in a completely segregated manner by ethnic affiliates. The production and distribution of several movies, including "The Kite Runner" in 2006, in which the Hazara ethnic minority was brazenly insulted, is a good example of the presence of ethnicism in today's Afghan art scene. Ethnic elites, using cultural elements, create an ethnic identity separate from the identity of other members of the population of the land, but also create a gap between ethnic groups in the competition for political power (Shafaii, 2010).

5.2.5. Ethnic groups and parties

Ethnic parties and groups are a subject of much debate in the middle levels of Afghan society. There is no long history of political parties and groups in Afghanistan. Because until

the last forty years, there were no political parties and groups in Afghanistan to speak of whether they were ethnic or not. The few resistances that have taken place against past governments, especially by the Hazaras, cannot be given a partisan or political color, but can only be considered at the level of the rebellions themselves. With the political developments in the last three to four decades in Afghanistan, the discussion of parties and groups that were founded on ethnic lines, thought ethnically, and acted ethnically is very extensive (Shafaii, 2010). From the first social experiences to the last political and military events in Afghanistan over the past half century when political parties, organizations, and social institutions were established, it is clear that the formation and future growth of left and right parties in the country has been based primarily on the presence and participation of the tribe related to the leaders in these parties (Moradi, 2011). The first traces of ethnic parties can be traced back to 1947. Three reformist parties participated in the elections for the Seventh Majlis of Afghanistan. The "Watan" and "Nidai Khalq" parties had specific tendencies among the Persian-speaking representatives and belonged to non-ruling tribes, and in contrast to these two, a third party called "Wish Zalmian" was formed with a Pashtunist tendency. Shortly before the beginning of the Daoud Khani Republic (1973), many educated Afghans who had gone to Western countries, especially Russia, returned to Afghanistan. These people founded the "People's Democratic Party of Afghanistan" with a strong Marxist orientation. In 1945, this party split into two parties, the "People's Democratic Party" and the "Flag". In this split, the ethnic and linguistic orientations of individuals in both groups showed their serious influence. The list of names of the central members of both factions clearly shows the ethnic, linguistic and partisan orientations of the party members. The Khalqis had more nationalistic aspirations in their approach and feelings than the Parchamis, the Khalqis were more related to the Pashtuns of Afghanistan. In the meantime, two parties, "Afghan Millat" and "Stam Milli", also emerged, both of which were founded with names and slogans that smelled of ethnicism. The Afghan Millat Party was founded by Mohammad Farhad, and the majority of its members were Pashtuns, often with Marxist ideology and accused of racist tendencies and ethnic and linguistic prejudices. The majority of Afghan Millat members were Pashtuns, especially the youth of the tribes and border areas.

This is because the main slogan of this party, which advocated Pashtunistan, was very attractive to the people and tribes of the border areas of Pashtunistan, and other ethnic groups were not seen among them. This party later lost its importance and influence due to its racist ideas and

ethnic and linguistic prejudices. The Setam Milli Party is another ethnic party that was founded at the same time and exactly against the goals of the Afghan Millat Party.

In fact, this party, led by Tahir Badakhshi, was from non-Pashtun ethnic groups, and under the name "Setam Milli", they wanted to pretend that Pashtuns had oppressed other ethnic groups for two centuries. “The national oppression approach was to unite the youth of nationalities deprived of political power (Uzbek, Hazara, Tajik) in a political organization and work towards achieving their civil and political rights.” However, the members of this party still considered themselves loyal to Marxist ideals (Shafaii, 2010).

5.2.6. Ethnic Jihadi Parties

In fact, the peak of ethnic parties in Afghanistan should be studied in terms of jihadi parties. After the Marxist coup by Nur Mohammad Taraki and the Afghan army and the overthrow of the newly established regime of the Republic of Daoud Khan in Afghanistan, parties emerged from the masses and the middle classes, which can be said to be all ethnic parties.

The numerous parties that were called jihadi parties at that time were armed groups that were established by like-minded people from the same ethnicity and selected their combat forces mainly from within their tribe, while sometimes they called themselves national and used the suffix "Afghanistan" (Shafaii, 2010). Political and jihadi parties in Afghanistan, influenced by the traditional model of Afghan social structure, have remained confined to ethnic networks and kinship relations in society, and the political knowledge of the political elites of the parties has been formed as a result of their political orientation and methods based on ethnic customs, behavior, and attitudes. Finally, ethnicity has played a decisive role in political competition and participation in central governance. Parties in the current situation in Afghanistan are not in a very different situation from what we saw during the jihad.

The only difference is that the militarism of the parties has been reduced to some extent. Currently, there are nearly a hundred legal parties in Afghanistan, and it can be said with certainty that if any party succeeds in going beyond the level of registration and statutes and recruiting members from among the masses, they will only succeed in recruiting members from among the youth and educated people of their own race, and it is these people who are looking forward to the votes of the masses of the same roots during the election process (Shafaii, 2010).

5.3 Ethnicity at the Upper Levels

The upper level refers to those at the top of the pyramid of a society. The few who have the power to fulfill their desires and impose their will on the majority of society. In a general

sense, the upper level includes rulers and statesmen, which include all the powers, institutions, and executive, legislative, and judicial organs of a country. Since the power to make decisions and implement them is in the hands of this level of society, its responsibility for its results is very important and sensitive. In general, the good and bad of a country and society depends on the performance of this group. Political ethnicism is widely intertwined in the thinking of Pashtun leaders, as Nazifullah Shahrani says: The Arabs have a proverb in this regard: "I am against my brother, I am with my brother against my cousin, I, my brother, and my cousin against others and the people of the world." In anthropology, there is also a theory about such a structure in tribal societies. The meaning of this proverb is that whoever feels a racial and ethnic rivalry, when they are in a dispute, those who are closer to one side will form a group or coalition with each other. In this regard, in the internal issues of the Pashtun brothers and the issue of power in Afghanistan, considering the historical disputes that have been and are still ongoing between the Durrani and Ghalja tribes, but in the third pillar, their dispute is against non-Pashtuns. That is, there is an internal conflict and war between the Ghalja and Durrani, but in the third pillar, they try to keep power for themselves and not lose it. As during the time when power was in the hands of Burhanuddin Rabbani, the Pashtuns were not happy and were always complaining, especially the educated generation and Pashtun intellectuals. There are articles and writings on this subject.

The British also played a role in this regard and advised the Americans that only the Pashtuns could rule in Afghanistan and that only this tribe had the right to be in power. In the current situation, the same assumption prevails that only one tribe has the right to rule in Afghanistan, but this is a false assumption (Shahrani, 2011). "In Afghanistan, the government is still subordinate to the relations that exist between the supporters of different tribes. The (Pashto) tribes, especially the Durrani and the Ghilzai (both of which are considered important and large Pashtun tribes), consider the central government to be their puppet" (Sajjadi, 2001). The function of the government in Afghanistan has been to repeat and continue the traditional ineffective system that has never wanted or been able to find "national comprehensiveness" and "legitimate authority." In principle, the governments in Afghanistan have had similar functions and common characteristics, one of which is "stabilizing and developing the central tribe" and the other is "weakening, subjugating, and marginalizing" other tribes and minorities.

The unilateral and coercive rule of the Pashtun rulers, the exercise of ethnic and political monopoly and totalitarianism in the arena of power and political sovereignty, had blocked the participation of other tribes, even their elites, in the structure of the Afghan government. The

promotion and consolidation of the idea and ideal of monopoly had gradually turned into political-ethnic fascism in the arena of governance and among the rulers of the country (Shafaii, 2010).

5.4. Dealing with and Continuing the Ethnic Crisis

During these twenty years, instead of strengthening democracy and the national democratic system and moving forward in line with the culture of mutual acceptance, equality and brotherhood, on the contrary, in some cases, and in the form of a republican system, we have gone back to the ethnic idea and idea of several decades ago and with a new method based on the authority of a specific ethnic group that considers itself the heir, inheritor and owner of the new Afghanistan and views the rest as immigrants and sometimes as aggressors, and some even consider them slaves who must act and act according to the orders of their masters who constitute the majority.

What is clear is that during the last five years and the rule under the leadership of Ashraf Ghani, this tribal thinking has been seriously strengthened. At first glance, this tendency and mindset goes back to the actions of the president himself, who has been the promoter of this intellectual tendency. When he refuses to mention the title of national hero to Ahmad Shah Massoud, contrary to the constitution, and does not participate in the commemoration of his anniversary even once every five years, or does not participate in it less, and at the same time expresses his interest in Pashtun figures such as Amanullah Khan, Mohmand, etc., in the broadest sense of the word, it expresses a unique ethnic outlook that reinforces this intellectual tendency. At the same time, when those around the president, such as the Makhkash, Sultanzai, and Tanveer, with his previous outlook, seek to insult, eliminate, and sideline specific social groups and ethnicities, and practically express their opinions and seek ethnic superiority in the media, even as his close electoral advisor or high-ranking government employee, and no harm is done to them, it shows the depth of this catastrophic thinking (Sedat & Gholamreza, 2021). “The issue of ethnicity in Afghanistan can be easily observed in different dimensions and different structures of social life. Ethnicity can be clearly felt from the Afghan democratic system, from the elections to the Afghan Star cultural program” (Mashriqi, 2010). So with what hope, criteria, logic, and optimism, did he still believe in the demagoguery words and literature of the first person of the country with the slogan that no Afghan is superior or inferior to another Afghan? While what is important is his performance, which today speaks to these concerns.

From the quota system for the entrance exam to the purge of important civil and military departments from the existence of certain individuals and groups, such as the list that was

recently published from civil departments, which speaks to the height of prejudice and tragedy of this ethnic and tribal outlook that is pushing and pushing the diverse society of Afghanistan towards further ethnic intensification and division.

If the previous president's personal view had not been an ethnic view based on creating a majority and creating a minority, and he had broken the tradition that a Hazara or an Uzbek or even a Turkmen could be the Minister of Defense or Finance, and had appointed a worthy person from another ethnic minority as deputy, and had removed the president and his previous view from the departments, and had dealt seriously and legally with those around him, such as the Makhkash and Sultanzoy, there would have been no room for the likes of Tanvir to speak, and he would not have uttered such ridiculous words. And at least this dogmatic and fascist thought would have remained in the same sick mind and would have destroyed its owner (Sedat & Gholamreza, 2021). Now, with this approach and thinking that the people around the president have and express, and his five-year performance; At least there is considerable hope for a transition from the ugly ethnic tradition and previous monopolization that has existed for years, which cannot be expected to be eliminated in the short term. With this approach, more time must be spent to institutionalize a culture of equality and brotherhood in the country, and this is only possible with awareness and mutual acceptance among the ethnic groups.

Conclusion

To the extent that the state-building process in a country is successful, negative ethnic and ethnocentric tendencies are reduced and ethnic friction and ethnic conflicts are prevented, and vice versa. That is, in societies where this process is challenged and in crisis, there is a strong possibility of politicizing the ethnic issue, and therefore there is a risk of instability and insecurity and even confiscation of land and part of the land in favor of foreigners. One of the most important ethnic movements is separatism, in which an ethnic group seeks to separate from the political body of a country. Efforts for autonomy can be observed in the Kurds of Iraq and Iran. Similarly, the Baloch of Balochistan, Pakistan, and possibly the Baloch of Iran also have a sense of independence and autonomy. The foundation and basis of the political system based on ethnicity were laid in the meeting. High-ranking government officials have always emphasized the presence of each ethnic group in the political and administrative system in proportion to their radius or population graph.

The division of ministries and other important departments to ethnic leaders is a precondition for the intensification of the ethnic identity crisis, which causes ethnic divisions and weakens nation-building, and is considered an obstacle to political development. Social

blockage, attributionism, and particularism that destroy the space for free competition, victimization, and neglect of other ethnic groups, lead to the politicization of civil administrations and society. There is a possible solution to less politicization of ethnicity in Afghanistan, and that is to propose a form of governance in Afghanistan and include it in the constitution in which the right to local administration is reserved for the local people themselves. In my opinion, the issue of ethnicity and ethnicity should not even be raised, despite the fact that some call for a federal government and divide Afghanistan into seven zones. It is better to avoid politicizing ethnicity, language, and religion, and instead take the localities where people live as the basis, without considering who lives there. For example, we now have a very unreasonable system of administrative units. First, it is necessary to conduct a proper census, then divide the administrative units based on population. Since this is a difficult issue, these districts should be the basis of governance as administrative units, so that each village, each district, and each province has the right to govern itself. On the basis that political positions, i.e. district and province officials, are elected by the same local people regardless of ethnicity. Holistic and partial: This model relies more on the melting of ethnic diversity. In Afghanistan, attention was paid to this issue early on, which was followed by the enactment of laws, instructions, and executive orders that rely on the mixing of ethnic groups. This solution remained only in mind and did not find practical application. This approach has also had its critics. Islam and Law: Emphasis on establishing an Islamic government and resolving social and political conflicts. Islamic identity versus ethnic identity must be strengthened. However, the problems with this approach are the different perceptions of the Islamic government that have been experienced in the following forms over the past three decades: the Islamic government of the Mujahideen, the Islamic Emirate of Afghanistan, and the former Islamic Republic, none of which have been able to break the country's deadlock. Trust-building, institutional pluralism: In this regard, Davud Rawsh, a university professor, talks about building trust among Afghan ethnic groups, and Vahid Binesh, a university professor, talks about localizing trust and spreading it from the bottom up, meaning creating a trust-building environment from society to politics, and includes balanced economic development, culture-building, and education, among the strategies for localizing trust. Similarly, ethnic tolerance instead of ethnic orientation leads to pluralism.

References

Acemoglu, D., & Robinson, J. A. (2013). *Why nations fail: The origins of power, prosperity, and poverty*. Crown Currency.

Arefi, M. A. (2002). Political sociology of Afghanistan. *Publisher Political Sciences*, 5 (2). https://tinyurl.com/yjpaphux

Bashiriyah, H. (2000). Political Development and the Crisis of National Identity. *Conversations on National Identity in Iran. D*. Mirmohammadi (drl.). National Research Institute, Tehran.

Dawlatabadi, B. A. (1992) *Book, Afghanistan's Identity Card.* Bija. For Access https://archive.af/bib/2266

Dehqan, M. S. (2007). *Afghanistan and the Right to Development.* Siraj Cultural and Social Center.

Ezdi, O. A. (2009). *Anthony Giddens and Late Modernity*. Kayhan.

Ezdi, O. A. (2009). *Anthony Giddens ve Son Modernite*. Kayhan.

Hosseini, R. (2006). *Language and Body. Salah and Tarbiat Publications*. 37. https://tinyurl.com/52xbsu65

Khavari, S. K. (2012). *Why are we left behind?* Saeed Publications, Kabul.

Mansur, A. H. (2013). *Obstacles to Political Development in Afghanistan.* Saeed Publishing House.

Mashriqi, D. A. (2010). *National Identity Crisis in Afghanistan: Strategies and Solutions.* Saeed Publishing House, Kabul.

Moradi, S. (2011). *Afghanistan: Geography of Crisis.* Saeed. Publishing House.

Navid, K. Bostani, A. (2021). Nation, State and Rule of Law kitabının incelemesi. *Critical Research Journal of Humanities Texts and Programs*, 6. https://tinyurl.com/yevmvz4m

Rahimi, M. R. (2008). *A Critique of the Structure of the Political System in Afghanistan.* Azam Publishing House, Kabul.

Rahimi, M. R. (2016). The Necessity of Changing the Structure of Afghanistan's Political System" https://tinyurl.com/6k5c4jdr

Rasouli, Y. (2007). *The Response of Tradition to Secularism in Afghanistan*. Irfan Publishing House.

Sajjadi, Q. (2001). *Political Sociology of Afghanistan: Ethnicity, Religion and Government*. Ketab Institute.

Sedat, S. & Gholamreza, S. (2021). The rise and fall of Afghan Shiites and their future under the Taliban government. *Afghan Voice News Agency*. https://tinyurl.com/28sdn2w2

Shafaii, A. (2010). Nation Building. http://www.zendagi.com/new_page_1108.htm1389

Shahrani, E. (2011). *History of Ethnic Groups in Afghanistan Published by Qezil Chupan Cultural Center.* https://tinyurl.com/44pd9ury

Yazdari, A. R. (2009). *Causes of Afghanistan's Underdevelopment and Ways Out.* Enduring Legacy.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11(6) 2024

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:28.07.2024
Kabul tarihi |Accepted:20.11.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Varol Koç

https://orcid.org/0000-0003-4810-3845
Associate Professor, Ondokuz Mayis University, Türkiye, kvarol@omu.edu.tr

Atıf Künyesi | Citation Info

Koç, V. (2024). Examination of the Structural Development and the Spiritual Cultural Evolution of Humanity Through Mammoths. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 4413-4437.

Examination of the Structural Development and the Spiritual Cultural Evolution of Humanity Through Mammoths

Abstract

In architectural inferences for archaeological research, it is of great importance that physical evidence is correlated and interpreted through analogy. From this perspective, there is evidence that many examples of huts that may be related to each other and to the mammoth skeletal structure have been built in the Old and New World since prehistoric times. The structure of the mammoth trunk cage may have been a model for the load-bearing system of tent-type huts and roofs, which were thought to have been made with tree branches since ancient times. In early people, situations were often observed where faith and building activities fed and intertwined with each other. There are also some finds and interpretations in the literature that mammoths are accepted as a ritualistic idol. The interaction of construction and belief activities in human history can also be interpreted through the profound impact of mammoths on human cultural evolution.

Keywords: *Prehistory settlement archaeology, architectural analogy, architecture archeology, last glacial maximum, history of religions*

Mamutlar Üzerinden İnsanlığın Yapısal Gelişiminin ve Ruhsal Kültürel Evriminin İncelenmesi

Öz

Arkeolojik araştırmalara yönelik mimari çıkarımlarda, fiziksel kanıtların analoji yoluyla ilişkilendirilmesi ve yorumlanması büyük önem taşımaktadır. Bu açıdan bakıldığında, tarih öncesi çağlardan bu yana Eski ve Yeni Dünya'da birbiriyle ve mamut iskelet yapısıyla ilişkili olabilecek birçok kulübe örneğinin inşa edildiğine dair kanıtlar bulunmaktadır. Mamut gövde kafesinin yapısı, eski çağlardan

beri ağaç dallarıyla yapıldığı düşünülen çadır tipi kulübe ve çatıların yük taşıma sistemi için bir model oluşturmuş olabilir. İlk insanlarda inanç ve inşa faaliyetlerinin birbirini beslediği ve iç içe geçtiği durumlar sıklıkla gözlemlenmiştir. Literatürde mamutların ritüelistik bir idol olarak kabul edildiğine dair bazı bulgu ve yorumlar da mevcuttur. İnsanlık tarihindeki inşa ve inanç faaliyetlerinin etkileşimi, mamutların insanın kültürel evrimindeki derin etkisi üzerinden de yorumlanabilir.

Anahtar kelimeler: *Tarih öncesi yerleşim arkeolojisi, mimari analoji, mimari arkeoloji, son buzul maksimum, dinler tarihi*

Introduction

At the heart of archeology is the process of inference, that is coming to a conclusion based on some basis. This process relies on the observation of the archaeological record through the application of analogy and/or uniformity. The more observations and the greater the amount of evidence, the higher the chance of interpretations being correct (Shillito, 2017). Today, based on architectural archaeological data, inferences based on Decimation between different periods and societies can be formed. For example, there are many studies in the literature that compare the Epipalaeotic/Neolithic Near East with pre-colonial North America based on ethnographic analogies for cottages (Goring-Morris and Belfer-Cohen, 2008; Gebel and Hermansen, 2004; Stordeur et al., 2001). In this study, the relationship which on the existence of the mammoth, which is common to both, between the Old and the New Worlds will be tried to be established based. For this, it is necessary to take a look at the possible effects of mammoths on early human livelihood, culture and belief systems. Also for these, first of all, it is necessary to look at the mammoth hunting activities and the use of mammoth bones in tool making of early humans. Because this view will provide information on the role of mammoths in early human subsistence. Inevitably, mammoths' influence on culture and belief systems is expected to increase in proportion to the size of this role. In fact, depending on all these, the use of mammoth elements and/or the effect of mammoth body structure and skeletal system on human structures should be expected to be important in early human construction activities. Studies conducted in this direction highlight the similarities between construction activities in the ancient and new worlds and the mammoth ribcage structure (Koç, 2022; Koç, 2024). Stone hand axes first began to appear in Africa, Asia, and Europe about 1.3 million years ago (Black 2005). According to the studies on in areas belonging to the Acheulean people, it can be said that hand axes made of animal bones were the most outstanding tools used by early humans (Finkel & Barkai, 2018). Native Americans carved chert and flint in the form of

pointed arrows that could pierce the skin of mammoths up to 9000 BC (Black 2005). Human activities in these settlements, called Clovis points in the West of North America, were an important factor in the extinction of mammoth herds in a short time (Pluta, 2012). Also in Northern Eurasia, the connection between mass mammoth deposits and evidence of human activity is undoubted and in some cases manifests itself in where tradition calls archaeological sites. Humans also spread widely in Arctic Siberia during the Late Pleistocene (Pitulko at al., 2017). In recent years, new deposits of mammoth faunal remains (mammoth cemeteries) have been discovered in the northern part of the Yana-Indighirka Plain in the region. Except for the mammoth, there are almost no faunal remains in the region. In addition, these regions contain abundant evidence of past human activities (Pitulko, at al., 2015). Tools made of ivory are widely distributed in the region, starting at least 30,000 BP (Vereschagin, 1977). The site is also the first to document the spread of pre-Holocene microblade technology in the Siberian Arctic. Some of the sites in the region are thought to have been formed as a result of ancient humans hunting mammoths (Brugère, 2014). Yana is the only site where systematic mammoth hunting by humans has been proven (Nikolskiy and Pitulko, 2013). Because the hunting of mammoths by humans does not necessarily leave visible traces that have survived to the present day (Pitulko et al. 2016). Presumably, the formation of mammoth remains at similar concentrations in Moravia in east of the Czech Republic, also resulted from the same type of human activity (Brugère and Fontana, 2009). As a result of the mammoth-human interaction, mammoths have left deep psychological traces in the social memory of the Stone Age man. This is clearly seen both in cave paintings and in mythological narratives. There have been many beliefs about mammoths and mammoth-like mythological creatures in the North American, European and Turkish- Siberian mythologies (Jandacek, 2018). Towards the end of the Paleolithic Era, human communities lived in tents they built in natural caves and open spaces, as in previous periods. The huts were built half buried in the ground. Thus, the heat loss is minimized. Siberian people of the Upper Paleolithic lived mainly in such huts. They covered the walls of tents and huts with the teeth of mammoths, and then covered them with animal skin. It has been established that the bones of 95 mammoths were used in the construction of such a hut. It is estimated that several families lived in the same hut. A January was built in each hut, and fat mammoth bones were burned to keep warm on these Januaries (Özdoğan, 2002). In periods before the age of these huts,

mammoth corpses may have been used by humans as shelters in their own right. So maybe, these huts are kind of an activity to create a larger-openness mammoth body.

1. A Brief Look at the Influence of Mammoths in Human Cultural Evolution

The materials used in building construction progressed from perishable organic materials to wood and bones, from mud and field stones to worked stone and adobe. The shape of the structures and, accordingly, the construction techniques have evolved from circular and oval to square and quadrangular to multi-storey structures in the Neolithic period (Byrd, 2000). In addition, equipment such as fire pits, various hearths, ovens, storage volumes and platforms were developed (Aurenche, 1981; Byrd, 2000). Of course, it is assumed that architectural remains reflect more than icons. Architectural applications have great effectiveness in manipulating the environment and providing technological developments. For example, Olga Soffer (1985a), examining the mammoth huts mentioned above, conducted a comprehensive analysis of Upper Paleolithic remains in the Central Russian Plain. Her studies led her to interpret differences in settlement scale and complexity as evidence of seasonal variability. This reflected the sharply unequal distribution of animal resources in the periglacial mammoth steppe. Mammoth bone dwellings, plenty of portable art, a fixed storage facilities and placements with imports sea shell mezhirich great like Amber and Yum at the same time that annual North channeled a large river systems (and Desna Dyneper) and are aligned in a meaningful way. These lines coincided with the southward movements of steppe bison, horse, caribou, and mammoth. Sites lacking these features typically occurred at higher elevations, away from floodplains, and formed seasonal and occupational variants of the same settlement system (Soffer, 1985b). These places displayed a greater concentration of merchandise, personal ornaments, and elaborate architecture. This process was one that Soffer thought was driven by social and ideological factors rather than environmental pressures (Soffer, 1985b). The strong binary patterns of organization that seemed to have existed along the glacial front of Upper Paleolithic Europe seemed to create special opportunities for the conscious and reflexive elaboration of social structures. This situation, defined as the blooming of cultural creativity and symbolic expression in Upper Paleolithic Europe (Wengrow and Graeber, 2015), emerges as a distinct explosion of expressive activities that touch upon the perennial problems of social life in the archaeological record, such as the relationships between men and women, humans and animals, or life and death. It also manifests itself in the instrumental use of symbolic resources (Wengrow and Graeber, 2015). For example, it is clear that in most Upper Paleolithic burial practices, the

corpses of the dead were tried to be fastened with heavy mammoth shoulder blades or wood, tied tight or pressing with stones, as observed by Paul Pettitt (2011).

The presence of artifacts made on mammoth ivory of a different age than in the Berelekh region and the settlement formation in the Syalakh mammoth cemetery of the province studied in the northern part of the Yana-Indighirka plain is an interesting common feature of various settlements (Pitulko, et al., 2016). An ivory artifact from Ilin-Syalakh is beyond the radiocarbon limit (43,500 years). This age is very different from the time of burial formation (roughly 15,000–14,000 years ago) and undoubtedly indicates that humans used older mammoth tusks from existing sediments. The use of ivory raw material of different age from human habitation has also been found at the Yana RHS site (Pitulko et al., 2015) and so this is a common practice that happens occasionally for some reason. Archaeological evidence that mammoth bones were used long after the disappearance of mammoths can be interpreted as a unique proof of this (Halfon and Barkai, 2020). The mammoth was also common in cave drawings in the Périgord region in Southwestern France; here they are usually shaped in red (Paillet and Wolf, 2018). Périgord's mammoths, just as writers vividly write about events that happened long ago, or artists draw familiar landscapes from memory, may reflect longing; for they had long since disappeared in that region at the time they had not been in that area for a very long time (Halfon and Barkai, 2020). Mazel (2009) states that indigenous societies all over the world have vast information networks spanning hundreds of kilometers. In the regional information processed in ancient times in different geographies, there is a closeness up to the point of identification of mammals with humans as persons (Halfon & Barkai, 2020). This situation allows us to assume that early humans were somehow aware of the trends of the era. It may even be possible, as Herva (2021) says, to explore and feel the relationship between the seemingly unrelated far north of Europe and the Mediterranean worlds through a new observation through the landscape. Herva (2021) is caught up in these thoughts when he visited the settlements of Semitic communities who had been reindeer herders in Northern Europe from an unknown time in the past until the Second World War. Known as Nilppa's field, Nilppa's residential areas are an ancient Semitic settlement 300 km north of the Arctic Circle and 50 km from the shores of the Arctic Ocean. It is noteworthy that the landscape of the area coincides with the landscape of the Mediterranean regions. For early humans, the landscape was a living being. In fact, perhaps,

since the past ages, as Henrich (2015) and van den Berg (2021) say, our bodies, minds, perceptions and DNA have been constantly evolving together with the landscape.

Similar to the examples above, whales have deep symbolic and practical meanings for some indigenous peoples of the Arctic. Anthropologist Charlott Coté, who is also a member of the Nuu-chah-nulth group on Canada's northwest coast, describes her people's relationship with animals as respect and gratitude. She explains that there is a sense of sanctity attached to the soul of the animal as it gives itself to whalers, and that in this symbiotic relationship, death is ultimately integrated with life (Coté, 2010). Another example is what a Native American representative said during a US congressional hearing on hunting rights in 1979. The representative explained that the group's need for buffalo meat is more than just food, the importance of ceremonies that require the presence of a live buffalo or at least a piece of buffalo such as a tongue or skull. He told members of Congress that many indigenous band members had a mental illness because they had not seen or lived near a buffalo (Josephy, 1984).

It is very important for Siberian Yukagirs to become deer or reindeer while hunting, to act, smell and look and think like them. Some hunters consider meeting a deer as meeting a loved one or honorable friend (Willerslev, 2007). The anthropological record is replete with examples of the synergistic relationship of hunter-gatherer societies with game animals. Similarly, in a tale of the Innu hunters of Northern Labrador, animals are told as partners of equal importance to humans. This story, which contains ritualistic elements, was first recording in1930 by W.D. Strong. The story tells of animals as people with their own desires and intentions. Humans are dependent on these equals, and humans are expected to treat them with respect and maintain good relations with the non-human elements of the world (Armitage, 1992). For the Innu, the deep connection between animal respect and livelihood and ontology is also expressed in their avoidance of wasteful behavior, do not disposal of animal remains, banquets and food offerings, and other forms of ritual behavior (Loring, 1997 ; Tanner, 1978). The very strong conceptual links between hunters and their prey that go beyond practical feeding can be highlighted. Because for a long period of time, animals, especially large mammals, were the primary and sometimes the only sources for people to make tools, shelter, clothes, and the like (Coté, 2010; Kendrick, 2013). This is even more true in the case of mammoths, as discussed in this article.

2. An Overview of the Influence of Mammoths on Humanity's Spiritual Evolution

Mammoths appear in Upper Paleolithic zoomorphic depictions (roughly 35-15 thousand years), cave depictions and as portable symbolic/ornamental objects, showing the important places of the horned in the lives and symbolic space of these early people (Braun and Palombo, 2012). There are more than 500 mammoth depictions in total in Paleolithic cave depictions. Such representations often appear on the walls and ceilings in the form of paintings and engravings, as well as carved and chipped pieces of ivory. The motivations behind their creation are not yet known.However, these depictions stem from complex sets of social behaviors and seem to reflect beliefs, worldviews, cosmologies, and the nature of human/nonhuman interactions (Clottes, 2016; Fritz et al., 2016). Depictions can also be related to the social systems of knowledge transfer and initiation (Nowell, 2015). In this regard, mammoth depictions may provide some indication of human-mammoth interactions, including hunting. In the Upper Paleolithic Era, people were carving their ideas about his body into stone or drawing on cave walls. We can say that the pictorial representation dates back thousands of years before our days. Prehistoric M.He. around 15000, an intriguing mammoth was depicted on the cave wall. In this mammoth painting, it has been seen that there is a leaf-shaped shape on the mammoth where the heart should be. If this depiction is a symbolic representation of a heart on a mammoth, it may have the distinction of being the first anatomical illustration of this period (Lyons and Petrucelli, 1987). In interpreting this illustration, it may be that prehistoric societies were hunter-gatherer societies, that the most remarkable organ was the heart, and after people discovered this, they realized the importance of the heart in hunting animals after such a figure was brought. As a result, visuals, which are channels of expression, have changed the culture of the period to which it belonged before, starting from the Paleolithic Period.

Hunters around the world often develop and maintain a spiritual relationship with animals as diverse as pets, relatives, totems, guides, and prey (Hill, 2011; Mithen, 1999; Nadasdy, 2007). In some cosmologies, humans and animals were the same; they were creative beings with great power and able to transform themselves from human to animal. A well-known example of this belief system with its associated ritual system is the Dreamtime of Indigenous Australia (Lawlor, 1991). In hunter-prey interactions, animals are often seen as sacrificing themselves for humans. In turn, animals expect their victims to be acknowledged, respected, and thanked in a ritualized way. Failure to properly thank animals may result in their refusal to cooperate in the future, to the detriment of

humans. Therefore, game animals are often viewed as ontological entities. They are originally animal people who are equal and conscious partners in a social contract for the maintenance of human societies (Ingold, 2000). Therefore, animals possess animistic powers that are recognized by humans (Helander-Renvall, 2010) and perhaps manipulated by shamans (Erazo and Jarrett, 2018; Jordan, 2001).

Hunting areas themselves can come to life through mutual responsibility, such as the forests in the Guatemalan highlands and where people build temples to recognize the power of the forest (Brown and Emery, 2008). In hunting societies, ceremonies and rituals were usually performed before, during, and after the hunt. For example, Lantis (1938) reported that native whalers in the North American Arctic had a Whaling Society and performed certain rituals before the hunt to ensure the success of the hunt. Additional rituals were performed after the hunt to honor the whale and return its soul to the sea, and the same period of mourning as a human was observed (Lantis, 1938). Lantis (1938) also reported on caching of hunting gear.

There are also numerous ethnographic accounts of elephant hunting: In Africa, for example, these practices are seen in Efe (Bailey, 1991; Fisher, 1992; Joiris, 1993, Lee, 1979, and O'Connell et al., 1988). In any case, a set of predetermined rituals accompany elephant hunts (Agam and Barkai 2018; Byers and Ugan 2005). However, such hunting is not common even in elephant hunting groups (Roosevelt, 1920). Also not just for pre-Clovis, with regard to mammoths, there is some evidence for Clovis (period) settlement and livelihood systems and also on the religious/ritual system (Sutton, 2021). In some areas most of the Clovis weapons were apparently broken without use and painted an ocher color. This suggests some ritual behaviors (Frison et al., 2018; Stafford et al., 2003).

The partial and fragmentary skeleton of a one- to two-year-old boy (Anzick-1) discovered in the Anzick region of Montana, which can be clearly associated with the Clovis-era funeral system, also contains evidence of ritualistic activities (Fiedel, 2017; Jones 1996). Anzick-1 individual belongs to the year 12,880 ca. An analysis of the isotopes in its bones suggests a diet consistent with the mammoth (most likely the mother's diet) (Morrow and Fiedel 2006). The bones were almost certainly covered in deliberately placed embedded materials, artifacts, and a significant amount of mustard. Jones (1996) thought that the artifacts might have been produced as grave gifts, indicative of status differentiation (Frison 1991). This idea is supported by the use of high quality raw materials, excellent craftsmanship and the use of red ocher (Jones 1996). One of the defining

features of Clovis is the use of red mustard. Ocher has been reported in some burial sites (Frison 1982; Mackie et al. 2020), several camps (Mackie et al. 2020; Tankersley et al., 1995), and a burial (Lahren and Robson, 1974; Fiedel, 2005; Osborn, 2016).

The subject of the vast majority of cave paintings and engravings of the Upper Paleolithic they're animals. The fact that people are rarely seen in these paintings is a sign of life and thinking that is directed towards nature or under the influence of nature. The fact that arrows have been drawn on some of the animals that have been painted reveals that the main reason they are interested in animals is a livelihood problem. On the one hand, aesthetic skills and wishes were reflected in the paintings, and they were also used as religious icons (Wilson, 1898; Şenel, 1982; Davis, 2016). Animal bones found in caves, processed bone, flint, obsidian and horn the tools are clues to the economy of that period. It is also observed that certain corners of some caves are specially organized as cult and worship areas. This information takes into account the fact that Paleolithic and Mesolithic people were not heathens. People of the Paleolithic and Mesolithic periods have an afterlife concept. That's why people were burying their dead. In their eyes, the dead is not extinction. Sometimes, to help or protect the deceased in his life in the afterlife, he takes with him the feet, and horns of the animals they killed and sometimes they put their fire tools in goat and deer horns or mammoth scapula among them can be noted (Kansu, 1991; Uçankuş, 2000). Archaeological findings belonging to the oldest periods of human history give important information about the beginning of the cultism process of animals. An example of this is the lion man (or woman) statue in the Stadel cave, located in Germany and dated to about 35,000 years ago. Mammoth teeth and fox teeth, which are understood to have been used in decorations, can be given as examples in the 33 thousand-year-old tombs in Sungir, Russia. Also, The presence of a dog skeleton found next to the skeleton of a woman in her fifties in a 12-thousand-year-old grave found in Northern Israel suggests that it is related to the cultism processes of animals (Harari, 2014; 2016).Likewise, wild animal drawings in Magura Cave (Bulgaria) dated to 8 thousand to 4 thousand years ago and animal paintings dated to 12 thousand years ago in Göbekli Tepe are examples that depict the human-animal relationship and provide important clues about the subject. The depictions based on the primitive use of symbols in these paintings are the starting point of the animal cults and the rites related to them (especially hunting) that will develop later (Dilek, 2020). Another development is related to architecture. In the building activities of early humans, a special

type of building for common use emerged.The oldest such structures are seen at the Hallan Çemi excavation site near Batman and Göbekli Tepe just south of Urfa. These structures are also distinguished from residential buildings in terms of plan and wall technique. The existence of special structures is the oldest example of the reflection of the belief system in the architectural and settlement order and shows us that the spiritual class has gained a privileged place in public life since very early times. Archaeological evidence shows that the main element that shaped the social structure in the Neolithic Era, as well as in the Paleolithic Era, was the belief system of the era.

3. A Brief Overview of the Development of Humanity's Construction Activities

Caves were used as a home by early humans. The caves used by the first people were usually formed in limestone rocks when surface waters found a place for themselves underground (Clodd, 1905; Osborn, 1916; Van Loon, 1920; Braidwood, 1995; Yıldırım, 2012). These caves reveal their daily life with all its nakedness. In one corner of the cave, the animals that were usually hunted and brought were dismembered, and in another corner, food was cooked in a fired oven. A workshop was prepared inside or just at the entrance of the cave, and woods were stacked to keep the fire alive (Clodd, 1905; Macalister, 1912; Kökten, 1952). As a matter of fact, many small pits were found on the floor of the Shanidar Cave in Iraq, where food was stored. Apparently, they dried meat to eat in times of famine or stored it after various treatments (Osborn, 1916; Solecki and Ralph, 1974; Kels et al., 2011). Similar processes are still applied to meat in Anatolia today and durable food materials called pastrami are created (Arslantaş, 2014).

Huts used 400,000 years ago have been found near Nice in France (Arslantaş, 2014). Located in Terra Amata, Nice, France, these huts are oval-shaped, measuring 15.8 m x 6.4 m (Henry, 2010). The huts are buried in the ground at a shallow depth. Each hut has a side entrance. They have walls supported by wooden posts with a diameter of 7 cm. A central column also supports the roof. During 300 thousand years, 21 archaeological layers were formed. Primitive stoves and various other traces are layered on top of each other in these layers. These layers, formed by the use of huts by the same group of people for generations, helped to preserve the original form of the huts (Suliman and Sulimen, 2015). Another type of housing structure dating back 150,000 years has been found in the Lazaret Cavern in the eastern suburbs of Nice. This house have 10 m. x 5.3m. floor area was supported by columns and masonry in an organized manner. Numerous stone vessels and bones developed by Homo erectus were found at the site (Moheisen, 1982). Early Natufian (about 13,000-11,000 calBC) architecture in the Mediterranean Region, which belongs to a much

later period, includes spatially separated 7-15 m. diameter circular and D-shaped structures with stone foundations (Goring-Morris and Belfer-Cohen, 2008). The walls of Natufian houses rarely exceed 2-3 rows and may have also had organic superstructures. Their floors consist of compressed earth surfaces with various post holes (Maher et al., 2012). Based on the location of the post holes, it is believed that the structures have circular internal arrangements and relatively complex roof coverings (Goring-Morris and Belfer-Cohen, 2008). Small shallow hearths have been found outside and even inside some dwellings in Europe. In some of the sites there were very large shallow pits with an area of more than 100 m2, which, if they were really dwellings, should probably have been occupied by groups much larger than the nuclear family (Grigor'ev, 1967). The Northern European Neolithic villages at the stage of the Neolithic Dec Decolonization of Northeastern Europe, a later period - clusters of semi-underground houses dated between 4000 and 2000 BC- were discovered only recently and caused quite a stir among Finnish archaeologists. There is a large cluster of such sites in the northern Li River where Kierikki is located. These Stone Age house ruins, found in 5 cm layers, have a 1 × 1 m floor area (Herva, 2021). Between 18 and 12 kya, along a section of the glacial fringes from Kraków to Kiev, people lived in the impressive circular houses studied by Olga Soffer (1985b). Soffer defines them as the Pleistocene version of public works or monumental architecture. Each such dwelling was built on a frame of mammoth tusks and carefully selected mammoth bones, which were arranged in alternating sequences and rhythmic patterns that sometimes went beyond just being functional. Other open-air sites such as Pavlov and Kostenki are likely to have wooden versions with only post holes and buried floors remaining. These were settlements of considerable scale, whose inhabitants exchanged amber, shells, and animal hides over impressive distances (see also Soffer, 1985a). Western European counterparts are found in major rock shelter invasions in southern France, such as La Madeleine and Abri Pataud (Mellars, 1998). The wooden carrier systems of the buildings and the ropes obtained from animal or vegetable fibers used to connect the wooden elements that make up these systems have survived to the present day in very rare cases. Similarly, archaeological finds of plant-derived areas used as beds are also rare. For example, the inhabitants of Ohaya II, a 23,000-year-old hunter-gatherer settled camp discovered in 1989 on the shores of the Sea of Galilee in Israel, chose a type of grass for creating their bedding, characterized by dense, soft, delicate trunk bundles that grow in the saline soil nearby. Residents appear to have covered the floors with plant material

in at least three cottages (Nadel et al., 2004). Traces of large round mats on floors and courtyards have been preserved in Pre-Pottery Neolithic Jericho (Kenyon, 1981), where long stems and wide reed leaves were widely used Fabrics, baskets and mats from the Nahal Hemar desert cave (about 9,000 years ago) are by far the largest, best preserved and most diverse organic material of any Levantine Neolithic site (Bar-Yosef and Alon, 1988). In the Americas, examples of rope, basketry, textiles and nets, among the earliest remnants of fiber-based technology, were obtained from Monte Verde in Chile (11th-10th Millennium BC) (Adovasio, 1997). The earliest wicker remains from North America were recently reported from Nevada and dated to 10,500 calendar years BP (Fowler et al., 2000). The practice of covering floors with straws, rugs, and carpets has parallels in many new and contemporary hunter-gatherer and non-Western societies around the world. At the same time, to provide comfort and reduce stiffness, produce floor coverings and bedding made for insulation and create a pleasant smell, the selection of fresh local herbs is also common (Levine, 1965; Mair, 1934). Even when mats, carpets or blankets are used, grass floor coverings appear (Barrett, 1916). The 19th and 20th centuries still witnessed the practice of installing a simple bedding material such as turf flooring along the walls of a room (Barrett, 1916; Stern 1965; Chapman, 1982). Throughout history, by arranging bundles of leafy stems in straight parallel clusters (Roscoe, 1966), people have built sophisticated beds and invested in sleeping areas by bringing bundles of a selected type of grass and using a sticky substance (Nadel et al., 2004). True woven mats are not found before the Middle East Neolithic period. Fully woven mats evolved a thousand years after Ohalo II (Nadel et al., 2004). In northeast Asia, in East-Central Siberia, is the Dyuktai Cave on the Aldan River. The earliest deposit at this site is dated to about 16,000 cal years BP and contains some mammoth remains (Mochanov and Fedoseeva, 1996).

4. Possible Effects of Mammoths on Human Structures

During the last Glacial Maximum (LGM), which began to retreat 20,000 BP ago, early humans are likely to have used mammoth corpses as shelters in harsh climatic conditions.

It may be expected that the first people who thought of wearing the skins of small animals to protect themselves from the cold did so too. As can be seen in Figure 1, the body part of the mammoth corpse is suitable to be used directly as a shelter. Later, a more comfortable volume may have been created by turning the body part and digging the snowy ground underneath. The woolly mammoth skin and subcutaneous fat layer is a protective shell against cold and snow accumulation. In fact, the snow accumulated on the crust provides a better insulation for the interior volume. The

fact that the huts built later were covered with soil heaps may be an extension of this experience (see for example Figure 5).

As shown in Figures 2 and 3, the mammoth body form may have been the model for the shape of huts, first made of mammoth bones and skins, and later of wood and mudbrick. The mammoth thorax section alone constitutes sufficient volume for a single-person bunker (Figures 4). In combination with mammoth legs, it is also possible to create more comfortable shelters. It is more reasonable to create such a carrier system on the excavated ground in order to provide lateral support to the vertical carriers of the building. Probably, later on starting construction in an excavated ground for all the early structures built and surviving stemmed from these experiences. In fact, the D-shaped plan areas of some of the early structures and the cylindrical volumes show a high similarity with the mammoth body structure. It is possible that ropes obtained from mammoth wool were used in the element connections. Later on, these structural forms may have continued in the form of connecting the elements formed with wooden carriers with ropes obtained from fibrous plants. The reflections of these forms have been echoed until today's barracks. The reason why the early examples could not survive is due to the fact that wood and vegetable fibers can only be preserved in very rare cases.

As an example of the situations we tried to explain, the modern and old views of the Kyrgyz tent hut (Yurt) are given in Figure 2. As shown in Figure 2, the morphological analogy of the Yurts with the possible usage volume formed under the mammoth skeleton system is clear. It is not surprising that such a structural tradition was formed in Northern Eurasia, where mammoths were found. The primitive examples of the Yurts are most likely the product of a building imitation of the mammoth skeletal system. Even, mammoth bones and mammoth skin and ropes obtained from mammoth wool must have been used as building materials. It is interesting to see the structural forms similar to the Yurts in Northern Cameroon Traditional Cottage much further south. It is an example of the interaction of early humans with each other across distant geographies as explained in Chapters 1 and 2. This structural tradition, which probably started in Northern Eurasia, spread to the South through trade, travels and migrations. Similarly, the analogy of the Afghanistan traditional tent hut with the mammoth body is shown in Figure 3.

The mammoth rib cage structure also seems to have modeled on later cradle roof carrier systems (Fig. 4). Mammoth legs also seem to be modeled for vertical bearing pillars (Figure 5). As

can be seen from Figures 6 and 7, the mammoth body bears a clear resemblance to most later structures. In fact, the roof top attachment of the Viking longhouse shown in Figure 7 shows a clear resemblance to the upper part of the mammoth thorax.

Figure 1. Mammoth corpse (CC BY NC 2.0 and CC BY 2.0) and its use as a shelter (illustrated by first author)

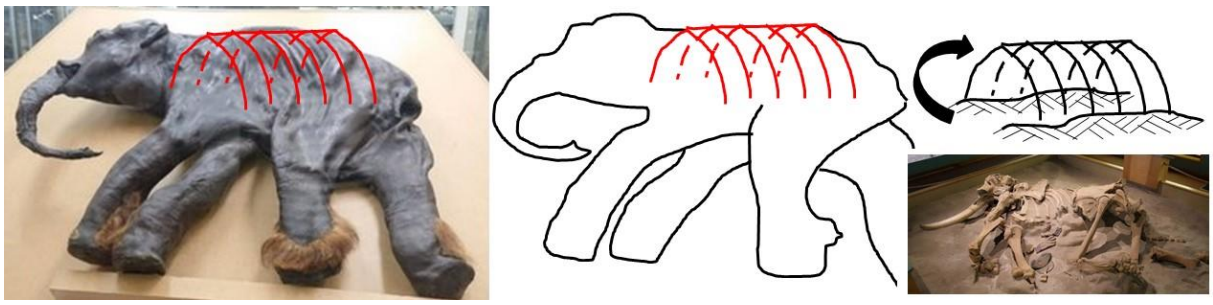

Figure 2. Mammoth skeleton system (CC-BY-SA 2.0), modern and ancient views of Kirgiz Yurt (cc), Northern Cameroon Traditional Cottage (cc)

Figure 3. Mammoth skeletal system (cc), Usability of thorax as a shed (illustrated by firstauthor) , Afghanistan traditional tent hut (cc)

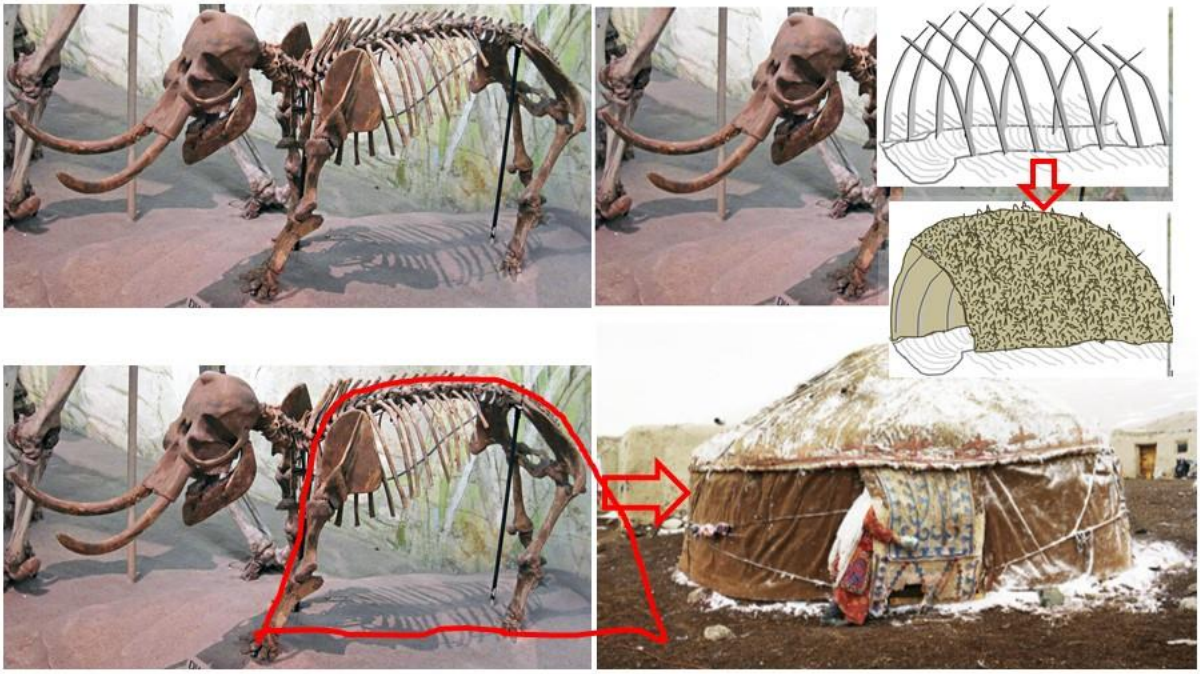

Figure 4. The 12 m mastadon skeleton named Priscilla exhibited in The Houston Museum of natural science

Figure 5. Pawnee lodges at Loup, Nebraska. Photographed by William H. Jackson, 1873. American Indian Select List number 84. From the US National Archives (https://commons.wikimedia.org) Ponca Earth Lodge Interior, Nebrasca Public Media (https://nebraskastudies.org)

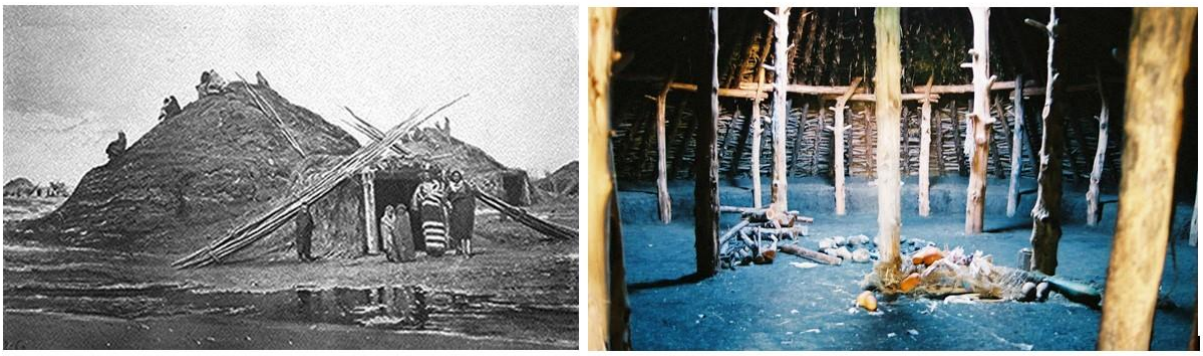

Figure 6. Mohawk Iroquois Longhouse at the New York State Museum, open to the public (http://www.nysm.nysed.gov); Reconstructed Iroquoian longhouse, Ska-Nah-Doht village and museum, London, Ontario (photo: John L. Creese).

Figure 7. A Viking Longhouse reconstruction and mammoth skeletal system

Conclusions

There is a lot of literature about the importance of mammoths in the livelihood and culture of early humans, especially in the North of Eurasia and North America, from LGM to extinction. The body and skeletal structure of mammoths, which are of such importance, inevitably had reflections on human structures with the effect of their large body volumes and harsh climatic conditions. There is evidence that many examples of huts that may be related to each other and to the mammoth skeletal structure have been built in the Old and New World since prehistoric times. At the heart of archeology is the process of coming to a conclusion, that is, inferring, based on some basis. This process relies on the observation of the archaeological record through the application of analogy and/or uniformity. In addition, the interaction of construction and belief activities in human history can also be interpreted through the profound impact of mammoths on human cultural evolution. Because mammoths had significant effects on early human livelihoods, culture and belief systems. When all these data are evaluated together, it is necessary to say that mammoths have an important place in the construction process and spiritual cultural evolution of humanity. These processes have developed in interactions that feed each other, and have created significant reflections in today's construction and belief systems of humanity. By giving sufficient importance to the reflections of the interactive processes of the past in the history of humanity, the scientific opinions that can be formed as a result of the analyzes to be made on these issues should be discussed in the literature. Thus, it will be possible to illuminate this day of humanity and to give positive aspects to its future. This effort will gain even greater meaning and importance, especially when it is carried out through beliefs, which are an outcome of spiritual cultural evolution.

- Authors certify that they have no affiliations with or involvement in any organization or entity with any financial interest or non-financial interest in the subject matter or materials discussed in this manuscript.

References

Adovasio, J. M. (1997) *in Monte Verde: A Late Pleistocene Settlement in Chile*. ed. Dillehay, T. D. (Smithsonian Institute, Washington, DC., 221-228.

Agam, A. & Barkai R. (2018) Elephant and Mammoth Hunting during the Paleolithic: A Review of the Relevant Archaeological. *Ethnographic and Ethno-Historical Records. Quaternary 1* (1), 3.
Armitage, P. (1992). Religious ideology among the Innu of eastern Quebec and Labrador. *Religiologiques, 6* (4), 63-110

Arslantaş, Y. (2014) Shelter in the Paleolithic and Mesolithic (Epi-Paleotic) Ages. *Fırat University Journal of Social Sciences, 24* (2), 319-344 (in Turkish).

Aurenche, O. (1981). *La Maison Orientale: l'Architecture du Proche Orient Ancien des Origines au Milieu du Quatrième Millénaire.* Guenthner.

Bailey, R. C. (1991). *The Behavioral Ecology of Efe Pygmy Men in the Ituri Forest, Zaire, Anthropological Papers, Museum of Anthropology.* University of Michigan.

Bar-Yosef, O. & Alon, D. (1988). Nahal Hemar cave: the excavations. *Atiqot,* 15, 31-43.

Barrett, S. A. (1916). *in Pomo Buildings* (Bryan, Washington, DC), p. 10.

Black, J. (ed.) (2005). *World History Atlas.* 2d ed. Dorling Kindersley.

Braidwood R. J. (1995). *Tarih Öncesi İnsan.* (Çev. B.Altınok), İstanbul, 1995.

Braun, I. M., Palombo, M. R. (2012). Mammuthus primigenius in the cave and portable art: An overview with a short account on the elephant fossil record in Southern Europe during the last glacial. *Quat. Int.,* 276, 61–76.

Brown, L. A., & Kitty F. E. (2008). Negotiations with the Animate Forest: Hunting Shrines in the Guatemalan Highlands. *Journal of Archaeological Method and Theory*, 15, 300–337.

Brugère, A. (2014). Not one but two mammoth hunting strategies in the Gravettian of the Pavlov Hills area (southern Moravia). *Quaternary international*, 337, 80-89.

Brugère, A. & Fontana, L. (2009). Origin and exploitation patterns of mammoth at Milovice (area G excepted), 51- 105.

Byers D. A. & Ugan, A. (2005). Should We Expect Large Game Specialization in the Late Pleistocene? An Optimal Foraging Perspective on Early Paleoindian Prey Choice. *Journal of Archaeological Science 32* (11), 1624–1640.

Byrd, B. F. (2000). Households in Transition: Neolithic Social Organization Within Southwest Asia". In Life in Neolithic Farming Communities. *Social Organization, Identity, and Differentiation.* Edited by I. Kuijt, 63–98. Kluwer Academic/Plenum.

Chapman, A. (1982). in Drama and Power in a Hunting Society: The Selk'nam of Tierra del Fuego (Cambridge Univ. Press, New York).

Clodd, E. (1905). *The Story of Primitive Man*. New York.

Clottes, J. (2016). What Is Paleolithic Art? Cave Paintings and the Dawn of Human Creativity; University of Chicago Press: Chicago, IL, USA, pp. 1–214.

Coté, C. (2010). *Spirits of Our Whaling Ancestors.* University of Washington Press.

Davis, J. C. (2016). *Rise from want: a peasant family in the machine age.* University of Pennsylvania Press.

Dilek, İ. (2020). Cult Concept and Word Cult. *bilig,* (95), 47-77. (in Turkish)

Erazo J. & Jarrett, C. (2018). Managing Alterity from Within: The Ontological Turn in Anthropology and Indigenous Efforts to Shape Shamanism. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 24, 145–163.

Eser, E. (2014). The relationship between religion and politics in the Ancient Near East (Master's thesis) (in Turkish).

Fiedel, S. J. (2005). Man's Best Friend – Mammoth's Worst Enemy? A Speculative Essay on the Role of Dogs in Paleoindian Colonization and Megafaunal Extinction. *World Archaeology,* 37, 11–25.

Fiedel, S. J. (2017). The Anzick Genome Proves Clovis Is First, After All, Quaternary International 444 (B): 4–9.

Finkel, M. & Barkai, R. (2018). The Acheulean Handaxe Technological Persistence: A case of Preferred Cultural Conservatism?. *Proceedings of the Prehistoric Society*, 84, 1–19.

Frison, G. C. (1982). The Sheaman Site: A Clovis Component, In The Agate Basin Site: A Record of the Paleoindian Occupation of the Northwestern High Plains, edited by George C. Frison and Dennis J. Stanford, 143–157. Academic Press.

Frison, G. C (1991) The Clovis Cultural Complex: New Data from Caches of Flaked Stone and Worked Bone Artifacts, In Raw Material Economies among Prehistoric Hunter-Gatherers, edited by Anta Montet-White and Steven R. Holen, 321–333. Lawrence, Kansas. University of Kansas Publications in Anthropology No. 19.

Frison G. C., Zeimens G.M., Pelton S.R., Walker D.N., Stanford D.J. and Kornfeld M. (2018) Further Insights into Paleoindian Use of the Powars II Red Ocher Quarry (48PL330), Wyoming, American Antiquity 83: 485–504.

Fritz, C.; Tosello, G.; Conkey, M.W. (2016) Reflections on the Identities and Roles of the Artists in European Paleolithic Societies. J. Archaeol. Meth. Theor., 23, 1307–1332.

Fisher Jr.J.W. (1992) Observations on the Late Pleistocene Bone Assemblage from the Lamb Spring Site, Colorado." In Ice Age Hunters of the Rockies, edited by Dennis J. Stanford and Jane

S. Day, 51–81. Niwot, Colorado: Denver Museum of Natural History and University Press of Colorado.

Fowler C. S., Hattori E. M. & Dansie, A. J. (2000) in Beyond Cloth and Cordage: Archaeological Textile Research in the Americas, eds. Drooker, P. B. & Webster, L. D. (Univ. of Utah Press, Salt Lake City), pp. 119-139.

Gebel, H. G. K. and Hermansen B. D. (2004) Ba'ja 2003: Summary of the 5th season of excavation. Neo-Lithics 2/04:15–18.

Goring-Morris, A. N., & Belfer-Cohen, A. (2008) A roof over one's head: Developments in Near Eastern residential architecture across the Epipalaeolithic–Neolithic transition. In The Neolithic demographic transition and its consequences (pp. 239-286). Springer, Dordrecht.

Grigor'ev, G. P. (1967) Curr, Anthropole 8, 344-349.

Halfon, E., & Barkai, R. (2020). The material and mental effects of animal disappearance on indigenous hunter-gatherers, past and present. Time and Mind, 13(1), 5-33.

Harari, Y. N. (2014) Sapiens: A brief history of humankind, Random House.

Harari, Y. N. (2016) Homo Deus: A brief history of tomorrow, Random House.

Helander-Renvall E. (2010) Animism, Personhood and the Nature of Reality: Sami Perspectives, Polar Record 46: 44–56.

Henrich, J. (2015) The secret of our success. In The Secret of Our Success. Princeton University Press.

Henry L. (2010) La Grande Histoire des premiers hommes européens, Odile Jacob, Paris (in French).

Herva V.P. (2021) Minoan Lapland: fieldwork, spirituality and connecting across time and space, Time and Mind, 14:3, 397-415.

Hill E. (2011) Animals as Agents: Hunting Ritual and Relational Ontologies in Prehistoric Alaska and Chukotka, Cambridge Archaeological Journal 21: 407–426.

Ingold, T. (2000) From Trust to Domination: An Alternative History of Human-Animal Relations, In The Perception of the Environment: Essays in Livelihood, Dwelling and Skill, edited by Tim Ingold, 61–76. London: Routledge.

Jandacek, P. (2018). Mythological beings based on mammoths. Int'l J. Soc. Sci. Stud., 6, 1.

Jones, J. S. (1996) The Anzick Site: Analysis of a Clovis Burial Assemblage, Master's thesis, Oregon State University, Corvallis.

Jordan, P. (2001) The Materiality of Shamanism as a "Worldview": Praxis, Artefacts and Landscape, In The Archaeology of Shamanism, edited by N. S. Price, 87–104. London: Routledge.

Joiris, D. V. (1993) Baka Pygmy Hunting Rituals in Southern Cameroon: How to Walk Side by Side with the Elephant." Civilisations 41 (1–2): 51–81.

Josephy, A. M (1984) Now that the Buffalo's Gone. New York: Knopf.

Kansu, Ş. A. (1991) Human Resources and First Civilizations, V. 1, Ankara, 183 p. (in Turkish)

Kels T.U.H., Schirmer W., Böhner U. (2011) Neanderthals İn the Cold. Middle Paleolithic Sites From The Open Cast Mine of Garzmeiler- Nordihein Westfalen (Germany), Nearderthal Lifeways Substince and Technology, (Edited by Nicholas J. Conard-Jurgen Richter), London-New-York, (p.p..23-41), p.. 38.

Kendrick, A. (2013) Canadian Inuit sustainable use and management of Arctic species. International Journal of Environmental Studies, 70(3), 414-428.

Kenyon, K. M. (ed.). (1981) Excavations at Jericho (British School of Archeology, Jerusalem), Vol. III.

Koç, V. (2022). Living inside a mammoth. *Time and Mind*, *15*(3-4), 343-365.

Koç, V. (2024). The Effects of Mammoths on Humanity's Faith and Building Activities. The Journal of Social Science, 8(16), 168-193. https://doi.org/10.30520/tjsosci.1523697

Kökten İ,K (1952) A Research on the Distribution of Prehistoric Settlements in Anatolia, Ankara University Journal of DTCF, Vol. 10, P.3-4, Ankara, 1952, p. 186, 188. (in Turkish)

Lahren, L. A. and Robson B. (1974) Bone Foreshafts from a Clovis Burial in Southwestern Montana." Science 186: 147–150.

Lantis, M. (1938) The Alaskan Whale Cult and its Affinities, American Anthropologist 40: 438–464.

Lawlor, R. (1991) Voices of the First Day: Awakening in the Aboriginal Dreamtime. Rochester, NY: Destiny Books.

Lee, Richard B. (1979) The Kung San: Men Women and Work in a Foraging Society. Cambridge: Cambridge University Press.

Levine, D. N. (1965) in Wax and Gold: Tradition and Innovation in Ethiopian Culture (Univ. of Chicago Press, Chicago), pp. 62, 246.

Loring, S. (1997) On the Trail to the Caribou House: Some Reflections on Innu Caribou Hunters in Northern Ntessian (Labrador), In Caribou and Reindeer Hunters of the Northern Hemisphere, edited by L. Jackson and P. Thacker, 185–220. London: Avebury Press (Worldwide Archaeology Series 6).

Lyons, A. S., & Petrucelli, R. J. (1987). Ancient Egypt. Abradale Press.

Mackie, Madeline E., Todd A. Surovell, Matthew O'Brien, Robert L. Kelly, Spencer Pelton, C. Vance Haynes Jr, George C. Frison, et al. (2020) Confirming a Cultural Association at the La Prele Mammoth Site (48CO1401), Converse County, Wyoming, American Antiquity 85: 554–572.

Maher, L. A., Richter, T., Macdonald, D., Jones, M. D., Martin, L., & Stock, J. T. (2012) Twenty thousand-year-old huts at a hunter-gatherer settlement in eastern Jordan. PloS one, 7(2), e31447.

Mair, L. P. (1934) in An African People in the Twentieth Century (Russell, New York), pp. 84, 108.

Mazel, A. (2009) Unsettled Times: Shaded Polychrome Painting and Hunter- Gatherer History in the Mountains of Southern Africa." Southern African Humanities 21: 85–115.

Macalister R. A. S. (1912) A History of Civilization in Palestine, Cambridge, 1912, s. 8-9.

Mellars, P. (1998) The Upper Palaeolithic Revolution. In Prehistoric Europe: an illustrated history (ed.) B. Cunliffe, 42- 78. Oxford: University Press.

Mithen, S. (1999) The Hunter—Gatherer Prehistory of Human—Animal Interactions." Anthrozoös 12 (4): 195–204.

Mochanov, Y. A., and Svetlana A. F. (1996) Dyuktai Cave, In American Beginnings: The Prehistory and Palaeoecology of Beringia, edited by F. H. West, 164–174. Chicago: University of Chicago Press.

Moheisen, S. (1982) Prehistoric Ages, Damascus: Damascus University Publications, pp. 475-492 (Available in Arabic).

Morrow, J. E., and Fiedel, S. J. (2006) New Radiocarbon Dates for the Clovis Component of the Anzick Site, Park County, Montana." In Paleoindian Archaeology: A Hemispheric Perspective, edited by Juliet E. Morrow and C. Gnecco, 123–138. Gainesville: University Press of Florida.

Nadasdy, P. (2007) The Gift in the Animal: The Ontology of Hunting and Human–Animal Sociality." American Ethnologist 34: 25–43.

Nadel, D., Weiss, E., Simchoni, O., Tsatskin, A., Danin, A., & Kislev, M. (2004) Stone Age hut in Israel yields world's oldest evidence of bedding. Proceedings of the National Academy of Sciences, 101(17), 6821-6826.

Nikolskiy, P. & Pitulko, V. (2013) Evidence from the Yana Palaeolithic site, Arctic Siberia, yields clues to the riddle of mammoth hunting. Journal of Archaeological Science, 40 (12), 4189-4197.

Nowell, A. (2015) Learning to see and seeing to learn: Children, communities of practice and Pleistocene visual cultures. Camb. Archaeol. J., 25, 889–899.

O'Connell J. F., Hawkes K., and Jones N.B. (1988) Hadza Hunting, Butchering and Bone Transport and their Archaeological Implications." Journal of Anthropological Research 44: 113–161.

Osborn H.F. (1916) Men of The Old Stone Age, New York, p. 213.

Osborn, A. J. (2016) Paleoindians, Proboscideans, and Phytotoxins: Exploring the Feasibility of Poison Hunting During the Last Glacial-Interglacial Transition, Journal of Ethnobiology 36: 908–929.

Özdoğan M. (2002) First Steps-Paleolithic Age, Arkeo-Atlas, S. 1, İstanbul, 2002, s.55 (in Turkish).

Paillet, P. and Wolf S. (2018) Le mammouth dans l'art paléolithique, L'Anthropologie 122 (3): 522–545.

Sauvet G. and Wlodarczyk A. [2000] (2001) L'art pariétal, miroir des sociétés paléolithiques." Zephyrus: Revista de Prehistoria y Arqueología 53–54: 217–240.

Pettitt, P. (2011) The living as symbols, the dead as symbols. Homo symbolicus: The dawn of language, imagination and spirituality, 141-162.

Pitulko V.V., Pavlova E.Y., Basilyan A.E. (2016) Mass Accumulations of mammoth (mammoth 'graveyards') with indications of past human activity in the northern Yana- Indikhirka lowland, Arctic Siberia, Quaternary International, Vol. 406, Part B, 25 June, p.p. 202- 217.

Pitulko, V. V., Pavlova, E. Y., & Nikolskiy, P. A. (2015). Mammoth ivory technologies in the Upper Palaeolithic: a case study based on the materials from Yana RHS, Northern Yana-Indighirka lowland, Arctic Siberia. World Archaeology, 47(3), 333-389.

Pitulko V. V., Pavlova E., and Nikolskiy P. (2017) Revising the Archaeological Record of the Upper Pleistocene Arctic Siberia: Human Dispersal and Adaptation, Quaternary Science Reviews 165: 127–148.

Pluta, J. E. (2012) Technology vs. institutions in prehistory. Journal of Economic Issues, 46(1), 209-226.

Roosevelt, T. (1920) African Game Trails: An Account of the African Wanderings of an American Hunter-Naturalist, Volume 1. New York: Charles Scribner's Sons.

Roscoe, J. (1966) in The Baganda: An Account of Their Native Customs and Beliefs (Macmillan, London), pp. 89, 376.

Shillito L.M. (2017) Multivocality and multiproxy approaches to the use of space: lessons from 25 years of research at Çatalhöyük, World Archaeology, 49:2, 237-259.

Soffer O. (1985a) The Upper Paleolithic of the Central Russian Plain, Academic Press, Orlando.

Soffer O. (1985b) Patterns of Intensification as Seen from the Upper Paleolithic of the Central Russian Plain, Prehistoric Hunters-Gatherers, The Emergence of Cultural Complexity, Pages 235-270

Solecki R.L., Ralph S. (1974) Shanidar Cave, Science, Vol. 184, No: 4140 (May 31), p. 937.

Suliman, A. A., & Suliman, L. (2015) Revival of Traditional Architecture in Old Cities-Aleppo, the oldest inhabited city in the world as an example. Journal of American Science, 11(1s).

Sutton M.Q. (2021) Envisioning a Western Clovis Ritual Complex, PaleoAmerica, 7:4, 333-364

Stafford M. D., George C. F., Stanford D. and Zeimans G. (2003) Digging for the Color of Life: Paleoindian Red Ochre Mining at the Powars II Site, Platte County, Wyoming, U.S.A., Geoarchaeology: An International Journal 18: 71–90.

Stern, T. (1965) The Klamath Tribe: A People and their Reservation, (Univ. of Washington Press, Seattle).

Stordeur D., Brenet M., Der Aprahamian G., and Roux J.C. (2001) Les batiments communautaires de Jerf el-Ahmar et Mureybet Horizon PPNA (Syrie). Paléorient 26 (1): 29–44.

Şenel A. (1982) From Primitive Communities to Civilized Society, Ankara, p. 76-77. (in Turkish).

Uçankuş, H. T. (2000) A Science of Man and Civilization Archeology, Ministry of Culture, Ankara, 193 p. (in Turkish)

Tankersley K. B., Tankersley K. O., Shafer N. R., Hess, M. D., Benz J.S., Turner F.R., Stafford M.D., Zeimens G. M., and Frison G. C.. (1995) They Have a Rock that Bleeds: Sunrise Red Ochre and Its Early Paleoindian Occurrence at the Hell Gap Site, Wyoming." Plains Anthropologist 40: 185–194.

Tanner, A. (1978) Game Shortage and the Inland Fur Trade in Northern Quebec, 1915 to 1940." In Papers of the Ninth Algonquian Conference, edited by W. Cowan, 46–159. Ottowa: Carleton University.

Wengrow, D. & Graeber, D. (2015). Farewell to the 'childhood of man': ritual, seasonality, and the origins of inequality. Journal of the Royal Anthropological Institute, 21(3), 597-619.

Willerslev, R. (2007) Soul Hunters: Hunting, Animism and Personhood among the Siberian Yukaghirs. Berkeley: University of California Press.

Wilson T. (1898) Prehistoric Art-Or The Origin of Art As Manifested in The Works of Prehistoric Man, Washington, p. 355-417.

van den Berg M. (2021) A borderland on the edge of materiality: ancient remains, storied landscapes, and community narratives from the arm of Finland, Time and Mind, 14:3, 371-395

Van Loon H. W. (1920) Ancient Man, New York, p. 21.

Vereschagin N.K.(1977) Brelekh mammoth cemetery, Proceedings of the Institute of Zoology, 72, pp. 5- 50.

Yıldırım R. (2012) Eskiçağ Tarih ve Uygarlıkları.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11(6) 2024

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:15.11.2024
Kabul tarihi |Accepted:20.12.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Oğuz Şimşek

https://orcid.org/0000-0002-9749-5104
Associate Professor, Igdir University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Geography, Türkiye, oguzsimsek76@hotmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Şimşek, O. (2024). Türkiye'de İdari Coğrafya Değişiklikleri. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, *11* (6), 4438-4471.

Türkiye'de İdari Coğrafya Değişiklikleri

Öz

Bu çalışma, Türkiye'de İl (Vilayet) sayıları ve sınırlarında yapılan değişikliklerin arka planını açıklayarak analize tabi tutmaktadır. Bu çerçevede ilk olarak, Osmanlı İmparatorluğu'ndan miras kalan mülki idare yapısına göz atılmıştır. Ardından cumhuriyet dönemindeki il sayıları ve sınırlarındaki değişikliklere yer verilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu döneminde ve cumhuriyetin ilanından bu yana mülki idarenin merkezi ve taşra örgütlenmesinde, hem dünyada, hem de ülkemizin içinde bulunduğu siyasi, askeri ve iktisadi şartlar göz önünde tutularak değişikliklerin yapıldığı görülmektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu yıllarda bazı iller coğrafi konum, iktisadi durum ve güvenlik gerekçesi gibi şartlar dikkate alınarak komşu olduğu il ile birleştirilerek sayı azaltılmıştır. Ancak daha sonraki yıllarda çeşitli gerekçeler ile bazı ilçeler tekrar il statüsüne yükseltilmiş ve sayı arttırılmıştır. Değişik dönemlerde kabul edilen anayasa, kanun ve kararnamelerle gerekçeler ortaya konulmuştur. 20. Yüzyılın son çeyreğinde il sayısı 81 yapılmıştır. Bu sayının değişmesi söz konusu olabilir.

Anahtar Kelimeler: *Siyasi Coğrafya, Mülki İdare, İdari Yapı, Coğrafi Taksimat*

Administrative Geography Changes in Turkey

Abstract

This study explains and analyses the background of the changes in the number and boundaries of provinces (Vilayet) in Turkey. In this framework, firstly, the administrative structure inherited from the Ottoman Empire is analysed. Then, the changes in the number and boundaries of provinces in the republican period are analysed. It is observed that changes have been made in the central and provincial organisation of the provincial administration during the Ottoman Empire and since the proclamation of the republic, taking into account the political, military and economic conditions both in the world and in Turkey. In the years when the Republic of Turkey was founded, some provinces were merged with

neighbouring provinces in order to reduce the number of provinces by taking into account geographical location, economic situation and security reasons. However, in the following years, some districts were raised to the status of provinces again for various reasons and the number was increased. The justifications were put forward by constitutions, laws and decrees adopted in different periods. In the last quarter of the 20th century, the number of provinces was increased to 81. This number may be subject to change.

Keywords: *Political Geography, Local Administration, Administrative Structure, Geographical Division*

Giriş

Yönetim biçimi ne olursa olsun merkezi idare başkentlerde yer alır. Merkezi idarenin sunduğu hizmetlerden eşit şartlarda yararlanılması, kamu hizmetlerinin sağlıklı bir şekilde yürütülmesi ve her bir vatandaşa ulaşılabilmesi için taşra teşkilatlarına ihtiyaç vardır. Söz konusu örgütlenme "federal" veya "üniter" olmak üzere ikiye ayrılmaktadır (Kalabalık, 1999, s. 64). Federal sistemde yerel yönetimler oldukça güçlü olduğu için merkezî idare, taşrada standart bir yapı kurmamaktadır (Öztürk, 1992, s. 66). Bu durumda kamu kurum ve kuruluşları taşrada ihtiyaca göre örgütlenen işlevsel bir sistem görüntüsü sergilemektedir (Apan, 2014, s. 38). Üniter sistemlerde ise içerisinde valilik modeli bulunan ve devletin toprak üzerindeki örgütlenmesinin bölümleri olarak nitelendirilebilecek bir "mülki idare" sistemi bulunmaktadır (Karasu, 2015, s. 348). Sistem içerisinde yer alan birimlerin sayısının artması süreci "mülki idarileşme" olarak adlandırılmaktadır (Çakır, 2020, s. 279). Bu süreç çerçevesinde ortaya çıkan yetki alanı ve sınırlarını belirlemek için "mülki idare taksimatı" tabiri kullanılmaktadır.

Kuruluşundan itibaren üniter devlet olarak örgütlenen Türkiye Cumhuriyeti, bu özelliğinin bir sonucu olarak "mülki idare" sistemine sahiptir. Türkiye'deki mülki idare taksimatına bakıldığında, 1921 ve 1924 Anayasalarında "vilayet, kaza ve nahiye" şeklinde bir bölümlenmenin olduğu görülmektedir. 1945'te anayasanın Türkçeleştirilmesi çabalarının bir sonucu olarak bu bölümlenme "il, ilçe ve bucak" adını almıştır. 1961 ve 1982 Anayasalarında ise yalnızca "il"e yer verilmiş ve illerin de diğer kademeli bölümlere ayrıldığı belirtilmiştir. Bu metinlerde ismi zikredilmeyen diğer bölümlerden biri "ilçe" diğeri ise 2014 yılında yürürlükten kaldırılan "bucak"tır.[1] Günümüzde mülki idare taksimatı çerçevesinde iki bölüm bulunmaktadır; İl ve ilçe.

[1]Bucak Yönetimi; 06.03.2008 tarih ve 5747 Numaralı "Büyükşehir Belediyesi Sınırları İçerisinde İlçe Kurulması ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun" (Değişiklik 10.09.2014 6552/129 md) . Tüm illerde bucaklar kaldırılmıştır. Kaldırılan bucaklara bağlı belde ve köyler, bucağın bağlı olduğu idari birime bağlanmıştır.

Türkiye'de iller, "birden fazla ilçenin bir araya gelmesiyle oluşan valilikler ile bu makama bağlı diğer kadrolardan oluşur. Böylece iller, en büyük mülki idare birimleridir". Yalın olarak "il" şeklindeki yazılım ve söylemin ilin yönetim merkezliğini yapan şehri değil, bir idari bölgeyi ifade etmektedir (Özçağlar, 2005, s. 22). 1921 Anayasası'nın 10. Maddesi, 1924 Anayasası'nın 89, 90 ve 91. maddelerinde il olma koşulları "coğrafi durum" ve "iktisadi koşullar" olarak sıralanmıştır. 1961 Anayasası'nın 115. ve 1982 Anayasası'nın 126. maddesinde bunlara ek olarak "kamu hizmetinin gerekleri" ifadesine de yer verilmiştir.

Araştırmanın birinci bölümünde, Türkiye Cumhuriyeti "mülki idaresi" kavramının daha iyi anlaşılabilmesi amacıyla Osmanlı İmparatorluğu'ndan miras aldığımız mülki idare yapısını kronolojik olarak ele alınmıştır. İkinci bölümde ise Kurtuluş Savaşı yılları, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışı ve Teşkilatı Esasiye Kanunlarından (1921-1924) bu yana mülki idare sistemine kronolojik bir şekilde yer verilmiştir.

1- Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşundan Teşkilâtı Esasiye Kadar Vilayet Yönetimi ve Sayısı

Osmanlı devletinin ilk dönemlerinden, Bağımsız Türkiye Cumhuriyeti'nin temellerinin atıldığı 1921 yılında ilan edilen Teşkilatı Esasi'ye (İlk Anayasa) kadar olan dönemi ele almak daha yerinde olacaktır.

Türkiye'de mülki idarenin kökleri, Osmanlı'nın henüz bir beylik olduğu zamanlara dek uzanmaktadır (Çolak & Çolak, 2023, s. 4). Söz konusu dönemdeki örgütlenmeye bakıldığında, merkezde bir hünkâr alanı ile beyin oğullarının idaresine bırakılan, birbirinden ayrılmış farklı alanlar görülmekte ve bunlar "sancak"[2] sözcüğüyle anılmaktadır. Sancak, hükümdardan iktidar simgesi olarak sancak almış askerî bir vali olan sancakbeyinin emrindeki idare birimidir.

Osmanlı Devletinin kurucusu Osman Bey zamanında fethedilen yerler, belirlenmiş bölgelere ayrılarak sancak adı altında oğullarına ve beylerine (komutanlarına) verilmeye başlanmıştır. Böylece devletin/beyliğin temelini oluşturan sancak birimi; fetih karşılığı olarak verilen bu yerler ne kadar geniş olursa olsun "sancak" sayılmıştır (Göreli, 1945, s. 147).

Başlangıçta askeri örgütlenmeye bağlı olarak ülke, "*sancak*" ya da "*liva*" adı verilen bölümlere ayrılırken, devlet genişledikçe taşra yönetiminde değişiklikler yapılmıştır (Sencer, 1984, s. 27). 1361'den sonra, özellikle Rumeli'deki fetihlerin artması, sancaklar üzerinde

[2] "Sançmak" eyleminden türeyen ve Türkçe olan bu sözcüğün çeşitli anlamları bulunmaktadır. Sancak; 1. Bayrak, liva. 2. Çoğunlukla askeri birliklere verilen yazı işlemeli kenarları saçaklı ve gönderli bayrak 3. Osmanlı yönetim teşkilatında illerle ilçeler arasında yer alan yönetim bölümü, mutasarrıflık 4. Gemilerin sağ yanı (Türk Dil Kurumu, Türkçe Sözlük, 1998, s. 1903).

kontrolü gerekli kılmış; Sancak idari biriminden daha geniş olan ve birkaç sancağın bir araya geldiği *eyalet*[3] sistemi oluşturulmuştur. I. Murad (1362) tahta geçtikten sonra 1362 yılında "Rumeli Beylerbeyliğine" lalası Şahin Paşa'yı tayin etmiştir (Kartal, 2013, s. 3; Özcan, 2003, s. 77). Böylece klasik Osmanlı yönetiminde eyalet bir üst örgütlenmeden çok, kontrolcü ve koordinatör fonksiyonlu bir birim olarak doğmuş ve idaresi beylerbeyine verilmiştir. Daha sonra, 1393'te, I. Bayezid, "Anadolu Beylerbeyliğini" teşkil etmiştir. XV. ve XVI. yüzyıllarda sancağın idari teşkilat ve kamu hizmetleri bakımından temel birim olma özelliği devam etse de yeni fethedilip kurulan sancaklar birleştirilerek eyaletler oluşturulmuş ve başlarına "beylerbeyi" tayin edilmiştir (Ortaylı, 2008, s. 252).

1413'te Amasya ve Sivas bölgesini kapsayan "Rum Beylerbeyliği" kurulmuştur. Osmanlı devletinin 1467 yılında Karamanoğulları'nı idaresi altına alarak "Karaman Beylerbeyliği"ni teşkil etmesiyle, beylerbeyliklerin sayısı dörde çıkmıştır. Bu son iki beylerbeyliğinin teşkiliyle beylerbeylik terimi tamamen bölgesel bir anlam kazanmıştır (Göyünç, 1999, s. 77; Şahin, 2003, s. 234). Uzun süre bu dört beylerbeylik ile devam eden idari düzen, I. Selim'in Çaldıran Savaşı'nı kazanmasına müteakiben Doğu Anadolu'daki birçok merkez Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir. Daha sonra çıkılan Memlûk Seferi sonucunda Halep, Şam ve Mısır'ın ele geçirilmesi yeni beylerbeyliklerin kurulmasını gerektirmiştir. Buna istinaden 1515'te Diyarıbekir, 1517-1520 yılları arasında ise Şam ve Mısır Beylerbeylikleri kurulmuştur (Kılıç, 2002, s. 887). 1520'de 6 olan eyalet sayısı, Kanuni'nin ölümünde (1566'da) 16'ya, 1610'da ise 32'ye ulaşmıştır (Ortaylı, 2008, s. 252). Beylerbeyliklerin sayısı arttığı gibi bunlara bağlı sancak sayısı da artmıştır.

I. Ahmed zamanında hazine kethüdâsı olan Ayn Ali Afendi'nin 1607'de Osmanlı toprak düzeni, maliyesi ve kanunları hakkında kaleme aldığı *Kavânîn-i Âl-i Osmân der Hulâsa-i Mezâmîn-i Defter-i Dîvân* adlı eserinde, İmparatorlukta 27 eyaletin varlığından bahsetmektedir (Tönük, 1945. s. 59), (Tablo 1).

Tablo 1. 1607 Yılında Ayn Ali Efendi'nin Eserine Göre Osmanlı İmparatorluğundaki Eyaletler (Tönük, 1945).

Sıra	**Eyalet**
	İstanbul
1	Rumeli Eyaleti
2	Bosna Eyaleti
3	Temeşvar Eyaleti

[3] Eyalet: 1. Çoğunlukla valilerce yönetilen ve yönetim bakımından bir tür bağımsızlığı olan yönetim bölgesi. 2. Osmanlı Devleti'nde en büyük sivil veya askerî yönetim bölgesi (Türk Dil Kurumu, Türkçe Sözlük, 1998, s. 748).

4	Budin Eyaleti
5	**Anadolu Eyaleti**
6	**Karaman Eyaleti**
7	Cezayir Bahrisefid Eyaleti
8	Kıbrıs Eyaleti
9	Zülkadiriye Eyaleti
10	**Erzurum Eyaleti**
11	Şam Eyaleti
12	Trablusgarp Eyaleti
13	Halep Eyaleti
14	Rakka Eyaleti
15	**Kars Eyaleti**
16	**Çıldır Eyaleti**
17	**Trabzon Eyaleti**
18	Kefe Eyaleti
19	Musul Eyaleti
20	**Diyarbekir Eyaleti**
21	**Van Eyaleti**
22	Bağdat Eyaleti
23	Basra Eyaleti
24	Lahsa Eyaleti
25	Yemen Eyaleti
26	Habeş Eyaleti
27	Mısır Eyaleti

II. Selim ve III. Murad döneminde beylerbeyliklerinin sayısı otuz beşi bulmuştur (Göyünç, 1999, s. 77-78). Beylerbeyi ilk dönemlerde askerî amir iken zamanla idarî/mülkî amir konumuna da gelmiştir. Böylece eyaletleri altındaki sancakların da en üst yöneticisi oldular. Dolayısıyla eyalet teşkilatı XVI. yüzyılda klasik şeklini almıştır (Ünal, 2007, s. 216). Osmanlı İmparatorluğu'nun, hâkimiyeti altına aldığı yerlerde, mutlak bir merkeziyetçilik fikrinden tamamıyla uzak bir düşünce ile ele geçirilen bölgelerin özelliklerine göre çeşitli idare tarzları uyguladıkları bilinmektedir. Bunun doğal bir sonucu olarak, Osmanlı idari teşkilatının en karakteristik taksimatı olan eyaletlerin yanı başında "hükûmet" adını taşıyan fakat beylerbeyliklere bağlı olan irsî bir nevi sancakbeylikleri (mütesellimlik) ile himâye altında olup devlete vergi veren hanlık, ayanlık ve voyvodalıklar da bulunmaktaydı (Turan, 1961, s. 201). Osmanlı Devleti'ne bağlı hanlıklar, emirlikler, voyvodalıklar, meliklikler ve kaptanlıklar da

idari taksimat açısından eyaletlere eş değer olarak nitelendirilebilirler (Kılıç, 2002, s. 887). Toprakların ve idari yönetim sisteminin genişlemesi ve çeşitlenmesi, halk ile yöneticiler arasında zamanla kopukluklara ve devletin temelini oluşturan taşra ile merkez arasında iletişim eksikliklerine neden olmuştur. Bu durumun olumsuz sonuçları; ekonomi, adalet, orduda disiplin gibi birçok alanda yozlaşmalara, huzursuzlukların artmasına yol açmıştır. Diğer taraftan bu dönemde, Avrupa ülkelerinin geniş toprak kazanımlarını sağlayan coğrafi keşifler ve sömürgecilik faaliyetlerinin takip edilememesi, teknik alanda ilerlemeler karşısında yetersiz kalınması ve bunların seviyesine ulaşılamaması, Avrupa'da başlayan milliyetçilik hareketleri, ülke yönetimini oldukça sıkıntıya sokmaktaydı.

Fransız ihtilalinin başladığı yılda (1789) tahta geçen III. Selim, henüz şehzadeyken kafasında planladığı çeşitli alanlarda reformlar yaparak çağın gereği olan yenilikleri getirmek ve bozulan düzeni tesis etmek için önlemler almak zorunda kaldı. Ancak alınan önlemler bozulmuş olan disiplini yeniden korumaya yönelikti. Nitekim ülke yönetiminde ve idarecileri üzerinde köklü önlemler alınmadan, şeklen yapılmak istenen düzeltmeler kâğıt üzerinde kalacaktı. Gerçekten de öyle oldu. Vali, mutasarrıf, mütesellim, voyvoda, ayan gibi yönetimin en üst basamağından en alt basamağa kadar görev alanlar eski alışkanlıklarını bırakmadılar (Kaya Kılıç, 1995, s. 2). Onun yerine geçen II. Mahmut, gerek iç, gerekse dış koşulların hiç de iyi olmadığı bir dönemde yönetimi ele almak zorunda kalmıştır.

II. Mahmut döneminde yapılan önemli yeniliklerle Osmanlı toplumunun çağdaşlaştırılması amaçlanmaktaydı. Önemli bir sorun haline gelen Yeniçeri Ocağı kaldırılmıştı. Kaldırıldıktan sonra, her alanda yeni düzenlemeler yapılmaya başlandı. Ülke yönetiminde de önemli değişiklikler yapılmaktaydı. "*Muhtarlık*" örgütünün kurulması, ayanlığın kaldırılması, "*Redif*"[4] teşkilatının kurulması gibi büyük değişiklikle ile İmparatorluk yeni bir yapıya kavuşturulmuştu (Bolat, 2000, s. 13-54; Çadırcı, 1963, s. 63-75). 1836'da "Müşirliklerin" kurulması ile de klasik idari yapı baştan sona değiştirilmişti. Buna göre sancakların birkaçı birleştirilerek oraların askeri, mülki ve mali işleri bir müşirin idaresine verildi (Tönük, 1945, s. 91). II. Mahmut döneminde başlayan (1836) merkeziyetçilik politikası doğrultusunda yeniden yapılanma süreci başlamış, onun yerine genç yaşta padişah olan Abdülmecit padişahlık süresince, 3 Kasım 1839'da ilan edilen "Gülhane Hatt-ı Hümayunu" ile bunları devam ettirmiştir.

Gülhane Hattı'nın devlet anlayışımızda ve devlet idaresinde modernleşmenin hakiki başlangıcı ve temeli olduğuna şüphe yoktur (İnalcık, 1968, s. 603). Osmanlı taşra idaresinde

[4] II. Mahmut döneminde kurulan askeri teşkilat.

Tanzimat'ın ilanının ardından da günümüz idari sisteminin temellerinin atıldığı bir dizi yasal düzenlemeler yapılmıştır.

Tanzimat devrinin ilk yıllarında Osmanlı imparatorluğu mülkî taksimat yönünden eyalet ve livalara (sancak) taksim edilmiş bulunmaktaydı. Bu dönemde Avrupa'da, Asya'da ve Afrika'da mevcut eyalet ve livaların isimleri aşağıdaki tabloda gösterildiği gibiydi (Karal, 2007, s. 127), (Tablo 2).

Tablo 2. Tanzimat Devrinin İlk Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu Eyalet ve Livaları (Karal, 2007).

Sıra	**Eyalet**	**Liva (Sancak)**
	İstanbul	
1	Edirne	Edirne, Dört şehir livası "Çatalca, Büyük Çekmece, "Küçük Çekmece, Terkoz", Tekirdağ Gelibolu Flibe, İslimiye
2	Sibstre	Silistre-Varna
3	Buğdan	
4	Eflâk	
5	Vidin	Vidin-Tırnova
6	Niş	Niş-Sofya-Samakov-Köstendil
7	Üsküp	Pirzeren-Priştine
8	Sırbistan	
9	"Belgrad kalesi"	
10	Bosna	Bosna-Hersek-İzvornik-Kliss
11	Rumeli "Arnavutluk ve Makedonya"	Manastır-İşkodra-Ohri-Kesriye
12	Yanya (Epir)	Yanya-Berat-Ergiri-Preveze
13	Selanik	Selânik-Tırhala-Serez-Drama
14	Cezair-i Bahri Sefid	Rodos-Bozcaada-Limni-Midilli-Sakız-Kıbrız.
15	Girit	Hanya-Resmo-Kandiya
16	Kastamonu	Kastamoni-Kocaili-Bolu-Sinop-Viranşehir.
17	Hüdavendigâr	Bursa-Karahisar-Kütahya-Bilecik-Erdek-Biga-Karasi-Ayvalık
18	Aydın	Aydın-Saruhan-Salihli-Menteşe-Denizli
19	Karaman	Karaman-Hamit-Teke-İçel-Alaiye-Konya-Niğde
20	Adana	Adana-Tarsus-Bilan-Karahisar-Nallu-Uzeyir-Maraş
21	Bozok	Bozok-Kayseri-Ankara-Kengari
22	Sivas	Sivas-Amasya-Divriki-Yen İli
23	Trabzon	Trabzon-Karahisar Şarki-Çarmık-Ünye-Gümüşhane-Ordu
24	Erzurum	Erzurum-Çıldır-Kars-Bayazıt-Dersim
25	Musul	Musul

26	Kürdistan	Diyarbakır-Muş-Van-Hakkâri-Cizre
27	Harput	Harput-Malatya-Bihisni-Maden
28	Halep	Halep-Raka-Ayintap-Kilis
29	Sayda	Sayda-Akkâ-Nablus-Kudüs-Trablus-Şam (Tripoli-Suriye) Cebel-Lazkiye-Beyşehri
30	Şam (Suriye)	Şam Şerif-Humus-Hama-Hacilyevm
31	Bağdad	Bağdad-Süleymaniye-Köy sancak-Kerkük-Basra
32	Habeş	Cidde-Yemen
33	Mısır	12 Liva
34	Trablus-Garb	4 Liva
35	Tunus	….

Bu tabloya göre Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa topraklarında; 15 eyalet 42 liva, Asya topraklarında 17 eyalet 83 liva, Afrika topraklarında da üç eyalet 17 liva vardı. Eyaletlerin toplam sayısı 35, livaların 142 ve tabloya yazılmamış olmakla beraber kazaların sayısı 1320 idi. Bu eyaletlerden, Eflâk ve Buğdan, Sırbistan ve Mısır muhtar (özerk), Tunus ile Trablus Garb da yarı muhtar idiler. İstanbul'un idaresi de bir özellik taşımakta idi (Karal, 2007, s. 129). Gülhâne Hatt-ı Hümâyunu'nu izleyen 1840 yılı, yeniliklerin uygulandığı yıl olmuştur. Yenilikler öncelikle belirli bölgelerden başlayarak yapılmıştır. Uygulama bölgesindeki eyaletlerin sınırlarında değişiklikler yapılarak işe başlanılmıştır. Bazı sancaklar bağlı bulundukları eyaletlerden alınarak yeni eyaletler oluşturuldu.

Bu dönemde idari taksimatta yapılan ilk değişiklik, 1842 yılında sancak ile köy arasına *"kaza"* idari biriminin kurulmasıdır. Yeni kurulan bu idari birimde yönetici kaza müdürü idi. Yapılan düzenlemeye göre idari taksimat ve yöneticiler şu şekildeydi. *Eyalet (Vali/Müşir), Sancak (Kaymakam) ve Kaza (Müdür)*.

Osmanlı İmparatorluğunda eyalet sınırlarında ve livaların bağlı bulunduğu eyaletlerde sürekli bir değişikliğin olduğu, dönemin salnamelerde görülmektedir. Nitekim 1846 yılında yayınlanan ilk Devlet Salnamesi'ne göre 39 eyalet, bunlara bağlı 76 liva bulunmaktadır (Tönük, 1945, s.109), (Tablo 3).

Tablo 3. İlk Defa 1846 Yılında Neşredilmiş Devlet Salnamesine Göre Mevcut Eyalet ve Livalar (Tönük, 1945).

Sıra	**Eyalet**	**Liva**
	İstanbul	**Silivri**
1	**Edirne**	**Viza, Kırkkilise, Gelibolu, Filibe**
2	Silistre	Varna, Tırnova
3	Buğdan	

4	Eflak	
5	Vidin	İslimye
6	Niş	Sofya, Somako, Küntendil
7	Üsküp	Prizen, Priştine
8	Belgrad	
9	Sırp	
10	Bosna	Hersek, İznorvik
11	Rumeli	İskenderiye, Ohri, Kesriye
12	Yanya	Berat, Ergiri
13	Selanik	Tırhala, Siroz, Drama
14	Cezayirbahrisefid	**Bozcaada,** Limni, Midilli, Sakız, Sisam, Beylik, İstanköy, Rodos, Kıbrıs
15	Girit	Kandiye, Resmo
16	**Kastamonu**	**Kocaeli, Bolu, Viranşehir, Sinop**
17	**Ankara**	**Kengiri**
18	**Hüdavendigar**	**Karahisarısahip, Kütahya, Bilecik, Erdek, Biga**
19	**Saruhan**	**Karesi, Ayvalık, Sığla**
20	**Aydın**	**Denizli, Menteşe**
21	**Karaman**	**Hamid, Teke, Alaiye, İçel, Nevşehir**
22	**Adana**	**Tarsus, Uzeyr**
23	**Maraş**	
24	**Bozok**	**Kayseriye**
25	**Sivas**	**Amasya, Divriği**
26	**Trabzon**	**Karahisari Şarki, Canik, Güney, Batum**
27	**Erzurum**	**Çıldır, Kars, Bayezid, Van**
28	**Diyarbekir**	
29	**Harput**	**Arapkir, Malatya, Behisni**
30	Halep	Raka, **Antep, Kilis**
31	Sayda	Akka, Kudüs
32	Şam	Humus
33	Musul	
34	Bağdat	
35	Habeş	
36	Hareminebi	
37	Mısır	
38	Trablusgarp	Bingazi, Fizan
39	Tunus	

1847/48 (1264) yılına ait salnamenin izahından da Edirne eyaletinde Silivri, Girit eyaletinde Resmo livalarının oluşturulması ve Saruhan eyaletinin kaldırılarak Hüdavendigar vilayetinde Karesi ve Ayvalık, Aydın eyaletinde Saruhan, Muğla, Sivas eyaletinde Yeniil, Trabzon eyaletinde Gümüşhane ve Ordu livalarının teşkil olunması gibi daha bazı değişiklikler yapıldığı görülmektedir.

1849 (1265) yılına ait salnameye göre, Maraş eyaletinin kaldırılarak Adana eyaletinde Karaisalı ve Maraş livalarının kurulduğu ve müteakip salnamelere nazaran ise Ankara eyaletinin kaldırılarak Kengiri ile birlikte Bozok'a liva olarak bağlandığı anlaşılmaktadır. Böylece lüzum görüldükçe mülki teşkilatta gereken değişikliklerin yapıldığı ve mevcut eyalet ve liva teşkilatında pek de istikrar bulunmadığı anlaşılmaktadır (Tönük, 1945, s. 111). Dünyadaki gelişmeler, gerek içerdeki huzursuzluklar, gerekse dış konjonktürel-jeopolitik baskılar, Osmanlı erkânını sürekli bir şeyler yapma zorunluluğu içine sokmuştur. Bu süreçte 18 Şubat 1856 tarihinde, esasında Tanzimat Fermanı'ndan çok da farklı bir açılım getirmeyen *"Islahat Fermanı"* ilan edilmiştir. Fermanda, ağırlıklı olarak gayrimüslimler üzerinde yoğunlaşılacağı, din-dil ayrımı gözetilmeksizin tüm tebaaya her konuda eşit davranılacağı ve özetle sorun yaşanan alanlarda reformların yapılacağı vurgulanmıştır (Ortaylı, 2000, s. 47). Ancak merkez ve taşra yönetimiyle alakalı olarak farklı ve değişik bir düzenleme yürürlüğe girmemiştir.

1842 yılından sonra idari teşkilatta yapılan düzenlemelerden biri de Sadrazam Ali Paşa ve Fuat Paşa'nın Islahat Fermanı'nda belirtilen hususların uygulanması ve kamu personeline çeki-düzen verilmesi için, 22 Eylül 1858 tarihinde, "*Vülat-ı İzam Mutasarrıfini Kiram ile Kaymakamların Vazaifini Samil Talimat*" adıyla 46 maddeden oluşan bir talimat yayınlanmasıdır. Birinci maddede ülkenin *eyalet, liva (elviye), kaza ve köylere (karye)* ayrıldığı belirtilmiştir. Eyaletleri valiler, müstakil sancak (mutasarrıf) ve sancakları (liva) kaymakamlar, kazaları müdürler, köyleri muhtarlar yönetecektir. Bir eyalete bağlı bulunmayan livaların da bulunabileceği ve bu livaların mülki amirlerine mutasarrıf denildiği talimat metninden anlaşılmaktadır (Kartal, 2013, s. 8). Bu düzenlemedeki yenilik, *müstakil sancak uygulamasının* yer almasıdır. Herhangi bir eyalete bağlı olmayan, doğrudan payitahta bağlı olan bu sancaklarda idareci olarak *mutasarrıflar* görev yapacaktı. Ayrıca bu düzenlemede *köylerin idarecisi muhtarlar* olarak belirlenmişti[5] (Çadırcı, 1970, s. 409-420).

[5] Köy ve mahallelerde yönetici olan muhtarların görev ve yetki bakımından günümüz muhtarlarıyla neredeyse hiçbir farkı yoktur.

1858 yılındaki düzenlemeden sonra taşra idaresindeki en kapsamlı değişiklik "*1864 Vilayet Kanunu*" ile oluşturulan yapıdır[6] (Seyitdanlıoğlu, 1996, s. 67-81). 7 Kasım 1864 tarihinde yürürlüğe giren ve Türk idare tarihinde, içinde ilk defa "*vilayet"* kelimesi geçen nizamnamedeki idari taksimata bakıldığında daha öncekilerden farklı bir kompozisyon görülmemektedir (Çadırcı, 1991, s. 252). Nizamnamenin mukaddimesinde geçen "memalik-i mahrusa-yı sahanenin kıtaat-ı müteaddidesi livaların münasebetine göre devair-i müteaddideye taksim ile her daire vilayet ismiyle yad olunacaktır" *(eyaletler kaldırılarak, yerine livalardan oluşan vilayet üniteleri kuruluyordu)* ifadesinden ülkenin öncelikle "vilayet" adı verilen idari birimlere ayrılacağı anlaşılmaktadır. Nizamname, büyük ölçüde Fransa taşra yönetim sisteminden yararlanılarak hazırlanmıştı (Gençoğlu, 2011, s. 35). Ancak burada vilayet ibaresi bugünkü il ölçeğinde bir yapılanmayı değil aksine önceki eyaletlerden daha büyük coğrafi alanı ifade etmektedir (Davison, 1997, s. 168). Bunun dışında vilayetler livalara, livalar kazalara, kazalar da köy (karye) ve nahiyelere bölünmüştür. 1864 Vilayet Nizamnamesi'nin dördüncü maddesine göre her köy bir belediye sayılmıştır (Yaman, 1940, s. 163). Bu kanuna göre vilayet sistemine geçilerek idari taksimat buna göre şekillenmiştir (Kartal, 2013, s.14). 1864 Vilayet Nizamnamesine göre Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde yer alan vilayetler, eyaletler (eyaleti mümtaze-voyvodalık), mülhak livalar aşağıdaki tabloda verilmiştir (Tablo 4).

Tablo 4. 1864 Vilayet Nizamnamesi Yayınlandığında Osmanlı İmparatorlu Sınırları İçerisinde Yer Alan Yönetim Birimleri (Tönük, 1945).

Sıra	**Vilayetler**	**Sancaklar**
1	**Babı zaptiye (İstanbul Vilayeti:** İstanbul Vilayeti mahiyetine haizdir. O zamanları bu gün olduğu gibi hükümet merkezinin bulunduğu vilayet için valilik mevcut değildi, valinin vazifesi babı zaptiye tarafından görülürdü	***İstanbul, Çekmece***

[6] 1864 yılında yürürlüğe giren vilayet kanunu "Tuna Vilayet Nizamnamesi" olarak bilinen kanundur. Pilot bölge olarak Tuna vilayetinde ilk defa uygulanmış, 1867 yılında ise ülke genelinde uygulamaya konulmuştur. Bu kanun için bkz. Düstûr, Defa-i Saniye, İstanbul, Matba-i Âmire, 1282, s. 517-554. Bu nizamnamenin transkripsiyonu Mehmet Seyitdanlıoğlu tarafından yapılmıştır.

	(Tönük, 1945. s.160).	
2	**Ankara Vilayeti**	***Ankara, Bozok, Kayseriyye***
3	**Aydın Vilayeti**	***İzmir (vilayet merkezi), Aydın (Merkezi Güzelhisar), Saruhan (Merkezi Manisa), Menteşe (Merkezi Muğla)***
4	**Diyarıbekir Vilayeti**	***Diyarıbekir, Mamuretilaziz, Mardin, Siirt (Namı diğer İs'irt)***
5	**Edirne Vilayeti**	***Edirne, Tekfurdağı (Tekirdağ), Gelibolu, Filibe, İslimye,***
6	**Erzurum Vilayeti**	***Erzurum, Çıldır, Kars, Beyazıt, Maa Hakkari Van, Muş, Erzincan***
7	**Hüdavendigâr Vilayeti**	***Hüdavendigar (vilayet merkezi Bursa), Karesi (Merkezi Balıkesir), Kocaeli (Merkezi İzmit), Karahisarı Sahip (Afyon Karahisar), Kütahya,***
8	**Kastamonu Vilayeti**	***Kastamonu, Sinop, Kengırı (Çankırı), Bolu***
9	**Konya Vilayeti**	***Konya, İçel (Merkezi Anamur), Niğde, İsparta, Teke (Merkezi Alaiye-Alanya),***
10	**Sivas Vilayeti**	***Sivas, Amasya, Karahisar-ı Şarki (Şebinkarahisar).,***
11	**Trabzon Vilayeti**	***Trabzon, Canik (Merkezi Samsun), Lazistan (Merkezi Batum), Gümüşhane***
12	**Elviyei Mülhaka**	***Kozan, Payas, Urfa, Maraş, Adana***
13	***Halep Vilayeti***	*Halep Sancağı* ***(Antakya, Kilis, Ayıntap, Kazaları)***
14	***Cezayiri Bahrisefid Vilayeti***	***Biga (Vilayet Merkezi),*** *Sakız, Midilli, Rodos, Kıbrıs cezıresi*
15	Tuna Vilayeti	*Ruscuk (vilayet Merkezi), Tulça, Vidin, Sofya, Tırnova, Niş, Varna*
16	Bosna Vilayeti	*Saray Bosna, Yenipazar, Benaluka, İzvornik, Bihke, Hersek, Travnik*
17	İşkodra Vilayeti	*İşkodra, Pezrin, Debre*
18	Yanya Vilayeti	*Yanya, Ergiri, Berat, Prezeve, Yenişehir Fener*
19	Selanik Vilayeti	*Selanik, Manastır, Siroz (Serez), Drama, sküp*
20	Girit Vilayeti	*Hanya, Kandiye, Resmo, İsfakya, Laşit*
21	Suriye Vilayeti	*Şamı Şerif*
22	Mülhak Livalar (Suriye Vilayeti)	*Trablusşam, Hama, Havran, Beyrut, Akka, Kudüsüşeri, Belka, Cebeli Lübnan Mutasarrıflığı*
23	Bağdat Vilayeti	*Bağdat, Kerbela, Horasan, Delim, Amare, Hanikin, Samıra, Bedre, Divaniye, Bihre, Revanduz, Süleymaniye, Şahrizor, Musul*
24	Hicaz Vilayeti	
25	Yemen Vilayeti	
26	Trablusgarp Vilayeti	*Trablusgarp, Bingazi, Fizan, Cebeli Garbiye, Hams*
27	Tunus Vilayeti	
28	Mısır Hidivliği	
29	Eyaleti Mümtaze	Buğdan Eyaleti, Eflak Eyaleti, Sırp Eyaleti,

Tuna Vilayetinde uygulanan nizamnamenin olumlu ve başarılı sonuçlar vermesi, yeni teşkilatlanmanın imparatorluğun diğer bölgelerine de teşmil edilmesine vesile olmuştur. Nitekim 1865 yılından itibaren Rumeli'de, Anadolu'da ve Arabistan'da yeni vilayetler kurulmaya başlanmıştır. 1867 yılında çıkarılan Vilayet-i Umumiye Nizamnamesi ile yeni taşra örgütlenmesi bütün imparatorluğu kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Aslında bu nizamname, hemen hemen 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesinin aynısıydı (Karal, 1988, s. 156). Böylece 1864 Nizamnamesi, 22 Ocak 1871 tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesine kadar yürürlükte kalmıştır.

1871 Nizamnamesi, idare tarihimiz açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Bu nizamname, çağdaş biçimde bir yerel yönetim mekanizmasının gelişmesinde, sivil bürokrasinin rolünün başkent dışındaki idari mevkilere yayılmasında ve halkın siyasi ve bürokratik süreçlere katılımının artmasında bir dönüm noktası olarak göze çarpmaktadır (Findley & Carter 1994, s. 155).

1871 Vilayet Nizamnamesi ile 1864 Vilayet Nizamnamesinde muğlak kalan noktalar aydınlatılmıştır. Nizamnamede göze çarpan bir yenilik de, idari taksimatın açık bir şekilde beşe çıkarılmasıdır. Birinci maddede *vilayetlerin livalara, livaların kazalara, kazaların nahiyelere ve nahiyelerin de köylere* ayrılacağı belirtilmiştir (Kartal, 2013, s. 14). 1871 Nizamnamesiyle Osmanlı Devleti idarî bakımdan 27 vilâyet ve 123 sancağa bölünmüştü. Rumeli'de; 10 vilayet ve 44 sancak, Anadolu'da; 16 vilayet ve 74 sancak, Afrika'da ise, 1 vilayet ve 5 sancak yeni düzene göre örgütlenmiştir (Karal, 1988, s. 158). Osmanlı devletinde bir devrim sayılacak olan, 1876 yılında yürürlüğe giren ve kısa bir süre sonra da askıya alınan ilk anayasa "Kanunu Esasi"dir. Kanuni Esasi'nin birinci maddesinde Osmanlı devletinin tüm memleketleri, bölümleri ve mümtaz eyaletleriyle bölünmez bir bütün olduğu belirtilmiştir. 12 bölümden oluşan Kanuni Esasi'nin 11. bölümünde (108-112. maddeler) vilayetler düzenlenmiştir (Kartal, 2013, s. 18). Kanun-i Esasi'nin yürürlüğe girdiği 1876 yılında merkeze bağlı vilayet ve bağlı alt birimlerden şimdiki milli sınırlarımız içerisinde yer alan vilayet ve bunlara bağlı livalar (sancak) sıralanmıştır (Sanal, 1988, s.175). Bu vilayetlerden Halep şimdiki milli sınırlarımız dışında yer almakta olup, vilayete bağlı Maraş ve Urfa sancakları sınırlarımız içerisinde bulunmaktadır (Tablo 5).

Tablo 5. 1876 Yılında Osmanlı Devletinin Şimdiki Milli Sınırlar İçerisinde Kalan Vilayet ve Bağlı Alt Birimleri (Karal, 1988).

Sıra	Vilayetler	Mülhak Livalar
	İstanbul (İstanbul özel bir idareye sahiptir)	
1	**Adana Vilayeti**	***Adana, Kozan, İç-il, Payas***
2	**Ankara Vilayeti**	***Ankara, Yozgat, Kayseriyye, Kırşehir***
3	**Aydın Vilayeti**	***İzmir, Aydın, Saruhan, Menteşe***
4	**Diyarıbekir Vilayeti**	***Diyarıbekir, Mardin, Siirt, Malatya, Mamuret-ül Aziz***
5	**Edirne Vilayeti**	***Edirne, Tekfurdağı (Tekirdağ), Gelibolu,*** *Filibe (1878'de Doğu Rumeli Vilayetine ilhak edilmiştir), İslimiye*
6	**Erzurum Vilayeti**	***Erzurum, Erzincan, Bayezit, Muş, Van, Çıldır, Kars (1878' de Rus Çarlığı' na terkedilmiştir)***
7	**Hüdavendigâr Vilayeti**	***Bursa, İznik, Karasi, Karahisar, Kütahya***
8	**Kastamonu Vilayeti**	***Kastamonu, Bolu, Sinop, Kengiri***
9	**Konya Vilayeti**	***Konya, Niğde, Hamit (Isparta), Teke, Burdur***
10	**Sivas Vilayeti**	***Sivas, Amasya, Karahisar***
11	**Trabzon Vilayeti**	***Trabzon, Gümüşhane, Canik,*** *Batum (1878' de Rus Çarlığı'na terkedilmiştir).,*
12	*Halep Vilayeti*	*Halep,* ***Urfa, Maraş,*** *Zor*
13	Tuna vilâyeti	*Rusçuk, Varna, Vidin, Tulça, Tirnova, Sofya, Niş*
14	Bosna vilâyeti	*Bosna Saray, Izvornik, Benaluka, Travnik, Bihke, Yenipazar*
15	Hersek vdâyeti	*Mostar, Kacka*
16	Selanik vdâyeti	*Selanik, Serez, Drama*
17	Yanya vilayeti	*Yanya, Ergeri, Tırhala, Preveze, Berat*
18	Manastır vilâyeti	*Manastır, Pirzerin,Üsküp, Dobra,*
19	İşkodra	*İşkodra*
20	Cezayiri Bahrisefit vilâyeti	*Rodos, Midilli, Sakız, İstanköy, Kıbrıs*
21	Girit vilâyeti	*Hanya, Resno, Kandiya, İspakya, Taşıt*
22	Suriye vilâyeti	*Trablusşam, Hama, Beyrut, Akkâ, Kudüs, Belka, Cebeh Lübnan (müstakil)*
23	Bağdad vilâyeti	*Bağdad, Musul, Şehrizor, Süleymaniye. Delim, Kerbelâ, Samira, Hankin*
24	Basra vilâyeti	*Basra, Müntefik, Nccit*
25	Hicaz vilâyeti	*Mekke, Medine*
26	Yemen vilâyeti	*Sana, Hödeyde, Asir, Tor*
27	Trablusgarp	*Trablnsgarp, Bingazi, Cebeli Garbiye, Fizan, Hama.*

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere, Osmanlı İmparatorluğu'nun, Avrupa'daki (Rumeli'deki) toprakları merkeze bağlı bulunmak üzere 10 vilâyet ve 44 sancak veya mutasarrıflıktan Asya'daki toprakları 15 vilâyet ve 74 sancak veya mutasarrıflıktan, Afrika'daki toprakları ise bir vilâyet ile 5 sancak veya mutasarrıflıktan ibaretti (Karal, 1988, s. 156-158). II. Abdülhamit yönetimi devraldığında yapılan ilk anayasa, tam uygulama alanı bulmadan Balkanlarda başlayan isyan hareketleri ve ardından 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı nedeniyle askıya alınmıştır. Savaş sonucunda Balkanlarda ve Kafkasya'da çok fazla toprak kaybedilmesi, askıya alındığı 1878 yılından, tekrar yürürlüğe girdiği 1908 yılları arasında bazı vilayet ve bağlı alt birimlerinin sınırlarında değişiklikler olmuştur.

Yürürlüğe girdiği 1908 yılında şimdiki milli sınırlarımız içerisinde kalan vilayet ve livalar (sancak) aşağıdaki tabloda gösterilmiştir. Ayrıca sınırlarımız dışında kalan Halep Vilayetinin Maraş ve Urfa livaları ile Antep kazası şimdiki milli sınırlar içerisindedir (Tablo 6, Harita 1).

Tablo 6. 1908 Yılında Osmanlı Devletinin Günümüz Milli Sınırlar İçerisinde Yer Alan Vilayetler ve Bağlı Alt Birimleri (Karal, 2007).

Sıra	**Vilayetler (15)**	**Mülhak Livalar (36)**
	İstanbul	***İstanbul, Beyoğlu, Çatalca, Üsküdar***
1	**Adana Vilayeti**	*Adana, Kozan, İç-il, Mersin, Cebelibereket.*
2	**Ankara Vilayeti**	*Ankara, Yozgat, Kayseriyye, Kırşehir, Çorum.,.*
3	**Aydın Vilayeti**	*İzmir, Aydın, Saruhan, Menteşe, Denizli.,*
4	**Bitlis Vilayeti**	*Bitlis, Muş, Siirt, Genç*
5	**Diyarıbekir Vilayeti**	*Diyarıbekir, Mardin, Ergani.*,
6	**Edirne Vilayeti**	*Edirne, Tekirdağ, Gelibolu, Kırklareli, Gümülcine, Dedeağaç,*
7	**Erzurum Vilayeti**	*Erzurum, Erzincan, Bayezit*, Hınıs
8	**Hüdavendigâr Vilayeti**	*Bursa, Karesi, Karahisar (Afyon), Kütahya, Ertuğrul.,*
9	**Kastamonu Vilayeti**	*Kastamonu, Bolu, Sinop, Kengari.,*
10	**Konya Vilayeti**	*Konya, Niğde, Hamitabat, Teke, Burdur.,*
11	**Mamuretülaziz Vilayeti**	*Mamuretülaziz, Malatya, Dersim*
12	**Sivas Vilayeti**	*Sivas, Amasya, Karahisar-ı Şarki, Tokat.,*
13	**Trabzon Vilayeti**	*Trabzon, Gümüşhane*, Canik, Lazistan
15	**Van Vilayeti**	*Van, Hakkâri.,*
16	*Halep Vilayeti*	Halep, *Maraş, Urfa, (Antep Kazası)*

Harita 1. 1908 Yılında Osmanlı İmparatorluğu Vilayet ve Sancakları
(Kaynak: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ottoman_Empire)

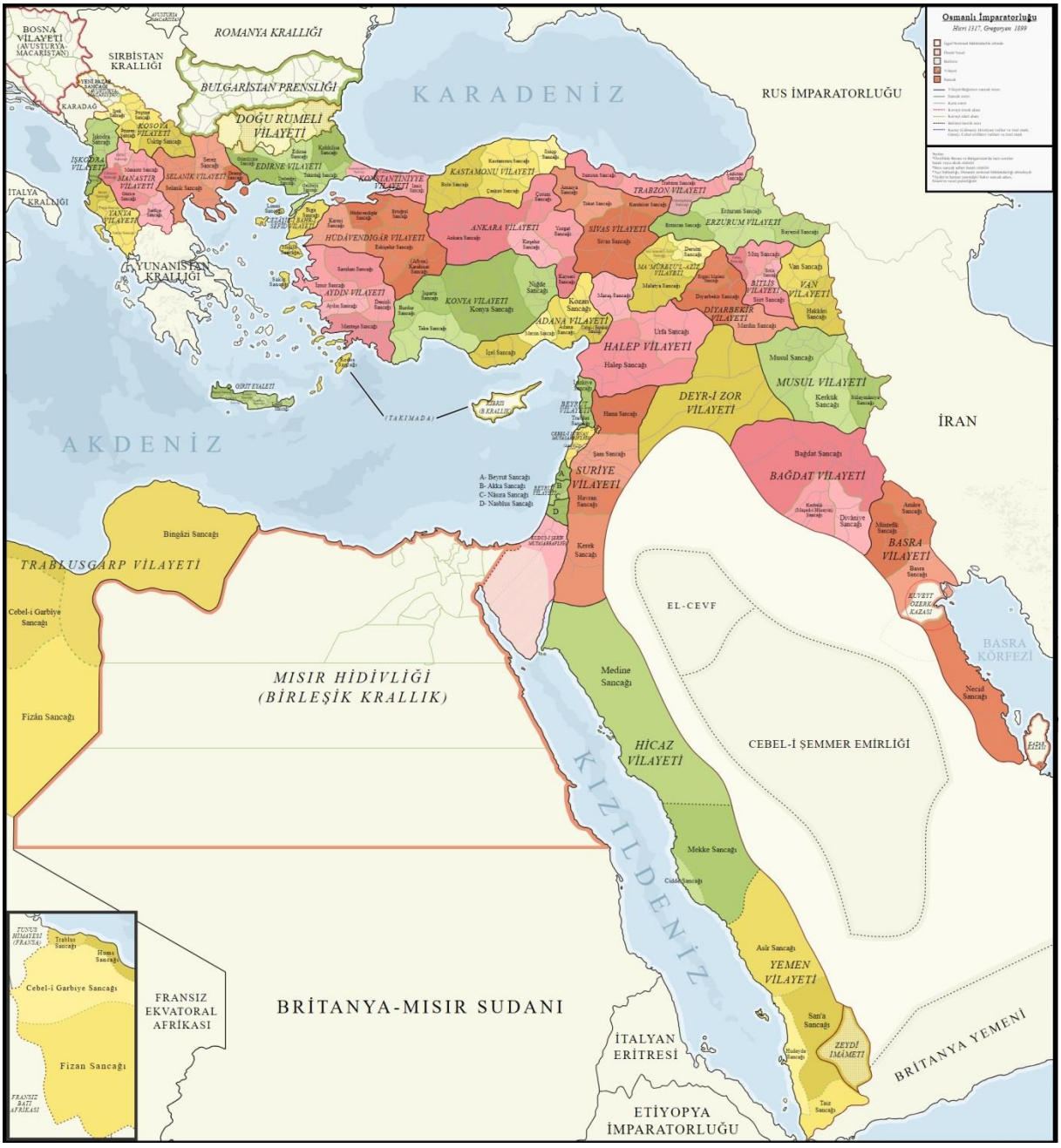

1908 yılında Kanun-i Esasi'nin il yönetimi ile ilgili bazı maddelerinin düzenlenmesi için çalışmalara başlanılmıştır. Ancak bu kez de Balkan Savaşı'nın çıkması üzerine hazırlanan kanun tasarıları yasalaşamamış, savaş bittikten sonra da yeni hükümet tasarının her iki bölümünde de bazı değişiklikler yaparak (Olgun & Argun, 1949, s. 64). 13 Mart 1913 tarihinde geçici yasa biçiminde uygulamaya konulmuştur (Eyüpoğlu, 1951, s. 141-196).

13 Mart 1913 tarihinde yürürlüğe giren ve II. Meşrutiyet Dönemi'nin en önemli idari reformu olarak görülen, "*İdare-i Umumiyye-i Vilayat Kanun-u Muvakkati*" (vilayet

kanunu)'nda, Mülki taksimatın yer aldığı 1. maddede, 1864 Vilayet Nizamnamesi ile getirilen sistem korunmuştur. Buna göre, ülke *vilayet, liva, kaza, nahiye ve köy* olmak üzere beş kademeye ayrılmıştır (Tuncer, 2016, s. 586). Bunun yanında ilk defa 1858 yılında çıkarılan yönetmelikle yönetim birimi olan müstakil sancak uygulaması yaygın şekilde kullanılmıştır. İdari taksimatta kimi zaman bir kazanın bağlı olduğu sancak, bazen bir sancağın bağlı olduğu vilayet, kimi zamanda bir sancağın doğrudan merkeze bağlı müstakil sancak şeklinde bağlanmasıyla sık sık değişiklikler yapılmıştır. Aynı zamanda vilayetlerin merkez sancakları ve sancakların merkez kazalarının yerleri farklı gerekçelerle değiştirilmiştir (Torun, 2017, s. 85-110). 1908 yılından Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar geçen sürede imparatorluk toprakları sürekli küçülmüş ve kimi vilayetlerin kaybedilmesi nedeniyle vilayet sayıları sürekli değişmiştir (Sanal, 1998, s. 178). Birinci Dünya Savaşı sonunda topraklarının büyük bir bölümümü kaybeden Osmanlı İmparatorluğu, Mondros Ateşkes Antlaşması sonucu ordularını terhis etmek zorunda kalmış ve topraklarının paylaşıldığı Sevr Antlaşması ile Anadolu'nun ortasında küçücük bir alana sığdırılmak istenilmiştir.

Milli Kurtuluş Savaşı'nı başladığı dönemde (1919) mülki bölümler açısından İstanbul dâhil olmak üzere 15 vilayet, 17 bağımsız ve 35 mülhak liva mülki birimi bulunmaktaydı (Erdeha, 1975, s. 44), (Tablo 7, Harita 2).

Tablo 7. Kurtuluş Savaşı Yıllarında (1919-1921) Vilayet, Mülhak Liva ve Bağımsız Livalar (Sanal, 1988).

Sıra	**Vilayetler (15)**	**Mülhak Livalar**
1	**İstanbul Vilayeti**	*İstanbul, Beyoğlu, Üsküdar*
2	**Adana Vilayeti**	*Adana, Mersin, Kozan, Cebelibereket (Osmaniye)*
3	**Ankara Vilayeti**	*Ankara, Kırşehir, Çorum, Yozgat*
4	**Aydın Vilayeti**	*İzmir (vilayet merkezi), Aydın, Saruhan (Manisa), Denizli*
5	**Bitlis Vilayeti**	*Bitlis, Muş, Siirt[7], Genç*
6	**Diyarıbekir Vilayeti**	*Diyarıbekir, Ergani, Mardin, Siverek*
7	**Edirne Vilayeti**	*Edirne, Gelibolu, Kırkkilise (Kırklareli), Tekfurdağı (Tekirdağ)*

[7] 27 sayılı Siird Sancağının Müstakil Olmasına Dair Kanun, Resmi Gazete'nin 28 Şubat 1337 (1921) tarih ve 4 sayılı nüshasında yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.

8	**Erzurum Vilayeti**	*Erzurum, Erzincan, Bayazıt (Doğubeyazıt)*
9	**Hüdavendigâr Vilayeti**	*Bursa (vilayet merkezi), Ertuğrul (Bilecik)*
10	**Kastamonu Vilayeti**	*Kastamonu, Sinop, Çankırı*
11	**Konya Vilayeti**	*Konya, İsparta, Burdur*
12	**Mamuretülaziz Vilayeti**	*Elazığ (vilayet merkezi), Malatya, Dersim (Tunceli)*
13	**Sivas Vilayeti**	*Sivas, Amasya, Tokat, Karahisar-ı Şarki (Şebinkarahisar)*
14	**Trabzon Vilayeti**	*Trabzon, Lazistan (Rize), Gümüşhane*
15	**Van Vilayeti**	*Van, Hakkâri*
	Bağımsız Livalar	*Niğde,*
		Silifke (İçel),
		Canik (Samsun),
		Karahisar-ı Sahip (Afyon),
		Eskişehir,
		Kütahya
		Antalya,
		Menteşe (Muğla),
		Biga,
		Çatalca,
		Karesi (Balıkesir),
		İzmit,
		Bolu,
		Kayseri,
		Urfa
		Maraş
		Ayıntap (Gaziantep)

Harita 2. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Açıldığı 1920 Yılında Ülkemizde Yer Alan Valilik ve Bağlı Sancak (Liva) Birimleri

Milli Kurtuluş Savaşının devam ettiği bu zaman içerisinde yeni meclisin bir temel yasaya acilen ihtiyacı ortaya çıkmış ve yeni meclis tarafından Teşkilat-ı Esasiye Kanunu çıkarılmıştır. 20 Ocak 1921 tarihinde yürürlüğe konulan Kanunu'nun 10. maddesinde; ihtiyaç duyulan yeni kanunların yanı sıra, idari yönetimde de düzenlemeler yapılarak Türkiye'nin coğrafi durum ve ekonomik ilişkiler açısından illere, illerin kazalara, kazaların da nahiyelere ayrılması benimsenmiştir (Parlak, 2022, s. 4). Daha önce kaza olan Zonguldak, Aksaray, Giresun ve Ordu kazaları müstakil livaya çevrilmiş, ayrıca 1918 yılında anavatana katılan ancak Mondros Antlaşması ile boşaltılan Ardahan, Artvin, Kars, Oltu ve Sürmeli (Iğdır-Tuzluca) yörelerinin 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması ile tekrar anavatana katılmasıyla vilayet sayısı 74'e çıkmış. Teşkilatı Mülkiyeye Dair Kanun'a istinaden Artvin, Kars ve Ardahan'ın vilayet haline getirilerek, Sürmeli yöresi ise (Iğdır ve Tuzluca (Kulp) ilçeleri) Bayazıt vilayetine bağlanmıştır[8] (Tablo 8 ve 9, Harita 3).

[8] TBMM'nin 07.07.1337 (1921) tarihli 47. birleşiminin 2. oturumuna ait tutanaklar, s. 172-173
Madde 1- Anavatana iltihak eden mahallerde Artvin, Ardahan, Kars livaları teşkil ve Iğdır ve Kulp kazaları Bayezid sancağına raptedilmiştir.

Tablo 8. TBMM'nin Açılışı ile Cumhuriyetin İlanı Arasındaki Dönemde Mülki İdare Taksimatındaki Değişiklikler.

Yıl	**Gelişme**	**Mevzuat**
1920	Zonguldak kazası, müstakil liva statüsüne getirildi[9]	BKK Kararı: 64; KT: 18.06.1920
1921	Aksaray kazası, müstakil liva statüsüne getirildi.	Kanun No: 40; RG: 21.03.1921
1921	Giresun ve Ordu kazaları, müstakil liva statüsüne getirildi.	Kanun No: 68, 69; RG: 04.04.1921
1921	Ardahan, Artvin ve Kars işgalden kurtarıldıktan sonra müstakil liva statüsüne getirildi.	Kanun No: 133; RG: 18.07.1921

Tablo 9. İlk Anayasanın İlanından Sonra Vilayet Sayısı (1921).

Sıra	**Vilayet**	**Sıra**	**Vilayet**	**Sıra**	**Vilayet**
1	*Adana*	26	*Ertuğrul (Bilecik)*	51	*Kütahya*
2	*Aksaray*	27	*Elaziz (Elazığ)*	52	*Lazistan (Rize)*
3	*Amasya*	28	*Erzurum*	53	*Malatya*
4	*Ankara*	29	*Eskişehir*	54	*Maraş*
5	*Antalya*	30	*Gaziantep*	55	*Mardin*
6	*Ardahan*	31	*Gelibolu*	56	*Menteşe (Muğla)*
7	*Artvin*	32	*Genç*	57	*Mersin*
8	*Aydın*	33	*Giresun*	58	*Muş*
9	*Bayazıt*	34	*Gümüşhane*	59	*Niğde*
10	*Beyoğlu*	35	*Hakkâri*	60	*Ordu*
11	*Biga (Çanakkale)*	36	*İsparta*	61	*Saruhan (Manisa)*
12	*Bitlis*	37	*İstanbul*	62	*Siirt*
13	*Bolu*	38	*İzmir*	63	*Silifke*
14	*Burdur*	39	*İzmit*	64	*Sinop*
15	*Bursa*	40	*Kangırı (Çankırı)*	65	*Sivas*
16	*Canik (Samsun)*	41	*Karahisar-ı Sahip (Afyonkarahisar)*	66	*Siverek*
17	*Cebelibereket (Osmaniye)*	42	*Karahisar-ı Şarki (Şebinkarahisar)*	67	*Tekirdağ*
18	*Çatalca*	43	*Karesi (Balıkesir)*	68	*Tokat*
19	*Çorum*	44	*Kars*	69	*Trabzon*

[9] TBMM Dönemi'nde kazaların mülhak liva yerine doğrudan müstakil liva yapıldıkları gözlemlenmektedir. Bunlardan ilki meclisin açılmasından kısa bir süre sonra 18.06.1920'de alınan 64 Nolu Karar'la kurulan Zonguldak livasıdır.

20	*Denizli*	45	*Kastamonu*	70	*Urfa*
21	*Dersim (Tunceli)*	46	*Kayseri*	71	*Üsküdar*
22	*Diyarıbekir*	47	*Kırklareli*	72	*Van*
23	*Edirne*	48	*Kırşehir*	73	*Yozgat*
24	*Erzincan*	49	*Konya*	74	*Zonguldak*
25	*Ergani*	50	*Kozan*		

Harita 3. 1920-1921 Yılları Arasında Türkiye'deki Vilayetler

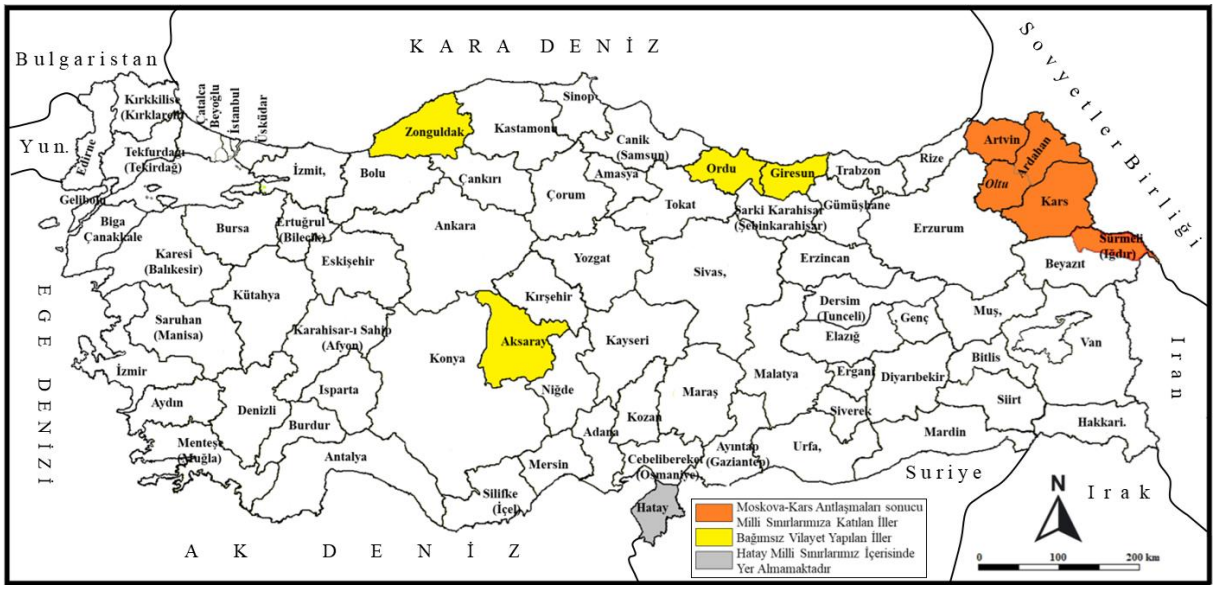

Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun yürürlükte olduğu ve Türkiye Büyük Millet Meclisi II. Dönem seçimlerinin yapıldığı 23 Temmuz 1923 tarihindeki il sayısı 74'dür (Sanal, 1998, s.180; Ayrıca bkz. TBMM Albümü, 2010, s. 79-122). 1921 Anayasası'nda yapılan düzenlemeyle, il valileri Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından atanmış ve onun taşradaki temsilcisi durumuna getirilmişlerdir. Keza, livaların da ortadan kaldırılması öngörülmüş, nahiyeler ise köy birlikleri haline getirilmek suretiyle tüzel kişiliğe kavuşturulmuştur. Ancak, livaların fiilen ortadan kaldırılması 1924 yılında yürürlüğe giren Anayasa ile gerçekleştirilebilmiştir (İçişleri Bakanlığı, İI Genel Yönetimi, 1972, s. 26-27).

20 Nisan 1924 tarihinde yürürlüğe konulan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 89, 90 ve 91. maddelerinde, genel yönetimin mülki açıdan coğrafi durum ve ekonomik ilişkilere göre; illere, illerin ilçelere ve ilçelerin de nahiyelere ayrılacağı belirtilmiştir (1924 Teşkilât-ı Esâsiyye Kanûnu, 2024). Ayrıca, illerin yetki genişliği ve görev ayrımı ilkelerine göre yönetileceği

hükme bağlanmıştır. İllerin kurulması açısından bu anayasada benimsenen ölçütler 1921 Anayasasındaki ölçütlerle aynıdır.

1924 Anayasası'nın yürürlüğe girdiği tarihten 1933 yılına kadar geçen süre içerisinde, il taksimatında yapılan düzenlemeler sonucu; *Ardahan, Beyoğlu, Çatalca, Dersim, Ergani, Gelibolu, Genç, Kozan Muş, Siverek ve Üsküdar,* illeri ilçeye dönüştürüldüklerinden il sayısı 63 olmuştur[10] (Tablo 10, Harita 4).

Tablo 10. 1926-1929 Yılları Arasında Kazaya Dönüştürülen Vilayetler

Yıl	Gelişme	Mevzuat	İl Sayısı
1926	Ardahan, Beyoğlu, Çatalca, Ergani, Gelibolu, Genç, Kozan, Muş, Siverek, Tunceli ve Üsküdar illeri; ilçeye dönüştürüldü. Bayazıt ilçeye dönüştürülerek onun ilçesi Ağrı (Karaköse) il statüsüne yükseltilmiştir.	Kanun No: 877; RG: 26.06.1926 BKK No: 4395; KT: 24.11.1926	63
1929	Bitlis ili, ilçeye dönüştürüldü. Muş ilçesi, il statüsüne yükseltilmiştir.	Kanun No: 1509; RG: 11.06.1929	63

Harita 4. 1926-1929 Yılları Arasında Türkiye'deki Vilayet Değişimi

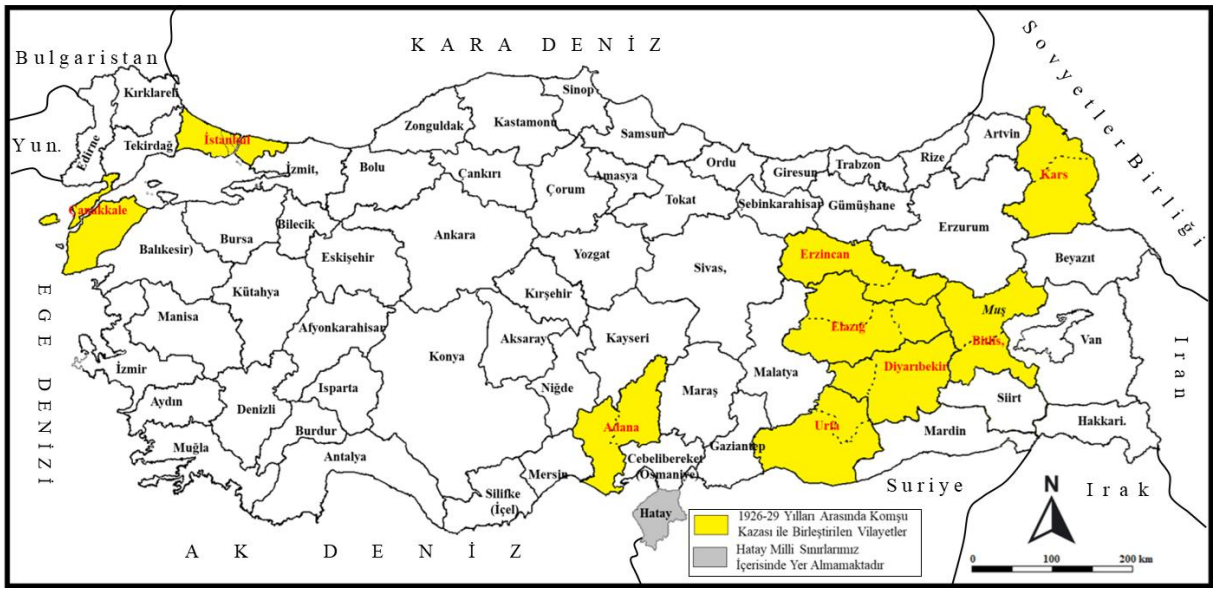

[10] 877 sayılı Teşkilatı Mülkiye Kanunu 26 Mayıs 1926 tarihinde kabul edilerek Resmi Gazete'nin 26.06.1926 tarih ve 404 sayılı nüshasında yayımlanıp yürürlüğe girmiştir.

TBMM'nin III. Dönem seçimlerinin yapıldığı 2 Eylül 1927 ve IV. Dönem seçimlerinin yapıldığı 4 Mayıs 1931 tarihlerindeki il sayılarında herhangi bir değişiklik yapılmamış ve il sayısı 63 olarak kalmıştır (Çoker, 1995, s.11-22), (Tablo 11).

Tablo 11. 1927-1931 Yılları Arasında Türkiye'deki Vilayet Sayılarını Gösteren Tablo.

Sıra	**Vilayet**	**Sıra**	**Vilayet**	**Sıra**	**Vilayet**
1	*Adana*	*22*	*Edirne*	*43*	*Malatya*
2	*Afyonkarahisar*	*23*	*Elâziz (Elazığ)*	*44*	*Manisa*
3	*Amasya*	*24*	*Erzincan*	*45*	*Maraş*
4	*Ankara*	*25*	*Erzurum*	*46*	*Mardin*
5	*Aksaray*	*26*	*Eskişehir*	*47*	*Mersin*
6	*Antalya*	*27*	*Gaziantep*	*48*	*Muğla*
7	*Artvin*	*28*	*Giresun*	*49*	*Niğde*
8	*Aydın*	*29*	*Gümüşhane*	*50*	*Ordu*
9	*Balıkesir*	*30*	*Hakkâri*	*51*	*Rize*
10	*Bayazıt*	*31*	*İsparta*	*52*	*Samsun*
11	*Bilecik*	*32*	*İçel*	*53*	*Siirt*
12	*Bitlis*	*33*	*İstanbul*	*54*	*Sinop*
13	*Bolu*	*34*	*İzmir*	*55*	*Sivas*
14	*Burdur*	*35*	*Kars*	*56*	*Şebinkarahisar*
15	*Bursa*	*36*	*Kastamonu*	*57*	*Tekirdağ*
16	*Cebelibereket (Osmaniye)*	*37*	*Kayseri*	*58*	*Tokat*
17	*Çanakkale*	*38*	*Kırklareli*	*59*	*Trabzon*
18	*Çankırı*	*39*	*Kırşehir*	*60*	*Urfa*
19	*Çorum,*	*40*	*Kocaeli*	*61*	*Van*
20	*Denizli*	*41*	*Konya*	*62*	*Yozgat*
21	*Diyarbekir*	*42*	*Kütahya*	*63*	*Zonguldak*

20.05.1933 yılında yürürlüğe konulan 2197 sayılı "Bazı vilâyetlerin ilgası ve bazılarının birleştirilmesi hakkında kanun" ile *Aksaray, Cebelibereket (Osmaniye), Şebinkarahisar ve Hakkâri'nin* ilçeye dönüştürüldüğü, *Mersin ve Silifke* illerinin birleştirilerek *İçel* ilinin, *Rize ve Artvin* illerinin birleştirilerek *Çoruh* ilinin kurulduğu görülmektedir (Resmi Gazete, 27 Mayıs 1933). Bu düzenlemeler sonucunda Türkiye'de il sayısı 57'ye inmiştir. Meclise sunulan yasa tasarısının genel gerekçeleri söz konusu illerin ilçeye dönüştürülmesi ve bazı illerin birleştirilerek tek il haline getirilmesi ile ilişkin değerlendirme Başbakanlık Muamelat

Müdürlüğü'nün 20.03.1933 tarih ve 6/761 sayılı yazısı ekinde TBMM Başkanlığı'na sunulmuştur (Tablo 12, Harita 5).

Tablo 12. 1933 Yılında Vilayet Sayısında Meydana Gelen Değişiklikler.

Yıl	Gelişme	Mevzuat	İl Sayısı
1933	Aksaray, Hakkâri, Osmaniye ve Şebinkarahisar illeri; ilçeye dönüştürüldü. Artvin ve Rize illeri merkezi Rize olacak şekilde Çoruh, İçel ve Mersin illeri de merkezi Mersin olacak şekilde İçel adıyla birleştirildi.	Kanun No: 2197; Resmi Gazetenin 27.05.1933 sayılı nüshası.	57

Harita 5. 1933 Yılında Vilayet Sayı ve Sınırlarında Meydana Gelen Değişiklikler

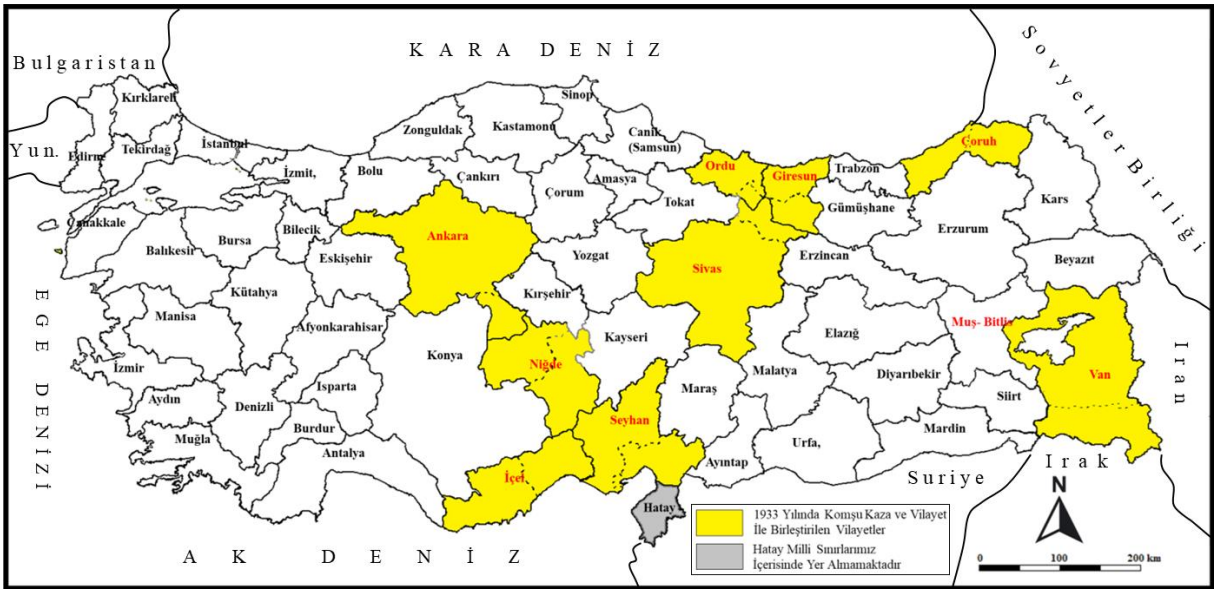

Atatürk, 01 Kasım 1935'de TBMM beşinci dönem, birinci toplantı yılını açarken yaptığı bir konuşmada, "iç idare teşkilatımızı, yurdun doğu bölgelerinden başlayarak genişletmek ihtiyacını duymaktayız. Yeniden iki genel müfettişlik ve yeniden bazı vilayetlerin kurulması da lüzumlu görülmektedir. Bu arada Dersim Bölgesi'nde de esaslı bir ıslahat programının tatbiki de düşünülmüştür." demektedir (Unan, 1997, s.179). Nitekim Atatürk'ün bu düşüncesi nedeniyle 25 Aralık 1935 tarih ve 2884 sayılı Tunceli Vilayetinin idaresi Hakkında Kanun, 2 Ocak 1936 tarihinde Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe konulmuştur.[11] Esasen 2884

[11] Resmi Gazete, 02.01.1936 tarih ve 3195 sayılı nüsha. Toplam 38 madde olan bu kanunun yürürlük süresi, çeşitli tarihlerde çıkarılan 3 maddelik kanunlarla uzatılmış, 1936 yılından başlamak suretiyle en son olarak 25 Aralık 1945 tarih ve 4809 sayılı Kanun'un verdiği yetkiyle 1946 yılına kadar söz konusu uygulama sürdürülmüştür.

sayılı bu Kanun, Tunceli vilayetinin kurulmasına ilişkin 2885 sayılı Kanun'dan önce çıkarılmıştır. Nitekim 2885 sayılı Kanun'un genel gerekçesine bakıldığında, Tunceli vilayeti ile ilgili herhangi bir gerekçenin bulunmadığı görülmektedir[12].

1936 yılında, 2885 sayılı Yasa ile *Artvin, Hakkâri, Bitlis, Bingöl ve Tunceli* il haline getirilerek, il sayısı 62'ye çıkarılmıştır[13]. Bu yasa tasarısının genel gerekçesinde Tunceli ilinin kuruluşuna dair herhangi bir açıklama bulunmamaktadır. Geriye kalan dört ilin kurulmasının genel anlamdaki gerekçesi, Başvekâlet Kararlar Müdürlüğü'nün TBMM Başkanlığı'na hitaben düzenlediği 20.11.1935 tarih ve 6/3411 sayılı yazısında açıklanmaktadır.

1939 yılında, Hatay'ın anavatana katılımı ve 7 Temmuz 1939 tarih ve 3711 sayılı yasayla il yapılması sonucunda il sayısı 63 olmuştur. Hatay ilinin kurulmasında temel etken bölgedeki asayiş sorunudur. İlin kurulmasına ilişkin yasa tasarısının genel gerekçesi, Başvekâlet Kararlar Müdürlüğü'nün 29.06.1939 tarih ve 6/3459 sayılı yazısı ile açıklanmıştır (Tablo 13, Harita 6).

Tablo 13. 1936-1939 Yılları Arasında Vilayet Sayılarında Meydana Gelen Değişiklikler.

Yıl	**Gelişme**	**Mevzuat**	**İl Sayısı**
1936	Artvin, Hakkâri, Bingöl, Bitlis ve Tunceli ilçeleri; il statüsüne yükseltildi.	Kanun No: 2885; RG: 04.01.1936	62
1939	Hatay anavatana katıldı ve il statüsüne yükseltildi.	Kanun No: 3711; RG: 11.07.1939 63	63

[12] Bu Yasa ile ilgili tasan ve genel gerekçesi Başvekâlet Kararlar Müdürlüğü'nün 20.11.1935 tarih ve 6/3411 sayılı yazısı ile TBMM Başkanlığı'na gönderilmiştir. Bkz. Yeniden 4 vilayet, 13 kaza kurulmasına ve bu teşkilat dolayısıyla bazı kazaların bağlılıklarının değiştirilmesine ve ayrıca yeniden 17 merkez kaymakamlığı ihdasına ve Dâhiliye vekâleti kadro cetvelleri ile bütçesinde tadilat icrasına dair kanun layihası ve Dâhiliye ve Bütçe Encümenleri mazbataları (1/342), sıra sayısı: 57.

[13] Resmi Gazete, 04.01.1936 tarih ve 3197 sayılı nüsha. Yeniden Dokuz Kaza ve Beş Vilayet Teşkiline ve Bunlarla Otuziki Nahiyeye Ait Kadrolar Hakkında Kanun.

Harita 6. 1936-1939 Yıllarında Vilayet Sayı ve Sınırlarında Meydana Gelen Değişikler

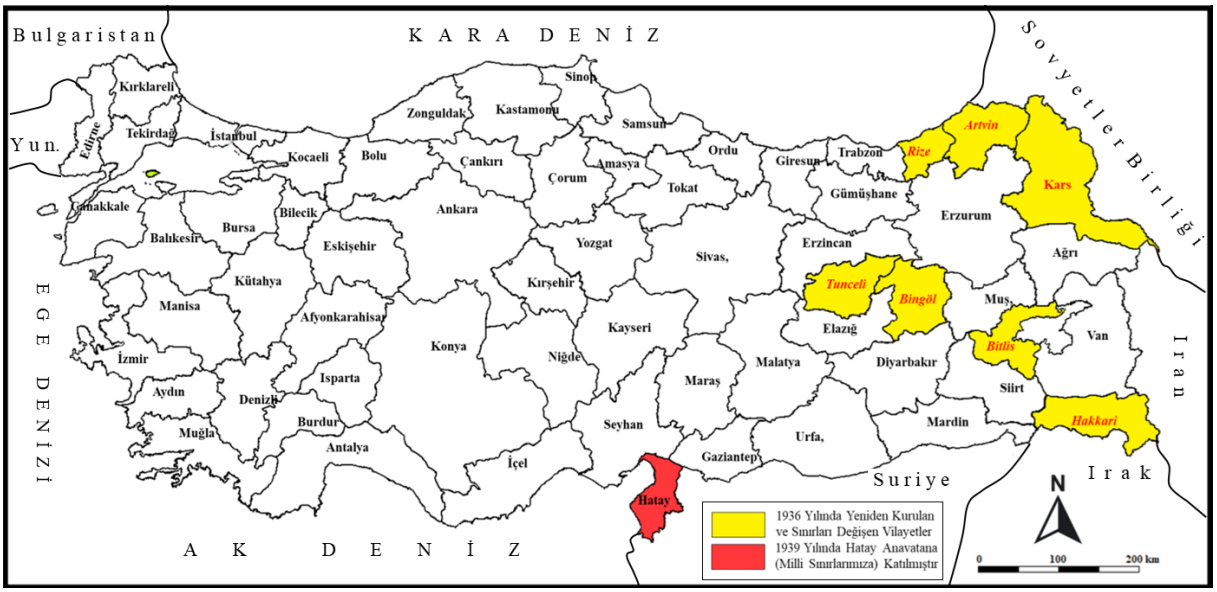

10 Ocak 1945 tarihinde çıkarılan 4695 sayılı Teşkilat-ı Esasiye Kanunun sadeleştirilmesi hakkında kanunla Anayasa'nın dili sadeleştirilmiş ve Vilayet adı İl, Kaza adı İlçe ve Nahiye adı Bucak olarak değiştirilmiştir.[14] Hatay'ın 1939'da Anavatana katılmasından 1953 yılına kadar geçen yaklaşık 14 yıllık sürede il sayısında herhangi bir değişiklik yapılmamıştır. Bunun temel nedeni İkinci Dünya Savaşı'dır. Savaş sonrası ise iki kutuplu dünya düzenine doğru gidilmesi diğer etkenler arasında sayılabilir. Sovyetler Birliği'nin tehdit ve toprak talepleri, Türkiye'nin 1952'de NATO'ya girmesi ile sonuçlanmıştır. Öte yandan Kore Savaşı'nın başlaması, çok partili seçimlere gidilmesi gibi birçok faktörler rol oynamaktadır. 1950 yıllında yapılan genel seçimler sonucu Türkiye'de iktidar değişikliği yaşanmış, Cumhurbaşkanı ve hükümet değişmiştir. Yeni hükümet artık yeni bir dünya düzeninde yönetimi devralarak dışta ve içte önemli politik değişikliklere gitmiştir.

9 Temmuz 1953 tarih ve 6129 sayılı yasa ile *Uşak*'ın il yapılması sonucunda il sayısı 64'e yükselmiştir.[15]

[14] Teşkilat-ı Esasiye Kanunun Sadeleştirilmesi Hakkında Kanun, Bk. TBMM ZC, Devre VII, C. 15, İçtima 2, 10 Ocak 1945, s. 53-54.
[15] Yeniden Bir Vilayet ve Dört Kaza Kurulması Hakkında Kanun, Resmi Gazete'nin 15.07.1953 tarih ve 8458 sayılı nüshasında yayımlanarak yürürlüğe konulmuştur.

14.06.1954 tarih ve 6418 sayılı yasa ile *Adıyaman*[16], 14.06.1954 tarih ve 6419 sayılı yasa ile *Sakarya*[17] illerinin teşkili, 30.06.1954 tarih ve 6429 sayılı yasa ile de *Kırşehir* il merkezinin ilçeye dönüştürülmesi ve *Nevşehir* ilçesinin il merkezi ve il adının Nevşehir olarak değiştirilmesi nedeniyle[18] il sayısı 66'ya çıkarılmıştır.

12 Haziran 1957 yılında kabul edilen 7001 sayılı Yasa ile *Kırşehir*'in[19] yeniden il yapılmasıyla, il sayısı 67 olmuş ve 1989 yılına kadar bu sayı korunmuştur (Tablo 14, Harita 7).

Tablo 14. 1953-1954 Yılları Arasında Yeni Kurulan İller.

Yıl	Gelişme	Mevzuat	İl Sayısı
1953	Uşak ilçesi, il statüsüne yükseltildi.	Kanun No: 6129; RG: 15.07.1953	64
1954	Adıyaman ve Adapazarı (Sakarya) ilçeleri, il statüsüne yükseltildi. Kırşehir ili, ilçeye dönüştürüldü ve Nevşehir ilçesi, il statüsüne yükseltildi.	Kanun No: 6418-9; RG: 22.06.1954 Kanun No: 6429; RG: 07.07.1954	66

Harita 7. 1953-1954 Yılları Arasında İl Sayı ve Sınırlarında Meydana Gelen Değişikler

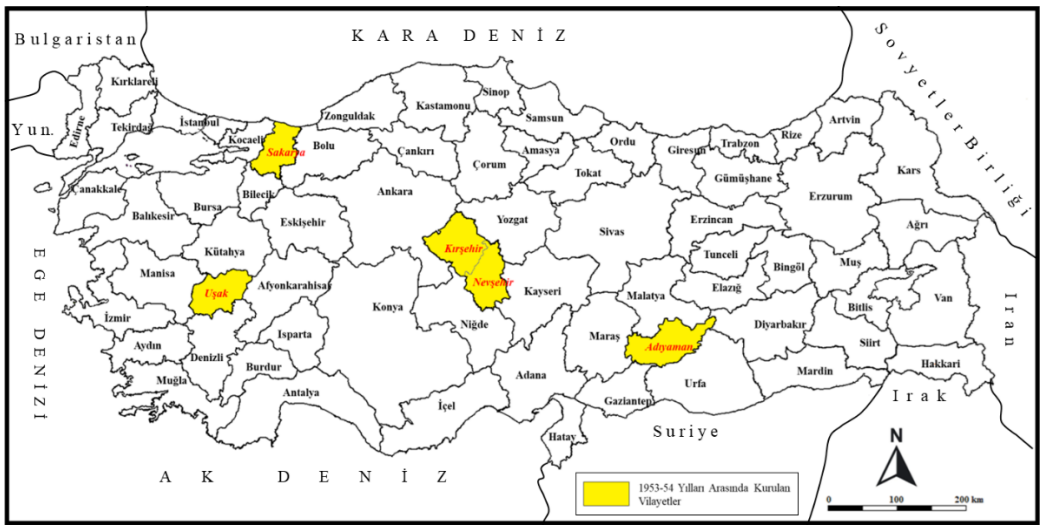

[16] Malatya Vilayetine Bağlı Adıyaman Kazasında Adıyaman Adıyla Yeniden Bir Vilayet Kurulması Hakkında Kanun 14.06.1954 tarihinde kabul edilmiş ve Resmi Gazetenin 22.06.1954 tarih 8735 sayılı nüshasında yayımlanarak yürürlüğe konulmuştur.

[17] Kocaeli Vilayetine Bağlı Adapazarı Kazasında Sakarya Adıyla Yeniden Bir Vilayet Kurulması Hakkında Kanun 14.06.1954 tarihinde kabul edilmiş ve Resmi Gazetenin 22.06.1954 tarih, 8735 sayılı nüshasında yayımlanarak yürürlüğe konulmuştur.

[18] Kırşehir Vilayetinin Kaldırılmasına ve Nevşehir Kazasında Nevşehir Adıyla Yeniden Bir Vilayet Kurulmasına Dair Kanun 30.06.1954 tarihinde kabul edilmiş ve Resmi Gazetenin 07.07.1954 tarih, 8748 sayılı nüshasında yayımlanarak yürürlüğe konulmuştur.

[19] Resmi Gazete, 19 Haziran 1957 tarih ve 9637 sayılı nüsha, Nevşehir Vilâyetine bağlı Kırşehir Kazasında (Kırşehir) adiyle yeniden bir vilayet kurulması hakkında Kanun, s. 1-2.

1961 Anayasa'nın 115. maddesinde, mülki idare bölümlerinin oluşturulması açısından içerikleri belirsiz üç ölçüte yer verilmiştir. Bu madde hükmüne göre; Türkiye'nin merkezi idarenin kuruluşu bakımından coğrafya durumuna, ekonomik koşullara ve kamu hizmetlerinin gereklerine göre illere, illerin de diğer kademeli bölümlere ayrılacağı belirtilmiş, ancak 1989 yılına kadar yeni il kurulmamıştır (Harita 8).

Harita 8. 1955-1989 Yılları Arasında Türkiye'deki İller

1961 Anayasası'nda illerin düzenlenmesi açısından getirilen hükümler 1982 Anayasası'nda da aynen benimsenmiştir.

1982 Anayasası'nın 123. maddesinde; idarenin kuruluş ve görevleriyle bir bütün olduğu ve kanunla düzenleneceği, idarenin kuruluş ve görevlerinin merkezden yönetim ve yerinden yönetim esaslarına dayanacağı, kamu tüzel kişiliğinin ancak kanunla veya kanunun açıkça verdiği yetkiye dayanılarak kurulacağı, belirtilmiştir. 1961 Anayasasının 115.maddesi 1982 Anayasasında 126. Madde olarak yer almıştır.

Benzer bir hüküm de 1984 yılında yürürlüğe giren 3046 sayılı Bakanlıkların Kuruluş ve Görev Esasları Hakkında Kanun'un 17/e maddesinde yer almaktadır[20]. Madde hükmüne göre; bölge, il ve ilçe kuruluşları görev ve hizmet alanlarının sosyal, ekonomik özelliklerine, nüfus ve coğrafi duruma ve hizmetlerin niteliklerine ve ihtiyaca göre, farklı tip ve statüde

[20] 3046 sayılı Yasa; 1982 Anayasası'nın 113. Maddesine istinaden çıkarılan Bakanlıkların Kuruluş ve Görev Esasları Hakkında 174 ve 202 sayılı KHK'lerin değiştirilmesi amacıyla, 09.10.1984 tarih ve 18540 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe konulmuştur.

kurulabilecek ve bunlara farklı yetkiler verilebilecektir. Halen bazı değişikliklerle yürürlükte olan bu anayasa döneminde il sayısı 67' den 81'e çıkarılmıştır.

İlk adım olarak 1989 yılında 3578 sayılı Yasa ile Aksaray, Bayburt, Karaman ve Kırıkkale il statüsüne yükseltilmiş ve il sayısı 71 olmuştur[21]. İkici olarak 1990 yılında 3647 sayılı yasa ile Batman ve Şırnak'ın il statüsüne yükseltildiği görülmektedir. Böylece sayı 73'e yükseltilmiştir[22]. 1991 yılında ise 3760 sayılı yasa ile Bartın il statüsüne yükseltilerek sayı 74'e ulaşmıştır[23],1992 yılında da 3806 sayılı yasa ile Ardahan ve Iğdır il statüsüne yükseltilerek sayı 76'ya yükselmiştir[24]. 1995 yılında 550 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile Karabük, Kilis ve Yalova il statüsüne yükseltilerek il sayısı 79'a[25], 1996 yılında 4200 sayılı yasa ile Osmaniye il statüsüne yükseltilerek sayı 80'e [26], 1999 yılında 584 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile Düzce il statüsüne yükseltilerek sayı 81'e çıkarılmıştır[27] (Tablo 15, Harita 9).

Tablo 15. 1989-1999 Yılları Arasında Yeni Kurulan İller.

Yıl	**Gelişme**	**Mevzuat**	**İl Sayısı**
1989	Aksaray, Bayburt, Karaman ve Kırıkkale ilçeleri, il statüsüne getirildi.	Kanun No: 3578; RG: 21.06.1989	71
1990	Batman ve Şırnak ilçeleri, il statüsüne getirildi.	Kanun No: 3647; RG: 18.05.1990	73
1991	Bartın ilçesi, il statüsüne getirildi.	Kanun No: 3760; RG: 07.09.1991	74
1992	Ardahan ve Iğdır ilçeleri, il statüsüne getirildi.	Kanun No: 3806; RG: 03.06.1992	76
1995	Karabük, Kilis ve Yalova ilçeleri, il statüsüne getirildi.	KHK No: 550; RG: 06.06.1995	79

[21] Dört İl ve Beş İlçe Kurulması Hakkında Kanun 15.06.1989 tarihinde kabul edilmiş ve Resmi Gazetenin 21.06.1989 tarih, 20202 sayılı nüshasında yayımlanarak yürürlüğe konulmuştur.
[22] İki İl ile Beş ilçe Kurulması ve 190 sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin Eki Cetvellerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun 16.05.1990 tarihinde kabul edilmiş ve Resmi Gazetenin 18.05.1990 tarih, 20522 Mükerrer sayısında yayımlanarak yürürlüğe konulmuştur.
[23] Bartın ilinin Kurulması Hakkında Kanun 28.08.1991 tarihinde kabul edilmiş ve Resmi Gazetenin 08.09.1991 tarih, 20984 sayılı nüshasında yayımlanarak yürürlüğe konulmuştur.
[24] Onüç ilçe ve iki İl Kurulması Hakkında Kanun 27.05.1992 tarihinde kabul edilmiş ve Resmi Gazete'nin 03.06.1992 tarih, 21247 mükerrer sayılı nüshasında yayımlanarak yürürlüğe konulmuştur.
[25] Sekiz ilçe ve Üç İl Kurulması ve 190 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin Eki Cetvellerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname 03.06.1995 tarihinde Bakanlar Kurulu tarafından kabul edilmiş ve Resmi Gazetenin 06.06.1995 tarih, 22305 sayılı nüshasında yayımlanarak yürürlüğe konulmuştur.
[26] Üç ilçe ve Bir İl Kurulması ile 190 sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin Eki Cetvellerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun 24.10.1996 tarihinde kabul edilmiş ve Resmi Gazetenin 28.10.1996 tarih, 22801 sayılı nüshasında yayımlanarak yürürlüğe konulmuştur.
[27] Bir İl ve İki ilçe Kurulması ve 190 sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin Eki Cetvellerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname 03.12.1999 tarihinde kabul edilmiş ve Resmi Gazetenin 01.12.1999 tarih, 23901 sayılı nüshasında yayımlanarak yürürlüğe konulmuştur.

1996	Osmaniye ilçesi, il statüsüne getirildi.	Kanun No: 4200; RG: 28.10.1996	80
1999	Düzce ilçesi, il statüsüne getirildi.	KHK No: 584; RG: 09.12.1999	81

Harita 9. 1989-1999 Yılları Arasında Türkiye'de Yeni Kurulan İller.

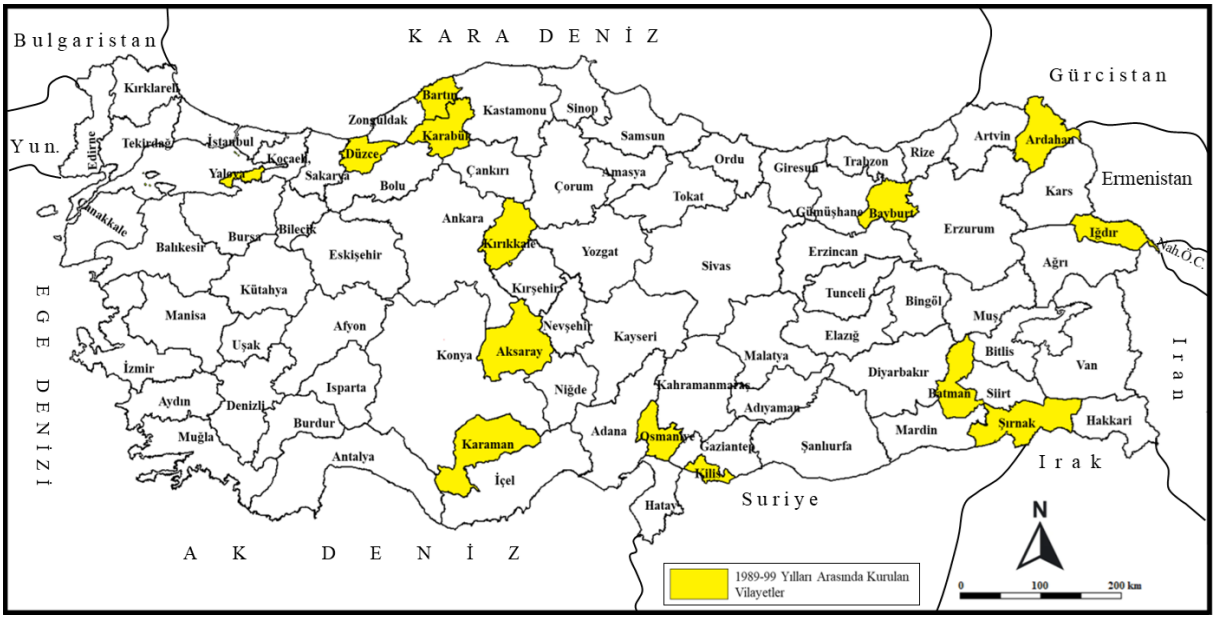

1999 yılında Düzce'nin il olmasından sonra 2024 yılına kadar yeni bir il kurulmamıştır. Ancak il olmak için sıra bekleyen birçok ilçe merkezi bulunmaktadır. 14 Mayıs 2023 Genel Seçimleri ve 31 Mart 2024 Mahalli İdareler seçimlerinde Türkiye'de il sayısının 100'e çıkarılması konusu birçok siyasi parti tarafından gündeme getirilmiştir.

Sonuç

Türkiye'de İl (Vilayet) ve İl'den küçük idari birimlerin teşkili Osmanlı devletinin ilk dönemlerine kadar uzanır. 19. yüzyılın başlarından itibaren Tanzimat ve Islahât ile düzenlemeler idari taksimata da yansımıştır. 1876'da ilk anayasa (Teşkilatı Esasi) ilan edilmesi ve savaşlar sonucu kaybedilen topraklar, yeni düzenlemeleri zorunlu hale getirmiştir. Birinci Dünya Savaşı sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması ve varlığını korumasının zor göründüğü bir dönemde Anadolu'da başlayan Milli Mücadele hareketi ile bir taraftan vatanın işgalden kurtarılması ve bağımsızlık mücadelesi verilirken diğer taraftan da idari taksimat ve mülki teşkilatlanmayı düzenlemeye yönelik önemli çalışmalar yapılmıştır. TBMM Hükümeti'nin kurulmasından sonra Osmanlı vilayet sisteminin bir parçası olan mülhak livalar kaldırılarak, müstakil hale getirilmiştir. Yapılan bu düzenlemelerle, birçok yeni kaza

kurulurken, birçoğu da kaldırılmıştır. Böylece idari taksimatında bazı değişiklikler yapılmıştır. Oluşan bu yeni idari yapı Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin mülki ve idari yapısının temelini oluşturmuştur.Bununla birlikte coğrafi konum, nüfus ve ekonomik gelişmişlik düzeyi dikkate alındığında, halen il statüsünde olup gerekli kriterleri sağlamayan, bunun yanında ilçe statüsünde olup il olma kriterlerini sağlayan birçok idari birimin olduğu da bir gerçektir.

Kaynaklar

Apan, A. (2014). *Türkiye'de Mülki İdare: Tarihsel Gelişimi ve İşlevsel Dönüşümü*, [Yayımlanmamış Doktora tezi]. Ankara Üniversitesi.

Bolat, C. (2000). *Redif Askeri Teşkilatı (1836-1876)* [Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi.

Çadırcı, M. (1963). Anadolu'da Redif Askeri Teşkilâtının kuruluşu. *Tarih Araştırmaları Dergisi, 8, 14 (Mayıs 1963),* 63-75.

Çadırcı, M. (1970). Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme. *Belleten, 34,* (135), 409-420.

Çadırcı, M. (1997). *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*. Türk Tarih Kurumu Yayını.

Çolak, Ç. & Çolak, D. (2023). Türkiye Cumhuriyeti Mülki İdare Tarihinde İlçeye Dönüştürülen İller, *CTAD,* 19, 37 (Bahar 2023), 1-35.

Çoker, F. (1995). *Türk Parlamento Tarihi (1919-1923).* (C. I). TBMM Vakfı Yayını.

Davison, R. H. (1997). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*. (1. C). (Çev. O. Akınbay). Papirüs Yayınları.

Seyitdanlıoğlu M. (1996). Yerel Yönetim Metinleri III; Tuna Vilayet Nizamnamesi. *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi, 5,* (2), 67-81.

Erdeha, K. (1975). *Millî Mücadelede Vilayetler ve Valiler.* Remzi Kitabevi.

Eyüpoğlu, M. S. (1951). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Geçen Devre Ait İI İdaresi ve Teşkilat Kanunları, İdare-i umumiye-i Vilayet Nizamnamesi. *Türk İdare Dergisi, 211, Temmuz-Ağustos*, 141-196.

Findley, Carter V. (1994*). Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform: Babıali (1789- 1922).* (Çev. L. Boyacı - İ. Akyol). İz yayıncılık.

Gençoğlu, M. (2011). 1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 2* (1), 29-50.

Göreli, İ. H. (1945). Memleketimizde Vilayet İdaresi Tarihine Bir Bakış. *İdare Dergisi, 173 (Mart-Nisan),* 149-174.

Göyünç, N. (1999). Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilâtı (Tanzimat'a Kadar). *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları,* 77-78.

Şahin, İ. (2003). *XV ve XVI. Yüzyılda Osmanlı Taşra Teşkilatı XV ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler.* Ensar Neşriyat.

İçişleri Bakanlığı, *İI Genel Yönetimi.* (1972). (C.I). İç-Düzen Yayın.

İnalcık, H. (1968). Sened-i ittifak ve Hatt-ı Hümayunu. *Belleten, 28,* (112), 603-622.

Kalabalık, H. (1999). Türkiye'de Alan (Taşra) Yönetimi. *Türk İdare Dergisi, 425*. 61-104.

Karal, E. Z. (2007). *Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri (1856-1861),* (VI). (7.b.).T.T.K. Basımevi.

Karal, E. Z. (1988). *Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri (1861-1876).* (VII). (4.b). T.T.K. Basımevi.

Karasu, K. (2015). *İdarenin Mülkle Bağının Kurulması: Mülkileşme. 1864 Vilayet Nizamnamesi*. Tural, E.- Çapar, S. (Ed.). Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları.

.

Kartal, N. (2013). Tanzimat'tan Cumhuriyete Osmanlı'da Mülki İdare. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi,* 4 (1),

Kaya Kılıç, S. (1995). *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye'de İl Yönetimi* [Yayınlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi.

Kılıç, O. (2002). Klasik Dönem Osmanlı Taşra Teşkilâtı: Beylerbeylikler/Eyaletler, Kaptanlıklar, Voyvodalıklar, Meliklikler (1362-1799). İçinde. *Türkler,* (C. 9, ss. ? Yeni Türkiye Yayınları.

Çadırcı, M. (1970). Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme. *Belleten, 35/135*, 409-420.

Olgun, İ. & Argun, D. (1949). *İl İdaresi Kanunu (5442).* Yeni Matbaa.

Ortaylı, İ. (2000). *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840 -1880).* Türk Tarih Kurumu Yayını.

Ortaylı, İ. (2008). *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi.* (2. b.). Cedit Neşriyat.

Özcan, A. (2002). *Lala Şahin Paşa.* İçinde. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (C. 27, ss. ?). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Özçağlar, A. (2005). Türkiye'de Mülki İdare Bölümlerinin İdari Coğrafya Analizi. *Coğrafi Bilimler Dergisi, 3* (1), 1-25.

Öztürk, N. K. (1992). Federalizm ve Türkiye. *Amme İdaresi Dergisi, 25,* (4), ?.

Sanal, R. (1988). Tarihi Gelişimi İçerisinde Türk Anayasalarında Genel Yönetimin Taşra Örgütüne İlişkin Düzenlemeler ve Yönetim Desenindeki Değişmeler. *Atatürk Yolu Dergisi,* 6, (22), 173-200.

Sencer, M. (1984). Tanzimat'a Kadar Osmanlı Yönetim Sistemi. *Amme İdaresi Dergisi, 17,* (2), 22-44.

Sümer, G. Ç. (2020). Türkiye'de Kentleşme Politikası Olarak Mülki İdarileşme. *Türk İdare Dergisi, 490,* 269-294.

TBMM'nin 07.07.1337 (1921) tarihli 47. birleşiminin 2. oturumuna ait tutanaklar.

TBMM Albümü, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları No: 1 (1920 - 2010) TBMM Genel Sekreterliği Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Birinci Basım: Nisan 2010, 79-122.

Teşkilât-ı Esasiye Kanunu, 2024, https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1924-anayasasi/

Teşkilat-ı Esasiye Kanunun Sadeleştirilmesi Hakkında Kanun, Bk. TBMM ZC, Devre VII, C. 15, İçtima 2, 10 Ocak 1945, s. 53-54.

Torun, S. F. (2017). Son Dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun İdari Taksimatı. *TİDSAD, 4,* (14, Aralık), 85-110.

Tönük, V. (1945). *Türkiye'de İdare Teşkilatının Tarihi Gelişim ve Bugünkü Durumu*. Kanaat Matbaası.

.

TURAN, Ş. (1961). XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdari Taksimatı (H. 1041/M. 1631-32 Tarihli Bir İdari Taksimat Defteri). *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 1961 Yayın Yıllığı, Yayın, 26,* 32, *Mart 1979,* 201-232.

Türk Dil Kurumu. (1998). *Türkçe Sözlük,* (C. 1). Yayın

Türk Dil Kurumu. (1998).*Türkçe Sözlük,* (C. 2).YAYIN EVİ?

Unan, N. (1997). *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri.* (C.l). Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Türk İnkılap Tarihi Yayınları.

Ünal, M. A. (2007). *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*. Fakülte Kitapevi.

Yaman, T. M. (1940). *Osmanlı İmparatorluğu Mülki İdaresinde Avrupalılaşma Hakkında Bir Kalem Tecrübesi*. Cumhuriyet Matbaası.

Tuncer, S. (2016). *II. Meşrutiyet Döneminde Bir İdari Reform: 1913 İdare-İ Umumiye-i Vilâyât Kanun-ı Muvakkatı*, Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri, (Ed. Fethi Gedikli). (C. 1). Yayın.

(28 Şubat 1337). (1921). *Resmi Gazete*, tarih ve 4 sayılı nüsha.
Resmi Gazete, 26.06.1926 tarih ve 404 sayılı nüsha.
Resmi Gazete, 27.05.1933 tarih ve 2411 sayılı nüsha.
Resmi Gazete, 02.01.1936 tarih ve 3195 sayılı nüsha.
Resmi Gazete, 04.01.1936 tarih ve 3197 sayılı nüsha.
Resmi Gazete, 11.07.1939 tarih ve 4255 sayılı nüsha.
Resmi Gazete, 15.07.1953 tarih ve 8458 sayılı nüsha.
Resmi Gazete, 22.06.1954 tarih ve 8735 sayılı nüsha.
Resmi Gazete- 07.07.1954 tarih ve 8748 sayılı nüsha.
Resmi Gazete, 19.06.1957 tarih ve 9637 sayılı nüsha.
Resmi Gazete, 09.10.1984 tarih ve 18540 sayılı nüsha.
Resmi Gazete, 21.06.1989 tarih ve 20202 sayılı nüsha.
Resmi Gazete, 18.05.1990 tarih ve 20522 sayılı nüsha.
Resmi Gazete, 08.09.1991 tarih ve 20984 sayılı nüsha.
Resmi Gazete, 03.06.1992 tarih ve 21247 sayılı nüsha.
Resmi Gazete, 06.06.1995 tarih ve 22305 sayılı nüsha.
Resmi Gazete, 28.10.1996 tarih ve 22801 sayılı nüsha.
Resmi Gazete, 01.12.1999 tarih ve 23901 sayılı nüsha.
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ottoman_Empire_Administrative_Divisions-tr.svg

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11(6) 2024

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:23.11.2024
Kabul tarihi |Accepted:20.11.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Gulnar Pashayeva

https://orcid.org/0000-0002-0974-4327
Scientific researcher at Institute of Information Technology of the Ministry of Science and Education Republic of Azerbaijan, PhD student at Institute of History named after A.A. Bakikhanov of ANAS, gulnar.amea@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Pashayeva, G. (2024). The Role of the Republic of Türkiye in the Formation of the İnternet in Azerbaijan. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 4472-4482.

The Role of the Republic of Türkiye in the Formation of the İnternet in Azerbaijan*

Abstract

In the modern era, the influence of information and communication technologies (ICT) and the Internet is expanding gradually, covering state structures, science, education, economy, culture, and other fields, forming a virtual society. Information technologies penetrate intensely into all processes in society and become a leading position. Currently, the strategic strength of the world countries is measured by their scientific intellectual potential and integration into the global information environment. In the paper, the role of Türkiye in the creation of Internet infrastructure in Azerbaijan, the historical facts about the establishment of relations between ANAS and TUBTAK are examined. In the research, the strategic partnership relations between the two brotherly countries, the projects, investments and joint efforts implemented by Türkiye in the direction of developing the Internet in our country were investigated. Archive materials of the Azerbaijan National Academy of Sciences were used in the preparation of the paper.

Keywords: *ANAS, TUBITAK, History of the Internet, İnformation blockade of Azerbaijan, Network infrastructure*

**Acknowledgment:* *I express my deep gratitude to my advisor, the Vice-President of the Azerbaijan National Academy of Sciences, Academician Rasim Aliguliyev, and to the PHD in Technology, Associate Professor Rashid Alekberov, for their assistance and support in the formulation of the idea and the preparation of the article, as well as to the President of the Azerbaijan National Academy of Sciences, Academician Isa Habibbeyli, for providing conditions for the use of materials available in the ANAS archive.*

CC BY NC
Creative Commons Licence

Azerbaycan'da İnternetin Oluşumunda Türkiye Cumhuriyeti'nin Rolü

Öz

Modern çağda, bilgi ve iletişim teknolojilerinin (BİT) ve internetin etkisi giderek artmakta, devlet yapılarını, bilimi, eğitimi, ekonomiyi, kültürü ve diğer alanları kapsayarak sanal bir toplum oluşturmaktadır. Bilgi teknolojileri toplumdaki tüm süreçlere yoğun bir şekilde nüfuz etmekte ve lider konuma gelmektedir. Günümüzde dünya ülkelerinin stratejik gücü, bilimsel entelektüel potansiyelleri ve küresel bilgi ortamına entegrasyonları ile ölçülmektedir. Çalışmada, Azerbaycan'da internet altyapısının oluşturulmasında Türkiye'nin rolü, ANAS ve TÜBİTAK arasındaki ilişkilerin kurulması ile ilgili tarihi gerçekler incelenmiştir. Araştırmada iki kardeş ülke arasındaki stratejik ortaklık ilişkileri, Türkiye'nin ülkemizde internetin geliştirilmesi yönünde gerçekleştirdiği projeler, yatırımlar ve ortak çabalar incelenmiştir. Çalışmanın hazırlanmasında Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi'nin arşiv materyallerinden yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *ANAS, TÜBİTAK, İnternet Tarihi, Azerbaycan'ın Enformasyon Ablukası, Ağ Altyapısı*

Giriş

The emergence and formation of network technologies and the Internet in Azerbaijan is a significant component of our history of informatics. In our country, the formation of network technologies began in the 80s of the XX century, and global network technologies (X.25, DECNET, TSP/IP, SNA, etc.) were used. Data Transmission Network was developed based on X.25 technologies. Inter-node transfer speed was 600 bits/sec. (AzScienceNet network development stages, 2013). In the mid-1980s, new technologies began to be used to create local area networks. Technologies such as Ring, Ethernet, Arcnet, and Token were used to connect and use computers (Scientific and technical achievements in the field of cybernetics, 2012). Beginning from the late 1980s, the events in the direction of the collapse of the former USSR, as well as the general chaos and crisis experienced in the first years of independence, slowed down the development of the radio and television broadcasting network in the republic, and led to its decline. The formation and development of the Internet in Azerbaijan began after the collapse of the USSR. The events occurring in the country at the beginning of the 90s of the last century influenced the development of ICT and led to the weakening of this field. On January 19, 1990, the explosion of the power block of Azerbaijan state television resulted in the information blockade of the country and the interruption of relations with the international world. The complicated political situation surfaced in those years, and the lack of national information and communication infrastructure in Azerbaijan caused the country's voice not to be heard in the world. In the first years of the USSR collapse, the unstable situation in the

country and the economic recession negatively impacted the development of the Internet as well as in all areas All these factors necessitated the provision of ICT sovereignty in Azerbaijan.

The process of stabilization in the country only began with the retrieval of Great Leader Heydar Aliyev to the leadership of the country. Even in the first years of independence, the national leader paid attention to information technologies and accepted the necessary steps for its development (Scientific and technical achievements, 2012). In such an intricate historical period, the brotherly country Türkiye, as well as in all fields, supported our country in the scientific and technical sphere and carried consecutive purposeful measures in the direction of the construction and development of the national network infrastructure in Azerbaijan.

In the early 1990s, diplomatic relationships between the two countries began to be established. On the eve of the collapse of the Soviet Union and the restoration of our state independence, the Turkish Consulate General was opened in Baku on May 25, 1991. At the meeting of the Presidency of The Republic of Türkiye held in November 1991, a decision was made regarding the recognition of Azerbaijan's independence. Thus, Türkiye has gone down in history as the first country to recognize Azerbaijan's state independence.

Azerbaijan-Turkey diplomatic relationship were established on January 14, 1992. In February 1992, documents on cooperation and visa-free travel were signed between the ministries of foreign affairs of the two brother countries (Azerbaijan-Turkiye relationships, 2022). In 1992, the establishment of scientific relations between Türkiye's Trakya University and the Academy of Sciences of Azerbaijan was started. In 1993, the Presidium of the Azerbaijan Academy of Sciences adopted a decision on cooperation between the Institute of Cybernetics and the Faculty of Management of Istanbul University. In the framework of this cooperation, Turkish specialists assisted in carrying out scientific researches in Azerbaijan, preparing investment projects on current topics, providing training and consulting services, and exchanging personnel and experience. The main goal of the cooperation was to contribute to the development of the economy of both Turkey and Azerbaijan and to strengthen relations (Decision No. 6/11, 1993). From February 8 to 11, 1994, the first official visit of the then President of the Republic of Azerbaijan, Great Leader Heydar Aliyev to Türkiye, encouraged the development of partnership between the two countries. On February 9, Azerbaijan and Türkiye signed a protocol on cooperation and mutual assistance, an agreement on cooperation in scientific, technical, cultural, and other fields, a friendship and partnership arrangement, and other significant documents (Azerbaijan-Turkiye relationships, 2022). In 1995, the President of Türkiye Suleyman Demirel was elected an honorary member of ANAS. Thus, the strengthening

of the bilateral relationship and the development of friendly relations have opened broad prospects for scientific cooperation between Azerbaijan and Türkiye.

1. Initial Steps in The Establishment of the Internet in Azerbaijan

In 1991, at the meeting of the Presidium of the Academy of Sciences of the Azerbaijan USSR, to increase the effectiveness of the scientific and technical relations of the Academy with foreign scientific centers, the implementation of necessary measures and the preparation of highly qualified personnel for our republic in foreign countries that have modern technology in the fields of informatics and computer technology is defined as one of the main goals.

Also, the Department of Automated Management Systems (AMS) of the Academy of Sciences was directed to implement measures to connect the Academy's information processing system (AIPS) to the European academic and research network (EARN), and assigned to create software and technical tools for using the Academy's international e-mail and international data bank (Decision No. 1, 1992). The Azerbaijan node of the European Academic and Research Network (EARN) organization was established in the AMS department (currently the Institute of Information Technologies), thus the establishment of the Internet network in our country began. In the implementation of these works academician Ali Abbasov, academician Rasim Aliguliyev, and other scientists and specialists played a great role. In 1991, the first Azerbaijani node of the AzScienceNet network was founded, connecting the local networks of the AMS department and the Presidium of the AS of the USSR. Firstly in 1991, by joining the international “Sovam Teleport” network, the Azerbaijan branch of the e-mail service began to operate. This mail service provided the scientific institutions and organizations of ANAS, and many state institutions with the opportunity to use the services of international networks such as "Sovam teleport", RELCOM, BITNET, IASNET, etc.

In 1991, Dr. Wesley Fisher director of IREX (International Research & Exchanges Board), a global development and education organization, on Soviet programs, visited Azerbaijan and met with several high officials, scientists, and specialists of the country. As a result of the activities carried out within the framework of that meeting, for the first time in Azerbaijan, an electronic mail (e-mail) was sent to the international network using UUCP (UNIX-to-UNIX Copy - a program that ensured the transfer of information). The connection speed was only 9600 Kbit/s. One of the important achievements in the development of the Internet was the establishment of an international e-mail service station within the automated information processing system in the AMS department and the provision of information exchange with subscribers in foreign countries.

At the meeting of the Presidium of the Azerbaijan Academy of Sciences held in 1994, noted that the informatization of the republic - the formation of a general information environment is extremely important. Also, the creation of a local information-computing network by providing access to international networks was decided (Decision No. 11/2, 1994). In 1994, the AS local computing network was established and connected to the international INTERNET system. The informatization concept of the Republic was prepared and discussed at the meeting of the Presidium. A decision was made for the development of new information technologies and on the basis of it, the expansion of the services connecting republican nodes to international computer networks (Decision No. 5/1, 1995). In 1996, the infrastructure of the Azerbaijani part of the INTERNET and EUROMATH international computer networks was strengthened, and the mass application of electronic services based on network technology was greatly expanded (Decision No. 2/1, 1997). In those years, the measures implemented in the direction of access to the Internet and the development of ICT played a significant role in spreading real and complete information about the Nagorno-Karabakh conflict between Azerbaijan and Armenia, overcoming the information blockade and fighting the enemy's propaganda (Abbasov & Aliyev, 2010).

2. Establishment of Relationship Between Azerbaijan Academy of Sciences and TUBITAK

The Republic of Türkiye had a direct support and role in the creation and development of the Internet in our country. Since the 90s of the 20th century, as in all spheres of social life, relations between Azerbaijan and Türkiye have begun to occur in the fields of science and education. One of the essential directions of these scientific relations is the ICT partnership between the two countries.

In 1994, with the support of Turkey and the "British Petroleum" company, the AMS department developed the first Internet hub in the republic in the main building of the AAS. Several workstations and devices were provided to the network of the Academy of Sciences with the support of the BP company (Aliguliyev & Alakbarov et al. 2015). Via "Turksat" artificial satellite, a connection was established between the Internet center of the Middle East Technical University and access to the Internet was ensured (Fig. 1).

Fig. 1 All these works were carried out from 1992 to 2000 under the leadership of Sinan Oğan, the Azerbaijani representative of TİKA (Turkish International Cooperation and Development Agency).

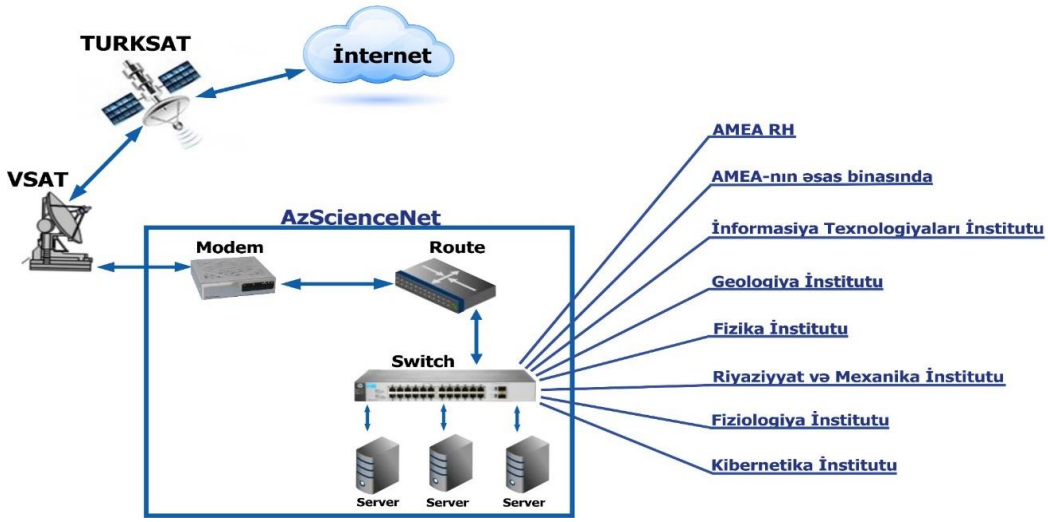

In 1995, the Minister of Foreign Affairs of Turkey, Erdal Inonu, during his official visit to Baku, held discussions with scientists and specialists of ANAS in establishing the national Internet infrastructure of Azerbaijan and identified the problems. Hereafter, with the support of the brotherly country, significant measures were carried out for the development of the Internet in Azerbaijan (Erdal Inönü's visit to Baku, 2021). In 1995, the II Azerbaijan node of AzScienceNet started to function (Decision No. 1/3, 1996). The first website in Azerbaijan under the name www.ab.az was created in the same year in the AMS department and was placed on the servers of the AzScienceNet network.

Generally, during 1991-1994, WAN - global network technologies (X.25, SNA, TCP/IP, DECNET, etc.) were investigated for the first time in Azerbaijan. Based on CM-4 type Electronic Computing Machines, a network of computing machines consisting of 3 nodes, and an X.25 network was created between the cities of Moscow-Baku-Tbilisi. LAN - local network technologies have been studied and applied in various enterprises. The corporate Presidium Network was created, and the digital signature technology, the electronic document circulation was developed and put into use (Azerbaijan National Academy of Sciences - 60, 2005). In 1991-1995, the subscriber network of the Azerbaijan node of the INTERNET international computer network was developed in the AMS department, and various AAS institutions joined the network. A new Baku-Ankara satellite connection cable was opened and put into use to improve the connection of the Azerbaijan node with the INTERNET network. On the contrary, to create an Azerbaijani node of the Euromath computer network, relations with Euromath nodes of other countries were expanded and a technical project was prepared for the creation of that node (Decision No. 1/3, 1996). In 1996, first, the Intrans company presented commercial Internet

services in the republic (Gunduz, 2006). As a result of the intended policy of Great Leader Heydar Aliyev in the late 90s, prominent foreign companies began to show great interest in the development of Azerbaijan's Internet infrastructure. So, in 1997, the DEC company (Sweden) and the EmNet Society (Denmark) sent high-performance network servers to the AAS. The scientific research department of the NATO North Atlantic Treaty Organization has provided all costs for the distribution of an artificial satellite channel with a speed of 64 kbit/s, which can ensure the connection of the III Azerbaijan node to the international computer network. This was channel III, which allowed to connect to external computer networks. All the mentioned necessitated the creation of the III Azerbaijan node of the Internet (Decision No. 13/15, 1997). In those years, institutes and organizations of the AS, as well as other state organizations, successfully used the services of I and II Azerbaijan Nodes of the Internet.

In 1997, the Azerbaijan Nodes of the International Internet Computer Network were developed, and the subscriber and software-technical configuration was expanded. The design of the III Azerbaijan Node of the Internet has been completed and the laboratory version has been developed (Decision No. 1/1, 1998). At the meeting of the AAS Presidium held in 1998, the informatization issue of the republic by using modern information technologies, the creation of its informatics infrastructure, and its connection to the global information system was widely discussed. As a result of the work done, the state of Azerbaijan began to widely use paperless information technologies and significant work was done in creating a common information space of the country. It has led to the facilitation of information exchange with foreign countries, and generous opportunities have been created for establishing the country's activities at a qualitatively modern level in the international world and for more rapid development of our economy. Already in 1998, most scientific organizations of the AS and many state bodies joined the Azerbaijan Nodes of the Internet Computer Network as subscribers. At the meeting of the Presidium held in 1999, the accelerating issue of the implementation of Internet-television and Internet-telephone systems in the Academy of Sciences was discussed. Broadcasting of television programs through the Internet was proposed to be implemented in AR State and Television Company.

The foundation of the Internet Node of the Azerbaijan State Library named after M.F. Akhundov at ITEM, the creation of an Internet system in state universities, and the organization of Internet access for the President of the Republic of Azerbaijan were significant measures in the development of the Internet in Azerbaijan (Decision No. 2/1, 1999). In 2000, the institutes and organizations of the Azerbaijan Academy of Sciences were provided with about 50 high-performance computers and telecommunication equipment and connected to Azerbaijan Nodes

of the INTERNET (Decision No. 1/1, 2000). In ITEM, complicated assignments related to the development of the Internet were carried out and the introduction of a paperless information system was initiated. The Science Committee intends to develop a grant project for the development of the Azerbaijan Internet hub, as well as the financing of the connection of educational institutions of the republic to this resource.

At the same time, the Presidium of the ITEM took the necessary steps to implement the project "Creation of an information exchange system for Scientific Research and Educational Institutions of the Republic of Azerbaijan", which envisages the application and development of Internet technology in Azerbaijan according to world standards. Also, decided to take the necessary scientific-practical and organizational-technical measures to ensure that this system operates together with the Azerbaijan Nodes of the INTERNET. For this purpose, comprehensive measures have been taken to extend the infrastructure of Azerbaijan Internet Nodes and increase their capabilities. Wide application of the "Paperless Information Technology System" operated by the Presidium based on the technology of corporate networks in scientific departments of the AAS has been started. Connecting with the development of the Internet network, repairing the existing technical base, increasing its technical capabilities, as well as expanding it with the latest computer equipment and telecommunications equipment have been started in the AAS scientific departments (Decision No. 2/1, 2001). At the meeting of the Presidium of ANAS held in 2002, completing the work of improving the www.ab.az portal and organizing its permanent operation was considered necessary (Decision No. 1/1, 2002). In 2002, the Institute of Information Technologies was established on the basis of ITEM (Decision No. 2/3, 2003). In 2003, the www.ab.az site was updated on the UNIX platform, based on modern requirements, and named the www.science.az portal by the specialists of that institute. programming languages. On the one hand, the portal has created an opportunity for the scientific institutions and organizations of the Academy and the employees of that institution to exchange information with each other, become familiar with scientific research, use information resources on a large scale, and the other hand, they have been recognized in the world information space (Decision No. 20/1, 2003). In the early 2000s, the I and II Azerbaijan Nodes of the Internet Network were significantly developed, all scientific institutions and laboratories of ANAS were connected to the AzScienceNet network through an optical cable and a direct channel and gained direct access to the world's information resources (Academician Rasim Aliguliyev's report, 2003). A new development stage of the Internet has begun in this scientific institution with the assignment of the implementation of the "Virtual

Silk Road" project proposed by the NATO Science Committee. The main goal was to strengthen the information exchange between the academic societies of the countries participating in the project (Azerbaijan, Turkmenistan, Georgia, Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, and Armenia) and to provide the necessary opportunities for solving problems in the fields of science and education.

On May 15, 2003, the opening ceremony of establishing the VSAT-type terrestrial satellite communication system sent to Azerbaijan within the framework of the "Virtual Silk Road" project of the NATO Science Committee took place at the Institute of Information Technologies. This project has led to the further expansion of access to the Internet of higher schools and scientific institutions of Azerbaijan through the "Turksat" network (Alakbarov, 2016).

Conclusion

In the paper, a partnership between Turkey and Azerbaijan in the direction of the formation and development of the Internet is studied from a historical point of view. Within the successful partnership of the two countries, Turkey's participation and support in expanding the exchange of science and knowledge through the Internet in Azerbaijan is examined. The conducted studies show that the role of the brotherly country in the creation and development of the Internet infrastructure in Azerbaijan is crucial from several aspects. Foremost of all, Turkiye played an essential role in the digital development of Azerbaijan and in ensuring the information sovereignty of the state. Turkiye, a strategic partner of Azerbaijan, contributed to the formation of the Internet infrastructure in our country and strengthened its development. Geographical nearness and strong scientific and political relations have created a substantial foundation for a steady partnership between the two brotherly countries. In addition, the projects enforced by Turkiye in Azerbaijan were not limited only to the development of network infrastructure. Considering the significance of the Internet not only as a means of communication but also for the promotion of knowledge and the development of society, the brotherly country has extended relations with Azerbaijan in the sphere of science and education. The role and support of Turkiye in the invention of the Internet in Azerbaijan is not just a historical fact, but also an example of partnership and steady unity between the two nations. It is proof of the undeniable role of international partnership in shaping the digital future of the two Turkish states in the globalized world. Today, the friendly and brotherly relations between the two countries are successfully continued under the leadership of the President of Azerbaijan, Mr. Ilham Aliyev, and the President of Turkey, Mr. Recep Tayyip Erdogan, and are moving towards new peaks.

References

Azerbaijan-Turkiye relationships, https://ankara.mfa.gov.az/az/content/101/diger-saheler-uzre-elaqeler.

Abbasov, A. & Aliyev, T. (2010). *Organization of informatics in Azerbaijan.* Letterpress Publishing House. (in Azerbaijani)

Aliguliyev, R. & Alakbarov, R. et al. (2015). *Electronic science: current state, problems and development prospects. Express information*. Baku, Information Technologies publishing house. (in Azerbaijani)

Azerbaijan National Academy of Sciences 60. (2005). *Baku.* Elm Publishing House.(in Azerbaijani)

Academician Rasim Aliguliyev's report On putting www.ab.az portal into operation at the mobile meeting of the Presidium of ANAS. (2003). (in Azerbaijani)

Alakbarov, R. G. (2016). Azsciencenet science-computer network: development stages, Internet services and prospects. *Problems of Information Society*. 12-22 (in Azerbaijani)

AzScienceNet network development stages, https://azsciencenet.az/az/content/9.

Decision No. 1 of the Presidium of the Academy of Sciences of the Azerbaijan USSR on the results of scientific and scientific-organizational activities of FRTEB in 1991. Baku. (January 13, 1992).

Decision No. 6/11 of the Presidium of the Academy of Sciences of Azerbaijan USSR. Baku. (March 19, 1993).

Decision No. 11/2 of the Presidium of the Azerbaijan Academy of Sciences on the concept of informatization of the Republic of Azerbaijan. Baku. (May 11, 1994).

Decision No. 5/1 of the Presidium of the Azerbaijan Academy of Sciences on the results of scientific and scientific-organizational activity of FRTEB in 1994. Baku. (January 25, 1995).

Decision No. 2/1 of the Presidium of the Academy of Sciences of Azerbaijan on the results of scientific and scientific-organizational activities of FRTEB in 1996. Baku. (January 17, 1997).

Decision No. 2/5 of the Presidium of the Academy of Sciences of the Azerbaijan USSR on scientific and technical cooperation between the Azerbaijan Academy of Sciences and the Turkish Science and Technology Research Institute (TUBITAK). Baku. (January 26, 1993).

Decision No. 1/3 of the Presidium of the Academy of Sciences of Azerbaijan on the results of scientific and scientific-organizational activities of FRTEB in 1995. Baku. (January 12, 1996).

Decision No. 13/15 Presidium of the Academy of Sciences of Azerbaijan on creation of information funds, centralized technical service and repair of computer and telecommunication equipment of III Azerbaijan node (main node) of the INTERNET international computer network of the Republic of Azerbaijan. Baku. (June 18, 1997).

Decision No. 1/1 of the Presidium of the Academy of Sciences of Azerbaijan on the scientific and scientific-organizational activity of FRTEB in 1997. Baku. (January 14, 1998).

Decision No. 2/1 of the Presidium of the Academy of Sciences of Azerbaijan on the results of scientific and scientific-organizational activities of FRTEB in 1998. Baku. (January 13, 1999) .

Decision No. 1/1 of the Presidium of the Academy of Sciences of Azerbaijan on the results of scientific and scientific organizational activities of FRTEB in 1999. Baku. (January 11, 2000).

Decision No. 2/1. of the Presidium of the Academy of Sciences of Azerbaijan on the results of scientific and scientific-organizational activity of FRTEB in 2000. Baku. (January 10, 2001).

Decision No. 1/1 of the Presidium of ANAS on the results of scientific and scientific-organizational activities of FRTEB in 2001. Baku. (January 16, 2002).

Decision No. 2/3 of the Presidium of ANAS on the results of scientific and scientific-organizational activities of FRTEB in 2002. Baku. (January 15, 2003).

Decision No. 20/1 of the Presidium of ANAS on commissioning of www.ab.az portal of ANAS. Baku. (September 24, 2003).

Gunduz, O. (2006). *Internet. Azerbaijan Internet resources.* Multimedia Information Systems and Technologies Center. (in Azerbaijani)

Scientific and technical achievements in the field of cybernetics and informatics in the years of independence of the Republic of Azerbaijan (1991-2011). (2012). Elm Publishing House.(in Azerbaijani).

Turkish Foreign Minister Erdal Inönü's visit to Baku. https://www.azerbaijans.com/content_1599_tr.html.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11(6) 2024

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:13.09.2024
Kabul tarihi |Accepted:10.11.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Nadir İsmayılov

https://orcid.org/0009-0008-5541-280X
Associate Professor, Doctor of Philosophy in Pedagogy, Baku University, Faculty of Education and Management, Department of Educational Management, Azerbaijan, nadir_ismayil56@mail.ru

Daşqin Məhəmmədli

https://orcid.org/0000-0002-6875-8091
Doctor of Philosophy in History, Baku State University, Faculty of Information and document management, Department of library-information resources management, Azerbaijan, dashqin.muhammedli@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

İsmayılov, N. & Məhəmmədli, D. (2024). Qərbi Azərbaycan Tarixinə Dair Sənəd Axınının Təşəkkülü və İnkişafı. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 4483-4496.

Qərbi Azərbaycan Tarixinə Dair Sənəd Axınının Təşəkkülü və İnkişafı

Xülasə

Qərbi Azərbaycan mövzusu Azərbaycan tarixi və etnik-mədəni irsinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar tarixi faktların obyektiv şəkildə araşdırılmasını təmin edən müxtəlif mənbələrə əsaslanır. Qərbi Azərbaycana dair sənəd axınının təşəkkülü və inkişafından bəhs edən bu məqalədə müxtəlif dövrlərdə Qərbi Azərbaycana dair dəyərli mənbələrdən bəhs olunmaqdadır. Bu mənbələr içərisində ilkin mənbələr Qərbi Azərbaycanın tarixi reallıqlarını və ermənilərin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdiyi etnik təmizləmə siyasətini sübut edən əsas istinad nöqtələridir. Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildə müstəqillik əldə etdikdən sonra Qərbi Azərbaycana dair sənəd axını daha da artmağa və tədqiqatçıların aktual mövzusu olaraq geniş şəkildə tədqiq olunmağa başlanmışdır. Qərbi Azərbaycana dair ilkin mənbələrlə yanaşı, ikinci dərəcəli mənbələrdə yaradılmışdır ki, bu da sahəyə dair sənəd axınından istifadəni daha da asanlaşdırmaq məqsədi daşımışdır. Qərbi Azərbaycana dair digər bir mühüm sənəd isə məhz "Qərbi Azərbaycana Qayıdış Konsepsiyası"-dır. Bu konsepsiya tarixi ədalətin bərpası, məcburi köçkünlərin hüquqlarının təmin edilməsi və onların öz doğma torpaqlarına qayıtmaq hüququnun müdafiəsini ehtiva edir. Qayıdış

CC BY NC
Creative Commons Licence

Konsepsiyası yalnız hüquqi yanaşmaları deyil, həm də mədəni və tarixi irsin qorunması üçün kompleks bir strategiyanı əhatə edir. Beləliklə, məqalədə Qərbi Azərbaycana dair sənəd axını hərtərəfli və dərindən araşdırılaraq qələmə alınmışdır.

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, sənəd axını, ilkin mənbələr, ikinci dərəcəli informasiya resursları, Qərbi Azərbaycana Qayıdış Konsepsiyası*

Formation and development of the documentary flow on the history of Western Azerbaijan

Abstract

The issue of Western Azerbaijan is of great importance in the study of the history and ethno-cultural heritage of Azerbaijan. The researches conducted in this direction are based on various sources that provide an objective analysis of historical facts. In this article, the formation and development of the documentary flow on Western Azerbaijan is discussed, and valuable sources on Western Azerbaijan in various periods are discussed. Among these sources, primary sources are the main reference points proving the historical facts of Western Azerbaijan and the ethnic cleansing policy of Armenians against Azerbaijanis. After the independence of the Republic of Azerbaijan in 1991, the flow of documents on Western Azerbaijan has increased and has become the centre of attention of researchers. In addition to primary sources on West Azerbaijan, secondary sources were also utilised in order to further facilitate the use of document flows in the field. Another important document on West Azerbaijan is the 'Concept of Return to West Azerbaijan'. This concept includes the restoration of historical justice, guaranteeing the rights of internally displaced persons and protecting their right to return to their native lands. The Concept of Return includes not only legal approaches but also a comprehensive strategy for the protection of cultural and historical heritage. Therefore, the article provides a comprehensive and in-depth analysis of the document flow related to Western Azerbaijan.

Keywords: *West Azerbaijan, document flow, primary sources, secondary sources of information, Concept of Return to West Azerbaijan*

Giriş

Qərbi Azərbaycan müasir Ermənistan ərazisini əhatə edən tarixi Azərbaycan torpaqları olaraq, zəngin keçmişə və çoxşaxəli mədəni irsə malikdir. Bu bölgə əsrlər boyu qədim dövlətlərin, imperiyaların və müxtəlif etnik qrupların mədəni və siyasi qarşılıqlı əlaqə məkanı olmuşdur. Qərbi Azərbaycan coğrafi mövqeyinə görə strateji əhəmiyyətə malik olub, Cənubi Qafqazın iqtisadi və mədəni inkişafında mühüm rol oynamışdır. Tarixən burada formalaşan Azərbaycan mədəniyyəti, ədəbiyyatı, memarlığı və incəsənəti regionun ümumi mənzərəsini zənginləşdirərək, onun milli kimliyinin əsas sütunlarından birinə çevrilmişdir. Bununla yanaşı, müxtəlif dövrlərdə baş verən siyasi dəyişikliklər, müharibələr və demoqrafik proseslər nəticəsində Qərbi Azərbaycanın tarixi bir sıra mürəkkəb mərhələlərdən keçmişdir. Qərbi Azərbaycan torpaqları Azərbaycan xalqının milli kimliyini formalaşdıran mühüm tarixi

hadisələrin, mədəni və siyasi proseslərin şahididir. Burada Azərbaycan türklərinin çoxəsrlik mədəni irsi, adət-ənənələri, memarlıq abidələri və tarixi sənədləri mövcuddur. Lakin XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Qərbi Azərbaycan torpaqları kəskin demoqrafik və siyasi dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Rusiya-İran müharibələri və Türkmənçay müqaviləsi nəticəsində bölgəyə kütləvi şəkildə ermənilərin köçürülməsi, yerli Azərbaycan əhalisinin isə məcburi öz doğma yurdlarından köçürülməsi prosesləri Qərbi Azərbaycanın etnik strukturunu dəyişdirmişdir. XX əsrdə isə xüsusilə Sovet hakimiyyəti dövründə azərbaycanlıların bu torpaqlardan tamamilə deportasiya edilməsi, tarixi-mədəni irsin təhrif edilməsi və məhv edilməsi prosesi geniş vüsət almışdır. Bu proseslər nəticəsində Qərbi Azərbaycan əhalisi doğma torpaqlarından qovulmuş, bölgənin milli kimliyi sistematik şəkildə dəyişdirilmişdir.

1. Məsələnin qoyuluşu

Müasir dövrdə Qərbi Azərbaycan məsələsi həm tarixi həqiqətlərin bərpası, həm də ədalətin təmin edilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan tarixçilərinin və tədqiqatçılarının qarşısında duran əsas vəzifə bu bölgənin tarixi və mədəni irsini hərtərəfli şəkildə öyrənmək, arxiv materiallarını və digər mənbələri araşdırmaq, həmçinin regionun Azərbaycan xalqının tarixi yaddaşındakı yerini bərpa etməkdir. Burada əsas məqsəd, Qərbi Azərbaycanın tarixi, mədəni və ictimai-siyasi xüsusiyyətlərini araşdırmaq, onun Azərbaycan xalqı üçün əhəmiyyətini işıqlandırmaq və bölgənin tarixi taleyinə təsir edən əsas amilləri tədqiq etməkdir. Həmçinin digər bir məqsəd olaraq, Qərbi Azərbaycanın tarixi və mədəni irsini öyrənməklə yanaşı, bölgənin Azərbaycan xalqının həyatındakı rolunu müəyyənləşdirmək məqsədi güdülür.

2. Tədqiqatın mənbəşünaslıq bazası

Qeyd edək ki, mövzunun əsas məgzinə dair fundamental elmi əsərlər təhlil olunaraq, məqalənin əsas araşdırma sferasına daxil edilmişdir (Xəlilov, 1959; Bayramov, 2012; İsmayılov, 2023; Muradova, 2024). Bir sıra müəlliflər tərəfindən (özüm həmmüəllif olmaqla) bu istiqamətdə kompleks şəkildə araşdırmalar aparılmış, sənəd axınına dair elmi-tədqiqat əsərləri xarici indeksləşdirilmiş jurnallarda dərc olunaraq, ixtisasçı kadrların müxtəlif informasiya tələbatlarının ödənilməsinə və elmi potensialının inkişafına öz müsbət təsirini göstərmişdir. Bunlara misal olaraq: (İsmayılov; Ağayeva, 2010; Sadigova, 2021; İsmayilov & Khalafova, 2022A; İsmayilov & Khalafova, 2022b; İsmayilov, 2022; İsmayilov & Khalafova, 2022; İsmayilov& Bayramova, 2022; İsmayilov & Mahammadli & Khudiyeva, 2022; İsmayilov & Khudiyeva, 2022; İsmayilov & Ganbarova, 2022; İsmayilov & Gasimli, 2022; Gasimli, 2022; İsmayilov & Guliyev, 2022; İsmayilov & Sadigova, 2022; İsmayilov & Gasimli, 2023; İsmayilov, Mammadov, 2023; İsmayilov & Əfəndiyev, 2023; İsmayilov &

Khalafova, 2023a; İsmayilov & Khalafova, 2023b; İsmayilov, İslamov & Yusifova, 2024; İsmayilov & Khalafova, 2024a; İsmayilov & Khalafova, 2024b; Khalafova & İsmayilov, 2024).

3. Problemin təhlili

Qərbi Azərbaycanın tarixinə dair mənbələr müxtəlif dövrlərin yazılı sənədləri və arxeoloji materialları ilə zəngindir. İlk sənədlər arasında qədim Urartu dövlətinə aid mixi yazılar və Əhəmənilər dövrünə aid inzibati sənədlər xüsusilə əhəmiyyətlidir. Hələ e.ə. VIII əsrə aid Urartu mixi yazılarında bu bölgəyə dair məlumatlar yer alır və bu mənbələrin təhlili göstərir ki, İrəvan və Göyçə gölü hövzəsindəki qədim yer-yurd adları ermənilərlə bağlı deyil. Əksinə, bu toponimlər bölgənin qədim türkdilli tayfalarla əlaqəli olduğunu sübut edir. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, Parfiya dövlətinin sülələrindən olan Ərsak sülaləsinin türk mənşəli olduğu barədə ilk elmi məlumat XIX əsrdə Fransada təqdim edilmişdir. Bu mövzuya ilk dəfə Fransa "Asiya Cəmiyyəti"nin üzvü M.J.Sen-Martin diqqət yetirmişdir. O, 1850-ci ildə Parisdə çap etdirdiyi *"Arsakilərin Tarixinə Dair Fraqmentlər"* adlı əsərində İskit-Sak boylarının turanlılar kimi tanındığını, onların yaşadıqları ərazilərin isə Turan adlandırıldığını bildirmişdir. M.J.Sen-Martin tədqiqatını qədim mənbələrə əsaslanaraq hazırlamış və bu fikirlə Ərsakilərin türk köklərinə işarə etmişdir. Bu yanaşma, tarixin həmin dövründə türkdilli tayfaların Cənubi Qafqaz və ətraf regionlarda siyasi və mədəni mövcudluğunu vurğulamaq baxımından xüsusi önəm daşıyır (Bayramov, 2012). Erkən orta əsrlərdə regionda İslamın yayılması ilə ərəb dilində yazılmış hüquqi və dini mətnlər ortaya çıxmışdır. Orta əsr Azərbaycan dövlətlərinin (Səlcuqlar, Eldənizlər, Qaraqoyunlu və Səfəvilər) idarəçilik sistemində isə müxtəlif fərmanlar, mülkiyyət hüquqlarına dair sənədlər və vergi reyestrləri mühüm yer tutmuşdur. Orta əsrlərdə sənəd axını əsasən dövlət idarəçiliyinin və iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsi ilə bağlı olmuşdur. Səfəvilər dövründə Qərbi Azərbaycan bölgəsində dövlət sənədlərinin dəqiq və sistemli şəkildə hazırlanması üçün xüsusi katiblik xidmətləri fəaliyyət göstərmişdir. Bu sənədlər təkcə inzibati məlumatları deyil, həm də əhalinin sosial və iqtisadi vəziyyətini əks etdirən məlumat mənbəyi kimi mühüm rol oynamışdır.

4. Qərbi Azərbaycanın mərkəzi hissəsi hesab edilən İrəvan bölgəsi

Qərbi Azərbaycanın mərkəzi hissəsi hesab edilən İrəvan bölgəsi Azərbaycanın tarixi-coğrafi məkanlarından biri olaraq, zəngin və mürəkkəb tarixi ilə seçilir. Bu ərazi müxtəlif dövlətlərin siyasi və hərbi maraqları çərçivəsində strateji əhəmiyyət daşımış, bu səbəbdən dəfələrlə işğallara və idarəetmə dəyişikliklərinə məruz qalmışdır. Oqtay Əfəndiyevin "Azərbaycan Səfəvilər dövləti" (1994) əsərində vurğulandığı kimi, 1590-cı il İstanbul sülhü nəticəsində Səfəvilər dövlətinin bir sıra əraziləri, o cümlədən Çuxursəd bəylərbəyliyinə daxil

olan İrəvan, Osmanlı İmperiyasının tərkibinə qatılmışdır. Osmanlı hakimiyyəti dövründə İrəvan bölgəsi "Rəvan əyaləti" adı ilə tanınmış və Osmanlı inzibati sisteminə inteqrasiya edilmişdir. Bu dövrdə bölgənin idarə edilməsi və iqtisadi resurslarının təhlili məqsədilə rəsmi statistik sənədlər hazırlanmışdır ki, bunlara misal olaraq "Rəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri", "Rəvan əyalətinin icmal dəftəri" və "Dəftəri-sicili-livayi-Rəvan" kimi mənbələri göstərmək olar. Bu dəftərlər Osmanlı dövlətinin tipik inzibati və vergi sistemi çərçivəsində tərtib edilmişdir və bölgənin demoqrafik, iqtisadi və sosial vəziyyəti haqqında ətraflı məlumatları ehtiva edir (Bayramov, 2012). Z. Bünyadov və H.Məmmədovun 1996-cı ildə qələmə aldıqları "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri" adlı əsərdə Osmanlı hakimiyyəti dövründə İrəvan bölgəsi ilə bağlı mühüm məlumatlar əks olunmuşdur. Bu mənbə, Osmanlı idarəçilik sisteminin xüsusiyyətlərini, bölgənin sosial-iqtisadi və etnik mənzərəsini əks etdirməklə yanaşı, həmin dövrün inzibati-siyasi tarixi barədə də ətraflı məlumat verir. Əsərdə digər osmanlı dəftərləri haqqında da məlumat verilmişdir ki, bu sənədlər tədqiqatçılar üçün İrəvanın keçmişini araşdırmaq baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

- "İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri" - 1590-cı ildə tərtib edilmişdir;
- "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri" – 1595-ci ildə tərtib edilmişdir;
- "Dəftəri-siçili-livayi-Rəvan" – 1603-cü ildə tərtib edilmişdir;
- "İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri" – 1728-ci ildə tərtib edilmişdir;
- "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri" – 1728-ci ildə tərtib olunmuşdur

Bu dəftərlər yalnız İrəvanın sosial və iqtisadi vəziyyəti haqqında deyil, həmçinin bölgənin mədəni-ictimai və siyasi dinamikası barədə də ətraflı məlumat əldə etməyə imkan verir. Onların təhlili, Osmanlı idarəetmə sisteminin İrəvan kimi strateji əhəmiyyətə malik bölgələrdə necə tətbiq edildiyini öyrənmək baxımından qiymətlidir. Bundan əlavə, dəftərlərdə əks olunan məlumatlar İrəvan əhalisinin etnik və dini tərkibini, onların gündəlik həyatı və təsərrüfat fəaliyyətini də ətraflı şəkildə işıqlandırır. Bu mənbələr, həmçinin Osmanlı-Səfəvi münasibətlərinin təsiri altında formalaşan regional siyasət və mədəniyyətlə bağlı dəyərli məlumatlar təqdim edir.

5. XIX əsrin əvvəllərində Qərbi Azərbaycanın inzibati-siyasi vəziyyəti

XIX əsrin əvvəllərində Qərbi Azərbaycanın inzibati-siyasi vəziyyəti Rus-İran müharibələri nəticəsində dəyişikliklərə uğradı. Türkmənçay və Gülüstan müqavilələrindən sonra bölgənin demoqrafik strukturu dəyişmiş, köçürmə siyasəti nəticəsində sənəd axınının xarakteri də fərqli istiqamət almışdır. Bu dövrdə müxtəlif etnik qrupların hüquq və mülkiyyət məsələləri ilə bağlı sənədlər üstünlük təşkil etmişdir. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Ermənistanın tərkibində olan Qərbi Azərbaycanda sənədləşmə prosesi erməni-türk

münasibətləri kontekstində əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qaldı. Sovet dövründə sənəd axını daha çox inzibati və siyasi xarakter daşıyırdı. Bu dövrün sənədləri arasında kollektivləşmə, deportasiya və milli münasibətlərin tənzimlənməsi ilə bağlı materiallar xüsusi yer tutur.

6. Sovet hamiyyəti dövründə Qərbi Azərbaycanla bağlı vəziyyət

Sovet hamiyyəti dövründə Qərbi Azərbaycanla bağlı sənədlər içərisində 1949-cu ildə Əbdül Əliyev tərəfindən tərtib olunmuş "Петрография Сарматских отложений Западного Азербайджана" ("Qərbi Azərbaycanın Sarmat çöküntülərinin petroqrafiyası") əsəri Qərbi Azərbaycanın Sarmat yataqlarının tədqiq olunaraq öyrənilməsi ilə bağlıdır. Qərbi Azərbaycana dair digər bir ilkin mənbə "Qərbi Azərbaycanın tunc dövrü və dəmir dövrünün əvvəllərinə aid arxeoloji abidələri" əsəridir. C. Ə. Xəlilov tərəfindən tərtib olunmuş bu mənbə 1959-cu ildə 172 səhifə həcmində çapdan çıxmışdır. Əsər:

- I Fəsil. Qərbi Azərbaycanda tunc dövrü və dəmir dövrünün əvvəllərində yaşayış yerləri;
- II Fəsil. Qərbi Azərbaycanın tunc dövrünün axırı və dəmir dövrünün əvvəllərinə aid qədim abidələri;
- III Fəsil. İqtisadi və ictimai quruluş haqqında

adlanan bölmələrdən ibarətdir.

Əsər XIX əsrin axırları və XX əsrin əvvəllərində V. Belhk, A. A. İvanovski və E. Reslerin, habelə 1938-ci ildə J.İ.Hümmelin aparmış olduğu arxeoloji qazıntılar, İ.M.Cəfərzadənin rəhbərliyi altında siklop tikintilərini öyrənmək məqsədilə təşkil edilmiş olan bir sıra arxeoloji kəşfiyyatlar və əldə edilmiş olan təsadüfi tapıntılar əsasında yazılmışdır. Məhz qeyd edilənlərdən deyə bilərik ki, əsər Qərbi Azərbaycanın tarixini araşdırmaq baxımından dəyərli bir sənəd hesab oluna bilər.

Qərbi Azərbaycan mövzusu üzrə aparılan elmi tədqiqatların, ilkin mənbələrin və dövri mətbuat nəşrlərinin sayında əhəmiyyətli artımı müstəqillik dövrünə təsadüf edir. Xüsusilə, 1990-cı ildən sonra bu mövzu Azərbaycanın ictimai, elmi və mədəni həyatında mühüm yer tutmuşdur. Müstəqillik illərində tarixi yaddaşın bərpası və etnik-mədəni irsin öyrənilməsi istiqamətində Qərbi Azərbaycanla bağlı çoxsaylı araşdırmalar və elmi əsərlər meydana çıxmışdır. Bu dövrdə diqqətəlayiq dərəcədə artan tədqiqatlar Qərbi Azərbaycanın tarixi coğrafiyası, etnik tərkibi, toponimiyası, dil xüsusiyyətləri və mədəni irsi kimi mövzuları əhatə etmişdir. Həmçinin, bu mövzuya həsr olunan dövri mətbuat materialları və arxiv sənədləri həmin dövrdə milli kimliyin gücləndirilməsi və tarixi həqiqətlərin üzə çıxarılmasında mühüm rol oynamışdır (Khalafova & İsmayilov, 2024).

7. Azərbaycanın müstəqillik dövründə Qərbi Azərbaycan mövzusu

Azərbaycanın müstəqillik dövründə Qərbi Azərbaycan mövzusuna göstərilən maraq, bu ərazinin tarixi və mədəni dəyərlərinin daha dərindən öyrənilməsi və gələcək nəsillərə çatdırılması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu yanaşma yalnız elmi tədqiqatlarla məhdudlaşmır, eyni zamanda, Qərbi Azərbaycan irsinin təbliği və onun beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması istiqamətində də geniş imkanlar yaradır. Aşağıdakı diaqramda Qərbi Azərbaycana dair sənəd axınının inkişafı 1990-2024-cü illər üzrə onilliklər şəklində faiz nisbəti ilə verilmişdir:

Qərbi Azərbaycana dair sənəd axınının inkişafı 1990-2024-cü illər

Qərbi Azərbaycan haqqında olan digər bir ilkin mənbə İbrahim Bayramovun *"Qərbi*

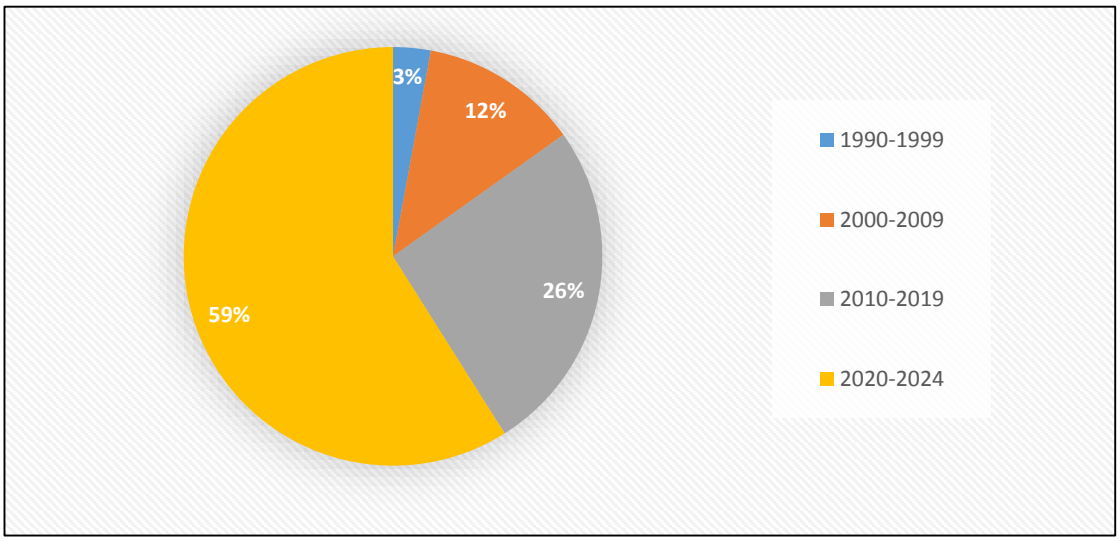

Azərbaycan: tarixi həqiqətlər və ya Ermənistanın etnik təmizləmə siyasəti (Bakı, 2011, s. 288) adlı kitabıdır və bu kitab Qərbi Azərbaycanın tarixi, etnik-mədəni irsi və Ermənistanın azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdiyi etnik təmizləmə siyasətini əhatəli şəkildə tədqiq edən mühüm elmi əsərlərdən biridir. Kitabda Qərbi Azərbaycanın tarixi torpaqlarında yaşayan azərbaycanlıların köklü yaşayış məskənlərindən zorla deportasiya olunması, bu prosesin müxtəlif mərhələləri, onun siyasi və demoqrafik nəticələri geniş şəkildə işıqlandırılmışdır. Əsər həm tarixi mənbələrə, həm də arxiv sənədlərinə əsaslanaraq, Ermənistanın məqsədyönlü etnik təmizləmə siyasətinin real faktlarla təsdiqini verir. Bu əsər mövzu üzrə tədqiqat aparan alimlər, tələbələr və ictimaiyyət üçün Qərbi Azərbaycanla bağlı vacib istinad mənbələrindən biri hesab olunur. Kitab həmçinin, oxuculara tarixi yaddaşın qorunmasının və milli irsin dərk edilməsinin əhəmiyyətini xatırladır. Müəllifin bu əsərində həmçinin Qərbi Azərbaycan coğrafiyası, toponimiyası və dialektologiyası ilə bağlı nəşr edilmiş mühüm elmi əsərlərinin və digər tədqiqatçıların əsərlərindən bəzilərinin adları qeyd olunmaqdadır:

- ✓ "Qərbi Azərbaycan toponimlərinin tərkibində işlənən söz və coğrafi terminlər lüğəti" (Bakı, "Elm", 2000);
- ✓ "Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri" (Bakı, "Elm", 2002);
- ✓ "Qərbi Azərbaycan toponimləri sistemi" (Bakı, "Elm", 2005);
- ✓ "Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası" (Bakı, "Elm və Təhsil", 2011);
- ✓ H.Mirzəyevin "Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı" (Bakı, "Elm", 2004) əsəri;
- ✓ Ə.Ələkbərlinin "Qərbi Azərbaycan" adlı iki cildlik əsəri:
  - I cild: Vedibasar mahalı (Vedi və Qarabağlar rayonları) (Bakı, "Ağrıdağ", 2000),
  - II cild: Zəngibasar, Qəmərli və Ellər rayonları (Bakı, "Ağrıdağ", 2002);
- ✓ "Qərbi Azərbaycan abidələri" (Bakı, "Nurlan", 2006);
- ✓ "Qərbi Azərbaycanın dialektoloji lüğəti" (Bakı, "Ağrıdağ", 2009) (Bayramov, 2012).

Bu əsərlər Qərbi Azərbaycanın coğrafi, tarixi və mədəni irsinin öyrənilməsinə, həmçinin onun zəngin toponim və dialektoloji xüsusiyyətlərinin araşdırılmasına mühüm töhfə vermişdir. İlkin mənbələrlə yanaşı ikinci dərəcəli sənədlərin də sənəd axınının tədqiqində mühüm rolu vardır. Qərbi Azərbaycana dair 2023-cü ilə kimi ayrıca bir biblioqrafik göstərici olmamışdır. "Qərbi Azərbaycan: biblioqrafik göstərici" adlı fundamental nəşr 2023-cü ildə AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanası tərəfindən hazırlanaraq nəşr edilmişdir. Bu göstərici Qərbi Azərbaycanla bağlı elmi biliklərin sistemləşdirilməsi və ictimaiyyətə çatdırılması məqsədini daşıyır. Göstərici Qərbi Azərbaycan mövzusunda indiyədək aparılmış tədqiqatları, yazılmış monoqrafiyaları, məqalələri və digər elmi əsərləri bir araya gətirərək, sahədəki biliklərə ümumi baxış təqdim edir. "Qərbi Azərbaycan: biblioqrafik göstərici" bir neçə mühüm məqsədə xidmət edir:

1. *Elmi məlumatların sistemləşdirilməsi*: bölgə ilə bağlı mövcud olan müxtəlif elmi materialların bir araya gətirilməsi və təsnifatı tədqiqatçılar üçün faydalı bir resurs təqdim edir.

2. *Tədqiqatların təşviqi:* mövzu ilə bağlı yeni araşdırmalar aparmaq istəyən alim və tədqiqatçılara istiqamət verərək, onların işini asanlaşdırır.

3. Qayıdış Konsepsiyasına dəstək: Nəşr, Prezident İlham Əliyev tərəfindən təsdiq edilmiş "Qərbi Azərbaycana Qayıdış Konsepsiyası" çərçivəsində həyata keçirilən fəaliyyətlərin elmi əsaslandırılmasında və geniş ictimaiyyətə çatdırılmasında mühüm rol oynayır. Biblioqrafik göstərici Qərbi Azərbaycan mövzusunda yazılmış əsərləri geniş əhatə dairəsində təqdim edir. Buraya aşağıdakılar daxildir:

- Monoqrafiyalar və kitablar,
- Akademik məqalələr,
- Arxiv materialları və sənədlər,

- Tarixi, etnoqrafik, mədəni və sosial-siyasi mövzularda aparılmış tədqiqatlar.

Bu göstərici yalnız Qərbi Azərbaycan əhalisinin tarixi və mədəni irsi ilə bağlı materialları deyil, həm də bölgənin sosial-siyasi problemləri, deportasiya siyasəti, məcburi köçkünlərin hüquqları və digər aktual məsələlərlə bağlı məlumatları ehtiva edir. "Qərbi Azərbaycan: biblioqrafik göstərici" geniş elmi məzmunu və əhatə dairəsi ilə diqqət çəkir. Kitabda Qərbi Azərbaycanla bağlı məlumatlar müxtəlif elmi və praktiki sahələr üzrə təsnif edilmiş və sistematik şəkildə təqdim olunmuşdur. Nəşr, mövzunun müxtəlif aspektlərini əks etdirən 9 əsas bölmədən ibarətdir və məlumatlar həm xronoloji, həm də əlifba qaydasına uyğun təsnif edilmişdir. Bölmələr:

1. Ümumi bölmə (burada 253 material əhatə olunub),

2. Din (burada 49 material əhatə olunub),

3. İctimai və humanitar elmlər (burada 515 material əhatə olunub),

4. Riyaziyyat. Təbiət elmləri (burada 10 material əhatə olunub),

5. Səhiyyə. Texnika. Kənd təsərrüfatı (burada 14 material əhatə olunub),

6. İncəsənət (burada 195 material əhatə olunub),

7. Dilçilik. Linqvistika. Filologiya (burada 745 material əhatə olunub),

8. Coğrafiya. Tarix (burada 1709 material əhatə olunub),

9. Dissertasiya və avtoreferatlar (burada 116 material əhatə olunub) (İsmayılov, 2023).

Bölmələr üzrə sənədlərin əhatə olunmasını aşağıdakı diaqramda da görmək mümkündür

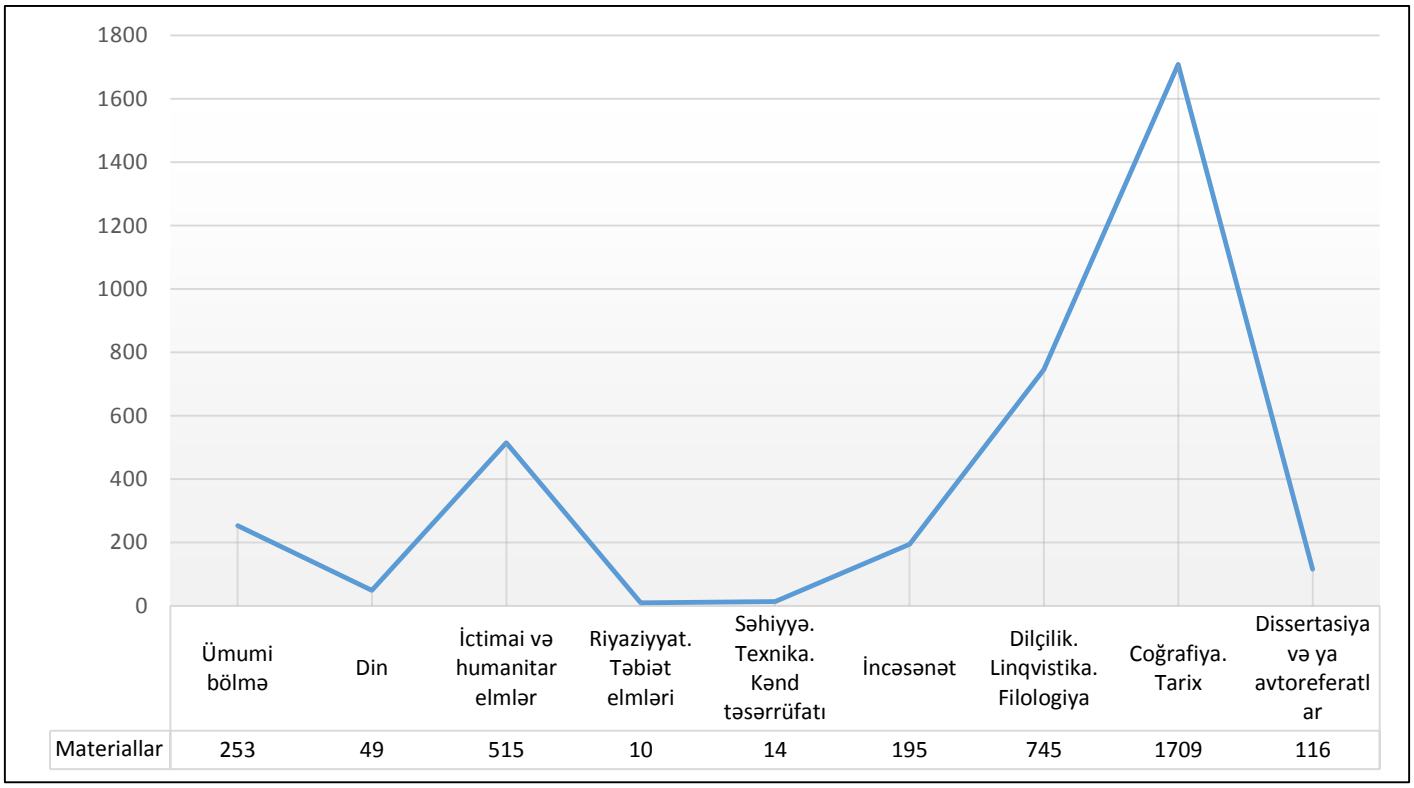

	Ümumi bölmə	Din	İctimai və humanitar elmlər	Riyaziyyat. Təbiət elmləri	Səhiyyə. Texnika. Kənd təsərrüfatı	İncəsənət	Dilçilik. Linqvistika. Filologiya	Coğrafiya. Tarix	Dissertasiya və ya avtoreferatlar
Materiallar	253	49	515	10	14	195	745	1709	116

Kitabda Azərbaycan, rus və digər xarici dillərdə yazılmış kitab və məqalələr toplanmışdır. Hər bir bölmə mövzunun müasir elmi tələblərə uyğun təsnifatını təmin edərək, gələcək tədqiqatlar üçün geniş məlumat bazası yaradır.

Göstərici Azərbaycan elmi ictimaiyyəti üçün yeni və fundamental bir vasitədir. Bir tərəfdən, Qərbi Azərbaycan mövzusunda mövcud olan bütün məlumatları vahid mənbədə toplayaraq sahə üzrə tədqiqat işlərinin səmərəliliyini artırır, digər tərəfdən isə Azərbaycanın tarixi və hüquqi iddialarını beynəlxalq ictimaiyyətə elmi müstəvidə təqdim etmək üçün zəngin materiallar təqdim edir. "Qərbi Azərbaycan: biblioqrafik göstərici" həm elmi-tədqiqat işləri üçün etibarlı resurs, həm də Qərbi Azərbaycanla bağlı məlumatların genişləndirilməsi və təbliği istiqamətində əhəmiyyətli addımdır (Aliyev, 1959). Qərbi Azərbaycan ilə bağlı müasir dövrdə ölkəmizdə atılan ən mühüm addım biri Qərbi Azərbaycan İcmasının yaradılmasıdır. Qərbi Azərbaycan İcması Qərbi Azərbaycandan (indiki Ermənistan ərazisi) məcburi köçkün düşmüş azərbaycanlıların hüquqlarını müdafiə etmək, tarixi, mədəni irsini qorumaq və gələcək nəsillərə ötürmək məqsədilə fəaliyyət göstərən bir təşkilatdır. Bu icma öz hüquqi varisliyini 1989-cu il dekabrın 28-də yaradılmış "Azərbaycan Qaçqınlar Cəmiyyəti" təşkilatından götürür. Sözügedən cəmiyyət, 1992-ci il fevralın 14-də dövlət qeydiyyatına alınmış, 2014-cü ilin sentyabrında isə "Azərbaycan Qaçqınlar Cəmiyyəti İctimai Birliyi" adı ilə yenidən qeydiyyatdan keçmişdir. 2022-ci il avqustun 3-də keçirilmiş Ümumi Yığıncaqda təşkilatın adı dəyişdirilərək "Qərbi Azərbaycan İcması" adlandırılmış və yeni Nizamnaməsi qəbul edilmişdir (Muradova, 2024). Bu dəyişiklik, icmanın fəaliyyət istiqamətlərini daha konkretləşdirmək və əsas məqsədlərini daha dəqiq əks etdirmək üçün atılmış mühüm addım olmuşdur.

Qərbi Azərbaycan İcmasının ən diqqətəlayiq işlərindən biri də məhz "Qərbi Azərbaycana Qayıdış Konsepsiyası"nı hazırlmaqdır. "Qərbi Azərbaycana Qayıdış Konsepsiyası" indiki Ermənistan ərazisindən zorla qovulmuş azərbaycanlıların öz tarixi yurdlarına sülh yolu ilə və beynəlxalq hüquqa uyğun şəkildə geri dönməsini təmin etməyi hədəfləyən strateji bir sənəddir. Bu Konsepsiya İcmanın fəaliyyətini planlı və istiqamətlənmiş şəkildə həyata keçirmək üçün əsas çərçivəni müəyyən edir. Konsepsiyanın əsas məramı, zorla öz torpaqlarından çıxarılmış azərbaycanlıların doğma yurdlarına sülh yolu ilə, təhlükəsiz və ləyaqətli şəkildə qayıdışını təmin etməkdir. Bu məqsədlə, İcmanın fəaliyyət istiqamətləri aşağıdakı əsas prinsiplər üzərində qurulmuşdur:

1. Sülh və beynəlxalq hüquq çərçivəsində qayıdış: azərbaycanlıların qayıdış hüququnun beynəlxalq hüquq normalarına uyğun təmin edilməsi üçün hüquqi mexanizmlər hazırlanır.

2. Təhlükəsizlik və insan ləyaqətinin qorunması: qayıdan şəxslərin təhlükəsiz yaşayış mühitində və insan hüquqlarına tam uyğun şəkildə yaşayışını təmin etmək əsas hədəflərdən biridir.

3. Tarixi ədalətin bərpası: Ermənilərin apardığı etnik təmizləmə siyasətinin nəticələrinin aradan qaldırılması və bölgədəki tarixi-mədəni irsin qorunması prioritetdir.

4. Beynəlxalq təşəbbüslərin artırılması: Qərbi Azərbaycan İcması beynəlxalq ictimaiyyəti məlumatlandırmaq və qayıdış hüququnun təmin edilməsi üçün beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığı genişləndirməyi planlaşdırır.

Konsepsiya çərçivəsində İcmanın həyata keçirəcəyi əsas tədbirlər:

- Beynəlxalq hüquqi platformalarda qayıdış hüququnun müdafiəsi üçün hüquqi sənədlərin hazırlanması;
- Xarici ölkələrdə yaşayan Qərbi Azərbaycan əsilli şəxslərin hüquqlarının müdafiəsi;
- Ermənistan hökuməti ilə dialoq mexanizmlərinin yaradılması;
- İctimai maarifləndirmə və tarixi həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması üçün kampaniyaların keçirilməsi;
- Geri qayıdış üçün təhlükəsiz, iqtisadi cəhətdən dayanıqlı və sosial baxımdan uyğun şəraitin yaradılmasına yönəlmiş strategiyaların hazırlanması (Muradova, 2024).

"Qayıdış Konsepsiyası" yalnız bir sənəd deyil, həm də Qərbi Azərbaycan İcmasının əsas məqsədini ifadə edən fəaliyyət planıdır. Bu Konsepsiya, həm Azərbaycan cəmiyyəti daxilində, həm də beynəlxalq aləmdə Qərbi azərbaycanlıların hüquqlarının müdafiəsi məsələsinə diqqət çəkməklə, onların tarixi torpaqlarına geri dönmə hüququnu təmin etmək üçün əhəmiyyətli bir addımdır (Xəlilov, 1959). Qeyd edilənlərlə yanaşı həmçinin deyə bilərik ki, dövrün tələblərinə uyğun olaraq Qərbi Azərbaycana dair sənəd axını təkcə ənənəvi formada deyil, elektron informasiya vasitələri vasitəsi ilə də təbliğ olunub yayılmaqdadır. Məhz elektron informasiya vasitələrindən istifadə edərək Qərbi Azərbaycanla bağlı həqiqətlərin bütün açıqlığı ilə dünyaya tanıdılması həyata keçirilməkdədir.

Nəticə

Beləliklə deyə bilərik ki, Qərbi Azərbaycan tarixinə dair sənəd axınının təşəkkülü və inkişafı, bölgənin zəngin tarixi və mədəni irsinin qorunub saxlanılması, öyrənilməsi və gələcək nəsillərə çatdırılması üçün mühüm bir vasitədir. Bu sənədlər, yalnız keçmişə dair məlumat mənbəyi deyil, həm də bölgənin əhəmiyyətini təsdiq edən elmi və siyasi dəlillər olaraq xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Osmanlı dövründə aparılan dəftərlərdən başlayaraq, müasir dövrdə sistemləşdirilmiş biblioqrafik göstəricilərə qədər müxtəlif sənədlər Qərbi Azərbaycanın tarixi, mədəniyyəti, sosial-iqtisadi vəziyyəti və əhalinin etnik tərkibi haqqında dəyərli məlumatlar

təqdim edir. Bu sənədlərin araşdırılması bölgədə aparılmış etnik təmizləmə siyasətinin nəticələrini aşkar etməyə, həmçinin qayıdış hüququnun müdafiəsi üçün hüquqi və siyasi müstəvidə istifadə edilməyə şərait yaradır. Sənəd axınının təşəkkülü və inkişafı ilə bağlı fəaliyyətlər, beynəlxalq hüquq normalarına əsaslanaraq, həm Azərbaycan cəmiyyətinə, həm də dünya ictimaiyyətinə Qərbi Azərbaycanın əsl tarixi gerçəkliklərini çatdırmaq üçün əhəmiyyətli bir vasitədir. Bununla yanaşı, sənəd axınının müasir texnologiyalarla inteqrasiyası və rəqəmsallaşdırılması, bu materialların qlobal miqyasda daha əlçatan olmasını təmin edərək, gələcək elmi tədqiqatların keyfiyyətini artıracaqdır. Nəticə etibarilə, Qərbi Azərbaycan tarixinə dair sənəd axını yalnız bölgənin tarixi irsini qorumaqla məhdudlaşmır, həm də Azərbaycan xalqının mədəni və hüquqi haqlarını bərpa etmə yolunda mühüm rol oynayır. Bu istiqamətdə davamlı işlərin görülməsi, bölgə ilə bağlı həqiqətlərin dünyaya çatdırılması və gələcək nəsillərə ötürülməsi baxımından strateji əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat Siyahısı

Aliyev, A. (1949). *Petrografiya sarmatov Zapadnogo Azerbaydzhana.* Izd-vo Akkad. nak Azerbaydzhan. SSR.

Bayramov, İ. M. (2012). *Qərbi Azərbaycan: tarixi həqiqətlər və ya Ermənistanın etnik təmizləmə siyasəti*. Çıraq.

Gasimli, H. H. (2022). Researching of the document flow related to tourism in libraries (Based on local and foreign library experience. *İnternational Paris Conference on Social Science*. VII. (113-117). France-Paris.

Gasimli, H. H. (2023). Development Directions of Library-Information Supply of Tourism at Higher Education Institutions (Based on the Work Experience of Baku State University and Azerbaijan Tourism and Management University). *Ukraine, Dnipropetrovsk: Scientific and Theoretical Almanac Grani, 1* (26), 38-43.

Xəlilov, C. Ə. (1959). *Qərbi Azərbaycanın tunc dövrü və dəmir dövrünün əvvəllərinə aid arxeoloji abidələri: Şamxor və Zəyəm çayları hövzələri*. AzSSR EA.

Ismailov, K., & Gasimli, H. (2023). Study of the Document Flow on the Field of Tourism in the National Library of Azerbaijan Named After MF Akhundov (Based on the analysis of "Annual Azerbaijan Bibliography" and "New books: an annotated bibliographic index"). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, *10* (6), 2467-2474.

Ismayilov, N. & Khalafova, S. (2023b). The Modern Situation of Using Bibliometric Methods in Library-Information Activity in the Republic of Azerbaijan. *Scientific and Theoretica Almanac Grani, 26* (2), 106-110. https://doi.org/10.15421/172333

Ismayilov, N. I, Mahammadli, D., & Khudiyeva, V. (2022). Dijital Ortamda Bilgi Arama Yöntemleri ve Araçları. *Bilimsel ve Teorik Takvim Grani , 25* (5), 31-34.

Ismayilov, N. I. & Khalafova, S.A. (2022b). Library Sites that Provide Information to Users (Based on Domestic and Foreign Library Experience). *GRANI Journal, 25* (2), 22-28.

Ismayilov, N. I. & Khalafova, S. A. (2022a). General Characteristics of Local Lore Documental Network Resources of the Libraries of Azerbaijan (Based on library collection). *Technium Soc. Sci. J., 33*, 628-637.

Ismayilov, N. I. & Khalafova, S. A. (2023a). On the typology of document-information resources in the field of economy. *Universidad Y Sociedad, 15* (6), 224-232.

Ismayilov, N. I. & Khudiyeva, V. (2022). Assessment of digital knowledge and research skills and overview of on going work at the national level, forecasting. Concepts of digitization. *Technium Social Sciences, 35*, 593-600.

Ismayilov, N. I. & Gasimli, H. (2022). The main activities of the Republic's Tourism Information Centers. *GRANI Journal, 25* (6), 16-22.

Ismayilov, N. I. & Guliyev, O. (2022). Creation and formation of information resources for children. *Technium Social Sciences, 36*, 735-742.

Ismayilov, N. I. & Mammadov, A. (2023). National Libraries: Typology, Main Functions and Modern Directions of Development.*GRANI Journal, 26* (1), 15-20.

Ismayilov, N. I. & Sadigova, S. (2022). Synergetic foundations of the methodology of modern bibliography. *GRANI Journal, 26* (5), 45-51.

Ismayilov, N. I. (2022). Library Resources: Allocation and Usage Problems (Comparative Analysis of the World and Regional Practice). *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, *26*(1), 38-43.

Ismayilov, N., & Bayramova, I. (2022). *Methodology of Research and Study of Document Flow in the Field of Tourism (Based on Experience from Local Libraries). Grani, 25* (3), 70-76.

Ismayilov, N.I. & Ganbarova, Sh. (2022). Organization and development of document flow on children's literature in Azerbaijan (Second half of the 19th century and the beginning of the 20th century). *Technium Social Sciences*, 34, 654-660.

İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. (1996). Azərb. Resp. Elmlər Akad., Şərqşünaslıq İn-tu; araşdırma. (tərc., qeyd və əlavələrin müəl.: Z. Bünyadov, H. Məmmədov (Qaramanlı).Elm.
İsmayılov, X. (2023). *Qərbi Azərbaycan: biblioqrafik göstərici.* Elm.

İsmayılov, N. & Əfəndiyeva, F. (2023). The Role of Mathematical Methods in the Formation of Scientific Concepts (Elementary and Mathematics). *Akademik Tarih ve düşünce dergisi*, *11* (4), 2239-2247.

İsmayılov, N. & Khalafova, S. (2024b). Traditional and electronic information resources of the National Archives Administration of the Azerbaijan Republic. *Scientific and theoretical almanac Grani, 27* (3), 44-48. https://doi.org/10.15421/172448

İsmayılov, N. İ. & Ağayeva, X. T. (2010). *Regionların sosial-iqtisadi inkişafının informasiya təminatı həyata keçirilir.* Azərbaycan.

İsmayılov, N. İ., Mahammadli, D. & Gasimli, H. H. (2023). Organization, development and current situation of the document flow on tourism in the regions (based on the example of the Shaki-Zagatala economic region). *Ukraine, Dnipropetrovsk: Scientific and Theoretical Almanac Grani, 2* (26), 122-127.

İsmayılov, N., Khalafova, S. (2024a) Stages of development of documentary resources from language studies in Azerbaijan. *Scientific and theoretical almanac Grani, 27* (2), 70-75. https://doi.org/10.15421/172433

İsmayılov, N., Islamov, I. & Yusifova, G. (2024). Information resources from philosophy in Azerbaijan. *Scientific and theoretical almanac Grani, 27* (1), 86-90.

Khalafova, S., & Ismayilov, N. (2024). Information Provision of Tourism and Economy in Azerbaijan and Its Bibliometric Analysis. *Geojournal of Tourism and Geosites*, *56*(4), 1809-1815.

Qayıdış Konsepsiyası: İndiki Ermənistan ərazisindən qovulmuş azərbaycanlıların təhlükəsiz və ləyaqətli şəkildə, sülh yolu ilə geriyə qayıtmasının təmin edilməsi barədə konsepsiya. (2023). *Qərbi Azərbaycan İcması*.Elm və təhsil.

Muradova, H. S. (2024). *Qərbi Azərbaycan.* Mücrü.

Sadigova, S. A. (2021). Information supply of state bodies: modern condition and perspectives (in English). *The 6th International scientific and practical conference "World science: problems, prospects and innovations" (February 23-25, 2021)*. (89-98). Perfect Publishing.

Ismayilov N. I. & Khalafova, S. A. (2022). The role of digital marketing in the management of library information resources. *академічний огляд*, *2* (57), 194-202.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11 (6) 2024

Derleme Makalesi | Review article
Geliş tarihi |Received:04.08.2024
Kabul tarihi |Accepted:23.11.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Gozal Jafarli Firudin

https://orcid.org/0009-0007-3743-5875
Lecturer, Nakhchivan State University, General Math Department, Azerbaijan, gozalceferlli@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Firudin, G. J. (2024). Improving Learning Outcomes of Matrix Functions with Innovative Teaching Methods in Education. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, *11* (6), 4497-4508.

Improving Learning Outcomes of Matrix Functions with Innovative Teaching Methods in Education

Abstract

The role of innovative teaching methods in education in improving the learning outcomes of matrix functions is quite evident. These methods help students to understand matrix functions more effectively and reinforce their theoretical knowledge with practical applications. The evaluation of the impact of teaching methods on learning outcomes emphasizes the importance of these strategies in education. Practical learning techniques allow students to develop a deeper understanding of concepts and improve their problem solving skills. Therefore, the adoption of these innovative approaches by educators will lead to more successful and lasting learning outcomes in the teaching of matrix functions. Strengthening the education system with such innovations will be an important step that will contribute to the mathematical thinking of the future.

Keywords: *Education-Teaching, Innovative teaching, Teaching Method, Matrix Functions*

Eğitimde Yenilikçi Öğretim Yöntemleri ile Matris Fonksiyonlarının Öğrenme Çıktılarının İyileştirilmesi

Öz

Eğitimde yenilikçi öğretim yöntemlerinin matris fonksiyonlarının öğrenme çıktılarını iyileştirmedeki rolü oldukça açıktır. Bu yöntemler, öğrencilerin matris fonksiyonlarını daha etkili bir şekilde anlamalarına ve teorik bilgilerini pratik uygulamalarla pekiştirmelerine yardımcı olmaktadır. Öğretim yöntemlerinin öğrenme çıktıları üzerindeki etkisinin değerlendirilmesi, bu stratejilerin eğitimdeki önemini vurgulamaktadır. Pratik öğrenme teknikleri, öğrencilerin kavramları daha derinlemesine anlamalarını ve problem çözme becerilerini geliştirmelerini sağlar. Dolayısıyla, bu

CC BY NC
Creative Commons Licence

yenilikçi yaklaşımların eğitimciler tarafından benimsenmesi, matris fonksiyonlarının öğretiminde daha başarılı ve kalıcı öğrenme çıktılarına yol açacaktır. Eğitim sisteminin bu tür yeniliklerle güçlendirilmesi geleceğin matematiksel düşüncesine katkı sağlayacak önemli bir adım olacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Eğitim-Öğretim, Yenilikçi Öğretim, Öğretim Yöntemi, Matris Fonksiyonları*

Introduction

Matrix functions and their associated interpolation methods play a pivotal role in mathematical analysis and computational science. The ability to interpolate and analyze data in matrix form is essential for solving complex problems that arise in various scientific and engineering applications. One of the notable methods in this domain is the Lagrange-Sylvester interpolation polynomial, which extends the classical Lagrange interpolation to matrix functions. This extension provides a robust tool for constructing polynomial functions that pass through specific matrix data points, enabling deeper insights and more comprehensive solutions to multidimensional problems. The Lagrange-Sylvester interpolation method has found applications in diverse fields such as signal processing, computer graphics, systems analysis, and engineering simulations. These fields rely on accurate and stable numerical methods to process and analyze large sets of matrix data efficiently. The method's adaptability to different matrix sizes and its ability to ensure unique solutions make it a preferred choice for complex computations involving matrices. However, understanding and implementing this method can be challenging due to its mathematical complexity, which requires advanced knowledge in matrix theory and numerical analysis. This study aims to explore the characteristics, benefits, and applications of the Lagrange-Sylvester interpolation method, highlighting its strengths and practical utility. By analyzing its properties, such as adaptability, uniqueness, and numerical stability, this research underscores the method’s significant role in both theoretical studies and real-world applications. This exploration also sets the groundwork for future advancements, where improved and more efficient algorithms could further enhance its practical usage in emerging technological fields. The Lagrange-Sylvester interpolation method stands out not only for its theoretical contributions but also for its real-world practicality. The method's ability to handle matrix-based data interpolation efficiently makes it indispensable for high-dimensional data modeling, where conventional approaches may fall short. Its unique property of generating distinct polynomial solutions ensures consistency, which is crucial for applications requiring high precision and reliability, such as engineering simulations and systems analysis. Moreover, the method’s numerical stability is a key feature that adds to its robustness. Stability in numerical computations is essential when dealing with complex matrix functions that might otherwise lead to computational errors or instabilities. This characteristic

makes the Lagrange-Sylvester method particularly suited for large-scale simulations and iterative processes often encountered in computational science and engineering.

1. Relevance and Degree of Development of the Topic

Matrix functions and their interpolation methods, particularly the Lagrange-Sylvester interpolation polynomial, hold significant importance in contemporary scientific research and technological processes. The relevance of this topic lies in the growing demand for effective methods to solve matrix-based problems. These methods are extensively utilized in mathematical modeling, computer graphics, signal processing, and systems analysis. The degree of development in this topic is advancing rapidly within theoretical research and applied mathematics, accompanied by the creation and refinement of new methods.

2. Object and Subject of the Research

The object of the research is the interpolation of matrix functions and the Lagrange-Sylvester interpolation method. The subject of the research is the investigation of the mathematical foundations of this method and its application for solving various types of matrix problems, along with an analysis and evaluation of its effectiveness.

3. Objectives and Tasks of the Research

The main objective of this research is to study the characteristics of the Lagrange-Sylvester interpolation method and expand its practical application areas.

1. Investigate the mathematical basis of the Lagrange-Sylvester interpolation polynomial.
2. Adapt the method for matrices of different sizes and dimensions.
3. Analyze the uniqueness and numerical stability properties of the method.

4. Research Methods

The research employs mathematical analysis, numerical methods, and algorithmic modeling. Computer modeling and simulation tools are also used to identify the main characteristics of matrix functions and interpolation methods. This approach allows the effectiveness and applicability of the method in various contexts to be evaluated.

5. Main Propositions for Defense

1. The description of the uniqueness and numerical stability properties of the Lagrange-Sylvester interpolation method.
2. Demonstrating the adaptability and applicability of the method for matrices of different sizes and characteristics.

6. Scientific Novelty of the Research

The scientific novelty of this research lies in identifying broader application areas for the Lagrange-Sylvester interpolation method and exploring its characteristics from new perspectives. This research provides new results related to constructing unique polynomials in matrix interpolation and optimizing their applications.

7. Theoretical and Practical Significance of the Research

The theoretical significance of this research is in contributing new approaches to mathematical interpolation theory and matrix analysis. The practical significance involves enhancing methods used in signal processing, computer graphics, automation, and engineering problem-solving. The results of the research serve as a foundation for the development of modern computer algorithms and mathematical software.

8. Approval and Application

The results of the research have been presented and discussed at various scientific conferences and seminars. These findings have also been tested in real-world applications within the fields of engineering and information technology, proving their effectiveness. The developed algorithms based on the Lagrange-Sylvester interpolation method have been implemented in mathematical software, demonstrating their efficiency and potential for widespread application.

9. Literature Review

López-Bonilla, Morales, Ovando, & Ramírez, (2006). Leverrier-Faddeev's algorithm applied to spacetimes of class one. This study provides a practical demonstration of using the Leverrier-Faddeev algorithm to solve matrix-based problems in theoretical physics, specifically focusing on spacetimes. This reference highlights how matrix functions and their interpolative properties can be employed to explore solutions in complex mathematical models relevant to physics.

Caltenco, López-Bonilla & Peña-Rivero, (2007). Characteristic polynomial of A and Faddeev's method for A-1. This paper examines the derivation and significance of the characteristic polynomial and applies Faddeev's method to invert matrices. It connects closely to the development of interpolation polynomials in matrix functions by providing a solid algebraic foundation that supports such extensions.

López-Bonilla, Torres-Silva & Vidal-Beltrán (2018). On the Faddeev-Sominsky's algorithm. This work investigates the Faddeev-Sominsky algorithm, exploring its properties and applications in numerical computations involving matrix functions. The paper underscores

the computational efficiency and accuracy benefits of using matrix algorithms, which are essential for extending classical interpolation methods to matrix frameworks.

Cruz-Santiago, López-Bonilla & Vidal-Beltrán (2018). On eigenvectors associated to a multiple eigenvalue. The authors address the complexities of eigenvectors related to multiple eigenvalues, a significant aspect when interpolating in higher-dimensional matrix spaces. This exploration is crucial for developing robust interpolation methods in matrices where traditional approaches face limitations.

Hernández-Galeana, López-Bonilla & López-Vázquez (2018). On the resolvent of a matrix. This paper delves into the concept of the resolvent of a matrix, which is used to solve matrix equations involving linear transformations. Understanding the resolvent is essential for matrix function analysis and contributes to improving interpolation techniques for complex matrix problems.

López-Bonilla, Romero-Jiménez & Zaldívar-Sandoval (2015). Laplace transform of matrix exponential function. This research investigates the application of the Laplace transform to matrix exponential functions, highlighting its utility in solving time-dependent problems. The findings are particularly relevant for interpolation methods that require handling time-varying matrices in systems analysis and engineering contexts.

Higham (2008). Functions of matrices: Theory and computation. This comprehensive book by Higham is a definitive guide to understanding the theory and computation of matrix functions. It covers a broad range of topics, including polynomial and rational approximations, which are integral to developing advanced matrix interpolation methods like Lagrange-Sylvester.

Higham (2014). Sylvester's influence on applied mathematics. This article reflects on the contributions of James Joseph Sylvester to the field of applied mathematics and their continuing influence on matrix function theory. The historical perspective helps contextualize the development of interpolation methods involving matrix operations.

Caltenco, López-Bonilla & Rivera-Rebolledo (2011). Gaussian quadrature via Hermite and Lagrange interpolations. This research illustrates the relationship between Gaussian quadrature and interpolation methods, bridging classical Hermite and Lagrange approaches with their applications in matrix analysis.

Shui-Hung Hou, Hou, & Pang (2006). On the matrix exponential function. This study presents a detailed examination of the matrix exponential function, which is pivotal for

understanding matrix behaviors in dynamic systems. It lays the groundwork for interpolation methods that use matrix exponentials to solve practical problems in physics and engineering.

Aguilar-Chávez, Carvajal-Gámez & López-Bonilla (2010). A study of matrix exponential function. This work expands on matrix exponential functions' theoretical and practical implications, underscoring their importance in interpolation strategies for complex systems where linear transformations play a critical role.

Shores (2018). Applied linear algebra and matrix analysis. This book provides a comprehensive look at linear algebra and matrix analysis, focusing on real-world applications. It serves as an essential reference for understanding the fundamental concepts needed to implement and study matrix interpolation polynomials.

Rother (2017). Green's functions in classical physics. Rother's book offers an in-depth examination of Green's functions, closely linked to matrix methods and their role in solving differential equations. It emphasizes the application of matrix techniques in physics, supporting the relevance of interpolation methods for solving physical problems.

10. Material and Method

The material and method for this research utilized mathematical software capable of handling complex matrix operations and numerical simulations, which were crucial for implementing and evaluating the Lagrange-Sylvester interpolation method. The approach began with an in-depth literature review to understand current interpolation methods and identify any limitations that could be addressed by the Lagrange-Sylvester method. This step provided a theoretical basis for analyzing the properties of the method, including its adaptability, uniqueness, and numerical stability.

Table 1: Detailed Scores and Impact Levels for Properties of the Lagrange-Sylvester Method
(Guerrero-Moreno, & López-Bonilla, 2019).

Property	**Score (out of 10)**	**Impact Level (%)**
Adaptability	9	95
Uniqueness	10	100
Numerical Stability	9	92
Efficiency	8	88
Complexity	7	80
Implementation Ease	8	85

The first table provides an in-depth assessment of the properties of the Lagrange-Sylvester interpolation method, including scores and impact levels. It covers six key properties:

adaptability, uniqueness, numerical stability, efficiency, complexity, and implementation ease. Each property is scored out of 10, reflecting its relative strength in the context of matrix function interpolation. Adaptability and uniqueness scored highly at 9 and 10, respectively, indicating the method's strong versatility and reliability. Numerical stability and efficiency were rated at 9 and 8, signifying their robust but slightly lower effectiveness compared to uniqueness. Complexity received a score of 7, indicating a moderate level of difficulty, while implementation ease scored 8, showing that while not overly challenging, it requires a solid mathematical background. The impact level percentages show that these properties significantly influence the method's application, with uniqueness and adaptability having the highest impact levels at 100% and 95%.

Table 1: Expanded Usage and Impact of Lagrange-Sylvester Method Applications
(Aguilar-Chávez, Carvajal-Gámez, & López-Bonilla, 2010).

Application Area	**Usage Frequency (%)**	**Impact Score (out of 100)**
Signal Processing	25	85
Computer Graphics	20	78
Systems Analysis	30	90
Engineering Simulations	25	87
Robotics	15	72
Control Systems	18	75

Six main fields are considered: signal processing, computer graphics, systems analysis, engineering simulations, robotics, and control systems. Systems analysis and engineering simulations showed the highest usage frequencies at 30% and 25%, respectively, reflecting their strong reliance on matrix interpolation methods for effective modeling and problem-solving. Signal processing also had a notable frequency of 25%, underscoring its importance in data transformation tasks. The impact scores out of 100 show how crucial the method is in these fields, with systems analysis having the highest at 90, followed by engineering simulations at 87 and signal processing at 85. Robotics and control systems, while less frequently used at 15% and 18%, still exhibit respectable impact scores of 72 and 75, respectively, showcasing their growing importance in modern technological applications.

Chart 1. Visual Analysis Of Properties For The Lagrange-Sylvester Interpolation Method
(Shui-Hung Hou, Hou, & Pang, 2006).

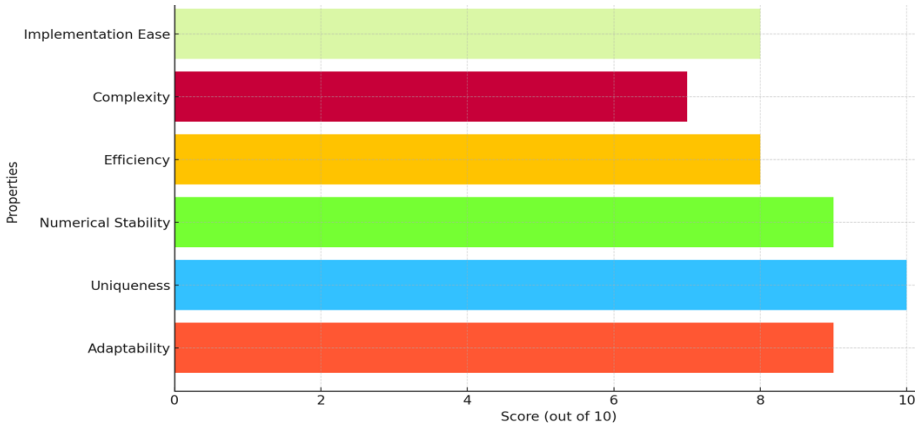

The horizontal bar chart illustrates the scores assigned to various properties of the Lagrange-Sylvester interpolation method, rated on a scale from 0 to 10. Each bar represents a different property, including adaptability, uniqueness, numerical stability, efficiency, complexity, and implementation ease. The chart uses distinct colors for each bar to enhance visual appeal and differentiation. Adaptability, uniqueness, and numerical stability received high scores of 9 or 10, indicating their strong performance in matrix interpolation contexts. Efficiency and implementation ease are also well-rated, scoring 8, showing they are effective but slightly less optimal than uniqueness. Complexity has a score of 7, reflecting a moderate level of challenge associated with the method.

Figure 1: The Lagrange-Sylvester Interpolation Polynomial: Analysis of Stability and Behavior in Matrix Function Approximations
(Caltenco, López-Bonilla & Rivera-Rebolledo, 2011).

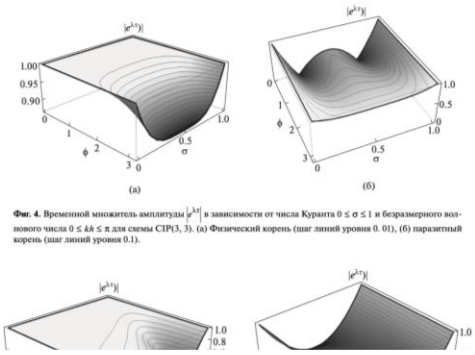

The Lagrange-Sylvester interpolation polynomial is an effective tool for approximating matrix functions and analyzing their behavior. The provided graphs illustrate the amplitude multiplier $\left|e^{\lambda t}\right|$as it depends on the Courant number $\sigma$and the dimensionless wave number ϕin

the CIP(3, 3) scheme. These graphs provide insight into the stability and characteristics of the polynomial interpolation method.In graph (a), representing the physical root, $|e^{\lambda t}|$shows a stable response when the Courant number σ is within a certain range. The amplitude $|e^{\lambda t}|$remaining close to 1 indicates stability and consistency in the numerical method's behavior over time, suggesting minimal amplification of numerical errors during computation.Graph (b), illustrating the parasitic root, depicts regions where instability may occur. This is evident from areas where $|e^{\lambda t}|$deviates from 1 or shows oscillatory behavior. Such instability is critical to identify, as it can indicate potential numerical challenges and limitations of the interpolation method when applied to certain conditions. The analysis of these graphs highlights the importance of understanding how the Lagrange-Sylvester interpolation polynomial reacts to varying parameters such as σσ and ϕ. The stability of numerical schemes using matrix functions heavily relies on maintaining controlled values of these parameters to avoid oscillatory or unstable behavior that can compromise the accuracy of simulations. In practical terms, this method provides a structured approach to approximating matrix exponentials e^{aT} through a polynomial representation:

$$e^{At} \approx I + At + \frac{(At)^2}{2} + \cdots + \frac{(At)^m}{m}$$

where m is the degree of the polynomial, and I is the identity matrix. The accuracy and stability of this approach, as shown in the graphs, are essential for ensuring reliable numerical solutions in computational fields such as fluid dynamics and time-stepping algorithms.

Figure 2: Time Evolution of Matrix Function Behavior Analyzed Using the Lagrange-Sylvester Interpolation Polynomial
(Higham, 2014).

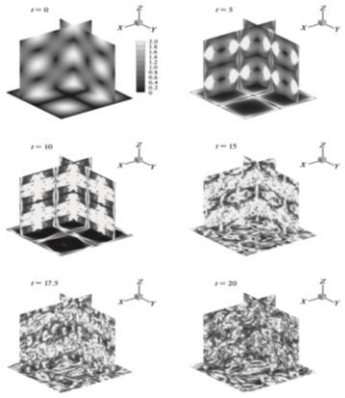

The images depict the evolution of matrix functions over time, analyzed through the Lagrange-Sylvester interpolation polynomial. Each subfigure corresponds to different time steps $t = 0,5,10,15,17.5$ and 2020, showing how the matrix function's characteristics change

as time progresses.$At\ t = 0$, the initial state of the matrix is relatively structured, showcasing a clear pattern with uniform intensity. This represents the starting point where the matrix function is stable, and the interpolation polynomial can be applied with minimal deviation.

As time advances to $to\ t = 5 and\ t = 10$, the matrix begins to show more complex interactions, with evident variations in the structure and intensity levels. These changes indicate the polynomial's response to dynamic matrix transformations, where the interpolation method ensures the approximation aligns closely with the evolving function.$By\ t = 15$, the matrix structure appears more irregular and displays increased complexity, characterized by swirling patterns and higher intensity fluctuations. This stage highlights the method's ability to handle intricate transformations while maintaining stability in the interpolation results.$At\ t = 17.5 and\ t = 20$, the matrix function reaches a state of significant complexity, with high variability and dense patterning throughout.

Figure 3: Interpolation and Approximation of Matrix Function Behavior Using the Lagrange-Sylvester Method

(Higham, 2008).

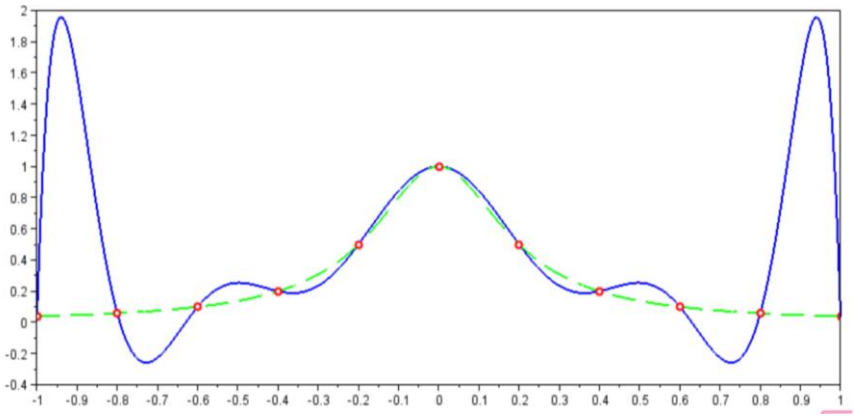

The graph demonstrates the behavior of matrix functions through the Lagrange-Sylvester interpolation polynomial method. The blue curve represents the actual function behavior, while the green dashed line shows the polynomial interpolation approximation. The red circles denote the interpolation points used in constructing the polynomial.This visualization highlights how the Lagrange-Sylvester interpolation polynomial approximates the matrix function's behavior across the given range. The alignment between the green dashed curve and the blue curve demonstrates the accuracy of the interpolation method at the chosen points, showing good agreement in areas near the interpolation nodes. However, deviations between the blue and green curves away from the interpolation points indicate areas where the polynomial's accuracy may decrease. This characteristic is essential to consider when applying the Lagrange-Sylvester method to ensure stability and minimize approximation errors. The

graph also illustrates oscillatory behavior, a common feature in polynomial interpolation, known as Runge's phenomenon, especially at the edges of the interval. This underscores the importance of carefully selecting interpolation nodes and ensuring that the polynomial degree aligns with the desired accuracy and stability of matrix function approximations.

Conclusion

The exploration of the Lagrange-Sylvester interpolation method in relation to matrix functions underscores its importance as a powerful and versatile tool in modern mathematical and computational fields. This method's capacity to adapt to matrices of varying sizes and construct unique polynomial solutions ensures its applicability across a wide range of problems, from linear transformations to complex data modeling. The high adaptability and uniqueness scores, supported by its strong numerical stability, validate its relevance in scenarios where precision and consistency are paramount. The detailed analysis reveals that the method's implementation is feasible with sufficient mathematical and computational expertise, as indicated by the moderate complexity and relatively high ease of implementation scores. While certain challenges remain in understanding and executing the method, its benefits in terms of stability and efficiency in numerical computations provide significant value. This makes the Lagrange-Sylvester interpolation particularly effective for applications in signal processing, where data transformation relies on precise matrix handling, and in systems analysis, where modeling the behavior of interconnected systems is essential. In summary, the Lagrange-Sylvester interpolation method is validated as an essential approach for advanced mathematical modeling and computational tasks. Continued development and refinement of this method could lead to even broader uses in future technological and scientific endeavors, solidifying its position as a cornerstone in matrix function interpolation and analysis.

References

Aguilar-Chávez, C., Carvajal-Gámez, B. E., & López-Bonilla, J. (2010). A study of matrix exponential function. *Siauliai Mathematical Seminar (Lithuania), 5* (13), 5–17.

Caltenco, J. H., López-Bonilla, J., & Peña-Rivero, R. (2007). Characteristic polynomial of A and Faddeev's method for A-1. *Educatia Matematica, 3* (1-2), 107–112.

Caltenco, J. H., López-Bonilla, J., & Rivera-Rebolledo, J. M. (2011). Gaussian quadrature via Hermite and Lagrange interpolations. *Journal of Scientific Research (India), 55*, 177–180.

Cruz-Santiago, R., López-Bonilla, J., & Vidal-Beltrán, S. (2018). On eigenvectors associated to a multiple eigenvalue. *World Scientific News, 100*, 248–253.

Guerrero-Moreno, I., & López-Bonilla, J. (2019). On the remainder of Lagrangian interpolation formula. *American-Eurasian Journal of Scientific Research, 14* (1), 1–3.

Hanzon, B., & Peeters, R. (1999-2000). *Computer algebra in systems theory*. Dutch Institute of Systems and Control, Course Program.

Hernández-Galeana, A., López-Bonilla, J., & López-Vázquez, R. (2018). On the resolvent of a matrix. *European Journal of Applied Sciences, 10* (1), 33–36.

Higham, N. J. (2008). *Functions of matrices: Theory and computation*. SIAM.

Higham, N. J. (2014). Sylvester's influence on applied mathematics. *Mathematics Today, 50* (4), 202–206.

López-Bonilla, J., Morales, J., Ovando, G., & Ramírez, E. (2006). Leverrier-Faddeev's algorithm applied to spacetimes of class one. *Proceedings of the Pakistan Academy of Sciences, 43* (1), 47–50.

López-Bonilla, J., Romero-Jiménez, D., & Zaldívar-Sandoval, A. (2015). Laplace transform of matrix exponential function. *Prespacetime Journal, 6* (12), 1410–1413.

López-Bonilla, J., Torres-Silva, H., & Vidal-Beltrán, S. (2018). On the Faddeev-Sominsky's algorithm. *World Scientific News, 106*, 238–244.

Rother, T. (2017). *Green's functions in classical physics*. Springer.

Shores, T. S. (2018). *Applied linear algebra and matrix analysis*. Springer.

Shui-Hung Hou, E., Hou, W., & Pang, W.-K. (2006). On the matrix exponential function. *International Journal of Mathematical Education in Science and Technology, 37* (1), 65–70.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11 (6) 2024

Derleme Makalesi | Review article
Geliş tarihi |Received:18.11.2024
Kabul tarihi |Accepted:20.12.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Mohammad Ekram Yawar

https://orcid.org/0000-0003-3198-5212
Dr., Türkiye, ekramyawar93@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Yawar, M. E. (2024). Ethnic and Sectarian Faults and the Crisis of Political and Social Impasse in Afghanistan. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 4509-4531.

The Rights of Minorities from the perspective of the Constitution of Afghanistan

Abstract

In every country, there are real minority groups that have existed for centuries. Afghanistan is also one of the countries that has religious, ethnic, linguistic and religious minorities, but the discussion of the rights of minorities is not much advanced and the minority is one of the citizens of Afghanistan to enjoy all the rights of a citizen after "Bonn"session and the approval of the 2002 Constitution came into existence. In this research on the rights of minorities in Afghanistan law from the perspective of non-discrimination and legal actions, security of freedoms in security, religion, language, education and freedom in judgment.

Keywords: *Rights, Minority, Security, Education, Religion, Language*

Afganistan Anayasası Perspektifinden Azınlıkların Hakları

Öz

Her ülkede yüzyıllardır var olan gerçek azınlık grupları vardır. Afganistan da dini, etnik, dilsel ve dinsel azınlıklara sahip ülkelerden biridir, ancak azınlıkların hakları tartışması çok ileri düzeyde değildir ve azınlık, "Bonn" oturumu ve 2002 Anayasasının onaylanmasından sonra bir vatandaşın tüm haklarından yararlanmak için Afganistan vatandaşlarından biridir. Bu araştırmada, Afganistan hukukunda azınlıkların hakları, ayrımcılık yapmama ve yasal işlemler, güvenlik, din, dil, eğitim ve yargılama özgürlüğünde özgürlüklerin güvence altına alınması perspektifinden incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: *Haklar, Azınlık, Güvenlik, Eğitim, Din, Dil*

CC BY NC
Creative Commons Licence

Introduction

The issue of minority rights is not related to one country or several countries, but many countries in the world are facing this phenomenon and this issue has become one of the global challenges. Therefore, it is necessary to recognize the special rights of ethnic minorities, and ethnic minorities should enjoy special rights in addition to citizenship and general human rights, because there should be no doubt that formal interpretation The rule of prohibition of discrimination and observance of equality can only play a partial role in ensuring the positive rights of minorities, and even in cases of applying this type of interpretation, not only by ethnic minority groups. It will not be welcomed, but an action in the direction of erasing the special identity of the minority will also be rejected, even though in the formal interpretation of this rule, the government is on it to enjoy the rights and regulations of the citizens. Domestically and internationally, the special characteristics of individuals including race, color, language and religion should not be taken into consideration and these factors should not have an impact on their rights.

It is obvious that if this rule is used for the benefit of minority groups from the general rights of citizens, it will be useful, but if the application of this principle means that, for example, in the general education of all citizens of a If the country does not speak the mother tongue, and if they do not have freedom to hold religious ceremonies, economic security, and other racial and linguistic characteristics, the principle of equality has not been respected (Dashti & Batani, 2010). Because the principle of equality between citizens, that religious, linguistic and racial minority groups have the right to preserve their differences and special characteristics, which in fact constitute the identity of these groups. Based on this, in the form of the principle of equality in the society where there are religious, religious, racial, linguistic and ethnic minorities, it is observed that the minorities enjoy all the rights and benefits. One of the countries where there are many minorities is the country of Afghanistan, so in this research, the rights of minorities are examined from the point of view of the laws of Afghanistan. The history of Afghanistan has always been faced with discrimination and inequality and the people of this land have endured a lot of suffering due to the lack of justice and equality, but after the defeat of the Taliban in Afghanistan and the coming of the government New with the slogan of democracy and freedom and the approval of the new constitution by the representatives of different nations of the country, have the rights of minorities been respected or not

1. Minority Security from the Perspective of the Constitution of Afghanistan

The enjoyment of security can be considered as the most natural and basic human right, which is the basis for the enjoyment of other basic human rights and freedoms. Security is a mental assurance based on which people in the society they live in do not have any fear of saving their lives, dignity and material and spiritual rights. Security has categories and components such as life, dignity, property, occupation, housing, residence, and solitude, and it has important effects on human life. The right to life is one of the most important, basic and fundamental human rights, thanks to which human beings can enjoy their other basic rights and freedoms. In their various personal, social, private and general relationships, people may be partially or totally exposed to danger in terms of material and spiritual life. It is in such a situation that the existence of security as a legal, moral and social institution will be unavoidable for everyone.

2. Life safety

The most obvious and natural right of every human being is to live. Life is a divine gift that the Almighty God has given to all creatures. Therefore, no one has the right to take away this right from people, because the right to life is one of the natural, individual and natural rights of human beings and the basis of all human rights. Therefore, the security of life is the basis of all social and citizenship rights of the people of the society. If the people of the society do not have the security of their lives, they will not enjoy the rest of the social rights, such as human dignity, financial and economic security, the enjoyment of the country's welfare resources, justice in the courts and the participation in the affairs of the country, after all, security in social life is one of the ancient aspirations of mankind. The nightmare and fear of aggression, oppression and threats have always been a factor of bitterness and despair in the collective life of the minorities in the society, because the minorities are always because of the insecurity and aggression of the ruling majority They have been oppressed and violated. In any society that is not safe, there are more minorities that are subjected to aggression and oppression. The history of the crusades and racial wars in Europe, as well as the racial and ethnic wars in the countries Asian countries such as Turkey, Iraq, Afghanistan, Yemen and Syria show that in most of these wars, minorities have been oppressed and oppressed. In some of the historical regions of Afghanistan, due to insecurity, half of the racial minorities were destroyed or sold into slavery in the world, therefore, considering the importance of the safety of the lives of all citizens and Regarding the minorities in the preamble of the constitution, the lawmaker makes the following decision considering the dark and insecure history of Afghanistan: We have approved this law with the understanding of past injustices and numerous troubles that have come to our country.

These words in the preamble of the constitution well express the miserable situation of the country of Afghanistan. For all the people of Afghanistan, especially the ethnic and religious minorities who lived as second and third class citizens in the past and were deprived of welfare and educational opportunities, freedom from this nightmare and the feeling of immunity is on the horizon Factors that threaten the peace of life and the rights of minorities. He decided that he was loved and enjoyed more than life itself. In the preamble of the Constitution of Afghanistan, it is stated: "In order to create a civil society free from oppression, tyranny, discrimination and violence and based on legality, social justice, preserving dignity and human rights and ensuring freedoms." The basic rights of the people are one of the rights of individuals in society. It is an exercise of the right to security that the government must provide security to all individuals. Based on this, security in a country like Afghanistan, which has political turmoil and crisis, poverty and a sick economy, cultural invasion that has attacked the country from all sides, cultural instability and the emergence of social anomalies such as the breaking of ties, the loss of trust between the government and The government and also in terms of political interventions, especially the occupation of the country by America and internal armed rebellions, such as the rebellions of local commanders, and the daily taking of power by the Taliban group and the defeat of the group Ash from Iraq and Syria, suicide attacks in military barracks and educational institutions, suicide by means Public transportation and security of mosques, academic and university campuses, security is one of the most important components in the country of Afghanistan. It is clear that if there is no security, there is no economy, there is no culture, and there is no vitality in the society, so in the basic law that was approved in 2003, it is stated that there should be nothing Without judgment Legally punished and threatened his safety. In Article 23, it states as follows:

Life is God's gift and human's natural right. No person will be deprived of this right without legal permission (Constitution of Afghanistan, 2003) . Therefore, it can be concluded that human life is of utmost importance in the constitution of Afghanistan and all human beings of every race, ethnicity, religion, and language are equal in having this right Its security is one of the basic duties of governments and its effects It is important and fundamental in the survival of human life.

Although the constitution has emphasized the security of all the residents of Afghanistan, considering that 99% of Afghanistan's society is made up of Muslims, religious minorities such as Sikhs or Hindus are still completely safe in the society (Constitution of Afghanistan ,2003) Sometimes they are harassed because they are Sikhs. Utar Sangh Khalsa, the head of the Sikh

temple, which is located on the map of Kabul, says: Several decades of war, instability and insecurity have caused mass migrations of Sikhs, and only 372 Sikh families are left in Afghanistan. Out of the eight temples that were once active in Afghanistan, this is the only temple left. During the civil wars in the middle of 1990, the temples were a suitable place for the warlords to stay and open fire on each other due to their high fortification, which resulted in eight temples and one school that It is said that one day, a thousand Sikhs were busy studying there, and they were destroyed. During the time of the Taliban government, Sikhs had to wear yellow clothes and raise yellow flags over their houses and shops, which is a reminder of their deprivations and oppression. This is at a time when religious minority acceptance was one of the goals of the United States of America and its allies after the overthrow of the Taliban government, and the Sikhs make up about 1% of the population of Afghanistan. But in practice, the government has less dealt with the prejudices of ethnic majorities against ethnic minorities, which has made the attackers more daring. Theft and theft of Sikh property, humiliating and spitting on them in the streets, ordering to throw away the dastar (lame) and trying to take over Sikh land are the most important crimes against these religious organizations in Afghanistan. Therefore, the religious minority of Sikhs and Hindus of Afghanistan have suffered the most in the last three decades. These religious minorities have not played any role in the violence of the last few decades, but they have endured many sufferings. This vulnerability is multi-dimensional and has taken even this minority to the border of forced collective grouping and genocide. The collective reduction of the number of Sikhs and Hindus in Afghanistan in the last few decades from about a hundred thousand to several thousand and their migration from most provinces to a few limited provinces is a sign of a potential threat and lack of security for minorities. So with this situation, security in the country of Afghanistan is one of the categories that has become an unattainable dream for the entire nation of Afghanistan, especially for the minorities. After the defeat of the Taliban and the Bonn conference, the people of Afghanistan thought that their country might be safe, but on the contrary, not only was it not safe, but with the occupation of false preachers of human rights, it has become more unsafe day by day. All the people of Afghanistan live in despair. This has caused the racial, ethnic and religious minorities to take the hard and difficult migration paths of the European countries, as well as such religious minorities (Sikhs) gradually from Afghanistan to other countries. Europeans immigrate that this matter (immigration of minorities) will end in the not too distant future to the detriment of the country of Afghanistan, because if the history of Afghanistan is examined carefully, it has the most honest and caring people. Throughout the history of Afghanistan, Hazaras have always been in the front against the invaders and have never betrayed their

country. Also, during the history of their stay in Afghanistan, the Sikhs were always engaged in business with all sincerity. It can definitely be claimed that the most honest people in Afghanistan are the Sikhs.

3. Financial security

Property ownership is considered as one of the private rights of individuals, which is accompanied by respect and emphasis in the rights of the subject. Property ownership is one of the rights and unavoidable necessities of human life, and its guarantee is one of the basic duties of the government, and the owner has the right to use any kind of property and benefit within the framework of the law. It is as follows in the articles of the Civil Code of Afghanistan regarding the right to property:

Article: 1900: Ownership is a right that is placed under the will and control of a person, and only the owner can use, exploit and take any kind of ownership in it within the limits of the law (Constitution of Afghanistan, 2003). Article: 1901: The owner of the object is known as the owner of all that is considered as one of its main elements and it is not possible to separate it from the object without destroying or losing or changing the object (ibid). This article refers to all the fruits, belongings, signs, and products of the property that belong to the owner. Article 1904 refers to the right of possession (ibid). Also, in the Constitution, in Article 42, it is stipulated as follows: "Property is protected from interference." it is no one will be prevented from acquiring ownership and taking possession of it. In this article, the word "no person" is used, which is general and includes minorities, that is, this article says that the property of all people living in Afghanistan is respected and no one can know. In the continuation of the same clause, "Except within the limits of the law, no person's property shall be confiscated without the law and the decision of the competent court" (ibid). Since the security of life and property is one of the basic needs of human life and it is considered the most vital part of human rights and citizenship that the people of Afghanistan in the past and now especially in the last quarter of a century, financial and life security They have always seen themselves in danger and have been faced with its violation. For many of the rulers and autocrats, local governments and tribes, people's lives and especially property were not important, so the constitution respects the property of all the people of Afghanistan, considering the situation of the country of Afghanistan. He considers it safe from violence (ibid).

4. Economic Security of Work and Activity

Having a job is one of the unavoidable necessities of human life, which has constructive effects on human life and economy, because providing the necessities of life is necessary for

human life and requires earning. Having a suitable, safe and profitable job is to provide these needs. So it can be said, job security is about having a good job security and maintaining and maintaining it (Hashemi, 2012). The unbalanced economic relationship and the vulnerable position of the worker require that special social measures be taken for the security of the worker's job, so in the Afghan constitution, work is considered the right of every Afghan citizen. which says in article 48: Work is the right of every Afghan. Working hours, leave with wages, worker's rights and other related matters are regulated by law. The choice of occupation and profession is free within the limits of the law.

Because workers are one of the most basic social and economic foundations of any society, and work and workers contribute a lot to the development of the nation, and the goal of the legislator is to protect the rights of workers, prosperity and prevention (Constitution of Afghanistan, 2003). Considering the background of unemployment and forced labor in Afghanistan, on one hand, "imposing forced labor is prohibited in Afghanistan" and especially "imposing work on children is not allowed" (Constitution of Afghanistan Article 47) on the other hand Also, in special cases, people's participation is considered necessary: "Active participation in war, disasters and other situations that affect public life and well-being. it is the duty of every Afghan" (Ibid., Article 49). Also, in the constitution, the business of all the people of the society has been officially recognized without any restrictions, and in various cases, it has assigned duties to the government in economic matters to the government or the period of economic growth. Provide or perform actions directly. The government is responsible for creating a progressive society based on social justice and balanced development in all regions of the country. In Article 6 of the Constitution, the legislator says: The government is responsible for creating a prosperous and progressive society based on social justice, among all nations and tribes, and balanced development in all regions of the country. The government should encourage and support private investments, and protect them. Article 10 of the Constitution states:

The government guarantees the incentives, protection and immunity of private investments and enterprises based on the market economic system, in accordance with the provisions of the law. (Constitution of Afghanistan, 2003). The government should organize and implement special strategic programs for the development of industries, growth of production, improvement of people's living standards and support of professional activities.
The government should implement special programs in the field of agriculture and property and improving the economic, social and living conditions of farmers and nomads (Constitution of Afghanistan, Article 14). As it has been said, the constitution has exempted the economy, work

and activity, which is one of the most important and vital issues of every country, and obliges the government to support workers and social and economic activity of every nation. (Constitution of Afghanistan, 2003).

5. Security and Freedom in Choosing Housing

One of the issues of personal security of individuals is the security of housing. A residence is a place of residence and peace for individuals and their families who should be able to live and rest in it with safety and leisure. Therefore, this condition is verified when this place must be protected from any kind of attack and unauthorized persons should not be allowed to enter without the permission of the owner of the house. The constitution of Afghanistan has also supported this right, that is, freedom of residence. Article 39 of the Constitution says: "Every Afghan has the right to travel to any part of the country." And choose housing, except in the areas where the law prohibits it. The right to housing in the constitution has several elements, including the freedom to choose housing, the freedom to use housing, and the inviolability of housing (Constitution of Afghanistan, 2003).

1. Freedom to choose housing: this aspect of housing freedom includes several rights, including the right to have or not have housing, the right to freely determine housing, and the right to change housing; It means that every citizen has the right to have a permanent residence or not, it cannot be forced to have a permanent residence and home, and also every citizen can live at will. Only in some cases where the law has prohibited residence there, some people cannot determine their residence in some places. As an example, some criminals may be sentenced to imprisonment in some places of the city or village (Penal Law, Article 193). Article 39 of the Constitution also emphasizes this: Every Afghan has the right to travel to any part of the country and choose a residence, except in the areas where the law prohibits. Every Afghan has the right to travel outside Afghanistan and return to it according to the provisions of the law. The government supports the rights of Afghan citizens abroad.

This means that a person can come and go within a country whenever he wants, choose a place of residence wherever he wants, and also be able to leave that country or return to his country whenever he wants. An obstacle cannot take away this right, the security of the place of residence is one of the basic rights and freedoms of an individual, so that a person can choose the most suitable place with his own creativity and taste and take advantage of its advantages and privileges. Be within the limits of the applicable law. Everyone should have the security of residence in order to obtain a prior permission to choose their residence or change it and come and go there (Constitution of Afghanistan, 2003). 2. housing invulnerability; Respecting each

person's home is one of the traditional freedoms, according to which, no one has the right to enter a person's home and inspect it without his consent. In the Holy Quran, the safety of housing is mentioned in various verses (Verse Noor 27, 28). In the constitution of Afghanistan, it also provides immunity from abuse as individuals and it has forbidden to encroach on them except through the law. In article 38 it says: A person's home is safe from abuse. No one, including the government, can enter or inspect a person's home without the resident's permission or a competent court order, except in the circumstances and in the manner specified in the law. do. Violation of other people's housing without the owner's permission is a criminal offense, which is punishable by imprisonment of up to two years or a fine. Cash from 60,000 to 100,000 Afghani is fined. Also, Article 38 of the Basic Law stipulates the following in confirming the security of people's privacy and denying spying: The freedom and privacy of personal messages and communications, whether in written form or by telephone, telegraph and other means, is protected from interference. The government does not have the right to inspect the messages and communications of individuals, except in accordance with the provisions of the law. As it can be observed, the legislator has accepted an exception to the law for the principle of the security of people's communications, so that based on that, the privacy of people who are likely to disturb the safety and well-being of the society is subject to inspection. will be decided Of course, the implementation of this necessity should be done in such a way that the dignity of individuals is not harmed. The basic law has assigned the basis of identification to the legislator. It should be noted that today, the existence of advanced technical and electronic spying tools and their ease of use by governments is considered a very serious threat to the dignity of private life. It is in this way that the safety and freedoms of individuals are practically taken away, the secrets of the people are revealed, and the privacy and family activities of individuals are easily exposed to the eyes and ears of the powerful and agents. At the present time, it is possible to enter people's privacy by listening in on phone conversations, much easier than entering private homes without permission. Committing such actions is definitely considered to be a deprivation of the legal security of individuals and a reckless violation of the government's rights. Therefore, in order to deal with this danger, the country's legislature, in the position of establishing the law, must establish a proper law regarding cyber and electronic crimes in a precise way and with ethical considerations, so that it can prevent such crimes. Take it and ensure the security of privacy. Minorities in Afghanistan enjoy full freedom and security in choosing their housing, although in some parts of the history where the country has been plagued by war and insecurity, religious minorities have lost their homes and some The areas have been resettled, but in times of war and insecurity, which all the people of Afghanistan have

suffered from, the minorities enjoy complete security and complete freedom in choosing their housing.

As a result of what has come, the legislator has paid special attention to the security of people, considering the past history of Afghanistan, and has stated that security is one of the most fundamental and basic rights of the people of the society. After all, security is a blessing that is the basis of other components of development and growth (Constitution of Afghanistan, 2003). From the side of not recognizing and ensuring the rights of ethnic minorities and ethnic insecurity, it can be different. They even lead to violence. This situation actually causes reactions and the growth of militant nationalism among peoples, in which the ethnic consciousness of the minority appears as a political force. Identity-seeking demands, which often become a game of political interests, are expressed in the form of a demand for autonomy. When this demand is ignored and no solution is foreseen to solve the crisis, it is difficult to avoid a violent conflict and even a civil war. Because in the case that the security of the peoples and minorities is not ensured and they do not feel peace and security, the last way to get rid of this situation is rebellion and rebellion against violence and oppression. It is in that situation that the country is dragged into a conflict and a conflict that Afghanistan has been in for years. There were many witnesses of this conflict, conflict and war between the minority and the ruling majority. After all, security forms the social, cultural, economic and development infrastructure of the country. The lack of security threatens the coordination between the nations, the minority and the majority, and macro-political infrastructures.

6. Religious Equality

The number of religious beliefs and the presence of followers of different and diverse religions in human societies and the interest of each of these religions and religions in the preference and superiority of their religion and belief along with the bloody wars, the pain and the suffering of other people's thoughts. Discrimination against the followers of other religious beliefs has been accompanied by the occurrence of crusades in ancient times, 30 years of bloody battles between Protestants and Catholics to the general killing of Muslims by Buddhists in Myanmar, the massacre of Yazidis by Daesh in Iraq and the bloody religious conflicts in the Middle East, especially in Afghanistan, which carried out brutal massacres in the heart of religion, as well as the events of war. The second world, which is considered as the origin of many changes in international law, has not left out religious and ideological aspects. However, with the growth of collective wisdom, humanitarian groups and the international community have realized that in order to reduce the amount of such wars, pluralism and religious tolerance

should be encouraged in the societies. Because the religion forms the basis of the beliefs and beliefs of the people of Afghanistan and has penetrated into the spirit of tribal traditions. Perhaps there is no other element in the society of Afghanistan that determines the structure of social and ethnic relations as much as religion, religious tensions and antagonisms in various regions in the form of discrimination, malice and The right of mass killings has been promoted and practiced against the followers of one religion. There have been many cases of religious malice to the extent of hatred towards the followers of rival religions, and sometimes the blood of the followers of the religions has been shed. It has been regarded as an acceptable competitor and even a reason for the afterlife reward. The spread of such a belief in the tribal and tribal society of Afghanistan has not only destroyed the trust, sympathy and cooperation, but has caused social chaos and national differences and caused the accumulation of ideas and the creation of Hostile relations within the nation and as a result explosion, turmoil and diversity have become national. The social and political history of Afghanistan has repeatedly witnessed such conflicts and bloody confrontations arising from fanaticism and religious affiliations. Afghanistan is a country that can be studied and is important in terms of religious, ethnic and linguistic structure. Paying attention to these facts has been a factor in strengthening national unity, and ignoring them will lead to concerns and dangers. From the religious point of view, the majority of the people of Afghanistan (99%) are Muslims, but they are not the same from a religious point of view. In a general classification, the Muslims of Afghanistan are divided into two major groups, followers of the Sunan and Shia religions, each of which can be divided into sub-branches. Therefore, the main religions in the country are:

1. Hanafi religion: Most of the Muslims of Afghanistan follow this religion. Researchers have reported their number in an approximate statistic of 55 to 65% of the country's population; Followers of the Hanafi religion are made up of different Pashtun, Tajik, Uzbek, Nuristani, Baloch and Turkmen peoples (Dulat & Ahmad, 1992).

2. Jafari Shia religion: followers of this religion are composed of Hazara, Qazlbash, Tajik and Pashtun peoples, but most of the followers of Jaafari Shia religion are Hazaras, as they are known as Shia Zara is used interchangeably. Shiites have allocated about 10 to 15% of the country's population to themselves (ibid, 314). Throughout the history of the ruling system of Afghanistan, on the one hand, it has been religion-oriented and has named Hanafi as the only official religion of the country, and on the other hand, it has always been a supporter of a particular race and has supported the Pashtun race. It is natural that other peoples, races and religions are marginalized in such a military system, some of them cannot enjoy all their basic

rights and freedoms because they are not of the same race and some of them are not of the same religion.

For this reason, various ethnic minorities, which make up half of the population of Afghanistan, are not happy with the Pashtuns' control over the country. In the meantime, the people who do not agree with the ruling people in terms of religion and race, are in double deprivation. The Shiites of Afghanistan have such a situation; From a religious point of view, on the one hand, and from his ethnic and linguistic background on the other hand, he was oppressed by the rulers and suffered multiple deprivations (Sajjadi, 2001). Based on the diagram of social divides, the ethnic and religious divide in Afghanistan overlaps in the case of the Shiites (the Hazaras, who are the main Shiites, and the Tajiks). It will intensify the conflict within the group to a certain extent. In the general culture of Ahl al-Sunan, they use the title of Shia for the name of a special tribe (Hazara) (Hoydi, 1985). For this reason, the Hazaras of Afghanistan throughout history, especially in the last 250 years, have been greatly weakened and oppressed due to severe racial, religious and linguistic discriminations that were practiced by the rulers of the time. In this way, as long as the religion-based and race-based attitude disappears in the country of Afghanistan, unjust discriminations and class oppressions will continue and the political participation of the Shia-based religion will naturally be isolated. According to most of the past constitutions of Afghanistan, only the Hanafi religion is recognized as the official religion. It would have been done and followers of other religions such as Judaism and Hinduism, which constitute less than 1% of the country's population, were given the freedom to perform ceremonies within the limits of the law (Constitution of the Government of Afghanistan approved 1922; Basic Law 1930; Article 2 of the Basic Law 1976; Basic Law 1980). But the Shia religion was not even mentioned in their list. This approach means that Shiites do not have the right to freedom of religion and must either follow Hanafi jurisprudence or live in poverty, so the constitution of 2003 is dark with the view of Afghanistan's past There is no other name from religion and ba This approach has officially recognized all religions and eliminated any religious discrimination that existed in the past laws of the country of Afghanistan, which says in the preamble of the constitution: "In order to create a civil society free from oppression, Tyranny, discrimination and approval of this law we did" and also in article 22, it says that "any kind of discrimination and privilege between the citizens of Afghanistan is prohibited." And the tribe forbids, that is to say, just as the majority has a formal religion and religion, the minority also has a formal religion and performs the ceremony. Their religions are free and no one has the right to prevent them from performing their religious

ceremonies. Therefore, Article 2 of the Constitution stipulates as follows: Followers of other religions are free to follow their religion and perform their religious ceremonies within the limits of the law. The constitution explicitly supports the free performance of religious ceremonies of minorities within the limits of the law (Constitution of Afghanistan, 2003).

7. To Officially Recognize the Language of Minorities

Human biodiversity should be considered as a source of continuous enrichment and for this reason it should be protected. Multiplicity of languages, nations, cultures, knowledge and even human genetic capital is a heritage that should be preserved.

From this past in our era, only through the preservation of various cultures, especially the unwritten cultures known as primitive people, can quickly learn about the diversity accumulated from centuries and thousands of years ago Plant and animal life was obtained; Even if we look at the issue from this point of view, the preservation of languages, their vocabularies and their verbal body and all the traditions that you know in the form of people (Ethnic knowledge) are decided, it is necessary (Burton, 2001). Language is the first and simplest, most direct and most effective means of understanding and understanding and the most important forming factor, culture and the best means of transmission from one generation to another and from one society to another. The language is the translator of the thoughts of scientists and intellectuals, and of course there is no such thing as a thoughtless speech or a thoughtless thought (Al-Tayi, 1989). Considering this feature and importance of language, language can be the identity of a nation and a nation. Language is a way of distinguishing nations from each other; Therefore, peoples and nations are trying to preserve their language, which is actually preserving their ethnic and national identity. The conscious effort of the nations and minorities to learn and speak their mother tongue in addition to the official language of the state is to save and revive the said language, if it is destroyed forever the identity of the community Ai, their politics and culture will definitely be strongly affected. Because it has lost its important element which is language. The opinions and feelings of individuals and groups should be expressed with the authenticity of the language in the same way, the past should be written and the future should be recited (Ibid). On the other hand, an important factor in maintaining the unity and solidarity between the members of a nation and a nation has an undeniable role, and that is the lack of a linguistic identity in the creation of a coherent state and organizations It creates a lot for an ethnic group that was not one. A land base will create such problems. If there is no connection or no land base, it is the main obstacle to the formation of a state. The lack of base identity or linguistic harmony can also be a big problem At this time, it is taken into account in such a way that all In the absence of such unity, ethnic movements

place their emphasis on the creation of common standards and finally on the expansion of language in all ethnic sections (Burton, 2001). On the other hand, when the national or ethnic or mother tongue of a group is gradually destroyed for any reason, the social identity of that group will be destroyed from the sociological point of view, because the mother tongue A singular group, a set of constituent elements, social identity. It is a group (Al-Tayi, 1989). Considering the role of language in creating ethnic identity and solidarity, peoples and groups are not ready to forget their linguistic identity easily. The constitution of Afghanistan also declares that the people of Afghanistan have equal rights regardless of their race, color, religion, etc It is in the article, 16 Pashto languages, Dari, Uzbek, Turkmen, Balochi, Pesha'i, Noorstani, Pamiri and other languages have been identified and counted in the country and then declared: "Pashto and Dari are the official languages of the state". The interesting point is that the constitution of Afghanistan has established and specified the task of strengthening local languages on the responsibility of the government: "The government should design and implement effective programs to strengthen and develop all the languages of Afghanistan" (Constitution of Afghanistan, 2003). This article has declared the publication of mass media in common languages in the country free. The government's compulsion to ensure the fulfillment of the principles contained in the constitution and to give the government the authority to accelerate and implement those rights has a full effect. Article 43 of the Constitution obliges the government to: In order to spread knowledge evenly throughout Afghanistan, provide compulsory secondary education, design and organize an effective program, and provide time for teaching native languages in the areas where they are spoken. Another appropriate right that Article 135 considers for Afghanistan's ethnic minorities, which is interesting from a human and human rights point of view, is that if the party does not know the language of the lawsuit, the right of at Get rid of the materials and documents of the case speaking in the court in his mother tongue is ensured by a translator (Constitution of Afghanistan, 2003). After the constitution came, due to the past of Afghanistan, non-Pashto languages were neglected in government offices and schools, to the point where no language other than Pashto was used as an official language in some government offices It could not be done, but in the law approved in 2003 It has supported the common languages of the country and obliged the government to strive for the development of all the languages of the people of Afghanistan. It is also stated in Article 66; The President of the Republic cannot use his/her position in terms of language, position, race, religion and party during his/her tenure. All this emphasis that the constitution has shown on language conveys the importance of the constitution to all the languages of the

people living in Afghanistan. So, the government should define a macro strategy and implement it to strengthen and develop (expand) all languages. This work is part of the government's positive commitments towards the national and native culture, and it is the duty of the government to protect it. With the aim of guaranteeing and supporting the freedom of all languages, it is free to publish press and group media in all the common languages in the country.

In fact, this is a kind of negative support for all languages, which should not be prevented from the press and media that are published and broadcast in the common languages of the country, because of the choice of a common language. Basically, it has placed another heavy duty on the shoulders of the government, which must provide the time for teaching the mother tongue in the areas where it is spoken (Constitution of Afghanistan, 2003, Article 16). In fact, from the point of view of indigenous culture, including language, the strategy of the constitution is based on the plurality of languages. Plurality in the category of culture, including in the category of language, on the one hand, can lead to unity and empathy, because cultures are respected equally. On the other hand, excessive emphasis on cultural pluralism may harm national unity and Islamic harmony. For this reason, the government should take measures to use this initiative for national solidarity in its programs to support indigenous culture, but with all this, the constitution is the language of all nations. A resident in Afghanistan has supported. Therefore, the language category is very important in Afghanistan. Considering the historical background of this category in Afghanistan and its observance in the constitution and the society, it can create a bright and promising future for the society and the spirit of national understanding and cooperation in the society. strengthen and create a very solid harmony and unity among all the peoples living in the land of Afghanistan.

8. The Right to Freedom of Education

Education and training is one of the natural rights of every human being who lives on this earth and forms the main pillar of human life. For this reason, it has been considered as one of the goals of prophethood and Shariah. The Constitution of Afghanistan emphasizes the need to expand education and upbringing for all and it says in Article 43: Education and training is the right of all citizens of Afghanistan, which should be free from the beginning to the level of bachelor's degree, and the government should do its best to provide education and training for the citizens of the country. In fact, the goal of the drafters of the constitution was to eradicate illiteracy from the country and at the same time raise the level of public awareness. At the same time, in this document, special attention has been paid to the principle of education and upbringing, its provision, universality, and free education at the primary to secondary level have

been emphasized, therefore, one of the basic duties of the government with regard to Article 43 of the Constitution has decided to provide free education, upbringing and physical training for everyone at all levels and to facilitate and generalize higher education. As a result, education is considered as a natural, natural and inherent human right and has an irreplaceable role in different fields of social, cultural and political life. Therefore, based on the commitments, social contract and applicable laws of the country, governments and people's and national governments are responsible for updating and funding the costs of education and training for all citizens. Interested and interested in science and knowledge without considering discrimination and differentiation in terms of gender, religion, race and until the time of learning and learning, I will provide education and upbringing. No one has the right to deprive people of their natural rights. In any case, it is clear that education is an extremely important element to support and deepen the personal characteristics of minorities. If the minorities of the society are deprived of this right and do not have the right to education, it is possible that all the characteristics that distinguish the minorities from the majority will be destroyed, and from the side of the society, a significant number of the society will not progress. They are deprived of development, and this issue is to the detriment of the society and the nation in which they live. But unfortunately, the religious minorities in the society of Afghanistan do not receive full education and training, because the Sikhs, who are a religious minority in the country of Afghanistan, many of their children, due to the limitations There are those who are deprived of the right to education. This has caused a number of Sikh children to miss out on education, which is one of the most fundamental rights. The young generation of Sikhs and Hindus can hardly be found in universities.

Among the Sikh community and the Indians of Afghanistan, there are zero students who can find their way to university and have excellent education. Most of them cannot even finish the twelfth grade. Most of them study until the sixth or seventh grade. They have read that this is a violation of Article 22 of the Constitution, which prohibits discrimination among Afghan citizens (Constitution of Afghanistan, 2003).

9. The Right to Education in the Mother Tongue

Teaching and learning in mother tongue is one of the rights and demands that ethnic minority groups seriously want to benefit from. In fact, without providing education, there is no possibility of survival of the mother tongue in the long run. There is even a discussion based on the fact that in order to protect the mother tongue of the minority groups and prevent their gradual disintegration, it is necessary to use the local language in the local areas where the

minorities live. Of course, this does not mean that in order to preserve the language of the minorities, teaching these languages or teaching them in the areas where there are minorities will be mandatory, but it can be expected that according to the constitution that says: In order to spread knowledge evenly throughout Afghanistan, the government is obliged to provide secondary, compulsory education, to design and implement an effective program, and to teach native languages in the areas where they are spoken. First of all, there should not be an obstacle for learning these languages, and secondly, assistance will be provided for their learning. Although this right is not directly stated in international law, but from the text of Article 27 of the Covenant, which says:

In the countries where there are racial, religious or linguistic minorities, the persons belonging to the said minorities cannot be denied the right to refrain from their own culture together with other members of their own group. Be religious and act according to it or speak in your own language. But it is possible to extract the right of the language learner from the content of this article, because it is necessary to speak with the mother tongue so that the minorities can preserve this language if the children are in school with their own language (Constitution of Afghanistan, 2003)If they don't learn, their language will disappear. It should be said, in the minority agreements of the United Nations, it was decided that in the regions where a significant proportion of the population belongs to the minority group, primary education in schools should be in the language of the minority (Azizi, 2006). Also, in the recommendation of the Hague letters, the right of minorities to be educated in their mother tongue has been emphasized and education has been mentioned as an important element in preserving the identity of minority groups. Experts add that the right of minorities to preserve their identity will be fully realized only when they acquire proper knowledge of their mother tongue through the learning process (Dashti, 2014). There is no doubt that the human group has its own social structure. An organization that is based on the manners and customs of the religious and linguistic characteristics of that group. This structure is transferred to other generations as a social heritage and is inextricably linked with the identity of the members of the group. From the heart of this social structure, the specific way of life of the group appears. Therefore, the language, religion, way of life and attitude of a social group towards the world around it are considered to be elements of culture and without the existence of these elements, there can be no spiritual life for that group. It was depicted socially (Salimi, 2000). In this way, when it comes to preserving the identity of minority groups, it is inevitable to protect minority elements. The components of minority groups' cultural identification and minority identity elements are generally manifested in language, religion and lifestyle, but language is very

important in preserving the identity of minorities. Because language is one of the important symbols of culture and all people try to preserve this symbol of their identity in order to preserve a part of their culture. Preservation of language is one of the rights that should be respected, and trying to destroy a language is actually erasing a part of the identity of people who communicate with each other through it. Usually, in racist governments like Afghanistan, the language of a minority is destroyed and the minority is dissolved in the majority in terms of language and culture, and as a result, the culture of the majority dominates the rest of the country's inhabitants. be imposed In order to negate this attitude and move in a positive direction, the constitution, as stated, has made positive commitments to the government so that the language, as the most basic symbol of a national culture, survives and avoids destruction.

10. Judicial Justice

Judicial justice is one of the biggest goals of any judicial system, which has been presented as a value among all societies, religions and civilizations. The importance of Islam on the implementation of justice and the establishment of law based on the standards of Sharia is evident at this time, because the purpose of judicial justice is to have and respect equality between the parties of the case by the authority. A case is in the course of preliminary investigations, maturity and the issuance of a verdict in favor of the right holder with respect to public interests in the framework of legal and Islamic standards. Judicial justice and non-discrimination between people in the court regardless of gender, race, religion and language have been accepted in all legal systems, especially in the Islamic legal system of equality and respect. Justice has been ordered to the judge even to look at the parties of the case. In the Constitution of Afghanistan, there is no article that specifically recognizes this right, but there is a general article based on the prohibition of any kind of discrimination and privilege between the citizens of Afghanistan and the equal rights and obligations of the citizens of Afghanistan. There is a law (Article 22) and the right of access and freedom in choosing courts can be inferred from it, because in that article, the lawmaker has prohibited any kind of discrimination between the citizens of Afghanistan. As it was said before, there is any kind of discrimination in this article.

This is a general type and includes equality and non-discrimination in the selection of the court and courts, that is, all Afghan citizens are free to choose the court. In the same way that the Constitution in Article 131 has given the freedom to the Shiites to choose the court, to apply the rulings of the Shia religion in accordance with the provisions of the law in personal cases, and in the rest of the lawsuits, if it is in the constitution or in the laws. If there is no other ruling,

the courts should decide the case based on Shia jurisprudence (Constitution of Afghanistan 2003). The right of access and freedom in choosing the courts means that every person has the possibility to refer to a court to establish his right, without legal regulations or other material resources preventing access, so If citizens do not have the freedom to choose courts, but are limited, it is possible for people to refuse to go to court and claim their rights themselves, which may lead to involvement and reaction. On the other hand, this process continues and leads to many conflicts, or sometimes people may ignore their rights, and in this case, apart from harming people's rights, the society will turn away. Lawlessness occurs and the order of the whole society collapses. For this reason, Article 22 of the Constitution has negated any kind of discrimination. One of the examples of discrimination is discrimination in the court, which is denied in the constitution and it is emphasized that all people, including the president of the republic, are under the rule of law. On the other hand, the staff of prisons and detention centers, prosecutors, judges and other people who deal with prisoners and people under arrest in some way, when performing their duties towards prisoners and people under arrest Arrests must respect human and civil rights. Therefore, he should behave and act impartially without taking into account ethnicity, nationality, religion, religion, race, social or political position or other discriminatory considerations. (Afghanistan Prisons and Detention Centers Law, Article 3). Also, in Article 5 of the Penal Code, it says the following about the equality of people in court and the equality of arbitration and judges:

The suspect, the accused, and the convicted regardless of nationality, race, language, tribe, religion, religious belief, political opinion, gender, education, occupation, lineage, age, position, social status, place of residence and residence. He has complete equality before the law. In the Penal Code, like the Constitution, all people are completely equal before the law, so that characteristics, race, religion, political opinion, and other obstacles do not prevent equality in the court. In the constitution, equality in the execution of punishments is the right of all defendants, especially minorities, and in article 27 it says: No person can be chased, arrested, or arrested and punished except by the judgment of the court with authority and in accordance with the legal provisions that were passed before committing the accused act. That is, only a court can deal with this crime that has jurisdiction and has been approved by that law before committing the act. Without these conditions, no one can be punished. It also says in Article 29: "Determining a punishment that is against human dignity is prohibited." One of the punishments that is against human dignity and also against the constitution and criminal justice is discrimination between minority and majority punishments. If someone has committed a crime, he must be punished according to the law, no matter what his beliefs are, or from any

race or religion. Another one of the rights of the minorities in the court is to have a defense lawyer, which is stipulated in the Basic Law in Article 31 of the Basic Law: "Any person can be arrested alone or for To prove his right, appoint a defense attorney. Article 18 of the Law on Temporary Penal Procedures is specific to the right of a defense attorney for the suspect and the accused. Paragraph 2 of this article foresees that "suspects and accused are always assisted by their chosen defense lawyers". Article 43 of the same law states: "The accused and his defense attorney have the right to observe and obtain the documents including the file and the seized items". The content of the last article, in the direction of guaranteeing the principle of equality of arms, which is one of the important principles of fair trials and modern criminal law, is considered very useful, and in its kind, it is a commendable step by the legislator. Afghanistan, in order to recognize the rights of the accused and minorities in the court. The main importance of the equality of arms to ensure the defense rights of the accused is that the accused often faces the public prosecutor (prosecutor) who has all the possibilities of the government to make accusations and impose them on the accused. It is harmful, because if this principle is not respected, many innocent people may confess to crimes they did not commit and cannot defend themselves against baseless accusations.

According to what has been said, the right of minorities to have a defense lawyer for the accused has been emphasized in different parts of the laws of Afghanistan. As it was observed, in the laws of Afghanistan, the same right to benefit from a defense lawyer has been officially recognized. Also, the phrases used in the mentioned laws indicate that many of the principles governing the agency have been approved by the compilers of the laws of Afghanistan. For example, the phrase "anyone can appoint a defense attorney" means that all people living in Afghanistan have this right, because the laws of Afghanistan have the right to have a defense attorney. Minorities have been officially recognized in the court at all stages, so that no one can deprive them of this right (Constitution of Afghanistan 2003).

Conclusion

When the accused can understand the accusations well and be aware of their legal consequences and understand them if he is familiar with that language. Today, there are people living in many countries who speak different languages. In addition to this, in international courts, this requirement becomes more common, because the defendants of these courts often speak in a language other than the official language of the court. Due to this fact, the necessity of having a translator for the accused is evident (Alame, 2011). The jurists also consider it necessary to have access to a translator for those who need a translator and say: "Two just people

should be in charge of this work, because the translation is in the judgment of the testimony on the testimony that there are two just people in it." It is necessary" (Najafi, 106:40 and 107). This can prevent the violation of people's rights, because the number of translators and especially their fairness will reduce the error and mistake or intentional wrong translation to a certain extent, and in this sense, a fair and just trial. If the translator is one person, the possibility of error and mistake is high, and if he is corrupt, the possibility of incorrect translation is also high. Accuracy is very important in this matter, and any kind of deviation may violate the right of greatness. The right to use a translator in the laws of Afghanistan for minorities has been confirmed in the court stage. In the procedure law, this right has been identified for all defendants, both minority and non-minority, both in the investigation phase and in the trial phase. Article 135 of the Constitution says: If the party to the lawsuit does not know the language in which the trial is conducted, the right to know the materials and documents of the case and to speak in the court in his native language will be ensured by the interpreter. Article 20 of the Law on Temporary Criminal Procedures states:

If the suspect or the accused is not familiar with the language used in the investigation or trial, or is deaf or dumb, an interpreter will be appointed for them so that they can be informed about the crime and the allegations against them. and also help them in the process of recovery and confrontation. From all the discussions that have been said, it can be concluded that equality and non-discrimination have been emphasized in the constitution; The principle of equality is that all people have the same rights and responsibilities. The original and basic term of individual rights and freedoms should be found in front of people. It is impossible to achieve social justice, equality and freedom in a society until there is complete equality between people in every aspect (Constitution of Afghanistan, 2003). Social difference, in any form, paves the way for oppression, aggression, and rebellion, so this principle (equality and equality) has been emphasized a lot in the constitution of Afghanistan. By observing the equality between the members of the society, people can be supported against their arbitrary deprivation of their basic rights, including the right to life, liberty, and security, and the enjoyment of other civil and political rights. It has guaranteed their economy and culture. It is obvious that equality does not mean that all people have a complete and complete similarity with each other, and it also does not mean that people are identical to each other. The principle of equality means that all members of society (under equal conditions) have rights and duties. Based on this, it is impossible to achieve social justice, brotherhood and freedom in a society until there is equality between the people of the society.

References

Afghanistan Penal Code (approved in 2017) https://tinyurl.com/yc5answa

Alame, G. (2011). Criminal Justice in Afghanistan. https://tinyurl.com/yc8zep4r

Al-Tayi, A. (1989). *Ethnic Identity Crisis in Iran.* Shad Khan Publishing. https://tinyurl.com/49bw45zw

Azizi, S. (2006). *Protection of Minorities in International Law*. Noor Alam. https://tinyurl.com/5f9zdc9j

Burton, R. (2001). *Political Ethnography, translated by Nasser Fakuhi*. Ney Publishing. https://tinyurl.com/yc7v5fp9

Constitution of Afghanistan. (1976). https://tinyurl.com/mr378ux4

Constitution of Afghanistan. (1980). https://tinyurl.com/mr378ux4

Constitution of Afghanistan. (2003). https://tinyurl.com/nhcm9yzh

Dashti, T. & Ebrahim, B. (2010). The Concept of Minority (Providing a Methodical Model for Defining and Identifying Minority). *Islamic Law Magazine*.https://tinyurl.com/sm885jhm

Dashti, T. (2014). *Rights of ethnic minorities.* (Vol. 1). Bostan Kitab. https://tinyurl.com/4x8rjwe2

Dulat, A. & Ahmad, N. (1992). *Afghanistan ID.* https://tinyurl.com/46xndhay

Government regulations against Afghanistan (approved in 1922). https://tinyurl.com/39tdberc

Hashemi, S. M. (2012). *Human Rights and Basic Freedoms.* Mizan Publishing. https://tinyurl.com/48v4nzu7

Hoydi, F. (1985). *Afghanistan, the roof of the world, translated by Saror Danesh.* Malik Ashtar Publications. https://tinyurl.com/4prnecjm

International Covenant on Civil and Political Rights. (1966). https://tinyurl.com/rj2cnpud

Najafi, M. H. (Bita). *Jawahar Al Kalam*. Darahiya Al-Tarath Al-Arab. https://tinyurl.com/bde8t5k8

Sajjadi, S. A. (2001). *Sociology of Afghanistan.* Bostan Kitab. https://tinyurl.com/ymrrjx8k

Salimi, H. (2000). *Culturalism, Globalization and Human Rights*. Ministry of Foreign Affairs. https://tinyurl.com/v9rc6v8z

The Constitution of Afghanistan. (1930). https://tinyurl.com/mr378ux4

The Law of Prisons and Detention Centers. https://tinyurl.com/3xazadwy

Qur'an karim.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11 (6) 2024

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:18.08.2024
Kabul tarihi |Accepted:13.11.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Yağmur Şen

https://orcid.org/0000-0001-6071-0432
Dr. Van Yüzüncü Yıl University Institute of Social Sciences Department of History, Türkiye, zrnsen@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Şen, Y. (2024).Yurtluk ve Ocaklık Bağlamında Mahmudî Hükümeti. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 4532-4553.

Yurtluk ve Ocaklık Bağlamında Mahmudî Hükümeti

Öz

Van Gölü'nün güneydoğusunda kurulmuş bir nahiye olan Hoşab, Güzelsu olarak da bilinmektedir. Günümüzde idarî bakımdan fazla gelişemeyen bir belde olmakla birlikte, Van-İran yolu üzerinde yer alması, buranın önemini artırmaktadır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki birlik, 1514 Çaldıran Savaşı'yla kurulmaya çalışılmıştır. Fakat bu birlik, I. Süleyman (Kanuni) (1520-1566)'ın 1548'de gerçekleştirdiği II. İran Seferi (Tebriz Seferi) ile sağlanabilmiştir. Bu sırada bazı mahallî beylikler Osmanlı Devleti'ne bağlanmıştır. Bu beyliklerden biri de XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlı Devleti'ne tâbi olan Mahmudî Beyliği'dir. Bu beylik, Osmanlı-Safevî münasebetlerinde Osmanlılar lehine büyük yararlıklar göstermiştir. Mahmudî Beyliği, XVI. yy. ortalarından itibaren Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altına girerek, Hoşab ve çevresini "Ocaklık" ve "Yurtluk" olarak yönetmeye devam etmiştir. Bu yüzyıla kadar Yezidiliğe mensup olan bu aşiret, daha sonra Sünnîliği kabul ederek Şafiîlik mezhebini benimsemiştir.

Anahtar Kelimeler: *Hoşab, Mahmûdi, Yurtluk, Ocaklık*

The Mahmudid Government in the Context of Yurtluk and Ocaklık

Abstract

Hoşab, also known as Güzelsu, is a town established southeast of Lake Van. Although it is a town that has not developed much in terms of administration today, the fact that it is located on the Van-Iran road increases its importance. The unity in Eastern and Southeastern Anatolia was attempted to be established with the 1514 Battle of Çaldıran. However, this unity could only be achieved with the Second

CC BY NC Creative Commons Licence

Iranian Expedition (Tabriz Expedition) of Suleiman I (Kanuni) (1520-1566) in 1548. In the meantime, some local principalities were annexed to the Ottoman Empire. One of these principalities was the Mahmudî Principality, which became subject to the Ottoman Empire after the second half of the 16th century. This principality showed great benefits in favour of the Ottomans in the Ottoman-Safavid relations. Mahmudî Principality came under the sovereignty of the Ottoman Empire from the middle of the 16th century and continued to rule Hoşab and its surroundings as 'Ocaklık' and 'Yurtluk'. This tribe, which belonged to Yezidism until this century, later accepted Sunnism and adopted the Shafi'i sect.

Keywords: *Hoşab, Mahmûdi, Yurtluk, Ocaklık*

Giriş

Van ve çevresi, 1377 yılında Karakoyunluların eline geçmiştir. Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf (1389-1420), Timur'un Anadolu seferinden sonra ülkesine dönerek, Van Gölü'nden Tebriz'e kadar olan topraklarda hâkimiyetini yeniden tesis etmiştir (1405). Bu arada Kara Yusuf, bir rivayete göre Şam'dan, başka bir rivayete göre de el- Cezire'den gelerek Azerbaycan'da kendisine katılan Şeyh Mahmud adlı bir zat ile aşiretini Aşut Kalesi'ne[1] yerleştirmiş (Sevgen, 1982, s. 234) ardından *Şeyh Mahmud* ve adamlarını hassa sınıfına[2] almıştır (Özcan, 1997, s. 394-395). Şeyh Mahmud'un kendisine yardım ve bağlılığını görünce de *Hoşab Nahiyesi'ni* ona tevcih ederek başına bey olarak tayin etmiştir. Şeyh Mahmud'un adına izafeten *Mahmudîler* olarak adlandırılan bu aşiret, Karakoyunlulara bağlı Kürt aşiretleri arasında yer almaktadır (Şeref Han, 2006, s. 227; Frich, 1334, s. 295; Perk, 1943, s. 233; Sümer, 1984, s. 32; Kılıç, 1997, s. 3). Ancak kimi kaynaklarda Mahmudî beylerinin aslen Kürt değil, Arap olduğu kaydedilmektedir. Dr. Frich'in 1334/1918'te yayımlanan *Kürdler* adlı eserinde Meyyâfârikîn'de hükümet kuran Mahmudî beylerinden Behlül Bey'in (Frich, 1334, s. 284), Emevilerin son halifesi Mervanü'l-Himar'ın[3] soyundan geldiği öne sürülmektedir (Kurt, 2004, s. 227-229). Söz konusu aşiret, *Mahmudî Beyliği, Mahmudî Hükümeti* veya *Mahmudîyân* (BOA, İE. DH. 12-1129) adıyla bir beyliğe dönüşmüştür. Şerefnâme' ye göre, Mahmudî beylerinin kökeni hakkında iki rivayet zikredilmektedir. Birinci rivayete göre, *Mervanî Hükümeti* beylerinin soyundan gelmektedirler. Diğerine görüş ise, *Cezire Beylerinin Amcaoğullarıdır* (Şerefhan, 2006, s. 227). Osmanlı Arşiv kayıtlarında ise *Mahmudî Ekradı* olarak geçmektedir (BOA. İE. AS. 64-5842; BOA. AE. SAM. III. 115-11319; BOA. DH.

[1]Aşut Kalesi: Kimi kaynaklarda Aşot, Aşit olarak da geçmektedir. Kars'ta bulunan Ani Kalesi'nin orta surları X. yüzyılda III. Aşot tarafından yapılması hasebiyle Aşot Kaşesi olarak da bilinir (Sağır, 2014, s. 20-38; Sevgen. 1982, s. 234).

[2] Hassa: Hükümdara ve hükümdar sarayına ait kurumlar, hizmetler ve görevliler için kullanılan bir tabirdir. (Özcan, 1997, s. 394-395).

[3] Mervanü'l-Himar: Emevilerin son halifesi olan II. Mervan'dır. Himar lâkabı eşek otu dikeni çiçeğini çok sevdiği için kendisine verilmiştir (Kurt, 2004, s. 227-229).

ŞFR.410-114;A. (DVNSMHM.d../49-76). Bu durum bize Mahmudîlerin, kökenleri hakkında farklı ihtilafların olduğunu göstermektedir. Fakat yapılan araştırmalar neticesinde bu aşiretin ağırlıklı olarak ekrad taifesinden olduğuna kanaat getirilerek Kürt bir aşiret olduğu düşünülmektedir.

Mahmudî Beyliği, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevî ve Osmanlı Devleti'ne tâbi olarak Hoşab ve çevresini yönetmişlerdir (Öztuna, 1989, s. 522; Uluçam, 1998, s. 247-248).

1. Osmanlı Devleti'ne Kadar Mahmudî Beyleri

1.1. Mîr Hüseyin

XVI. yüzyılın başında Hoşab'ın yönetimi Mahmudî beylerinden Mîr Hüseyin'in elindeydi. Mîr Hüseyin Akkoyunlu Türkmenlerinin desteğini arkasına alarak, Elbak (Başkale) ve Şenbu nahiyelerini topraklarına kattı. Bu olay, Mahmudîlerin siyasî varlıklarını duyurmalarına yol açtı (Uluçam, 2000, s. 214). Bunun üzerine Hakkâri Bey'i II. İzzeddin Şîr, Mahmudîlere karşı mücadeleye başladı. İzzeddin Şir, Bitlis Emîri II. İbrahim'den yardım istemiş, o da kendisine bir kuvvet sevk etti. Her iki kuvvet arasında Hoşab Çayı civarında büyük bir muharebe meydana geldi (Esin, 2007, s. 53). Söz konusu savaşta Mîr Hüseyin öldürüldü.

1.2. Mîr Hamid

Mîr Hamid başa geçince ilk iş olarak Şah İsmail'e tâbi olduğunu bildirdi. Kendisi bir müddet İran Serdarı olmuşsa da zamanında kayda değer bir olay yaşanmamıştır (Uluçam, 2000, s. 223).

1.3. İvaz Bey

İvaz Bey, Hoşab Kalesi'ni beylik merkezi yaptı. Bu sırada İvaz Bey ile İran'ın Van ve Vastan valisi Ürkmez Sultan arasında bir anlaşmazlık çıktı. Ürkmez Sultan ilk fırsatta İvaz Bey'i yakalatarak Van Kalesi'ne hapsettirdi. Bunun üzerine İvaz Bey, Bitlis Beyi Şeref Han'dan yardım istedi. Şeref Han, Ürkmez Sultan'dan İvaz Bey'in tahliyesini istedi. Fakat olumsuz cevap aldı. Şeref Han da büyük bir kuvvetle Van'a girerek bölgenin yağmalanmasını emretti. Ürkmez Sultan bu kuvvetlere karşı koyamayacağını anlayınca Şeref Han'a musalaha akdi talep ederek İvaz Bey'i serbest bıraktı. Bundan ötürü iki ordu savaşmadan yerlerine geri döndü (Sevgen, 1960, s. 139-145). İvaz Bey, bir müddet sonra İran Şahı Tahmasb'a sığınarak onun himayesi altında Elbak ve Hoşab nahiyelerini idare etmeye başladı (Sevgen, 1960, s. 141). Fakat bu durum çok uzun sürmedi. 1532 yılında ölünce yerine kardeşi Emire Bey geçti.

1.4. Emire Bey

Şah Tahmasb tarafından desteklenen Emire Bey, 1533 yılında Kanuni Sultan Süleyman'ın I. İran seferinde idam edildi. Bunun üzerine şah, beyliğin başına önce İvaz Bey'in

oğlu Şah Ali Bey'i, daha sonra da kendi Kızılbaş emirlerinden Deli Pîrî' yi getirtti (Şerefhan, 2006, s. 228).

1.5. Şah Ali Bey

Şah Ali Bey bir süre Şah Tahmasb namına Mahmudî Aşiretini idare etti. Ardından Deli Pîrî' nin başa gelmesi aşiret tarafından hoş karşılanmadı. Bu durumu fırsat bilen İvaz Bey'in oğlu Hamza Bey, Deli Pîrî' yi öldürdü ve beyliğin başına geçti. Şah çok geçmeden bu işin Hamza Bey tarafından yapıldığını öğrenince kendisini yakalayıp bir kalede uzun süre hapsettirdi. Daha sonra onu affederek bütün aşiretin ileri gelenlerini Dunbilî Aşireti'nden[4] (Süleyman Sabri Paşa, 1928; Demir, 2012, s. 106-110) Hacı Bey'in yanına gönderdi. Burada bir süre kalan Hamza Bey'in, alttan alta isyan çıkarma çabaları anlaşılınca kendisi, Hoy'da idam edilmiştir (Sevgen, 1960, s. 139-145).

1.6. Han Mehmed

Han Mehmed başa geçtikten iki gün sonra, Van Hâkimi Şah Ali Sultan Hüseynî tarafından hapse atıldı. Mahmudî Beyliğinin başında kimse kalmayınca Şah Tahmasb, Mahmudîlerin topraklarını yeniden Dunbilî aşiretine verdi. Mahmudîlerin bir kısmı bunu kabul ederken bunlardan Mamreşan Aşireti karşı çıkarak Hoşab Kalesi'nde toplandılar. Bu arada Han Mehmed de hapisten kaçarak bölgeye geldi ve Mahmudî Beyliği'ni yeniden tesis etti. Arkasına, geniş bir kuvvet alan Han Mehmed, bir an önce topraklarını Dunbilî Hacı Bey'den geri alarak Osmanlı Devleti'ne tâbi olduğunu açıkladı (1546). Şah Tahmasp buna karşı çıkarak beyliğin başına İvaz Bey'in diğer oğlu Hasan Bey'i getirtti. Ancak bu durum Şah Tahmasb'ın beklediği şekilde sonuçlanmadı.

2. Osmanlı Hâkimiyetinde Mahmudî Beyleri

2.1. Hasan Bey

Hasan Bey, bu tarihe kadar Şah Tahmasb'a oldukça yakındı ve Şah kendisine çok güvenmekteydi. Fakat hiçbir şey Şah'ın umduğu gibi olmadı. Çünkü kendi isteğiyle başa getirdiği Hasan Bey, 1548 II. İran Seferi'nde Osmanlı Devleti'ne tâbi oldu. Ardından Hoşab, çevresiyle birlikte Osmanlı hâkimiyetine girerek, Mahmudî Hükümeti'nin merkezi oldu. Söz konusu nahiye, XVI. yüzyıl ortalarında Van Beylerbeyliği'ne bağlı, Mahmudî Hükümeti olarak

[4] Dunbilî: Eski Osmanlı Devleti'nin Van eyaletinin Sekmen Ova kısmında bulunan bir aşirettir. Akkoyunlu Türklerine çok yardım etmiş, sonradan Osmanlı Devleti'ni tutmuşlardır (Süleyman Sabri Paşa, 1937, s. 39); Dunbili, aynı zamanda bir aşiret federasyonudur. Bazı kaynaklarda "Karye-i Ekrad-ı Dunbili" olarak geçmektedir. Osmanlı Devleti, Dunbililer için "Ekrad-ı Zaza" veyahut "Ekrad-ı Dunbili" tabirlerini kullanmıştır (Demir, 2012, s. 106-110); Bazı Osmanlı Belgelerinde Dunbilîlerin, Van'a tâbi Sünnî bir aşiret olduğu da belirtilmiştir (BOA, A. (DVNS.MHM.d.../49-140; BOA. A. (DVNS.MHM.d.../56-315).

Osmanlı Devleti'nin Anadolu sancakları arasında yer aldı[5] (Turan, 1961, s. 202; Kodaman, 1986, s. 17). Bölgenin yönetimi de aynı yıl Van Beylerbeyi olarak atanan Çerkez İskender Paşa'ya bırakıldı.[6] (Gelibolulu Mustafa Âli, 2009, s. 367/b; Özcan, 2000, s. 565-566; Cezar, 2011, s. 895; Top, 1998, s. 7). Hasan Bey, 1548'den sonra aşiretiyle birlikte Osmanlı-İran Savaşları'nda Osmanlı Devleti'nin safında yer almıştır. Gösterdiği başarılardan dolayı da padişah tarafından büyük takdir ve iltifatlara mazhar olmuştur. Yapmış olduğu hizmetlerine karşılık, dönemin Kapıcılar Kethüdası Hasan Ağa ile birlikte 4 Muharrem 985/ 24 Mart 1577 tarihinde kendisine bir hil'at gönderilmiştir.[7] Hasan Bey, 20 Şevval 985/ 31 Aralık 1577 yılında İran'a birçok sefer düzenlemiştir (BOA.A. DVNS.MHM.d../32-84). Sefer sonunda elde ettiği başarılardan ötürü padişah tarafından kendisine, 17 Safer 986/ 25 Nisan 1578 tarihinde bir hüküm gönderilmiştir. Hükümde, kendisinin İran toprağına yaptığı akınları yüz akıyla hâsıl ettiği belirtilerek padişahın memnuniyeti dile getirilmiştir. Yine, Hasan Bey'in düşmanın varlığını ya da tehditlerini göz ardı etmemesi, aksine, bilinçli bir şekilde, her zaman uyanık ve tetikte olması gerektiği de bildirilmiştir (BOA.A. (DVNS.MHM.d.../32 – 292). Ayrıca kendisine, 21 Safer 986/ 29 Nisan 1578 tarihinde de bir müzehhep (yaldızlanmış, altın sürülmüş) kılıç hediye edilmiştir (BOA. A. (DVNS.MHM.d../32-172). Mahmudî Beyi Hasan Bey, hem devlete hem de milletine oldukça sadık bir kişiliğe sahipti. Her ne kadar ısrarla Van Beylerbeyi tarafından Van'a çağırılıp orada kalması istenmişse de 25 Rebiyülevvel 986/1 Haziran 1578 tarihinde Van Beylerbeyi'ne gönderilen bir hükümde, Van'a gelemeyeceğini akrabaları ve aşiretiyle birlikte kendi bölgesini muhafaza edeceğini bildirmişti (BOA. A. (DVNS.MHM.d../32-362). Hasan Bey, İran'a tabi Kıran Kalesi'ni ele geçirmek için 7 Cemaziyelahir 987/ 1 Ağustos 1579 tarihinde Van beylerbeyi ile haberleşip, mezkûr kaleye memur tayin edilmek istediğini bildirmiştir. Fakat Van Beylerbeyi bunu kabul etmeyerek ancak yanına bazı aşiret beylerini alarak hareket ederse böyle bir şeye izin verebileceğini belirtmiştir. Hatta kendisine lazım olan silah ve mühimmatı da tedarik edeceğini yazmıştır. Şartları kabul

[5] Osmanlı idarî teşkilâtında Doğu ve Güneydoğu Anadolu' da *hükümet* adını taşıyıp beylerbeyliklere bağlı sancak beylikleri oluşturulmuştur. Mahmudî, Hakkâri, Hizan ve Bitlis sancakları bu hükümetlerin merkezleridir (Kodaman, 1986, s. 17).

[6] Çerkez İskender Paşa: I. Süleyman'ın 1548 ikinci İran Seferine katılarak Tebriz'in alınmasında önemli hizmetlerde bulunmuştur. Aynı yıl içinde Van'ın ikinci kez fethinden sonra da kimsenin güvenlik açısından görev almak istemediği bu eyalete kendi isteğiyle ilk beylerbeyi olmuştur. Gelibolulu Mustafa Âli, Çerkez İskender Paşa'nın, *kendüsü tâlib olmağla Van Beylerbeyliği virildi,* ifadesini kullanmaktadır. (Gelibolulu Mustafa Âli, 2009, s. 367/b; Özcan, 2000, s. 565-566); Ayrıca İskender Paşa, bölgenin İran sınırına yakın önemli bir yer olması sebebiyle güvenliğini hat safhada tutmuştur (Cezar, 2011, s. 895; Top, 1998, s. 7).

[7] BOA. A. (DVNS.MHM.d../32-172; Osmanlı padişahları bir devlet görevlisini ödüllendirmek, gönlünü almak ve ya onu yüceltmek için hediye olarak hil'at adını verdikleri değerli kumaş ya da kürkten yapılmış kaftan gönderirlerdi. Türk-İslâm devletlerinden süre gelen bu adet Osmanlılarda da devam etmiştir. Sultan II. Mahmud tarafından bu usul kaldırılınca hil'at yerine padişahlar, taltif etmek istedikleri kişilere saat, altın tabaka, enfiye kutusu, Altın süsleme kılıç gibi hediyeler vermişlerdir.

eden Hasan Bey, hemen harekete geçerek maiyetindeki beylerle birlikte Kıran Kalesi'ni zapt etmiştir (BOA. A. DVNS.MHM.d... / 38–355; BOA. A.DVNS.MHM.d../38-356). Mahmudî Aşireti beyleri gibi, birçok Kürt beyi de Safevi Devleti'ne karşı hareket etmiştir (Bitlisi, 2006, s.309). XVI. yüzyılın ortalarına kadar *Yezidî*[8] (Taşğın, 2013, s. 525-527) olan bu aşiret, (Minorsky, 1997, s. 1103). Hasan Bey'in çabalarıyla ehl-i sünnet mezhebine girmiştir. Mahmudî Hasan Bey, öncelikle halka İslâmiyeti anlatarak İslâm'ın farzlarını yerine getirmeye mecbur kılmıştır. Ardından kendi oğullarına da Kur'an-ı Kerim okumayı öğretmiş, sahip olduğu topraklarda mescit ve medreseler yaptırtmıştır. Bu tarihten itibaren Mahmudî aşireti halkının tamamı itikadî olarak *Sünnî,* amelî mezhepte ise *Şâfî î*mezhebini benimsemişlerdir (Sevgen, 2006, s. 144).

2.2. Şîr Bey

11 Ramazan 989/ 9 Ekim 1581 tarihinde yazılan bir tahvil hükmünde Hasan Bey' den sonra beyliğin başına oğlu Şîr Bey'in geçeceği belirlenmişti (BOA. A.(DVNSMHM.d..../45-2901). 1585 yılında Tebriz'in alınması sırasında Safevîlerle giriştiği mücadelede Hasan Bey maktul düşmüştür. Cesedi beyliğin merkezi olan Hoşab'a getirilmiş, kendisinin yaptırmış olduğu medreseye gömülmüştür (Top, 1998, s. 8). Başa geçen Şîr Bey, oldukça saf, sofu, ahlâklı bir zattı. Genellikle vaktini ulemâ meclislerinde geçirir, aşiret halkıyla da çok iyi geçinirdi. Mahmudî Şîr Bey, Şirvan Beylerbeyi Cafer Paşa'nın yanında hizmet görmek üzere Şirvan'a görevlendirilince (BOA. İE.DH/12-1129) 1632 yılında beyliğin başına Zeynel Bey[9] geçmiştir.

2.3. Zeynel Bey

Mahmudî beyleri hakkında bilgiler çok kısıtlı olmakla birlikte Osmanlı kaynaklarından ve arşiv belgelerinden az da olsa öğrenilmektedir. Bunlardan 1632 yılına ait Osmanlı idarî teşkilatını gösteren bir defterde Van eyaletine bağlı Mahmudî hükümetinin yöneticisi Celâlî Zeynel Paşa, Hoşab hâkimi olarak da Zeynel Bey Mahmudî ismi yazılmaktadır (Top, 1998, s. 8). 1632 yılında Mahmudî aşiretine mensup yeniçeri neferi Kürt Murad (daha sonra Kethüdalığa yükselerek Tilki Murat adını almıştır) diye bilinen bir şahıs görevinden azledilince, Zeynel Bey'den aldığı destekle Van Kalesi'ne saldırmıştır. Fakat çıkan çatışmada yakalanarak öldürülmüştür. Bunun üzerine IV. Murat Zeynel Bey'e bir anlaşma hükmü

[8] Yezidîlik: Daha çok Türkiye, Irak ve İran'da görülen Senkretik bir inanç sistemi ve bu inanca mensup topluluklara verilen addır. Yezidîlikle ilgili birçok anlayış vardır. Fakat genel olarak Emevî halifesi I.Yezid'e olan bağlılıkları ve onu üstün bir varlık olarak kabul etmelerinden dolayı bu ismi aldıkları ifade edilmektedir. Ezidî, İzidî, İzdî olarak da söylenmektedir. Yezidîlik aslında İslâm çatısı altında kurulmuş bir tarikat iken daha sonra kendi içinde sapmalar meydana gelmiştir (Taşğın, 2013, s. 525-527).

[9] Hakkâri beylerinden Zeynel Bey ile karıştırılmamalıdır.

göndermiştir. Bu hükümde kısaca Zeynel Bey ve aşiretinin devlete bağlılıkları övülmüş, İran'a karşı ehl-i sünnet olarak yıllarca devletin yanında oldukları dile getirilerek Zeynel Bey'in devlete bağlılığının sürmesinden yana tavır kullanmıştır (Talay, 1988, s. 53).

2.4. Süleyman Bey

Zeynel Bey'den sonra Süleyman Bey Mahmudî hâkimi olmuştur. 1643 yılında Hoşab Kalesini tahkim etmiştir. Kale kapısı üzerinde kendi isminin ve yapım tarihinin geçtiği Farsça bir kitabe bulunmaktadır (Sevgen, 1960, s. 144). Kitabenin tercümesi şöyledir:

Süleyman Allah'ın lütufları ve fazlıyla
Bu heybetli kaleyi inşa etti
Bu yer onun ocağı olduğu için
Tarihine "Ocağıma (1052) yazılmıştır
Yerden göğe yükselen bina
Sınıra kadar sapasağlam bir set oluşturdu şeklindedir.

Evliya Çelebi XVII. yüzyılın ortalarında Hoşab Kalesi ve Mahmudî hükümetinden bahsederken:

Bunlar Van'ın doğu tarafındaki yalçın dağlar arasında otururlar. Acem toprakları ile aralarında yalnızca Şah Gediği Dağı vardır. Yakınlarında acemlerin Kotur Kalesi bulunur. Bunların hepsi altı bin adet kılıçlı askerdir. Kürtler arasında buranın süvarisi gibi yiğit ve namlı bir süvari, bir millet yoktur. Defalarca Selmas, Çorus ve Rumiye ovalarında şah askerlerine karşı koyup muzaffer olmuşlardır. Beyleri Hoşab Kalesi'nde oturur. Bunların toprağında has, haraç, tımar ve zeamet vardır. Ve bunların kıble (Güney) tarafı da Hakkâri'dir. Ve Hakkâri hanı Hz. Yezdenşîr ile akrabadırlar. Kuzey Tarafları Van toprağıdır…….. (Evliya Çelebi, 2012, s. 141) ifadelerini kullanmaktadır. Süleyman Bey'den sonra başa yeniden Zeynel Bey geçmiş fakat kısa süre sonra yerini oğlu Evliya Bey'e bırakmıştır.

2.5. Evliya Bey

Zeynel Bey'in oğlu olan Evliya Bey hakkında herhangi bir malumat olmamakla birlikte, 1671 tarihinde Hoşab'ta kendi adına köprü ve medrese inşa ettiğini biliyoruz (Çulpan, 1975, s. 174). Her ne kadar Süleyman Sabri Paşa, *Van Tarihi ve Kürtler Hakkında Tetebbuat* ile *Evliya Çelebi, Seyahatnâme'*sinde Süleyman Bey'den sonra Hoşab hâkimliğine getirilen Evliya Bey dışında Mahmudî Beyleri ve aşireti hakkında bilgilerin mevcut olmadığını (Süleyman Sabri Paşa, 1928) yazmışsa da elimize geçen arşiv belgelerinde İbrahim Bey ve Ahmed Bey adında iki Mahmudî beyinin daha olduğu görülmektedir.

2.6. İbrahim Bey

8 Şevval 1113/ 8 Mart 1702 tarihinde Mahmudî topraklarının aşiretin ocak zâdelerinden İbrahim Bey'e tevcih edildiğini mevcut olan belgelerden görmekteyiz (BOA. A. DVNSMHM.d.../72-772). Evliya Çelebi, Seyahatnamesinde İbrahim Bey' den bahsederken *Bir tüvana yiğittir ki birçok defa cenk ateşine girip çıkmıştır. Mahmudîlerin 120 aşiret beylerinin olduğunu ve bunların hemen hemen hepsinin bu İbrahim Bey'den yolluk ve donluk (kışlık) aldığını* belirtmektedir (Evliya Çelebi, 2012, s. 141). Fakat Mahmudî hâkimi olan İbrahim Bey, bir ara devlete ve topluma olan sadakatinden sapmış ve bu süreçte halka baskı ve adaletsizlik ile zulmetmiştir. Bu durum İbrahim Bey'de itibarı kaybına yol açmış ve bundan dolayı görevi elinden alınarak yerine Zeynel Bey tayin edilmiştir (20 Recep 1129/ 30 Haziran 1717). (BOA. AE. SMHD. I. /217- 17185; BOA. AE. SAMD. III/150-14791).

2.7. Zeynel Bey

Zeynel Bey, beş yıl boyunca beyliğinin başında kalmıştır. Bu süreç içerisinde elimize herhangi bir bilgi geçmemiştir. Yalnızca 21 Muharrem 1135/1 Kasım 1722 tarihinde Merkezden gönderilen bir takrirde reayanın Zeynel Bey'den memnun olmadığını ve bu sebeple görevinden azledilip yerine Ahmed Bey'in tayin edilmesi gerektiği bildirilmektedir (BOA. AE. SAMD. III. /36-3415).

2.8. Ahmed Bey

Ahmed Bey, 22 Rabiulahir 1139/ 17 Aralık 1726 tarihinde kendi isteğiyle görevinden ayrılmıştır. Yeniden Zeynel Bey Mahmudî Hâkimi olarak atanmıştır (BOA. AE. SAMD. III. /85-8575). Zeynel Bey'de İran'a karşı sürekli mücadele içinde olmuştur. Bu süreçte sürekli başa geçecek beyler değişmiştir.

2.9. Abdurrahman Bey ve Diğerleri

Eski mutasarrıflardan İbrahim Bey'in oğludur. 2 Mart 1737 tarihinde Mahmudî Beyliği kendisine tevcih edilmiştir (Kılıç, 1997, s. 194). Abdurrahman Bey'den sonra başa önce Zeynel Bey sonra Zeynel Bey'in oğlu Evliya Bey getirilmiş ve kendisi 1742- 1743 yılları arasında Van-Karahisarı'nın yöneticiliğini yapmıştır[10] (Evliya Çelebi, 2012, s. 213). Bugün bu adı taşıyan bir aşiret bilinmemektedir (Süleyman Sabri Paşa, 1928).

Sonuç

Hoşab, eski çağlardan beri Van-İran arasında ulaşımı sağlayan ana yol üzerinde yer alması nedeniyle önemli bir yere sahiptir. XV. yy. başlarından itibaren siyasî bakımdan

[10]Karahisar, Van ilinin Saray ilçesine bağlı bir mahalledir.

sırasıyla, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevî Türk devletlerinin hâkimiyetinde Mahmudî Beyleri'nin yönetim merkezliğini yapmıştır. Mahmudî Beyleri XVI. yy. ortalarından itibaren Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altına girerek, Hoşab ve çevresini ocaklık yurtluk hükümeti olarak yönetmeye devam etmişlerdir.

1548 yılında Osmanlı Devleti hâkimiyetine giren Mahmudî Beyleri Osmanlı- İran Savaşlarında Osmanlı'nın safında yer almışlardır. Bunun üzerine Osmanlı'nın maddî ve manevî desteğini gören Mahmudî Beyleri, refah seviyelerini göstermek için de Hoşab Kalesi'ni yaptırmışlardır. Bunun yanında sonradan ehl-i sünnet mezhebini kabul ettiklerinden dolayı dinî ve sosyal yapılara ihtiyaç duyulmuş, cami, medrese, köprü, han gibi eserler yaptırmışlardır. Bu yapılar yeni inançlarına olan bağlılıklarını göstermeleri bakımından önem arz etmektedir.

Yukarıda kullandığımız kaynaklar dışında bazı yerli ve yabancı seyyahlar da Hoşab ve Mahmudî Beylerinden bahsetmişlerdir. Bunların başında *Evliya Çelebi* gelmektedir.1655 yılında Van'danTebriz'e giderken Hoşab'a da uğrayan Evliya Çelebi, *Seyahatnâme'*sinde Kale ve Beyleri hakkında kayıtlar tutmuştur. Evliya Çelebi'den önce I. Süleyman'ın 1548 II. İran Seferi'ne katılan *Matrakçı Nasuh* da *Beyanı Menazili Seferi Irakeyn* adlı kitabında yalnızca *Kale-i Mahmudî* olarak Hoşab'tan bahsetmektedir. Bunlardan başka *Fransız Seyyah Amedêe Jauberte*'nin 1806 yıllarına ait *Voyage en Armenia et en Perse* adlı eserinde *Hoşab'tan "Kudretli bir bey'in oturduğu kalenin eteklerinde yer almaktadır*" şeklinde bahsetmektedir. 1911 yılında bölgeyi dolaşan Alman araştırmacı *W. Bachmann, Kirchen und Moschenin Armenian und Kurdistan* adlı kitabında kaleyi kısaca tanıtarak, fotoğraflarını yayınlatmıştır. Ayrıca Mahmudî Beyleri'nin Hoşab Kalesi'nde XIX. yüzyıla kadar oturup sonra bölgeyi terk ettiklerini de kaydetmektedir.

Doğu Anadolu, XVI. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti hâkimiyetine geçmesinden sonra üç ayrı idarî tarz benimsemiştir;

a. *Klasik Osmanlı sancakları şeklinde*. Yani, Osmanlının diğer bölgelerinde tatbik edilen idari usul burada da câri olmuştur.

b. *Yurtluk-Ocaklık tarzındaki sancaklar*. Fetih esnasında bazı beylere hizmet ve itaatleri karşılığında, devamlı olarak sancak ve has şeklinde tevcih edilmiştir.

c. *Hükümet adı verilen sancaklar.* Söz konusu olan yerlerin, fetih esnasında gösterdikleri hizmetlerden dolayı tamamen yerli beylere terk edilmiştir. Bazı imtiyazlarla beraber, askerî ve siyasî alanda bölgedeki Osmanlı beylerbeyine tabidirler. Osmanlı dönemi Van Beylerbeyliği'ne bağlı dört hükümet sancağı mevcuttu. Bunlar da *Bitlis, Hakkâri, Hizan ve Mahmudî hükümetleriydi* (Akgündüz, 1991, s. 214). Ancak Yurtluk-Ocaklık sistemi özerk

bir yapılanma olarak algılanmamalıdır. Bu anlayışın temeli güçlü aşiret yapılanmasına dayanmaktadır. Buradaki amaç aşiretlerin iç huzursuzluğa sebep olmalarını önleyip, devlete bağlılıklarını sağlamaktı. Bu politikayla istenilen amaca büyük ölçüde ulaşılmıştır (Kılıç, 2007, s. 317-318; Kılıç, 2001, s. 261-274). Yurtluk- Ocaklık statüleri özellikle Diyarbekir, Van, Kars, Çıldır, Bosna, Şam, Rakka ve Bağdad eyaletlerinde bulunmaktaydı. Bunun temel sebebi adı geçen eyaletlerin sınırları içerisinde güçlü, bilhassa da Osmanlı-Safevî mücadelelerinde hangi safta olacaklarsa o safın gücünü artıracak yerel beylerin mevcudiyeti idi[11]. Çünkü bu beyler, hem güçlü, sağlam bir aşiret geleneğine sahiptiler hem de nezdinde bulunan askerleri ile yaşadıkları bölgelerinin idaresini ellerinde tutmak amacını taşımaktaydılar. Bu sebeplerden ötürü Osmanlı merkezî yönetimi, I. Selim'den itibaren Doğu'daki yerel beylere kendi bölgelerinin idaresini Yurtluk-Ocaklık statüsü ile verilmiştir (Kılıç, 2002, s. 704-708). Doğu Anadolu Osmanlı hâkimiyetine geçmesinden sonra, hükümet sancakları olarak nitelendirilen zaman zaman değişmekle birlikte, altı adedi Diyarbekir vilayetinde, dört tane de Van vilayetinde olmak üzere toplan on kadar hükümet sancağı görülmektedir. Van eyaletinde; Bitlis, Hakkâri, Hizan ve Mahmudî hükümetleri yer almaktadır. Söz konusu sancak sahiplerine, *hîn-i fetihde hizmet ve itaatleri mukabilinde tefvîz ve temlîk olunmuşlardır.* Sancak beyleri *ellerine verilen ahidnâmeler mucibince, azl ve nasb* edilmemektedirler. Bunların en önemli özellikleri *mefrûzu'l-kalem* ve *maktu'u'l-kadem* olduklarından tahrir işlemine tabi tutulmamış olmalarıdır (Kodaman, 1987, s. 35-36). Her ne kadar söz konusu hükümetlerde *azl ve nasb* kabul edilmez ve *mefruzu'l-kalem* iseler de, zaman zaman devlet tarafından başta bulunan bey azledilmiş, ancak yine aynı aileden birisi bey olarak atanmıştır. Söz konusu bu durum, Bitlis Hükümeti'ndeki Şeref-hanlarda olduğu gibi, Mahmudî Hükümetinde de olmuştur. Osmanlı Arşiv kayıtlarından, özellikle Mühimme Defterleri'nde bulunan hükümlerden anlaşılan, Osmanlı Devleti, hiçbir zaman Doğu Anadolu'da bulunan yurtluk ocaklık statüsündeki hükümetlerin üzerinden elini çekmemiştir. Bu hükümetler tarafından yapılan şikâyetler[12] veya

[11] XVI, XVII ve XVIII. yüzyıllarda İran tarafına yapılan seferlerde Van, Erzurum ve Diyarbakır beylerbeyliği devamlı olarak bilgilendirilmiştir. Sefere katılmaları hususunda merkezden gelen hükümlerin birer sureti de bölgedeki yurtluk ve ocaklık olarak idarede bulunan hükümet sancaklarına gönderilmesi önem arz etmektedir. 20 Şevval 985 / 31 Aralık 1577 tarihinde Mahmudî Hâkimi Hasan Bey'e yazılan hükümde, İran Şahı İsmail'in (II. İsmail) vefat ettiği, bunun üzerine İran'a sefer düzenlenmesi kararlaştırıldığından askerleriyle hazır olup Van'dan mektup ve adam geldiğinde hemen harekete geçilmesi istenmektedir. Ayrıca söz konusu hükmün birer sureti elli dört sancak beyin de gönderilmiştir (BOA, A.DVNS.MHM. d. 32, s. 35, hük. 84); Mahmudî Hâkimine yazılan 20 Cemaziyelahir 1135 / 28 Mart 1723 tarihli diğer bir hükümde, Kars tarafına sefere memur edilen Erzurum Valisi İbrahim Paşa'nın maiyetine memur edildiklerini ve Van'da toplanarak Kars'a doğru hareket etmeleri istenmektedir (BOA, A.DVNS. MHM. d. 131, s. 106, hük. 269).

[12] Van Beylerbeyine Evâsıt-ı Rebiülevvel 1112 / 25 Ağustos 4 Eylül 1700 tarihinde yazılan bir hükümde, *Mahmudî Hakimi İbrahim dergâh-ı muallama arzuhal sunub hükümet-i merkume eben 'an ceddin üzerimde ve zabt ve rabtında iken…* Mahmudi hükümet mahalline bazı aşiretler tarafından tecavüzlerde bulunularak yağmakerlik

bağlı bulunduğu beylerbeyliğinin ihtiyaç duyduğu bir işi için doğrudan doğruya hükümet beylerine gönderilen bir fermanla, bey adamlarıyla beraber görevlendirilmiştir.[13] Ayrıca hükümetlerin yaptıkları güzel işler de Osmanlı Devleti tarafından ödüllendirilmiştir.[14]

Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu'da tesis ettiği Yurtluk Ocaklık gibi özel sistemler bazen yanlış değerlendirilmiştir. Bu sistemin, bölgenin verimsiz coğrafî yapısından, nüfus azlığından, İstanbul'a uzaklığından ve Osmanlının idare anlayışından kaynaklandığı bilinmektedir. Ayrıca İran tecavüzlerine ve XIX. yüzyılda Ermeni tehdidine ve Rus saldırılarına karşı yerli halka özel statüler tanıyarak kendi kendini savunur hale getirmek mühim rol oynamıştır. Böylece Osmanlı Devleti Doğu'da devamlı olarak kalabalık bir ordu bulundurma külfetinden de kurtulmuş oluyordu (Kodaman, 1987, s. 25-37). Hakkâri, Mahmudî ve Bitlis beylerinin İran savaşlarına katılıp devletin safında yer almaları ve yaşadıkları yerlerin kendilerine bu statü ile tevcih edilmesi bunun en açık örneği olmuştur (Kılıç, 2008, s. 26-28). Yurtluk-Ocaklık sancaklar belli bir ailenin idaresine verilmekle beraber livâ veya sancak olarak da ifade edilebilirler. Fakat Sancak-Tevcih defterlerinde Ocaklık oldukları özellikle vurgulanır. Mahmudî Hükümeti toprakları 1548'den sonra, Osmanlı hâkimiyetine girmesiyle sancak olarak yurtluk-ocaklık bağlamında hükümet statüsü verilmiştir. Ancak Safevî Devleti'nin de yurtluk ocaklık benzeri bir uygulamayı yaptığı bilinmektedir.

Mahmudî beylerinden Abdi Bey'in 7 Rebiülevvel 1275 / 15 Ekim 1858 tarihinde Sadarete yazdığı bir mektupta, *…dört yüz seneden berü eben 'an ceddin mutasarrıf olduğum yurtluk ve ocaklığım…* (BOA, A. MKT. DV. 131/6) ifadesiyle, Van ve civarının Osmanlı hâkimiyetine geçmeden, yani Safevi hâkimiyetinde olduğu dönemlerde dahi Mahmudî beyliğinin idaresinin

yapıldığı ifade edilmektedir. Söz konusu Mahmudî Hakimi İbrahim Beye yardıma görevlendirilmiştir. Hükümde, *… kale-i merkume ve hükümet-i mezbureyi mumâ-ileyh İbrahime zabt ve rabt ve nehb ve garatın eyledüğü kalil ve kesir emvali her ne ise ma'rifet-i şer'le istihsâl ve ahvâline… ve nizam vermek babında…* diyerek Van Beyler beyliğinin Mahmudî Hükümeti yardımına gidilmesi emredilmektedir. Ayrıca aynı defterin diğer bir hükümde ise, Mahmudî Beyi tarafından 29 Safer 1114 / 25 Temmuz 1702 tarihinde İstanbul'a yazılan şikâyet mektubunda, bilinmeyen birtakım şahıslar tarafından Mahmudî ahalisinden bazılarının erzak, mal ve hayvanlarını gasp edildiği bildirilmiştir. Bunun üzerine, merkezden Van Valisi Vezir Abdi Paşa'ya gönderilen hükümde, Mahmudî Hükümeti ahalisine yapılan bu taarruzun araştırılarak bilgi verilmesi ve Mahmudî hükümetine yardımcı olunması istenmiştir (BOA, A.DVNS. MHM. d. 112, s. 187, 291, hük. 668, 1057).

[13] Bitlis ve Hakkâri hâkimliklerine gönderilen hükümlerin birer sureti bölgedeki diğer yurtluk ocaklık, hükümet ve diğer sancak beylerine de gönderilmiştir. Hükümde, Van Kalesinin tamire muhtaç yerlerin tamir edilmesi gerekmekte olduğundan, bu konuda söz konusu sancak beylerinin adamlarıyla beraber yardıma gitmeleri talep edilmektedir (BOA, A.DVNS. MHM. d. 115, s. 879-880, hük. 2563-2575; A.DVNS. MHM. d. 229, s. 278, hük. 1026-1040).

[14] 4 Muharrem 985 / 24 Mart 1577 tarihinde Mahmudî hâkimi Hasan Beye vaki olan hizmetlerine mükâfaten kendisine bir hil'at gönderilmiştir. Ayrıca, Evâhir-i rebiülevvel 1146/ 1-9 Eylül 1733 tarihinde Mahmudî beyi Zeynel Paşa'yta ve diğer hükümet ağalarına gönderilen hükümde, Zaferin yaklaştığı günlerde birbiriyle dayanışma ve doğruluk üzere Van Valisi Temur Paşa'nın görüşleri doğrultusunda Acam memleketlerine yağmalamalar düzenlenip Tebriz'in istilası ve beldelerindeki düzenin bozulmasındaki hamiyet, gayret, sadakat ve istikametinizden dolayı hil'at ile ödüllendirilmişlerdir (A.DVNS. MHM. d. 32, s. 84, hük. 172; A.DVNS. MHM. d. 139, s. 316, hük. 1245-1246).

kendilerine bırakıldığı açıkça belirtilmektedir. Safevi Devleti'ne bağlı bulunan Mahmudîler'in kendi irsî beyleri tarafından idare edildiği görülmektedir[15] (Kılıç, 2007, s. 317-318). Kanunname ve risalelerde Yurtluk-Ocaklık Sancaklar'ın belli başlı özellikleri şunlardır (Akgündüz, 1992, s. 541; Kılıç, 1999, s. 122-137; Kılıç, 2013, s. 614-615):

1- Bu sancaklar, fetih sırasında hizmeti görülen yerel beylere veya ümerâya verilmiştir.

2- Bu sancaklar, arpalık ve sancak hâssı yoluyla verilmiştir.

3- Bu sancaklarda tahrir yapılmaktadır. İçlerinde Tımâr ve ze'amet vardır.

4- Azl ve nasb kabul etmezler. Beyler öldüğü zaman veya hizmetlerinde kusur ettiklerinde sancaklar evlad ve akrabalarına verilir, aile dışından kimseye verilmez.

5- Sefer zamanında beylerbeyi emrinin altında sefere çıkarlar.

6- irs ve kayd-ı hayat birlikte bulunur ve irsi bir devamlılık söz konusudur.

7- Kendisine yurtluk-ocaklık olarak verilen aşiret beyi, buranın resmî olarak sahibi değildi. Araziyi satmak, bağışlamak, vakfetmek gibi hakkı yoktur. Bunun devamı için devlete sadakatle hizmet etmesi ve tüm görevlerini tam olarak yerine getirmesi yeterliydi.

Kanuni Sultan Süleyman döneminde hazırlanan *Kanunnâme-i Hümâyûn*'da da Yurtluk-Ocaklık sancaklar şu şekilde tarif edilmiştir:

Ve bir bahşi dahi ocaklıkdur ki, hîn-i fetihdeba'zı ümeraya hizmet ve itâ'atlerimukâbelesindeber-vech-i te'bîd arpalık ve sancak hâssıtarikıyla tevcih olunmuşdur.

Erbâb-ı dîvân ve Kanun ıstılâhında bu makûlelereyurdluk ve ocaklık derler. Sancak i'tibâr olunur ve sâirümerâ gibi tabl-u 'alemsâhibileridür. Selâtîn-i selefden ellerinde olan temessükâtları mûcibince cidden bunlar azl ü nasb kabul eylemezler. Ammâelviye-i sâire gibi kurâ ve mezâri'nin mahsulâtı tahrîrolunmuşdur. İçlerinde ze'âmet ve tîmâr vardır. Sefer-i hümâyûnvâki' oldukça, zu 'amâ ve erbâb-ı tîmârı alay-beğleri ile kendülerima'ansâir sancak-beğleri gibi kangıeyâletetâbi'ler ise, beğlerbeğileriylema'ankonub ve güçüb, sefer hizmetin edâ ede-gelmişlerdir.

Ve bunlardan birisi fevt olsa yâhudedâ-i hizmet eylemese, yurdı ve ocağı olmağla, sancağı ve ocağı, evlâdına ve akrabasına verilir; hâricden kimesneye verilü-gelmemişdir. Meğer ki, evlâd ü akrabası münkariz ola, ol zamanda sancak tasarruf eylemiş bir umûrdîde kimesneye verilür. Ammâyurdluk ve ocaklık i'tibârı olmaz, belki sâirelviye gibi tasarruf olunur (Akgündüz, 1992, s. 476).

[15] Yurtluk-Ocaklık: Fetih sırasında hizmet eden Mahalli beylere verilen genellikle kendi toprakları olmak üzere bırakılan yerlerdir. Osmanlı devletinin bunu yapmasının amacı; devamlı savaşa maruz kalan bölgelerdeki mahalli beyleri devletin resmî görevlisi haline getirip sadakatle hizmetlerini sağlamaktır (Kılıç, 2007, s. 317-318).

Kanunnâmelerde (Ayn Ali Efendi, 1280, s. 29; Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi, 1992, s.32; Hezarfen Hüseyin Efendi, 1998, s. 132), bu statüler ile ilgili özellikler incelendiğinde bunlar iç işlerinde serbest ve özerk bir yapıya sahiptirler. Devlete bağlılıkları söz konusu olduğunda, mahallî beylere müdahil edilmediği söylenebilir. Fakat bu kanunlarda hizmetlerini layıkıyla yerine getirmeyen, kusuru görülen beylere merkezin müdahale hakkının olduğu da yazmaktadır. Bu durumda merkez aile içerisinde olmak kaydıyla istediği gibi atama yapabiliyordu. Ayrıca sebepsiz olarak emre itaat etmeyip sefere gitmeyen, isyan eden yerel beylerden sancakları alınır ve sonsuza kadar azledilirler. Fakat devletin menfaati ve iç huzur söz konusu olduğunda bazen bunun tersi uygulamalar da gösterilmiştir. Böylece sancaklar bazen aile dışından birilerine de verilebilirdi.

Çarpıcı bir örnek olarak, İran savaşları sırasında Hakkâri Beyi Zeynel Bey'e 27 Safer 991/ 22Mart 1583 tarihinde bir hüküm gönderilerek Mahmudî Hasan Bey ile Şah kulu oğullarından Gazi ve Koçi Bey arasında bir dargınlığın olduğu işitilmiş olmakla böyle sefer zamanında dargınlığı bırakıp dostluk ile din ve devlete hizmet etmeleri gerektiği bildirilerek birer suretleri Hasan Bey'e, Koçi Bey'e ve Gazi Bey'e verilmiştir (BOA. A. DVNSMHM.d.../44-360, Vrk 6,7). Fakat bu durum çözülemeyince anlaşmazlığın kabul edilmeyecek bir vaka olduğu belirtilmiş ve 22 Rebiyülevvel 991/ 15 Nisan 1583 tarihinde Van Beylerbeyine bir hüküm daha gönderilerek emirlere uymayanların yerlerinin başkalarına verilmesi ve bunların isimlerini bildirmesi istenmiştir (BOA. A. DVNSMHM.d../49-76, Vrk4). Devletin menfaati, huzuru, bekası daima ön planda olmuştur.

Yukarıda anlatılan yurtluk- ocaklık sancaklar sadece sefer zamanında buraları idare eden beyler ve bu beylerin nezdinde bulunan askerleri ile bağlı oldukları beylerbeyinin emri altında yalnızca sefere çıkmakla yükümlü olan, özerk bir yapıya sahip olan idarî birimler değildir. Osmanlı Devleti merkezî otoriteyi tam olarak sağlayamadığı yerlerde hem bölgedeki mevcut mahallî beylerin nüfuzundan yararlanma ihtiyacı duymuş hem de bazı siyasî sebepler bu türden idarî birimler meydana getirmiştir. Fakat bunları yaparken de merkezî otoritenin dikkatinden uzak tutmamış ve olağanüstü tavizler de vermemiştir.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

BOA, A. (DVNS.MHM.d.../49-140.

BOA, A. (DVNS. MHM. d. 112, s. 187, 291, hük. 668, 1057.

BOA, A. (DVNS. MHM. d. 115, s. 879-880, hük. 2563-2575.

BOA, A. (DVNS. MHM. d. 131, s. 106, hük. 269.

BOA, A. (DVNS. MHM. d. 32, s. 35, hük. 84.

BOA. A. (DVNS.MHM.d... / 32 – 292.

BOA. A. (DVNS.MHM.d../32-172.

BOA. A. (DVNS.MHM.d... / 38–355.

BOA. A. (DVNS.MHM.d.../56-315.

BOA. A. (DVNS.MHM.d../32-172.

BOA. A. (DVNS.MHM.d../32-362.

BOA. A. (DVNS.MHM.d../32-84.

BOA. A. (DVNSMHM.d.../44-360.

BOA. A. (DVNSMHM.d.../72-772.

BOA. A. (DVNSMHM.d../49-76.

BOA. A.(DVNS.MHM.d../38-356.

BOA. A.(DVNSMHM.d..../45-2901.

BOA. A. (DVNS. MHM. d. 139, s. 316, hük. 1245-1246.
BOA. A. (DVNS. MHM. d. 229, s. 278, hük. 1026-1040.

BOA. A. (DVNS. MHM. d. 32, s. 84, hük. 172.

BOA, A. (MKT. DV. 131/6.

BOA. AE. SAM. III. 115-11319.

BOA. AE. SAMD. III. /36-3415.

BOA. AE. SAMD. III. /85-8575.

BOA. AE. SAMD. III/150-14791.

BOA. AE. SMHD. I. /217- 17185.

BOA. DH. ŞFR.410-114.

BOA. DVNSMHM.d../49-76.

BOA. İE. AS. 64-5842.

BOA. İE. DH. 12-1129.

Akgündüz, A. (1991). *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*. Fey Vakfı Yayınları.

Akgündüz, A. (1992). *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*. Fey Vakfı Yayınları.

Ayn Ali Efendi. (1280). *Kavânin-i Al-i Osman Der-Hulâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân.*

Cezar, M. (2011). *Mufassal Osmanlı Tarihi (Resimli- Haritalı)*. TTK Yayınları.

Çulpan, C. (1975).*Türk Taş Köprüleri*. TTK Yayınları.

Demir, A. (2012). XIX. Yüzyılda Zazaların Nüfusu. *II. Uluslararası ZazaTarihi Kültürü ve Sempozyumu*, s.106-110.

Esin, Z. (2007). *Osmanlı Klasik Döneminde Van Gölü Havzasında Yaşanan Ayaklanma ve Eşkıyalık Hareketleri* [Basılmamış yüksek lisans tezi]. Yüzüncü Yıl Üniversitesi.

Evliyâ Çelebi. (2012). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. Yapı Kredi Yayınları.

Frich. (1334). *Kürdler (Tarihî ve İçtimaî Tedkikat)*. (n.y).

Gelibolulu Mustafa Âli. (2009). *Künhü'l-Ahbâr*. TTK Yayınları.

Hezarfen Hüseyin Efendi. (1998). *Telhisü'l- beyân fî Kavânin-i Âl-i Osman.* TTK Yayınları.

İdris-i Bitlisi. (2016). *Selim Şah-Nâme*. Hece Yayınları.

Kılıç, O. (2002). Klasik Dönem Osmanlı İdarî Sisteminde Hükümet Sancaklar: Hakkâri Hükümeti Örneği. (ss. 704-708). *XIV. Türk Tarih Kongresi.*

Kılıç, O. (2001). Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdarî Tatbikattaki Yeri. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11, 261-174.

Kılıç, O. (2007). Ocaklık. içinde. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (C. 33, s. 317-318). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Kılıç, O. (2008). Osmanlı Devleti Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu nasıl yönetti*?. Tarih Bilinci Dergisi*, 3, 26-28.

Kılıç, O. (1999). Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, *10* (10), 119-137.

Kılıç, O. (2013). Yurtluk. İçinde. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (C. 43, s. 614-615). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Kılıç, O. (1997). *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı*. Şark Pazarlama Yayınları.

Kılıç, O. (1997). *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*, Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları.

Kodaman, B. (1987). Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu. *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Dün/Bugün/Yarın,* 25, 25-37.

Kurt, H. (2004). Mervan II. İçinde. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (C.29, s. 227-229). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Nicolae, J. (2005). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1538-1648). Y*editepe Yayınları.

Özcan, A. (2000). İskender Paşa. İçinde. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (C. 22, s. 565-566). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Özcan, A. (1997). Hassa. İçinde. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C.16, s. 394-395). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Öztuna, Y. (1989). *Devletler ve Hanedanlar*. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Perk, K. (1943).*Cenup Doğu Anadolu'nun Eski Zamanları.* İnkılap Kitapevi.

Sağır, G. (2014). Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Ermeni Yerleşimleri. *Tarihte Türkler ve Ermeniler: İlkçağ ve Ortaçağ.* (183-205). *Türk Tarih Kurumu*.

Sevgen, N. (1960). Hoşab Kalesi. *Anadolu Kaleleri*. 1. s.139-145. Basım Şömizli.

Sevgen, N. (1982). *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri*. Türk Kültürü Araştırma Yayınları.

*Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi. (*1992). Marmara Üniversitesi.

Süleyman Sabri Paşa. (1928). *Van Tarihi ve Kürtler Hakkında Tetebbuat.* Matbaa-i Ebüzziya.

Sümer, F. (1984). *Karakoyunlular*. TTK Yayınları.

Şeref Han. (2006). *Şerefnâme.* Deng Yayınları.

Talay, A. (1988). *Bizim Eller Van*. Van Belediye Başkanlığı Yayınları.

Taşğın, A. (2013). Yezidîyye. İçinde. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (C. 43, s. 525-527). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Top. M. (1998). *Hoşap'taki Mahmudî Beylerine Ait Mimarî Eserler*. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Turan, Ş. (1961). XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İdarî Taksimatı. (ss. 202-203. *Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı.*

Uluçam, A. (1998). Hoşap Kalesi. İçinde. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (C. 18, s. 247-248). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Uluçam, A. (2000). *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı I Van*. Kültür Bakanlığı.

Minorsky, V. (1997). Kürtler. İçinde. *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi.* (C. 6, s.1103-1106). MEB.

Ekler

Ek 1: Osmanlı Dönemi Harita

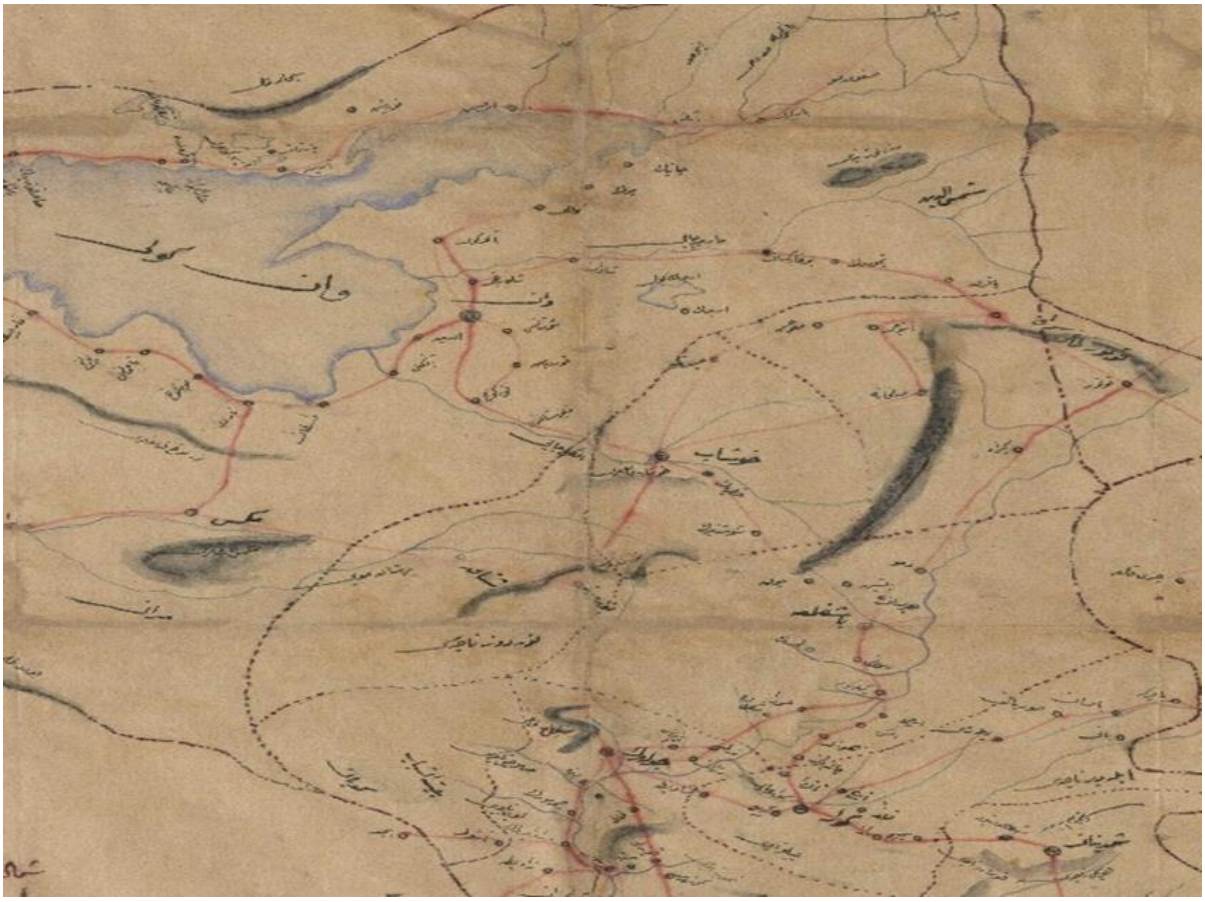

Ek. 2. ***Hoşap Kalesi'nin Genel Görünümü***

Ek. 3. ***Mahmudi hakimi olan İbrahim Bey'in ihanet içinde olduğundan hakimlik görevinin ocakzadelerden Zeynel Bey'e tevcihi***

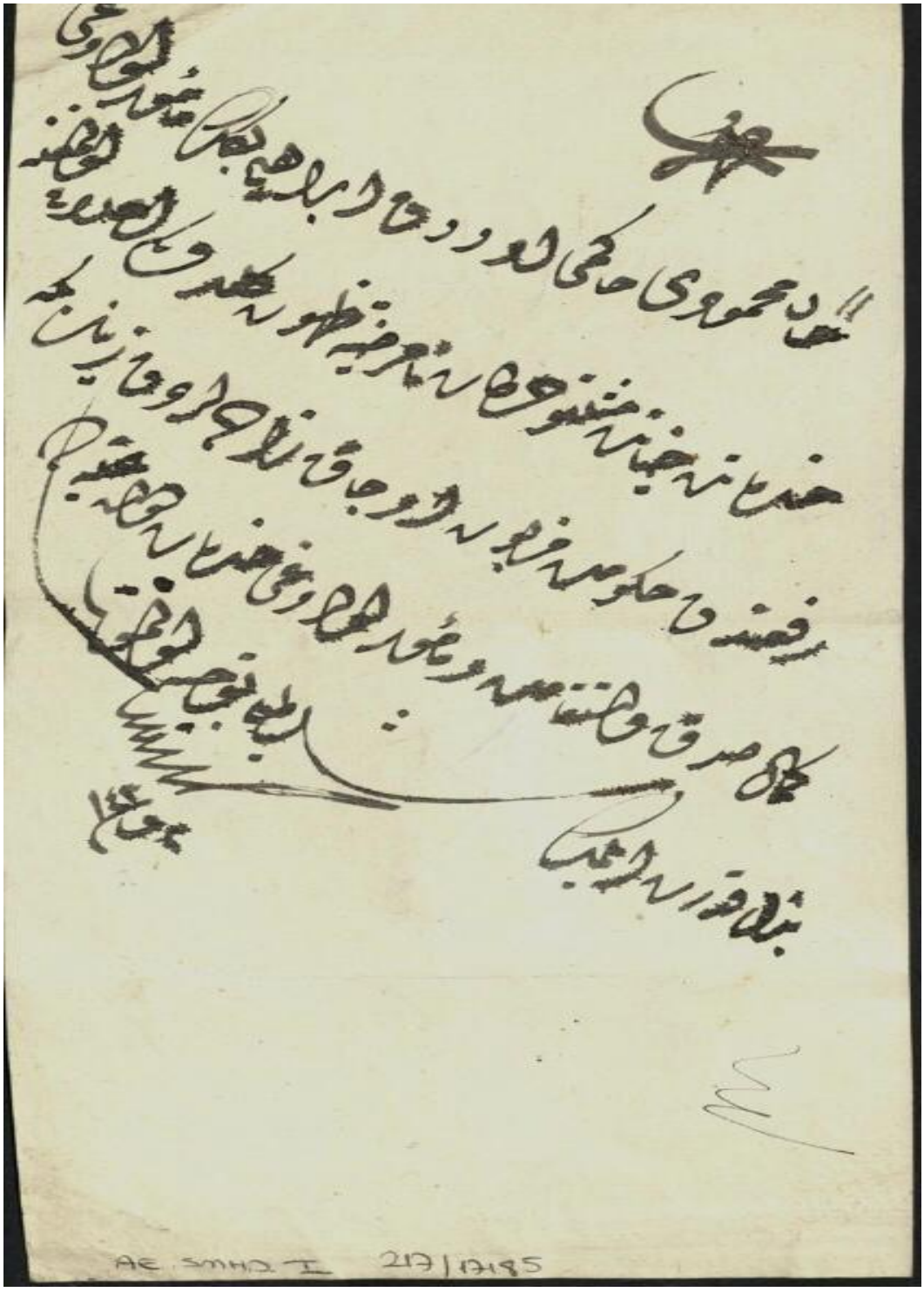

Ek. 4.

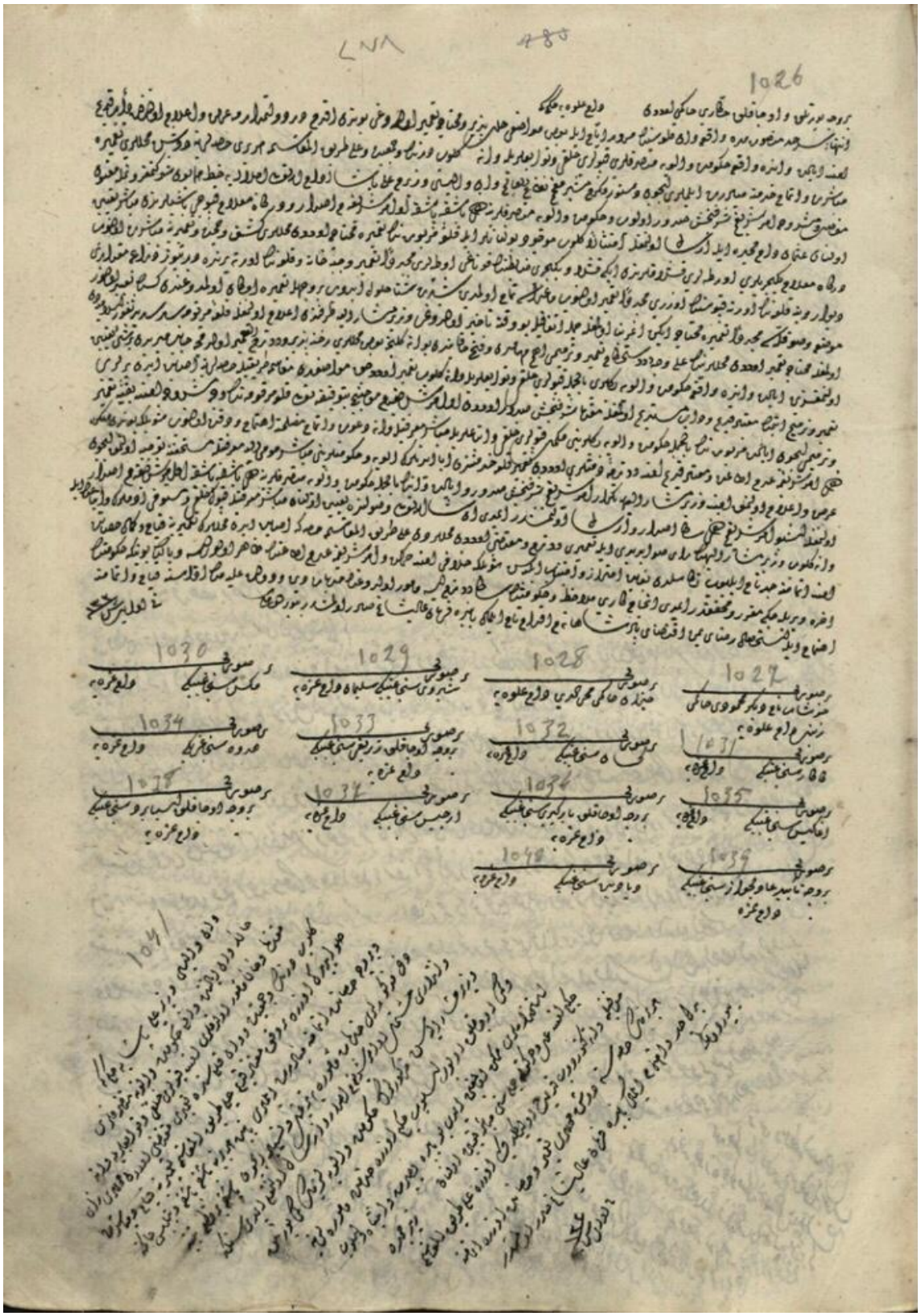

Ek. 5.

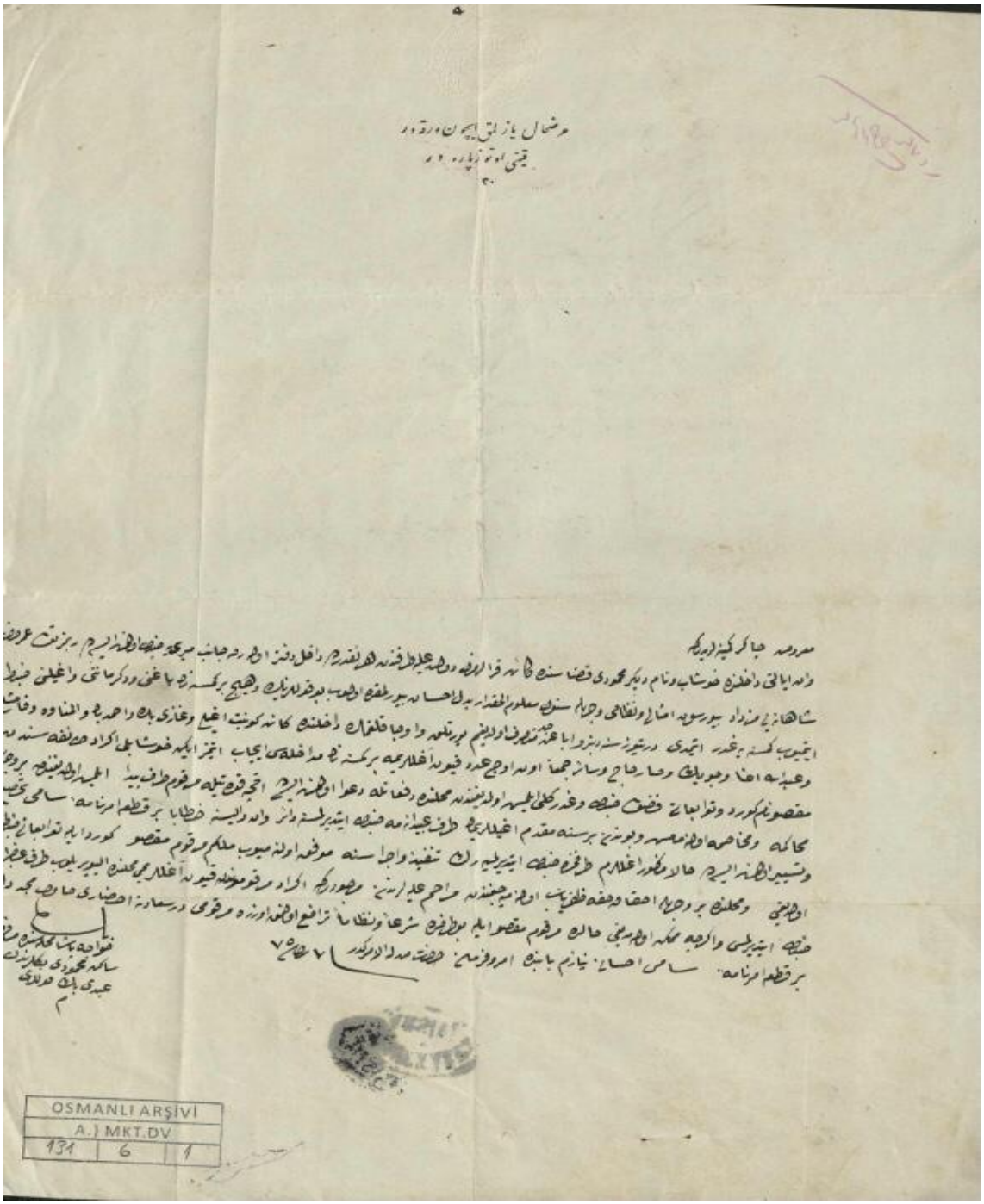

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11 (6) 2024

Derleme Makalesi | Review article
Geliş tarihi |Received:08.09.2024
Kabul tarihi |Accepted:20.11.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Gunel Rahil Shamilzada

https://orcid.org/0000-0003-2550-5657
PhD student, Azerbaijan State Pedagogical University; Sumgayit State University Pedagogy and Psychology Department, Azerbaijan, gshamilzada@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Shamilzada, G. R. (2024). Modern Methods and Tools For Teaching English. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 4554-4561.

Modern Methods and Tools For Teaching English

Abstract

The main purpose of the article is to study modern methods and tools in teaching English. The article discusses the impact of various methods and techniques for teaching a foreign language on the overall development of students' knowledge and skills in general educational institutions, the development of visual and visual guidance on topics covered in accordance with the established curriculum, and the effectiveness of the educational environment being created. The use and application of updating tactics reveals more about learners' learning styles, as well as how they acquire and apply new concepts in a variety of ways. These tactics are applicable not only to a certain age group, but to all students wanting to learn a foreign language. In result, the implementation of innovative methods and technologies in English teaching has contributed to improve students' learning experiences across the world. The shift to more participatory, student-centered methodologies, along with the use of technology, has changed the way English is taught and learned.

Keywords: *education, interactive tools, learning styles, modern methods, pedagogy, integration*

İngilizce Öğretimi İçin Modern Yöntem ve Araçlar

Öz

Makalenin temel amacı, İngilizce öğretiminde modern yöntem ve araçları incelemektir. Makale, yabancı dil öğretimi için çeşitli yöntem ve tekniklerin genel eğitim kurumlarında öğrencilerin bilgi ve becerilerinin genel gelişimi üzerindeki etkisini, belirlenen müfredata uygun olarak işlenen konularda görsel ve görsel rehberliğin gelişimini ve yaratılan eğitim ortamının etkinliğini tartışmaktadır.

CC BY NC Creative Commons Licence

Güncelleme taktiklerinin kullanımı ve uygulanması, öğrencilerin öğrenme stillerinin yanı sıra yeni kavramları çeşitli şekillerde nasıl edindikleri ve uyguladıkları hakkında daha fazla bilgi verir. Bu taktikler sadece belirli bir yaş grubuna değil, yabancı dil öğrenmek isteyen tüm öğrencilere uygulanabilir. Sonuç olarak, İngilizce öğretiminde yenilikçi yöntem ve teknolojilerin uygulanması, dünya genelinde öğrencilerin öğrenme deneyimlerinin iyileştirilmesine katkıda bulunmuştur. Teknoloji kullanımıyla birlikte daha katılımcı, öğrenci merkezli metodolojilere geçiş, İngilizcenin öğretilme ve öğrenilme şeklini değiştirmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Eğitim, Interaktif Araçlar, Öğrenme Stilleri, Modern Yöntemler, Pedagoji, Entegrasyon*

Introduction

Nowadays, the learning of foreign languages and the mastery of the worldview in this language are some of the important factors. Changes in our education and relevant standards of content developed in accordance with European standards create a positive basis for the renewal of our education and its integration into the international scientific world. In general, educational institutions, one of the most important conditions for increasing the interest and enthusiasm of students in the subject of a foreign language is the use of various methods, colorful resources, and taking into account the learning methods of students. Thus, the subject teacher should plan in advance the resources required by the classroom and the methods that he will use in accordance with the annual curriculum and find it more appropriate to focus on incorporating initial and basic information into a 45-minute lesson. Since the learning of a foreign language comes from new and important knowledge, in order for this lesson to be interesting and methodologically different from other subjects, the teacher should not avoid innovations. To do this, he should benefit more from various domestic and foreign teaching books, websites, video clips, and games, focusing on the student's correspondence to his or her learning potential in each subject. In the elementary classes, it must first of all provide a wide space for the use of specially selected resources on the topics contained in the syllabus, using a learning and adaptation method. These include colored panels, graphic and wall drawings, motivating posters, carpets, colorful shelves, and the use of hand-drawn wall paintings of favorite main characters from fairy tales or cartoons, more appropriate to create a special interest and love for the subject. As a result of the provision of these tools, students enjoy the visually colorful classroom and materials, as well as discovering with love that language has aesthetic criteria and is different from other subjects. This paper aims to explore the modern methods and tools that are revolutionizing the teaching of English, focusing on their benefits, challenges, and potential for enhancing language learning.

1. Main part

The historical analysis of English teaching methods demonstrates a shift from conventional teacher-focused approaches to contemporary student-focused practices. The Grammar Translation Method, Direct Method, Oral Approach, Situational Language Teaching, Audio-Lingual Method, and Communicative Language Teaching are prominent methodologies that have significantly influenced language instruction throughout history (Sandars, 2009). These strategies possess unique principles, benefits, drawbacks, and restrictions, emphasizing the necessity for a comprehensive comprehension of their use in language schools.

2. Literature Review

The incorporation of modern technology in English education is becoming increasingly crucial, especially considering the significant progress made in several industries and occupations. Ensuring the optimization of English language instruction is vital, and it is imperative to ensure that the teacher education industry fully embraces the global technological revolution by incorporating innovative approaches. While the listed benefits are relevant to all individuals, it is critical to recognize that instructors often play a vital role in the deployment of different technologies and instructional methods (Sharipovna, 2023) highlights that the proliferation of contemporary technological instruments has revolutionized language education, creating opportunities for interactive and personalized learning experiences.

Researchers have investigated how various technological aids, such as online language learning platforms, educational applications, and virtual reality simulations, might aid in language acquisition and enhance learning results. Recent research has demonstrated that interactive activities are useful in literary education, particularly in enhancing student participation and knowledge.

As stated by McGarr et al. (2019), collaborative learning approaches are becoming more popular in literary schools because they allow students to analyze diverse points of view and engage in meaningful debate. According to research, collaborative talks promote peer interaction and information exchange, which leads to more active learning and greater comprehension of literature. The utilization of certain materials, such as movies, audio recordings, and digital texts, has evolved into an essential instructional tool in literary education. Garcia et al. (2018) find that multimedia-enhanced teaching increases student engagement, comprehension, and recall for literary content. According to scolars research, the direct method improves students' listening and speaking abilities by immersing them in authentic language situations and encouraging oral communication, whereas the inductive style

of language instruction implicitly imparts grammatical rules, allowing students to deduce language patterns from contextual evidence. According to academics, the inductive style of grammar teaching improves active learning and language acquisition by allowing pupils to study language structures independently.

3. Methodology

The methodological approach described in this article is based on analytical technique. The idea of teaching English within the context of the educational process was discussed. The development of an integrated strategy for improving the country's educational system is a critical field of research. To establish the value of adopting current ways of teaching English, data was collected and compared to materials from different professionals. This inquiry included a review of published scholarly material and pertinent documents. Modern methods and resources have significantly modified the landscape of English language education, emphasizing interactive, student-centered approaches that use technology and new strategies to improve language learning results. This scholarly article examines the teaching methods, compares conventional and current methodology, and demonstrates the practical use of efficient tactics in English language instruction.

4. Modern Methods and Tools For Teaching

Modern teaching strategies include inquiry-based approaches, computer-based learning, role-playing, brainstorming, Synectic, problem-solving, indirect consultation, and scientific excursions. It has been established that these strategies have a considerable influence on learners' academic growth. To increase educational quality, both modern and traditional teaching methods, such as lecture, chalk and talk, and recitation, are still commonly employed. Each technique has advantages: older approaches promote discipline and social learning, whereas newer approaches stress creativity and technology-based learning.

To persuade students to appreciate the topic and the instructor who teaches it, it should be more important how the teacher presents himself in the first session and the materials he utilizes in that presentation. Using the pop-up method on the first date can be more interesting and exciting. In this method, the teacher also touches on the main 5–20 nuances about himself and connects the students to a section of reflective questions and answers. At first, teacher divides learners into several groups, leaving on the board a minimum of 5 and a maximum of 20 questions. For example,

1. How old am I?
2. What do you think my weight and height are?

3. What might be my favorite activity?
4. What kind of music do I like?
5. What kind of character am I?
6. Which pets do I have or would I like to keep?

This method allows students from the first meeting to feel comfortable in the group, answer questions, freely express their opinions, and generate direct sympathy for the teacher who teaches the subject. At the first meeting, the positive influence of the teacher on the students is important.

Another method is called "ball," where students gather in the center of the classroom around a circle to give a general idea of themselves. First, the teacher, holding the ball in his hands, throws the ball to one of the students, telling them important information about himself. The pupil holding the ball, in the same order, throws it to another, communicating about himself. These types of techniques seem even more interesting to children, and they inevitably build sentences based on their basic knowledge of English and try to speak. This method also encourages students to awaken passive vocabulary and use it forcibly in sentences.

In the post-academic phase, the initial diagnostic evaluation of students should be considered generally acceptable. There are several methods to study diagnostic knowledge. The most simple and affordable of these methods is the magic bag method or (Magical Box). When using this method, based on the general syllabus, three questions, according to the number of students in the class, relating to each subject passed, are written on the sheets of a fine-cut square and placed in that bag. Students take their questions and answer them in turn. The answer can be mainly written or oral. The time limit can mostly be determined by the class teacher according to the planning of the lesson. When using this method, the general level of knowledge of all students is mainly studied. This method can be used during general repetition. The use of colorful techniques related to themes creates conditions for the lesson to be fun and colorful. If we learn new words suitable for any subject, integrating pronunciation and writing is an important condition. For a more comfortable memorization of new words, you can use the low and high rate of sound or the "write-erase" method on the board with the students. For example, new words are house, apartment, hotel, cottage, building, urban, and countryside.

The teacher prepares slides with pictures corresponding to these words. After constructing from these new words a certain story, the words are compared on the board, distinguishing one from the other in meaning and essence. The new words written on each slide are then written in sequence on the board and pronounced, marked to which part of speech they belong, and

highlighted. The punch in words could be expressed in different ways, depending on the choice of the teacher. After the emphasis is specified in the word, all the children participating in the class individually pronounce it; in case of error, the teacher corrects and repeats; and at the end, each child, together with the teacher several times in the choir, pronounces the same word. As soon as the students have fully mastered the new words, the words written in sequence on the board are removed in order on the part of the teacher, and the students automatically pronounce the removed words in the same sequence. Students do not lose the sequence of words learned, despite the fact that the words are completely removed from the board. This method develops their visual memory and further strengthens their memory. House (noun), apartment (noun), flat (noun), cottage (noun), urban (noun), countryside (noun), _____, _____, flat (noun), cottage (noun), urban (noun), countryside (noun) _____, urban (noun), countryside _____, _____, cottage (noun), urban (noun), countryside (noun).

However, in grammar lessons, the use of resources relevant to the topic gives better results. The result is more effective when the time themes mostly show fragments from stories or films or give a short text or narrative corresponding to that time. During this time, students are consistently monitoring movement and time and can easily perform the approximate tasks set in accordance with the module. For example, the teacher tries to understand the meaning, mainly by putting in the foreground how to correct it, while he explains the past time on the board. During this time, one can ask about issues of agreement by writing a sentence to convey the right thought.

*Johny played football yesterday in the yard.

*Johny played football yesterday.

*Yesterday we played football in the yard.

*I played football yesterday.

*Does he play football right now?

*Did he play yesterday?

*Does he play football on the street?

For the reading of stories and texts on the subject of a foreign language to be liked by the students, a special "reading area" should be created in the room and provided with comfortable conditions for the students to read stories, articles, and books containing different traditions. For this purpose, part of the class should be built specifically for books and texts, and students should use the "circle time" method. During this time, the students sit on a carpet in a round drawer, and the teacher sits in the center and reads the text or story to them with

special gestures, mimics, or reads one of the students. The main purpose of the use of the method ("circle time") is to arouse students' interest in the book and deeply instill their reading skills. You can visualize characters in the story and text using toys or certain images. During this time, depending on the established conditions, students are both resting and motivated. You can put the characters from this story on stage using the role model method or give the students homework by changing the ending of the story to their liking. The main goal is to instill in children love and enthusiasm for language learning. Each teacher in the subject should be able to use their knowledge and skills widely. Another method is that when stories are big, they are broken down into short pieces, and students are given time to study in the classroom. During the specified time, students read the text, learn and find new words, and make the necessary notes. When the time limit expires, all the students are placed in the middle of the classroom, the music is placed in the background, and when the music stops, the person standing in front of them tells each other the short content of the story they have read. These students develop the ability to speak in a foreign language, which helps them easily and quickly learn the general content of a story that they do not know. This strategy stimulates curiosity and improves reading abilities. Visualizing characters and adopting role models can also help pupils stay motivated. Another way is to break down long stories into little chunks, allowing pupils to study in class. When the time restriction is reached, music is played and students share the story's brief substance, enhancing their ability to communicate in a foreign language.

Conclusion

The use of inventive methods in foreign language instruction boosts student and learner motivation; they play a significant part in exchanging information, debating the issue, and employing the most current knowledge. The conventional approach of teaching focuses on explaining, assigning, and checking, and student-teacher contact is indirect rather than direct. During the interactive approach, the instructor connects directly with the leaners who becomes the primary functional figure and has the opportunity to demonstrate their abilities. At this point, the student can more easily overcome language obstacles, and the shyness of speaking in a foreign language fades with time. As a consequence, during the class, there is also a chance to practice real-life circumstances. The research's findings indicate that a blend of classical and modern interactive teaching techniques is being employed for current teaching approaches, emphasizing the need of adapting training to each student's particular needs and learning styles. By integrating learning and adaptation methodologies, instructors may ensure that each student is challenged and supported on their language acquisition path. This tailored approach is

especially beneficial for students with diverse backgrounds and learning styles, since it allows them to progress at their own pace and develop their language skills in ways that are essential to them. Finally, the implementation of innovative methods and technologies in English teaching has contributed to improve students' learning experiences across the world. The shift to more participatory, student-centered methodologies, along with the use of technology, has changed the way English is taught and learned. This shift may be observed in the increased use of films, pictures, written texts, and audiovisuals as teaching materials, demonstrating a higher appreciation for the significance of different instructional tools in aiding language acquisition. Furthermore, the preference for teaching strategies that fulfill the needs of students and function efficiently with few resources illustrates the adaptability and effectiveness of contemporary approaches in a range of educational situations. To sum up, it is clear that, while modern approaches and technology have significantly improved English language instruction, there is still need for more innovation and investment in teacher training and resources. Future research should look into how to decrease class times and provide widespread access to high-quality teacher training programs. By addressing these issues, educators may increase the efficacy of English language teaching, thereby benefiting students and preparing them for success in a worldwide society.

References

Garcia-Garcia, A., Orts-Escolano, S., Oprea, S., Villena-Martinez, V., Martinez-Gonzalez, P., & Garcia-Rodriguez, J. (2018, September). A survey on deep learning techniques for image and video semantic segmentation. *Applied Soft Computing,* 70, 41–65.

McGarr, O., McCormack, O., & Comerford, J. (2019, February 18). Peer-supported collaborative inquiry in teacher education: exploring the influence of peer discussions on pre-service teachers' levels of critical reflection. *Irish Educational Studies, 38* (2), 245–261.

Sandars, J. (2009). Developing competences for learning in the age of the internet. *Education for Primary Care, 20* (5), 340-342.

Sharipovna, D. J. (2023). Modern English Teaching Methods. *Journal of Higher Education Theory and Practice*, *23*(14), 182-185.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11 (6) 2024
Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:18.10.2024
Kabul tarihi |Accepted:12.12.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Elvira Lətifova

https://orcid.org/0000-0002-4218-6224
Associate Professor, Baku State University, Department of History Azerbaijan, Azerbaijan, elatifova@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Lətifova, E. (2024).Yaqub Mahmudov: 105 İllik Bakı Dövlət Universitetinin 85 Yaşlı Akademiki. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 4562-4572.

Yaqub Mahmudov: 105 İllik Bakı Dövlət Universitetinin 85 Yaşlı Akademiki*

Xülasə

Məqalə Azərbaycanın görkəmli tarixçisi və dövlət xadimi, akademik Yaqub Mahmudovun həyat və yaradıcılığının tədqiqinə həsr olunub. Görkəmli tarixçinin fəaliyyəti çoxşaxəlidir. Hazırki yazıda alimin bilavasitə Bakı Dövlət Universiteti ilə bağlı fəaliyyətinə daha çox yer ayırmağa çalışmışıq. O, uzun illər Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin kafedra müdiri, dekanı vəzifəsində çalışmış, universitetin həm elmi-pedaqoji, həm də ictimai həyatında böyük rol oynamışdır. Məqalədə iki yubilyarın – məzunu olduğu və sonralar çalışdığı Universitetlə ömrünün 67 ilini Azərbaycanın ilk Ali təhsil ocağına həsr etmiş alim arasında paralel aparılır. Məqalənin məqsədi görkəmli tarixçi Yaqub Mahmudovun həyat yolunu, elmi-pedaqoji və ictimai-siyasi fəaliyyətini Bakı Dövlət Universitetinin keçdiyi yolla əlaqəli şəkildə araşdırmaqdır. Bu məqsədlə biz Yaqub Mahmudov haqqında olan məlumatların müqayisəli təhlilini aparmışıq. Tədqiqatımızın aparılması üçün istifadə etdiyimiz qaynaqlar sırasında həm alim haqqında onun yetirmələri və digər müəlliflərin yazdığı əsərlər, həm də alimin özünün tədqiqatları mühüm yer tutur.

Açar sözlər: *Yaqub Mahmudov, Bakı Dövlət Universiteti, fəaliyyət, tarix kafedrası*

Yagub Mahmudov: 85-year-old academician of 105-year-old Baku State University

* ***Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, Akademik Yaqup Mahmudlu'yu saygı ve hürmetle selamlar.***

CC BY NC Creative Commons Licence

Abstract

The article analyses the life and works of the famous historian and statesman of Azerbaijan, academician Yakup Mahmudov. The activities of the famous historian are multifaceted. In this article, we tried to give more space to the activities of the scientist directly related to Baku State University. For many years he served as the head of the department and dean of the Faculty of History of Baku State University, played an important role in both scientific, pedagogical and social life of the university. The article draws a parallel between the university where he graduated and later worked and the scientist who devoted 67 years to Azerbaijan's first institution of higher education. The aim of the article is to analyse the life path, scientific-pedagogical and socio-political activities of the famous historian Yakup Mahmudov in the context of the path followed by Baku State University. For this purpose, we conducted a comparative analysis of information about Yakup Mahmudov. Among the sources we used in our research, both the works written about the scientist by his students and other authors, as well as the scientist's own researches occupy an important place.

Keywords: *Yagub Mahmudov, Baku State University, event, history department*

Giriş

Bu il Azərbaycan Respublikasının ən qədim ali təhsil ocağı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən millətimizə (Mahmudov vd. 2005). dövlətimizə yadigar qalan ən dəyərli miraslardan biri olan Bakı Dövlət Universitetinin 105 illik yubileyi tamam olur. Mövcud olduğu illər ərzində Bakı Dövlət Universiteti çox tələtümlü, keşməkeşli, eniş və yoxuşlarla dolu bir yol qət edib, universitetin adı dəfələrlə dəyişdirilib, amma onun siması heç vaxt dəyişməyib. Universitetin simasını təşkil edənlər isə ilk öncə onun görkəmli məzunları, alimləri olub: Heydər Əliyev, Yusif Məmmədəliyev, Həsən Əliyev, Zahid Xəlilov, Bəxtiyar Vahabzadə, Azad Mirzəcanzadə, Nəsir İmanquliyev, Mir Cəlal Paşayev, Abdulla Qarayev, Ziya Bünyadov, Aida İmanquliyeva, Bəkir Çobanzadə, Heydər Hüseynov, Mirəli Qaşqay, Cəfər Xəndan Hacıyev, Yaqub Mahmudov.

Hazırki məqaləmizdə biz yuxarıda sıraladığımız görkəmli şəxsiyyətlərdən biri – Bakı Dövlət Universitetinin həm şöhrətli məzunu, həm görkəmli alimi, dövlət xadimi, əməkdar elm xadimi, Bakı Dövlət Universitetinin Qədim dünya və orta əsrlər tarixi kafedrasının müdiri akademik Yaqub Mahmudov haqqında bəhs edəcəyik. Niyə məhz Yaqub Mahmudov? Çünki Yaqub Mahmudovun taleyi, keçdiyi ömür yolu da Bakı Dövlət Universitetinin keçdiyi yol kimi, həm çox ağır, həm də çox şərəfli olmuşdur. Bəlkə də təsadüfi deyil ki, Bakı Dövlət Universiteti və Yaqub Mahmudov yubileylərini eyni illərdə qeyd ediblər, bu il də belədir – Bakı Dövlət Universitetinin 105, Yaqub Mahmudovun isə 85 yaşı tamam oldu. Yaqub Mahmudovun 85 illik ömür yolunun 67 ili birbaşa BDU ilə bağlı olub.

1. Yaqub Mahmudovun həyat yolu

Əməkdar elm xadimi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, Dövlət Mükafatı Laureatı, tarix elmləri doktoru, professor Yaqub Mikayıl oğlu Mahmudov 1939-cu ildə Şəki rayonunun Baş Göynük kəndində Rəhimoğulları (Rəhimuşağı) nəslində dünyaya göz açmışdır (Mahmudlu, 2019). Bu nəsil mərd, döyüşkən mübariz nümayəndələri ilə yanaşı, həm də sayılıb-seçilən müdrik ağsaqqalları ilə təkcə Göynük mahalında deyil, həmçinin Şəki və ətraf ərazilərdə də yaxşı tanınırdı. Nəsilə xas ağsaqqallıq və mübarizlik keyfiyyətinin bu gün də davam etməsi heç də təsadüfi deyil. Atası Mikayıl Mahmud oğlu 1918–1920-ci illərdə Şəki bölgəsində, o cümlədən Göynük mahalında azərbaycanlıları kütləvi surətdə qırmağa çalışan daşnaklara qarşı fəal mübarizə aparmışdır (Azərbaycan tarixçiləri: biblioqrafik göstərici, 2010). Bütün bunların nə ticəsində təqiblərə məruz qalan Mikayıl Mahmud oğlu öz ailəsi ilə birlikdə Şəki rayonunun doğma Baş Göynük kəndindən didərgin düşür və bir müddət qonşu Qax-Zaqatala rayonları ərazisində gizli həyat keçirdikdən sonra, nəhayət Balakən rayonunun Sarıbulaq kəndində qərar tutur (Mahmudlu, 2019). Atası Mikayıl Mahmud oğlunun sovet rejimi tərəfindən təqib olunması və dönməz mübarizliyi, göstərdiyi igidliklər, keçirdiyi məşəqqətli günlər hələ uşaqkən Yaqub Mahmudovun xatirində dərin iz buraxmışdır. 1956-cı ildə Balakən rayonunun Sarıbulaq orta məktəbini bitirən Mahmudov ilk pedaqoji fəaliyyətə də burada başlamışdır. Bir müddət ilk məzunu olduğu doğma Sarıbulaq orta məktəbində tərbiyəçi-müəllim işləyir.

1957-ci ildə Mahmudov Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki Bakı Dövlət Universitetinin) Tarix fakültəsinə daxil olur. Dərs əlaçısı olduğu üçün əvvəlcə Stalin, sonra isə Lenin təqaüdlərinə layiq görülür. Fakültə həmkarlar və komsomol təşkilatlarına başçılıq edir. Elmi axtarışlara xüsusi maraq göstərdiyi üçün Tarix fakültəsi Tələbə Elmi Cəmiyyətinin sədri seçilir (Xəlilov, 2022). 1962-ci ildə Universiteti əla qiymətlərlə bitirir və Tarix fakültəsi Elmi Şurasının xüsusi qərarı ilə orta əsrlər tarixi ixtisası üzrə aspiranturada saxlanılır. Həmin vaxtdan da görkəmli ortaəsrşünas alim professor Ə.M.Şahmalıyevin rəhbərliyi ilə orta əsr Azərbaycan dövlətlərinin Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələri problemi ətrafında elmi axtarışlara başlayır (Mahmudov, 1966). 1966-cı ildə Mahmudov XV əsrin ikinci yarısında Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətinin Venesiya Respublikası ilə qarşılıqlı əlaqələrinə həsr olunmuş namizədlik dissertasiyası müdafiə edir (Mahmudov, 1987). Alimin o vaxtadək tədqiqatçılara məlum olmayan bir çox yeni mənbələr əsasında XV əsrdə Azərbaycanın xarici aləmlə, o cümlədən Qərbi Avropa dövlətləri ilə geniş ticarət və diplomatik əlaqələr saxladığını ilk dəfə olaraq aşkara çıxaran bu elmi tədqiqatına görə Tarix fakültəsinin Elmi Şurası ona, yekdilliklə, birbaşa tarix elmləri doktoru elmi dərəcəsi verməyi qərara alır. Lakin bu qərarı bəzi tarixçilər qısqanclıqla

qarşılayır. Onların təzyiqi ilə Yaqub Mahmudova tarix elmləri doktoru elmi dərəcəsi verilməsi haqqında qərar Universitetin Böyük Elmi Şurasında təsdiq olunmur. Bunun ardınca gənc alimə qarşı daha bir haqsızlıq edilir. Uğurlu müdafiəsinə və gənc mütəxəssis olmasına baxmayaraq, Y.M.Mahmudova Universitetdə iş verilmir. O, doğma təhsil ocağından uzaqlaşmağa məcbur olur (Xəlilov, 2022). 1966-cı ildə Azərbaycanın xalq şairi Rəsul Rzanın başçılıq etdiyi Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında Tarix redaksiyasının elmi redaktoru kimi fəaliyyətə başlayan Y.M.Mahmudov 1975-ci ilədək burada böyük elmi redaktor, Ümumi tarix və Azərbaycan tarixi redaksiyalarının müdiri, nəhayət elmi işlər üzrə baş redaktor müavini vəzifələrində çalışır (Mahmudlu, 2011). Ensiklopediya illəri (1966–1975) Yaqub Mahmudovun elmi dünyagörüşündə kəskin dönüş yaradır. İlk Azərbaycan Ensiklopediyasının Baş redaktoru Rəsul Rzanın Azərbaycanın tarixi keçmişi ilə bağlı məsələlərdə barışmaz milli təəssübkeşliyi, sovet rejiminin məddahları olan bəzi ziyalıların, o cümlədən tanınmış tarixçilərin xalqa zidd mövqeyi, onların Mərkəzdən yeridilən milli ayrı-seçkilik siyasətini canfəşanlıqla müdafiə etmələri alimin həyatında dərin iz buraxır. O, Azərbaycan tarixinin bir çox taleyüklü məsələlərinin saxtalaşdırılmasına qarşı çətin mübarizə yolunu seçir.

Uzun illər ərzində BDU-da, həmçinin Azərbaycan Elmlər Akademiyasında (sonralar Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında) ixtisaslaşdırılmış namizədlik və doktorluq şuralarının elmi katibi (1983–1987), həmsədri (1995–1997) və sədri (1987–1991, 1995–1998, 2004-cü ildən indiyədək) kimi fəaliyyət göstərən, çoxsaylı namizədlik və doktorluq dissertasiyalarının elmi rəhbəri, opponenti, rəyçisi olan Y. M. Mahmudov Azərbaycanda yüksək ixtisaslı tarixçi kadrların hazırlanmasına böyük əmək sərf edir. Göstərilən dövrdə həmin elmi şuralarda 300-dən çox namizədlik və doktorluq dissertasiyaları müdafiə olunmuşdur (Gözəlova, 2013).Yaqub Mahmudov 1981-2004-cü illərdə BDU-nun Tarix fakültəsində dosent, kafedra müdiri, dekan müavini və dekan olub. O, həmin illərdə tarixçi kadrların hazırlanmasının keyfiyyətcə yüksəldilməsi, tarix elminin tədrisinin yenidən qurulması, tədris planlarının təkmilləşdirilməsi üçün genişmiqyaslı fəaliyyət göstərib və KİV-də konkret təkliflərlə çıxış edib. Onun təşəbbüsü ilə "Azərbaycan tarixinin tədqiqi, tədrisi və təbliği üzrə" Dövlət və Hökumət proqramları hazırlanıb, Respublika Tarix Liseyi yaradılıb, Tarix fakültəsində yeni ixtisaslar – "tarixçi-arxivşünas", "tarixçi-şərqşünas", "çinşünas", "tarixçi-arxeoloq","tarixçi-etnoqraf","beynəlxalq münasibətlər", "sosiologiya", "psixologiya", "etnopsixologiya", "etnososiologiya" və "sosial psixologiya" ixtisasları açılıb, "Azərbaycan tarixi" fənninin saatları artırılıb, "Azərbaycanın maddi-mədəniyyət tarixi", "Dünya azərbaycanlıları: tarixi-demoqrafiya" elmi-tədqiqat laboratoriyaları, "Tarixi tədqiqatlarda

elektron-hesablama maşınları və riyazi üsulların tətbiqi" tədris laboratoriyası, Arxeologiya və Etnoqrafiya muzeyi yaradılıb, qədim türk dili və folklorunun tədrisinə başlanılıb. 1980-ci illərin ikinci yarısında Tarix fakültəsinin əlaçı tələbələrinin SSRİ-nin aparıcı ali məktəblərinə göndərilməsi genişləndirilib. 1989-cu ilin payızında Tarix fakültəsinin 70 illiyi Rusiya, Ukrayna, Belarus, Özbəkistan, Qazaxıstan, Türkmənistan və Gürcüstandan olan tarixçi-alimlərin iştirakı ilə SSRİ miqyasında qeyd olunub (Xəlilov, 2022). 1980-ci illərin sonlarında BDU-nun Tarix fakültəsi milli azadlıq hərəkatının mərkəzlərindən biri olmuşdur. 1989-cu ildə Yaqub Mahmudovun sədri olduğu fakültə Elmi Şurası S.M.Kirov adına Qırmızı Əmək Bayrağı Ordenli Azərbaycan Dövlət Universitetinin tarixi adı olan Bakı Dövlət Universiteti adının bərpa olunması haqqında qərar qəbul edib və bu qərarın icrası ilə bağlı müvafiq məsələ qaldırılıb. Elə həmin dövrdə onun təşəbbüsü ilə Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının Tarix fakültəsindəki ilk partiya təşkilatı buraxılıb. O, 1990-cı ildə milli azadlıq hərəkatının fəalları olan bir qrup tələbənin universitetdən qovulmasının qarşısını alıb və bununla bağlı ona qarşı olan ağır təzyiqlər şəraitində dekan vəzifəsindən istefa verib (Nəcəfli, 2019). Onun istefasından sonra – 1991-1994-cü illərdə Tarix fakültəsində işgüzar elmi-pedaqoji mühit pozulub: onun təşəbbüsü ilə açılan yeni ixtisaslar, Respublika Tarix Liseyi və "Dünya azərbaycanlıları: tarixi-demoqrafiya" elmi-tədqiqat laboratoriyası bağlanıb. 1991-ci ildə isə Tarix fakültəsi parçalanaraq onun əsasında iki yeni fakültə yaradılıb (Mahmudlu, 2011). Yaqub Mahmudov 1991-ci ildən Tarix fakültəsinin Qədim dünya və orta əsrlər tarixi kafedrasının müdiridir və həmin kafedranın formalaşması onun adı ilə bağlıdır. Yaqub Mahmudov Azərbaycan Respublikasının yeni təhsil sisteminin yaradılması işində, o cümlədən qəbul proqramlarının tərtibində və təkmilləşdirilməsində, test bankının yaradılmasında, fənlər üzrə metodiki vəsaitlərin hazırlanmasında fəal iştirak edib. Hələ 1991-ci ildə Azərbaycanda fövqəladə vəziyyət rejiminin tətbiq olunduğu dövrdə onun rəhbərliyi ilə orta ümumtəhsil məktəbləri üçün ilk "Azərbaycan tarixi" proqramı nəşr olunub (Mahmudlu vd. 2014; Mahmudlu vd. 1998; Mahmudlu & Jabbarov, 2014). O, 1991-1992-ci illərdə Təhsil Konsepsiyası və Təhsil Qanununu hazırlayan ekspert-işçi qrupuna rəhbərlik edib. O vaxt əhali, o cümlədən təhsil sistemi işçiləri konsepsiya və qanun layihələrini geniş müzakirə edərək bəyəniblər. Hətta 1992-ci ildə – Əbülfəz Elçibəyin prezidentliyinin 100 günü tamam olanda Təhsil Konsepsiyası Xalq Cəbhəsi iqtidarının uğuru kimi qeyd olunub. Lakin buna baxmayaraq, Xalq Cəbhəsi iqtidarının bəzi nümayəndələri Təhsil Qanununun qəbul olunmasına kəskin müqavimət göstərib və hətta Prezidentin qanunu imzalamamasına (veto) da nail olublar. Bununla belə, 1992-ci il dekabrın 16-da Milli Məclis Yaqub Mahmudovun təqdimatı ilə Təhsil Qanununun qüvvəyə minməsi barədə qərar qəbul edib və beləliklə, ölkədə müasir təhsil

sisteminə keçilib. Müstəqillik dövrünün ilk "Azərbaycan tarixi" və "Orta əsrlər tarixi" dərsliklərinin (orta ümumtəhsil məktəbləri üçün) yaradılması da onun adı ilə bağlıdır. Həmin dövrdə ilk dəfə olaraq türk imperiyalarının tarixi "Orta əsrlər tarixi" dərsliyinə daxil edilib və bu imperiyaların dünya tarixində yeri və rolu geniş işıqlandırılıb (Mahmudov, 2016; Mahmudov, 2006). Onun hazırladığı "Ata yurdu" dərsliyi isə 2003-cü ildə Azərbaycan tarixinə aid yeni elmi baxışa və dərslik mədəniyyətində uğurlu səhifə açdığına görə "İlin dərsliyi" seçilib (Xəlilov, 2022). 1992-ci il noyabrın 12-də o, Naxçıvana səfər edib, ümummilli lider Heydər Əliyevlə görüşüb və Naxçıvan Dövlət Universitetinin 25 illik yubileyində çıxış edib. Daha sonra 1992-ci ilin dekabrında "Səs" qəzetində ardıcıl çıxış edərək bildirib ki, Azərbaycanın gələcəyi Yeni Azərbaycan Partiyası ilə bağlıdır (Mahmudov, 2019). Elə həmin dövrdə o, tez-tez cəbhə bölgələrinə – Xocalı, Şuşa, Ağdam, Laçın, Kərkicahan, Xankəndi, Meşəli, Cəmilli, Köhnəkənd, Qubadlı, Horadiz, Füzuli və başqa döyüş məntəqələrinə gedib, gəncləri qəhrəmanlığa ruhlandırıb. Yaqub Mahmudov 1993-cü ilin iyununda – vətəndaş müharibəsinin reallaşmaqda olduğu bir vaxtda qarşı duran tərəflər arasında barışıq yaratmaq üçün bir neçə ziyalı ilə birlikdə Navahı kəndinə də səfər edib. Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə qayıdışından sonra – 1994-cü ildə o, yenidən BDU Tarix fakültəsinin dekanı seçilib. 1994-2004-cü illərdə Tarix fakültəsində əvvəlki işgüzar elmi-pedaqoji mühit yenidən bərpa olunub: "Qafqazşünaslıq" və "Amerikaşünaslıq" ixtisasları açılıb, yeni fənlər – "Azərbaycan toponimikası", "Tarixi demoqrafiya", "Altayşünaslığın əsasları", "Beynəlxalq münasibətlər tarixi", "Türk xalqları tarixi" və "Din tarixi" fənləri tədris planına daxil edilib, fakültədə Azərbaycanşünaslıq, Altayşünaslıq və Amerikaşünaslıq mərkəzləri, "Türk odası" yaradılıb və "Dünya azərbaycanlıları: tarixi-demoqrafiya" elmi-tədqiqat laboratoriyası yenidən fəaliyyətə başlayıb (Azərbaycan tarixçiləri: biblioqrafik göstərici, 2011; Mahmudov, 2003; Mahmudlu, 2019). Yaqub Mahmudovun Bakı Dövlət Universitetinin həyatında, o cümlədən ümumiyyətlə Vətən tarixşünaslığında göstərdiyi və yuxarıda işıqlandırdığımız məsələlərlə yanaşı, onun Tarix elmimizdə yeni konsepsiya və istiqamətlərin – xüsusilə də "itirilmiş torpaqlar" və "saxtalaşdırılmış tarix" istiqamətlərinin yaradılmasındakı fəaliyyətini də xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu istiqamətdəki ilk addımlar Yaqub Mahmudov tərəfindən keçən əsrin 90-cı illərindən atılmağa başlandı. Tarixçi-alim bu istiqamətdə xüsusilə sərhəd bölgələrinin tarixinin obyektiv araşdırılmasının bünövrəsini qoydu – Qarabağ, Naxşıvan, İrəvan, Dərbənd, Şimal-Qərbi Azərbaycan tarixinə dair dissertasiyaların işlənməsi həmin illərdə gənc aspirantlara həvalə olundu və nəticədə 90-cı illərin sonları – 2000-ci illərin əvvəllərində bu problemlərə həsr olunmuş ilk monoqrafiyalar, o cümlədən də hazırki

məqalənin müəllifinin ilk monoqrafiyası işıq üzü gördü, ilk dissertasiyalar müdafiə edildi (Lətifova, 2009; Lətifova, 2019; Məmmədov, 2018). Yaqub Mahmudov 2004-2021-ci illərdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının (AMEA) Tarix İnstitutunun direktoru olub. O, 2007-ci ildə AMEA-nın müxbir üzvü, 2017-ci ildə AMEA-nın həqiqi üzvü seçilib. Onun Tarix İnstitutunun direktoru olduğu dövrdə Azərbaycan tarix elminin təhriflərdən və saxtalaşdırmalardan təmizlənməsi sahəsində mühüm uğurlar qazanılıb. O, tarixşünaslıqda ilk dəfə olaraq XV-XVII əsrlərdə Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə geniş diplomatik əlaqələr saxladığını və həmin ölkələrlə danışıqlar aparmış bir çox Azərbaycan diplomatlarının adlarını üzə çıxarıb (Xəlilov, 2022; Mahmudov, 2006; Mahmudov, 2012). Yaqub Mahmudovun rəhbərliyi ilə "Azərbaycan tarixi ilk mənbələrdə" layihəsi reallaşıb və respublikaya Türkiyə, Rusiya, Gürcüstan, Fransa, Böyük Britaniya, Almaniya, Hindistan və digər ölkələrdən on minlərlə arxiv sənədi gətirilib (Mahmudov, 2010). Bu sənədlər əsasında ermənilərin Azərbaycana çar Rusiyası tərəfindən XIX əsrdə köçürülməsi, 1918-ci ilə qədər Cənubi Qafqazda heç zaman erməni dövlətinin olmaması, Stepan Şaumyanın "Daşnaksütyun" partiyasının Bakı komitəsinin üzvü olması və onun, "26 Bakı komissarı" sırasında güllələnməmədiyi sübut edilib.

2013-2018-ci illərdə Yaqub Mahmudovun təşəbbüsü və dünyanın görkəmli alimlərinin iştirakı ilə Bakı, Quba, Şamaxı, Lənkəran və Qusarda 5 beynəlxalq soyqırımı konfransı keçirilib və bu konfranslarda Prezident İlham Əliyevə müraciətlər ünvanlanıb (Mahmudov, 2010; Mahmudov, 2011). Onun yüksək ixtisaslı tarixçi kadrların yetişdirilməsi sahəsində də mühüm xidmətləri var. O, diplomatiya tarixi, itirilmiş torpaqlar və soyqırımları tarixi istiqamətləri üzrə elmi məktəblər yaradıb (Mahmudov, 2015). Onun elmi rəhbərliyi ilə 73 nəfər fəlsəfə və elmlər doktoru yetişib.

2021-ci il yanvarın 22-də isə o, Tarix İnstitutunun direktoru vəzifəsindən kənarlaşdırılaraq, AMEA-nın müşaviri vəzifəsinə keçirilib. Bütün bunlara rəğmən, Prezident İlham Əliyev onu Azərbaycan tarix elminin tədqiqi və tədrisində böyük xidmətlərinə və uzunmüddətli səmərəli fəaliyyətinə görə "Şərəf" və 1-ci dərəcəli "Əmək" ordenləri ilə təltif edib. Heydər Əliyev Yaqub Mahmudovun elmi fəaliyyətini yüksək qiymətləndirərək, onu Azərbaycanın "böyük alimi", "böyük tarixçisi" adlandırıb. Yaqub Mahmudov Azərbaycan Respublikasının "Şöhrət" (1999), "Şərəf" (2009) və 1-ci dərəcəli "Əmək" (2019) ordenlərinə layiq görülüb. O, Azərbaycanın Əməkdar elm xadimi və Dövlət Mükafatı laureatı, AMEA-nın həqiqi üzvü, "Yusif Məmmədəliyev", "Rəsul Rza", "Qızıl qılınc", "Qızıl qələm", "Samir Əsgərxanov", "Humay", "Gənclərin dostu" və "Ekologiyanın dostu" mükafatları laureatıdır (Xəlilov, 2022; Tanıdığımız və tanımadığımız Yaqub, 2019). O,

təkcə Azərbaycanda deyil, həm də dünya miqyasında tanınır. Onun əsərləri indiyədək 15 dilə – türk, ingilis, rus, alman, ərəb, fars, fransız, gürcü, ibri, ispan, italyan, polyak, ukrain, urdu və rumın dillərinə tərcümə edilib. Beynəlxalq Sokrat Komitəsi 2012-ci ildə onu dünya elminə verdiyi töhfələrə görə "Elmdə ad" ("The Name in Science") fəxri titulu və "Dünya elminə töhfə" ("For Contribution to World Science") medalı ilə təltif edib. Bununla da, o, XXI əsrin məşhur elm adamlarının siyahısına daxil edilib. Dünya şöhrətli tarixçi-alim Yaqub Mahmudov Türk Dünyası Araşdırmaları Beynəlxalq Elmlər Akademiyasının, Beynəlxalq Aytmatov Akademiyasının, Lütfi Zadə adına Beynəlxalq Müasir Elmlər Akademiyasının, İtaliyanın Beynəlxalq İqtisadi və Sosial Elmlər Akademiyasının, Avropa Təbiət Elmləri Akademiyasının və İtaliyanın Bonifasiana Akademiyasının həqiqi üzvü, Rusiya Federasiyası Dağıstan Respublikasının Əməkdar elm xadimi, Oksford Akademik Birliyinin fəxri professorudur. O, Türk Dünyası Araşdırmaları Beynəlxalq Elmlər Akademiyasının (TDABEA) "Beynəlxalq Qızıl Ulduz" medalı, TDABEA- nın Beynəlxalq Atatürk Mükafatı, TDABEA-nın 2019-cu il üçün "Türk dünyasında ilin elm adamı" Beynəlxalq mükafatı, Avropa Təbiət Elmləri Akademiyasının (ATEA) "Qotfrid Vilhelm Leybnits" medalı, ATEA-nın "Fəxri Legion" ordeni, "Simurq" beynəlxalq medalı, Alman-Azərbaycan Cəmiyyətinin "Dostluq" medalı, "Ən yaxşı baş menecer" fəxri adı, "Kraliça Viktoriya" Beynəlxalq müka- fatı, "Ataman Anton Qolovatıy" ordeni, Millətlərin Birləşmiş İctimai Təltif Şurasının (UN Council for Public Awards – UNCOPA) "XXI əsrin lider şəxsiyyəti" Beynəlxalq mükafatı, UNCOPA-nın "Lider", "Avropa xidmət" və "Avropa lideri ulduzu" ordenləri ilə təltif olunub. Tarixçi-alim həm də UNCOPA-nın "Sülh səfiri" fəxri tituluna layiq görülüb. Yaqub Mahmudov, eyni zamanda, bu mükafatlarla da təltif olunub: "Heydər Əliyevin 100 illiyi (1923-2023)" (Mahmudov, 2002; Mahmudov, 2002). Azərbaycan Respublikasının yubiley medalı, "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyi (1918-2018)" Azərbaycan Respublikasının yubiley medalı, "Azərbaycan Polisinin 100 illiyi (1918-2018)" Azərbaycan Respublikasının yubiley medalı, "Azərbaycan Ədliyyəsinin 100 illiyi (1918-2018)" Azərbaycan Respublikasının yubiley medalı, "Azərbaycan Respublikası dövlət təhlükəsizliyi və xarici kəşfiyyat orqanlarının 100 illiyi (1919-2019)" Azərbaycan Respublikasının yubiley medalı, "Azərbaycan Sərhəd Mühafizəsinin 100 illiyi (1919-2019)" Azərbaycan Respublikasının yubiley medalı, Milli Məclisin "Parlament" medalı, "Bakı Dövlət Universitetinin 100 illiyi (1919-2019)" Azərbaycan Respublikasının yubiley medalı, "General Səməd bəy

Mehmandarov" yubiley medalı, AMEA-nın Abbasqulu ağa Bakıxanov adına mükafatı və Tarix İnstitutunun təsis etdiyi "Gənclərin dostu" mükafatı (Xəlilov, 2022).

Nəticə

Beləliklə, Yaqub Mahmudovla bağlı apardığımız araşdırmalar bu böyük alimin Azərbaycan və Türk dünyasının tarix elminə, təhsil sisteminə ictimai-siyasi həyatına nə qədər müsbət qatqı sağladığını göstərir. Bununla yanaşı, çoxistiqamətli fəaliyyətinin ana xəttini təşkil edən bir xüsusiyyət var ki, bu da onun müxtəlif yönümlü çalışmalarını bir mərkəzdə birləşdirir – bu ana xətt alimin vətəninə, millətinə, türkçüklüyə xidmətidir. Məhz bu amal onu keçən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq Bakı Dövlət Universitetində, 2004-cü ildən isə Milli Elmlər Akademiyasının A.A.Bakıxanov adına Tarix institutunda "İtirilmiş torpaqların tarixi" və "Saxtalaşdırılmış tarix" elmi istiqamətlərin əsasını qoyaraq inkişaf etdirməyə sövq etmişdir. Böyük alim bu gün də Bakı Dövlət Universitetində kafedra müdiri olaraq aktiv elmi fəaliyyətini davam etdirir. 2024-cü ilin göstəricilərinə görə alimin H-indeksi 15, elmi əsərlərinə edilmiş istinadların sayı 400-dən artıqdır. "Azərbaycan tarixi" (History of Azerbaijan) sahəsində dünya çapında tədqiqatçılar içərisində birinci mövqeyi, dünyanın tanınmış tarixçi alimləri içərisində "Dünya tarixi" (World History) istiqamətində tədqiqatçılar sıralamasında 31-ci yeri tutur (Mahmudov, 2024). Alimin əsərləri beynəlxalq akademik mühitdə diqqətlə öyrənilir. 2019-cu ili ən məhsuldar illərdən biri hesab etmək olar. Bu ildə Y.Mahmudovun əsərlərinə dünya alimləri tərəfindən 37 elmi istinad edilmişdir. Alim gənc tarixçilərin doğru istiqamətləndirilməsinə, Tarix fakültəsinin və bütövlükdə Bakı Dövlət Universitetinin uğurlu fəaliyyətinə bu gün də mühüm töhfələr verməkdə davam edir.

Ədəbiyyat

Azərbaycan tarixçiləri: biblioqrafik göstərici. (2010). (I C.). Elm və Təhsil.

Azərbaycan tarixçiləri: biblioqrafik göstərici. (2011). (II C.). Elm və Təhsil.

Gözəlova, Y. H. (2013). *Tarix elmində Yaqub Mahmudov məktəbi*. Təhsil.

Mahmudlu Y. M. (2011-2019). *Seçilmiş əsərləri.* Azərnəşr.

Mahmudlu (Mahmudov) Y.M. (2019). *Biblioqrafiya. Təkmilləşdirilmiş və yenidən işlənilmiş*. Turxan NPB.

Mahmudov, Y. (2019). Azərbaycanın müstəqilliyi yolunda Heydər Əliyevin tarixi xidmətləri danılmazdır. *Azertag.az*.

Məmmədov, N. R. (2018). *Akademik Yaqub Mahmudov elmi yaradıcılığında Qarabağ mövzusu.* Avropa.

Mahmudlu, Y. vd. (2014). *Ümumi Tarih-9*. Təhsil.

Mahmudlu, Y. M., & Qocayev, Ə. Ə. (2009). Orta Əsrlər Tarixi, 8-ci Sinif Ümumtəhsil Məktəbleri üçün Dərslik. *History of Middle Ages, Textbook for 8th Grade.* Tahsil Nəşriyyatı.

Mahmudlu, Y. vd. (1998). *Azerbaycan Tarixi, 7-ci sinif üçün derslik.* Azərnəşr.

Mahmudlu, Y., & Jabbarov, H. (2014). History of Azerbaijan: 8th grade textbook.

Mahmudov, Y. (2001). *Azerbaycan tarihi*. Təhsil nəşriyyatı.

Mahmudov, Y. (2010). *The Iravan Khanate: The Russian occupation and the relocation of Armenians to the lands of North Azerbaijan.* Azerbaijan National Academy of Sciences.

Mahmudov, Y. (1991). *Vzaimootnoşeniya Gosudarstv Akkoyunlu i Safavidov c Zapadnoyevropeyskimi Stranami*. BDU.

Mahmudov, Y. (Ed.). (2010). *İrəvan xanlığı: Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi*. Regionların inkişafı ictimai birliyi.

Mahmudov, Y. (2008). *Azərbaycanlılar (etnik-siyasi tarixə ümumi baxış).* Aspoliqraf.

Mahmudov, Y. M. (2016). *Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə əlaqələri: Ağqoyunlu dövrü.(XV əsrin II yarısı).* Təhsil.

Mahmudov, Y. (2006). *Azerbaijan: short history of statehood.* Azerneşr.

Mahmudov, Y. M. (2006). Azerbaycan diplomatiyası. Tahsil neşriyatı.

Mahmudov, Ya M. (1977). *Səyahətçilər Azərbaycana gəlirlər*. Gənclik.

Mahmudov, Y. M. (2012). *Azərbaycan: beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi, 1639-1828 dövlətlərarası müqavilələr və digər xarici siyasət aktları*. BDU.

Mahmudov, Ya M., & Şükürov, K. (2009). Azərbaycan: beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi. (ss.15-16). *Beynəlxalq müqavilələr və digər xarici siyasət aktları*.

Mahmudov, Y. (2010). *Azerbaijan & Europe: Medieval Diplomatic Relations*. Xlibris Corporation.
Mahmudov, Ya. (2005). *Azərbaycan: qısa dövlətçilik tarixi.* Təhsil.

Mahmudov, Y. (2009). Azerbaijan: the history of international relations and diplomacy. 1639-1828. In 4 volumes. First volume.

Mahmudov, Y. (2005). *Garabagh: real history, facts, documents*. Tahsil

Mahmudov, Y. (Ed.). (2010). *The Iravan Khanate: The Russian occupation and the relocation of Armenians to the lands of North Azerbaijan*. Azerbaijan National Academy of Sciences.

Mahmudov, Ya. (2015). 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan xalqının soyqırımı *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərlər Məcmuəsi. 2* (1). 52-59.

Mahmudov, Y. (2008). *The Azerbaijanis (general view of ethnic-political history).* Azpoligraf.

Mahmudov, Ya M. (2017). Azərbaycanlılar: etnosiyasi tarixə baxış. *Müasir elmi fikir,* 1, 7-17.

Mahmudov, Y. (2010). *İrevan Xanlığı Rusya İşgali ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Torpağlarına Köçürülmesi.* Azerbaycan Milli ElmlerAkademiyası, AA Bakıxanov Adına Tarix Enstitüsü Yayınları.

Mahmudov, Ya M. (1987). *Akqoyunlu və Səfəvi dövlətləri ilə Avropa ölkələri arasında münasibət məsələsi haqqında/XV əsrin ikinci yarısı - XVII əsrin əvvəlləri.* (birinci maddə). ASSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, Bakı N, 3.

Mahmudov, Ya M. (1966). *Akqoyunlu dövləti ilə Venesiya münasibətləri. e.ə. 60-70 XV əsr* [Dissertasiyanın xülasəsi, Cand. Diss].

Mahmudov, Y., & Şükürov, K. (2003). Azerbaycan Uluslararası İlişkileri ve Diplomasi Tarihi, Devletlerarası Anlaşmalar ve Diğer Harici Siyaset Aktları (1639-1828).(n.y).

Mahmudov, Ya M. O. (1989). *Akqoyunlu və Səfəvi dövlətləri ilə Qərbi Avropa ölkələri arasında əlaqələr (XV əsrin ikinci yarısı - 17-ci əsrin əvvəlləri)* [Doktorluq dissertasiyası, Lomonosov adına Moskva Dövlət Universiteti).

Mahmudov, Y. (2003). Azerbaycan Devletçiliği (Tarihe Genel Bakış). *Kafkas Üniversitesi Dergisi, Özel Sayı, 11*, 61-135.

Mahmudov, Ya. (2002). *Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev şəxsiyyəti.* Təxsil nəşriyyatı.

Mahmudov, Y. vd. (2005). *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası* (II Cild). Lider nəşriyyatı.

Mahmudov, 2024, https://scholar.google.com/citations?hl=ru&use

Nəcəfli G. C. (2019). *Şərəfli ömrün bir səhifəsi: Taix fakültəsi (1986-1990).* Turxan NPB.

Lətifova, E. M. (2009). *Yaqub Mahmudov Azərbaycan tarixşünaslığında "İtirilmiş torpaqlar" istiqamətinin müəllifidir.* (C. 30). AMEA Tarix institutunun elmi əsərləri.

Lətifova E. M. (2019). *Yaqub Mahmudovun "İtirilmiş torpaqlar" istiqaməti kontekstində İlisu sultanlığının tarixinin açılması tarixindən.* (C. 80). AMEA Tarix institutunun elmi əsərləri.

Tanıdığımız və tanımadığımız Yaqub Mahmudov. (2019). Turxan NPB.

Yaqub Mahmudovun tarixçilər məktəbi. (2019). Turxan NPB.

Xəlilov, N. (2022). *Ağır sınaqlarda sınmayan böyük alim: Yaqub Mahmudov*. Zərdabi-Nəşr.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11 (6) 2024

Derleme Makalesi | Review article
Geliş tarihi |Received:10.10.2024
Kabul tarihi |Accepted:20.12.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Vazufa Khudiyeva

https://orcid.org/0000-0002-5376-8385
Teacher, Baku State University, Faculty of Information and Document Management
Department of Document Management, Azerbaijan, vazufe@mail.ru

Atıf Künyesi | Citation Info

Khudiyeva, V. (2024). 1926 Birinci Bakü Türkoloji Kongresi ile İlgili Belgelerin Araştırılması. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 4573-4579.

1926 Birinci Bakü Türkoloji Kongresi ile İlgili Belgelerin Araştırılması

Öz

Türk dili konuşan halkların tarihinde müstesna bir olay olarak tarihe geçen 1926 Birinci Bakü Türkoloji Kongresi, üzerinden yıllar geçmesine rağmen araştırma konusu ve nesnesi olmaya devam etmektedir. Hem bilimsel araştırmalar hem de siyasi analizler sonucunda kongrenin düzenlendiği dönemin karmaşık tarihsel koşulları dikkat çekmektedir. Kongrenin sona ermesinden sonraki yıllarda yaşanan süreçler ve siyasi ilişkiler, Sovyet İmparatorluğu'nda ulusal konuların incelenmesi yönünde temel faktörlerden biridir. Dünyanın ve Sovyetler Birliği'nin önde gelen Türkoloji sahası bilim adamları ve düşünürleri, Türk halklarının etnografyası ve kültürü, tarihi, edebiyatı, dili ve alfabesi ile ilgili birçok önemli konunun tartışıldığı Birinci Bakü Türkoloji Kongresi'ne katılmışlardır. 26 Şubat - 6 Mart 1926 tarihleri arasında Bakü'de İmailiyye Sarayı'nda düzenlenen bu kongreye Sovyetler Birliği'nde yaşayan Türk halklarının temsilcilerinin yanı sıra yabancı konuklar da katıldı. Kongreye tarihçiler, yazarlar, şairler, bilim adamları, dilbilimciler ve diğer önemli düşünürlerden oluşan 131 kişilik bir heyet katıldı. Kongrede tartışılan temel konulardan biri de Latin alfabesine geçişin bilimsel-yöntemsel ilkelerinin tartışılmasıydı. Kongre katılımcılarının bundan sonraki akıbeti trajik olsa da, kongrenin Türk halkının kültürel entegrasyonu yönünde atılan önemli bir adım olarak tarihi bir öneme sahip olduğunu belirtmek gerekir.

CC BY NC
Creative Commons Licence

Anahtar Kelimeler: *Türkoloji kurultayı, Türk dili konuşan halklar, ortak alfabe, ortak dil, 1926 Birinci Türkoloji Kongresi*

1926 First Baku Turkological Congress and Related Documents

Abstract

The First Baku Turkological Congress of 1926, which went down in history as an exceptional event in the history of Turkic-speaking peoples, continues to be the subject and object of research despite the passage of years. As a result of both scientific research and political analyses, the complex historical conditions of the period when the congress was held draw attention. The processes and political relations in the years after the end of the congress are one of the main factors in the direction of the study of national issues in the Soviet Empire. Leading Turkological scientists and thinkers of the world and the Soviet Union participated in the First Baku Turkological Congress, where many important issues related to ethnography and culture, history, literature, language and alphabet of Turkic peoples were discussed. Between 26 February - 6 March 1926, this congress, which was held in Baku at the Palace of Imailiyya, was attended by representatives of the Turkic peoples living in the Soviet Union, as well as foreign guests. A delegation of 131 people including historians, writers, poets, scientists, linguists and other important thinkers attended the congress. One of the main issues discussed at the congress was the scientific-methodological principles of the transition to the Latin alphabet. Although the fate of the participants of the congress was tragic, it should be noted that the congress has a historical significance as an important step towards the cultural integration of the Turkish people.

Keywords: *Turkological congress, Turkic-speaking peoples, common alphabet, common language, First Turkological Congress of 1926*

Giriş

Modern zamanlarda belge yönetimi, işlenmesi, saklanması ve bunların kamusal kullanımının düzenlenmesi süreci bir bilim dalı olarak belge yönetiminin teorik temelini oluşturmaktadır (Vazufa, 2022). Herhangi bir alana ait bir belgenin yaşam döngüsünü (oluşturulma anından imha sürecine kadar) yöneten bir sistem olarak belge yönetimi metodolojisini uygular (Sadigova, 2022). Doküman yönetiminin organizasyonlarda ve insan faaliyetinin çeşitli alanlarında uygulanmasının önemli avantajları vardır. Sürecin doğru kurgulanması ve belge yönetimi işlemlerinin esnek ve doğru bir şekilde gerçekleştirilmesi, belgelerin temin edilmesi ve kullanılması sürecini kolaylaştırmaktadır (Ismayilov, 2022). Bu açıdan bakıldığında önemli bilimsel ve tarihi belgeler dahil olmak üzere Azerbaycan'ın tarihini, kültürünü, edebiyatını incelemek, belge akışının yönünü belirlemek ve belge yönetimi önemli

araştırma konularıdır. 1926 Birinci Bakü Türkoloji Kongresi Azerbaycan'ın ve Türk dünyasının bilimsel ve kültürel mirasının önemli bir aşamasını oluşturmaktadır. 1926 yılında Bakü'de düzenlenen kongrede ana tartışma konusu Türk dili, edebiyatı, kültürü ve tarihi ile ilgili konulardı. Türkoloji kongresi, Türk dünyasının bilim ve eğitim alanında yeni bir aşamanın temellerini atmış, Türkoloji biliminin gelişmesine, ortak kültürlerin bilimsel araştırmalarının gelişmesine ivme kazandırmıştır (Qayibov, 2013). Birinci Türkoloji Kongresi ile ilgili belge akışının geliştirilmesine yönelik çalışma bu açıdan önemini korumaktadır.

1. 1926 Birinci Türkoloji Kongresi Doküman Akışının Geliştirilmesi

Birinci Türkoloji Kongresi sürecine tartışmaların doğru belgelenmesinin yanı sıra örgütsel ve pratik konuların notlara yansıması da eşlik etti. Bu açıdan bakıldığında Bakü Türkoloji Kongresi'nin organizasyon tedbirlerinin belgelenmesi önemli konulardan biriydi (Ismayilov & Khudiyeva, 2023). Kural olarak Kongreye davetiye gönderilmesi, organizasyonel konuların tescili, Kongre programının hazırlanması gibi önemli belgeler bulunmaktadır. Aynı zamanda Kongre sonuç tutanakları, tartışılan konulara ilişkin hukuki bilgi ve belgeler de mevcuttur (İsmayilov & Khudiyeva, 2023). Bu açıdan bakıldığında Bakü Türkoloji Kongresi ile ilgili belge akışının gelişimi incelendiğinde belgeleri şu kategorilerde toplamak mümkündür:

1. Kongre Düzenleme Kurulu tarafından oluşturulan belgeler;
2. Davetiyeler ve kayıt belgeleri;
3. Tartışma kayıtlarını içeren protokoller ve belgeler;
4. Rapor ve önerileri içeren belgeler;
5. Kongre ile ilgili bilimsel yayın ve dokümanların dağıtımı;
6. Kongre Dokümanlarının Arşivlenmesi;
7. 1926 Birinci Bakü Türkoloji Kongresine ilişkin elektronik dokümanların oluşturulması;

Öncelikle Kongre Düzenleme Kurulu tarafından etkinliğin amacını ve etkinliğin gündemini açıklayan dokümanlar hazırlandı. Böylece Kongre Düzenleme Kurulu, Kongreye bağlı komite ve gruplar arasında belge kontrolünü gerçekleştirdi. Komite esas olarak etkinliğin organizasyonuna ilişkin mali ve yönetimsel belgeleri hazırladı (Latin esaslı yeni Türk alfabesi ve Birinci Bakü Türkoloji Kongresi, 2006). Kongreye Türkiye, Rusya, Avrupa, Kazakistan, Tataristan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Kuzey Kafkasya'dan davet edilen bilim insanı ve araştırmacılara özel davetiyeler gönderildi. Bu davetler doğrultusunda kayıtlar sağlandı.

Bildiğimiz gibi kongrede pek çok bilimsel konu tartışıldı (İsmayilov & Sadigova, 2022). Bu tartışmalar ağırlıklı olarak Türk halklarının ortak kültürüne, ortak lehçesine ve alfabe sistemlerine yöneliktir. Kongrenin zengin bilimsel mirası, Kongrede tartışılan her konu, konu etrafında yapılan tartışmalar ve sonunda alınan kararlar kayıt altına alındı. Böylece Kongreye katılan bilim insanları ve araştırmacıların dinlediği tüm sunumlar, çeşitli bilimsel bilgiler ve tüm raporlar yazılı olarak belgelendi. Bu raporlardan elde edilen bilimsel sonuçlar ve önerilen öneriler daha sonra bilimsel yayınlara yansımıştır. Türkoloji dergilerinde ve kültür dergilerinde geniş çapta yayımlandı.

2. Kongrede Alınan Kararları İçeren Belgeler

Kongrede alınan kararları içeren belgeler hazırlanmış olup, ikinci ve üçüncü düzey belgelerin oluşturulmasında ana kaynak olarak değerlendirilmiştir. Kongrede oluşturulan belgeler, Azerbaycan'da ve diğer katılımcı devletlerde Kongre ile ilgili bilimsel çalışmaların ve araştırmaların yazılmasına temel teşkil etmiş ve birincil kaynak olarak kabul edilmiştir (İsmayilov & Khudiyeva, 2022). Daha sonraki dönemlerde Birinci Bakü Türkoloji Kongresi ile ilgili olaylar, araştırmalar ve diğer belgelerden yola çıkılarak elektronik belge veri tabanı oluşturulmuştur. Elektronik belge yönetimi, Kongre ile ilgili elektronik belgelerin hazırlanması, restorasyonu ve kullanımını hızlı bir şekilde hayata geçirir (Khalilova & Iskenderli, 2023). Böylece Bakü Türkoloji Kongresi sonuçlarının analizi, daha geniş kitlelerde yapılan bilimsel tartışmalar sonucunda ek bir belge akışı geliştirdi.

Sonuç

Birinci Bakü Türkoloji Kongresi'nde geniş bir coğrafyayı kapsayan ve dünya kültürüne yeri doldurulamaz ilmi, kültürel ve edebi katkılar sağlayan çok sayıda Türk halkının kaderi tartışıldı. O dönemde Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde önde gelen mevkilerde bulunan önde gelen devlet adamları ve aydınlar, kongrenin çalışmaları ile yakından ilgilendiler. Samad Agamalioğlu, Ruhulla Ahundov, Salman Mümtaz, Hüseyin Cavid, Habib Jabiyev, Ferhad Agazade, Hanafi Zeynallı, Mustafa Guliyev, Aziz Gubaydulin, Jabbar Memmedzade, Panah Gasimov, Celil Memmedzade, Bakır Çobanzade, Halid Said Hocayev, Nikolay Ashmarin, Hamid Sultanov, Hasan Musayev, Ahmed Pepinov, Mirza Davud Hüseynov, 1926 Birinci Bakü Türkoloji Kongresi'nde Azerbaycan'ı temsil eden temsilcilerden biridir. Kongrede Azerbaycan'ın tek kadın temsilcisi, sosyo-politik figürü, Azerbaycan tarihinin ilk kadın bakanı, "Sharq Nazni" dergisinin editörü Ayna Sultanova da hazır bulunmuştur.

Birinci Bakü Türkoloji Kongresi kapsamında toplam 17 toplantı yapılmış, 14 konu hakkında 38 rapor dinlenmiş, tartışmalar yapılmış ve birçok karar onaylanmıştır. Dokuz gün süren Kongre Başkanlığı, tanınmış Doğu bilimcisi Akademisyen Vasili Barthold, Akademisyen Sergei Oldenburg, Avrupalı bilim adamlarının temsilcisi Profesör F. F. Mensel, Rusya Sovyet Federasyonu Halk Eğitim Bakanlığı'ndan Alexander Samoilovich Lagovitsin tarafından temsil edildi. Türkiye Cumhuriyeti'nden ise Fuad Köprülü ve Ali Bey Hüseyinzade katılmışlardır. Kongrenin aldığı kararlar ortak alfabe, ortak edebiyat dili, ortak terminoloji vb. esaslara dayanmaktadır. Arap alfabesinden Latin alfabesine geçiş fikri Birinci Bakü Türkoloji Kongresi'nin temel görev ve hedeflerinden biriydi. 1 Ocak 1929'da Azerbaycan SSR, Sovyetler Birliği'nin Türk cumhuriyetleri arasında Latin alfabesine geçen ilk ülke oldu. Sovyet hükümeti Arap alfabesinin kullanımını yasakladı ve Arap alfabesinin unutulması için birçok kitap yakma kampanyası düzenledi. Beş yıl sonra Türkiye Cumhuriyeti de Latin alfabesine geçti. Türk dili konuşan diğer milletlerin Latin alfabesine geçmesi, kitlesel cehaletin ortadan kaldırılmasında olumlu bir etki yaratmıştır. Kongre sonrasında yeni alfabenin kullanımının yaygınlaşması, Türk dili konuşan halklar arasındaki bilimsel, kültürel ve edebi ilişkileri güçlendirdi. Ancak bu süreç uzun sürmedi. Sovyetler Birliği'ne bağlı Türk dili konuşan cumhuriyetler ancak 1929-1939'da Latin alfabesini kullanabiliyordu. 1939'da Sovyet hükümeti, "işçilerin genel arzusu" adı altında, Türk dili konuşan cumhuriyetlerin Kiril alfabesine geçmesine ilişkin bir kararı kabul etti.

1926 Birinci Bakü Türkoloji Kongresi'nin yüzden fazla katılımcısı, 1930'ların sonlarında çeşitli baskılara maruz kaldı; "milliyetçi, pan-Türkist, karşı-devrimci" olmakla ve diğer asılsız suçlama ve iftiralarla suçlandılar. Pek çok insan aileleriyle birlikte sürgüne gönderildi ve öldürüldü. Bu nedenle ünlü tarihçi ve bilim adamı Ziya Bünyadov, araştırmasında 1926 Birinci Bakü Türkoloji Kongresi'ni "canlı tiyatro trajedisine" benzetmiştir. Salman Mümtaz, Hanefi Zeynallı, Hanefi Zeynallı, Bekir Çobanzade, Ruhulla Akhundov, Ayna Sultanova, Hamid Sultanov, Gazanfar Musabayov ve diğerleri baskılara maruz kaldıktan sonra sürgünde kurşuna dizildiler. Kongre çalışmalarını yansıtan kaynaklar arasında en önemlisi "Azdevlatkino"nun 1926 yılında yaptığı belgesel filmdir. "1. Türkoloji Kongresi" adlı kısa belgesel film, dünyada ilk kez Azerbaycan'da düzenlenen Kongre'nin tarihini yansıtıyor. 8 dakikalık bu filmde Samad Ağamalıoğlu, Gazanfar Musabeyov, Ali Bey Hüseyinzade ve Hüseyin Cavid rol almışlardır. Azerbaycan, bağımsızlığını kazandıktan sonra ilk kez Birinci Bakü Türkoloji Kongresi'nde hukuki değerlendirmede bulundu. 2005 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham

Aliyev "Birinci Bakü Türkoloji Kongresi'nin 80. Yıldönümünün düzenlenmesine ilişkin" kararnameyi imzaladı. Kongrenin 80. yıldönümüne adanan uluslararası konferansın 2006 yılında Bakü'de düzenlenmesi düzenin ortaya çıkardığı konulardan biridir. 10 yıl sonra Azerbaycan'da Devlet Kongresi'nin 90. yıl dönümü kutlandı. 18 Şubat 2016'da Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın Kongrenin 90. yılını kutlamak için bir emir imzaladığı görülmektedir. Türkoloji Kongresi ile ilgili arşiv belgelerinin ortaya konulabilmesi için daha ayrıntılı bir çalışmaya ihtiyaç vardır. Bakü Türkoloji Kongresi, Türk dili konuşan halkların ortak tarih ve kültürünü araştırmak amacıyla düzenlenen bilimsel bir toplantıdır. Kongreye katılan her devletin elinde bu kongreye ilişkin belgeler ve bunların kopyaları bulunmaktadır. Bakü Türkoloji Kongresi ile ilgili belgeleri elde etmek için çeşitli kaynaklardan yararlanmak mümkündür. Bu hususta örneğin Milli Kütüphaneler ve Milli Arşivler önemli olup; örneğin Azerbaycan ve Türkiye'deki milli arşivlerde Türkoloji Kongreleri ile ilgili çok sayıda belge bulunmaktadır. Üniversiteler ve Bilimsel Araştırma Merkezlerinde de bu kongrelere ilişkin belgeler bulunmaktadır. Örneğin Bakü Devlet Üniversitesi ve Hacettepe Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı kapsamında önemli belgeler bulunmaktadır. Yine Türk Dil Kurumu (TDK), 1926 Bakü Türkoloji Kongresi ile ilgili bilgileri yansıtan tarihi belgeleri muhafaza etmekte ve bunları yerel araştırmacılar için değerli bir kaynak olarak sunabilmektedir.

Kaynaklar

Ismayilov, N. & Khudiyeva, V. (2022). Assessment of digital knowledge and research skills and overview of on going work at the national level, forecasting. Concepts of digitization. *Technium Social Sciences Journal*, *35*, 593-600.

Ismayilov, N. I. & Khalafova, S. A. (2023 a). On the typology of document-information resources in the field of economy. *Universidad Y Sociedad, 15*(6), 224-232.

Ismayilov, N. I. & Khudiyeva, V. (2022) Assessment of digital knowledge and research skills and overview of on going work at the national level, forecasting. Concepts of digitization. *Technium Social Sciences* , 35, 593-600.

Ismayilov, N. I. & Sadigova, S. (2022). Synergetic foundations of the methodology of modern bibliography. *GRANI Journal,* 26 (5), 45-51.

Ismayilov, N. I. (2022) Library Resources: Allocation and Usage Problems (Comparative Analysis of the World and Regional Practice). *Scientific and Theoretical Almanac Grani,* 1 (26), 38-43.

Ismayılov, N., & Khudiyeva, V. (2023). Conducting training and research, problem solving, creative thinking. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, *10*(2), 643-649.
İsmayilov, N., & Khudiyeva, V. Analysis and Processing of Users' information and Research Requests. *Akademik Kitabxanalarin Yeni Fəaliyyət Istiqamətləri*, 36.

Khalilova, N. & Iskenderli, Ə. (2023). Tsel'yu dannogo issledovaniya yavlyayetsya izmereniye biometricheskikh parametrov. *Zhurnal yestestvennykh teoreticheskikh issledovaniy, 26* (6), 91-95.

kizi Sadigova, S. A. (2022). Initial Resources on Socio-Political Information. *European Journal of Humanities and*, 60.

Qayıbov, S. (2013). I. Bakü Türkoloji Kurultayı Bildirilerinin Satır Aralarında Halk Bilimi Meseleleri. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD), 19* (19), 207-220.

Vazufa, K. (2022). Skills to use digital resources. *Technium Soc. Sci. J.*, *36*, 775.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11 (6) 2024

Derleme Makalesi | Review article
Geliş tarihi |Received:05.10.2024
Kabul tarihi |Accepted:22.12.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Sahahla Heydarli

https://orcid.org/0009-0001-0302-9082
Academic Advisor, Azerbaijan State University of Culture and Art Audiovisual Arts Faculty, Azerbaijan, rejissor_71@mail.ru

Atıf Künyesi | Citation Info

Heydarli, S. (2024). Modern Azerbaycan Tiyatrosunda Mehriban Alakbarzade. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 4580-4587.

Modern Azerbaycan Tiyatrosunda Mehriban Alakbarzade

Öz

Makalede, Azerbaycan tiyatrosunun bağımsızlık yıllarına denk gelen tiyatro yönetmeni Mehriban Alakbarzade'nin yaratıcılığı faaliyeti ana hatlarıyla araştırılmış, sahnelediği oyunlar hakkında önemli fikirler yansıtılmıştır. Ayrıca makalede, yönetmenin sahnelediği tiyatro oyunlarını inceleyen tiyatro eleştirmenlerinin görüşleri de yorumlanarak, Mehriban Alakbarzade'nin Azerbaycan tiyatrosundaki önemli rolü değerlendirilmektedir. Makalede Alakbarzade'nin "Katil" isimli tiyatrosu; "Ceza", "İskender'e yeni bir mektup...", "Kod Adı V. X. A", "İblis ve", "Yüzyıl Eşit Bir Gün" perfomansları yer almış ve tahlil edilmiştir. Mehriban Alakbarzade, renkli hayatı ve yaratıcılığıyla dikkatleri üzerine çekmeyi başaran isimlerden biridir. Modern Azerbaycan tiyatrosunun gelişmesinde Mehriban Alakbarzade'nin rolü büyükdür. Azerbaycan kültürüne yaptığı hizmetlerden dolayı ödüllere layık görülmüşdür.

Anahtar kelimeler: *Tiyatro, Yönetmen, Oyun, Modern, Azerbaycan, Sanatçı*

Mehriban Alakbarzade in Modern Azerbaijan Theatre

Abstract

In the article, the creative activity of Mehriban Alakbarzade, the theatre director of Azerbaijani theatre in the years of independence, is investigated in the main lines and important ideas about the plays she staged are reflected. In addition, in the article, the opinions of theatre critics who examined

CC BY NC Creative Commons Licence

the plays staged by the director are interpreted and the important role of Mehriban Alakbarzade in Azerbaijani theatre is evaluated. In the article, Alakbarzade's theatre 'Killer'; 'Punishment', 'A new letter to Alexander...', 'Code Name V. X. A', 'Demon and', 'Century Equal One Day' performances were included and analysed. Mehriban Alakbarzade is one of the figures who managed to attract attention with her colourful life and creativity. Mehriban Alakbarzade played a great role in the development of modern Azerbaijani theatre. She was honoured with awards for her services to Azerbaijani culture.

Keywords: *Theatre, Director, Play, Modern, Azerbaijan, Artist*

Giriş

5 Ağustos 1965'te Gence şehrinde doğan Mehriban Zaur kızı Alakbarzade, 1983 yılında Mirzaga Aliyev'in adını taşıyan Azerbaycan Devlet Sanat Enstitüsü'nün yönetmenlik fakültesine girdi ve 1988 yılında bu uzmanlığını başarıyla tamamladı. Üniversiteden mezun olduktan sonra çeşitli tiyatrolarda yönetmen olarak çalışmaya devam eden Mehriban Alakbarzade, yönettiği tüm oyunlarda dekoru, tarzı ve yönetmen fikriyle seçilmiştir. Performansları her zaman büyük ilgiyle karşılanmış ve eleştirmenler arasında geniş tartışmalara konu olmuştur.

Mehriban Alakbarzade, yeniliği seven, sürekli kendi üzerinde çalışan sanatçı-yönetmenlerden biridir. Bağımsızlık döneminde çalışmaya başlayan yönetmen, sanatta her zaman avangard düşüncesiyle öne çıkmıştır. Hazırladığı oyunlarda kendine özgü kurgusu ve düzgünlüğü hissedilmekte, sahne çalışmaları başından sonuna kadar ilgiyle izlenmektedir.

Mehriban Alakbarzade'nin Lenkeran Devlet Dram Tiyatrosu'nda "Sensiz" (Şikali Gurbanov), "Yağmurdan Sonra" (Bakhtiyar Vahabzade), "Gömülmemiş Ölüler" (Jean Paul Sartre), "İnsan Sesi" (Jean Cocteau), "Esrarengiz" Akademik Ulusal Drama Tiyatrosu sahnesinde bir cinayetin üç versiyonu" (Rünoske Akutagawa), "Postanedeki Hayalet" (Elchin), "Felaket" (Huseyn Javid), "Trenin altına atılan kadın" (Afaq Mesud), "Emir Teymur" (Huseyn Javid), "Herostratus'u Unut" (Grigory Gorin), "İskender'e yeni bir mektup" (Ilgar Fahmi), "Bir asra eşit bir gün" " (Böl. Aytmatov), "İblis ve..." (H. Cavid), Azerbaycan Devlet Akademik Müzik Tiyatrosu'nda "Nuri-Dide Jeyhun" (Ali Amirli), "Gizemli Cinayet" (Rünoske Akutagawa) ve diğerleri Azerbaycan Devlet Genç Seyirci Tiyatrosu'nda oyunlara başarılı bir sahne yapısı kazandırmıştır. Mehriban Alakbarzade, 2001 yılında Elçi'nin oyunundan uyarlanan "Katil" adlı oyunla Azerbaycan tiyatrosunda konuşmasını yapmış, dönemin tanınmış yazar ve eleştirmenleri bu sahne çalışmasıyla ilgili çeşitli tartışmalı görüşler ortaya koymuşlardır.

2012 yılında yine Katil adlı oyunun yapımcılığını üstlenen Mehriban Alakbarzade, tiyatro seyircisinin büyük ilgisini çekerek bu oyuna damgasını vurmuştur.

"Katil" isimli oyunda Şukufa Yusufova (öğretmen) ve Sabir Memmedov (erkek) başrol oynamıştır. Oyunda hayatını pedagojik faaliyetlere adayan öğretmen yaşını geçmiş olmasına rağmen aile hayatına başlamamış ve küçük, müstakil bir evde yalnız yaşamaktadır. Yıllar sonra ders verdiği öğrencisiyle tanışan öğretmen, öğrencisiyle kişisel bir ilişki kurar. Öğrenci, öğretmenin saf duygularını kurnazca kullanırken, tüm samimiyetiyle öğretmen öğrencisine aşık olur. Öğrencisinin kendisiyle dalga geçtiğini duyan kimya öğretmeni, onu kendi elleriyle zehirleyerek öldürür. Mehriban Alakbarzade, Katil adlı oyunda aldatılan kadınların genelleştirilmiş bir prototipini oluşturarak onlara tanımadıkları insanlara güvenmemeleri mesajını vermekte ve haklarını her zaman ve her yerde korumalarını öğütlemektedir. Mehriban Alekberzade'nin "Kâtil" adlı oyunda attığı önemli adımlardan biri de samimi sahneyi cesurca kullanmasıydı. Eleştirmenleri ve tiyatro akademisyenlerini rahatsız eden ve oyun hakkında çeşitli tartışmalı görüşlerin oluşmasına neden olan da budur. Mehriban Alakbarzade, oyunun senaryosunda koyu tonları tercih etmekte ve bunu bir şekilde karakterlerin iç dünyasıyla özdeşleştirerek, seçtiği renklerle onların ruh hallerini ifade etmektedir. Bu bağlamda eserinde kendine özgü av düşüncesiyle öne çıkan Mehriban Alakbarzade'nin yönettiği her oyun, gerek üslup, gerek mekân, gerekse oyuncu seçimi açısından her zaman yeni ve özgündür. Sahnedeki bulguları, kullandığı detaylar, senaryodaki renk tonları, sahnedeki uyum kısacası tüm unsurlar yönetmenin zengin hayal gücüne işaret etmektedir.

Mehriban Alakbarzade'nin hazırladığı bir sonraki oyun ise "Ceza" olup; T. Valiyeva'nın Genç Seyirci Tiyatrosu'ndaki oyunundan yola çıkarak hazırladığı oyun olup; psikolojik sahnelerde tüm olaylar bir kadının başına gelenleri seyirciye anlatmasıyla başlamaktadır. Kamala Muzaffar'ın canlandırdığı kadın, hayatını kaybeden bir kumarbazı anımsatmaktadır. Başına gelen olayların sebebini arayan, kendine sorular soran, cevapsız sorular karşısında çaresiz ve depresif görünen bir kadının hayatı ortaya konulmaktadır. Olaylar sırasında kadın, çocukluğundan evlendiği güne kadar geçirdiği anları hayalinde birer birer yaşamaktadır. Oyunda kadın çaresizliğini sebepleriyle seyircilerine sunamkta ve onları düşünceye sevk etmektedir.

Mehriban Alakbarzade, siyah giysi yardımıyla bir kadının iç dünyasını ve dış görünüşünü de göstermektedir. Yönetmen sahnede de koyu ve siyah detayları tercih ederek sunum yapmaktadır. Seçtiği müzikle kadının hayatını ve acılarını keskinleştiren yazar; oyuncunun sahnedeki hızı, dinamik hareketleri, her şeyi hızlı ve zamanında yapması, düşüncelerini sinir gözyaşlarıyla ifade etmesi, sahneden sarkan zincire sarılıp isyankar bir şekilde bağırması gibi performanslarla oyununa kalite katmıştır. Bu bağlamda Mehriban Alakbarzade, "Ceza"

oyununda kadınların çaresizliğini, haklarının çiğnenmesinin sonuçlarını ve ebeveynleri mutsuz olan çocukları konu alan genelleştirilmiş bir prototip ortaya koymaktadır.

Mehriban Alakbarzade, oyun seçiminde karmaşık yönetmenlerden biri olarak kabul edilmektedir. Eserde konunun insaniliğini ve asilliğini tercih eden sanatçılardan biri olarak ön palan çıkan Alakbarzade, ele aldığı oyuna mutlaka küresel meseleler yansıtılmakta ve olayların gelişim çizgisini de önemli konulara dayandırmaktadır. Mehriban Alakbarzade'nin yönetmenliği ayrıca estetik güzelliği ve çok yönlülüğüyle de ön plana çıkmaktadır. Bu yönüyle tiyatroya gelen her izleyici kendi eserini diğerlerinden kesinlikle ayırt edebilmektedir. Mehriban Alakbarzade klasik ve modern, yerli ve yabancı drama örneklerine cesurca değinmekte ve her birinden çağın gereklerine uygun bir sahne çalışması yaratmaktadır. Akademik Ulusal Drama Tiyatrosu'nda sahneye koyduğu "İskendera'ya Yeni Bir İsim..." adlı oyunu her zaman olduğu gibi büyük ilgi ve beğeniyle karşılandı.

"İskender'e yeni bir mektup..." İlgar Fahmin'in "Nizami Gencevi Yılı" şiirinden yola çıkılarak hazırlandı. "İskender'e yeni bir mektup..." İskendername şiirinin hayali devamıdır. Oyunda Nureddin Mehdikhanlı (Hürmüz), Şovgi Hüseynov (Hizir), Kamala Muzaffar (eski Rovşanak), İlgar Cihangir (İskenderus), Ziya Ağa (İskender), Farida Şahbazova (genç Rovşanak), Elçin Efendi (Antigon) ve diğerleri sahne aldı.

İlgiyle izlenen oyunda tüm olaylar İskender'in etrafında dönüyor. Nizami Gencevi'nin aynı adlı şiirinden yola çıkılarak hazırlanan "İskender'e Yeni Mektup..." adlı oyunun sahnelenmesindeki temel amaç, Nizami Gencevi'nin ruhunu ve felsefesini modern düşünce düzeyinde yeniden canlandırmaktı. Nizami Gencevi'nin "İskendername" adlı şiirinde Zülkarneyn hayat suyunu içmişse, oyunda bunun tersi olur ve İskender'in o suyu içmesi mukadderdir. Bundan sonra İskender daha da kana susamış, zalim, acımasız, baskıcı bir hale gelir ve işlediği suçları görmezden gelir.

İskender (Ziya Ağa) gençliğinden beri zalim, hain, kana susamış, zalim bir insan olarak tanınmıştır. Halka ve aynı zamanda ailesine baskı yapıyor, ne pahasına olursa olsun istediğini yapıyor, kimsenin fikrini dikkate almıyor. İskender, yoldaşı Rovşan'ı ne kadar sevse de onu esirgemeden ölümsüzlük suyunu içer, bundan esinlenerek, yaptıklarını sınırlamadan, daha da ahlaksızlaşır ve bir kötü adama dönüşür. İskender'in yaptığı, insanları, hatta kendi ailesini ve çocuklarını bile günaha sürükledi. Herkes bunu ortadan kaldırmanın yollarını arıyor. Ancak buna rağmen bununla ancak Hürmüz (Nurettin Mehdikhanlı) baş edebilir. İskender yaptığı şeyden memnun değildir. Tam tersine insanların kanında boğulur ve acı çeker. Yaptığı kötülüklerin acı sonuçları onu her yerde rahatsız ediyor. Deli gibi sahnede şunu bunu yapıyor.

Onların istediklerini yaparsa huzur bulacağını düşünüyor. Ama her şey daha da kötüye gidiyor, dökülen kan, tüm manevi güçler İskender'e eziyet ediyor. Bunun sonucunda İskender açtığı kan gölünde boğularak hayatını kaybetti.

Mehriban Alakbarzade, "İskender'e Yeni Bir İsim..." adlı oyunda, iyi düşünülmüş bir yönetmen icadıyla ve gizemli bir üslupla, zalim, kana susamış, zalim yargıçların eşsiz bir prototipini seyirciye sunuyor. İskender sadece kendi zamanının değil, günümüzün de baskıcı hakimlerinin vazgeçilmez imajıdır. Sahnede yaşanan tüm olaylar, zalim yargıçların yaptığı kötülükler, adaletin ayaklar altına alınması, yoksullara yapılan zulmler, bir liderin kendi istek ve arzuları uğruna feda edilmesi, kısacası sahnede yaşanan tüm olaylar.

Mehriban Alakbarzade yeni oyununda yine koyu tonlara önem vermiş, sahnede küçük taş parçaları ve göl, doğal su kullanmıştır. Gölün suyu İskender'in döktüğü kanın anısına kırmızıya boyanıyor. Sahnenin kenarlarına saçılan taş parçaları İskender'in işlediği günahlardır. O günahlar taş gibi üst üste yığılmış, bütün çevreyi kaplamıştı. İskender, toplumda yolsuzluklara yol açan, kan döken, kötülükleriyle dillere destan olmuş bir hakimdir. Güçlerini kötü yönde kullanarak önce döktüğü kanın tadını çıkarır, sonra bu zevk büyük bir acıya dönüşür, her yerde peşini bırakmaz ve onu yalnız bırakmaz. Ziya Ağa bu sahnelerde aklını kaybetmiş akıl hastası bir insanı anımsatıyor. Sahnede deli gibi dönüyor, etrafındaki herkesten şüphe ediyor, aklını kaybettiğini düşünüyor ama gerçekte akli dengesi pek sağlıklı değil. Kararsızdır, ne yapacağını, kime güveneceğini bilemez, durumdan çıkış yolu arasa da örümcek gibi ağına takılıp kalır, her masum adımla bütün yolları daha da kapatır, o alır.

Mehriban Alakbarzade, İskender'in ve diğer karakterlerin ruhsal durumlarını, içinde bulundukları üzücü durumu sadece performansları, kostümleri ve senaryolarıyla değil, aynı zamanda görünümleri ve dokularıyla da izleyiciye aktarıyor. Sahneye çıkardığı oyuncular, eski kalıpları tamamen yıkıp yeni rolleri sahnede o kadar zarif, estetik ve güzel canlandırıyorlar ki, onları tanımak mümkün değil. "İskender'e yeni bir mektup..." oyunu, müziği, sanatçının çalışması, senaryosu, oyunculuğu, yönetmenin hayal gücü ve kurgusuyla Azerbaycan tiyatrosunda yeniden adından söz ettirmeyi başarıyor. Mehriban Alakbarzade sahnede sınır tanımıyor. Kendine özgü yönetmen çizgisi ve üslubuyla her zaman liderliği sürdürüyor. Hem klasik hem de modern eserlere avangard yaklaşımıyla öne çıkan tiyatro yönetmeni, hem yaratıcılığıyla hem de yaşamıyla tüm Azerbaycanlıların büyük sevgisini kazanan, klasik edebiyatın önde gelen temsilcisi Nesimi'nin mirasına cesurca sesleniyor ve sahneye koyuyor. Yug Devlet Tiyatrosu'nda "Ben...Ben" oyunu ise ünlü şair Nesimi'nin 650 kuruluş yıldönümüne ithaf edilmiştir. "Ben...Ben" oyunu, İlgar Fahmin'in oyunundan yola çıkılarak hazırlanmıştır

(bkz. Nizamigizi, 2020). Memmedsafa Gasimov (Şeht Azam Şemseddin Bağdadi), Gasim Nagy (Hurufi ilahi şiiri), Abdulgani Aliyev (Hurufi ilim-ilahi), Vugar Hajiyev (Hurufi aşk-ilahi), Elgun Hamidov (Hurufi ilahi yazısı), Amid Gasimov (Hurufi aziz-ilahi)), Ziya Ağa (Seyid Ali Şamlı) ve diğerleri sahne alıyor. Mistik-psikolojik performansta "Ben...Ben", mektupçuluk, insanın Tanrı'ya karşı tutumu farklı bir açıdan izleyiciye sunuluyor. Nesimi'nin hayatına adanan performansta, insan unsuru ana kriter olarak ön plana çıkarılarak, onun korkusu, sevgisi, duygu ve düşünceleri yeni bir bakış açısıyla izleyiciye sunuldu. Gösteri sırasında oyuncular hızlı hareket ediyor, konuşurken sanki bir yerlerde aceleleri varmış gibi sık sık konuşuyorlar. Karakterler sahnede çılgınlar gibi koşturuyor, dürüst olmayan kararlarından çekiniyor ve utanmıyor, Nesimi'nin ölümüne küller içinde birlikte imza atıyorlar. Mehriban Alekberzade'nin "Ben...Ben" oyunu hakkında Hamida Nizamigizi haklı olarak "Bir sufinin, dervişin mirası, hayatı bir yana, Nesimi'nin mirasına yönelik en mükemmel, en basit ve en didaktik oyundur. En azından yazar ve yönetmen bize efsanevi Nesimi'yi değil, gerçek bir karakteri, protestocu bir insanı sunmaktadır. Bu kısa girişin ardından seyirci, hurufilik akımından kâmil insan olma çağrısına kadar kırka yakın kapıdan geçirilmektedir" (Nizamiqizi 2020). Nesimi'nin gazelleri ve yaratıcılığı insan-Allah ilişkilerinin tezahürü yönünde gelişmiştir. Eserlerinde daima insanın ilahi aşk uğruna yaptığı fedakarlıklardan söz etmiş ve Allah'ın insanın bütün bedeninde tecelli ettiğini vurgulamıştır. Mehriban Alekberzade "Ben...Ben" adlı oyunda Nesimi'nin mirasını, felsefesini ve Hurufiliğin temel ilkelerini ortaya koymaya çalışmaktadır. Oyunda mükemmel bir insan seviyesine yükselmeye çalışan Nesimi'nin başından geçen olaylar sergilenmiş, sonunda zalim hakimler onu yok etmek, yok etmek istemişler ama ne yaparlarsa yapsınlar başaramamışlardır. "Ben...Ben" oyunundaki müzikal çözüm, sanatçının çalışması ve senaryosu ayrı bir alkışı hak etmektedir. Oyuncuların sahnede dinamik oyunlarını, ışıkların altında karakterlerin yüz hatlarının tüm detaylarıyla ortaya çıkmasını, duygu ve düşüncelerini müzik yardımıyla seyirciye aktarmasını izlemek ilgi çekici olmaktadır. Mehriban Alakbarzade'nin hazırladığı "Kod Adı V. X. A" (Kod Adı V. X. A. 2024) ve "Yüzyıl Eşit Bir Gün" oyunlarıyla da tiyatro seyircisini adeta sarsmış ve uyuyan ruhları uyandırmıştır.

Sonuç

Ünlü tiyatrocu 2003 yılında Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin Onur Sanatçısı fahri unvanına layık görüldü. 25 Haziran 2013 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti Emektar Sanatçısı onursal unvanına layık görüldü. 30 Nisan 2014, 6 Mayıs 2015, 6 Mayıs 2016, 1 Mayıs 2017, 9 Mayıs 2018, 10 Mayıs 2019, 7 Mayıs 2020, 7 Mayıs 2021, 10 Mayıs 2022 tarihlerinde

Cumhurbaşkanlığı Ödülü'ne layık görüldü. 6 Mayıs 2023 ve 9 Mayıs 2024 yılında "Haydar Aliyev'in 100. Doğum Yılı (1923–2023)" jübile madalyasına layık görüldü. 27 Mayıs 2024 tarihinde Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in kararnamesiyle tiyatro yönetmenliği alanındaki çalışmalarından dolayı Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Ödülü'ne layık görüldü (Sərəncam, 27.05.2024). Bağımsız Devletler Topluluğu Parlamentolar arası Meclisi (BDTPA) Cengiz Aytmatov Ödülü'ne layık görüldü (Sərəncam, 2018-04-07, Sərəncam, 2018-12-27; Sərəncam, 2017-07-23; President.az, 01.05.2017; Sərəncam, 09.05.2018; Sərəncam, 10.05.2019; Sərəncam, 07.05.2020; Sərəncam, 07.05.2021; Sərəncam, 10.05.2022; Sərəncam, 06.05.2023; Sərəncam, 09.05.2024; AzərTAc, 2024). Mehriban Alakbarzade, renkli hayatı ve yaratıcılığıyla dikkatleri üzerine çekmeyi başaran isimlerden biridir. Modern Azerbaycan tiyatrosunun gelişmesinde Mehriban Alakbarzade'nin rolü büyükdür. Azerbaycan kültürüne yaptığı hizmetlerden dolayı ödüllere layık görülmüşdür.

Kaynaklar

İncəsənət xadimlərinə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin mükafatlarının verilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 2018-04-07.

İncəsənət xadimlərinə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin mükafatlarının verilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 2018-12-27.

İncəsənət xadimlərinə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin mükafatlarının verilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 2017-07-23.

Kod Adı V. X. A. 2024. https://iticket.az/events/theatre/kod-adi-vxa/138285

Nizamiqizi, H. (10. Ocak 2020). Ben...ben demeyi hak eden bir oyun. *Kültür gazetesi.*

Nizamigizi, H. (10 Ocak 2020). Ben... ben olarak anılmayı hak eden bir oyunum. *Kültür gazetesi*.

President.Az. İncəsənət xadimlərinə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin mükafatlarının verilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı" (az.). President.az. 01.05.2017.

President.Az. İncəsənət xadimlərinə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin mükafatlarının verilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı" (az.). President.az. 09.05.2018.

President.Az. İncəsənət xadimlərinə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin mükafatlarının verilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı" (az.). President.az. 10.05.2019.

President.Az. İncəsənət xadimlərinə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin mükafatlarının verilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı" (az.). President.az. 07.05.2020.

President.Az. İncəsənət xadimlərinə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin mükafatlarının verilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı" (az.). President.az. 07.05.2021.

President.Az. İncəsənət xadimlərinə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin mükafatlarının verilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı" (az.). President.az. 10.05.2022.

President.Az. İncəsənət xadimlərinə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin mükafatlarının verilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı" (az.). President.az. 06.05.2023.

President.Az. İncəsənət xadimlərinə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin mükafatlarının verilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı" (az.). President.az. 09.05.2024.

Sərəncam, Prezidentdən Mehriban Ələkbərzadə ilə bağlı - Sərəncamhttps://qafqazinfo.az/news/detail/prezidentden-mehriban-elekberzade-ile-bagli-27.05.2024.

Yubileynaya medal' 100-letiye Geydara Aliyeva (1923–2023) vruchena deyatelyam kul'tury i iskusstva. 07.05.2024. AzərTAc.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11 (6) 2024

Derleme Makalesi | Review article
Geliş tarihi |Received:12.10.2024
Kabul tarihi |Accepted:22.12.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Hacı Qasımlı

https://orcid.org/0000-0001-8246-1959
PhD, Baku State University, Faculty of Information and Document Management library information resources management department, Azerbaijan, hacı_qasimli@list.ru

Daşqin Məhəmmədli

https://orcid.org/0000-0002-6875-8091
Doctor of Philosophy in History, Baku State University, Faculty of Information and document management, Department of library-information resources management, Azerbaijan, dashqin.muhammedli@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Qasımlı, H. & Məhəmmədli, D. (2024). Turizm sahəsi üzrə "İnformasiya tələbatı" konsepsiyası. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 4588-4595.

Turizm sahəsi üzrə "İnformasiya tələbatı" konsepsiyası

Xülasə

Turizm sahəsinin informasiya təminatının mövcud vəziyyətini öyrənmək, bu sahəyə dair sənəd axınının tədqiqini aparmaq, turizm sahəsi üzrə informasiya tələbatçılarını müəyyən etmək, bu sahə üzrə sənəd axınının gələcək inkişaf modelini təkmilləşdirmək kitabxanaşünaslığın və biblioqrafiyaşünaslığın qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir. Məqalədə turizmin kitabxana-informasiya təminatı sahəsində informasiya tələbatının öyrənilməsi zamanı meydana çıxan ümumi problemlərin həlli məqsədilə görüləcək işlər qeyd edilmiş, informasiya tələbatı anlayışı, onun elmi və nəzəri cəhətdən izahı göstərilmişdir. Turizm sahəsi üzrə informasiya tələbatı məsələsi təhlil edilərkən ilk növbədə bu sahənin informasiya tələbatının genezisinə, onun insan tələbatları sistemində rolu araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *Kitabxana, sənəd axını, turizm, informasiya mənbəyi, informasiya tələbatı*

CC BY NC Creative Commons Licence

The concept of 'Information Demand' in the tourism sector

Abstract

Analysing the current state of information provision in the tourism sector, studying document flow in this field, identifying information consumers in the tourism sector and improving the future development model of document flow in this field are some of the main tasks facing librarianship. The article summarises the work that needs to be done to solve the common problems that arise during the study of information needs in the field of information provision in the field of librarianship and tourism, and presents the concept of information need and its scientific and theoretical explanation. In analysing the issue of information demand in the tourism sector, the formation of information demand in this sector and its role in the system of human needs are examined.

Keywords: *Library, document flow, tourism, information source, information demand*

Giriş

İnformasiya, məlumat və ya biliklərin, insanın anlaması və istifadə etməsi üçün təşkil edilən formasıdır. İnformasiya, müxtəlif kontekstlərdə fərqli anlamlar daşıya bilər, lakin ümumiyyətlə, müəyyən bir mövzu, vəziyyət və ya obyekt haqqında əldə edilən məlumatların toplanması və təqdim olunması kimi başa düşülür. Müasir cəmiyyətin həyatı kommunikasiya sistemləri ilə çox bağlıdır. Bu sistem çərçivəsində cəmiyyətin informasiya tələbatının ödənilməsi sahəsində böyük həcmli işlər aparılır. Professional baxımdan bu prosesdə müxtəlif sosial institutlar iştirak edir ki, onların da əsas funksiyası sənədlərlə məqsədyönlü iş aparmaqdan ibarətdir. Faydalı informasiyanın yaradılması və səmərəli yayıması ilə elmi təşkilatlar, informasiya mərkəzləri və başqa orqanlar məşğul olur.

1. Oxucuların və istifadəçilərin informasiya tələbatı

Oxucuların və istifadəçilərin informasiya tələbatı, onların müəyyən mövzularla, məsələlərlə və ya fəaliyyət sahələri ilə əlaqədar olaraq ehtiyac duyduqları məlumatları ifadə edir. İnformasiya tələbatı fərqli mühitlərdə və fərqli insanlar arasında dəyişə bilər, çünki hər kəsin ehtiyacları, maraqları və məqsədləri fərqlidir. İstifadəçilərin informasiya tələbatını anlamaq, onlara daha yaxşı xidmət göstərmək və məlumatı doğru şəkildə təqdim etmək üçün vacibdir (İsmayilov & Khalafova, 2023a).

2. Turizm sahəsi üzrə informasiya tələbatının ödənilməsində əsas meyarlar

Turizm sahəsi üzrə informasiya tələbatının ödənilməsində əsas meyar bu sahə üzrə sənəd axının öyrənilməsidir. Turizm sahəsi üzrə sənəd axını oxucuların sorğuları üzrə informasiya axtarışını təmin edən mütəxəssislərin, bələdçilərin, biblioqrafın, informasiya tələbatçılarının və

kitabxanaçıların peşə fəaliyyətinin obyektidir. Axın həcmcə qeyri-məhdud, məkan baxımından çox geniş yayılmış və bəşəriyyətin tarix boyu yaratdığı sərvətləri əhatə edir. Axın alim və mütəxəssislər, yaradıcı insanlar, müxtəlif səviyyəli təşkilatlar, nəşriyyatlar və yayım müəssisələri tərəfindən zənginləşdirilir və əhalinin müxtəlif qrupları tərəfindən istifadə olunur (İsmayilov, 2022). Turizm sahəsi üzrə sənəd axını-daim inkişaf edən, yeniləşən, məzmun etibarilə bir-biri ilə əlaqədar olan sənədlərdir və bizi əhatə edən xarici aləm haqqında biliyin mühafizəsi, toplanması və ötürülməsinin ən yaxşı vasitəsidir. Turizm sahəsi üzrə sənəd axını informasiya cəmiyyətinin əsas elementi hesab edilir. Peşəkar məsələlərin effektiv həlli üçün mütəxəssis sənəd axınının inkişaf qanunauyğunluqlarını və strukturunu bilməlidir. O, sənəd axınında dinamik prosesləri xarakterizə edən göstəricilərin müqayisəsi və hesablanmasına dair yenilikləri bilməlidir. Sənəd axınının tətbiqi tədqiqatlarının nəticələri iki əsas istiqamətdə istifadə oluna bilər (İsmayılov & Gasimli, 2023). Turizm sahəsi üzrə informasiya tələbatı məsələsi təhlil edilərkən ilk növbədə bu sahənin informasiya tələbatının genezisinə, onun insan tələbatları sistemində mövqeyinə nəzər salmaq lazımdır. Bildiyimiz kimi, həm fərdin, həm ictimai qrupun və eləcə də bütün bəşəriyyətin həyat prosesində bir sıra tələbatlar meydana çıxır. Bunlardan bir qrupu insanın bilavasitə bioloji xislətindən irəli gəlir (qidaya, suya, qışda istiliyə, yayda sərinə və s. tələbat) (İsmayilov; Khalafova, 2024a). Digərləri isə məhz maddi tələbat deyildir və ya maddi tələbatlarla dolayısı ilə bağlıdır. Bunlara sosial yardıma, həmrəyliyə, cəmiyyətlə inteqrasiya olunmağa, rəğbətə və s. olan tələbatdır. İnformasiya tələbatı da ikinci qrupa aid edilir (İsmayilov & Bayramova, 2022). İnsanın lazımi informasiya əldə etmək sahəsində fəaliyyəti şəxsiyyətin fəallığının aparıcı göstəricilərdən biridir. Şəxsiyyətin həmin istiqamətdə fəaliyyətini informasiya tələbatı fəaliyyəti də adlandırmaq olar. Müşahidələr göstərir ki, insanın peşə fəaliyyəti nə qədər inkişaf edər və mürəkkəbləşərsə, onun informasiya tələbatı da bundan asılı olaraq inkişaf edərək mürəkkəbləşər. Belə xüsusiyyətlər turizm və ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində xüsusilə nəzərə çarpır. Məsələn, Azərbaycanda insanların ətraf mühitin mühafizəsi üzrə fəaliyyətə cəlb olunması nisbətən gec, müasir zamanlarda meydana çıxmışdır (Əliyev, 2004). Ümumilikdə turizm üzrə informasiya tələbatının və xüsusən də onun vacib tərkib hissəsi olan sənəd-informasiya tələbatının əhəmiyyətli əlamətlərdən biri bu tələbatın obyektiv və ya subyektiv olmasıdır (İsmayılov, 2007). Tələbatçının informasiya tələbatının obyektiv və subyektiv olmasının arasındakı fərqi müqayisə yolu ilə müəyyən etmək olar. Belə bir fərqi müəyyənləşdirmək üçün insanın turizm sahəsi üzrə informasiya barəsində təsəvvürlərini təhlil etmək və bunun əsasında konkret informasiyanın bu şəxsə nə qədər zəruri

olduğunu müəyyənləşdirmək tələb olunur. Belə bir təhlil aparmaq bir sıra hallarda xeyli vaxt və zəhmət tələb edir(İsmayilov & Khalafova, 2024b). Bu xüsusilə turizm üzrə geniş və mürəkkəb informasiya tələbatına malik olan alim və yüksək ixtisaslı mütəxəssislərə daha çox aiddir. Belə bir təhsillə məşğul olan şəxslərin informasiya tələbatı öyrənilməsi üçün də əhəmiyyəti böyükdür. Bütün yuxarıda qeyd edilənlər sübut edir ki, informasiya tələbatı informasiya fəaliyyətini stimullaşdıran amildir (İsmayilov & Khalafova, 2022). Turizm sahəsi üzrə kitabxana-informasiya tələbatının öyrənilməsində mütəxəssislərin də mühüm rolu vardır. XXI əsrdən başlayaraq cəmiyyətin informasiyalaşdırılması, turizm sahəsində yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi, bu sahə üzrə yeni istiqamətlərin formalaşması, dünyaya inteqrasiya, beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsi ilə sahə üzrə sənəd axınında intensivləşmə müşahidə edilməyə başlamışdır (Ismayilov & Gasimli, 2022). Məqalənin hüquqi aspekti haqqında danışsaq onu qeyd etməliyik ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyev tərəfindən 2018-ci il 21 sentyabr tarixində "Azərbaycan Respublikası Dövlət Turizm Agentliyinin fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında" fərman imzalanmışdır. Həmin tarixdə "Azərbaycan Respublikası Dövlət Turizm Agentliyinin Əsasnamə" si də təsdiq edilmişdir. Həmin Əsasnamədə qeyd edilir ki, Agentliyin əsas vəzifələrindən biri gəlmə turizminin və daxili turizmin Azərbaycan Respublikasında inkişafının məqsədli proqramlarını hazırlamaq, ölkə ərazisində turizm infrastrukturunun və sənayesinin, həmçinin Qoruqların inkişafına, turizm zonaları və turizm xidməti sahələrinin yaradılmasına investisiya cəlb olunması üçün müvafiq tədbirlər görmək; Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq səviyyədə turizm mərkəzinə çevrilməsi məqsədi ilə müvafiq təşviqat işini aparmaq; Azərbaycan Respublikasının turizm brendini formalaşdırmaq və təşviq etmək; tabeliyindəki qurumlar vasitəsilə turizm xidmətlərinin təkmilləşdirilməsini təmin etmək; turizm sahəsində mövcud vəziyyətin, gələcək inkişaf istiqamətlərinin, həmçinin perspektivlərinin müəyyən edilməsi üçün elmi tədqiqat və araşdırmalar aparmaq; turizm sahəsində mövcud vəziyyətin və gələcək inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə imkan verən informasiyaları sistemləşdirmək, bu sahəyə dair məlumatları toplamaq, turizmin informasiya təminatını təkmilləşdirmək və həmin məlumatlardan istifadəni və onların qanuna uyğun olaraq mühafizəsini təşkil etməkdir.

Turizm sahəsində informasiya tələbatının ödənilməsində əsas meyarlar aşağıdakı kimi müəyyən edilə bilər: Dəqiqlik və düzgünlük: Verilən informasiya doğru və etibarlı olmalıdır. Bu, turistlərin düzgün qərarlar qəbul etməsi və təhlükəsizliklərini təmin etməsi üçün vacibdir. Təhlükəsizlik: İnformasiya, yerli qanunvericiliyə və təhlükəsizlik qaydalarına uyğun olmalıdır. Bu,

turistlərin yerli mühitə uyğun davranışlarını təmin etmək məqsədi ilə vacibdir. Aydınlıq və sadəlik: Məlumat, istifadəçilər üçün sadə və anlaşılan olmalıdır. Bu, turistlərə məlumatı asanlıqla əldə etməyə və lazımi tədbirləri görməyə imkan verir. Əhatəlilik: Turizm məlumatı əhatəli olmalı, təyinat nöqtələri, nəqliyyat vasitələri, mədəniyyət, yerli adət-ənənələr və digər vacib mövzular barədə məlumatlar təqdim edilməlidir. Əlçatanlıq: İnformasiya müxtəlif kanallar vasitəsilə asanlıqla əldə edilə bilməlidir, məsələn, internet, mobil tətbiqlər, broşürlər, məlumat mərkəzləri və s. Fərdiləşdirilmiş xidmət: Turistlərə daha yaxşı xidmət göstərmək üçün fərdiləşdirilmiş məlumatlar və tövsiyələr təqdim edilməlidir. Məsələn, müəyyən bir turistik marşrutun şəxsi maraqlara uyğun təklif edilməsi. Bu meyarlar, turizm sektorunda informasiyanın səmərəli şəkildə təqdim olunmasına kömək edir, həmçinin turistlərin məmnuniyyətini artırır və turizm təcrübəsini daha asan və təhlükəsiz edir.

3. Respublikanın kitabxana-informasiya müəssisələrində turizm sahəsinə dair ədəbiyyatın statistikası

Respublikanın kitabxana-informasiya müəssisələrində turizm sahəsinə dair həm yerli dildə həm də, xarici dillərdə müxtəlif adda sənədlər öz əksini tapmışdır.

M. F. Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanasının elektron kataloq sistemində turizm sahəsinə dair əks olunan ümumi sənəd-informasiya resurslarının statistikası (2000-2021-ci illər üzrə)

M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanasının hesabatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

İllər (2000-2021)	**Monoqrafiya**	**Məqalə**	**Dövrü mətbuat materialı**
2000	1	1	-
2001	7	8	-
2002	11	2	
2003	18	2	1
2004	5	20	-
2005	15	12	-
2006	65	125	1
2007	95	59	1
2008	164	67	1

2009	138	540	-
2010	144	541	-
2011	109	1065	-
2012	149	728	-
2013	141	906	-
2014	162	1028	-
2015	121	1320	-
2016	187	1377	-
2017	166	999	2
2018	111	438	-
2019	30	361	5
2020	12	136	-
2021	2	53	-
2022	8	57	-
2023	9	69	-
CƏMİ	**646**	**9914**	**11**

M. F. Axundov adına Milli Kitabxananın elektron kataloq sistemində turizm sahəsinə dair 2000-ci ildə bir kitab və bir məqalə, 2001-ci ildə səkkiz məqalə və yeddi monoqrafiya, 2002-ci ildə on bir monoqrafiya, iki məqalə, 2003-cü ildə on səkkiz monoqrafiya, iki məqalə və bir dövrü mətbuat materialı, 2004-cü ildə iyirmi məqalə, beş monoqrafiya, 2005-ci ildə on beş monoqrafiya, on iki məqalə, 2006-cı ildə altmış beş monoqrafiya, yüz iyirmi beş məqalə və bir dövrü mətbuat materialı, 2007-ci ildə doxsan beş monoqrafiya, əlli doqquz məqalə və bir dövrü mətbuat materialı, 2008-ci ildə yüz altmış dörd monoqrafiya, altmış yeddi məqalə və iki dövrü mətbuat materialı, 2009-cu ildə beş yüz qırx məqalə, yüz otuz səkkiz monoqrafiya, 2010-cu ildə beş yüz qırx bir məqalə, yüz qırx dörd monoqrafiya, 2011-ci ildə min altmış beş məqalə, yüz doqquz monoqrafiya, üç dövrü mətbuat materialı, 2012-ci ildə yeddiyüz iyirmi səkkiz məqalə, yüz qırx beş monoqrafiya, 2013-cü ildə doqquzyüz altı məqalə, yüzqırx bir monoqrafiya, 2014-cü ildə min iyirmi səkkiz məqalə, yüz altmış iki monoqrafiya, 2015-ci ildə min üçyüz iyirmi məqalə, yüz iyirmi bir monoqrafiya, 2016-cı ildə min üç yüz yetmiş yeddi məqalə, yüz səksən yedii monoqrafiya, 2017-ci ildə doqquz yüz doxsan doqquz məqalə, yüz almış altı monoqrafiya, iki dövrü mətbuat materialı,

2018-ci ildə dördyüz otuz səkkiz məqalə, yüz on bir monoqrafiya, 2019-cu ildə üçyüz altmış bir məqalə, otuz monoqrafiya, beş dövrü mətbuat materialı, 2020-ci ildə yüz otuz altı məqalə, on iki monoqrafiya, 2021-ci ildə əlli üç məqalə və iki monoqrafiya əks olunmuşdur ki bu da turizm sahəsinə dair sənəd resurslarının tələbatının artmasına zəmin yaradır (İsmayilov & Gasimli, 2023).

İnformasiya tələbatçıları, turizm sahəsində məlumatı tələb edən və istifadə edən şəxslərdir. Onlar turizmin müxtəlif aspektlərində (turistlərin qərar vermə prosesindən tutmuş, turizm müəssisələrinin idarə edilməsi və inkişafına qədər) kritik rol oynayırlar. İnformasiya tələbatçılarının turizm sahəsindəki rolu aşağıdakı aspektlərdə özünü göstərir: Turistlərin qərar qəbul etmə prosesinə dəstək. Məlumatın əhəmiyyəti: Turistlər, səyahət etməzdən əvvəl müxtəlif məlumatlara ehtiyac duyurlar. Bu məlumatlar məkanın cəlbediciliyi, qiymətlər, təhlükəsizlik vəziyyəti, hava şəraiti, nəqliyyat imkanları və digər detalları əhatə edir. İnformasiya tələbatçıları bu məlumatları əldə etmək üçün müxtəlif mənbələrdən (internet, kitablar, bülletenlər və s.) istifadə edirlər. Qərar vermə: Məlumatın tələbatçılarına təqdim edilməsi, turistlərin təyinat yeri seçimi, yerləşmə, nəqliyyat və digər xidmətlərin seçilməsi kimi vacib qərarları daha asan və düzgün şəkildə vermələrinə kömək edir.Turizm sənayesində tədqiqat və inkişaf. Turizm müəssisələrinin tələbatı: Turizm sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələr, müştəri məmnuniyyəti, bazar trendləri, rəqabət mühiti və digər faktorlar haqqında məlumat əldə etməlidirlər. Bu məlumatlar turizm xidmətlərinin inkişafı, marketinq strategiyalarının qurulması, yeni məhsulların təqdim edilməsi və ya mövcud xidmətlərin təkmilləşdirilməsi üçün vacibdir. İnformasiya tələbatçılarının analitik rolu: Turizm müəssisələri, bazar araşdırmaları və statistik məlumatlarla bağlı analizlər həyata keçirmək və qərarları məlumatlara əsaslanaraq qəbul etmək üçün informasiya tələbatçılarından faydalanır.

Nəticə

Bu sahə üzrə informasiya tələbatının inkişafında əsas rolu ixtisasçı mütəxəssislər təşkil edir. Turizmin kitabxana-informasiya təminatı sahəsində informasiya tələbatının öyrənilməsi zamanı əsas problemlərdən biri də mütəxəssislərin peşəkar informasiyaya olan əlçatarlığının operativ şəkildə təşkil edilməməsidir. Bu problemin yeganə həlli yolu informasiyanın analitik işlənməsi zamanı meydana gələn ikinci dərəcəli sənədlərin yaradılması hesab olunur. Respublikada turizmin kitabxana informasiya təminatının tədqiq edilməsi üzrə informasiya tələbatının formalaşmasında bəzi Ali təhsil müəssisələri ilə yanaşı, turizm müəssisələri də mühüm rol oynayır. Respublikada bu istiqamətdə yaranan boşluqları aradan qaldırmaq üçün M. F. Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanasında, Azərbaycan Milli Elmlər Akdemiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanasında (AMEA

MEK), bəzi ali məktəb kitabxanalarının fondlarında turizmə dair ümumi sənəd-informasiya resurslarının kompleks şəkildə tədqiqini aparamaq və bu sahənin fəaliyyətini genişləndirmək lazımdır.

Ədəbiyyat Siyahısı

Əliyev, Z. H. (2004). Biblioqrafik informasiya sənəd informasiya tələbatının ödənilməsində mühüm vasitədir. *Kitabxanaşünaslıq və biblioqrafiya,* 1, 82-92.

Ismayılov, X. İ. & Gasimli, H. H. (2023) Study of the document flow on the field of tourism in the national library of Azerbaijan named after M. F. Akhundov (Based on the analysis of "Annual Azerbaijan Bibliography" and "New books: an annotated bibliographic index"). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 6* (10), 2467-2474.

Ismayilov, N. I. & Khalafova, S.A. (2022b) Library Sites that Provide Information to Users (Based on Domestic and Foreign Library Experience).*GRANI Journal,* 25, 2, 22-28.

Ismayilov, N. I. & Khalafova, S. A. (2023a). On the typology of document-information resources in the field of economy. *Universidad Y Sociedad, 15* (6), 224-232.

Ismayilov, N. I. & Bayramova, İ. (2022). Methodology of Research and Study of Document Flow in the Field of Tourism (Based on Experience from Local Libraries).*GRANI Journal,* 25, 3, 70-76.

Ismayilov, N. I. (2022). Library Resources: Allocation and Usage Problems (Comparative Analysis of the World and Regional Practice). *Ukraine, Dnipropetrovsk: Scientific and Theoretical Almanac Grani, 1* (26), 38-43.

Ismayilov, N. I., & Gasimli, H. (2022). The main activities of the Republic's Tourism Information Centers. *GRANI Journal,* 25, 6, 16-22.

İsmayılov, X. İ. (2007). *Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının biblioqrafik informasiya təminatı.* X. İ. İsmayılov, N. İ. İsmayılov. *Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi,* 7, 318-320.

İsmayılov, N. & Khalafova, S. (2024a) Stages of development of documentary resources from language studies in Azerbaijan. *Scientific and theoretical almanac Grani, 27*(2), 70-75. https://doi.org/10.15421/172433.

İsmayılov, N. & Khalafova, S. (2024b) Traditional and electronic information resources of the National Archives Administration of the Azerbaijan Republic. *Scientific and theoretical almanac Grani, 27* (3), 44-48. https://doi.org/10.15421/172448.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11 (6) 2024

Derleme Makalesi | Review article
Geliş tarihi |Received:12.10.2024
Kabul tarihi |Accepted:22.12.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Əliyusif Məmmədov

https://orcid.org/0000-0001-5631-2044
Doctor of Philosophy in History, Faculty of Economics and Social Sciences, Baku State University, Azerbaijan, aliyusifmammadov@bsu.edu.az

Atıf Künyesi | Citation Info

Məmmədov, Ə. (2024). Arxiv Fəaliyyəti Sahəsində Metodların və Standartların Beynəlxalq Unifikasiyası. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 4596-4609.

Arxiv Fəaliyyəti Sahəsində Metodların və Standartların Beynəlxalq Unifikasiyası

Xülasə

Müasir dövr insan fəaliyyətinin bütün sahələrində yenilənmə, inkişaf, mükəmməlləşmə və rasionallaşma ilə müşayiət olunur. Bu baxımdan arxiv fəaliyyəti də istisna deyildir. Daha geniş sistem olan sənəd-kommunikasiyalar sisteminin tərkibində bir alt sistem olmaqla arxiv fəaliyyəti Arxiv sahəsində beynəlxalq əlaqələrin əsas elementlərindən biri müxtəlif ölkələr və təşkilatlar arasında qlobal əməkdaşlıqdır.Bu əməkdaşlıq arxiv işçilərinə ən yaxşı təcrübələri, standartları və texnologiyaları inkişaf etdirməyə və tətbiq etməyə yardım edir ki, bu da öz növbəsində arxivlərin fəaliyyətinin keyfiyyətini artırır. Arxiv fəaliyyətində beynəlxalq əlaqələrinin ən mühüm istiqamətlərindən biri arxiv fəaliyyətinin, onun metod və texnologiyalarının unifikasiyasıdır. Bu işin həyata keçirilməsi üçün ilk növbədə beynəlxalq sahə standartları, digər normativ sənədləri yaradılmalıdır və ölkələr bunu unifikasiya etməlidir. Sahə standartların və texnologiyaların unifikasiyasının beynəlxalq əlaqələr aspekti arxiv fəaliyyətində standartların və texnologiyaların unifikasiyasına yardım edir. Bu, müxtəlif ölkələrin arxivləri arasında uyğunluğu və informasiya mübadiləsini təmin etmək üçün vacibdir. Arxiv sənədlərinin və rəqəmsal formatların təsviri qaydaları kimi vahid standartlar arxiv işçilərinə daha səmərəli işləməyə imkan verir və arxiv materiallarının daha geniş auditoriya üçün əlçatan olmasını təmin edir. Məqalədə müasir arxiv

CC BY NC Creative Commons Licence

fəaliyyətinin unifikasiya məsələsi ətraflı nəzərdən keçirilir və ümumiləşdirilir. Sonda istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısı verilir.

Açar sözlər: *arxiv, unifikasiya, beynəlxalq əlaqələr, standartlaşdırma, qarşılıqlı əməkdaşlıq, təkmilləşmə*

International Unification of Methods and Standards in the Field of Archival Activities

Abstract

The modern age brings about renewal, development, perfection and rationalisation in all areas of human activity. Archival activities are no exception in this context. Archival activity, as a subsystem within a wider document-communication system, is one of the main elements of international relations in the field of archives. A key element of international relations in the field of archives is global co-operation between different countries. This co-operation helps archives staff to develop and implement best practices, standards and technologies, which in turn improves the quality of archives' operations. One of the most important aspects of international relations in archival activities is the unification of archival activities, methods and technologies. In order to realise this work, international industry standards and other regulatory documents need to be established and countries need to unify them. The international relations dimension of the unification of field standards and technologies contributes to the unification of standards and technologies in archival activities. This is important for ensuring compatibility and exchange of information between archives in different countries. Uniform standards, such as rules for the description of archival documents and digital formats, allow archival staff to work more efficiently and guarantee the availability of archival materials to a wider audience. The article discusses and summarises the unification of modern archival activities in detail. Finally, a list of the literature used is given.

Keywords: *archives, unification, international relations, standardisation, mutual cooperation, improvement*

Giriş

Arxiv fəaliyyəti bəşəriyyətin mədəni və tarixi irsinin qorunmasında mühüm rol oynayır. Arxivlər keçmişə şahidlik edən əvəzsiz sənədləri qoruyur və elmi tədqiqatlar, təhsil layihələri və idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün lazım olan informasiyalara əlyetərliyi təmin edir. Bununla belə, qloballaşma və informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı şəraitində arxivlər informasiyanın rəqəmsallaşdırılması, informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və müxtəlif standartların və praktiki nailiyyətlərin tətbiqi və inteqrasiyasının zərurəti kimi yeni problemlərlə üzləşir. Bu baxımdan, arxiv fəaliyyəti sahəsində beynəlxalq əlaqələr getdikcə daha artıq əhəmiyyət

daşıyır və aktuallaşır. Beynəlxalq arxiv əlaqələri mədəni irsin qorunub saxlanması və yayılmasında, eləcə də peşəkar standartların və təcrübələrin inkişafında əsas rol oynayır. Arxivlər bəşəriyyətin tarixi yaddaşının ayrılmaz hissəsidir və beynəlxalq əməkdaşlıq onların səmərəli idarə olunmasına və əlçatan olmasına yardım edir. Arxiv işinin yüksək keyfiyyəti və səmərəliliyi üçün bu sahədə standartların olmasından və onların unifikasiyadan asılıdır. Məqalədə məhz arxiv fəaliyyətinin unifikasiyası məsələsinıə diqqət yetirilir, bunun əhəmiyyəti izah edilir, unifikasiyanın hansı müsbət effekt verməsi təfərrüatlı şəkildə təhlil edilir.

1. Mövzunun tədqiqat metodları

Mövzunun tədqiq edilməsinin metodiki əsaslarının yüksək əhəmiyyət kəsb etməsi şübhəsizdir. Bunu nəzərə alaraq mövzunun tədqiqi üçün hipotetiko-deduktiv metoddan, müqayisəli təhlil metodundan və kontent analiz metodundan istifadə edilmişdir. Hipotetiko-deduktiv metod kontent analiz metodunda ilk növbədə hipoteza-fərziyyə irəli sürülür. Onun əsası ondan ibarətdir ki, arxiv fəaliyyəti üçün sahəvi normalar, qaydalar, standartlar müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Standartlaşma və normalaşdırmanın inkişaf qanunauyğunluğu bizə məlum olduğundan bunun yaradılması, tətbiqi və unifikasiya miqyasının lokal-milli səviyyədən regional səviyyəyə, onun ardınca isə beynəlxalq-qlobal səviyyəyə doğru inkişaf etdiyini fərz edilmişir. Bu hipotezanın yoxlanılması üçün müxtəlif mənbələr, onların məzmunu araşıdırıəlmışdır. Bu zaman kontent analiz metodu tətbiq edilmişdir. Bunun ardınca müqayisəli təhlil metodu ilə toplanan məlumatlar təhlil edilərək nəticə çıxarılmışdır.

2. Mövzu üzrə ədəbiyyatın icmalı

Arxiv işinin yüksək keyfiyyəti və səmərəliliyi əsas şərti olan sahə üzrə normaların, standartların, metodları və onların vahid biçimə gətirilərək unifikasiyası məsələsi ildən-ilə daha yüksək aktuallıq kəsb etməkdədir və bu səbəbdən bir çox tədqiqatçılar öz əsərlərində həmin məsələyə diqqət yetirirlər. Bu suallar həm MDB ölkələrinin, həm də Avropa və ABŞ mütəxəssisləri tərəfindən xeyli dərəcədə tədqiq edilmişdir. Məsələn, belə müəlliflərdən Aleksandr Vaşutinin, İrina Pankratovanın, Vladimir Severtsovun, İvan Matyuşevin əsərlərində arxiv işinin nəzəri və praktiki aspektlərinə, o cümlədən bu fəliyyətin standartlaşdırması, unifikasiyası və iş metodlarının normalaşdırlması məsələlərinə xeyli diqqət yetirilmişdir.

Məsələn, 2000-ci ildə amerikanın tanınmış arxiv mütəxəssisi Rendal Cimersonun redaktəsi altında ABŞ-da nəşr edilmiş "Amerika Arxiv Tədqiqatları" adlı elmi məcmuədə arxiv işinin

müxtəlif problemlərinə, o cümlədən standartlaşdırma və unifikasiya edilməsinə dair 28 məqalə dərc edilmişdir (Jimerson, 2020). Daha sonra, ukraynalı tədqiqatçılar L. Popova və A Xromov özlərinin 2022-ci ildə dərc edilmiş "Arxiv işi sahəsində standartlaşdırma: beynəlxalq təcrübə və Ukraynada harmonizasiya problemləri" adlı məqalələrində arxiv işi sahəsində standartlaşdırmanın müxtəlif məqamlrını, hıəmin işin Ukraynada tətbiqini ətraflı təhlil etmişlər (Popova & Khromov, 2022). Rusiyalı tədqiqatçı İ. Matyuşev isə özünün 2022-ci ildə nəşr edilmiş "Rusiya Federasiyasında idarəetmə və arxivləşdirmə üçün sənəd dəstəyinin standartlaşdırılması" kitabında arxiv fəaliyyətinin nəzəri və praktiki məsələlərini tədqiq etmiş, bu iş üzrə normativ sənədlərin icmalını verirmişdir (Martyushev, 2022). 2019-cu ildə keçirilmiş "İnformasiya cəmiyyətində sənədləşmə: rəqəmsal transformasiya kontekstində mühasibat uçotu və arxivləşdirmə" adlı XXVI Beynəlxalq Elmi-Praktik Konfransın bir sıra materialları məhz arxiv işində normalaşma və standartlaşdırma məsələlərinə həsr edilmişdir (Documentation in information society: records and archives management at the age of digital transformation, 2019**).** Bu konfransın materiallar məcmuəsində digərləri ilə yanaşı bizim mövzumuz üçün maraq kəsb edən aşağıdakı üç məqalələri dərc edilmişdir.

Həmçinin, bir sıra alimlərin əsərlərində bu istiqamətdə kompleks şəkildə araşdırmalar aparılmış, sənəd axınına dair elmi-tədqiqat əsərləri xarici indeksləşdirilmiş jurnallarda dərc olunaraq, ixtisasçı kadrların müxtəlif informasiya tələbatlarının ödənilməsinə və elmi potensialının inkişafına öz müsbət təsirini göstərmişdir. Bunlara misal olaraq: (İsmayilov & Khalafova, 2022a; İsmayilov & Khalafova, 2022b; İsmayilov, 2022; İsmayilov & Khalafova, 2022; İsmayilov & Bayramova, 2022; İsmayilov, Mahammadli & Khudiyeva, 2022; İsmayilov & Khudiyeva, 2022; İsmayilov & Ganbarova, 2022; İsmayilov & Gasimli, 2022; İsmayilov & Guliyev 2022; İsmayilov; Sadigova, 2022; İsmayilov & Gasimli, 2023; İsmayilov & Mammadov, 2023; İsmayilov & Əfəndiyev, 2023; İsmayilov & Khalafova, 2023a; İsmayilov & Khalafova, 2023b; İsmayilov, İslamov & Yusifova, 2024; İsmayilov & Khalafova, 2024a; İsmayilov & Khalafova, 2024b; Khalafova & İsmayilov, 2024) müəlliflərin əsərlərini qeyd edə bilərik. Arxiv işi sahəsində standartlaşdırma, metodiki unifikasiya və rasionallaşdırma bir sıra digər tədqiqatçıların da araşdırma mövzusudur (Nosova, 2022; Topaz, 2019).

3. Yeni dövrün çağırışları və arxiv işi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq bu fəaliyyətin vacib komponenti kimi

Arxiv müəssisələri, bu sahədə peşəkar assosiasiyalar və dövlət təşkilatları arasında beynəlxalq əməkdaşlıq xüsusilə XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərində qarşıya çıxan problemlərin effektiv həllinə və arxivlərin idarə edilməsinə ümumi yanaşmalara imkan verir. Beynəlxalq əməkdaşlıq bu sahə üzrə standartların uyğunlaşdırılmasına, təcrübə və bilik mübadiləsinə, arxiv materiallarının qorunması və istifadəsi üçün innovativ həllərin birgə işlənib hazırlanmasına yardım edir. Beynəlxalq səviyyədə qarşılıqlı əlaqə arxiv işçilərinə dəyişən şəraitə uyğunlaşmağa və qabaqcıl təcrübələri həyata keçirməyə yardım edir ki, bu da öz növbəsində arxiv müəssisələrinin keyfiyyətini yaxşılaşdırır və arxiv kolleksiyalarının tədqiqatçılar və geniş ictimaiyyət üçün əlyetərliyi artırır.

XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərində intensivləşməsi müşahidə edilən hərbi münaqişələr, iqlim dəyişməsi nəticəsində baş verən təbii fəlakətlər və digər fövqəladə hallar kontekstində mədəni irsin qorunması və qorunması üçün beynəlxalq əlaqələr xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq təşkilatların və hökumətlərin birgə səyləri dağıdılma nəticəsində zədələnmiş arxivlərin bərpası və nadir sənədlərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üzrə fəaliyyətin həyata keçirilməsinə imkan verir. Belə layihələrə misal olaraq Yuqoslaviya, İraq, Əfqanıstan, ən son zamanlarda isə Ukrayna, Suriya və digər ölkələrdə arxivlərin dağıdıldığı və ya zədələndiyi arxivlərin bərpasını göstərmək olar. Bundan əlavə, beynəlxalq əməkdaşlıq arxiv işçilərinin təhsilinin inkişafına və peşəkarlığının artırılmasına öz töhfəsini verir. Beynəlxalq konfranslar, seminarlar və davamlı təhsil kursları arxiv işçilərinə təcrübə mübadiləsi aparmaq, ən son tədqiqat və texnologiya haqqında öyrənmək və digər ölkələrdən olan həmkarları ilə peşəkar şəbəkələr yaratmaq imkanı verir. Bu da öz növbəsində mütəxəssislərin ixtisasının artırılmasına, arxiv müəssisələrində qabaqcıl iş üsullarının tətbiqinə yardım edir. Beynəlxalq əməkdaşlıq üçün eyni dərəcədə vacib cəhət arxiv fəaliyyəti ilə bağlı hüquqi və etik məsələlərin həllidir. Beynəlxalq əməkdaşlıq bütün tərəflərin maraqlarını nəzərə alan və arxiv materiallarının sahiblərinin və istifadəçilərinin hüquqlarının qorunmasına yardım edən hüquqi bazaların işlənib hazırlanmasına və razılaşdırılmasına imkan verir. Buraya müəllif hüquqları, şəxsi informasiyaların mühafizəsi və informasiyalara çıxış məsələləri daxildir. Məhz bu səbəbdən həmin istiqamətdə işlər beynəlxalq kooperasiya vasitəsilə, sahənin qlobal təşkilatlarının qüvvəsi ilə həll edilir. Bu işdə ən nüfuzlu və daha çox fəallıq göstərən

iki təşkilatın adını çəkmək olar. Bunlar aşağıdakılardır: Beynəlxalq Arxivlər Şurası --International Council on Archives (ICA) Qlobal miqyasda arxiv fəaliyyəti üzrə əsas təşkilat sayılan bu qurum Parisdə, Fransada yerləşir. ICA dünya arxiv irsinin qorunması, inkişafı və istifadəsini təşviq edir. Kargüzarlıq İdarəetmə Trastı--Records Management Trust International Records Management Trust (IRMT): Bu təşkilat qlobal miqyasda kargüzarlıq sənədlərinin idarə edilməsi və arxiv praktikasına diqqət yetirir. Bundan başqa dünyanın iqtisadi baxımdan inkişaf etmiş bir sıra ölkələrində fəaliyyət göstərən milli arxiv təşkilatları yüksək beynəlxalq nüfuza malikdir bu sahə üzrə beynəlxalq əməkdaşlığın təşkilində fəal iştirak edirlər. Belə təşkilatlara ABŞ, Fransa, Böyük Britaniya, İtaliya, Avstraliya və bir sıra digər ölkələrin milli arxiv təşkilatlarını misal göstərmək mümkündür.

4. Müasir dövrdə arxiv fəaliyyətində standartlaşdırma və unifikasiyanın xüsusiyyətləri və beynəlxalq əməkdaşlıq

Arxiv fəaliyyətində beynəlxalq əlaqələrin əhəmiyyətini üzə çıxaran bir neçə mühüm cəhətləri qeyd etmək zəruridir.

4.1. Arxiv fəaliyyətində beynəlxalq standartlaşdırma və unifikasiyanın təşkilati bazası

Arxiv sahəsində beynəlxalq əlaqələrin əsas elementlərindən biri müxtəlif ölkələr və təşkilatlar arasında qlobal əməkdaşlıqdır. Beynəlxalq Arxivlər Şurası (ICA) kimi beynəlxalq arxiv assosiasiyaları dünyanın hər yerindən olan peşəkarlar arasında təcrübə və bilik mübadiləsi üçün ən münasib platformadır. Bu əməkdaşlıq arxiv işçilərinə ən yaxşı təcrübələri, standartları və texnologiyaları inkişaf etdirməyə və tətbiq etməyə yardım edir ki, bu da öz növbəsində arxivlərin fəaliyyətinin keyfiyyətini artırır.

4.2. Standartların və texnologiyaların unifikasiyası

Arxiv fəaliyyətində beynəlxalq əlaqələrinin ən mühüm istiqamətlərindən biri arxiv fəaliyyətinin, onun metod və texnologiyalarının unifikasiyasıdır. Bu işin həyata keçirilməsi sahə üzrə mövcud olan milli və beynəlxalq peşə təşkilatlarının daimi olaraq diqqət mərkəzindədir və uzun müddətdir ki, bu qurumlar arxiv işi üzrə beynəlxalq sahə standartları, onlara uyğun olaraq milli standartlar, digər normativ sənədlər yaradırlar və tətbiq edirlər. Bu fəaliyyətin əsas məqsədlərindən biri arxiv fəaliyyətinin unifikasiyasıdır. Bu termin bir çox dillərdə olduğu kimi azəri dilinə də latın dilindən keçmişdir və mənası "ümumi bir qaydaya salmaq, hamısını bir şəklə,

qaydaya salma" kimi izah edilir (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006). Unifikasiya praktiki fəaliyyət, iqtisadiyyat, elm və texnologiya kimi müxtəlif sahələrdə əhəmiyyətli faydalar gətirir. Məsələn, praktik fəaliyyətdə bu səmərəliliyin artması ilə qarşıda duran vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün tələb olunan vaxtı və resursları azaldır, layihənin idarə edilməsini asanlaşdırır və məhsuldarlığı artırır, səhvlərin baş vermə ehtimalını azaldır, birgə fəaliyyətə rəvac verir. Məsələn, texnologiyada unifikasiya qarşılıqlı işləməyi təmin etməklə müxtəlif sistemlər və cihazlar arasında qarşılıqlı əlaqəni təmin edərək, onların inteqrasiyasını və qarşılıqlı fəaliyyətini asanlaşdırır, Elmdə təhsildə, praktiki fəaliyyətin bit çox sahələrində informasiya mübadiləsini sadələşdirir, elmi informasiyanın və metodların qarşılıqlı uyğunlaşması ilə müxtəlif ölkələrin və təşkilatların alimlərinə tədqiqat nəticələrini asanlıqla paylaşmağa və layihələr üzərində əməkdaşlıq etməyə imkan verir və s. Buna görə də heç də təsadüfi deyildir ki, arxiv fəaliyyətində də unifikasiyaya böyük əhəmiyyət verilir (Ismayilov & Khalafova, 2023). Arxiv fəaliyyəti üzrə sahəvi standartların və texnologiyaların unifikasiyası artıq qlobal miqyas almışdır. Bu işin beynəlxalq əlaqələr aspekti arxiv fəaliyyətində standartların və texnologiyaların unifikasiyasına yardım edir. Bu, müxtəlif ölkələrin arxivləri arasında uyğunluğu və informasiya mübadiləsini təmin etmək üçün vacibdir. Arxiv sənədlərinin və rəqəmsal formatların təsviri qaydaları kimi vahid standartlar arxiv işçilərinə daha səmərəli işləməyə imkan verir və arxiv materiallarının daha geniş auditoriya üçün əlçatan olmasını təmin edir (Paşayev & Ağayev, 2012). Hal-hazırda qlobal miqyasda arxiv işi sahəsində fəaliyyətin standartlaşdırılması və unuifikasiyası gündəlikdə olan əsas məsələlərdəndir. Bu mövzu üzrə həyata keçirilən beynəlxalq proqram və layihələrə aşağıdakıları misal göstərmək olar.

4.3.Arxivlərin Beynəlxalq İnkişafı Fondu - Fund for the International Development of Archives (FIDA): Beynəlxalq Arxiv Şurası (ICA) tərəfindən dəstəklənən bu layihə məhdud resursları olan ölkələrdə arxiv institutlarını inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır. FIDA arxiv idarəçiliyini təkmilləşdirməyə və mühüm tarixi sənədləri qorumağa kömək edən layihələr üçün qrantlar təqdim edir.

4.4.Qeydlərin və Arxivlərin İdarə Olunması Proqramı- Records and Archives Management Program (RAMP): YUNESKO tərəfindən də dəstəklənən bu layihə arxiv institutları, funksiyaları və təhsili ilə bağlı çox sayda tədqiqatlara sponsorluq edir və dərc edir. RAMP beynəlxalq arxivləşdirmə protokollarını və standartlarını formalaşdırmağa yardım edir.

4.5.Beynəlxalq Arxiv Həftəsi - International Archives Week (IAW): Bu, təcrübə mübadiləsi və arxiv fəaliyyətinin standartlaşdırılması və unifikasiyası məsələlərini müzakirə etmək üçün dünyanın hər yerindən arxivçiləri bir araya gətirən, ICA tərəfindən təşkil edilən illik tədbirdir.

4.6.Fəlakətlər zamanı Yardım Fondu- Disaster Relief Fund (DRF): ICA tərəfindən də dəstəklənən bu fond arxiv materiallarının bərpasına və qorunmasına kömək etməklə, arxiv qurumlarına fəlakətdən xilas olmaq üçün yardım göstərir.

Arxiv fəaliyyətində standartların və texnologiyaların unifikasiyası arxiv materiallarının beynəlxalq səviyyədə təhlükəsizliyinin, əlyetərliyinin və uyğunluğunun təmin edilməsində əsas rol oynayır. Qloballaşma və rəqəmsal transformasiya kontekstində unifikasiya müxtəlif qurumlar və ölkələr arasında effektiv arxiv idarəçiliyi və informasiya mübadiləsi üçün mühüm vasitəyə çevrilir. Arxiv fəaliyyətində standartların və texnologiyaların unifikasiyasının vacibliyi və təşkilinin əsas aspektlərini nəzərdən keçirək.

4.7. Standartların unifikasiyasının verdiyi fayda

Arxiv fəaliyyətində standartların unifikasiyası bir sıra üstünlüklər verir. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

- **Qarşılıqlı fəaliyyət və informasiya mübadiləsi**

Arxiv işi sahəsində unifikasiyanın əsası kimi vahid standartlar müxtəlif ölkələrin və qurumların arxivlərinə informasiyaların keyfiyyətini və bütövlüyünü itirmədən informasiya və sənədlər mübadiləsi aparmağa imkan verir. Bu, beynəlxalq tədqiqat layihələri və müxtəlif mənbələrdən arxiv materiallarına çıxış tələb edən istifadəçilər üçün xüsusilə vacibdir. Bu əsnada tədqiqatçı A. İ. Topazın qeyd etdiyi bir məqama diqqət yetirmək lazımdır. O göstərir ki, son 20 ildə kargüzarlıq və arxiv işində bir çox müsbət proseslər qeyd edilmiş, xüsusən də sənəd sistemlərinin öyrənilməsi ilə bağlı yeni tədqiqatlar meydana çıxmışdır. Onların da nəticələri bu sahədə daha qabaqcıl texnologiyaları sənədlərin həyat dövrünün bütün mərhələlərində, o cümlədən arxivə köçürmə proseslərində yaradılması və emalı proseslərində, saxlanmasında, istifadəsində tətbiq etməyə imkan vermişdir. Bu proseslər arxiv elminin konseptual-terminoloji aparatının dəyişməsini və onun yenidən yaranmasına səbəb olmuşdur (Topaz, 2019). Təbii ki, arxiv sahəsinin mütəxəssisləri bu istiqamətdə yeni yaranan normativ sənədlərə, o cümlədən standartlara daim diqqət göstərməli və onlar qəbul edildikdən dərhal sonra praktikada tətbiqini təşkil etməlidirlər.

- **Arxiv informasiya resurslarının qorunması**

Informasiyaların saxlanması və emalı üsullarının standartlaşdırılması arxiv materiallarının uzunmüddətli mühafizəsini təmin etməyə yardım edir. Vahid standartlar təcrübə nəticəsində sübut edilmiş texnologiya və metodlardan istifadə etməyə imkan verir ki, bu da informasiyaların itirilməsi riskini azaldır və arxiv fondlarının etibarlılığını artırır (İsmayilov; Mammadov, 2023).

- **Arxiv fəaliyyətinin səmərəliyi**

Vahid standartlar arxiv materiallarının kataloqlaşdırılması, ikinci səviyyəli informasiyanı özündə əks etdirən digər informasiya-axtarış sistemlərinin, onlardan ibarət elektron informasiya massivlərinin (ilkin sənəd-informasiya resurslarının yaradılması, rəqəmsallaşdırılması və əldə edilməsi (istifadəçilərin informasiya tələbatının ödənilməsi) proseslərini xeyli dərəcədə sadələşdirir. Bu, arxiv işçilərinə daha səmərəli işləməyə və əmək, vaxt, texniki resurslara qənaət etməyə imkan verir.

- **Hüquqi və etik müdafiə**

Standartların unifikasiyası arxiv fəaliyyəti ilə bağlı hüquqi və etik məsələlərin həllinə yardım edir. Ümumi qaydalar və qəbul edilmiş proseduralar arxiv materiallarının sahiblərinin və istifadəçilərinin hüquqlarının müdafiəsini, sənədlərlə işləməkdə etik prinsiplərə riayət olunmasını təmin edir. Bu şərt xüsusilə də varisləri həyatda olan ayrı-ayrı görkəmli simaların şəxsi arxivlərindəki materiallardan istifadə zamanı əhəmiyyət kəsb edir. Arxiv işçiləri nəzarət etməlidir ki, belə fondlardakı sənədlərdən istifadə edən tədqiqatçılar bu sənədlərdə qarşılarına çıxan və həmin şəxsin həyatının, fəaliyyətinin ayrı-ayrı məqamlarını əks etdirən məqamların ictimaiyyətləşdirilməi diqqətli olsunlar, diqqətli və həssas olsunlar, bu şəxslərin nüfuzuna, xatirəsinə xələl gətirə biləcək faktları cəmiyyətə çatdırmasınlar.

- **Arxiv fəaliyyəti vasitəsi ilə mədəni irsin saxlanması və qorunması**

Mədəni irsin saxlanması və qorunmasında beynəlxalq əlaqələr mühüm rol oynayır. Qloballaşma və sürətli texnoloji dəyişikliklər dövründə arxivlər rəqəmsal mühafizə və kibertəhlükələrdən qorunma kimi yeni problemlərlə üzləşirlər. Beynəlxalq əməkdaşlıq arxiv materiallarını müxtəlif təhlükələrdən qorumaq, habelə zədələnmiş və ya itirilmiş sənədləri bərpa etmək və qorumaq üçün strategiya və tədbirlərin işlənib hazırlanmasına yardım edir.

- **Arxiv fəaliyyəti vasitəsi ilə biliyin toplanmas və yayılması**

Beynəlxalq əlaqələr arxiv materiallarının tədqiqatçılar və daha geniş auditoriya üçün əlçatanlığını artırmağa yardım edir. Arxivlərin rəqəmsallaşdırılması və kataloqlaşdırılması üzrə birgə layihələr istifadəçilərin müxtəlif ölkələrdən sənədlərə daxil ola biləcəyi qlobal informasiya bazaları və on layn platformalar yaradır. Bu da öz növbəsində bilik və mədəni mübadilənin yayılmasına yardım edir.

- **Arxiv fəaliyyəti vasitəsi ilə təhsil və peşəkar inkişaf**

Arxiv sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq arxiv işçilərinin təhsili və peşəkarlığının artırılması üçün imkanlar açır. Beynəlxalq konfranslar, seminarlar və təkmilləşdirmə kursları mütəxəssislərə təcrübə və bilik mübadiləsi aparmağa, ən son tədqiqatlar və texnologiyalar haqqında informasiya əldə etməyə imkan verir. Bu, arxiv işçilərinin ixtisaslarının yüksəldilməsinə və peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəlməsinə töhfə verir ki, bu da arxiv müəssisələrinin işinin keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərir.

- **Arxiv fəaliyyəti vasitəsi ilə hüquqi və etik məsələlərin həlli**

Beynəlxalq əlaqələr arxiv fəaliyyəti ilə bağlı hüquqi və etik məsələlərin həllinə yardım edir. Arxivlər tez-tez müəllif hüquqları, şəxsi informasiyaların qorunması və digər hüquqi məsələlərlə bağlı problemlərlə üzləşirlər. Beynəlxalq əməkdaşlıq bütün tərəflərin maraqlarını nəzərə alan və arxiv materiallarının sahiblərinin və istifadəçilərinin hüquqlarının qorunmasına yardım edən hüquqi bazaların işlənib hazırlanmasına və razılaşdırılmasına imkan verir.

- **Arxiv fəaliyyəti vasitəsi ilə humanitar aspektlər və arxivlərin bərpası**

Təbii fəlakətlər, müharibələr və digər fövqəladə hallar nəticəsində zədələnmiş arxivlərin bərpası üzrə humanitar layihələrdə beynəlxalq əlaqələr mühüm rol oynayır. Beynəlxalq təşkilatların və hökumətlərin birgə səyləri mühüm tarixi sənədlərin qorunmasına və arxiv fondlarının bərpasına yardım edir. Belə layihələrə misal olaraq İraq, Əfqanıstan və münaqişələrdən əziyyət çəkən digər ölkələrdə arxivlərin bərpasını göstərmək olar. 2024-cü ilin sonunda Suriya Ərəb Respublikasında baş verən hadisələrlə əlaqədar olaraq gözləmək olar ki, bu ölkədə də arxiv işinin dünya ictimaiyyətinin diqqət və qayğısına ehtiyacı vardır.

- **Arxiv fəaliyyəti və iqtisadi, eləcə də sosial inkişaf**

Arxivlər iqtisadi və sosial inkişafa mühüm təsir göstərir, bu sahədə beynəlxalq əlaqələr müxtəlif layihə və təşəbbüslərin həyata keçirilməsinə öz töhfəsini verir. Birgə tədqiqatlar və

proqramlar tarixin sosial-iqtisadi aspektlərini tədqiq edə, mədəni irsin idarə edilməsində yeni yanaşmalar inkişaf etdirə, tədqiqatçılar və ictimaiyyət üçün arxiv materiallarına çıxışı yaxşılaşdıra bilər. Tədqiqatlar göstərir ki, arxivlərin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə, innovativləşdirilməsinə çəkilən xərclər son nəticədə ölkədə iqtisadi dirçəlişə yardım edir (Nosova, 2022).

4.8. Arxiv işi sahəsində standartların unifikasiyası

Arxiv işi sahəsində standartların unifikasiyasının təşkili prosesinə gəldikdə isə arxiv fəaliyyətində standartların unifikasiyası prosesinin təşkili müxtəlif beynəlxalq və milli təşkilatların iştirakını, eləcə də arxiv işçiləri ilə əlaqəli sahələr üzrə mütəxəssislərin fəal əməkdaşlığını tələb edir. İndi isə arxiv fəaliyyətinin unifikasiya prosesinin təşkilinin əsas mərhələlərini və aspektlərini bir qədər detallı şəkildə nəzərdən keçirərək onun ayrı-ayrı məqamlarına aydınlıq gətirək.

4.9.Arxiv fəaliyyəti üzrə unifikasiya ilə məşğul olan təşkilatlar və birliklər və onların verdiyi effekt

Unifikasiya prosesinin əsas hərəkətverici qüvvələrindən biri Beynəlxalq Arxivlər Şurası (ICA) və YUNESKO kimi beynəlxalq təşkilatlardır. Bu təşkilatlar arxiv işi üzrə beynəlxalq standartları hazırlayır və yayır, təcrübə və qabaqcıl təcrübə mübadiləsi üçün konfrans və seminarlar keçirir, milli səviyyədə birləşmə layihələrini dəstəkləyir.

Milli Arxiv Xidmətləri: Milli səviyyədə arxiv xidmətləri və komitələri beynəlxalq standartların yerli şəraitə və tələblərə uyğunlaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Onlar milli standartlar hazırlayır, arxiv işçilərinin peşə hazırlığını həyata keçirir və onlara dəstək verir, arxiv müəssisələrində standartlara riayət olunmasına nəzarət edir.

Arxiv fəaliyyəti üzrə təhsil proqramları və ixtisasartırma kursları

Unifikasiyanın mühüm aspekti arxiv işçilərinin və əlaqəli sahələr üzrə mütəxəssislərin hazırlanmasıdır. Beynəlxalq və milli təşkilatlar arxiv işçilərinə yeni standartlar və texnologiyaların mənimsənilməsinə yardım edən təhsil proqramları, təkmilləşdirmə kursları və təlimlər təşkil edir.

Arxiv fəaliyyəti üzrə yeni texnologiyaların hazırlanması və tətbiqi

Müasir texnologiyalardan istifadə etmədən standartların unifikasiyası mümkün deyil. Bura arxiv kolleksiyalarının kataloqlaşdırılması, rəqəmsallaşdırılması və idarə edilməsi üçün proqram təminatının hazırlanması və tətbiqi, həmçinin informasiyaların təhlükəsizliyini və əlçatanlığını təmin etmək üçün bulud texnologiyaları və süni intellekt sistemlərindən istifadə daxildir.

Arxiv fəaliyyəti üzrə pilot layihələr və sınaqlar

Standartlar və texnologiyalar genişmiqyaslı tətbiqdən əvvəl sınaq sınaq mərhələsindən keçir. Bu, mümkün problem və çatışmazlıqları müəyyən etməyə, habelə standartları arxiv müəssisələrinin konkret şəraitinə və ehtiyaclarına unifikasiya etməyə imkan verir. Arxiv fəaliyyəti üzrə effektivliyin monitorinqi və qiymətləndirilməsi Standartların uğurlu unifikasiyası üçün onların tətbiqinin effektivliyinin müntəzəm monitorinqini və qiymətləndirilməsini aparmaq lazımdır. Buraya informasiyaların toplanması və təhlili, audit və təftişlərin aparılması, dəyişən şərtlərə və tələblərə cavab vermək üçün standartların tənzimlənməsi daxildir.

Nəzərdən keçirdiyimiz məqamlar arxiv fəaliyyətində unifikasiyanın və standartlaşmanın nə qədər vacib olduğunu bir daha təsdiq edir. Bu məsələ o qədər detallı və geniş əhatəlidir ki, onu bir ölkənin daxilində, həmin ölkənin mütəxəssislərinin qüvvəsi ilə həll etmək xeyli müşkül məsələdir (İsmayilov & Sadigova, 2022).

Nəticə

Arxiv fəaliyyəti sahəsində beynəlxalq əlaqələr bəşəriyyətin mədəni irsinin qorunub saxlanılması, mühafizəsi və yayılması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq səviyyədə əməkdaşlıq peşəkar standartların inkişafına yardım edir, hüquqi və etik məsələləri həll edir, arxiv materiallarının geniş auditoriyaya çatdırılmasını təmin edir. Beynəlxalq səviyyədə arxiv materiallarının təhlükəsizliyini, əlyetərliyini və uyğunluğunu təmin etmək üçün arxiv fəaliyyətində iş metodlarının, standartların və texnologiyaların, o cümlədən rəqəmsallaşdırma protokollarının unifikasiyası böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu, arxivlərin səmərəli idarə olunmasına, informasiyaların və istifadəçi hüquqlarının qorunmasına, arxiv işçilərinin peşəkar bacarıq və ixtisaslarının inkişafına yardım edir. Beynəlxalq əməkdaşlıq və müxtəlif təşkilatların və mütəxəssislərin iştirakı uğurlu əməkdaşlıq prosesinin əsas elementləridir ki, bu da arxiv işini daha mükəmməl həyata keçirməyə imkan verir. Arxiv mütəxəssisləri qloballaşma və rəqəmsal transformasiya şəraitində gələcək nəsillər üçün arxiv resurslarının qorunmasını və səmərəli istifadəsini təmin etməkdən ötrü beynəlxalq layihə və təşəbbüslərdə fəal iştirak etməlidirlər.

Ədəbiyyat Siyahısı

Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. (2006). (IV. C). Şərq-Qərb.

Ismayilov, N. & Khalafova, S. (2023b). The Modern Situation of Using Bibliometric Methods in Library-Information Activity in the Republic of Azerbaijan. *Scientific and Theoretica Almanac Grani, 26* (2), 106-110. https://doi.org/10.15421/172333

Ismayilov, N. I & Khalafova, S. A. (2023a). On the typology of document-information resources in the field of economy. *Universidad Y Sociedad, 15* (6), 224-232.

Ismayilov, N. I. & Khalafova, S.A. (2022b). Library Sites that Provide Information to Users (Based on Domestic and Foreign Library Experience). *GRANI Journal*, 25 (29), 22-28.

Ismayilov, N. I. & Guliyev, O. (2022) Creation and formation of information resources for children. *Technium Social Sciences*, 36, 735-742.

Ismayilov, N. I. & Khudiyeva, V. (2022). Assessment of digital knowledge and research skills and overview of on going work at the national level, forecasting. *Concepts of digitization - Technium Social Sciences,* 35, 593-600.

Ismayilov, N. I. & Bayramova, İ. (2022). Methodology of Research and Study of Document Flow in the Field of Tourism (Based on Experience from Local Libraries). *GRANI Journal,* 25 (3), 70-76.

Ismayilov N. I & Khalafova S.A. (2022). The role of digital marketing in the management of library information resources. *академічний огляд, 2* (57). 194-202.

Ismayilov, N. I. & Gasimli, H. (2022). The main activities of the Republic's Tourism Information Centers. *GRANI Journal*, 25 (6), 16-22.

Ismayilov, N. I. & Khalafova, S. A. (2022a). General Characteristics of Local Lore Documental Network Resources of the Libraries of Azerbaijan (Based on library collection). *Technium Social Sciences Journal*, 33 (1), 628-637.

Ismayilov, N. I. & Mammadov, A.(2023). National Libraries: Typology, Main Functions and Modern Directions of Development. *GRANI Journal*, 26 (1), 15-20.

Ismayilov, N. I. & Sadigova, S. (2022). Synergetic foundations of the methodology of modern bibliography. *GRANI Journal*, 26 (59, 45-51.

Ismayilov, N. I. (2022). Library Resources: Allocation and Usage Problems (Comparative Analysis of the World and Regional Practice). *Dnipropetrovsk: Scientific and Theoretical Almanac "Grani"*1 (26), 38-43.

Ismayilov, N., Mahammadli, D., & Gasimli, H. (2023). Characteristics of the Library-Information Service in the Republic of Azerbaijan in A Poly-Ethnic Condition (based on the example of Sheki-Zagatala economic region). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, *10* (3), 878-890.

İsmayılov, X.İ. & Gasimli, H. H. (2023). Study of the document flow on the field of tourism in the national library of Azerbaijan named after M. F. Akhundov (Based on the analysis of "Annual

Azerbaijan Bibliography" and "New books: an annotated bibliographic index"). *Akademik Tarih ve Düsünce Dergisi, 6* (10), 2467-2474.

İsmayılov, N. & Khalafova, S. (2024a). Stages of development of documentary resources from language studies in Azerbaijan. *Scientific and theoretical almanac Grani*, *27* (2), 70-75. https://doi.org/10.15421/172433

Jimerson, R. C. (Ed.). (2000). *Archival Studies: Readings in Theory and Practice. Chicago: Society of American Archivists*. Society of American Archivists.

,

Milli arxiv fondu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu (1999). *Xalq qəzeti.*

Nosova, A. M. (2022). Arkhivy v arkhive ekonomicheskoy reformy shifra. Nauchnoye soobshchestvo uchashchikhsya XXI shkoly. *Tekhnicheskiye materialy: spetsial'naya shkola obrazovaniya po materialam CXX studencheskaya vzaimoblokiruyushchaya prakticheskaya konferentsiya. Tom 12* (118). 76-80.

Paşayev A. Ə. & Ağayev, K. B.(2012). *Azərbaycan Respublikasının Dövlət arxivlərinin əsas iş qaydaları*. Çaşıoğlu.

Popova, L., & Khromov, A. (2022). Standardızatıon ın the fıeld of archıval affaırs: ınternatıonal experıence and problems of harmonızatıon ın Ukrine. *Administrative Law and Process, 4* (35), 5-19. https://doi.org/10.17721/2227-796X.2021.4.01

Topaz, A. YA. (2019). Sobraniye deloproizvodstva i arkhivov v terminologicheskikh standartakh: koordinatsionnyy aspekt.*Vestnik Volgogradskogo universiteta.* 2, Epizod 1. *18* (3), 217–226. https://doi.org/10.15688/jvolsu 2.2019.3

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11 (6) 2024

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:07.12.2024
Kabul tarihi |Accepted:23.12.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Mohammad Ekram Yawar

https://orcid.org/0000-0003-3198-5212
Dr., Türkiye, ekramyawar93@gmail.com

Ay Bik Muhsini

https://orcid.org/0000000175814613
Graduate Student, Kırıkkale University, Institute of Social Sciences, Department of International Relations, Türkiye, aybikmuhsini2019@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Yawar, M. E. & Muhsini, A. B. (2024). A Historical Study of the Importance of Orientalism and the Role of Contemporary Islamic Movements. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 4610-4627.

A Historical Study of the Importance of Orientalism and the Role of Contemporary Islamic Movements

Abstract

Many of the definitions of "Orientalism" contain their Western meaning; the ambiguity of this term with its negative connotation, especially in relation to European colonialism, is acknowledged. Edward Said's efforts to disambiguate it did not reduce this complexity, but rather became the focus and basis of criticism in an anti-Western discourse. The emphasis on the opposition between the Eastern (Orientalized) and Western (Westernized) worlds creates a distance in the researcher's mind between the subject and its truth; a distance that causes the construction of an unfair image of the subject. The change of this term in dealing with the subject indicates a change in the Westerners' approach to it, and unfortunately, these changes are ignored by critics, especially Muslims. The lack of attention to the role of time in providing definitions, especially in the field of Islamic studies in the West, has affected this opposition, and criticizing a frozen concept has deepened the depth of disagreement. This article attempts to address the contemporary challenge and paradigm shift of Orientalism by examining the context of the construction of the term "Orientalism" in European culture, its territoriality or

CC BY NC
Creative Commons Licence

applications, our understanding of Orientalism, the role of Orientalists in the transformation of Western thought with the presence and cooperation of Muslims in Islamic studies. Finally, we have put forward the discussion of empathetic Orientalism by listing its most important factors.

Keywords: *Orientalism, Islam, Muslims, East, West*

Oryantalizmin Önemi ve Çağdaş İslami Hareketlerin Rolü Üzerine Tarihsel Bir Çalışma

Öz

"Oryantalizm" tanımlarının çoğu Batılı anlamlarını içerir; bu terimin özellikle Avrupa sömürgeciliğiyle ilişkili olarak olumsuz çağrışımlarıyla birlikte muğlaklığı kabul edilmektedir. Edward Said'in muğlaklığı giderme çabaları bu karmaşıklığı azaltmamış, aksine Batı karşıtı bir söylemin eleştiri odağı ve temeli haline gelmiştir. Doğu (Doğululaştırılmış) ve Batı (Batılılaştırılmış) dünyaları arasındaki karşıtlığa yapılan vurgu, araştırmacının zihninde özne ile hakikati arasında bir mesafe yaratır; bu mesafe, öznenin adil olmayan bir imgesinin inşa edilmesine neden olur. Konunun ele alınışındaki bu terim değişikliği, Batılıların konuya yaklaşımındaki bir değişikliğe işaret etmektedir ve ne yazık ki bu değişiklikler eleştirmenler, özellikle de Müslümanlar tarafından göz ardı edilmektedir. Özellikle Batı'daki İslami çalışmalar alanında tanımların yapılmasında zamanın rolüne dikkat edilmemesi bu karşıtlığı etkilemiş ve donmuş bir kavramın eleştirilmesi anlaşmazlığın derinliğini artırmıştır. Bu makale, "Oryantalizm" teriminin Avrupa kültüründeki inşasının bağlamını, bölgeselliğini veya uygulamalarını, Oryantalizm anlayışımızı, İslami çalışmalarda Müslümanların varlığı ve işbirliği ile Batı düşüncesinin dönüşümünde Oryantalistlerin rolünü inceleyerek Oryantalizmin çağdaş meydan okumasını ve paradigma değişimini ele almaya çalışmaktadır. Son olarak, en önemli faktörlerini sıralayarak empatik Oryantalizm tartışmasını ortaya koyduk.

Anahtar Kelimeler: *Oryantalizm, İslam, Müslümanlar, Doğu, Batı*

Introduction

Postcolonial studies is a relatively new field of study that studies the cultural-political interaction of colonial and imperialist Western countries with Eastern countries. Among the pioneers of these studies are researchers such as Edward Said, Homi Baba, Karim. H. Karim and Ziauddin Sardar, all of whom have an Eastern origin in common. Among them, Edward Said's works and studies have received the most attention from researchers, and his works have also received an unprecedented response in our country. "Two major works by Edward Said can be examined in this field: one is Orientalism and the other is Culture and Imperialism. Edward Said's main argument in both books is that the main element of European culture that has made it hegemonic on a global scale is the image of European cultural identity as a superior identity compared to all other cultures. It is from this perspective that, in Edward Said's opinion, Orientalism, as a long-term European tradition, has a special place in the European cultural experience. In this view, the East has played a decisive role in defining the cultural identity of

the West as non-West. In this sense, Orientalism is a way of thinking based on an ontological and epistemological distinction between the East and the West. Orientalism is a dominant tool for constructing ideas about the East, issuing judgments about it, considering some views as permissible, others as impermissible, and others as forbidden, and thus shaping the East.

In other words, the relationship between Western and Eastern culture is a discursive relationship, that is, a relationship of power and domination. Using very general decisions, Orientalism divides the East into different languages, ethnicities, races, colors, and cultures, and behind all these divisions lies the fundamental dichotomy between us (the West) and them (the East) (Bashirieh, 2006). In his book Culture and Imperialism, Said, referring to the existence of these two sides and the confrontation between East and West, believes that in studying the relations between the West and the territory under its domination of others, it is not only the recognition of an unequal relationship, but also an entry into the study of the development and formation of the concept of the cultural experiences of the West itself; in addition, the continued unequal presence of power in the West against the non-West can have a considerable justification and explanation when we also have a precise understanding of cultural forms such as novels, ethnography, historical discourses, a certain type of poetry and operas in which hints and allusions based on these differences abound. Said sought to argue that when seemingly neutral cultural sectors such as literature and critical theory dominate a weaker culture, covering it with ideas of the immutability of the European essence and the fixedness of non-European features, the storytelling of geographical conquests and notions of legitimacy and guilt have dramatic consequences, showing how the experiences of the stronger side have obscured the reliance on and interference with the weaker power (Said, 2003).

1. Historical Discourse of Orientalism

Since the 19th century, the space of science and knowledge, especially academic studies in the West, has flourished greatly, and Orientalists, like other fields of knowledge, were expected to conduct more detailed studies on the phenomenon and subject of their study, the East. However, it was during this period that the powerful European governments made extensive efforts to exert their influence and dominance over Islamic societies and established a new relationship with these societies, using every means possible. As a result of this process, conditions were formed that created a fundamental change in the course of Orientalist studies. During this period, many Orientalists acted in their studies of the East in a way that presented an image of the East and the West's relationship with it, based on which the domination and influence of the West over Islamic societies was considered legitimate. In short, Orientalist studies became the scientific and research arm of the powerful and colonial Western

governments. According to Said, the various views that Orientalists have expressed about religion, society, language, history, and the East can be called overt Orientalism; but since the 19th century, and simultaneously with the expansion of the influence of European powers in the Islamic realm, another type that should be called covert Orientalism has emerged. In this type, the East has been depicted in Western literary works and travelogues in an imaginary, unreasonable, and superstitious manner, and it has been pretended that the East is not worthy of a free life and that the West considers it necessary to guide the East in various fields. In scientific and philosophical research, it is suggested that the ability of Easterners in scientific innovation and development is less than that of Westerners, and that Westerners should catch up with them.

He points out that Orientalist explanations of Islam (and the East) have been formed around four main axes: first, there is an absolute and systematic difference between the West and the East; Second, Western representations of the East are based not on the reality of modern Eastern societies but on textual and subjective interpretations; third, the East is static and monotonous, unable to determine its own identity; fourth, it is dependent and submissive" (Hemmati, 2007). Said distinguishes three meanings of the word Orientalism. The first meaning, which is the most accessible explanation and introduction of Orientalism, is an academic explanation of this concept. From this perspective: "Anyone who teaches, writes or conducts research about the East is an Orientalist, and what he does is Orientalism" (Said, 2016). This feature allows a wide range of academics, including historians, anthropologists, sociologists, and linguists, to be included among those who research, write, and teach about the Orient, and they can be called "Orientalists" and their field of academic activity "Orientalism." The second concept of Orientalism has an "imaginative" aspect, implying a style of thought based on an ontological and epistemological distinction between East and West, and therefore a multitude of writers have accepted the fundamental difference between East and West and made it the starting point of their work (Hemmati, 2007). Many politicians, philosophers, theorists in the fields of politics and economics, poets and writers, especially many storytellers and novelists, whose works Said has extensively explored and in his book Culture and Imperialism has provided numerous examples of their way of thinking and looking at the imperialist West and the colonial East, have accepted a fundamental distinction between East and West in terms of culture, customs, people, thought, destiny, and the Eastern view of existence. Said traces the third meaning of Orientalism back to the eighteenth century, which is a Western style of establishing dominance, restructuring, and having authority over the East

that was in the hands of the French and British powers from the early nineteenth century until the end of World War II, and continued after World War II with American dominance. In fact, in brief, regarding the history of this type of Orientalism, which has been linked to colonialism for more than two centuries, we should look at the goals and policies of the two powerful colonial powers, England and France, in the nineteenth century until the mid-twentieth century, and then at the imperialist policies of the United States in the twentieth century. "England in India and Napoleon in Egypt recognized the potential of employing Orientalists such as Sir William Jones (Franklin, 2011) to build their empires and linked the intellectual tradition of Orientalism with overt political domination.

After gaining knowledge of the East through careful study of Orientalist texts, Napoleon resolved to conquer the East in 1798. He took 23 scholars with him, whose work resulted in 23 thick books on Egyptology" (Schaar, 2000). Following the model set by Jones and the Napoleonic scholars, nineteenth-century Orientalists compiled and translated anthologies of their works, compiled dictionaries and encyclopedias, and developed the field of epigraphy. They compartmentalized knowledge in order to gain control over it. Orientalists also modernized various fields of knowledge by secularizing their studies and revising their studies in line with the increasing precision of the new sciences. Sylvester de Sassi and Ernest Renan of France and Edward William Lane[1] of Britain were the most influential Orientalists of the nineteenth century.

Said has critiqued and evaluated their work. Their work made Orientalism effective and aligned with the political interests and concerns of imperial rulers. Old stereotypes were recovered and recalled, but the updating and systematization of information and analysis also increased the analytical power of Orientalism, in which the principle was based on the inferiority of the Easterners, the superiority of the Westerners, the weakness and decadence of the East, the brilliance and splendor of the West.[2] In this way, Orientalism was revived, found a new structure, became more up-to-date, and paved the way for further imperialist domination of the East. At the same time, the discourse of Orientalism strengthened Western culture and provided themes, stereotypes, and even texts for figures such as Flaubert, Donneval, Lamartine, T.E. Lawrence, Breton, and Chateaubriand" (Schaar, 2000). The historical discourse of Orientalism in Europe gradually weakened during the First and Second World Wars. After World War II, European Orientalism, without an official empire, lost its function to some extent and its research and academic aspects became more relevant.

[1] Silvester de Sacy & Ernest Renan & Edward William Lane
[2] Flaubert & de Nerval & Lamartine & T.E.Lawrence & Byrton & Chateaabriand

Hence, Orientalism turned to the new empire, the United States, and rushed to help this country develop its cultural empire. In the book Orientalism, Said first defines what Orientalism is not and then explains the various dimensions of Orientalism accordingly:

1. Orientalism is not simply a political subject or discipline that is passively reflected in the relevant culture, scientific research, or institutions.

2. Orientalism is not a large and disparate collection of books written about the East.

3. Orientalism does not express and represent some kind of evil conspiracy of "Western" imperialism to suppress and research the East, but; It is a kind of expansion and distribution of geopolitical consciousness among aesthetic, research, economic, social, historical, and linguistic texts, and it is also the construction and elaboration of not only geographical distinctions, but also of a series of interests and interests that, through things like social discoveries and perspectives, not only create but also maintain them, and above all, it is a sermon and discourse that is in no way directly and proportionately related to existing political power, but is created and continues to exist in an unequal exchange with various kinds of powers" (Schaar, 2000). Said examines his collection of writings on the Orient as a discourse. Foucault provided Said with a tool for describing the relationship between knowledge and the power that dominates the Orient, and Gramsci provided him with the concept of superiority or superiority; in Orientalism, Said challenges, with the help of Gramsci's thought, the authority of Western knowledge over the Orient and the power that the West has imposed on the Orient. In fact, in his third definition of Orientalism, he introduces it as a discourse, in the Foucauldian sense of discourse. Sociolinguistic theory tells us that discourses or discursive formations are always associated with the exercise of power. Discourses are modes of expression with systems of meaning that are both created by and serve the perpetuation of dominant social systems. According to Foucault, in any society the production of discourse is controlled, selected, organized, and redistributed by certain simultaneous processes. The role of these processes is to ward off the dangers of discourse, to master its contingent occurrences, and to avoid its soulless and rigid materiality. Discourses are, in fact, highly controlled cognitive systems that control and demarcate both the mode and the means of representation in a given society. Thus, whenever colonial/Orientalist discourses seek to defend the silent and mute Orient, they are framed as a common discursive activity and, consequently, stubbornly present it as a hidden and inverted image of Western wisdom or its weak other. In other words, Orientalism becomes a discourse when it begins to systematically produce stereotypes about Orientals and the Orient, stereotypes such as heat and dust, crowded markets, terrorists, court prostitutes, Asian despots,

childlike natives, the mysterious Orient" (Gandhi, 2009). The concept of the Orient in Said's thought implies a system of representation and identification, the framework of which is constructed by political forces. For Said, the existence of the Orient is made by the West, in relation to the West and for the West.

The Orient is an idea of an alien and backward other in contrast to the advanced West. For Said, the Orient is not a lifeless and motionless truth and reality in nature. The East has a thought, a language, and an image that its people create due to human dynamics and that cannot be limited to a specific place or place. In his opinion, Orientalism is much more than a subject for sermons and lectures about the East, but a valuable sign of the exercise of Euro-Atlantic power over the East. Edward Said says: "I study Orientalism as a dynamic exchange between different authors and a huge set of political considerations shaped by the great empires of England, France, and America and created in the intellectual and imaginative realm of those writings related to this field" (Said, 2016).

An important feature of Orientalist discourse is its reliance on a dualistic language .[3] Said argues that Orientalism is a dualistic style of thought and worldview that is based on "an ontological and epistemological distinction" between what is called the East and the West. Sardar (1999) argues that such a dualism "is a vital force in the West's self-identification" (Izadi & Saghaye-Biria, 2007).

Said also argues that Orientalism employs an essentialist discourse that generalizes providential characteristics and features to the East and the Islamic world. He examines writers, novelists, journalists, philosophers, political theorists, historians, economists, and practitioners of the British Empire as Orientalists who accepted the basic West/East distinction as the basis for their work on the Orient. Indeed, Orientalism has come to denote the ideology that justifies and justifies Western imperialism. In Edward Said's view: "The French, the English, and to a lesser extent the Germans, Russians, Spaniards, Portuguese, Italians, and Swiss have played a major role in shaping what he calls Orientalism. Orientalism is a way of understanding the Orient based on its special place in the experience of Western Europe. The Orient is not just the West's next-door neighbor, it is the West's largest, richest, and oldest colony. The East is the source of civilizations and language; the East is the cultural defender and one of the most profound and restorative notions of the "other" for the West. Furthermore, the East is a major contribution to the definition of Europe (or the West) as a concept, idea, personality, and experience opposed to the West. But none of these Easts is yet conceivable. The East is a

[3] Binary language

complementary part of European material civilization and culture, and Orientalism is the retelling and representation of that part—both culturally and ideologically, as a mode of discourse, with the support of organizations, interpretations, doctrines, vocabularies, research, and even colonial bureaucracies and practices. In short, Orientalism, for Said, is a Western way of dominating the East, of restructuring it, and of perpetuating Western authority. For Said, the result of this Western Orientalism is to ignore the reality of the East and its people. This kind of Orientalism is patriarchal, egocentric, racist, and imperialistic" (Azdanloo, 2004). Orientalism, after about two centuries of its formal existence, has become a well-known discourse. "The characteristics of the Orientalist discourse can be summarized as follows:

1. The classical tradition of studying a region with linguistic and written means, so that anyone who teaches, researches, and writes about the Orient is an Orientalist.
2. It is based on the specific place of the Orient in Western European experience.
3. It is a pervasive style of thought and history that goes back to antiquity and is based on an epistemological and ontological distinction between "the West" and "the Orient."
4. It is a Western style of mastering, restructuring, and knowledge of the Orient.
5. It is a so-called authoritative library or information archive.
6. It is a system of representing the Orient in Western knowledge, consciousness, and empire.
7. The subject [of this view] is not the East as an empirical object that exists; rather, the East, as Orientalized, is the object of European discourse" (Mehdizadeh, 2008).

2. The Emergence of Contemporary Islamic Movements Against Colonialism

In parallel with the formation and growth of Orientalism, since the 19th century, Eastern thinkers and intellectuals have faced new challenges because during this period, the decline of the power of the Islamic world and the plundering of Muslim countries were painful and unbearable for them. "The dominance of this situation over the Islamic world, that is, the military, political-economic and intellectual superiority of the West against the decline of the military, political-economic and intellectual power of Islamic countries, created a kind of identity crisis among Islamic thinkers and intellectuals. Those who compared the glorious past of the Islamic Caliphate during the Abbasid and even early Ottoman eras with the current deplorable situation, found the military, political, economic and even intellectual domination of the West over the Islamic world intolerable. The military, economic and political domination of England over India, the extensive economic and political penetration of the West into Iran and the Ottoman Empire, and the military defeats of these two powers in the 19th century, forced

many of the political and intellectual elites of these countries to think about finding a solution to the current chaotic situation and finding a suitable solution for the future.

The main issue and major question for them was: What was the reason for the remarkable economic, social, intellectual and military advances of the West and the decline of Muslim power in the same fields? And how can the Islamic world and the East be freed from this regrettable situation?" (Hamdi, 2017). In fact, on the one hand, Orientalism has been a justification and intellectual tool for the continuation of colonialism, and on the other hand, the thoughts and opinions of Muslim thinkers have been the inspiration, driving force and motivation of the scattered forces, bored, angry and dissatisfied with the current situation of Islamic societies. These forces have crystallized in various Islamic societies over the past two centuries, especially in the twentieth century, in the form of Islamic movements in countries such as Egypt and some North African countries, Pakistan, Jordan, Afghanistan, and some countries on the Persian Gulf.

Hence, the relationship between Orientalism and contemporary Islamic movements should be considered a contradictory and antagonistic relationship because Orientalists have served colonialism, but genuine Islamic movements have risen against colonialism and imperialism. In fact, for this reason, in recent times, Muslim movements and struggles have found a new nature and direction. The type of involvement of Muslims, and especially Islamic elites, in politics in the contemporary period is fundamentally different from the past. Most of the past religious movements in the Islamic world, which had a sectarian flavor, were formed in line with sectarian beliefs and, of course, in reaction to the policies of religious governments, especially the caliphate or monarchies claiming religious legitimacy. Their demands also varied in terms of political, social, and intellectual issues. While most of the earlier movements were involved with local governments and considered their "other" to be mostly local and indigenous rulers, the new Islamic movements had larger goals and considered their "other" to be the Western world and its affiliated forces in Islamic countries.

Contemporary Islamic movements also aimed at the broad political, social, and economic development of the Islamic world against its main rival, the West, rather than the spread of sectarian beliefs or the overthrow of local governments (Hamdi, 2017). The most important feature of Islamic movements that has attracted the attention of Orientalists has been their combined political and religious nature; in the sense that religion has been considered to determine the framework of political action of these movements, and this has always been considered a weak point and a dark feature of these movements.

Bernard Lewis has said in this regard: “Islam is fundamentally incapable of distinguishing and separating politics from religion (Sayyid, 1997). In contrast to the religious approach of Islamic movements, Orientalists have always had a secularist approach to Islamic movements due to the intellectual and political context in which they themselves lived, and from this perspective have followed the revival of the Islamic world. “In the secularist perception of Islamic revival, important dimensions of Islamic movements are ignored. Most studies conducted within a secular framework on political Islam, sometimes unconsciously - face challenges in accepting the concept of the inseparability of religion and politics in Islamic countries.

This perspective often ignores the role and importance of religion in social and cultural development and sees the rise of Islamic political movements in Muslim societies as the result of a deviation in processes such as economic crises, social issues, insecurity or extremism, and not as a genuine natural reaction of the aforementioned societies seeking to create an indigenous model to live their Islamic life in the modern world, especially in an era when their identity and even their very existence are threatened” (Shahin, 1998). This is while Islam has always been the most important point of support for these societies and the forces that emerged from their hearts in the revival of Muslim societies over the past two centuries, although it has emerged in the form of various trends and tendencies, sometimes moderate and sometimes radical. “In the national struggle against colonialism, Islam was a force that mobilized and motivated the people against the influence of foreign domination and also strengthened their national identity. The various forms of struggle for independence in each of the colonized countries have played an important role in the evolution and continuation of the path of the Islamic movements in each of these countries (Shahin, 1998). With the revival of Islam and Islamic movements in the contemporary era, under the influence of the Orientalist discourse, the presentation of a frightening and ghostly image of Muslims and Islamic movements has become very voluminous and dominant. As a result of the insight derived from Orientalism, Muslim activists, in addition to being considered reactionary, are in a sense denied their existence or at least not considered to belong to the present era. They are considered ghosts or the dead who have appeared in the form of ghosts. They are presented as reflections of past times and living beings who are dead but still exist; “those who look back on medieval civilizations and have been crushed in the mill of our modern (Western) culture.” Sometimes it is said that Muslims belong to cultures and societies that are dying and have no life of their own. They remain with us like ghosts and blend into the present era. It is said that ghosts do not really exist, they are illusions and fantasies, perhaps they look exactly like Muslims. Ghosts are scary, even if ghosts do not really exist,

they have a purpose. When you encounter something unknown at night, you can blame it on the ghost and blame it on him. Similarly, when there was an explosion at the federal building in Oklahoma City, the presence of Muslims in the vicinity was useful in explaining the bombings that night.

Ghosts are scary, despite not existing. Muslims also create fear, even if they are the weakest and most deprived segments of society, they can frighten powerful liberal institutions, and unlike ghosts, they are not almost everywhere and always. Ghosts can walk through walls. Borders cannot stop them. Muslims, it seems, are like that too, and they have infiltrated the very fabric of our European homes. They are in places where they are least likely to be: Bradford, Bosnia, in state schools and universities, in secular Turkey, in Egypt, in Chechnya, and even, it was rumored, in Oklahoma" (Sayyid, 1997). In this approach, Islamic societies in which Islamic movements have been active are seen as sick or deadlocked societies, driven to this path by desperation to solve their own problems, and in this path jihad and martyrdom have been chosen as the inevitable means or solution; "Islamic forms of struggle that lead to jihad or martyrdom are related to the emergence of new nations that encounter obstacles in their path or, as in the case of Iran, find themselves at war with other countries.

Despite the differences between the cases of Iran, Palestine, Chechnya, Algeria and Afghanistan, what they all have in common is that [jihad] was inspired by Islamic movements with a very clear goal and the enemy chosen to fight was also very clear"(Khosrokhavar, 2005). In contrast to the aforementioned approaches, which present a frightening picture of Islamic movements for the West, is the approach of people like Fred Halliday. In his opinion, "the claim that Islam is a strategic challenge to the West, whether it is created by Islamists or by their enemies, is without foundation. They are particularly threatening because of the poor economic conditions of the countries that are claimed to be threatening. The theory of the clash of civilizations, while dealing with a deterministic concept of civilization, reduces conflict to a conflict between like-minded individuals. In his view, the fundamental concern of Islamic movements is the state, how to resist an opposing and oppressive state, and how to seize and maintain it using various techniques. Rather than being a continuation, however brief, of the Islamic conquests of the Arab and Ottoman eras, the current dynamics and movements of Islamic countries are more internal and, of course, more often destructive, complex, and intricate. The recent spread of Islamic politics among the countries and famous movements of the Islamic world is not considered much of a threat to the non-Muslim world. This awakening is more internal and, in fact, a reaction to the former weakness and domination of the Islamic world.

The fact that this movement is accompanied by condemnation and criticism from the outside world and possible violence against it should not hide the fact that Islamic revival and reconstruction are more related to the Islamic world than anything else; "The issue, therefore, is not that the Islamic world threatens the outside world, but rather that Islamic awakening, in its various forms, can provide solutions to the problems that Muslim societies today are grappling with " (Halliday, 2003).

3. Reproduction of Orientalism

Scholars such as Said, Sardar, and Karim have shown that Orientalism is the dominant ideology in the West's relations with the Islamic world. Orientalism employs a realistic narrative in which a different social and cultural reality of the East is taken for granted, a reality that is different from its Western counterpart. This narrative has been discovered through the efforts of Orientalists and is taken for granted. A kind of demonization has been a constant feature of this way of thinking. Today, Orientalist narratives of the East and the Islamic world, and in particular, Islamic movements, are projected and repeated in a new context.

Indeed, these narratives have been continuously reproduced by the media, especially the mass media. Karim shows the repetition of Orientalist images of Islam and Muslims in the American media and explains that the image of Islam as a threat has become the dominant discourse in America. "Orientalism functions as a dominant framework, based on the historical experiences of political and economic imperialism, through which Western institutions exploit the lands belonging to a region called the "Middle East," a nomenclature that embodies a particular perspective and is not derived from natural and inherent ideas about this region.

The process of imposing political and economic domination requires planning and an effort to control the ideological arena so that, by creating a context in which the activity of domination is justified and understandable, it is not only not questioned but also appears completely rational. Thus, ideological justifications for domination emerge and emerge in the discourse of Western institutions, including media organizations, universities, corporations, military apparatuses, and other organizations.

The media industry, along with other organizations, also presents in specific ways an image of the Middle East, its societies, and the movements active in the region that reinforces Western dominance. For example, media discourse frames the violent and sometimes frightening actions of movements in the region without considering the complexity of political and historical issues and historical power relations, while these issues are in fact rooted in

historical power relations. In this discourse, Islam has replaced communism as the most important other, as a key base of opposition to Western values.

"The production of media texts takes place within a macro-framework in which Orientalist ideologies that survive in political and cultural institutions are systematized through the economic imperatives and necessities of the media industry. Media images of terrorism justify and glorify approaches to American foreign policy. Media organizations, governments, and the military produce versions of political issues and world events through an Orientalist lens.

Muscati [4]argues that media depictions of war, by dehumanizing Arabs and Muslims while framing them as a threat to others, fueled public support for American intervention in the Gulf War and Iraq (Wilkins, 2009). Karim used critical discourse analysis to analyze various Western discourses about Muslims to show that Western perceptions of Muslims fall into four categories: "violence, lust, greed, and barbarity."

The study found that these Orientalist stereotypes of Islam and Muslims do not serve them well because "central and mainstream images of Islam are widespread throughout the world and influence the way hundreds of millions of media audiences understand and perceive Muslims (Karim, 1997). This study showed that Western discourse attempts to reinforce and perpetuate Orientalist stereotypes of Muslims in public discourse. It also showed that the West has the power to prevent and prevent these Orientalist stereotypes and can present Muslims in more positive images. In another study, Karim (1996) focuses on how Western transnational media support a global narrative of Islam that reconstructs the Islamic East as the West's main rival.

Karim believes that in the post-Cold War era, media narratives portray Islam as a source of instability in Third World countries and an attack on the new world order. Karim shows the repetition of Orientalist images of Islam and Muslims in Western media and states that the image of Islam as a threat has become the dominant global discourse. A clear understanding of why stereotypes are important in the dissemination of information needs to be developed. Gorham, who has studied the issue of media stereotypes, states that "stereotypes are important because of what they do and what they mean" (Gorham, 1999). Merskin supports Gorham's idea that the importance of stereotypes lies in their meaning because "when a person is constructed as an alien, that person is no longer recognized as human; the frightening and threatening alien is certainly a human being in human form" (Merskin, 2005). Today's media

[4] Muscati

stereotypes about Islamic movements are very dangerous because they give the public a kind of information about these movements and, if the public's attitudes and beliefs about these movements and their activists and leaders are negative, they may lead to a political backlash and a strong reaction against them.

Karim used critical discourse analysis to analyze various Western discourses about Muslims to show the Western understanding of Muslims in four categories: "violence, lust, greed, and barbarity." The study showed that these Orientalist stereotypes of Islam and Muslims do not benefit them because "central and mainstream images of Islam are spread throughout the world and influence the way hundreds of millions of media audiences understand and perceive Muslims" (Karim, 1997). The study showed that Western discourse tries to reinforce and perpetuate Orientalist stereotypes of Muslims in public discourse. The study also showed that the West has the power to prevent and prevent these Orientalist stereotypes and can present Muslim activists and Islamic movements in more positive images.

In another study (1996), Karim focuses on how the transnational media of Western countries support a global narrative of Islam that reconstructs the Islamic East as the main rival of the West. Karim believes that in the post-Cold War era, media narratives portray Islam and Islamic movements as a source of instability in Third World countries and an attack on the new world order. Karim shows the repetition of Orientalist images of Islam and Muslim activists in Western media and argues that the image of Islam as a threat has become the dominant global discourse. Apart from the historical and theoretical roots of Orientalism, the dominant discourse of media Orientalism in introducing oneself and representing others can be summarized in the framework of Table 1.

Table 1: Framework of introducing oneself and the other in Orientalist discourse
(Mehdizadeh, 2008).

Self-Representation Frameworks (West)	Other Representation Frameworks (Muslims)
Development and Modernity	Backwardness and Petrification
Tolerance	Bigotry and Violence
Peacemaking	Evil and Warmongering
Rationality and Responsibility	Madness and Extremism
Victim of Terrorism	Promoter of Terrorism
Women's Liberation	Oppression of women

Based on the aforementioned framework, the mainstream media in the West repeats stereotypes about Islamic movements that were previously narrated in a different way in the narratives of Western novelists and playwrights, and today, in a wide variety of formats, genres, and media types in news, notes, reports, editorials, and publications, motion pictures, television series and documentaries, commercials, educational programs, short films, computer games, and they produce and reproduce stereotypes such as violence, fundamentalism, terrorism, extremism, brainwashing, and the like of Islamic movements. In this process, radical and moderate forces and movements are not separated from each other, and even the roots and context of their formation and activity are often ignored.

One of the most prominent media productions in this field is the documentary Warriors of God[5]. In this episodic documentary, Christiane Amanpour, a journalist and anchor for the American television network CNN, discusses the approach of Islamic movements to the issue of jihad in the way of God. She examines this issue among various Muslim religions and sects in various Islamic countries.

This documentary covers almost all the orientalist stereotypes about the Middle East and Islamic movements; violence, irrationality, primitiveness, and backwardness. By focusing on the issue of suicide and martyrdom operations in Muslim countries and in the West, this documentary brings the audience to the conclusion that Islam is a religion of terror and terror, and that Muslims have no fear of killing themselves or others (i.e. Westerners or those who are with the West) because of their religious beliefs.

In the text of this documentary, we witness the interweaving of various topics to form a picture indicating the violence of Islam and Muslim movements; images of terrorist operations in the West, the murder of filmmaker Theo Van Gogh, the endorsement of martyrdom operations by Muslim movements in the Middle East, as well as many young Muslims in the West, indicate the institutionalized violence in the minds and thinking of Muslims, which is rooted in their religious beliefs. Images of congregational and Friday prayers in the company of the Kaaba, reciting the Quran, the call to prayer, holding rosary beads, and various other religious symbols and signs all indicate that violence and inflexibility among Islamic movements are rooted in Islam. Fearing death and disregarding death among them is a pervasive thing that is expressed in the expressions and words of many interviewees, both Shiites and Sunnis. This is an issue that is somehow tied to psychoanalysis, where people who are not afraid of death and at the

[5] God"s Warriors

same time are evasive of reason should be feared, especially since they are people who seek domination (they seek an Islamic empire).

The violence of Islamic movements is in many cases induced by the historical decontextualization of an event or phenomenon; this description has been made regarding the Palestinian movements and the operations that the Palestinians carry out against the Zionist regime, and the issue is not raised in the context of the issue between Palestine and this regime, what is the historical background of such events, but rather the Palestinian movements are represented as violent movements that attack Israelis, who are Jews, because of their religious beliefs, and there is no discussion of the occupation or invasion of Palestine by the Zionist regime.

Another image presented of the Middle East movements is the usual Orientalist stereotype of backwardness and reaction. The reason for these movements' opposition to people like the Shah of Iran or Anwar Sadat, who were friends of the West, is that these rulers' tendency towards modernism has been recognized, and Muslim movements are considered anti-progress.

As a result, it is understood that because Islamic movements are in conflict with progress and modernity, they were in conflict with the aforementioned people, and this is one of the reasons for their opposition to the West, not because these movements were independence-seeking and anti-colonial. In today's orientalist stereotypes of Muslims and Islamic movements by the media, there is no distinction between moderate and radical approaches among Muslims.

In this documentary, the beliefs and approach of anti-oppression and defending the homeland of the Afghan nation, which are derived from a rich culture, are placed alongside the extremism and radicalism of the Al-Qaeda network, and as a result, a horrifying image of Afghans as supporters, promoters, or agents of terrorism has been portrayed. The documentary also depicts polarizations and confrontations, including:

Muslim terrorists are placed against Westerners and Israelis who are victims of terrorism, in other words, Muslims are placed against Christians and Jews, as a result, the audience comes to an inference of the opposition between Islam and the other two Abrahamic religions. Islamic values are presented against Western values; values such as hijab and prayer are presented in contrast to music and homosexuality.

American values are considered human values that Muslims are in conflict with and opposed to, as a result, Muslims and Islamic movements are dehumanized. In short, in this representation of Muslim movements, they are violent and at the same time unafraid of death, so the West should be afraid of them.

Conclusion

More than two centuries of colonialism have passed in various forms, including post-colonialism, and Islamic movements have also revived in different periods in line with it. Since the beginning of the formation of contemporary Islamic movements, anti-colonialism has been one of their prominent characteristics and goals. Therefore, Orientalism, as an arm of colonialism, has tried to demonize and dehumanize this enemy of colonialism; in the past, the results of Orientalist studies were prevalent in the form of stereotyping Muslims and Islamic movements in novels and plays, but today, with the expansion of the media, especially mass media, those stereotypes are reproduced in the media space. It seems that as long as the dominant discourse in East-West relations is the discourse of domination, this situation will continue, and the only difference in each period is the form and format of its emergence and emergence, which will find a new emergence and emergence in each period depending on the means of discourse formation.

References

Azdanloo, H. (2004). *Edward Said.* Publisher of the Cultural Research Office.

Bashirieh, H. (2006). *An Introduction to Iranian Political Sociology during the Islamic Republic of Iran*. Negah Moaser, Shola.

Gandhi, L. (2009). *Postcolonialism.* (Translated by M. Alamzadeh and H.Kakasoltani). Institute for Cultural and Social Studies in cooperation with Imam Sadeq University (PBUH).

Gorham, B. W. (1999). Stereotypes in the media: So what? *Howard Journal of Communications, 10* (4), 229–247.

Franklin, M.J. (2011). *Oryantalist Jones: Sir William Jones, Şair, Avukat ve Dilbilimci, 1746-1794.* Oxford University Press.

Halliday, F. (2003). Fred Halliday and the Goal Setting of the Islamic Revolution, https://tinyurl.com/26h7pamw

Hamdi, H. (2017). *The Evolution of Islamic Movements; From the Salafi Movement of Sayyid Jamal to the Islamic Awakening (1249-1390 AH).* Imam Sadiq University (PBUH)

Hemmati-G. A. (2007). *History of Orientalism: An Exploration of the Course of Islamic Studies in the West.* Jihad Daneshgahi (University of Mashhad).

Izadi, F. & Saghaye-Biria. H. (2007). A Discourse Analysis of Elite American Newspaper Editorials: The Case of Iran's Nuclear Program. *Journal of Communication Inquiry, 31* (2), 140-165.

Karim, H. K. (1997). *The Historical Resilience of Primary Stereotypes: Core Images of the MuslimOther. In S. Riggins & E. Harold, The language and politics of exclusion: Others in discourse. Thousand Oaks.* Sage Publication, Inc.

Khosrokhavar, F. (2005). *Suicide Bombers: Allahʹs New Martyrs.* (Translated by D. Macey). Pluto Press.

Mehdizadeh, S. M. (2008). *Media and Representation.* Media Studies and Planning Office (Media Studies and Research Center).

Merskin, D. (2005). The Construction of Arabs as Enemies: Post-9/11 Discourse of George W. Bush. In L. Artz & Y. R. Kamalipour(Ed.). *Bring Them on* (pp. 121- 135). Rowman & Littlefield Publishers, Inc.

Said, E. (2016). Orientalism, translated by Abdolrahim Gawahi, published by the Islamic Culture Publishing House. For access: https://tinyurl.com/2eh633ye

Said, E. (2003). *Culture and Imperialism: A Cultural Study of Imperial Politics. Translated by Afsar Akbari.* International Center for Dialogue of Civilizations.

Sayyid, B. (1997). *A Fundamental Fear: Eurocentrism and the Emergence of Islamism*. Zed Books.

Schaar, S. (2000). *Orientalism at The Service of Imperialism at Macfie*. A. L (ed). Orientalism A Reader, Newyork University Press.

Shahin, E. E. (1998). *Political Ascent: Contemporary Islamic Movments in North Africa.* Westview Press.

Wilkins, K. G. (2009). *Home /Land/ Security: What We Learn about Arab Communities from Action-Adventure Films*. Lexington Books.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11 (6) 2024

Derleme Makalesi | Review article
Geliş tarihi |Received:18.10.2024
Kabul tarihi |Accepted:20.12.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Namiya Khalilova

https://orcid.org/0009-0007-5075-5531
Teacher, Phd student, Faculty of Information and Document Management, Baku State University Azerbaijan, Azerbaijan, namiya.khalilova1991@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Khalilova, N. (2024). The importance of Scientific Research on Document Management. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 4628-4634.

The importance of Scientific Research on Document Management

Abstract

The latest innovations in science and technology have created new perspectives for information and document management, as in many other areas. One of the most distinctive features of our time is the growing importance of information as a means of world social, economic, technical and cultural development. This article explains the general importance of the concepts of information and document. Brief information about the history of the Faculty of Information and Document Management of BSU is provided. The article briefly discusses the renaming of the Faculty of Library Science. At the same time, scientific research conducted on document management is discussed, and the importance of scientific research is emphasized.

Keywords: *knowledge, document, document management, document flow, scientific research*

Belge Yönetiminde Bilimsel Araştırmaların Önemi

Öz

Bilim ve teknolojideki son yenilikler, diğer birçok alanda olduğu gibi bilgi ve belge yönetimi için de yeni perspektifler yaratmıştır. Çağımızın en belirgin özelliklerinden biri, dünyanın sosyal, ekonomik, teknik ve kültürel gelişiminin bir aracı olarak bilginin artan önemidir. Bu makalede bilgi ve belge kavramlarının genel önemi açıklanmaktadır. BSU Bilgi ve Belge Yönetimi Fakültesi'nin tarihçesi hakkında kısa bilgi verilmektedir. Makale, Kütüphane Bilimleri Fakültesi'nin yeniden adlandırılmasını kısaca tartışmaktadır.

CC BY NC
Creative Commons Licence

Aynı zamanda belge yönetimi konusunda yapılan bilimsel araştırmalar ele alınmakta ve bilimsel araştırmaların önemi vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Bilgi, Belge, Belge Yönetimi, Belge Akışı, Bilimsel Araştırma*

Introduction

Millions of new data are produced in the world every second. The size of data and information is increasing, and it is becoming more and more difficult to manage them. There are faculties that train professionals to classify, organize, obtain, publish, verify this information, and ensure that all these processes continue uninterrupted. Nowadays, these faculties operate under the name of the Faculty of Information and Document Management in many universities around the world. In our country, since 2023, the Faculty of Librarianship and Information at Baku State University has been renamed to Information and Document Management. Accessing the most accurate information, through the most accurate channel, in the fastest way, and at the same time correctly interpreting, analyzing, synthesizing, and presenting this information has stopped every activity in history. Libraries have performed this function throughout history and continue to perform it. Just as libraries have an important place in world history, so too has librarianship education. The foundations of librarianship education have been laid in our country since 1920, and since the 1947-48 academic year, with the opening of the Librarianship Department at BSU, high-level personnel have officially begun to be trained, and today it continues to train specialists at bachelor's, master's, and doctoral levels under the Department of Information and Document Management.

The concept of “information” is the basis of information and document management. Although there are assumptions that with the widespread development of the Internet there will be no need for librarianship and information services, we continue to develop in order to achieve mature work to solve “information problems” and develop these methods (Ismailov & Mamedov, 2023). A document is the main way in which information can be presented in any modern enterprise. The concept of “document” is a fundamental concept of bibliology, library science, bibliographic science, computer science, document science, and other scientific fields. This concept expresses the characteristics of real-life objects. The concept of a document serves as the main object of practical activity, serving the preparation, collection, analytical-synthetic processing, search, restoration, and implementation of processes of documentary information. The concept of “document” is used in all areas of public activity. On an international scale, the most

common characteristic of a document is characterized as a unit of written information used in the document-information process. This remarkable commonality has been adopted by international organizations—ISO, IFLA, International Federation of Archival Studies, International Council on Archives, and others (Khalafova & Ismailov, 2024).

1. Discussion of the issue

Fundamental research of world documents and document management is carried out in the fields of theoretical information, the theory of bibliography, the theory of modern perception, and information communications. The decisive moments in the acquisition and management of documents in the world are studied: the results of the acquisition of documents and their management, their properties and structures, the regularities of their development, and the use of documents in different historical periods are studied. The role of document flow in human history, the growth rate of world documents, and the organizational aspects of document management are studied (Irada, 2022). Applied research is aimed at solving specific practical problems. Its management depends on the solution of many methodological issues. In order to master the main stages of research, it is necessary to implement such an object that it is necessary to understand, be interesting, visual, and use in practice. The concept of science is based on the activities of people, institutions, and organizations, devices and equipment, and scientific research works, which are associated with the acquisition of scientific knowledge. The main goal of a person engaged in science is to obtain objective knowledge on the one hand and to maintain it in the system of theoretical profit on the other. In general, science is a moral activity of people, which depends on obtaining knowledge about the environment as well as studying real facts and the information existing between them and discovering new regularities. The main goal of science is to describe the truth theoretically with regularities. Scientific knowledge is acquired through the scientific research process. Research work is the main driving force of knowledge production. In this regard, it is important to closely study the structure of scientific research activity. The main organizers of scientific research activity include the subject, object, and tool. In this case, the epistemological system called “subject-object” is specified and takes the following form: “researcher-research tool-research object." In modern society, the subject exists on three planes that interact with each other. The object of scientific activity is formed during the active material-practical and theoretical activity of the researcher. While the studied components of scientific activity reveal its structure, the structural analysis of the activity serves to clarify the stages of scientific research. Scientific

research results are purposeful understanding that appears in the form of a system of concepts, laws, and theories. Scientific research includes activities related to scientific searches, studies, and experiments carried out to expand existing knowledge and acquire new ones, verify scientific hypotheses, identify patterns that appear in nature and society, and scientifically substantiate scientific generalizations and projects.

In recent times, serious scientific research work has been carried out in such directions as librarianship, archival work and document studies, document management with the help of the Azerbaijani library, and the bibliography field. Researchers ensure the worldwide dissemination of scientific research and studies both online and in print. Scientists pay attention to the publication of the results of this research in internationally recognized international scientometric databases. This purpose is to conduct fundamental, applied, and exploratory research. (Ismayilov & Khudiyeva, 2022). The tendency to approach scientific research creatively has been a relevant way of thinking for all times. It is measured by the fact that scientific research is the basis of potentially sustainable development. The scientific research structure is connected with the optimality of the economic, social, and cultural structural areas in which it is built, and this is manifested in the practice of librarianship, information science, and bibliographic science (İsmayilov & Khudiyeva, 2023). In recent times, the demand for scientific research has increased in accordance with the general development potential of our country and has led to the emergence of new applied works. Achievements have been achieved in the methodology of scientific research in librarianship in this field and in the field of training young national personnel. Currently, it is necessary to emphasize the value of scientific and methodological work carried out to determine its optimal research areas in information and document management. In this regard, the monograph "Formation, development, and modern state of document flow in the field of librarianship-bibliography in Azerbaijan" by Doctor of Philosophy in Pedagogy, Associate Professor Nadir Ismayilov, and Doctor of Philosophy in History, Associate Professor Zahida Rzayeva, has special scientific importance and relevance for young researchers. The monograph is dedicated to the analysis of document flow in the field of librarianship-bibliography in Azerbaijan. For the first time, librarianship and bibliographic activity, which is an integral part of our national and spiritual values, was examined in the context of document studies—document flow. The stages of development of document flow in the field, development trends, and document plume in relevant

fields were studied, and the formation of the scientific community and the role of individual prominent individuals and institutions in this process were determined. At the same time, the monograph involved bibliometric analysis of the structure of document flow in the field of librarianship and bibliography in the modern era, as well as book studies.

Issues such as libraries and bibliographic resources in Azerbaijan, their creation and formation, the status of resource location and their use, the current state of document flow in the field of librarianship and bibliography, traditional and electronic library and bibliographic resources, and scientometric analysis of document flow have been specifically investigated by Associate Professor Nadir Ismayilov, and the research results have been published in prestigious local and foreign scientific journals and are being disseminated on international platforms (Irada, 2022). The main scientific works published in this direction include the following:

1. Methodology of Research and Study of Document Flow in the Field of Tourism (Based on Experience from Local Libraries (Ismayilov & Bayramova, 2022).
2. General Characteristics of Local Lore Documental Network Resources of the Libraries of Azerbaijan (Based on library collection) (Nadir & Sevda, 2022).
3. Library resources: allocation and usage problems (comparative analysis of the world and regional practice (Ismayilov, 2022).
4. Traditional and electronic information resources of the National Archives Administration of the Republic of Azerbaijan (Khalafova & Ismayilov, 2024).
5. Development stages of documentary resources from language studies in Azerbaijan
6. New types of bibliographic resources in the electronic environment (Ismayilov & Khalilova, 2023).
7. Creation and Formation of Document Flow in the Field of Library-Bibliography (on the Basis of Tazkiras)
8. Library information services in academic libraries of Azerbaijan: a comparative study (Ismayilov & Mammadova, 2019).

Conclusion

The field of information and document management has been reshaped by recent developments and changes, and the direction of research in this field has changed depending on these developments. The field is located at the intersection of librarianship, archival work, bibliography, and information; as the importance of information increases and the information

society begins to take shape, the importance of document management is becoming increasingly apparent. The aim of the research conducted in this context is to present current problems and research related to the field. In addition to resources related to librarianship and bibliography, these studies also reflect the latest technologies and research in the field of archives. It is hoped that the research conducted will shed light on the field of document management and lay the foundation for new research. In general, in scientific research on information and document management issues in Azerbaijan, it is necessary to emphasize the activities of the staff of the Faculty of Information and Document Management of BSU. Their research results are available to all researchers and scholars, both in print and online platforms. Such research results are especially accessible in the Google Scholar search engine.

References

Irada, B. (2022). Bibliometric Analysis of Document Flow in the Field of Library Bibliography in Azerbaijan. *Technium Soc. Sci. J.*, *35*, 601.

Ismayilov, N. & Khalilova N. (2023). Novi video bibliohrafichnykh resursiv na elektronnykh nosiyakh. *Zhurnal pryrodnychykh teoretychnykh doslidzhen', 26* (5), 101-109.

Ismayilov, K. Ismayilov, N., & Mammadova, V. (2019). Library information services in academic libraries of Azerbaijan: a comparative study. *Library Management*, *40* (6/7), 461-477.

Ismayilov, N. & Bayramova, İ. (2022). Methodology of Research and Study of Document Flow in the Field of Tourism (Based on Experience from Local Libraries). *The scientific and theoretical almanac Grani*, *25*, 70-76.

İsmayilov, N. & Khudiyeva, V. (2023). *Analysis and Processing of Users' information and Research Requests.* Akademik Kitabxanalarin Yeni Fəaliyyət Istiqamətləri.

Ismayilov, N. I. (2022). Library Resources: Allocation and Usage Problems (Comparative Analysis of the World and Regional Practice). *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, *26* (1), 38-43.

Ismayilov, N. & Khudiyeva, V. (2022). Assessment of digital knowledge and research skills and overview of on going work at the national level, forecasting. Concepts of digitization. *Technium Social Sciences Journal*, *35*, 593-600.

Khalafova, S. & Ismayilov, N. (2024). Tradytsiyni elektronni informatsiyni resursy natsional′nykh arkhiviv Azerbaydzhans′koyi Respubliky. *Zhurnal pryrodnychykh teoretychnykh doslidzhen', 27* (3), 44-48.

Nadir, I. & Sevda, K. (2022). General Characteristics of Local Lore Documental Network Resources of the Libraries of Azerbaijan (Based on library collection). *Technium Soc. Sci. J.*, *33*, 628

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11 (6) 2024

Derleme Makalesi | Review article
Geliş tarihi |Received:08.10.2024
Kabul tarihi |Accepted:10.12.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Xuraman Ağayeva

https://orcid.org/0009-0009-4276-8783
Doctor of philosophy with pedagogy, Associate Professor, Baku State University, Faculty of Information and Document Management, Department of Document Management, Azerbaijan, khuramanagayeva@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Ağayeva, X. (2024). Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsində Rəqəmsal Texnologiyaların Tətbiqi və İnnovasiyalar. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 4635-4642.

Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsində Rəqəmsal Texnologiyaların Tətbiqi və İnnovasiyalar

Xülasə

Arxivşünaslıq arxiv işinin tarixini, nəzəriyyəsini, metodologiyasını, təşkilini, metodikasını işləyib hazırlayan fəaliyyət sahələrindən biridir, mənbəşünaslıq, tarix, sosiologiya, hüquq, ədəbiyyat, incəsənət, informatika və digər başqa elmlərlə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir. Arxiv işinin menecmenti arxiv işinin idarə olunmasının həm ənənəvi, həm də elektron üsul və vasitələrlə həyata keçirilməsini təmin edir. Bu məqalədə Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv idarəsində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, istidəçilərin informasiya təminatında və sənədlərin əlçatan olmasında onun əhəmiyyət araşdırılır. "Arxiv işlərinin rəqəmsallaşdirilmasi və innovasiyalar" şöbəsinin fəaliyyətinin monitorinqi aparılır və idarədə həyata keçirilən elektron informasiya xidmətlərinin formaları və əhəmiyyəti tədqiqata cəlb olunur. Milli arxiv idarəsinin saytına və hesabatlarına əsasən idarədə elektron xidmətlərin istifadəçilərin informasiya təminatına təsiri öyrənilir, nəticələr təhlil olunur, bir sıra təkliflər və tövsiyələr verilir.

Açar sözlər: *arxiv idarəsi, rəqəmsallaşdırma, innovasiyalar, monitorinq, elektron xidmət, informasiya*

CC BY NC
Creative Commons Licence

Implementation of Digital Technologies and Innovations in the Department of National Archives of the Republic of Azerbaijan

Abstract

Archiving is one of the fields of activity that develops the history, theory, methodology, organisation, methodology, source studies, history, sociology, law, and interacts with literature, art, informatics and other sciences. The management of archival work provides for the management of archival work by both traditional and electronic methods and tools. The tasks of archival offices include the systematic recording, archiving, preservation, conservation, storage and regulation of public use of historical documents, manuscripts and sources received from various author organisations. The documents in archive offices enable the examination of the history, science, culture, art, in short, the entire historical past of the country based on facts, ancient and modern historical sources and play an important role in providing information for scientific research. This article examines the application of digital technologies in the National Archives of the Republic of Azerbaijan, their importance in providing information to users and making documents accessible. The activities of the Department 'Digitalisation of archival work and innovations' are followed, and the forms and importance of electronic information services implemented in the Department are included in the study. Based on the website and reports of the National Archives Office, the Ministry investigates the impact of electronic services on users' provision of information, analyses the results and makes a series of recommendations and suggestions.

Keywords: *Archive Management, Digitalisation, İnnovations, Monitoring, Electronic Services, İnformation*

Giriş

Arxiv idarələri ölkənin tarixini, mədəniyyətini, incəsənətini sənədlər vasitəsilə nəsildən-nəslə daşıyan müəssisələrdir. Hər bir ölkənin ərazisində mövcud olan arxivlər tarixi sənədləri, əlyazmaları müxtəlif təşkilatlardan daxil olan mənbələri sistemli şəkildə qeydiyyata almaq, arxivləşdirmək, qorumaq, saxlamaq, ondan ictimai istifadəni təşkil etmək və gələcək nəsillərə çatdırmaq məqsədilə yaradılan dövlət müəssisələridir. Arxivlər hər bir ölkənin tarixini, elmini, mədəniyyətini, incəsənətini, bir sözlə bütün tarixi keçmişini necə varsa, faktlara, qədim və müasir tarixi mənbələrə əsasən öyənməyə imkan verir. Arxivlər eyni zamanda onlarda mövcud olan sənədlər əsasında müxtəlif elmi-tədqiqatlar aparır və onun nəticələrini ictimaiyyətə çatdırır (Ağayeva, 2023). Rəqəmsal texnologiyanın surətlə inkişaf etdiyi müasir dövrdə arxivşünaslıq elminin informatika ilə əlaqələrinin dərinləşdiyini söyləmək olar. Artıq arxivlərdə mövcud olan informasiya analitik-sintetik qayda işləndikdən sonra ənənəvi və avtomatlaşdırılmış qaydada istifadəçilərə çatdırıla bilir (Ağayeva, 2021). Azərbaycan respublikasında milli arxiv işinin yaranması

Cumhuriyyət dövrünə təsadüf edir və həmin dövrdə Azərbaycanda arxiv işinin təşkilində, arxivşünaslıq və arxeoqrafiya elminin təşəkkül tapmasında, xalqın milli sərvəti olan çoxəsrlik sənəd irsinin qorunması və daha qiymətli sənədlərlə zənginləşdirilməsi sahəsində bir çox şəxsin əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Azərbaycan xalqı özünün milli-mənəvi sərvəti olan arxiv sənədlərinə yalnız 1990-cı illərdə Respublikamız öz müstəqilliyini tam bərpa etdikdən, xüsusən Ulu öndərin ikinci dəfə hakimiyyətə gəlişindən sonra sahib olmuşdur. Azərbaycan Respublikasında arxiv işinin müasir tələblər baxımından inkişafı Ulu öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Təsadüfü deyil Milli Arxiv İdarəsinin saytında Ulu öndərin "Arxiv işinə gərək çox ciddi fikir verək. Bir tərəfdən ona görə ki, bu, xalqımızın tarixini əks etdirən yeganə mənbədir. İkinci də ona görə ki, tariximizi təhrif edənlər üçün çox mühüm amildir"sözləri epiqraf kimi götürülmüşdür (Ağayeva, 2023). Ulu öndər Heydər Əliyev ikinci dəfə hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra bütün sahələrə olduğu kimi Azərbaycan Respublikasında arxiv işinin inkişafına da ciddi fikir verdi. XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq Ulu öndərin tapşırığı ilə Azərbaycanda arxiv sənədlərinin toplanılması, saxlanılması, komplektləşdirilməsi və ondan ictimai istifadənin təşkili sahəsində qanunvericilik bazasının hazırlanması sahəsində mühüm işlər görülməyə başladı (İsmayilov, 2022). Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən 27 iyul 1999-cu ildə təsdiqlənmiş "Milli arxiv fondu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu respublikamızda arxiv işinin tənzimlənməsi sahəsində hüquqi nomativ bazanın əsasını qoydu. Ulu öndər tərəfindən 2 dekabr 2002-ci il tarixində imzalanmış "Azərbaycan Respublikasında arxiv işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" Fərman arxiv işinin təşkilində və arxiv işilə məşgul olan təşkilatların fəaliyyətlərinin yenidən qurulmasında mühüm rol oynadı. Həmin fərmandan sonra Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Baş Arxiv idarəsinin bazasında Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi yaradıldı və 2003-cü il, 27 sentyabr tarixində "Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsi haqqında Əsasnamə" təsdiq olundu (Ağayeva, 2023). Azərbaycan Respublikası dövlət arxiv xidməti sisteminə Milli arxiv idarəsinin tabeliyində olan 6 dövlət arxivi, dövlət arxivinin 15 filialı, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət arxivi, 58 rayon və şəhər dövlət arxivi və bir təsərrüfat hesablı İdarə Sənədlərini Qaydaya Salan Mərkəz daxildir (Milli arşiv, 2024). Arxivdə mövcud olan informasiyaların, sənədlərin avtomatlaşdırılmış qaydada ötürülməsinə, rəqəmsallaşdırılmasına və ya arxivdə informasiya xidmətinə gəldikdə isə belə xidmət növünün yaradılmasına XX əsrin sonlarından başlanılsa da, demək olar ki, hələ ilkin

mərhələdədir. Azərbaycan ərazisində mövcud olan bütün arxivlərin saytı və ya səhifəsi vardır, respublikamızda mövcud olan bütün arxivlərdə elektron xidmətin göstərilməsi həyata keçirilir. https:www/milliarxiv.gov.az Milli Arxiv idarəsinin səhifəsidir. info@milliarxiv.qov. e-unvanıdır. Milli Arxiv İdarəsində yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi, vahid elektron arxiv informasiya sisteminin yaradılması, arxiv fondunda mövcud olan sənədlərin rəqəmsallaşdırılması, dövlət arxivlərində görülən işlərin avtomatlaşdırılması, maddi-texniki təchizatın gücləndirilməsi, arxiv işi üzrə nörmativ hüquqi bazanın yaradılması istiqamətində mühüm işlər görülür. Artıq idarə və dövlət arxivlərində karğüzarlıq işləri elektron sənəd dövriyyəsi sistemi üzərindən aparılır.

Milli Arxiv idarəsində Elmi Məlumat kitabxanası fəaliyyət göstərir. Kitabxanada elmi tədqiqatçılar və digər istifadəçilər üçün xüsusi şərait yaradılmış və fondu hər il zənginləşdirilir. 2023-cü ilin sənədləri üzrə monitorinq aparsaq həmin il 150 kitab, 77 cild qəzet, 60 adda jurnal alınmışdır. Ümumilikdə Elmi Məlumat kitabxanasının fondunda 2024-cü ilin 1 yanvara olan məlumata görə 43355 kitab, 10833 qəzet, 21260 jurnal saxlanılır (Milli arşiv, 2024). Milli arxiv fondu sənədlərinin qorunması və ondan ictimai istifadənin təşkili məqsədilə Arxiv İdarəsində Vahid Elektron Arxiv İnformasiya Sistemi yaradılmış və bu sistemin tam işləməsi üçün tədbirlər həyata keçirilir. Milli Arxiv İdarəsi aparatı da daxil olmaqla əvvəlcədən Elekton Sənəd dövriyyəsi sisteminə qoşulmuş dövlət arxivləri də daxil olmaqla Bakı şəhərində mövcud olan "Asan xidmət" Mərkəzlərinin "Arxiv arayışlarının verilməsi" bölmələrinin Milli Arxiv İdarəsinin Vahid Elektron Sənəd Dövriyyəsi sisteminə qoşulması təmin edilmişdir. Milli Arxiv İdarəsi tərəfindən göstərilən elektron arxiv xidmətlərinin səviyyəsi və keyfiyyəti yaxşılaşdırılır, elektron hökumət üzərindən həyata keçirilən xidmətlərin səviyyəsi yüksədilir və digər informasiya sistemləri üzərində də təkmilləşdirilmə işləri aparılır.

Milli Arxiv İdarəsinin həyata keçirdiyi dövlət arxiv xidmətləri üzrə keyfiyyətin yüksəldilməsi və "Asan xidmət" indeksinə uyğun xidmət göstərilməsi məqsədilə yaradılmış "Bir pəncərə" sistemi və "Asan xidmət" mərkəzlərində həyata keçirilməsi təmin edilmişdir. Milli Arxiv İdarəsinin 2023-cü ilin nəticələrinə baxsaq "Asan Xidmət" mərkəzlərindən arxiv xidməti idarələrinə 17.464 sorğu daxil olmuş və bu sorğular operativ cavablandırılmışdır (İsmayilov & Khalafova, 2022). Milli Arxiv İdarəsinin rəsmi İnternet saytının daimi olaraq yeni materiallarla zənginləşdirilməsinə və sosial şəbəkələrdə olan hesabların aktivliyinə diqqət yetirilir və sosial şəbəkə istifadəçilərinin sayı 7 min nəfərə çatmışdır. Hər gün İdarənin saytına gündəlik baxış sayı 450-500, il ərzində isə 50 min nəfər təşkil edir (Milli arşiv, 2024). İdarənin rəsmi saytı vasitəsilə elektron xidmətlər təqdim edilir, respublikada arxiv işi ilə bağlı keçirilən tədbirlər təqdim olunur,

arxiv sənədləri əsasında hazırlanmış kitabların, məqalələrin, göstəricilərin təqdimatı həyata keçirilir. Milli Arxiv İdarəsində Milli arxiv fonduna daxil olan sənədlərin rəqəmsallaşdırlması və sahə üzrə innovativ yeniliklərin tətbiqi istiqamətində mühüm işlər həyata keçirilir və bu məqsədlə idarədə "Arxiv işinin rəqəmsallaşdırılması və innovasiyalar" şöbəsi də yaradılmışdır. Dövlət arxivlərində saxlanılan müxtəlif sənədlərin rəqəmsallaşdırılmasına differensial yanaşılır və bu məqsədlə hər bir dövlət arxivi üzrə illik iş planı da tərtib edilmişdir (Gasimli, 2022). Milli Arxiv idarəsinin illik hesabatlarına əsasən deyə bilərik ki, 2024-cü ilin 1 yanvar tarixinə kimi dövlət arxivlərində mühafizə olunan 27.297 saxlama vahidi (3.890.376 vərəq) sənədin elektron nüsxəsi hazırlanmışdır və onlardan 14.908 saxlama vahidi sənəd sistemdə qeydiyyata alınmışdır (Milli arşiv, 2024). Milli Arxiv İdarəsi saytının monitorinqini aparsaq görərik ki, sayt "Haqqımızda", "Qanunvericilik", "Milli arxiv fondu", "E-xidmətlər", "Məktub yaz" kimi panellərdən ibarətdir. Tədqiqatımıza uyğun olaraq saytın "E-xidmətlər" panelini araşdırsaq görərik ki, bu paneldə "Elektron xidmətlər portalı", "Elektron arxiv sistemi-EAS","Elektron arxiv məlumat sistemi-EAMS", "Elektron hesabatlar sisitemi-EHS" portalları yaradılmışdır. "Elektron xidmətlər portalının (müraciətlər üzrə)" yaradılmasında əsas məqsəd Azərbaycan respublikasının vətəndaşlarına, hüquqi və fiziki şəxslərə tələbata uyğun olaraq arxiv arayışlarının, arxiv sənədlərindən çıxarışların, mümkün olduqca arxiv sənədlərinin surətlərinin verilməsi, elmi-tədqiqat və digər məqsədlərlə müraciətlərin cavablandırılmasını, sənədlərin qəbulunu, elektron xidmətlər göstərilməsini nəzərdə tutur. Bu portalda "Xidmətin inzibati reqlamenti" və "Xidmətin istifadə təlimatı" yer alır. Saytın "Elektron arxiv sistemi-EAS" portalının yaradılmasında əsas məqsəd Milli arxiv idarəsində mövcud olan sənədlərin elektron qaydada istifadəçilərə daha tez və operativ çatdırılmasıdır."Elektron Arxiv məlumat sistemi-EAMS" portalinin əsas məqsədi Azərbaycan Respublikası Milli arxiv fondunun məzmunu və tərkibi haqqında məlumatların verilməsidir. Bu portal vasitəsilə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına, hüquqi və fiziki şəxslərə Azərbaycan Pespublikası Milli Arxiv idarəsinin "Elektron Arxiv məlumat sistemi", Dövlət İnformasiya Ehtiyatlarından istifadə etməklə Azərbaycan Pespublikası Milli arxiv fondunun tərkibi və məzmunu haqqında məlumatın verilməsini təmin etməkdən ibarətdir.

"Elektron hesabatlar sistemi-EHS" panelinin və ya xidmət növünün yaradılmasında əsas məqsəd Azərbaycan Respublikası Milli arxiv idarəsinin strukturuna daxil olmayan, tabeliyindəki qurumlar tərəfindən arxiv sənədlərinin qeydiyyata alınması, uçotu, komplektləşdirilməsi,

elektronlaşdırılması, ictimai istifadənin təşkili, elektron informasiya xidmətlərinin göstərilməsi, arxiv binalarının maddi texniki bazası, vəziyyəti, arxivlərlə bağlı sahələr haqqında rəsmi statistik məlumatların elektron şəkildə idarəyə çatdırılması, informasiyanın elektron emalı, inzibati və ilkin statistik məlumatların dəqiqləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsi nəticəsində hesabatların hazırlanması və yuxarı təşkilatlara, eyni zamanda ictimaiyyətə çatdırlmasıdır.

Portaldan necə istifadə etmək olar? Bu məsələni araşdırsaq görərik ki, portalda "Təlimatlar və istifadə qaydaları" adlı pdf yerləşdirilmişdir. Ona əsasən deyə bilərik ki, Milli Arxiv idarəsinin E-xidmətlər portalından istifadə etmək üçün ilk növbədə müvafiq Reqlamentlərlə tanış olmalı, aidiyyati üzrə sənədlərin surəti skan edilərək hazılamalıdır. Bundan sonra Milli Arxiv İdarəsinin rəsmi internet saytında (Milli arşiv, 2024) yerləşdirilən "Elektron xidmətlər" banerini tıklayaraq portala daxil olmaq olar. Bundan əlavə "Elektron hökumət portalı"na daxil olmaqla idarənin təqdim etdiyi e-xidmətlərdən istifadə etmək olar.

Nəticə

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi arxiv işi sahəsində dövlət siyasətinin formalaşmasında yaxından iştirak edir və onun həyata keçirilməsini təmin edir, milli arxiv fonduna daxil olan, tarixi, elmi, sosial, iqtisadi, siyasi, mədəni, ədəbi-bədii əhəmiyyət kəsb edən, Azərbaycan Respublikasından kənarda yerləşən və Azərbaycana aid tarixi, mədəni irslə bağlı arxiv sənədlərinin qəbulunu, mühafizə və istifadəsini təmin edir, Milli arxiv fonduna daxil olan sənədlərin komplektləşdirilməsi, uçotu və mühafizəsi, ictimai istifadəsi, idarəyə tabe olan dövlət arxivlərinin və filiallarının işlərini əlaqələndirir və onların fəaliyyətini təşkil edir, respublikada arxiv işinin inkişafını və bu sahədə yeni texnologiyaların tətbiqini təmin edir, dövlət arxivlərinə və qeyri dövlət arxivlərinə metodiki kömək göstərir, dövlət orqanlarında arxiv işinin təşkilini əlaqələndirir, arxiv işinin vəziyyətini mütamadi olaraq təhlil edir, yuxarı təşkilatlar qarşısında hesabat verir, arxiv işinin inkişaf konsepsiyasını və strategiyasını hazırlayır. Sahənin inkişafı ilə bağlı bir sıra təklif və tövsiyələr vermək olar:

*Arxivlərin fəaliyyətini optimallaşdırmaq üçün ilk növbədə kadr siyasətinə diqqət yetirilməli, peşəkar, baza təhsili olan kadrları işə cəlb etmək lazımdır.

*Azərbaycan Dövlət arxivlərindən operativ istifadəni təşkil etmək üçün elektron xidmətlərdən istifadəni ön plana çəkmək lazımdır (Khalafova & İsmayilov, 2024).

*İstifadəçiləri informasiya axtarışına cəlb etmək onun informasiya mədəniyyətini formalaşdıra, istifadəçiləri dinləmək və onların ehtiyaclarına uyğun cavab vermək onların akademik inkişafına töhfə verə bilər (İsmayilov, Mahammadli & Gasimli, 2023).

*Tələbələrə və elmi tədqiqatçılara operativ ənənəvi və elektron xidmət göstərmək elmi-tədqiqatla bağlı problemləri aradan qaldırmağa yardım edə bilər (İsmayilov & Khudiyeva, 2022).

* Elmi-tədqiqatçılara daha səmərəli xidmət göstərmək üçün arxivlər sadəlik və ardıcıllıq, əlçatanlıq və fərdi xidmət kimi məsələləri ön plana çəkməlidirlər.

*İstifadəçilərin öyrənmə üslubları və məlumat axtarışı üsulları dəyişdikcə xidmət modelləri dəyişməlidir.

*Arxiv sənədlərini əks etdirən həm ənənəvi, həm də elektron məlumat vasitələrinin hazırlanmasına diqqəti artırmaq lazımdır.

*"Asan xidmət"lərlə qarşılıqlı əməkdaşlıq informasiyanın ötürülməsini və qəbulunu sürətləndirdiyinə görə bu sahənin reklamını artırmaq lazımdır.

*Gizli olmayan informasiyaların və ya sənədlərin rəqəmsallaşdırılması bu sahədə informasiyaya daha sürətlə əlçatan olmasını təmin edə bilər.

Azərbaycanın arxiv təşkilatları Cənubi Qafqazda yaradılan ilk dövlət arxiv qurumları olaraq yüz illik inkişaf yolu keçmiş, bu müddətdə öz xalqına və dövlətinə şərəflə xidmət etmişdir. Tarixin müxtəlif mərhələlərindən üzüağ çıxan arxivlər xalqımızın başına gələn müxtəlif hadisələri, onun diplomatiya tarixini, milli təhlükəsizlik və beynəlxalq əməkdaşlıq məsələlərini, sosial-iqtisadi, mədəni-tarixi nailiyyətlərini, elmi tərəqqisini özündə əks etdirən 300 illik tarixi dövrü əhatə edən sənədlər kompleksini bu günə kimi şərəflə qorumuş, ölkəmizdə tarix, arxiv işi, arxivşünaslıq, sənədşünaslıq, o cümlədən digər humanitar sahələr üzrə elmi tədqiqatların aparılması üçün zəngin mənbəşünaslıq bazasını yaratmışdır. Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsi respublikada mövcud olan bütün arxivlərin metodiki mərkəzi olduğuna görə dövlət arxivlərində elektronlaşdırma, yeni texnologiyaların tətbiqi, elektron xidmət işinin təşkilinə birbaşa cavabdehdir. Ümid edirik ki, arxivlərdə sənədlərin rəqəmsallaşdırılması və innovasiyaların tətbiqi daha da sürətlənəcəkdir.

Ədəbiyyat

Agayeva, X. T. (2023) Akademik kitabxanaların elmi-tədqiqat mərkəzlərinə konsaltinq xidmətinin əsas istiqamətləri.*Kitabxanaşünaslıq və biblioqrafiya:elmi nəzəri və təcrübi jurnal*, 31-38.

Ağayeva, X. T. (2023). Akademik kitabxanalarda konsaltinq xidmətləri (2023).*Qarabağ Kitabxanaları: tarixi, müasir durumu və gələcəyi Ümummilli lider H. Əliyevin anadan olmasının 99-cu ildönümünə həsr olunmuş Respublika konfransının materialları*, 46-48.

Ağayeva X. T. (2021). Kitabxana inforomasiya müəssisələrində innovativ xidmət üsulları.*The XVI İnternational Scientifik Symposium "World Science:problems and innovateons " dedicated to the 115 th anniversary of Mahammadhuseyn Shahriyar wos held in East Lansinq,* Michigan, 237-242

Gasimli, H. H. (2022). Researching of the document flow related to tourism in libraries (Based on local and foreign library experience. *İnternational Paris Conference on Social Science* –VII, – France, 06-07 iyul, 113-117.

Ismayilov, N. I. & Gasimli, H. (2022). The main activities of the Republic's Tourism Information Centers. *GRANI Journal, 25* (6), 16-22.

Ismayilov, N. I. & Khalafova, S. A. (2023). On the typology of document-information resources in the field of economy. *Universidad Y Sociedad, 15* (6), 224-232.

Ismayilov, N. I. & Bayramova, İ. (2022). Methodology of Research and Study of Document Flow in the Field of Tourism (Based on Experience from Local Libraries). *GRANI Journal, 25* (3), 70-76.

Ismayilov, N. I. & Khudiyeva, V. (2022). Assessment of digital knowledge and research skills and overview of on going work at the national level, forecasting. Concepts of digitization. *Technium Social Sciences*, 35, 593-600.

Ismayilov, N. I. (2022). Library Resources: Allocation and Usage Problems (Comparative Analysis of the World and Regional Practice). *Scientific and Theoretical Almanac Grani, 1* (26), 38-43.

Ismayilov, N. I. Khalafova, S. A. (2022). General Characteristics of Local Lore Documental Network Resources of the Libraries of Azerbaijan (Based on library collection). *Technium Social Sciences Journal, 33* (1), 628-637.

Ismayilov, N.I. Mahammadli, D. & Khudiyeva, V. (2022). Methods and Means of Information Search in the Digital Environment. *GRANI Journal, 25* (5), 31-34.

İsmayılov, N. İ., Mahammadli, D. & Gasimli, H. H. (2023). Organization, development and current situation of the document flow on tourism in the regions (based on the example of the Shaki-Zagatala economic region). *Scientific and Theoretical Almanac Grani, 2* (26), 122-127.

Khalafova, S. & İsmayılov, N. (2024). Information provision of tourism and economy in Azerbaijan and its bibliometric analysis.*Geojournal of Tourism and Geosites.Indexing in Scopus.Cite Score,* 3 (9), 4.-31.

Milli arşiv, 2024, http://milliarxiv.gov.az/az

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11 (6) 2024

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:18.09.2024
Kabul tarihi |Accepted:29.11.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Solmaz Sadıqova

https://orcid.org/0000-0003-4780-0163
Associate professor, Doctor of philosophy in history, Baku State University document management department, Azerbaijan, solmaz_bdu@mail.ru

İradə Bayramova

https://orcid.org/0000-0001-7007-3318
Doctor of philosophy in history, Baku State University document management department, Azerbaijan, irade8@mail.ru

Atıf Künyesi | Citation Info

Sadıqova, S. & Bayramova, İ. (2024). Azərbaycanda İnformasiya və Sənəd Menecmenti İstiqaməti Üzrə Elmi Tədqiqatların Müasir Meyilləri (Beynəlxalq Elmmetrik Bazalar Əsasında). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 4643-4655.

Azərbaycanda İnformasiya və Sənəd Menecmenti İstiqaməti Üzrə Elmi Tədqiqatların Müasir Meyilləri (Beynəlxalq Elmmetrik Bazalar Əsasında)

Xülasə

Bildiyimiz kimi müasir dövrdə müxtəlif elm sahələrinə dair fundamental məzmuna malik əsərlərin yazılaraq dünya arenasına çıxmasında mühüm rolu dünya ölkələrində tanınan və beynəlxalq bazalara daxil olan beynəlxalq səviyyəli indeksləşdirilmiş jurnallar təşkil edir. İnformasiya və sənəd menecmenti sahəsinə dair məqalələrin ərsəyə gətirilirək bu kimi jurnallarda dərc edilməsi ixtisasın dünya səviyyəsində tanıdılmasında və xarici tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kitabxana-biblioqrafiya sahəsində sənəd axınının bibliometrik təhlili, onların sistemli şəkildə müqayisə edilməsi, gələcəkdə bu sahə üzrə mövcud olan problemlərin ortaya qoyulması və onların optimal həll yollarının göstərilməsi tədqiqatçı alim, dosent Nadir İsmayılov tərəfindən araşdırılmaqdadır. Məqalədə tədqiq olunan kitabxana və biblioqrafiya

CC BY NC Creative Commons Licence

sahəsində beynəlxalq səviyyəli elmi əsərlərin öyrənilməsi aşağıdakı sahələrdə elmi tədqiqatın obyektinə çevrilir:bu sahəyə aid aktual tematik problemlərin siyahısının tərtib edilməsi; kitabxanaşünaslığın inkişafı ilə birbaşa əlaqəli olan müəlliflərin və kollektiv müəlliflərin müəyyənləşdirilməsi; kitabxanaşünaslıq elmi istiqamətində sənəd axının inkişaf sürətinin qiymətləndirilməsi; sənəd menecmenti üzrə müəyyən bir problemin inkişafı ilə məşğul olan ayrı-ayrı alimlərin, elmi təşkilatların və müəssisələrin fərdi elmi fəaliyyətinin inkişaf səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi; konkret mütəxəssislərin, tədqiqat qruplarının və təşkilatların elmi problemin həllində rolunun qiymətləndirilməsi; tədqiq olunan sahənin inkişaf tendensiyalarının proqnozlaşdırılması söylenebilir. Elə bu konteksdə də məqalənin yazılması əsas meyar olaraq götürülmüş və özünün aktuallığı ilə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: *Kitabxana, biblioqrafiya, sənəd axını, sənəd menecmenti, informasiya tələbatı, beynəlxalq indeksləşdirmə*

Modern Trends of Scientific Research in Information and Document Management in Azerbaijan (Based on International Elmmetric Bases)

Abstract

As we know, in the modern era, an important role in the production and presentation of works with basic content in various fields of science to the world arena falls to internationally indexed journals that are recognised and published in the world countries. It is included in international databases. Creating articles in the field of information and document management and publishing them in such journals is of great importance in terms of promoting the expertise worldwide and being researched by foreign researchers. Bibliometric analysis of document flow in the field of library-bibliography, their systematic comparison, the emergence of problems that may arise in the future in this field and the indication of their optimal solutions are being investigated by research scientist, associate professor Nadir Ismayilov. The study of scientific works of the international level in the field of library and bibliography, analysed in the article, becomes the subject of scientific research in the following areas: compilation of the list of current thematic problems related to this area; identification of authors and collective authors directly related to the development of librarianship; assessment of the pace of development of document flow in the scientific direction of librarianship; determination of the level of development of individual scientific activity of individual scientists, scientific organisations and enterprises engaged in the development of a specific document management problem; assessment of the role of specific specialists, research groups and organisations in solving a scientific problem; forecasting the development trends of the studied region. In this context, the writing of the article is taken as the main criterion and is of particular importance due to its relevance.

Keywords: *Library, bibliography, document flow, document management, information demand, international indexing*

Giriş

Qlobal informasiya məkanında arxivləşdirmə və indeksləşdirmə bazaları, informasiyaların qiymətləndirilməsi prosesini, bütünlükdə bura daxil olan nəşrlərin biblioqrafik məlumatlarının təhlilini özündə ehtiva edir. Hal-hazırda elmi informasiya bazalarının çox əksəriyyəti indeksləşən məlumat bazalarıdır, və əgər şərti olaraq dünyada olan elmi məlumat bazalarını təsnif etmək istiyəriksə onu iki qrupa bölə bilərik (Ismayilov & Khalafova, 2024).

1) Indeksləşən məlumat bazaları

2) Arxivləşən məlumat bazaları

Hal-hazırda Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycanda olan ali məktəb kitabxanaları və dünyanın bir çox nüfuzlu universitetlərinin kitabxanaları arxivlənən məlumat bazaları hazırlamaqdadırlar və Amerika Universitetlərinin məlumat bazaları da çox böyük informasiya tutumlu bazalardır. Ancaq o bazalarda ümumiləşmə prosesi baş vermir. İndeksləşən məlumat bazaları xüsusi xidmət sahəsidir. İndeksləşən məlumat bazası elmi təşkilatları, tədqiqatçıları, məqalələri, onlara olan istinadları indeksləşdirən, bu istinadların kəmiyyət göstəricilərini – ümumi istinadların sayını, h indeksini və s. təqdim edən elmi nəşrlərin referativ məlumatlar toplusudur. BDU-nun "İnformasiya və sənəd menecmenti" fakültəsində ərsəyə gətirilən elmi əsərlər dünyanın tanınmış beynəlxalq səviyyəli jurnallarında dərc edilərək bu sahənin inkişafına öz müsbət təsirini göstərməkdədir.

Şəkil 1- İnformasiya və sənəd menecmenti fakültəsində mövcud olan ixtisas və ixtisaslaşmalar

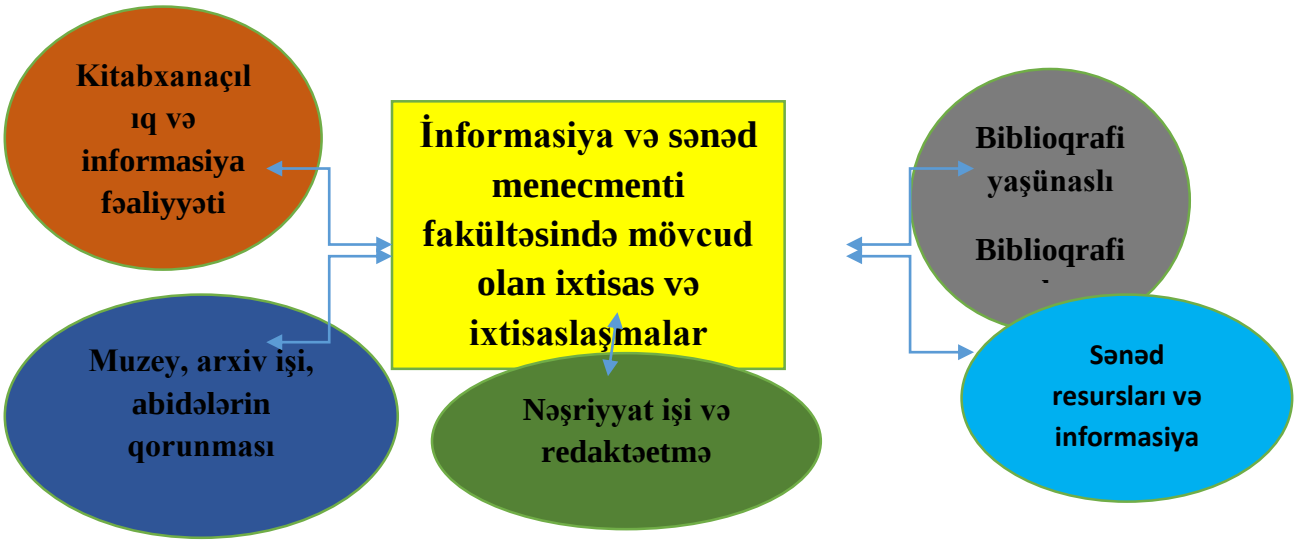

Yuxarıdakı sxemdən göründüyü kimi BDU-nun İnformasiya və sənəd menecmenti fakültəsində aşağıdakı ixtisas və ixtisaslaşmalar üzrə kadr hazırlığı həyata keçirilir:

* Kitabxanaçılıq və informasiya fəaliyyəti;
* Muzey, arxiv işi, abidələrin qorunması;
* Nəşriyyat işi və redaktəetmə;
* Kitabxanaşünaslıq;
* Kitabxana-informasiya texnologiyası;
* Biblioqrafiyaşünaslıq;
* Biblioqrafik ehtiyatların yaradılması və istifadəsi;
* Sənəd resursları və informasiya axtarış sistemləri.

Dünyanın ən tanınmış şöhrətli məlumat bazalarından hesab edilən Web Of Science, Scopus, Erich Plus, Ulakbium nüfuzlu məlumat bazalarındandır. Burada mövcud olan çox sayda məlumatlar içərisində Azərbaycan Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komitəsinin xüsusi mötəbər hesab etdiyi 5 məlumat bazasını qeyd etmək lazımdır .

Web of Science – resenziyalaşdırılmış elmi ədəbiyyatın bir neçə biblioqrafik və referativ məlumat bazasını birləşdirən axtarış platformasıdır. Bu platforma 1960-cı illərdə elmmetriyanın qurucularından biri olan Eugene Garfield tərəfindən hazırlanmış elmi əsərlərə istinad indeksinə əsaslanır. Web of Science məlumat bazası resenziyadan keçmiş jurnalları, elmi kitabları, tədqiqat məqalələrini, kitab icmallarını, annotasiyaları, redaksiya məktublarını və digər ədəbiyyatı indeksləşdirir. 2023-ci ilin mart ayına olan məlumata görə, 1992-ci ildən bəri 80-dən çox ölkədə nəşr olunan 21,877 jurnal haqqında məlumat var (Ismayilov & Khalafova, 2024).

1. Məqalənin əsas hissəsi

Kitabxanaşünaslıq və biblioqrafiyaşünaslıq sahəsi üzrə fəaliyyət göstərən mütəxəssislərin, tədqiqatçıların yaradıcılığının obyektiv qiymətləndirilməsində ən müasir və innovativ üsul hesab edilən H indeksinin, yəni onlara verilən istinadların və əldə edilmiş məlumatların hansı formada yayılmasında, məlumat bazalarının əvəzsiz rolu vardır. Bu sahə üzrə fəaliyyət göstərən tədqiqatçılar daimi olaraq öz maraq dairələrində bu məlumat bazalarını saxlamalı və bu məlumat bazalarına daxil edilən nəşrlərin tələb və normalarına cavab verən səviyyədə tədqiqatlar aparmalı, nəşrlər hazırlamalıdır. Bu cür tədqiqatçı alimlərdən professor Xəlil İsmayılovun, dosent Sevda Xələfovanın, dosent Zahidə Rzayevanın, dosent Solmaz Sadıqovanın, dosent Sima İsmayılovanın,

dosent Pərviz Kaziminin, dosent Əlyusif Məmmədovun, Oruc Quliyevin, Vəfa Məmmədovanın və digər alimlərin adlarını qeyd edə bilərik. Bu sahə üzrə əsaslı şəkildə tədqiqatlar aparan alimlərdən biri də dosent Nadir İsmayılovdur. Qeyd edək ki, dosent N. İ. İsmayılov Azərbaycanda kitabxana-biblioqrafiya sahəsində sənəd axınının bibliometrik təhlili kompleks şəkildə araşdıran yeganə alimlərdəndir (Ismayilov & Khalafova, 2022). Onun bu adlı məqalələrində Azərbaycanda müasir dövrdə kitabxana-biblioqrafiya sahəsinə dair sənəd axınının yaranması və inkişafı məsələləri statistik baxımdan öz əksini tapmışdır. Burada qeyd olunan problem üzrə ilkin mülahizələr araşdırılmışdır. Alimin bu tip məqalələrində sahə üzrə sənəd axını konkret əlamətlərə görə qruplaşdırılmış və təhlil edilmiş həmçinin, sənəd axının tədqiqinə dair qiymətləndirmə indikatorlarının seçilməsi, tədqiqat məqsədinin konkretləşdirilməsi kompleks şəkildə təhlil olunmuşdur. Aparılan araşdırmalar zamanı məlum oldu ki, sənəd axınının tədqiqinin tətbiqində alınan nəticələrin interpretasiyası dəqiq aparılmalı, massivdə məhdudiyyətlər, istifadəçinin sorğusu, tətbiqi tədqiqatın məqsəd və vəzifələri nəzərə alınmalıdır (Ismayilov & Khalafova, 2023). Sənəd axınının tədqiqinə dair tətbiqi tədqiqatlar fondların komplektləşdirilməsinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, yaradılmış informasiya məhsulları və xidmətlərinə tələbatın xüsusiyyətlərinin yaxşılaşdırılması, informasiya müəssisələrinin işinin kordinasiyası və planlaşdırılması, mövcud müəssisənin intellektual və maddi resurslarının optimal istifadəsi, sənəd axınının işlənməsi zamanı texnoloji nəzarətin gücləndirilməsi, dünya informasiya bazarında dəqiq pozisiya almağın qeyri-mümkün olduğu müasir şəraitdə marketinq tədqiqatlarının aparılması ilə bağlı olan bir çox sistemdaxili məsələləri həll etməyə imkan verir (Ismayilov & Khalafova, 2023). Dosent N. İ. İsmayılovun yuxarıda qeyd edilən hər bir sahəyə dair fundamental elmi əsərlər ərsəyə gətirmişdir. Nümunə olaraq qeyd edə bilərik ki, bibliometriya sahəsinə dair fundamental elmi əsərlərindən olan "Azərbaycan Respublikasında kitabxana informasiya fəaliyyətində bibliometrik üsullardan istifadənin müasir vəziyyəti" adlı məqaləsində biblioqrafiyanın Azərbaycan modeli, bibliometrik tədqiqatların səviyyələri sistemli şəkildə təhlil edilmişdir (Ismayilov, Islamov, Yusifova, 2024; Ismayilov & Khalafova, 2024).

Şəkil-2 Kitabxanaşünaslıq və biblioqrafiyaşünaslıq elminin şaxələri

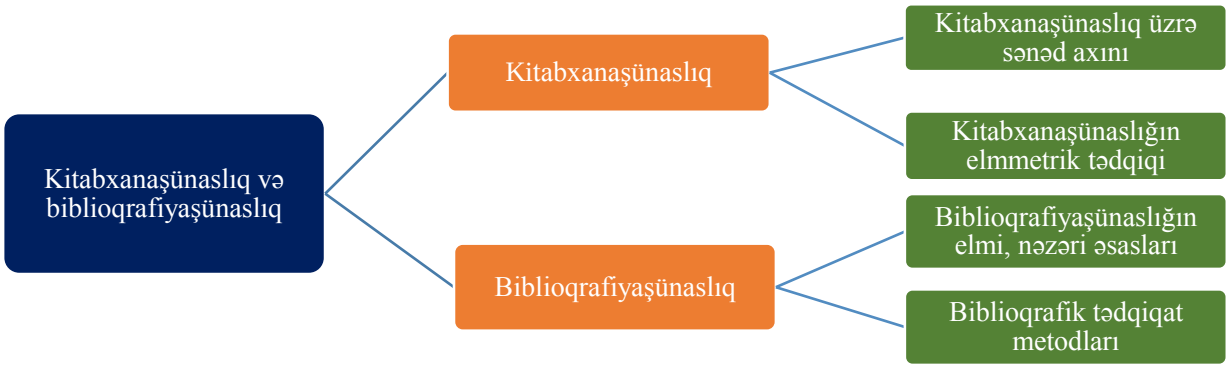

"Kitabxana-informasiya resurslarının idarə olunmasında rəqəmsal marketinqin rolu" adlı məqalədə geniş şəkildə şərh olunan müasir mühitdə kitabxanaların informasiya resurslarının idarə olunmasında rəqəmsal marketinq sisteminin inkişaf dinamikası müasir dövrün kitabxanalarının əsas xarakteristikasını əks etdirir. Müasir kitabxanaçılar tələbatı günbəgün artan və genişlənən oxucuların elektron kataloq vasitəsilə tez bir zamanda unikal və təzə məlumatlar almaları məqsədilə onların dünya informasiya məkanına daxil olmaları, ümumbəşəri intellektual potensialdan operativ istifadə etmələri üçün geniş imkanlar yaratmalıdırlar. Bu baxımdan Azərbaycanda kitabxana işinin inkişafında rəqəmsal marketinqin təşkili yeni mərhələyə başlanğıc verən mühüm sənədlər Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Azərbaycanda kitabxanaların fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında" (20 aprel 2007) və "Azərbaycan Respublikasında kitabxana-informasiya sahəsinin 2008-2013-cü illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramı"nın (6 oktyabr 2008) təsdiq edilməsi haqqındakı sərəncamlarının həyata keçirilməsi kitabxana quruculuğunun Azərbaycan dövləti tərəfindən prioritet sahə kimi müəyyənləşdirilməsini təsdiq edir. Məqalədə informasiya resursları anlayışı kitabxana kontekstində təhlil edilmiş, bu sahədə rəqəmsal marketinqin yeri və rolu sistemli şəkildə tədqiq edilmişdir. Tədqiqatçı alim qeyd edir ki, kitabxana marketinqi bu sahədə çalışan mütəxəssislərə elmi, sosial-iqtisadi və demokratik baxımdan səmərəli idarəetmə metodlarının formalaşmasına, kadrların yaradıcılığının və fəaliyyətinin daha səmərəli olmasına xidmət edir (Ismayilov & Khalafova, 2022). Məqalədə məsələyə ümumi şəkildə yanaşsaq aparılan araşdırmalar zamanı ümumi elm sahəsi üzrə Web of Science bazasında dərc edilən yerli tədqiqatçıların əsərlərinin statistik göstəricilərini qeyd edə bilərik.

Dioqram-1

Həmçinin Web of Science bazasında dərc edilən yerli tədqiqatçıların əsərlərinin və istinadlarının statistik göstəricilərini də qeyd edə bilərik.
(Müəlliflər tərəfindən tərtib edilmişdir).

Dioqram-2

Yuxarıdakı diaqramdan göründüyü kimi Web of Science bazasında dərc edilən nəşrlərin maksimal sayı 2020-ci ilə, minimum sayı isə 2023-cü ilə (sentyabr ayına qədər) təsadüf edir. İstinadlara gəldikdə isə qeyd edə bilərik ki, 2019-cu ildən başlayaraq 2021 və 2022-ci illər arasında maksimum istinad sayları qeyd edilmişdir.
(Mənbə:Müəlliflər tərəfindən tərtib edilmişdir).

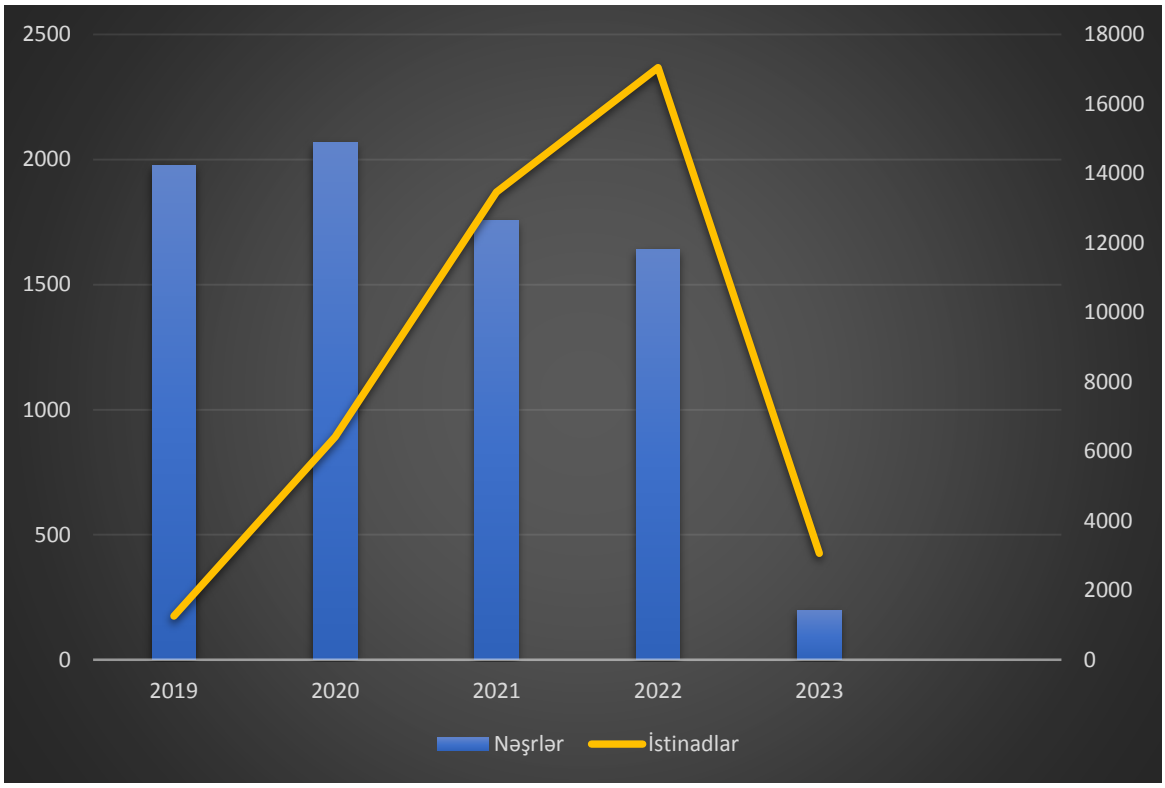

Həmçinin onu da qeyd edək ki, tədqiqatçı alim beynəlxalq indeksləşdirilmiş məlumat bazalarına daxil olan jurnallarda tibb elminə dair də fundamental elmi əsərlər dərc etdirmişdir. Burada tibb elminin müasir aspektləri kompleks şəkildə şərh edilmişdir (İsmayılov, Pirəliyeva & Şadlinski, 2022).

Dioqram-3
(Müəlliflər tərəfindən tərtib edilmişdir).

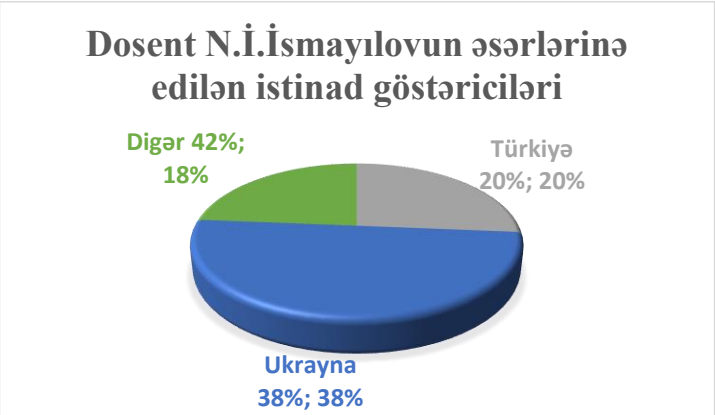

Yuxarıdakı dioqramda Türkiyə, Ukrayna və digər ölkələrin nəşriyyatları tərəfindən ərsəyə gətirilən elmi jurnallarda çap edilən dosent N. İ. İsmayılovun əsərlərinə edilən istinadların statistikası qeyd edilmişdir. Türkiyede dərc edilən Web of Science bazasına daxil olan "Belleten", Erich Plus bazasına daxil olan ''Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi'' jurnallarını qeyd edə bilərik (Ismayilov, 2022). Müasir dövrdə aktual olan məsələlərdən biri də turizm olduğu üçün alim bu sahəyə dair informasiya təminatının araşdırılmasına da xüsusi diqqət göstərmişdir. Bu qəbildən olan məqalədə alim işğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə turizm potensialının inkişafının mühüm rol oynadığının və gələcəkdə bu prizmadan işlərin görülməsini mühüm faktor kimi qeyd etmişdir (Ismayilov & Gasimli, 2022; Ismayilov, Mahammadli, Gasimli, 2023; Ismayilov & Khalafova, 2024; Ismayilov, & Khalafova, 2024). Həmçinin alim elmi ədəbiyyatlarda təzkirələr haqqında olan ümumi anlayışları kompleks şəkildə şərh etmiş və onun elmi tərəfdən əsas anlamını konkret sitatlar əsasında göstərmişdir (Ismayilov & Aliyeva, 2023). Tədqiqatçının iqtisadiyyat üzrə sənəd-informasiya resurslarının tipologiyası" adlı məqaləsində iqtisadiyyat üzrə sənəd axınının tiplərə bölünməsində bir sıra əlamətlərin (məzmun, məqsəd təyinatı, oxucu təyinatı, sənədin formaları və ya növləri və s.) məzmununa uyğun olaraq həyata keçirilməsinin vacibliyindən bəhs olunur. Eyni zamanda qeyd olunur ki, məqsəd təyinatında iqtisadiyyat üzrə sənəd axının təbəqələşməsinə xüsusi diqqət verilməlidir. Bu zaman iki prosesi nəzərdə tutmaq lazımdır: 1) sənədlərin istehsal prosesi; 2) sənədlərin istifadə olunması prosesi.

Məqalədə sənəd axınının ayrılmasında iqtisadi biblioqrafiyanın formalaşmasında başlanğıc sayılan əsas kateqoriyalardan biri olan iqtisadi fəaliyyətin tətbiq edilməsidir. Sənədlərin istehsalı prosesi iqtisadi fəaliyyətin iki sferasında: iqtisadiyyat elmi və iqtisadi təcrübədə həyata keçirilir.

Bu zaman iqtisadiyyat elmi sferasının tələbatını nəzərə alaraq iqtisadi ədəbiyyatın bu tiplərini ayırmaq olar: elmi-tədqiqat, elmi-kütləvi, tədris, soraq. Məqalədə bu qeyd olunan iqtisadi ədəbiyyatın tipləri ayrı-ayrılıqda tədqiqata cəlb olunmuşdur (Ismayilov, Mahammadli & Khudiyeva, 2022; Ismayilov & Khalafova, 2024; Beck, 2008).

Dioqram-4

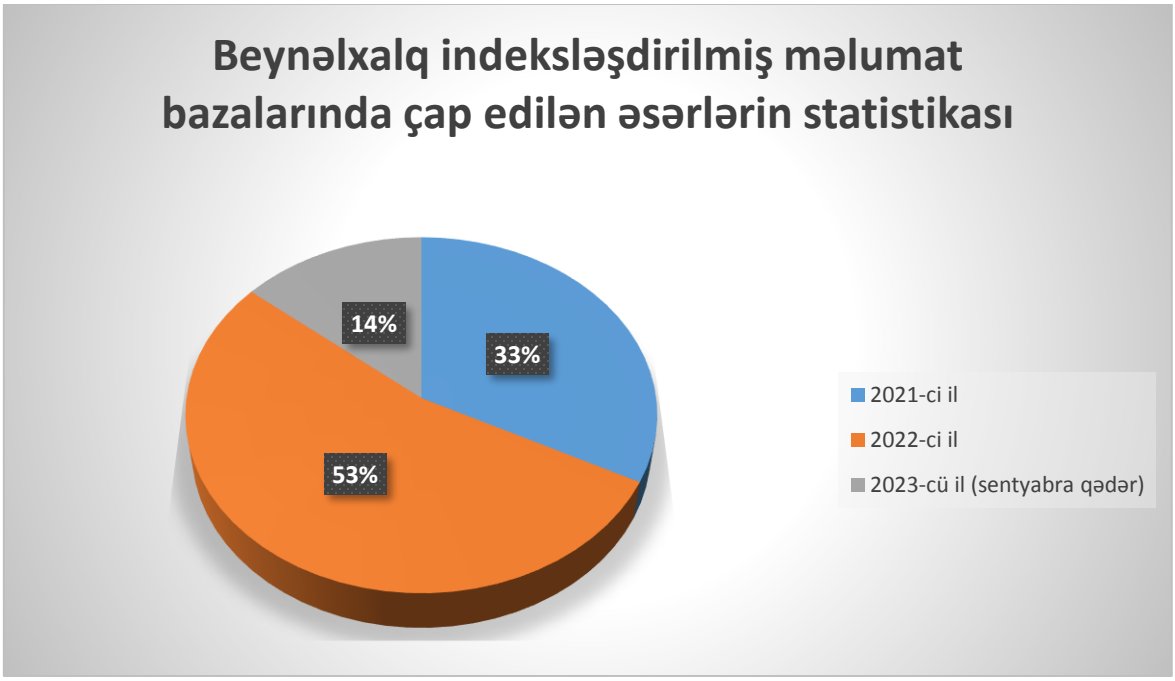

Elektron kitabxana-informasiya resurslarının yaradılması və formalaşdırılması haqqında da xarici təcrübələrə əsaslanaraq müəllif tərəfindən kompleks şəkildə araşdırılmalar aparılmışdır. Qeyd edək ki, bu sahədə mövcud olan çatışmazlıqlar göstərilmiş və onların gələcək həll yolları qeyd edilmişdir (Ismayilov, Mahammadli & Khudiyeva, 2022; Egghe, 2006). Tədqiqatçı bu qəbildən olan elmi məqalələrində qeyd edir ki, qlobal rəqəmsallaşma şəraitində mütəxəssisin uğurlu peşəkar fəaliyyəti üçün ən mühüm şərtlərdən biri müasir rəqəmsal texnologiyaların nəzəri və tətbiqi bacarıqlarına malik olmasıdır. Rəqəmsal bacarıqlar təkcə rəqəmsal texnologiyaların nəzəri biliklərini əhatə etmir, həm də onların uğurlu tətbiqinə zəmanət verir. Bu biliklərdən səmərəli istifadə üçün xüsusi bacarıqlar - rəqəmsal mühiti dərk etmək, fərdlərin tanımadığı mühitə sürətlə uyğunlaşması, fəaliyyətin bütün sahələrində xüsusi texnologiya, aparat və proqram təminatından səmərəli istifadə edə bilmək və rəqəmsal mühiti başa düşmək və s. tələb olunur. Rəqəmsal savadlılıq rəqəmsal dünyada sağ qalmaq üçün lazım olan şəxsi, texniki və intellektual

bacarıqları əhatə edir. Rəqəmsal bilik və bacarıqlar hər bir fərdin peşəkar fəaliyyətinin aspektlərini, eləcə də konkret iş mövqeyində və konkret vaxtda fəaliyyət göstərmək bacarığını təmsil etməlidir (Ismayilov & Khalafova, 2022; Garfield, 1955).

Nəticə

Məqalənin elmi yeniliyi aşağıdakı amillərlə ifadə edə bilər:

- Məlumat bazalarının formaları, onlara verilən tələblərin meydana çıxarılması;
- Qlobal informasiya məkanında kitabxanaşünaslıq və biblioqrafiyaşünaslıq üzrə mövcud olan məlumat bazalarına daxil olan nəşrlərin qruplaşdırılması;
- Kitabxanaşünas mütəxəssislərin bu məlumat bazalarında elmi aktivliyinin müəyyən edilməsi;
- Cəmiyyətdə baş verən tədqiqat proseslərinə və informasiyanın qiymətləndirilməsinə uyğun olaraq məlumat bazalarında informasiya texnologiyalarının tətbiqi əsasında elmi tədqiqatların dünya informasiya məkanına inteqrasiyasını əks etdirmək;
- İnformasiyanın qiymətləndirilməsi üzrə elmi tədqiqat fəaliyyətinin inkişaf dinamikasının ümumi mənzərəsini yaratmaq.

Məqalədə aşağıdakı təklif və tövsiyələri vermək məqsədəuyğundur:

1. İnformasiya və sənəd menecmenti sahəsi üzrə mövcud olan beynəlxalq səviyyəli jurnalların beynəlxalq indekləşdirmə və arxivləşdirmə bazalarının təhlili;

2. Müxtəlif metodlar vasitəsilə kitabxanaşünas alimlərin beynəlxalq məlumat bazalarındakı elmi aktivliyinin davamlı araşdırılması;

3. İnformasiya və sənəd menecmenti sahəsi üzrə mövcud olan beynəlxalq səviyyəli jurnalların nüfuzlu məlumat bazalarına əlyetərliyin təmin edilməsi;

4. İnformasiya və sənəd menecmenti sahəsi üzrə nəşr olunan yerli elmi jurnalların nüfuzlu məlumat bazalarında indeksləşdirilməsi üçün vacib olan tələblərin müəyyənləşdirilməsi və gələcəkdə beynəlxalq arenaya çıxarılması;

5.Azərbaycanda İnformasiya və sənəd menecmenti sahəsi üzrə elmi jurnalları indeksləşdirən və arxivləşdirən məlumat bazalarının yaradılması.

Ədəbiyyat

Beck S. (2008*). Practical research methods for librarians and information professionals*. Neal-Schuman Publ.

Egghe, L. (2006). Theory and practise of the g-index. *Scientometrics, 69* (1), 131–152.

Garfield, E. (1955). Citation Indexes for Science: A New Dimension in Documentation through Association of Ideas. Science. *American Association for the Advancement of Science*, 122, 108–111.

Ismayilov, N. I. (2022). Library Resources: Allocation and Usage Problems (Comparative Analysis of the World and Regional Practice). *Scientific and Theoretical Almanac Grani, 1* (26), 38-43.

Ismayilov, N. I. & Khalafova, S. A. (2022). General Characteristics of Local Lore Documental Network Resources of the Libraries of Azerbaijan (Based on library collection).*Technium Social Sciences Journal, 33,* (1), 628-637.

Ismayilov, N. I. & Khalafova, S. A. (2022). Library Sites that Provide Information to Users (Based on Domestic and Foreign Library Experience). *GRANI Journal, 25* (2), 22-28.

Ismayilov N. I. & Khalafova S. A. (2022). The role of digital marketing in the management of library information resources. *академічний огляд, 2* (57), 194-202.

Ismayilov, N. I. Mahammadli, D. & Khudiyeva, V. (2022). Methods and Means of Information Search in the Digital Environment. *GRANI Journal, 25* (5), 31-34.

Ismayilov, N. I., Gasimli, H. (2022). The main activities of the Republic's Tourism Information Centers. *GRANI Journal, 25* (6), 16-22.

İsmayılov N. İ., Pirəliyeva Y.U. & Şadlinski E. A. (2022). Tibb elminin informasiya təminatının müasir aspektlər. *Azərbaycan Tibb jurnalı,* 3, 108-111.

Ismayilov, N. I. & Khalafova S. A (2023). The Modern Situation of Using Bibliometric Methods in Library-Information Activity in the Republic of Azerbaijan. *GRANI Journal, 26* (2), 106-110.

Ismayilov, N. I., Mahammadli, D. & Gasimli, H. (2023). Organization, Development and Current Situation of the Document Flow on Tourism in the Regions (Based on the Example of the Shaki-Zagatala Economic Region. *GRANI Journal, 26* (2), 122-127.

Ismayilov, N. I. & Aliyeva, G. (2023).Creation and Formation of Document Flow in the Field of Library-Bibliography (on the Basis of Tazkiras). *GRANI Journal, 26* (3), 165-170.

Ismayilov, N. İ., Islamov, I. & Yusifova, G. (2024). Information resources from philosophy in Azerbaijan. *Scientific and theoretical almanac Grani*, *27* (1), 86-90. https://doi.org/10.15421/172411

Ismayilov, N. İ. & Khalafova, S. A. (2024). Stages of development of documentary resources from language studies in Azerbaijan. *Scientific and theoretical almanac Grani, 27* (2), 70-75. https://doi.org/10.15421/172433

Ismayilov, N. İ. & Khalafova, S. A. (2024). Traditional and electronic information resources of the National Archives Administration of the Azerbaijan Republic. *Scientific and theoretical almanac Grani, 27* (3), 44-48. https://doi.org/10.15421/172448

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11 (6) 2024

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:28.08.2024
Kabul tarihi |Accepted:19.11.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Solmaz Sadıqova

https://orcid.org/0000-0003-4780-0163
Associate professor, Doctor of philosophy in history, Baku State University document management department, Azerbaijan, solmaz_bdu@mail.ru

Atıf Künyesi | Citation Info

Sadıqova, S. (2024). The Establishment of the Methodological Activity of the National Archives Administration. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 4656-4671.

The Establishment of the Methodological Activity of the National Archives Administration

Abstract

One of the most important features of human history has been the recording and preservation of written information. Since the invention of writing, information about people's activities, laws, economic and cultural life has been recorded and preserved. Over time, these records have created archives that play an important role in management, law, science and social life. Archival work has developed as a special field of activity that ensures the collection, systematization, preservation and presentation of these documents for future use. The article reviews the history and organization of archival work, the formation, history and evolution of archives and work with documents in them. State archives also form the history of the creation and development of world archives, and ideas about the organization of archives. To obtain information about the content and composition of the National Archive Fund of the Republic of Azerbaijan, using traditional types of archival information systems, to ensure the search for this information, to study the modernization of archival work, the digitization of archival documents and the creation of a single electronic archival information system by applying information and communication technologies; to coordinate the work of state archives and branches of the state archive directly subordinate to the Department and ensure their activities, to regulate the development of archival work in the republic and scientific and technical progress in this area, to provide methodological assistance to state archives, departments and non-state archives, and to investigate other issues.

CC BY NC
Creative Commons Licence

Keywords: *National Archives Department, methodological activities, state archives, non-state archives, information provision*

Milli Arşiv İdaresi'nin Metodolojik Faaliyetinin Kurulması

Öz

İnsanlık tarihinin en önemli özelliklerinden biri yazılı bilginin kaydedilmesi ve korunması olmuştur. Yazının icadından bu yana insanların faaliyetleri, yasaları, ekonomik ve kültürel yaşamları hakkındaki bilgiler kaydedilmiş ve korunmuştur. Zaman içinde bu kayıtlar yönetim, hukuk, bilim ve sosyal yaşamda önemli rol oynayan arşivleri oluşturmuştur. Arşivcilik, bu belgelerin toplanmasını, sistematize edilmesini, korunmasını ve gelecekte kullanılmak üzere sunulmasını sağlayan özel bir faaliyet alanı olarak gelişmiştir. Makale, arşiv çalışmalarının tarihini ve organizasyonunu, arşivlerin oluşumunu, tarihini ve evrimini ve içlerindeki belgelerle çalışmayı gözden geçirmektedir. Devlet arşivleri aynı zamanda dünya arşivlerinin oluşturulması ve geliştirilmesinin tarihini ve arşivlerin organizasyonu hakkındaki fikirleri oluşturur. Geleneksel arşiv bilgi sistemlerini kullanarak Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Arşiv Fonu'nun içeriği ve bileşimi hakkında bilgi edinmek, bu bilgilerin araştırılmasını sağlamak, arşiv çalışmalarının modernizasyonu, arşiv belgelerinin dijitalleştirilmesi ve bilgi ve iletişim teknolojilerini uygulayarak tek bir elektronik arşiv bilgi sisteminin oluşturulması üzerinde çalışmak; Devlet arşivlerinin ve doğrudan Daire'ye bağlı devlet arşivi şubelerinin çalışmalarını koordine etmek ve faaliyetlerini sağlamak, cumhuriyetteki arşiv çalışmalarının gelişimini ve bu alandaki bilimsel ve teknik ilerlemeyi düzenlemek, devlet arşivlerine, dairelerine ve devlet dışı arşivlere metodolojik yardım sağlamak ve diğer konuları araştırmak.

Anahtar Kelimeler: *Milli Arşiv Dairesi, metodolojik faaliyetler, devlet arşivleri, devlet dışı arşivler, bilgi sağlama*

Introduction

The preservation, management and transmission of information and knowledge to future generations have always been of vital importance in human society. The development of civilizations is impossible without the recording and storage of information about state administration, legal relations, cultural and scientific heritage. The main problem is that the loss, destruction or improper storage of these documents inflicts a great blow to both the state structure and the historical memory of society. For this reason, the emergence and development of archival work has emerged to overcome many difficulties. The formulation of the issue is as follows:

• How should the problem of storing and protecting documents be solved?

• On the basis of what rules should the systematization and classification of documents be carried out?

• How should the balance of accessibility and confidentiality of information in archives be ensured?

• How can digitalization contribute to the development of archival work in the modern era?

• How should the role of archives in the scientific and cultural development of society be ensured?

The solution to these problems is possible with the proper organization and development of archival work. For states and societies, archives have not only the function of storing documents, but also important functions such as preserving historical memory, ensuring transparency, and transmitting knowledge to future generations.

To coordinate the organization of archival work in the state bodies of the Republic of Azerbaijan; To analyze the state of archival work in the Republic, to prepare a concept and strategy for its development, taking into account the specifics of the field, to participate in the formation of state policy in the field of archival work and to ensure its implementation.

1. The main part

The history of the formation of archives is closely related to the formation of states and the development of societies. The first archives were intended to preserve documents of state administration and religious organizations. However, over time, archives have began to play an important role in scientific research, legal and social issues. In modern times, archival work has become a more complex and systematic field due to the influence of information technologies (On the National Archive Fund, 1999). Archives were of vital importance for state and religious organizations during the period of ancient civilizations. The first written documents appeared in Mesopotamia in the 4th millennium BC. During this period, documents written on clay tablets were stored in special places. Archives found in the Babylonian, Assyrian and Sumerian states have conveyed important information about the laws, trade transactions and religious ceremonies of the time to the present day. During these periods, archives provided physical protection of documents and were accessible only to special persons. In the Middle Ages, archives were mainly located in churches, monasteries and feudal palaces. During this period, archives were intended to preserve religious documents, writings on land ownership and administrative decisions.

•Archives in the Islamic world – During the Caliphate period, documents related to state administration were collected and preserved in institutions called "divans". For example, during the Abbasid period, state administrative documents were kept according to special rules.

• In European monarchies – countries such as England, France and Germany, documents of royal palaces were kept secret and were of great importance for state administration.

Towards the end of the Middle Ages, with the centralization of states, archives became more systematic and the preservation of documents began to be based on special rules.

In the 16th-18th centuries, with the strengthening of states and the increasing importance of written documents in administration, archives developed further. New principles and standards of archival work began to take shape.

• The Revolution of 1789 in France – As a result of the revolution, the principle of secrecy of archives changed and state archives were opened to the public. This event was an important turning point in the democratization of archives.

•The role of archives in administration – The documentation and storage of decisions and laws in public administration ensured transparency and efficiency in legal and administrative matters.

During this period, significant progress was made in the field of classification and systematization of documents.

In the 19th and 20th centuries, the storage and archiving of documents began to be carried out on a scientific basis. The main principles of modern archival work were formed during this period:

• Scientific approach – scientific methods were applied for cataloging, classifying and registering documents.

•Technological development – new materials and technologies began to be used for document preservation.

• International standards – in 1948, the International Council on Archives (ICA) was established and international standards were applied in archival work.

In the 21st century, digital technologies marked the beginning of a new stage in archival work. The digitization of documents and the creation of electronic archives facilitated the preservation and use of documents. These innovations helped solve a number of problems:

•Storage space – thanks to digital archives, large volumes of documents are preserved without requiring physical space.

• Data security – the risk of data loss is reduced by storing multiple copies of documents in electronic archives.

•Public accessibility – documents are accessible to the general public via the Internet.

Archival work is an important area for preserving the historical memory of society and passing it on to future generations. From ancient times to the present day, the development of archives has played an important role in management, legal issues and scientific research. Modern technologies make the preservation and use of archives more efficient and accessible.

The archival work of Azerbaijan has gone through important stages in its historical development. In particular, the period of the Azerbaijan Democratic Republic stands out as an important stage in the formation of an independent archival system. Until this period, there was no unified archival system in Northern Azerbaijan. During the reign of Tsarist Russia, the organization of archives was not at an adequate level, and the issue of document storage was not strictly regulated.

The complex socio-political conditions in 1917-1918 made it difficult to preserve documents of state departments and private enterprises in the country. This situation necessitated the government of the Azerbaijan Democratic Republic to pay special attention to the issue of archives. The government, continuing its activities first in Tbilisi, and then in Ganja, and after moving to Baku, began to take serious steps regarding the preservation of state documents. In particular, the decision adopted by the State Control Department on November 3, 1918, emphasized the fact that the documents of state bodies were in a fragmented state during the war and revolution, and therefore the importance of document preservation was emphasized. Documents discovered during this period were immediately listed, collected, and stored.

The instruction adopted by the Ministry of Foreign Affairs of the Azerbaijan Democratic Republic on July 9, 1919, regulated the issue of preserving documents of state departments and systematizing archival work. According to this instruction, persons called archivists were responsible for collecting and systematizing documents. Thus, the period of the Azerbaijan Democratic Republic is characterized by the laying of the foundations of archival work.

The modern form of the state archival system of Azerbaijan was organized by the decree "On the Organization of the Unified State Archival Fund and the Creation of the Central State Archive" adopted by the Azerbaijan Revolutionary Committee on April 28, 1920, after the occupation of the Azerbaijan Democratic Republic by Soviet Russia. This decree envisaged the centralization and concentration of archival documents in a single institution. It was this period that laid the foundation for the centralization and systematization of Azerbaijani archival work. The Central State Archive of Azerbaijan established in March 1921, was the first serious initiative in this field. Professional personnel in the field of archives, including A.

Subhanverdikhanov, Y. Pokhomov, and A. Shakhtakhtinsky, played an important role in the establishment of archival work. The decree "On Archival Work in the Azerbaijan SSR" adopted in 1925 provided for the transfer of archival materials to the Central State Archive, thereby further centralizing the archival system.

After 1930, the Central Archives Department of the Republic of Azerbaijan was established and its statute was approved. The decisions adopted regarding the use of archival documents refined the requirements for the preservation and use of archival materials. In 1938, the Central State Archive of the October Revolution and Socialist Construction was established, and the systematic collection and storage of archival documents continued. During World War II, archives ensured the preservation of important documents by operating in accordance with the requirements of the war. After the war, great attention was paid to the development of archival work, personnel training, and the improvement of scientific and methodological management.

In 1961, with the approval of the "Regulations on the Archives Department under the Council of Ministers of the Azerbaijan SSR", the organizational and scientific-methodological management of archival work was assigned to this institution. The decisions taken in 1963-1969 were important steps towards further improving the archival system.

The national leader of the Republic of Azerbaijan, Heydar Aliyev, paid special attention and care to archival work. During the time the great leader was in power, a number of important reforms were carried out in the direction of developing archival work, preserving historical heritage and passing it on to future generations. Heydar Aliyev constantly emphasized that preserving the customs, traditions, history and culture of the people is an important factor confirming the existence of every nation. During his leadership, archival documents played an important role not only as a means for analyzing the past, but also in conveying the cultural heritage and political history of the people to future generations. The great leader knew well that the history of a people is written more accurately and reliably on the basis of documents and archives, which are its primary sources.

After Heydar Aliyev came to political leadership on July 14, 1969, he paid special attention to organizing archival work in the country in accordance with modern requirements. At the meeting of the Central Committee held in August 1969, the state of archival work was discussed and urgent measures were ordered to be taken to improve this area. The main purpose of these measures is to protect archival documents and ensure their scientific and historical preservation (Rasulov, 2023). Under the leadership of the Great Leader, a number of important

decisions were made by the Council of Ministers of the Azerbaijan SSR in the direction of developing archival work. The decisions made on April 8, 1970 and April 23, 1973 determined urgent measures for the improvement and further development of archival work. These decisions considered in detail issues such as more effective management of archival work in state bodies and departments, the transfer of documents with a permanent storage period to state protection, and the provision of documents with modern equipment. Heydar Aliyev also paid attention to strengthening the material and technical base of archival work and the development of personnel potential. Starting from the 1969/1970 academic year, he began to organize groups in the history faculty of Azerbaijan State University on the specialty of historian-archivist. This initiative was aimed at the professional development of archivists and the preparation of personnel who meet the requirements of the modern era. Since 1979, programs for professional development and additional education of archivists have been implemented at the Moscow Institute of History and Archives.

Under the leadership of Heydar Aliyev, important steps were taken to modernize and expand archival work. Between 1969 and 1982, six state archives, 15 branches of the State Archives, and 44 district state archives were established in Azerbaijan. During this period, the structures of archival departments in the Nakhchivan Autonomous Republic and the Nagorno-Karabakh Autonomous Region were also approved. Various measures were taken to organize archival work, strengthen personnel potential, and strengthen the material and technical base (Rasulov, 2023). At the initiative of the Great Leader, in 1982, at the event marking the 60th anniversary of the Party Historical Archive, the services of archivists and scientists were highly appreciated, and their role in preserving the history and culture of Azerbaijan was noted. Speaking at this event, Heydar Aliyev showed great respect and honor to the work of archivists. The Great Leader said about these selfless scholars and archivists: *"We express our great respect and sincere gratitude to the selfless scholars and simple, humble archivists who collect and preserve archives, who laid the foundation of historical science, who built and created it, and who collected line by line the unique documents of the struggle of the Azerbaijani people for the happiness of their people."*

Heydar Aliyev, along with laying the foundation for Azerbaijan's independence and strong state-building, also paid special attention to the preservation of the historical and cultural heritage of his people. Strategic steps taken during his reign aimed not only at preserving our history, but also at ensuring the delivery of accurate and complete information to future generations. As a continuation of this process, President Ilham Aliyev, developing the steps

taken in this area, implemented new reforms in accordance with the requirements of the modern era. The attention paid by Heydar Aliyev to archival policy was also aimed at the preservation of historical documents that formed the foundations of our independence. The opening of a new, modern building handed over to the state archives in 2008 was one of the important steps taken in this direction. This building created an opportunity to expand the National Archives Fund, which plays an important role in preserving the country's history. President Ilham Aliyev attached great importance to the development of archival policy on the foundation laid by Heydar Aliyev. The approval of the "State Program on the Development of Archival Work in the Republic of Azerbaijan for 2020-2025" in 2020 opened up new opportunities for the future development of this field. The program includes many important tasks in the direction of adapting archival work in the country to the requirements of the modern era, bringing documents related to Azerbaijan stored in foreign countries, digitizing archival documents, and applying modern technologies.

Within the framework of these measures, the archival legislation of the Republic of Azerbaijan has been improved, adapted to international practice, and transparency in the management of state archives has been increased. Ilham Aliyev, leading significant reforms in the field of preservation and use of archival documents, ensured the construction of new archival buildings within the country or the adaptation of existing buildings to modern requirements.

Taking into account the modern requirements of archival work, President Ilham Aliyev paid special attention to the application of information technologies. The Electronic Archive Information System (EAMS), introduced in 2022, has enabled citizens to access archival documents faster and easier. This system has made the digitization and protection of archival documents more effective. Currently, detailed information on more than 10,000 archival holdings included in the National Archives Fund is provided online, and the database is enriched with new documents every day.

Digitization works ensure not only the preservation of information, but also more efficient access to information. These works are also important in terms of protecting archival documents from external influences and minimizing the risks of information loss. Digital preservation of archival documents will ensure the preservation of this information for a longer period of time in the future and the preservation of the historical heritage of the people.

The attention paid by Heydar Aliyev to archival work was a policy aimed not only at preserving the past, but also at delivering accurate and reliable information to future generations. President

Ilham Aliyev, continuing this policy, has developed archival work in accordance with the requirements of the modern era and, integrating it with new technologies, has created new perspectives for the preservation and use of archival documents. This process will ensure the accurate delivery of the history of Azerbaijan's statehood to future generations and will further develop the work in the field of preserving the historical heritage of our country.

Thus, the historical development of the archival system of Azerbaijan has been rich in significant steps as an important area serving to preserve the history of the state and society.
The National Archives Department is the main state institution carrying out methodological activities in the Republic of Azerbaijan for the purpose of organizing, developing and adapting archival work to modern standards. This activity aims to form and improve the scientific and methodological foundations of completing, preserving, accounting and using archives. Methodological activities ensure the development of archival management in a unified system and serve to preserve the historical memory of the state.

The main objectives of the methodological activities of the National Archives Department are as follows:

1. Organizing archival work according to unified standards: Preparing and applying methodological instructions for standardizing and systematizing archival work across the republic.

2. Improving document management: Preparing and applying methodological instructions for the creation, storage and protection of documents in state and non-state departments.

3. Preservation of historical and cultural heritage: Ensuring the preservation of documents of the National Archives Fund with modern methods and their transfer to future generations.

4. Personnel training and improvement: Conducting methodological trainings and teaching new methods to improve the qualification level of archival workers.

5. Conducting scientific and methodological research: Conducting scientific and methodological research aimed at solving modern problems of archival work and applying its results to practice.

The National Archives Department prepares a number of methodological instructions and normative documents covering various areas of archival work. These documents contribute to the correct and efficient management of archives. The main methodological documents are as follows:

- Exemplary lists of document retention periods: Determines the retention periods of documents in various state and private organizations.

- Rules for clerical work and document circulation: Provides methodological instructions on the creation and registration of documents in departments.

- Instructions for completing archives: Determines the methodological principles for providing the National Archives Fund with documents and preparing lists of sources for completion.

- Instructions on digitization of documents and electronic archives: Provides instructions on the storage and protection of archival documents in a digital environment.

These instructions and normative documents are adopted with the approval of the National Archives Department and are mandatory for all archival departments and organizations.

The following mechanisms are applied for the implementation of methodological activities:

1. Expert-Inspection Commissions (EYK): Conduct an examination of the value of documents in organizations and prepare recommendations on their protection.

2. Central Expert-Inspection Commission (MEYK): Conducts an examination of the value of documents at the republican level and directs the completion of state archives.

3. Advanced training courses for archivists: Training and seminars on the methodological foundations of archival work improve the knowledge and skills of archivists.

4. Scientific and methodological publications: Scientific works, methodological instructions and textbooks covering theoretical and practical issues related to archival work are published.

The theoretical basis of methodological activity is based on the general principles of documentation and archival work. These principles cover the processes from the creation of a document to its preservation in the archive:

- Systematicity: Implementation of document management and preservation within a single system.

- Scientific validity: Basing methodological approaches on the results of scientific research.

- Normativity and legality: Organization of archival activity in accordance with legislative acts and state standards.

- Innovation: Application of new technologies and development of digital archives.

- Methodological activity of the National Archives Department ensures the development of the country's archival system in accordance with modern requirements. Thanks to this activity:

1. Archives management is organized on the basis of single standards;
2. Protection of historical and cultural heritage is ensured;
3. Objective assessment of the value of documents is carried out;
4. Professional personnel potential in the archival field is increased.

All this makes a significant contribution to the modern development of the country's archival work and meeting the information needs of society.

Archival work is an important area aimed at preserving the written and documented image of the country's history, culture and socio-economic development and presenting it to future generations. The development of archival work in our republic, especially the regulation of scientific and technical progress, plays an important role in methodologically supporting the activities of both state and non-state archives. The steps taken in this area are aimed not only at storing and protecting information, but also at ensuring faster and more reliable processing of archival documents with modern technologies.

The development of archival work in the Republic of Azerbaijan is being regulated in accordance with the requirements of the modern era. The development of archival preservation and storage technology is a direct result of modern scientific and technical progress. The development of this area requires the adaptation of the technologies used in the process of preserving and storing documents to the requirements of the modern era. New technologies such as digitization, automation, and the use of electronic media increase the quality of archival work, making information preservation and search faster and more efficient.

Sources for the completion of the national archive fund cover a wide range. These sources are mainly divided into two categories:

1. State Institutions:

-Executive authorities of the Republic of Azerbaijan

-Courts

-Defense, national security and internal affairs bodies

-Scientific and educational institutions

-State organizations operating in the field of geodesy and mapping, ecology and natural resources

2. Non-State Institutions and Individuals:

- Private organizations and enterprises
- Non-governmental organizations (NGOs)
- Documents created by individuals

Lists of sources for completion are prepared by the relevant state archives and approved by the National Archives Department. Based on these lists, the process of including documents in the archive fund is organized.

The completion of the national archive fund is based on the following principles:

- Systematicity: Consistent and purposeful collection of documents.
- Completeness: Comprehensive and complete storage of documents included in the archive fund.
- Selectivity: Preventing the inclusion of documents that are not of historical, social, or cultural significance in the collection.
-Scientific Substantiality: Compiling documents based on an expert assessment of their value.

Documents included in the national archive fund are temporarily stored in the archives of the departments. Depending on the type and importance of the documents, different periods of protection have been established:

1. Documents of the Republican State Power Bodies: 15 years
2. Documents of the District and City State Power Bodies: 5 years
3. Documents of Local Self-Government Bodies: 5 years
4. Scientific and Technical Documents: Until the period of their practical significance, but not more than 15 years
5. Cinema, Photo, Phono and Video Documents: 3 years
6. Civil Status Acts and Notarial Documents: 75 years

After the expiration of the protection periods, the documents are transferred to the state archives. Documents created in the fields of national security, defense and internal affairs are permanently stored in the archives of these institutions.

Expertise of the value of documents is a process carried out to determine their historical, scientific, legal and practical significance. This process plays a key role in deciding whether documents should be kept permanently or temporarily. The examination takes into account the following aspects of the documents: (İsmayilov & Khalafova, 2024).

- Historical Value: Information reflecting the historical development of the state and society.

- Scientific Value: Information of importance for scientific research and educational purposes.

- Legal Value: Documents that can be used in solving legal issues.

- Practical Value: Documents that are important for the continuity and management of certain activities.

Stages of the Examination Process (Time and production norms of the main types of work performed in state archives, 2018).

1. Initial Examination: Documents are carried out in the office of the department at the time of their creation.

2. Secondary Examination: Documents are re-evaluated during their temporary storage in the department's archives.

3. Final Examination: Documents are carried out in the state archives for permanent preservation.

This process is managed by the Central Expert-Review Commission (MEYK). After approval, the decisions of the MEYK become mandatory for execution.

The National Archives Department supervises the activities of the departmental archives and provides methodological guidance. The work of the departmental archives is organized in the following directions:

1. Registration and Classification of Documents: Proper grouping of documents according to their types and importance.

2. Ensuring Storage Conditions: Creating the necessary environment for the physical and digital preservation of documents.

3. Inventory: Regularly monitoring documents through inventory lists.

4. Transfer-Delivery Processes: Transferring documents to the state archives when their preservation periods expire.

Since 2004, normative documents have been developed regulating the retention periods of documents in various fields. For example:

- “Archive Manual on the Banking System”

- “Retention Periods of Documents in Prosecutorial Bodies”

- “Retention Periods of Documents of the Ministry of Finance”

- “List of Documents of the State Statistics Committee”

These instructions ensure the proper functioning of departmental archives and serve to standardize archival work. Articles by (Sadigova, 2016), (İsmayilov; Gasimli, 2022),

(İsmayilov, Khudiyeva, 2022), (İsmayilov; Khalafova, 2023), (Sadigova, 2021), (Sadigova, 2024), (Sadigova; Nurullayev, 2024), (Sadigova, Mammadova, 2023) on various fields of science have been published in reputable, indexed scientific journals.

The completion of the national archive fund and the proper organization of departmental archives ensure the preservation of the historical, legal and cultural heritage of the Republic of Azerbaijan. As a result of the control and methodological guidance of the National Archives Department, systematic and scientific storage of documents is carried out. Continuous improvement of these activities serves to preserve national memory and pass it on to future generations. State archives consider preserving the country's historical documents and presenting this information to future generations as their main goal. However, non-state archives, in turn, also play an important role in preserving the country's historical heritage. Providing methodological assistance to these archives helps optimize their activities and ensure high-quality document preservation.

Methodological guidance provided by the state for the development of archival work is the main support provided to both state and non-state archives. Regulatory and legal documents prepared by the State Archives Department play the role of methodological guidance in the organization and management of archives. These documents are also of great importance in adapting archival work to modern requirements and ensuring scientific and technical progress. At the same time, commissions and working groups consisting of experienced specialists are organized to solve practical problems encountered in archival work. These groups develop methodological recommendations on the work of archives, conduct trainings and cooperate with non-state archives. Non-state archives, in addition to being archives operating in the private sector or independent organizations, should operate on the same methodological basis as state archives.

One of the important innovations in the protection and storage of archival documents in the republic is the application of ICT. Digitization of archival documents reduces the risk of data loss, and also makes it possible to search and use archival documents faster. Electronic archives allow citizens to access archival materials faster and easier.

One of the most important steps among the works carried out in this direction is the Electronic Archive Information System (EAMS). This system makes the management of state and non-state archives more modern and easier. Digitization of archival documents also helps to protect information, make archives more operational, and prevent information loss.

The development of archival work and the regulation of scientific and technical progress ensure not only the protection of information, but also the more operational and reliable delivery of this information to future generations. Providing methodological assistance to state and non-state archives is an important step for the development of this field, as well as helping to improve the quality of the work of archives and adapt them to the requirements of the modern era. Steps to be taken in the field of preservation and use of archival documents create a basis for the preservation of the historical heritage of Azerbaijan and its presentation to future generations.

Conclusion

The development of archival work in the republic and the scientific and technical progress in this field are to be studied, providing methodological assistance to state archives, administrative and non-state archives, etc. The main objective of the work is to organize scientific and methodological activities in the National Archives Department, and to carry out scientific and methodological activities in 6 state archives of republican importance subordinate to the National Archives Department of the Republic of Azerbaijan, 15 branches of the State Archives, the State Archives of the Nakhchivan Autonomous Republic, as well as 55 regional and city state archives. Various state programs and legislative acts on the development of archival work in the republic have been adopted, creating a basis for the implementation of scientific and technical progress in this field. Providing modern equipment for the protection of archival documents and digitizing documents is one of the main priorities in this area. For this purpose, special attention is paid to the application of modern scientific and technical standards based on international experience in archival work.

Archives are important information resources reflecting the history, culture and stages of development of each state. During the period of independence of Azerbaijan, the issues of improving archival work and completing the national archival fund are one of the main directions of state policy. The creation of the national archive fund and its regular enrichment with relevant documents serve to preserve the national heritage and pass it on to future generations. The regulation of this process, the proper collection and storage of documents are carried out by the National Archives of the Republic of Azerbaijan.

References

Ismayilov, N. I. & Khalafova, S.A (2023). The Modern Situation of Using Bibliometric Methods in Library-Information Activity in the Republic of Azerbaijan. *GRANI Journal*, *26* (2), 106-110.

Ismayilov, N. İ. & Khalafova, S.A. (2024). Traditional and electronic information resources of the National Archives Administration of the Azerbaijan Republic. *Scientific and theoretical almanac Grani, 27* (3), 44-48. https://doi.org/10.15421/172448

Ismayilov, N. I. & Khudiyeva, V. (2022). Assessment of digital knowledge and research skills and overview of on going work at the national level, forecasting. Concepts of digitization. *Technium Social Sciences*, 35, 593-600.

Ismayilov, N.I. & Gasimli, H. (2022). The main activities of the Republic's Tourism Information Centers. *GRANI Journal, 25* (6), 16-22.

On the National Archive Fund. (1999). Law of the Republic of Azerbaijan Baku, June 22, 1999 No. 694-IQ President of the Republic of Azerbaijan Heydar Aliyev. *E-Qanun.Az.*

Rasulov, A. (2023). Heydar Aliyev and archival work in Azerbaijan. *525th newspaper*.

Sadigova, S. & Mammadova, Z. (2023). Effectiveness of using archival documents in the primary sources of information about the İrevan Khanate (İngilis dilimdə). *Akademik Tarih ve Düsünce Dergisi, 10* (6), 2819-2826.

Sadigova, S. & Nurullayev, Sh. (2024). Analysis of the documentary-information flow dedicated to thee ethnoraphy of Western Azerbaijan. (8-15). *The scientific heritage.*

Sadigova, S. (2021, March). General aspects of bibliography in the conditions of the information society. In *ASJ. 1* (46), 4-8.

Sadigova, S. A. (2016). *Socio-political information resources: Methodical instructions*. Mütərcim.

Sadigova, S.A. (2024). Bibliographical means dedicated to Narimana Narimanova as an information resource for professionals in the field. *Journal of science. Lyon, 60*, 18-25.

Time and production norms of the main types of work performed in state archives. (2018). *National Archives Department of the Republic of Azerbaijan.*

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11(6) 2024

Derleme Makale | Review Article
Geliş tarihi |Received:17.11.2024
Kabul tarihi |Accepted:10.12.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Mohammad Ekram Yawar

https://orcid.org/0000-0003-3198-5212
Dr., Turkey, ekramyawar93@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Yawar, M. E. (2024). حمایت از اقلیت های قومی در حقوق بین الملل باتوجه بر حقوق اقلیت های قومی در افغانستان . *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 4672-4687.

حمایت از اقلیت های قومی در حقوق بین الملل باتوجه بر حقوق اقلیت های قومی در افغانستان

چکیده

تحقیق حاضر برمساله حقوق اقلیت ها از منظر حقوق بین الملل پرداخته شده است، سوالی را که دنبال جوابش درین تحقیق بودیم جایگاه و حقوق اقلیت ها در حقوق بین الملل میباشد؟ با توجه برموضوع فوق تحقیق حاضر بر موضوع فوق پرداخته است باتوجه بر فرضیه تحقیق فوق که برمبنای این موضوع بنا یافته بود که اقلیت ها از جایگاه اساسی در حقوق بین الملل بر خور دار میباشد و در اکثریت قوانین بین المللی حقوق اقلیت ها لحاظ شده است. این موضوع ثابت گردید که اقلیت ها از جایگاه اساسی در حقوق بین الملل بر خور دار میباشد، از لحاظ ماهوی حقوق اقلیت ها در حقوق بین الملل لحاظ گردیده است، اما از لحاظ عملی تا هنوز جامعه بین المللی قادر براین نشده است تا حقوق اقلیت هارا در جهان تامین نماید. در نتایج تحقیق حاضر روی حقوق اقلیت ها در افغانستان بحث صورت گرفت و این موضوع روشن گردید که اقلیت های مذهبی و دینی در افغانستان از حقوق اساسی برخور دار نمی باشد. و تاهنوز در افغانستان اقلیت های دینی و مذهبی با چالش های فراوان رو برومیباشد

کلید واژه ها:حقوق بین الملل، اقلیت ها، حمایت، افغانستان

CC BY NC
Creative Commons Licence

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi **Cilt:11 / Sayı:6**
Yawar / 4672-4687 **Aralık 2024**

Protection of ethnic minorities in international law on the rights of ethnic minorities in Afghanistan

Abstract

The present study has addressed the issue of minority rights from the perspective of international law. The question we sought to answer in this study is: What is the status and rights of minorities in international law? *Considering the above topic, the present study has addressed the above topic, considering the hypothesis of the above research, which was based on the fact that minorities enjoy a fundamental position in international law and that minority rights have been included in the majority of international laws. It has been proven that minorities enjoy a fundamental position in international law, and in terms of substance, minority rights have been included in international law, but in practical terms, the international community has not yet been able to ensure the rights of minorities in the world. In the results of the present study, a discussion was held on the rights of minorities in Afghanistan, and it became clear that religious and ethnic minorities in Afghanistan do not enjoy fundamental rights. And religious and ethnic minorities in Afghanistan are still facing many challenges.*

Keywords: *International law, minorities, protection, Afghanistan*

مقدمه

بشر از بدو پیدایش خود دریکی از گروه های قومی تعلق داشته است، تعلق داشتن به یک قومیت یک امر طبیعی و فطری است. بعضی افراد بر گروه های قومی تعلق دارند که از لحاظ نفوس در اکثریت می باشد و بعضی از افراد به گروه های قومی تعلق دارند که در اقلیت بسر میبرند. در جوامع دموکراتیک انسان ها از حقوق برابر بر خور دار میباشند و نگرانی از اقلیت بودن و اکثریت بودن وجود ندارد به میزانی که یک کشور دچار بی ثباتی میگردد و نهاد های دولت ضعیف میگردد به همان میزان اقلیت های قومی آسیب پذیر می گردد در شرایط بحرانی اقلیت ها همواره مورد تجاوز و بی رحمی اکثریت ها قرار گرفته است. نمونه های بر جسته از کشمکش ها میان اقلیت ها و اکثریت های قومی در جهان وجود دارد و تاریخ نیز این را اثبات ساخته است که در جوامع که دارای بنیان های فکری و ساختاری ضعیف هستند اقلیت ها همواره قربانی بوده اند.

اگر چه از لحاظ حقوق بین المللی انسان ها دارای حقوق مساوی می باشد و هرگونه تبعیض در میان شهروندان نفی شده است اما قوانین بین المللی با تمام سازو برگ های خویش نتوانسته است جلو تبعیض بر علیه اقلیت های قومی را بیگیرد. افغانستان یکی از کشور های میباشد که دارای بیشتری اقلیت های قومی میباشد، در تاریخ سیاسی افغانستان یکی از مشکلات عمده دولت افغانستان کشمکش ها میان اقلیت های قومی در افغانستان مشکل ساز بوده است و به عنوان مانع توسعه عمل نموده است. افغانستان به عنوان کشوری جهان سومی هیچ گاه نتوانسته جلو تبعیض بر علیه اقلیت های قومی را در افغانستان بیگیرد و به عنوان مدافع حقوق اقلیت ها ظاهر شود. تاریخ سیاسی افغانستان این مطلب را واضح ساخته است که بعضی از حکومت های در افغانستان در تبانی با بعضی از کشور های غرب در افغانستان روی کار آمده است که دست به پاک سازی های قومی زده است در حد توان تلاش نموده است تا اقلیت های قومی را در افغانستان در حاشیه نگهدارد. هر آنچه به عنوان اقلیت در افغانستان مورد بحث است شامل تمام اقوام در افغانستان میگردد افغانستان خانه اقلیت های قومی می باشد اما بعضی از اقلیت های قومی چون دست بلند تر در لابی سازی های سیاسی داشته است توانسته است جایگاه سیاسی خود را در افغانستان تثبیت

نموده و قدرت را قبضه نماید اما بر عکس اقلیت های قومی که از قدرت دور نگهداشته شده است همواره مورد ظلم و تجاوز صاحبان قدرت در افغانستان بوده است.

با توجه بر مطالب که در فوق ذکر شد حقوق بین الملل نتوانسته است کاری برای اقلیت های قومی در افغانستان از پیش ببرد و از مهاجرت بعضی از اقلیت های قومی در افغانستان جلوگیری نماید. نمونه برجسته ناکارایی حکومت افغانستان مهاجرت های دسته جمعی هندو ها و سیک ها از افغانستان میباشد که دولت افغانستان نتوانست جلو مهاجرت های دسته جمعی شان را بیگیرد.

در تحقیق فوق در صدد این هستیم تا دریابیم که حمایت از حقوق اقلیت های قومی در حقوق بین الملل از چه جایگاه بر خور دار می باشد؟ آیا موارد که در حقوق بین الملل برای حمایت از حقوق اقلیت های قومی تذکر رفته است برای حفاظت از ارزش های مادی و معنوی اقلیت های قومی و مذهبی بسنده می باشد یانه؟ هم چنین تحقیق حاضر در تلاش است تا با استفاده از موارد حقوق بین الملل در رابطه به حقوق بین الملل موارد متذکره را به بحث گرفته و آنرا در مسایل افغانستان در رابطه به اقلیت های قومی و مذهبی تعمیم بدهد.

پرسش‌های پژوهش

با توجه بر آنچه در فوق گفته شد پرسش اصلی در ین پژوهش که در پی پاسخ آن هستیم عبارت از این است که:

1. اقلیت ها از منظر حقوق بین الملل از چه جایگاه بر خور دار میباشد؟

سوالهای فرعی:

1. اسناد های بین المللی تا چه میزانی برای حفظ حقوق اقلیت ها توجه داشته است؟
2. اسنادهای بین المللی تا چه حد توانسته است در تحقق خواسته های اقلیت های قومی در افغانستان تاثیر گذار باشد؟

فرضیه

به نظر میرسد اسنادهای بین المللی در رابطه به حفظ حقوق اقلیت ها از جامعیت بر خور دار بوده و میتواند برای حفظ حقوق اقلیت ها در جهان موثر واقع گردد.

فرضیه های فرعی

1 به نظر میرسد اسنادهای بین المللی می تواند برای اقلیت ها در جهان تامین عدالت نماید.

2 به نظر میرسد که اسناد های بین المللی در رابطه به تامین عدالت برای اقلیت های قومی و مذهبی در افغانستان ناکام بوده است.

اهمیت مسئله

افغانستان کشور اقلیت های قومی می باشد می توان این مطلب را اذعان نمود که در افغانستان تمام گروه های قومی در اقلیت قرار دارند اما بعضی از اقوام از قدرت بیشتر و بعضی بنا بر ملاحظات کمتر در قدرت سهیم اند یا به نحوی در اقلیت قرار گرفته اند. تحقیق حاضر می تواند برایی هر محقق و هر خواننده این موضوع را روشن سازد که حقوق بین الملل در رابطه به حفظ حقوق اقلیت های قومی و مذهبی کدام مسئولیت هارا متوجه دولت میسازد. هم چنین این تحقیق می تواند روشن سازد که دولت افغانستان تا چه اندازه توانسته است در ارتباط به حفظ حقوق اقلیت های در چارچوپ حقوق بین الملل عمل نماید. با توجه بر موضوعات فوق تحقیق حاضر می تواند ازاهمیت ویژه بر خور دار گردد.

مبانی و ماهیت نظری حقوق اقلیت ها

۱) اقلیت

در مورد اصطلاح اقليت تعريف واحدي وجود ندارد كه مورد توافق تمامي انديشمندان و نهادهاي بين المللي باشد، هر چند تلاش هاي زيادي از سوي سازمان ملل متحد و نهادهاي تخصصي جهت ارائه تعريف دقيق و كاملي از اقليت صورت گرفته است. در يادداشت دبير كل سازمان ملل متحد در تاريخ 27 دسامبر ۱۹۴۹ آمده است كه: «با آنكه از نقطه نظر علمي به دشواري ميتوان تعريف واقعاً دقيقي از اصطلاح اقليت ارائه داد. ولي در واقع اصطلاح اقليت امروزه غالباً در مفهوم محدودتري به كار مي رود. اكنون مرسوم است كه اين اصطلاح عمدتاً براي دسته به خصوصي از اجتماع استفاده مي شود كه از گروه برتري كه در كشور زندگي مي كنند متمايز شده اند. همچنين درباره اقليت در دايره المعارف بريتانيكا 2004 تعاريف مختلفي ارائه شده است از جمله اين تعاريف عبارتند از:

گروه محدودي كه از لحاظ نژادي، فرهنگي و قومي با گروه اكثريت حاكم زندگي مي كنند. در تعريف ديگري از اقليت در بريتانيكا آمده است «اصطلاح اقليت كه در علوم سياسي و اجتماعي استفاده مي شود عبارت است از يك گروه كمتري از افراد جامعه كه بالاجبار با گروه اكثريت زندگي مي كنند. اين گروه اقليت معمولا زياد درگير مسائل اجتماعي نيستند همچنين از امتيازات مساوي با اكثريت جامعه برخوردار نمي گردند، مضافاً اين كه گروه اقليت جامعه از لحاظ قدرت سياسي ضعيف تر از گروه اكثريت جامعه مي باشند(Farhang, 2004, s. 56).

پاتريك ترنبري نويسنده كتاب ارزشمند حقوق بين الملل و حقوق اقليتها، اقليت را گروهي مي داند كه در حاكميت شركت نداشته و از نظر تعداد كمتر از بقيه جمعيت كشور باشند، در عين حال اعضاي آن تبعه آن كشور هستند و ويژگي هاي متفاوت قومي، مذهبي يا زباني با ساير جمعيت كشور دارند و داراي نوعي حس وحدت منافع و همبستگي در جهت حفظ فرهنگ، آداب و رسوم مذهب يا زبان خود هستند.

در كتاب فرهنگ علوم سياسي آمده است «اقليت در حقوق بين الملل به گروهي از مردم اطلاق مي شود كه داراي نژاد، فرهنگ، سنن يا مذهب جداگانه اي غير از فرهنگ و مذهب غالب كشوری هستند كه در آن زندگي مي كنند (Bayat,1398).

حقوق و مزاياي اجتماعي، اقتصادي و سياسي اقليتها معمولاً در قوانين اساسي كشورها ذكر مي شود. در كشورهايي كه معمولاً سياست تبعيض نژادي را دنبال مي كنند، مسأله اقليتها يك مشكل عمده داخلي را تشكيل داده و گاه جنبه بين المللي مي يابد «.آنچه كه ميتوان گفت اينكه اقليت لزوماً تعداد كمتر جمعيت كشور نبوده و داراي خصوصيات قومي، مذهبي يا زباني متفاوت با اكثريت افراد جامعه مي باشند كه اكثريت نيز به لحاظ جمعيتي مي تواند كمتر از اقليت باشد. حس همبستگي و اراده جمعي ضامن بقاء آنها بوده و هدف ايشان دستيابي به مساوات و برابري حقيقي و حقوقي با اكثريت مردم است (www.dailyafghanistan.com).

تعریف مورد وفاقی در این زمینه وجود ندارد. جامع ترین تعریفی که در ادبیات حقوقی مورد استناد قرار می گیرد، این است: «اقلیت عبارت است از گروهی که در حاکمیت شرکت نداشته و از نظر تعداد کم تر از بقیه جمعیت کشور باشند و افراد آن در عین دارا بودن تابعیت، ویژگی های قومی، زبانی و مذهبی متفاوت با سایر جمعیت کشور دارند و دارای نوعی حس وحدت منافع و همبستگی در راستای حفظ فرهنگ، و ویژگی های خاص خود هستند؛ هدف آنان دستیابی به مساوات و برابری حقیقی و حقوقی با اکثریت مردم می باشد.

بر اساس این تعریف:

۱- تعداد افراد اقلیت کم تر از اکثریت است؛

۲- اقلیت ها به حفظ ویژگی های خاص و فرهنگ دیرینه شان علاقمندند؛

۳- آن ها در حاکمیت نقشی ندارند؛ به تعبیر بهتر، از حق مشارکت سیاسی محروم اند(www.8am.af).

غالبا اقلیت ها در هر جامعه مردمان مظلومی هستند که هیچ گاه نتوانسته اند با ستمگران حاکم بر کشور تحت عنوان یک ملت در آمیزند و از حقوق کامل شهروندی برخوردار شوند، بلکه به عنوان شهروند درجه دوم از حقوق و آزادی های اساسی محروم مانده اند. حاکمان جابر اقلیت ها را بیگانه حساب نموده و با تبعیض با آنان رفتار کرده اند. تلاش ها و اقدامات بین الملل در دو بُعد متمایز انجام گرفته است:

1. جلوگیری از تبعیض های ناروا؛

2. حمایت از اقلیت هایی که خواهان رفتار یکسان با اکثریت بوده و در راستای حفظ هویت فکری، فرهنگی خود نیز تلاش می ورزند.

۲) قومیت

امروزه کمتر دولتی وجود دارد که همه افراد و اتباع آن کشور از يك نژاد بوده و داراي فرهنگ و قوميت واحد و زبان يكسان باشند. در اين كشورها كه به كشورهاي چند مليتي (multi inational) معروفند مثل ايران، سوئيس، هندوستانو... جوامع و گروههايي وجود دارند كه در مسائل زباني، فرهنگي و تاريخي ويژگي هاي مشترك خود را دارند. همچنين مسأله رعايت حقوق قوميتها و عدم تبعيض ميان اقليت و اكثريت مورد توجه ملتها، دولتها و سازمانهاي بين المللي بوده و بر همين اساس مقررات و تمهيداتي براي رعايت حقوق اقليتها و تأمين امنيت و زندگي مسالمت آميز اقوام گوناگون در نظر گرفته شده است. در جهان امروز گاهي اوقات شاهد برخوردهاي خشونت بار، خصمانه و ويرانگر گروههاي مختلف و يا اقدامات خلاف حقوق بشر گروه اكثريت عليه اقليت براي پاكسازي قومي، الیناسیون، نابودي هويت و تاريخ قوم خاص و ... بوده ايم. يكي از اصول بنيادي حقوق بشر اين است كه همه انسانها آزاد زاده مي شوند و بايد از حرمت و حقوق برابر برخوردار باشند.

تبعيض قائل شدن و تعقيب قضايي بر پايه نژاد و قوميت تخطي آشكار از اين اصل است. تبعيض عليه قوميتها مي تواند شكلهاي مختلفي داشته باشد. بي رحمانه ترين آن نژاد پرستي است. نسل كشي، آپارتايد و صورتهاي كمتر آشكار تضييع حقوق ملتها (آسيميلاسيون، نابودي فرهنگي، تحقير و توهين علني و رسمي؛ كوچ اجباري و ...) همگي از شيوه هاي نژاد پرستانه محسوب مي شود. اين شيوه ها گروههاي قومي را از داشتن برابري حقوق مدني، سياسي، اقتصادي، اجتماعي با ساير گروههاي اجتماعي محروم مي كند. تبعيض هاي قومي و نژادي همچنان يكي از معضلات اصلي جهان امروز است كه اقليتها و گاهي اكثريتها از آن رنج مي برند. بيشتر تلاش هاي نخستين فعالين بين المللي حقوق بشر معطوف به مسئله آپارتايد در آفريقاي جنوبي بود كه در سال 1994 به آن خاتمه داده شد. با اين حال مبارزه با نفرت و تبعيض قومي و نژادي ادامه دارد. به خصوص در دهه 1990 كه برخي از بدترين مناقشات قومي جهان در بالكان و در ناحيه درياچه هاي بزرگ آفريقا (در كشور رواندا و بروندي) رخ داد مسئله حقوق قوميتها دوباره به صورت حادتري مطرح شد. افزايش فعاليت مبارزان ملي هويت طلب و آزاديخواه و رشد چشمگير حركتهاي ملي گرايانه در آسيا و خاورميانه بر اهميت اين امر افزوده است(www.shafaqna.com).

۳) نظریات در رابطه به قوم و قومیت

مارتین پالمر معتقد است، یک گروه قومی، اجتماع کوچکی از انسان های در درون جامعه ای بزرگ تر است که به صورت واقعی یا احساسی و ادراکی دارای اصل و نسب مشترک. خاطرات مشترک و گذشته تاریخی ـ فرهنگی مشترک است. هم چنین دارای یک یا چند عنصر سمبلیک نظیر، حویشاوندی، مذهب، زبان، سرزمین، و خصوصیات ظاهری وفزیکی مشترک میباشد که هویت گروه های دیگر میسازد. آن به تعلقات گروهی ـ قومی خویش آگاهی دارند(Bulmer, 1986).

وبر در تعریف گروه قومی میگوید: گروه های انسانی که دارای باورهای ذهنی به اجداد مشترک هستند باوری که دلیل آن میتواند شباهت های فزیکی، شباهت در رسوم. حافظه و خاطرات مشترکی باشد[1](Roland, 2019).

فرد ریک بارث معتقد است: جمعیتی که دارای خود مختاری در باز تولید زیستی خود و ارزش های فرهنگی بنیادین مشترکی باشد، درون اشکال فرهنگی با وحدت آشکاری گرد هم امده باشند یک میدان ارتباطی و کنش متقابل بسازند و دارای احساس تعلق به یک واقعیت بیرونی باشند که آنهارا از دیگران تفکیک کند(Roland, 2019)

۴) نژاد

لغت نامه انگلیسي كالنيز نژاد را چنين تعريف مي كند: گروهي از مردم داراي نياي مشترك كه ويژگي هاي ظاهري متمايزي دارند (مانند رنگ يا نوع پوست يا مو يا قامت)«. همين لغت نامه قوم را چنين تعريف مي كند: « گروههاي انساني كه ويژگي هاي نژادي، ديني، زباني و ديگر ويژگي هاي مشترك دارند». در قانون حقوق بين المللي حقوق بشر واژه نژاد معنائي گسترده تري دارد و اغلب به تمايز مبتني بر دين، قوميت، گروه اجتماعي، زبان و فرهنگ اطلاق مي شود .در حقوق بشر بين المللي گاهي نژاد براي اطلاق به گروههايي كه نياي زيستي و ژنتيكي مشترك ندارند هم به كار مي رود. مثلاً نظام هاي كاستي در هند يا ژاپن(Emadi, 1997).

ماده 1 از كنوانسيون بين المللي براي امحاي تبعيض نژادي (مصوب 1965) تعريف از نژاد ارائه نمي دهد اما تبعيض نژادي را چنين تعريف مي كند: هرگونه تبعيض، محروميت، محدوديت يا ترجيح بر پايه نژاد، رنگ، نيا، يا منشأ ملي يا قومي كه هدف يا نتيجه آن لغو يا محدوديت حق برابر اقليتها در برخورداري از حقوق بشر و آزادي هاي بنيادي، سياسي، اقتصادي، فرهنگي و همه ديگر حيطه هاي حيات اجتماعي باشد». به اين ترتيب قوميت به غلط صراحتاً ذيل تعريف نژاد گنجانده شده است(Emadi, 1997).

۵) حقوق اقلیت ها در حقوق بین الملل

در بيشتر كشورها، اقليت‌هايي زندگي مي‌كنند كه از نظر قومي، مذهبي و زباني با اكثريت جامعه متفاوت هستند و همواره حمايت از اين گروه‌ها به گونه‌اي كه مداخله در امور داخلي كشور محسوب نشود؛ محل بحث و نظر مي‌باشد. شايد مسئله اقليت‌ها از لحاظ تاريخي به دوران باستان و تأسيس امپراتوري‌هاي بزرگ باز گردد(Zulhyn, 1374).

البته اين مسأله به تدريج جنبه‌هاي ديني، ملي و نژادي به خود گرفته است. از قرن هفدهم به بعد در برخي معاهدات دو جانبه و چند جانبه و نيز در معاهده معروف وستفاليا كه سنگ بناي حقوق بين‌الملل نوين است، حمايت از اقليت‌هاي ديني به چشم مي‌خورد. هدف اين بود كه اقليت‌ها بتوانند آزادانه مذهبي را بپذيرند و آشكارا به آن عمل نمايند(Zamani, 1386)

به طور مشخص اوايل قرن بيستم آغاز پرداختن به اين مسئله در حقوق بين الملل است. پس از جنگ‌هاي جهاني اول و دوم، تغييرات عمده‌اي در مرزهاي برخي از كشورها پديد آمد و كشورهاي جديدي به صحنه بين‌المللي راه يافتند. اين امر باعث اختلاط نژادي، مذهبي و زباني ملت‌ها شد و منجر به سكونت اقليت‌ها در اين كشورها گرديد. با تشكيل جامعه ملل، اين پيشنهاد مطرح گرديد كه بخشي از ميثاق جامعه به وضعيت اقليت‌ها بپردازد، ولي با مخالفت برخي از دولت‌ها روبرو گرديد؛ امّا سرانجام حقوق و امتيازاتي براي آنان در نظر گرفته شد. روش حمايت از اقليت‌ها در جامعه ملل، شامل يك آيين‌نامه نظارتي بود كه اقليت‌ها مي‌توانستند، در مورد وضعيت خود، از كشور متبوع خويش به شوراي جامعه ملل شكايت كنند. چنانچه ميان شورا و كشور ذي‌نفع اختلاف نظر پيش مي‌آمد، مسئله به ديوان دايمي دادگستري بين‌المللي ارجاع مي‌گرديد و رأي ديوان در اين باره، قطعي و لازم الاجرا بود(Zamani, 1386).

پس از انحلال جامعه ملل تا به امروز، هيچ سند بين‌المللي الزام‌آور ديگري كه به حمايت از اقليت‌ها بپردازد، تنظيم نشده است. البته به اين معني نيست كه حقوق بين‌الملل و سازمان ملل متحد، تمايلي به حمايت از اقليت‌ها نداشته باشند، بلكه اين حمايت به صورت غير مستقيم در اسناد متعدد حقوق بشري آمده است. به عبارت ديگر اين اسناد حفظ حقوق همه افراد از جمله اقليت‌ها را بدون هيچ‌گونه تمايزي در نظر گرفته است.

۶) حقوق اقلیت ها در میثاق جامعه ملل

جامعه ملل به عنوان اولین سازمان بین المللی در راستای حمایت از حقوق اقلیت ها اقداماتی انجام داد؛ از جمله در پیش نویس دوم میثاق جامعه ملل چنین مقرر داشت: جامعه ملل از کلیه کشورهای جدید می خواهد که به عنوان مقدمه ای برای شناسایی استقلال و خود مختاری، خود را ملزم به رفتار یکسان و تأمین امنیت حقیقی و حقوقی برای کلیه اقلیت های ملی و نژادی حوزه قضایی خود بدانند؛ همان گونه که در مورد اکثریت قومی و ملی مردم خود عمل می کنند(Walters, 1937).

در پیش نویس سوم میثاق، ماده ای در دنباله این مطلب افزوده شد که ناظر به آزادی مذهب در حقوق نوین است: «از آن جا که آزار و شکنجه و عدم تحمل مذهبی منابع اساسی شعله ور ساختن جنگ ها هستند، طرف های معاهده توافق می نمایند که از تصویب هر نوع قانونی که مانع از عمل آزادانه به مذاهب شود، یا در این کار مداخله کنند، اجتناب نمایند.[1]

جامعه ملل توفیق چندانی نداشت؛ زیرا به طور مطلوب نتوانست عمل کند .نظام جامعه ملل تحت تاثیر قدرت های بزرگ، واقعیت «حق حاکمیت مساوی» اقلیت ها را انکار و آنان را شهروندان درجه دوم جامعه بین الملل به شمار آورد .بنابراین، کشورهای جدید، جامعه ملل را تهدیدی برای ثبات داخلی شان می دانستند و همواره خواهان لغو آن بودند. در یک ارزیابی، از نظر حقوق بین الملل، معاهدات و اعلامیه های جامعه ملل گروه محور.

نبود، بلکه صرفا حقوقی را برای اشخاص و افراد اقلیت های نژادی، مذهبی و زبانی قایل می شد. این نظام به دلیلی که بازتاب و تجربه تاریخی اروپا بود، کاربرد کلی و عمومی نداشت. هرچند مسأله تهاجم نازی ها به یهودیان و دیگر نسل کشی های سده بیستم موجب گردید تا رعایت حقوق اقلیت ها در جوامع به عنوان یک نیاز جدی مطرح گردد، اما ماهیت نامتجانس قومی و مذهبی کشورها و عدم تضمین حقوق اقلیت ها از دستبرد اکثریت حاکم، تداوم نیاز به حمایت از آنان را امری ضروری می ساخت. به این ترتیب پس از جنگ دوم جهانی حقوق اقلیت ها تحت عنوان حقوق بشر تجلّی پیدا کرد.

۷) منشور ملل متحد و اصل عدم تبعیض

پس از جايگزيني سازمان ملل به جامعه ملل در سال 1945م. انتظار مي‌رفت، حمايت از اقليت‌ها در برنامه كار اين سازمان قرار گيرد، ولي منشور ملل‌متحد فقط به بيان اصل عدم تبعيض بسنده نمود. مطابق بند 3 ماده اول و بند ج ماده 55 منشور: «كليه دول عضو، متعهد به رعايت حقوق بشر و آزادي‌هاي اساسي براي همه، بدون تبعيض از حيث نژاد، جنس، زبان يا دين» خواهند بود. براين اساس، اقليت‌هاي موجود در سرزمين دولت‌هاي عضو در پرتو اصل «عدم تبعيض» و برابري افراد با يكديگر، در حمايت حقوق بين‌الملل قرار مي‌گيرند. با اين وجود به نظر برخي عدم تصريح حقوق اقليت‌ها در منشور ملل متحد تا اندازه‌اي حمايت از آنان را تضعيف نموده است(Manshur Sazman Malal).

۸) اعلامیه جهانی حقوق بشر و اصل برابری

در ميان اسناد بين‌المللي حقوق بشر، اعلاميه جهاني حقوق بشر مصوب 1948م. جايگاه ويژه‌اي دارد. سازمان ملل متحد در نخستين سال‌هاي فعاليت خود يعني سال 1948م. در اجلاسيه پاريس اين اعلاميه را تصويب نمود. هرچند اين اعلاميه در ماهيت خود قانون نيست، ولي قوانين اساسي بسياري از كشورها و نيز كنوانسيون‌هاي متعددي از مفاد و مندرجات آن الهام گرفتند، در نتيجه به سطح قواعد «عام الشمول» رسيده است.

مطابق ماده 2 اين اعلاميه: «هر فردي بدون هيچ گونه تمايز، مخصوصا از حيث نژاد، رنگ، جنس، زبان، مذهب، عقيده سياسي يا هر عقيده ديگر و همچنين مليت، وضع اجتماعي، ثروت، تولد يا هرموقعيت ديگر، از تمام حقوق و آزادي‌هاي اعلام شده در اين اعلاميه برخوردار است». برخي از كشورها اين پيشنهاد را ارائه كردند كه در اعلاميه به حقوق اقليت‌ها تصريح شود، ولي به دليل مخالفت كشورهايي مانند شيلي، ايالات متحده آمريكا و استراليا، اين پيشنهاد رد شد. لذا نمي‌توان وجود اصل برابري و عدم تبعيض در اين اعلاميه را نشان بذل توجه كافي به حقوق اقليت‌ها دانست(Halamiye huquq bashar)

۹) کنوانسیون پیشگیری و مجازات جنایت نسل کشی

در پاسخ به وحشي‌گري‌هاي قبل و پس از جنگ جهاني دوم يک معاهده بين‌المللي تنظيم شد تا در آن نسل كشي بر اساس حقوق بين‌الـملل جرم دانسته شود. نسل كشي در اين كنوانسيون هر گونه عملي است كه هدف آن نابودي تمام يا بخشي

مطابق ماده2 اين كنوانسيون: «ارتكاب جنايت به دلايل قومي، ملي يا مذهبي مشمول اين كنوانسيون بوده و هر عملي كه در جهت از بين بردن تمام يا بخشي از يك گروه ملي، قومي، نژادي يا ديني، ارتكاب يابد، جنايت محسوب مي‌گردد».

۱۰) حقوق اقلیت ها در میثاق بین المللی حقوق مدنی و سیاسی

از مهم ترین اسناد بین المللی که در آن به حمایت از حقوق اقلیت ها تصریح شده، میثاق بین المللی حقوق مدنی و سیاسی است.

در یک تفسیر مثبت که از سوی گزارشگر سازمان ملل اعلام شده است، دو نتیجه از این ماده استفاده می شود: یکی این که کشورها نباید با اقداماتی که اقلیت ها برای حفظ و تقویت فرهنگ، مذهب و زبان خود انجام می دهند، مخالفت کنند؛ دیگر این که کشورها باید در راستای برقراری تساوی اکثریت با اقلیت اقداماتی را برای کمک به اقلیت ها در حفظ ارزش هاشان به عمل آورند. اصول مندرج در این ماده به رغم دیدگاه های گوناگون از اعتبار جهانی برخوردار است و جزو اصول حقوق بین الملل عمومی یا عرفی می باشند.

۱۱) حقوق اقلیت ها در اعلامیه جهانی حقوق بشر

هرچند در این اعلامیه که پس از منشور مهم ترین اسناد حقوق بشر به شمار می رود، به طور مشخص به حقوق اقلیت ها پرداخته نشده است، اما در عین حال، پاره ای از حقوق و آزادی های اساسی که در رابطه با حقوق اقلیت ها می باشد، در آن بیان شده است؛ از جمله حق آزادی فکر، وجدان و عقیده(Halamiye Huquq Bashar).

حق آزادی عقیده و بیان(Halamiye Huquq Bashar)

حق برگزاری اجتماعات صلح آمیز(Halamiye Huquq Bashar).

حق تحصیل(Halamiye Huquq Bashar).

حق شرکت در حیات فرهنگی جامعه(Halamiye Huquq Bashar).

در زمان تهیه پیش نویس اعلامیه تلاش بر این بود که ماده ای در خصوص (اقلیت ها) گنجانیده شود، ولی با این پیشنهاد مخالفت شد. مخالفان عمدتا از کشورهای مهاجرپذیر مانند ایالات متحده و امریکای لاتین بودند.

۱۲) کنوانسیون منع و مجازات کشتار دسته جمعي (مصوب 1948)

يكي از اولين معاهدات حقوق بشري پس از جنگ جهاني دوم كه مطابق آن نسل كشي به معناي هر يك از اعمال زير كه به قصد نابودي كلي يا جزئي يك ملت، گروه قومي نژادي يا مذهبي انجام مي گيرد محكوم شده و بخشي از اين وظيفه به ايفاي حق حيات بر مي گردد، كه يك حق فردي استاندارد است. همچنين حفاظت عليه نسل كشي گروهها را در برابر تلاش براي محو يا ضربه زدن به آنها تأكيد مي كند كه به ذكر مصاديق آن پرداخته مي شود.

الف) كشتن اعضاي گروه

ب) ايجاد آسيب جدي جسمي يا رواني

ج) گروه را به شرايطي دچار كردن كه به نابودي جسمي كلي يا جزئي شان بيانجامد.

د) تحميل شرايط به قصد جلوگيري از زاد و ولد درون گروه

ه) انتقال قهري كودكان گروه به گروهي ديگر و حق محافظت در برابر نسل كشي

اين حقوق عمدتاً سلبي است به اين معنا كه دولتها و ديگر موسسات را ملزم مي دارد كه از محو گروهها اجتناب كنند. اما همچنين اين حقوق مستلزم آن است كه به اين منظور ابزارهاي قانوني و حمايتهاي ديگر نيز تأمين شوند. (Konwansiyon pishgiry va majazat janayat kushtar guruhi, 1949).

دولت ها موظف هستند تا گزارش پيشرفت هاي خود در جهت اعمال اين معاهده را به طور دوره اي به اين كميته ارائه كنند. الزام ارائه اين گزارش ربطي به اين ندارد كه آيا دولت مزبور معتقد به وجود تبعيض نژادي در حيطه حاكميت اش مي باشد يا خير. همچنين دولت ملزم است تا با اتخاذ تدابير آموزشي پيشگيرانه از اين معاهده پشتيباني كنند، حتي اگر اين تبعيض را مشكل باالفعل كشور خود ندانند اين كميته همچنين مي تواند با افراد و گروههاي كه مدعي نقض حقوق خود در حيطه اين معاهده هستند مكاتبه داشته باشند

(Konwansiyon binalmalali rafh har now tabhiz, nezadi).

۱۴) كنوانسيون بين المللي حقوق مدني و سياسي (مصوب 1966)

اين معاهده اصلي دولتها را ملزم مي كند تا حقوق مندرج در آن را بدون هرگونه تبعيض بر پايه رنگ پوست، جنسيت، زبان، مذهب، عقايد سياسي و غيره، منشأ اجتماعي يا ملي ثروت، محل تولد و موقعيت اجتماعي به اجرا بگذارند (Munshur benalmalali huquq).

همچنين اين معاهده دولتها را ملزم مي كند تا در قانون خود هرگونه »نفرت ملي، نژادي يا مذهبي را كه موجب افزايش تبعيض، خصومت، خشونت مي شود ممنوع كنند» (ماده 20). به علاوه طبق اين معاهده همه افراد در پيشگاه قانون برابرند و حق دارند بدون هيچگونه تبعيضي از حمايتهاي قانوني بهره مند شوند(Munshur benalmalali huquq)

اين حق بايد براي اقليتها محفوظ باشد كه همراه با ساير اعضاي گروه شان به آداب فرهنگي مناسك ديني و تكلم به زبان خود بپردازند (ماده27). كميسيون حقوق بشر سازمان ملل پس از تصويب اعلاميه جهاني حقوق بشر مبادرت به تنظيم ميثاق‌هاي بين‌المللي حقوق بشر نمود؛ تا براي كشورهاي تصويب كننده، الزام‌آور باشد. سر انجام در سال 1966م. دو ميثاق به نام‌هاي «ميثاق حقوق مدني سياسي» و «ميثاق حقوق اقتصادي، اجتماعي و فرهنگي» به تصويب مجمع عمومي رسيد. از اعلاميه جهاني حقوق بشر و اين دو ميثاق به «اسناد جهاني حقوق بشر» ياد مي‌شود. هدف از تصويب اين ميثاق‌ها آن بود تا اصول و معيارهاي مندرج در اعلاميه جهاني در قالب اسناد بين المللي موثر و الزام‌آور درج گردد. در بحث حاضر شايد بتوان ميثاق بين‌المللي حقوق مدني ـ سياسي را تنها هنجار الزام‌آور حمايت از اقليت‌ها دانست، زيرا ماده 27 ميثاق مزبور مقرر مي‌دارد: «در كشورهايي كه اقليت‌هاي نژادي، مذهبي يا زباني وجود دارند، اشخاص متعلق به اقليت‌هاي مزبور را نمي‌توان از اين حق محروم نمود كه مجتمعاً با ساير افراد گروه خودشان از فرهنگ خاص خود متمتع شوند و به دين خود متدين بوده و بر طبق آن عمل كنند يا به زبان خود تكلم نمايند(Munshur benalmalali huquq).

اين ماده، حق تمتع از فرهنگ خاص خود، حق تدين به دين خود و عمل بر طبق آن و حق تكلم به زبان خود را براي اقليت‌ها در نظر مي‌گيرد. در حق برخورداري از فرهنگ خاص خود، اقليت‌ها مي‌توانند لباس‌هاي خاص خود را بر تن كرده؛ به آداب و رسوم خاص فرهنگ خود در مراسم و مهماني‌ها عمل كنند و از ادبيات و هنر خاص خود استفاده نمايند. حق تدين به دين و عمل بر طبق آن از جمله: شركت آزادانه اعضاي اقليت در مراسم و آداب ديني، عدم اجبار به آموزش تعاليم دين ديگر، حق تأسيس نهادهاي مذهبي و ادامه فعاليت آن‌ها مي‌شود. در حق تكلم نيز اقليت‌ها مي‌توانند از زبان مخصوص در زندگي اجتماعي و مراسم ديني استفاده نمايند.

با آنكه ماده 27 را تنها هنجار حمايت از اقليت‌ها شمرده‌اند، ولي سياق منفي ماده اين برداشت را تقويت مي‌كند كه حقي در اين ماده براي اقليت‌ها شناسايي نشده است. زيرا از عبارت منفي اين ماده «تحمل اقليت‌ها» نتيجه گرفته مي‌شود و «حمايت از اقليت‌ها» معلوم نمي‌شود. به عبارتي ديگر ماده 27 بيان نمي‌كند: «اقليت‌ها حقوق معيني خواهند داشت، بلكه بيان مي‌كند كه آنها از اين حق محروم نخواهند شد(Shafaq,1384).

به نظر برخي ديگر از حقوقدانان اصول مندرج در اين ماده به دليل تصويب در مجمع عمومي سازمان ملل متحد، به صورت يك اصل كلي حقوق بين‌الملل درباره اقليت‌ها تبديل شده است. كميته حقوق بشر نيز در تفسير كلي شماره 23 خود مسير ماده 27 را از يک تعهد منفي به تعهد ايجابي برگردانده است و از اصل عدم تبعيض فراتر رفته است. به هر روي ايمان به مذهب و عمل به شعاير ديني براي اقليت‌ها در منطوق ماده 27 گنجانيده شده است

(Haftanahma Adalat, 1390).

۱۵) نگاهی به حقوق اقلیت ها در افغانستان

افغانستان کشوری است که از لحاظ ساختار مذهبی، قومی و زبانی قابل مطالعه و حایز اهمیت است. توجه به این واقعیت ها عامل استحکام وحدت ملی بوده و نادیده گرفتن آن ها نگرانی ها، بلکه خطراتی را در پی خواهد داشت.

الف. ساختار مذهبی: از لحاظ دینی اکثریت قریب به اتفاق مردم افغانستان بیشتراز ۹۹ درصد مسلمانند، اما از نگاه مذهبی یک دست نیستند. در یک تقسیم بندی کلی، مسلمانان افغانستان به دو دسته بزرگ پیروان مذهب تسنن و تشیع تقسیم می شوند، که هر یک ممکن است به شاخه های فرعی تر تقسیم شوند. بنابراین، مذاهب عمده در کشور عبارتند از:

۱- مذهب حنفی: اکثر مسلمانان افغانستان پیرو این مذهب هستند. پژوهشگران تعداد آن ها را در یک آمار تقریبی 80 درصد تا87 درصد جمعیت کشور اعلام داشته اند؛ پیروان مذهب حنفی که تنها مذهب رسمی کشور است، از اقوام مختلف پشتون، تاجیک، ازبک،تزکمن، نورستانی، بلوچ و... تشکیل می شود(Dowlatabadi, 1979).

۲- مذهب تشیع جعفری: پیروان این مذهب از اقوام مختلف هزاره، قزلباش، تاجیک و پشتون ترکیب یافته، اما بیش ترین پیرو مذهب تشیع جعفری را هزاره ها تشکیل می دهند، به گونه ای که دو عنوان شیعه و هزاره به صورت مترادف به کار می رود. شیعیان حدود 10 درصد تا 15 درصد جمعیت کشور را به خود اختصاص داده اند

.(Sujadi, 1380) از منظر حقوق بین الملل نیز کلیه ملل دارای حق خود مختاری هستند. به موجب این حق، ملل وضع سیاسی خود را آزادانه تعیین و توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی خود را آزادانه تأمین می کنند اما شیعیان افغانستان به شهادت تاریخ از حق مشارکت سیاسی قسماً محروم مانده اند.

به گفته یکی از مورّخان معاصر «هزاره های شیعی، در عین این که در قلمرو دولت افغانستان بوده اند، اما همواره مورد توجه دولت قرار نداشته اند. آن ها همیشه مورد تعدی ملیت پشتون قرار داشته، و از این رو، بیش ترزیرفشار آنان مورد قرار گرفته و آنان مجبور شده اند تا در مناطق کوهستانی مرکز ساکن شوند(Alvin,1370).

مردم هزاره به فشار های مختلف کشانیده شده و مورد بی توجه یی قرار گرفته اند و... و در بسیاری از شؤون سیاسی، فرهنگی و اجتماعی حق اشتراک به آنان داده نشده است (Farhang, 1367)

یکی دیگر از چهره های دینی سیاسی همان حکومت می گوید: «فقط علمای دین و کسانی که مسلمان واقعی هستند، باید حق رأی داشته باشند و دیگران از این حق محرومند. زن حق ندارد رئیس جمهور شود، در نتیجه حق رأی هم ندارد. به نظرمیرسد شیعیان نیز مادام که نظر و عقیده خود را تغییر ندهند، آنان هم حق رأی ندارند(به نقل از یونس خالص). به این ترتیب، مادام که نگرش مذهب محور و نژاد بنیان عوض نشود، تبعیض های ناروا و محرومیت طبقاتی همچنان ادامه خواهد یافت و مشارکت سیاسی مذهب محور به طور طبیعی انزوای سیاسی شیعیان را در پی خواهد داشت.

۱۶) حقوق اقلیت های غیر مسلمان در افغانستان

قانون اساسی جدید هندو ها و سیک را از رسیدن به کرسی ریاست جمهوری ممنوع نموده است از در جمع شرایط رییس جمهور یکی از آن موارد مسلمان بودن میباشد. چنانچه در قانون متذکره تذکر رفته است که: رییس جمهور باید افغان، مسلمان و از پدر و مادر مسلمان بدنیا آمده باشد. در واقع این ماده قانون هندو ها و سیک های افغانستان را از رسیدن به کرسی ریاست جمهوری ممنوع نموده است. جدا از این مساله هندو ها و سیک ها تاهنوز به چالش های فراوان در افغانستان رو برو میباشد و دولت افغانستان درین رابطه نتوانسته است به تعهدات خود در مقابل جامعه بین المللی عمل نماید.

با وجودی اینکه در قوانین اساسی حکمای گذشته در افغانستان شرط رییس جمهور شدن در افغانستان برعلاوه تمام مسایل پیرو مذهب حنفی بودن نیز شرط اساسی به حساب میرفت. اما در قوانین اساسی تاجایی این موضوع حل گردید، در قانون اساسی جدید مسلمان بودن نیز برای رییس جمهور در افغانستان قید ذکر گردید.

سیک‌های افغانستان زادگاه و کشور آبایی‌شان را ترک می‌کنند و به شدت در حال کم شدن هستند. آن‌ها دلیل این کار را افزایش روزافزون تبعیض و مسایل دیگر ذکر می‌کنند. نظر به گفته‌های بزرگان این جامعه، رقم هندوان افغانستان که در دهه ۱۹۹۰ میلادی به صد هزار تن می‌رسید، امروز به دوهزاروپنج‌صد تن تقلیل یافته است. دلایل ترک سیک‌های افغان، تبعیض بومی و اجتماعی در کشوری است که اکثریت باشندگان آن را مسلمانان تشکیل می‌دهد. عدم توانایی محافظت از حریم، تجارت و پرستشگاه‌های سیک‌ها که سال‌ها قبل به‌شکل غیرقانونی به تصرف دیگران در آمده، از دیگر دلایل ترک کشور می‌باشد(www.ruiterz.com).

نتیجه گیری

تقریبا همه دولت ها یك یا چندین گروه اقلیت در داخل مرزهایشان دارند که از نطر هویت قومی، زبانی و مذهبی از اکثریت جمعیت مجزا هستند. روابط هماهنگ میان اقلیت ها و بین اقلیت و اکثریت ها و احترام گذاشتن به هویت گروهی یکدیگر، ثروتی عظیم برای جامعه است. بر آوردن آرمان اقلیت ها و اطمینان دادن به حقوق آنها و حفظ حیثیت برای همه افراد، موجب توسعه مشارکت می شود و به کاهش تنش هم در داخل و هم بین دولت ها کمك می‌کند. اما هنوز تعریف مورد توافقی در سطح جهانی در مورد اقلیت ها وجود ندارد. بطوری‌که سازمان ملل با وجود آنکه در اعلامیه حقوق متعلق به اقلیت ها آنها را به‌عنوان اقلیت های مذهبی، قومی، هویتی، نژادی، زبانی و... نام برده است، هنوز در بین کشورهای مختلف جهان تعریف واحدی وجود ندارد. تا همین اواخر ، حقوق اقلیت ها و حمایت از آن توجه سازمان ملل متحد را همانند دیگر حقوق انسانها جلب نکرده بود اما اکنون علاقه به این موضوعات افزایش پیدا کرده است . به هر حال هنگامی‌که تنش قومی ، نژادی و مذهبی تشدید می شود آن را نتیجه نقص حقوق اقلیت ها می دانند. امروزه حقوق اقلیت ها در بسیاری از بخش های جهان نقص می شود. جامعه بین المللی تنها در دهه گذشته چنین مقیاس هایی را به‌کار گرفته است که از آن جمله می توان به تصویب اعلامیه حقوق اشخاص متعلق به اقلیت های ملی ، قومی ، مذهبی و زبانی سازمان ملل متحد در سال ۱۹۹۲ و متعاقب آن ایجاد کمیسیون فرعی گروه کاری اقلیت سازمان ملل متحد اشاره کرده است. در این مقاله برآنیم که حقوق اقلیت ها را در پیمان نامه های مختلف جهانی و منطقه یی بررسی کنیم. البته باتوجه به نامگذاری این دره به‌نام عصر جامعه اطلاعاتی و جامعه معرفتی ، در پرتو رشد تکنولوژی های نوین ارتباطی و زیر ساخت های آن در سراسر کشورهای جهان ، حقوق اقلیت ها نیز اهمیت روز افزونی یافته است و به عبارتی به چالش ها و فرصتهایی برای اقلیت تبدیل شده است. حال ببینیم که چه حقوقی برای اقلیت ها در قوانین و معاهده های بین المللی پیش بینی شده و در اعلامیه های هزاره و اجلاسهای عالی سران برای جامعه اطلاعاتی نیز چه حقوقی برای آنها پیش بینی شده است. موضوع اقلیت ها، مساله تازه‌یی نیست و یکی از علل ایجاد کمیسیون فرعی پیکار با اقدامات تبعیض آمیز وحمایت از اقلیت ها بوده که از نهادهای مکمل کمیسیون حقوق بشر است (۱۹۹۲) موضوع یکی از نخستین مطالعاتی که این کمیسیون انجام داده است و حقوق اشخاص متعلق به اقلیت های ملی ، قومی، دینی و زبانی مربوط می شود. یك تحقیق مهم دیگر نیز به همین موضوع اختصاص یافته است (گزارش درباره راههای ممکن آسان‌سازی حل مسالمت آمیز و سازنده مسائل اقلیت‌ها، این گزارش را آ. اید در ۱۹۹۱ تا ۱۹۹۳ تهیه کرده است). از این به بعد شیوه های جدید و موثر حمایت بین‌المللی از اقلیت ها، رفته رفته **مقررات پیش بینی شده برای حمایت از** کاملترین سندی که منحصرا به حقوق اقلیت ها می پردازد ، اعلامیه اشخاص متعلق به اقلیت های ملی یا قومی، دینی و زبانی است که در سال ۱۹۹۲ در مجمع عمومی سازمان ملل متحد به اتفاق آرا به تصویب رسیده است. در دیباچه این اعلامیه آمده است که ترویج و تحقیق حقوق متعلق به اقلیت ها در بخش جدایی ناپذیر تحول جامعه در چارچوب دموکراتیك مبتنی بر حاکمیت قانون است. در ماده اول اعلامیه از دولت های عضو خواسته شده که هویت اقلیت ها را شناسایی و تقویت کنند. مجمع عمومی نیز دولت ها را دعوت کرده که برای ترویج و عملی ساختن شایسته و بایسته اصول این اعلامیه ، تمام تدابیر ضروری را بویژه در عرصه قانونگذاری در پیش گیرند.

در ماده دوم اعلامیه مجمع عمومی در مورد اقلیت های ملی، قومی و مذهبی و زبانی آورده است اشخاص متعلق به اقلیت‌های

ملی ، زبانی، قومی، مذهبی حق دارند تا از فرهنگ خود لذت ببرند، مذهب خود را ابراز دارند، از زبان خود استفاده کنند و بطور خصوصی و عمومی آزادانه و بدون دخالت و تبعیض از این حقوق برخوردار شوند و همچنین در بند ۴ و ۵ ماده ۲ می نویسد: اشخاص متعلق به اقلیت ها حق دارند تا انجمن ها و اجتماعات خود را تشکیل دهند وحفظ کنند و حق دارند بدون تبعیض تماس‌های آزاد و صلح آمیز میان اعضای گروههایشان و اشخاص متعلق به اقلیت ها در طول مرزها یا شهرهای دیگر کشورها برقرار کنند. در ماده ۸ بر ضرورت اجرای مواد و مقررات پیش بینی شده و تعهدات دولتها در قبال اقلیت اشاره دارد. ماده ۲۷ پیمان بین المللی حقوق مدنی و سیاسی و ماده ۳۰ معاهده کودك هر دو اشاره می کنند که اشخاص متعلق به اقلیت ها نباید از حق داشتن زندگی فرهنگی محروم شوند. کمیته حقوق بشر ماده ۲۷ نهاد مسوول نظارت بر اجرای پیمان بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی ، به موجب مقاوله نامه اختیاری مربوط به همین پیمان ، شکایت افرادی را دریافت داشته اند که مدعی بوده اند قربانی نقص ماده ۲۷ شده اند در یکی از این موارد یك زن بومی کانادایی بەنام لاولیس به کمیته حقوق بشر شکایت کرده که پس از فسخ نکاح با مردی غیربومی به موجب قوانین داخلی از اعاده حق بومی بودن خود منع گشته است ، کمیته حقوق بشر در این مورد رای داد که ماده ۲۷ نقص شده است که در پی این رای کانادا قوانین ملی خود را برای انطباق با حقوق بین المللی تغییر داد.

معاهده پیکار با تبعیض آموزشی که در سال ۱۹۶۰ به تصویب کنفرانس عمومی به یونسکو رسیده است از حقوق اقلیت های ملی برای انجام دادن فعالیت آموزشی مطلوب خودشان حمایت ویژه به عمل می آورد (ماده ۵) و هرگونه تبعیضی را نسبت به هرگروهی از اشخاص ممنوع می کند(ماده اول).

شورای اروپا در معاهده پایەیی حمایت از اقلیت‌های ملی که در نوامبر ۱۹۹۴ به تصویب رسیده، نخستین سند حقوقی الزام آور و چند جانبەیی است که تاکنون به حمایت از اقلیت‌های بومی اختصاص یافته است. این معاهده که از فوریه ۱۹۹۵ به امضا گذاشته شده، عرصه‌های تازه یی را مانند حق آزادی زبان و آموزش و پرورش و حق مشارکت در زندگی عمومی می‌گشاید. در منشور اروپایی زبانهای منطقەیی یا اقلیتی که در ژوئن ۱۹۲۲ به تصویب رسیده پیشنهادهای آموزشی، اداری و قضایی آمده است. اندیشه محوری این پیشنهادها آن است که حق کاربرد زبان‌های اقلیت در زندگی خصوصی و عمومی حقی سلب‌ناپذیر است. عرصه دیگری از فعالیت شورای اروپا به رسانه‌ها مربوط می‌شود که هدف‌های زیر را دنبال می‌کندأ تقویت و بهبود آزادی بیان و اطلاعات و نیز حق دریافت و انتقال اطلاعات و اخبار فارغ از در پایان دهه ۸۰ و اوایل دهه ۹۰ مساله حقوق اقلیت‌ها به یکی از مهمترین دغدغه‌های جهانی بدل شده است. در این سالها در واقع شاهد ستیزه‌های درونی بسیار خشونت‌آمیزی بوده‌ایم که گسترش آنها با درد و رنج‌های انسانی بسیاری، آوارگی انبوه انسان‌ها و اختلال وخیم در حیات اقتصادی و اجتماعی همراه بوده است، به این درگیری‌ها و ستیزه‌های درونی به ظاهر حل‌ناپذیری که آفریقا، آسیا و امریکای لاتین را به آشوب کشانیده است، درگیری‌های جدیدی. افزوده شده که زاده فروپاشی اتحاد شوروی سابق و تجزیه یوگسلاوی سابق هستند. مجمع عمومی سازمان ملل متحد در سال ۱۹۹۲، یك کمیسیون فرعی در سال ۱۹۹۵ تشکیل شد که کمیسیون فرعی نام دارد و هدف اصلی آن پیکار با نقص و حمایت از حقوق اقلیت‌هاست . در این کمیسیون یك گروه کاری برای حقوق اقلیت‌ها تشکیل شده است. استقرار گروه کاری کمیسیون فرعی حقوق متعلق به اقلیت‌ها به وسیله شورای اقتصادی و اجتماعی در قطعنامه ۱۳۱\ ۱۹۹۵، ۲۵ جولای ۱۹۹۵ امضا شد که در نشست نهم گروه کاری در ۱۲ تا ۱۶ ژنو سال ۲۰۰۳ دوباره بر این موارد تاکید شد که گروه کاری باید انجام دهد، تقویت حقوق اشخاص متعلق به اقلیت‌ها

همانطور که در اعلامیه حقوق افراد متعلق به اقلیت‌های بومی،ملی، قومی، مذهبی و زبانی آمده است. امتحان راه‌حل‌های ممکن برای مشکلات درگیر اقلیت‌ها شامل حمایت و درك متقابل بین اقلیت‌ها و میان اقلیت‌ها و دولت و معرفی مقیاس‌های بیشتر برای تقویت و حقوق افراد متعلق به اقلیت‌های قومی، مذهبی و نژادی است.

References

Alvin, T. (1370). *Jabajaie Qudrat,Turjumai Shindukht, khawrazmi, Nashar Now.* Tahran.

Bayat, A. (1398). *Farhang Vazaha.*Nashar, Samt.

Bulmer, M. (1986). *Race and Ethnicity.* In: Robert G. Burgess (ed.), Key Variables in Social Investigation. Routledge and Kegan Paul.

Dowlatabadi, B. A. (1979). *Shanasnahma Afghanistan.* https://tinyurl.com/38k9tyv7

Emadi, Ha. (1997). The Hazaras and their role in the process of political transformation in Afghanistan.(ny).

Farhang, (2004). *Baritika, Nashar, hazam*. Kabul, Afghanistan.

Farhang. M. (1367) Afghanisatn Dar Panch Qarn akhir, https://tinyurl.com/2tpuubf5

Haftanahma Adalat, antasharat wazarat adliya Afghanistan. (1390). Kabul Afghanistan.

Halamiye Huquq Bashar, https://tinyurl.com/yp7j7jjt

Konwansiyon Binalmalali Rafh har Now Tabhiz,Nezadi. https://tinyurl.com/32ev7thh

Konwansiyon Pishgiry va Majazat Janayat Kushtar Guruhi (1949). https://tinyurl.com/2mc85bs6

Manshur Sazman Malal. https://tinyurl.com/4x4umjrc.

Munshur Benalmalali Huquq Madani va Sayasi Sazman Malal. https://tinyurl.com/mr239bh7

Roland, B. (2019). *Ketab Qawom Shanasi Sayasi,Turjuma Naser fakohi.* Intasharat Nay, Tahran.

Shafaq, M. R. (1384). *Huquq Haqalyet Ha dar Huquq Benalmalal,Roznahma shahrwand Bamyan.* Afghanistan.

Sujadi, A. (1380). *Jamaha Shanasi Afghanistan.* Nashar, bustan Katab, Qum, Iran.

Walters, F. P. (1937). *Tarikh Jamahaye milal, Turjuma faridun zand farnd, antisharat hamuzesh inqilab Islami,* Tahran.

Zamani, K, M. (1386). *huquq tarilki haqalyet ha dar Afghanistan, nashar gahnamah, danashgadah olum ejtamahi danishgah* Kabul. Afghanistan.

Zulhyn, M. (1374). *Huquq Haqalyet ha, Makalay, Elektonigi, Nashar,* Tahran, Iran.
www.8am.com

www.hawzah.net

www.shafaqnet.com

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11 (6) 2024

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:05.08.2024
Kabul tarihi |Accepted:23.11.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Meiramkul Issayeva

https://orcid.org/0000-0003-3207-2706
Researcher, Istanbul Ticaret Univertsity, Türkiye, missayeva@ticaret.edu.tr

Nazgul Isabaeva

https://orcid.org/0000-0002-9143-0895
Associate Professor, Erzincan Binali Yıldırım University, Department of History, & C. Balagasın Kyrgyz National State University, Department of History, Türkiye-Kyrgyzstan, nazgul.isabayeva@erzincan.edu.tr

Atıf Künyesi | Citation Info

Issayeva, M. & Isabaeva, N. (2024).Sovyet Öncesi Dönemlerde Kazak ve Kırgız Halklarının Hukuk Sistemleri. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, *11* (6), 4688-4698.

Sovyet Öncesi Dönemlerde Kazak ve Kırgız Halklarının Hukuk Sistemleri*

Öz

Orta Asya Türk Devletleri halkının hukuki işlemleri eskiden adet yani geleneksel hukuk kurallarını ve sonraki dönemlerde şeriat kurallarını içeren ve yazılı olmayan normlar şeklinde oluşmuştur. Kazak ve Kırgız halklarının hukuk kurallarının ortak özelliklerinden biri de Biy mahkemesinin uygulanmasıdır. Sovyetler öncesi dönemde Kazak tarihinde Kasım Han'ın (1511 – 1523) "Doğru Yolu" (Kaska Jolı), Esim Han'ın (1598 – 1628) "Eski Yolu" (Eski Jolı) Tauke Han'ın (1680 – 1717) "Yedi Yargısı" (Jeti Jargısı) vardı. Kırgız halkında ise, Ormon Han (1791-1854) yönetimi döneminde "Ormon Okuu" (Ormon Öğretileri) olarak bilinen bir yasaları vardı. Örf ve adetler göçebe toplumunda bir dizi davranış kurallarıdır ve toplumun gelişimine bağlı olarak değişikliklere uğramıştır. Kazak ve Kırgız'larda biy'ler örf ve âdet hukukunun normlarını kontrol etmiştir. Zamanla İslam dininin göçebe toplum üzerindeki etkisinden dolayı toplumdaki anlaşmazlıklar hafız-hakimler tarafından karara bağlanmaya başlamıştır. Göçebe bir hayat tarzını sürdüren Kazak ve Kırgız halklarında hapishane ve zindan kavramları yoktu. Geleneksel Kazak ve Kırgız toplumlarında, güçlü kabile-akrabalık ilişkilerine dayanan ekonomik sistemleri nedeniyle, toplumda suçlular için hafif ceza biçimleri

Bu makale AP14871282 - "Kazakistan'da etno-politik demografi ve iki kutuplu toplumun dönüşümü" projesi kapsamında hazırlanmıştır.

CC BY NC Creative Commons Licence

kullanılmıştı. Ağır ceza yerine zarar görenin maddi tazminat alması daha uygun görülmüştü. Geleneksel hukuk kurallarının özelliklerinden biri insancıl bir yönde olduğu söylenebilir. Makalede Kazak ve Kırgız halklarının geleneksel hukuk kurallarının benzer özellikleri karşılaştırmalı olarak ele alınacaktır.

Anahtar sözcükler: *Kazak, Kırgız, Hukuk, Örf, Gelenekler*

Legal Systems of Kazakh and Kyrgyz Peoples in Pre-Soviet Periods

Abstract

The legal acts of the peoples of the Turkic states of Central Asia were formed in the form of unwritten norms, which included customary, i.e. traditional legal rules in the past and sharia rules in the later periods. One of the common features of the legal rules of the Kazakh and Kyrgyz peoples is the application of the Biy court. In the Kazakh history of the pre-Soviet period, there were 'Right Way' (Kaska Jolı) of Kassim Khan (1511 - 1523), 'Old Way' (Eski Jolı) of Esim Khan (1598 - 1628), 'Seven Judgements' (Jeti Jargısı) of Tauke Khan (1680 - 1717). In the Kyrgyz people, during the rule of Ormon Khan (1791-1854), they had a law known as 'Ormon Okuu' (Ormon Teachings). Customs and traditions are a set of rules of behaviour in nomadic society and have undergone changes depending on the development of society. In Kazakhs and Kyrgyz, bi's controlled the norms of customary law. Over time, due to the influence of Islam on the nomadic society, disputes in the society began to be decided by hafiz-judges. Kazakh and Kyrgyz peoples, who led a nomadic lifestyle, did not have the concepts of prison and dungeon. In traditional Kazakh and Kyrgyz societies, due to their economic system based on strong tribal-kinship relations, light forms of punishment were used for criminals in the society. Instead of heavy punishment, it was considered more appropriate for the injured to receive financial compensation. It can be said that one of the features of traditional legal rules is a humanitarian direction. In the article, similar features of traditional legal rules of Kazakh and Kyrgyz peoples will be discussed comparatively.

Keywords: *Kazakh, Kyrgyz, Law, Customs, Traditions*

Giriş

Sovyetler Birliği, farklı uluslardan oluşan cumhuriyetlerin birliği olarak 20. yüzyılın başlarında siyasi arenada varlığını sürdürmeye başlamıştır. Uluslararası hukukun bir öznesi olarak SSCB'nin kendine ait Anayasası yanı sıra, bu birliği oluşturan cumhuriyetlerin de kendi Anayasaları oluşturulmuştur. Böylece yeni bir devlet şeklinde yaşayan ulusların bu döneme kadar devam eden hukuki normları ortadan kaldırılmıştır, ayrıca halklar arasında etkisini de yitirmiştir. Makalemizin konusu, SSCB'nin altında yaşayan Kazak ve Kırgız halklarının Sovyetler öncesi dönemdeki hukuk kuralları ile ilgilidir. Kazak ve Kırgız halklarının örf ve hukuk normları, diğer halkların, özellikle de Orta Asya bölgesi halklarının örf ve âdet hukuku normlarıyla örtüşmektedir. Ayrıca, farklı halklar arasındaki örf ve âdet hukuku normları arasındaki benzerlik ve özdeşlik, genel kalıpların tarihsel gelişimdeki işleyişine bir kez daha tanıklık etmektedir. Kazak ve Kırgız adetleri diğer halkların adetleri gibi uzun süre geleneksel

toplumsal ilişkileri düzenleyen yasalardır. Hukuki gelenekler tarihsel olarak Sovyet öncesi dönemdeki toplumlarda hukukun ifade edilmesinin en yaygın normlarıydı.

1. Geleneksel Kırgız Toplumunun Hukuk Normları

Bilimsel olarak bugüne kadar Sovyet öncesi dönemde Kırgız toplumunun hukuk sisteminin gelişmediğine dair görüşler yoğundur. Bu yanlış görüş Sovyet öncesi Kırgızların hukuk normlarının yazılı halde olmamasından kaynaklanmıştır. Nesilden nesile sözlü olarak aktarılan gelenek ve göreneklerden oluşan göçebe toplumunun normları, doğu medeniyetinin benzersiz normatif sistemini ve hukuk kültürünü oluşturmuştur. Yüzyıllar boyunca korunup göçebe yaşam tarzının ve kültürünün güvenliğini sağlayan bu normlar günümüz Kırgız halkının hukuk kültürünün temelini oluşturmaktadır (Aydarbekova, 2012). Geleneksel Kırgız toplumunda hukuk normları adet normlarıyla ve şeriatla düzenleniyordu. Asırlık tarih boyunca, iki hukuk sistemi birbirini önemli ölçüde etkilemiş ve hukuki işlemler için etkili bir temel oluşturmuştur (Esmuradova, 2017). Kırgız örf ve âdet hukukunun kaynaklarında "adet" terimi en temel kavramlardan biridir. Adet, doğu halklarında yerleşik alışkanlıklardan dolayı toplumda gözlemlenen gelenek veya davranış kurallarını belirtmek için kullanılır. Hukuk literatürlerinin çoğunda "adet" kelimesi örf ve âdet hukuku anlamında kullanılmaktadır. Adet, genel olarak bir halkın geleneği olarak anlaşılmakta ise de hukuki anlamda, hukuki geleneklerin bir bütünü olarak daha geniş kapsamlıdır. Antik toplumlarda gelenekler ve ahlak normları, din ve bireylerin bilinç ve davranışlarıyla birleşmişti. Gelenekler, Kırgız toplumunun gerçek ilişkilerinden ayrılamaz bir parçaları olarak yüzyıllar boyunca toplumda önemli bir role sahiptir. Zamanla toplumdaki gelenekler, kuralların bir kısmı yazılı hale gelir. Çoğu zaman bu devlet yaptırımı anlamına gelen kuralların sistemleştirilmesinin bir sonucuydu. Bir gelenek, devlet yaptırımı sonucunda yasal hale gelebilirdi (Sooronkulova, 2024). Kırgız halkının geleneksel hukuk kurallarının gelişmesindeki önemli isimlerden biri Ormon Han'dır (1791-1854). Ormon Han, halk arasında "Ormon okuu" ("Ormon Öğretileri") olarak bilinen bir dizi yasama kararnamesi içeren bir yasa çıkardı. Ormon Han, devleti güçlendirmek için önlemler aldı, askeri bir yapı oluşturdu ve aynı zamanda yargı işlevlerini yerine getirmek üzere danışmanlar atadı. "Ormon Öğretisi", halk yaşamında yüzyıllar boyunca gelişen gelenek ve kurallara normatif bir karakter kazandırdı (Ormon-khan, 2024). Kırgız göçebe toplumunda sosyal ilişkileri düzenleyen temel normlar, uyulması alışkanlık haline gelen gelenekler tüzük olarak adlandırılmıştı. Tüzük, toplumun genel kültürü ve geleneği olarak günlük yaşamın normları olarak kabul edilir. Kırgız göçebe toplumunun hukuk kültürünün temel özelliği iki mahkemenin varlığıydı. Kırgız halkı, biy'ler mahkemelerinin kararlarının adil olması sayesinde devlet yapısı

geliştirdi. Ayrıca, biy'ler halkın örf ve adetlerinin koruyucusuydu. Kırgız göçebe toplumunun normatif sistemi şunları içeriyordu: (Aydarbekova, 2012).

- Kısa ve öz formüllerle ifade edilen temel geleneksel yasal düzenlemeler,
- Biy'lere mahkeme kararları verirken rehberlik eden bir dizi norm ve hükümlerden oluşan Ereje'ler,
- Aile ve boy içindeki ilişkiler kültürünü sağlayan ahlaki normlar,
- İktidarın tabi kılınmasını sağlayan örgütsel normlar,
- Kırgız halkının atasözleri ve deyişleri.

Göçebe Kırgızların hukuk piramidinde Kurultayın (Halk Meclisi) kararları en yüksek hukuki güce sahipti. Halk Meclisinde tüm toplum için önemli kararlar alınırdı (Aydarbekova & Abdyraliyev, 2019). Kırgız halkının göçebe yaşam tarzı doğayla bağlantı ile karakterize edilir. Kültürün üç sembolünü (normlar, fikirler, değerler) kullanarak Kırgızların geleneksel hukuk kültürü oluşmuştur. Değerler, hukuk kültürünün temelini oluşturan ahlaki ve hukuki ilkelerin temelidir. Kırgız toplumunun geleneksel kültüründe en önemli değerler: çalışkanlık, kararlılık, düşüncelilik, büyüklere saygı, şefkat, merhamet, adalet ve ayrıca kişinin halkına hizmet etme, vatanını savunma, ailesine, kabilesine, şerefine, vicdanına sahip çıkma arzusunu ifade eden fikirlerdi. Göçebe uygarlığın hukuki değerleri: şeref ve haysiyet, kun (tazmin), toprak, yetimlik ve biyelerin adalet taleplerini, hukuki işlemlerin prosedürünü düzenleyen, hukuk ilkeleri anlamına gelen kesin, yerinde, kısa atasözleri ve deyişlerle ifade edilen ihtilafları düzenleyen kurallardır (Aydarbekova & Abdyraliyev, 2019). Kırgız toplumunun iç gelişimi ve dış etkiler, biy mahkemesi ve "Ereje"deki uygulamalara yansımıştır (Sooronkulova, 2024). Biy'lerin faaliyetleri hâkimlikle sınırlı değildi bunlar aynı zamanda, aşiret lideri, hatip, siyasetçi, diplomat, filozof, şair ve askeri zorunluluk durumunda savaşçı da olabilirdi. Biy'ler, ahlak ve gelenekleri, yazılı olmayan yasal temelleri, hukuk normlarını mükemmel bir şekilde incelemiş olan ayrı bir sosyal grup temsicileriydi. Biy'ler, halkın arasından bilgelikleri ve hitabet yetenekleriyle seçilirdi ve faaliyetinde sınıfsal çıkarlardan uzak olarak adaletin simgesiydi.

Kırgız toplumunda hâkim/biy faaliyetlerinde tarafsız olması gerektiği, yargı kararlarının adil oluşu, ahlaki yönelimi, mahkemenin açıklığı, erişilebilirliği ve tanıtımı, yargıcın hitabet ustalığı, kararın amacı sivil barışın tesisi ve taraflar arasında bir uzlaşma anlaşmasının sağlanması bir hâkimde yani biy'de aranan niteliklerdir. Biy, anlaşmazlıkları örf ve âdet bazında çözmekle kalmamış, aynı zamanda gerekli durumlarda eski örf ve âdet hukuku normlarıyla çelişebilecek yeni hükümler (Ereje) oluşturmuştur. Biy'lerin en önemli özelliği de devlet kurumu değil de kamuya ait olmasıdır. Göçebe toplumlarda kamuoyu tercihi devlet baskısından daha güçlüydü. Böylece, Kırgızların göçebe toplumunda gelişmiş bir adalet algısı

olan hukuk sistemi vardı (Aydarbekova & Abdyraliyev, 2019). Kırgız göçebe toplumunda aristokrat ve sıradan insanların, zengin ve fakir ama kişisel olarak özgür olanların yanı sıra, kişisel olarak özgür olmayan köleler: erkek (kul) ve kadınlar (kün) vardı. Yasal olarak köleler toplumdaki en güçsüz sosyal grubu temsil ediyordu. Köle şahitlik yapamaz, sahibi zalimce davransa bile şikayet edemezdi. Kölelerin suçlarının sorumluluğu sahipleri tarafından üstlenilirdi. Buna karşılık kölelerle ilgili davalar biy mahkemesinin konusu olarak değerlendirilmiyordu ve cezalandırma faaliyeti suçlunun sahibi tarafından belirlenirdi. (Sooronkulova, 2024). Kırgız örf ve adêt hukuku normları, medeni hukuk, eşler arasındaki ilişkiler, ebeveynler, çocuklar arasındaki ilişkiler, evlat edinme ve miras konularını da içermişti. Zamanla toplumdaki sosyal ilişkilerin gelişmesi nedeniyle örf ve adet hukuk normları değişikliklere uğramıştır (Sooronkulova, 2024). Kırgız halkında cezanın ayıp, kun, ölüm cezası gibi birkaç türü vardır. Mahkeme faaliyetini biy'ler üstlenirdi ve suça göre ceza kararını biy'ler alırdı. Suçta 13 yaşın altındaki çocuklar yargılamaya tabi değildi, evde cezai yaptırımlarla cezalandırılmak üzere ebeveynlerine, akrabalarına veya velilerine teslim edilirdi (Esmuradova, 2017). Ölüm cezası, boy biy'lerinin, boy yöneticilerinin ve boy soylularının kararına göre uygulanırdı. Bir biy mahkemesi tarafından ölüm cezası verilmişse, bunun infazı için Han'ın onayı gerekiyordu (Esmuradova, 2017). Ölüm cezası zarar gören tarafın rızası ile kun ödeyerek hafifletilebilirdi. Geleneksel Kırgız toplumunda ölüm cezasının türleri farklıydı: asmak, boğmak, dağa bırakmak, taşlamak, eğitimsiz bir vahşi atın kuyruğuna bağlamak vb. Kırgızlar arasında idam cezasının nadir kullanıldığı kaynaklarda belirtilmektedir (Useinova, Useinova, Bazarbaeva & Zhainak, 2019). Kırgız halklarında kun'un büyüklüğü boy ve sınıf bağlılığına bağlı olarak hesaplanıyordu. Kuzey Kırgızların kun'u 25 baş hayvan ile birkaç yüz hatta binlerce baş hayvan arasında değişiyordu. 1907'de kabul edilen Ereje'de kun'a belirlenen miktar şunlardır: erkek öldürülse kun olarak- bir deve, 300 baş sığır ve 300 ruble paraydı. Öldürülen bir kadın için- 1 deve, 150 baş hayvan ödenirdi. Ancak, suçlu veya onların yakınları, mahkeme kararıyla verilen ayıp ve kun'ları karşılayamadığı zaman, suçlu davacıya köle olmuş veya onun yerine oğullarından, kızlarından veya başka akrabalarından birini vermiştir (Esmuradova, 2017). Ayıp, Kırgızlar arasında yaygın bir ceza türü olup, davacı-mağdur veya yakınları lehine her türlü suç için mahkeme kararıyla uygulanmaktaydı. Ayıp'ların farklı türleri vardı: baş dokuz (bir deve ve dokuz baş hayvan veya bir at ve dokuz baş hayvan), dokuz (bir inek ve diğer baş hayvan). Mağdur ve suçlunun sosyo-hukuki durumuna göre ayıp ölçüsü değişebilirdi. Örneğin, daha ağır suçlar için ayıp miktarı üç dokuz ve daha fazla miktara

artırılabilirdi. Küçük ayıplar için de: at-ton (at ve kürk manto veya elbise, bir at veya ton (kürk manto, elbise) ödenirdi (Esmuradova, 2017).

2. Geleneksel Kazak Toplumunun Hukuk Normları

Sovyetler öncesi dönemdeki hukuk kuralları Kazak hanlarının isimleri ile bağlantılıydı: Kasım Han'ın "Kaska Yolu", Esim Han'ın "Eski Yolu" ve Tauke Han'ın "Yedi Yargı"sı olarak bilinmektedir (Haydar & Issayeva, 2019). Bu dönemde Kazak Han'ının danışman kurulu olarak bilinen Kurultay'da (Meclis) hukuk kuralları kabul edilmiştir. Meclis, düzenli olarak yılda bir kez sonbaharda toplanmaktaydı. Bu toplantıda devletin iç ve dış ilişkileriyle ilgili meseleler oylanarak çözülürdü (Mykhan, 1994). Kazak Hanlığının hukuk sistemi, adalet manasına gelen Jargı/Yargı terimiyle bilinmektedir (Kudaibergenov, 2003). "Jargı", Kazak toplumunu oluşturan "Üç Cüz" boylarının (Büyük, Orta ve Küçük Cüz) kabul ettiği ve tüm alanlardaki sorunları çözecek konuları içeren hukuk sistemine sahipti. "Jargı", Kazak halkının değerlerine dayanarak oluşturulmuş hukuk kurallarıdır (Kesici, 2003). Kazak halkının ilk hukuk sistemini oluşturan Kasım Han'ın hukuk kuralları önemli beş başlıktan oluşturulmuştur: Mülk Hukuku (Arazi, hayvancılık ve mülk üzerindeki uyuşmazlıkların çözümüne ilişkin hükümler), Ceza Hukuku (Çeşitli türlerdeki suçlar ve bunlara karşı cezaları içeren hukuk dalı), Askeri Hukuk (Askerlik çağrısı şartları, savaş zamanlarında askerliği sürdürme yükümlülüğü, askeri birliklerin oluşum kurallarını içeren yasalar), Elçilik Görgü Kuralları (Uluslararası hukukunun ve elçilik ahlakının kurallarını içeren yasalar) ve Kamu Hukuku (Ru'lar (Boy'lar) arası karşılıklı yardım sağlama ve yükümlülüklerinin yanı sıra, farklı toplumsal etkinlikleri düzenleme kurallarını, saray görgü kurallarını belirleyen normlar). Bu yasada, Hanlığın idari-bölgesel bölümünü oluşturmaya yönelik normların yanı sıra, halkı temsil eden Biy'lerin toplumdaki görev ve rolü de belirlenmiştir. Geleneksel Kazak hukukundaki ikinci hukuk kuralları Esim Han'ın (1598-1628) "Eski Yolu" (Eski Jolı) olarak bilinmektedir. Bu iki yasanın en önemli özelliklerinden biri: Kasım Han hukukunda adet ve gelenekler yoğunken, Esim Han'ın geliştirdiği yasalarda şeriat kurallarının da bulunmasıdır. Üçüncüsü, Kazak toplumunun geleneksel hukuki normları "Jeti Jargı" adıyla Tauke Han döneminde kabul edilmiştir (Pravovaya sistema Kazakhskogo khanstva - pervogo suverennogo gosudarstva kazakhov, 2024). "Jeti Jargı" ile bilimsel araştırmalar Kazak bilim insanlarının yanı sıra, yabancı literatürlerde de yer almıştır. Bu çalışmalardan biri Kazak tarihi ile ilgili A. I. Levşin'in çalışmalarından "Jeti Jargı" hukuk kurallarını oluşturan hukuk normları: kısasa kısas (Kana-kan, cana-can) kuralı; hırsızlık, soygun, zina için cezası ölümdür, suçlunun cezası aynı ölçütte cezalandırılır, kısasa kısas kuralının alternatif yönlerinden biri, iki tarafın (suçlu ve suçun mağduru) "kun" (tazmin) ödeyerek anlaşabilir olmasıdır, cana can ilkesine göre erkek için 1000

koyun, kadın için 500 koyun, başparmağa 100 koyun, küçük parmağa 20 koyun ödenir, sultanları veya hocaları öldürmede tazmin ölçüsü 7 kat fazla ödenir, hanımı kocasını öldürdüğü zaman hanım öldürülecektir, kocası hanımı öldürdüğü zaman ise "kun" (tazmin) ödeyerek ölüm cezasından kurtulabilir, hamile kadın cezalandırılmayacaktır, intihar edenler ayrı gömüleceklerdir, dinden çıkanlar yedi şahitle kanıtlandığı zaman taşlanma cezası ile cezalandırılacaktır, Hristiyan dinini kabul edenlerin mülkü alınacak ve toplumdan kovulacaktır, köleyi sahibi öldürdüğü zaman cezalandırılmayacaktır, ebeveynlere hakaret eden çocuk kara ineğe bindirilir ve tüm köyü dolaştırarak cezalandırılır, tazı veya kartalı öldüren karşılığında köle vererek ödeme yapmış olur, anlaşmalar akrabalar önünde söylenir, suçu belirlemek için en az iki-üç şahit olması zorunludur, köleler, yetişkin yaşını doldurmayanlar ve akıl sağlığı yerinde olmayanlar şahit olamazlar, davadaki tazmin edilmiş mülkün onda biri biy'lere aittir, eğer suçlu biy kararına itaat etmezse "barımta" yoluyla (tazmini zorla ödetmek) tazminin ödeme karşılığı alınır vb. (Öamirzakov, 2002). Geleneksel Kazak toplumunda mahkeme kararlarını uygulayacak özel bir organ bulunmadığından, suçlu tarafın cezayı ödemeyi reddetmesi durumunda mağdur tarafın tazmin etme hakkı vardı ve bu eylem de barımta olarak bilinirdi (Leonidovich, 2011). Barımta, birisinin mal ve mülküne el koyma eylemi değil, aynı zamanda bir ceza biçimiydi. Suçlu, barımta'yı ödeyemediği durumda bu yük suçlunun ait olduğu boydan alınırdı. Böylece, barımta, ceza türü olarak bireysel değil kolektif bir sorumluluk sıfatı taşıyordu (Lyubichankovskiy & Dmitriev, 2017). 15-18. yüzyıllar arasında Kazak toplumunun geleneksel hukukundaki ceza türleri: ayıp veya para cezası, kun, suçluyu mağdur tarafa teslim etmek, toplumdan dışlama ve ölüm cezasıydı. Ayıp (para cezası), ölçüleri Biy mahkemelerinde karar alınmış ve farklı dönemlerde bölgeye göre ölçüleri değişmiştir. Kazak geleneksel hukuk normlarına göre çoğu zaman dokuz hayvan sayısıyla ölçülen ayıp-dokuz cezası kullanılmıştır. Ayıp Dokuz cezası suçun niteliğine göre belirlenmiştir: Baş Dokuz (Büyük Dokuz): Deve ve diğer tür sekiz baş hayvan veya değerli eşyalardan oluşmaktadır. Orta Dokuz (Orta Dokuz): En az bir at ile ödenilecek ceza türüdür. Ayak Dokuz (Küçük Dokuz): En az bir boğa ile ödenirdi. Tokal Dokuz, sekiz tane küçükbaş hayvandan oluşmaktaydı. Ayıp cezası, at, ceket veya kürkten oluşmaktaydı. Suçlunun ayıp'ı ödeyememesi halinde suçlunun yakın akrabaları veya suçlunun ait olduğu tüm boy'un (ru) ayıp'ı karşılaması gerekmekteydi. Kun, ağır bedensel zarar verildiğinde uygulanan bir ceza türüdür. Kun'un karşılığı olarak: bin koyun, iki yüz at veya yüz deve verilirdi. Kun'un miktarı mağdur tarafın sosyal statüsüne göre değişirdi. Sultan, Biy, Batur cinayeti için, bir buçuk veya çift kun ödenirdi, etkili bir sultanın öldürülmesi durumunda kun'un ölçüsü yedi kat artardı. Bir kadın öldürülse yarım kun ödenirdi. Suçlu veya onun yakın

akrabaları mahkemenin belirlediği cezayı ödeyemediği halde suçluyu mağdur tarafa teslim etmek cezası vardır. Toplum temsilcilerinden biri yabancı bir inancı kabul ettiğinde ve suçluları gizlediğinde toplumdan dışlama (kovma) cezası kullanılır ve suçlunun tüm mallarına el konulur. Çok nadir uygulanan cezalardan biri ölüm cezasıdır. İslam dinine karşı suç işleyip tövbe etmeyenler ve kadına tecavüz edenler bu şekilde cezalandırılmıştır (Svyashchennaya Bibliya, 2024). Kazak Hanları, yaşadıkları dönemdeki toplumun özelliklerine göre hukuk sistemini oluşturmuştur. Bu üç farklı hukuk kurallarının içeriklerinde de farklılıklar vardı. Kasım Han'ın hukuk kurallarında gelenek ve adete dayanan kurallar ağırlıktayken, Esim Han'ın kurallarının adet ve geleneklerle birlikte Şeriat kurallarını da içermiş olduğu anlaşılmaktadır. Tauke Han'ın "Jeti Jargı"sı bir önceki kuralları geliştirerek daha kapsamlı bir hukuk sistemini oluşturmuştur.

Kazak hanlığı döneminde, Biy'lerin hâkim faaliyeti beş önemli ilkeye dayanıyordu: birincisi, herhangi bir davayı karara bağlayan ilke, norm, halk arasında adli emsal olarak dağıtılmış ve benzer dava ve anlaşmazlıklar ortaya çıktığında uygulanan kurallara bağlanmıştır. İkinci olarak, davalar açıklık ilkesi temelinde gerçekleştirilmiştir. Üçüncüsü, davanın her iki tarafı biy'i kendileri seçebilmişlerdir. Dördüncüsü, davacıların verilen karardan memnun kalmaması durumunda "biy kararına itiraz" ilkesi geçerliydi. Sonuncu ilke ise, biy mahkemesinde yemin etme prosedürü kabul edilir ve savunucular davanın duruşmasına katılırdı. Kazak toplumunda onurun değerliliği, hukuk sisteminde söz ve hukukun üstün gücünün olduğu, biy mahkemesinin açıklığı gibi ilkeler mahkeme kararlarının adaletli olmasını sağlayan özelliklerdir. Kazak halkının geleneksel adetlerinde değişmez kurallar: gençlerin büyüklere, çocukların babalarına, boy/soy (ru) üyelerinin aksakallarına (büyüklerine) tabi olduğu gibi toplumun temel ilkeleriydi. Boy (ru) büyükleri, boy onurunu korumuşlar, uğuruna savaşmışlar ve boy (ru) içinde doğru eğitim tedbirlerinin nasıl alınacağını biliyorlardı (Smarulova, 2016). Biy, karar verirken yalnızca örf ve âdet hukuku normlarına göre hareket etmekle kalmayıp, aynı zamanda sanığın kişiliğini, mülkiyet durumunu ve suçun koşullarını da dikkate alırdı. Böylece biy, örf ve âdet hukukunun öngördüğü cezayı hafifletebilir veya daha ağır bir ceza verebilirdi. Biy'in cezasının davalı tarafından gönüllü olarak infaz edilmemesi durumda davacı, davalıya karşı "barımta"ya başvurabilirdi. Barımta, yani, çalınan büyükbaş hayvan sayısının yaklaşık olarak talep edilen tutara karşılık gelmesi şarttı (Varenikova, 2016). Bazı dava şartlarında biy'ler tarafları barıştırmak için davalı tarafların çocuklarını evlendirmeye çalışıyordu. Her iki tarafın mutabakatı ile anlaşmazlığın sonu olarak kabul edilen böyle bir karardan sonra davayı değerlendirme hakları yoktu. Çünkü Kazakların karşılıklı bir anlaşmanın

tek taraflı ihlali, verilen bir sözün, yeminin ihlali, vicdan ve şeref eksikliğinin göstergesiydi (Ibragimov, 2021).

Sonuç

Geçmiş dönemlerde her toplumda uygulanan kurallar o toplumun yaşam tarzına ve inancına bağlı olarak belirlenmiştir. Kazak ve Kırgız halklarının geleneksel hukuk kurallarının yaptırımlarının suçluyla beraber suçlunun ait olduğu ailesinin, sülalesinin ve boy'unun da sorumlu tutulması toplumsal aidiyetin önemli olduğunu göstermektedir. Kazak ve Kırgız halklarının geleneksel hukuk normlarında ortak benzerlikler olduğu görülmektedirr. Bu normlar (biy, meclis, adet, ayıp, kun, ayıp dokuz, biy'ler mahkemesi vb.) yukarıda bahsettiğimiz gibi, bazı terimleri içeriyor ve bu terimler her iki toplumda da aynı anlama gelmekteydi. İki halkın hukuk sisteminde ortak olan kavramlardan biri Adet'tir. Adet, şeriata yansımayan yerel hukuki ve gündelik normlar, kurumlar ve davranış kurallarından oluşan bir hukuk sistemi olarak anlaşılmaktadır. Adet terimi, "örf ve âdet hukuku, örf ve âdet mahkemesi, hukuk dışı örf" anlamlarında da kullanılmaktadır. Adet, Asya'da "sözlü hukuk" görevi görmüş, özel ve kamusal yaşamın birçok yönünü düzenlemiştir. Adet, aynı zamanda geleneksel hukuk ve halk (uzlaştırıcı, arabulucu) adaletinin bir dizi yerel normu olarak bilinmektedir (Loginov, 2018). Kazak ve Kırgız halkının geleneksel hukuk sistemindeki ortak hukuk terimlerden biri biy'ler mahkemesi'dir. Biy'lerin faaliyeti sadece boy yöneticisi olmakta kalmayıp aynı zamanda hâkim rolünü de üstlenirlerdi. Hukuk kurallarının belirlendiği bir üst kurum olarak bilinen Meclis, Kazak ve Kırgız halklarının devlet yapısı özelliklerindendir.

Kazak ve Kırgız halkının cezalandırma yöntemlerinde kullanılan hukuki terimler de aynıdır (örneğin: kun, ayıp vb.) Ancak, kun veya ayıp ödeme karşılığındaki ölçütlerde farklılık bulunmaktadır. İki halkın geleneksel normlarındaki benzerliklerden biri de Levirat kavramıdır. Her iki halkta dul bir kadının, ölen kocasının erkek akrabalarına miras olarak kaldığı Levirat evliliği uygulanmıştır (Borubashov & Tillekova, 2020). Cezalandırmanın en ağır çeşidi olan ölüm cezası Kazak ve Kırgız toplumunda nadir kullanılan bir ceza türüdür. Her iki toplumda ölüm cezası çoğu zaman kun'la ödenirdi. Bu kurallar, Kazak ve Kırgız halklarının geleneksel hukuk kurallarının insan hayatına önem veren bir yönü olarak belirtilebilir. Makalemizde, batı kültürlerinden farklı olarak, göçebe halklarının çoğunda, devlet/han iktidarı yanı sıra, siyasi sistemin önemli bir unsuru olarak boy büyüklerinin de güç sahibi olduklarını ve devletin bu yapısının hukuk kurallarının daha kolay ve adaletli uygulanmasını sağlayan bir unsur olduğu değerlendirilebilir.

Kaynaklar

Aydarbekova, B. G. (2012). Traditsionnaya kul'tura v Kyrgyzstane: istoriya i sovremennoye obshchestvo, *rossiyskoye izdaniye Norma*, *4* (184) 86-91.

Aydarbekova, G. B. & Abdyraliyev B. D. (2019). Evolyutsiya politiko-pravovykh traditsiy v sfere vospitaniya gosudarstva v oblasti zdorov'ya (materialy po teme «Manas»), *Vestnik nauki i praktiki*, 5 (2), 257-262. https://cyberleninka.ru/article/n/evolyutsiya-politiko-pravovyh-

Borubashov, B. I. & Tillekova, A. T. (2020). Ispol'zovaniye Uslug Proizvodstva Uslugi Proizvodstva. *Problemy s tekushchey situatsiyey i dogovorennost'yu*, *12-1* (157), 23-25.

Esmuradova, N. D. (2017). Pravo kyrgyzov na normy obychayev i poryadka. *Innovatsionnyy vypusk*, (3-2), 158-162.

Haydar, E. & Issayeva, M. (26-28 Eylül 2019). Kazak Hanlığı Döneminde Geleneksel Hukuk Kurallarının Kazak Topluluğunda Oynadığı Rol. (ss. 56-64). *Uluslararası Türkoloji Araştırmaları Sempozyumu, Van, Tam Metinler*.

Ibragimov, Dzh. YA. (2021). Podgotovka Uchrezhdeniya I Sistemy Denezhnykh Sredstv Na Sluchay Personala. *Russko-Aziatskiy yuridicheskiy zhurnal*, (3), 43-47.

Kesici, A. K. (2003). *Dün, bugün ve hedefteki Kazakistan*. IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Kudaibergenov, L.S. (2003). *Kazakistan Cumhuriyeti Devlet ve Hukuk Tarihi.* Astana.

Leonidovich, P. A. (2011). *Voproshaniye i regulirovaniye konflikta (80-ye gody XVIII v. - 60-ye gody XIX v.).* Avtoreferentnoye raspredeleniye kandidata istoricheskikh nauk po obshchestvoznaniyu.

Loginov, V. (2018). Sovremennyy musul'manskiy mir: *elektron. Zhurnal*, *3*. 1-13.

Lyubichankovskiy S. & Dmitriev, V.V. (2017). The Southern Periphery of the Russian Empire and a Problem of Colonialism (on materials of National Policy of Russia in Relation to the Crimean Tatars at the end of XVIII – the beginning of the 20th century). *Bylye Gody. 45* (3), 1010–1024.

Mykhan, N. (1994).*Istoriya Zakyatskogo khanstva.* Almaty.

Öamirzakov, Ö. (2002). Chto skazali deti Oseyge? Khudozhestvennaya pechat', *Almaty*, 14-16.

Ormon-khan , 2024, https://vuzlit.com/410987/ormon

Pravovaya sistema Kazakhskogo khanstva - pervogo suverennogo gosudarstva kazakhov, 2024, http://emirsaba.org/kazahskoe-hanstvo-kak-suverennoe-gosudarstvo-

Smarulova, A. S. (2016). Obshcheye pravo Kazakhstana: printsipy i rol' v regulirovanii nezavisimosti v obshchestve. Problemy sovremennogo stroitel'stva i stroitel'stva, (3 (45), 137-141.

Sooronkulova K.S. (2024). Adaty - samyy rasprostranennyy kyrgyzskiy narod, 97-100, https://arch.kyrlibnet.kg/uploads/

Svyashchennaya Bibliya, 2024, http://uchebnik.kz/istoriya-gosudarstva-i-prava-rk/71-

Useinova, G. R., Useinova K. R., Bazarbaeva, A. T. & Zhainak, A.E., The death penalty in the punishment system of traditional Kazakh law, *Заң сериясы, 4* (92). 2019, 4-10.

Varenikova, S. P. (2016). Obshcheye zakonodatel'stvo Kazakhstana i podderzhka ministerstva. *Lex russkiy*, *8* (117), 168-177.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11(6) 2024

Derleme Makale | Review Article
Geliş tarihi |Received:27.09.2024
Kabul tarihi |Accepted:20.12.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Lyazzat Kurmanbayeva

https://orcid.org/0000-0003-0827-6450
Candidate of Philosophy Science, Stady at Mukhametzhan Tynyshbayev ALT University, Kazakhstan, klt2302@mail.ru

Lazzat Nabiyeva

https://orcid.org/0009-0008-4849-3744
Senior lecturer, Sh. Yesenov Caspian University of Technologies and Engineering, Kazakhstan, zhana0000@mail.ru

Zhaksigul Issayeva

https://orcid.org/0009-0009-0482-3542
Candidate Senior lecturer, Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Kazakhstan, lazzat1.nabiyeva@yu.edu.kz

Atıf Künyesi | Citation Info

Kurmanbayeva, L., Nabiyeva, L. & Issayeva, Z. (2024). Türk Kültüründe Gelenekler ve Millî Değerlerin Sınıflandırılması. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 4699-4707.

Türk Kültüründe Gelenekler ve Millî Değerlerin Sınıflandırılması

Öz

Bu makalede, Kazak eğitiminin geleneksel kültüründe tarihi geleneklerin ve milli değerlerin durumu, kültürel çalışmalar açısından analiz edilmiş, bunların doğası arasındaki bağlantılar, tarihsel bilgi mekanizmasının rolü, kültürel değerler ve etnik özellikler ortaya konulmuştur. Araştırılan ulusal değerler ve sanat eserleri, üslup ve kutsal karakterin önceliğinin ayırt edici olduğu sembolik ve sürekli diller sistemine aittir. Tarihsel evrim bağlamında incelenen Kazakistan topraklarındaki değerler araştırmacıların ilgisini çekmektedir. Çağdaşlarımızın asırlardır süregelen geleneklerin kutsal özünü anlaması ve onlarla uyum içinde yaşaması önemlidir. Bozkır halkının eserleri, kutsal gelenekleri, kültürü ve günlük yaşamı dünya görüşünün temelini oluşturur; buna göre büyüklere saygı, küçüklere yardım, yolculara misafirperverlik göstermek, Kazakların karşılıklı ilişkilerinin ahlak esaslarına dayandığı anlamına gelmektedir. Buna göre bu çalışmada konu literatür kaynakları ışığında ana hatlarıyla ele alınmış ve areaştırma ile analiz yapma yöntemleriyle makale tamamlanmıştır.

CC BY NC
Creative Commons Licence

Anahtar kelimeler: *Kültürel Miras, Göçebeler, Büyük Bozkır, Etnos*

Traditions in Turkish Culture and Classification of National Values

Abstract

In this article, the status of historical traditions and national values in the traditional culture of Kazakh education is analysed from the point of view of cultural studies, the links between their nature, the role of the mechanism of historical knowledge, cultural values and ethnic characteristics are revealed. The studied national values and works of art belong to the system of symbolic and continuous languages, distinguished by the primacy of style and sacred character. The values of the territory of Kazakhstan, analysed in the context of historical evolution, are of interest to researchers. It is important that our contemporaries understand the sacred essence of centuries-old traditions and live in harmony with them. The artefacts, sacred traditions, culture and everyday life of the steppe people form the basis of the worldview, according to which respect for elders, help for the little ones, hospitality to travellers means that Kazakhs' mutual relations are based on moral principles. Accordingly, in this study, the topic is outlined in the light of literature sources and the article is completed with the methods of research and analysis.

Keywords: *Cultural Heritage, Nomads, Great Steppe, Ethnos*

Giriş

Anlamsal tanımlamalarda, konunun seçiminde ulusal mirasın sürekliliğinin analiz edilerek dünya medeniyeti sürecinde Türk kültürüne dayalı Kazak değerlerinin korunması sorunu önem kazanmıştır. Çalışmanın amacı, bugünkü Büyük Bozkırın tarihi ve gelişimini, kültürel ve anlamsal önemini ulusal açıdan incelemektir. Kültürel çalışmalar alanında geleneklerin devamlılığının Kazak kimliğinin kültürel mirasındaki yeri, tüm Türk-Kazak kültür ve medeniyetinin birleşmesi, milli kültür mirasının canlandırılması ve dünya medeniyet değerlerinin uyumu tartışılıyor. Ulusal varoluş oluşumunun manevi değerleri sistemi olarak dahil etme gibi yeni paradigmaların erdemi, sadece geleneklerin sürekliliği yoluyla gerçekleşir. Manevi kültürün gelişimindeki süreklilik sosyal bilinç biçiminin özelliklerini dikkate alarak ahlaki ilkelere dayanır. Ahlaki değerler, insanın en önemli özelliklerinden biridir ve tüm toplumun yaşamının gerekli bir koşuludur. Her ulusal değerin tarihi ve ruhu, halkın mirasının derslerinde somutlaşır, bu nedenle yeni nesil için ebedi, yaşayan bir manevi ve duygusal deneyim kaynağıdır. Geçmiş nesillerin yarattığı değerlere dair anlayışımız hiçbir zaman tükenmeyecektir, çünkü her nesil geçmişin yaratımlarından bugünün ihtiyaçlarına karşılık gelen yeni değerler keşfedecektir. Çevresindeki farklı gerçekliklerde pratik değişiklik yapma görevini çözen bir kişi, değişim ihtiyacını anladığı bir duruma gelir. İnsan toplum ortamında ve insanlar arasındaki ilişkilerini geliştirmeye özen göstererek, aynı zamanda kendisinin manevi,

ahlaki ve fiziksel imajını da geliştirir (Gabitov, 2003). Aslında kendisi mükemmel olmayan bir insanın temiz bir hayat sürmesi mümkün müdür? Kendi kendine eğitim, kendini tanımaya başlayan insan kendine "Ben bu dünyada kimim?" diye soru soran kişidir. Araştırmanın önemi aşağıdaki soruların ortaya çıkmasına neden olmuştur. İnsanın kendini geliştirme çabasının kökleri tarihi çok eskiden başlamıştır. İnsanın kendini eğitimi ahlakla yakından bağlantılıdır, ahlakın özü tek bir sorun değildir, en karmaşık bilimsel sorunlardan biridir. Kant da bu konuya dikkat etmiştir. Temel etik çalışması olan «Saf Zihnin Testi»nin sonunda Kant şunları yazdı: "Üzerinde uzun süre düşündükçe her zaman yeni ve daha şaşırtıcı olan ve insan ruhunu neşeyle dolduran iki şey vardır ve onlar gökyüzü ve gökyüzündeki yıldızlar benim ruhumdaki ahlaki yasalarımdır." Alıntılanan bu sözler sıklıkla eleştiriliyor ancak araştırmacılar, bilimin son iki yüzyılda yıldızlı gökyüzünün sırlarını ortaya çıkarma konusunda büyük ilerleme kaydettiğini söylüyor; ancak ahlakın özünü ortaya çıkarmadaki başarısının sürdürülebilir olmadığını belirtmeyi unutuyorlar (Gabitov, 2003). Araştırmanın amacı, Türk kültürünün evrensel kozmik, faydalı, felsefi kavramlarındaki dünya görüşünün içeriğini geleneksel kültürde ahlaki vicdan anlamsal analizden oluşur. Araştırmanın temel varsayımı, kültürel ve tarihi yaklaşımların, Kazakistan'ın kapsamlı bilimsel bilgisine dayanan araştırmalar için en uygun yaklaşımlar olduğu ve sosyal hafıza, iletişimsel doğa ve göçebelik statüsünün mekanizmalarını belirlemeye izin verdiğidir. Bir insanın yaşamının anlamla dolu olması, içinde yaşadığı toplumun, içinde bulunduğu kültürel çevrenin ve genel insan uygarlığının anlamının temelini oluşturur. Milli değere ait verilerin incelenmesiyle insanın çevresini, yaşam tarzını, toplumunu, kültürünü ve geleneklerini, tüm varlığını zaman ve mekan kapsamına sığmayan evrensel manevi anlamlarla doldurduğunu görüyoruz. Ahlak aracılığıyla karakter insanların estetik bilincini etkiler. Buradan sembollerin insanlığın sosyal yaşamında özel bir yere sahip olduğunu görebiliriz. Geleneksel dünya görüşünün bu özel özelliği, gerçekliğin gerçekçi imajının genel göreviyle ilgili bir dünya görüşü olarak tanımlanmaktadır.

Bu bölümde öncelikli olarak ele almamızın nedeni: Kazak etnik grubunun diğer etnik gruplardan farklılıklarından biri de karmaşık ve çeşitli iç etnik yapısıdır. Bu özellik Kazakların tüm sosyal organizmasını kapsamaktadır. Kazakların yapısını oluşturan her soy, hiyerarşik olarak organize edilmiş birçok gruba ve hatta daha küçük bölümlere ve dallara bölünmüştür; bu da birbirine bağlı sosyal ilişkilerden oluşan karmaşık bir sistem oluşturur. Geçmişin mirasını, atalarının etnik ve psikolojik deneyimlerini kabul edip ustalaştıran her yeni nesil, ona eklemeler yapar, ona yeni bir görünüm kazandırır, böylece zamanın ruhuna ve her kültürel-tarihsel döneme uygun yenilikler getirir. İnsan gelişiminin önemli ve sorumlu bir anı, ahlaki kültürün

öncü, sentetik ve bütünleyici bir sonuç olarak ortaya çıktığı manevi gelişimi olarak kabul edilir. Herhangi bir devletin kültürel gelişim düzeyi, üyelerinin ahlaki kategorileri ve niteliksel özellikleriyle tanımlanır. Hümanist kültür, toplumun ahlaki değerleri özümseme düzeyi ve bu değerlerin yaratılmasına insanın katılımı ile karakterize edilir (Qulsarïeva, A.T. t.b., 2001). Ünlü Fransız bilim adamı K. Levi-Strauss, kültürün toplumsal yaşam normlarıyla ayrılmaz bir şekilde bağlantılı olduğu gerçeğini şu sözlerle ifade eder: Kültür kurallarla başlar. Kültürde her şey ahlak kategorileri ile tanımlanır ve temel ilkesi ahlaktır. Hayatın çeşitli alanlarındaki insanların yaşamlarını anlatır: yaşam, aile, iş, bilim, politika vb. Günlük yaşamımızda, zihnimizde ahlak ve insanlık terimleri sıklıkla eşanlamlı olarak kullanılmaktadır. Burada hukuk ve sosyal psikolojiden farklıdır ve yalnızca değer normatif davranış düzenleme türünden farklı bir durumda haklı ve doğrudur. Sapma durumunda insanın eylemlerinin kasıtlılığını düşünmesi gerekir. Kazak halkının ünlü yazarı Muhtar Auezov'un ülke olmak için beşiğini düzelt sözünü düşünecek olursak eğitim, gelecek neslin dünyaya gelmesiyle başlar. Eğitimin geleneksel ilke ve yönlerini kullanabilmemiz ve bunları akıllıca geliştirebilmemiz gerektiğine dair emrin anlamını anlıyoruz (Ibıraev, 1993). Eski çağlardan beri Kazaklar, bir çocuğun, özellikle de erkek çocuğunun doğumuna özel bir önem vermişler ve bu olay, aile töreni çevresinden çıkıp kamusal bir önem kazanarak şenlik niteliğine bürünmüştür. Bu etkinliğe ithaf edilen törene çildehana adı verilir ve çocuğu beşiğe yerleştirme töreni yapılır. Kırk günlük olan çocuk, üç yaşından on yaşına kadar İslam şartlarına uygun olarak müslüman yapılır. Kazak halk geleneğine göre, ailenin en küçük oğlunun büyük eve (kara şanırak) sahibi olur ve anne ve babasıyla birlikte yaşar. Sofra başında dilek tutma geleneğine göre, sofra başında verilen kutsamaya çoğu zaman aş kaitaru veya "bata vermek" de denir. Yemekten sonra masanın en yaşlısı şöyle diyor: Sofra size zenginlik versin, sağlık versin, Allah sizi korusun, selamet versin, şeref versin. Kazakların manevi etno-kültürü diğerlerinden farklı olan bayramlardan oluşmaktadır. Ulusal oyunlar ve festivaller her zaman kamusal işlevleri yerine getirmiştir: eğitim, askeri-spor, tören, oyun-sağlık-estetik, iletişim vb. Oyunlar belirli bir tür kültürel eylemdir, bir kültür olgusu olarak etkinliktir (Baxtïni, 1975). Oyunu özgür bir yaratıcı etkinlik olarak anlayan Schiller, oyunu estetik bir etkinlik olarak değerlendirir. Ve tanınmış Hollandalı kültür bilimci Y. Huizinga, oyundaki insan özünün en önemli tezahürlerini fark edebildi. Gençte fiziksel ve zihinsel yetenekler oyun, merak ve beceriler yoluyla oluşmuştur, yani hayatta gerekli ve gerekli olan her şeyi oyun yoluyla öğrenmiştir (Baxtïni, 1975). Türk kültürünün kökenleri olan Kazak halkı, manevi mirasın yanı sıra maddi hazineler açısından da zengindir. Kazakların maddi üretimindeki tüm başarılar, etnik kültürün gelişmesinin gerekli bir dayanağı

olan yüzyıllarca süren çalışmanın sonucudur. Emeğin ve çevrenin algılanmasının inceliği, göçebe uygarlığın maddi değerlerinin karakteristik özelliğinde ustaca sunulmaktadır: yurtlar, konutlar, mavi taşlar, mücevherler, giysiler, tüketim ürünleri, emek aletleri, halk el sanatları, şarkı vb.

Çağımızın en önemli gerçeklerinden biri, uygarlık tarihinin insanla, onun dünya görüşüyle, yaşam tarzıyla, tüm davranış kurallarıyla ilişkili olmasıdır. Eğitim sorunuyla ilgili yeni bir metodoloji, ancak eğitim felsefesinin farklı yönlerinin temsilcileri arasında fikir alışverişi ve geniş tartışmalar sürecinde oluşturulabilir. Bu, bir araya geldiklerinde ortak amaca fayda sağlayacak gerçeğin zerrelerini açıklığa kavuşturma fırsatı verir. Kültürel mirasın korunması ve gelecek nesillere aktarılması her zaman eğitim ve öğretimin temel amacı olmuştur. Eğitimin içeriği geçmişle gelecek arasında köprü kuracak nitelikte olmalıdır. Bir yandan kültürün hafızasıyla, diğer yandan toplumun önüne konulan hedeflerle açıklanır. Bu açıdan bakıldığında insan hafızası ile kültür arasındaki değişimler modern çağın önemli bir özelliğidir (Toynbï, 1990). Geleneksel Türk dünya görüşünde devletçilik felsefesinin temel direği iktidar kurumudur. Gücün başında han vardır. Khagan (Saka dilindeki han kelimesi - güçlendirilmiş anlamına gelir) köprü, insanlarla Tanrı'yı birbirine bağlayan geçit anlamına gelen geleneksel bir Türkçe kelimedir. Eski göçebeler için en büyük lider, ülke ile Tanrı arasında, ülke ile çevre dünya arasında bir köprü olarak kabul edilen kağandı. Allah'ın lütfuyla han, krallığı yönetme hakkına, yani Allah'ın emanetine layık hale gelebilir. Daha sonra Farabi bu kavramı İslam dünyası temelinde genişleterek kendi filozof-han anlayışının temelini attı. Bu kavrama göre filozof-kağan olmak, ancak Allah'ın ışığının «aktif bilinç (el-fa'al-'akl)» tarafından karşılanmasıyla mümkündür. Farabi'nin bu anlayışı daha sonra Yusup Balasaguni'nin Kutadgu-Bilig adlı eserine yansımıştır. Kültegin ve Bilge Kağan yazılarında Tanrı tarafından görevlendirilen kağan, tüm insanlığın (insanlığın) hükümdarıdır. Türk devleti hiyerarşisinde han en yüksek unvandır. Bu tahta ve şerefe layık olmak kolay olmadı. Bu nedenle yeni seçilen han, Allah'ın verdiği iyilik, cömertlik, büyüklük gibi nitelikleri korumakla yükümlüydü. İyi bir yönetici ülkesini korumalı, ülkesinin yönetimini yani kanunları (anayasa) düzenlemeli, bunu halka ve gelecek nesillere tanıtmalıdır. Han'ın görevi halkın karnını doyurmak, yoksulluktan kurtarmaktır (Qulsarïeva, A.T. t.b., 2001). Ayrıca Kazak Hanlığı döneminde yasama kurumu olarak bilinen Kurultay (Meclis) vardı. Han'ın danışman kurulu olarak bilinen Meclis Kazak halkını oluşturan tüm soy temsilcilerinden oluşmaktaydı (Haydar & Issayeva, 2019). Türk hanları yaptıklarının gelecek nesillere aktarılmasını amaçlamıştır. Bu nedenle Türk hükümdarları taşa kazınmış vasiyetlerini gelecek nesillere bıraktılar. Kağan'ın

hatasının kendisini seçen halk ileri gelenleri tarafından tespit edilmesi durumunda kağanlıktan uzaklaştırılırdı. Tonyukuk, Kutluk Şad'ın böylesine yeni bir başlangıcını diriliş veya rönesans olarak görüyor. Çünkü bu yeni bir hükümet, yeni bir sistem, yeni bir ülke anlamına geliyor. Dolayısıyla Türk dünya görüşünde seçim, milletin kendi kaderini seçmesi anlamına gelmektedir. Ayrıca Türklerin hanlarını seçmek için her oymaktan birer ok getiren yüz kişi arasından en asil olanları seçtikleri ve bu yüz oktan birini seçtikten sonra eğer ok oya aitse, bu yüz oktan birini seçtikleri bilgisi bulunmaktadır. Belli bir aşiret, o klanın lideri han olarak seçilir (Qulsarïeva, A.T. t.b., 2001). Geleneksel Türk dünya görüşünde devletin (ülkenin) temeli kural, hukuk sisteminin temeli milli kültür, gelenek, kültürün temeli ise (dini, dilsel) doğrulanmış değerler sistemidir. Tanrı'ya olan inancımızla. Ülke (devlet) bu yaşam süreçlerini düzenleyen ve sürdüren bir üst güçtür. Bugünkü duruma baktığımızda milli kültürel dünya görüşü temelinde anayasamızı oluşturan, kültürel değerlerimizi canlandıran, manevi temelimize dönen karmaşık, bilimsel ve felsefi modelleri dikkate alan geleneksel Türk dünya görüşüdür. Göçebe Kazakların kültürünün hemen hemen tüm bileşenleri, uzun vadeli bir doğa kullanma stratejisinin sonucudur. Kazakların tarihsel doğasında, çok eski çağlardan beri değer sisteminin çeşitli özellikleri oluşmuş olup, bunların çoğunun ideolojik ve ahlaki kökenleri, Türk döneminin kavram ve kavramlarıyla doğrudan bağlantılıdır (Nurmuratov, 2016). Sloganın ana işlevi klanlar arasındaki birliği güçlendirmek, klan üyelerinin ortak bir amaç uğruna yapılan savaşlarda cesaret ve cesaret duygusunu güçlendirmektir. Slogan, klanın asil, onurlu, görkemli tarihinin ve güç veren geleneklerinin bir sembolüdür. Slogan atıldığında yakınları her şeyi bırakıp yardıma gelmeli. Bu milliyetçiliğin değil, kabileciliğin temel ilkesidir. Slogan aynı zamanda klanları birleştirmek için de kullanılıyor. Aşiretin herhangi bir üyesi hasta olsa bile sloganın atıldığı yere gider. Çünkü slogan kanı, akrabalığı ve klan onurunu güçlendiren bir güçtür. Her aşiretin ve kabilenin kendine ait bir mottosu olduğu gibi Kazakların da ortak bir mottosu vardır. Bu slogan adını büyükbabadan almıştır. Kazakların ortak sloganı Alaş soyadından gelmektedir. Ayrıca her kabilenin kendine ait bir «işareti» vardır. Meralardaki atların, mezarların, mezar taşlarının, koyunların üzerine sembol işlenmiştir. Bunlar devlet sınırını tanımlayan sembollerdir. Küçükbaş ve büyükbaş hayvanlar yerleştirilir. Bunlar ortak mülkiyetin ve aile geleneğinin tanımlayıcı işaretleridir. Bir göçebenin arkasında koruyucu bir hükümdar varsa kimse ona kötü davranamaz. Farklı boylara mensup göçebeler arasında akrabalık ve yakınlık olmaması nedeniyle savaş alanında birbirlerine gönüllerini açmazlar, birbirlerine yardım etmezler, karşılıklı güven yoktur, herkes kendini kurtarmaya çalışır (Ibıraev, 1993). Göçebe kültürü, savaş sanatına dayalı bir

savaş kültürüdür. Kabile ve akrabalık bağları insanda doğal olarak, doğadan başlar. Kabilelerden biri istismara uğradığında, yakınlık ve akrabalık görevini yerine getirmek için diğerlerinin onun yardımına koşması doğaldı. Aralarındaki ilişki ne kadar yakınsa, yani akrabalık ne kadar mükemmelse, karşılıklı yardım ve destek de o kadar güçlü olur. Göçebe kültürünün zorunluluk ve değerlerinin zorunlu kıldığı geçim kaynaklarının ve anavatanlarının zorlu jeo-ekonomik durumu nedeniyle bölgelerde karşılıklı yardımlaşma, karşılıklı destek ve koruma ilkesi, kabile ilkeleri ve soyağacı derinden korunmaktadır. Bu kültürün temelinde insanın yetişme tarzı, karakteri, dili ve dünya görüşü atalarının gelenekleri, yaşadığı çevre ve göçebe kültürüyle şekillenir.

Geleneksel Türk dünyasının en önemli sorunu hiç şüphesiz insan sorunudur. Dolayısıyla bugün geleneksel toplumdan söz etmemizin en önemli nedenlerinden biri egemen ülkemizin insanlık tarihindeki önemli yerini tanımlamak, tanımak ve başkalarına tanıtmaktır. Aynı zamanda yüzyıllar boyunca tarihin atıl parçaları statüsünden geçen, göçebe olarak istismar edilen ve aşağılanan göçebe kültürünün, artık insanlık tarihindeki yerini ve etkinliğini tanıdığı bilinmektedir. Bu nedenle göçebe kültürü, günümüz insan uygarlığının parlak geleceği için bir umut kaynağıdır. Başlangıçta geleneksel toplum insanının dini eylemleri, Tanrı katında ahlaki eylemlerden daha önemliydi. Ancak zamanla dini normlara dayalı ahlaki kavramlar ve etik kavramlar oluşmuştur. Bu tanım ve kavramlar, doğrudan çevreden alınan, bozkır uygarlığının ahlaki ve hukuki sisteminin genel dünya görüşüne, geleneklerine ve ahlakına damgasını vurmuştur (Qulsarïeva, 2001). Yaratılış efsanelerinin hemen hemen hepsinde, toprak getirmek için «suya dalma» olgusu Türk dünyasında oldukça yaygındır. Orhun-Enesai kayıtları göğün, yerin ve insanın yaratılışını şu şekilde anlatır: Yukarıda Göğün Tanrısı ve aşağıda Yer yaratıldığında, ikisinin arasında «büyük adam» yani insanlık yaratıldı. Bu bilgiler geleneksel Türk dünya görüşünün, felsefe tarihinin en önemli değeridir. Geleneksel Türk dünya görüşünde insanın ağaçtan yaratılışına ilişkin pek çok efsane bulunmaktadır. Uygur efsanelerinde ağaçtan hanın yaratıldığı, Korkut Ata kitabında ağacın atası olan kahraman Basat'ın, Oğuz şarkılarında ise ağaçtan kipçak yaratıldığına dair bilgiler bulunmaktadır. Oljas Süleymanov, Türklerin Güneş'ten doğduğunu söylüyor. Altay halkına göre insan yeraltı dünyasından gelen kemiklerden yaratılmıştır. Kemiklerden dirilme ve yeniden yaratma olgusu Kuran'da da geçmektedir. Böylece geleneksel Türk dünya görüşünde insan su, gök ve toprak (toprak), ağaç, kemik ve güneşten yaratılmıştır. Bunlardan insanın sudan yaratılışı Türk mitolojilerinde daha yaygındır (Segizbaev, 2017). Su, yaratılışın, yaşamın ve ölümün sembolüdür. Korkut efsanelerinde «Su ayağı - Korkut» kavramı ölüm anlamına gelmektedir. Türk mitolojisinde su yaratılışın temeli olarak gösterilmektedir.

Türk kozmogonisinin en eksiksiz ifadesini Altaylılar arasında bulabilirsiniz. Altay mitolojisine göre dünyada hiçbir şey yokken yalnızca Tanrı (Karahan) ve su vardı. Karahan şekilsizdir, bilinmeyen bir güce sahiptir, ilk insanı kaos halinde sudan yaratmıştır. Bu olgu içerik bakımından Sümer kozmogonisiyle ilişkilidir. Sümer mitolojisinde başlangıçta en eski deniz vardı. Bu kadim denizde dünya, dünya düzlemi, yer ve gök birleşerek bir bütün olmuştur. Gök ile yerin ayrılmasından sonra bitkiler, hayvanlar ve insanlar ortaya çıktı. Verilen örneklerden, geleneksel Türk dünya görüşünün kozmogonisiyle, hayatın kaynağının su olduğunu görebiliriz. Aynı zamanda geleneksel Türk dünya görüşünde, insan bedeninin temeli kabul edilen, insan ruhunun kemiklerde yer aldığına dair kavramlar da bulunmaktadır. M. Eliada'nın araştırmalarına göre Kuzey Avrasya halkları arasında kemik, ruhun yuvasıdır. Temelde avcılıkla uğraşan halkların dünya görüşünde, ister insan ister hayvan olsun, ilk sırada kemik gelir. Kemik aynı zamanda nesiller arasındaki genetik bağlantı anlamına da gelir. Kemikler sosyal ve kültürel hayatta, düğün ve cenaze törenlerinde çok önemli bir yere sahiptir. Kemiğin temel işlevi yaşamın devamlılığının, soyun hayatta kalmasının, halkın canlılığının aynası ve toplumsal birliğin garantisi olmasıydı. Kemiğin Kazak halkının günlük geleneklerinde hâlâ özel bir yeri var. Kemik aynı zamanda misafir olarak gelen kişinin derecesini de belirler. Birlik ve beraberliğin sembolü olan baş, çene, göğüs kemiği, orta ve kaval kemiği kemikleri işlevsel ve anlamsal anlamlara sahiptir. Örneğin Kazak kültüründe kemiklerden göğüs kemiği etnik ve akrabalık birliğinin simgesiyken, kabileler arası uzlaşmanın, yemin etmenin ve siyasi ittifak kurmanın aracıydı (Ibıraev, 1993).

Sonuç

Dünyadaki tüm olgu ve olayları açıklayabilecek rasyonel bir sisteme ulaşabilmek insanın temel özelliğidir. Varlıkların ve olayların manasını ve hakikatini açıklayamayan, bilinmeyen, karanlık bir dünyada insan hayatını sürdüremez. Dolayısıyla insan böylesine kaotik bir dünyayı kendine manevi sığınak haline getirmeye ve onu işlemeye çalışır (Haydar & Issayeva, 2019). Mitleri ve sembolleri kullanarak dünyayı ve mekânı sistematize edip düzenlemek ve kendisini bu sistem içinde belli bir yere yerleştirmek için dünyayla uyum içinde olmaya çalışır. İnsan bu gücünü kendisini yaratan kültürden alır. Her kültür, yaşam ve ölüm sorunlarını çözen belirli bir değerler sistemi oluşturur. Yani ölüm insanın gelişim aşamalarının ilerlemesini engelleyen bir olgudur. Yüzyıllar boyunca her kültür, toplum ve insan ölümün anlamını ve sırrını anlamaya çalışmıştır. Ruh ve beden olgusunun yaşam ve ölüm gerçeğinden kaynaklandığı ve tüm kültürlerin temel sorunu haline geldiği bilinmektedir. Ölüm, bedenin terk edilmesidir. Eski Türklerde ruhun ölüm anında kuş şeklinde uçup bedenden ayrıldığı düşüncesi eski tarihin

derinliklerine kadar uzanır. Jean Paul Roux'un araştırmalarına göre ruh, ulug (Moğolca'da «su» anlamına gelir) ve kut tarafından miras olarak verilen, cennetten gelen bir armağandır. Kut ruhtur, yaşam gücüdür, yiyecektir, mutluluktur, talihtir vs. anlamlar anlamına gelir. Kut, süt gibi saftır çünkü cennetteki «süt gölü»nden gelmektedir. Dünyadaki tüm varlıklar mutluluğa sahiptir. Sonuçta bu çalışmadan öğrendiğimiz evrensellik, uyum, tür, dünya görüşü, gelenek gibi kavramların bir yaşam biçimine dönüştürülmesi sürecinde tüm insan ırkının tarihsel odağını tek bir uzlaşmayla incelemekti.

Kaynaklar

Baxtïni, M. M. (1975). *Ädebïet jäne éstetïka suraqtarı*. M. Kitap.

Gabitov T. KH. (2003). *Filosofiya*. Karzhy-Karazhat.

Haydar, E. & Issayeva, M. (26-28 Eylül 2019). Kazak Hanlığı Döneminde Geleneksel Hukuk Kurallarının Kazak Topluluğunda Oynadığı Rol. (ss. 56-64). Uluslararası Türkoloji Araştırmaları Sempozyumu, Van, Tam Metinler.

Ibıraev, Ş. (1993). *Épos älemi.* Ğılım.

Nurmuratov, S. (2016). Qazaq xalqınıñ rwxanï qundılıqtarı tarïx jäne qazirgi zaman. *Adam älemi*, (3), 69.

Qulsarïeva, A.T. t.b. (2001). *Mädenïettanw sözdigi*. Soros qorı.

Qulsarïeva, A.T. (2001). *XX ğasır mädenïetiniñ özekti mäseleleriniñ filosofiyalıq tujırımdaması.* RBK.

Segizbaev, O. A. (2017). *Qazaq filosofiyasınıñ tarïxı (Ejelgi tüsinikterden XIX-XX ğasırdıñ birinşi jartısınıñ ilimderine deyin)* [Mätin] : oqw quralı. (Orıs tilinen awd. G. J. Nurışeva). Qazaq wnïversïteti.

Toynbï, A. (1990). *Tarïx şındığı*. Polïtïzdat.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11 (6) 2024

Derleme Makalesi | Review article
Geliş tarihi |Received:12.09.2024
Kabul tarihi |Accepted:22.12.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Daşqin Məhəmmədli

https://orcid.org/0000-0002-6875-8091
Doctor of Philosophy in History, Baku State University, Faculty of Information and document management, Department of library-information resources management, Azerbaijan, dashqin.muhammedli@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Məhəmmədli, D. (2024). Kitabxana Saytlarının Funksiyaları və Onların Təsnifatı *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 4708-4717

Kitabxana Saytlarının Funksiyaları və Onların Təsnifatı

Xülasə

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri, milli müstəqilliyimizin və dövlətçiliyimizin xilaskarı, yaxın dövr dünya siyasətinin parlaq ulduzu, millətimizin böyük oğlu, dahi, uzaqgörən dövlət xadimi, ulu öndər Heydər Əliyevin müdrik siyasi xəttində daim elmin, mədəniyyətin və təhsilin qlobal inkişafı məsələləri prioritet mövqe tutmuş, məhz bu dahi şəxsiyyətin uzaqgörən siyasəti sayəsində bütün sahələrdə olduğu kimi, məhz adı çəkilən sahələrdə də qlobal inkişaf prosesi baş vermiş və getdikcə sürətlənmişdir. Kitabxana saytları, istifadəçilərə müxtəlif kitabxana resurslarına, xidmətlərinə və məlumatlara onlayn şəkildə daxil olma imkanı verən veb platformalardır. Bu saytlar, fiziki kitabxanaların xidmətlərini virtual mühitə gətirərək, istifadəçilərə rahat və asan xidmət təqdim edir. Məqalədə konkret kitabxana nümunəsi əsasında təhlillər aparılmış və statistik göstəricilər qeyd edilmişdir.

Açar sözlər: Kitabxana, sayt, elektron kataloq, elektron xidmət, kataloqlaşdırma

Functions and classification of library sites

Abstract

In the wise political line of Heydar Aliyev, the nationwide leader of the Azerbaijani people, the saviour of national independence and statehood, the bright star of the world politics of the modern era, the great son of our nation, the brilliant, visionary statesman, the great leader, the issues of global development of science, culture and education were always in the priority position, it was precisely thanks to the visionary policy of this brilliant personality, as in all areas, the process of global

CC BY NC
Creative Commons Licence

development was realised and accelerated in these areas. Library sites are web-based platforms that allow users to access a variety of library resources, services and information online. These sites provide convenient and easy service to users by offering physical library services in a virtual environment. The article carried out an analysis based on a specific example of a library and noted statistical indicators.

Keywords: *Library, Site, Electronic Catalogue, Electronic Catalogue, Electronic Service, Cataloguing*

Giriş

Xalqımızın böyük oğlu, ulu öndər Heydər Əliyev daim mədəniyyətə, xüsusilə, kitaba, kitabxanaya yüksək qiymət vermiş, kitab və kitabxananı mədəniyyətin ən əsas vasitələri və qiymətli tərkib hissəsi kimi dəyərləndirmişdir. "Kitabxana xalq, millət üçün, cəmiyyət üçün müqəddəs bir bir yer, mənəviyyat, bilik, zəka mənbəyidir. Ona görə də kitabxanaya daimi hörmət xalqımızın mədəniyyətini nümayiş etdirən amillərdən biridir"-deyən ulu öndərin bu proqram xarakterli, olduqca yüksək elmi və mədəni əhəmiyyətə malik kəlamı milli kitabxana siyasətimizin başlıca konsepsiyası kimi qiymətləndirilmişdir.

Məhz ulu öndərin müdrik siyasəti nəticəsində 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikasında ilk demokratik konstitusiyanın qəbul edilməsi, eləcə də, "Mədəniyyət haqqında" (1998), "Təhsil haqqında"(2009), "İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında"(1998), "Kitabxana işi haqqında"(1998) və s. qanunların, çoxlu sayda qərar və layihələrin qəbul edilməsi, o cümlədən, bu siyasətin layiqli davamçısı, möhtərəm prezidentimiz cənab İlham Əliyev tərəfindən "Azərbaycanda kitabxanaların fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında" (2007), "Azərbaycan Respublikasında kitabxana-informasiya sahəsinin 2008-2013-cü illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramı"nın qəbul edilməsi haqqında sərəncamların verilməsi müstəqil Azərbaycan Respublikasının elmi-mədəni və mənəvi həyatında olduqca yüksək əhəmiyyət kəsb edən hüquqi-elmi sənədlər kimi məhz bu sahələrin kompleks fəaliyyətini demokratik prinsiplər əsasında qurulan metod və vasitələrlə, mütərəqqi-hüquqi üsullarla tənzimləyir (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 2004).Azərbaycan Dillər Universitetinin professor-müəllim heyəti, tələbə-magistr kontingenti öz informasiya tələbatlarının dinamikliyinə və müxtəlifliyinə görə özünəməxsus mahiyyət kəsb edir. Xüsusilə, burada Universitetin profilinə uyğun olaraq xarici dillərdə olan ədəbiyyatın daha üstünlük təşkil etməsi, bu ədəbiyyatın kitabxana fondunda komplektləşdirilməsi prosesinin mürəkkəbliyi, informasiya tələbatının rəngarəngliyi şəraitində təşkil edilən kitabxana-biblioqrafiya və informasiya xidməti prosesinin (elektron kataloq vasitəsilə) vəziyyətini öyrənmək, sistemləşdirmək, təhlil və müqayisələr aparmaq ciddi elmi-nəzəri, metodik və təcrübi əhəmiyyət kəsb edir (Ismayilov, Mahammadli & Khudiyeva, 2022). Məhz buna görə də,

“Azərbaycan ali məktəb kitabxanalarının elelktron kataloqu vasitəsilə informasiya tələbatçılarına xidmət işinin xüsusiyyətləri və müasir vəziyyəti (Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi Kitabxanasının iş təcrübəsi əsasında)” mövzusu ətrafinda ciddi araşdırmalar və nəzəri tədqiqatlar əsasında dolğun elmi ümumiləşdirilmənin aparılmasını öz nəzəri mahiyyəti və elmi aktuallığı etibarilə məqəsdəuyğun hesab etmək olar. Məhz bu elmi-tədqiqat işində Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi şəraitində Azərbaycan Dillər Universitetində kitabxana-informasiya xidmətinin təşkili aspektində ilk kompleks araşdırmalar aparılmış, zəngin faktik materiallar və statistik göstəricilər əsasında müqyisəli təhlillər verilmiş, təklif və tövsiyələr ümumiləşdirilmiş, beləliklə, bitkin elmi ümumiləşmə formalaşdırılmışdır (Ismayilov & Gasimli, 2022).

1. Problemin öyrənilmə səviyyəsi

Problemi tədqiq edib öyrəndikdə məlum olur ki, Azərbaycan ali məktəb kitabxanalarının elelktron kataloqu vasitəsilə informasiya tələbatçılarına xidmət işinin xüsusiyyətləri və müasir vəziyyəti (Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi Kitabxanasının iş təcrübəsi əsasında) mövzusuna ayrı-ayrı müxtəlif aspektlərdən görkəmli alim və tədqiqatçıların sanballı elmi əsərlərindəmüəyyən qədər toxunulmuşdur. Azərbaycanda milli kitabxanaşünaslıq elminin və elmi məktəbinin banisi, ölkəmizdə kitabxana işi tarixinin ilk tədqiqatçıcı, ali kitabxanançılıq-biblioqrafiya və informasiya təhsilinin təşkilatçısı və nəzəriyyəçisi, BMT yanında Beynəlxalq İnformaciyalaııdırma Akademiyasının akademiki, əməkdar elm xadimi, Əməkdar mədəniyyət işçisi, Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərdi təqaüdçüsü, Şöhrət ordenli, BDU-nun Kitabxanaşünaslıq kafedrasının müdiri, tarix elmləri doktoru, professor Abuzər Xələfovun çoxsaylı elmi əsərlərində, yazdığı dərsliklərində, monoqrafiyalarında, məqalələrində bu probləmə toxunmuş, müxtəlif aspektlərdən təhlillər və əhəmiyyətli nəzəri ümumiləşdirmələr aparmışdır.

Professor A. Xələfovun 1961-ci ildə müdafiə etdiyi «Sovet Azərbaycanında kitabxana işinin tarixindən (1920-1932)» mövzucunda namizədlik dissertasiyasında, 1974-cu ildə başa çatdırdığı «Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi (1933-1958)» mövzucunda doktorluq dissertasiyasında, eləcə də, 3 cildlik «Azərbaycanda Kitabxana işinin tarixi», və 3 cildlik «Kitabxanaşünaslığa giriş» dərsliklərində, o cümlədən, “XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycanda kitabxana işinin əsas inkişaf istiqamətləri (təkliflər, layihələr, proqnozlar)”, “Heydər Əliyev və Azərbaycanda kitabxana işi”, “Kitabxana və cəmiyyət” və s. monoqrafiyalarında eləcə də, çoxsaylı məqalələrində və ayrı-ayrılqda bir sıra böyük ali təhsil müəssisələrinin, o cümlədən

Bakı Dövlət Universitetinin Elmi Kitabxanası haqqında yazdığı əsərlərində müvafiq aspektdə problemin müxtəlif istiqamətlərinə toxunmuşdur.

Xüsusilə, 1999-cu ildə, Əməkdar elm xadimi, professor A. A. Xələfovun bilavasitə təşəbbüsü və rəhbərliyi altında BDU-nun Kitabxanaşünaslıq kafedrasının nəzdində "Kitabxana proseslərinin kompüterləşdirilməsi" Elmi-Tədqiqat Laboratoriyasının fəaliyyəti və Laboratoriyanın əməkdaşlarının müvafiq aspektdə apardıqları tədqiqatları və əsərləri də elmi-tədqiqat işinin mövzusu ətrafında aparılan araşdırmalar və nəzəri tədqiqatlar kontekstində olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir (Ismayilov & Khalafova, 2022a). Həmçinin, N. İsmayılov, M. D. Nasrin, C. Cəfərov, Z. İbadova və digər tədqiqatçılar da öz araşdırmalarında problemə müəyyən qədər toxunmuşlar (Ismayilov & Khalafova, 2022b). Qeyd etdiyimiz kimi, mövzunun müəyyən problem məsələlərinə toxunulsa da bütövlükdə "Azərbaycan ali məktəb kitabxanalarının elelktron kataloqu vasitəsilə informasiya tələbatçılarına xidmət işinin xüsusiyyətləri və müasir vəziyyəti (Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi Kitabxanasının iş təcrübəsi əsasında)" mövzusu tədqiqat obyekti olmamışdır. Bu baxımdan bu tədqiqat işinin qarşısında duran əsas məqsəd də məhz bu problemin dərindən elmi təhlilini vermək və bütövlükdə kompleks nəzəri ümumiləşdirməsini ortaya qoymaqdan ibarətdir.

Akademik kitabxanaların elektron kataloqu. Tədqiqatın predmeti: Azərbaycan ali məktəb kitabxanalarının elelktron kataloqu vasitəsilə informasiya tələbatçılarına xidmət işinin xüsusiyyətləri və müasir vəziyyəti (Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi Kitabxanasının iş təcrübəsi əsasında)

2. Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri

Azərbaycan Dillər universitetində oxuculara xidmət işinin təşkili xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi; Universitetdə ayrı-ayrı oxucu qruplarına kitabxana-biblioqrafiya və informasiya xidmətin sahəsində kompleks fəaliyyətin araşdırılması; informasiya istifadəçilərinin tələbatlarının ödənilməsi üçün görülən işlərin araşıdırılaraq ümumiləşdirilməsi; Universitetin çoxminli oxucu kontingetinə kitabxana-biblioqrafiya və informasiya xidməti sahəsində qabaqcıl təcrübənin metod və vasitələrindən istifadə istiqamətində görülən işlərin təhlili; müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi sahəsində aparılan fəaliyyətin sistemli araşdırılmasının həyata keçirilməsi; eləcə də, bütövlükdə respublikamızda ali məktəb kitabxanalarında oxuculara ximdət işinin təşkili ilə bağlı yazılmış əsərlərlə tanış olmaq, onları sistemləşdirərək mövzunun araşdırması və tədqiqatları bitdikdən sonra müəyyən olunmuş nöqsanları qeyd edib tövsiyələr vermək elmi-tədqiqat işinin qarşısında duran əsas məqsəd və vəzifələrdir.

3. Tədqiqatın metdoları

Tədqiqat işində ənənəvi metodlara üstünlük verilmiş və aşağıdakı metodlardan istifadə edilmişdir:

1. Sənədlərin öyrənilməsi;
2. Müqayisəli təhlil metodu;
3. Sistemli yanaşma metodu;

4. Tədqiqatın mənbəşünaslıq bazası

Tədqiqat prosesində kitabxanaşünaslıq, biblioqrafiyaşünaslıq və informasiyaya dair elmi-nəzəri və metodik ədəbiyyatdan, eləcə də müvafiq aspektdə mövcüd olan rəsmi xarakterli sənədlərdən, o cümlədən dövri nəşr materiallarından və mötəbrəliyi əsaslandırılmış əlaqədar onlayn(web) resurslardan istifadə edilmişdir.

5. Tədqiqatın elmi yeniliyi

Tədqiqat işində ilk dəfə olaraq Müstəqillik illərində Dillər Universitetinin kitabxanasında elektron kataloq vasitəsilə oxuculara xidmət işinin təşkili problemləri sistemli elmi araşdırmalara cəlb edilmiş, bu aspektdə maraqlı faktik materiallar və statistik göstəricilər elmi dövriyyəyə daxil edilmiş, mötəbər nəzəri mənbələrdən istifadə edilərək kompleks xarakterli bitkin nəzəri ümumiləşdirmə ortaya qoyulmuşdur.

Bu elmi-tədqiqat işində Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi şəraitində dövlət təhsil sisteminin optimal həyata keçirilməsi prosesinə məhz təhsil müəssisələrinin, xüsusilə də, ali təhsil müəssiələrinin kitabxanalarının töhfələri, bu prosesdə onların tutduğu yeri və rolu, başlıca funksiyaları, həmçinin, həll etməli olduqları bir çox problemləri də əks etdirilmiş və əsaslandırılmışdır (İsmayılov, Mahammadli & Gasimli, 2023). Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi şəraitində ölkədə kitabxana-informasiya sahəsinin optimallaşdırılması və kompleks inkişafı sahəsində uğurlu ümumdövlət siyasəti həyata keçirilməkdədir. Azərbaycan dövlətinin kitabxana-informasiya sahəsinə dair ümumdövlət siyasətində təhsil müəssisələrinin kitabxanaları, xüsusilə ali təhsil ocaqlarının kitabxana-informasiya fəaliyyətinin maddi-texniki və resurs bazasının gücləndirilməsi və kompleks inkişafı məsələləri mühüm yer tutur.

Ali məktəb kitabxanaları xalq təsərrüfatının və mədəniyyətin bütün sahələri üçün yüksək ixtisaslı kadrların formalaşmasında böyük rol oynayırlar. Ali məktəb kitabxanası oxuculara fərqli xidmət göstərir, geniş və operativ şəkildə müvafiq profil üzrə elm və texnikanın son nailiyyətləri haqqında məlumat verir, kitabxana-biblioqrafiya biliklərini (kitabxana və informasiya mənbələrindən istifadə, biblioqrafik nəşrlərin sərgisi, məlumat nəşrlərinin xülasəsi və s.) təbliğ edir (İsmayılov & Məhəmmədli, 2024). Elmi-tədqiqatlara kömək göstərməsində və

elmi kadrların hazırlanmasında ali məktəb kitabxanalarının rolu elmi-tədqiqat institutlarının kitabxanalarının rolu ilə uyğun gəlir. Bu kitabxanalar ali məktəbin əsas ixtisası və onun elmi tədqiqatlarının mövzuları üzrə elmi ədəbiyyatın daha tam fondunu cəmləşdirir. Onlar ali məktəb dairəsində kafedralar, laboratoriyalar və bütün kollektiv üçün ən yeni ədəbiyyat haqqında informasiyanı təşkil edən mərkəzlərdir. Müasir dövrümüz elmin inkişafı dövrüdür və onun əsasını təlim, elmi-tədqiqatlar təşkil edir və bunların da əsasında kitabxanalarda toplanmış kitablar, jurnallar və elmi resurslar durur. Universitet kitabxanaları təlim və elmi-tədqiqatın fondudur və başqa sözlə universitetin ürəyi sayılır. Hal-hazırda universitetləri qiymətləndirəndə onun kitabxanasının zənginliyi, əhəmiyyəti əsas götürülür. Kitabxanadan istifadə etmədən heç bir təlim və elmi-tədqiqat həyata keçirilə bilməz. Müasir cəmiyyət müasir ali təhsil sisteminə, xüsusilə bilik menecmenti, informasiya texnologiyaları və ömürlük öyrənməyə ehtiyac duyur. Universitetlərin təhsil mərkəzi kimi elmi-tədqiqat fəaliyyətinin əsas məqsədi vətəndaşlara təlim verib və cəmiyyət üçün lazımlı mütəxəssis kimi yetişdirməkdən ibarətdir.

Ali təhsil müəssisələrinin informasiyalaşdırılması, müasir təhsil sistemlərinin inkişafında əsas amillərdən biridir. Bu proses ali təhsil müəssisələrində məlumatların toplanması, saxlanması, emalı və təqdim edilməsinin rəqəmsal mühitdə həyata keçirilməsini əhatə edir. İnformasiya texnologiyalarının və rəqəmsal alətlərin tətbiqi təhsil prosesini daha effektiv və əlçatan edir. Ali təhsil müəssisələrinin informasiyalaşdırılması təhsil sahəsində inkişafa xidmət edir və tələbələrin, müəllimlərin və idarəçilərin işini asanlaşdırır. Bu proses, həmçinin təhsil sisteminin modernləşdirilməsi və qlobal miqyasda rəqabətliliyini artırmaq baxımından çox vacibdir. Ali təhsil müəssisələri, təhsil texnologiyalarının effektiv istifadəsi üçün müasir və etibarlı İT infrastrukturu qurmalıdır. Yüksək sürətli internet bağlantısı, serverlər, məlumat bazaları və bulud texnologiyalarından istifadə, tədris və idarəetmə sistemlərinin fasiləsiz işləməsini təmin edər. Ali təhsil müəssisələri, iş dünyasının tələblərinə uyğun olaraq təhsil proqramlarını nəzərdən keçirməli və bu proqramları müasir rəqəmsal texnologiyalarla uyğunlaşdırmalıdır. Həmçinin, praktik təcrübə və iş dünyası ilə əməkdaşlıq daha da gücləndirilməlidir. Bu təkliflər, ali təhsil müəssisələrinin daha müasir, effektiv və əlçatan olmasını təmin edəcək və tələbələrin bilik və bacarıqlarını daha yüksək səviyyəyə çatdırmağa kömək edəcək. Bununla əlaqəli səbəbdən ali məktəb kitabxanalarının fəaliyyətinin qurulmasından bəhs edərək bu işin əsasında duran qanun və digər direktiv sənədlər nəzərdən keçirilməlidir (Mahammadi, 2024). Beləliklə, müstəqillik şəraitində Azərbaycanın milli təhsil, o cümlədən, ali təhsil sisteminin, kitabxana fəaliyyətinin zamanın tələblərinə müvafiq şəkildə

yenidən qurulmasının, transformasiya edilməsinin ilk və vacib şərti bu sahənin müvafiq qanunvericilik bazasının, normativ-hüquqi sənədlərin yaradılması oldu.

Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında aparılmış islahatlar və yeniliklər nəticəsində bir sıra şöbə və bölmələr birləşdirilmiş və müasir kitabxana informasiya sisteminin tələblərinə cavab verən yeni şöbələr yaradılmışdır. Həmin şöbələrin fəaliyyətlərinə nəzər saldıqda məlum olur ki, kitabxanının bütün söbə və bölmləri kitabxanada kitabxana informasiya xidmətindəki problemlərin aradan qaldırılması, oxucuların soruğularına operativ cavab vermək, kitabxananın fondunun mükəmməl şəkildə kompletkləşdirilməsi və bu kimi vacib məslələrin həlli istiqamətində çalışırlar. Həmin şöbələrin iş fəaliyyətlərini sistemli şəkildə tədqiq edib edərək aşağıdakı informasiyalar əldə olunmuşdur:

- **Dövriyyə xidmətləri:** Oxucuların müxtəlif sorğularını tez və dolğun ödəməyə çalışır, çap əsərlərindən səmərəli istifadə etməyə kömək edir, fondun qorunmasını həyata keçirir. Oxucuların kitabxanaya yazılışını təşkil edir, oxucu qrupları üzrə xidməti həyata keçirir. Fondların komplektləşdirməsində iştirak edir və bu ədəbiyyata dair oxucu sorğularını yerinə yetirir;
- **Texniki Servislər xidməti:** Elektron komplektləşdirmə, Elektron kataloqlaşdırma, Elektron tam mətnli məlumat bazaları. Şöbədə işin bütün mərhələləri 2006-cı ildən İRBİS-64 sistemi əsasında aparılır. Kitabxana fondunu azərbaycan və xarici dillərdə zəruri çap məhsulları ilə təmin edir. Bölmədə oxucu sorğusu əsasında ən çox istifadə olunan kitabların, dövri mətbuatın, dissertasiyaların elektron versiyaları yaradılır və surəti çıxarılır.
- **Məlumat-SorğuMərkəzi:** Elektron və ənənəvi kataloq və kartoteka sistemi ilə biblioqrafik xidmət göstərmək, oxucuları məlumat-biblioqrafiya bilikləri ilə maarifləndirir. Elektron kataloq vasitəsilə biblioqrafik xidmət göstərir.
- **Dövriyyə zalı:** Burada ensiklopediyalar, lüğətlər, məlumat sorğu kitabları, dərsliklər və s. ədəbiyyat növləri açıq rəf üsulu ilə yerləşdirilmişdir.Eyni zamanda yeni alınmış ədəbiyyat, eləcə də əlamətdar və tarixi günlərə dair kitab və dövri mətbuat sərgiləri təşkil edilir.
- **Kompyuter zalı:** Elektron resurslardan, lokal şəbəkədən istifadənin təşkili.İstifadəçinin eyni zamanda kitabxananın lokal şəbəkəsində elektron resurslardan istifadə imkanları artmışdır. EBSCO, BİONE, JSTOR, EMERALD, ELSEVİER kimi məlumat bazalarından istifadə olunur.

Azərbaycan Dillər Universitetinin Kitabxana İnformasiya Mərkəzində görülən bu işlərdən də məlum olur ki, kitabxanada informasiyalaşdırma, oxuculara xidmət, tələbatçıların sorğularının ödənilməsi yönündəki problemlərin həllinə dair məqsədyönlü işlər görürlür. Azərbaycan Dillər Universitetinin Kitabxanasında oxuculara kitabxana-biblioqrafiya və informasiya xidməti prosesində oxucu kontingentinin əsas hissəsini təşkil edən professor-müəllim heyətinə xidmət işi basilica yer tutur. Azərbaycan Dillər Universiteti öz professor-müəllim heyətinin tərkibinə, ixtisas profilinə və digər əlamətlərinə görə spesifik səciyyə daşıyır. Burada professor-müəllim heyətinin informasiya tələbatının müxtəlifliyi, çoxşaxəliliyi və çoxistiqamətliyi nəzərə çarpan mühüm məsələ kimi qiymətləndirilməlidir. Azərbaycan Dillər Universitetinin fakültələrinin, ixtisaslarının, şöbə və bölmələrinin professor-müəllim əməkdaşları milli və müxtəlif xarici dillərdə olan ədəbiyyata olan tələbatları ilə kitabxanaya müraciət edir. Bu tələbatları əsasən aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

-Azərbaycan xalqının tarixinə, dilinə, ədəbiyyatına, mədəniyyətinə, mənəviyyatına, folkloruna, xalq yaradıcılığına, poeziyasına və s. olan informasiya tələbatları;

-Azərbaycançılıq ideologiyasına, milli azərbaycançılıq fəlsəfi konsepsiyasına olan informasiya tələbatları;

-Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinə, beynəlxalq əlaqələrinə, diplomatic münasibətlərinə dair informasiya tələbatları;

-Azərbaycan Respublikasında dövlət idarəçiliyinə, politoloji və siyasi msələlərə dair informasiya tələbatları;

-Azərbaycan Respublikasında dini tolerantlığa, multikulturalizm və çoxmədəniyyətliliyə dair informasiya tələbatları;

-Ən müxtəlif xarici dillərin quruluşuna, qrammatikasına, leksik-semanntik və fonetik qanunauyğunluqlarına dair informasiya tələbatları;

-Əcnəbi xalqların tarixinə, mədəniyyətinə, ədəbiyyatına və s. dair informasiya tələbatları;

-Xarici dillərdə yazılmış müxtəlif aspektli ədəbiyyata dair informasiya tələbatları;

-Milli və əcnəbi dillərdə çıxan dövri mətbuat materiallarına olan tələbatlar və s.

Göründüyü kimi, Azərbaycan Dillər Universitetinin çoxminli professor-müəllim heyəti öz informasiya tələbatlarının çoxaspektliliyinə və çoxpredmetliliyinə görə ciddi şəkildə fərqlənən, Universitetin profilinə, təhsil strategiyasına və taktikasına müvafiq olan informasiya resurslarına olan mürəkkəb tələbatı ilə seçilən oxucu qrupu kimi xarakterizə edilir. Qeyd etdiyimiz kimi Azərbaycan Dillər Universiteti ölkəmizdə elmin, təhsilin və mədəniyyətin

inkişafına ciddi töhfələr verən, onun inkişafı və tərəqqisi naminə öz fəaliyyəti ilə yüksək qiymətləndirilən ali təhsil ocağı kimi dəyərləndirilir. Burada elmin müxtəlif sahələrinə uyğun fundamental elmi tədqiqatlar aparılır, araşdırmalar təşkil edilir, əsaslı nəticələr alınır, bu nəticələr praktikaya tətbiq edilir, nəticə etibarilə Vətən elminin inkişafı və tərəqqisi prosesinə ciddi töhfələr verilir.

Nəticə

Kitabxana saytlarının bir çox üstünlükləri var, və bunlar istifadəçilərə çoxsaylı rahatlıqlar təqdim edir. Kitabxana saytları istifadəçilərə kitabları, elmi məqalələri və digər resursları istədikləri zaman, istədikləri yerdən əldə etməyə imkan verir. Bu, fiziki kitabxanaya getməyə ehtiyac olmadan hər kəsin məlumatlara çatmasını təmin edir. Qeyd edək ki, Kitabxana saytları müasir dövrdə böyük rol oynayır, çünki onlar bilik və məlumat əldə etmək üçün asan və rahat bir yol təqdim edir. Bu saytlar kitabları onlayn olaraq oxumağa, axtarış etməyə və ya yükləməyə imkan verir. Onlar həmçinin müxtəlif resursları bir yerdə toplamağa və məlumatın genişləndirilməsinə kömək edir. Kitabxana saytları həm fərdi istifadəçilər, həm də təhsil müəssisələri üçün vacib resurslardır. Onlar bilik bazasının daha sürətli və effektiv şəkildə yayılmasını təmin edir. Ümumilikdə, kitabxana saytları həm fərdi istifadəçilər, həm də təhsil və tədqiqat sahəsində çalışanlar üçün çox mühüm resurslardır. Onlar bilik əldə etməyi asanlaşdırır və təhsili daha əlçatan edir. Apardığımız tədqiqatlardan belə bir nəticəyə gəlirik ki Respublikamızın müstəqilliyi şəraitində ali məktəblərimizdə aparılan tədris və təhsil prosesinin optimal həyata keçirilməsində, çoxsaylı professor-müəllim və tələbə kontingentinə, müxtəlif sahə mütəxəssislərinə elmi informasiya xidmətinin göstərilməsində ali təhsil müəssisələrinin kitabxanalarının üzərinə ciddi vəzifələr düşür.

Ədəbiyyat Siyahısı

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (son dəyişiklik və əlavələrlə). (2004).

Ismayilov, N. I. Mahammadli, D. & Khudiyeva, V. (2022). Methods and Means of Information Search in the Digital Environment. *GRANI Journal, 25* (5), 31-34.

Ismayilov, N. I. & Gasimli, H. (2022). The main activities of the Republic's Tourism Information Centers. *GRANI Journal, 25* (6), 16-22.

Ismayilov, N. I. & Khalafova, S. A. (2022a). General Characteristics of Local Lore Documental Network Resources of the Libraries of Azerbaijan (Based on library collection).*Technium Social Sciences Journal, 33* (1), 628-637.

Ismayilov, N. I. Khalafova, S. A. (2022b). Library Sites that Provide Information to Users (Based on Domestic and Foreign Library Experience).*GRANI Journal, 25* (2), 22-28.

İsmayılov, N. İ., Mahammadli, D. & Gasimli, H. H. (2023). Organızation, development and current sıtuatıon of the document flow on tourism in the regions (based on the example of the Shakı-Zagatala economıc region). *Scientific and Theoretical Almanac Grani, 2* (26), 122-127.

İsmayılov, N., & Məhəmmədli, D. (2024). Qərbi Azərbaycan Tarixinə Dair Sənəd Axınının Təşəkkülü və İnkişafı. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11*(6), 4483-4496.

Kitabxana işi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (1999).

Mahammadi, D. H. Issues of Legal, Scientific, Theoretical, Methodological and Practical Significance as an Important Component of the Informatization of the Library Infrastructure of the Republic (Strategy For The Development of Libraries in the Regions of Azerbaijan). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, *11*(1), 611-619.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11 (6) 2024

Derleme Makalesi | Review article
Geliş tarihi |Received:10.10.2024
Kabul tarihi |Accepted:12.12.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Hacı Qasımlı

https://orcid.org/0000-0001-8246-1959
PhD, Baku State University, Faculty of Information and Document Management library information resources management department, Azerbaijan, hacı_qasimli@list.ru

Daşqin Məhəmmədli

https://orcid.org/0000-0002-6875-8091
Doctor of Philosophy in History, Baku State University, Faculty of Information and document management, Department of library-information resources management, Azerbaijan, dashqin.muhammedli@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Qasımlı, H. & Məhəmmədli, D. (2024). Biblioqrafik Xidmət Kitabxana-İnformasiya Mərkəzlərində Turizmə Dair Sənəd Axınının Müəyyənləşdirilməsinin Başlıca Komponenti Kimi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 4718-4726.

Biblioqrafik Xidmət Kitabxana-İnformasiya Mərkəzlərində Turizmə Dair Sənəd Axınının Müəyyənləşdirilməsinin Başlıca Komponenti Kimi

Xülasə

Biblioqrafik fəaliyyətin elmi nəzəri metodologiyası, əsasən elm və tədqiqat sahələrində istifadə olunan məlumatın toplanması, təhlili və sistemləşdirilməsi ilə əlaqədardır. Bu fəaliyyətin metodologiyası, biblioqrafik məlumatların toplanması və şərh edilməsi prosesini nəzərdə tutur ki, bu da tədqiqatçıların elmi işlərini mövcud ədəbiyyat əsasında daha dərindən anlamağa və öz işlərinin elmi əsaslarını düzgün qurmağa kömək edir. Məqalədə bu aspektdən sistemli şəkildə təhlil aparılmışdır. Biblioqrafik xidmət kitabxanalar və informasiya mərkəzləri tərəfindən təqdim edilən, istifadəçilərə müxtəlif mövzular üzrə məlumat tapmaqda və tədqiqatlarını dəstəkləməkdə kömək edən bir xidmətdir. Bu xidmətin əsas məqsədi, istifadəçilərə onların tədqiqat və məlumat ehtiyaclarına uyğun mənbələri təmin etməkdir.

Açar sözlər: *Kitabxana, Biblioqrafik Fəaliyyət, Xidmət, Biblioqrafik Xidmət, Metodologiya*

CC BY NC
Creative Commons Licence

Bibliographic Service as the Main Component of Determining Tourism Workflow in Library and Information Centres

Abstract

The scientific-theoretical methodology of bibliographic activity is mainly concerned with the collection, analysis and systematisation of information used in the fields of science and research. The methodology of this activity includes the process of collecting and interpreting bibliographic information, which helps researchers to gain a deeper understanding of their scientific work based on the available literature and to correctly form the scientific basis of their work. A systematic analysis of this aspect is made in the article. Bibliographic service is a service provided by libraries and information centres that helps users to find information on various topics and support their research. The main purpose of this service is to provide users with resources appropriate to their research and data needs.

Keywords: *Library, Bibliographic Activity, Service, Bibliographic Service, Methodology*

Giriş

İnformasiyalaşdırılmış cəmiyyətin inkişafında, respublikada hüquqi dövlətin qurulmasında kitabxanaların əvəzsiz rolu vardır. 1998-ci ildə qəbul olunmuş "Kitabxana işi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda göstərilir: "Kitabxana-elm, informasiya, mədəniyyət, təhsil və tərbiyə müəssisəsi kimi çap əsərlərini və digər informasiya daşıyıcılarını toplayıb mühafizə edən, ondan ictimai istifadəni təşkil edən, cəmiyyətin intellektual və mənəvi potensialının inkişafına xidmət göstərən sosial institutdur (Kitabxana işi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 1999). Turizm sahəsində biblioqrafik xidmət, turizm ilə bağlı ədəbiyyatın, mənbələrin və məlumatların toplanması, tərtib edilməsi və istifadəçilərə təqdim edilməsi prosesini əhatə edir. Bu xidmətin məqsədi, turizm sahəsində tədqiqat aparan şəxslərin, tələbələrin və digər maraqlı şəxslərin lazımi resursları asanlıqla tapmalarını təmin etməkdir. Belə xidmətlər həm müvafiq akademik məqalələri, həm də praktiki məlumatları əhatə edə bilər. Yeni kitabxana-informasiya infrastrukturunun yaradılması, kitabxana-biblioqrafiya resurslarının formalaşması, onlardan operativ istifadənin təşkili, istifadəçilərə göstərilən biblioqrafik xidmətin dünya standartları səviyyəsinə çatdırılması hazırda kitabxanaların qarşısında mühüm vəzifələr qoyur. Bu gün informasiya əsrində durmadan artan sənəd kütləsi içərisində dolğun informasiya almaq üçün hər bir oxucu biblioqrafik xidmətə müraciət etməli olur. Kitabxananın bütün imkanlarından səmərəli istifadə edərək, tələbatçıların gündən-günə artan və mürəkkəbləşən informasiya tələbatlarını tam və dəqiq ödəmək üçün kitabxana əməkdaşları biblioqrafik cəhətdən hazırlıqlı olmalı, yeni nəşr edilən ədəbiyyatdan xəbərdar

olmalı, biblioqrafik məlumat mənbələrindən düzgün istifadə etməli, kitabxanaşünaslıq və biblioqrafiya sahəsindəki yenilikləri bilməli və onları öz işində tətbiq etməyi bacarmalıdır. Biblioqrafik xidməti həyata kecirən biblioqraf – biblioqrafik informasiya tələbatçıları ilə davranmağı, onlarda biblioqrafik özunə xidmət səriştəsi tərbiyə etməyi, sorğuları qəbul etməyi, biblioqrafik arayışlar hazırlayıb verməyi, informasiya tələbatçılarına kütləvi və fərqli (differensasiyalı) biblioqrafik xidməti həyata keçirməyi bacarmalıdır. Biblioqrafın bilik, vərdiş və bacarıq kimi keyfiyyətləri sənədlərə əsaslanan informasiya axtarışında əsas amildir.

Bəşəriyyətdə həmişə informasiya tələbatı mövcud olmuş, bu tələbat mürəkkəb tarixi inkişafdan keçərək genişlənmiş, inkişaf etmiş və müasir yetkin səviyyəyə gəlib çatmışdır. Qədim dövrlərdə insanlar arasında informasiya şifahi yolla yayılırdı. İnformasiya yalnız sözlər, şifahi nitq vasitəsi ilə çatdırılır və ötürülürdü. Lakin zaman keçdikcə bu üsulun heç də həmişə səmərəli olmadığı üzə çıxdı. Belə ki, informasiyanın getdikcə artıb çoxalması şifahi yolla ötürülməsində çətinliklər törədir və onun yaddaşlardan silinməsinə səbəb olurdu. Bundan əlavə, bir çox halda hafizədə saxlanılan və ötürülən informasiyanın çox dəqiq olması tələbi meydana çıxırdı. Bu və bir sıra digər tələblər insanları informasiyanı uzun müddət və dəqiq saxlayıb mühafizə edə biləcək, onu nəsildən-nəslə ötürəcək yeni bir vasitə tapmağa vadar edirdi. Beləliklə də, insanlar informasiyanın qeydə alınmasının xüsusi forması olan yazını ixtira etdilər.

XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq yeni informasiya-kommunikasiya texnologiyaları kitabxana-biblioqrafiya proseslərinə nüfuz etməyə başladı və biblioqrafiyaşünaslıq və biblioqrafik fəaliyyət də daxil olmaqla bir çox sahələrin inkişafına səbəb oldu. Bu proses biblioqrafik fəaliyyətin həm ənənəvi, həm də elektron resurs bazasına təsir etdi (Ismayilov & Gasimli, 2022). Cəmiyyətin informasiyalaşdırılması biblioqrafik fəaliyyətin üzərinə mühüm vəzifələr qoyur. Müstəqilliklə əlaqədar olaraq biblioqrafiyaşünaslıq və biblioqrafik fəaliyyət inkişaf dövrünü yaşayır, ölkənin informasiya resurslarının dünya səviyyəsinə qaldırılması və bütövlükdə cəmiyyətin informasiya təminatı kimi qlobal problemlə məşğul olur(Ismayilov, Mahammadli & Khudiyeva, 2022). Biblioqrafiyaşünaslığın və biblioqrafik fəaliyyətin nəzəriyyəsinin və resurs bazasının formalaşmasının müasir problemlərinin kifayət qədər tədqiq olunmaması, sahə üzrə nəzəri bazanın kifayət qədər olmaması, yeni fikirlərin, konsepsiyaların yaradılmasına olan ehtiyac bu sahədə tədqiqat aparmağın vacibliyini aktual edir (Ismayilov & Khalafova, 2022a). Bununla əlaqədar olaraq respublikamızda və xarici ölkələrdə biblioqrafiyaşünaslıq və biblioqrafik fəaliyyətin sistemli öyrənilməsi, onların komponent tərkibinin analizi, optimal inkişafının nəzəri əsaslarının işlənilməsi qarşıda duran mühüm problemlərdəndir.

Qeyd etmək lazımdır ki, professor A. Xələfovun elmi əsərlərində, professor Z. Əliyevin elmi yaradıcılığında Azərbaycanda biblioqrafiyaşünaslığın inkişafı məsələlərinə, sahə üzrə nəzəri fikirlərin və konsepsiyaların inkişafına toxunulsa da, lakin bütövlükdə bu problem xüsusi tədqiqat obyekti olmamışdır. Başqa sözlə, istər biblioqrafiyaşünaslığın nəzəri bazasının formalaşması baxımından, istərsə də müstəqil elm sahəsi üçün zəruri olan mühüm meyarlar baxımından onun əldə etdiyi nailiyyətlərin ümumiləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Biblioqrafiyaşünaslıq sahəsində yeni ideyalar, yeni nəzəri fikirlər və konsepsiyalar bu gün də yaranmadadır (Ismayilov & Khalafova, 2022b).

Tədqiqatın obyektini Azərbaycanda və xarici olkələrdə biblioqrafiyaşünaslıq və biblioqrafik fəaliyyət sahəsində mövcud olan nəzəri baza və konsepsiyalar təşkil edir.

1. Tədqiqatın predmeti

Biblioqrafiyaşünaslıq və biblioqrafik fəaliyyət sahəsində **A**zərbaycanda və xarici olkələrdə mövcud olan nəzəri baza və konsepsiyaların yaranması, inkişafı, biblioqrafik fəaliyyətdə onun əhəmiyyəti, dövrlə zamanla əlaqədar yeni nəzəriyə və konsepsiyaların yaradılması tendensiyaları təşkil edir.

2. Problemin işlənməsi səviyyəsi

Bildiyimiz kimi biblioqrafik fəaliyyət haqqında nəzəri fikirlər və təcrübi fəaliyyət XIX əsrin ikinci yarısından bir sıra cəmiyyət kitabxanalarının yaranması və onlar haqqında informasiya verən çap kataloqlarının nəşr olunmasından sonra, yəni 1886-cı ildən sonra yaranmağa başlamışdır. Biblioqrafiyaşünaslığın elm kimi formalaşması isə Bakı Dövlət Universitetində 1947-ci ildə Filologiya fakültəsi nəzdində Kitabxanaçılıq şöbəsinin açılması ilə mümkün olmuşdur.

3. Tədqiqatın metodları

Dissertasiya işinin elmi dövriyyəyə gətirilməsində kompleks metodlardan istifadə edilmişdir. Sahə üzrə sənədlər təhlil edilmiş, bu zaman sistemli yanaşma metodu əsas götürülmüş, xarici ölkə və respublikamızda sahə ilə bağlı olan alimlərin əsərləri öyrənilmiş, tarixi-sosioloji, statistik, biblioqrafik, müqayisəli təhlil, sistemli yanaşma, kitabxana sənədlərinin və kitabxanaların saytlarının monitorinqi metodlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqat zamanı araşdırılan problemlərə dair ədəbiyyatın nəzəri təhlilinə, həmçinin uzunmüddətli müşahidələrin nəticələrinə diqqət yetirilmişdir. Bununla yanaşı, tədqiqat aparılan sahə üzrə kitabxanaların elektron kataloqunda və elektron kitabxanasında mövcud sənədlər araşdırılmış, üzə çıxarılmış və müqayisəli təhlil metodu əsasında ümumiləşdirmələr

aparılmışdır. Biblioqrafiyanın ən mühüm, dəyəri intellektual gücü bugünkü kompüter texnologiyasının yaranışına qədər geniş istifadə olunmasındadır. Ona görə də biblioqrafiyanın gələcəyi təbii intellektual potensialdan, inkişafda olan humanitar yaxınlaşmadan asılıdır. Bu gün biz informatika və informatika təfəkkürü erasına qədəm qoyduğumuz bir vaxtda, yəni cəmiyyətin inkişafının nüvəsini elm və informatika təşkil etdiyi bir vaxtda bu yeni təfəkkürün prizmasından biblioqrafiya və biblioqrafiyaşünaslıq elminin, həmçinin elmin dövrümüzdəki nailiyyətlərindən, fəlsəfənin, sosialogiya və başqa elmlərin biblioqrafik xarakteristikasının əsas qarşılıqlı əlaqəsini xüsusi qeyd etmək lazımdır (İsmayılov, Mahammadli & Gasimli, 2023). Cəmiyyətin tələbatına uyğun olaraq müasir biblioqraf yeni fəaliyyət metodları, xidmət növləri axtarır, onları inkişaf etdirir, təcrübədə yaradıcı (kreativ) ideyaları həyata keçirir. Bu işdə tələbatçılara kitabxananın fondunda olan sənədlərlə,yeni yaradılan müxtəlif sənəd və biblioqrafik informasiya resursları ilə mükəmməl kitabxana-biblioqrafiya xidməti göstərmək üçün:

- sorğuların ödənilməsinə yönəlmiş dolğun sənəd fondunu komplektləşdirmək;
- kitabxana fondunu bütünlüklə açan kataloq-kartoteka sistemini (ənənəvi və elektron) yaratmaq, daim yeniləmək və kitabxananın saytı vasitəsi ilə axtarışı təmin etmək;
- soraq-biblioqrafik nəşrlər fondunu komplektləşdirmək və daim yeniləmək;
- müxtəlif mövzulu biblioqrafik vəsaitlər (göstəricilər, bülletenlər, biblioqrafik siyahılar) tərtib etmək;
- tammətnli elektron biblioqrafik sənəd-informasiya resurslarını yaratmaq, mütəmadi olaraq yeniləmək;
- onlayn biblioqrafik sorğuları ödəmək və ədəbiyyatı virtual sifariş etmək, kitabxanada yaradılmış həm tammətnli, həm də biblioqrafik informasiya mənbələrinə girişi təmin etmək;
- soraq-biblioqrafik, biblioqrafik informasiya və sənədlərin elektron çatdırılması xidmətini həyata keçirmək;
- kitabxana-biblioqrafiya proseslərinin kompleks şəkildə avtomatlaşdırılmasına imkan verən kompyuter şəbəkəsini qurmaq və təkmilləşdirmək.

Müasir texnologiyanın, xüsusilə kompüter texnologiyasının biblioqrafik proseslərə tətbiqi MKS-nin soraq biblioqrafiya aparatının məzmununu daha da zənginləşdirir. Fondun həcmindən, kitabxanaların tipindən və profilindən asılı olmayaraq onun soraq və biblioqrafiya aparatının tərkibinə həm ənənəvi, həm də elektron vasitələr daxildir:

- əlifba kataloqu;
- sistemli kataloq;

- elektron kataloq;
- kartotekalar sistemi (ümumi, sistemli, diyarşünaslıq, elektron və s.);
- soraq-biblioqrafik nəşrlər fondu (məlumat kitabları, ensiklopediyalar, metodik və biblioqrafik nəşrlər fondu, ödənilmiş arayışlar fondu və s.) Biblioqrafik fəaliyyətin müasir dövr üçün ən modern nümunəsini Milli Kitabxanada görə bilərik. Burada biblioqrafik fəaliyyət çoxsahəliliyinə görə fərqlənir. Milli Kitabxana respublikamızda ümumi və xüsusi, elmi-köməkçi və tövsiyə xarakterli biblioqrafik nəşrlər çap edir, mədəniyyət, incəsənət, turizm, bədii ədəbiyyat sahələri üzrə cari biblioqrafik informasiya çatdırır, həm ənənəvi, həm də onlayn biblioqrafik sorğu xidmətini həyata keçirir.

Biblioqrafik fəaliyyət artıq təcrübi fəaliyyətdən uzaqlaşıb elmi fəaliyyət sahəsinə çevrilib. Biblioqrafik fəaliyyət artıq çoxdan kitab və hətta sənədlərdən kənara çıxıb. Buna görə də elm adamları, alimlər bu problemə daha fərqli prizmadan baxmağa çalışırlar. Tanınmış rus alimi O. P. Korşunov "biblioqrafiya" terminini "dokumentoqrafiya"("sənədşünaslıq") termini ilə əvəz etməyin mümkünlüyünü irəli sürür. Digər bir rus alimi N. A. Slyadneva terminoloji modernləşməyə, biblioqrafiyaya yeni "informoqrafiya" adını təklif etməklə məsələyə daha başqa cür yanaşır. M. T. Voxrışeva isə hesab edirdi ki, terminlər sırasında "biblioqrafiya"dan və "dokumentoqrafiya"dan ("sənədşünaslıq") daha universal termin "znakoqrafiya", yəni "işarəşünaslıq" olduğunu iddia edir. Azərbaycan alimləri prof. A. Xələfov, prof. Z. Əliyev, dos. N. İsmayılov isə əsrlərin sınağından çıxmış biblioqrafiyanın daha doğru termin olduğunu iddia edirlər (İsmayılov & Məhəmmədli, 2024). Kitabxana-informasiya fəaliyyətinin əsas obyekti informasiya məhsulu və onun əsasında həyata keçirilən informasiya xidmətidir. Fəaliyyətin əsas məzmunu oxucunun biblioqrafik sorğusunu müvəffəqiyyətlə yerinə yetirməkdir. Soraq-biblioqrafiya xidməti tələbatçının sorğusunun qəbul edilməsi və ona lazımi cavabın verilməsini həyata keçirir. Respublikanın ictimai-siyasi və mədəni həyatında baş verən hadisələrə, əlamətdar günlərə, elm, təhsil, mədəniyyət, incəsənət, iqtisadiyyat, texnika, tibb və s. sahələrə aid kitabxanaya daxil olan qəzet və jurnallar araşdırılıb məqlələrin analitik yazılışını və tam mətnini elektron kataloqda yerləşdirməklə analitik məlumat bazaları yaradılır. Bununla da həm çap formasında (cari biblioqrafik nəşrlər), həm də kitabxananın saytı vasitəsilə rəhbər işçilərə, elmi tədqiqatçılara, alim və ziyalılara, müxtəlif sahələrdə çalışan mütəxəssislərə, eləcə də geniş ictimaiyyətə operativ məlumat çatdırılır. Analitik resursların axtarışı elektron kataloq vasitəsilə həyata keçirilir. Nümunə olaraq qeyd edək ki, 2008-ci ilin dekabr ayından Milli Kitabxanada ölkə mətbuatının ayrı-ayrı mövzular və predmetlər üzrə tammətnli analitik məlumat bazasının yaradılması işlərinə başlanılmışdır. Yəni 100-dən çox qəzet və jurnalda dərc

olunan materialların tam elektron mətnləri mövzu və predmetlər üzrə qruplaşdırılaraq Milli Kitabxananın analitik məlumat bazasına daxil edilir. Bununla da kitabxananın oxucuları nəinki dövri mətbuat materiallarının biblioqrafik təsvirlərini, hətta onların tam elektron mətnlərini də kitabxananın saytı və elektron kataloqu vasitəsilə açıb oxuya bilirlər. 2006-cı ildən Analitik məlumat bazasının təşkili şöbəsi yeni cari-biblioqrafik vəsaitin - "Mədəniyyət, incəsənət və turizm haqqında yeni ədəbiyyat"ın nəşrinə başlamış, mədəniyyət sahəsində analitik soraq-informasiya xidmətinin təşkilini təmin etmişdir. Bəşəriyyətdə həmişə informasiya tələbatı mövcud olmuş, bu tələbat mürəkkəb tarixi inkişafdan keçərək genişlənmiş, inkişaf etmiş və müasir yetkin səviyyəyə gəlib çatmışdır. Qədim dövrlərdə insanlar arasında informasiya şifahi yolla yayılırdı. İnformasiya yalnız sözlər, şifahi nitq vasitəsi ilə çatdırılır və ötürülürdü. Lakin zaman keçdikcə bu üsulun heç də həmişə səmərəli olmadığı üzə çıxdı. Belə ki, informasiyanın getdikcə artıb çoxalması şifahi yolla ötürülməsində çətinliklər törədir və onun yaddaşlardan silinməsinə səbəb olurdu. Bundan əlavə, bir çox halda hafizədə saxlanılan və ötürülən informasiyanın çox dəqiq olması tələbi meydana çıxırdı. Bu və bir sıra digər tələblər insanları informasiyanı uzun müddət və dəqiq saxlayıb mühafizə edə biləcək, onu nəsildən-nəslə ötürəcək yeni bir vasitə tapmağa vadar edirdi. Beləliklə də, insanlar informasiyanın qeydə alınmasının xüsusi forması olan yazını ixtira etdilər.

Biblioqrafik fəaliyyətin müxtəlif elmlərlə əlaqəsi çox genişdir, çünki bu fəaliyyət, əsasən, elmi biliklərin toplanması, təhlili və yayılması ilə bağlıdır. Biblioqrafiyanın müxtəlif sahələrdə tətbiqi və onun elmi araşdırmalara təsiri çox böyükdür (Qasımlı & Məhəmmədli, 2024). İnformasiyavermə xidməti ayrı-ayrı şəxslərin, qrupların və ya bütövlükdə cəmiyyətin informasiya tələbatının ödənilməsi üzrə informasiya proseslərinin məcmusundan (sənədlərin toplanması, analitik-sintetik işlənməsi, informasiyanın axtarışı və yayılması) ibarət olan fəaliyyətdir. BİX-in elementləri aşağıdakılardır: informasiyanın istehsalçısı və yayıcısı, alıcısı və informasiyakommunikasiyası üsulları və vasitələri. BİX-in növləri informasiya sorğularının ödənilməsinin differensasiya səviyyəsinə görə fərqlənir: Rəhbər İşçilərə Differensial Xidmət (RİDX), müəyyən qrupa və ya konkret istehlakçıya istiqamətlənən fərdi, kollektiv və kütləvi informasiya xidməti. Bu xidmətin əsasında oxucular kitabxanaya yeni daxil olan kitablar haqqında vaxtlıvaxtında xəbər tutur. Kütləvi BİX-in mühüm formaları: yeni alınan ədəbiyyatın məlumat bülleteni (aylıq və rüblük), yeni ədəbiyyat sərgiləri (mövzu sərgisi, dövri mətbuatda dərc olunmuş məqalələrin nümayişi), xülasələr (yeni nəşrlərin xülasəsi, mövzu xülasələri, diyarşünaslıq fondu və onun ayrı-ayrı hissələri üzrə xülasə-ekskursiya, ən əhəmiyyətli müxtəlif diyarşünaslıq nəşrlərinin xülasəsi) həmçinin kitabxananın təşkil etdiyi "informasiya günündən", "mutəxəssis günlər"indən, "biblioqrafiya günü"ndən və başqa oxşar tədbirlərdən

ibarətdir. Biblioqrafik fəaliyyətin bütün bu elmlərlə əlaqəsi, tədqiqatların doğru və obyektiv şəkildə aparılmasına, mövcud biliklərin sistemləşdirilməsinə və yeni elmi nəticələrin əldə olunmasına imkan yaradır. Elmi fəaliyyətin hər bir sahəsində biblioqrafik işlər, elmi inkişafın əsasını təşkil edir (Mahammadi, 2024). Elektron informasiya resursları ilə elektron biblioqrafik xidmət həyata keçirilir. Yeni keyfiyyətə malik olan elektron informasiya resurslarının toplanması, saxlanması, axtarışı və əldə edilməsi daha rahat və əlverişli olduğundan onlar daha geniş yayılır və istifadə edilir. Elektron resursların bir sıra növləri fərqləndirilir:

- Çap analoqu olmayan elektron resurslar (elektron poçt, internetdəki veb səhifələri, diskussiya qrupları, bir sıra elmi və kütləvi jurnallar, verilənlər bazaları, multimediya materialları və s.);
- Çap formasında mövcud olan sənəd-informasiya resurslarının uzunmüddətli mühafizəsinin təmin edilməsi üçün (məsələn, elektron kitablar, çap edilmiş əsərlərin elektron versiyaları) yaradılan elektron resurslar;
- Çap edilmiş sənəd resursları əsasında yaradılmış, uzun müddət saxlanmaq üçün nəzərdə tutulmayan birdəfəlik elektron resurslar (KAA sistemində istifadə edilmiş materialların nüsxələri, qəbzlər, elektron arayışlar).

Elektron resursların ictimai təyinatına görə aşağıdakı növləri fərqləndirilir: elmi təyinatlı; tədris təyinatlı; asudə vaxt üçün nəzərdə tutulmuş; bədii; elmitexniki informasiya təyinatlı; elan, reklam və təbliğat təyinatlı; elektron kommersiya təyinatlı; istehsalat təyinatlı; texnoloji təyinatlı; maliyyə təyinatlı və s.

Nəticə

Müasir dövrdə Biblioqrafiyaşünaslıq və biblioqrafik fəaliyyətin informasiyalaşdırılmış cəmiyyətin tələblərinə uyğun intensiv inkişafı üçün onun nəzəri, metodiki və təşkilati problemlərini bilmək, sahə üzrə istər respublikamızda, istərsə də xarici olkələrdə tanınmış alimlər tərəfindən irəli sürülən konsepsiyaları və nəzəri bazanı öyrənmək, sahənin gələcək konstruktiv inkişaf istiqamətini müəyyən etmək vacibdir. Biblioqrafik xidmətlər, həmçinin istifadəçilərin müəyyən mövzuda sorğularını cavablandırmağa kömək edir, resursların tapılmasını asanlaşdırır və məlumatların düzgün və effektiv şəkildə əldə edilməsinə şərait yaradır. Bu xidmətlər kitabxanalarda, tədqiqat mərkəzlərində və turizm şirkətlərinin məlumat bazalarında mövcud ola bilər. Müasir günümüzdə həm təcrübi fəaliyyət sahəsi kimi, həm də elmi istiqamət kimi biblioqrafiyaşünaslığın və biblioqrafik fəaliyyətin rolu o qədər böyük və ümumbəşəridir ki, insan fəaliyyətinin bütün sahələrini onsuz təsəvvür etmək mümkün deyildir. Bu sahədə qərb olkələri alimləri, rus alimləri ilə yanaşı Azərbaycan alimləri

də mühüm konseptual nəzəri fikirlər irəli sürürlər. Müdafiə olunmuş dissertasiyalarda, yazılan elmi məqalə və monoqrafiyalarda sahənin inkişafı ilə bağlı mühüm nəzəri fikirlər, konsepsiyalar, təkliflər və tövsiyələr irəli sürülür. Beləliklə, turizm sahəsində biblioqrafik xidmətlər yalnız mənbə təminatı ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda istifadəçilərin bu resurslardan ən yaxşı şəkildə istifadə etmələri üçün dəstək və rəhbərlik təklif edir. Bu xidmətlər həm akademik tədqiqatları, həm də sektorda fəaliyyət göstərən mütəxəssislərin gündəlik işlərini asanlaşdırır.

Ədəbiyyat Siyahısı

Ismayilov, N. I. Mahammadli, D. & Khudiyeva, V. (2022). Methods and Means of Information Search in the Digital Environment. *Grani Journal*, *25* (5), 31-34.

Ismayilov, N. I. & Gasimli, H. (2022). The main activities of the Republic's Tourism Information Centers. *Grani Journal, 25* (6), 16-22.

Ismayilov, N. I. & Khalafova, S. A. (2022a). General Characteristics of Local Lore Documental Network Resources of the Libraries of Azerbaijan (Based on library collection).*Technium Social Sciences Journal, 33* (1), 628-637.

Ismayilov, N. I. Khalafova, S. A. (2022b). Library Sites that Provide Information to Users (Based on Domestic and Foreign Library Experience).*GRANI Journal*, *25* (2), 22-28.

İsmayılov, N. İ., Mahammadli, D. & Gasimli, H. H. (2023). Organızation, development and current sıtuatıon of the document flow on tourism in the regions (based on the example of the Shakı-Zagatala economıc region). *Scientific and Theoretical Almanac Grani, 2* (26), 122-127.

İsmayılov, N., & Məhəmmədli, D. (2024). Qərbi Azərbaycan Tarixinə Dair Sənəd Axınının Təşəkkülü və İnkişafı. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11*(6), 4483-4496.

Kitabxana işi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (1999).

Mahammadi, D. H. (2024). Issues of Legal, Scientific, Theoretical, Methodological and Practical Significance as an Important Component of the Informatization of the Library Infrastructure of the Republic (Strategy For The Development of Libraries in the Regions of Azerbaijan). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, *11* (1), 611-619.

Qasımlı, H. & Məhəmmədli, D. (2024). Turizm sahəsi üzrə "İnformasiya tələbatı" konsepsiyası. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 4588-4595.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11 (6) 2024

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:15.09.2024
Kabul tarihi |Accepted:23.11.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Füsun Çoban Döşkaya

https://orcid.org/0000-0001-8121-4139
Assoc. Prof. Dr., Department of American Culture and Literature, Dokuz Eylül University, Türkiye, fusun.doskaya@deu.edu.tr.

Atıf Künyesi | Citation Info

Çoban Döşkaya, F. (2024) Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi'nin Arka Planı ve Analizi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, *11* (6), 4727-4745.

Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi'nin Arka Planı ve Analizi

Öz

Bu çalışma, Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi'nin arka planını, yazılma sürecini ve içeriğini ele alarak bildirgenin Amerikan ulusal kimliğin inşasında oynadığı role vurgu yapmaktadır. İlk olarak, bildirgenin Amerikan tarihindeki önemine değinilmiştir. Bildirgenin Fransız Devrimi, Haiti Devrimi ve kadın hakları hareketleri gibi çeşitli sosyal ve siyasi dönüşümleri nasıl etkilediği tartışılmış, 4 Temmuz tarihinin ABD için bir kutlama günü hâline gelişi vurgulanmıştır. Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi'nin arka planının anlaşılması için Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nın (1775-1783) nedenleri, İngiltere'nin sömürge politikaları ve kolonilerdeki hoşnutsuzluklar incelenmiş, bağımsızlık talebinin oluşum süreci açıklanmıştır. Çalışmada ayrıca Bağımsızlık Bildirgesi'nin yazarlarından biri olan Thomas Jefferson'ın hayatı, düşünceleri ve çelişkili tutumlarına yer verilmiş, Jefferson'ın bildirgeyi hazırlarken etkilendiği düşünürler ele alınmış ve belgede yer alan "yaşam, özgürlük ve mutluluğu arama hakkı" gibi temel kavramların felsefi temelleri irdelenmiştir. Çalışmada son olarak bildirgenin bölümleri incelenmiş; giriş, önsöz, şikayetler listesi, İngiliz halkına itham ve bağımsızlığın ilanı kısımları açıklanmıştır. İngiltere Kralı III. George'un adaletsiz uygulamaları ve kolonilere yönelik baskıları sıralanarak, bildirgenin İngiltere'ye yönelik eleştirileri aktarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Thomas Jefferson, Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi, İngiltere, 4 Temmuz, Kral III. George*

CC BY NC
Creative Commons Licence

Background and Analysis of the American Declaration of Independence

Abstract

This study emphasises the role of the Declaration of Independence in the construction of American national identity by addressing its background, writing process and content. Firstly, the importance of the Declaration in American history is emphasised. It discusses how the Declaration influenced various social and political transformations such as the French Revolution, the Haitian Revolution and women's rights movements, and highlights how the 4th of July became a day of celebration for the United States. In order to understand the background of the American Declaration of Independence, the causes of the American War of Independence (1775-1783), Britain's colonial policies and discontent in the colonies were analysed, and the process of the formation of the demand for independence was explained. The study also includes the life, thoughts and contradictory attitudes of Thomas Jefferson, one of the authors of the Declaration of Independence, discusses the thinkers Jefferson was influenced by while preparing the declaration, and examines the philosophical foundations of the basic concepts such as 'the right to life, liberty and the pursuit of happiness' in the document. Finally, the sections of the Declaration were analysed; the introduction, preface, list of grievances, indictment of the British people and declaration of independence were explained. The unjust practices of King George III of England and his oppression of the colonies are listed and the criticisms of the declaration against England are presented.

Keywords: *Thomas Jefferson, American Declaration of Independence, England, 4th of July, King George III*

Giriş

Erken ABD tarihi içinde siyasi kargaşa dönemini içeren Amerikan Devrimi (American Revolution), İngiltere Parlamentosu'nun Amerikan kolonilerine Damga Pulu Yasası'nı uygulaması ile 1765 yılından başlatılır ve Amerika Birleşik Devletleri Anayasası'nın yürürlüğe girdiği 1789 tarihiyle sonlandırılır. İngiltere ile onun Amerika'daki on üç kolonisi[1] arasında İngiltere'nin uyguladığı ekonomik baskılar ve zorla dayattığı vergilendirme politikaları yüzünden başlayan Amerikan Bağımsızlık Savaşı ise 1775-1783 yılları arasını kapsar (Bailyn, 1992). Savaş devam ederken 4 Temmuz 1776 tarihinde on üç koloni *Bağımsızlık Bildirgesi*ni (Declaration of Independence) kabul ederek İngiltere'den özgürlüklerini dünyaya ilan etmişlerdir (Armitage, 2007). Genellikle Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nın, Bağımsızlık Bildirgesi'nin ilanı ile başladığı

[1] On üç koloninin isimleri şöyledir: MA: Massachusetts; NH: New Hampshire; NY: New York; RI: Rhode Island; PA: Pennsylvania; CT: Conneticut; NJ: New Jersey; DE: Delaware; MD: Maryland; VA: Virginia; NC: North Carolina; SC: South Carolina; GA: Georgia

düşünülür ancak bildirge ilan edildiğinde bir yılı aşkın süredir on üç koloni ve İngiltere arasındaki çatışma devam etmektedir. Nisan 1775'te Lexington ve Concord muhabereleriyle başlayan Amerikan Bağımsızlık Savaşı'ndan on beş ay sonra Bağımsızlık Bildirgesi'nin kabul edilmiş olması, kolonilerde yaşayanların İngiltere'den özgür olduklarını duyurmak için neden bu kadar bekledikleri sorusunu akıllara getirir.

Düşünceleri ve yazdıklarıyla Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nın arka planında derin izleri olan Amerikalı aktivist Thomas Paine de bu konuyu, bağımsızlık için harekete geçme zamanının geldiğini belirtiği *Common Sense* (Sağduyu) isimli eserinde vurgulamış, kolonide yaşayanların Amerikan Devrimi'ne tam anlamıyla bağlılık göstermelerinin neden bu kadar uzun sürdüğünü sorgulamıştır (Paine, 1776). Sorunun cevabı kolonilerin savaş devam ederken bile hâlen ne yapacakları konusunda fikir birliği içinde olmamalarıdır. Pek çoğu mümkün olan her şeyi yaptıklarından emin olmak istemekte ve İngiliz vatandaşlığından çıkmak istememektedir.[2] Savaş devam ederken bağımsızlığı ilan etmenin bir başka sebebi ise başta Fransa olmak üzere diğer devletlerin desteğini alma arzusudur (Wood, 1992; Ferling, 2003). Bağımsızlık Bildirgesi'nin arka planının anlaşılması, ABD tarihini anlamlandırmak için önemlidir. Amerikalılar için bu belge, yalnızca İngiltere'den bağımsızlıklarını ilan ettikleri siyasi bir ayrılık belgesi değil, evrensel insan haklarını içeren retoriği ile aynı zamanda bir başkaldırı metni olarak kabul edilmektedir. "Temsil hakkı olmadan vergilendirilme" (no taxation without representation) düşüncesi en temel başkaldırı unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Amerikan Devrimi'nin yasal ve ahlaki temelini oluşturan, Amerikan değerlerini şekillendiren, bireysel hak ve özgürlüklerin savunulduğu bir belge olarak takdim edilmektedir. Metin, yasamanın ve yönetim biçimlerinin adaleti sağlaması gerektiğini, aksi takdirde halkın bu yönetimi değiştirme veya ortadan kaldırma hakkına sahip olduğunu savunmaktadır (Becker, 1942; Rakove, 1996; Maier, 1997; Ellis, 2001). Dünya tarihine yön vermiş bir metin olarak adlandırılan Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi, *Mayflower Sözleşmesi* (*Mayflower Compact*), Amerikan Anayasası (*US Constitution*) ve 1791 Haklar Bildirgesi (*Bill of Rights*) gibi ABD'nin önemli tarihi metinlerinden biridir. Belgenin orijinali, Amerikan Anayasası ve Haklar Bildirgesi ile Washington D.C.'deki Ulusal Arşiv Müzesinde (*National Archive Museum*) bulunmaktadır.

[2] İngiltere'ye sadık kalan ve "Loyalists" olarak nitelendirilen bu kişilerin karşısında İngilizlerin asiler "Rebels" olarak tanımladığı, Vatanseverler yani "Patriots" bulunmaktadır.

Amerikan Bağımsız Bildirgesi, Amerikan kültürü ve siyasetinin anlaşılmasında da önemlidir. Bu tarihi belge İngiltere'nin Amerika'daki on üç kolonisinin, artık İngiltere'nin kolonisi olmadıklarını, kendi kendini yöneten bağımsız devlet olduklarını dünyaya duyurdukları metindir. Kolonide yaşayanların İngiltere'ye karşı verdikleri bağımsızlık mücadelesinin bir ürünü olması ve içinde yer alan bağımsızlık vurgusuyla Amerikalılar belgeye ilham kaynağı olarak bakmakta ve onunla gurur duymaktadırlar (Bailyn, 1992; Armitage, 2007). Bildirgenin İkinci Kıtasal Kongre (*Second Continental Congress*) tarafından kabul edildiği 4 Temmuz tarihi ABD'de "Bağımsızlık Günü" (*Independence Day*) olarak kutlanmaktadır ve federal tatildir.

4 Temmuz (*Fourth of July*) gününü Amerikalılar geçit törenleri, konserler, havai fişek gösterileri, barbekü partileri, piknikler ve aile toplanmaları gibi etkinliklerle geçirirler. Bildirgenin imzalandığı Philadelphia'da bulunan ve 8 Temmuz 1776 tarihinde John Nixon'ın bildirgeyi halka okuduğu bina günümüzde Bağımsızlık Salonu (*Independence Hall*) olarak anılmaktadır. Bağımsızlık Bildirgesi sonrasında Amerikan Anayasası'nın görüşmelerinin ve kabulünün de bu bina da yapılmış olması Amerikalıların bu bina ve çevresini ulusal tarihi park haline getirmesiyle sonuçlanmıştır. Yine Amerikalılar için çok önemli olan "Bağımsızlık Çanı" (*Liberty Bell*) da aynı yerdedir.

Ayrıca Bağımsızlık Bildirgesi'nin ruhunun, kendisinden on üç yıl sonra gerçekleşen 1789 yılındaki Fransız Devrimi'nde kendisini gösterdiği vurgulanmaktadır. Bu yıllar içinde Bağımsızlık Bildirgesi'nin ana yazarlarından Thomas Jefferson, Amerikan elçisi olarak Fransa'da görev yapmıştır. Bağımsızlık Bildirgesi metninin 1791-1804 yılları arasındaki Afrikalı köle ayaklanması olan Haiti Devrimi'nde ve sonraki yıllardaki sömürgeci güçlere karşı bağımsızlık mücadelelerinde etkisini gösterdiği vurgulanır (Ellis, 2001; Ferling, 2003; Armitage, 2007). Bağımsızlık Bildirgesi'nde yer alan ve bugün sıklıkla metinden alıntılanan ifadeler ABD tarihi içinde uzunca bir süre geri planda kalmıştır. 1848 yılında toplanan Seneca Falls Kongresi'nde yayımlanan örgütlü ilk kadın hakları bildirgesi olan ve ABD'li süfraje Elizabeth Cady Stanton tarafından yazılan *Duygular Bildirgesi* (*Declaration of Sentiments*) Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi'nde yer alan "tüm erkekler (insanlar) eşit yaratılmıştır" ifadesini uyarlamış ve bu belgede "tüm erkek ve kadınların eşit yaratıldığı" belirtilmiştir (Stanton, 1848).

Duygular Bildirgesi'nden dört yıl sonra ise, Amerika'daki bağımsızlık kutlamalarından rahatsızlık duyan ve aynı zamanda eski bir köle olan, kölelik karşıtı Frederick Douglas (1818-1895) 5 Temmuz 1852 tarihinde yaptığı "4 Temmuz" başlıklı konuşmasında 4 Temmuz'un beyazlara ait olduğunu ve kendisinin o gün yas tutması gerektiğini şu sözlerle belirtir:

*Değerli yurttaşlarım, bugünün çağrıştırdıkları üzerinde uzun uzadıya durmayacağım. Olayın basit hikayesi şudur: 76 yıl önce bu ülkenin insanları İngiliz tebaasıydı…İngiliz Krallığı'na bağlıydınız. Atalarınız İngiliz Hükümetini anavatan… olarak görüyordu. Bildiğiniz gibi bu ana hükümet, evinizden oldukça uzakta olmasına rağmen, ebeveynlik ayrıcalıklarını kullanırken, sömürge çocuklarına, olgun yargılarına göre akıllıca, doğru ve uygun gördüğü kısıtlamaları, yükleri ve sınırlamaları dayattı… Yurttaşlar, atalarınız bu kararı yerine getirdi. Başardılar ve bugün bunun meyvelerini topluyorsunuz. Başarılarının meyveleri*ni. *Kazanılan özgürlük sizindir; bu nedenle bu yıldönümünü hakkıyla kutlayabilirsiniz… 4 Temmuz, ulusunuzun tarihindeki ilk büyük olgudur; henüz gelişmemiş kaderinizin zincirindeki en önemli halkadır… Ben bu görkemli yıldönümüne dahil değilim! Yüksek bağımsızlığınız sadece aramızdaki ölçülemez mesafeyi ortaya koyuyor. Bugün sevincini yaşadığınız nimetler ortak değildir…Babalarınız tarafından miras bırakılan bağımsızlığı ben değil, siz paylaşıyorsunuz. Size yaşam ve şifa getiren güneş ışığı, bana sınırlar ve ölüm getirdi. Bu 4 Temmuz sizin, benim değil. Siz sevinebilirsiniz, ben yas tutmalıyım. Prangalı bir adamı özgürlüğün büyük ışıklı tapınağına sürüklemek ve onu neşeli marşlarda size katılmaya çağırmak, insanlık dışı bir alay ve saygısız bir ironidir. Vatandaşlar, bugün konuşmamı isteyerek benimle alay mı ediyorsunuz? Eğer öyleyse, davranışlarınızda bir paralellik var demektir* (Douglass, 1852, s. 2-5).

1. Bağımsızlık Bildirgesinin Arka Planı (1765-1776)

Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi'nin ilan edilmesi öncesinde koloni Amerika'sında 1776 yılına gelene dek çeşitli olaylar yaşanmış, İngiltere Kralına sadakat kısmen de olsa sürmüştür. Var olan tepki daha çok Parlamento'ya ve onun kararlarına karşı olmuştur. Ancak yaşanan gelişmeler ve baskının artması o yıllarda on üç koloniyi zorda olsa bir araya getirmiştir (Bailyn, 1992; Ellis, 2007). Amerika'daki kolonilerin İngiltere'den kopuşunun simgesi olan Bağımsızlık Bildirgesi'nin yazıldığı 1776 yılına gelene kadar yaşananlar kısaca şöyle özetlenebilir: Amerika kıtasının keşfinden sonra burada diğer devletler gibi koloniler kuran İngilizler, göçmenlerini bölgeye yerleştirmiş ve sonuçta yıllar içerisinde İngiltere kralına bağlı on üç koloni oluşmuştur. Kıtadaki İngiliz sömürgelerinin diğer sömürge kolonilerinden farkı, onların idarenin tek bir kişinin tekelinde olduğu yönetim yerine, temelinde eşitlik ve özgürlük kavramlarının olduğu düşüncelere sahip olmalarıdır. Kuzey Amerika'daki İngiliz kolonilerinin, ana ülkeleri İngiltere ile karmaşık olarak niteleyebileceğimiz ilişkisi, kültürel, siyasi ve ekonomik bağları paylaşmalarından ancak aynı zamanda İngiltere'nin ihmali ve uzaklığı neticesinde bir çeşit bağımsızlık duygusu

geliştirmelerinden ve kendi yerel temsili hükümetlerini oluşturmuş olmalarından kaynaklanmaktadır. Bu yüzden 1770'li yılların başına kadar kolonilerde yaşayanların çoğu kendilerini İngiliz vatandaşı olarak düşünmüşlerdir. Ancak İngiliz kolonilerindeki kendi kendini yönetme (*self-rule*) ve vergilendirme (*self-taxation*) geleneği onları diğer kolonilerden zaman içinde farklılaştırmıştır. Ayrıca burada çok farklı dinî inanışın serbest bırakılması ve aynı zamanda yaşanan aydınlanma döneminin etkisiyle insanlar birbirlerinden farklı düşüncelere sahip olmuşlardır (Greene, 1990; Wood, 1992; Middlekauff, 2005). Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nın temelinde, Fransa ve İngiltere'nin imparatorluk kurma yarışının bir mücadelesi ve aynı zamanda ilk küresel savaş olan Yedi Yıl Savaşları (1756-1763) (Seven Years War) yatar (Anderson, 2000). Savaş hem İngiltere hem de Fransa'nın Avrupalı müttefiklerinin savaşa dâhil olmasıyla tüm Avrupalı büyük güçleri içerecek şekilde kısa sürede genişlemiştir. Amerika'da "Fransız ve Kızılderili Savaşı" (French and Indian War) olarak anılan Yedi Yıl Savaşları, Amerika kıtasında Fransa'nın Kanada ve Mississippi Nehri'nin doğusundaki topraklar üzerindeki tüm hak iddialarından vazgeçmesi ve İspanya'nın Florida'yı İngiltere'ye bırakmasıyla 1763 yılında Paris Antlaşması'yla İngiltere'nin lehine sona ermiştir. Bu savaş İngiltere'yi mali açıdan zorlamış ve sonuç olarak İngiltere bu sıkıntısını Amerika'daki kolonilerden aldığı vergileri artırmak ve yeni birtakım düzenlemeler yaparak çözme yoluna gitmiştir (Anderson, 2000; Middlekauff, 2005).

İngiltere'nin 17 ve 18. yüzyıllarda Amerikan kolonilerine uyguladığı, esnek yönetim politikasını tanımlayan "faydalı ihmal" (*salutary neglect)* sayesinde istediği gibi davranan koloniciler, Yedi Yıl Savaşları'nın bitiminde farklı bir İngiltere ile karşılaşmışlardır. Bu savaştan sonra artık Amerikan kıtasındaki İngiliz kolonilerinin her yaptığına karışan ve nasıl yaşayacaklarına karar veren bir İngiltere vardır. Uzun bir süre devam edecek olan bu süreç ilk olarak 1763 Bildirisi Hattı (Proclamation Line of 1763) ile başlamıştır (Bailyn, 1992; Anderson, 2000). Kral III. George, Apalaş Dağları boyunca bir çizgi çizmiş ve bunun batısına yerleşimi yasaklamış, bu şekilde kolonilerde yaşayanlarla yerli Amerikalılar arasındaki çatışmaları azaltmayı hedeflemiştir. Ancak bu alanın Kızılderililer için rezerve edildiğinin söylenmesi koloni halkını sinirlendirmiş, bu durum da Amerikan bağımsızlığının fitilini ateşleyen kıvılcımlardan biri olmuştur (Ferling, 2007; Breen, 2004). Yedi Yıl Savaşları sonucunda Fransa'dan toprak kazanan İngiltere bu bölgeleri kullanıma açmamış ve İngiltere Parlamentosunun 1760'lı yıllar boyunca yürürlüğe sokacağı yeni yasa ve vergilerde sorun yaratmıştır. 1764 yılıyla beraber İngiliz Parlamentosu Amerika'da vergi koyma yetkisini artıran yasalar çıkarmış, bunun üzerine bölgede

huzursuzluklar başlamıştır. Amerikan kolonileri bu yasaların kendilerine sorulmadan çıkarılması ve temsil haklarının olmamasını eleştirmişlerdir (Maier, 1972; Wood, 1992; Nash, 2006).

İngiliz Parlamentosunun ilk olarak 1651 yılında deniz ticaretini kontrol altına almak ve kendi gemiciliğini teşvik etmek amacıyla çıkardığı ve sonra da devam ettirdiği Seyrüsefer Yasaları (Navigation Acts) (1651-1774) on üç kolonide huzursuzluk yaratan yasaların başında gelmektedir. Kolonilerin İngiltere dışında bir ülke ile ticaret yapmasını yasaklayan, koloniler arasındaki ticareti İngiliz gemileriyle sınırlayan, bazı ürünlerin sadece İngiliz kolonilerine satılmasını şart koşan bu yasalar kolonistlerin ekonomik faaliyetlerini sınırlamıştır. Aynı zamanda onların serbest ticarete olan inancına zarar vermiş, kaçakçılık gibi yollara başvurmalarına neden olmuştur (Middlekauff, 2005). 1760'larda Koloni Amerika'sında yaşayan kolonicilerin karşı karşıya kaldıkları diğer yasalardan bazıları ise şöyledir:

1764 yılında İngiliz Parlamentosu tarafından çıkarılan Şeker Yasası (The Sugar Act) Amerika'daki kolonilerde şeker ve melas (molasses) yani şeker üretimi sırasında elde edilen koyu şurup ithalatına vergi getirmiştir. Şeker o dönemin en önemli ticaret öğesidir ve bu yasanın çıkarılmasıyla hedeflenen Fransa ve Hollanda'nın Batı Hint Adalarından (West Indies) şeker ve melas kaçakçılığını sona erdirmektir. Yasa, İngiltere'ye karşı hoşnutsuzluğu artırmıştır. Amerikalıların İngiliz Parlamentosunda herhangi bir temsiliyeti olmadığı için bu yasa o dönemin ünlü "Temsiliyet olmadan vergilendirme olmaz" sloganının ortaya çıkmasına neden olmuştur (Morgan & Morgan, 1953; Middlekauff, 2005).

Şeker Yasası'ndan sonra 1765 yılında İngiliz Parlamentosu Damga Pulu Yasası'nı (The Stamp Act) uygulamaya koymuştur. Yasal dokümanlara getirilen vergi olarak tanımlanabilecek bu kanun Kuzey Amerika kolonilerindeki tüm basılı materyallere doğrudan vergi getirmiş, resmi mahkeme belgeleri de dâhil, tüm gazete ve belgelerin Londra'dan gelen damgalı kağıtlara basılmasını zorunlu kılmıştır. Buna ek olarak bir de damgalı kâğıdın, kolonilerde nadir bulunan İngiliz kâğıt parasıyla satın alınması şart koşulmuştur. Matbaacı, yayıncı ve avukatlar bu yasadan en olumsuz etkilenenler olmuştur. Boykotlar, ve sokak olayları gerçekleşmiştir. Gelen çok büyük tepkiler üzerine kanun bir sonraki yıl kaldırılmış ancak bu yasa kolonilerde İngilizlere karşı düşmanlığı artırmıştır. Bu yüzden yasanın uygulanmaya başladığı 1765 yılı Amerikan Devrimi'nin başlangıcı olarak kabul edilmektedir (Maier, 1972; Bailyn, 1992).

Damga Pulu Kanunu'nun kaldırılmasının ardından İngiliz Maliye Bakanı Charles Townshend 1767 yılında bir dizi yasa önermiş ve bunlar İngiliz Parlamentosu tarafından kabul

edilmiştir. Townshend Yasaları (Townshend Acts) olarak bilinen bu yasaların amacı, Amerikan kolonilerinden elde edilen gelirde artış sağlamak ve İngiliz hükümetinin koloniler üzerindeki otoritesini güçlendirmektir. Kolonilere ithal edilen boya, çay ve kâğıt gibi mallara vergiler getirilmiştir. Bu yasalar diğer vergiler gibi kolonilerdeki rahatsızlığı artırmış, halkın İngiliz mallarını boykot etmesi sürecini başlatmıştır. Boston'daki protestolara karşılık vermek için İngiliz hükümeti bölgeye asker göndermiştir. Gerginliğin artması üzerine 5 Mart 1770'te Boston'da, bir grup kolonist ile İngiliz askerleri arasında çıkan çatışmada beş sivil ölmüş ve bu olay Amerikan tarihine Boston Katliamı (Boston Massacre) olarak geçmiştir. Olay sonrası Townshend Yasaları kaldırılmıştır.

1773 yılında İngiliz Parlamentosu Çay Yasası'nı (Tea Act) geçirmiş, Doğu Hindistan Kumpanyası (British East India Company) isimli bir İngiliz şirketini tekel haline getirerek ona iyi çayı ucuza satma şartı koymuştur. Bu dayatmadan hoşlanmayan Amerikalılar 16 Aralık 1773 tarihinde Boston limanında İngiltere'nin çay üzerindeki vergilerini ve söz konusu şirkete tanınan ayrıcalıkları protesto etmek için Mohawk Kızılderilileri kılığına girerek İngiliz gemilerindeki çayı denize dökmüşlerdir. Olayı gerçekleştiren Özgürlük Oğulları (Sons of Liberty) üyelerinin bu hareketi tarihe Boston Çay Partisi (Boston Tea Party) olarak geçmiş ve Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nın fitilini ateşleyen olaylardan biri olmuştur (Carp, 2010). Eylem, Amerikan kolonilerindeki direniş hareketlerinin güçlenmesine ve İngiltere'nin uyguladığı baskıcı politikalara karşı birleşik bir tepkinin oluşmasına katkı sağlamıştır.

Bu olay sonrasında İngilizlerin Boston Çay Partisi'ne verdiği yanıt sert olmuş, 1774 baharında İngiliz Parlamentosu, Kuzey Amerika kolonilerinde kısa sürede Tahammül Edilemez Yasalar (Intolerable Acts) olarak anılmaya başlanan Zorlayıcı Yasalar'ı (Coercive Acts) kabul etmiştir. Massachusetts kolonisine daha da katı olan şu politikalar uygulanmıştır: İmha edilen çay için para cezası ödenene kadar Boston Limanı kapatılmıştır (Boston Port Act); Massachusetts'i sıkıyönetim altına almışlardır (Massachusetts Government Act); Boston bundan sonra daha fazla İngiliz birliği konaklatacak ve onların masraflarını ödeyecektir (Quartering Act); Suçlanan herhangi bir İngiliz askeri, mahkeme edilmek üzere İngiltere'ye gönderilecektir (Administration of Justice Act); Quebec'e özel imtiyazlar verilecektir (Quebec Act) (Wood, 1992; Breen, 2010). Bu yasaların amacı Boston şehrini diğer kolonilerden izole etmek olsa da bunun tam tersi bir sonuç ortaya çıkmıştır (Middlekauff, 2005).

İngilizlere birlik içinde olduklarını göstermek için, Georgia hariç, tüm kolonilerden gelen delegeler 5 Eylül 1774'te Birinci Kıtasal Kongre'yi (First Continental Congress) Philadelphia'da

toplamışlardır. Kolonilerin İngiliz yönetimine karşı muhalefetini tartışmak ve yaşanan sorunları diplomatik yollarla çözmek için bir araya gelmişlerdir. Boston'a destek vermek ve İngilizlere karşı ortak bir yaklaşım geliştirmeyi amaçlamışlardır. Bu süreçte İngiliz mallarını boykot kararı almış olsalar da koloni temsilcilerinin çoğunluğunda bağımsızlık düşüncesi oluşmamıştır. İngiltere ile sorunların barış yoluyla çözülmesi düşüncesinin hâkim olduğu ve Amerikan Devrimi'nin temel adımlarından biri olarak kabul edilen Birinci Kıtasal Kongre 26 Ekim 1774'te sona ermiştir (Ferling, 2003; Middlekauff, 2005).

14 Ekim 1774'te Birinci Kıtasal Kongre, Haklar ve Şikâyetler Bildirgesi'ni (Declaration of Colonial Rights and Grievances) yayımlamıştır. Bildirgede İngiltere Parlamentosunun kolonileri vergilendirme hakkı reddedilmiş, Boston'a asker yerleştirdiği için İngilizler eleştirilmiştir. Tahammül Edilemez Yasalar koloni özgürlüklerine bir saldırı olarak nitelendirilip, kolonilerden milislerini hazırlamaları talep edilmiştir. Ancak bu bildirgede Parlamento'nun ticareti düzenleme hakkı teyit edilmiş, kolonilerin İngiliz Kralı III. George'a olan sadakatine meydan okunmamıştır. Kongre bu aşamada İngiltere'den bağımsızlığını ilan etmemiş, delegeler, ilişkilerinin düzelmemesi halinde bir sonraki mayıs ayında tekrar toplanma kararı almışlardır (Wood, 1992).

Savaşın yaklaştığının her iki tarafça anlaşılması sonucunda hazırlıklar başlamıştır. Nisan 1775'te İngiltere, kolonilerde yaşayıp kendilerine isyan edenlerin (*rebels*) silahsızlandırılması talimatını vermiş ve İngiliz ordusunun büyük miktarda silah ve mühimmat depoladıkları bildirilen Boston'un Concord kasabasına yürümesi emrini vermiştir. İngiliz karşıtı isyancılar olarak bilinen ve Amerikan tarihinde vatanseverler (patriots) olarak adlandırılanlar, kurdukları etkili istihbarat ağı ile emirden haberdar olmuşlardır.

İngiliz kuvvetlerine karşı hızlı bir şekilde harekete geçebilen Amerikan milis kuvvetleri (Minutemen) ile İngiliz askerleri ilk kez Lexington'da Eski Kuzey Köprüsü'nde (The Old North Bridge) karşı karşıya gelmişlerdir. İlk kimin ateş açtığı bilinmemektedir. Amerikan Bağımsızlık Savaşı'ndaki bu ilk atış "Dünyanın duyduğu silah sesi" (Shot heard 'round the world) olarak anılmaktadır. Çatışmada İngiliz birlikleri başarı kazanıp, Concord'a doğru ilerlemişlerdir. Bir Amerikalı vatansever olan Paul Revere, Boston şehrinden Concord'a giden İngiliz birliklerinin ilerleyişini Concord'a duyurmak için gece yarısı atıyla yol alarak güzergahındakileri uyarmıştır. Concord'daki askerî teçhizat kasabadan taşınabilmiştir. Milisler, diğer bölgelerden gelen milislerin de kendilerine katılmasıyla Boston'ı kuşatmaya devam etmişlerdir. (Fischer, 1994; Middlekauff,

2005; Ellis, 2007). Lexington ve Concord Muharebeleri olarak bilinen bu olaylar Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nın ilk askerî çatışmalarıdır ve savaşın fiili başlangıcı olarak anılmaktadır.

1775 yılının Mayıs ayında toplanan İkinci Kıtasal Kongre (Second Continental Congress) temmuz ayında İngiliz hükümeti ile Amerikan kolonileri arasındaki çatışmayı sona erdirmenin bir yolunu bulmak için Kral III. George'a Zeytin Dalı Dilekçesi'ni (Olive Branch Petition) göndermiştir. Dilekçede kraldan krizi çözmek için bir yol bulması istenmiş ve bazı olası çözüm seçenekleri sunulmuştur. Kral dilekçeyi okumayı reddetmiş ve cevap vermemiştir. 23 Ağustos 1775'te kendi İsyan Bildirisi'ni (Proclamation of Rebellion) ilan ederek dilekçeye tepki göstermiştir. İngiltere Parlamento'su Aralık 1775'te Yasaklama Yasası'nı (Prohibitory Act) kabul etmiş, Amerikan kolonileriyle tüm İngiliz ticaretini yasaklamış ve Amerikan gemilerine ve kargolarına düşman muamelesi yapılacağını bildirmiştir (Ellis, 2007).

2. Bağımsızlık Bildirgesi

Bağımsızlık Bildirgesi'nin yazılma süreci İkinci Kıtasal Kongre'nin bağımsızlık hareketini hızlandırmak için Beşli Komite (the Committee of Five) olarak bilinen Thomas Jefferson, Benjamin Franklin, John Adams, Roger Sherman ve Robert R. Livingston'dan oluşan bir ekip kurması ve Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi'ni hazırlamakla görevlendirmesiyle başlamıştır (Maier, 1997; *Brief biography of Jefferson*).

Bildirge'nin ana yazarı olarak kabul edilen ve ilk taslağı oluşturan Thomas Jefferson ABD'de Virginia valiliği; Fransa'da büyükelçilik (1785-1789); Dış işleri Bakanlığı (1790-1793); Amerikan Başkan Yardımcılığı (1797-1801) ve George Washington ve John Adams'tan sonra 1801-1809 yılları arasında ABD'nin üçüncü başkanı olarak görev yapmıştır. ABD'nin en önemli kurucuları arasında sayılmaktadır (Meacham, 2012). Avukat, yazar, diplomat, filozof, mimar, çiftçi, bilim insanı, mucit ve müzisyendir. Birçok dil bilen Jefferson aynı zamanda paleontolojiye ve şarap üreticiliğine merak duymuştur. Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi'ne kadın ve siyahları dâhil etmemiş, metnin içinde "Biz" derken beyaz, elit ve mal sahibi erkekleri kastetmiştir (Ellis, 1996; Meacham, 2012; *Brief biography of Jefferson*).

Yüzlerce kölesi olan Jefferson'ın kölelerinden biri olan Sarah Hemings'ten (Sally) (yaklaşık 1773-1835) altı çocuğu olmuş ve bu çocukların dördü yetişkin yaşa ulaşmıştır. 1998 yılında yapılan DNA testi sonuçlarıyla Jefferson'ın Sally'nin tüm çocuklarının babası olduğu ortaya çıkarılmıştır. Sally, Başkan Jefferson'ın karısı Martha Wayles Skelton Jefferson'dan olan çocuklarının dadısı; Jefferson'un kendisinden altı çocuğu olduğu sevgilisi, Jefferson'ın karısının

üvey kardeşi, yani Jefferson'ın kayınpederi John Wayles'in kölesi Betty Hemings'ten olan kızıdır (Sally Hemings, 2024).

Thomas Jefferson'ın, siyahi kadınlar hakkında olumsuz açıklamaları mevcuttur (Blitz & Reynolds, 2023). Ancak kariyerinin başında kölelik karşıtı olarak gözükmesi, onun ABD'nin kurucularından biri olarak hep olumlu bir figür olarak gösterilmesine neden olmuştur. Kölelikteki zulmün farkında olmasına rağmen kölelikten ekonomik çıkar sağlaması, günümüzde Thomas Jefferson'a karşı bakışı değiştirmiştir. Köleliğin ahlaki açıdan yanlış olduğunu belirtmesine rağmen, kendi yaşam tarzını sürdürmek için köle emeğine bağımlı kalmış olması ona getirilen eleştirilerin başında gelmektedir (Gordon-Reed, 2008; Wiencek, 2012).

Bildirgenin yazıldığı tarihten neredeyse elli yıl sonra Thomas Jefferson, Henry Lee'ye yazdığı 8 Mayıs 1825 tarihli belgede amacının "*hiçbir zaman tamamen orijinal olmak veya daha önce söylenmemiş bir şeyi söylemek olmadığını*" yazmış, gayesini "*Amerikan kolonilerinin davasını yalın terimlerle ortaya koymak ve dünyayı sağduyuya ikna etmek*" olarak açıklamıştır (*Declaration of Independence: Overview*).

Bağımsızlık bildirgesinin amacı buydu. Yeni ilkeler ya da daha önce hiç düşünülmemiş yeni argümanlar bulmak değil, sadece daha önce hiç söylenmemiş şeyleri söylemek değil; ama insanlığın önüne konunun sağduyusunu koymak ... Ne ilke ya da duyguların özgünlüğünü amaçlayan, ne de daha önce yazılmış herhangi bir yazıdan kopya edilmiş olan bu kitap, Amerikan zihninin bir ifadesi olmayı ve bu ifadeye durumun gerektirdiği uygun tonu ve ruhu vermeyi amaçlamıştır (*Thomas Jefferson to Henry Lee, 8 May 1825*).

Thomas Jefferson'ın iki haftadan biraz daha uzun bir sürede tamamlamış olduğu taslak üzerinde Beşli Komite'nin diğer üyeleri ve İkinci Kıtasal Kongre katılımcıları çeşitli düzenlemeler yapmış ve belgeye son hali verilmiştir (*Declaration of Independence: Overview*).

Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi'nde öne çıkarılan temalar; insanların eşit olarak yaratıldıkları, halkın egemenliği ve yönetimlerin meşruiyetinin halkın rızasına bağlı olmasıdır. Bildirgede yer alan "yaşama", "özgürlük" ve "mutluluğu arama hakkı" Aydınlanma Dönemi İngiliz filozoflarından John Locke'un doğal haklar ve toplumsal sözleşme düşüncelerinden etkilenmiştir (Locke, 1689/1988; Becker, 1942). Locke'un hükümetin sınırlandırılmasına ilişkin fikirleri belge boyunca tekrarlanmıştır (Maier, 1997; Armitage, 2007). Thomas Jefferson, Locke'un "mal edinme" (*property*) hakkı olarak belirttiği konuyu "mutluluğu arama hakkı" olarak

değiştirmiştir. Buradaki "mutluluğu arama hakkı", ekonomik özgürlüğü içine alan genel bir tanım olarak yorumlanmaktadır (Becker, 1942; Maier, 1997; Ellis, 2007).

Bildirgenin yazılma sebebi, kolonilerin bağımsızlıklarını deklare etme ve uğradıkları haksızlıkları dünyaya göstererek yardım almak olarak özetlenebilir. Savaşın başlamasından bir yıl sonra, bildirgenin ilanıyla on üç koloninin delegeleri, seslerini dünyaya duyurmak ve İngiltere'yi tek başlarına yenemeyeceklerini düşündüklerinden gerekli destekleri almak için bildirgeyi yayımlamışlardır (Dull, 1985; Ellis, 2007).

3. Bağımsızlık Bildirgesinin Bölümleri

Bağımsızlık Bildirgesi'nin kabul edilen son taslağı; giriş, önsöz, şikayetler listesi, İngiliz halkının itham edildiği bölüm ve bağımsızlığın ilan edildiği sonuç bölümü olmak üzere beş kısımdan oluşur.[3] Metnin altında 56 temsilcinin imzaları yer almaktadır.

Bildirgenin giriş bölümü, Amerika'nın on üç birleşik devletinin oybirliğiyle kabul ettiği deklarasyonun, onları ayrılmaya yönlendiren nedenleri ilan etmeleri gerektiği ifadesiyle başlar. Bir başka deyişle, halkın bağımsızlık talep etmeden önce şikayetlerini belirtmesi gerektiği söylenir (Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi, 1776). Bildirgenin ilk cümlesinde geçen "Amerika'nın Birleşmiş on üç eyaletinin ortak deklarasyonu" (*The unanimous Declaration of the thirteen united States of America*) ifadesi ile Jefferson, tek bir devletten değil, on üç birleşik eyaletten, yani bir konfederasyondan bahsetmektedir (Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi, 1776). Kolonicilerin felsefesine genel bir bakış sunan önsöz bölümünde, bağımsızlığı ilan etmenin insanlık tarihi için önemi açıklanır. Temel insan haklarından bahsedilir. Her insanın eşit yaratıldığı ve yaratan tarafından yaşam, özgürlük ve mutluluğu arama hakkına sahip oldukları aktarılır. Bu paragrafın başka devletlerin yardımını alabilmek ve insanların saygısını kazanabilmek için eklendiği düşünülmektedir. Burada eğer devrim yapılacak ve İngiltere ile olan bağlar koparılacaksa, doğanın kanunları ve doğanın yaratıcısının eşit olarak yarattığı insanların bir diğer gruba boyun eğmesinin gerekli olmadığı savunulur (Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi, 1776). Burada "*insanlık olaylarının akışı içinde, bir halkın kendisini diğerine bağlayan siyasi bağları çözmesi gerekli hâle geldiğinde … onları bu ayrılığa iten nedenleri ilan etmeleri gerekir*" ifadesi yer alır. "Bir millet siyasi grupları çözmek ve eşit statü sahibi olmak zorunda olduğunda, insanlığın görüşlerine saygı göstererek ayrılma nedenlerini açıklamak zorundadır" diye daha da basitleştirebileceğimiz bu cümle, bizi

[3] Bağımsızlık Bildirgesinin İngilizce tam metni için bkz: (*Transcript of the Declaration of Independence*.). https://www.monticello.org/thomas-jefferson/jefferson-s-three-greatest-achievements/the-declaration/transcript-of-the-declaration/

sonraki bölümlerde açıklanacak olan İngiltere'den ayrılma sebeplerine hazırlar (Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi, 1776). İnsanların temel haklarından ve bunları sağlamakla görevli olan devletin, bunları yerine getirmemesi durumunda yapılacaklardan bahsedilir. Bildirge'nin bireysel hakların savunulmasını içeren en çok alıntılanan satırında, *"insanların yaratıcıları tarafından bazı devredilemez haklarla donatıldıkları, bunların arasında Yaşam, Özgürlük ve Mutluluk Arayışı olduğu"* belirtilir (*Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi,* 1776). Bildirgede yer alan "tüm insanlar eşit yaratılmıştır" ifadesindeki *insanlar* (*men*) kelimesi, beyaz, mal sahibi, elit erkekleri kapsamaktadır (Becker, 1942; Gordon-Reed, 2008). Bildirge, Amerika'da köleliği sona erdirmemiş veya hakları kadınları da içine alacak şekilde herkese genişletmemiştir (Zagarri, 2007).

Bölüm, hükümet bu hakları ellerinden almaya çalışırsa, halkın yeni bir hükümet kurma hakkına sahip olduğunu söyleyerek devam eder. Hükümetlerin bu hakları güvence altına almak için kurulduğu ve bir hükümet yıkıcı hale gelirse, onu değiştirmenin, ortadan kaldırmanın veya yeni hükümet kurmanın halkın hakkı olduğu belirtilir. Jefferson bu bölümde, *"Sağduyu, gerçekten de uzun süredir kurulmuş olan Hükümetlerin hafif ve geçici nedenlerle değiştirilmemesi gerektiğini dikte edecektir"* diyerek bir karşı iddiaya da değinmektedir (*Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi,* 1776). Uzun süren suistimal ve gaspların hükümetin düşürülmesini gerektirdiğini ve böyle bir durumla karşı karşıya olan halkın *"gelecekteki güvenlikleri için yeni Muhafızlar"* sağlamalarının hak ve görevleri olduğu hatırlatılır. Burada görüldüğü gibi evrensel değerlere vurgu yapılması ve argümanların örneklerle desteklenip açıklanması, metnin en temel özelliğidir (Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi, 1776). İyi kurulmuş hükümetlerin geçici nedenlerle değiştirilmemesi gerektiği; ancak uzun bir istismar söz konusu olduğunda ve bu despotizme yol açtığında, hükümeti devirmenin ve gelecekteki güvenlik için yeni muhafızlar sağlamanın halkın görevi olduğu söylendikten sonra, bu bölümde İngiltere'nin şu anki kralının tarihinin *"tekrarlanan kötüye kullanımlarla dolu olduğu"* belirtilir. Gerçeklerin dürüst bir dünyaya sunulması gerekliliğinden bahsedilir ve gelecek paragrafta listelenecek olan şikayetlere zemin hazırlanır (Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi, 1776).

… aslında sağgörü, uzun bir geçmişi olan yönetimlerin sudan ve geçici nedenlerle değiştirilmemesini buyurur; bu yüzden insanların durumlarını düzeltmek amacıyla alışılagelen yönetim biçimlerini değiştirmek yerine, kötülüklere katlanmayı yeğlediklerini deneyimler göstermiştir; ancak sürekli aynı amaca yönelik, uzun bir yolsuzluklar ve zorbalıklar silsilesi, ulusu, mutlak bir despotizme sürüklemek niyetini açığa vurursa, o zaman böyle bir yönetimi yıkmak ve

gelecekteki güvenlikleri için yeni koruyucular seçmek, o ulusun hakkı ve görevidir. İşte bu kolonilerin sabırla katlandıkları durum bu olmuştur ve şu an, onları bu güne değin var olan yönetim biçimini değiştirmeye zorlayan gerekliliği, her zamankinden fazla hissetmektedirler. Büyük Britanya Kralı'nın yönetim devresi, ardı arkası kesilmeyen haksızlıkların ve sürekli baskıların çağı olmuştur. Tüm bunların amacı, bu devletler üzerinde mutlak bir tiranlık kurmaktır. Bunu kanıtlayabilmek için, tüm gerçeklerin tarafsız dünyaya ilan edilmesi gerekmektedir (Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi, 1776).

Belgenin yazılmasına neden olan, yani sıkıntı duyulan olayların yer aldığı eleştiriler ve suçlamalar bölümünde, Kral III. George'un on üç koloni üzerindeki yönetiminde yaptığı haksızlıklar sıralanır. Kral III. George'dan şikayetler bölümünü, İngiliz halkının suçlandığı bölüm izler. On üç koloninin bağımsızlık ilanının yer aldığı beşinci bölümde, kolonilerin İngiltere'ye bağlı olmadıkları ve bağımsız oldukları açıklanır.

Bildirgenin, Kral III. George'dan şikayetleri içeren en uzun bölümü *"İngiltere Kralı, kamu refahı için gayet yararlı ve gerekli olan yasaları onaylamayı reddetmiştir"* cümlesi ile başlar. Bu bölümde, İngiliz kralının ve Parlamentosunun adaletsizlikleri ardı ardına sıralanır. Kolonistler, İngiliz vatandaşı olarak sahip oldukları hakların ellerinden alınmasına karşı duydukları kızgınlığı dile getirirler. *"Özgür bir halkın yöneticisi olmaya uygun olmadığını"* söyledikleri İngiltere kralının, kendilerini adaletsiz yasalara itaat etmeye zorladığından ve bunun için kiralık bir ordu gönderdiğinden bahsederler. Ayrıca, jüri tarafından yargılanma haklarının görmezden gelindiğini vurgularlar (Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi, 1776). İngiltere Kralı III. George'un kamu yararı için en sağlıklı ve gerekli olan yasaları onaylamayı reddettiğinden, valilerine acil ve önemli kanunları geçirmelerini yasakladığından bahsederler. Temsilciler Meclisini defalarca feshettiğini ve fesihlerden sonra uzun süre başkalarının seçilmesini reddettiğini aktarırlar. Bu arada da devletin dışarıdan ve içeriden tehlikelere maruz kaldığı belirtilir (Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi, 1776). III. George'un kolonilerin nüfusunun artmasını engellemeye çalıştığı, bu amaçla *Yabancıların Vatandaşlığa Alınması Yasalarını* engellediği, onların Amerika'ya göç etmelerini teşvik edecek başka yasalar çıkarmayı reddettiği ve yeni toprak tahsislerinin koşullarını yükselttiği aktarılır. Ayrıca, yargı yetkilerinin tesis edilmesine yönelik kanunlara onay vermeyi reddederek adaleti engellediği, yargıçları görev süreleri ve maaşlarının miktarı ve ödenmesi konusunda yalnızca kendi iradesine bağımlı hale getirdiği vurgulanır. Çok sayıda yeni ofis kurarak koloni halkını taciz ettiği ve Amerika'ya bir sürü memur gönderdiği aktarılır. Barış zamanlarında yasama organlarının rızası

olmadan aralarında daimî ordular bulundurduğundan ve askerî gücü sivil güçten bağımsız ve üstün kılmaya çalıştığından söz edilir (Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi, 1776).

Anayasamıza ters düşen, yasalarımızla bağdaşmayan bir kazai içtihat biçimini bize kabul ettirmek için başkalarıyla iş birliği yapmıştır ve bu tepeden inme kazai içtihadın uygulamalarını onamıştır. Tüm bu uygulamaların nedenleri şunlardır: Bizim topraklarımızda güçlü, silahlı birlikleri üslendirmek; bu devletler halkına karşı askerlerin işleyecekleri olası cinayetler karşısında, sözde yargılamalarla herhangi bir cezalandırmadan kaçınmak; Dünyanın her yeriyle yaptığımız ticareti kösteklemek; Bize rızamız olmadan vergi yüklemek; Hukuki bir durumda, jürili bir mahkeme önünde, usul ve nizama uygun bir yargılamadan geçme hakkımızı elimizden almak; Bizi işlemediğimiz cürümlerden dolayı yargılayıp, başka bir kıtaya sürebilmek; Sınır komşumuz bir ülkede, özgür İngiliz hukuk sistemini kaldırmak, keyfî bir yönetim kurmak ve bu yönetimin yetkilerini genişletmek, dolayısıyla kendini haklı çıkaracak bir örneğe sahip olmak ve bu kolonilerde de aynı, mutlak egemenliğin kurulması için, bu yönetimi uygun bir araç olarak kullanmak; Verilmiş haklarımızı yok saymak, en önemli yasalarımızı yürürlükten kaldırmak ve yönetim biçimimizi temelinden değiştirmek; Yasama gücümüzü dağıtmak ve kendisinin, üzerimizde sınırsız bir yasama gücüne sahip tek yetkili kişi olduğunu ilan etmek (*Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi,* 1776).

İngiltere kralı III. George'un tüzüklerini ellerinden aldığını, değerli kanunlarını yürürlükten kaldırdığını ve hükümet biçimlerini temelden değiştirdiğini, yasama meclislerini askıya alıp, kendisine onlar adına yasa yapma yetkisi verdiğini belirtirler. Kolonide yaşayanları korumasından çıkardığını ilan ettiğini ve onlara savaş açarak Amerika'daki hükümeti terk ettiğini aktarırlar.

Denizlerimizi talan etmiş, kıyılarımıza asker yığmış, kentlerimizi yakıp yıkmış ve hemşerilerimizi öldürmüştür. Benzerine barbarlık zamanlarında bile rastlanmayan, hele uygar bir ulusun başkanına hiç mi hiç yakışmayan, gaddarlık ve sadakatsizlikle başlattığı, "Ölüm, Askerileşme ve Tiranlık" adlı eserini tamamlayabilmek için, yakınlarda yabancı paralı askerlerden kurulu büyük bir ordu kurmuştur. Ya cellatların ellerine düşmemek için ya da onlarla dostça geçinebilmek için olsa gerek, açık denizde yakalanan yurttaşlarımızı kendi ülkelerine karşı savaşmaya zorlamıştır. Aramızda ayaklanmalar çıkarmış ve sınır bölgelerinde oturan, savaş yöntemleri; bilindiği gibi yaş, cinsiyet ya da hal gözetmeksizin herkesi kesip biçmek olan, merhametsiz Kızılderili vahşileri bize karşı kışkırtmayı denemiştir (Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi, 1776)

Bu zulümlerin her aşamasında en mütevazı ifadelerle mağduriyetlerinin giderilmesi için dilekçe verdiklerini, tekrarlanan dilekçelerine sadece tekrarlanan zararlarla cevap verildiğini belirtirler. III. George'un özgür bir halkın yöneticisi olmaya uygun olmadığını yazarlar (Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi, 1776). Bildirgede Britanyalı kardeşlerine karşı da ilgisiz kalmadıklarını ve onları zaman zaman yasama organlarının üzerlerindeki haksız yetki alanı genişletme girişimleri konusunda uyardıklarını belirtirler. Onlara, göçlerinin ve Amerika'ya yerleşmelerinin koşullarını hatırlattıklarını, onları bağlantılarını ve yazışmalarını kesintiye uğratacak olan bu gaspları reddetmeye çağırdıklarını ancak onların "*bu sese kulak vermeyip, sağır kaldıklarını*" anlatırlar (Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi, 1776). On üç koloninin bağımsızlık ilanının yer aldığı beşinci bölümde kolonilerin İngiltere'ye bağlı olmadıkları ve bağımsız oldukları açıklanır. *"Biz, bu nedenle Amerika Birleşik Devletleri'nin temsilcileri"* diye başlayan resmi bağımsızlık bildirgesinin yer aldığı son paragrafta on üç koloninin özgür ve bağımsız devletler olduğu teyit edildikten sonra İngiliz halkı ve hükümetiyle tüm bağlar koparılır. Bu bölümde *"Genel Kongre'de toplanmış olarak, niyetlerimizin doğruluğu için dünyanın Yüce Yargıcına başvurarak, bu Kolonilerin iyi Halkı Adına ve Yetkisiyle, bu Birleşik Kolonilerin Özgür ve Bağımsız Devletler olduklarını ve olmaları gerektiğini ciddiyetle yayınlar ve ilan ederiz"* ifadesi yer alır (Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi, 1776).

Büyük Britanya Krallığı'na karşı her türlü yükümlülükten kurtulmuş olduklarını; bu kolonilerle Büyük Britanya Devleti arasındaki her türlü siyasal ilişkilerin sona erdirildiğini ve bunun böyle kalacağını; özgür ve bağımsız devletler olarak, savaş açmak, barış ilan etmek, antlaşmalar yapmak, ticareti düzenlemek ve diğer tüm bağımsız devletlerin yapabileceği her şeyi yapmak hakkına sahip olduklarını resmen açıklar ve ilan ederiz (Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi, 1776).

Bağımsız devletler olarak ticaret anlaşmaları ve antlaşmalar yapabilecek, savaş açabilecek, dahası kendilerini yönetme hususunda ne gerekli ise onları yapabilecek olduklarını duyururlar. *"Ve bu bildirinin korunması için, Tanrı'nın inayetine tam bir güvenle, yaşamlarımız, servetlerimiz ve en kutsal varlığımız olan onurumuz üzerine ant içeriz"* deyip özgürlükleri için nelerden vazgeçmeye hazır olduklarını belirtirler (Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi, 1776).

Sonuç

Yazıldığı vakitte değil ama yıllar içerisinde Amerikan toplumunun tarihi ve kültürel bir sembolü niteliğine bürünen Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi, sadece ABD tarihinin değil dünya tarihinin de önemli bir parçası olarak kabul edilmektedir. Bildirge, Amerikan kolonilerinin siyasi

bağımsızlığını ilan eden bir metin olsa da içinde yer alan evrensel ilkeler diğer ülkelerdeki bağımsızlık hareketlerinde de kullanılarak etki yaratmıştır. Bildirge, Amerikan halkı için bağımsızlık mücadelesinin sembolü haline geldiğinden 4 Temmuz "Bağımsızlık Günü" olarak kutlanmakta ve bildirgenin değerleri Amerikan değerleri ve Amerikan Anayasası'nda yer alan bireysel hak ve özgürlüklerin öncüsü olarak karşımıza çıkmaktadır. Amerikan halkının kendi geleceğini tayin etme hakkının savunulduğu metin, günümüzde de insan hakları savunucuları için sıklıkla kullanılan referanslardan biri olsa da bildirgenin kapsayıcılığına dair konular göz ardı etmemelidir. Bu çalışmada, bildirgenin Amerikan ulusal kimliğinin inşasında oynadığı rolün anlaşılabilmesi ve bildirgenin ideal olarak gösterdikleri ile yazıldığı dönemin gerçekleri arasındaki çelişkilerin anlaşılabilmesi için öncelikle bildirgenin ortaya çıkmasına yol açan arka plan aktarılmış, bildirgenin yazım süreci ve ana yazarı hakkında bilgi verilmiş ve bildirgenin içeriği üzerinde durulmuştur.

Kaynaklar

Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi. (1776). *Wikisource.* https://tr.wikisource.org/wiki/Amerikan_

Anderson, F. (2000). *Crucible of war: The Seven Years' War and the fate of empire in British North America, 1754-1766*. Vintage Books.

Armitage, D. (2007). *The Declaration of Independence: A global history*. Harvard University Press.

Bailyn, B. (1992). *The ideological origins of the American Revolution*. Harvard University Press.

Becker, C. L. (1942). *The Declaration of Independence: A study in the history of political ideas*. Harcourt, Brace and Company.

Blitz, R., & Reynolds, D. (Yönetmenler). (2023). *Stamped: Racism, antiracism, and you* [Belgesel filmi]. Netflix. https://www.netflix.com

Breen, T. H. (2004). *The marketplace of revolution: How consumer politics shaped American independence*. Oxford University Press.

Breen, T. H. (2010). *American insurgents, American patriots: The revolution of the people*. Hill and Wang. *Brief biography of Jefferson*. Thomas Jefferson Foundation. Monticello. https://www.monticello.org/thomas-j

Carp, B. L. (2010). *Defiance of the patriots: The Boston Tea Party and the making of America*. Yale University Press.

Douglass, F. (1852). *What to the slave is the Fourth of July?* https://loveman.sdsu.edu/docs/1852FrederickDouglass.pdf

Dull, J. R. (1985). *A diplomatic history of the American Revolution*. Yale University Press.

Ellis, J. J. (1996). *American sphinx: The character of Thomas Jefferson*. Alfred A. Knopf.

Ellis, J. J. (2001). *Founding brothers: The revolutionary generation*. Vintage Books.

Ellis, J. J. (2007). *American creation: Triumphs and tragedies at the founding of the Republic*. Alfred A. Knopf.

Ferling, J. (2003). *A leap in the dark: The struggle to create the American Republic*. Oxford University Press.

Ferling, J. (2007). *Almost a miracle: The American victory in the War of Independence*. Oxford University Press.

Fischer, D. H. (1994). *Paul Revere's ride*. Oxford University Press.

Gordon-Reed, A. (2008). *The Hemingses of Monticello: An American family*. W. W. Norton & Company.

Greene, J. P. (1990). *Peripheries and center: Constitutional development in the extended polities of the British Empire and the United States, 1607-1788*. University of Georgia Press.

Locke, J. (1988). *Two treatises of government* (P. Laslett, Ed.). Cambridge University Press. (Original work published 1689).

Maier, P. (1972). *From resistance to revolution: Colonial radicals and the development of American opposition to Britain, 1765-1776.* Alfred A. Knopf.

Maier, P. (1997). *American scripture: Making the Declaration of Independence*. Vintage Books.

Meacham, J. (2012). *Thomas Jefferson: The art of power*. Random House.

Middlekauff, R. (2005). *The glorious cause: The American Revolution, 1763–1789*. Oxford University Press.

Transcript of the Declaration of Independence. Monticello. https://www.monticello.org/thomas-

Morgan, E. S., & Morgan, H. M. (1953). *The Stamp Act crisis: Prologue to revolution*. Oxford University Press.

Declaration of Independence: Overview. National Park Service. U.S. Department of the Interior. https://www.nps.gov/inde/learn/education/classroom

Nash, G. B. (2006). *The unknown American Revolution: The unruly birth of democracy and the struggle to create America*. Viking.

Paine, T. (1776). *Common sense*. https://loveman.sdsu.edu/docs/1776ThomasPaine.pdf

Rakove, J. N. (1996). *Original meanings: Politics and ideas in the making of the Constitution*. Knopf.

Sally Hemings. (2024). Vikipedi. https://tr.wikipedia.org/wiki/Sally_Hemings

Stanton, E. C. (1848). *Declaration of sentiments*. https://www.nps.gov/wori/learn/

Thomas Jefferson to Henry Lee, 8 May 1825. National Archives. Founders Online. https://founders.archives.gov/documents/Jefferson/98-01-02-5212

Wiencek, H. (2012). *Master of the mountain: Thomas Jefferson and his slaves*. Farrar, Straus and Giroux.

Wood, G. S. (1992). *The radicalism of the American Revolution*. Vintage Books.

Zagarri, R. (2007). *Revolutionary backlash: Women and politics in the early American Republic*. University of Pennsylvania Press.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11(6) 2024

Derleme Makale | Review Article
Geliş tarihi |Received:17.09.2024
Kabul tarihi |Accepted:20.12.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Gultakin Allahverdiyeva

https://orcid.org/0009-0006-3916-184X
Ph.D. Ganja State University, Department of general history, Azerbaijan, gultekin-allahverdiyeva@mail.ru

Sevinj Gurbanova

https://orcid.org/0000-0002-3796-4255
Ph.D. Ganja State University, Department of general history, Azerbaijan, sevincakifqizi@mail.ru

Atıf Künyesi | Citation Info

Allahverdiyeva, G. & Gurbanova, S. (2024). "Soft power" potential of Azerbaijan in the South Caucasus. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 4746-4756.

"Soft power" potential of Azerbaijan in the South Caucasus

Abstract

Although economic interests dominate the evolution of interstate relations, Azerbaijan attaches special importance to the application of soft power policy in order to strengthen its foothold in the South Caucasus region. We are not mistaken in our opinion that Azerbaijan plays the role of a bridge in the regulation of both intergovernmental and inter-national relations for the establishment of closer relations with other countries of the region, such as the South Caucasus country. In this sense, deepening cooperation in a number of fields, especially education, is one of the important issues that should be investigated in order to strengthen social and cultural relations between countries and at the same time to create efficient coordination mechanisms. In this article, we will clarify what methods and tools Azerbaijan implements its global soft power strategy in the South Caucasus region within the framework of diplomacy. We will also comparatively examine which spheres in the South Caucasus are more exposed to soft power politics and try to determine its effectiveness.

CC BY NC
Creative Commons Licence

Keywords: *Soft power, South Caucasus, Azerbaijan*

Azerbaycan'ın Güney Kafkasya'daki "Yumuşak Güç" Potansiyeli

Öz

Devletlerarası ilişkilerin gelişiminde ekonomik çıkarlar ön planda olsa da Azerbaycan, Güney Kafkasya bölgesindeki konumunu güçlendirmek için yumuşak güç politikasının uygulanmasına özel önem vermektedir. Azerbaycan'ın, Güney Kafkasya ülkesi gibi diğer bölge ülkeleriyle daha yakın ilişkilerin kurulması için hem hükümetler arası hem de ülkeler arası ilişkilerin düzenlenmesinde bir köprü rolü oynadığı görüşümüzde yanılmıyoruz. Bu anlamda ülkeler arasındaki sosyal ve kültürel ilişkilerin güçlendirilmesi ve aynı zamanda etkin koordinasyon mekanizmalarının oluşturulması için başta eğitim olmak üzere bir dizi alanda işbirliğinin derinleştirilmesi araştırılması gereken önemli konulardan biridir. Bu makalede Azerbaycan'ın Güney Kafkasya bölgesinde küresel yumuşak güç stratejisini diplomasi çerçevesinde hangi yöntem ve araçlarla uyguladığını açıklayacağız. Ayrıca Güney Kafkasya'da hangi alanların yumuşak güç politikalarına daha fazla maruz kaldığını karşılaştırmalı olarak inceleyecek ve etkinliğini belirlemeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: *Yumuşak güç, Güney Kafkasya, Azerbaycan*

Introduction

Before talking about Azerbaijan's current soft power diplomacy in the South Caucasus, we will look at what soft power is and how it differs from traditional means and mechanisms of influence. "Power" as one of the important categories in the theory and practice of international relations has always been the subject of research since ancient times. The main reason for this is that power is the most extensive and decisive tool among the influence mechanisms of international actors. It is known that the existence of the state, the protection of its national interests, and the safety of its population were ensured only through force. In particular, it should be noted that recently this topic has aroused great interest in a number of researchers and led to the writing of several articles. The main difference of this article, which we have presented, from the ones written until now, is that full information has been collected from the works of European researchers dedicated to the topic and their detailed analysis has been given in the article. Accordingly, in this article, Azerbaijan's soft power diplomacy in the South Caucasus is discussed and the article is completed in the light of literature sources. In this review article, research and interpretation methods were used.

1. Soft power and soft power diplomacy

Soft power is an important concept in international relations and is often compared to hard power, which is more coercive. According to Joseph Nye, soft power is the ability to shape the preferences of others through attraction rather than coercion or payment (Turkey's Soft Power in International Relations - Panorama, 2024). This form of power is based on the appeal of culture, political values and foreign policies that are seen as having legitimate or moral authority. Unlike hard power, which is exercised through military or economic means, soft power requires countries to build and maintain a favourable image and reputation on the global stage. This influence is often exerted covertly through cultural exchanges, media and public diplomacy and emphasises the importance of mutual understanding and cooperation between nations.

The role of culture, values and policies is integral to the exercise of soft power. Culture, one of the primary sources of soft power, encompasses the material and immaterial values that constitute a nation's identity and unity (Kamu diplomasisi nedir, 2022). For example, a country's film industry, music and art can significantly increase its cultural appeal worldwide. Similarly, political values such as democracy and human rights can attract global admiration and support when defended and promoted. Moreover, foreign policies that emphasise humanitarian assistance and global cooperation contribute positively to a nation's soft power. Countries that effectively project these values and policies can establish themselves as leaders in promoting international goodwill and understanding. Soft power plays an important role in shaping international relations and enhancing a nation's global influence. Defined by its reliance on culture, values and policies, soft power goes beyond traditional diplomatic approaches by fostering connections that resonate on a personal and societal level. By effectively leveraging cultural assets and promoting shared values, countries can create a positive image and strengthen diplomatic ties with others.

2. Azerbaijan and South Caucasus

First of all, we would like to point out that for a long time the power category was measured by the state's military resources. However, the collapse of the cold war and the development of information technologies increased the role of non-power factors in the arsenal of the state. For this reason, the range of foreign policy tools used in the modern world has expanded considerably. The course of events suggests that the traditional models of influence through force are being replaced by more flexible strategies, where the desired result is accepted not by coercion, but by the consent of the opposite party. The concept of "soft power" has become the most popular theory in the international political discourse and the practice of the

struggle for power and influence in the international world in the last two decades. Although the term "soft power" entered political circulation relatively recently, a similar concept was known in ancient China. Thus, in the treatise "The Art of War" written two thousand years ago by the warrior and philosopher Sun Tzu, one finds such an idea: "Winning a hundred victories in a hundred battles is not the height of martial art. To defeat the enemy without fighting - see, this is the peak" (China's "soft power", 2024). One of the most vivid examples of the successful use of "soft power" is the collapse of the USSR. Today, there is a generally accepted tendency that the reason for the collapse of the Soviet state and the entire socialist system is not the military-economic victory of the West, or even the economic weakening of the USSR, but the devaluation of socialist values and the society's rejection of Western liberal values: political democracy, personal freedom. , personal property, etc. mass acceptance.

Soft power, one of the current foreign policy concepts of our time, was first put forward in 1990 by Joseph Nye, a professor at Harvard University in the United States. He notes that: "States can achieve their goals in world politics when other countries want the same thing that they have achieved or agree to the situation that leads to the desired result" (Soft power and its evolution yrd., 2024). He brings power to any result in three ways - coercion, purchase, persuasion, etc. understood as the ability to achieve. Two of them are equivalent to the concept of hard power, while attraction is a sign of soft power. According to the American author, the main criteria reflecting the "soft power" factor of the state are culture, political values and foreign policy. According to A. O. Naumov, associate professor of the Faculty of Public Administration of Moscow State University named after M. V. Lomonosov, unlike C. Nay, "soft power" is the ability to achieve goals in the foreign policy arena by persuading and attracting the sympathy of other actors. This is a special type of foreign policy activity related to the influence of a state on others through mass media, popular and high culture, provision of educational services, creation of a favorable economic environment, dissemination of attractive humanitarian and political ideals, and its original value system that other subjects of international relations want to import.

We think that the problem of "soft power" in Azerbaijan is a new area that is studied in a political-philosophical framework. In this direction, new scientific researches have been started. In the few existing studies in this direction, "soft power" is mostly presented as the historical and modern achievements that shape the country's image and the spread of the lifestyle and liberal values of the leading countries, as well as the humanitarian policy that realizes the country's foreign policy interests. Azerbaijani professor N. Mammadov notes that "soft power"

in the West means that states try to ensure their geopolitical influence not by military and economic power, but by culture, political ideology and predictions.If "hard power" is based on coercion, "soft power" implies voluntary participation (Abbasbeyli, 2006). However, the ultimate goal of voluntary participation is to accept the cultural criteria of the leading state. In this sense, we can talk about changing the type of compulsion. In a word, although the terminology in geopolitics changes, the basic idea and strategic objective do not change.

Taking into account that the issue analyzed in the article is the use of soft power in the South Caucasus in the example of Azerbaijan, we would like to note that in this article, the soft power and potential of Azerbaijan have been comprehensively investigated, prioritized development directions, weaknesses have been analyzed, and suggestions have been made for its development in relevant areas. Considering this point, we would like to note that the relevance of the topic cannot be doubted by any researcher who deals with the history and politics of Azerbaijan and understands the current reality. The potential of the soft power of the Republic of Azerbaijan has not been fully formed structurally like its concept of hard power. Despite this, the inclusion of Azerbaijan in the list of soft power index, either since independence in 1991 or after the Second Karabakh war, and the progress in this list from year to year shows that the state is moving to a structural approach in this field. At this point, it would be appropriate to emphasize that the element of soft power is being investigated by many international indices in several subcategories. These categories are respectively: development of cooperation, education, science, sports, culture, tourism and migration. We are not mistaken in our opinion that the existing soft power potential of the Republic of Azerbaijan in these categories has increased even more, especially after the Second Karabakh War. In order to deeply analyze the events taking place in the South Caucasus today, the Armenian aggression against Azerbaijani lands, and as a result, the whole Caucasus became a war scene, it is necessary to turn to the events that took place a century ago. However, taking into account that the issue analyzed in the article is the concept of soft power in the example of Azerbaijan, it would be more appropriate to direct the main attention to this problem without deviating from the topic. At this point, let's emphasize that after gaining independence, Azerbaijan, with the occupation of 20% of its land, had to develop in the field of hard power and keep the element of soft power in the background for a while. As Joseph Nay emphasized, Azerbaijan had to either create an agenda or have attraction in this period. The state, which did not have enough tools to create an agenda in wartime, tried to fill this gap with its hydrocarbon reserves. Thanks to this attraction, the "Contract of the Century" agreement was signed in 1994, which paved the

way for the development of pipeline transport for the transportation of the country's oil to Europe. In the following periods, the state created new areas of attraction and tried to do things in the field of creating an agenda. Having become one of Europe's main energy suppliers with the signing of the "Contract of the Century", Azerbaijan has proven itself to be an important partner in the field of regional and global energy security through the implementation of international energy and transport projects. In the field of development of cooperation, since the day of its establishment, the Republic of Azerbaijan has tried to solve the main problem of Karabakh in a fair way by creating bilateral and multilateral relations with both states and international organizations, and also tried to bring its energy products, which are its only center of attraction for this period, to the world market. Especially until the 2000s, more importance was given to the relations with the neighboring states, the Muslim and post-Soviet states that had influence in the Karabakh war, but since 2000, diplomatic relations were also established with the Asian states. At the same time, from the period when independence was won, by joining organizations such as the UN and OIC, he freed himself from isolation in the new world system, and then tried to convey the voice of truth to the world more easily. The greatest success of Azerbaijan for this period is undoubtedly the adoption of 4 resolutions (822, 853, 874, 884) related to the "Nagorno-Karabakh" conflict at the UN and being a non-permanent member of the UN Security Council in 2012-2013. the expansion of cooperation with organizations continued on a rising line, especially in the second decade of the 21st century. So, in order to contribute to a fairer world system, as well as to be able to correctly assess its own potential, in 2011, Azerbaijan became a member of the Non-Aligned Movement, which is the largest organization after the UN.

During this period, Azerbaijan did not stop with developing its soft power potential only through diplomatic relations. By increasing the economic cooperation, it gained a soft power tool like SOCAR. This, in turn, laid the foundation for the construction of new transport routes for the transportation of hydrocarbon resources, which was the first attraction of the state. These logistically important roads created a second attractive opportunity for Azerbaijan. It is no coincidence that during this period, international logistics projects such as Baku-Tbilisi-Ceyhan, Baku-Supsa, TAP, TANAP were implemented. The role of the energy factor in strengthening Azerbaijan's place in the system of international relations should be emphasized. It is an indisputable fact that the independent energy policy of the country has a great role in the transformation of Azerbaijan into an important regional and global actor. As we know, no project of global importance in the region can be realized without the participation and consent

of Azerbaijan. The implementation of our energy strategy based on national interests on the principles of equal and mutually beneficial cooperation has increased the country's economic opportunities and international reputation. Also, at a time when raw material resources are decreasing against the background of increasing demand in the world, and the protection of energy security has become a priority issue for every state, Azerbaijan is strengthening its position in international relations with its visionary energy policy. It is in this context that Azerbaijan's soft power potential in the region is increasing. The role of Azerbaijan in the future development of the South Caucasus is undeniable. The South Caucasus region, located between the Caspian Sea and the Black Sea, as well as the states of Turkey, Russia and Iran, has a favorable geographical position that has a fundamental impact on the system of international relations and creates new geopolitical realities. Since the geopolitical reality has turned the South Caucasus into an East-West and North-South corridor, this region has always been the focus of great powers.

The "Caucasus Region" map prepared by the US State Department in 1994, the National Security Strategy for the New Century published in 1997, and the positions of the world's leading states, including Russia, prove that the region has a special position on the political map of the world. In short, the South Caucasus is an extremely important region with its political, strategic, historical and sociological aspects. Not only geographically, but also from a sociological point of view, the events taking place in this region affect the region and the states with political interest in the region for many reasons. Relations between the Caucasian states, regional policies of major powers and processes taking place in the international world; seriously affects regional security, stability and prosperity.

In this region, which was occupied by Russia in the 19th century, three independent republics - Georgia, Azerbaijan and Armenia - were established at the beginning of the 20th century. It should be noted that the establishment of the independent Republic of Armenia in the region was the result of the political interests of Tsarist Russia. The purposeful transfer of Armenians to the region in the 19th century brought the region face to face with a new geopolitical reality. As a result, a very serious threat to peace and security in the entire region has emerged.

Although the states of the region gained independence at the beginning of the 20th century, the sovereignty of the states did not last long, the region was occupied by the Soviet authorities. Both during the period of independence and in the later stages, Armenia, which turned to the policy of expansion by occupying the lands of the neighboring states, snatched

land from Azerbaijan and included it within its borders as it found an opportunity in various historical processes. Russia, the most powerful state of the Soviet Union, which became the undisputed power center in the region for 70 years, played a direct role in shaping the political reality of the region even after the regional states regained their independence at the end of the 20th century. While outlining the contours of Russia's regional policy, it tried to implement a strategy of a specific and special approach towards the regional states. After the establishment of Soviet rule in Azerbaijan, Armenians were granted autonomy in the mountainous region of Karabakh. However, Armenia was not satisfied with this and raised territorial claims against Azerbaijan at every opportunity. Armenia, which took action again during the collapse of the USSR, this time resorting to armed methods and occupied approximately 20 percent of Azerbaijani lands through war. Armenia, while launching new attacks against other regions of Azerbaijan, rejected all proposals for a peaceful solution to the problem. The provocations of the Armenian army in 2020 and the new attacks it carried out in this context revealed that the Second Karabakh War was inevitable.

However, the acceleration of research in the field of soft power by international indices before and after the Second Karabakh War and the inclusion of Azerbaijan in these indices have created opportunities to compare other elements of soft power. The Global Soft Power Index, which measures the soft power of many countries in this area, is the Global Soft Power Index. Azerbaijan has been included in this statistic since 2021, which allows us to analyze the indicators for the last 3 years.

Table 1: Azerbaijan's Soft Power Index
(https://brandirectory.com/softpower/nation).

	2021(point/degree)	**2022(point/degree)**	**2023(point/degree)**
Indeks of soft power	31.70/72	31.3/77	39.1/57
International relations	1.9/68	2.2/85	3.9/48
business and commerce	2.3/70	2.5/94	4.0/70
culture and heritage	2.1/82	1.9/100	3.4/80
population and values	2.5/69	2.3/96	3.6/88

media and communication	1.9/71	2.3/72	3.3/60
reputation	5.1/83	5.3/77	5.4/96
education and science	2.3/34	2.6/43	3.0/38

As can be seen from Table 1, Azerbaijan's Global Soft Power Index has improved by 20 places.

By fully restoring its territorial integrity and sovereignty as a result of the 44-day Patriotic War in 2020 and the one-day anti-terrorist operation in 2023, Azerbaijan has created favorable conditions for lasting peace, lasting stability and reliable security in the South Caucasus, as well as important opportunities for establishing new cooperative relations in a wider geography. The outcome of the Second Karabakh War was an important stage in the formation of the new geopolitical situation of the Caucasus. As a result, a radical change occurred between the past and the future of the Caucasus. The change of regional power and the new geopolitical reality in the Caucasus were accepted by global and regional powers. The attitude of the presidents of Russia and Turkey to the issue, the steps taken to ensure the territorial integrity of Azerbaijan in accordance with international law, and the political moves made in accordance with the interests of other powers in the region showed that the effectiveness of other global and regional players in the region has decreased. States and power centers that were forced to remain observers of political processes after the signing of the November 10 capitulation act openly declare their great concern about this situation. Realizing that the activities of some organizations are insignificant, the great powers are trying to react to this issue in one way or another. However, both world states and regional states understand well that the future salvation of the region now depends on the permanent stability that will be established in the region. It is known that armed conflicts, in addition to causing human losses, the destruction of social infrastructure, in many cases economic decline and serious security problems, also cause great damage to the environment for decades. However, today Azerbaijan continues to pursue its policy in accordance with the soft power strategy in peacebuilding in the South Caucasus. While taking steps to strengthen its own security, Azerbaijan also defends broader regional security. Regional security requires the cooperation of interested parties. Commitment to peace,

cooperation with European partners, solving humanitarian problems, promoting economic development and ensuring regional security are important elements of Azerbaijan's strategy for the region. Azerbaijan continues to play an active role in shaping the future of the South Caucasus. Our country's commitment to peace and cooperation promises a more stable and prosperous region for all. As the role of "soft power" tools in modern international relations increases, the main task of the state in the struggle for geopolitical influence is considered, first of all, to be a policy of ensuring "soft" security. The concept of "soft" security focuses more on general political, social, ecological, economic, ethnic, religious and other aspects of international cooperation, which are considered extremely relevant in the context of globalization, than on military-political issues (as in the traditional hard system).

Conclusion

Thus, the Azerbaijani "soft power" concept is based on the idea of promoting national interests through a comprehensive demonstration of the history, culture, tolerance, and potential of the people, thereby increasing confidence in our state in the international arena. Along with other factors, the rapid development of the material base of specific areas such as tourism, culture, and sports, which develop the country's image, is an integral part of this concept. The holding of the International Humanitarian Forum, the World Forum for Intercultural Dialogue, the Davos Economic Forum, the Eurovision Song Contest 2012 in Azerbaijan, the first European Games in 2015, the Formula 1 auto races in 2016, and the European Football Championship matches in 2020 - all this means the recognition and assessment by international structures of the great achievements of Azerbaijan in various areas of socio-economic life. Azerbaijan has become an important country in terms of soft power with its policy of mediation in foreign policy, foreign assistance, and participation in peacekeeping forces. The implementation of various global projects, such as the "One Belt, One Road" initiative, has contributed to the growth of Azerbaijan's international prestige. These examples show that even if a state has few resources, it can achieve a successful soft power policy by using them effectively.

In conclusion, we would like to note that in the foreign policy course of the Azerbaijani state, the "soft power" - humanitarian policy factor creates a favorable basis for diplomatic activity to achieve its goals, serves to establish equal and mutually beneficial relations between states and peoples, mutual promotion of cultural heritage, free exchange of cultural wealth, and elimination of threats and restrictions that hinder cultural integration and dialogue processes. It is expected that processes in the world will proceed more smoothly through soft power,

problems will decrease, and possible conflicts will be resolved not by military means, but through negotiations and compromises in accordance with the norms and principles of international law. Military power is now relegated to the second place as the main means of influence. It is being adapted to new realities, becoming more subtle, complex and “cultural”, and justified by humanitarian aspects, that is, it is becoming “soft power”. The human factor is now being brought to the fore, democracy and human rights are being used to put pressure on individual countries. Azerbaijan, both as a government and as a society, has been distinguished by its tolerant attitude towards ethnic and religious differences to this day. It is our advantage to be one of the rare countries in the world where anti-Semitism does not prevail. This is one of the positive images of the country and its people. The message that our ethnic, religious and cultural differences send to the world is: "we can accept everyone and live together in peace."

References

Abbasbeyli, A.N. (2006). *International conflicts: theoretical and conceptual approaches*. Baku.

Azerbaijan's Soft Power Index, 2024, https://brandirectory.com/softpower/nation?

China's "soft power", 2024, https://www.researchgate.net/publication/

Kamu diplomasisi nedir. (2022). Türkiye Cumhuriyeti İletişim Başkanlığı Yayınları.

Soft power and its evolution yrd., 2024, https://www.acarindex.com/dosyalar/

Uluslararası İlişkilerde Türkiye'nin Yumuşak Gücü,2024, https://www.uikpanorama.com/

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11 (6) 2024

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:04.08.2024
Kabul tarihi |Accepted:23.11.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

İradə Əliyeva

https://orcid.org/0009-0006-1524-726X
Dr. Institute of History and Ethnology of the National Academy of Sciences of Azerbaijan, Azerbaijan, aliyevairada72@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Əliyeva, İ. (2024). Qafqazın müsəlman əhalisinin Osmanlı dövlətinə köçü çarizmin xristianlaşdırma siyasətinə qarşı etiraz forması kimi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 4757-4767.

Qafqazın müsəlman əhalisinin Osmanlı dövlətinə köçü çarizmin xristianlaşdırma siyasətinə qarşı etiraz forması kimi

Xülasə

XIX əsr Qafqaz xalqlarının tarixində xüsusi yer tutan bir dövrdür. Çar Rusiyası, Qacar İranı və Osmanlı imperiyası arasındakı ziddiyyətlərin və maraqların toqquşduğu bölgəyə çevrilən Qafqaz XIX əsrdə uzunsürən hərbi əməliyyatlar meydanına çevrilir. Həmin vaxtı çar Rusiyası bölgənin hərbi işğalı ilə paralel şəkildə ideoloji sahədə də bu bölgəyə nüfuz etməyə başlayır. Çarizm tərəfindən bu istiqamətdə həyata keçirilmiş tədbirlərdən zorakı xristianlaşdırma siyasəti xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır. Təqdim olunan məqalədə arxiv sənədləri və digər ilkin qaynaqların verdiyi məlumatlar əsasında Qafqazın müsəlman əhalisinin Osmanlı dövlətinə köçü problemi çarizmin zorakı yollarla apardığı xristianlaşdırma siyasətinə qarşı etiraz forması kimi tədqiq olunur.

Açar sözlər: *Şimali Azərbaycan, Qafqaz Müsəlmanları, Osmanlı İmperiyası, Köç, Xristianlaşdırma, Çarizm*

Migration of the Muslim population of the Caucasus to the Ottoman Empire as a form of protest against the Tsarist policy of Christianisation

Abstract

The 19th century is a period with a special place in the history of the Caucasian peoples. The Caucasus, which became a region of contradictions and conflicting interests between Tsarist Russia, Qajar Persia and the Ottoman Empire, became the scene of prolonged military campaigns in the 19th century. At that time, Tsarist Russia, in parallel with its military occupation, began to penetrate the region ideologically. Among the measures taken by the tsarism in this direction, the policy of forced Christianisation deserves special mention. In the present article, the problem of the migration of the Caucasian Muslim population to the Ottoman Empire as a form of protest against the violent

CC BY NC
Creative Commons Licence

Christianisation policy of the Tsarist regime is examined on the basis of archival documents and other primary sources.

Keywords: *North Azerbaijan, Caucasian Muslims, Ottoman Empire, Migration, Christianisation, Tsarism*

Giriş

XIX əsrdə çar Rusiyanın xarici siyasətinin başlıca istiqamətlərindən biri Qafqaz idi. Məhz həmin əsrin əvvəllərindən etibarən öz sərhədlərini və təsir dairəsini genişləndirməyə, cənub sərhədlərindəki strateji mövqelərini möhkəmləndirməyə çalışan çar Rusiyası Qafqaz diyarına münasibətdə işğalçılıq siyasətini genişləndirir. Bu diyarın işğal edilməsi məqsədilə 1801-1864-cü illərdə aparılmış hərbi əməliyyatlar tarixi ədəbiyyata Qafqaz müharibələri adı ilə daxil olmuşdur. Bu müharibələr zamanı diyarın müsəlman əhalisi onlara qarşı tətbiq olunan sərt hərbi üsullar, çarizmin müstəmləkəçi milli-dini siyasəti, eləcə də zorakı pravoslaşdırma tədbirlərinə qarşı etiraz forması kimi bu diyarı tərk edərək Osmanlı imperiyasına köçü, miqrasiyası başlanmışdır. Geniş anlamda əhalinin miqrasiyası bəşəriyyətin etnik simasını dəyişdirən bir hadisədir. Müəyyən sivilizasiyaların tarixi inkişafının müxtəlif mərhələlərində miqrasiya proseslərini izlədikdə görürük ki, bu prosesin nəticəsində nəhəng insan kütlələri müxtəlif səbəblərdən yeni ərazilərin fəth edilməsi və məskunlaşdırılması üçün bir yerdən digər yerlərə hərəkət etmişlər. XIX əsr boyu Qafqazın əhalisinin Osmanlı imperiyasına mühacirəti köç xarakteri almışdı.

XIX əsrin ikinci yarısında Qafqazın əsasən dağlı əhalisinin mühacirəti əsl demoqrafik fəlakətlə nəticələndi. Söhbət əsasən Şimal-qərbi Qafqazın xəritəsindən bir çoxu əbədi olaraq yoxa çıxan adıq (ubıx, şapsuq, abazin və s. – Ə.İ.) xalqlarından getsə də, mühacirliyin acı taleyi bir neçə on minlərlə insanı əhatə etməklə digər xalqlardan, eləcə də azərbaycanlılardan da yan keçmədi. Həmin dövrdə çar Rusiyasının Şimali Azərbaycanda apardığı zorakı pravoslavlaşdırma siyasətindən narazılıq Cənubi Qafqaz müsəlmanlarını da onların nəzərində İslam dünyasının zirvəsini təcəssüm etdirən Sultan Türkiyəsinə köç etməyə vadar etdi. Tədqiqatçıların hesablamalarına görə, həmin vaxtı Osmanlı dövlətinə köçürülmüş və ya köç etmiş qafqazlıların sayı 500 mindən 3 milyon nəfərə qədər olmuşdur (Abdulaeva, 2006). Qafqaz xalqlarının əsasən oxşar köçürülmə prosesi xüsusi ədəbiyyatda fərqli formalarla – mühacirət, köçürmə, mühacirlik, qovulma, deportasiya, hətta soyqırım kimi anlayışlar şəklində öz əksini tapmışdır. Belə terminoloji fərqləndirmə Qafqazın müxtəlif xalqlarının köçürülməsi prosesinin spesifik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Təqdim olunan məqalədə çar Rusiyasının Şimali Azərbaycanda apardığı zorakı pravoslavlaşdırma siyasətinə qarşı etiraz əlaməti olaraq yerli əhalinin Osmanlı dövlətinə köç etməsi problemi araşdırılmışdır.

Sərt hərbi üsulların üstünlük təşkil etdiyi Şimali Qafqaz mühacirətindən fərqli olaraq, Şimali Azərbaycandan Osmanlı dövlətinə olmuş mühacirətin fərqi əsasən qeyri-zorakı xarakter daşıması idi. Lakin bütün Qafqaz miqrasiyası üçün xarakterik olan çarizmin müstəmləkəçilik siyasəti, dini amil, Osmanlı və Qərbi Avropa dövlətlərinin Rusiya ilə qarşıdurması, onların Qafqaz regionu uğrunda rəqabəti kimi amillər Şimali Azərbaycanda baş vermiş köçün də əsas səbəblərini təşkil edirdi.

Vurğulamaq lazımdır ki, Şimali Azərbaycandan Osmanlı dövlətinə köçmə hərəkatı sosial-iqtisadi amillərlə bağlı idi. Azərbaycanın bəzi bölgələrində miqrasiya əhval-ruhiyyəsinin artması ilə çarizmin müstəmləkə siyasətinin müxtəlif formalarda təzahür etməsi arasında ciddi əlaqə var idi. Buraya çarizmin müstəmləkəçi vergi siyasətini, özünün müstəmləkə maraqlarına xidmət edən sosial, iqtisadi, siyasi, mədəni, təhsil, eləcə də zorakı xristianlaşdırma sahəsindəki siyasətini qeyd etmək olar.

Qafqazda, o cümlədən də Şimali Azərbaycanda hər bir müsəlmanın bütün həyatı ciddi şəkildə müsəlman ehkamları ilə tənzimləndiyi üçün həm cəmiyyətə təsirlərinə, həm də sayına görə ciddi qüvvə hesab olunan müsəlman ruhaniləri köç prosesində ciddi rol oynamışlar. Buna görə də təəccüblü deyil ki, Şimali Azərbaycanda əhalinin Osmanlı dövlətinə köçünün əsas səbəblərindən biri məhz dini xarakterli idi. Bu da çarizmin bu diyarda yeritdiyi zorakı pravoslavlaşdırma siyasəti ilə sıx şəkildə bağlı idi.

Qafqaz müsəlmanlarının Osmanlı dövlətinə köçündə yerli ruhanilərin rolu qeyd edilməklə bərabər, arxiv sənədlərindən bu tədbirin eyni zamanda Rusiya hökumətinin dövlət siyasəti olduğu da bəlli olur. Bu barədə general N. İ. Yevdokimov yazırdı: "tabe olmayanların Türkiyəyə köçürülməsi, şübhəsiz ki, bizim tərəfimizdən çox səy göstərmədən müharibəni ən qısa müddətdə bitirə biləcək mühüm dövlət tədbiridir". Çar Rusiyasının Qafqazın müsəlman əhalisi arasında apardığı zorakı xristianlaşdırma siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədilə 1859-cu ildə təşkil olunmuş Qafqazda Pravoslav Xristianlığının Bərpası Cəmiyyətinin fəaliyyət proqramında isə bu barədə göstərilirdi ki, "fanatiklərin (müsəlman ruhanilərinin – İ.Ə.) xaricə köçürülməsini sürətləndirmək və xüsusilə zərərli molla və əfəndilərin sayını azaltmaq" lazımdır (Matveev, 2017). A. P. Yermolovun Qafqazdakı Rusiya ordularının baş komandan təyin olunmasından sonra onun müsəlman əhaliyə münasibətdəki sərt və repressiv siyasəti yerli əhalinin ciddi narazılıqlarına səbəb olur. Nəticədə bu, XIX əsrin 20-ci illərinin sonlarından etibarən Qafqaz müsəlmanlarının arasında müsəlmanları kafirlərə qarşı mübarizəyə çağıran müridizm dini təliminin yayılmasına səbəb olur. Çar hakimiyyət orqanları Qafqaz müridizminin nümayəndələrinə qarşı ciddi şəkildə mübarizə aparır, bu zaman demək olar ki, bütün repressiv

vasitələrdən istifadə olunurdu. Onlara qarşı edilən təzyiq və təqiblərdən yaxa qurtarmaq məqsədilə yerli müsəlman din xadimləri çıxış yolunu Osmanlı dövlətinə köçməkdə görürdülər. 1849-cu ilə dair hadisələrdən bəhs olunan arxiv sənədlərinin birində Nuxa qəzasından 20 nəfər ruhani şəxsin Osmanlı dövlətinə köçmək üçün komandanlığa müraciət etdikləri göstərilirdi (SGİA Gruziya. № 3, op. № 1, del. № 907, l 76-76 ob). Krım müharibəsi dövrü Qafqaz xalqlarının Osmanlı dövlətinə köçündə xüsusi mərhələni təşkil edir. Bu dövr istər Osmanlı dövlətinin Qafqazda fəallaşması, istərsə də Qafqazda, xüsusilə də Şimali Azərbaycanın şimal qəzalarında müridizm hərəkatının yüksəlişi ilə xarakterizə olunur. Arxiv sənədlərində Krım müharibəsi illərində Osmanlı dövlətinə köçün nəinki yerli din xadimləri, müridizm tərəfdarları, hətta rus ordusunda xidmət edən müsəlman hərbiçilərinin arasında da geniş şəkildə yayılması barədə kifayət qədər məlumatlar vardır. Müsəlman Süvari Alayının zabiti Şamaxı şəhər sakini podpolkovnik Ömər bəy Qasımxanov və qardaşı podporuçik Osman bəy müridizmin fəal ardıcılları olmaqla Osmanlı dövlətinə qaçmaq məcburiyyətində qalmışdılar (ARDTA, F № 45, s. № 2, iş № 82, v. 8-9 ar). Bu prosesin qarşısını almaq üçün Rusiya hökuməti 1857-ci ildə xüsusi qaydalar hazılayır. Rusiya İmperiyasının Qanunlar Külliyyatının XV cildində yer almış "Vətənin icazəsiz tərk edilməsi haqqında qanun"un 367, 368, 369 və 370-ci maddələrinə əsasən Vətənini tərk edəndən sonra hökumətin icazəsi olmadan başqa dövlətdə xidmətə girən, yaxud xarici ölkənin təbəəliyini qəbul edənlər sadiq təbəəlik borcunu və andığı pozduğuna görə Vətənində qalmış əmlakına sahiblik hüququndan məhrum edilirdi. Əgər həmin şəxs sonradan özbaşına Rusiyaya qayıdardısa Sibirə sürgünə məhkum olunurdu. Vətənini tərk edən hökumətin çağırışı ilə geri qayıtmazdısa bu əməlinə görə də o, itaətsizlik göstərmək ittihamı ilə əmlaka sahiblik hüququndan məhrum edilməklə əbədi olaraq vətənindən sürgün olunmaqla cəzalandırılırdı. Əgər həmin şəxs bunun üçün keçərli bir səbəb olduğunu məhkəmə tərəfindən müəyyən olunmuş müddətdə sübut etməzdisə onun mülkü qəyyumluq idarəsinə keçirdi. Qanunla məqbul hesab olunan səbəb olmadan icazə verilmiş müddətdən artıq Vətəninə dönmədən xarici dövlətdə qalan şəxslərin də əmlakı qəyyumluq idarəsinə keçirdi. İmperiyanın istənilən təbəəsini xaricə getməyə sövq edən şəxslər bütün hüquq və imtiyazlarından məhrum edilməklə Tomsk və ya Tambov vilayətlərinə sürgün olunmaya məhkum edilirdilər. Xaricə getmək üçün hərbi xidmətçiləri, yaxud rekrut növbəsində olanları sövq edən şəxslər bütün hüquq və imtiyazlarından məhrum edilməklə Sibirə sürgün olunmaya məhkum edilirdilər (Svod. Zakonov Rossiyskoy imperii 1857 st. 367, 368, 369, 370. st. 104-105). Qafqaz müharibəsinin başa çatması ilə (1817-1864-cü illər – İ.Ə.) Rusiya komandanlığı bölgənin "yekun fəthini" sürətləndirmək üçün əsasən Şimal-qərbi Qafqazın müsəlman əhalinin Osmanlı

dövlətinə köçürülməsini həyata keçirdi. Hələ işğalın ilk illərində çarizmin müsəlman əhaliyə münasibətdə məqsədyönlü şəkildə həyata keçirməyə başladığı zorakı pravoslavlaşdırma siyasətini sərtləşdirməsi əhalinin daha da ciddi narazılığına səbəb olur. Belə vəziyyətdə müsəlman ruhaniləri yerli əhalinin arasında təbliğatı gücləndirməyə başlayırlar. Eyni zamanda müsəlmanların tez-tez Məkkə və Mədinəyə ziyarətləri, ziyarətdən qayıdan hacıların o müqəddəs torpaqlarla bağlı bəzi hallarda şişirdilmiş hekayələri də yerli müsəlmanlar arasında mühacirət əhval-ruhiyyəsinin artmasına səbəb olmuşdu. Müsəlmanların köçündən bəhs edərkən, bu zaman həm də Osmanlı dövləti tərəfindən xüsusi tapşırıqla göndərilmiş nümayəndələrin rolunu da qeyd etmək lazımdır.

Bu barədə baş komandan A. İ. Baryatinskinin imperiyanın xarici işlər nazirinə yazdığı 19 noyabr 1859-cu il tarixli məktubunda deyilirdi ki, Qafqaz müsəlmanlarının Osmanlı dövlətinə və onların müqəddəs yerlərindən olan Məkkə ziyarətinə getmələrinə əngəllər yaradan qaydalar yerli müsəlmanların ciddi narazılığına səbəb olur. Onun sözlərinə görə belə insanlar Qafqaza döndükdən sonra yerli müsəlmanlar arasında Rusiya imperiyasına qarşı düşmənçilik ruhunun aşılanmasında xüsusi rol oynasalar da, müsəlmanların qarşısında belə qadağaların qoyulması dinlərinin sıxışdırılması kimi qəbul olunur və bu, onları rus hökumətindən daha da uzaqlaşdıra bilər (AKAK, t. 12, dok №34, s. 51). Qafqazın müxtəlif yerlərindən bu barədə olunan çoxsaylı müraciətləri nəzərə alan Baryatinski məktubunda diyarın tamamilə ram edilməsi üçün bütün digər tədbirlərlə yanaşı onların müqəddəs yerlərə ziyarətə getmələrini asanlaşdırmağın da zəruri olduğunu bildirirdi. Xaotik köçmə prosesini qaydaya salmağa çalışan baş komandan A.İ.Baryatinski tərəfindən xüsusi "Qaydalar" hazırlanır. Burada köçdən söhbət getmir, onların bir ilə kimi olan müddətə imperiyanı tərk etmələrinə icazə verilirdi. Köçənlər ailələrini və xidmətçilərdən arzu edənləri özləri ilə götürə bilərdilər. Bir ildən artıq keçərli səbəb olmadan icazəsiz Osmanlı dövlətində qalanların Vətəndə qalan mülkü müsadirə olunur və onların hərəkəti xəyanət kimi dəyərləndirilirdi. Keçərli səbəbi olanlar isə bu barədə Rusiyanın Osmanlı dövlətindəki konsuluuna məlumat verərək müddətdən artıq qalmalarının səbəbini əsaslandırmalı və konsulun icazəsini almalı idilər. Bu məqsədlə hazırlanmış xüsusi "Qaydalar"da yerli əhalinin Cənubi Qafqazın ərazisindən quru yolla Türkiyəyə göndərilməsi barədə göstərilirdi:

1. Onlara bir ildən çox olmamaq şərtilə Osmanlı dövlətinə köçmələrinə icazə verilirdi;

2. Xarici dövlətin təbəəliyinə keçmək Rusiya qanunları ilə qadağan olduğundan belələri xəyanətkar hesab olunmaqla onların əmlakları müsadirə olunacaq, asılı kəndliləri azad olunacaqlar;

3. Osmanlı dövlətinə gedənlər xəstəlik, şəxsi işi, yaxud başqa bir bir səbəbdən icazə verilmiş müddətdən artıq qalmaq zərurəti yaranardısa bu barədə Rusiyanın həmin ölkədəki konsuluna tutarlı dəlillər təqdim etməklə müddətinin uzadılmasını və bu barədə Qafqaz komandanlığını məlumatlandırmağı xahiş etməlidir;

4. Konsulun icazəsi olmadan verilən möhlətdən artıq Osmanlı dövlətində qalanların hərəkəti özbaşına köçmək kimi qiymətləndiriləcək;

5. Osmanlı dövlətinə gedənlər onlara qarşı açılmış bütün məhkəmə çəkişmələrini və iddialarını təmin etmək məcburiyyətindədirlər ;

6. Köçənlər özləri ilə ailə üzvlərini və təhkimlilərindən köçməyə razı olanları götürə bilərdilər (AKAK, t. 12, dok. №34, s. 52).

Qaydalarda ilk əvvəl eyni vaxtda ən çox 10 ailənin Türkiyəyə getmələrinə icazə verilirdisə, sonradan bu həd 40 ailəyə qədər artırılmışdı. Yerli müsəlmanların Osmanlı dövlətində icazəli halda bir ilə kimi qalmaq möhlətinin qoyulmasına baxmayaraq çar hakimiyyət orqanları bilirdi ki, onların əksəriyyəti birdəfəlik orada qalmaq niyyəti ilə gedirdilər. Məhz bu səbəbdən də qaydalarda bir ildən sonra geri qayıtmayanların əmlaklarının müsadirəsi barədə xüsusi maddə salınmışdı. Bu barədə A. İ. Baryatinski imperiyanın xarici işlər nazirinə məktubunda bildirirdi ki, Məkkəyə getmək üçün müraciət edənlər dəyər-dəyməzinə öz mal mülkünü satırdılar ki, bu da onların icazə ilə getmələrinə baxmayaraq geri qayıtmaq niyyətində olmadıqlarını göstərirdi. A. İ. Baryatinski bu barədə açıq şəkildə qeyd edirdi ki, bu qaydalara baxmayaraq müsəlmanların çoxu Osmanlı dövlətinə geri qayıtmamaq məqsədilə gedir və daimi olaraq orada qalırlar (AKAK, t. 12, dok. №34, s. 51-53). Osmanlı dövlətində "mühacirlik" haqqında qanun Qafqaz müharibəsinin (1859-1864) rəsmi şəkildə başa çatmasından 7 il əvvəl, 1857-ci il martın 9-da qəbul edilmişdi. Bu qanunla mühacirlər vergilərdən və hərbi xidmətdən azad olunurdu. 1860-cı ildə bu qanun əsasında mühacirlərin qəbul edilməsi və onların yerləşdirilməsi problemləri ilə məşğul olan komissiya (Mühacirin Komisyonu – Ə.İ.) yaradılmışdı. Fəaliyyətinin ilk dönəmində bu komissiya mühacirlərin köçürülməsi, onlara maddi yardımın göstərilməsi kimi funksiyalarının öhdəsindən gələ bilsə də, köç hərəkatı genişləndikcə, böyük miqyas aldıqca, istər-istəməz çətinliklər yaranmağa başladı və Komissiyanın fəaliyyəti çətinləşdi. Türkiyədə firavan həyatla bağlı fikirlərlə bura üz tutan köçkünlərin də çətinliklərlə üzləşmələri və bəzilərinin geri qayıtmaq istəmələri də bununla bağlı idi (Berber, 2011).

Müsəlman əhalinin, xüsusilə ruhanilərin Türkiyəyə köçməsində çarizm özü də maraqlı idi. Bu barədə sonralar Kaluqada olanda Şamilin çar tərəfindən təyin olunmuş pristavı

Prjeslavski yazırdı: "Türkiyəyə köçürülənlərin bizə zərəri ola bilməz, Qafqazda saxlanılan fanatiklər isə onların təbliğatı ilə bizim ziyanımıza inkişaf edə biləcək bir yaradır" (Musaeva, Maqomeddadaev & Kubanov 1999). Şamil hərəkatının başa çatmasından sonra Şimali Azərbaycanda da çarizmin müstəmləkə siyasətinə qarşı mübarizə üsulu kimi Osmanlı dövlətinə köçü başlayır. Bu dövrdə müsəlman əyalətlərində Osmanlı dövlətinə köçlə bağlı ciddi həyəcanlar yaşanırdı. Azərbaycanın qəzalarında da Osmanlı dövlətinə köçmək üçün hərəkat başlanmışdı. 1861-ci ildə Zaqatala dairəsinin əhalisi hamılıqla Osmanlı dövlətinə köçmək üçün razılığın verilməsi tələbi ilə Qafqaz komandanlığına müraciət etmişdi (SGQİA, Gruzii, F. № 416, op. № 3delo № 1270, l. 1-3). Bu barədə Semyon Esadze yazırdı: "Hakimiyyət orqanlarının özbaşınalıqlarından Tiflisə dəfələrlə göndərilmiş şikayətlər, bir neçə dəfə aparılmış istintaqlar nəticəsiz qalmışdı. Hətta ali hakimiyyət administrasiyasının diqqətini özlərinə cəlb etmək məqsədilə əhalinin yekdilliklə Türkiyəyə köçürülmələri ilə bağlı xahişləri belə hakimiyyət orqanlarında heç bir reaksiya doğurmadı"

Nəticədə 1862-ci ildə Zaqatala dairəsinin Əliabad kəndindən 40 araba ailə məcburi xristianlaşdırmaya etiraz əlaməti olaraq Türkiyəyə köçmüş və hazırda onların Türkiyə Respublikasının Adana vilayətinin Ceyhan ilçəsindəki Dağıstan kəndində yaşayan varisləri – ingiloy mənşəli türklərin Əliabad kəndi ilə əlaqələri mövcuddur (Əliyev, 2000). Lakin Cənubi Qafqaz müftisinin və bir sıra nüfuzlu müsəlman ruhanilərinin yardımı ilə hökumətin gördüyü tədbirlərlə Türkiyəyə bu kütləvi köçün genişlənmədən qarşısını almaq mümkün olur (Esadze, 1907). 1863-cü ildə Hacı Murtuzun başçılığı altında baş vermiş Zaqatala üsyanının yatırılmasından sonra isə üsyanın fəal iştirakçılarının bir hissəsi çarizmin cəza tədbirlərindən yaxa qurtarmaq üçün Osmanlı dövlətinə mühacirət etmişdilər (Məmmədov, 2001). XIX əsrin 60-cı illərin sonuna doğru Şimali Azərbaycanda yenidən Osmanlı dövlətinə köçlə bağlı növbəti fəallaşma müşahidə olunur. 1869-cu ildə hakimiyyət orqanlarına Zaqatala dairəsinin müxtəlif kəndlərindən Osmanlı dövlətinə köçmək üçün icazənin verilməsi xahişi ilə müraciət etmişdilər. Köç üçün müraciət edənlərin sayı ayrı-ayrı kəndlər üzrə aşağıdakı kimi idi: Car kəndindən 450, Taladan 210, Əliabaddan 373, Göyəmdən 135, Mosuldan 112, İlisudan 40, Sumaylıdan 25, Muğanlıdan 124, Kəpənəkçidən 35, Əliəskərdən 14, Qorağandan 5, Şıxlardan 16, Şotavardan 3, Fıstıqlıdan 23, Zəyəmdən 1, Ambarçaydan 13, Çobankoldan 119, Babalıdan 8, Almalıdan 135, Qımırdan 79, Padardan 15, Qandaxdan 100, Bəhmədlidən 7, Lələlidən 7, Yengiyandan 3, Sabunçudan 60, Katexdən 250, Sarıbaşdan 13, Köysərlidən 12, Mamrıxdan 57, Masexdən 76, Əzgillidən 14, Qarqaydan 29, Suvagildən 114, Çardaxlardan 162, Oncalıdan 20, Dəymədağıldıdan 36, Qazmalardan 20, Bazardan 50, Muxaxdan 432, Qasdan 21, Kələldən 34,

Böyük Lahıcdan 3, Kürdəmirdən 24, Baydarlıdan 30, Kiçik Lahıcdan 77, Kəndirqaladan 11, Qıpçaxdan 48, Qara Taladan 4, Uzuntaladan 3, Faldardan 50, Balakəndən 40, Qara Abdallıdan 34, ümumilikdə dairədən 3776 ailə Türkiyəyə köçmək üçün hakimiyyət orqanlarına müraciət etmişdilər (SGİA, Gruzii, F. № 545,op. № 1, delo.№ 442, ll. 27-28). Əgər orta hesabla hər ailə başına 5 nəfərdən götürdükdə onda Osmanlı dövlətinə köçlə bağlı müraciət etmiş dairə sakinlərinin təxmini sayının 18880 nəfərə qədər olduğu bəlli olur. Nəzərə alsaq ki, həmin vaxt üçün Zaqatala dairə əhalisinin ümumi sayı 64324 nəfər (1873-cü il kameral siyahıyaalınmasını məlumatına görə) (SSKQ, vıp. IX, s. 52-54) idi ki, bu da Osmanlı dövlətinə köçmək üçün müraciət edənlərin dairə əhalisinin təxminən 29 faizini təşkil etməsi demək idi.

1873-cü ilə dair digər bir arxiv sənədindən bəlli olur ki, Zaqatala dairəsindən Türkiyəyə köçəcək ailələr üç qrupda birləşməklə kəndlər üzrə aşağıdakı şəkildə bölünmüşdülər. Köçənlərdən: Əliabad kəndindən 146, Muxaxdan 6, Qımırdan 5, Marsandan 5, Muğanlıdan 7 nəfər olmaqla 169 nəfərlik hissəsi birinci qrupda, Tala kəndindən 45 nəfərdən ibarət doqquz ailə ikinci qrupda, Car kəndindən 114, Sumaylıdan 36, Masexdən 21 nəfərdən ibarət 171 nəfərlik hissə üçüncü qrupda birləşmişdilər (SGİA, Gruzii, F. № 545,op. № 1,delo № 442, ll 2-26). Qafqazdan Osmanlı dövlətinə köçün növbəti mərhələsi isə 1877-1878-ci il Rusiya-Osmanlı müharibəsi dövrünə təsadüf edir. Bu müharibə ərəfəsində də Qafqazdan vaxtı ilə Osmanlı dövlətinə mühacirət etmiş adamlar bu diyara gələrək yerli əhali arasında rus hakimiyyətinə qarşı üsyan qaldırmaqla bağlı təbliğat aparmışdırlar. Həmin vaxtı Osmanlı dövləti tərəfindən göndərilən xüsusi nümayəndələr İmam Şamilin oğlu Qazı Məhəmmədin müsəlmanları çarizmə qarşı mübarizəyə çağıran məktublarıyla Azərbaycan, Dağıstan və Çeçenistanda olmuşdular (Məmmədov, 2001). Bu barədə Zaqatala dairə rəisinin məlumatında göstərilirdi ki, dairədən mühacirət etmiş adları məlum olmayan üç mühacir əllərində Qazı Məhəmmədin məktubu ilə Zaqatala dairəsindən keçmişlər. Həmin məlumatda daha sonra göstərilirdi ki, dairə sakinlərindən altı nəfər avar Qazı Məhəmmədin cihada səsləyən məktubuyla qonşu bölgələrə getmişdilər. Məktubda Qazı Məhəmmədin osmanlı ordusu ilə Qafqaza doğru irəlilədiyi və əhalinin ona qoşulmasını tələb etdiyi göstərilirdi (Meqrelidze, 1972). Bu bölgədə zorakı xristianlaşma siyasətinə qarşı XX əsrin əvvəllərindən Osmanlı dövlətinə köçlə bağlı növbəti mərhələ başlayır. Bununla bağlı Zaqatala dairə sakini Hacı Molla İsmayıl Murtuzəli oğlu 1903-cü ilin martında Batumda yerləşən Osmanlı konsulu ilə görüşmüş, konsuldan müsəlmanların Osmanlı dövlətinə köçmələri üçün icazə verilməsi məqsədilə rus hökumətinin qarşısında məsələ qaldırmağı xahiş etmişdi. Buna görə Hacı Molla İsmayıl Murtuzəli oğlu rus hakimiyyət orqanları tərəfindən həbs olunaraq Ryazan vilayətinə sürgün olunmuşdu (SGİA, Gruzii, F.

229,op. 2,delo 2275, l. 26). Zaqatala dairə rəisi polkovnik Yazıkovun Qafqaz canişininin dəftərxanasına yazdığı 1904-cü il 10 may tarixli məktubunda qeyd olunur ki, 1902-ci ilin payızından etibarən dairədə Osmanlı dövlətinə köçlə bağlı əhali arasında təbliğat başlamışdı. Həmin vaxtı dairə sakinləri Hacı Məhəmməd Baknalov və qardaşı Abdulla Baknalov, eləcə də Nuxa sakinləri Hacı Məmməd oğlu Gözəlov və Bəhlul Qafar dairə əhalisinin arasında Osmanlı dövlətinə köçlə bağlı gizli təbliğatla məşğul idilər. Bununla bağlı günahkar bilinən Hacı Məhəmməd Baknalovun həbs olunaraq Ryazan quberniyasına sürgün olunması qərara alınsa da, o, Osmanlı dövlətinə qaça bilmişdi. Buradan o Balakəndəki qardaşı Abdulla Baknalov vasitəsilə təbliğatını davam etdirirdi. Buna görə də Abdulla Baknalov həbs olunaraq dairə rəisinin 1903-cü il 26 iyun tarixli təklifinə əsasən Rusiyanın daxili quberniyalarına sürgün olunmuşdu. Abdulla həbs olunarkən ondan qardaşının Osmanlı dövlətindən yazdığı məktublar tapılmışdı. Dairə rəisinin məktubundan bəlli olur ki, Məhəmməd Baknalov Osmanlı dövlətindən xüsusi tapşırıqla Qafqaza gələ bilmiş, Balakən və Ansux-Kapuçin (Dağıstanın cənubunda icma – Ə.İ.) məntəqələrində gizlin şəkildə Osmanlı dövlətinə köçlə bağlı təbliğatla məşğul olmuşdu (SGİA, Gruzii, F.229, op. 2, delo 2275, ll. 12-12 ob).

Çarizmin Şimali Azərbaycanın müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirdiyi müstəmləkəçi siyasəti Cənubi Qafqazın ayrı-ayrı qəzalarının müsəlman əhalisinin Qafqaz canişininə müraciətində tam çılpaqlığı ilə öz əksini tapıb. Bu müraciətdən də göründüyü kimi çar Rusiyasının Cənubi Qafqazda yeritdiyi milli, dini, etnik ayrı seçkilik siyasəti çarizmin burada həyata keçirdiyi sosial-iqtisadi və siyasi tədbirlərin müstəmləkəçi mahiyyəti ilə xarakterizə olunurdu. Buna misal olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Rusiyanın zorakı pravoslavlaşdırma siyasətinin xüsusilə sərt vasitələrlə aparıldığı Zaqatala dairəsində kişi cinsindən olan müsəlmanlar üçün İslam dininin müqəddəs yerlərinə ziyarətə getmək üçün 50 yaş həddi qoyulmuşdu. Bununla çar hakimiyyət orqanları dairənin bir növ əsas döyüş qabiliyyətli hissəsinin imperiyanın hüdudlarından kənara çıxmasının qarşısını almaq məqsədi daşıyırdı (ARDTA. f. 15, s. 1, iş 25, v. 5). 1907-ci ilin fevralın 20-dən iyunun 3-ə kimi fəaliyyət göstərmiş II Dövlət Dumasının Dağıstan vilayəti və Zaqatala dairəsindən seçilmiş üzvü, dairə sakini Aslanbəy Qardaşovun rəhbərliyi altında hazırlanmış müraciətdə göstərilirdi ki, Rusiya imperiyasının təbəələri kimi öhdələrinə düşən vəzifələri yerinə yetirmələrinə baxmayaraq, imperiyanın müsəlman əhalisi onun digər təbəələri ilə bərabər hüquqa malik deyil, onların dini azadlıqları sıxışdırılır (ARDTA, f. 15, s. 1, iş 25, v. 5).

Nəticə

Osmanlı dövlətinə olmuş köç prosesinin səbəbləri əsasən çarizmin milli-müstəmləkə siyasəti ilə bağlı olmaqla həm də Şimali Azərbaycanda mövcud olan ağır sosial-iqtisadi vəziyyətdən irəli gəlirdi. Şimali Azərbaycandan Osmanlı dövlətinə köçmələr əvvəlki dövrlərdə də mövcud olsa da, köçmə hərəkatının müəyyən qədər kütləvi hal almasını Qafqaz müharibəsinin sonlarına aid etmək olar. Şimal-Şərqi Qafqazda hərbi əməliyyatlar başa çatdıqdan az sonra Osmanlı dövlətinə köçmə hərəkatı kütləvi xarakter almağa başlamış, onlar ilk növbədə müridizm hərəkatının iştirakçıları olmaqla, vaxt keçdikcə əhalinin çarizmin müstəmləkəçi siyasətindən narazı qalan müxtəlif kateqoriyalarını da əhatə etməyə başlamışdı.

Kaynaklar

Abdulaeva, M. İ. (2006). D*agestan v politike Osmanskoy imperii vo vtoroy polovine XVIII v. - XIX v.* İİAE DNS RAN.

Berber, F. (2011). 19. yüzyılda Kafkasya'dan Anadolu'ya yapılan göçler. *Karadeniz Araştırmaları*, (31), 17-49.

Esadze, S. (1907). İstoriçeskaya zapiska ob upravlenii Kavkazom. (Sost. red. Voen-ist. Otd. Okr. Ş. S. Esadze). T.1. Quttenberq.

Əliyev Ş. H. (2000). Rusiya imperiyasının Şimali Azərbaycanda müstəmləkəçilik siyasətində ingiloyları xristianlaşdırmaq cəhdləri (XIX əsr). *Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası,* 2, 91-105.

Matveev V. A. (2017). Kavkazskaya voyna diskussionnıe aspektı i reali epoxi. http://www.kavkazoved.info/images/myfls/2017/k-war2017.pdf

Meqrelidze, Ş. V. (1972). *Qruziya v russko-tureskoy voyne 1877-1878 qq*. Mesniereba.
Məmmədov, Ə. F. (2001). *Şimal-qərbi Azərbaycan: Zaqatala dairəsi*. Adiloğlu.

Musaeva, M. K., Maqomeddaev, A. M. & Kurbanov, M. Y. (1999). *Daqestanskaya diaspora v Tursii. (İstoriko-etnoqrafiçeskie oçerki).* DNS RAN.

Otzıv qlavnokomandyuşeqo Kavkazskoy armey. 1904. Ministru inostrannıx del, ot 19-qo noyabrya 1859 qoda.AKAK, tom 12, Tiflis, 1904, dok. №34, str. 51-53.

Petisiya musulman Zakatalskoqo okruqa Kavskomu Namestniku 1905 qod. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi (ARDTA), Fond № 15, siyahı № 1, iş № 25, vərəq 5.

Pismo naçalnika Zakatalskoqo okruqa v kanselyariyu Namestnika Kavskoqo, ot 10-qo maya 1904 q. SGİA Gruzi, Fond № 229, opis № 2, delo № 2275, ll. 12-26.

Pismo Şelkovnikova k gen-m A.K.Karüovu. SGİA Gruzi, Fond № 416, opis № 3, delo № 1270, ll. 1-3.

Posemenıy spisok jiteley Djarskoqo i Belokanskoqo uçastkov pereselyayuşiesya v Tursiyu 27-qo iyunya 1869 qoda. SGİA Gruzi, Fond № 545, opis № 1, delo № 442, ll. 2-26.

Sevedeniya o koliçestve narodonaseleniya v q Zakatalah i Zakatalskom okru qe 1876. Sbornik Svedeniy o Kavkazskih Qorsah, vıp. IX, Tiflis, izdaniya Kavkazskoqo Qorskoqo Upravleniya, str. 52-54.

Spisok jiteley Nuhinskoqo uezda prosyaşim pozvoleniya pereselitsya na litelstvo s semeystvami v Persiyu i Tursiyu. 1849 qod. SGİA Gruzii, Fond № 3, opis № 1, delo № 907, listı – 76-76 ob.

Spisok qlavnım lisam, sodeystvovavşim k rasprostraneniyu v 1854 i 1855 qodah novoqo uçeliya myuridizma v Şemahinskom uezde pod predvoditelstvom jitelya toqo je uezda selenie Kyulili Gadji Ahmed Efendi. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, Fond № 45, siyahı № 2, iş № 82, vərəq 8-9 arxa.

Svod zakonov Rossiyskoy imperii. 1857. İzdanie 1857 qoda. Tom 15. Zakonı ugolovnıe. Kniga pervaya. Ulojnenie o nakazaniyah ugolovnıh i ispravitelnıh. O nedozvolennom ostavlenii oteçestva. St. 367, 368, 369, 370. Стр. 104-105. Spb. Tipoqrafiya 2-qo otdeleniya EİV. https://runivers.ru/bookreader/book388232/#page/17/mode/1up

Vedomost o çisle dvorov Zaqatalskogo okruqa izyavivşix jelanie perecelitsya v Tursiyu. İyul Июль 1869 god. Sentralnıy Qosudarstvenıy İstoriçeskiy Arxiv Qruzi (ЦГИА Грузии), Fond № 545, opis № 1, delo № 442, ll. 27-28

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11 (6) 2024

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:18.11.2024
Kabul tarihi |Accepted:20.12.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Rauf Gurbanov

https://orcid.org/0009-0006-1959-4592
PhD Student, Baku State University, Faculty of History, Azerbaijan, qurbanovrauf7@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Gurbanov, R. (2024). Peace and Stability in the South Caucasus: Security Agreements and Conflict Resolutions Between Azerbaijan, Turkey and Russia (2003-2023) *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 4768-4778.

Peace and Stability in the South Caucasus: Security Agreements and Conflict Resolutions Between Azerbaijan, Turkey and Russia (2003-2023)

Abstract

The main focus of this article is to analyze the conflicts in the South Caucasus and explore possible solutions. The article is based on the historical period from 2003 to 2023. The Southern Caucasus is a region with an ancient history, inhabited by multi-ethnic peoples and the centre of complex political and economic processes. In the South Caucasus, a region historically marked by numerous conflict centers, maintaining peace and stability, and finding ways to resolve conflicts, is of great importance. Ensuring peace and security in the South Caucasus is one of the most important research topics of the modern era. It is essential to study Azerbaijan's role in maintaining peace in this region and its influence on relations between Turkey and Russia in the South Caucasus. Turkey's presence in the region was an important step in the brotherhood and cooperation and relations with Azerbaijan, as well as in the context of peace control in Karabakh. Russia is a historical participant of the South Caucasus region. For 30 years, Azerbaijan has taken significant steps toward conflict resolution through negotiations. However, Armenia's actions against the territorial integrity and sovereignty of Azerbaijan have confirmed the impossibility of achieving a peaceful solution to this conflict. The conflict concluded with Azerbaijan exercising its rights under

CC BY NC
Creative Commons Licence

international law principles and liberating its occupied territories. The Armenian occupation of Azerbaijani territories, which caused significant harm to peace and security in the South Caucasus, ended in 2020 as a result of successful operations by the Azerbaijani army. Armenia's agreement to Azerbaijan's conditions and the signing of a peace treaty will be a key step toward maintaining peace and security in the South Caucasus region in the future.

Keywords: *Republic of Azerbaijan, Republic of Turkey, Russian Federation, South Caucasus, peace and stability*

Güney Kafkasya'da Barış ve İstikrar: Azerbaycan, Türkiye ve Rusya Arasındaki Güvenlik Anlaşmaları ve Çatışma Çözümleri (2003-2023)

Öz

Bu makalenin ana odak noktası Güney Kafkasya'daki çatışmaları analiz etmek ve olası çözümleri araştırmaktır. Makale 2003'ten 2023'e kadar olan tarihsel dönemi temel almaktadır. Güney Kafkasya kadim bir tarihe sahip, çok etnikli halkların yaşadığı ve karmaşık siyasi ve ekonomik süreçlerin merkezi olan bir bölgedir. Tarihsel olarak çok sayıda çatışma merkezinin bulunduğu bir bölge olan Güney Kafkasya'da barış ve istikrarın korunması ve çatışmaların çözüm yollarının bulunması büyük önem taşımaktadır. Güney Kafkasya'da barış ve güvenliğin sağlanması modern çağın en önemli araştırma konularından biridir. Azerbaycan'ın bu bölgede barışın sağlanmasındaki rolünü ve Güney Kafkasya'da Türkiye ve Rusya arasındaki ilişkiler üzerindeki etkisini incelemek çok önemlidir. Türkiye'nin bölgedeki varlığı, Azerbaycan ile kardeşlik, işbirliği ve ilişkilerin yanı sıra Karabağ'da barışın kontrolü bağlamında da önemli bir adım olmuştur. Rusya, Güney Kafkasya bölgesinin tarihi bir katılımcısıdır. Azerbaycan, 30 yıl boyunca müzakereler yoluyla çatışmanın çözümüne yönelik önemli adımlar atmıştır. Ancak Ermenistan'ın Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü ve egemenliğine karşı eylemleri, bu çatışmaya barışçıl bir çözüm bulunmasının imkansızlığını teyit etmiştir. Çatışma, Azerbaycan'ın uluslararası hukuk ilkeleri çerçevesinde haklarını kullanması ve işgal altındaki topraklarını kurtarmasıyla sonuçlanmıştır. Güney Kafkasya'da barış ve güvenliğe önemli ölçüde zarar veren Azerbaycan topraklarındaki Ermeni işgali, Azerbaycan ordusunun başarılı operasyonları sonucunda 2020 yılında sona ermiştir. Ermenistan'ın Azerbaycan'ın şartlarını kabul etmesi ve barış anlaşmasının imzalanması, gelecekte Güney Kafkasya bölgesinde barış ve güvenliğin sağlanması için önemli bir adım olacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Azerbaycan Cumhuriyeti, Türkiye Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu, Güney Kafkasya, barış ve istikrar*

Introduction

The South Caucasus is a region with an ancient history, inhabited by multi-ethnic peoples and serving as the center of complex political and economic processes. In this region, which has

been characterized by numerous conflict centers throughout history, maintaining peace and stability and finding ways to resolve conflicts is of great importance. The Republic of Azerbaijan plays a significant role in the region, leading other countries in economic, political, and other aspects. For this reason, Azerbaijan has become one of the countries that take fundamental steps toward the constant protection of peace and stability in the South Caucasus. Historically, politically, and economically, the South Caucasus region has been influenced by various actors, including the Republic of Turkey and the Russian Federation. Throughout history, Russia has consistently sought to maintain its voice and influence in this region by actively engaging in the conflicts and processes occurring in the South Caucasus. After the collapse of the USSR, Turkey began to assert its political position in the region's developments. Its historical and national ties with Azerbaijan have positively impacted its standing, transforming Turkey into a significant player in the region.

Bilateral and tripartite negotiations between these countries have played a crucial role in restoring peace and stability in the region. The foreign policy and position of Ilham Aliyev, who was elected President of the Republic of Azerbaijan in 2003, indicated that Azerbaijan's relations with Turkey would develop positively. Ilham Aliyev's statement, "Wherever Turkey is, Azerbaijan is there," helps define the future diplomatic and political direction of their relationship (Veliev, 2022). To a certain extent, Turkey's goals in the South Caucasus can be ranked as follows: ensuring good relations with Georgia, and fostering fraternity, friendship, and strategic cooperation with Azerbaijan in all possible fields. This cooperation aims to meet Turkey's long-term energy needs and to facilitate the transit of Central Asian oil and natural gas, especially from the Caspian Sea, through Turkey to the West under the most favorable conditions. Due to its geographical position, Turkey can serve as a bridge for the export of natural resources from the Caspian Sea to the European market.

In addition to its strategic importance, the South Caucasus is a vital region due to its rich natural resources, including natural gas and oil. This region is located at the intersection of transportation and energy corridors in Eurasia. Given the wealth of natural resources in the region, it is evident how significant its trade potential is. Therefore, ensuring peace and security in the South Caucasus is crucial not only for the countries within the region but also for the entire world, particularly as a conduit to the European market.

In general, Russia's perspective on the conflicts in the South Caucasus has been different. The processes surrounding the Georgian-Abkhazian conflict (which is still ongoing), the Georgian-

Ossetian conflict (also ongoing), and the Karabakh conflict, which concluded with Azerbaijan's rightful victory, have followed distinct diplomatic approaches from Russia. While the situations in Abkhazia and Ossetia share similarities, the Karabakh issue is different from the other two. Although Russia has not directly intervened in the Karabakh conflict, it has actively engaged in the matters of Abkhazia and Ossetia. If Russia played a balancing role in the Karabakh issue, it is directly involved as a party to the conflicts in the other two regions. The escalation of conflicts in Georgia was driven by various internal processes. Mikheil Saakashvili, who came to power through the "Rose Revolution," aimed to establish a central government to counter separatist movements and expressed this intent consistently. He announced that he would address the issues in the separatist regions as soon as he took office. Additionally, he began reforming the military in cooperation with the United States and NATO (North Atlantic Treaty Organization). However, he was unable to prevent ethnic conflicts and the Ossetians' desire for independence. Saakashvili deployed his troops to South Ossetia under the "Protection of Constitutional Order" operation, believing he would gain support from the U.S. and the West (Elmas, 2018). When analyzing the role of the Russian state in ensuring peace in the South Caucasus, several factors must be considered. It is difficult to envision resolving the problems left by the Soviet Union without Russia's involvement. Consequently, Russia's influence and role in the conflicts in Abkhazia and Ossetia in Georgia, as well as the Karabakh conflict between Azerbaijan and Armenia, cannot be overlooked. With Russia's direct involvement in the South Ossetia-Georgia war in 2008, the course of the conflict changed, leading to significant military and political successes for Russia. Vladimir Putin's speech at the Munich Security Conference in 2007 can be seen as a warning to the West prior to the 2008 intervention. In this speech, Putin stated that they would not allow NATO's attempts to expand eastward into former Soviet territories, that a unipolar world no longer exists, and that the security guarantees provided to Russia have not been fulfilled. He declared that a new world model, in which one power dominates, is unacceptable and impossible in today's context (Vladimir, 2007). Turkey's foreign policy regarding Georgia and its perspective on the conflicts have differed. The conflict that occurred in 2008 raised significant concerns for Turkey. Turkey faced pressure to deny passage to U.S. ships seeking to bring humanitarian aid to Georgia under the Montreux Straits Convention, placing Turkey in a difficult position between the United States and Russia. Russia demanded that Turkey prevent U.S. ships from passing through the straits, insisting that all actions align with the convention. The United States requested a revision of the

Montreux Convention's provisions for NATO countries. However, Turkey pursued a pragmatic policy that considered its own interests and managed the situation calmly without addressing the issue of the straits (Elmas, 2018). Russia has played a role as a participant in every event concerning bilateral relations with regional states and the peaceful settlement of the Karabakh issue, including its involvement in the Minsk Group established under the OSCE (Organization for Security and Cooperation in Europe). In the Karabakh conflict, Russia implemented a balancing policy and did not openly support either side. If it had openly favored one side, this balanced approach would have been disrupted, damaging the image of "fraternity" between the parties. Russia's primary goal was to ensure that regional problems were resolved according to its interests, without the involvement of any foreign forces in the South Caucasus, which it perceives as its sphere of influence. Although Russia made statements advocating for a resolution to the conflict, it was not genuinely eager to achieve one; rather, it acted in favor of maintaining the status quo. At the level of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan, officials repeatedly expressed that assisting Russia in arming Armenia would be detrimental to peace and security in the region. Although Russia denied these allegations, incidents that hindered the search for solutions continued to occur. The Russian Ministry of Foreign Affairs even stated, referencing a note from the Azerbaijan MFA (No. 5/10-080/04/09 dated January 15, 2009), that Russia did not sell military weapons and equipment to Armenia (Azerbaijan State Information Agency, 2024). According to the Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI), 94 percent of Armenia's arms imports from 2016 to 2020 came from Russia (Stockholm International Peace Research Institute, 2021). Among the weapons imported from Russia are SU-30 fighter jets, the Iskander ballistic missile system, and the TOR and S-300 air defense systems (Stockholm International Peace Research Institute, 2021). In 2010, during visits to Russia by Turkish Prime Minister Recep Tayyip Erdogan, discussions were held regarding the resolution of the Karabakh problem, and efforts were made to find solutions to the conflict (Səs newspaper, 2010). In his meeting with Vladimir Putin that same year, Erdogan emphasized the need to eliminate the occupation of Azerbaijani lands and highlighted the significant role of the Minsk Group in neighboring countries, urging them to fulfill their responsibilities. The main focus of many negotiations conducted in Moscow was to ensure Azerbaijan's national interests. It was stated that this approach was essential for restoring political relations and addressing border issues with Armenia; otherwise, no matters related to Yerevan would be viewed positively. In 2012, a meeting was held between the foreign ministers of Turkey and Russia, Ahmet Davutoğlu and Sergey Lavrov, during which they discussed the resolution of

the Karabakh problem. Both ministers expressed that it was unacceptable to maintain the current status quo. In 2016, a four-day war between Azerbaijan and Armenia was halted through Russia's diplomatic intervention. With Russia's efforts, agreements were reached between the chiefs of staff of Azerbaijan and Armenia on this issue in Moscow. The most significant proposal regarding the resolution of the Karabakh problem came from Lavrov, who presented a plan based on the Madrid principles. The 2019 solution plan closely resembled previous ideas about the conflict. Lavrov proposed that, in the first stage, the Armenian army withdraw its troops from the occupied territories, return to lands inhabited by Azerbaijanis, ensure security, and maintain communication. Notably, Lavrov's plan did not address the status of Karabakh.

For 30 years, Azerbaijan took all possible steps to resolve the Karabakh conflict peacefully. Despite having no legal basis, Azerbaijani lands were unjustly occupied by Armenia for many years, resulting in the exile of millions of Azerbaijanis from their homeland. Villages inhabited by Azerbaijanis were raided, people were killed, and settlements were rendered uninhabitable. After the collapse of the USSR, the Karabakh issue between Azerbaijan and Armenia remained unresolved for a long time. Consequently, armed conflicts erupted between them in 2008, 2010, 2016, and 2018. During this period, the Armenian side not only failed to take steps toward returning the occupied lands but also posed a threat to Azerbaijan's borders by launching new attacks. According to principles of state sovereignty, each state has authority over its own territory while respecting the territorial integrity of other states. Any violation of this principle constitutes an unlawful use of force and prohibited intrusion. In legal systems worldwide, the attacked party has the right to defend itself. A logical perspective supports the notion that if any party is attacked, it may use force in self-defense if necessary. In international law, it is acknowledged that attacked states have the right to self-defense when force is employed against them. Article 51 of the UN Charter specifies that the right to self-defense includes both individual and collective defense. The phrase "when someone is subjected to an armed attack," as mentioned in Article 51, indicates that an armed attack must occur for the right to self-defense to be justified. The events of September 2020 led to Armenia’s violation of Azerbaijan’s borders and prompted Azerbaijan to initiate a counter-offensive operation to restore its territorial integrity. Undoubtedly, the restoration of peace and security in the region has been a long-standing effort. As a result of the policies implemented by the Armenian side, Azerbaijan adopted a stricter diplomatic position. Turkey declared its support for Azerbaijan from the first day of the conflict, providing moral and diplomatic backing

throughout the resolution process as a regional power. During the conflicts, Russia indicated that the war did not occur on Armenian territory and signaled its desire to remain uninvolved in the process. Although Turkish-Russian relations diverged in other contexts, such as Libya and Syria, their cooperation in the South Caucasus represented a significant gain for Russia. On September 28, 2020, the second day of the war, Turkish President Recep Tayyip Erdogan clearly articulated Turkey's position. He stated that the crisis in the region should be resolved and that peace would return only after the occupied Azerbaijani lands were liberated. Erdogan also emphasized that the United States, Russia, and France the so-called "Minsk trio" had failed to resolve the issue, openly expressing Turkey's support for Azerbaijan and its pursuit of a solution. As of October 2, 2020, 19 civilians, including children, women, and the elderly, were killed, and 55 others were injured as a result of artillery attacks by the Armenian army. In the following days, from October 4 to 6, 32 more individuals, including children, women, and the elderly, were injured, and one person was killed in attacks on Ganja, Azerbaijan's second-largest city, which is located at least 100 km from the front line.

During the Second Karabakh War, these attacks by the Armenian army on civilian settlements located outside the front line violated the main conventions of international humanitarian law. These conventions govern armed conflicts, with the first principle outlined in the Hague Conventions and the second principle established by the Geneva Conventions and their additional protocols. It is crucial to adhere to these rules (Henckaerts & Doswald-Beck, 2005). Reports indicated that Armenia employed prohibited military munitions in its attacks against civilian areas. Throughout the Second Nagorno-Karabakh War, Armenia violated numerous provisions of human rights law. As a result of these actions, the responsibility for violating the right to life lies with Armenia. The targeting of civilian objects led to the deaths of over a hundred civilians and damage to hospitals, mosques, and other structures. For these reasons, the delegation of the Human Rights Commission has called for the leaders who led Armenia into war to be tried at the International Criminal Court. Additionally, the Council of Europe should address the issue of human rights violations, the UN should investigate potential war crimes, and the UN Security Council should take appropriate action.

The government and people of the Republic of Turkey expressed their full support for Azerbaijan due to their historical closeness and shared political approaches. Before the war, military exercises were conducted between Turkish and Azerbaijani soldiers. Large-scale military drills took place in various regions of Azerbaijan, including the Nakhchivan region. Additionally,

the Azerbaijani side purchased UAVs produced by Turkey both before and during the war, effectively utilizing them on the battlefield. These weapons significantly contributed to Azerbaijan's victory.

During the Karabakh war, support came not only from the Azerbaijani government but also from the Turkish nation. Following Armenia's attack on Azerbaijan, Hakan Çavuşoğlu, the Chairman of the Human Rights Research Commission, along with MPs from Diyarbakir, Mush, Istanbul, and other cities, visited Azerbaijan to investigate the conflicts and human rights violations in the region. Turkey's direct involvement in this process was a crucial step toward ensuring a balance of power, maintaining the position and influence of the Azerbaijani state, and preventing potential provocations by Armenia in the future. This involvement also played an essential role in deterring any actions by Russia against Azerbaijan's sovereignty.

It is noteworthy that the resolute suppression of Armenia's aggressive and provocative actions against Azerbaijan has raised concerns among many pro-Armenian states worldwide. Numerous European political leaders, influenced by the Armenian lobby, made regrettable statements that were incompatible with their countries' interests. Although they aimed to preserve their political power and demonstrate Christian solidarity through such actions, they effectively acted against the national interests of their states and peoples, as well as international legal norms.

However, the absence of a strong reaction from any state to Azerbaijan's efforts to ensure its internationally recognized territorial integrity, along with the subsequent retraction of regrettable statements, can be viewed as a diplomatic success for Azerbaijan. The ceasefire agreement included provisions for the Republic of Armenia to return Kalbajar by November 15, 2020, and Lachin by December 1, 2020. Additionally, unblocking all transport and economic relations in the region was one of the key clauses in the ceasefire. Armenia was required to facilitate transport connections between the western regions of Azerbaijan and the Nakhchivan Autonomous Republic, with transport control to be managed by the Border Service of the Russian Federation.

The Vice President of the Republic of Turkey, Fuat Oktay, Foreign Minister Mevlüt Çavuşoğlu, and Parliament Speaker Mustafa Şentop congratulated Azerbaijan on its achievements. One of the most significant steps toward ensuring peace and security in the South Caucasus region was taken on November 9, 2020, with the declaration of the Karabakh ceasefire. This ceasefire laid important groundwork for the potential signing of a peace treaty in the future. The main clauses of the statement provided for a cessation of hostilities beginning November 9 and outlined specific

dates for Armenia's withdrawal from Azerbaijani lands. Furthermore, a clause was included declaring a complete ceasefire and the cessation of all hostilities in the Karabakh conflict region from 00:00 Moscow time on November 10, 2020. According to the agreement, the Republic of Azerbaijan and the Republic of Armenia would maintain their positions.

In 2023, the final year of the research, Azerbaijan launched an anti-terrorist operation aimed at disarming illegal Armenian armed groups in Karabakh, removing them from the region, neutralizing their military infrastructure, ensuring the safety of the civilian population, and restoring constitutional order. The operation, which employed high-precision weapons to neutralize the positions and firing points of the Armenian forces, lasted approximately 24 hours. As a result, the illegal Armenian armed forces were compelled to lay down their arms, leading to the dissolution of the so-called Armenian administration that had established the occupation regime in Karabakh. The cities of Khojavend, Khojaly, and Aghdara, previously regarded as the "capital" by the occupying regime, came under Azerbaijani control, fully restoring sovereignty and constitutional order throughout the country. Former members of the so-called Armenian administration in Karabakh were detained by Azerbaijani security forces and transported to Baku for investigation. Tragically, the anti-terrorist operation resulted in the martyrdom of 204 Azerbaijani soldiers, and various weapons and military equipment belonging to the Armenian armed forces were seized during the operation.

Conclusion

The occupation of Azerbaijani lands by Armenia, which inflicted significant damage to peace and security in the South Caucasus, ended in 2020 due to the successful operations of the Azerbaijani army. The ceasefire signed on November 9, 2020, marked a fundamental step toward establishing security and peace in the region while creating conditions for a future peace agreement. Turkey and Russia held individual positions and obligations regarding this ceasefire, and the Russia-Turkey Joint Monitoring Center in Karabakh began operations on January 30, 2021. Turkey's presence in the region was particularly important for fostering brotherhood, cooperation, and relations with Azerbaijan, as well as for peacekeeping in Karabakh.

For 30 years, Armenia disregarded Azerbaijan's attempts to resolve the conflict peacefully and threatened its territorial integrity through disruptive activities, ultimately becoming the cause of the war. Both Russia and Turkey acknowledged Azerbaijan's right to act under international law. The Russian Ministry of Foreign Affairs repeatedly stated that military operations were occurring on Azerbaijan's own territory, which prevented any military intervention by Russia. Azerbaijan did

not commit any war crimes while restoring its territorial integrity during the war. It did not harm any civilian population or civilian residential area. Despite this, Armenia carried out military strikes on civilian residential areas in Azerbaijan, causing the deaths of civilians. Hundreds of civilians were killed and injured as a result of Armenian attacks during the Second Karabakh War. Among the deceased were children, women, and the elderly. Armenia committed a war crime and those who caused it will be judged under international law.

The research emphasized Azerbaijan's undeniable role in ensuring peace and security in the South Caucasus and its support for living in peace and establishing economic and diplomatic relations with other countries in the region. Azerbaijan is a leader in energy production in the South Caucasus region. For many years, significant work has been done between Georgia and Azerbaijan to deliver these energy products to Europe and the world, which has had a positive impact on the economies of both countries. If Armenia respects peace and security in the region, joining trade relations in the region will be beneficial to its economy. In particular, the opening of the Zangilan corridor will be an important event for all countries in the region, both in terms of energy product trade and international logistics. The Zangilan corridor will make a massive contribution to the easier integration of the South Caucasus countries into Europe and the world through Turkey. Considering all these conditions, it can be noted that the resolution of the Karabakh problem, securing the territorial integrity of Azerbaijan, and eliminating terrorist threats in the region have become the greatest guarantee of peace and security in the South Caucasus region.

The success achieved by Azerbaijan serves as a testament to the effective policies of the Azerbaijani army and the leadership of President and Commander-in-Chief Ilham Aliyev. A peace agreement that may be signed with Armenia in the future, based on the ceasefire, will serve as a guarantee of peace and security in the South Caucasus region. Taking all this situation, it can be concluded that building Armenia's relations with Azerbaijan on solid foundations is of great importance for its future prospects in the region. The signing of a peace treaty will play a key role in preventing possible armed and diplomatic conflicts in the region.

References

Azerbaijan State Information Agency, *Rusiya Xin Ermənistana Silah Verilməsini Rəsmən Təkzib Etmişdir, 2024*, https://azertag.az/xeber/rusiya_xin_ermenistana_silah_

Elmas, B. (2018). *Türkiye'nin Gürcistan Politikasındaki Değişim ve Dönüşüm*. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 11 (59), 344-351.

Henckaerts, J.M. & Doswald-Beck L. (2005). *Uluslararası İnsancıl Teamül (Örf-Adet) Hukuku*. (Çev. E. Öktem vd.). GSÜ Hukuk Yayınları.

Səs newspaper, (12 January, 2010). *Rusiya-Türkiyə yaxınlaşması Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə müsbət təsir göstərə bilər, p.7.*

Stockholm International Peace Research Institute (15 March, 2021). *International arms transfers level off after years of sharp growth; Middle Eastern arms imports grow most, says SIPRI.* https://www.sipri.org/media/press-release/2021/international-arms-transfers-level-after-years-

Veliev, C. (2022). Türkiye-Azerbaycan Diplomatik İlişkilerinin 30 Yılının Özeti. *Kriter Dergi, Ocak, 6*, 64.

Vladimir, P. (February 2007). *Speech and the Following Discussion at the Munich Conference on Security Policy,* http://en.kremlin.ru/events/president/transcripts/24034.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11 (6) 2024

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:18.10.2024
Kabul tarihi |Accepted:20.12.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Ceyhun Məmmədov

https://orcid.org/0000-0002-7336-7909
Deputy of the 6th convocation of the Milli Majlis of the Republic of Azerbaijan, Doctor of Theology, Azerbaijan, ceyhunmv@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Məmmədov, C. (2024).Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Döneminde Din-Devlet İlişkileri. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 4779-4790.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Döneminde Din-Devlet İlişkileri

Öz

Makalede, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti (ADC) döneminde din özgürlüğünün sağlanması ve din-devlet ilişkilerinin düzenlenmesi yönünde yürütülen çalışmalardan bahsedilmektedir. Öncelikle cumhuriyetin ilan edildiği dönemin sosyal ve siyasi olayları, Çarlık Rusya'sının bağımsız bir devletin kurulmasını engellemek için aldığı tedbirler ele alınmış ve Azerbaycan aydınlarının milli birliğin sağlanmasında oynadığı role değinilmiştir. Aydınların bu amaçla çeşitli sosyal ve siyasi teşkilatlar oluşturdukları, o dönemde dini ibadethanelerin çoğunun halkın istişare yaptığı yer haline geldiği, dini şahsiyetlerin bağımsız bir devletin kurulmasında etkin rol oynadığı belirtilmiştir. ADC'nin kısa bir süre iktidarda kalmasına rağmen bu zaman diliminde din-devlet ilişkilerinin düzenlenmesi yönünde büyük çalışmalar yaptığı, çeşitli alanlarla ilgili birçok mevzuat hazırladığı ve bu dönemde yeni eğitim ve kültür merkezleri açtığı vurgulanmıştır.

Anahtar kelimeler: *Dönem, Parlamento, Cumhuriyet, Dini Şahsiyetler, Din Özgürlüğü, İbadethaneler*

Religion-State Relations during the Azerbaijan Democratic Republic

Abstract

In the article, the efforts carried out during the Azerbaijan Democratic Republic (ADC) to ensure freedom of religion and to regulate religion-state relations are mentioned. First of all, the social and political events of the period when the republic was declared, the measures taken by Tsarist Russia to prevent the establishment of an independent state were discussed and the role played by Azerbaijani intellectuals in ensuring national unity was mentioned. It was stated that the intellectuals formed various social and political organisations for this purpose, most of the religious places of worship became places

CC BY NC
Creative Commons Licence

of public consultation at that time, and religious figures played an active role in the establishment of an independent state. It was emphasised that although the ADC was in power for a short period of time, it made great efforts to regulate religion-state relations, prepared many legislations in various fields and opened new educational and cultural centres during this period.

Keywords: *Period, Parliament, Republic, Religious Figures, Freedom Of Religion, Places Of Worship*

Giriş

19. yüzyılın sonu - 20. yüzyılın başı, bölgede ve dünyada birçok ciddi değişimin meydana geldiği, bölgedeki sosyo-ekonomik süreçlerin hızlandığı, burjuva toplumunun oluşmaya başladığı ve yeni siyasi partilerin ve örgütlerin ortaya çıktığı dönem olarak hafızalarda kalmıştır. Aynı zamanda Rusya'da ekonomik durum kötüleşmiş, grev hareketleri ülkeyi sarmış ve siyasi otorite gitgide zayıflamıştı. Bu gerçeği göz önünde bulunduran ülke yönetimi, ciddi siyasi kararlar alarak vatandaşların hak ve özgürlüklerini güvence altına almak için tutarlı önlemler uygulamıştır. Ancak tüm bu kararlar, yaşanan istenmedik süreçleri durdurmaya, ülkedeki siyasi istikrarı sağlamaya ve iktidarı korumaya yetmemişti. Artık geç kalınmıştı, süreçler artık durdurulamaz bir aşamaya girmişti.

Kafkasya'daki Rus hakimiyeti sırasında Azerbaycan'daki durum birçok komşu ülkeye göre daha dayanılmazdı. Komşu ülkelerde milli okullar, kiliseler, milli basın ve çeşitli hayır kurumları faaliyet gösterirken bu fırsatlar Azerbaycan halkına yasaklanmıştı. Hıristiyan kilisesine güvenilip önemsenirken, Azerbaycan'da camilere zulmediliyordu (Məmmədov, 2018). 11 Aralık 1905'te II. Nicholay, Devlet Duma'sını toplama kararı aldı ve Kafkas Müslümanları Duma'ya katılma hakkını kazandı. Azerbaycan aydınları bu tarihi fırsattan yararlanarak siyasi süreçlere aktif olarak katılmaya, halkı esaretten kurtarmaya ve bağımsızlık için örgütlenmeye başlamıştı. Bu amaçla bir yandan basında sürekli olarak halkı uyanmaya ve birleşmeye çağıran yazılar yayınlanırken, bir yandan da tarihi fırsattan mümkün olduğunca yararlanılması telkin ediliyordu. Bu çağrılar, Azerbaycan'ın 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında bağımsızlık mücadelesinde ve bağımsızlığına kavuşmasında özel bir rol oynamıştır. Makalede genel bilimsel analiz, sentez, sistemleştirme, genelleme ve karşılaştırmalı yöntemler, yorumlayıcı ve eleştirel tarihsel, sistematik, sosyo-kültürel ve karşılaştırmalı yaklaşımlar kullanılmıştır.

1. Çarlık Rejiminin Çöküşü

Şubat 1917'deki burjuva demokratik devrim, Çarlık Rusya'sının 300 yıllık egemenliğine son verdi. Bu olay Rusya topraklarında yaşayan halkların özgürlük hareketlerini daha da kuvvetlendirdi. Azerbaycan dahil Transkafkasya'da ulusal demokratik hareket yaygınlaşmaya

başladı. Ulusal burjuvazi ve aydınlar bu sürece aktif olarak katıldı. Ekim darbesinin zaferinden sonra Polonya, Finlandiya, Ukrayna ve Baltık ülkelerinin bağımsızlığının tanınmasına ilişkin alınan kararlar diğer bölgelerdeki ulusal demokratik hareketi büyük ölçüde güçlendirdi, ulusal devlet kurma hareketi daha geniş alanları kapsamaya başladı, baskıdan kurtulmak, ifade, dil ve din özgürlüğüne kavuşmak, kendi ulusal devletini kurmak bu hareketin temel hedeflerinden biri haline geldi.

Milliyetçilik hareketinin büyük bir ivme kazandığı bahsettiğimiz dönemde, Azerbaycan'da milli kurtuluş hareketinin güçlenmesinden çekinen Rusya, Azerbaycanlıları Osmanlı'dan uzak tutmaya, milli ve dini zeminde ihtilaf çıkarmaya, Ruslaştırma politikası uygulamaya ve Türk olduklarını unutturmaya çalışıyordu. Azerbaycanlılar da dahil olmak üzere Rusya'da yaşayan Müslümanlar askere alınmıyordu. Çarlık hükümeti, orduda görev yapan Müslümanların Osmanlı ordusuna karşı savaşmayacağından ve silahı Rus sömürgecilerine çevirebileceğinden korkuyordu. Rus yetkililer, savaş sırasında zulme uğrayan Azerbaycanlılara ve diğer Müslümanlara güvenmedikleri için üzerlerinde sıkı denetim uyguladı, hatta 1916 yazında Azerbaycan'da olağanüstü hal ilan edildi. Genel olarak Rusya, savaş sırasında Azerbaycan'ı bir hammadde kaynağı, önemli bir ekonomik üs ve Osmanlı'ya saldırmak için askeri-stratejik bir nokta olarak görüyor ve herhangi bir olumsuzluk yaşanmaması için gerekli tüm tedbirleri alıyordu (Qafarov, 2011). 1917 Şubat Devrimi'nin ardından kurulan Geçici Hükümet, imparatorluğu korumaya ve sömürge politikasını sürdürmeye çalışarak 17 Mart 1917'de Çarlık hükümetinin imzaladığı tüm uluslararası anlaşmalara ve Rusya'nın üstlendiği taahhütlere bağlı olduğunu ilan etti.

9 Mart 1917'de Güney Kafkasya'yı yönetmek üzere Devlet Duma'sının yerel üyelerinden oluşan Özel Transkafkasya Komitesi (ÖZAKOM) kuruldu. Komitenin başkanı Rus öğrenci V. A. Kharlamov'du ve üyeleri Azerbaycanlı öğrenci, daha sonra Müsavat Partisi üyesi olan M. Y. Caferov, Gürcü federal-sosyalist K. Abashidze, Ermeni öğrenci M. Papajanov ve Rus öğrenci P. Pereverzev'den oluşuyordu. İki gün sonra, Bakanlar Kurulu Başkanı Lvov'un emriyle P. Preverzev'in yerine Gürcü Menşevik A. Çhenkeli getirildi. 25 Ekim 1917'de Petersburg'da Bolşeviklerin silahlı darbesi sonucu Geçici Hükümet devrildi. 25-26 Ekim'de Smolny'de düzenlenen İkinci Sovyetler Kongresi'nde "Barış" ve "Toprak" kararları kabul edildi ve V. İ. Lenin'in liderliğinde Sovyet yönetiminin temelleri atıldı. 2 Kasım 1917'de Sovyet hükümeti "Rus Halklarının Hakları Bildirgesi"ni kabul etti. Bu belgede Sovyet hükümetinin ulusal politikasının temel ilkeleri açıklandı. Bildirgede, eski Rus İmparatorluğu'nun tüm halklarının eşitliği, kendi kaderini tayin hakkı, tüm sosyal, ulusal ve dini ayrıcalıkların kaldırılması ve

Rusya topraklarında yaşayan ulusal azınlıkların ve etnik grupların bağımsız bir şekilde gelişiminin sağlanması konuları yer aldı.

20 Kasım 1917'de Sovyet hükümeti, V. İ. Lenin ve İ. V. Stalin tarafından imzalanan "Rusya ve Doğu Müslümanlarına Çağrı" adlı bir belge yayınlandı. Bu belgede Müslümanların dini geleneklerinin, ulusal ve kültürel kurumlarının özgür ve dokunulmaz olduğu, yaşamlarını özgürce ve herhangi bir engel olmadan sürdürme haklarına sahip olduğu hususu da belirtildi (Qafarov, 2011). Böylece, Azerbaycan halkının milli bilincinin güçlendiği ve sömürge politikasının tüm tezahürlerine son vermeye çalıştığı bir ortamda, egemen Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilan edilmesi için uygun koşullar oluştu. Bağımsızlık ilanı, Çarlık hükümetinin sömürge köleliğinden bıkan ve kendi milli devletini kurmak isteyen yerel halkın temel arzusuydu (Nəcəfov, 1992). O yıllarda yetenekli Azerbaycan gençlerinin imparatorluğun ve dünyanın çeşitli eğitim kurumlarına gönderilmesi meyvesini verdi. Bu gençler, öğrenimlerini tamamlayıp anavatanlarına döndükten sonra ulusal demokratik hareketin örgütlenmesinde ve gelişmesinde önemli bir rol oynadılar. Avrupa'da ilerici fikirlerle tanışan genç uzmanlar, büyük fikirlere ulaşmak için öncelikle milli kimliğe dönmenin, kendini anlamanın, milletinin tarihini ve ahlaki değerlerini incelemenin gerekli olduğunu yavaş yavaş anladılar.

Bu yönde bazı çalışmalar yapılıyor, milli okullar açılıyor, programlar hazırlanıyor, ders kitaplarının yazılması için girişimlerde bulunuluyor, yabancı yazarların en iyi eserleri Azerbaycan diline çevriliyordu. O dönemde aydınlarımızın önde gelen temsilcileri arasında Hasan bey Zerdabi, Ali bey Hüseynzade, Ahmed bey Ağayev, Neriman Nerimanov, Celil Memmedguluzade, Muhammed Hadi, Hüseyin Cavid, Üzeyir bey Hacıbeyov, Mirza Alekber Sabir, Abdullah Şaig, Alimerdan bey Topçubaşov, Firidun bey Köçerli, Muhammed Emin Resulzade ve diğerleri basın üzerinden halk bilincinin uyanmasında ve millet anlayışının oluşmasında önemli rol oynadılar. Bu bağlamda Hasan Bey Zerdabi ve Muhammed Emin Resulzade'nin milliyetçilik ve devletçilik fikirleri, Celil Memmedguluzade'nin demokrasi ve Azerbaycancılık fikirleri eşsiz bir etkiye sahip olmuştur (Məmmədov, 2018).

2. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin Kuruluşu

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin ilanıyla sonuçlanan ulusal canlanma, demokratikleşme, aydınlanma ve hayırseverlik faaliyetlerine din adamları da aktif olarak katıldılar. Aydınlanmanın, bilimin ve okuryazarlığın yayılması, insanlar arasında büyük nüfuz sahibi olan saygın kişiler tarafından gerçekleştirilmiştir. Çünkü bu tür kişilerin yardımı olmadan aydınlanmaya yönelik hayırseverlik faaliyetlerinin, bilimi ve okuryazarlığı yayma çalışmalarının yürütülmesinin başarısızlıkla sonuçlanması kaçınılmazdı (Orucov, 2012). O dönemde Tazepir Camii, uzun süre Rusya İmparatorluğu'nun işgali altında kalan Kuzey

Azerbaycan'ın ulusal demokratik güçlerinin Bakü'nün siyasi merkez haline getirilmesi yönünde örgütlenmesinde önemli rol oynadı. Azerbaycanlı aydınlar, Çarlık Rusya'sının Sünniler ile Şiiler arasında kışkırttığı ihtilafları ortadan kaldırmak amacıyla Kafkas Müslümanları Kongresi'nin toplanmasına karar verdi. Her iki mezhebin din adamları da bu kararı memnuniyetle karşıladılar ve Nisan 1917'de "İsmailiyye" binasında (şu anda Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Presidyum binası) büyük bir toplantı düzenlendi. Üç gün süren kongreye Dağıstan, Basargeçer ve Borçalı dahil olmak üzere Kuzey Azerbaycan'ın tüm bölgelerinden temsilciler davet edildi. Toplantının ardından katılımcılar, İsmailiye'den Tazepir Camii'ne gittiler, Müftü ve Şeyhulislam'ın katılımıyla yüzlerce din adamı camide Cuma namazı kıldı. Daha sonra Sünni-Şii çatışmasına son vermek için Müftü ve Şeyhhulislam kucaklaşıp Kuran'a el basarak Çarlık hükümetinin kışkırttığı düşmanlığı ortadan kaldırmaya çalışacaklarına dair yemin ettiler. Ayrıca o dönemde Rus ve Osmanlı imparatorluklarında yaşanan karışıklıklar ve bu imparatorlukların çöküşü gibi bir dizi bölgesel olayların yanı sıra Müslümanların sömürge karşıtı hareketleri temelinde gelişen İslam birliği ve ahlaki ilkelerine dayanan İttihatçılık (Arapça'da "birlik", "dayanışma" anlamına gelmektedir) ortaya çıktı. Bu fikir ilk olarak Kuzey Azerbaycan'da aydınlar arasında teorik bir ideoloji olarak yayıldı. Daha sonra bu fikirlerden yola çıkılarak siyasi bir kurum olan "Rusya Müslümanları" örgütü oluşturuldu. 1905 yılında Rusya'da başlayan burjuva devriminden sonra imparatorluk topraklarında oluşturulan ilk dini-siyasi örgütlerden birinin "İttifak-ı Muslimin" olduğunu belirtmek gerekir. A. M. Topçubaşov'un liderliğinde Rusya'nın Petersburg ve Nizhny Novgorod şehirlerinde 1905-1906 yıllarında örgütün üç kongresi düzenlendi. Bu örgütün temel amaçlarından biri Rusya'da yaşayan Müslümanların haklarını korumaktı.

3. Demokratik Cumhuriyetin Kuruluşunda Azerbaycan Aydınlarının Rolü

Bahsedilen dönemde Ahmedbey Ağayev, Ali bey Hüseyinzade, Ahund Yusif Talibzade, Mirza Abdurrahim Talibov ve diğerleri, Kuzey Azerbaycan'da İttihad-İslam düşüncesinin avantajlarından geniş çapta söz ettiler. A. Agayev ve A. Huseyinzade, Kuzey Azerbaycan gerçekliğini doğrudan yansıtan görüşleriyle İttihad-ı İslam'ı yeni özgün fikirlerle zenginleştirmişlerdir. Kuzey Azerbaycan'da İttihat-İslam ideolojisine dayalı siyasi partiler ve örgütler tam da bundan sonra oluştu. Bu nedenle Rusya İmparatorluğu'nda İslam birliği fikri ve tüm tezahürleri pan-İslamizm olarak nitelendiriliyor ve ona karşı amansız bir mücadele yürütülüyordu. Ortodoks nüfusa daha geniş haklar tanınıyor, Müslümanlar arasında Hıristiyan dini zorla yayılıyor ve Müslümanların hakları ihlal ediliyordu.

1917 yazında kurulan Organizasyon Komitesi sadece din adamlarından oluşmuyordu. Komitenin aktivistlerinden biri olan Mir Yagub Mir Mehdiyev Petrograd Politeknik Enstitüsü mezunuydu. Organizasyon Komitesi'nde "İrşad" gazetesi editörü Beşir Bey Aşurbeyov, İktisat bilimleri doktoru Mahmud Guliyev, doktor Kerimağa Sultanov, Hacı Zeynelabidin Tağıyev'in torunu Ağa Zeynel Tağıyev, Ahund Molla Alekber Abbasguluzade, Ahund Molla Alekber gibi dini şahsiyetler yer alıyordu.

Bir süre sonra, Rusya'da kurulan Müslüman teşkilatı ile İttihad-ı İslam birleşerek "Müslümanlık" adında bir gazete çıkarmaya başladı. Daha sonra Ceyhun Hacıbeyov'un editörlüğünü yaptığı "İttihad" gazetesi partinin yayın organına dönüştü. Nisan 1919'da yapılan ilk kongrede parti kendisini "Kafkasya İttihat Partisi" olarak adlandırdı. 25 Ocak 1920'de ikinci kongresini yapan partiye çok sayıda Müsavat partisi mensubu ve aydınlar üye olmuş, İttihad-ı İslam düşüncesi Rus İmparatorluğu'nun milli ve dini ayrımcılık politikasına karşı Müslüman halkların dayanışmasında önemli bir rol oynamıştır. Bu ideoloji o dönemde Çarlık Rusya'sının tüm illerinde özellikle popülerdi. 1897'de Rusya genelinde yapılan nüfus sayımının sonuçlarına göre, imparatorluk içinde ilk sırada yer alan Ortodoks nüfusu (87,1 milyon veya %76) ikinci sırada yer alan Müslüman nüfus (13,9 milyon veya %11,9) takip ediyordu.

4. Çarlık Rusya'sının Gelişmelere İlişkin Kaygısı

Rus devleti, ülkede yaşayan Müslümanların birleşme sürecinden endişe duyuyordu. Hükümet bu tehdidi ciddi bir şekilde analiz etmiş ve Müslümanların birlik ve beraberliğine engel olmak için çeşitli önleyici tedbirler uygulamaya koymuştur. Rusya İmparatorluğu İçişleri Bakanı'nın 1910 yılında Çarlık Bakanlar Kurulu'na yazdığı mektupta şöyle deniyordu; "Birçok iç ve dış politikanın etkisi altında, Kırım, Volga Bölgesi, Kafkasya ve Trans-Urallar'daki Tatar-Müslüman nüfusu arasında milli ve dini propagandanın son zamanlarda güçlendiği açıkça görülmektedir. Sadece Rusya'daki Müslümanların dini ve kültürel bağımsızlığı değil, aynı zamanda devletin doğu eyaletlerindeki tüm halkların farklı kabilelere ve farklı inançlara mensup "yabancıların" Tatarlaştırılması ve Müslümanlaştırılması girişiminde belli bir yön şeklini alan bu propagandanın devleti endişelendirmemesi imkansızdır (Orucov, 2012). Bu gerçeği göz önünde bulunduran Çarlık hükümeti, bir yandan Ortodoksluğu kendi kontrolü altındaki Müslüman halklar arasında yayarken, diğer yandan Müslüman ülkelerdeki misyonerler ve resmi temsilciler yardımıyla İslam dünyasını inceliyor, İngiltere ve Fransa gibi sömürgeci ülkelerin Müslüman vilayetlerini yönetme yöntemlerini öğreniyor, İslam ideolojisine karşı mücadele kisvesi altında halkların ulusal ve kültürel uyanışına karşı mücadele planları hazırlıyordu. Müslümanlar arasında yaşanan siyasi ve kültürel olayların mahiyetinin

doğru analiz edilebilmesi amacıyla ilgili kurum ve kuruluşların temsilcilerinin katılımıyla toplantı ve etkinlikler düzenleniyordu.

5. Bağımsızlık Bildirgesi'nin İlanı

Tüm zorluklara rağmen 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Ulusal Konseyi, İslam dünyasında ilk kez bağımsız ve demokratik bir cumhuriyetin kurulduğunu duyurdu. Milli ve dini meselelerle ilgili hükümlerin yer aldığı Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin Bağımsızlık Bildirgesi'nde şu ifadeler yer verildi:

1. "Bugünden itibaren Azerbaycan halkı egemenlik hakkına sahiptir. Doğu ve Güney Transkafkasya'dan oluşan Azerbaycan tam teşekküllü bağımsız bir devlettir.

2. Bağımsız Azerbaycan'ın siyasi yapısı demokratik bir cumhuriyettir.

3. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, başta komşu milletler ve devletler olmak üzere bütün milletlerle dostane komşuluk ilişkileri kurmaya çalışır.

4. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, sınırları dahilindeki tüm vatandaşlara milliyet, din, sosyal statü ve cinsiyete bakılmaksızın vatandaşlık ve siyasi haklar sağlar.

5. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, kendi topraklarında yaşayan tüm milletlere özgür gelişme için geniş fırsatlar sunar.

6. Kurucu Meclis toplanana kadar tüm Azerbaycan'ın idaresi, halk seçimleriyle seçilen Ulusal Konsey ve Milli Meclis'e karşı sorumlu olan geçici hükümet tarafından gerçekleştirilir (Nəsibzadə, 1990).

"Bağımsızlık Bildirgesi", Azerbaycan halkının bir ulus-kültür statüsünden tamamen farklı bir siyasi-yasal ve ahlaki-psikolojik statü olarak bir ulus-devlet statüsüne girdiğini gösterdi. 30 Mayıs'ta dünyanın önemli siyasi merkezlerine Azerbaycan'ın bağımsızlığının ilanı radyo ve telgraf aracılığıyla duyuruldu. Böylece Azerbaycan Ulusal Konseyi, Azerbaycan halkı için çok önemli bir tarihi misyonu yerine getirmiş oldu. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti laiklik temeli üzerine kurulan ilk Türk devleti oldu (İskəndərli, 2012). Azerbaycan'da ilk ulusal demokratik devletin kuruluş süreci çok karmaşık bir ortamda gerçekleşti. Azerbaycan'ın bağımsızlığını kabul etmeyen iç ve dış düşmanlar, hile ve kurnazlık yaparak isyan çıkarıyor, ihtilaf yaratıyor, inşa işlerini engelliyordu. Ülke içindeki pek çok güçler de düşmanca bir tutuma sahipti.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşunun ilk gününden itibaren Sovyet Rusya, tanımama politikası uygularken, yeni kurulan cumhuriyete karşı elindeki tüm imkanlarla mücadele etmeye başladı. Zira Sovyet Rusya, varlığının ilk gününden itibaren "birleşik ve bölünmez Rusya" ilkesiyle hareket etmiştir. Ancak 1918 yazında Sovyet Rusya'nın Güney Kafkasya'daki

siyasi ve askeri süreçleri etkileme gücünün oldukça sınırlı olması nedeniyle Bolşevikler o dönemde tüm dikkatlerini Bakü'ye çevirdiler ve en azından Sovyet hükümeti için hayati önem taşıyan bu şehri elde tutmaya çalıştılar (Qafarov, 2011).

6. Demokratik Cumhuriyetin Din Politikası

17 Haziran 1918'de hükümet kurulmuş, milli geleneklere dönmek ve halkın dini ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla Halk Maarifi ve Dini İnanç Bakanlığı (HMDİB) kurulmuş ve N.B. Yusifbeylibu kurumun başına getirilmişti (Mahmudov, 2004). Bakanlık derhal dini liderler ve dini kurumlarla yakın işbirliğine başladı. Ülke parlamentosunda Azerbaycan'ın milli ve dini yapısı dikkate alınarak 80 sandalye Müslümanlara, 35 sandalye ise Hıristiyanlara ayrıldı. En fazla sandalye verilen Ermeniler Meclis'te 21 milletvekiliyle temsil ediliyordu (İskəndərli, 2012). Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti hükümeti, Kafkas Müslümanlarının birleşik bir dini kurumunun oluşturulmasını ve Şii ve Sünni dini kurumlarının işbirliğini sağladı. Azerbaycan'ın bağımsızlığının ilanına kadar bu kurumlar Tiflis'te bulunuyordu. Ancak bölgede yaşanan son derece karmaşık olaylar göz önüne alındığında, bu iki dini kurumun Başkanları Muhammed Pişnamazzade ve Müftü Mustafa Efendizade Azerbaycan'a taşınmaya karar verdi. HMDİB'nin 10 Ağustos 1918 tarihli kararıyla Gence'ye taşındılar ve 1 Eylül 1918'de gönüllü olarak tek kurum halinde birleştiler. 7 Eylül'de HMDİB bu kararı onayladı ve 1918'de Bakü'nün Bolşeviklerden kurtarılmasının ardından dini kurum Bakü'ye taşındı. Bu dönemde Demokratik Cumhuriyet'te dini liderlerin rolü arttı, acilen ulusal ordu oluşturuldu ve askeri birliklerde "askeri molla" pozisyonu oluşturuldu. Hükümet, bu konuya özel önem verdi ve sıkı kontrol altında tuttu. Askeri din adamlarının faaliyetleri Savunma Bakanlığı ve dini kurum tarafından kontrol ediliyordu.

O dönemde dini amaçlı yerlerin çoğu halkın danışma yeri haline gelmiş ve dini şahsiyetler milli uyanışı desteklemişti. Tazepir Camii ve İsmailiye binası bu merkezlerden sayılmıştır. Düşman, Tazepir Camii'nin Azerbaycan halkının birliğinin sağlanmasında oynadığı rolün bilincindeydi. Bu nedenle 31 Mart'ta Müslüman halka karşı katliama başlayan Taşnak-Bolşevik birlikleri, 20. yüzyılın başında Azerbaycan'ın sosyal ve siyasi hayatında, milli bilincin uyanmasında, bilimsel ve dini aydınlanmanın teşvikinde özel yeri olan muhteşem mimari eserlerden biri olan "İsmailiye" binasını, "Kaspi" gazetesinin yazı işleri ve matbaasını, bu matbaada daha yeni basılan 5.000 adet Kur'an-ı Kerim'i yaktılar.

7. Din Adamlarının Mart Katliamları Protestosu

1918 Mart katliamları günlerinde ve sonrasındaki dönemde Tazepir camii, soykırıma uğrayan onbinlerce Müslümanın cenaze törenlerinin düzenlenmesine, Müslümanların örgütlenmesine ve çeşitli önleyici tedbirlerin alınmasına öncülük etmiştir. Azerbaycan halkına

karşı yapılan bu felaketlerde milli aydınların çoğunluğu Tazepir Camii'ne gelerek halkı sabırlı ve hoşgörülü olmaya çağırdı.

Tazepir Camii Ahund'u Ağa Alizade'nin, özel faaliyeti ve milliyetçi düşüncesi nedeniyle dönemin dini şahsiyetleri arasında öne çıktığını belirtmek gerekir. Bakü Sovyeti yönetimi, Tazepir Camii Ahund'u Ağa Alizade'den, Azerbaycan topraklarını Bolşevik-Taşnak güçlerinden kurtarmak için gelen Türk askerlerinin eylemlerini kınayan bir fetva vermesini istedi. Hatta şehir yönetimi mezhep farklılığını abartarak Osmanlı askerlerinin Bakü'ye girmesini affedilmez bir günah olarak nitelendirmek istiyordu. Yönetimin tehditlerine rağmen Ahund Ağa Alizade bu talebi reddetti.

Eylül ortasında Kafkas İslam Ordusu ve 29 yaşındaki komutanı Nuri Paşa, Bakü'yü Bolşeviklerden kurtardı. Bakü halkının isteği üzerine Ahund Ağa Alizade, 16 Eylül günü Kafkas İslam Ordusu komutanı Nuri Paşa'yı Tazepir Camii'ne davet etti. Nuri Paşa, Tazepir Camii'nin Ahund'u Ağa Alizade ile birlikte minbere çıktı. Sadece üç basamak yukarı çıkabildi. Minberin her iki yanına da büyük siyah bir alem sabitlenmişti. Nuri Paşa, alemlerden birine tutunarak, soğukkanlılıkla konuşmasını yaptı. Bakü halkı bu töreni hayranlıkla izledi. Caminin ahundu Ağa Alizade'nin ifadesiyle, "Allah-u Teâlâ, Müslümanları kâfirlerden kurtarmak için din kardeşlerine yardım etmek üzere Osmanlı askerlerini göndermiştir." Bu olay, Tazepir Camii ve Ahund Ağa Alizade'nin milletin hayatındaki tüm siyasi meselelerin ön saflarında yer aldığını gösterdi (İskəndərov, 2011). O dönemde keyfi davranışlardan ve zorbalıktan bıkan Azerbaycan halkı, ülkede barışı ve huzuru yeniden tesis edebilecek bir güç arıyordu. Azerbaycanlıların çoğu bu gücü Türklerde gördü. Nuri Paşa'nın 300 askerle Gence'ye gelerek kısa sürede şehirde düzeni sağlaması Azerbaycanlıların Türklere olan sempatisini artırdı (Balayev, 1998). Ekim 1918'de Pişnamazzade'nin girişimiyle hem Şii hem de Sünni mezhebi liderlerin katıldığı bir toplantı düzenlendi. Müftü Hüseyin Gayibzade'nin 1917'de vefat etmesi ve bu durumun Çarlık Rusya'sının çöküşüne denk gelmesi nedeniyle yerine yeni bir müftü atanmadı. Daire toplantısında çalışanlar tarafından seçilen Mustafa Efendizade müftülük görevini yürüttü. Mustafa Efendi'nin Pişnamazzade ile yakın bir ilişkisi vardı ve ileri görüşlü, millet sevdalısı ve bilge Şeyhülislam'a derin saygısı vardı. 30 Ekim 1918'de Şeyhülislam imzasıyla hükümete tekliflerden oluşan 367 No'lu bir mektup gönderildi. Teklifler 4 bölümden oluşuyordu:

1. Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları içerisinde "Meşihat-i İslamiyye" adı verilen bir dini yönetim kurulması ve Türkiye'deki Meşihat gibi tam bağımsızlığa kavuşturulması,

2. 7 Eylül tarih ve 311 sayılı önergede adı geçen Meşihat'ın iki başkanından birine Şeyhülislam, diğerine ise Müsteşar veya Danışman adı verilmesi,

3. Şeyhülislamın toplantılara katılma hakkı kazanarak resmi olarak Bakanlar Kurulu üyesi sayılması,

4. Din adamı kadrosunun tamamlanması için doğrudan Meşihat emrine kredi tahsis edilmesi. Yukarıda sayılan ve benzeri konuların karara bağlanması için katılımımızla olağanüstü toplantı yapılması.

Başta Şeyhülislam M. Pişnamazzade olmak üzere din adamları bu zor fikri başlattılar ve ardından uygulamaya koydular. Böylece mezhep farklılıklarını kullanarak Kafkasya'daki Müslümanlar arasında düşmanlık yaratmak isteyen Çarlık Rusya'sının politikasına son verdiler.

Bu, Pişnamazzade'nin bağımsız devletimize yaptığı hizmetlerin sonucuydu. Böylece dini liderler, hükümetin kararını beklemeden, her iki kurumu birleştirme ve Kafkasya Müslümanları Dini İdaresi'ni Türkiye örneğini esas alarak "Meşihat" adı altında yeniden inşa etme girişiminde bulundu. 1 Eylül 1918 tarihli ortak kararla her iki kurum "Meşihat" adı verilen tek bir kurum halinde birleştirildi (İsgəndərov, 2016).

8. Meşihat'ın Bakü'ye Nakli

15 Eylül 1918'de Bakü'nün işgalden kurtarılmasının ardından Meşihat'ın Bakü'ye taşınmasına karar verildi. 10 Aralık 1918'de Molla Muhammed Pişnamazzade sağlık durumu nedeniyle İdare Başkanlığı ve Şeyhülislamlık görevinden istifa etti. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Dini İşler Bakanı Musa Bey Rafiyev'in tavsiyesi üzerine 12 Aralık'ta Tazepir'in Ahund'u 47 yaşındaki Ağa Alizade, Transkafkasya Müslümanları Din İşleri İdaresi Başkanı ve Şeyhülislam olarak seçildi. Böylece Müslümanların din işlerinin yönetiminde özerk, Sünni-Şii ikili dini liderliği ortadan kaldırılarak, Kafkas Müslümanlarının birleşik bir yönetimi yaratıldı. Şeyhülislam, Kafkas Müslümanları Din İşleri İdaresi Başkanı, Müftü de vekili oldu (Nəcəfov, 1992). 28 Mayıs 1919'da Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kuruluşunun birinci yıl dönümü milli bayram olarak kutlandı. Şeyhülislam Ağa Alizade millete hitaben yaptığı konuşmada şunları söyledi: "Özgürlük ancak bağımsız yaşamakla korunabilir ve savunulabilir. İnsanın inanç ve düşüncelerini coşkuyla ifade etmesi, iradesini özgürce ifade etmesi ancak bağımsız bir ülkede mümkündür. Sadece bağımsız eğitim kurumlarında, orta ve yüksek okullarda ülke halkının faydalanabileceği, tüm bilgileri edinmiş bilinçli insanlar yetişebilir. Allah'ın emirleri ancak ülkenin bağımsızlığı koşullarında başarılı bir şekilde yayılabilir" (İskəndərov, 2011). 15 Eylül 1919'da Şeyhülislam Ağa Alizade, Çemberekend mezarlığında Bakü'nün kurtuluşu uğruna şehit düşen Osmanlı ve Azerbaycan askerlerinin mezarları önünde tarihi bir konuşma yaptı. Bu törene Azerbaycan'ın devlet, hükümet ve parlamento üyeleri katıldı. Şeyhülislam Ağa Alizade, Azerbaycan'ın bağımsızlığı yolunda şehit olanlara Allah'tan rahmet dileyerek ve Karabağ cephesine giden yüzlerce askeri Kur'an'ın altından geçirerek

vatanı şerefle korumalarını diledi. Ulusal hükümet 31 Mart 1919-1920 tarihlerini Ulusal Katliam Günü olarak ilan edildi. Şeyhülislam Ağa Alizade'nin talimatı üzerine o günlerde Azerbaycan'ın tüm camilerinde taziyeler düzenlendi ve bağışlar yapıldı.

Sonuç

Son olarak şunu belirtelim ki, 11. Kızıl Ordu Kuzey Azerbaycan'ı işgal edene kadar Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Milli Konseyi ve ardından onun Parlamentosu ve Hükümeti, mevcudiyetini sürdürdüğü kısa bir zaman diliminde ekonomik, sosyo-politik ve sosyal yaşamın çeşitli alanlarında çok sayıda reform gerçekleştirerek bağımsız Azerbaycan devletinin güçlenmesi için büyük işler yaptı. Ülke vatandaşlarının haklarının sağlanmasına yönelik karar ve faaliyetlerde halkın vicdan özgürlüğü hususları özel bir yer tuttu. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, halkın dini ihtiyaçlarının karşılanması da dahil olmak üzere geleneklerin korunmasına yönelik önemli adımlar attı. Cuma günü resmi tatil ilan edildi, tüm dinlerin temsilcileri dini bayramlarda çalışmaktan muaf tutuldu. Hükümet din alanında da reformlar gerçekleştirdi. Hükümetin kararına göre din adamları ve din işleri kurumları bütçeden finanse ediliyordu ve din vergileri doğrudan devlet hazinesine aktarılıyordu. Bu dönemde Bakü'de Azerbaycan Devlet Tiyatrosu Hüseyin Arablinsky'nin başkanlığında faaliyet göstermeye başlamış, eğitimi ve milli kültürü teşvik eden ve yayan dernek, kuruluş ve birliklerin faaliyetleri geniş çapta yaygınlaşmıştır. "Türk Ocağı", "Nasır-i Maarif", "Medeni Maarif" gibi dernekler yaygın olarak çalışmaya başladı. Azerbaycan'da faaliyet gösteren siyasi partiler propaganda ve ajitasyon çalışmalarını büyük ölçüde güçlendirdiler. Azerbaycan'ın tarihi, edebiyatı ve kültürü üzerine konferanslar düzenlediler, kitaplar yayınladılar. Aynı zamanda bu dönemde Azerbaycancılık fikri, ulusal devletin kurulmasında ve onun devlet ve sosyal yaşamın her alanında hedef odaklı faaliyetinde tezahürünü bulmuş, bu fikir nüfusun büyük bir kısmının bilincine hakim olmuştur. Gerçek şu ki, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti iki yıldan az bir süre yaşamasına rağmen, Azerbaycan'ın devlet yapısını onarmak, Azerbaycan'ın bağımsızlığını canlandırmak ve halkımızın ulusal kimlik bilincini uyandırmak için çok şey yaptı.

Kaynaklar

Balayev, A. (1998). *Azerbaydzhanskoye natsional'noye dvizheniye v 1917-1918 gg.*Yelm.

İsgəndərov, A. (2016). *Mövlayi Adil, Şeyxülislamlığın tarixi.* Elm və təhsil.

İskəndərli, A. (2012). *Azərbaycan həqiqətləri 1917-1920.* Elm və Təhsil.

İskəndərov, A. (2011).*Cümhuriyyətin və sovet dövrünün şeyxülislamı.* Elm və Təhsil.

Qafarov, V. (2011). *Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922).*RS Poliqraf.

Mahmudov, Y. (2004). *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası.* (C. I). Şərq-Qərb.

Məmmədov, C. (2018). *Azərbaycanda dövlət-din münasibətləri: tarix və müasirlik.* Tuna.

Nəcəfov, B. (1992). *Azərbaycan Demokratik Respublikası.* Azərbaycan.

Nəsibzadə, N. (1990). .*Azərbaycan Demokratik Respublikası.* Elm.

Orucov, H. (2012). *Azərbaycanda din: ən qədim dövrdən bu günədək.* CBS.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11 (6) 2024

Çeviri Makale | Translated Article
Geliş tarihi |Received:01.08.2024
Kabul tarihi |Accepted:15.11.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Onur Şaraplı

https://orcid.org/0000-0003-3860-8049
PhD, Independent Researcher, Australia, onur.sarapli@alumni.sydney.edu.au

Atıf Künyesi | Citation Info

Radek, K. (2024). Nafta Bağlamında Çanakkale Boğazı Sorunu (çev. Onur Şaraplı). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 4791-4798.

Nafta[1] Bağlamında Çanakkale Boğazı Sorunu[2] (24 Ekim 1922)

Öz

Bu makalede yazar, başta İngiltere olmak üzere savaş gemilerinin Karadeniz'e erişimini kolaylaştırmada Boğazların önemini analiz etmekte ve bu talebin ardındaki iki temel nedenin altını çizmektedir: Sovyet Rusya ile çatışma korkusu ve petrole, özellikle de naftaya erişimle ilgili endişeler. Tartışma, Mezopotamya'daki petrolün işletilmesine ilişkin anlaşma ve sözleşmelerin tarihsel arka planına ve İngiltere, Fransa ve ABD gibi büyük güçlerin bu düzenlemelerin şekillenmesindeki rolüne kadar uzanıyor. Sonuç olarak metin, petrol kaynakları üzerindeki kontrol, jeopolitik manevralar ve askeri hakimiyet arayışları arasındaki karmaşık bağlantıları ortaya koymakta ve nihayetinde Boğazların bu çok yönlü jeopolitik manzaradaki öneminin altını çizmektedir.

Anahtar kelimeler: *Sovyet Rusya, Boğazlar, Nafta, Mezopotamya, Antlaşma*

[1] Çevirmen notu: İstanbul Teknik Üniversitesi Petrol ve Doğal Gaz Mühendisliği Bölümünün internet sitesinde yer alan açıklamaya göre, *"Nafta ham petrolün atmosferik koşullarda damıtılması sırasında elde edilen (30-170°C) renksiz, uçucu ve yanıcı sıvı hidrokarbon karışımlarına verilen bir addır. Nafta kelimesi tarihsel olarak Bakü ve İran da yeryüzüne kadar ulaşan bir tür hafif petrol sızıntısını adlandırmak için kullanılmıştır. Nafta kimyasal olarak parafinik, naftenik ve aromatik hidrokarbonlardan oluşur. Nafta yaygın olarak solvent (çözücü) ve diğer maddelerin üretildiği bir ara ürün olarak kullanılır. Teknik açıdan arabalarımızda kullandığımız benzin ve kerosen nafta gurubu karışımlar arasında yer alır."* Kaynak: İstanbul Teknik Üniversitesi Petrol ve Doğal Gaz Mühendisliği Bölümü Internet Sitesi: *https://web.itu.edu.tr/~yamanlar/faq_t/#14, erişim tarihi: 13 Nisan 2024.*

[2] Karl Radek tarafından yazılan bu makale *International Press Correspondence*'ın 24 Ekim 1922 tarihli 2. cildinin 91. sayısında 691 – 693 sayfa aralığıyla yayınlanmıştır. Ayrıca, *Marksist İnternet Arşivinde (Marxists Internet Archive)* Einde O'Callaghan tarafından gerekli düzeltmeleri yapılmış ve yayımlanmıştır.

CC BY NC Creative Commons Licence

The Dardanelles Question in Terms of Naphtha

Abstract

In this article, the author analyzes the significance of the Straits in facilitating access to the Black Sea for warships, particularly those of England, and highlights two primary motives behind this demand: fear of conflict with Soviet Russia and concerns regarding access to oil, specifically naphtha. The discussion extends to the historical background of agreements and treaties related to oil exploitation in Mesopotamia and the role of major powers such as England, France, and the United States in shaping these arrangements. As a result, the text reveals the intricate connections between control over oil resources, geopolitical maneuvering, and the pursuit of military dominance, ultimately underscoring the importance of the Straits in this multifaceted geopolitical landscape.

Keywords: *Soviet Russia, Straits, Naphtha, Mesopotamia, Treaty*

Milyonlarca insanın hayatını ve huzurunu tehdit eden Boğazların açılması fetişinin anlamının Karadeniz'e başta İngilizlerinkiler olmak üzere savaş gemileri gönderebilme hakkından başka bir şey olmadığını yazan İngiliz liberalizminin önde gelen yayın organı *London Nation,* Boğazlar için mücadele etme fikrini en açık şekilde ortaya koyarken gazeteye göre bu talebin yalnızca iki nedeni vardı: Birincisi, Sovyet Rusya ile savaş korkusu, ikincisi ise naftadan kaynaklanan kaygıydı.

Bu nedenlerden ilkiyle ilgili olarak çok fazla söze gerek yok. İngiliz Hükümeti, Sovyet Rusya'nın İngiltere ile savaş istemediğini, aksine Avrupa'nın ekonomik açıdan en güçlü ülkesi olan İngiltere ile barış ve ekonomik ilişkilerin güçlendirilmesi için çaba harcadığını biliyor. Lakin İngiltere bu nedenle Boğazları (Milletler Cemiyeti bayrağı altında) kendi kontrolünde tutmayı gerekli görüyorsa bu, İngiliz Hükümetinin Sovyet Rusya ile barış içinde yaşamaya karar vermediği ve savaş durumunda gemilerini Karadeniz'e gönderme hakkını kendisinde saklı tutmak istediği anlamına mı gelir? İkinci nedenle ilgili olarak, yani nafta nedeniyle duyulan kaygıya gelince, sorunun bu tarafı da en az bir o kadar önemlidir ve belki de şu anda Sovyet Rusya ile bir savaş olasılığından daha fazla önemli bir rol oynamaktadır. Her şeye rağmen, bu soruya çok az dikkat edilmiştir yani Nafta açık bir tartışmanın gölgesinde kalmaktadır.

Chicago Tribune muhabiriyle yaptığı röportajda bu konuya ilk değinen Kemal Paşa oldu. Bu muhabir ekselanslarına, naftanın uluslararası politikada oynadığı rolü bilen herkesin, Büyük Britanya'nın büyük nafta yataklarını kendi güvencesi altına alması gerektiğini, aksi taktirde Büyük Britanya olarak kendi varlığını sürdüremez hale geleceğini anlaması gerektiğini söyledi.

Ardından, Mezopotamya'daki nafta kuyuları sorununun Konstantinopolis sorunundan, hatta belki de Boğazlar sorunundan çok daha büyük bir öneme sahip olduğunu öne sürdü. Bu nedenle İngilizlerin Mezopotamya'daki nafta kuyularına ulaşımı güvence altına alma çabalarına karşı Türk Ulusal Hükümetinin tutumu hakkında Kemal'e görüşünü sordu. Gazeteciler, genellikle röportaj yaptıkları kişinin konuşmak istediği konular üzerine sorular sorma alışkanlığına sahiptirler ve bunun üzerine Kemal Paşa, söz konusu bölgenin Mîsâk – ı Millî'de belirtilen topraklar içinde yer alan Musul vilayetinde olduğunu (yani Ankara Hükümetinin Musul'daki İngiliz mandasını tanımadığını ve Musul'u Türk toprağı olarak gördüğünü) belirtirken bu bölgenin nüfus çoğunluğunun Türklerden oluştuğunu, nafta kuyularının işletilmesi için bu bölgenin işgalinin gerekli olduğunu düşünmediğini söyledi. Türkiye'de hiçbir siyasi amacı olmayan Amerika'nın, Türk naftasını sömürmesine kimse itiraz etmiyordu; İngiltere'nin de aynı tutumu sergilemesi halinde bunun çok daha makul olacağını düşünüyordu.

Muhabirin, Büyük Britanya'nın Mezopotamya'daki Türk topraklarını boşaltmaya karar vermesi halinde oradaki nafta kuyularını işletme olanağına sahip olup olamayacağı yönündeki sorusuna Kemal Paşa, Büyük Britanya'nın orada diğer halklarla aynı haklara sahip olacağı yanıtını verdi.

Daily News'in Konstantinopolis muhabiri General Morris bu konuda Kemal Paşa'nın neden sessiz kaldığına dikkat çekiyor. Ankara Hükümeti ile Fransız Hükümeti adına Franklin – Bouillon tarafından imzalanan anlaşmada Türkiye'nin, Musul'da İngiltere'ye karşı verdiği destek karşılığında Fransa'ya nafta imtiyazı vaat ettiğini ve görüşmelerin sürdüğünü bildiriyor. Amerikan gazeteleri, savaştan önce Türkiye'deki ekonomik faaliyetlerini geliştirmeye çalışan Amerikan *Chester Corporation*'ın, şimdi de nafta konusunda Ankara ile görüşmeler yaptığını bildiriyor.

Nafta artık Çanakkale sorununu aydınlatmaya başladı ve şimdiye kadar kamuoyundan gizlenen birçok şey artık gün yüzüne çıkıyor. Nafta lambasının, 16 Eylül'de kılıcını sallayan barış yanlısı Lloyd George'a tüm ışığını göstermiş olması oldukça muhtemeldir.

II.

Musul'daki nafta kuyuları meselesi çok uzun bir geçmişe sahiptir. Burada yalnızca Yakın Doğu sorununun daha sonraki gelişimini anlamak için gerekli olan en önemli olgulara değinebiliriz.

1916 yılında, İngiltere Fransa ile Musul'da Fransa'nın hakimiyetini güvence altına alan bir antlaşmaya imza attı. Mütarekenin imzalanmasının ardından İngiliz Hükümetiyle yakın ilişki içinde olan *Royal Dutch Shell*'in başkanı Bay Detering, barış anlaşmasının Fransa'ya tahsis

ettiği nafta taahhütlerinde Fransız Hükümetine yardım etmeye hazır olduğuna dair bir beyanla Clemenceau'ya döndü. Bu müzakereler çok uzun sürdü ve nihayet 15 Nisan 1920'de Fransa, İngiltere ile İngiliz kolonilerinin olduğu Kuzey Afrika, Romanya ve Mezopotamya'da her iki ülkenin nafta ilişkilerini belirleyen San Remo Antlaşmasını imzaladı.

Bu anlaşmada İngiliz Hükümeti, İngiltere'nin Mezopotamya'da çıkardığı naftanın %25'ini cari fiyatlarla Fransa'ya ödemeyi taahhüt ediyor. Ancak Mezopotamya'daki nafta endüstrisinin işletilmesini özel bir şirketin üstlenmesi durumunda, İngiliz Hükümeti şirket hisselerinin %25'ini Fransız Hükümetine verme taahhüdünde bulunuyor. Bu hisselerin fiyatı, şirketteki diğer hissedarların ödediği fiyattan daha yüksek olmamalıdır. Böyle bir şirket sürekli olarak İngiliz yönetimi altında olacaktır. İngiliz Hükümeti, Fransız Hükümetinin İran'dan borularla Karadeniz'e nakledilen naftanın %25'ini *Anglo – Persian Company'*den almasını öngören anlaşmayı destekliyor. Bu borular Fransa'nın üzerinde yetki sahibi olduğu herhangi bir bölgeye döşenebilecektir. Fransa, nafta borularının inşasına yardım edecektir. Fransız Hükümeti ile *Anglo – Persian Company* arasında nafta fiyatına ilişkin özel bir anlaşma yapılacaktır.

Buna karşılık Fransız Hükümeti, kuyuların işletilmesi ve naftanın Mezopotamya ve İran'dan Fransız nüfuz alanları üzerinden Akdeniz'deki liman ya da limanlara taşınması için gerekli olan iki özel nafta boru hattının ve demiryolunun inşasına, uygun görüldüğü ölçüde izin vermektedir. Bu liman ya da limanlar iki hükümet arasında yapılacak anlaşmayla belirlenecektir.

Böyle bir nafta boru hattı veya demiryolunun Fransız nüfuz bölgelerinden geçmesi halinde Fransa, kendi toprakları üzerinden taşınan nafta için hiçbir gümrük vergisi veya harç koymamayı kabul eder. Sadece toprak sahiplerine tazminat ödenecektir.

Öte yandan, Fransa depolar, demiryolları ve benzeri şeylerin kurulumu için gerekli olan yerin liman sonunda temin edilmesini kabul eder. Bu şekilde taşınan nafta, her türlü ihracat ve transit gümrük vergilerinden muaftır. Nafta kuyularının kurulumu için gerekli olan malzemeler de aynı şekilde hiçbir ithalat vergisine tabi olmayacaktır.

Söz konusu nafta şirketi, İran Körfezi'ne bir nafta boru hattı ve demiryolu döşemek isterse, İngiliz Hükümeti yukarıda belirtilen benzer koşulların sağlanması amacıyla hizmet sunmaktadır.

Fransa nasıl oldu da Musul'daki haklarından feragat etti ve doğrudan alım yerine pazar fiyatı üzerinden gelirin sadece %25'ini alıyor? İngiliz Hükümeti iddiasını savaştan önce 1914 yılında Alman sermayedarlar ve Türk Hükümeti ile nafta gelirinin %50'sini İngiltere'nin,

%25'ini Türk Hükümetinin ve %25'ini Alman sermayedarların almasını öngören bir anlaşma yapmış olmasına dayandırmaktadır.

Mezopotamya'nın artık İngiliz mandası olduğu için, kendi eski payının %50'sinin yanı sıra Türklerin payına da sahip olup Fransa'ya Almanların payının %25'ini vermektedir.

"Antlaşma kutsaldır". Neden 1916 antlaşmasının değil de 1914 antlaşmasının kutsal olduğu resmî belgelerde belirtilmemiştir, ancak bu durum, antlaşmanın imzalanmasından sonra meydana gelen olaylardan kaynaklanmaktadır. İlk durumda, Suriye'deki İngiliz Valisi Emir Faysal, Fransızlara büyük zorluklar çıkartmıştır. İngiltere, Faysal politikasından vazgeçti ve tazminatlar konusunda Fransa'ya destek sözü verdi. Bu nedenden dolayı Fransa nafta konusunda tavizler verdi. Fransız kamuoyunun bu antlaşmaya nasıl yaklaştığını Delaisy'nin o mükemmel kitabından ve Peter Lespagnole'un *'Nafta için Dünya Mücadelesi'* başlıklı kitabından öğreniyoruz. Biz sadece burada *Revue de Paris'*in Ağustos sayısında bir Fransız siyasetçinin yürek burkan sözlerini aktarıyoruz:

"Fransız kamuoyu, Sevr Antlaşmasının daha önce Almanya'ya ait olan ve sonrasında Fransa'nın mülkiyetine geçen Türk naftası üzerinde İngiliz kontrolünün sağlanması için yapıldığının tamamen farkındadır. Fransız kamuoyu, Fransız hükümetinin gizli ve harika San Remo Antlaşmasını imzalayarak siyasi bağımsızlığından vazgeçtiğinin ve İngiltere'ye sadece Mezopotamya'daki tüm kuyuları değil, aynı zamanda sömürgelerde ve diğer ülkelerde elde edebileceğimiz tüm kuyuları da verdiğinin farkındadır ... Savaşın başladığı zamana kadar Fransa, Standard Oil Company tarafından tedarik edilen yıllık 400.000 ton naftayı tüketiyordu. Bugün Fransa'nın bir milyon tona ihtiyacı var. Havacılığın ve motorlu taşıtların gelişmesinin yanı sıra sivil ve askeri otomobil taşımacılığının da artmasıyla talebi sürekli artan pahalı petrol ithalatı nedeniyle her yıl iki milyar frank israf ediyoruz.

... Siyasi bağımsızlığın naftaya serbest erişimin bir sonucu olduğu görüşünü ileri sürersek, istemeden de olsa Fransa için San Remo Antlaşmasının Methuen Antlaşmasına tamamen benzediği sonucuna varırız. (Methuen Antlaşması Portekiz'i gerçekte bir İngiliz kolonisine dönüştürdü.) Gelecekte Fransa'nın, nafta üzerinde kontrolü olan büyük güçlere karşı kendi iradesi dışındaki bağımsız bir savaşı yürütmek zorunda kalacağını varsayalım. Uçaklar, tanklar ve zırhlı trenlerle zengin bir şekilde donatılmış olan güçlü ordusunun ona ne faydası olacak? Sessiz bir nafta ablukası, bir hafta veya daha kısa bir süre içerisinde uçakları ve tankları felç etmeye ve ulaşım araçlarından mahrum kalacak piyadeyi durdurmaya yetecektir."

Fransız siyasetçi, "Bu içler acısı ve hatalı geçmiş düzeltilemez mi?" diye sormaktadır.

Ağustos ayında, Fransız vatansever naftanın yokluğundan yakınırken bugün Fransa, Türk Halk Ordusunun süngüleri ve canlarıyla geçmişi düzeltmeye çalışıyor.

III.

Asıl soru, Fransa'nın bunu Amerikan *Standard Oil Trust* ile anlaşarak mı yaptığı veya en azından soru böyle sorulabilirse, *Standard Oil'*in Musul sorununu çözmeye yönelik Fransız girişimine karşı nasıl bir tavır takınacağıdır.

San Remo Antlaşması, Wilson'ın devrilmesinin ardından Amerika'nın Avrupa siyasetinden çekildiği bir dönemde imzalanmıştır. Amerikan Hükümeti San Remo Antlaşmasını öğrenir öğrenmez antlaşmaya karşı mücadele etmeye başladı.

San Remo Antlaşmasının imzalanmasından üç hafta sonra, 17 Mayıs'ta, Dışişleri Bakanlığı İngiltere'nin politikasına ve Milletler Cemiyetinin manda politikasına karşı en sert protestosunun dile getirildiği bir bildiriyi Amerikan Senatosuna gönderdi. Naftaya sahip tüm ülkelerde "açık kapı" politikası talep edilmekteydi.

Bunun üzerine İngiliz ve Amerikan hükümetleri arasında diplomatik nota teatisi başladı ve bunların yalnızca önemsiz bir kısmı kamuoyuna açıklandı.

İngiltere, 1914 anlaşmasının kutsallığına atıfta bulunarak, Amerikalıların Filistin'de nafta çıkarma hakkını kendilerine tanıyan benzer bir anlaşma imzaladıklarını ve İngiltere'nin bu anlaşmayı sorgulamadığını belirtti. Amerika, 21 talepten oluşan bir yanıt verdi; bunlardan bir tanesi Amerika'nın, manda sahiplerinin herhangi bir ülkede sahip olduğu miktarın yarısının sömürmesine izin verilmesi, ancak hiçbir durumda 'üçüncü tarafların' elde ettiği miktardan daha az olmaması gerekliliğiydi. Mezopotamya diline çevrildiğinde bu, Amerika'nın Mezopotamya'daki naftanın %50'sinin İngiltere'ye, %25'inin Amerika'ya ve diğer %25'inin de Fransa'ya verilmesini önerdiği anlamına gelir.

Washington, Cenova ve Lahey konferansları sırasında bir tarafta *Standard Oil Company* ile diğer tarafta *Royal Dutch Shell*'in olduğu ve aynı zamanda nafta tekelcilerinin etkisi altındaki hükümetler arasında bu sorun üzerinde kesintisiz müzakereler yürütüldü. İngiltere bazı tavizler verdi. İngiltere'nin uluslararası nafta konseyindeki temsilcisi John Cadman, Keynes'in *'Avrupa'nın Yeniden İnşası'* başlıklı eserinin dördüncü sayısında, masum bir genç kuzu gibi, San Remo Antlaşmasının Almanya ve Romanya'nın nafta çıkarları nedeniyle Fransa ile olası çatışmaları önlemek ve Fransız ve İngiliz nafta gruplarının Rusya ve Mezopotamya'da ve İngiliz sömürgelerindeki iş birliğini kolaylaştırmak amacıyla imzalandığını Amerikalılara bildirdiğini ifade etti. Bu antlaşmanın Amerika, İtalya veya herhangi bir başka ülkeye karşı olmadığını ve Amerika'nın ne fiili ne de potansiyel haklarına müdahale etmediğini yazdı.

Ayrıca, Amerikalıların Mezopotamya'da herhangi bir imtiyaz alamamasının sebebinin, başka hiç kimsenin böyle bir imtiyaz almamasından kaynaklandığını, Arap Devleti kuruluncaya ve ülke kaynaklarının geliştirilmesi kesin olarak tesis edilene kadar, mülkiyet sahipliklerine bakılmaksızın tüm nafta işletmelerinin elde tutulmasına karar verildiğini de sözlerine ekledi.

John Cadman bülbül gibi şakırken *Standard Oil Trust*'ın kurdu muhtemelen ona şunu soruyor: O zaman neden Mezopotamya naftasını paylaştınız? O zamandan beri sürekli müzakereler devam ediyordu. Lahey'deki müzakereler sırasında Fransızlar Belçikalılarla birlikte, *Standart Oil* ve *Royal Dutch* arasındaki dengeyi sağlamak için özel bir nafta tröstü oluşturdu.

Kemal Paşa şimdi kılıcını teraziye fırlatıyor. Bu elbette terazinin dengesini bozuyor ve nafta tröstlerinin perde arkasında büyük olasılıkla yeni bir çatışması alevleniyor. Herkes kapabildiği kadarını kapacaktır. Bütün bunların Boğazlar için verilen mücadeleyle ne gibi bir bağlantısı olduğu sorusu da ortada duruyor.

IV.

*Reconstruction'*ın aynı sayısında anonim bir yazar nafta sorununun siyasi yönüne ilişkin makalesinde İngiliz ve Amerikan nafta tröstlerinin bir anlaşmaya varma girişimlerinin tarihini anlattıktan, nafta barışının yapıldığını ve San Remo Antlaşmasının tarihe karıştığını yazdıktan sonra ancak ne yazık ki, bu gayri resmi anlaşmanın Amerika ile Müttefikler arasında resmi bir anlaşma şeklini almadığını, ancak böyle bir anlaşmanın imzalanmasının mümkün olduğunu; Fransa ve Büyük Britanya'nın, nafta üzerindeki ticari üstünlüğün savaş hazırlıklarında belirleyici bir etken olduğu doktrininin yanlışlığını algılamaları gerektiğini; Fransa'nın, savaş durumunda Romanya ve Boğazlar üzerinde gerekli donanma ve askeri kontrole sahip olmayacağı için Romanya'daki nafta kuyularına sahip olmakla bile hiçbir avantaj elde edemeyeceğini yazmaktadır. İngiltere, İran Körfezi'ni elinde tutamadığı taktirde, *Anglo – Persian Oil Company'*den de hiçbir avantaj elde edemezdi. Askeri ve donanma üstünlüğünü sağlayan şey nafta değil, tam tersiydi.

Bu, askeri ve deniz hakimiyeti açısından bir paradokstur; filoların motorları, otomobiller ve uçaklar için naftaya ihtiyaç vardır. Ancak bu paradoks, Romanya ve Mezopotamya'daki nafta kuyularının ele geçirilmesinin ardından İngiltere ve Fransa'nın Boğazlara sahip olmaları gerektiği derin gerçeğini de içeriyor. Romanya naftasına gelince, bunun Boğazlar üzerinden taşınacağı aşikardır ve Mezopotamya'daki nafta ile ilgili olarak ise boruların Suriye üzerinden döşenmesi gerekecektir.

Bu bakımdan Boğazların kontrolü İngiliz ve Fransız emperyalizminin sürekli çıkarınadır ve eğer İngiltere Amerikalıları yatıştırırsa, Amerika da Boğazların Müttefiklerin elinde olması talebini destekleyecektir. Bu, Yakın Doğu ihtilafının şiddetlenmesinden hemen sonra İngiltere'nin neden Amerika Birleşik Devletleri'ne yöneldiği ve Mi Hughes'un İngiliz büyükelçisiyle görüşmesinin ardından Boğazlar üzerindeki denetimin neden gerçek bir denetim olması gerektiği sorusunu yanıtlıyor.

Eğer Fransa ve Amerika, İngiliz nafta kuyularını ele geçirmek istiyorlarsa, Musul'un Türk birlikleri tarafından işgali ve İngiltere'yi savaş tehlikesiyle karşı karşıya bırakan Boğazlar sorununun uzaması onlar için avantajlı olacaktır. Lakin bir anlaşmaya varırlarsa, o zaman tüm cepheyi Türkiye'nin aleyhine çevireceklerdir.

Türkiye, nafta tröstleri arasındaki çatışmalardan faydalanmakla doğru hareket etmektedir ancak petrol krallarına kurban edilmemesinin tek garantisinin kendi gücünde ve nafta patronlarının arasındaki kavganın merkezinde olan halkların gücünde olduğunu da unutmamalıdır. Kafkasya'nın naftası, Müttefiklerin Sovyet gücü ile olan mücadelesinde önemli bir rol oynamaktadır. Uluslararası sermayenin nafta cephesine, naftayı uluslararası kapitalist boyunduruğa karşı tek savunma aracı olarak gören halkların birleşik cephesiyle karşı konulmalıdır.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
12 (1) 2025

***Olgu Sunumu*| Case report**
Geliş tarihi |Received:25.10.2024
Kabul tarihi |Accepted:25.11.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Sevinc Vəliyeva

https://orcid.org/0009-0000-0710-6324
Doctor of Pedagogy, Head of Psychology Department, Teachers' Institute, Department of Pedagogy and Literature, Azerbaijan, veliyeva_1979@bk.ru

Atıf Künyesi | Citation Info

Vəliyeva, S. (2025). Kiçikyaşlı məktəblilərdə Azərbaycanın flora və faunasına məhəbbət hisslərinin formalaşdırılması. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 12* (1), 4799-4806.

Kiçikyaşlı məktəblilərdə Azərbaycanın flora və faunasına məhəbbət hisslərinin formalaşdırılması

Xülasə

Ölkəmizdə yetişən nəsli təbiətin flora və faunasına qayğıkeş münasibət bəsləməyi təlqin edən bir sıra tədbirlər həyata keçirilir. Bu sahədə məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil işləri, o cümlədən ekologiya sahəsində aparılan islahatları qeyd etmək mümkündür. Azərbaycanda təbii mühitin qorunması dövlətin ən vacib siyasi, iqtisadi və sosial vəzifələrinə aid edilir. Bununla yanaşı, respublikamızda ekoloji problemlərin həlli sahəsində beynəlxalq təşkilatların da fəaliyyəti xeyli genişlənmişdir. Azərbaycan Respublikasının həm Avropa, həm də Asiya ölkələrindəki ekologiya təşkilatları ilə müntəzəm əlaqələri mövcuddur. Həmin əlaqələr müxtəlif tədbirlər yolu ilə məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil olaraq həyata keçirilir.

***Açar sözlər**: Kiçikyaşlı Məktəblilər, Azərbaycanın Flora Və Faunası, Təbiətə Qayğıkeş Münasibət, Flora və Faunaya Məhəbbət, Hisslərinin Formalaşdırılması*

CC BY NC
Creative Commons Licence

Creation of feelings of love for plant and animal species of Azerbaijan in young schoolchildren

Abstract

A number of measures are being implemented in our country to instil in the younger generation a sensitive attitude towards the plants and animals of nature. It is possible to observe targeted, planned and organised work in this field, including reforms in the field of ecology. Protection of the natural environment in Azerbaijan is recognised as one of the most important political, economic and social tasks of the state. At the same time, the activities of international organisations in the field of solving environmental problems in our Republic have significantly expanded. The Republic of Azerbaijan has regular relations with environmental organisations in both European and Asian countries. These relations are carried out in a purposeful, planned and organised manner through various measures.

Keywords: *Young schoolchildren, flora and fauna of Azerbaijan, compassionate attitude towards nature, love for flora and fauna, formation of feelings*

Giriş

Ekoloji mühitin qorunması, təbiətə qayğıkeş münasibətin formaslaşdırılması, böyüyən nəslin ekoloji tərbiyəsinin formalaşdırılması son dərəcə aktualdır. I-IV siniflərin Azərbaycan dili dərslərində kiçikyaşlı məktəblilərə Azərbaycanın flora və faunasına rəğbət, hörmət, məhəbbətin aşılanmasına, təbiətə, onun gözəlliklərinə qayğıkeş münasibətin tərbiyə olunmasına kömək göstərə biləcək nağılların tərbiyələndirici, təhsilləndirici və inkişafetdirici imkanlarından faydalanmaq lazımdır. I-IV siniflərin Azərbaycan dili dərslərində tapmacalardan istifadə də flora və faunamıza, təbiətimizin gözəlliklərinə, təbiətə qayğıkeş münasibətin tərbiyə edilməsinə çox kömək göstərir. Kiçikyaşı məktəblilərə bitki və heyvanat aləminə dair tapmacalar təqdim oluna bilər. Məsələn: (müəllim-şagird):

Müəllim: -Gəlin tapaq:

Ağacın tutmaq olmaz,

Ətrindən doymaq olmaz...

Şagird: Qızızgül

I-IV siniflərin Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərdə ölkəmizinn flora və faunasına, təbiətə qayğıkeş münasibətin bərqərar olmasında şairlərimizin şeirlərindən də faydalanmaq mümkündür.

1. Musiqi ve Kiçikyaşlı Məktəblilər

Biz problem baxımından musiqi dərsliklərini araşdırdıq. I sinfin "Musiqi" dərsliyi aşağıdakı bölmələrdən ibarətdir: "Musiqi aləmi", "Melodiya", "Ritm", "Melodiya, ritm və temp", "Könül açan nəğmələr". Təbiətə, onun gözəlliklərinin vəsfinə, düzlərimizin, meşələrimizin, dağlarımızın, "durna gözlü" bulaqlarımızın, meyvəmizin, gül-çiçəklərimizin,

şəfalı (dərman) bitkilərimizin ecazkarlığından söz açan heç bir mahnının adı çəkilmir. Lakin I sinfin dərsliyində "Könül açan nəğmələr" bölməsi üzrə "Nəğməli bahar", "Gözəl məkan Azərbaycan", "Hər birimiz bir çiçək", "Güllərin rəqsi", "Uşaqların nəğməli dünyası" mövzuları özünə yer almışdır. Həmin mövzuların imkanlarından faydalanmaq mümkündür. Bölmənin adına ("Könül açan nəğmələr") əsaslanaraq dərsdə dərslikdə adı çəkilməyən, lakin təbiətin gözəlliklərini ifadə edən mahnı səsləndirilə, onun barəsində məlumat verilə bilər. II sinfin "Musiqi" dərsliyindəki bölmələrə aşağıdakı adlar verilmişdir: "Mahnı janrı", "Marş janrı", " "Melodiya, ritm, temp", "Lad, ölçü, dinamika", "Musiqidə məzmun və forma", "Konsert zalında". Bu sinfin dərsliyində də təbiət haqında mahnılar barədə məlumatın verilməsi, bu və digər uyğun mahnının səsləndirilməsi nəzərdə tutulmamışdır. Lakin bəzi bölmələr üzrə bur sıra mövzuların imkanlarından istifadə etmək olar. Diqqət yetirək:
"Mahnı janrı" bölməsi üzrə "Vətənpərvər mahnılar", "Əmək mahnıları", "Laylalar", "Mahnı oyunlar." III sinfin "Musiqi" dərsliyi də diqqət mərkəzimizdə oldu. Dərsliyin bölmələri bunlardır: "Bayram musiqisi", "Mahnıların ritmik müşayiəti", "Musiqi forması", "Musiqi təəssüratları", "Musiqi alətləri", "Kino musiqisi", "Konsert zalında", IV sinfin "Musiqi" dərsliyində aşağıdakı bölmələr öz əksini tapmışdır: "Musiqi kollektivləri", "Musiqi əsərlərinin melodiyaları", "İkisəsli musiqi", "Musiqi və incəsənətin başqa növləri", "Musiqili şəkillər", "Konsert zalında", "Gözəl məkan Azərbaycan", "Hər birimiz bir çiçək", "Güllərin rəqsi", I sinifdə musiqi dərsində "Könül açan nəğmələr" bölməsi üzrə "Uşaqların nəğməli dünyası" mövzusu keçilərkən **"**Salam, Payız" mahnısı səsləndirilə bilər (Söz, mus: Nüşabə Nuri, layihə rəhbəri: Zaur Ali Lyrics)

Bu gözəl mahnı kiçikyaşlı məktəblilərdə təbiətə, onun fəsillərindən biri olan payıza, təbiətimizin gözəlliklərinə rəğbət və məhəbbət hisslərini qüvvətləndirməyə, eyni zamanda təbiətə qayğılı münasibətin daha da güclənməsinə imkan verir. Diqqətəlayiq uşaq mahnılarından biri də musiqisi M. Əlibəyliyə, sözəril Z. Ağayevaya məxsus "Yeddi çiçək, yeddi gül" mahnısıdır. İfa edir: "Kəpənəklər qrupu".

Şagirdlərə anlatmaq lazımdır ki, şən əhval-ruhiyyəyə, xoş əhvala yiyələnmək üçün təbiətin ən gözəl nemətlərindən, floramızın mühüm nümunələrindən biri olan güllərin, çiçəklərin rolu böyükdür. Odur ki, gülləri sevmək, onları qorumaq, artırmaq lazımdır. Gülü, çiçəyi sevməyən adama rast gəlmək olmaz. Odur ki, onlara qayğı ilə yanaşmaq lazımdır.

"Dünya gözəldir" mahnısı:

Qeyd etdiyimiz kimi, ibtidai siniflərdə tədris edilən fənlər içərisində şagirdlərdə Azərbaycanın florasına və faunasına rəğbət, məhəbbət, qayğıkeş münasibətin, bitki və heyvanat aləmin mühafizəsini öz borcu, vəzifəsi hesab etməkdə şagirdlərə kömək göstərəcək fənlərdən biri də həyat bilgisi ***(“Познание мира***») fənnidir. Bu fənn üzrə dərsliklərin hər birində haqqında danışılan problemin həllinə xidmət edən çoxsaylı mövzular vardır. I sinfin həyat bilgisi dərsliyində bölmələrin aşağıdakı şəkildə planlaşdırılması məqsədəuyğun hesab edilmişdir: “Mən kiməm”, “Sağlamlıq”, “İnsanlar və əşyalar”, “Ətraf mühit”, “Ehtiyatlı davranaq.” Yuxarıdakı bölmələrdən əsasən “Ətraf mühit” bölməsi bu və ya digər dərəcədə məktəblilərdə Azərbaycanın bitki və heyvanat aləminə, ətraf mütitə, təbiətə həssaslıq və rəğbət hisslərinin aşılanmasına öz köməyini göstərir. Bu fikir baxımından “Ətraf mühit” bölməsi üzrə “Ətrafı necə öyrənirik, “Səs haradan gəlir”, “Bu gün hava necədir”, “Fəsillər bizə necə təsir edir”, “Canlı və cansız”, və “Necə yaşamaq lazımdır” mövzuları (s. 55-58), eyni zamanda “Ehtiyatlı davranaq” bölməsi üzrə “Seldən necə qorunmaq olar” mövzusu (s. 63-65) imkanlar açır. II sinif “Həyat bilgisi” dərsliyində “Mən və məktəbim”, “Dəyərlər və sağlamlıq”, “Materiallar və təhlükəsizlik”, “Yer kürəsi”, “Canlılar”, “Ehtiyatlı davranaq” bölmələri verilmişdir. Həmin bölmələr arasında “Yer kürəsi” və “Canlılar” bölmələri bu və ya digər dərəcədə tərbiyə işlərinin aparılmasına şərait yaradır. Belə ki, Yer kürəsi” mövzusu üzrə - “Yaşayış yeri”, “Canlılar” bölməsi üzrə - “Heyvanları tanıyaq”, “Canlıların çoxalması və böyüməsi”, “Bitkiləri tanıyaq”, “Bitkilərin böyüməsi üçün nə etmək lazımdır” mövzulardan faydalanmaq mümkündür. III sinif üzrə bölmələr: “Canlı həyat”, “Ailə, cəmiyyət, ünsiyyət”,

"Hərəkət və istiqamət", "Sağlamlıq və təhlükəsizlik". "Canlı həyat"dan savayı digər bölmələr III sinif şagirdlərində təbiətə qayğıkeş münasibətin tərbiyələndirməsi üçün bilavasitə material vermir. "Canlı həyat" bölməsinin aşağıda adları çəkiləcək mövzuları isə bilavasitə və bilvasitə təbiətə məhəbbət, ona qayğıkeş münasibətin formalaşdırması baxımından imkanlar açır: "Canlılar və cansızlar", "Canlıların qidalanması", "Canlılar və həyat", "Torpaq" (s. 18-21, mövzu 4); Bitkilərin yayılması (mövzu 5, s. 22-25); "Bitkilərin qruplaşdırılması (s. 26-29, mövzu 6), "Heyvanların qruplaşdırılması " (mövzu 7, s. 30-32). IV sinfin "Həyat bilgisi" dərsliyində isə, "Canlı həyat" bölməsi üzrə "Bitkilərin həyatımızda rolu", "Heyvanların həyatımızda rolu", "Sağlamlığımızın qayğısına qalaq", "Mühit amillərinin canlılara təsiri" mövzularının köməyilə IV sinif şagirdlərində Azərbaycanın flora və faunasına, təbiətinə qayğıkeş münasibətin formalaşdırılması üzrə müəyyən tərbiyəvi işlər aparmaq olar. Bu məqsədlə Zəlimxan Yaqubun "Axar su" şeiri zəngin material verir. Təcrübə və müşahidələrdən görünür ki, bəzi ibtidai sinif müəllimləri haqqında danışılan mövzuların tədrisi zamanı həmin mövzularda güllər, çiçəklər, ağaclar, meyvələr, çaylar, göllər, dənizlər, yaşıl çəmənlər, çiçəkli bağçalar haqqında verilən informasiyaları daha çox estetik tərbiyə ilə bağlayır, informasiyaları şagirdlərin estetik-bədii zövqlərinin formalaşdırılması baxımından istiqamətləndirirlər. Halbuki unudurlar ki, mövzuların hər birində kiçikyaşlı məktəblilərdə Azərbaycanın zəngin flora və faunasına məhəbbəti, təbiətə qayğıkeş münasibəti tələbata çevirən son dərəcə gərəkli komponentlər vardır. Həmin komponentlər eyni zamanda kiçikyaşlı məktəblilərdə ekoloji mədəniyyətin formalaşdırılmasına yönəldilə bilər.Təəssüf ki, bəzi sinif müəllimləri bu mövcud imkanlardan faydalanmırlar. İbtidai sinif müəllimləri Azərbaycan dili, həyat bilgisi və musiqi fənləri üzrə mövzuların hər birinin köməyi ilə və əlavə materiallardan istifadə etməklə kiçikyaşlı məktəbliləri floramız və faunamız haqqında biliklərlə silahlandırılması, təbiətimizə və onun gözəlliklərinə həssas və qayğıkeş münasibətin yaradılması, təbiətimizin gözəlliklərinə və zənginliyinliklərinə görə iftixar hissi keçirmək kimi zəruri hissləri formalaşdırmaq üçün məqsədyönlü, planlı, mütəşəkkil işlər həyata keçirməlidirlər. Ayrı-ayrı mövzuların köməyilə şagirdlərin hər birində təbiətə qayğıkeş münasibətin formalaşmasına tələbat yaranır. Şagirdlərə flora və faunamıza, təbiətə, onun gözəlliklərinə qayğıkeş münasibətin aşılanması kimi mühüm işə ibtidai siniflərdən başlamaq lazımdır. Bu sahədə təlim-tərbiyə işlərini yüksək səviyyədə apara bilmələri üçün sinif müəllimləri ilk növbədə özləri Azərbaycanın flora və faunası ilə yaxından tanış olmalı, təkcə I-IV siniflərin Azərbaycan dili, musiqi, həyat bilgisi dərsliklərində verilmiş mətnlərlə kifayətlənməməli, əlavə materiallardan - şifahi xalq ədəbiyyatımızdan, mütəfəkkirlərin bitkilər və heyvanlar aləmi, təbiətimizin gözəllikləri və onların mühafizəsi ilə

bağlı söylədiklərindən, hekayə, şeir, nağıl, əfsanə, tapmağa, nəğmə, mahnı və bayatılardan faydalanmalıdırlar.

Kiçikyaşlı məktəblilərdə flora və faunamıza, təbiətimizə qayğıkeş münasibəti formalaşdırmaq üçün ilk növbədə onlarda inam yaradılmalıdır, onlara maraq aşılanmalıdır. Bu işin vacibliyinə tələbat yaranmasa, aparılan tərbiyə işlərinin səmərəsi az olar. Təbiətə qayğıkeş münasibətin vacibliyi, təbiəti qorumağın əhəmiyyəti aydınlaşdırılmalı, şagirdlərə ekoloji böhran, ekoloji fəlakətlər barədə, ekoloji mühit, ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı məlumatlar çatdırılmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, ekoloji tərbiyə son zamanlar elmi pedaqogikada tərbiyənin tərkib hissələrindən biri kimi özünə yer almışdır. Lakin unutmaq olmaz ki, şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində və klassik yazıçı və şairlərimizin əsərlərində ətraf mühitin mühafizəsi, flora və fauna, təbiətə qayğıkeş münasibətlə bağlı yetərincə məlumat vardır. Müasir dövrdə böyüyən nəsli milli mənəvi dəyərlərimizə məhəbbət ruhunda tərbiyələndirmək, məktəbliləri ətraf mühitin mühafizəsinə istiqamətləndirmək qarşıda duran çox mühüm vəzifələrindəndir. Bu vəzifələr sırasında şagirdləri əvəzsiz və bənzərsiz milli dəyərlərimizdən sayılan etnopedaqoji materiallarla yaxından tanış etmək böyük əhəmiyyət daşıyır. Ona görə də bütün sosial-iqtisadi formasiyalar dövründə ulu babalarımız, ağbirçək nənələrimiz təbiətə qayğı ilə yanaşmaqla, bitkiləri, meşələri, çayları, gölləri, dağları, düzləri mühafizə etməklə, ətraf mühitin saflığının qorunması ilə bağlı faydalı fikirlər irəli sürmüş, öyüdlər, nəsihətlər və dəyərli tövsiyələr vermişlər. Hazırda ümumtəhsil məktəblərində kiçikyaşlı məktəblilərin ekoloji tərbiyəsi, xüsusilə onların Azərbaycanın flora və faunasına, ekoloji mühitə həssas və qayğıkeş münasibətlərinin formalaşdırılmasına müsbət təsir göstərən müxtəlif tədbirlər həyata keçirilir. Bu tədbirlər arasında “Ekoloji problemlər”, “Ekologiyamızı qoruyaq”, “Təbiətə həssas və qayğıkeş münasibət bəsləyək”, “Hidrosferimizi ekoloji bəlalardan qoruyaq”, “Biosferimizin saflığını mühafizə edək”, “Atmosferin çirklənməsinə qarşı mübarizə”, “Yaşıl evimizi mühafizə edək,” Təbiətə subyektiv münasibət", “Zorakılıq təbiətə münasibət forması kimi”, “İnsanın, cəmiyyətin və təbiətin qarşılıqlı əlaqəsi”, “Birgə təkamül mədəniyyəti və ətraf mühit təhsili”, "Təbiət ümumbəşəri dəyər kimi” adı altında keçirilən tədbirləri xüsusi qeyd edilə bilər. Bu kimi tədbirlərə kiçikyaşlı məktəblilərin də dəvət olunması məqsədəuyğundur. Xüsusilə III və IV sinif şagirdlərinin bu tədbirlərə cəlb edilməsi və həmin tədbirlərdə fəal iştirak etmələri məqalədə nəzərdən keçirdiyimiz problemin müvəffəqiyyətli həlli baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. İkinci bir tərəfdən, belə tədbirlərdə iştirak edən şagirdlər bir sıra ekoloji problemlərlə bağlı məlumatlar alır, ekoloji bəlalardan xəbərdar olurlar. Suyun, torpağın, havanın çirklənməsinə qarşı mübarizə aparmaqla bağlı zəruri tədbirlər planları ilə tanış olurlar.

Belə tədbirlərin kütləviləşdirilməsi zamanı hidrosferin, biosferin, atmosferin, eləcə də yaşıl evimizin müdafiəsi ilə bağlı kiçikyaşlı məktəblilərə verilən məlumatların didaktik məzmun kəsb etməsinə də diqqət yetirmək lazım gəlir. Bu zaman suyun insan həyatında bənzərsiz rola malik olması ilə bağlı yazılı ədəbiyyatdan götürülən materiallarla şagirdlərin tanış edilməsinin əhəmiyyəti böyükdür. Məsələn "Dədə Qorqud" dastanlarında Qazan xanın "Su haqqı" deməsi, yəni suya and içməsi Qədim Türk tayfalarının, o cümlədən qədim azərbaycanlıların suyu müqəddəs hesab etmələri ilə bağlı məlumat alan məktəblilər suyu qənaətlə işlədir, boş yerə axıb getməsinə yol vermirlər.

Vaxtilə övladı olmayan qadınlar Azıx mağarasına gedərək mağaranın tavanından damcı-damcı axan suyu içir, oğul-uşaq sahibi olacaqlarına ümid bəsləyirdilər. Suya belə inam bəslənilməsi Azərbaycanın bütün bölgələrində insanların suyun müqəddəsliyinə, paklığına, insan həyatında oynadığı bənzərsiz rola malik olması kimi informasiyalarla kiçikyaşlı məktəblilərin tanış edilməsi onların suya olan inam hissini artırmış olur. Beləliklə, kiçikyaşlı məktəblilər təbiətdə suya həssas və qayğıkeş münasibət bəsləməyi öyrənirlər. Kiçikyaşlı məktəblilərə verilən belə informasiyalar içərisində insanların bioloji ehtiyaclarının ödənilməsi üçün gündə, təxminən, 2-2,5 litr su qəbul etmələri haqqında məlumat kiçikyaşlı şagirdlər üçün dəyərli məlumat hesab olunur. İbtidai sinif müəllimləri belə informasiyaları həm müvafiq mövzuların tədrisi prosesində, həm də dərsdənkənar tədbirlərdə yeri gəldikcə şagirdlərə çatdırmaqla onların ətraf mühitin saflaşdırılmaısna olan həssas və qayğıkeş hislərini gücləndirirlər.

Sinifdənxaric və məktəbdənkənar tədbirlərdə hər iki istiqamətdə şagirdlər informasiyalar alırlar. Ona görə də şagirdlərin təbiətə həssas və qayğıkeş münasibət bəsləməklə bağlı bu tədbirlərə cəlb olunmasına xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Biz sinifdənxaric və məktəbdənkənar tədbirlər deyəndə iki istiqamət üzrə görülən işləri nəzərdə tuturuq. Sinifdənxaric işlər deyəndə, məktəb daxilində təlimdənkənar vaxtlarda Azərbaycanın flora və faunası, təbiəti, ekoloji tərbiyə ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlər nəzərdə tutulur. Məktəbdənkənar işlər deyəndə isə, məktəbdən kənarda mövcud olan uşaq təşkilatları, ekologiya klubları, təbiəti mühafizə mərkəzləri, ekoloji bəlalara qarşı mühafizə studiyaları, uşaq və gənclər təşkilatları nəzdində fəaliyyət göstərən "Təbiəti sevərlər" dəstələri anlaşılır. Belə məktəbdənkənar tədbirlərə cəlb olunan ibtidai sinif şagirdləri mövcud ekoloji bəlalarla yaxından tanış olur, onların aradan qaldırılması ilə bağlı mübarizə tədbirlərində yaxından iştirak edirlər. Bu kimi tədbirlər kiçikyaşlı məktəblilərin ətraf mühitə həssas və qayğıkeş münasibət bəsləmələrinə imkan verir.

Məktəbdənkənar tədbirlərdə kiçikyaşlı məktəblilər bəşəriyyətin "Yaşıl evi" haqqında da maraqlı məlumatlar əldə edirlər. Bu baxımdan qeyd etməliyik ki, bəşəriyyətin "Yaşıl evi" sayılan Yer kürəsində torpaq, hava, su çirklənmiş, min hektarlarla meşələr qırılmış, dəniz və okeanların suyu çirkləndiyindən onların flora və faunasına ciddi ziyan vurulmuşdur. Eyni zamanda çayların məcraları dəyişdirildiyindən, üzərində bəndlər salındığından bəzi balıq növlərinin kökü kəsilmiş, qurudulan bataqlıqların, qırılan meşələrin səbəbindən canlı aləmə hədsiz ziyan dəymiş, nüvə sınaqları, kosmik peyklər, istifadə edilən freon qazı ozon qatını zəiflədərək yerdə radiasiyanın çoxalmasına səbəb olmuşdur. Bütün bunlar isə bir sıra sağalmaz xəstəliklərin törəməsi ilə nəticələnmişdir.

Nəticə

Sinifdənxaric tədbirlərdə bu kimi məlumatların verilməsi kiçikyaşlı məktəbliləri ölkəmizdə baş verən ekoloji fəlakətlərlə yanaşı, beynəlxalq miqyasda baş verən ekoloji fəlakətlərlə də mübarizə aparmağa hazırlayır. Onlar dünyadakı ekoloji mühiti özlərinin yaşıl evi kimi qəbul edir və həmin yaşıl evi qorumaq uğrunda mübarizəyə hazır olduqlarını bəyan edirlər. Ekoloji böhranın aradan qarldırılmasının zəruriliyini, ekologiyanın qayğısına qalmağın vacibliyini anlayan kiçikyaşlı məktəblilər yaşıllıqları, çəmənlikləri, bağları, bağçaları, çayları, su hövzələrini, bulaqları göz bəbəkləri kimi qorumağa başlayır, onları çirklənməyə qoymur, mühafizəsi qayğısına qalırlar. Şagirdlərə ekoloji mühit, ekoloji tərbiyə, flora və faunamızın zənginliyi, təbiətimizin gözəllikləri ilə bağlı verilən məlumatlar onlara təbiətə həssas və qayğıkeş münasibət bəsləməyi öyrədir. İbtidai sinilərdə öyrəndikləri isə onların gələcəkdə ekoloji mühitin qorunması sahəsində sağlam ruhlu vətəndaşlar kimi yetişmələrinə şərait yaradır. Şagirdləri Azərbaycanın flora və faunası, ekoloji durumu ilə bağlı nəzəri məlumatlarla silahlandırmaq üçün sinif müəllimləri də maariflənməyə cəlb edilməlidirlər. Onlar sinifdənxaric tədbirlərdə şagirdləri bilik, bacarıq, vərdişlər sistemi ilə təmin edərkən onlara hərtərəfli dünyagörüşü aşılamağı da bacarmalıdırlar. Bu, onların ən ümdə vəzifələrindən sayılır. Müəllimlər sinifdənxaric tədbirlər zamanı nəzəri məlumatlar hazırlamaqla məktəbliləri flora və faunamıza, təbiətə həssas və qayğıkeş münasibətə alışdırarlar. Bunun üçün onlar mövcud ədəbiyyatdan bitki və heyvanat aləmi, ekologiya, ekoloji tərbiyə ilə bağlı nəzəri məlumatları seçib quruplaşdırmalıdırlar. Bu zaman məlumatlar seçilib qruplaşdırarkən ibtidai sinif şagirdlərinin yaş xüsusiyyətləri və qavrama qabiliyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Yayınları

2024